

સંપાદક

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ અંકમાં

વર્ષ છઠ્ઠું : અંક પાંચમો મે ૧૯૩૭

મુદ્રક • ધનશંકર કૃ. શુકલ
પ્રભાતપ્રેસ • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • સુરેશ રા. બાબરીઆ
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ છઠ્ઠું
અંક પાંચમો

સળંગ અંક
૬૫

અનુક્રમણિકા

વાર્ષિક : : : : લવાજમ : : : : રૂપિયા ચાર
છુટક અંકની કિંમત છ આના • પરદેશ દસ શિલિંગ

ઊર્મિ

જેમ જીવનમાં એક કરતાં બીજા ગુણો વધુ ઉપયોગી હોઇ શકે છે એમ જ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિમાં એક કરતાં બીજી પ્રવૃત્તિ ઓછીવત્તી ઉપયોગી હોય, પણ એ નિયમને બરાબર સમજીએ તો જીવનમાં એક ગુણને સંપૂર્ણપણે ખીલવવા તરફ લક્ષ આપી બીજા ગુણો તરફ બેદરકાર નથી રહી શકાતું તેમ જ પ્રવૃત્તિ વિષે થવું જોઇએ. આપણે બધા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરી શકીએ એ સાચું પણ સમાજના સર્વતોમૂખી વિકાસમાં ઉપયોગી હોય એવી નાની મોટી દરેક પ્રવૃત્તિ તરફ આપણી સહાનુભૂતિ રહેવી જ જોઇએ અને સહાનુભૂતિ હોય તો વિના પ્રયત્ને પણ આપણા તરફથી એ પ્રવૃત્તિને બળ મળ્યા જ કરે. જીવન જેમ એક અને અખંડ છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું જીવન પણ એક અને અખંડ છે. શરીરનો નાનામા નાનો રોગ જેમ ધીમે ધીમે આખા શરીરને ઘેરી લ્યે છે, મનનો નાનામા નાનો વિકાર જેમ આખા મનને કલુષિત કરી મૂકે છે, જીવનની નાનામા નાની ખરાબ ટેવ ક્યારેક આખા જીવનને જોખમમા મૂકી દે છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રના નાનામા નાના રોગ વિષે સમજવુ જોઇએ. રાજકારણ અને પૂર્ણસ્વરાજની વાત કરનારાઓએ સામાજીક કુરૂઢિઓ તરફ, અસ્પૃશ્યતાના ભૂંડા રિવાજ તરફ, હિંદની કંઇક ઓછી કરી શકાય એવી ગરીબી તરફ, અક્ષરજ્ઞાન વિનાના અંધાપા તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ. કોણે કઇ પ્રવૃત્તિ કરવી તે તો સૌ જાતે જ નક્કી કરી શકે પણ સમાજજીવનને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિને પણ બળ આપનારી છે એમ સમજવું જોઇએ. આપણે સતત યાદ રાખવું જોઇએ કે જીવનના ઘડતર માટે જે નિયમો વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો સમાજને અને રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી.

વર્ષ છઠ્ઠું * * અંક પાંચમો
* મે ૧૯૩૭ *

જ્યોત્સ્નાક્રાંતિ

જયદેવ દવે

અરે, શાને વ્હાલી, હૃદય તુજ રોપે સભર આ?
હતી ત્હારે હૈયે પ્રણયવિણુ વાતો અવર ના!
નહિ બોલે શું કૈં? પ્રણિપત કરું: કાં ફરી જતી?
મ્હને તો એ વ્હાલાં પદકમલ ચે, ઓ કમલિનિ!

પ્રિયે, બાલા મીઠી, ઉર મૃદુનું શ્વાસે ધડકવું,
વળી બિમ્બોષ્ઠોનું કિસલય સમું શેં ફરકવું?
કહે, આંસુ ચે આ ટમટમી રહ્યાં શાં છલકતાં?
મહામોંઘી ખેરે પ્રિય નયન શી મૌક્તિકલતા!

બતાવું શી રીતે હૃદય મુજ ચીરી, પ્રિય સખિ!
તહીં તું બિરાજી! ઉર અવર ના કો ઉરછળી.
વહું છું યુગોથી, કવિત શમણાંમાં પણ વહું,
પ્રિયે, ત્હારી મૂર્તિઃ હૃદય હૃદયે આવ, જડ, તું!

અરે, જ્યોત્સ્નાક્રાંતિ પ્રણયરસભીના નયનની
ઉષાના રંગે આ અરુણ બની આજે ફરી જતી!

કાવ્યપ્રેરણા

નટવરલાલ મો. ગાંધી

: પૃથ્વી :

હતી કવિતપ્રેરણા! પ્રણયપાનની ઝંખના
સુકોમળ સુરેખ અંતરતરંગ પે નર્તતી,
સુદૂર વિપુવેલની વિવિધ ઇન્દ્રચાપો રચી
અગાધ રસરંગમાં, પ્રણયધોધ સંગીતમાં
થવા લીન હતું મને મન; હતી તદા પ્રેરણા!

અને, મન હવે નહીં?
નહીં! મન મને ઘણું પ્રણયમસ્તિમાં ડોલવા,
સુધા સકલદેહને રસદ આત્મ, મંજુપ્રભા
પીવા તલબ તો ઘણી હૃદયમાં હતી ને હજી
ઘણીય છે!

છતાં, ઉમળકા બધા સમિપ આવી તૂં જ્યારથી
શમ્યા, શરમમુગ્ધમાં ગહનમૌન આળોટતા!!

જ્યોતત્રયી

ઈન્દુલાલ ગાંધી

સીતા

નિશ્વાસની પાવળી વજરેખા
ફરીફરી મુખ પરે છવાઇ,
આંખો બીડેલી-જરી અર્ધખુલ્લી
જોઈ રહી માનવ-પૂર- મેદની.
અનેક હોઠે હતું સ્મિત શોકનું,
અનેક આંખોમહીં ધીખતી ચિતા.
એ સ્મિત ને શોકની શૂન્યતાને
શોભાવતી મેં નિરખી તને સીતા!
બાધી લઇ અંતર-તંતુ-બંધને,
દોરી રહી જોડ અજોડ બંધુની
ઉતારવા પાર અનંત અતને
નૌકા બની જીવન-પ્રાણ સિંધુની,
વેરાયલા કંટકને હથેળીએ
ઝીલી નવા ફૂલ ધરેલ કેડીએ.

દેવકી

વેચાયલુ અંતર વેચી અન્યને
એણે પરાયું ઉર પંડનું કર્યું:
ઉન્માદ ને શોકની અર્ધ ઘેલછા
છુપાવવા યત્ન કરે અશોકા
પરંતુ કારાગૃહની કણેકણે
વીંટાયલી કંસની ક્રૂર આંખો;
હસી પડી દંપતીની દયામણી
દશાપરે, ઉજ્જડ ભાવિ ઊપરે.
નહિ, નહિ' હાથ દઈ દિવાલને
રોકી રહી દેવકી કાળવાણી:
'પ્રભાતની નિર્મળ ચારુતાશી
તને નહિ આ દુહિતા હણી શકે.
ખંડિત માતૃત્વની ખાખ ઊપરે
દે બે ઘડી થાક ઉતારવા મને.'

દ્રૌપદી

સભાગૃહ શાંત હતું, અચેતના,
વીંટાઇને નાગણ શી પડી હતી.
ત્યાં મેં તને ખંડિત ચંદ્રબિંબશી
પડેલ દીઠી ગૃહની વચોવચ.
છુપાયલો કેશકલાપ છૂટો,
આછા, અબોટાયલ ઉત્તરીયમાં:
અંગાંગની પ્રેરક વીજળીને.
સમાઇ જતી નિરખેલ નેને
હું ક્યાં હતો ? કૃષ્ણની પાદુકાની
યે ધૂળ આવેલ હું દ્વારિકાથી;
પદેપદે લોક-ધરિત્રી કંદને
વાઇટતી એ જ અદૃશ્ય વાણી-
ચિત્તંત્ર ચૂંથ્યું સતીનું દુશાસને.
તેં પંડને પાવકતા લપેટી,
વાગી રટી કૌરવકાળઆરતી.

સરહદ પ્રાન્ત

'અજ્ઞાત'

: પૃથ્વી :

પડયું જમણી પાંખ કાશમીર સ્વર્ગશું, ડાબીમાં
બલૂચ નરસિંહનો પથરિયાળ પટ વિસ્તર્યો;
અચૂક પદ એક સિંધ પર, અન્ય પંજાબના
શિરે સબળ ટેકવી, મરદશો કટિ હાથ દૈ
ઉભો, નયન લાલઘૂમ ઘુમરાવતો શંભુશાં.
સદા ઉકળતું વહે રુધિર જે પરાધિનતા
લગીર સહવા અશકત, વહવા ટકોરી થતાં
જરાક પણ માનભંગની; પ્રમત્ત લાવા સમું.

મહંમદ, વઝીરી, ખેલ કંઈ ખૈબરે, ગોમલે,
બખેલ, ખિણ, ખાઇમાં લઇ મશાલ ચોકી ભરે;
સુણાય પદપાત લેશ પણ જો બીજાં પ્રાણીનો
સ્વભૂમિપર, તાકવા, નિધનદૂત સંપ્રેશવા
ખડા મરદ: રકતરેલ ઝિલી નિત્ય રે' પેટતી
પઠાણભૂમિમાં દિનેદિન દીપાવલિ મુકિતની.

વિરાટ પૂજા

નન્દકુમાર પાઠક

મને પ્રજ્ઞા આપી જગજટિલતાને સમજવા,
અને આંખો ખોલી ગહનતવ સૌન્દર્ય કળવા:
હતું ખાલી ખાલી હૃદય, કરનો સ્પર્શ જ થતાં,
હસી નાચી ઊઠયું અમિત પડદાઓ ઊપડતાં.

નથી મારે માટે ઋણ હૃદયનાં શકય જગતે,
તને શાથી આપું વિરલ બદલો, ના ગમપડે.
નથી બોલાતું યે પર સહુ દિસે ભાવ જગમાં
ખરે! આત્માના આ-'પ્રણય' જન જે કહી વિરમતાં.

તને આપું યે શું? વિભવ જગના તુચ્છ મુજને,
નથી તારી તોલે અવર જગ સૌન્દર્ય ઉરને,
તને આપું મોંઘી અમરપલમાં ભેટ જ કદા.
નથી શું તે તારી પરમ સખિ! સૌન્દર્યકણિકા?

વાયુ, આકાશ ને પૃથ્વી, તેજ વારિ બધાં મળી
ઊતારે મંગલા તારી આરતી કોણ હું પછી!

છાના પ્રવાહો

શ્રી કાંત

ભવસુખરાય વિષે હું તમને જે વાત કહું છું તે તમે માની જ નહિ શકો પણ મારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકજો. હું કહું છું તે સત્ય હકીકત છે. તેઓ ખાદીધારી છે, જાહેર સેવક છે, એમના જીવનમાં ત્યાગ અને સંયમના સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકાય છે. પોતે ધનવાન હતા પણ એમનું મોટા ભાગનું ધન એમણે દેશસેવામાં અર્પી દીધું છે. છેલ્લા કેટલાયે વરસથી તેઓ ગરીબીવ્રત ધારણ કરીને રહે છે. આ જગતમાં કોઈને બોજ-રૂપ ન થવું એ એમના જીવનનો સિધ્ધાંત છે. સાદાઈ અને જાતમજુરીથી તેઓ એ સિદ્ધાંતનું યથાશક્તિ પાલન પણ કરી રહ્યા છે.

એમનું ગ્રામજીવન જોતાં જરૂર તમને આદર ઉપજે. સવારથી રાત સુધીની તમે એમની દિનચર્યા જૂઓ તો તમને પગે પડવાની ઇચ્છા થઈ આવે. સવારના ચાર વાગે એમના કંઠમાંથી પ્રાર્થના છૂટે. પ્રાર્થનાનો ભાર આપણે એમના સ્વરમાં પણ જોઈ શકીએ, દર્દભર્યો અવાજ ઘડીભર તો આપણને હલાવી મૂકે અને આપણા ચિત્તમાં પડેલા પશ્ચાત્તાપના ભાવો જાગી ઉઠે.

એમનું આ બાહ્યજીવન સૌ કોઈને પ્રેરણા આપે એવું છે. એમના મોં ઉપર કઠોરતા દેખાય છે, પણ એ તો આપણને કડક જીવનની કઠોરતા લાગે. એમની આંખો સદાય ચિંતાથી ભારે લાગતી હોય છે પણ એ તો આપણને દેશબાંધવોના દુ:ખભારને લઈને હોય એમ લાગે. એમનામાં સહેજ ચંચળતા પણ દેખાય પરંતુ એમના બાહ્યજીવનની છાપને લઈને એ આપ-ણને ચપળતા હોય એવું લાગે. આમ એમના આચારની ઝલક એમની આંખમાં કે મુખ ઉપર પ્રગટ થતી આપણે ન જોઈ શકીએ તો યે આપ-ણને એમના વિષે શંકા ન ઉપજે કારણકે આપણે બહુજ ઊંડે ન ઉતરીએ ત્યાં સુધી એમનાં જીવનની એક જ બાજુ અને તે બહારની બાજુ આપણે જોઈ શકીએ. જે બાજુમાં સાધુતા, ત્યાગ, સંયમ, આદર્શ અને કર્તવ્યતા પડ્યાં છે.

પણ એમના જીવનની એક બીજી બાજુ છે- અંદરની બાજુ છે. જ્યારે મેં એ સાંભળ્યું ત્યારે મારાથી માની શકાયું જ નહિ. આવો માણસ એવો હોઇ શકે જ નહિ એમ મને લાગી ગયું, પણ હું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળોએથી એ વિષે વધુ ને વધુ જાણવા લાગ્યો. તેમ મારી માન્યતા બદલવા લાગી. ત્યારે તો 'મહાદંભી' એમ મારા મનમાં થવા લાગ્યું, પણ એય ખોટું હતું. એ દંભી ન હોતા જ. મેં ઝીણી આંખે એમનું જીવન જોવા માંડયું. મેં એમની ચાર વાગ્યાની પ્રાર્થના છાની રીતે સાંભળી, એ પ્રાર્થના વખતે બીજું કોઇ ત્યાં હાજર ન હતું છતાં તેઓ દર્દભર્યા સ્વરે બોલતા હતા અને त्वमेकं शरण्यम्....વગેરે બોલતા. એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકવાં લાગ્યાં તે મેં જાતે જોયાં. તે દર-રોજ રોજનિશી લખે છે પણ પ્રયત્ન છતાં ઘણાં દિવસ સુધી એ મારા હાથમાં ન આવી. એક રાત્રે મેં એમને બહાર ફરવા જતા પણ જોયા હતા અને કુતૂહલથી પ્રેરાઇ હું એમની પાછળ પાછળ ગયો હતો પણ ત્યાં યે મેં ધાર્યું હતું એથી ઉલટું જ બન્યું. તેઓ અવનત મસ્તકે ચાલતા હતા. એમની ચાલમાં જ પશ્ચાત્તાપનો ભાવ જણાઇ આવતો હતો. ત્રણ માઇલ દૂરની ટેકરી, જ્યાં ઘણાં માણસો ફરવા આવતા હતા ત્યાં આવીને તેઓ જરાક થોભ્યા અને પછી એ ટેકરી વટાવીને આગળ ચાલ્યા ગયા. મેં ટેકરી ઉપર ઉભા ઉભા જોયું તો એકાદ ખેતરવા દૂર ગયા પછી તેઓ મેદાનમાં બેસીને પ્રાર્થના કરતા હોય એમ લાગ્યું.

આવા આચારની સાથે એમના આંતરજીવન-ની વાતનો મેળ બેસતો નહોતો. મને એમના જીવનમાં વધુ રસ આવ્યો. જેમના પાસેથી મેં એમના આંતરજીવનની વાતો સાંભળી હતી એમને મેં ફરીને બધું પૂછ્યું. ફરીને એમણે વધુ વિસ્તારથી બધી વાત મને કહી સંભળાવી. મારી જીજ્ઞાસા વધવા લાગી. મેં પણ એક બહાનું કાઢી એ ગામડામાં જ સેવા કરવાનું ઠરાવ્યું. મને આવેલો જોઇ તેઓ આનંદ પામ્યા. એમણે આજુબાજુના ગામોની મને માહિતી આપી અને સેવાનો મર્મ સમજાવ્યો. જો હું એમના શબ્દોની વાત કહું તો એ શબ્દેશબ્દમાં સત્ય અને દિનદુખિયાં માટેનું દર્દ ભર્યું હતું, જો હું એમના સ્વરની વાત કહું તો એ મને તે દિવસે સાવ નિષ્પ્રાણ લાગ્યો. મારા આ 'લાગવા' ને મેં મન ઉપર ન લીધું. મને થયું કે કદાચ મારા પૂર્વગ્રહને લઇને મને આમ લાગતું હોય, પણ જ્યારે હું એમના આંતરજીવનનું અવલોકન કરી શક્યો ત્યારે એ શબ્દો અને સ્વરો વચ્ચેનો ભેદ મને સમજાઇ ગયો.

એમની ઉંમર લગભગ પીસ્તાળીસ વર્ષની હતી. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓછાબોલા હતા. એ ગંભીર રહેતા પણ પ્રસંગ આવ્યે એમની નમ્રતા પ્રગટ થયા કરતી. ક્યારેક જીવનની કઠીન સમસ્યાઓની વાતો નીકળે ત્યારે તેઓ ગળગળા થઇ જતા અને પ્રગટ રીતે કહેતા કે 'હું તો પાપનું પુતળું છું. ઇશ્વરની કૃપા વિના મારો ઉદ્ધાર નથી' પણ અનેક વખત આવું બોલનારને જ્યારે હું બીજાના પતન વિષે રોષ કે તિરસ્કાર કરતા જોતો ત્યારે મને બહુ જ આશ્ચર્ય થઇ આવતું. મારા મનમાં શંકાઓ ઉઠતી કે આ બંને સ્થિતિ તો સાચી ન હોઇ શકે, કાં તો એમનો રોષ ખોટો છે અને કાં તો એમની આત્મનિંદા ખોટી છે, પરંતુ બંને વખતે એમની વાણીમાં ને મુખભાવમાં તો નિખાલસતા જ લાગતી.

તેઓ પરીણિત હતા પણ પ્રથમના પાંચ વર્ષ પછી તેઓ સંયમી જીવન ગુજારતા હતા. સંયમમાં મદદ મળી રહે એ માટે તેઓ છેલ્લા દસેક વર્ષથી ઘર કરતાં ઘરની બહાર વધુ રહેતા

હતા. પત્નીના નિર્વાહ માટે પૂરતી વ્યવસ્થા હતી. બાળકોમાં એક પુત્રી જ હતી. એનું નામ સુધા. ભવસુખરાયને એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ એના વિકાસ માટે પોતે નહિ જેવું જ કરી શકે છે એ વસ્તુનું એમને દુઃખ હતું. એમનું આ કુટુંબ એમના ગામડાંથી બાર માઈલ દૂરના એક શહેરમાં રહેતું હતું. ભવસુખરાય અવારનવાર ત્યાં જઈ આવતા પણ કોઈ વખત ત્યાં રાતવાસો રહેતા નહોતા.

એક દિવસે સવારે મેં જાણ્યું કે એમણે સાત ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મેં ઉપવાસનું કારણ પૂછ્યું પણ એમણે 'આત્મશુદ્ધિ' એટલોજ મને જવાબ આપ્યો. આ પ્રસંગે મારી જીજ્ઞાસાને તીવ્ર કરી મને થયું કે આમાંથી એમના જીવનનો મર્મ હું જાણી શકીશ. એમને વધુ પૂછવામાં કંઈ સાર નહોતો. મેં મૂંગે મોંએ આંખ અને કાનને સતેજ રાખ્યાં. ઉપવાસનો એક દિવસ પસાર થઈ ગયો.

બીજે દિવસે એમની રીતભાત ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ હરક્ષણે કોઈકની રાહ જોઈ રહ્યા છે. આજુબાજુ ફરતી આંખો એમની ચંચળતા પ્રગટ કરતી હતી અને મુખ ઉપર બદલાતા ભાવો અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતા હતા. હું એમની સામે બેસી મારું કામ કરતો કરતો ત્રાંસી આંખે એમના સામે જોઈ રહ્યો હતો. તેઓ ક્યારેક ચમકીને મારા સામે જોઈ જતા પણ હું એમની નજર ચૂકાવી દેતો હતો.

સાંજ સુધી એમણે પ્રતિક્ષા કરી પણ કોઈ નવું માલુમ ન આવ્યું. રાત પડી ત્યારે તેઓ સહેજ ચિંતાતુર જણાયા. ફરવાને બહાને તેઓ શહેરની સડક તરફ ગયા. હું પણ બીજે રસ્તેથી સડક ઉપર જવાનો વિચાર કરતો હતો પણ ત્યાં તો જેમની એ રાહ જોતા હતા તેઓ આવી પહોંચ્યાં. એમને જોઈ ભવસુખરાયનું મોં ગંભીર અને કરુણ બની ગયું. દુઃખને ઘોળીને પીતા હોય એમ એમણે આંખો પણ નમાવી દીધી. આવનાર બીજું કોઈ નહિ પણ એમના પત્ની અને પુત્રી જ હતાં. એ બન્ને પણ ગંભીર જ હતાં.

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તેઓ બેઠાં. વાતાવરણ જોતાં મને ત્યાં હાજર રહેવાનું અનુચિત લાગ્યું. 'ગામમાં કામ છે' એવું બહાનું કાઢી હું ત્યાંથી ખસી ગયો. ખસીને ક્યાંય જવું નહોતું પણ છાનાં જ રહેવું હતું એટલે હું છગવેકથી બાજુની ઓરડીની દીવાલને અઢેલીને બેઠો.

મેં કાન માંડ્યા હતા પણ પાંચેક મિનિટ સુધી મને કાંઈ સંભળાયું નહિ. મને વહેમ પડ્યો કે વાતો ચાલતી હશે. પણ હું સાંભળી નહિ શકતો હોઉં પણ તુરત જ મારો વહેમ ટળ્યો. જે દિવાલને અઢેલીને હું બેઠો હતો તે દિવાલ સાથે કંઈક અફળાયું. 'હાં હાં' કરતાં ભવસુખરાયના પત્ની સફાળા ઉઠ્યાં અને દીવાલ તરફ આવ્યાં તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે ભવસુખરાયે દીવાલ સાથે માથું અફળાવ્યું છે.

'હવે મારે જીવીને શું કરવું ?' ભવસુખરાય બોલ્યા. 'તારી આ રીતભાતથી હું ક્યાંય મોઢું બતાવી શકું એમ નથી.'

'તમને આ ભૂત ભરાઈ ગયું છે. એ તો મારે બાપ સમાન છે.' પત્નીએ જવાબ આપ્યો.

'એવું બોલી પાપમાં ન પડ. બાઈબેન આમ ન રહે એને રાત્રે આવવાની શી જરૂર ?'

'પણ તમે આંખે જોયું ?'

'મારું કાળજું વેચાઈ ગયું નથી. આંખ સિવાય હું જોઈ શકું છું.'

'તો તમને ઠીક લાગે તેમ કરો. તમારે ત્યાં આવવાને એક દિવસ પણ મેં શાંતિ ભોગવી નથી.'

'એમાં મારો વાંક છે ?'

'ત્યારે મારો વાંક છે ? હું તમારી પરણેતર હતી છતાં તમે મારા સાથે રહ્યાં છો ?'

'તને આ ઠીક મળ્યું છે. તારા પાપને ઢાંકવા તેં ઠીક બહાનું શોધી કાઢ્યું છે. એ તો મારી બહેન છે. મને જીવતો રહેવા દેવો હોય તો એના વિષે એક અક્ષર પણ ન બોલીશ. બોલ, તને મારા સાત ઉપવાસથી શાંતિ નથી થતી ? તો ચૌદ કરું ! એકવીશ કરું !' ભવસુખરાય ઉશ્કેરાટથી બોલ્યા અને થોડીકવાર શાંતિ છવાઇ ગઇ.

'અને સુધા' શાંતિનો ભંગ કરી ભવસુખરાય બોલ્યા. 'તું પણ મને દુઃખી જ કરશે ?'

'હુ શું કરું છું ? હું ભણવા જાઉં એમાં તમને શો વાંધો છે ?'

'વાંધો ? તું કોલેજની છોકરીઓ જેવી થઇ જઇશ.'

'પણ બધી છોકરીઓ ખરાબ નથી.'

'એ હું જાણું છું ! મારે કપાળે તમે લોકો કલંક ચોડવાના જ છો !'

વળી શાંતિ છવાઇ ગઇ.

'હવે તમે કેમેય કરી ઉપવાસ છોડશો ?' ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

'એ તો નિશ્ચય થઇ ગયો.'

'પણ તમે કહો એમ હું કરું'

'હું કહું એમ ? હું કહું છું એ તને સાચું નથી લાગતું ? તને પોતાને નથી થતું કે આ ઘોર પાપમાંથી બહાર નીકળવું જોઇએ ?'

'પણ મેં કાંઇ કર્યું જ નથી.'

'જો તારે કબૂલ પણ ન કરવું હોય તો તમે તમારે ઘેર જાવ. મને શાંતિથી પ્રાયશ્ચિત કરવા દો.'

'બાપુજી !' સુધા બોલી 'ઉપવાસ છોડી દોને !'

'તું ન બોલ સુધા ! તને લાગી આવતું હોય તો તારે માટે મારે ઉપવાસ ન કરવા પડે એટલું ધ્યાનમાં રાખજે.'

હું કોઇના મોઢાં જોઈ નહોતો શકતો પણ સુધા ડઘાઇ ગઈ હશે એવું મેં અનુમાન કર્યું. થોડીક પળો કોઇ ન બોલ્યું.

'લ્યો, હવે તમે ઘેર સિધાવો. મને શાંતિ લેવા દો.'

'પણ તમે ઉપવાસ છોડો તો અમને ય નિરાંત થાય. મારી ભૂલ થઇ ગઇ બસ.'

'પણ આવી ભૂલ તો દર અઠવાડીએ ને પખવાડીએ થાય છે.'

'હવે નહિ થાય.'

'આવી કબૂલાત પણ મેં હજાર વાર સાંભળી.'

'ત્યારે શું કહું તો તમને વિશ્વાસ આવે ?'

'તું ને સુધા અહીં મારી નજર સામે આવતા રહો.'

'પણ સુધાને તો ભણવું છે.'

'ભણીને શું કરવું છે ? હું અહીં ભણાવીશ. મને એના હિતની વધુ ચિંતા છે.'

'ઘેર ન ભણાય, ત્યાં વાતાવરણ જ અભ્યાસનું હોય.'

'અભ્યાસનું નહિ, છોકરાંઓ સાથે આનંદ કરવાનું હોય એમ કહો !'

'તમે શું બોલો છો ?' ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

'હું સાચું કહું છું તારા સંસ્કારથી મારી સરસ્વતી જેવી છોકરી રખડુ થઇ જવાની છે.'

'મેં શું સંસ્કાર આપી દીધા ? એનું ધ્યાન તો નાનપણથી તમે જ રાખો છો. પાંચ વરસ તો તમારા ભેગી જ રહી.'

'પણ તારા પરાક્રમની વાતો સાંભળીને ?'

'મારે કાંઇ બોલવું જ નથી. તમારી આંખમાં જ કણું પડયું છે.'

'બસ, બચાવ માટે તને આ ઠીક મળ્યું છે.'

'એ સાચું મળ્યું છે.' ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. જરા અટકીને એમણે સુધાને કહ્યું. 'સુધા તું બાજુના ઘરમાં જા તો.'

પગલાં ઉપરથી હું જાણી શકયો કે સુધા બાજુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મને ડર હતો કે કદાચ મારા જ ઓરડામાં આવશે પણ હું બચી ગયો.

'કેમ, સુધાને કેમ રજા દીધી?'

'શું કરું ત્યારે? તમને બોલવાનું કાંઇ ભાન જ નથી. આપણી આવી વાતો સંભળાવવાથી એને ફાયદો થતો હશે!'

'મારે કોઇ રીતે એને તારા સહવાસમાંથી છોડાવવી છે.'

'મારે એને તમારી સાથે નથી રહેવા દેવી.'

'કેમ?'

'કેમ શું? મારી સાથે રહે કે તમારી સાથે રહે એ સરખું જ છે.'

'તેં વળી એ જ રસ્તો લીધો.'

'બીજો રસ્તો છે જ નહિ. તમે મને સાચવી હોત તો આપણી આ દશા ન આવત.'

'તું મને ગૂનેહગાર માને છે?'

'સત્તર વખત!'

'તું વિચાર કરીને બોલ, મારે એ મારે અનશન લેવું પડશે હું સત્ય સાબીત કરવા મારે મોતની પથારી ઝીલી લો.'

'એ જોર છે એટલે જ તમે સારા ગણાવ છો ને! હું એવા રોગ નથી કરતી એટલે હું ઉતરી ગયેલી છું અને તમે સાધુ પુરુષ છો. હવે રહેવા દો. દુનિયાને બહુ ઠગો મા.'

મેં કાનને વધુ તીક્ષ્ણ કર્યા પણ થોડીકવાર સુધી કાંઇ સંભળાયું નહિ.

'હવે સુધાને એને માર્ગે જવા દો. એને રોગ શીખવાડો મા.'

'હું રોગ કરું છું?'

'હા, બીજું શું? મારી પાસે......આવ્યો એમાં તમારે સાત ઉપવાસ કરવા પડયા. તમે... ને ત્યાં જાવ છો એ સુધા નથી જાણતી શું? એ હવે બાળક નથી. જૂઓ, હું તમને કહી દઉં એ ચંદ્રકાન્ત સાથે પરણવાની છે.'

'હેં!......નહિ, એ નહિ બને. મારે એને નથી પરણાવવી. એને બ્રહ્મચારીણી રાખવી છે.'

'એવું બોલો મા. કાંઇક લાજો. તમારું પોતાનું જીવતર સુધારો એટલે બસ.'

'પણ હું એને નહિ પરણવા દઉં. સુધા!' ભવસુખરાયે બૂમ પાડી. બાજુના ઓરડામાંથી સુધા આવી.

'તારી આ શું કહે છે? તું કોઇની સાથે સંબંધમાં છો?'

'હા, ચંદ્રકાંત સાથે મારે મૈત્રી છે.'

'ચંદ્રકાન્ત સાથે શું કામ? મેં તને કહ્યું નહોતું કે કોઇ છોકરા સાથે સંબંધ રાખીશ મા.'

'પણ એમાં શો વાંધો?'

'શો વાંધો? તું આ કોની પાસે બોલે છે?......મારું આખું કુટુંબ સડી જશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું.'

'પણ મારે ને એને શુદ્ધ મૈત્રી છે. અમે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને પરણ્યા પછી જ અમે વધુ નજીક આવશું.'

'પણ તારાથી કોઇ અજાણ્યા સાથે સંબંધ જ કેમ બંધાય?'

'એ તો બંધાય.' ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. 'સંબંધ કાંઇ બાંધવા નથી જાવો પડતો.'

'તેં જ મારી દીકરીને બગાડી છે. તારા સંસ્કાર........'

'મારા સંસ્કારથી એ બગડી નથી. એણે સાચો રસ્તો લીધો છે. તમારા ભેગી રહી હોત તો એ ઢોંગ શીખત.'

'એમ ?' ભવસુખરાય બોલ્યા અને શાંતિ વ્યાપી ગઇ.

*   *   *

તે દિવસ ભવસુખરાય ન જ માન્યા. એમના પત્ની અને પુત્રી બીજે દિવસે ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે ભવસુખરાયે સુધાને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સુધાએ ન માન્યું. એમને એ ઘડીએ તો રોષ ઉપજ્યો પણ પાછળથી તેઓ ઘણા જ ઢીલા પડી ગયા. બીજા દિવસથી મેં એમના હાવભાવમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફાર જોયા. સામાન્ય રીતે સ્થિરચિત્ત દેખાતા ભવસુખરાય કયારેક અમર્યાદ રીતે આનંદમાં આવી જતા અને કયારેક ખૂબ દુઃખ પામતા અને રડવા મંડી જતા. લગભગ વીસેક દિવસ એમની આ સ્થિતિ રહી. હું ઝીણવટથી એમનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો. વીસેક દિવસ પછી એ વળી ગંભીર બન્યા. પ્રથમના કરતાં આ ગાંભીર્યમાં વિશેષ કઠોરતા હતી. કંઇક નિશ્ચય કરી લીધો હોય એવું દેખાતું હતું. આ દિવસોમાં પણ તેઓ રોજનિશી તો લખતા જ. મારી એ રોજનિશી ઉપર આંખ હતી પણ એ જોવાનો લાગ મળતો જ નહોતો. એક દિવસ તેઓ નહાવા જતી વખતે પોતાની પેટીને તાળું દેવાનું ભૂલી ગયા. હું પણ થોડોક કમનસીબ કે તુરત મારું એ તરફ ધ્યાન ન ગયું. એમના પાછા આવવાનો સમય થયો ત્યારે મારી નજર પેટી ઉપર પડી. હું ઉઠયો. એક ક્ષણમાં મારા મનમાં ઘણા વિચાર પસાર થઇ ગયા પણ મેં મન અને શરીરને આંચકો મારી એની પાસે કામ કરાવ્યું.

ઝપાટાબંધ મેં રોજનીશીના પાનાં ફેરવવા માંડયા. મારું ચિત્ત ભયભીત હતું એટલે હું પૂરું વાંચી શકયો નહિ તેમ સમજી શકયો નહિ. છેલ્લા દિવસની થોડીક મને લીટીઓ આછી યાદ રહી ગઈ.

...

' મારે હવે તો ચેતવું જ જોઇએ. ત્યાં જવાનું બંધ કરવું જોઇએ. મારા પાપનું જ પ્રતિબિંબ મારી સ્ત્રીમાં દેખાય છે અને સુધા પણ એ માર્ગે જ જાય છે. મારે ગમે તેમ કરી સુધાને ઉગારી લેવી જોઇએ......'

પણ આટલા ઉપરથી મને પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ કે ભવસુખરાય જેવા દેખાય છે તેવા તો નથી. તેમ એમને પાપનો પશ્ચાતાપ નથી થતો એમ પણ નથી. પરંતુ મારા મનમાં એક વાતનો મેળ ત્યારે ન જ બેઠો. તેઓ પશ્ચાતાપ કરતા હતા. ઉપવાસ કરતા હતા. આખો દિવસ કામ કરતા હતા. ગરીબી અને જાતમહેનતથી જીવતા હતા છતાં એ પાપમાંથી છૂટતા કેમ નહોતા ? મને હવે શંકા રહી જ નહોતી કે તેઓ વર્તમાનકાળમાં પણ એવું જ જીવન ગુજારી રહ્યા છે અને બાહ્ય દબાણ વિના પણ એ માટે પોતાની જાતને સજા કરી રહ્યા છે. હું આના ગૂઢ કારણો ન સમજી શકયો.

તે દિવસે પાંચેક વાગે ભવસુખરાય ત્યાંથી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. એમના ગયા પછી થોડીવારે હું પણ ગયો. મારા પહેલાં એ શહેરમાં પહોંચી ગયા હતા એટલે મારે એમની તપાસ કરવાની હતી. અંધારું થઇ જવા આવ્યું હતું એટલે તેઓ કયાં હશે તે હું વિચારતો હતો પણ મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે મેં જોયું કે હું જે રસ્તા ઉપર ચાલતો હતો એ રસ્તાને કાપતા એક રસ્તા ઉપર જ તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. મેં મારું સુકાન ફેરવ્યું. તેઓ મને ન જોઇ શકે એમ હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

તેમની ધીમી અને ઉતાવળી ચાલ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ પણ કોઇકની પાછળ જ ચાલી રહ્યા છે મે એમની આગળ નજર કરી. અંધારૂ થઇ ગયુ હતુ એટલે હુ કોઇને જોઇ શક્યો નહિ પણ થોડીવારમાં જ મને સમજણ પડી ગઇ એમનાથી સો એક પગલા દૂરની બત્તી નીચેથી સુધા અને ચંદ્રકાન્તને પસાર થતા મે જોયા મારી આંખ ફાટી રહી ભવસુખરાય તરફ મારા મનમા તિરસ્કાર છૂટ્યો પણ તુરત જ મને પણ થઇ આવ્યુ કે 'હુ સારૂ કરી રહ્યો છુ'? મે એ વિચારને પરાણે દબાવી દીધો અને ભવસુખરાયનુ ધ્યાન રાખવા માડ્યુ

સુધા અને ચંદ્રકાન્ત થોડેક દૂર ગયા પછી એક મેદાનમા વળ્યા ભવસુખરાયે ઝડપથી પગ ઉપાડ્યા. હુ પણ ઝપાટાબંધ એમની લગોલગ પહોંચી ગયો મેદાનમા એકાન્ત હતુ અંધારૂ હતુ એટલે માણસના ઓળા સિવાય વધુ જોઇ શકાય એમ નહોતુ સુધા અને ચંદ્રકાન્તને હુ બરાબર નહોતો જોઇ શકતો ભવસુખરાય તરફ તો મારી બરાબર આખ હતી થોડેક દૂર ગયા પછી ભવસુખરાય વાકા વળ્યા અને બેઠા મે અનુમાન કર્યુ કે સુધા અને ચંદ્રકાન્ત પણ નજીકમા બેઠા હશે હુ બેસવાને બદલે ત્યા સૂતો મારી સ્થિતિ સૌથી સલામત હતી મને જોઇ શકવાનો ઓછો સંભવ હતો હુ સૂતો સૂતો ભવસુખરાયને અને સુધા તથા ચંદ્રકાન્તને જોઇ શકતો હતો મે જોયુ તો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત એક બીજાની સામે બેઠા હતા અને વચ્ચે એકાદ ફૂટનુ અંતર પણ હતુ લગભગ અર્ધો કલાક એમ પસાર થઇ ગયો મારા મનમા એ બંને માટે માન પેદા થયુ પણ ભવસુખરાય એકદમ ઉભા થયા ચમક્યો તેઓ ઉતાવળે પગલે સુધા અને ચંદ્રકાન્ત તરફ ગયા હુ પાછળ ગયો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત કોઇને પોતાના તરફ આવતા જોઇને ઉભા થઇ ગયા

"સુધા!" ભવસુખરાયનો મોટો અવાજ મે પણ સાભળ્યો એમણે આજુબાજુ જોઈ લીધું મેં સીફતથી એમની નજર ચૂકાવી. મને થયુ કે છાના રહેવુ એ મારે માટે મુશ્કેલ છે પણ નજીકનું એક ઝાડ મારા માટે આશ્રય સ્થાન બન્યુ હું ધીમે પગલે એની પાછળ ચાલ્યો ગયો ત્યાંથી હુ બધુ સાભળી શકતો હતો શરીરનુ હલનચલન પણ જોઇ શકાતુ હતુ મુખભાવ દેખી શકાય એવું નહોતુ

ભવસુખરાય ત્યા જઇને ઉભા જ રહ્યા સુધા અને ચંદ્રકાન્ત પણ મૂગા મૂગા સામે ઉભા રહ્યા ભવસુખરાયની આખમા ક્રોધ વ્યાપી ગયો હશે એવુ મે અનુમાન કર્યું થોડીવારની શાંતિ પછી એમણે સુધાનો હાથ પકડ્યો અને આચકો મારતા કહ્યુ 'ચાલ મારી સાથે જ'

ચંદ્રકાન્ત સ્થિર જ ઉભો હતો મને થયુ કે કંઇક ટપાટપી થઇ જશે પણ કંઈ ન બન્યુ ચંદ્રકાન્ત ઉભો રહ્યો અને ભવસુખરાય સુધાનો હાથ ઝાલી એને થોડે દૂર લઇ ગયા અને પછી ચાલવા લાગ્યા મને થયું કે હવે મારે શું કરવુ? એક ક્ષણમા મે નિર્ણય કરી લીધો હુ બીજે રસ્તે જતા ચંદ્રકાન્તની પાછળ ચાલ્યો અમે સડક ઉપર આવ્યા એટલે મે એને સલામ કરી સલામ ઝીલવાની ગોઠવણ અમારા વચ્ચે હતી એટલે એણે હસીને સલામ ઝીલી હુ ઉભો રહ્યો પણ એની ઉભા રહેવાની ઇચ્છા ન જણાઇ

'ચંદ્રકાન્ત! મારે થોડુક તમને પૂછવુ છે'

એ ચમક્યો ને ઉભો રહ્યો 'બોલો, શુ?'

'સીધુ જ પૂછી લઉં સુધાબેન અને તમે લગ્ન કરવાના છો?'

'અમે કરી લીધા'

'ક્યારે?'

'થોડીવાર પહેલા જ'

'શુ કહો છો?' મને આશ્ચર્ય થયુ

' સાચું કહું છું. તમે મેદાનમાં હતા ને ? ' એણે મારા સામે આંખ સ્થિર કરતાં કહ્યું. હું જરા ડરી ગયો મેં હા પાડી.

' તો બસ, તમે જોઇ રહ્યા હશો ત્યારે જ અમારી લગ્નવિધિ ચાલતી હતી. '

' હું એથી આનંદ પામ્યો છું. ' મેં સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

' તો સારૂં ' એ ઠંડી રીતે બોલ્યો. ' ચાલો, ત્યારે. ' એમ કહી એણે ચાલવા માંડ્યું. હું સ્તબ્ધ બની એને જોઇ જ રહ્યો.

હવે શું કરવું ? મેં અનુમાન કર્યું કે ભવસુખરાય ગામડાને માર્ગે જ હશે. મેં એ બાજુ મારી મૂક્યા. હું જાણતો હતો કે તેઓ મોટરમાં ગયા હશે પણ હવે મારે ઉતાવળ નહોતી રહી. મારા મનનું સમાધાન થઇ જવા આવ્યું હતું. છેલ્લી વાત સાંભળવા માટે જ હું ત્યાં જતો હતો.

હું ત્યાં પહોંચ્યો તે પહેલાં એ કલાકે ભવસુખરાય અને સુધા આવી ગયાં હતાં. હું વિના સંકોચે તેઓ બેઠા હતાં ત્યાં જ ગયો. મને જોઇ ભવસુખરાય ચમક્યા પણ તુરત જ સ્વસ્થતા ધારણ કરી એમણે મને પૂછ્યું.

' ક્યાં ગયા હતા ? '

' જ્યાં તમે ગયા હતા. ! ' મેં શાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

' એટલે ? ' સહેજ ગુસ્સે થઇને તેઓ બોલ્યા.

' સુધાબેનના લગ્નમાં. '

' જરા વિચારીને બોલો. ' જરા ધાંટો પાડીને તેઓ બોલ્યા.

' હું વિચારીને જ બોલું છું. મને થાય છે કે તમે હવે વિચારીને વર્તો તો સારૂં. '

' એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ? ' એમણે રોષથી કહ્યું.

' બીજું કાંઇ નહિ, એ પ્રકારનું જીવન છોડી દો. '

' જુઓ, તમે......... '

' હા, હું જાણું છું. મારે અહીં રહેવું પણ નથી હું તમારા હિત માટે જ કહું છું કે આ જાતની જાસુસીવૃત્તિ છોડી દો. તો જ તમે તમારા પાપમાંથી બચી શકશો. '

' મારે નથી સાંભળવું. ચાલ્યા જાવ અહીંથી. ' તેઓ ઉભા થઇ ગયા. સુધા પણ ઉભી થઈ ગઇ.

' સુધાબેન, તમારા નિશ્ચયને વળગી રહેજો. એથી પિતાની અવસ્થા પણ સુધરશે. ' મેં બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું. ભવસુખરાયે મારા સામે આંખ કાઢી પણ મને એ આંખની પરવા નહોતી. ઓરડીની બહાર નીકળીને હું ઉભો રહ્યો. મારી જીભ સળવળતી હતી. મેં ત્યાં ઉભા ઉભા જ કહ્યું.

' મેં તમારી રોજનીશી વાંચી છે ને હું બધું જાણું છું. '

' હેં ! ' તેઓ ચમકીને મારી નજીક આવ્યા. એમનું મોં પડી ગયું.

' અને તે ઉપરથી હું કહું છું કે તમે નીચ વૃત્તિના નથી. તમે પાપમાંથી ઉગરવા ઇચ્છો છો પણ બીજાને ઉગારવાની જંજાળમાં તમારા પાપને ભૂલી જાવ છો. ' તેઓ આંખ નીચી કરીને ઉભા રહ્યા. ' તમારા અજાણ્યા પ્રયત્નો છતાં સુધાબેન બચી ગયાં છે. એમણે સાચો રસ્તો લીધો છે. એમને આશીર્વાદ આપજો '

ફરી એમણે માથું ઉંચું કર્યું અને આંખ કડક કરી

' મને તમારા ગુસ્સાની પરવા નથી. તમારા હિત માટે જ હું કહું છું ' એટલું કહીને હું ચાલતો થયો. થોડે દૂર જઇ મેં જોયું તો પિતા પુત્રી મારી સામે જ જોઇ રહ્યાં હતાં.

પ્રેસીડન્ટ મસારિક

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

મારા જીવનવિકાસનું અંતિમ સોપાન કયું ગણાય એમ તમે પૂછો તો હું કહીશ કે પ્રમુખ તરીકેની મારી ચૂંટણી અને એ કાર્યભાર વહન કરવા હું શકિતમાન છું એ હકીકતનું સ્પષ્ટ ભાન.

મને પોતાને મારા જીવનમાં પરમ સંતોષ છે કારણ કે મારી કંગાલ હાલતમાં જ્યારે હું ગરીબ વિદ્યાર્થી હતો, અકિંચન વિવેચક કે રાજકારણી પુરૂષ હતો ત્યારે જે સિદ્ધાન્તોમાં વિશ્વાસ ધરાવતો અને જેનું પ્રતિપાદન કરતો તે બધા સિધ્ધાન્તોનો પ્રમુખ તરીકે પણ મારે લેશમાત્ર ત્યાગ કરવો પડયો નથી. સત્તાનું સ્થાન ભોગવતો હોવા છતાં જે નીતિના નિયમો અને બંધનો પહેલાં મને દોરતા હતા તે જ નિયમો અને બંધનો મારી પ્રજા, બીજા રાષ્ટ્રો અને જગત સાથેના મારા સંબંધોમાં આજે પણ દોરી રહ્યાં છે. મારી દરેક માન્યતાને મારા પ્રમુખ તરીકેના સ્થાને વધારે સંપૂર્ણ અને દ્રઢીભૂત કરી છે. એથી કરીને માનવજાતમાં, પ્રજાતંત્રમાં અને સત્યની શોધમાં હું જે શ્રધ્ધા ધરાવું છું એમાંથી એક અંશમાત્ર પણ ઓછી કરવાની મને કદી જરૂર જણાઇ નથી. માનવજાત તરફ પ્રેમ રાખવો જોઇએ એ સનાતન સત્યમાં મારી શ્રધ્ધા વધારે અચલ અને અડગ થઇ છે. મારા પોતાના જીવનનો અનુભવ તો એમ કહે છે કે આ બધા નીતિના નિયમો રાજ્યને અને તેનું તંત્ર ચલાવનારને એટલાજ લાગુ પડે છે જેટલા વ્યકિતને. અનેક મુશ્કેલીઓ અને ડામાડોળ પરિસ્થિતિથી જકડાએલાં મારા સારાયે જીવન દરમ્યાન હું મારા સ્વત્વનું રક્ષણ કરી શકયો છું એ સંતોષની વાત છે, પણ એથીયે વધુ સંતોષની વાત તો એ છે કે જેમાં હું પરમ શ્રધ્ધા ધરાવું છું એવા માનવજાતના અને સમાજના આદર્શો ભરપૂર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઇ જીવંત રહી શકયા અને લોકોએ તેને અપનાવ્યા. રાષ્ટ્રને ઉન્નત બનાવવાની એ પ્રજાકીય લડતમાં હું સાચા પક્ષના ઝંડા નીચે હતો એ ભાનથી હું સંતોષ લઇ શકું છું. મનુષ્યનું જીવન સુંદર અને સુખી બનાવવા માટે

એ શ્રદ્ધા બસ છે.''

આ શબ્દોમાં ઝેકોસ્લોવાકીયાનો એ યુગ-પ્રમુખ મસારિક પોતાના જીવનમાં સાંપડેલી સફળતા અને સત્ય, પ્રેમ, આદિ માનવ-જાતના આદર્શોમાં પોતાની અડગ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

ગરીબ કુટુંબને ત્યાં જન્મીને પણ એક સત્યપ્રિય, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ શું કરી શકે છે એ વસ્તુ મસારિકનું જીવન આપણને બતાવે છે.

એ જન્મ્યો ત્યારે તેના માતાપિતા તદ્દન ગરીબ હતા. એની પાસે સાધન નહોતા, સંપત્તિ નહોતી, અમીર ઉમરાવને ત્યાં જન્મવાનું ભાગ્ય નહોતું. જીવનવિકાસને માટે સગવડો પણ નહોતી. પણ પોતાના પુરૂષાર્થથી એણે ધીરે ધીરે બધું જ મેળવ્યું અને વ્યવસ્થિત રીતે સતત ઉદ્યોગપરાયણ રહીને તે કેમ આગળ વધ્યો અને સૈકાઓથી ગુલામીમાં સબડતી એક પ્રજામાંથી તેણે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું સર્જન કેમ કર્યું એ કથા જેટલી રસીક છે તેટલીજ પ્રેરણાદાયી છે.

ઑસ્ટ્રીયા–હંગેરી સામ્રાજ્યની થોડીક જાગીર હોડોનીનની આસપાસ હતી ત્યાં મસારિકનો પિતા રાજકુટુંબમાં ગાડીવાનનું કામ કરતો હતો. ત્યાં આવેલા એક વિશાળ સરોવરને કિનારે એક ઝૂંપડીમાં મસારિકના બાલ્ય જીવનની શરૂઆત થઈ. રાજકુટુંબમાં નોકરી હોવાથી સામ્રાજ્યના જે [illegible] રાજકુટુંબ [illegible] ત્યાં મસારિકના પિતાને પણ [illegible] વાસ્તે [illegible] મહત્ત્વ [illegible] અમીર ઉમરાવો અને [illegible] શિકાર ખેલવા [illegible] એ લોકો [illegible] વર્તન અને વાતચીતમાં જે રીતે ઉતારી પાડવાની ટેવથી મસારિકને બાળપણથી જ તેઓના તરફ તિરસ્કાર આવતો. પોતાના પિતાને લાચાર અને અપમાનભરી સ્થિતિમાં રહેવું પડતું

એ જોઈને મસારિકને ખૂબ લાગી આવતું. તેના અંતરમાં રાજકુટુંબ પ્રત્યે રોષના બીજ ત્યારથી રોપાવાં લાગ્યાં.

સરોવર અને તેની પાસેના વિશાળ મેદાને નાનપણથી જ તેની કલ્પનાને વિશાળ કરી અને કુદરત સાથેના સીધા સહવાસે તેના જીવન ઉપર અદ્દભૂત અસર ઉપજાવી. એના પિતા નિરક્ષર હતા. તેની ટેવો અને સંસ્કાર ગ્રામ્ય હતાં, શહેરમાં રહેવું તેને ફાવતું નહોતું. જંગલ અને ગામડાંઓમાં ભટકવાથી તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું. આ બધાના પરિણામે ઘરનો બધો જ કાર્યભાર તેની માતાના શિરે જ રહેતો.

માતા સંસ્કારી હતી: બુદ્ધિશાળી હતી: ધાર્મિક હતી. કુટુંબની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી અને કામનો સારી પેઠે બોજો રહેતો હોવાથી ઇચ્છા છતાં એ દેવળમાં હંમેશા ન જઈ શકતી પણ બાઇબલ તો નિયમિત વાંચતી, અને રોજ ઘેર પ્રાર્થના કરતી. બાઈબલના અંદરના એક ચિત્રની અસર તેની ઉપર ખૂબ પડી હતી. 'ભગવાન ઈસુ ક્રોસ પર ચડે છે. તેના શરીરમાંથી લોહી ચાલ્યું જાય છે અને આંખમાંથી પ્રેમ ટપકે છે' એ ચિત્રને કેટલીયે વખત અનિમિષ નયને જોઇ રહેતી. અને એ ચિત્ર અને ચિત્રને નિહાળતી માતાની ભાવના ભરપુર આંખોને બાળક મસારિક પણ એકધ્યાને જોઇ રહેતો.

મસારિકની માતા ઉચ્ચ કુટુંબોમાં રસોઇનું કામ કરીને પોતાના પતિને આર્થિક સહાય કરતી. અને સાથે સાથે સંસ્કારી કુટુંબોમાં રહેતા હોવાથી રીતભાત, રહેણીકરણી, અને કેળવણીનું અવલોકન કરતી. પોતાના બાળકો પણ ખુબ ભણીગણીને એ લોકો જેવા જ કેમ થાય તેના વિચારો કરતી. આ બધનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાના બાળકોને તમામ પ્રયત્નો કરીને ખુબ ખુબ ભણવવાની તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી.

એક સઈના છોકરાને કેળવણીની શી સગવડ હોઈ શકે? પણ માતાના મક્કમ નિશ્ચયથી તે ઑસ્ટ્રિયાના એક ગામડામાં મિશન તરફથી ચાલતી નિશાળમાં દાખલ થયો. દેવળમાં કેથોલિક પંથના ક્રિયાકાંડો, પૂજાવિધિઓ, પ્રાર્થના વિગેરે થતા તેની સારીમાઠી બધી અસર મસારિક પર પડતી. ભૂત પ્રેતાદિ એ વખતના અનેક પ્રચલિત વહેમોની છાપ એના મન ઉપર પડતી હતી.

મોટો થયા પછી એની માતાના પિયર હુસ્ટોપેક નામના ગામની હાઈસ્કૂલમાં એ દાખલ થયો. એ ત્રણ વરસ ભણ્યા પછી એ કમાવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. ગામડાંના વિદ્યાર્થીને મોટી મહત્તાકાંક્ષા સેવવાનું ક્યાંથી બને! બહુ નજર દોડાવે તો શિક્ષક થવાનું કે ચર્ચના પાદરી થવાનું સૂઝે. પણ અધ્યાપન મંદિરમાં દાખલ થઈ શકાય એમ નહોતું એટલે વિએનાના એક કારખાનામાં કોઈની સલાહથી એણે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું. મસારિકને નાનપણથી જ વાંચનનો અદ્ભુત શોખ હતો. સવારના ત્રણથી રાતના અગીઆર સુધી કારખાનામાં કામ કરવાનું હતું છતાંયે વચ્ચે વચ્ચે સમય મેળવીને પોતાની સાથે લાવેલા પુસ્તકો એ વાંચતો. તેને ભૂગોળનો અદ્ભુત શોખ હતો. નકશાપોથી જોતાં જોતાં અનેક વખત આખી દુનિયા ઘૂમી વળતો. એકનું એક કામ યંત્રવત કરવાથી તેને કંટાળો તો આવતો જ પરંતુ એક દિવસ કોઈ તેના પુસ્તકો અને એટલાસ ચોરી ગયું. એટલે એ તદ્દન હતાશ થઈ ગયો. ત્યાર પછી એને ત્યાં ફાવ્યું જ નહિ. થોડા દિવસ રહીને એણે ઘરનો રસ્તો લીધો.

થોડા વખતમાં એક જૂના અધ્યાપકની મદદથી તેને ઝેકોવિસના દેવળની શાળામાં શિક્ષકની નોકરી મળી. ત્યાં પણ તેણે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ જ રાખ્યો. લેટીન ભાષા શીખવાની તક પણ એને ત્યાંજ મળી ગઈ ત્યાંના પાદરી ફાધર સેગેરાએ તેને શાળાન્તની પરીક્ષા આપવાની સલાહ આપી. મસારિકને એ ઠીક લાગ્યું. તે બ્રુનોની શાળામાં દાખલ થયો. તેને બેચાર ટ્યુશન પણ ત્યાં મળી ગયા. એમાંથી એ પોતાના અને એના નાના ભાઈના ખર્ચની ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ શક્યો.

માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થયા પછી તો તે વર્તમાનપત્રો વાંચતો થઈ ગયો હતો. ૧૮૬૬ની પ્રુશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચેની લડાઈ એ તે વખતના વિદ્યાર્થીઓનો રસિક વિષય હતો. વિદ્યાર્થીઓની સહાનુભૂતિ હમેશાં ઑસ્ટ્રિયન તરફ જ રહેતી. એક વખત એવું બન્યું કે ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યની હાર થઈ. મસારિકને એ હારથી લાગી આવ્યું. લડાઈમાં હારેલી એક ટુકડીની પાછળ જર્મનો પડેલા એ વખતે મસારિકે ઘાયલ થયેલા કેપ્ટનને પાટાપીંડી કરીને અમુક માઈલો સુધી છૂપા રસ્તા પણ બતાવ્યા. મસારિક એ પ્રદેશનો ભોમિયો હતો. આમ યુવાનીમાં જ તેનામાં સાહસિકતા, નિડરતા અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની શક્તિઓનો વિકાસ થતો ગયો. તેણે તો ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યમાં દાખલ થવાની ઈંતેજારી પણ બતાવી પણ મસારિકની નાની ઉંમર જોઈ [illegible] કેપ્ટને માન્ય કરી નહિ.

બ્રુનોમાં એ હમેશાં પ્રથમ નંબરે પાસ થતો. પણ પાછળથી એને થયું કે ચોપડીઓ ગોખવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય શા માટે કરવો? એ કરતાં પાસ થવા પૂરતાં જ એ વિષયો તૈયાર કરી પછી ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા અને ભાષાઓ શીખવામાં શક્તિ શા માટે ન વાપરવી?

તેને ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં રસ હતો અને એ જ કારણે તે પ્રખ્યાત [illegible] ગ્રંથોના ગંજ વાંચી નાખતો. ૧૮૭૨માં વિયેનામાં મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને એ વિયેનાની યુનિવર્સીટીમાં ઉચ્ચ કેળવણી લેવા માટે દાખલ થયો.

મુસાફિર હવે જુવાન થયો હતો અને પોતાની આજુબાજુ જોતો હતો કે જાતીય પ્રશ્ન હજારો જુવાનોને મૂંઝવે છે. કેટલાયે તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ જાતીય કુટેવોના ભોગ બની કંગાળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. પોતાની આસપાસ સામાજિક વાતાવરણ એટલું જ ભય ભરેલું હતું. લોકોમાં પારાવાર અજ્ઞાન પડેલું હતું. મોટા મોટા બુદ્ધિશાળીઓ, વિદ્વાનો અને સમાજના આગેવાન જેવા માણસોનું (Sex) જાતીય જ્ઞાન અવળે માર્ગે હતું. 'બ્રહ્મચર્યથી નુકસાન થાય છે. યુવાનોએ પોતાની જાતીયવૃત્તિને સંતોષવી જ જોઇએ' એવો ડૉક્ટરોના અભિપ્રાય હતા. આવું બધું છતાં મુસાફિર એવી કુટેવમાંથી બચી ગયો. તેનું મુખ્ય કારણ એના કહેવા પ્રમાણે એ હતું કે તેના વિદ્યાભ્યાસની સાથે સાથે જ અર્થોપાર્જનનો ભાર પણ એને શીરે રહેતો. એટલે તેને આવા દુર્ગુણોમાં પડવાનો વખત જ મળ્યો નહિ. યુવાનોની આ વૃત્તિને કૃત્રિમ રીતે ઉશ્કેરવાનું કામ રંગભૂમિ, સાહિત્ય અને વર્તમાન-પત્રો કરે છે એવી તેની માન્યતા છે. પોતાના અનુભવો ઉપરથી એ કહે છેઃ 'હું યુવાવસ્થાની પવિત્રતામાં માનું છું. બાળપણથી જ છોકરા છોકરીઓને મિત્રરૂપે પવિત્ર વાતાવરણમા ઉછેરવામાં આવે તો કેટલાય અનિષ્ટોમાંથી સ્ત્રી પુરુષો બચી જાય. એ માટે માબાપ, અધ્યાપક અને સમાજ આદર્શ દૃષ્ટાંતરૂપ બનવાં જોઇએ. બધાંએ મળી બાળકોની સમક્ષ પવિત્ર જીવનના દૃષ્ટાંતો પૂરા પાડવા જોઇએ.'

કૉલેજ જીવનમાં તેની અભ્યાસની વૃત્તિએ ખૂબ જ જોર પકડયું હતું. હવે તો ઇતિહાસ, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન કલા વિગેરે વિષયોને તે બહુ ઉંડાણથી સમજી શકે એટલું ઉંડાણ તેની દૃષ્ટિમાં અને સમજણશક્તિમાં આવી ગયું હતું. ધીરે ધીરે તેણે યુરોપની લગભગ બધી જ ભાષાઓ ઉપર ઠીકઠીક કાબૂ મેળવી લીધો.

ગ્રીક સાહિત્ય તો તેણે શરૂઆતમાં જ વાંચ્યું હતું. હૈરવલીસેકના કટાક્ષમય અને રાષ્ટ્રીયભાવના જગવનારા લખાણો તેને વાંચવા ગમતાં. લેટીન અને ગ્રીક જેવી પ્રાચીન ભાષા ઉપર પ્રેમ હતો. કારણ કે એ શીખવાથી ગ્રીક અને રોમન લોકોના જીવન, કલા અને સાહિત્યના બારણા તેને માટે ખુલ્લા થતા હતા. જર્મન ભાષા શીખીને તેણે ગેથે અને ફ્રોસ્ટ વાચ્યાં. શેકસ્પીઅર અને બીજા અંગ્રેજી કવિઓને સૌથી પ્રથમ તો જર્મન ભાષામાં એણે વાંચ્યા. સૌથી વધારે ગમે એવી ભાષા તેને ફ્રેન્ચ લાગતી. હ્યુગો, ડયુમા વગેરેની જગપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓમાં તે ખૂબ રસ લેતો. મોલીયર, રુસો, ડીકાર્ડીસ, પેસ્કલ અને ફ્રોમ્ટના લખાણો તેણે ખૂબ ખૂબ વાંચ્યા. એ રીતે જ રશિયન લેખકોમાં પુશ્કીન, ગોગોલ અને ગોર્કી તેના પ્રિય લેખકો હતા. ટોલ્સ્ટોય લેખક તરિકે ગમતા પણ તેના કેટલાક વિચારો સાથે એ સંમત ન થતા.

મુસાફિર યુરોપ અમેરિકાના લગભગ તમામ તત્ત્વવિદ્દો, વિચારકો અને કવિઓના લખાણોનો લાભ લીધો છે અને એ તો એમ પણ કહે છે કે તત્ત્વવિદ્દો કરતાંયે જીવન અને તેના ઉંડાણને કવિઓ અને કલાકારો વધારે સારી રીતે સ્પર્શે છે. અને એ લોકો જ જીવનની કેટલીયે ઉંડી કંદરાઓમાં પહોંચીને કેટલાયે સત્યોને વધારે નક્કર સ્વરૂપમાં રજુ કરી શકે છે.

યુરોપીઅન સંસ્કૃતિની છાપ મુસાફિરના જીવન ઉપર વધારે પડી છે. ભારતવર્ષ, ચીન અને જાપાન જેવા પૌર્વાત્ય દેશોનું સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ભાષાની અણઆવડતને લઇને એ જાણી શકયા નથી. એની માન્યતા એવી છે કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, પૂર્વની સંસ્કૃતિ કરતાં ઉચ્ચતર છે. સાથે સાથે એ વાત પણ કબૂલ કરે છે કે 'આંધળો માણસ રંગની કદર કરે' એવી જ કદર હું પૂર્વની સંસ્કૃતિની કરી શકું.'

વીએનામાં કૉલેજના અભ્યાસની સાથે સાથે એક ખાનગી સંસ્થામાં એ શિક્ષકનું કામ કરતો અને એમાંથી એને ખર્ચ મળી રહેતું. હાઇસ્કૂલના પાંચમાં ધોરણમાં તે જ્યારે હતો તે વખતનો એક પ્રસંગ છે.

બહોળા વાચન સાથે સાથે એની લેખન પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ હતી. એમ તો એ હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારેજ એક નવલકથા એણે લખેલી. એના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એ નવલકથાએ કેટલાયે દિવસ સુધી હાસ્ય રસ પૂરો પાડયો હતો.

એનું સૌથી પહેલવહેલું પ્રકાશન 'પ્લેટોની સ્વદેશભક્તિ' બહાર પડયું. ત્યારપછી બીજો નિબંધ 'પ્રગતિ' બહાર પડયો.

૧૮૭૬-૭૭માં એ એક વરસ લીપ્ઝીગ રહ્યો ત્યારે તેને પી. એચ. ડી.ની ડીગ્રી મળી ચૂકી હતી. એ વખતે તેણે 'અમરત્વ વિષે પ્લેટોના વિચાર' એ પુસ્તક લખ્યું.

એ વખતના એક પ્રસંગે તેની જીવનનૌકાની દિશા નક્કી કરી આપી. તેની પત્ની મીસ. ગેરીગ ચાર્લોટનો પ્રથમ પરિચય તેને લીપ્ઝીગમાં થયેલો.

૧૮૭૦માં સૌથી પ્રથમ ગેરીગ ચાર્લોટ તેના પિતા સાથે આવેલી. આખું કુટુંબ સંસ્કારી અને કેળવાયેલું હતું. ૧૮૭૭માં અમેરીકાથી ફરીને એ લોકો લીપ્ઝીગ આવ્યા ત્યારે મસારિકે તેના વિષે ખૂબ વાતો સાંભળેલી. ધીરે ધીરે તે ચાર્લોટના પરિચયમાં આવ્યો. તેઓ સાથે વાંચતા, ફરતાં મળતાં અને સાથે જ ફરવા જતાં. મસારિકનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. અને બન્નેએ પાછળથી અમેરિકા જઇને લગ્ન કર્યાં.

ચાર્લોટ સુંદર, તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી હતી. ગણિતમાં તેને ખૂબ રસ પડતો. અને મસારિકને કવિતાનો શોખ હતો. શેક્સપીઅર અને પ્લેટો બન્નેને ગમતા. જ્યાંયે કોઇ પણ વસ્તુના હાર્દને પકડવાની શક્તિમાં ચાર્લોટ મસારિક કરતાં ચઢિયાતી હતી એમ મસારિક પોતે જ કહે છે. સ્વભાવે ધાર્મિક હતી. મૃત્યુ તેને મન એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાના માર્ગ સમાન હતું. તેને આત્માના અમરત્વમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. સત્યપ્રિયતા અને સિદ્ધાંતની કોઇ પણ વાતમાં સમાધાન ન કરવાની વૃત્તિ તેના આ બે ગુણોએ મસારિકના આખા જીવન ઉપર ઉંડી અને અદ્ભૂત છાપ પાડી છે.

આમ મસારિકના જીવનમાં માતાપિતા, શાળા અને કૉલેજની કેળવણી પછી પણ જે કંઇ ખૂટતું હતું તે આ લગ્ને પૂરું કર્યું.

ચાર્લોટ અમેરિકા ગયા પછી તે માંદી પડી. મસારિક તરત જ અમેરિકા જવા ઉપડયો. રસ્તામાં ભયંકર તોફાન થયું. આગબોટ ડૂબી જશે એવી સૌને ભીતિ લાગવા માંડી પણ છેવટે તે અમેરિકા પહોંચ્યો. એ વખતે ગેરીગ ચાર્લોટની તબીયત સારી થઇ ગઇ હતી. ત્યાં જ તેણે લગ્ન કર્યું. સસરા પાસેથી ૧૫૦ પાઉન્ડ મુસાફરીનું ભાડું લઇને ફરી એ ઑસ્ટ્રીયા પાછો ફર્યો.

ત્યાં તેણે 'આત્મઘાત' એ વિષય ઉપર નિબંધ લખીને વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કર્યું. એ નિબંધે પાછળથી ખૂબ ચકચાર જગાવેલી અને તેના દુશ્મનોએ તેની ખૂબ નિંદા પણ કરી.

૧૮૮૨ સુધી વીએનાની યુનીવર્સીટીમાં 'રીડર' તરીકે કામ કર્યું. આ વર્ષો દરમ્યાન તેની લેખન-વાચનની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહી. એ વખતે પ્રેગમાં એક યુનીવર્સીટીની સ્થાપના થઇ અને ત્યાં મસારિકની પ્રૉફેસર તરીકે નીમણૂંક થઇ. અમેરિકન પત્ની સાથે લગ્ન કરવાથી સૌ એમ માનતા કે મસારિક શ્રીમંત બની ગયો છે પણ ખરી વાત એ હતી કે એ વખતે કેટલાયે પ્રસંગે તેને આર્થિક મુશ્કેલીઓ આવ્યા કરતી.

પ્રેમમાં બીજી મુસીબતોનો પણ તેને ઠીક ઠીક સામનો કરવો પડેલો. તેણે રાજદ્વારી હીલચાલોમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો. એના રાજદ્વારી વિચારોના વિરોધીઓ પુષ્કળ હતા. રાષ્ટ્રીયતા અને સ્ટેટ બનેનું મંડાણ નીતિના પાયા ઉપર થવું જોઇએ; આ જાતના તેના વિચારોનો કેટલાક કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદીઓ વિરોધ કરતા.

એ વખતે અતિશય વાચન અને વિચારને પરિણામે કેથોલિક-ચર્ચમાંથી તેનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો. તેના જીવનમાં ધર્મને સ્થાન તો હતું જ. શ્રધ્ધા વિનાનું જીવન નિર્બળતા અને અનિશ્ચિતતાને જન્મ આપે છે એવી તેની માન્યતા હોવા છતાં લોકો તેને નિરીશ્વરવાદી કહીને તેની નિંદા કરતા. આવા લોકો વિષે તેણે દુઃખોદ્દગાર કાઢ્યા છે. "લોકો આટલા દુષ્ટ હોઇ શકે છે તેનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો. જો તેઓ એક બીજાને સમજવાની પણ દરકાર કરે તો આજે જ પ્રજાતંત્ર દાખલ થાય. પરસ્પર સમજણ અને સહિષ્ણુતા વિના સાચી સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. એક બીજા તરફ પ્રેમ અને સત્યનિષ્ઠાથી વર્ત્યા સિવાય સામા પક્ષને આપણે સાચી રીતે પીછાની શકીએ જ નહિ."

૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦નો દસકો એના જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ ગણાય. એ વખતે ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્યમાં યંગઝેક અને ઓલ્ડઝેક એવા બે રાજદ્વારી પક્ષો હતા. એ વખતે સમાજવાદની અસર પણ રાજકારણ ઉપર ઠીક ઠીક થવા લાગી હતી. શરૂઆતમાં ક્રીશ્ચિયન-સમાજવાદ દાખલ થયો, પાછળથી યુરોપમાં જેમ જેમ ઉદ્યોગ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ શુદ્ધ સમાજવાદે રાજકારણને રંગવા માંડ્યું.

પ્રેગ અને કલેડેનની હડતાળ વખતે મજુર સભાઓમાં જઇને એ ભાષણો કરતો. વળી તેણે 'કામદાર યંગ' નામનું મંડળ સ્થાપવાની પણ સૂચના કરી, જ્યાં મજુરોને અને તેમાં કામ કરતા જુવાનોને રાજકારણની તાલીમ આપી શકાય. ૧૯૦૫માં તેણે જાહેર સભામાં ભાષણ આપ્યું હતું અને સરઘસમાં પતિપત્ની બન્નેએ ભાગ લીધેલો.

તે રાજદ્વારી પક્ષોમાં બે વખત દાખલ થયેલો. એકવાર યંગઝેક પાર્ટીના સભ્ય તરીકે અને બીજી વખત રીઆલીસ્ટ પાર્ટીમાં. ૧૯૦૦માં આ રીઆલીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના થઇ. તેણે જાહેર જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સૌથી પ્રથમ દાખલ કરી.

વર્તમાનપત્રોમાં રાજકારણ ઉપર લેખો લખવાનું કામ તો લગભગ ૧૮૭૬થી શરૂ કરી દીધેલું. ત્યારથી ઑસ્ટ્રિયાના, ન્યુયર્ક' 'ટાઇમ' વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં તેના લેખો આવતા. દરમ્યન, બીનીસ અને કુન્ટ જેવા તેના સાથીદારો સાથે તે ખૂબ ચર્ચા કરતો અને એમાંથી લેખોને માટેનું વસ્તુ મળી રહેતું.

એ અરસામાં તેણે એક પ્રશ્ન એ ઉઠાવ્યો કે ઝેક લોકોએ રાજદ્વારી એકતા મેળવવા સ્લોવક સાથે મળીને કામ કરવું જોઇએ. તેના કેટલાયે સાથીદારોએ વાંધો ઉઠાવ્યો. જો કે કેટલાક એ મતના પણ હતા કે ઝેક અને સ્લોવક પ્રજા વચ્ચે રાજકીય કરતાં સાહિત્યિક સંબંધ વધારે છે. ૧૮૯૦ માં સ્લોક પ્રજાની એક સભા બોલાવવામાં આવી, ત્યાં કેટલાયે યંગઝેકના સભ્યો મસારિકને મળ્યા, તેની સાથે ચર્ચા કરીને સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય કાર્યક્રમ ઘડવામાં આવ્યો પરિણામે 'voice' પત્રની સ્થાપના થઇ. પાછળથી જ્યારે ૧૯૧૪ માં તે પરદેશ ગયો ત્યારે આ સ્લોવાક પ્રજા તેને ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડી.

૧૯૧૪માં જ્યારે મહાયુધ્ધ શરૂ થયું ત્યારે મમારિક જર્મનામાં હતો. તેણે પોતાની ગણતરીથી નક્કી કરી લીધું કે આખરે જર્મનીની ચોક્કસ હાર થવાની છે. આ બાજુ પ્રેગમાં આવ્યા પછી તેણે જોયું કે ઑસ્ટ્રિયન સરકાર જે રીતે લશ્કરમાં ભરતી કરાવી હતી તે અન્યાયી હતું. ઝેક લોકો અનિચ્છાએ અને કંટાળીને જ ભરતી થવાનું પસંદ કરતા હતા. મસારિકને લાગ્યું કે સરકારે આમ ન કરવું જોઇએ. અને પોતે પાર્લામેન્ટને

ચૂંટાયેલો સભ્ય હોવાથી લોકો તરફની ફરજનું પણ ભાન થયું હતું. એટલે તે પ્રેગથી હોલેન્ડ ગયો. અને ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય વિખેરી નાખવું એ મધ્ય યુરોપના રાજકારણની દૃષ્ટિએ કેટલું વ્યાજબી છે એ પ્રકારનો પોતાનો કેસ રજુ કરવાની શરૂઆત તેણે ઠેકઠેકાણે કરવા માંડી. ત્યાંથી તે ઇટલી ગયો. યુરોપના બધા જ દેશના પાસપોર્ટ તેની પાસે હતા.

૧૯૧૫માં જીનીવામાં ઑસ્ટ્રિયન સરકારની સામે દેખાવો કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં મસારિકે મોટી સભા પણ ભરી. એના મિત્ર બીનીસને તેણે પેરિસ મોકલ્યો અને ત્યારપછી તેણે ઇંગ્લાંડ જવાની તૈયારી કરી. ઇંગ્લાંડમાં મસારિકને પુષ્કળ કામ રહેતું, ત્યાંના અગ્રગણ્ય વર્તમાન પત્રો Morning Post, Specator વિગેરેમાં અવારનવાર લેખો લખવા; ઓક્સફર્ડ, કેંબ્રીજ વિગેરે વિદ્યાપીઠોમાં ભાષણો આપવા અને એ રીતે લોકમતને પોતાની તરફ વાળવા માટે તેને વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી કામ કરવું પડતું, મુલાકાતો, લેખો, ચર્ચાઓ, સભાઓ એક પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એ ચૂકતો નહિ. આ ઉપરાંત પ્રેગ સાથે પત્રવ્યવહાર અને સંદેશાઓ તો ચલાવવા પડતા. આ બધા કાર્યમાં બ્રિટીશ પોલીસ કેટલીક વાર વિઘ્ન નાખતી.

પ્રચાર કામ કરવાની મસારિકની રીત જ અનોખી હતી. દુશ્મનોને ગાળો દેવી, તેની શક્તિની તરફ બેદરકાર રહેવું કે અવગણના કરવી, ખાલી વચનો આપવા, ગપ્પા મારવાની કે સત્ય હકીકતોને મરડવી, લોકોની પાસે ભિખારી તરીકે ઉભા રહેવાનું આ બધું તેના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ હતું. તે તો કહેતો, કે 'સત્ય આખરે પ્રકાશ્યા વિના નહિ જ રહે. જુઠાણું ચલાવવું કે અતિશયોક્તિ કરવી એ પ્રચાર કરવાની ખરાબમાં ખરાબ રીત છે.' આ બધું જાણતાં છતાંયે એ સંપૂર્ણ સત્યને અમલમાં મૂકી શક્યો નહિ. એના આગ્રહને પરિણામે એ ન છૂટકે જ જુઠાણું ચલાવતો. યુરોપના રાજદ્વારી પુરૂષ માટે એ બીના જેવી તેવી નહોતી.

રશિયામાં પણ નેશનલ કાઉન્સીલની એક શાખા હતી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે મસારિકને ઇંગ્લાંડથી અહીં લાવીએ તો અહીંનું લશ્કર કાબૂમાં રહે. સિપાહીઓ બધા જ તેને ખૂબ ચાહતા હતા એટલે મસારિકને ત્યાં જવાનું હતું. ઝારનું ખૂન થયું ને કેરેન્સકીની સરકાર સત્તામાં આવી એ વખતે પરદેશી ખાતાના પ્રધાન મીલજુકોવ હતો તેને ને મસારિકને સારૂં બનતું હતું. પણ જ્યારે મસારિક રશિયામાં પહોંચ્યો ત્યારે મીલજુકોવે રાજીનામું આપી દીધું હતું અને થોડાજ વખતમાં બોલ્શેવીકોએ ફરી ક્રાન્તિ કરી.આથી રશિયામાં રહેલા ઝેક સૈન્યની સ્થિતિ કફોડી થઇ પડી. આવા જબરદસ્ત, અને હથીયારોથી સુસજ્જિત સૈન્યનો ડર લાગવાથી બોલ્શેવિક સરકારે તેમના હથિયારો ખુંચવી લેવા પ્રયાસ કર્યો. પણ એમાં એ ન જ ફાવી શકી. રશિયામાં મસારિકે આવીને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. બોલ્શેવિક સરકાર સાથે સંદેશા ચલાવીને પોતાના લશ્કરને સહિસલામત રીતે રશિયામાંથી બહાર લઇ જવાનું નક્કી કર્યું. રશિયન સરહદ ઉપર તો મહાયુદ્ધ બંધ થઈ ગયું હતું એટલે તેની ઇચ્છા ફ્રાન્સની સરહદ પર થતી લડાઈમાં જર્મનો સામે લઇ જઇ ફ્રાન્સને મદદ કરવાની હતી. આ વાત જાહેર પણ થઇ ચૂકી હતી. પરંતુ જર્મની એ તો દુશ્મનોનો દેશ હતો. ત્યાં થઇને ફ્રાન્સ જવું અશક્ય હતું એટલે મસારિકે સાઇબીરીયાના જંગલોમાંથી રસ્તો કાઢી આખા સૈન્યને જાપાન–અમેરિકાને રસ્તે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરાવીને ફ્રાન્સ લઈ જવાની યોજના મૂકી. સિપાહીઓને આ વાત અશક્ય લાગી પણ અનેક

અશકયતાઓને શકય બનાવનાર સેનાપતિએ પહેલ કરી અને સૈનિકો તેની પાછળ પાછળ આવ્યા. પચાસ હજારની એ જંગી સેનાને મસારિક અદ્ભૂત કાર્ય-કુશળતાથી ધારેલે સ્થળે લઇ જઈ શકયો.

એજ અરસામાં (ઓકટોબર, ૧૯૧૮માં) ઝેકોસ્લોવાક પ્રજાએ ઑસ્ટ્રીયા-હંગેરી સામ્રાજ્ય સામે બળવો જગાવી સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત કરી. મહાયુધ્ધ ખતમ થયું એટલે મસારિક પણ સૈન્યને લઇને પોતાના દેશમાં આવી પહોંચ્યો. મહાયુધ્ધ વખતે મસારિકે મિત્રરાજ્યોને આપેલી સહાયની પૂરેપૂરી કદર કરવામાં આવી. તેઓએ ઝેકોસ્લોવાકીઆને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે માન્ય રાખ્યું અને એ પ્રદેશની નજદીક વસતી જર્મન, મેગીર અને રુથેનીયન પ્રજાના કેટલાક ભાગને એ રાષ્ટ્રની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

આમ ઑસ્ટ્રીયા હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડીને ઝેકોસ્લોવાકિયાના એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ થઈ. દોઢ કરોડની વસ્તીવાળા આ નાનકડા રાષ્ટ્ર મસારિકની શકિત, પ્રમાણિકતા, કાર્યકુશળતા રાષ્ટ્રપ્રેમ વિગેરે અનેક ગુણોનાં દર્શન કર્યાં હતા. સમસ્ત રાષ્ટ્રની મુકિતની લડતમાં અંત સુધી ઝૂઝીને સફળતા મેળવનાર મસારિકને પ્રજા કેમ ભૂલી શકે ? સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપતિનો કાંટાળો તાજ પ્રજાએ મસારિકને શીરે જ મૂકયો. અને ત્યારપછી અઢાર અઢાર વર્ષ સુધી જ્યારે જ્યારે ચૂંટણીના પ્રસંગ આવ્યા ત્યારે ફરી ફરીને પ્રજાએ તેને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટયો. આ હકીકત જ તેની લોકનાયક તરીકેની લાયકાત પુરવાર કરે છે.

બે દસકા પહેલાં જે રાષ્ટ્રની હસ્તી પણ નહોતી એજ રાષ્ટ્રને મસારિકે યુરોપના રાજકારણમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવ્યું.

તેનું સમગ્ર જીવન જોતાં એ શુષ્ક રાજદ્વારી પુરુષ નહિ પણ જીવન ફિલ્સૂફ લાગે છે. તેને મન જીવન અને રાજકારણ એ જુદાં ન પડી શકાય એવાં તત્વો છે. યુરોપના કેટલાંક આદર્શ રાજદ્વારી પુરુષોમાંના એક તરીકે તેની ગણના થાય છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયામાં અનેક રાષ્ટ્રની પ્રજાઓ હોવા છતાં પ્રેસીડન્ટ મસારિક બધી પ્રજાઓનો વિશ્વાસ મેળવી શકયો. તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકયો અને તેમના સહકારથી આખા દેશનો ધીરે ધીરે ઔદ્યોગિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને માર્ગે એ લઇ જઇ શકયો.

છ્યાશી વર્ષ સુધી એક સરખા ઉત્સાહ અને ખંતથી તેણે પ્રજાની સેવા કર્યા કરી. આખરે વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને જ્યારે પોતાને જ રાજતંત્રનો ભાર ઉતારી નાખવાનું યોગ્ય લાગ્યું ત્યારે તેણે પોતે જ રાજીનામું આપ્યું. પ્રજાને એ વાત ગમે તેમ નહોતી છતાંએ જેણે પોતાની શકિતનો છેલ્લા દિવસ સુધી ઉપયોગ આપ્યો એનો આરામનો હકક પ્રજાએ મંજુર રાખ્યો.

રાજકારણ પ્રત્યેનું તેનું દ્રષ્ટિબિંદુ યુરોપના બીજા રાજદ્વારી પુરુષો કરતાં સાવ જૂદું જ છે. એના રાજકિય જીવનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ એ રાજપુરુષ લાગે છે, બાકી તો એ વિશ્વની સૌંદર્યલીલામાં રસ લઈ શકે એવો ફિલ્સુફ, લેખક અને કલાકાર દેખાય છે. એણે ધર્મ, કેળવણી, તત્વજ્ઞાન, રાજકારણ ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો રજુ કર્યા છે એ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે આ પુરુષ જીવનના ભાગલા પાડનારો નથી. એ જીવનને એક અને અખંડ સમજે છે અને તે પણ માત્ર વ્યકિતના જ નહિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના જીવન વિષે પણ એની એજ માન્યતા છે. એ વ્યક્તિ અને સમાજના ધર્મોને જૂદાં નથી ગણતો. આ પુરુષની સરખામણી યુરોપના કયા લોકનાયક સાથે કરવી? એ ગાંધીજી તો નથી જ પણ લગીરે એના જીવનતત્વની સરખામણી કોઇ સાથે થઇ શકે તો ગાંધીજી સાથે જ થઇ શકે. એ પુરુષ લોકનાયક આજે એ ઝેકોસ્લોવાકિયાની પ્રજાને પોતાની શીળી છાયાથી પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. આ મહાનપુરુષનું જીવન આપણા દેશના જુવાનોને પ્રેરણા આપો.

લેખક અને વિવેચક

શ્રી. 'च'

એક દિવસ અમે ત્રણ મિત્રો સાહિત્યવિષયક વાતો કરતા હતા. નવલિકા, નવલ, કાવ્ય ઇત્યાદિની વાતો કરતાં વાતનું વહેણ નાટકો તરફ વળ્યું. ત્રણમાંથી એક મિત્ર નાટ્યકાર હતા અને નાટ્ય સંબંધી કાંઇ પણ વિવેચન થાય તેમાં ભારે રસ લેતા હતા. એમના જ નાટકોની કેટલીક ખૂબીઓ ચર્ચાયા બાદ એમના પાત્રાલેખનની વાત નીકળી અને સહેજે એકે ટહુકો કર્યો કે એમનાં સર્જેલાં સ્ત્રીપાત્રો વસ્તુત: એક પાત્ર જેવાં જ હતાં. ફરક માત્ર એટલો હતો કે અભિનયકુશળ નટ વસ્ત્રપરિધાનની ચાતુરીથી સ્ત્રી જેમ પ્રેક્ષકવર્ગનાં મનનું રંજન કરે છે તેમ એમનાં સ્ત્રીપાત્રો જુદાજુદા નામધારી બની વાંચકનું ધ્યાન ખેંચે છે. પણ ચકોર આંખવાળો પ્રેક્ષક જેમ પેલા કુશળ નટથી છેતરાતો નથી તેમ કુશળ વાચક એમની સર્જેલી સ્ત્રીઓથી છેતરાતો નથી. તે જાણે છે કે લેખકની આંખ સામે માત્ર એક જ સ્ત્રી છે: માત્ર જુદા જુદા પ્રસંગે જુદું જુદું નામ ધારે છે. બોલનાર પૂરું કરે તે પહેલાં તો નાટ્યકારના ચહેરાએ કંઇક રંગો ધારી લીધા. બોલનારે પોતાનું બોલવું બંધ કર્યું. મિત્રો જુદા પડ્યા અને મૈત્રીએ સદાને માટે વિદાય લીધી

વિવેચકોની વિવેચનાથી લેખક જ્યારે અસ્વસ્થતા અનુભવે છે ત્યારે એની આંતર્નબળાઇઓ સહેજે એના ચહેરા ઉપર અને વાણીદ્વારા મૂર્ત બને છે. એ તો કુદરતી છે કે લેખકે વ્યકત કરેલા ભાવને વિવેચક જ્યારે મારી મચડીને ઉંધી રીતે મૂકે—અથવા સવળી રીતે મૂકેલા કથનના અર્થને લેખક ઉંધી રીતે જુવે- ત્યારે પોતાને થતા અન્યાય માટે લેખક વિવેચક તરફ ધીક્કારથી જુવે; એની સામે પોતાની શકિત પ્રમાણે ઝુંબેશ ઉઠાવે. માત્ર લેખકનો જ નહિ પણ સૌ કોઇ માનવીનો એ જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. પણ, અતિવખાણ વિનાની વિવેચનાને લેખક 'અસુયા અને ઇર્ષાભરી' જાહેર કરે ત્યારે એવા કથનને બાલિશ જ કહેવું ઘટે. તર્કશકિતથી કે સ્થાપિત અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોથી પોતાનો બચાવ ન કરનાર લેખક કોપિત બની પોતાનો

ક્રોધ વિવેચક પર ઠાલવે એમાં એ પોતાની જ નિર્બળતા જાહેર કરે છે.

સૌ કોઈને પોતાની વિરુદ્ધ થયેલી ટીકા વસમી લાગે છે. અંગત જીવનમાંયે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણ પ્રમાણે વાચાળ અને સત્ય ઉચ્ચરનાર મિત્ર કડવોઝેર થઈ પડે છે. રાત અને દિવસ, અથાક શ્રમ લઈ તૈયાર કરેલા લખાણને જ્યારે એક અજાણ્યો વિવેચક 'દમ વગરનું' 'સામાન્ય' 'આમ કર્યું હોત તો વિશેષ સુંદર બન્યું હોત' ઇત્યાદિ વિશેષણોથી નવાજે ત્યારે લેખકને માટે એ એક અસહ્ય મશ્કરી બને છે. દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં, સાહિત્યમાં અજોડ સ્થાન ભોગવનાર એવા સાહિત્યકારો પણ હોય છે કે જેઓ એમની કૃતિઓના ભારોભાર વખાણ કર્યા પછી 'આમાં આટલીજ ખોટ છે' એટલું કહેનાર વિવેચક તરફ તિરસ્કારથી જોવા માંડે છે. વખાણની બધી માત્રા એમને માટે ઓછી પડે છે. એમની આંખ સામે પેલી નાની શી ટીકા રમ્યા કરે છે. કંઈક લેખકોએ જાહેરમાં અને ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં પોતાની આવી નબળાઈ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વિવેચક માત્ર તટસ્થ બુદ્ધિવાળા, ક્ષીરનીર ભેદ જાણનાર માનસ હંસ જેવાજ હોય છે એમ માની લેવાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રમાં જેવી લેખકની કોટિઓ ગણાવી છે એવી અને એટલીજ વિવેચકોની પણ છે. કનિષ્ઠ કોટિના વિવેચકો ઇર્ષાભર્યાં વિવેચનો લખે છે: સુંદરમાં સુંદર કોટિની કૃતિઓને ઉતારી પાડે છે: માસિકોની ફાઈલો ઉથલાવનારને ડગલે અને પગલે આ વિકૃત ભાઈબંધોના દર્શન થશે. પણ આવા વિવેચકો તરફ પણ ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી કારણ કે એમનાં વિકૃત માનસને બધે વિકૃતિ સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી.

અમુક લેખક માટે અમુક વિવેચકને સુગ જ હોય છે. એની ગમે તેવી સારી કૃતિને એ ઉતારી પાડવામાં જ પોતાની વિશેષતા અને વિશિષ્ટતા જુવે છે. અંગત વેરઝેરના રંગો સાહિત્યને પણ રંગે છે.

સાસુના સંતાપથી ત્રાસી ઉઠેલી વહુ પોતે જ્યારે સાસુ બને છે ત્યારે પોતાની સાસુથી સવાઈ ક્રૂર બને છે. તેવીજ રીતે વિવેચકોને હાથે સંતાપાયેલો લેખક પોતે જ્યારે વિવેચના કરવા બેસે છે ત્યારે પોતાને થયેલા અન્યાયનો ક્રોધ નવા આગતુક ઉપર ઠાલે છે. વિવેચક વિવેચના લખે છે ત્યારે માનવી સ્વભાવને અભેરાઈ પર ચઢાવતો નથી. એની આંતરવૃત્તિઓ એનાં લખાણમાં વ્યક્ત બને છે. મનુષ્ય સ્વભાવની ઇર્ષા અને ઉદારતા, ક્રૂરતા અને મદનશીલતા, નિન્દા અને પ્રશંસા ઇત્યાદિ વિવેચનમાં હમેશાં દૃગોચર થાય છે. સાહિત્યપ્રદેશના પ્રવાસીઓથી એ પણ અજાણ્યું નથી કે સાહિત્યકારોના પણ નાના નાના સમુહો બની ગયા હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો અજોડ નિબન્ધકાર લેમ્બ હન્ટનો મિત્ર હતો માટે બ્લેકવુડ પત્રે એને વખોડયો; હેઝલીટનો મિત્ર હતો માટે 'ક્વાર્ટર્લી' એ: અને કોલરીજનો મિત્ર હતો માટે 'એન્ટી જેકોબીને. એ ત્રણે પત્રોમાં આવેલાં વિવેચનો પક્ષાપક્ષીને અંગે જન્મેલાં વેરઝેરમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. આપણે પણ ત્યાં આવા વિવેચનો ક્યાં થયા નથી? જીજ્ઞાસુઓને જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણ મળી રહેશે.

છતાં એક વાત સાચી છે કે લેખકો લખાણોમાં વેરઝેર હોય છે તેના કરતા તેની વિશેષ માત્રા લખાણમાં જુવે છે. તેઓ પોતે જ્યારે વિવેચન કરવા બેસે છે ત્યારે કડકમાં કડક ધોરણ ધારણ કરે છે, લેખકને ઉતારી પાડે છે અને જ્યારે કોઈ ટકોર કરે છે ત્યારે 'મારું

અગત મત' 'સત્યને ખાતર' ઇત્યાદિ શસ્ત્રાસ્ત્રોથી પોતાનો બચાવ કરે છે. માત્ર એમની કૃતિઓનું જ સાચું, પણ કડવું વિવેચન કરનાર 'અસત્ય' બોલનાર અને 'અપ્રમાણિક' હોય છે. ઘણીવાર અદ્ભુત કવિઓ અને શ્રેષ્ઠ ચિંતકો પણ આવા રોગથી પીડાતા જોવામાં આવે છે.

ઘણીયે વાર શક્તિશાળી લેખક પ્રજાનો લાડીલો હોતો નથી. એમાં વળી વિવેચકો પોતાની ટીકા સમીક્ષાથી એને વધુ અપ્રિય બનાવે છે. વિવેચનાનો ધર્મ વસ્તુની સાચી કિંમત આંકવાનો અને પ્રજામાં એ વસ્તુ માટે રસ ઉત્પન્ન કરવાનો છે; લેખકની પ્રશંસા કરવાનો કે તેની ખુશામત કરવાનો નથી. પોતાના પુસ્તક વિષે વિવેચકને સ્વતંત્ર મત આપતા અટકાવવાનો કોઇ પણ લેખકને હક્ક નથી. જો ચર્ચા સહન ન થતી હોય તો બહેતર છે કે તે પોતાની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ સંકેલી લે.

ઘણાયે કવિઓ અને લેખકો પોતાને અન્યાય થાય છે એવો ભાવ સેવતા હોય છે; પોતે એ વસ્તુ વિવેચનાને કંઇ હિસાબમાં લેખતા નથી એમ માને-મનાવે છે છતાં પ્રસંગે પ્રસંગે એમના અંતરમાં વસેલી કડવાશ એક અથવા બીજી રીતે બહાર આવે છે. એમનું ચાલે તો, જેમ આજે જર્મનીમાં છે તેમ, કાયદાદ્વારા વિવેચકને મોઢે તાળાં મારી દે.

ભવિષ્યના લખનારાઓ આવો રોગ ન સેવે એટલા માટે કહેવું પડે છે કે લેખકને લખવાની જેટલી સ્વતંત્રતા છે તેટલીજ વિવેચકને તુલના કરવાની છે. વિવેચકો સિદ્ધાન્તહીન પશુઓ નથી. વિવેચક પોતે પણ એક પ્રકારનો લેખક જ છે એ વાત ભૂલાવી ન જોઇએ.

રાજકીય પ્રતિપક્ષી સામે વર્તમાનપત્રનો તંત્રી મુખલેખ લખે છે અને તેમાં સ્વપક્ષની દ્રષ્ટિએ એ જેટલો પ્રમાણિક હોય છે તેટલો જ વિવેચક પોતાની વિવેચનામાં પ્રમાણિક હોય છે. જેમ રાજકીય બાબતોમાં મતમતાંતરો અને પક્ષો હોય છે, જેમ તેમાં પણ ઉંચીનીચી શ્રેણીઓ હોય છે તેવીજ રીતે વિવેચનક્ષેત્રમાં પણ પક્ષો અને શ્રેણીઓ હોય છે ઉદ્દામમતવાદીઓ, સંરક્ષવૃત્તિવાળાઓ અને વિનિતો જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં મળે છે. પોતાને વિવેચનથી પર માનનાર લેખકને 'મૂર્ખ' સિવાય બીજો ઇલ્કાબ શોભે તેમ લાગતું નથી.

વેચાણની, પ્રચારની અને પ્રશંસાની દ્રષ્ટિએ વિવેચકોને મોઢે તાળાં મારતાં એટલે લેખક પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારી આજીવન અપંગ બનવા બરાબર છે એ વાત કદી પણ વીસરાવી ન જોઇએ.[૧]

૧ રૉબર્ટ લીન્ડના એક નિબંધ ઉપરથી કેટલાક ભાગ.

ગૃહપ્રવેશ: દ્વિઅંકી નાટિકા

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

: અનુવાદક :

નગીનદાસ પારેખ

અંક પહેલો [ચાલુ]

રોગીનો ઓરડો

યતીન : મણિ આવી નહિ? આટલી બધી વાર કરી કેં?

માસી : તે તો ભારે થઇ! જઇને જોઉં છું તો દૂધ ગરમ કરવા જતાં બાળી નાખ્યું હતું એટલા માટે રડવા માંડયું હતું. મોટા ઘરની છોકરી. દૂધ ખાતાં જ આવડે, ગરમ કરતાં શીખી હોત તો ને! તારું કામ કરવાનો જીવ થાય એટલે કરે છે. બહુ સમજાવી સમજાવીને ટાઢી પાડીને તેને બિછાનામાં સુવાડીને આવી છું. છો જરા ઊંઘતી.

યતીન : માસી!

માસી : શું, ભાઇ?

યતીન : મને સમજાય છે કે હવે દિવસ પૂરા થવા આવ્યા, પણ કોઇ વાતનો ખેદ નથી. મારે માટે શોક કરશો નહિ.

માસી : ના, બાપુ શોક કરવાનો મારો વારો પૂરો થયો છે. ભગવાને મને એટલું સમજાવ્યું છે કે જીવવું એ જ સારું અને મરવું એ જ ખરાબ એમ નથી.

યતીન : મૃત્યુ મને મધુર લાગે છે. આજે સામે પારના ઘાટ પરથી સરણાઇ સાંભળી શકું છું. હિમિ, હિમિ કયાં છે?

માસી : પેલી શું બારી આગળ ઊભેલી!

હિમિ : કેમ મોટાભાઇ, શું જોઇએ?

યતીન : બેન, મારી, તું આમ છુપાઇ છુપાઇને રડીશ નહિ—તારાં આંસુનો અવાજ હું જાણે મારાં હૈયામાં સાંભળી શકું છું. જોઉં તારો હાથ. મને બહુ સારું છે. પેલું ગીત ગા તો બેન, "યદિ હોલો જાબર ક્ષણ."

: હિમિ ગાય છે :

યદિ હોલો જાબાર ક્ષણ
તબે જાઓ દિયે જાઓ શેષેર પરશન
બારેબારે જે થાય આપન ગાને
સ્વપન ભાશાઇ દૂરેર પાને
માઝે માઝે દેખે જેઓ શૂન્ય બાતાયન—
સે મોર શૂન્ય બાતાયન.
વનેર આંતે એ માલતીર લતા
કરુણ ગંધે કય કી ગોપન કથા !
ઓરિ ડાલે આર-શ્રાવણેર પાખી
સ્મરણખાનિ આનબે ના કિ ?
આજ શ્રાવણેર સજલ છાયાય વિરહ મિલન
આમાદેર વિરહ મિલન !

માસી : હિમિ, શીશીમાં ગરમ પાણી ભરી લાવ. પગે લગાડવી પડશે.

[હિમિ જાય છે]

યતીન : વેદના થાય છે માસી, પણ જેટલું માનો છો તેમાંનું કશું નથી. મારો અને મારી વેદનાનો જાણે ધીમે-ધીમે વિચ્છેદ થતો જાય છે. ભરેલી નૌકાની પેઠે જીવન-જહાજની સાથે તે બાંધેલી હતી—આજે બંધન કપાઇ ગયાં છે, તેને જોઇ શકું છું પણ તે હવે મારી સાથે વળગેલી નથી. આ ત્રણ દિવસમાં મણિને દિવસના કે રાતના એકવાર પણ જોઇ નહિ.

માસી : ભાઇ, જરા દાડમનો રસ પી. તારું ગળું સુકાઇ ગયું છે.

યતીન : મારું વીલ કાલે લખાઇ ગયું છે—મેં તે તને બતાવ્યું કે નહિ ? કાંઇ યાદ આવતું નથી.

માસી : મારે જોવાની જરૂર નથી, યતીન.

યતીન : મા જ્યારે મરી ગઇ, ત્યારે તો મારું કશુંજ હતું નહિ. તારું ખાઇને તારેજ હાથે હું મોટો થયો. એટલે કહેતો હતો—

માસી : આ વળી શું બોલે છે ? મારું તો માત્ર આ એક ઘર અને થોડી સંપત્તિ હતી. બાકીની બીજી તો બધી તારી પોતાની જ કમાણી છે.

યતીન : પણ આ ઘર—

માસી : શાનું મારું ઘર ? કેટલાય ઓરડા તેં ઉમેર્યા છે. મારું જે હતું તે તો હવે શોધ્યુંયે જડતું નથી.

યતીન : મણિ તને મનમાં મનમાં ખૂબ—

માસી : હું શું તે જાણતી નથી ? તું હમણાં ઊંઘી જા.

યતીન : મેં મણિને બધું લખી આપ્યું છે ખરું પણ તારુંજ કહેવાય. એ કંઇ થોડી જ કોઈ દિવસ તારી આમન્યા લોપવાની છે ?

માસી: એની આટલી ચિંતા શાને કરે છે ભાઈ ?

યતીન : તારો આશીર્વાદ એ જ મારું સર્વસ્વ છે. તું મારું વીલ જોઇને એવું કદી મનમાં ધારીશ નહિ—

માસી : આ તું શું બોલે છે, યતીન? તારી વસ્તુ તું મણિને આપે તેમાં હું ખોટું લગાડું—એટલું બધું બળેલ મારું મન છે ?

યતીન : પણ તને પણ હું—

માસી : જો યતીન, હવે હું ચિડાઇ જઇશ. તું ચાલ્યો જવાનો અને મને રૂપિયાથી ભોળવી રાખી જવાનો ?

યતીન : માસી, રૂપિયા કરતાં જો બીજું વધારે મહાન કંઇક તને—

માસી : દીધું છે, યતીન બહુ દીધું છે. મારું સૂનું ઘર તેં ભર્યું હતું એ મારાં અનેક જન્મનાં ભાગ્ય. આજ સુધી તો હૃદય ભરીને મળ્યું છે.

આજે જો મારું લેણું પૂરું થઈ ગયું હોય તો ફરિયાદ કરવાની નથી. આપી દે. લખી આપ ઘરબાર, સરસામાન, ઘોડાગાડી, જર જમીન–જે હોય તે મણિને નામે બધું લખી આપ–એ બધો ભાર મારાથી નહિ સહેવાય.

યતીન: તને ભોગ ઉપર રૂચિ નથી પણ મણિની ઉમર નાની છે એટલે –

માસી: એવું બોલીશ નહિ,–ધનસંપત્તિ દેવી હોય તો દેજે પણ ભોગવવી—

યતીન: શા માટે નહિ ભોગવે, માસી ?

માસી: નહિ રે નહિ, ભોગવી નહિ શકે. કહું છું કે એને રૂચિ નહિ રહે. ગળુ સુકાઈને લાકડું થઈ જશે. કેમે કર્યો કશો રસ નહિ, પામે.

યતીન: (મૂંગો રહી નિશ્વાસ નાખીને) આપવા જેવી વસ્તુ તો કાંઈ–

માસી: ઓછું શું આપી જાય છે? ઘરબાર ધનદોલતરૂપે જે આપી ગયો તેનું મૂલ્ય શું એ કદી સમજવાની નથી !

યતીન: મણિ ક્યે આવી હતી ? મને યાદ નથી આવતું.

માસી: આવી હતી નુ ઊંઘતો હતો. માથા આગળ ઘણીવાર સુધી બેઠા બેઠાને–

યતીન: આતો ભારે નવાઈ! મને બરાબર તે જ વખતે સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે મણિ બારણે મારા ઓરડામાં આવવાને માગે છે –બારણાં સહેજ માત્ર ઉઘાડા થયાં છે–ડોકાબીલી કરે છે પણ કેમે કર્યાં વધારે ખુલતાં જ નથી. પણ માસી, તમે જરા વધારે પડતું કરો છો. એને જોવા દો કે સંધ્યા સમયના પ્રકાશની માફક કેવા અતિ સહજ રીતે મારું ધીરે ધીરે–

માસી: ભાઈ તારા પગ ઉપર આ પશમની શાલ ઓઢાડી દઉં–પગનાં તળિયાં ઠંડાં થઈ ગયાં છે.

યતીન: ના, માસી શરીર પર કંઈ પણ ઓઢવાનું ગમતું નથી.

માસી: ખબર છે યતીન, આ શાલ મણિએ તૈયાર કરેલી છે. રાતદિવસ આટઆટલા ઉજાગરા કરીને તારે માટે તૈયાર કરી છે. કાલે જ પૂર્ણ કરી.

(યતીન શાલ લઈને બે હાથ વડે જરા ફેરવે છે. તેના પગ ઉપર ઢાંકી દે છે.)

યતીન: મને તો લાગે છે કે જાણે હિમિ એ શાલ ભરતી હતી. મણિને તો ભરવાનું ગમતું નથી. તેને આવડે છે શું !

માસી: સ્નેહને જોરે સૌ શીખે. હિમિએ એને શીખવ્યું છે–સ્તો ! એમાં ભરતની ભૂલ ઘણીએ છે—

યતીન: હિમિ, તું પંખો બંધ કર, બેન આવ મારી પાસે બેસ. આજે જ પંચાંગમાં જોઈને તને કહી દઈશ, કે ક્યારે વાસ્તાનું મુહૂર્ત આવશે.

હિમિ: રહેવા દો, મોટાભાઈ, એ બધી વાત–

યતીન: હું હાજર રહી શકવાનો નથી-એમ ધારીને કદાચ–હું હાજર રહીશ, બેન, ને નિયમે ઘરની હવાના અણુએ અણુમાં હું હાજર રહીશ–તમો સમજી શકશો. જે ગીત ગાવાનું છે તે મેં નક્કી કરી મૂક્યું છે–પેલું અગ્નિ શિખા–એકવાર સંભળાવતો—

: હિમિનું ગીત :

અગ્નિશિખા, એશો, એશો,
આનો, આનો આલો.
દુઃખે સુખે શૂન્ય ઘરે પુણ્યદીપ જવાલો.
આનો શક્તિ, આનો દીપ્ત,
આનો શાંતિ, આનો તૃપ્તિ
આનો સ્નિગ્ધ ભાલોબાશા,
આનો નિત્ય ભાલો.
એશો શુભ લગ્ન બેયે
એશો હે કલ્યાણી
આનો શુભ સુપ્તિ, આનો

જાગરણપાનિ
દુઃખ રાતે માતૃવેશે
જેગે થાકો નિર્નિમેષે,
ઉત્સવ આકાશે તવ
શુભ્ર હાસિ ઢાલો

યતીન : ગીતમાં કયા ઉત્સવની વાત છે, ખબર છે હિમિ ?

હિમિ : ના !

યતીન : અરે ! અનુમાન તો કર !

હિમિ : હું અનુમાન કરી શકતી નથી.

યતીન : હું કરી શકું છું. જે દિવસ તારાં લગ્ન થશે તે દિવસે ઉત્સવની સવારથી—

હિમિ : બસ કરો, મોટાભાઈ. બસ કરો.

યતીન : હું જાણે તેની બંસરી સાંભળી શકું છું. ભૈરવીના સૂર વાગી રહ્યા છે. મેં લખી મૂક્યું છે, તારા લગ્નના ખરચને માટે—

હિમિ : મોટાભાઇ ત્યારે હું જાઉં ?

યતીન : ના, ના. બેસ. પણ વાસ્તાને દિવસે મારે બદલે તારે જ બધું શણગારવું પડશે. યાદ રાખજે, ધોળાં પદ્મ જેટલાં મળે તેટલાં ઓરડામાં જે આસન તૈયાર થાય તે ઉપર અમારા લગ્નની પેલી લાલ બનારસી ચાદર—

(શંભુનો પ્રવેશ.)

શંભુ : ડાક્ટર સાહેબ પુછાવે છે કે મારે આજે રાત્રે રહેવું પડશે ?

માસી : હા, રહેવું પડશે.

[શંભુ જાય છે.]

યતીન : પણ આજે ઊંઘની દવા નહિ આપતા તેથી તો મારી ઊંઘ પણ ડોળાઈ જાય છે અને જાગરણ પણ ડોળાઇ જાય છે. વૈશાખની બારસે અમારાં લગ્ન થયાં હતાં, માસી. કાલે તે જ તિથિ છે. મણિને મારે એ જ વાતની યાદ આપવી છે. બે મિનિટ બોલાવી લાવ. ચૂપ થઇ ગઇ કેમ ? મારું મન તેને કંઇ કહેવા માગે છે એટલા માટે જ આ બે રાત મને ઊંઘ નહિ આવી. હવે મોડું ન કરો. પછી વખત મળવાનો નથી. ના, માસી, તમારું આ રોવું મારાથી સહન નથી થતું. આટલા દિવસ માસી શાંત હતી. આજ કેમ—

માસી : અરે યતીન, મેં તો ધાર્યું હતું કે મારું રોવાનું બધુંય પૂરું થઇ ગયું છે—પણ આજે હવે રહેવાતું નથી.

યતીન : હિમિ ઉતાવળી ઉતાવળી કેમ ચાલી ગઇ ?

માસી : થાક ખાવા ગઇ. હમણાં પાછી આવશે.

યતીન : મણિને બોલાવી લાવ.

માસી : જાઉં છું, ભાઇ. શંભુ બારણા પાસે છે. જો કાંઇ જોઇએ તો તેને બોલાવજે.

[જાય છે.]

(પાસેનો ઓરડો)

[અખિલનો પ્રવેશ. ઉતાવળે ઉતાવળે આંસુ લૂછીને હિમિ ઊઠી ઊભી થાય છે.]

હિમિ : માસીને બોલાવું છું.

અખિલ : જરૂર નથી. એવું અગત્યનું કાંઇ કામ નથી.

હિમિ : મોટાભાઇના ઓરડામાં જવાના છો ?

અખિલ : ના, અહીંથી જ ખબર લઈ જઇશ. યતીનને કેમ છે ?

હિમિ : ડાક્ટર કહે છે કે આજ સ્થિતિ સારી નથી.

અખિલ : કેટલાય દિવસથી તમો રાત દિવસ મહેનત કરો છો. હું તો આવ્યો છું તમને જરા આરામ દેવાને. મને લાગે છે કે રોગીની સેવા હું પણ કંઇક—

હિમિ : ના, તે બને જ નહિ. મને જરાયે થાક લાગ્યો જ નથી.

અખિલ : વારુ, તો હું તમારી સાથે સાથે કામ કરવા લાગું.

હિમિ: એ બધું કામ–

અખિલ: ખબર છે કે વકિલાત કરતાં બહુ ભારે છે

હિમિ: ના. હું એવું નથી કહેતી.

અખિલ: ના, સાચી વાત છે, મારે જો કાંઇ તૈયાર કરવી પડે તો કદાચ ઘરને જ આગ લગાડી મૂકું.

હિમિ: શું બોલો છો તમે !

અખિલ: જરા પણ અતિશયોકિત કરતો નથી. ઘરમાં આગ લગાડવાનો અમને અભ્યાસ છે. સમજતી નથી ?– જોતી કેમ નથી, તું તો યતીનને માટે કાંઇ તૈયાર કરે છે, હું કદાચ એવું કાંઈ તૈયાર કરીને બેઠો છું કે જે એને માટે પથ્ય ન હોય, એટલું જ નહિ પણ નિરોગીને પણ ભારે પડે. તું બેસ એ વાત તારી સાથે કરી લઉં.

હિમિ: હમણાં પણ વાત કરવા જેવો–

અખિલ: રામ રામ; વાત કરતાં જો આવડતી હોત તો ધંધો જ છોડી દીધો હોત. બીજો ધંધોય ચાલુ જો થઇ ગયો હોત. હસે છે શું ? અમારે ઘણી વાતો બનાવવી પડે છે, એ જરા પણ ગમતું નથી. વાર્તા જો બનાવી શકતો હોત તો આ ધંધો છોડી દેત. પણ તેં શું વાર્તા લખવાનું શરૂ કરી દીધું છે ?

હિમિ : ના.

અખિલ : નાટક લખવા–

હિમિ : ના. મને એ બધું આવડતું નથી.

અખિલ : કેમ જાણ્યું ?

હિમિ : ભાષા મળતી નથી.

અખિલ : નાટક તૈયાર કરવામાં ભાષાની જરૂર પડતી નથી. નોટ બોટ કશું જ જોઈતું નથી. કદાચ અત્યારે જ મારો નાટક શરૂ થઈ ગયો હોય પણ કોણ કહી શકે ?

હિમિ: હું જાઉં છું, માસીને બોલાવી લાઉં છું.

અખિલ : ના, કાંઈ જરૂર નથી. હું નકામી વાત બંધ કરું છું. કામની વાત જ કાઢું છું. મેં તો યતીનને જ કહેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ તેનું શરીર હમણાં—

હિમિ : તેમના વેપાર વિષે કાંઇ વાત મારે કાને આવી છે કે નહિ એમ મને હમેશાં પૂછયા કરે છે. તમો કદાચ–

અખિલ: હું જાણું છું. વેપાર ડૂબી ગયો છે.

હિમિ : પગે લાગું છું. એ વાત તેમને કહેશો

નહિ. બીજું જે થવાનું હોય તે થાય, તેમનું આ ઘર તો—

અખિલ : યતીન ઘરની વાત કરે છે ખરો!

હિમિ : માત્ર એ એક જ વાત કરે છે. એક દિવસ ભપકા સાથે વાસ્તુ થવાનું છે, તેની જ યોજના—

અખિલ : વાસ્તાની તૈયારી તો થઇ ગઇ છે—

હિમિ : તમે કેવી રીતે જાણ્યું?

અખિલ : મારી ઑફિસમાંથી જ થઇ છે—પટાવાળાઓ કપડાં પહેરીને લગભગ તૈયાર—

હિમિ : જુવો, અખિલબાબુ, આ હસવાની વાત નથી—

અખિલ : તે શું હું જાણુંયે નથી! તારી આગળ છુપાવવાથી શું વળવાનું હતું! આ ઘર હેયામાં—

હિમિ : ના, ના. તે બને જ નહિ—અખિલબાબુ દયા કરો—

અખિલ : પણ આટલી બધી ચિંતા શાને કરે છે? તને તો બધી ખબર છે. તારા મોટાભાઇ તો હવે બહુ દિવસ—

હિમિ : ખબર છે, ખબર છે. મોટાભાઇન રહે એ સહન થાય પણ તેમનું આ ઘર મુકાં જો જાય, તો તો મારી છાતી જ ફાટી જાય. એ તો તેમના પ્રાણ કરતાં—

અખિલ; જો, તું સાહિત્ય, ગણિત, લૉજિક વગેરેમાં વર્ગમાં પૂરા માર્ક પામતી હશે—પણ સમારંભાનમાં ત્રીજા વર્ગમાં પણ પાસ થઇ નહિ શકે. સંસારકર્મમાં મર્મ નામે કોઇ ચીજ નથી. એના નિયમ—

હિમિ : મને ખબર નથી. તમારે પગે લાગું છું. આ ઘર તમારે બચાવવું જ પડશે. આપની ઑફિસના—

અખિલ : પટાવાળાઓને દોસ્ત બનાવવા પડશે. તેમના હાથમાં સરણાઇ દેવી પડશે. લૉ-કૉલેજમાં લગ્નતત્ત્વના બધા અધ્યાય ભણ્યો છું. માત્ર તાન-લેયનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એ કદાચ તારી પાસેથી જ—

[માસીનો પ્રવેશ]

માસી : અખિલ, શું ચાલે છે? હિમિ રડે છે કેમ?

અખિલ : વાસ્તાની યોજનામાં જરા વાંધો પડ્યો છે માટે—

માસી. તે એની સાથે એ બધી વાત શું કામ—

અખિલ : એના મોટાભાઇએ એની ઉપર જ વાસ્તાનો બધો ભાર નાખ્યો છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. તેથી કામમાં કોઇ પણ જાતની મુશ્કેલી ન આવે તે માટે બધાને છોડીને એણે મને જ પકડ્યો છે. તો તમે બધાં જ જો મનમાં લો તો તો જોઇએ જ શું, વાસ્તાના કામમાં હું પણ કમ્મર કસીને લાગી જાઉં. વાત તો સમજો છો ને, કાકી?

માસી : સમજી છું. માત્ર કમર બાંધ્યે ના ચાલે. બધન વધારે પાકું કરવું પડશે. હમણાં તેનો વિચાર કરવાનો વખત નથી. હમણાં તો યતીનને તું આશ્વાસન આપ કે તેના ઘર ઉપર કોઇનો હાથ નહિ પડે.

અખિલ : બહુ સારું, શાનો બજાર ચડ્યો છે એમ કહેશો એટલે થયું હવે એમને આશુ લૂંટી નાખવાને કહો—

[ડાક્ટરનો પ્રવેશ]

ડાક્ટર : વકીલ કે ! ત્યારે તો થયું. ·

અખિલ : જુઓ શનિ મોટો કે કલિ એ વિષે ચર્ચા કરવાથી લાભ શો ? બંગાળ દેશમાં આપના હાથમાંથી બચીને જે થોડા ઘણા લોકો જીવતા રહે છે; તેમના જેવા તેવા ગર ઉપર જ અમારો ધંધો—

ડાક્ટર : આ ઘરમાં તે ધંધો ચલાવવાને બહુ વાર નથી. હું જોઈ આવ્યો છું.

અખિલ; ભય બતાવશો નહિ મહાશય, મરણથી જ તમારો વેપાર પૂરો થાય છે, અમારો તો ત્યાર પછી જ સારી રીતે જામે છે. ના, ના, બહુ થયું રહેવા દો એ વાત-કાર્યો, આ કહી જાઉં છું, વારસાના બંદોબસ્તનો બધો ભાર લેવાને હું તૈયાર છું—તે સાથે સાથે બીજો યે થોડો ભાર પણ- બહારના ઓરડામાં બેઠો છું. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બોલાવજો.

[જાય છે.]

ડાક્ટર: હજી યે વહુ નહિ આવી. તમે પણ પછી વાંરથી તેના ઓરડામાં ગયાં નથી.

માસી : મણિની વાત પૂછતાં શો જવાબ દેવો તે સૂઝતું નથી. હવે તો મારાથી વાતો ઉપજાવી કઢાતી નથી. જાત પર જ ધિક્કાર વછૂટે છે. તે જરા ઊંઘી જાય પછી ઓરડામાં જઈશ.

ડાક્ટર : હું બહાર રાહ જોઉં છું. રોગી કેમ છે તે કલાકેક પછી કહેવડાવજો. એટલામાં વકીલને અટકાવી રાખવો પડશે. એ લોકનું મોઢું જોતાં સ્વાભાવિક અસ્વસ્થતાથી જ નાડી જાઉં જાઉં કરી ઉઠે છે.

[જાય છે.]

: પહેલો અંક પૂરો :

[અપૂર્ણ]

આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો

૧

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

નબળી પ્રજાના શિકારીઓ : જર્મની–ઇંગ્લાંડ–ફ્રાંસ

જર્મની હવે પોતાનાં સંસ્થાનો પાછાં માગે છે. હમણાં હમણાં છાપામાં આ જર્મનીનાં સંસ્થાનોની માગણીનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો બન્યો છે. અનેક પ્રકારનાં મંતવ્યો આ બાબતમાં રજુ કરવામાં આવે છે. કોઈ જર્મનીની માગણીને વ્યાજબી ગણે છે; કોઇ ગેરવાજબી ગણે છે. મોટો વર્ગ જર્મનીની આ માગણીને યોગ્ય ગણતો જણાતો નથી. યુદ્ધ ઉભું કરવાનું આ એક બહાનું ગણાવે છે.

હીટલર ૧૯૩૩માં સત્તા ઉપર આવ્યા પછી તેણે જર્મનીને ફરી પાછું યુરોપના રાજકારણમાં અગ્રસ્થાને આણી મૂક્યું છે. વર્સાઇલ્સની સંધિથી જર્મનીની સત્તાને સાવ નિર્બળ કરી નાખવામાં આવી હતી. જર્મન પ્રજા પોતાનું આ અપમાન ભૂલી નહોતી. પણ આજે હવે હીટલર જેવો પ્રજાનેતા મળતાં ગએલી આબરૂ, સત્તા બધું પાછું મેળવવા તત્પર થઇ છે. આમ કરવામાં સારૂં નરસું જોઇને જ દરેક પ્રજા દરેક કાર્ય કરે છે એવું હોતું નથી. પણ એક ઐતિહાસિક સત્ય સ્પષ્ટપણે સ્થાપિત થાય છે કે કોઇ પણ પ્રજાને દબાવીને કચરી શકાતી નથી. પ્રજા આત્મઘાત કરી શકે ખરી. જર્મનીની પણ આજે એ દશા છે. એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, એને પરિણામે આજે એનું પુનરુત્થાન બેવડા જોરથી શરૂ થયું છે. અને યુરોપની શાંતિ જોખમમાં આવી પડી છે. યુરોપમાં જો શાંતિભંગ થશે તો જર્મની તરફથી થશે એવું ઘણાનું અનુમાન છે. આજ સુધીમાં તેને માથે લાદવામાં આવેલી એક પછી એક શરતોની બેડીઓ તેણે તોડી નાખી છે. હવે ચાર વરસનાં હીટલરના રાજ્યઅમલ પછી જૂની એક પણ બેડી જર્મનીના પગમાં રહી નથી. દરેક બેડી તોડતી વખતે શાંતિભંગનો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો, પણ બીજા દેશો લડાયક માનસવાળા નહીં હોવાથી જર્મની આજની સ્થિતિએ પહોંચી શક્યું.

આજ સુધી જર્મનીએ પોતાનાં ગુમાવેલ સંસ્થાનોની ફરી માગણી કરી નહોતી. પણ હવે જર્મનીની શક્તિ એટલા પ્રમાણમાં વધી છે કે સંસ્થાનોની માગણી કરીને ઈંગ્લાંડ-ફ્રાંસની દુશ્મનાવટ વહોરી લેવા તત્પર છે.

જર્મનીના બધા મુખ્ય મુખ્ય માણસો જૂદી જૂદી રીતે આ સંસ્થાઓની માગણી હવે આગળ કરે છે. અને તેનાં જૂદાં જૂદાં કારણો પણ બતાવે છે. ' જ્યારે બીજા બધાં દેશોમાં દૂધ અને માખણની રેલમછેલ થઈ રહી હોય ત્યારે અમે ભૂખે મરતા હોઈએ એ કેમ બને ? ' આવા પ્રકારનાં વાક્યો ભાષણોમાં આવે છે. પોતાની આ સંસ્થાનોની માગણી કરતાં જર્મની કયાં કારણો બતાવે છે. ?

મુખ્ય કારણો:

મુખ્ય ત્રણ કારણો ગણાવવામાં આવે છે. (૧) કાચા માલ માટે અને માલની નિકાસ માટે. (૨) વધતી જતી વસ્તીના વસવાટ માટે. અને (૩) જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા માટે. આ કારણોના સંબંધમાં અનેક સાધક બાધક લખાણો થયા છે. આપણે એક પછી એક તપાસીએ.

આજના જમાનામાં કાચો માલ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્ત્વની બની છે. એક જમાનામાં કારખાનામાં તૈયાર થએલ માલ ખપાવવા માટે બજારો મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વ ધરાવતી હતી. પણ હવે ધીમે ધીમે કાચા માલ ઉપરનો કાબૂ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વની બનતી જાય છે. જર્મની તો આ બન્ને માટે વસાહતોની માગણી કરે છે. પોતાને કબજે જે દેશો હોય તેના ઉપર પોતાનો માલ વધારે સહેલાઈથી લાદી શકાય છે. તેમજ પોતાના જ તાબાના દેશોમાંથી જોઈતો કાચો માલ મેળવી શકાય છે. પરદેશની બજારોમાં માલનું વેચાણ તથા કાચા માલની ખરીદી થઈ શકે છે ખરી, પણ યુદ્ધ વખતે આમ બનવું મુશ્કેલ બની જાય છે. આજે તો રીતસર યુધ્ધ ન ચાલતું હોય તો પણ આર્થિક યુધ્ધ ચાલુ જ રહે છે. આથી સંસ્થાનોનું મહત્વ વધારે ગણાય છે.

મહાયુધ્ધ પહેલાંનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે આફ્રિકામાં હતાં. આ સંસ્થાનોમાંથી તે વખતે જર્મની બહુજ ઓછો માલ મંગાવતું હતું. કુલ આયાતનો માત્ર ૧ %. માલ સંસ્થાનો આપતાં હતાં. તેવીજ રીતે જર્મનીમાંથી જે નિકાસ થતી હતી તેના ૧ %. થી પણ ઓછો માલ સંસ્થાનો લેતાં હતાં. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જર્મનીનાં સંસ્થાનો જર્મનીની બજારની માગણીને બીલકુલ સંતોષી શકે નહિ એવું જણાય છે.

કાચો માલ જોવા જઈ એ તો આ સંસ્થાનો એવો કોઈ મહત્વનો કાચો માલ ઉપજાવતાં નથી. અને દુનિયાનાં બીજાં રાજ્યો જેઓની પાસે સંસ્થાનો છે તેઓ પણ સંસ્થાનોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ મેળવતાં જણાતાં નથી. પણ આમાં અપવાદો છે. માટે એની ચર્ચા એક બાજુએ મૂકીએ તો પણ જે સંસ્થાનો જર્મનીએ ખોયાં છે તે કાચો માલ મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડી શકે એવું પણ નથી. આ રીતે જોતાં જર્મનીની આ માગણી બહુ જોરદાર જણાતી નથી. છતાં એટલા ખાતર જર્મની માગણી ન કરે કે ન કરી જોઈએ એમ ઠરાવવું ભૂલ ભરેલું છે. આજે કદાચ મહત્વ ઓછું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં આ પ્રદેશોની ખીલવણી કરવાની આશા જર્મની જેવી કુશળ પ્રજા કેમ ન રાખે ? અને જો સંસ્થાનો માત્ર બજાર તેમ જ કાચા માલ માટે નકામાં હોય તો જે પ્રજાઓ એનાં સંસ્થાનો દબાવીને બેઠી છે તે કેમ સંસ્થાનો છોડી દેતી નથી !

બીજી બાબત છે જર્મનીની વધતી જતી વસ્તી. જર્મનીમાં આજે પોષી શકાય તે કરતાં

વધારે વસ્તી છે. આ વધારાની વસ્તીને ક્યાંક બહાર વસવા માટે મોકલવી જોઈએ. માટે પોતાનાં ગએલાં સંસ્થાનો પાછાં માગવામાં આવે છે. આનો જવાબ કંઈક સહેલો છે.

પ્રથમ વાત તો એ કે જર્મનીનાં સંસ્થાનો પૈકી પૂર્વ આફ્રિકાનો થોડોક જ ભાગ યુરોપીયન લોકો વસી શકે એવો છે. બાકીના ભાગો બધા વસવાટ માટે બહુ અનુકૂળ નથી. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મનીનાં બધાં સંસ્થાનોમાં થઈને માત્ર ૨૩૦૦૦ જર્મનો જ વસતા હતા, આજે પણ બહુ મોટી સંખ્યા એ ભાગોમાં વસવા જાય એવું જણાયું નથી. દરેક મહાપ્રજા વસ્તીના વસવાટ માટે સંસ્થાનો માગે છે ખરી પણ અનુભવ એવું બતાવે છે કે, કોઈ પ્રજા પોતાના સંસ્થાનોમાં વધારે પ્રમાણમાં હજી ગઈ જ નથી. ઇટાલિ પણ આવી જ માગણી કરે છે, અને માટે જ આબિસિનિયા તેણે છીનવ્યું, પણ ત્યાં તે વસવાટ કરી શકે એવું જણાતું નથી.

બીજી વાત એ જણાય છે કે એક બાજુથી વસ્તી વધતી જાય છે માટે સંસ્થાનોની માગણી કરવામાં આવે છે, જ્યારે બીજી બાજુથી વસ્તી વધારવા માટેના ખાસ પ્રયાસો કરવામાં આવે છે, જો વસ્તી વધારે હોય તો વસ્તી વધારવાના પ્રયાસો શા માટે કરવા જોઈએ એ સમજાતું નથી. વિચારસરણી એવા પ્રકારની છે કે વસ્તી વધે તો યુદ્ધનું સામર્થ્ય વધે અને તો દેશની પ્રતિષ્ઠા વધે. યુદ્ધ સામર્થ્ય એ પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો મોટામાં મોટો ધોરીમાર્ગ જ જણાય છે. અને તેથી વસ્તી વધારવામાં આવે છે. એટલે વધારે વસ્તીને માટે વસાહતોની જરૂર છે. એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી.

સાચું કારણ–પ્રતિષ્ઠા :

ઉપરનાં બન્ને કારણો અધૂરાં છે. સંપૂર્ણ નથી. પણ ખરું કારણ તો પ્રતિષ્ઠા છે. પરદેશમાં વસાહતો ધરાવનારાં સામ્રાજ્યો આજે પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. જર્મની પણ આવી જ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતું હતું. પણ મહાયુદ્ધ પછી જર્મન પ્રજાને કચરી નાખવામાં આવી. આ અપમાનનો ઘા એ પ્રજા ભૂલી શકે એમ નહોતું. અને જ્યારે આજે તે જોઈ શકે છે કે હવે માથું ઊંચું કરી શકાય એમ છે. બીજાં બધાં રાજ્યો યુદ્ધથી ભડકે છે, ત્યારે પોતાની આ પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવાનો લાગ એ શા માટે ચૂકે? સંસ્થાનોમાં માલ જાય કે ન જાય, કાચો માલ મળે કે ન મળે, અને વધારાની વસ્તી ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં ભલે વસી ન શકે, પણ પોતાના સામ્રાજ્યમાં બીજા અનેક દેશો છે એ પ્રતિષ્ઠા ઓછી છે! કોઈ જર્મન આ માનહાનિ ભૂલ્યો નથી. ખુદ યુરોપમાં પણ તેને માથે એવાં આકરાં બંધનો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં કે એક વખતની આખી દુનિયાને કંપાવનારી જર્મન પ્રજાને નીચું માથું નાખીને ફરવું પડ્યું હતું. આજે એણે ફરી માથું ઊંચક્યું છે. યુરોપનાં બધાં અપમાનજનક બંધનો તેણે ફગાવી દીધાં છે. અને હવે સંસ્થાનો પાછાં લેવા માગે છે. જે ઝડપે તેને વિજય મળતો ગયો છે, તેથી તેની આ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી એ કરતાં પણ વધી ગઈ છે.

પ્રતિષ્ઠાનું આ ભૂત જર્મન પ્રજાને આજે ઘડો મારી રહ્યું છે. અને યુરોપને પાયમાલી તરફ ઘસડી લઈ જાય છે.

મહાયુદ્ધ પછી જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે લીધાં છે. અને તેમાં પણ મોટા ભાગનાં તો ઇંગ્લાંડે જ લીધાં છે. એટલે જર્મનીની આ માગણીની અસર ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ ઉપર જ થવાની છે, ઇંગ્લાંડ જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી સમજી શકે છે અને એ બાબતમાં પોતે વિચાર કરવા પણ તત્પરતા દર્શાવે છે. પણ જે સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડે લીધાં છે

તેના સંબંધે વિચાર કરવાની તત્પરતા તે બતાવતું ન હતું. પોર્ટુગાલ પાસેથી કંઇક સંસ્થાનો લઇને કોઇ રીતે તે જર્મનીને અપાવવાં, તથા એ રીતે તેને શાંત કરવું એવો ઇંગ્લાંડનો ઇરાદો હતો. પણ હીટલરે પોતાના છેલ્લા ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે "જેણે અમારાં સંસ્થાનો લીધાં નથી તેની પાસે અમારી માગણી છે જ નહિ." આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે ફ્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડની પાસે જે પોતાનાં સંસ્થાનો છે તે જ પાછાં લેવાં છે.

ઇંગ્લાંડ શું કરશે ?

હવે આપણે એ જોવું જોઇએ કે ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાંસ આ સંસ્થાનોની માગણીનો શું જવાબ આપી શકે એમ છે.

ઇંગ્લાંડમાં તો આ માગણીની વિરુધ્ધ જબરો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે. પાર્લામેંટમાં પણ આ બાબત અનેકવાર સ્પષ્ટતા કરી લેવામાં આવી છે, કે ઇંગ્લાંડને તાબે આજે જે મુલક છે તેમાંથી એક તસુ જમીન પણ તે જતી કરવા તૈયાર નથી. આમ ઇંગ્લાંડનો લોકમત એકી અવાજે જર્મનીની સામે છે.

કાચા માલની બાબતમાં ઇંગ્લાંડ કહે છે કે જર્મની અમારા મુલકોમાંથી તે ખરીદે તો અમારે તેની સામે વાંધો જ નથી. અમે કોઇ પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકતા નથી. અને આખરે તો જર્મનીને કાચો માલ ખરીદવો જ પડે છે. પછી સંસ્થાનો પોતાને તાબે હોય કે બીજાને તાબે હોય તેનાથી શું તફાવત પડવાનો છે ?

રાષ્ટ્રસંઘે આ મુલકો ઇંગ્લાંડને સોંપ્યા છે. ત્યાંની પ્રજાનું રક્ષણ આજે ઇંગ્લાંડ કરે છે. આવી પોતાના રક્ષણ નીચેની પ્રજાને જર્મનોને હવાલે અંગ્રેજો કરી શકે એમ નથી. એમાં પણ ખુદ જર્મનીમાં યહુદી ઉપર જે જાતનો ત્રાસ ગુજારવામાં આવે છે, અને ત્યાંથી જે રીતે હાંકી મૂકવામાં આવે છે તે જોતાં તો સંસ્થાનોની જે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું છે તે પ્રજાને જર્મનોને હવાલે કરવામાં પૂરતું જોખમ છે. એમ કરવાથી પ્રજાનો વિશ્વાસભંગ કરવા જેવું થાય છે.

ઉપરનાં બન્ને કારણો તો દલીલ ખાતરની દલીલ ગણી શકાય. પરંતુ જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં આપવામાં સામ્રાજ્ય જોખમમાં ઉતરે છે. કેપ ટુ કેરો સુધીની આફ્રિકાની દક્ષિણેથી ઉત્તરે જતી રેલ્વેની એક યોજના છે. આજે ઇજીપ્ત એ અંગ્રેજોનો રક્ષિત મુલક છે, અને પછી એંગ્લો ઇજીપ્શીયન સુદાનથી કેપટાઉન સુધીનો બધો મુલક અંગ્રેજોનો છે. જૂના ટાંગાનીકા ટેરીટરી જર્મનીનું હતું. પણ હવે એ ભાગ અંગ્રેજોને મળવાથી આ આખો સળંગ રસ્તો હવે બ્રિટિશ રસ્તો બન્યો છે. આફ્રિકાની ખીલવણી માટે અને સામ્રાજ્યના રક્ષણના માર્ગની દષ્ટિએ આ રસ્તો અગત્યનો છે. હવે પાછું જો આ ટાંગાનીકા ટેરીટરી જર્મનીને પાછું સોંપવામાં આવે તો આ રેલ્વે રસ્તો જોખમમાં મૂકાય છે. અને તો સંરક્ષણનો માર્ગ તૂટી જાય છે. આથી અંગ્રેજો આ મુલક પાછો આપવા તૈયાર નથી. માટે જ ઇંગ્લાંડનાં છાપાંઓ એકી અવાજે કહે છે કે આ મુલક જર્મનોને કશો લાભદાયક હતો નહિ અને છે નહિ, જ્યારે ઇંગ્લાંડને માટે તે અતિ મહત્વ ધરાવતો મુલક છે.

હિંદની કિલ્લેબંદીઃ

બીજું મહત્વનું કારણ હિંદી મહાસાગરના માર્ગનું રક્ષણ. આજે હિંદી મહાસાગરની આસપાસ લગભગ બધે જ ઇંગ્લાંડનું કોઇ ને કોઇ પ્રકારે પ્રભુત્વ છે. સુમ્બ્ય મમુદ્રમાં થઇને એક તો હિંદી મહાસાગરમાં અવાય છે. આ માર્ગ આજે અનેક રીતે જોખમાયો છે. અને તેથી કેપઓફગુડહોપથી પછી હિંદી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગને મજબૂત

બનાવવા તરફ અંગ્રેજોનું ધ્યાન ગયું છે, પણ પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કે ટાંગાનીકામાં જો જર્મનો પોતાનું નૌકાનું કે હવાઇ જહાજોનું થાણું નાખે તો આ એક રસ્તો જે સહીસલામત હજી રહ્યો છે તે પણ પૂરેપૂરો જોખમાય એમ છે, અને એમાં પણ વૈજ્ઞાનિક શકિતમાં જર્મન લોકો બહુ આગળ હોવાથી એવી પ્રજા જો હિંદી મહાસાગરને કાંઇ એકજ થાણું નાખે તો પણ બહુ ભારે નુકશાન કરી શકે એમ છે. આ કારણથી પણ હરકોઇ ઉપાયે અંગ્રેજો આ મુલકો પાછા આપવા તૈયાર નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય છૂટું છૂટું વેરાએલું હોવાથી માર્ગોનું સંરક્ષણ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે અત્યંત મહત્વનું ગણાય.

ઉપરનાં બન્ને કારણો જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં ન આપવાનાં ઇંગ્લાંડને માટે સબળ કારણો છે અને છેલ્લું કારણ જેમ જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ઇંગ્લાંડની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. ઇંગ્લાંડ પણ એમ જરૂર માને કે ચાર વરસના યુદ્ધ પછી અને અંગ્રેજ પ્રજાના ભોગ પછી આ સંસ્થાનો તેમણે મેળવ્યાં છે. આ તલવારથી મેળવેલાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડ શા માટે છોડે? જર્મનીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વહાલી છે; તો ઇંગ્લાંડને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાની કિંમત છે. અને તે તો જીત મેળવનારી પ્રજા છે. જર્મનીની માત્ર ધમકીથી ઇંગ્લાંડની પ્રજા ડરી જઇને મુલક પાછો આપવા જેટલી કાયર જરૂર નથી.

આટલા વિવેચન ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ઇંગ્લાંડ જર્મનીની આ માગણીને સહેલાઇથી સ્વીકારી શકે એવું નથી.

ફ્રાંસની સ્થિતિ:

જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી ફ્રાંસને પણ અસર કરે છે, એટલે ફ્રાંસની બાજુ હવે આપણે તપાસીએ.

આ પ્રશ્ન સંબંધે ઇંગ્લાંડમાં જેટલો ઉહાપોહ થયો એટલો ઉહાપોહ ફ્રાંસમાં થએલો જણાતો નથી. મોટા ભાગનાં અને મહત્વનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડને જ મળ્યાં છે. એટલે ફ્રાંસ તો એમ સમજે છે કે આ પ્રશ્ન સાથે પ્રથમ સંબંધ હોય તો ઇંગ્લાંડને છે. ફ્રાંસનો વારો પાછળથી આવે છે. ફ્રાંસને જે મુલકો મળ્યા છે તે બહુ નાના અને અગત્યના પણ ઓછા છે. જર્મનીને કદાચ વધારે અગત્યના હશે, તો પણ ફ્રાંસને તેનું મહત્વ ઝાઝું નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય આખું આ સંસ્થાનો પાછાં આપતાં જેમ જોખમમાં આવે છે, તેવો ડર ફ્રાંસને નથી. કારણ કે ગિનીના કિનારા ઉપરનો થોડોક ભાગ ફ્રાંસને મળ્યો છે. અને આથી ઇંગ્લાંડ જે પગલાં ભરે તેના ઉપરથી ફ્રાંસ પોતાનો નિર્ણય બાંધશે. જરૂર ઇંગ્લાંડથી ફ્રાંસ આ બાબતમાં વિરુદ્ધ તો નહિ જ જાય. એનો સ્વાર્થ ઇંગ્લાંડની પડખે જ ઉભો રહેવામાં છે. ઇંગ્લાંડ પ્રથમ નમતું આપે એ લગભગ અશક્ય હોવાથી આ બાબતમાં ફ્રાંસ પણ નિશ્ચિંત છે.

આફ્રિકાનો ઉત્તર કિનારો ફ્રાંસને વધારે અગત્યનો છે. કારણ કે ફ્રાંસના કિનારાની બરાબર સામે આ ભાગ આવે છે. ત્યાંથી સાધન તથા માણસની મદદ આવી શકે એમ છે, અને ફ્રાંસના કિનારા ઉપર મારો કરવો હોય તો પણ આ કિનારો સહજ થાણું ગણાય, એટલે જો જર્મની આ ભાગમાં પગપેસારો કરે તો ફ્રાંસને ચિંતા જેવું છે. આ ભાગમાં જર્મનીએ પગપેસારો શરૂ પણ કર્યો છે. પણ સંસ્થાનો પાછાં મેળવવાની માગણી સાથે આ પ્રશ્નને સંબંધ નથી. એ આખો જુદો પ્રશ્ન છે એટલે અહીં આપણે ચર્ચાનું નહિ. ફ્રાંસનો સ્વાર્થ બીજાં સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં મળે કે ન મળે તેમાં ઝાઝો નથી. પણ આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારે આવેલા મોરોક્કોના ભાગમાં કોઇ પણ રીતે જર્મની પ્રબળ ન થાય એમાં છે. અને આ હેતુથી જર્મનીને દબાવવાના કોઇ પણ કાર્યમાં ફ્રાંસ ઇંગ્લાંડને જરૂર મદદ કરશે.

-બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર આ માગણીની ખાસ અસર નથી. ઉપરની ચર્ચામાં જોઇએ છીએ તેમ ઇંગ્લાંડને જ વધારે નિસ્બત છે. એટલે તેમનું દ્રષ્ટિબિંદુ તથા જર્મનીનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજવાનો આપણે વિચાર કર્યો છે. જર્મનીનું વધતું જતું જોર અને આ સંસ્થાનોની તેણે કરેલી માગણી સીધી રીતે ઇંગ્લાંડને જર્મની સાથે ફરીવાર યુદ્ધમાં ઉતારે એવો પૂરો સંભવ છે. માત્ર ઇંગ્લાંડની હજી લડાયક શક્તિ પૂરી સમૃદ્ધ થઇ નથી ત્યાં સુધી તાત્કાલિક ઇંગ્લાંડ કંઇ પગલું ભરે એવું જણાતું નથી. પણ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની મૈત્રીને જોખમમાં નાખી છે એ વાત ચોક્કસ છે.

પણ એ પ્રજાનું શું ? :

મહારાષ્ટ્રોના અંદર અંદરના સંબંધોની દ્રષ્ટિએ આ માગણીનો આપણે વિચાર કર્યો. પણ બીલકુલ તટસ્થ રીતે વિચાર કરીએ તો જર્મનીની વસ્તી વધારે હોય, માલ ખપાવવો હોય, કાચો માલ ખરીદવો હોય, કે જર્મનીની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચતી હોય તો પણ બીજા પછાત પ્રદેશોને એ કારણસર કબજે કરવા, ત્યાંની પ્રજાને પરાધીન બનાવવી અને શોષણ કરવું એ કોઇ રીતે ન્યાયી ન જ ગણાય. વસાહતો દબાવનાર બેઠેલા સામ્રાજ્યોની દ્રષ્ટિએ માગણી વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી છે એનો વિચાર શક્ય હોઇ શકે, પણ જે પ્રજાને પરાધીન બનાવવી છે તેનો કશો વિચાર ખરો કે નહિ ? પણ બળિયાના બે ભાગના આ જમાનામાં ન્યાય અન્યાયના માપ પણ જૂદાં જ હોય છે. જો ઇંગ્લાંડને નુકશાન ન થતું હોત તો જર્મનીની માગણી ન્યાયી ગણાત, પણ ઇંગ્લાંડને નુકશાન થાય છે માટે તેની માગણી અન્યાયી ગણવામાં આવે છે. સંસ્થાનોની પ્રજાને તો અંતે ગુલામી જ. તેમને સ્વતંત્ર રહેવાનો હક્ક ન્યાયી છે કે અન્યાયી તેનો વિચાર આ મોટા શિકારીઓ શા માટે કરે ?

જાપાન-ઇંગ્લાંડનું હરીફ

પૂર્વમાં જાપાન અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થવાનું એક નવું કારણ ઉપસ્થિત થવાનો ભય ઉભો થયો છે. આ ભય તે ક્રા કેનાલનો છે.

વર્તમાનપત્રોમાં થોડા વખત અગાઉ એવા ખબર પ્રગટ થયા હતા કે સિયામનો અખાત તથા બંગાળાના ઉપસાગરની વચ્ચે આવેલી ક્રાની સંયોગીભૂમીમાંથી એક નહેર ખોદીને બન્ને સમુદ્રોને એક કરી દેવાની યોજના ચાલે છે અને આ યોજના માટે જાપાન પૈસા પૂરા પાડવાનું છે.

હજી આ યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું નથી. પણ જેમ સ્વેઝની નહેર, પનામાની નહેર, કીલકેનાલ વગેરે અગત્યની નહેરો છે, તેવી જ અગત્યની આ નહેર થવાનો સંભવ છે. આજે હિંદી મહાસાગરમાં થઇને ચીન-જાપાન તરફ જવું હોય તો મલાયાદ્વીપકલ્પને ફેરો ફરીને સિંગાપોર પાસેથી જઇ શકાય છે. તેને બદલે જો આ કેનાલ તૈયાર થાય તો બે થી ચાર દિવસ મુસાફરીના બચી જાય છે, અને આખો ફેરો લેવાને બદલે સ્ટીમરો સીધી સિયામના બંદરે પહોંચે-કે પૂર્વમાં ગમે ત્યાં જઇ શકે.

સિયામની સરકાર આ નહેર ખોદવાનો વિચાર કરી રહી છે. ક્રાપ્રદેશની સરહદની દક્ષિણે પાકચાન નામની નદી વહે છે. તે નદીની સાથે જ આ નહેર જોડી દેવામાં ઓછો ખરચ લાગે એવું છે. આ ભાગ માત્ર ૨૫ માઇલ જેટલો લાંબો છે. ત્યાંની માટી પણ પથરીલી નથી; કાંપની બનેલી છે. એટલે ખોદવાનો ખર્ચ પણ લાગે એમ નથી.

તથા બન્ને બાજુના સાગરોનું લેવલ પણ સરખું જ છે. એટલે પનામાની નહેરમાં જેમ દરવાજા કરીને સ્ટીમરને ઉંચે લેવી પડે છે અને નીચે ઉતારવી પડે છે એવું પણ કરવાની જરૂર નથી. આમ ઓછે ખરચે આ નહેર બાંધી શકાય એવું છે. પણ સિયામની સરકારે આ કામકાજ શરૂ કર્યું નથી. કારણ કે બ્રિટનના હિતને આથી ધક્કો લાગે એમ છે. જો નહેર ખોદવી જ હોય તો ઇંગ્લાંડની દુશ્મનાવટ વહોરી લેવી પડે.

આ નહેરથી ઇંગ્લાંડને શા માટે વાંધો આવે એમ છે?

આજ સુધી હિંદી મહાસાગર અને પાસિફિકની વચ્ચે એક જ દરવાજો હતો-સિંગાપોર. આથી તો એનું મહત્વ વધી ગયું છે. અને હમણાં જ ઇંગ્લાંડે ત્યાં કરોડો રૂપિયા ખરચીને અભેદ કિલ્લેબંધી બાંધી છે. સિંગાપોરની બંદર તરીકે પણ ઉન્નતિ આ કારણથી થઈ છે. અને યુદ્ધના એક અગત્યના સ્થાન તરીકે તો તેનું મહત્વ ઘણું વધારે છે. જો આ કેનાલ હવે ખોદવામાં આવે તો સિંગાપોરની ગરદન ઉપર બરાબર કાપ મૂકવા માફક થાય છે. પછી સિંગાપોર સુધી કોઇ પણ વ્યાપારી સ્ટીમરને જવાની જરૂર રહે નહિ. બધી સ્ટીમરો આ ક્રાની નહેરમાંથી જ ચાલી જાય. સિંગાપોરની જાહોજલાલી બંધ થઇ જાય. પણ એથી ય વધારે તો સિંગાપોરની કિલ્લેબંધીનું મહત્વ ઘટી જાય; ત્યાં ખરચેલા પૈસાનો ઘણો ભાગ પાણીમાં જાય, અને ક્રા કેનાલની આસપાસ નવું મથક તૈયાર કરવું પડે. ઉપરાંત આજ સુધી એક જ ભાગનું રક્ષણ કરવાથી હિંદી મહાસાગરના સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થતું હતું તેને બદલે હવે બે દરવાજા ઉપર ચોકી રાખવી પડે.

પૂર્વમાં ઇંગ્લાંડને મોટી બીક જાપાનની છે. અગાઉ આ બીક નહોતી પણ આસ્તે આસ્તે બન્નેની હરિફાઈ વધતી ચાલી છે. અને એ ઉદ્દેશથી જ સિંગાપોરનું થાણું બ્રિટિશ સરકારે મજબૂત બનાવ્યું છે. હોંગકોંગના થાણાને પણ મજબૂત બનાવવાનું કામ ચાલુ છે. જો આ નવી નહેર ખોદાય તો ત્યાં પણ થાણું બેસારવું પડે. અંગ્રેજોને એવો ડર છે કે આ નવી નહેર ખોદવાના કાર્યમાં જાપાન મદદ આપશે. એટલે કે આખી નહેર લગભગ જાપાનના જ હાથમાં રહેશે. જો આમ થાય તો અંગ્રેજોને વિશેષ ચિંતાનું કારણ મળે છે.

૧૯૩૨ સુધી સિયામમાં અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હતો. તે સાલ સુધી ત્યાં જે રાજા હતો તેનું વલણ અંગ્રેજોની મૈત્રી સાચવી રાખવા તરફ વિશેષ હતું. અને એથી એ બાજુથી અંગ્રેજોને જરાકે ચિંતા નહોતી પણ ૧૯૩૨ માં અને ત્યારપછી ત્યાં જે રાજકીય ઉથલપાથલ થઇ તેને પરિણામે અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ઘટી ગયો છે. પ્રથમ અંગ્રેજ સલાહકારો હતા તે હવે ઓછા થવા લાગ્યા છે, હાલનું પ્રધાનમંડળ જાપાનનું પક્ષપાતી છે. અને સિયામમાં એવી પણ કલ્પનાઓ સેવાય છે કે પશ્ચિમના કોઇ પણ આક્રમણની સામે પૂર્વનું એક સંગઠન તૈયાર થાય અને તેનું નેતૃત્વ જાપાન ભોગવતું હોય. જર્મની દૃષ્ટિએ પણ બંન્ને દેશોને વધારે મેળ છે. આવી જાતનું રાજ્યપરિવર્તન અને તેથી થએલ રાજનીતિ-પરિવર્તનને લીધે સિયામમાં બ્રિટનની ખાલી પડેલી જગા જાપાને લીધી છે અને તેનો પ્રભાવ છેલ્લાં ત્રણ ચાર વરસોમાં વધી ગયો છે.

સિયામના નૌકાખાતાના માણસો અને હવાઇ વિભાગના માણસો પણ જાપાનીઝ લોકો મારફત કેળવવામાં આવે છે. બીજી પણ ઘણી બાબતોમાં જાપાનીઝ સલાહને માન્ય રાખવામાં આવે છે. વેપાર પણ જાપાનનો વધતો ગયો છે. સિયામના

લોકોની ખરીદશક્તિ ઓછી છે. એટલે જાપાનીઝ માલની બજાર માટે સિયામ અનુકૂળ છે. આજથી ચાર વરસ પહેલાં જાપાન સાથે સિયામનો વેપાર ઘણો ઓછો હતો, તેમાં હવે ઘણો વધારો થવા લાગ્યો છે. અને એટલે અંશે બ્રિટિશ માલને ધક્કો લાગ્યો છે.

સામાન્ય સંયોગોમાં આ નહેર ખોદાવાથી બ્રિટીશોને આટલી ચિંતા ન થાત. પણ ઉપર જોઈ ગયા તેમ સિયામમાં એક બાજુથી જાપાનનો પગપેસારો થતો જાય છે. અને બીજી બાજુથી જાપાન-જર્મનીના જે કરાર થયા છે તેની બહાર નહિ આવેલી કેટલીક શરતોનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ નહેરનું મહત્વ સમજાય એમ છે. એ કરાર પ્રમાણે જર્મની-જાપાન બન્નેએ પૂર્વના બધા દ્વિપસમૂહોને ઉત્તર દક્ષિણ ભાગ પાડીને વહેંચી લેવાનું ઠરાવેલું છે. એમ માનવામાં -આવે છે! દક્ષિણ ભાગમાં જર્મનીને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે ત્યારે ઉત્તર તરફ જાપાનને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. અને તો જાપાનના હેતુઓ કેટલા આક્રમણશીલ છે એનો ખ્યાલ આવશે. સિયામ કદાચ પોતાના જ પૈસાથી નહેર ખોદે તો પણ જ્યાં સુધી સિયામના રાજદરબારમાં જાપાનનો પ્રભાવ વધારે હશે ત્યાં સુધી નહેરનો ઉપયોગ જાપાન પોતાના હેતુઓ બર લાવવા માટે કરવા ધારશે ત્યારે જરૂર કરશે જ એવું માનવાને કારણ છે.

સિયામનો ઇરાદો તો એવો છે કે આ નહેર ખોદાવા પછી આંતરરાષ્ટ્રિય સમિતિને સોંપવી-માત્ર આ રાજ્યો સિયામનું સ્વાતંત્ર્ય અબાધિત સાચવવાની બાંહેધરી આપે. છતાં પણ બ્રિટન સહેલાઇથી આ નહેર ખોદવા દેશે કે કેમ એ શંકા જ છે. કારણ કે પોતાના સામ્રાજ્યને ઉઘાડું પાડવા દેવા એ શા માટે રાજી થાય!

નહેર ખોદવા માટે જ્યારે પહેલી કોદાળીનો ઘા એ ભૂમિ ઉપર પડશે ત્યારે જરૂર નવા સંયોગો ઉભા થશે. ગ્રેટબ્રિટન પોતાના બચાવ માટે આકાશપાતાળ એક કરશે. આ હકીકત જ્યારથી બહાર આવી છે ત્યારથી જ બ્રિટિશ સરકારનું પરદેશખાતું સતેજ થયું છે અને એ બાજુ લખાપટ્ટી ચાલુ પણ થઇ છે.

સિયામનો અધિકારી વર્ગ પણ જાપાન તરફ પક્ષપાત ધરાવતો હોવા છતાં અંગ્રેજોના વિરોધની અવગણના કરી શકે એમ નથી. સિયામ ફ્રાંસ અને બ્રિટનના રાજ્યની ભીંસમાં આવેલું છે. અને આજે બન્ને રાજ્યોને સંપૂર્ણ મિત્રાચારી છે. આવા સંયોગોમાં સિયામ જાપાનના હાથનું રમકડું બની જાય એવો સંભવ નથી. જાપાનની અને ગ્રેટબ્રિટનની તકરારને પોતાની જમીન ઉપર ઉતારવામાં તેને આજે લાભ નથી. અને માટે જ આ યોજના બીજી બધી રીતે લાભદાયક હોવા છતાં હજી હાથ ધરવામાં આવી નથી.

એક તંત્રીની વિચારમાળા

શ્રી. જયસુખ મહેતા

"....પણ એમાં શું? મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે સમાજશુદ્ધિની રક્ષા કરવી...મારો શો દોષ ? મેં તો ફરજ બજાવી...એનું ગમે તે થાવ...હા, હા, મારા મનમાં થોડો રોષ હોય કે દ્વેષ હોય તેથી શું ? તેથી એણે આચરેલી અનીતિ કંઈ નીતિ થોડી બની જાય છે ?...પણ...મારું જીવન ! એ તો એવા અનેક દોષથી ભરપૂર છે. એણે કર્યું છે તે બધું હું કરું છું....પણ હું ક્યાં સેવાનો ડોળ કરું છું ? મેં કયે દિવસે મને સાધુપુરુષ તરીકે વર્ણવ્યો છે...લોકો મને એમ સમજે એમાં હું શુ કરું ? લોકોએ સમજવું જોઈએ કે મારા છાપાંના અગ્રલેખ ઉપર 'લોકસેવા અમારો મુદ્રાલેખ છે' એમ લખું છું તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે હું સેવા કરું છું. અમે-'અમે' એટલે હું નહિ...ત્યારે કોણ ? અમે-અમે...અમે એટલે કોઈ નહિ...કેવો સરસ ધંધો છે ? અધિકાર બધા, જવાબદારી લેશમાત્ર નહિ. આઠમા એડવર્ડની ટીકા પણ કરી શકાય અને મહાત્મા ગાંધીને પણ શિખામણ આપી શકાય. ઘરનું તંત્ર ભલે ન ચલાવી શકીએ, નાનકડું છાપું ચલાવવામાં ભલે લાખ મૂલો દરી બેસીએ પણ મહાસભાનું તંત્ર કેમ ચલાવવું, આ વખતે પ્રમુખ કોને ચૂંટવા, ઠરાવો કેવા લાવવા, ભાવિ કાર્યક્રમ શો રાખવો અને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શું કરવું એ વિષે પ્રજાને સલાહ આપી શકીએ...પણ એમાં શું ? વર્તમાનપત્રનું એ કર્તવ્ય છે: પ્રજાને દોરવી. અને બીજું કર્તવ્ય: પ્રજાનો અવાજ બહાર આણવો...અવાજ ? પ્રજાને અવાજ છે ? તો તો એ બધા મારી પેઠે છાપું ન કાઢે ? એ મૂંગા યંત્રો. ક્યારેક જરૂર પડે તો એની પાસે સભાઓ ભરીને બોલાવીએ...પણ પ્રજાને દોરવાની વાત તો સાચીને ? ભલે ને હું મારી જાતને કે મારા કુટુંબને કે મારા આજુ-બાજુનાને ન દોરી શકતો હોઉં, એ તો મારી શક્તિનો અભાવ છે, હું બુદ્ધિથી તો સમજું છું કે આમ કરવું જોઈએ ને તેમ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી આવું પરિણામ આવશે અને તેમ કરવાથી તેવું પરિણામ આવશે. અને મારી પાસે માહિતિનો તો ભંડાર છે. મારા પાસે પાર વિનાની સામગ્રી

પડી છે તેમાંથી હું દાખલા પણ ટાંકી શકું. અરે, અહીં તો ઠીક પણ અમેરીકાએ શું કરવું જોઇએ ને જાપાનની શી ફરજ છે તે પણ મારે પ્રજાને જણાવવું જોઇએ, કારણ કે હું તો ડહાપણનો ભંડાર છું. મને તો બધી ખબર પડે. અને એકે ય વિષય મારાથી અજાણ્યો છે? એટલે જ તો મેં છાપામાં અનેક વિભાગો રાખ્યા છે...હં, હં. પણ મૂળ વાત તો હું ભૂલી જ ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યાં ચડી ગયો! વિચારને કંઇ બંધન છે? અને આ તો કામ જ એવું. એકલાં મગજનું જ કામ અને તે પણ કેટલી ઝડપે કરવાનું. કોઇ પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે તુરત એ ઉપર અભિપ્રાય આપવો. ચોકખો અભિપ્રાય ન આપી શકાય, તો ગોળ ગોળ પણ સુંદર ભાષામા ને શૈલીમાં લખવાનું. વાચનારને ખબર ન પડવી જોઇએ કે આપણે જાણતા નથી એ તો મોટાં મોટાં નામ, અવતરણો, થોડીક જૂની વાત અને થોડીક ભવિષ્યવાણી વાંચીને મુગ્ધ જ થઇ જવા જોઇએ...પણ આ ધંધામાં સુંવાળી ચામડી રાખ્યે ન ચાલે. લોકો આફરીન પોકારે ત્યારે હરખાઇ પણ ન જવું જોઇએ અને ટીકાઓ કરવા લાગી જાય ત્યારે ગભરાઇ પણ ન જવું જોઇએ. એ રીતે તો યોગીઓની જેમ 'હર્ષ શોક તે રહે અનીતા' એ જ અમારો ધર્મ. પણ નભવુ હોય અને બાયડી છોકરાંને રઝળાવવા ન હોય તો લોકરુચિનું ધ્યાન રાખ્યા વિના ન ચાલે...હું...હું... એ બાબતમા તો કમાલ છું. ખાંડ બજારના મુસલમાન ગાડાવાળાએ એક હિંદુ ગાડાવાળાને માર્યો એ સમાચાર મેં કેવા સરસ રીતે છાપ્યા. કોઇ ગમાર જેવો છાપાંવાળો હોય તો આમાં એને હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડની ગંધ પણ ન આવે. છાપાંવાળા જો ચોકી ન શકે તો એ છાપાંવાળા શેના? અને આ ચોખલીઆ લોકો? સાચના પૂછડાં! જ્યાં હોય ત્યાં બોલ્યા કરો છો કે 'છાપાં તો આજે પ્લેગના જેવું કામ કરી રહ્યાં છે' ખેતકૂદના સરદાર! ત્યારે શેના જેવું કામ કરે! સૌથી વધારેમાં વધારે ચેપી થવું એ તો અમારો ધર્મ છે. એ રાહ્યાઓ. કહ્યા કરે છે કે અમારે પ્રજાકલ્યાણના જ ખબર આપવા જોઇએ અને ગોળાઓ નહિ ઉડાડવા જોઇએ. એ લોકોએ અમારી દ્રષ્ટિએ કોઇ દિવસ વિચાર્યું છે? પ્રજાકલ્યાણ? કેવું લોભામણું નામ! અમે એનું શરણું લઇએ છીએ પણ પ્રસંગ આવ્યે, જાહેરમાં અને ખાનગીમાં કહી દઇએ છીએ કે એ તો ભાઇ ઉપરનો લેબાસ છે. અંદર તો અમારાં ને અમારાં બાયડી-છોકરાંના જઠરમાં આગ લાગી છે તે ઠારવાનું જ કામ છે....ને દિવસે પેલો પ્રાણલાલ મને પૂછવા આવ્યો કે તમે...તમે ખાદીધારી થઇને આવી જાહેર ખબરો લો છો? 'ચોવીસ કલાકમાં તાકાત આપનારી' અને 'વીર્યનો અખૂટ ઝરો' વહેડાવનારી જાહેર ખબરો હું શા માટે લઉં છું તે એ મૂર્ખો સમજ્યો જ નહિ. અરે, હું છાપું શા માટે ચલાવું છું તેનું યે એને ભાન નહોતુ મેં એને કેવું સંભળાવી દીધું: 'તો એટમછ જાહેર ખબર વિના છાપું ચલાવી તો દો.' અક્કલના ઓથમીરે જવાબ આપ્યો કે 'તો છાપાંનો મોહ છોડવો જોઇએ.' એ ગમાર એટલું ય નહિ સમજતો હોય કે અમે એવા મોહથી પર હોઇએ છીએ અહીં મોહ કે નિર્મોહ કંઇ છેજ નહિ, અહીં તો દુનિયામાં જન્મી પડવા છીએ તો દુનિયા માણી જવી છે. બહુ ડાહ્યા થવા જઇએ તો ભૂખે મરીએ ને લોકના કૈંઆં ખાઇએ. એ જ પ્રાણલાલ. હું છાપાંનો તંત્રી ન હોત, મારે ઘરના મકાન અને મોટર ન હોત તો મને બોલાવવા આવવાનો હતો? અને આ બધા જ ચોખલીઆ લોકો, એ કોઈ દિવસ મારો ભાવ પૂછવાના હતા?...આ દુનિયા તો અજબ છે. મારી, મારા છાપાંની નીતિરીતિની અને આ જાહેરખબરોની ભારોભાર ટીકા કરનારા

પણ છાપું વાંચે તો છે જ, અરે વાંચીને પડ્યા રહેના હોત તો યે એના અણગમાની મને કો'ક દિવસ અસર થાત. એ બધા તો પાછા પોતાની પ્રવૃત્તિના અહેવાલો મોકલે છે અને હું ન છાપું તો મોઢાં ચડાવે છે. શા માટે 'પ્રેસ' પાસે પોતાની જાતને મૂકતાં હશે? મારી સુશોભિત જાહેરખબરોની વચ્ચે જ એ ભાઇના સમાચારો ને ફોટાઓ આવે છે ત્યારે કેમ હરખાઇ જાય છે? મને તો થાય છે કે યાર, આ દુનિયામાં ઊંડા ઉતરવા જેવું કાંઇ નથી જીંદગી મળી છે તે માણી લેવી. એક બાબતમાં ખબરદાર રહેવું કે આ જમાનામાં જે પાણીએ મગ ચડતા હોય એ પાણીએ જ ચડાવવા. એ બાબતમાં જો 'સિધ્ધાંત' અને 'સ્વતંત્ર મત' ધરાવવા ગયા તો મૂઆ જ પડયા છીએ. ખાનગીમાં ભલે કોંગ્રેસને અને કાળ જેવા લાગતા જવાહરને ગાળો દેતા હોઇએ પણ જો સલામત રહેવું હોય તો એમની વાહવાહ પોકારવી. અને બીજું યે ધ્યાન રાખવું જોઇએ. એકે ય વાતની મન ઉપર અસર ન થવા દેવી જોઇએ. એ બાબતમાં તો કદાચ મારી તાલે કોઇ નહિ આવે. ભયાનક વર્ણનો કે કરુણતમ પ્રસંગચિત્રો યા ને બીસ્કીટ ઉડાવતાં ઉડાવતાં ન લખી શકાય તો તંત્રી તરીકે નાલાયક છીએ એમજ માનવું, પોતાના જીવનને, હૃદયને, બુદ્ધિને તો છાપાંથી તદ્દન અલગ જ રાખવી. એ તો નિરાસક્ત ભાવે એકજ પાનામાં લગ્નના, મરણના, ધરતીકંપના, મેળાવડાના, ઉપવાસના, ખૂનખાર-જંગના, રાજ્યારોહણના, ઉઠાવગીરીના, ચોરીના, લૂંટના, બલીદાનના, સાહસના એવા અનેકવિધ સમાચારો– એક પણ સમાચાર તરફ પક્ષપાત રાખ્યા વિના મૂકવા જોઇએ. તો જ છાપું નભે અને આપણા મોટર બંગલા પણ નભે. લોક-રૂચિને નહિ ભૂલવી જોઇએ. એ ભૂલ્યા તો મોત જ આવ્યું એમ સમજવું. કઇ દિશાએ પવન વાય છે તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. એમ લાગે કે હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડના સમાચારો લોકોને આંચકો આપે એમ છે તો એમ દર્શાવવું. એમ લાગે કે મહાત્મા ગાંધીને રાજકારણમાં લાવવાથી લાભ છે તો એમને આવવું હોય કે ન આવવું હોય પણ આપણે તો લઇ આવવા જ. વળી એમ થાય કે ના, ના, ભલે સેગાંવમાં બેઠા તો મુલાકાત લઇને એ સમાચારને ખોટા ઠરાવવા. એમ થઇ આવે કે અત્યારે તો જવાહર-ગાંધી વચ્ચે લડાઇ થાય તો જ લોકહૃદયને આંચકો લાગે એમ છે તો એ લડાઇ આપણે ત્યાંથી જ 'ગતિમાન' કરવી. પછી ભલે એમને ના પાડવી હોય તો ના પાડે. એ બંને સમાચારોમાં લોકોને તો રસ આવશે જ.

અને આપણે બહુ દૂર જોવું જ નહિ. એક દિવસનું આપણું આયુષ્ય. એમાં ઝાઝી ગડભાંજ શી? આ અનંત વિશ્વના અનંતકાળમાં ચોવીસ કલાકની શી વિસાત? હજારો છાપામાં મારાં એક છાપાની શી ગણતરી? લાખો વિચારપ્રવાહમાં મારી એક લહેરનો શો હિસાબ? એટલા માટે ઝાઝી જંજાળ શી? સત્ય અને સિદ્ધાંતના ચૂંથણા શા? એને એટલું મહત્વ પણ ન આપવું જોઇએ. એ તો હાંક્યે રાખવું મારા ભાઇ! મોટર અને બંગલાને વાંધો ન આવે એટલું જ માત્ર ધ્યાન રાખવાનું... સાચે જ મારો ધંધો કમાલ છે. હું પણ કમાલ છું. આ ધંધાનો અને મારો સુયોગ પણ કમાલ છે.

અનંત સ્મિત

શ્રી. 'ક્ષ'

રૂમઝુમ કરતી ચાલી જતી સન્ધ્યા મધમાખોનો ગુંજારવ સાંભળી ઘડીભર થંભી ગઇ. મધુસંચયની વાતો કરતી મધમાખો આછા સોનેરી પ્રકાશમાં થડને ઘર ભેગી થતી હતી ચેરીના મોર ઉપર પરવાળા જેવી એક વાદળી ટીંગાઇ રહી હતી.

બન્ને વૃદ્ધો બંગલાની બહારની પરસાળમાં ચા પીતાં બેઠા હતા. શાન્તિ બન્નેને આલ્હાદક લાગતી હતી. સદાયે ઘૂઘવાટમાંજ પોતાની મહત્તા સમજતો સમુદ્ર ગોણ જાણે કેમ પણ ઘુમસુમ બની ગયો હતો. મોજાંઓની પરમ્પરા કાંઠા પર પછડાવાનો પોતાનો નિત્યધર્મ ભૂલી ગઇ હોય એમ લાગતું હતું.

'મને તારી અદેખાઇ આવે છે, જીરોદ' કાઉન્ટ નાગારોએ કહ્યું. જીરોદ ઓકાશીએ હોઠ સુધી આવેલું પ્યાલું નીચે મૂક્યું. 'મારી અદેખાઇ નામદાર! જીવનને આરે પહોંચેલા એક પેન્શનરની અદેખાઇ!' તેણે કહ્યું.

'હા, કેમ નહિ!' કાઉન્ટે હસતાં હસતાં કહ્યું, 'આ અનંત શાન્તિ તને લપેટીને પડી છે. મારે તો રાત અને દિવસ ટોકિઓ.'

જીરોદે ધીમેથી નિસાસો નાખ્યો. પોચા હાથીદાંત જેવો એનો ચહેરો હતો. દાઢીએ થોડા વાળ હતા. બાજની આંખ જેવી એની આંખ હતી. શરીર પ્રચંડ નહિ પણ ખડતલ હતું. પોતાના બગીચામાં ફળફૂલ પોતેજ વાવતો: મધમાખો પાળતો: બંગલાને સાફસુફ કરતો, વખત હોય ત્યારે દૂર ઝાડીઓમાં સંતાએલા કાઉન્ટનાં પાંદડાંની બંગલામાં ફળફૂલ રોપી આવતો.

મધપૂડામાં માખીઓ આવી ગઇ હતી. સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો હતો દિવસ ખરીરીતે ગરમ હતો પણ કાઉન્ટને ઘંડી લાગતી હતી. એણે પોતાના હાથ ગજવામાં નાખ્યા.

'જીરોહ ! તું નસીબદાર છો. જે જાપાનને જાપાન કહી શકાય તે તારી પાસે છે. બાકીનું જાપાન જાપાન નથી.'

'નામદાર ! ટોકિઓ તો મોટું શહેર છે.'

'હા, મોટર, ટેલીફોન, રેડીઓ અને સીનેમાનું એ શહેર છે. પશ્ચીમી રંગમાં આછકલા બનેલા જુવાનીઆઓનું શહેર છે. વાંદરશાહી વાળ કપાવતી અને ઉંચી એડીએ ચાલતી છોકરીઓનું શહેર છે. તને ટોકિઓ ગમે ખરૂં ?'

જીરોહે માથું ધૂણાવ્યું. 'નામદાર ! હું તો ઘરડું પાન. તમારી વાત જુદી. તમે શહેનશાહના સલાહકાર. તમે જુવાન રાજનીતિજ્ઞોનાં સારથિ'

'સારથિ ! સલાહકાર ! ભાઇ, મારી સલાહની કોઇને પડી નથી. મારી દોરવણી કોઇને ગમતી નથી. મને તો બધા મૂર્ખ ગણે છે !

જીરોહ જરા ભોંઠો પડયો. કાઉન્ટની કરચલીવાળી બન્ને આંખો તિરસ્કારભર્યું હસી રહી હતી.

'જીરોહ, માણસ ઘરડો થાય છે તેમ મૂર્ખ બનતો જાય છે. તેમને જોઇએ જુનવટ. મારી દીકરી અંબોડો વાળે અને વેણી ગૂંથે તોજ મને ગમે. પણ એ તો વાળ કપાવી મારી મૂર્ખતા પર હસે છે. જુવાન છોકરાઓ ખેતી કરે એ મને ગમે પણ તેમને જોઇએ કારખાનાં. હું કહું છું કે શાન્તિ જોઇએ : લશ્કરી અફસર કહે છે કે યુદ્ધ જોઇએ. રાષ્ટ્રનું સ્વમાન યુદ્ધથી જળવાય.'

'આપણે ગૌરવ ચાહનારી પ્રજા છીએ' જીરોહે કહ્યું.

'હા પણ આપણામાંથી કોઇ ગૌરવનો અર્થ જ સમજતા નથી.'

'ગૌરવ એટલે શહેનશાહની સેવા' જીરોહે કહ્યું 'તમે એ સેવા કરો છો. કહો હવે તમારે ચાલી અદેખાઇ શા માટે હોય ?'

'જીરોહ ! તને કોઇ વરદાન આપે તો તું સેવા જ સ્વીકારે. પણ મને કોઇ આપે તો હું સાઠ વર્ષ પહેલાનું જાપાન ધરતી ઉપર ફરીથી ઉતારૂં.'

'નામદાર ! પછી મુસાફરીની અગવડ પડશે. સંઘ જાત્રાએ પહોંચે કેવી રીતે? અને આ મોટરોનું શું થાય?'

'આપણી સંસ્કૃતિ સાઠ વર્ષ પાછી જાય એમ માનવાનું કોઇ કારણ નથી. જીરોહ ! મારા બાપને શસ્ત્રો સજતાં અને વાપરતાં આવડતું હતું. સાઠ વર્ષ પહેલાં આપણે સંસ્કૃતજ હતા.'

ચેરીની શાખો ઉપર થઇને પવનનો એક ઝપાટો સૂસવતો ચાલ્યો ગયો. જ્યારે પવન આથમતાં સૂર્યતાપમાં થઇને આવતો હતો ત્યારે વાતાવરણ સુવાસિત કરી મૂકતો. પણ અત્યારે અંધકારમાં ધૂળની રજકણો ફેલાવીને વાતાવરણ ગમગીન બનાવતો હતો.

'જીરોહ ! તું સુખી છો. તારે ટોકિઓની ખટપટ નથી. તને કોઇ મૂર્ખ ગણતું નથી કારણ કે તારે કોઇને સલાહ આપવી પડતી નથી. નસીબદાર છો જીરોહ ! પશ્ચિમી ઢબ અને તેના રંગો તને સ્પર્શ્યા નથી.' કોઇ ભૂતનાં બોખરાં હાસ્ય જેવું હસતો કાઉન્ટ બોલ્યો.

'આટલી સાહ્યબી છતાં નામદાર દુઃખી છે.' જીરોહ નિશ્વાસો નાખતો બોલ્યો.

'હા, કારણ કે જુવાનોને મન હું આડખીલી છું. અનાજ્ઞાકિંત છોકરાને આજ્ઞાકિંત બનાવવા મથતાં બાપ જેવી મારી સ્થિતિ છે. છોકરાઓ જો બળવો કરે...'

'પણ તમારી જુવાનીના દિવસોમાં આવી કશીયે ખટપટ નહોતી.'

'હા, અને હવે આપણે ધરડાં છીએ.'

કાઉન્ટ ઉભો થયો. જીરોહ ઉભો થવા જતો હતો તેના ખભા પકડી કાઉન્ટે એને બેસાડી દીધો.

'જીરોહ! મારો આત્મા આ શાંતિ વાંછે છે. મારું મન રાત અને દિવસ ટોકિઓના તંત્રમાં લીન રહ્યા કરે છે. તું નસીબદાર છે, સુખી છે, દુનિયામાં જ્ઞાતા બનવું તેના કરતાં અજ્ઞાન રહેવું બહુ લાભદાયક છે' વધતાં જતાં અંધારામાં, ઝાડીઓ વચ્ચે થઈને, કાઉન્ટ પોતાના બંગલા તરફ જવા ઉપડયો, જીરોહ એને વ્યાકુલ અને અસ્વસ્થ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. ધરણીને ડોલાવનાર, શહેનશાહનો જમણો હાથ એક સામાન્ય, જીવનને આરે પહોંચેલા વૃદ્ધ પેન્શનરમાં એવું તે શું જોતો હશે કે તેને તેની અદેખાઇ આવે? આવા પર્વતોની પરમ્પરાથી ઘેરાયેલો જીરોહ પોતાની પથારીમાં પડયો

જીરોહને ઉંઘ આવી ગઇ. એની આંખ જ્યારે ઉઘડી ત્યારે વૃક્ષોમાં વસતા પંખીકુલોએ પોતાની પ્રાતઃપ્રાર્થના શરૂ કરી દીધી હતી.

જીરોહ તૈયાર થયો, મોતીની ભુરાશવાળા આકાશના પરીઘ પર ઝાંઝવા પથરાયાં હતાં. ગરમી પણ ખૂબ પડશે એની એ આગાહી હતી. પચાસ વારને અંતરે સમુદ્ર હજી નિંદર કરતો હતો.

જીરોહે ધાર્યું કે ટોકિઓના ખટપટીઆ જીવન પછી નામદારને આવી ગ્રામ્ય શાન્તિ આશ્વાસન રૂપ બનતી હશે. અત્યારે તે નિરાંતે સૂતા હશે જીરોહ બગીચામાં કામે લાગી ગયો.

દૂર, નામદારના બંગલા તરફ, બંદુકની ગોળી છૂટી હોય તેવો અવાજ થયો. કોદાળી પર શરીર ટેકવી તેણે એ દિશામાં મીટ માંડી. જુવાન હોત તો કોદાળી લઇ તે ત્યાં પહોંચી ગયો હોત. પણ ઘડપણ એના પર દિનપ્રતિદિન વિજય મેળવતું આગળ ધસતું હતું. વળી નામદારનો વાળ કોઇ કાળા માથાનો માનવી વાંકો કરી શકે એ ન માની શકાય તેવી વાત હતી.

થોડીવારમાં શ્વાસની ધમણ ચાલતી હોય તેવો અવાજ તેને કાને પડયો. અવાજ નજીક આવતો હતો. લથડીઆં ખાતાં પગલાં હવે સ્પષ્ટ થતાં હતાં. તે ચમકયો. એણે બને તેટલી ત્વરાથી વાડના છીંડા તરફ જવા માંડયું. દેવોનો વારસ, કાઉન્ટ નાગોટો, રાતવાસી કપડાંમાં પડું-પડું થતો આવતો હતો,

'આવી પહોંચ્યા' મહામુશ્કેલીએ શ્વાસ લેતાં કાઉન્ટે કહ્યું, 'બે અફસર અને તેમનું લશ્કર. મોટરમાં આવ્યા.'

કાઉન્ટને પોતાના શરીરનો ટેકો દઇ, મધપૂડાઓ વચ્ચે આવેલી કેડીમાં થઇને, આગળ લઇ જતાં જીરોહ બોલ્યો 'નામદાર, મને સમજાતું નથી.'

'હું મૂર્ખ વૃદ્ધ છું. આડખીલી છું. તને રાતે જ કહ્યું હતું. ધાર્યું હતું કે મોડું આ બનશે. આટલું જલ્દી બનશે એવી તો કલ્પના યે નહોતી.'

જીરોહનું મોઢું ફાટી ગયું. 'નામદાર! જાપાનને ગાંડપણ લાગ્યું છે.' શ્વાસ નીચે બેસતાં કાઉન્ટે ભૂત જેવું ખોખરું હાસ્ય કર્યું.. 'ગાંડપણ લાગ્યું છે પણ સાવ ગાંડું થયું નથી, જીરોહ! કેટલીક ટુકડીઓએ બળવો કર્યો છે. લશ્કરવાદમાં રાષ્ટ્રનું ગૌરવ ન જોનાર મૂર્ખ હતો તેઓ નાશ કરી રહ્યા છે!

'પણ પેલો બંદુકનો અવાજ કયાંથી આવ્યો હતો?' જીરોહે ગભરાતાં પૂછ્યું.

'ધરોહનો એ મૃત્યુઘંટ હતો. લશ્કર આવતાં તે ટેલીફોન પાસે પહોંચી ગયો. સંદેશો

પૂરેપૂરો પહોંચાડયો અને તરતજ ગોળી વછૂટી. એને વીંધીને ચાલી ગઇ. અડધા કલાકમાં મદદ આવી પહોંચશે.

'એ તો ઘણીવાર કહેવાય' કહી જીરોહે નામદારને પોતાના બંગલા તરફ ઢસડવાની હિમ્મત કરી.

કાઉન્ટ એક નાની પીઢિકા પર બેઠો. 'જીરોહ! મને જીવ વહાલો છે એમ રખે માનતો! પણ એ લેવાનો હક્ક માત્ર શહેનશાહનો છે. મારો બંગલો લશ્કરે ઘેરી નાખ્યો છે. મારી શોધ કરે છે પણ પત્તો લાગતો નથી. અહીં આ તપાસ કરવા જરૂર આવશે' કાઉન્ટ બોલ્યો. એના હોઠ, મરેલા લોહીના બન્યા હોય તેવા કાળા પડી ગયા હતા.

જીરોહે દિવાલ પર ટીંગાતી તલવાર ધ્રૂજતે હાથે ઉતારી.

કાઉન્ટ હસ્યો. 'જીરોહ! પાછી મૂકી દે.'

'પણ...નામદાર...'

'જીરોહ! પાછી મૂકી દે. બગીચામાં જા અને કામે લાગી જા. જો તેઓ અહીં આવે તો કહેજે કે અહીં નથી, આટલું કરીશ તોયે ઘણું'

'બસ!' બાળક જેવી ભોળી આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

'મારું કહ્યું કર' કાઉન્ટ હસતા હસતા બોલ્યો. જીરોહ બગીચા તરફ વળ્યો.

હજી કોદાળી ઉપાડી નહોતી ત્યાં જ એને કાને ભારે પગલાંનો અવાજ આવ્યો. શસ્ત્રોના રણકાર પરથી આવનાર કોણ હશે એ કલ્પી શકાય તેમ હતું.

વાડ વીંધી લશ્કર અંદર આવ્યું. એક અફસર અને ૭ સૈનિકો. અફસરના હાથમાં નાગી તલવાર ચમકતી હતી. શિકાર આંખે ચઢે કે વીંધી નાખવા સૈનિકોએ બંદુક તૈયાર રાખી હતી.

'એય બુઢ્ઢા!' અફસરે કહ્યું 'કાઉન્ટ નાગારો ક્યાં છે? આ રસ્તે આવ્યો હતો.'

કોદાળી ઉપર શરીર ટેકવી જીરોહે નકાર સૂચવવા માથું ધુણાવ્યું 'ખોટી વાત: સવારથી અહીં કોઇ ફરક્યુંજ નથી.'

'જુઠું બોલ મા! લબાડ!' કહેતોક અફસર આગળ વધ્યો. શિકારની શોધમાં એ અને એનાં માણસો રઘવાયા બન્યા હતા.

'બોલ! કાઉન્ટ ક્યાં છે. સાચું કહી દે નહિ તો......'

'મને ઘરડાંને મોતની બીક ન હોય'

'પણ ઘરડાં જુઠાં ન હોય એમ નથી. કાબો થયા વિના કહી દે કે કાઉન્ટ ક્યાં છે' તમંચા અને તલવારથી સજ્જ થએલો અફસર આગળ વધ્યો. તલવારની અણીથી ચેરીની શાખ વીંધાઇ જમીન પર પડી.

જીરોહે પહેલા આભ અને પછી અફસર તરફ મીટ માંડી.

લશ્કરમાંથી કોઇએ સૂચવ્યું 'ચાલો તેનો બંગલો તપાસીએ' જેવા તેઓ બંગલા તરફ વળ્યા કે જીરોહે ઝડપભેર ચાલવા માંડયું. એનું શરીર થાકયું હતું. પગ ભાંગી ગયા હતા, બાવડામાં બળ નહોતું, એકાએક એને કંઇક સૂઝયું. એણે એક મધપૂડો ઉડાડયો.

સોનેરી અને ભૂરી મધમાખોએ આકાશ છાવરી દીધું. ક્રોધમાં આવેલી માખીઓએ લશ્કરી અફસર અને તેના સાથીઓને ડંખ દેવા માંડયા. પણ જ્યાંએ કાળી ચીચિયારી પાડી. એમના ગરમ લોહીની માખીઓએ ઠીક ઉજાણી

ફરી. ચોથાએ બંદુક ઉપાડી અને ગોળી છોડી.

જીરોહ લથડ્યો. તેનો જમણો હાથ હળવો થઇ ગયો. ડાબા હાથે એણે બીજો મધપૂડો ઉડાડ્યો.

'કમબખ્ત' ક્રોધાતુર અફસરે ગાલિપ્રદાન શરૂ કર્યું. એની તલવાર હવામાં વીંઝાતી હતી પણ માખીઓ તેના પર વિજય મેળવતી જતી હતી.

અફસરે બે હાથોથી મોઢું ઢાંકી દીધું. ગાંડાની જેમ દરિયાકાંઠા તરફ એણે નાસવા માંડ્યું. વાતાવરણ અસહ્ય બનતું જતું હતું.

પડતાં પડતાં જીરોહે બીજા બે મધપૂડા ઉડાડ્યા. બગીચામાં એક પણ સૈનિક ઉભો રહ્યો નહિ.

જ્યારે મદદ આવી પહોંચી ત્યારે બે વૃદ્ધમિત્રો એકબીજા સામે સ્મિત કરતા પડ્યા હતા. જીરોહના માથાંને કાઉન્ટે પોતાના ખોળામાં લીધું હતું. જીરોહનું સ્મિત અનંત હતું.[1]

[1] અંગ્રેજી ઉપરથી.

●

ભ્રમણ પિપાસા[1]

: શિખરિણી-સૉનેટ :

મ્હને જે જે વ્હાલાં સ્વજન દિસતાં વિશ્વભરમાં
ઉરે વ્યાપે ઊર્મિ ભ્રમણ કરવા છોડી સઘળાં;
દિસે પૂર્વે ઘેરા રવિઉદયના રંગ મધુરા,
અને પશ્ચિમે તો ઉદધિપ્રતિ ભાસે રસઝરા.
નથી દીઠા માર્ગો દુર ક્ષિતિજ ત્હોયે વિચરવું,
અહીંને સંગાથી ઉડુગણ અને ભાનુ ભ્રમવું;
ન રોકયો રોકાતો શ્રવણ પડતાં સાદ પ્રબળો:
નિમંત્રે વાહિની, વિહગયુથ ને પંથ સઘળો.

અહા! જો! જો! દુર ક્ષિતિજ વિસ્તીર્ણ દિસતી!
જુની હંકારાતી ક્ષિતિજ થકી નૌકા ગૃહપ્રતિ;
અને ત્યાગે નૌકા નિધિતટ નવી મુલ્ક ગમને,
જવું મ્હારે નિશ્ચે: પ્રતિગમન શંકાસ્પદ મ્હને.
કદી પૂછે પ્રશ્નો જગતજન તુંને મુજ પ્રિયે!
ભલે દેજે દોષો સુરજ-પથ-તારા-ગગનને.

શાન્તિલાલ શાહ

[1] Gerald Gould ના "Wander-thirst" નો અનુવાદ.

ધારાસભાનો મામલો :

મહાસભાપક્ષના અગ્રગણીઓને ગવર્નરોએ ખાત્રી ન આપવાને પરિણામે જે સ્થિતિ ઉભી થઇ છે તે સ્થિતિમાં કશો જ પલટો આવ્યો નથી, દિવસે દિવસે સ્થિતિ વધુ ગંભીર બનતી જાય છે એટલો જ માત્ર ફેર પડ્યો છે. ગવર્નરોએ જેની પાછળ પ્રજાનું પીઠબળ નથી એવા પ્રધાનોને નવા બંધારણનો અમલ કરવાનું સોંપ્યું છે અને લગભગ બધા પ્રાંતમાં એ પ્રધાનો પ્રજાહિતની વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે. મહાસભાએ અપમાનભર્યાં પ્રધાનપદને ઠોકર મારી ત્યારે જ કહ્યું હતું કે 'હવે કાયદો ઉંચે મૂકાશે અને સરકારની દોરી ઉપર નાચતા પ્રધાનો પ્રજાને ભરમાવવાના પ્રયત્નો કરશે, લાભ આપી દેવાની મોટી મોટી વાતો કરી થોડીક રાહત આપશે અને પ્રજાને મહાસભાથી વિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.' હકીકત તો એ છે કે આ પ્રધાનો થોડીક રાહતો પણ હજી સુધી આપી શક્યા નથી. મુંબઇ સરકારના વડાપ્રધાન સર ધનજીભાઇ તો કોઇને યાદ નથી આવતા પણ જેમણે હંમેશ રાષ્ટ્રસેવાનો ઝભ્ભો પહેર્યો છે અને ક્રાંતિની વાતો કરી છે એવા શ્રી. જમનાદાસ મહેતા આજ લગી કશું જ કરી શક્યા નથી. પંચમહાલના ભયાનક દુષ્કાળને તેઓ દુષ્કાળ તરીકે જાહેર પણ કરી શકતા નથી. જ્યાં અઢી લાખ માણસો દુષ્કાળના ભરડામાં સપડાયા છે અને જેમાંથી માત્ર ૩૫૦૦૦ માણસને કામ અને ૨૫૦૦ માણસોને મફત રાહત મળે છે તે પ્રદેશમાં લોકો ભૂખને લઇને ટપોટપ મરતા, દુઃખના માર્યા આપઘાતનો રસ્તો લેતા અને પોતાના બાળબચ્ચાંને વેચતા માલુમ પડે છે. સગી આંખે આ પ્રદેશ જોયા પછી પણ આ સ્થિતિને 'અછત' કરતાં વધુ કાંઇ હોય એમ શ્રી. જમનાદાસ મહેતા જણાવતા નથી.

શ્રી. જમનાદાસ મહેતાની આ મનોદશાનું કોઇને આશ્ચર્ય નથી. એ પ્રધાન છે એમ પ્રજા માનતી પણ નથી. જો હોય તો એ સરકારના પગારદાર નોકર છે, પ્રજાના પ્રતિનિધિ તો નહિ જ. અને આ સ્થિતિ

દરેક પ્રાંતની છે. મહાસભાપક્ષ જે પ્રધાનપદનો સાચો અધિકારી છે તે આ સ્થિતિમાં નિષ્ક્રિય બેઠો નથી. સરકારે ધારાસભાની બેઠક બોલાવવાનું મોકૂફ રાખી પોતાની આબરૂ જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભ્યોએ મોટી બહુમતીએ સરકારને અને પ્રજાને જણાવી દીધું કે કાયદાના ઓઠા નીચે આજે અંધેર ચાલી રહ્યું છે. પૂતળાં પ્રધાનો સામે અવિશ્વાસ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. હવે તો સરકારમાં કે આ પ્રધાનોમાં જરા યે ખમીર હોય તો એમણે મતદારો પાસેથી આ મામલા વિષે ચૂકાદો મેળવવો જોઇએ આ ચૂકાદો આજે નહિ તો વહેલો મોડો મેળવવો તો પડશે જ અને ત્યારે આજના પ્રધાનપદનો અને ધારાસભાના રાજ્યનો કરુણ અંત આવશે એ દિવસ આવવાનો છે તે ચોક્કસ છે એ દિવસની તૈયારી માટે મહાસભાના અગ્રણીઓ આજથી પ્રજાને જાગ્રત કરી રહ્યા છે. ફરીને ચૂંટણીનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે મહાસભાની સામે ઉભા રહેવાની કોઈ હિંમત પણ નહિ કરી શકે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સમસ્ત પ્રજાના હૃદય ઉપર અધિકાર ધરાવતી આખા દેશમાં મહાસભા એક એક માત્ર સંસ્થા છે એ આજ પહેલાં અનેક વખત પુરવાર થઇ ચૂક્યું છે, એ પુરાવામાં હવે પછીની ચૂંટણી એક મજબૂત સાબિતીનો ઉમેરો કરશે–જે સાબિતી આ સરકારને બહુ ભારે પડી જવાની છે.

બંધારણની જાળ :

ગવર્નરો પાસેથી ખાત્રી મેળવવાની ગાંધીજીની સૂચના વિષે હજી યે આશ્ચર્ય થાય છે. રાજકારણથી દૂર બેઠેલા એ પુરુષને જે સૂઝ્યું તે આજ સુધી–મહાસભાના મંચ ઉપરથી વ્યાખ્યાનો આપનાર, કોઇને કેમ નહિ સૂઝ્યું હોય ! હોદ્દા સ્વીકારવા કે ન સ્વીકારવા એ પ્રશ્ન મહાસભાના બધાં જ મંડળોમાં કેટલો ઉગ્ર બની ગયો હતો ! બંધારણની જાળને તોડવામાં સત્ય ને અહિંસાનું રટણ કરનાર એ સંગાવવાસી આટલો ઉપયોગી થઇ પડશે એવી કોઇને કલ્પના પણ નહોતી. છેલ્લા દોઢ મહિનાના એક પછી એક બનાવો જોતાં એમ લાગે છે કે આપણું ભાવી ઉજ્જવળ છે. ગમે તે દિશામાં મૂકાયેલું આપણું પગલું જાણે પ્રગતિરૂપ જ બની રહ્યું છે અને ગમે તેવી કુશળતાથી ગોઠવેલી જાળ સરકારને પોતાને જ ફસાવનારી થઇ પડી છે. ગાંધીજીએ મહાસમિતિના ઠરાવનું પૃથક્કરણ કરી દેશ-પરદેશના અનેક સમર્થ માણસોને મહાસભાના પક્ષમાં લઇ લીધા છે અને આ પૃથક્કરણ કરતી વખતે એમણે મહાસભાના આદર્શને તસુભર પણ નીચે નથી ઉતાર્યો. એમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે 'સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે ખરો વિરોધ તો મહાસભાના ધ્યેયનો છે મહાસભા પૂર્ણ સ્વરાજ માટે મથી રહી છે તે સરકારને ગમતું નથી. ખાત્રી આપવાના ઇન્કારની પાછળ આ મનોદશા હોય તો સરકારે સ્પષ્ટ કરી દેવી જોઇએ અને પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યતાનું નામ પણ ન લેવું જોઇએ' ગાંધીજીના આવાં સ્પષ્ટ નિવેદનો હોવા છતાં આપણા ઉદ્દામ પક્ષના કોઇ કોઇ કાર્યકરોને લાગે છે, કે ગાંધીજી કાયદાની જાળમાં ફસાય છે. કાયદાને અને આપણી મનોદશાને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ કરવી એ શું જાળમાં ફસાવા જેવું છે? આજના જગતની નજર સામે એક પણ પગલું ભરતા હા કે ના ઉચ્ચારી દીધે જ ન ચાલે. એ બન્નેનાં કારણો આપી વિરોધીઓનું બળ જેટલું ઓછું થઇ શકે તેટલું કરવું જોઇએ. અને જગતની જેટલી સહાનુભૂતિ મળે તેટલી મેળવવી જોઇએ. દુઃખની વાત તો એ છે કે દાહોદની સમાજવાદી પરિષદમાં આવેલા શ્રી. મસાણી તો એટલે સુધી બોલી ગયા કે 'ગાંધીજી એક અંધારા ઓરડામાં કુંચી શોધવા માટે આથડી રહ્યા છે જ્યારે તાળું તો બહારથી

લાગેલું છે.' શ્રી. મસાણીએ આ શબ્દોની સાથે અલ્હાબાદમાં મળનારી કાર્યવાહક સમિતિ પાસેથી એવી આશા રાખી હતી કે કાયદાની ચૂંથાચૂંથ બંધ કરી હવે એ સામનાનો માર્ગ લેશે. જણાવવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ સમેત આખી કાર્યવાહક સમિતિએ ગાંધીજીના નિવેદનોના અર્થનો જ ઠરાવ કર્યો છે અને એ જ સાચો સ્વમાનભર્યો અને ઝડપી માર્ગ છે એવું પોતાના ઠરાવથી સિદ્ધ કર્યું છે.

નિવેદનોની પરંપરા હજી ચાલે છે. મોટા મોટા બંધારણ શાસ્ત્રીઓના વિરોધો પણ રોજ વાંચવા મળે છે પણ મહાસભાનું કાર્ય એક ક્ષણને માટે પણ અટક્યું નથી. પ્રાંતે પ્રાંતમાં યુદ્ધનો મોરચો મજબૂત થતો જ જાય છે. મહાસભાપક્ષના અગ્રણીઓની પ્રવૃત્તિઓ બતાવે છે કે આ બંધારણની જાળ હિંદની જાગૃતિ માટે જરૂરી હતી. એ જાળમાં આપણે નથી ફસાવા ને નથી ફસાવાના એ વસ્તુ હવે તો સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. મહાસભાની માગણીની સરકારે અવગણના કરી છે અને સરકારી લાલચને મહાસભાએ ઠોકરે મારી છે. આ બંને સ્થિતિ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના બદલાતા રંગોની આગાહી આપે છે.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દેશમાં આજે બે ત્રણ પ્રકારના વાયુ જોશભેર ફૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં એક વાયુ મુસ્લીમોને મહાસભામાં સામેલ કરવાનો છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે દિલ્હીના રાજકીય સંમેલનની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મુસ્લીમોનો સંસર્ગ સાધવાનો આદેશ આપ્યો તેનો આખા દેશમાં અદ્ભૂત રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે. દરેક પ્રાંતમાં એ માટે ખાસ સમિતિઓ નિમવામાં આવી છે અને આ મહાન સંસ્થામાં જોડાવામાં મુસ્લીમોને કયા કયા અંતરાયો આવી રહ્યા છે તે વિચારાય છે. જેમ હોદ્દા-સ્વીકારના સવાલે બંધારણીય પ્રશ્નને ખૂલ્લી લડત બનાવી દીધી છે તેમ જ આ પ્રશ્ને કોમીવાદ સામેની લડતનો આરંભ કર્યો છે. રાષ્ટ્રપતિના એક પછી એક પ્રગટ થતા નિવેદનોએ કોમ અને ધર્મના નામે ચરી ખાતા આગેવાનોને ખળભળાવી મૂક્યા છે. રાષ્ટ્રપતિની હાકલ પછીના મહાસભાના પ્રચંડ પ્રયત્નોથી એમને ખાત્રી થઈ છે કે ધાર્મિક ઝનુન ઉપર નભેલાં એમનાં સિંહાસનો હવે ડગી પડશે. મુસ્લીમ કોમ એ કાંઈ આંધળી કોમ નથી. આજ સુધી એની આંખે ભલે ધર્મના પાટા બાંધવામાં આવ્યા હોય. હવે એ સમજવા લાગી છે કે ગુલામોને ધર્મ જેવું કાંઈ હોતું જ નથી. પરદેશીઓની બેડી નીચે રોજ ને રોજ છુંદાયા કરવામાં નથી ધર્મ કે નથી મર્દાનગી. મહાસભાએ સર્વપક્ષી પરિષદોની વાત છોડીને મુસ્લીમ જનતા સમક્ષ જવાનું પસંદ કર્યું છે. પાંચ પચીસ આગેવાનોએ આજ સુધી જે રીતે રાજકારણમાં રમતો રમ્યાં કરી છે તે જોતાં મહાસભાને એવી પરિષદોમાં વિશ્વાસ નથી રહ્યો અને રાજ્યનું ખરું બળ તો આમજનતામાં જ પડ્યું છે, જે જનતાને સવારથી સાંજ સુધી આ ગુલામી અનેક રીતે પીડી રહી છે. એના ખુદા કે રામની અવગણના કરવા કોઈ નથી આવતું પણ કોઈ જાદૂઈ હાથ એનો રોટલો ઝૂંટવી લ્યે છે, એના કપડાં ને ઘરબાર ખૂંચવી લ્યે છે. રાત દિવસ એ મહેનત કરે છે છતાં રાત્રે અર્ધા પેટે જ સૂવું પડે છે. મહાસભાએ નિરધાર કર્યો છે કે મુસ્લીમોની પાસે જઈ એમને એમના દુઃખનું અને એના કારણોનું ભાન કરાવવું. એમને સમજાવવું કે મહાસભામાં કોઈ હિંદુ નથી, કોઈ મુસલમાન નથી. મહાસભાના ત્રિરંગી ઝંડા પાસે શીર ઝુકાવનાર કોઈ પણ કોમ કે ધર્મનો હોય એ પોતાના ધર્મને અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોને સલામત રાખી મહાસભાના છત્ર નીચે આવી શકશે. મહાસભા મુસ્લીમ જનતાને સમજાવવા

માગે છે કે આજ લગી તમને ધર્મના નામે પાગલ બનાવવામાં આવ્યા છે, તમારી આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા છે અને એના પરિણામે તમે દિવસે ને દિવસે પાયમાલ થતા જાવ છો અને તમારા આગેવાનો સરકારી માન મરતબો મેળવતા જાય છે.

મહાસભાનો આ આદેશ મુસ્લીમ જનતા જલદી ગ્રહણ કરી લેશે એમાં શંકા નથી, પરંતુ દેશના દરેક વિચારશીલ હિંદુ-મુસ્લીમોએ સમજવું જોઇએ કે આ સવાલ જેટલો મહત્વનો છે તેટલો જ કઠીન છે કારણ કે એક બાજુ આપણા રાષ્ટ્રશરીરને કાપવા માટે સરકારી કરવત ચાલ્યા જ કરે છે અને બીજી બાજુ કોઇ ને કોઇ કારણે સ્વાર્થવશ બનેલા કોમી આગેવાનો પ્રજાના હૃદયમાં ઝેર રેડયા જ કરે છે. અનેક હુલ્લડો કરી ભાઇ-ભાઇના ગળાં કાપીને આપણે થાકયા હોઇએ તો હવે સમજી જઇએ કે આ દેશમાં એ બે મહાન કોમોએ એક રૂપ બન્યે જ છૂટકો છે. જયાં સુધી એ એકતા નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી જ નથી.

શ્રી. ઝીણા મહાસભાની આ હિલચાલથી અકળાયા છે અને પ્રસંગ હોય કે ન હોય છતાં જેમ ફાવે તેમ બોલે છે. પરંતુ એની સામે મુસ્લીમ બિરાદરો તરફથી જે જવાબો મળે છે તે સંતોષજનક છે. શ્રી. ઝીણા સ્થાનભ્રષ્ટ થતા હોય એટલા બધા ભયભીત માલુમ પડે છે. પરંતુ પોતાનું સ્થાન જાળવવા માટેના સાચા માર્ગો છોડી એ અવળે પંથે પડયા છે. એમને ઉમેદ હશે કે ઉતરતા પ્રવાહને પોતે ખાળી શકશે પણ એની એ ઉમેદ નિરાશામાં પરિણમવાની છે અને મુસ્લીમ જનતા મહાસભાના ઝંડા નીચે આખી પાંત્રીસ કરોડની આઝાદી માટે લડવાની છે.

પૂરાણો કાર્યક્રમ :

અલ્હાબાદમાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિએ રાષ્ટ્રના તમામ ચાલુ પ્રશ્નો પરત્વે ઠરાવો કરી દેશને માર્ગદર્શન આપ્યું છે પરંતુ બંધારણના ભંગાણ ઉપરના ઠરાવના અંતે રચનાત્મક કાર્યક્રમની જે ભલામણ કરી છે તે અમને આજની ઘડીએ બહુ જ અર્થસૂચક લાગી છે. છેલ્લા કેટલાક સમય થયાં કાર્યવાહક સમિતિમાં કે મહાસમિતિમાં ખાદી, ગ્રામઉદ્યોગ કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ જેવાં કાર્યો માટે નવા ઠરાવો જોવામાં નહોતા આવતા. આ વખતે જ એ ઠરાવ ઉમેરવાનું શું કારણ હશે ? આ ઠરાવમાં ગાંધીજીની કૂચના કોઇ પગલાં તો નથી સંભળાતા? કલકત્તાની મહાસભાએ દેશ પાસે એક વર્ષનો પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો અને વર્ષના અંતે રાવી નદીના કિનારેથી યુદ્ધનો શંખ ફૂંકયો હતો, એવું તો કંઇ નથી ?

આ કાર્યક્રમ બહુ પૂરાણો છે ગાંધી જેટલો જ પૂરાણો પણ ગાંધી જેટલા જ જોમવાળો અને કાર્યસાધક. આખી પ્રજા પાસે અહિંસક ક્રાંતિ કરાવવા ઇચ્છનાર કોઇ પણ આ કાર્યક્રમની અવગણના ન કરી શકે. આ નહિ તો પ્રજા પાસે મૂકવાનું બીજું છે શું ? પ્રજા અને નાના નાના પ્રજાસેવકો રાષ્ટ્રનો મંત્ર ફૂંકી શકે એવું ઉભા રહેવાનું સ્થાન જ બીજું કયાં છે? ખેડુત સંગઠન કે કરજવિમોચનની વાત તો રૂપાળી લાગે છે પણ આજની પરિસ્થિતિમાં એ શી રીતે બની શકે ? કરજ નાબુદ કરવાની કે જમીનદારી પદ્ધતિનો અંત લાવવાની વાત અત્યંત અગત્યની છે પણ એ સ્વરાજ જેટલી જ કઠણ છે અને સ્વરાજ પહેલાં બની શકે એવી નથી. સંગઠન બહુ જરૂરી છે પણ એ માટે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ સૌથી વધુ અર્થ-સાધક છે. આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ પ્રજાના અપાર દુઃખમાંથી થોડુંક ઓછું તો કરે છે પણ એક પ્રકારની રાષ્ટ્રભાવનાને જીવંત રાખે છે, જે ભાવના જ અંતે પ્રજાને ફનાફાતીઆ થવાની

શક્તિ આપે છે. આ રચનાત્મક કામમાં કેટલાકને ઢીલાશ દેખાય છે પણ એ ઢીલાશ રચનાત્મક કામનું જુદું ન પડી શકે એવું કોઇ અંગ નથી. આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને મર્યાદિત રાખીને પણ પ્રજાનો પ્રાણ જાગૃત કરી શકાય એમ છે. આ દ્રષ્ટિએ કાર્યવાહક સમિતિના આ ઠરાવને અમે હૃદયપૂર્વક સત્કારીએ છીએ અને એ રેંટિયાના કાચા તાંતણે ગાંધીજીની 'પ્રચંડ શક્તિને આપણી મધ્યમાં લઇ આવી શકશું એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

કલકત્તાની પ્રચંડ હડતાલ :

આ લખાય છે ત્યારે તો એ પ્રચંડ હડતાલનો અંત આવી ગયો છે. સમાધાનીની શરતો ઉપરથી આ અંત કાયમી જ થશે એવું નથી લાગતું. કામદાર સંઘોનો સ્વીકાર, કામદારો ઉપર લીધેલાં પગલાં પાછાં ખેંચી લેવાં વગેરે શરતો મજૂરોનો વિજય સૂચવે છે, પણ મજૂરોની બીજી મુશ્કેલીઓ અને પગાર વિષે આ શરતોમાં, 'તપાસ કરીને યોગ્ય કરવામાં આવશે' એ કરતાં વધુ કાંઇ નથી. આપણે આશા રાખીએ કે મજુરોને અપાયેલું આ વચન પૂરેપૂરૂં પાળવામાં આવે.

આ હડતાલ કદાચ દેશની મોટામાં મોટી હડતાલ હતી. બે લાખ ઉપરાંત મજુરો આમાં જોડાયા હતા. મજુરોને પકડવામાં આવ્યા હતા, મનાઇ હુકમો અપાયા હતા, લાઠીમાર પણ થયો હતો છતાં પ્રમાણમાં શાંતિ જ જળવાઈ હતી. આ હડતાલ પ્રત્યે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સહાનુભૂતિ અને મદદની ભલામણ હતી. આ હડતાલની છાપામાં આવતી વિગતો ઉપર ધ્યાન આપતાં અમને લાગ્યું કે હવે મહાસભા જ આવી હડતાલોને દોરવાનું કામ લે તો ? મજુરશક્તિ એ પ્રચંડ શક્તિ છે એની કોઇથી ના પડાય એમ નથી, તો એ શક્તિની સાથે મહાસભાએ સક્રિય સાથ આપવા ઉભા રહેવું જોઇએ. આજે મજુર મંડળો ત્યાં કામ કરી રહ્યા હોય છે, પરંતુ મહાસભા એ કામ પોતાના હાથમાં લે તો એ સંગઠની પૂંઠે આખા દેશનું પીઠબળ આવે અને વધુમાં વધુ વ્યવસ્થિત રીતે મજુરોને ન્યાય મળે.

કલકત્તાની આ હડતાલે આપણા દેશનો શણનો મહાન ઉદ્યોગ કેમ ચાલી રહ્યો છે તે પણ આપણને બતાવ્યું ત્યાંની લગભગ બધી જ મિલો પરદેશી માલિકીની છે અને આજ સુધીમાં કરોડોનો નફો ખાઇ બેઠેલી છે. ૧૯૧૬ થી '૨૬ સુધીના ઓફસફર્ડના આંકડા આ મીલોની ભયાનક નફાખોરીને પ્રગટ કરે છે. કહે છે કે દશ વર્ષમાં એક સો નેવું ટકા જેટલો નફો આ વેપારીઓએ ઉડાવ્યો છે. એ વખતના નફાની ગણતરી કરવામાં આવે તો બધી મીલોમાં કામ કરતા મજુરોની સંખ્યાની ગણતરીએ એક મજુરને ૧૭૫ રૂપિયા મળતા ત્યારે પ્રત્યેક મજુર દીઠ એના માલિકોને ૧૩૨૫ રૂપિયા મળતા. આ ભીષણ અસમાનતાનો તો અંત આવે ત્યારે ખરો, પણ મજુરને પેટપૂર ખાવાનું ને કાંઇક ઠીક રીતે રહેવાનું આપતાં પણ માલિકો કેવી લગણીઓ ઉભી કરે છે ? કલકત્તાની હડતાલ તરફ આખા દેશે બહુ આશા રાખી હતી, એના સમાધાને એ આશાને પૂરી નથી કરી, પરંતુ બાકી રહેલી મહત્વની વિગતોનો કેવો નિકાલ આવે છે તે જ્યાં સુધી ન જણાય ત્યાં સુધી કોઇ પ્રકારનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનું શક્ય નથી.

કોચીનની શરમ :

ત્રાવણકોર રાજ્યના દદેશનો પ્રત્યાઘાત

થયો હોય એમ કોચીનના વૃદ્ધ રાજવીએ અસ્પૃશ્યતાને વ્યાપક બનાવવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો છે. આજ સુધી અસ્પૃશ્યોને તો મંદિર પ્રવેશની મનાઇ ઘણા સ્થળે હતી પણ કોચીનના મહારાજાએ એક ડગલું આગળ ભરીને, મંદિરને પવિત્ર રાખવા માટે અછૂતોનો સંસર્ગ રાખનાર ત્રાવણકોરના મંદિરોમાં જનાર સામે પણ આભડછેટ ઉભી કરી છે. આ હુકમમાં આપખુદીનું તો પ્રદર્શન થાય જ છે પણ નવા યુગને જોઈ ન શકનાર વૃદ્ધ આંખોની પણ અમને દયા આવે છે. ત્રાવણકોરનો ઢંઢેરો મહારાજાની ભલમનસાઇને આભારી હતો એમ કહેવામાં અર્ધું સત્ય છે, ત્યાંની પ્રજાએ ત્યાર પહેલાં ઘણી તૈયારી કરી હતી, એ જ રીતે કોચીનનો રાજવી આજે ધર્મ ભૂલે છે ત્યારે પ્રજાનો ધર્મરક્ષાનો વિશેષધર્મ થઇ પડે છે.

દેશનો લાડીલો સુભાષ :

ભાગ્યે જ આપણા દેશના કોઇ નેતાએ સુભાષબાબુ જેટલી જેલની યાતનાઓ સહન કરી હશે. વર્ષોના કારાવાસ, પરદેશવાસ અને ભયાનક માંદગી પછી જર્જરીત હાલતમાં સુભાષબાબુને સરકારે છોડ્યા છે. સુભાષબાબુની સામે જોતાં હર્ષ પણ થાય છે અને રોષ પણ આવે છે. હર્ષ તો એમને જોઇને થાય છે. આજની કટોકટીની પળે બંગાળનો એ વીર આપણી વચ્ચે આવી બંગાળનું નેતૃત્વ ધારણ કરે છે એ હર્ષનો વિષય છે પણ એમના શરીર તરફ જોતાં પરદેશી સત્તાના જુલમની યાદ રોષ પેદા કરે છે. આ ઘડીએ તો એ હર્ષ અને રોષને ઘૂંટી રાખવામાં જ આપણું હિત છે એમ માની આખા દેશની સાથે આપણે પણ સુભાષબાબુનું સ્વાગત કરીએ.

બેરીસ્ટર સાવકર :

આજના છાપામાં એમના ઉપરનો સરકારી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધાના સમાચાર મળે છે. એ સમાચાર આનંદદાયક છે. સાવરકરનું નામ જુવાન ભારતને અજાણ્યું નથી. એ નામે જુવાનોના દિલમાં જાદુનું કામ કર્યું છે. ૧૯૧૦ની સાલમાં પકડાયેલા સાવરકર સત્તાવીશ વર્ષ પછી મુક્તિ મેળવે છે. એમના વિષે જે જાણવા મળ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે સત્તાવીશ સત્તાવીશ વર્ષના દમનના પ્રયત્નો છતાં એમનો પ્રાણ જાગૃત હશે. આપણે આશા રાખીએ કે એ પ્રાણ ભારતની નવજ્યોત પ્રગટાવવામાં પોતાનું દીવેલ પૂરે.

મહાસભાનું ગૌરવ :

ચૂંટણીજંગ પૂરો થયા પછી પણ મહાસભાપક્ષને તોડવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેણે-દેશમાં એવા માણસો પડ્યા છે એ ખ્યાલથી દુઃખ પેદા કર્યું છે પણ મહાસભામાં ફાટફુટ નથી પડાવી શક્યા એ હકીકતે મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. મહાસના પ્રયત્નો ધૂળમાં મળ્યા પણ સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવી ખીના તો બિહારમાં બની. મહાસભાનું નબળું અંગ હરિજનો હશે એવા ખ્યાલથી બે હરિજન સભ્યો આગળ માસિક ચાર ચાર હજારની આવક રજુ કરવામાં આવી. આખા દેશે હર્ષપૂર્વક જાણ્યું કે એ હરિજન સભ્યોએ એ લાલચને લાત લગાવી દીધી. અહીં સુધીની હકીકત એ બંને માટે માન પેદા કરે છે પણ બેમાંથી એક સભ્યનું નિવેદન તો એ માનમાં અજબ પ્રકારનો વધારો કરાવે છે. એમની વફાદારી અને મર્દાનગી માટે જ્યારે અભિનંદનો આવવા લાગ્યા ત્યારે એણે જણાવ્યું કે 'અમને તો શરમ થાય છે કે એ લોકો અમને મહાસભાની સેનામાં સૌથી નબળા ધારી શક્યા. અમને અભિનંદન શાના? અમે શું ભારતવાસી નથી?' આ શબ્દોએ મહાસભાનું પ્રજાહૃદયમ

કેટલું ઉંચું સ્થાન છે તે બતાવ્યું છે. કોઈ પણ સેનાનો અને સંસ્થાનો મોટામાં મોટો ગુણ શિસ્ત અને નિયમપાલન. મહાસભામાં એ ગુણ કેટલા પ્રમાણમાં વ્યાપેલો છે તેનો આ પુરાવો છે. ગઈકાલે સ્થપાયેલી પ્રજાપાર્ટીઓ કે બીજા સમુહોમાં ફાટફુટ પડે તો કંઈ યે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મહાસભામાં નિયમપાલનની ભાવના આકાશમાંથી નથી આવી પણ હજારો સેવકોએ સ્વેચ્છાએ પોતાના ઉપર અંકુશો મૂકીને દાખલ કરેલી છે. એ ભાવના આવા દાખલાઓથી વધુ જ્વલંત બની મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરે એવી આશા રાખીએ.

એ ઘમંડ શી રીતે તૂટે ? :

પરાધિન હિંદનું અપમાન કરનારા પ્રસંગો ધરતીકંપના કોઈ આંચકાની માફક ક્યારેક ક્યારેક જાણવાના મળે છે. એવું બને છે ત્યારે સૌથી પહેલું ભાન આપણી અસહાય સ્થિતિનું જ થાય છે. લોર્ડ બેડન પોવેલ હિંદની પાંત્રીસ કરોડની પ્રજાને ચારિત્ર્યહીન કહી શકે એ બીના જ આપણા માટે શરમરૂપ છે. કઈ પ્રજા ચારિત્ર-હીન છે એ કહેવું કે જોવું અપ્રસ્તુત છે પણ જે પ્રજાની પાછળ હજારો વર્ષની સંસ્કૃતિ પડી છે અને જે પ્રજા જગતમાં અભૂતપૂર્વ એવો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ખેલી રહી છે તેને લોર્ડ બેડન પોવેલ હળવે હૈયે અપમાનિત કરી જાય એ આ યુગમાં ન બનવું જોઈએ. એણે હિંદની પ્રજામાં આરોગ્ય અને એકાંતનો અભાવ પણ જોયો છે. અમે એ સ્વીકારીએ છીએ, પણ લોર્ડ બેડન પોવેલને જણાવીએ છીએ કે એનું કારણ અમારા ઉપર હકુમત ચલાવતી બ્રિટિશ સત્તા છે, જેને ખસેડીને તમારા આક્ષેપો ધોઈ નાખવાનો અમે નિરધાર કર્યો છે. લોર્ડ બેડન પોવેલના વાણીમાં સત્તાધારી પ્રજાનું ઘમંડ છે. એ ઘમંડ તોડ્યા વિના આપણને શાંતિ ન વળવી જોઈએ. એ શી રીતે તૂટે ? એની પ્રજા વિરૂધ્ધ એવી જ ગલીચ વાણી ઉચ્ચારીને ? એની સામે ઠરાવો કરીને ? કે જે સ્કાઉટ ચળવળનો એ અગ્રણી છે એ ચળવળને હિંદુસ્તાનમાંથી વિદાય દઈને ?- હિંદની સ્કાઉટ હિલચાલે આજ સુધી યુરોપિયનોની સલામી જ લીધી છે. આ દેશના ઉત્થાન માટે એણે કશું નથી કર્યું". આ અપમાન પછી આપણે એ હિલચાલના મર્મને વધુ સમજીએ અને આ દેશમાંથી એને દેશવટો આપીએ.

યુગપલટાની નિશાનીઓ :

આ વરસે 'આગગાડી'ના લેખક શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને સ્વ. રણજીતરામ ચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો એ યોગ્ય જ થયું છે. 'આગગાડી'નો આવો સત્કાર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ યુગપલટો થએલો છે તે બતાવે છે. 'આગગાડી'માં કલ્પનાનું રમણ નથી, કોઈ રસનું સ્વતંત્રપણે આસ્વાદન નથી, પણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. આજનું સાહિત્ય જેટલાં પ્રમાણમાં એ પ્રતિબિંબને ઝીલી શકશે અને ફરીને જીવન ઉપર એની છાપ પહોંચાડી શકશે તેટલા જ પ્રમાણમાં એ સફળ થશે. 'આગગાડી' લખીને જ ચંદ્રવદન મહેતા બેસી નથી રહ્યા, એને સફળ રીતે રંગભૂમિ ઉપર એમણે ઉતારી પણ છે. ગુજરાતની રંગભૂમિ માટે એમના જેટલી ચિંતા ભાગ્યે જ કોઈને હશે. એમના મનમાં રમી રહેલાં સ્વપ્નો પાર પડો એવું ઇચ્છીએ.

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને મળેલું માન જેમ યુગપલટાની એક નિશાની બતાવે છે તેમ જ કવિ ન્હાનાલાલનો મણિમહોત્સવ પણ યુગપલટાના દર્શન કરાવે છે. એમના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે

નૂતન ગુજરાતે જે હર્ષ અને આશાપૂર્વક એમનું બહુમાન કર્યું હતું તે આ વખતે નથી કર્યું. આ વખતે દેખાઇ જ આવ્યું કે એમનું તેજ ઓસરતું જાય છે. 'ગુજરાતનો તપસ્વી' લખનારે તે દિવસે ગાંધી નામની કોઇ વ્યક્તિનો સત્કાર નહોતો કર્યો પણ નવા યુગનાપ્રકાશનો સત્કાર કર્યો હતો. આજે તેઓ નવા યુગથી દૂર ઉભા છે-એમ કહેવામાં અમે જરા પણ અવિનય નથી કરતા. ગુજરાતના પ્રતિભાસંપન્ન આ કવિ જો નવા યુગની સાથે રહ્યા હોત તો તેઓ જુવાન ગુજરાતના હૃદયમાં આજે પોતાનું સિંહાસન સ્થાપીને બેઠા હોત અને એમણે ગુજરાતને પ્રેરણા આપી હોત. આજ તો એમના મણિ મહોત્સવ પ્રસંગે ગુજરાતના એ, હજી યે મહાકવિનું દીર્ઘાયું ઇચ્છીને વિરમીએ.

સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ :

આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તાજપોશીનો ઉત્સવ ઉજવનાર છે. હિંદની પ્રજા પાસેથી પણ એ ઉત્સવમાં સામેલ થવાની આશા રાખવામાં આવી છે, પણ સરકારની એ આશા નિરાશામાં પરીણમવાની છે. સ્વતંત્રતા માટે ઝુઝી રહેલું ભારતવર્ષ આવા ઉત્સવોમાં ભાગ લઇ શકે જ નહિ. આ ઉત્સવમાં જોડાવાનો એક જ અર્થ થાય કે આ તંત્ર નીચે પ્રજા સુખી અને આબાદ છે, જ્યારે હકીકત એનાથી તદ્દન ઉલટી છે. કેટલાં દાઢસો વર્ષ થયાં આખી પ્રજા નીચોવાઇ રહી છે. અને હવે તો સાવ નિઃસત્વ બની ગઇ છે. ધરતીના પડ ઉપર આ કરતાં કંગાળ પ્રજા નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો અંગત રીતે શહેનશાહનું બહુમાન કરવાનો ઉત્સવ છે. આ વાત જૂદી છે, અંગત રીતે શહેનશાહ માટે અમે એમ જ ઇચ્છીએ કે એ ઘણું જીવો અને એનું કલ્યાણ થાઓ, પણ આ તો સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ છે. આમાં અમારી હાંસી રહેલી છે. અમે એમાં શામેલ ન જ રહી શકીએ.

તા ૧૨ : ૫: ૩૭

કલ્યાણમૂર્તિ

શ્રી. સોપાન

પ્રકરણ છઠ્ઠું

પુરુષનો પરિચય

મને ચૌદેક વર્ષ થયાં ત્યાં સુધી તો હું કુમાર નહિ પણ કુમારિકા છું એવું સ્પષ્ટ ભાન મને નહોતું થયું. મારા માતાપિતાની જીવનપ્રણાલીથી અમને ઓળખતા લોકો પરિચિત હતા એટલે હું છોકરાની પેઠે ઉછરતી તેની કોઇને નવાઇ ન લાગતી, પણ હું ચૌદમું વટાવીને પંદરમાં વર્ષમાં આવી અને મારૂં શરીર તંદુરસ્ત હોવાને કારણે હું હતી તેથી યે મોટી દેખાવા લાગી ત્યારે મારી રહેણીકરણીએ લોકોમાં આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું. મને પણ ત્યારથી જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવા માંડ્યો કે આ જગતમાં સ્ત્રી હોવું અને પુરુષ હોવું એ સરખી જ બીના નથી. પરંતુ લોકોના આશ્ચર્યથી મારે ડરવાનું કશું કારણ નહોતું. મારા પિતાએ જીવનના કેટલા યે પ્રદેશમાં ક્રાંતિ કરી હતી એટલે તેઓ લોકનિંદા તરફ બેપરવા રહી શકતા હતા. એમણે તો જેમ હું મોટી થતી ગઇ તેમ મારી વિશેષ કાળજી રાખવા માંડી. રખે, હું સામાજીક માન્યતાના વેગવાન પ્રવાહમાં તણાઈ જાઉં ! એ ખ્યાલથી એમણે મારી પીઠ થાબડવા માંડી અને 'તું તો સ્ત્રીસમાજની ઉદ્ધારક થવાની છે. તારા તેજ આગળ પુરુષો ઝાંખા પડશે અને સ્ત્રીજીવનમાં તું પ્રકાશ રેડશે' એવું એવું એ કહેવા લાગ્યા. આ બધા શબ્દો મને ત્યારે અત્યંત મીઠા લાગતા અને મારામાં ઉત્સાહ પૂરતા. પણ જીવનસાફલ્યના તમામ અંકોડાનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે એ શબ્દોએ મને થોડી બેપરવા બનાવી દીધી. મારામાં જે નહોતું તે છે એવું ખોટું ભાન કરાવી દીધું અને પરિણામે ટાંચા સાધનો હોવા છતાં હું અભિમાની બનીને યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતરી પડી.

હું મેટ્રીક પાસ થઇને કૉલેજમાં ગઈ ત્યારે મારા તરફ ઓળખીતાઓની આંખો વધારે ખેંચાઇ. પિતા તરફથી મળતા સંસ્કારોને લઇ હું એ લોકો તરફ હસવા લાગી. કેટલીકવાર અમારી આજુબાજુના ડોસાડોસી ચીડાય એવી રીતે હું વર્તવા લાગી. કોઇ મને પૂછે કે 'બેન, હજી કેટલુંક ભણશો ?' તો હું કહેતી કે 'ચાર વરસ અહીં ભણીને પછી વિલાયત જવું છે.' ક્યારેક સવાલ આવતો કે 'બેન પરણશો નહિ ?' હું મજાકમાં જવાબ આપતી કે 'શોધુ છું, કોઇ ઠીક મળી જશે તો પરણી જઇશ.' મારા આ જવાબો ડોસાડોસીઓને આકરા અને નફ્ફટ લાગતા પણ મને એમાં મઝા આવતી.

માતાપિતાએ મને મર્યાદા શીખવી હતી. સમાજમાં કેવા કેવા માણસો રહે છે તેનું જ્ઞાન પણ આપ્યું હતું પણ સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે 'એથી ડરી જવાની જરૂર નથી. આપણો અંતરાત્મા કહે તેમ જ આપણે વર્તવું.' આ જ્ઞાન અને શક્તિ ધરાવતી હોવા છતાં કોલેજજીવનના મહિનાઓ જેમ પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ મેં જોઇ નહોતી એવી દુનિયા હું જોવા લાગી. કૉલેજમાં હું એક જ કુમારિકા નહોતી, અમે વીશેક હતી, પણ અમારા ઉપર આખી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની આંખો ફર્યા જ કરતી. મને પ્રથમ તો સમજાતું જ નહિ કે 'અમે તે શું આશ્ચર્ય છીએ!' પણ સમય વીતવાની સાથે હું અવનવી વાતો પણ સાંભળવા લાગી. મારી આજુબાજુમાં મૈત્રીઓ પણ જોવા લાગી, અમારા નજીવા કામ માટે તત્પર દેખાતી એ યુવકસેના જોઇને મારું આશ્ચર્ય વધવા લાગ્યું. મારા પિતાના એટલે કે ઘરના સંસ્કારો કરતાં કૉલેજનું વાતાવરણ તદન ઊલટું હતું પણ મને બીજી કોઇ બાબતની એટલી અકળામણ ન થઇ જેટલી આ મૈત્રીઓ, ઓળખાણો અને સ્નેહદ્રષ્ટિઓની થઇ. કૉલેજનું એક વરસ પસાર થયું ત્યાં સુધીમાં આ બધું જોતાં જોતાં હું ગંભીર બની ગઇ.

આ એક વરસમાં મારે કોઇની સાથે મૈત્રી ન થઇ. હું જાણતી હતી કે બધી કુમારિકાઓમાં એક હું જ એવો નમૂનો હતી કે જેને બીજી કુમારિકાઓ 'વિચિત્ર' કહેતી, પણ એ તરફ જોયા વિના હું મારા અભ્યાસમાં જ ઊંડી ઉતરવા લાગી. મને ગંભીર થતી જતી જોઇને મારા પિતાએ એક દિવસ કહ્યું, 'કેમ બેન, હમણાં ગંભીર રહે છે!' એ પ્રશ્ન આવતાંની સાથે જ મેં મારા અનુભવોની વાત એમને કહી સંભળાવી. વાત સાંભળ્યા પછી તેઓ થોડા વિચારમાં પડી ગયા પરંતુ બે ત્રણ મિનિટના ગંભીર મૌન પછી એમણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે હું જીવનભર ભૂલી શકું એમ નથી. એમના શબ્દોમાં એમનું અવલોકન 'અનુભવબળ અને લાગણી ભરેલાં હતાં. 'ભારતી, એ શબ્દો તનેય આનંદ આપશે.' વર્ષા બોલતાં બોલતાં એક ક્ષણ અટકીને વિચારવા લાગી. ભારતી કંઇ બોલવા જાય ત્યાં એણે શરૂ કર્યું;

"હા, એમના જ શબ્દોમાં કહું:" એથી લગીર પણ ડરીશ નહિ. આપણે જો હારીને ભાગી જઇશું તો સમાજની દ્રષ્ટિમાં કોઇ દિવસ ફેર પડશે નહિ. અનેક છોકરા ને છોકરીઓ આજે કુમાર્ગે જઇ રહ્યા છે તે હું જાણું છું પણ આ પહેલાંની સ્થિતિ યે કાંઇ સારી નહોતી. અત્યાર સુધી તો મોં ઉપર તાળું હોવાથી મૌન લાગતું હતું અને સૌ પૂરાયેલા હોવાથી શાંતિ દેખાતી હતી. એ બધું ખોટું હતું. કૃત્રિમ હતું. આપણી જીવનશક્તિનો હ્રાસ કરનારું હતું. ઘણા વરસે આપણે જાગ્યા છીએ અને આખી રચનામાં ક્રાંતિ કરી રહ્યા છીએ થોડા કિસ્સો, થોડા મલિન, થોડા વર્ષો અવ્યવસ્થા મચી જશે. અને કેટલુંક નહિ ઇચ્છવા જેવું પણ થઇ જશે

પણ એ વિકટ પંથ કાપ્યા વિના છુટકો નથી. તું બહાદુર રહેજે. તારી આંખ અને હૃદય સલામત રાખજે. તારા જેવી નિશ્ચલ કુમારિકાઓ જેમ વધતી જશે તેમ આ પંથ જલદી કપાઇ જશે અને આપણે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જલદી આવી જઇશું."

પિતાના આ શબ્દોએ મને નવી પ્રેરણા આપી અને એ પ્રેરણાના જોર ઉપર જ હું ત્યાર પછી ટકી શકી. મને એવું ભાન થવા લાગ્યું કે હું કેવળ મારા માટે જ બધું જ નથી કરતી પણ મારી પ્રત્યેક ક્રિયામાં સમાજની નવરચનાના તત્વો પણ છૂપાયેલાં છે. અભ્યાસ, ચિંતન અને પિતા તરફથી થતા સંસ્કારોના સિંચને મારા જીવનને વ્યાપક બનાવવા માંડ્યું. કોલેજનું બીજું વર્ષ જ્યારે મેં પસાર કર્યું ત્યારે તો હું બહુ બહુ વિચારતી થઇ ગઇ હતી.

બીજા વર્ષમાં મારે અમુક ઓળખાણો થઇ હતી પણ મૈત્રી કહીએ એવો એક પણ સંબંધ બંધાયો નહોતો, પરંતુ ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થતાંની સાથે જ એક મૈત્રી થઇ અને એ મૈત્રીએ મારા જીવનનું સુકાન ફેરવી નાખ્યું તે પછી હું લડાઇના મેદાનમાં ઉતરી પડી.

એનું નામ ધનંજય હતું. ઘણો જ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. એની મૈત્રી માટે મારા સાથેની લગભગ બધી કુમારિકા તલસતી તે હું જોતી હતી. એ શરૂઆતમાં મને બેપરવા અને મસ્ત લાગતો હતો, પાછળથી મેં જાણ્યું કે એ ભારે અભિમાની હતો. સૌના સાથે એ હસતો બોલતો પણ કોઇને બહુ નજીક આવવા દેતો નહિ. મને જણાયું અને એને પણ જણાયું કે અમે બન્ને મિત્રો વિનાના હતા. અમારી વચ્ચે આકર્ષણ જન્મવાનું કદાચ એ જ કારણ હોય. પણ નજીવી વાતચીતો કરતાં કરતાં અમે બહુ નજીક આવી ગયા અને ઘણે દૂર ગયા પછી મને ખબર પડી કે હું એની મિત્ર બની ગઇ છું.

ધનંજય અમારે ઘેર આવવા લાગ્યો હતો. હું પણ ક્યારેક એને ઘેર જતી હતી અને એ રીતે અમારા વડીલો પણ ધીમે ધીમે એકબીજાના પરીચયમાં આવતા હતા. ધનંજય પોતે ખાદીધારી અને રાષ્ટ્રિય સંસ્કારો ધરાવતો હતો પણ એના ધનવાન પિતા અને ભાઇઓ રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિ તરફ બહુ તુચ્છ નજરે જોતા હતા. અમારા બંને વચ્ચે કેટલું અંતર હતું એ તો હું પછી કહું પણ મારા પિતા અને એના પિતા વચ્ચે તો ભારે અંતર હતું એટલે એમનો પરીચય ઓળખાણ કરતાં આગળ વધી શક્યો નહિ. અમારી મૈત્રી દિવસે દિવસ ગાઢ થતી ગઇ.

મને એ દિવસો યાદ આવે છે. ધનંજયની વાતો યાદ આવે છે. એના સ્વપ્નો ઉપર હું વારી જતી હતી એ યાદ આવે છે અને મને મારી મૂર્ખાઈ માટે ફરી ફરીને શરમ પેદા થાય છે. ધનંજય ભારે બુદ્ધિશાળી હતો એમ તો મેં કહ્યું. એના પ્રત્યે હું અંજાઇ ગઇ હતી તેનું પ્રધાન કારણ જ એ હતું. અખંડ માનવતાના જે ત્રણ હિસ્સા પાડીએ તો એના શરીર અને બુદ્ધિ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતાં અને આત્મા–ચારિત્રની તો મને ત્યારે પૂરેપૂરી ખબર નહોતી. જેટલી ખબર હતી તેટલી શુભ હતી. ગૌર અને ઘાટીલું શરીર. ચમકતી આંખો, પૌરુષ નીતરતી ચાલ, ગર્વમાં ઉન્નત રહેતું મસ્તક એ બધું મને આકર્ષતું હતું. ગમે તેને મહાત કરી દેતો વાણીપ્રવાહ મને એના પ્રત્યે ખેંચતો જતો હતો.

દિવસો વિત્યા, મહિનાઓ વિત્યા. ધનંજય અને હું નજીકને નજીક આવવા લાગ્યા. ધનંજય ઘણી વાર મને કહ્યા કરતો કે 'તું બહુ નિડરથી છે, તારા ને મારા જીવન-આદર્શો એક છે. આપણે સાથેજ કામ કરી આપણાં મહત્વા-

કંક્ષાઓ પૂરી કરીશું.' અને એ મહત્વાકાંક્ષાઓ પણ કેટલી અદ્દભૂત અને આકર્ષક હતી! ધનંજય મને કહેતો કે 'ગુજરાતનું વેડફાઈ જતું યુવકધન આપણેબચાવવું છે. 'સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલી સ્ત્રીશક્તિની આપણે પુનઃસ્થાપના કરવી છે. રાષ્ટ્રજીવનના એકેએક પ્રદેશમાં આપણે ક્રાંતિની ચિનગારી મૂકવી છે અને આ પરાધિન દેશને મુક્ત કરી સંસ્કૃતિના શિખરે પહોંચાડવો છે.' મને એની આ વાતો બહુજ ગમતી. નાનપણથી મારા પિતાએ પણ મારા અંતરમાં આવા જ વિચારોના બીજ રોપ્યા હતા. એ બીજને સિંચન આપનાર મળતાં મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

ધનંજયની મૈત્રીના આ સમય સુધી મારા મનમાં પુરુષો સામે રોષ નહોતો જાગ્યો. મારે સ્ત્રીજાતીને પુરુષોના પંજામાંથી છોડાવવી છે એવા ખ્યાલો પણ નહોતાં આવ્યા. પુરુષ સ્ત્રીને કચડી રહ્યો છે એમ હું જોતી છતાં એ ઘા મારા હૃદયમાં હજી લાગ્યો નહોતો. મારા હૃદયમાં સેવાના અભિલાષ અને મહાન થવાની મહત્વાકાંક્ષા જ ત્યારે હતી. ધનંજયે એ મહત્વાકાંક્ષાને પોષવા માંડી અને અભિલાષોને ઉત્તેજીત કરવા માંડયા. પરિણામે હું ધનંજય તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાવા લાગી.

અમારો અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો જતો હતો પણ એ અભ્યાસમાં હવે મને એટલો રસ નહોતો રહ્યો જેટલો રસ જીવનપ્રવૃત્તિમાં ઝૂકાવવામાં હતો. છતાં હું અભ્યાસમાં પાછળ નહોતી, ધનંજય પણ પાછળ નહોતો. અમે બંને અમારી આજુબાજુના ઈર્ષાપાત્ર બન્યા હતા. મારા નજીક બીજો કોઈ વિદ્યાર્થી આવી શકતો નહિ અને ધનંજય નજીક બીજી કોઈ વિદ્યાર્થીની આવી શકતી નહિ. અમારી મૈત્રી એ રીતે પણ દૃઢિભૂત થયા કરતી હતી.

એ એક વરસમાં કૉલેજમાં અને કૉલેજ બહાર જે નાના મોટા બનાવો બનતા હતા તેમાં ધનંજય ક્રાંતિકારી જુવાન તરીકે દેખાઈ આવતો હતો. હું અનેક પ્રસંગે જોઈ શકતી હતી કે ધનંજય સ્વમાનશીલ અને ખમીરવાળો છે. એના કોઈ નિર્ણયમાં નબળાઈ તો દેખાતી જ નહિ. તેમ એ સલામત જીવન જીવનારો પણ નહોતો. કોઈ પણ વખતે તમામ સલામતીઓને ઠોકર મારવાની એની તૈયારી હતી. પિતા અને કુટુંબનો ઉગ્ર વિરોધ છતાં એ રાષ્ટ્રિય જીવન જીવતો હતો એ વસ્તુ પણ એનું તેજ પુરવાર કરતી હતી.

આ રીતે ધનંજય નામના એ જુવાન પુરુષ સાથે મારે પ્રથમ મૈત્રી થઈ અને એ મૈત્રીએ મારા સરલ વહી જતા જીવનપ્રવાહને ખળભળાવી મૂક્યો.

જીવનવિકાસ[1]

"ઇશ્વરની શી વિચિત્ર યોજના છે તેની ખબર પડતી નથી પણ ગાંધીજીને એમના કીમતીમાં કીમતી પ્રયોગો કરવા માટે આવા અદના દરજ્જાના સેવકો મળે છે અને છતાં એમની પ્રેરણા એટલી બધી જબ્બર છે કે એવાં સાધનોથી પણ તેઓ ચમત્કારી પરિણામ બતાવી શકે છે." આ શબ્દો 'જીવનવિકાસ'ની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધા છે. કાકાસાહેબને ગાંધીજીની દૃષ્ટિ નીચે કેળવણીના પ્રયોગો કરતાં જે સત્ય લાગ્યું હશે તે જ એમણે લખ્યું હશે પણ અમને તો આમાં વિનય અને નમ્રતા જ જણાયાં છે. ગાંધીજી આપણા દેશની પ્રેરણામૂર્તિ છે અને માટીના માનવીઓમાં એમણે પ્રાણ પૂર્યા છે એમાં શંકા નથી પરંતુ આ 'જીવનવિકાસ' વાંચતા અને કાકાસાહેબની અનેક ક્ષેત્રોની પ્રવૃત્તિઓ જોતાં, એ અમને 'અદના દરજ્જાના' નથી લાગ્યા. નૂતન-ગુજરાતની રચનામાં વિદ્યાપીઠનો ફાળો નાનો સૂનો નથી અને વિદ્યાપીઠની રચનામાં પ્રથમથી કાકાસાહેબ પ્રાણતત્ત્વ રહ્યા છે. આજે તેઓ રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલીપીના કામમાં પડ્યા છે ત્યારે એમના વિનાની વિદ્યાપીઠ ઝાંખી લાગે જ છે. આપણા દેશના સદ્ભાગ્યે દરેક ક્ષેત્રમાં હજારોની સંખ્યામાં સેવકો તો ઉભા થયા છે પણ જેના ઉપર મહાન સંસ્થાઓ રચી શકાય એવી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જવલ્લે-જ જોવા મળે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રનો અને વિદ્યાપીઠનો વિચાર કરીએ તો આજે દૂર બેઠેલા કાકાસાહેબ, કિશોરલાલ, નરહરિભાઈ વગેરેનું સ્થાન પૂરે એવું કોઇ દેખાતું નથી. નાનાભાઇ અને ગિજુભાઇ આજે પોતાના પ્રયોગ ઉપર જ છે પણ સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે વીસ વર્ષની મુદત પૂરી થઇ ગયા

---

[1] લેખક : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર : પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ : પા. ૨૪ ને ૯૦૦ કિંમત રૂા. બે.

છતાં તેઓ નિવૃત્તિ નથી લઇ શકતા. આનું શું કારણ હશે? રાષ્ટ્રયુદ્ધમાં આપણા પાસે જેટલી હોય તેટલી સામગ્રી લઇને જવાનું હતું એથી શક્તિ વધારવાની ભાવના જ ઓછી થઇ ગઇ હશે? કે માથા ઉપર ગાજી રહેલી ક્રાંતિને લઇ નિરાંત નહિ લાગતી હોય?

ગમે તેમ હોય પણ 'જીવનવિકાસ'ના લેખક એક સમર્થ કેળવણીકાર અને પ્રતિભા-સંપન્ન લેખક છે એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. 'જીવનવિકાસ'ના આઠસો પાનામાં કાકાસાહેબે એમનો પ્રાણ નીચોવ્યો છે. આ પુસ્તક એમણે કોઇ જગ્યાએ શાંતિપૂર્વક બેસીને લખ્યું નથી પણ જીવનદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી 'નવજીવન' આદિમાં જે લેખો લખ્યા તેનો સંગ્રહ છે, પણ 'સંગ્રહ છે' એટલે એમાં નવીન નથી એવું કોઇ રખે સમજી લ્યે. આ અવલોકન લખનારે એમાંના ઘણાખરા લેખો પુસ્તક પ્રગટ થયા પહેલાં વાંચ્યા છે પણ આજે એ બધા લેખોને સંગ્રહરૂપે જોતાં એક વિશેષ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ છે. માનવીમાં રહેલા શુભ તત્ત્વને બહાર આણવું એ તો કેળવણીનો હેતુ ખરો પણ કેળવણી જીવનવ્યાપી હોવી જોઇએ એમ આ લેખો ઉપરથી લાગે છે. જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી રહેતું જ્યાં કેળવણીની આવશ્યકતા ન હોય. આ વાંચ્યા પછી એ પ્રશ્નો નથી રહેતા કે કેળવણીએ આજીવિકાનું સાધન આપવું જોઇએ કે નહિ, કેળવણીએ શરીરસંપત્તિ ખીલવવી જોઇએ કે નહિ, કેળવણી અને રાજકારણને સંબંધ ખરો કે નહિ, કેળવણીમાં ધર્મને શું સ્થાન છે. આ બધું કેળવણીમાં આવી જાય છે. 'જીવનવિકાસ' કહે છે કે માનવજીવનને સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃત કરી શકે એ જ કેળવણી. એ સિવાયની બધી અધૂરી અથવા ખોટી કેળવણી.

આ કોઇ તાત્ત્વિક ગ્રંથ નથી તેમ આમાં કોઇ મોટી યોજનાઓ નથી છતાં કેળવણીના લગભગ બધા અંગોને વિષે આમાં દિશાસૂચનો પડ્યાં જ છે. આ પુસ્તક અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નથી. એમને વધુ જરૂરનું છે એટલું ખરું પણ આ પુસ્તક જીવનના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં અખતરા કરનારાઓને ઉપયોગી થઇ પડશે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કાકા સાહેબની ધારણા કરતાં ઘણી ટૂંકી છે પણ એમાં કેળવણીની કસોટી ઉપરાંત પોતાને આ દૃષ્ટિ કેમ અને ક્યાંથી મળી, ઉત્તરોત્તર એ દૃષ્ટિ કેમ શુદ્ધ થતી ગઇ તે બતાવ્યું છે. કેળવણી વિષેની એમની નિષ્ઠા આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાઇ આવશે: "એક રીતે કહી શકું કે મારું બીજું લખાણ વિનોદરૂપે લખાયેલું છે, જ્યારે કેળવણી વિષેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંસાના એક મહત્ત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે. ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહિ ત્યાંસુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે."

કાકાસાહેબને ગુજરાત કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે જ છે પણ સાહિત્યકાર તરીકે પણ ઓળખે છે અને બંને ઓળખાણ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહેશે એમાં અમને શંકા નથી.

વ્યાપક ધર્મભાવના: લે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ કિં ૦–૧૪–૦.

આ પુસ્તક ગાંધીજીનું છે એટલું જ એના વિષે લખવું બસ હતું પણ પુસ્તકનું નામ જોતાં થોડી ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના ધર્મ વિષેના લખાણો લેવાય છે તે જ નથી આપ્યાં પણ આમાં તો મૂડી-મજુરી ને સામ્યવાદ સર્વોદયના વિચારો, સમાજધર્મ, સેવાધર્મ અને રાજાપ્રજાધર્મના

વિચારો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પણ ઠેઠ ૧૯૩૬ના અંત સુધીના ' એટલે આ પુસ્તક આજને તબક્કે ઘણું જ ઉપયોગી છે. ગાંધીજીએ ધર્મનો સંકુચિત અર્થ કદી કર્યો નથી અને જીવનના કોઇ વ્યવહારમાંથી એણે ધર્મને બાદ રાખ્યો નથી. આ લેખસંગ્રહ વાંચતા એમ લાગે છે કે ધર્મ એ કોઇ વિધિનિષેધનું શાસ્ત્ર નથી પણ જીવનવ્યાપી ભાવના છે, આવા ધર્મની અવગણના ન થઇ શકે–. ન કરવી જોઇએ.

તિમિરમાં પ્રભાઃ વેશાંતરકારઃ કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા. પ્રકાશક, ઉપર પ્રમાણે. પાના ૨૨ + ૨૦૮ કિં. દસ આના.

પોતાના આયુષ્યની ઉત્તરાવસ્થામાં જીવનના પ્રતિબિંબ સમું લખાયેલું આ નાટક ટોલ્સ્ટોયની સર્વોત્તમ નાટ્યકૃતિ ગણાય છે. કઇ દૃષ્ટિએ એ સર્વોત્તમ છે તેનાં કારણો દરેક જૂદાં જૂદાં જણાવશે. બર્નાડ શૉ જેવા આમાં કલાના તત્વોને વિકસેલાં જૂએ છે, કિશોરલાલભાઇ આમાં જીવનનું દર્શન કરે છે પણ આ પુસ્તક, વેશાંતરકારની પ્રસ્તાવના અને અંત ભાગ વાંચતાં એમ થઇ આવે છે કે કલાથી ભડકવાની શી જરૂર ?

કિશોરલાલભાઇને આ પુસ્તકમાં ટોલસ્ટૉયની સત્ય માટેની ઝંખના અને નિખાલસવૃત્તિ દેખાયાં છે અને આ નાટકની સફળતા એમને એમાં જ લાગે છે. એક પ્રશ્ન કરીએ ? ટોલસ્ટૉય કલાકાર ન હોત તો એ આવું લખી શકત ? સત્ય માટે ઝંખનારા અને જીવનનું સૌંદર્ય પ્રગટ થવા દેનારા આવું લખી શકે એમ જોયું નથી. અમને તો એમ લાગે છે કે ટોલ્સ્ટૉયની ઝંખના અને હૃદયસૌંદર્ય એ કલાકાર હોવાના કારણે સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યાં છે. કલાએ ધર્મનીતિની અવગણના ન કરવી જોઇએ એટલું જ નહિ પણ એને પોષણ આપવું જોઇએ એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ કલા કોઇ પણ વસ્તુ કે વિચારને સુંદર, વેધક અને સચોટ બનાવી શકે છે એની ના ન પાડી શકાય. ટોલ્સ્ટોય કલાકાર તો હતા જ. પણ ઘણાં વર્ષો સુધી એમની કલાએ સત્યની આરાધના કરી નહોતી એટલે એ કલા મનોહારીણી લાગતી પણ એટલી જ એ જોખમકારક હતી, પરંતુ જ્યારે એણે સત્યની ઉપાસના કરવા માંડી ત્યારે કલાએ સાચું સ્થાન મેળવ્યું અને સાચી વસ્તુ દીપાવી. એટલે કલા સ્વતંત્રપણે વિરોધ કરવા જેવી કોઇ વસ્તુ નથી. જમાનાઓ થયાં એણે જીવન સાથેનો સંબંધ છોડયો છે અને એથી જીવનશોધન કરનારા સંતો, કવિઓ, ઓલિયાઓ કલાકાર હોવા છતાં કલાનું નામ બહુ ન લેતા. શ્રી કિશોરલાલભાઇનું આ વેશાંતર વાંચતા પણ એવું જ લાગે છે તેઓ કેમ જાણે કલાથી ડરતા હોય ! સારૂં તો એ નથી કે તમામ શક્તિઓની પેઠે કલાને પણ જીવનની ઉપાસનામાં રોકી દેવી? મહર્ષિ ટોલ્સ્ટૉયના નાટકમાં અને શ્રી. કિશોરલાલભાઇના વેશાંતરમાં અમને એ સત્યોપાસના કરતી કલા દેખાય છે. આ નાટકની સફળતાનું મૂખ્ય તત્વ સત્યોપાસના છે એ તો અમે પણ સ્વીકારીએ જ છીએ.

શ્રી કિશોરલાલભાઈ જેવા એક નાટકનું વેશાંતર કરવાને પ્રેરાય એ હકીકત જ કંઇક આશ્ચર્ય પમાડનારી અને આકર્ષણ ઉભું કરનારી છે આ પુસ્તક પ્રત્યેના એમના આકર્ષણનું કારણ તો આપણે જોઇ ગયા. એ આકર્ષણ કોઇ પણ વાંચનાર અનુભવી શકશે એ નિઃસંદેહ વાત છે. આ નાટકમાં જે મનોમંથન ચિતરાયું છે તે ટોલ્સ્ટોયના અનુભવનું છે. આમાંનો નકુલ કોણ છે? જીવનને આરે પહોંચ્યા પછીની એની વેદના ટોલ્સ્ટોયનું જીવન યાદ આપે છે અને આપણા હૃદયનાં તળીયામાં પડેલા અનેક

વિચારોને જાગૃત કરી દે છે. ટોલ્સ્ટૉયની કલમ એટલી બળવાન છે કે વાંચનાર ઇચ્છે તો યે એની અસરમાંથી મુક્ત થઇ શકે એમ નથી. ભાગ્યે જ આવી સિદ્ધિ કોઇ લેખકને સાંપડતી હશે.

શ્રી. કિશોરલાલભાઇના વેશાંતર–ભાષાંતર વિષેના વિચારો સાથે અમે સંમત છીએ. એમણે જો ભાષાંતર જ કર્યું હોત તો આ પુસ્તક આટલી પ્રિયતા ન મેળવી શકત. આ તો વાંચનારને 'આપણું જ' લાગે છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઇ આવા ઘણા વેશાંતરો આપી અમને સાબીત કરવા દે કે તેઓ કલાકાર પણ છે.

સ્ત્રી–પુરૂષ–મર્યાદા : લે. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાલા પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ. પાના ૧૬+૮૪ કિં. પાંચ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાનું નામ જ એવું સૂચક છે કે એ ઉપરથી અંદરની વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જાય છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ ગુજરાતના એક સમર્થ ચિંતક અને વિચારક ગણાય. એમના બધાં પુસ્તકોમાં એમની વિવેકબુદ્ધિનું તેજ દેખાઇ આવે છે. કોઇ પણ વિષયને છણીછણીને સ્પષ્ટ કરવામાં આપણે ત્યાં એમના જેટલી કાળજી ભાગ્યે જ કોઇ લેતું હશે બીજાના વિચારોનું હાર્દ પકડવાની શક્તિ પણ અદ્ભુત છે. ગાંધીવિચારદોહન એમની એ શક્તિનો પુરાવો છે. ' જીવન શોધન ' અને ' કેળવણીના પાયા ' જેવાં પુસ્તકો મેં તો બીજાં જોયાં નથી. આવા સમર્થ પુરૂષના કોઇ પણ વિચારને બહુ ઉતાવળે નિર્ણય ઉપર નહિ મૂકી દેવો જોઇએ. આ પુસ્તિકાના લેખો વાંચતા એમ લાગ્યું છે કે એમના વિચારોનો વિરોધ કરનારાઓના મોટા ભાગે ધીરજથી અને ઝીણવટથી એમના વિચારોને તપાસ્યા જ નથી અને એટલે કઇ વસ્તુ ઉપર શ્રી. કિશોરલાલભાઇએ કેટલો ભાર મૂક્યો છે તેનું પ્રમાણ સમજ્યા વિના જ ટીકા કરી છે. આમાંના ઘણાખરા લેખો 'હરિજન બંધુ' અને 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થઇ ગયા છે એટલે એ ઉપરની ચર્ચાઓ પણ સાંભળાઇ ગઇ છે. અમને આ વિચારોમાં વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું ઊંડુ અવલોકન માલુમ પડયું છે અને બધા વિચારોની પાછળ નિજ અનુભવનું બળ પણ જણાયું છે. આજના વાતાવરણમાં અનેક વિચારોના મોજાંઓ ઉછળી રહ્યાં છે ત્યારે અંધારામાં અહીંથી તહીં સપડાતા યુવક-યુવતીઓને આ નાનકડી પુસ્તિકા દીવા જેવી જણાશે એમ અમારૂં માનવું છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઇ આ પ્રકારનું હજી વધુ લખે એવું ઇચ્છીએ.

કન્યાને પત્રો : લે. નરહરિ દા. પરીખ અને મહાદેવભાઇ દેસાઇ. પ્રકાશક. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ. કિંમત ૭ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ થોડા સુધારા વધારા સાથે બહાર પડી છે તે ખરેખર હર્ષની વાત છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં છે જ ક્યાં ? નવલકથાઓ અને વાર્તાઓના પાત્રો તરૂણ યુવકયુવતીઓના દિલમાં ચિત્રો ઉભાં કરી જાય છે પણ મોટે ભાગે એ ચિત્રો કલ્પનામય હોવાના કારણે જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી અને કોઇ ઉતારે છે તો બનાવટી જ લાગે છે. કુમાર અવસ્થામાં પ્રવેશતાં જ આજના યુવક–યુવતીની સામે અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઇ એને મૂંઝવી નાખે છે. થોડા વખત એ મૂંઝવણમાંથી નીકળવા માટે

કાંકાં મારી યોગ્ય માર્ગદર્શનના અભાવે એ કાં તો થાકીને જૂને ચીલે ચાલવા માંડે છે અને કાં તો નિરંકુશ બની જાય છે. જીવનની અત્યંત મૂંઝવણભરી આ અવસ્થામાં માર્ગદર્શન આપી શકે એવાં પુષ્કળ પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ પણ એ પુષ્કળ આવા અનુભવી અને વત્સલ પિતાઓને હાથે લખાય તો જ ઠીક, નહિ તો આવી એકાદ પુસ્તિકાથી પણ ચલાવી લેશું.

આ નાનકડી પુસ્તિકા તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યા માટે લખાઈ છે પણ કુમારોને પણ એમાંથી વિચારવાનું મળી રહેશે. મુ. નરહરિભાઈ પાસે આશા રાખીએ કે કુમારો માટે પણ તેઓ આવું માર્ગદર્શન આપે.

એ પત્ની કોની ? : અનુ. વ્રજેશ લ. શુક્લ પ્રકાશકઃ કાન્તિલાલ મ. શાહ. અંજલિ ગ્રંથમાળા રમકડાં માર્કેટ, અમદાવાદ. કિં. રૂ. બે.

'બાળુતાઈ ધડા ઘે.' નામની મરાઠી નવલનો આ અનુવાદ છે. અનુવાદની ભાષામાં મરાઠીની છાયા આવી જાય છે. એટલે પુસ્તકની વસ્તુને થોડી ઝાંખપ લાગે છે આખું પુસ્તક એક માતાની આત્મકથા રૂપે લખાયું છે. સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોને એટલી સ્વાભાવિક રીતે રજુ કર્યા છે કે કોઈ અંતરકથની આપણે સાંભળતાં હોઈએ એવું જ લાગે. ધનવાન અને સંસ્કારસંપન્ન પિતાને ત્યાં ઉછરેલી સોનું મેટ્રીક સુધીની કેળવણી લે છે ત્યાં સુધીનું એનું જીવન સ્ત્રીના દલિત અને અનાથપણાંથી મુક્ત છે પણ લગ્નનો પ્રશ્ન ઉભો થતાં જ સુધારક દેખાતા પિતા વિફરે છે. સોનુના પ્રિય પણ ગરીબ મિત્ર સાથે એને ન પરણાવતાં એક ધનવાન વિધુરની સાથે એના લગ્ન કરે છે. પિતાની આબરૂ સાચવવા સોનું દુઃખાતે દિલે પરણે છે પણ આખું જીવન એ તરફડીઆ જ માર્યા કરે છે. લગ્નજીવનમાં પૂરતો અસંતોષ હોવા છતાં કાયદો એ લગ્નને અખંડ રાખે છે અને એ અખંડ ચિંતામાં સોનું, એનો પતિ તાત્યાસાહેબ અને પ્રેમી ભાસ્કર સળગ્યા કરે છે. અંતે સોનુ ભસ્મરૂપ બને છે. આખી કથા કરુણ છે. વાંચનારને પોતાનું સ્વજન દુઃખ પામતું હોય એવી લાગે એટલી સુંદર શૈલી છે પણ નબળી ભાષા અને કંઈક લંબાણ છેવટ સુધી ખૂંચ્યા જ કરે છે.

'સાપના ભારા'

'ઊર્મિ'ના એપ્રિલના અંકમાં 'સાપના ભારા'નું અવલોકન આવ્યું હતું તે સંબંધમાં શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર તરફથી અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. અવલોકનમાં 'સાપના ભારા'ની ભાષાને ચરોતરી કહેવામાં આવી છે. જ્યારે એ ભાષા ખરેખર ભાલની છે અને એ વિષે પ્રસ્તાવનામાં લેખકનો ખુલાસો પણ છે.

સં.

: સંપાદક :
શ્વરલાલ મોહનલાલ દવે
આ
અંકમાં
પરિશોધ
જંતુવાદ
રાષ્ટ્રભાષા હિંદી
અંતરના ઓળા
એક પુનિત પરિચય
મોજાંઓનો તાંડવયોગ
આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો
સશાસ્ત્ર વિ. સારૂં અને સરળ

મુદ્રક • ધનશંકર કું. શુકલ
પ્રભાત પ્રેસ: • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • સુરેશ શા. બાબરીઆ
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ છઠ્ઠું
અંક સાતમો

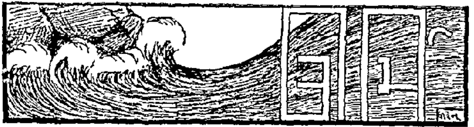
સળંગ અંક
૬૭

અનુક્રમણિકા

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,	પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર	રમકડાં મારોટ, અમદાવાદ
એલ. કે. મેઘાણી	૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.	રાવપુરા, વડોદરા
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી	હવાડીયો ચકલો, સુરત

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા ચાર
છુટક અંકની કિંમત છ આના • પરદેશ દસ શિલિંગ

* વર્ષ છઠ્ઠું * * જુલાઇ ૧૯૩૭ * * અંક સાતમો *

સશાસ્ત્ર વિ. સારું અને સરળ

એક વાર કુટુંબી જેવા એક મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો. ત્યાં બે જુદી જાતની જમવાની વ્યવસ્થા જોઇ. એક નોકરને મેં ગમ્મતમાં પૂછ્યું, 'આ કોને માટે?' નોકરે કહ્યું, 'આ મોટા લોકોને માટે છે.' 'અને પેલી બીજી?' નોકર જવાબ આપતાં જરાં મૂંઝાયો, પણ પછી બોલ્યો, 'એ સારા લોકો માટે છે.' 'ત્યારે હું સારા લોકોમાં બેસીશ' – હું બોલ્યો. 'ના, તમારે તો અહીં બેસવાનું છે' – એણે આગ્રહ કર્યો. મેં કહ્યું, "ના, મોટા લોકો કરતાં સારા લોકો ઠીક."

મોટા અને સારા લોકો વચ્ચે વિરોધ દેખાડવાનું એની કલ્પનામાં યે નહોતું. પણ અજાણ્યે જ એણે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો, અને તે ગમ્મતનો વિષય થયો. મોટા લોકો સારા ન જ હોય એમ તો કોઇ કહી શકે નહિ, પણ સારા લોકો મોટા ન હોય એવું બને, અને કેટલાક મોટા લોકો સારા ન હોય એવું યે બને.

મોટા લોક અને નાના લોક, એવા પ્રકારની ભાષાથી ભેદ દેખાડવા કરતાં આ નોકરે વાપરેલી ભાષા મને વધારે સારી લાગી. અનેક બાબતોમાં સમાજમાં પ્રત્યક્ષપણે રહેલા આવા ભેદોને એકને ખરાબ બતાવ્યા વિના દેખાડી શકાય.

એવો જ એક ભેદ શુદ્ધ સાહિત્ય અને સારા સાહિત્યનો કરી શકાય. શુદ્ધ સાહિત્ય સારું ન જ હોય એમ નહિ, કેટલુંક સાહિત્ય સારૂં છતાં શુદ્ધ ન હોય એમ બને. અહીં, અર્થાત્, શુદ્ધ શબ્દ નૈતિક નહિ, પણ કલામય એ દૃષ્ટિએ વાપર્યો છે. એને કલામય અથવા સશાસ્ત્ર સાહિત્ય કહેવું જોઇએ, પણ શુદ્ધ શબ્દ વપરાયેલો હોવાથી, અને તે સરળ હોવાથી તે જ વાપર્યો છે.

આ ઉપરથી શબ્દોના ઉપયોગમાં યે શુદ્ધ શબ્દો અને સરળ શબ્દોનો ભેદ પાડી શકાય એમ છે. દા. ત. 'અક્ષિ', 'એન્જિનિયર' વગેરે શુદ્ધ શબ્દો છે; 'આંખ', 'ઇજનેર' સરળ છે. કેટલાક શુદ્ધ અને સરળ બન્ને હોય – જેમકે 'દીનતા'. પણ એ જ અર્થનો 'કાર્પણ્ય' શબ્દ શુદ્ધ છે, પણ સરળ નથી. અને આ 'સરળ' શબ્દ પણ શુદ્ધ છે, છતાં ટેવને પરિણામે 'સહેલો' જેટલો સરળ નથી.

મહત્વનું શું? શાસ્ત્રીયતા કે સારાપણું અને સરળતા?

વર્ધા : તા. ૮ : ૭ : ૧૯૩૭

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

પ્રથમ પુત્ર પર લખેલી લીટીઓ

કોલક

પ્રવાસી ઊતારૂ મુજ સદન સોહાવ પગલી
કૂંણી તારી પાડી જનક જનનીના ચરણમાં.
અહીં હું આનંદી સ્મિત કરી મહોલ્લાસ શિશુ તું
જગાવી લે વ્હાલા અમ ઉર ઉરે ગીત રણકા.
અહીં કાવ્યોદ્યાને પથિક શિશુ તું સ્નિગ્ધ વદને
પ્રવેશ્યો, રેલાવી ત્રિઉર તટની જાન્હવી- સુધા.

હતું માન્યું ખાલે !
સીમા ઓળંગ્યાં છે જીવન પ્રણયોદ્યાન તણીને-
પડ્યાં પ્હાડી બીડે પ્રભુ પદ સમીપે સચરતાં
નીરવ વદને અર્ધ્ય આલ્હાદ ધરવા.

ત્યહીં હર્ષાનંદે અચલ ધ્રુવ તારો અમીભર્યો
ઊગ્યો ઓજસ્વી તું અમ અતલ વ્યોમે અનુપમો

અમે માણ્યુ આજે સફળ સુખ એ પ્રેમ વનનું
થયું, વિલોકન્તાં વિમલ પ્રભુ શું રશ્મિ નવ તું !

જશું આઘે આઘે
ઊષા ભર્ગાંબારો મહીં થઇ હવે પન્થ કરશું
અને કુંજે મુગ્ધાં નયન દઇ, ગાનો જગવશું.
મહાન ઊર્મિએ સહુ દિગદિગન્તો ગજવશું

થયો સાક્ષી તું યે અમ ઉભયના પ્રેમ જીવને
રૂડી વાટિકામાં મધુર ગીત ગાવા સુભુવને.
સ્વિકારી આતિથ્યો હસ રડ રમી તાત-કુટિરે.
અને શિશુ વ્હાલા ! હું પણ નચવું ગીત-રણકે
મુદ ભર અમારા નવ પથે.

●

ંથી નાચે ?

દેવજી રા. મોઢા

"છાયા નાચે શશિની સરમાં, વ્યોમમાં અભ્ર નાચે,
કાસારોની તટ પર ઉભાં ઝાડનાં ઝુંડ નાચે;
વાયુ સ્પર્શે વિટપ પર સોહામણાં પુષ્પ નાચે,
સાથે સાથે કુસુમ કળીને ભીંસતો ભૃંગ નાચે !

ચંદ્રી કેરાં સ્મિત કિરણથી સિન્ધુનાં હાર્દ નાચે,
સિન્ધુ કેરાં નીર સરકતાં લોધીની નાવ નાચે;
નાવે બેઠી ઢીમર તનયા કેરૂં હૈયું ય નાચે.
સાથે સાથે હૃદયજડિયા મુગ્ધ ભાવો ય નાચે.

નાચે કેવી પ્રકૃતિ સઘળી આજ થૈ એકતાન !
નાચે કેવું યુગલઃ જડ ને ચેતનાઃ ભૂલી ભાન !
નાચે કેવાં દ્રુપદ ભૂલી જે, ગાય શાં ઐક્યગાન !
શાને મારૂં ઉર અતડું ના નાચતું દેઇ તાલ ?

ક્યાંથી નાચે ? ગળી જીરવવાં કૈંક માનાપમાન.
ક્યાંથી નાચે ? ઉંડું ઉતરતું શલ્ય શું તિક્ષ્ણબાન.
ક્યાંથી નાચે ? ફરજ તણી યે સાલવી તીણી સાન.
ક્યાંથી નાચે ? હજી ય અધૂરાં છેડતાં દર્દગાન.

ક્યાંથી નાચે ? સહન કરવા આકરા, ક્રૂર સાદ.
ક્યાંથી નાચે ? સ્વયમ સ્ફૂરતો રૂન્ધવો ઉરનાદ.
ક્યાંથી નાચે ? સતવી રહી કૈં મીઠડી તીવ્ર યાદ.
ક્યાંથી નાચે ? વહન કરવા કૈંક ઘેરા વિષાદ.

તુરંગદ્વય

કરસનદાસ માણેક

ભ્રમ

દિવાલ સળીઆ ભલે મથી રહે મને ડારવા,
"તુરંગમહિં તું" કહી ભયની ભ્રાન્તિ સર્જાવવા;
મહા તિમિર-અબ્ધિની ફરી વળે ભલે ઊર્મિઓ
પ્રયત્ન કરતી વૃથા હૃદયક્ષોભ જન્માવવા;
કરાળસુર સંતરી ઉચ્છળી છો ડઘે કર્ણ ને;
કવાયત કરે ભલે મનુજ વ્યાઘ્રવાઘા સજી;
કટાકટ ભિડાય છો કઠણ વજતાળાં બધાં;
ધમંડથી ઝુલે ભલે અણુજ ચાવીઓના ઝુડા!

અરે અવસ્થા બધી જડમતિની લીલા નરી
નિહાળી અટહાસ્યને નવ હું રોધી કેમે શકું!
બિડાઇ ઉઘડાય જ્યાં નયનનાં ફુણાં પોપચાં
ત્યહાં અખિલ વિશ્વમાં ફરી વળું મનોવેગથી!
શરીર જડી શૃંખલા અણુજ પોરસે ફૂલતા:
પડ્યા ભ્રમતુરંગમાં નિરખી તેમને હું હસું!

સત્ય

મને ઘડીઘડી હજાર નજીવી લઈ આપદા
સકંજ મહિં. તું થકી વિમુખ રાખવા સર્વદા
મથે; પળજીવન્ત દુઃખદહનો પ્રજ્વળન્ત ને
વિમોહ ક્ષણજીવિ ઇન્દ્રિયસુખોતણા આત્મને
ઉંડા તિમિરઘેનમાં ફગવતા ઉગે ને ભમે
અને નિજપુંઠે પ્રલંબ ઘનછાંય મૂકી શમે:
ગુંથાય સહુ જે થકી જટિલ જાલ ભૂલામણી
અહર્નિશ, તુરંગ શી જીવન અંગ અંગો તણી!

દિવાલ જડ ઇંટ પથ્થર ચુનાની ભેદી છુટ્યો.
થયું ઘડિક, બન્ધનો, પ્રિતમ, માહરાં સૌ સર્યાં–
થયું ઘડિક, આથમ્યા અવધ-દુહાડલા સ્નેહના
અને સુભગ ઉગિયું સમુરતું પ્રિયાશ્લેષનું!
થયું ઘડિક–ને ત્યહાં નીરખી જાળ કાળી! અરે,
નથી અવધ યે હવે, જીવવું ફક્ત આશા પરે!

રહું સ્મરણમાત્ર કાં ?

હરિલાલ ગો. પંડ્યા

રહું ઉરમહીં જ શું સ્મરણમાત્રને તાહરો
અસહ્ય પરિતાપ દાહું જગનું વૃથા ચિંતને
અલભ્ય મુજ હસ્તના ? નયન બિન્દુઓ ન્હાળવાં,
નિસાસ, કરૂણા પ્રિયે ! પ્રબળ રોષ ઉદ્દીપન–
કરે શિથિલ ગાત્રને, મધુર સંહિતા સૂર શી
શમે વચનમાધુરી, ધખકતી મહા શાન્તિ ચે,
અદીઠ ઉરમંથને, વિકૃતિ અંગ લાવણ્યની !

રહું સ્મરણમાત્ર કાં ? તપ અમોઘની સાધના
ત્હને જ વરવા ધરું ન જન્મ જન્માન્તરે ?
નિદાઘ બનવું હવાં શિદ પ્રિયે ! લતામાનુને
સદા વિફળ શોષવા સ્મરણ રશ્મિએ સર્વથા ?

અને ગતસુરાગની વિમલ સૃષ્ટિમાં એકલી
સહર્ષ રમજે સખિ ! ઉર અપૂર્ણતા ચાહશે–
કદીય મુજ સ્પર્શ તો સુભગ માતરિશ્વા બની
ઢળીશ મૃદુ ચુમ્બનો, સુલભ વાટિકા સ્થાનમાં !

નિશામણિ

અજ્ઞાત

'કલાપિ' ય થયો ન હોત યદી મુગ્ધ તુજ તેજપે
અને લખત કાવ્ય ના લઘુચયે મને વાંચવા,
રસપ્રદ સુકલ્પના, ફિલસુફી, દયાભાવના
તણા મધુર ઘૂંટડા શકતે પામી હું શું કદી
અને રચત આટલી લઘુ પ્રશસ્તિરૂપ પંક્તિઓ
નિશામણિ ! નિહાળીને તુજ સ્વરૂપ ચમકંત આ !

તપેલ પૃથિવિ ચૂસે નભરસાર્દ્રતા હેતથી,
ચૂસી પ્રગટતી રૂડા હરિતભાવ મંખેરવા
અલસ્ય જગનું, દઇ સુલભ ઠંડી સહુ નેનને
ત્યહાં પરણ ઝૂંડમાં શીતળ તેજ ત્હારું અને
દિવા સ્વપ્ન શું દીસે જીવન ત્હારું ઠંડું વળી
ટૂંકું સુઘડ સંસ્કૃતિભર, ધરિત્રિના તારલા !
મને ય જીરવી ગમે તુજ સમી લઘુ જીંદગી
ઝગી વિમળ થોડું લુપ્ત થવું હું ચહું આગિયા !

•

ચગડાઉ ફૂલને

નટવરલાલ મો. ગાંધી

(મિશ્ર)

ભલે તમે આકુલ શ્વાસ લેતાં
રહો છુપાઇ દલઝૂંપડીમાં;
ભલે વળી વલ્લરી છાંય ઓથે
વિદગ્ધહૈયે ય બળીઝળીને,
નિ:શેષ થઇ કાતરગદ્ગદ્સ્વેર શું
એકાંતમાં, જંગલમાં, સુદૂરે
ટીપું ટીપું આંસુ ય ઢાલવીને
સૌન્દર્યને પોષી રહ્યા અકારણે !

એ જોઇને રે ! ઘડી એમ થાતું
મને ય કે, વિશ્વમહીં કંઇક
વસ્યાં હશે માનવ દગ્ધહૈયે
રીબાઇ, પીસાઇ ઉંડા વિષાદે
આંસુ વિષે સુંદરતા પિગાળવા
વહાવતા નિર્મલ ગંધરંગને !!

મોજાંઓનો તાંડવયોગ

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[કરાચી પાસે કીઆમારીથી સહેજ દૂર મનોરા કરીને એક બેટ આવેલ છે. ત્યાં એક મજાનું મંદિર છે. બેટ ઉપર મોટે ભાગે પોર્ટટ્રસ્ટના લોકો અને થોડુંક લશ્કર રહે છે. મનોરા બેટ કરાચીનું ઘરેણું અને સમુદ્રનું રમકડું છે. એ બેટને દક્ષિણ છેડે એક મોટી કરાડ આવેલી છે. જ્યાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ અફળાય છે. અને એથી આગળ ઠીક દૂર સુધી એક મોટી દિવાલ બાંધી મોજાંઓને પ્રતિબંધ કરેલો છે. તેથી ત્યાં મોજાંઓનો અખંડ સત્યાગ્રહ જોવાને મળે છે. આ દૃશ્ય જોવા હું એકવાર ગયો હતો. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન માટે આ વર્ષે કરાચી જતાં ફરીવાર એ દૃશ્ય જોઈ આવ્યો. મોજાંઓની અસર પેલા પથરાઓ ઉપર ભલે ન થાઓ પણ હૃદય ઉપર એમની અસર થયા વિના કેમ રહે? હૃદય અને સમુદ્ર બંને સ્વભાવે જ ઊર્મિલ હોય છે.]

કોઈ પણ કુદરતી દૃશ્ય પહેલીવાર જોઈને જે અસર થાય છે તે અસર બીજીવાર જોઈને નથી થતી. પહેલીવાર બધું નવું નવું હોય છે. અજ્ઞાત વસ્તુનો પરિચય કરવાનો હોય છે. ડગલે અને પગલે આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિનો અનુભવ થાય છે. બીજીવાર એ જ ઠેકાણે જવાથી ત્યાં કઈ કઈ વસ્તુની અપેક્ષા કરવી તેનો ખ્યાલ માણસને હોય છે. એટલે એટલા પ્રમાણમાં ચમત્કૃતિને અવકાશ ઓછો હોય છે. પરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ બંધાઈ શકે છે પણ આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિ તો અપરિચિત વસ્તુ માટે જ હોઈ શકે છે.

એવી જ કંઈક પ્રેમપૂર્ણ પણ ઔત્સુક્યરહિત વૃત્તિથી હું કરાચી પાસે આવેલા મનોરાનાં મોજાં જોવા આ વખતે ગયો. જૂના પણ જુવાન મિત્રો સાથે આ રમ્ય ઠેકાણે વિસ્રબ્ધ વાર્તાલાપ થઈ શકશે તે આશાએ ત્યાં ગએલો. મોજાંઓ તો ત્યાં છે જ. એમને જોતાં આનંદ થવાનો છે જ; એથી વિશેષ કાંઈ નહિ એમ મનને સમજાવીને ત્યાં ગયો.

ગયે ફેરે ઊછળતાં મોજાંઓનું ધવલ હાસ્ય પકડવા માટે જાતજાતના ફોટા લીધા હતા પણ એમાંથી એકે સારો આવ્યો નહોતો એટલે એ મોજાંઓ પ્રત્યે મનમાં થોડીક ચીડ હોવાં છતાં વાર્તાલાપ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં મળવાનું જ છે એટલો વિશ્વાસ હતો.

પણ ત્યાં જઈને મેં શું જોયું? ગયે ફેરે જે દૃશ્ય જોયું હતું અને એનાં કાવ્યમય ચિત્રો જે ચિત્તમાં સંઘરી રાખ્યાં હતાં એમને ફિક્કા પાડી ભૂંસી નાખનારું મોજાંઓનું એક અખંડ તાંડવ જ એકાએક નજરે પડ્યું. હવે વાર્તાલાપ શાનો અને વિસ્રબ્ધ કથા શાની? મને તો ત્યાં ઉન્મત્ત કરનાર નશો જ મળી ગયો. આ ઠેકાણે એટલો દાન તો એ મોજાંઓનુ

તાંડવમાં ઝંપલાવીને એની સાથે એકરૂપ થવાના અંદરના ખેંચાણને હું રોકી શકત કે કેમ એ 'હું' નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકું.

એક જણ ગાય એટલે બીજાને ગાવાનું સ્ફુરણ થાય જ; એક શિયાળ રાત્રીની શાંતિ સામે બળવો જગાડે એટલે બધાં જ ક્રાંતિકારી શિયાળવાં પોતાનાં ફેફસાંની કસરત એમાં ઉમેરવાના જ; અરે ! તરફવાળા સતારની તારો પોતાના પ્રાણથી છેડી જુઓ; તરત નીચેની તારો એની મેળે પોતાનો આનંદઝંકાર શરૂ કરી દે છે. તો પછી મારા જેવો કુદરતઘેલો જીવ કુદરતની ભવ્યતાનું દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ભૂલી જાય તો માનવીકક્ષાપણાની દૃષ્ટિએ એમાં ભલે આશ્ચર્ય હોય પણ એ કાંઈ અનહોની વાત નથી.

જેમ હાથીની આખી શોભા એના ગંડસ્થલમાં કેંદ્રીભૂત થાય છે, કિલ્લાની શોભા એના ગજેન્દ્રભવ્ય બૂરજમાં હોય છે, જહાજની શોભા એના ઉપરના વૂતકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાના આ છેડે જે કિલ્લા જેવી દિવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અહીં વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રનાં મોજાંઓ પણ આ ઠેકાણે જલક્રીડા ચલાવી પોતાનો કંડુ શમાવે છે. આ કંડુવિનોદ સતત ચાલે તોયે એમાંથી કંટાળો ઊપજતો નથી, એટલે એ દશ્ય ચિરમનોહારી હોય જ છે. પણ આ સ્થળે માણસે એક લાંબી દિવાલ બાંધી દરીઆનાં મોજાંને અનહદ છેડયાં છે અને આટલાં વર્ષ થયાં એ મોજાં આવો આક્ષેપ હજુ સાંખી શક્યાં નથી અને કોઈ કાળે સાંખીને બેસવાનાં નથી. જેટલીવાર એ અપમાનનું સ્મરણ એમને થાય છે એટલીવાર તેઓ ભારે કટક લઈ આવીને એ દિવાલ પર ધમારો કરે છે અને પથરાને પડકાર કરવાને એકબીજાને સિસકારતાં જાય છે. શો એમનો એ ઉન્માદ ! શી એમની દઢ પ્રતિજ્ઞા ! શો એ જીવલેણ ધમારો ! આજે તો એમના એ અમર્ષને પૂરી ભરતી આવી હતી પછી પૂછવું જ શું !; જાણે વીરભદ્ર તમામ શિવગણોને ભેગા કરી મોજાંના રૂપમાં અહીં પ્રલયકાળ ભજવવા માગે છે !

એકએક મોજું જાણે ઉછળતી ટેકરી. એની ઉત્તુંગ શોભા જોઈ બીજાં મોજાંએ એનું કૌતુક જ કરવું ઘટે છે. પણ તેમ કરવાને બદલે બંને જણાં એક થઈ એક નવી જ ઊંચાઈએ પહોંચે છે અને આસપાસના મોજાંને પણ પોતાના જેટલી ઉંચાઈએ ચડવાને ઉત્તેજન આપતા જાય છે. અને આ નાચ એક ક્ષણ પણ થોભ્યા વિના અખંડ ચાલુ જ રહે છે. ઠીક મીટ માંડીને આ તાંડવ જોયા કરો એટલે એમાં એક પ્રચણ્ડ તાલ દેખાઈ આવે છે. જાણે શિવતાંડવસ્તોત્રનું પ્રમાણિકાછન્દ પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડે છે અને હૈયું ભરાઈ આવે એટલે બોધ વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિકાનું પંચચામર થઈ જાય છે. અને પછી પોતાના તોરનું ભાન છોડી દઈ એ તાલ સાથે યુગપદ્ પણ તાંડવનૃત્ય નાચવા માંડે છે.

જે બાજુએ મોજાંઓનો ધસારો વધારેમાં વધારે છે અને જ્યાં અફળાતાં મોજાંના ચૂરેચૂરા થાય છે અને આકાશમાં એનો ઇન્દ્રધનુષ ઝીલતો મોટો પંખો તૈયાર થાય છે ત્યાં જ કેટલાક પગથિયાં અખંડ સ્નાન કરતા ઋષિઓની પેઠે ધ્યાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હસતું હસતું અને ગોમૂત્રિકાબંધ કરતું પગથિયાં ઉતરતું જાય છે. દિલ્હી-આગ્રામાં, કાશ્મીર કે મૈસુરનાં વૃંદાવનમાં માણસે વિલાસનાં જે સાધનો ઉપજાવ્યાં છે અને પાણીનો પ્રવાહ શ્રાવણ-ભાદરવાના ઘોધમાં વહેવડાવ્યો છે તેનું સ્મરણ અહીં થયા વિના નથી રહેતું.

પણ કેટલાંક મોજાંઓ તો પેલી લાંબી દિવાલ સાથે અથડાઈને એને માથે પાણીની લાંબી લાંબી સેરો ફેંકવામાં જ મશગૂલ રહે છે. મોજું અથડાય, દિવાલ ઉપર સવાર થાય અને દિવાલની પહોળાઈનો અનાદર કરી સામી બાજુ કૂદી પડે અને આ હોળીની પિચકારીઓ દૂરથી આપણા તરફ દોડતી આવે એ દશ્ય દરેક રીતે ઉન્માદક હોય છે. અને આવો મહોત્સવ માણવા આવેલા આપણે જાણે સ્વાગત કરવાની ફરજ પોતાને માથે આવી પડી હોય તેવી રીતે આ સેરોમાંથી અને પેલા પંખામાંથી ફેંકાતું પાણીનું ઝરમર આપણને ઠંડી કરી મૂકે છે. આ ખારું ઝાકળ આંખની પાંપણ ઉપર, નાકના ટેરવા ઉપર !

અને આશ્ચર્યથી ખુલ્લા થએલા હોઠો પર જ્યારે જામે છે ત્યારે આપણને થાય છે કે આપણે પણ નાગરિક કે ગ્રામવાસી નથી પણ વરુણના સામુદ્રિક રાજ્યની પ્રજા છીએ.

અને મહાસાગર ઉપરથી દોડતો આવતો શુદ્ધ પવન કહે છે કે "આ દશ્યની મહેમાનગિરી સ્વીકારવાની શક્તિ તમારા પામર હૈયામાં ક્યાંથી હોય ! ચાલો હું તમને દૂર દૂરથી આણેલા ઓઝોનની (પ્રાણવાયુની) દીક્ષા આપું, ભાથું આપું; ઓઝોન જ્યારે હૈયામાં ભરાશે ત્યારે તમારાં ફેફસાં પવિત્ર થશે, પ્રાણપૂર્ણ થશે. અને પછી જ અહીંનું વાતાવરણ અને ઉદાત્તરણ તમે ખમી શકશો." અને ખરેખર પ્રાણવાયુના આ સોચ્છ્વાસથી દરેકના મોઢા ઉપર ઉષાની રતાશ આવી હતી. અમે આઠ જણા આઠે બાજુ જોઈ જોઈને ધરાતા નહોતા.

એ જ ઠેકાણે અમારા પહેલા એક સિંધીભાઈ એક મોટા પત્થર ઉપર બેસી ચૂપચાપ એ આખા દશ્યના કાવ્યમાં તરબોળ નહાતો હતો. ન બોલે ન ચાલે, ન હસે ન ગાય. તલ્લીન થઈ એ સહેજસાજ ડોલતો હતો. અમે વાતો કરતા હતા, હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢતા હતા પણ પહેલા ભાઈને એનું શું ! એને માણસની મોજ માણવી નહોતી પણ મોજાંની મસ્તી અપનાવી હતી; પી જવી હતી. એક પગ ઉપર બીજા પગની પલાંઠી વાળીને તેના ઉપર હાથની કોણી ટેકવીને વાંકી ડોકે એ સમુદ્રધ્યાન કરતો હતો. એના ઓળેલા વાળનાં સેંથામાં સીકરબિન્દુની મુક્તામાળા ચળકતી હતી. જાણે વરુણદેવે પોતાનો વરદ હસ્ત એને માથે રાખ્યો હોય !

અમે સ્થાન ફેરવી ફેરવીને અનેક દષ્ટિકોણથી એ દશ્ય જોયું એટલે મોજાંઓના મનમાં અમારા પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગ્યો. તેઓ કહે "આવો આવો, આટલે દૂરથી શું નિહાળો છો ? તમે કાંઈ પરાયા નથી. પાસે આવો, મોજ માણો, હસો અને કૂદો. આ ક્ષણ અને અનન્ત કાળ વચ્ચે કશો ફરક નથી. ચાલો આવો." મોજાંઓનો વિવેક જુદો હોય છે. તેઓ આગંતુક આપની વખતે હાથ જાલતાં નથી પણ પગ પખાળે છે. અમે વિવેકસર એ સ્વાગતનો સ્વીકાર કરી કહ્યું: "ખરેખર આવવાનું મન થાય છે પણ હમણાં નહિ. હજી અમારું કામ પૂરું થયું નથી. ઘણું બાકી છે. કેટલાયે સંકલ્પો પાર પાડવાના રહ્યા છે. જે ભારતમાતાના ચરણોનું અખંડ પ્રક્ષાલન તમે કરો છો તે ભારતમાતા હજી સ્વતંત્ર થઈ નથી. માણસ માણસ વચ્ચેનો વિગ્રહ હજી શમ્યો નથી. ગરીબ અને દબાયેલી જનતા સાથે એકતા જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી અનુભવી નથી ત્યાં સુધી તમારી સાથેની એકતા માણવાનો અધિકાર અમને ક્યાંથી આવે ! તમે મુક્ત છો, અખંડ કર્મયોગી છો, સતત કાર્ય કરતાં છતાં કર્તવ્ય જેવું તમને કશું રહ્યું નથી. અમે તો કર્તવ્યનો ઢગલો દૃષ્ટિ આગળ જોતાં છતાં આળસમાં પડ્યા છીએ. અમને તમારી હારમાં જઈ નાચવાનો અધિકાર નથી. તમે અમને પ્રેરણા આપો, અમારા હૈયામાં તમારી મસ્તી ભરી દો, તમારો વેદાન્ત અમારા ચિત્તમાં વાવી દો. પછી અમારું કાર્ય પૂરું કરતાં, ભારતને આઝાદ કરતાં વાર લાગવાની નથી. અને એ એક સુકલ્પ બર આવ્યો એટલે કશા વિશાદ વગર તમારી પાસે દોડી આવીશું; તમારી સાથે અદ્વૈત સાધીશું અને તેમ કરતાં આ હાડકાં, ચામડી અને માંસ વાંધા ઉઠાવે તો જેમ અગત્ડ કરતાં કપડાં કાઢી નંખાય તેમ આ શરીરના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું અને એ લોચાના નવા નવા આકાર થતા જોઈ હસવા માંડીશું."

"વારુ, તમારે ફાવે ત્યારે આવજો. તમો આવો કે ન આવો અમારું આ તાંડવનૃત્ય ચાલવાનું જ. જીવનનો રાસ પૂરો કરી ગોપીઓ આમાં ભળી છે. સંસારના ચકરાવામાંથી મુક્ત થએલા તમામ માધુપંતો, ફકીરો અને ઓલીઆઓ આમાં જાગ્યા છે. વિજ્ઞાનવીરો અને સત્યના ઉપાસકો આમાં ડૂબીને શાંત થયા છે અને તેથી જ અમારો આ બંધ અખંડ અશાંતિ મચાવતા છતાં શાંતિનું સામસંગીત ગુંજાવતો રહે છે. સંભળાય છે એ સંગીત ? "

"આશા નિરાશા"

ઋતુનાં કુસુમાકર

: સ્રગ્ધરા :

ત્યારે આશા નિરાશા મુજ જીવનમાં હીંચવું એ હિન્ડોળે ?
આશા ત્હારી હથેલી કુંણી શીળી શિરશું, જમ્પીએ માતૃખોળે,

પ્રત્યક્ષ પ્રાણમાં તું અમીઝરણી શકે દેવદૂતી, સુહાગી,
શાતા તું નિર્ઝરે છે કિરણ કિરણ શું અંતરે જ્યોતિ જાગી.

ટોળા આ ધૃસ્કાવે જીવન રજની નૈ-રાશ્યની કાલિમા જ્યાં,
સંજોગો સૌ અટાણે પ્રતિકૂળ બનતા, સ્વપ્નની લાલિમા ક્યાં ?

આદર્શોની શું નૌકા ડુબું ડુબું થતી આ, સંશયે ક્યાં સમાશે ?
ઘેરી લ્યે છે નિરાશા તિમિર જવનિકા, નેત્રની જ્યોતિ ત્રાસે.

ઊંડો કોઇ ધ્વનિ શું તિમિર ઉદરથી થાય ને ચિત્ત રોળે,
આદર્શો શા નકામા મૃગજળની પુંઠે કાં ધરી શાન્તિ ખોળે ?

હૈયું જાણે છુંદાતું, ખલુ અકથિતકો વેદના ક્રુર ભારે,
ત્યારે ચૈતન્યધારા સભી હૃદય મંહી દેવી આશા પધારે.

ના છે સત્વહીણીકિ જરૂર વગરની ચીજ આ જીન્દગાની,
એ છે દુર્જેય શક્તિ પ્રમુદિત ઉજળી, શું પછી લાભ હાની ?

એવો તું શાન્તિદાઇ હૃદય ઝમુક્તો દીવડો પેટવે છે,
આશાદેવી ! અમોલી અભિનવહૃદયે ચેતના ચેતવે છે.

પરિભ્રમણ

ભાસ્કર દવે

માયાવી ઝાળ ગૂંથીને નાસવા ઇશ શેં ગમે ?
ઉષા સંધ્યા અને ચંદ્રી સૂર્ય ને મધરાતનાં,
નિરાશા આશના દુઃખો, માનને અપમાનના
તેજ અંધાર ચક્રાવે આથડે જન ક્યાં સુધી ?

જન્મને મોતના ભૂતો ખેલતા મનુ બાળથી
સજાવી બાણુ યૌવનના વૃદ્ધના વળી સાજ સૌ.
વિંટાળી વેશ મર્કટને નાચતા શું બજાણીયા
દેખવા ખેલ આ તારો શેં ગમે ઇશ ના તને ?

બૂઝતા દીપ શ્રદ્ધાના, ધર્મ સંયમના વળી,
ભૂલતો માનવી આજે થાકીને ઇશ ઓ, તને.
અહમ્ ને સ્વાર્થની આંધી, બુદ્ધિના તિમિરાભ્રમાં
શોધવા શેં ખિલો તારા હાસ્યના ચમકાર ત્યાં ?

તૂટતા દેહના તાણા, નૂર આતમના ખૂટે,
છતાં યે અન્નપૂર્ણાના ફેસલા જન શેં ખમે ?
ભમે પૃથ્વી અને તારા, ચંદ્ર ને ગ્રહ સૌ ભમે,
ભમે સૌ માનવી ત્યારે તાત, કાં ભમવા ગમે ?

અંતરના ઓળા

શ્રી કાંત

'એ હું માની શકું જ નહિ' અનિરૂધ્ધે મક્કમતાથી પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

'નહિ, આપણે એના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. એ ડરપોક નથી. એવું હોય તો એ સાફ સાફ કહી દે એવો છે.' બટુકે નીરુનો બચાવ કર્યો.

'મને એના ઉપર તારા જેટલો વિશ્વાસ નથી, પરંતુ એટલો વિશ્વાસ હોય તોયે હું એમ કહું કે એને પોતાને પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનું ભાન નથી. એમનાં વચ્ચેની મૈત્રીનાં લક્ષણો જ બતાવી આપે છે કે એ એકબીજા પ્રત્યે ખેંચાતા જાય છે—અને જેમ પ્રેમીઓ ખેંચાય એમ જ ખેંચાતા જાય છે, ભલે એને એ લોકો શુધ્ધ મૈત્રીનું સ્વરૂપ આપે. એ શુધ્ધ મૈત્રી હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ.' અનિરૂધ્ધ એક શ્વાસે બોલી ગયો.

'પણ તું એવાં ક્યાં લક્ષણો એમાં જોઈ ગયો? તેં કોઈ દિવસ નીરૂ અને લાલાને અમર્યાદ રીતે બેસતાં, ઉઠતાં કે ફરતાં જોયાં?'

'એમ જોયાં હોય તો તો એમને પોતાને પણ કબૂલ ન કરાવી આપું?'

'તો પછી?'

'એકબીજાને મળવાની આટલી બધી વ્યાકુળતા, એકમેકનાં કાગળ માટે આટલી આતુરતા અને તિવ્રતા. એ બધું શું બતાવે છે?'

'એટલા ઉપરથી આવો આરોપ ન મૂકી શકાય એક વાત મારાથી સમજાતી જ નથી કે જો તું કહે છે એમ એ બંનેની મૈત્રી લગ્નમાં પરિણમે એવી હોય તો એ લોકો છુપાવે શા માટે? આપણે સામે ચાલી પૂછીએ છતાં ન કહેવાનો શો અર્થ?'

'એનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે.'

'તું એકેય બતાવી શકીશ?'

'જોઈએ તેટલાં. જો, એક તો આજસુધી એમ કહ્યા કર્યું છે કે અમારી વચ્ચે આવા સંબંધની શક્યતા જ નથી. બીજું કંઈ આંતરિક મુશ્કેલી પણ હોય...'

'હં, પછી ?'

'પછી શું ! હું કહું છું એ વાત નક્કી છે. તું અત્યારે નહિ માને પણ બે વર્ષમાં જ તું જોઈ શકીશ કે ભદ્રા અને નીરુ એકમેક સાથે જોડાઈ ગયાં હશે.'

'પણ અનિરુદ્ધ, હું તને બીજી વાત પૂછું: એ બંને જોડાય એમાં કશી હરકત છે ? એમાં સામાજિક નીતિનો ભંગ થાય એમ છે ? અથવા આપણી રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિને હાની પહોંચે એમ છે ?'

'પણ એમ કોણ કહે છે ?'

'ત્યારે તારા મનના આટલા બધા ઉકળાટનું કારણ શું ?'

'મારો ઉકળાટ એમના દંભ સામે છે. શા માટે ખૂલ્લે ખુલ્લું નથી કહી દેતા ?'

'તું બહુ આગળ વધે છે. નીરુ ઉપર આવો આરોપ ન મૂકી શકાય. મારા કે તારા કરતાં એ ઘણો બહાદુર છે, મને, તને કે સમાજને રીઝવવા એ દંભ આચરે એવો નથી જ.'

'તને એનામાં ગુણના ભંડાર જ દેખાય છે.'

'અને તને એથી ઉલટું જ.'

'ના, હું એના ગુણ જાણું છું અને એ ગુણનો પૂજક છું.'

'આવી બેવડી વાત ન કર હવે.' બટુક જરા તાને બોલ્યો.

'એટલે ?'

'તારા દિલમાં એમના માટે છાંટભાર પણ આદર નથી રહ્યો.'

હવે રહેવા દે. અનેક સભાઓમાં અને મિત્ર-મંડળીઓમાં મેં એમના નામ ઉપર પ્રશંસા પાથરી છે.'

'એ દિવસો હવે પૂરા થઈ ગયા. એ દિવસોમાં પણ એમની આ મૈત્રી તો હતી જ, છતાં એમાં તને અજુગતું નહોતું લાગતું અને એટલું જ નહિ, એ દિવસોમાં તું જ કહેતો કે 'આપણો સમાજ કેટલો છીછરા હૃદયનો છે ! કુમાર કુમારીકાની મૈત્રી સાંખી શકતા જ નથી.'

આજે તને બધું ઉલટું જ દેખાય છે.'

'તે દિવસે હું બાળક હતો.' અનિરુદ્ધ ધીમા અને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.

'ત્રણ વર્ષ પહેલાં તું બાળક હતો ?'

'હા' અનિરુદ્ધ એટલું બોલીને મૂંગો રહ્યો.

હું આશા રાખું કે હવે પછીના ત્રણ વર્ષે તને આજની સ્થિતિ પણ બાળક જેવી લાગે.'

અનિરુદ્ધે જવાબ ન આપ્યો. ચર્ચાથી પોતે થાકયો હોય એમ મોં ઉપર સહેજ કંટાળો લાવી ધીમેથી એણે કહ્યું.

'આ રીતે ચર્ચાનો અંત આવશે જ નહિ. આ બાબતોના આખરી નિર્ણય કાળ ભગવાન જ આપી શકશે.

'એની કોણ ના પાડે છે ? તું જ અમારા બધાય ના દિલમાં આ વાત ઠસાવવાને ઉતાવળો થઈ રહ્યો છે. આ વાત છેલ્લા બે મહિનામાં તેં પચાસ વખત કરી હશે.'

'હું આ વાતને દિવસના અજવાળા જેટલી સત્ય માનું છું પછી શા માટે ન કહું ?'

'તો કાળ ભગવાનની દિલસૂરી ઊજવવાનો શો અર્થ છે ? તારા મગજનું કોઈ ઠેકાણું જ નથી. તું એમના સામેનું અનુમાન ખેંચી શકાય એવું એક પણ પ્રબળ કારણ આપી શકતો નથી. તેં કશું જોયું નથી, જાણ્યું નથી, વાંચ્યું નથી. જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં એમના વર્તન સંબંધી તું કશું જ કહી શકે એમ નથી છતાં આવું બોલ્યા કરવું એ મિત્રદ્રોહને માર્ગે જવા જેવું છે.

'એટલે હું મિત્રદ્રોહ કરું છું એમ !'

'હા, બીજું શું ? નહિ તો ધૂળ જેવાં કારણોમાંથી તું આવાં અનુમાનો ખેંચી શકે જ નહિ. એ એકબીજા માટે ઝંખે એમાં તને અસ્વભાવિક શું લાગે છે ! આપણે પુરુષ મિત્રો એક બીજા માટે નથી ઝંખતા ?'

'ભાઈબહેનની ઝંખના જુદી જાતની હોય છે.'

'કેવી જાતની હોય છે !'

'એમાં એક પ્રકારની સિતબના હોય છે.'

'તેં આમાં કોઈ પ્રકારની ઉચ્છૃંખલતા જોઈ છે ?

અનિરુદ્ધ ચૂપ રહ્યો. કદાચ એણે ચર્ચા પરત્વે કંટાળો બતાવ્યો.

અને એ હાલે તો ચર્ચાનો અંત આવી ગયો.

× × ×

'અનિરુદ્ધમાં હમણાં હમણાં મને બહુ વિચાર પલટો દેખાય છે. તું શું ધારે છે !'

બટુક અને કાન્તિ વાતો કરે છે.

'મને પણ ક્યારેક એમ લાગે છે.'

'ક્યારેક નહિ, હવે તો હું દરેક નાના મોટા પ્રસંગે જોઈ રહ્યો છું. અને નીરૂ માટે તો કોણ જાણે એના મનમાં શું ભરાઈ ગયું છે!

'આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અનિરુદ્ધ પોતે જ એમ કહેતો કે 'પુરુષજીવનમાં સ્ત્રીતત્વની આવશ્યકતા તો છે જ, પણ એ માટે લગ્ન કરવાની જરૂર નથી. નીરૂ અને ભદ્રાની પેઠે મૈત્રીથી એ ઉણપ પૂરી શકાય' આજે હવે એ એવી મૈત્રીને દંભ માને છે.'

'પણ કાન્તિ! આમ થવાનું તને કારણ શું લાગે છે?

'કંઈ ખબર નથી પડતી, પણ બહુ અભ્યાસી થઇ ગયો છે એ કારણ તો ન હોય! હમણાં માનસશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો બહુ વાંચે છે.'

'હા. એમાંથી આ બધું શોધી કાઢ્યું હોય!'

'પણ એણે અંતે તો નીરૂના શબ્દને આ બાબતમાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લેવો જોઇએ.'

'એ શી રીતે બની શકે! જ્યાં નીરૂમાં હવે એને દંભ દેખાતો હોય!'

'ગઈ કાલે એને મોઢેથી એક બીજી વાત પણ મેં સાંભળી.'

'શી?'

'એ હવે માને છે કે માણસમાં જુવાની અને સમજણ આવે ત્યારે એણે પરણી લેવું જોઇએ, બ્રહ્મચર્યની વાતો કરવી એ એક પ્રકારની ઘેલછા છે.'

'આવું એને ક્યારથી લાગવા માંડ્યું.'

'એ કહે છે કે છેલ્લા એક વર્ષ થયાં આ વિચારો એના મનમાં ઘોળાય છે.'

'તો એ કેમ નથી પરણી જતો?'

'એ તો મેં ન પૂછ્યું. મને પૂછવું ઠીક ન લાગ્યું.'

'તેં પૂછી લીધું હોત તો તું વધુ જાણી શકત. કદાચ એના વિચારપલટાનું કારણ પણ સમજાત.'

'મને એવી અંગત વાતોમાં ઉતરવાનો રસ નથી. હું માનું છું કે ગમે તેવી ગાઢ મૈત્રી હોય તોયે અમુક મર્યાદા તો પાળવી જોઇએ.'

'તારી વાત સાચી છે, મેં જોયું કે આ પ્રકારની મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી આપણામાં ધીમે ધીમે એક પ્રકારની રસવૃત્તિ જાગે છે અને સામા પક્ષે આછો પાતળો દંભ ઊભો થાય છે.'

'એટલે જ મેં અનિરુદ્ધને ન પૂછ્યું. વાત કરતી વખતે મારા મનમાં હતું કે એ પોતે જ મને કહેશે પણ એ ન બોલ્યો એટલે મેં વાત ફેરવી નાખી.'

'બીજી ખાસ વાતો થઈ?'

'કંઇક સંતતિનિયમન અંગેની.'

'એમાં એ શું માને છે?

'એ કહે છે કે સંતતિનિયમનની તરફેણમાં હું ઢળતો જાઉં છું, મારી બુદ્ધિએ તો એનો સ્વીકાર કરી લીધો છે, હૃદય જરા પાછું પડે છે પણ એનું કારણ તો આટલા વર્ષોના સંસ્કાર અને રૂઢ માન્યતા છે.'

'આ સમાચાર વધુ ચોંકાવનારા છે કાન્તિ! અનિરૂધ્ધના હૃદયની ભૂમિકા જ હવે બદલાતી હોય એમ મને લાગે છે.'

'એમાં શો વાંધો? આપણા ઘણા મિત્રો આવા વિચારો ધરાવે છે.'

'પણ અનિરૂધ્ધની વાત જૂદી છે. એ ગઈ કાલ સુધી આ બધી વસ્તુનો વિરોધ કરતો અને અને આપણી સંસ્કૃતિના વખાણ કરતો.'

'હવે એના વિચારો બદલાયા હશે. આ બુદ્ધિયુગમાં એવી આશા તો કેમ જ રાખી શકાય કે માણસ એકના એક વિચારોમાં જીવ્યા કરે!'

'હં' બટુક જરા ગંભીર બન્યો. 'મારે હવે એજ જાણવું છે કે એના વિચારપલટાનું કારણ શું.'

'કારણ શું હોય? વધુ વાંચતાં, વિચારતાં ને સમાજનું અવલોકન કરતાં આ સાચું લાગ્યું હશે.'

'એમ ન હોય.' ઊંડા વિચારમંથનમાંથી બોલતો હોય એમ બટુક બોલ્યો.

'ત્યારે તું શું કારણ ધારે છે?'

'બીજું ગમે તે કારણ હોય, તું કહે છે એ કારણ તો ન જ હોય. અનિરૂધ્ધે બહુ વખત પહેલાંનું એ બધું વાંચી લીધું છે ને જોઇ લીધું છે...હા પણ એ કહે છે કે ત્રણ વર્ષ પહેલાં એ બાળક હતો. બાળક જ તો!'

બટુક વિચારમાં પડ્યો હોય એમ જરા અટક્યો. ' હં, કાન્તિ, ગમે તેમ હોય, અનિરુદ્ધના વિચાર પલટાને મારે સમજવો છે.'

' એક ઉપાય છે.'

' શો ?'

' તું એને સીધા પ્રશ્નો પૂછી જો.'

' એ સરખા જવાબ નહિ આપે.'

' આપશે.'

'હવે ન જ આપે.'

' તો યે તું કંઇક જાણી શકીશ.'

'બટુકને કાન્તિની વાતની ઠીક લાગી.

× × ×

' જોયું !' અનિરુદ્ધબોલ્યો. 'બટુક ! હું નહોતો કહેતો કે આ મૈત્રી નથી. ભાઇબેનનો સંબંધ નથી. આ તો પ્રેમીઓના ઝૂરતાં હૃદયો છે. નહિ તો બિચારી એ નાનકડી ચિઠ્ઠીના આટલા ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી નાખવાની શી જરૂર ? કોઇ બે અક્ષરો વાંચી જશે એ ભય જ ને ? જ્યાં ભય હોય ત્યાં ગુપ્તતા હોય અને ગુપ્તતા હોય ત્યાં પાપ હોય જ.'

' પણ એમાં પાપ શાનું !'

' પાપ જ, બીજું શું ? પાપ એટલે મલિનતા, રસતા, મિત્રો અને સમાજ પ્રત્યેની અમુક બેવફાઇ.'

' તું ગજબ કરે છે અનિરુદ્ધ ! તારાથી એમનો પ્રેમ નથી સંખાતો કે શું ?'

' શું !' અનિરુદ્ધની આંખો પહોળી થઇ. ' તું મને ઓળખતો નથી બટુક ! હું તો ધીમેધીમે 'મુક્ત વિહાર' માં માનતો થતો જાઉં છું. હું ઇચ્છું છું કે નીરૂ ને ભદ્રા જે કરે તે ખુલ્લંખુલ્લા કરે.'

' કેવી વિચિત્ર વાત કરે છે !'

' તને બધું વિચિત્ર જ લાગશે. નીરૂમાં તું પ્રેમના દર્શન કરી ગયો છે. હું તો હવે ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે આટલા ગાઢ સંબંધ પછી માણસ અલિપ્ત રહી શકે જ નહિ, અને જ્યાં એકલાં મળવાની ઇચ્છા થાય કે છાનાં કાગળ લખવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં પેટું આકર્ષણ આવી જ ગયું છે એમ માની લેવું.'

બટુકે શાંતિથી સાંભળી લીધું. એ વિચારમાં હતો.

' અને તેનું માન કે ન માન પણ જશવંત અને શારદા વિષે પણ હું એમ જ માનું છું જશવંતમાં તબિયત ખરાબ થવાનું બીજું એકે ય કારણ નથી. અને શારદા શા માટે હજી અપરણિત રહે ! એના જીવનમાં એવો કયો આદર્શ છે કે લગ્નજીવન તરફ ન પ્રેરાય ?'

' તને હમણાં હમણાં આવું જ કેમ સૂઝે છે.'

' હું પણ જુવાન છું, બટુક ! હું હવે સમજી શકું છું કે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયો કેમ કામ કરી રહ્યાં હોય છે. તું ચોંકી ઉઠે એવા ચમત્કારીક દાખલાએ હું તને આપી શકું એમ છું. તું નાનપણમાં પરણી ગયો છે એટલે આ બધું તું નહિ સમજી શકે.'

' એક વાત પૂછું અનિરુદ્ધ ?' બટુક ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. અનિરુદ્ધ જરા ચમકી ગયો પણ એક પળમાં જ સ્વસ્થ થઇને એણે કહ્યું, ' જરૂર.'

' લગ્ન વિષે તારા મનની શી સ્થિતિ છે ?'

' મારી !...હા, હું લગ્ન કરીશ.'

' તું તો અપરણિત રહેવાનો હતો ને !'

' હા, પણ ત્યારે હું મને ઓળખતો નહોતો.'

' ક્યારથી તેં તને ઓળખ્યો !' બટુકથી આ સવાલ પૂછતાં ત્રાંસી આંખે જોવાઇ ગયું. અનિરુદ્ધે બીજી જ ક્ષણે જવાબ ન આપ્યો એટલે એનાથી પૂછી જવાયું 'કમળાની મૈત્રી પછી ?'

' શું ?' અનિરુદ્ધ ચમક્યો. ' અમારી મૈત્રી, હા, મૈત્રી, મૈત્રી જ છે.'

' એની હું ક્યાં ના પાડું છું ! પણ એ પછી તારા વિચારો બદલાયા ?'

' નહિ. એ પછી મને વિચારવામાં મદદ મળી, પણ મારા વિચારો તો સ્વતંત્ર છે. અભ્યાસ, ચિંતન અને અવલોકનના પરીણામે ઘડાએલા છે.'

' હમણાં કમળાબેન ક્યાં છે ?' બટુકે ધીરેથી પૂછ્યું.

' વડોદરા.'

' ત્યાં કેમ ?'

' અભ્યાસ કરે છે.'

' પછી એ શું કરવાના છે ?'

' કંઇ ચોક્કસ નથી સાંભળ્યું.'

' અરે, અનિરુદ્ધ !' કંઇક યાદ આવ્યું હોય એમ બટુક બોલ્યો. ' આજ સાંજે મંડળની સભા છે એ તને ખબર છે ?'

[અનુસંધાન પાનું ૪૬૪

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

સ્પેનની આંતરજ્વાલા :

સ્પેનના વિગ્રહને લગભગ એક વરસ પૂરું થવા આવ્યું. પણ તેની દુર્દશા હજી ચાલુ જ છે. બીજાં રાજ્યો આ લડાઈમાં ઉતર્યાં હોવાથી એનો અંત પણ વહેલો આવે એમ લાગતું નથી. આજે લગભગ પોણા કરતાં પણ વધારે મુલક બળવાખોરોએ કબજે કર્યો છે, છતાં પણ સ્પેનની સરકાર ટકી રહી છે. કારણકે આખો લોકપક્ષ તેના પક્ષમાં છે, ઉપરાંત કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો કેટલોક મુલક તથા કારખાનાંઓનો કેટલોક મુલક હજી તેના કબજામાં છે. બળવાખોરો તરફ જર્મન-ઇટાલિની એટલી બધી મદદ છે કે તેને મદદનું નામ આપવા કરતાં તેમણે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી છે એમ કહેવામાં આવે તો ઝાઝી અતિશયોક્તિ નથી. છતાં પણ સરકારપક્ષ ટકી રહ્યો છે અને રાજધાની માડ્રિડ પડ્યું નથી. ઉલટું એ બાજુ તો ગુમાવેલી જગાઓ પણ સરકારપક્ષ પાછી મેળવતો જાય છે. જાગ્રત લોકસમૂહ કેટલું કરી શકે છે એનો આ સબળ પુરાવો છે.

જે જૂદાં જૂદાં પક્ષોને જૂદાં જૂદાં રાષ્ટ્રો મદદ આપ્યા કરે છે એને લીધે આમાંથી મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળવાની દહેશત શરૂઆતથી જ લાગવા માંડી હતી. યુરોપમાં ચારે બાજુ દારૂગોળો ઠાંસીને ભરવામાં આવ્યો છે, અને હજી ભરાતો જાય છે. તેમાં એક તણખો જ ભડકો ઉડાડી દેવા બસ છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે આવા યુદ્ધની ભયંકરતા પૂરી પૂરવાર કરી અને તેથી ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થાય નહિ માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઇ. પણ મંચુરીઆ અને આબિસિનિયાના બનાવોએ રાષ્ટ્રસંઘની નિર્બળતા પુરવાર કરી છે. ઉઘાડાં કે પ્રચ્છન્ન આક્રમણોને અટકાવવાની રાષ્ટ્રસંઘની તાકાત રહી નથી. આથી યુરોપની શાંતિ સ્પેનના બનાવ વખતે વધારે ભયમાં આવી પડી. તેમાં પણ ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસનાં હિતો વધારે પ્રમાણમાં જોખમાતાં હોવાથી તેમને ચિંતાનું કારણ વધારે હતું.

આથી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ સ્પેનમાં જ મર્યાદિત રહે, તેના તણખા બહાર ઉડે નહિ એવી યોજનાની આવશ્યકતા ઉભી થઇ. અને બીનદરમ્યાનગિરિ સમિતિ સ્થાપવામાં આવી. તેમાં ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાંસ, રશિયા, જર્મની, ઇટાલિ અને પોર્ટુગાલ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. અને આ જ

રાજ્યો કોઇ ને કોઇ સ્વરૂપે મદદ કરી રહ્યાં હતાં તેમાં પણ જર્મન, ઇટાલિની મદદ તો બહુ જ ઉઘાડી હતી એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારની દરમ્યાનગીરી ન કરવાના પ્રયત્નનો ઉદ્દભવ તો ઘણો વહેલો થયો હતો, પણ બળવાખોરોને મદદ કરનારા જર્મની તથા ઇટાલિના જવાબોમાં ઢીલ થઇ, અને એના બંધારણ તથા કાર્ય પરત્વે પણ એટલી બધી વાટાઘાટો ચાલ્યા કરી કે આખરે ગ્રેટબ્રિટનને પોતે તો દરમ્યાનગીરી ન કરવાનો નિશ્ચય જાન્યુઆરીની ૧૦મીએ કર્યો. અને એ જ અઠવાડિયામાં ફ્રાંસે પણ કર્યો. આથી ન્યાયથી પ્રસ્થાપિત થએલ સરકારને મદદ મળતી બંધ થઇ, પણ બંડખોરોને મળતી મદદનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહ્યો. આખરે જર્મની, ઇટાલિ તથા પોર્ટુગાલ મનામાં અને ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી એ દરમ્યાનગીરી ન કરવાના કરારો કરવામાં આવ્યા.

પણ જર્મની-ઇટાલિને આ કરારો પાલન કરવા જ નહોતા. તેઓ ફ્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટનને ઉપર ઉપરથી સારૂં લગાડવા જ માગતા હતા, અંદર ખાનેથી તો શસ્ત્રસરંજામ, હવાઇ વિમાનો, સ્વયંસેવકો વગેરે દરેક જાતની મદદ મળ્યા જ કરતી હતી. આવી મદદોના દાખલાઓ મળવા લાગ્યા. તે સંબંધે તે તે રાષ્ટ્રોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છતાં પણ આ મદદો મળ્યા જ કરી. તે તે રાષ્ટ્રોએ એમાં કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરિણામે માત્ર દરમ્યાનગિરી ન કરવાનું વચન અધૂરૂં છે. એમ માનીને સ્પેનની આસપાસ ચોકી રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યુ.

ચોકીદારો ! :

આ ચોકીમાં જર્મની, ઇટાલી, ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ અને રશિયાને નીમવામાં આવ્યા. અને જૂદી જૂદી જગાએ ધ્યાન રાખવાનું સોંપવામાં આવ્યું. આ મુદ્દા ઉપર પણ ઘણી વાટાઘાટો ચાલતાં ચાલતાં બંડખોરોને પુષ્કળ મદદ પહોંચાડ્યા પછી આખરે એપ્રિલની ૨૦ મીથી આ ચોકીની વ્યવસ્થા શરૂ થઇ.

પણ જેને દરમ્યાનગીરી કરવી જ હતી તેને રોકવા કોણ સમર્થ હતું ! આમાં તો ચોરને જ તિજોરીની ચાવી સોંપાયા જેવું થયું હતું. કારણ કે આ ચોકી સંબંધીના જે કરારો અને નિયમો કરવામાં આવ્યા તે એવા અધૂરા હતા કે દગાઇ જેને કરવી જ હોય તે ખુશીથી કરી શકે.

જેમ કે સ્પેનનાં વહાણોને અટકાવવાનો નિર્ણય થયો નથી. આનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ઇટાલિના વહાણો સ્પેનના કિનારા પાસે પહોંચે છે એટલે ઇટાલિનો વાવટો ઉતારી નાખીને સ્પેનનો ચડાવે. આમ ચોકીદારીની આંખમાં ધૂળ નાખીને દારૂગોળો તથા બધી જ સામગ્રી બંડખોરોને મળવા લાગી.

બીજી બાબત હવાઇ વિમાનો સંબંધીની. હવાઇ વિમાનો રોકવા સંબંધે કશો નિર્ણય નથી. એટલે હવાઇ વિમાનો દ્વારા જર્મનીની મદદ ખુશીથી ચાલી આવે છે. અને ફ્રાંસની હદ ઉપર થઇને જ આવે છે. આવાં અનેક જર્મન વિમાનો પકડવામાં આવ્યા છે, છતાં તેની સામે કડક પગલાં લેવાતાં નથી.

બિનદરમ્યાનગિરિ કમિટિમાં જે ન હોય તેમનાં વહાણો અટકાવવાનો કશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. અને એકવાર આવો કરારોનો ભંગ થયો છે એવી ચોકીદારોને ખબર પડયા પછીની વિધિ પણ એટલી સ્પષ્ટ અને કડક નથી કે પગલાં તાત્કાલિક અને અસરકારક બને. અમુક પ્રદેશમાં એક જ રાષ્ટ્રનાં વહાણો ફરતાં રાખ્યાં છે. અને તે વહાણો ઉપર બીજા કોઇ રાષ્ટ્રના એક પણ માણસને રાખવામાં આવતો નથી. આથી ખરેખર આ ચોકીદારો જ દરમ્યાનગીરી કરે છે કે નથી કરતા, તેની ખાત્રી કરવાનાં સાધનો પણ અધૂરાં રહે છે. આવા પ્રકારની મિશ્ર ચોકી રાખવાની યોજના વિચારવામાં આવી હતી પણ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી.

પોકળ વાતો :

આવી અનેક ત્રુટિઓ આ બિનદરમ્યાનગીરીની યોજનામાં છે. અને લીધે સરકાર પક્ષને બિલકુલ મદદ મળતી નથી. સરકાર રાષ્ટ્રસંઘે સ્વીકારેલ સત્તા છે.

તેને દરેક રાષ્ટ્ર તરફથી મદદ મેળવવાનો કાયદેસર હક્ક છે. ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે સરકારને મદદ કરી શકે છે પણ દરમ્યાનગીરી ન કરવાની કોઈને વધારે કાળજી હોય તો તે આ બે રાષ્ટ્રોને જ છે. અને તેથી સરકાર પક્ષની મદદ સાવ નબળી પડી ગઈ છે. જ્યારે જર્મની-ઇટાલી બન્ને તો બિનદરમ્યાનગીરીના શબ્દોમાં જ માને છે, કાર્યમાં માનતા જ નથી. એક બાજુથી બિનદરમ્યાનગીરીની સમિતિ ઉપર તેના સભ્યો બેસે છે, જ્યારે બીજી બાજુથી બંડખોરોને મદદ મળ્યે જ જાય છે. મલાગાની જીત ઇટાલિયન નૌકાસૈન્યે કરી છે એ જગજાહેર વાત છે. બીલ્બાઓ તરફની જીતમાં જર્મનીનો હાથ જબરો છે. વિમાનો જર્મનીનાં આવ્યે જ જાય છે. દારૂગોળો વગેરેની પણ તાણ પડતી નથી. જેટલાં વિમાનો આજે બંડખોરો તરફનાં લડે છે તેનો મોટો ભાગ જર્મનીનો છે, અને જે સ્વયંસેવકોનું સૈન્ય લડે છે તેનો મોટો ભાગ ઇટાલિયનોનો છે. જર્મની-ઇટાલીએ તો ફ્રાંકોના પક્ષને– બળવાખોરોના પક્ષને રાજ્ય તરીકે સ્વીકારી લીધો છે. બળવાખોરોને તેઓ હવે બળવાખોર ગણતા જ નથી. અને તેથી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ તેમને મન આંતરવિગ્રહ નથી પણ બે સ્વતંત્ર રાજ્યો વચ્ચેની લડત છે.

આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં બિનદરમ્યાનગીરી સમિતિનું તથા ચોકીનું નાટક ચાલ્યા કરતું હતું. પણ જેને દગડાઈ જ કરવી હોય તેને અટકાવવા મુશ્કેલ છે. તેઓ તો કોઈ પણ રીતે આ ઝગડાને મહત્ત્વનું સ્વરૂપ આપવા માગે છે. અને પોતાની સત્તા પ્રસ્થાપિત કરવા માગે છે. એટલે જર્મનીએ પોતાના વહાણ 'ડ્યુશલેંડ' ઉપર સરકાર તરફ હુમલો કરવામાં આવ્યો છે એવી ફરિયાદ કરી અને તરત જ આલ્મીડા ઉપર બોંબમારો કરીને આનો બદલો તેણે લીધો. આ બનાવે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી કરી. પણ વળી ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસે વચ્ચે પડીને સમાધાની કરી. અને ચોકી કરતાં વહાણોને સંરક્ષણ મળવાની ખાતરી જર્મનીને આપી. પણ જર્મન વહાણ "લીપઝીગ" ઉપર સરકારી સામ્યવાદીઓ તરફથી હુમલો કરવામાં આવ્યાની ફરિયાદ તેણે ઉભી કરી અને તેનો બદલો લેવાનું સુચવ્યું.

આ બનાવે ભારે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી કરી છે. જર્મનીએ એવી માગણી કરી છે કે ખાતરી આપ્યા છતાં ચોકી કરતાં વહાણો ઉપર આ જાતના હુમલાઓ થયા માટે ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇટાલિ ચારેએ મળીને વેલેંશીયાની સ્પેનની સરકાર સામે સંયુક્ત દેખાવો કરવા જોઈએ. ગ્રેટબ્રિટને સ્વાભાવિક રીતે જણાવ્યું કે આવો બનાવ ચોક્કસ બન્યો છે એવી તપાસ કરીને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી આવા દેખાવોમાં તે તથા ફ્રાંસ ભાગ લઈ શકે એમ નથી. જર્મની તપાસ કરવા માટે તૈયાર શા માટે હોય ? તેને આ અપમાન લાગ્યું પોતાનાં વહાણો ધારતીમાં છે એમ જાહેર કરીને તેમની સહીસલામતી માટે લડાયક બારકસો તૈયાર કરીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યાં. અને ચોકી કરવામાંથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. તેને પગલે ઇટાલિ અને પોર્ટુગાલ પણ ખસી ગયાં.

આ બનાવે યુરોપના રાજકીય વાતાવરણને ગંભીર કરી મૂક્યું છે. કારણ કે જે ભાગ આ બન્ને રાષ્ટ્રોને ચોકી કરવા માટે આપ્યો હતો તે મોકળો રહ્યો છે. ત્યાંથી હવે મદદ મળી શકે એવું થયું. આથી બીજો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ગ્રેટબ્રિટન તથા ફ્રાંસ આ ભાગની ચોકી કરવાનું માથે લે એવી યોજના બ્રિટને કરી. પણ ઇટાલિ તથા જર્મનીને આ માગણી કેમ કબૂલ હોય ? તેમણે આ માગણીની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. પોતાની જગ્યા કોઈ ન પૂરી શકે એવું જાહેર કર્યું અને ઉલટું આ બે રાજ્યો જ એમના સામ્યવાદીઓને મદદ કરે છે એવા ખુલ્લા આરોપો ઇટાલિના વર્તમાનપત્રો તરફથી કરવામાં આવ્યા છે. આ કિનારા ખુલ્લા રહે તેમાં જ જર્મની તથા ઇટાલિને લાભ છે. કારણ હવે વધારે સહેલાઈથી બંડખોરોને મદદ પહોંચાડી શકાય. યુરોપનો મામલો આમ વધારે ગંભીર બન્યો છે. હજી આ ગંભીરતા ઓછી થઈ નથી.

ઇટાલિ અને જર્મનીએ ફ્રાંકોની સરકારને કાયદેસર સરકાર તરીકે સ્વીકારી છે. અને તેમને મદદ કરવામાં

એટલી હદે સંડોવાએલા છે કે હવે તેમાંથી પણ છૂટી શકે એવું નથી. એટલે તેઓનો દરેકે દરેક પાસો ફ્રાંકોના પક્ષને વધારે મજબૂત બનાવવા તરફ જ નાખવામાં આવે છે. એની સામે ફ્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટન આ આખા મામલાને સ્પેનમાં જ રાખવા માગે છે. એટલે તે એવો પ્રયત્ન કરે છે કે કોઇ પણ પ્રકારની મદદ સ્પેનના બન્ને પક્ષોને અપાતી અટકે. અને સ્પેન પોતે પોતાનું ફોડી લ્યે. આ બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓને મેળ નથી, તેથી બિનદરમ્યાનગીરીમાં ભંગાણ પડ્યું છે. તેને કેમ સાંધવું તેની વાટાઘાટો લંડનમાં ચાલે છે.

ડરપોક નીતિ :

આ બધા મામલામાં ગ્રેટબ્રિટનની નીતિ આજે ડરપોકનીતિ જેવી લાગે છે. જર્મની અને ઇટાલિ જોર કરીને ડરાવે છે. અને ઇંગ્લાંડ એક પછી એક પગલું પાછળ હઠતું જાય છે. ઇટાલિ અને જર્મનીની જેમ એક પછી એક કરવામાં આવતી માગણીઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેમ તેઓનું જોર વધતું જ જાય છે. તેમની નીતિ જ ડરાવીને-ધમકાવીને કામ કાઢી લેવાની છે. અને તે જાણે છે કે ગ્રેટબ્રિટન હમણાં કંઇ કરી શકે એમ નથી. ફ્રાંસ ગ્રેટબ્રિટનથી વિરૂદ્ધ જઇ શકે એમ નથી. આથી તેઓ અનિયમિત થઇ ગયા છે. અને ઘડીએ ઘડીએ ડરાવીને યુરોપના વાતાવરણને ભયભીત બનાવી મૂકે છે.

ગ્રેટબ્રિટન આવી નીતિ અખત્યાર કરે છે તેનું કારણ, આજે તેને ગમે તે ભોગે શાંતિ જોઇએ છીએ. હમણાં જ વડાપ્રધાને ભાષણ કરતાં જણાવ્યું છે કે આજે જે કંઇ પગલાં લેવાય તે બધાં બહુ વિચારપૂર્વક લેવાવાં જોઇએ. કારણ આપણું એકાદ ઉતાવળીયું પગલું પણ મહાયુદ્ધ સળગાવવા બસ થશે. અને પછી બાજી હાથમાં નહિ રહે. આ જાતનું તેનું વલણ છે. જ્યાં સુધી આ રીતે ગ્રેટબ્રિટન યુદ્ધથી ડરતું જ રહેશે ત્યાં સુધી ધમકાવવાના કીમિયા ઉપર જ જોર કરનારા જર્મની-ઇટાલી યુદ્ધની ધમકી આપ્યા જ કરવાના. ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ જો ભેગાં મળીને જરા સામનો કરે, કડક થાય તો માર્ગ હજી પણ સરળ થાય અને સરકાર પક્ષ જેના પક્ષમાં ન્યાય છે તેને ન્યાય મળે. પણ ગ્રેટબ્રિટનની વૃત્તિ ન્યાય આપવાની છે તે કરતાં યુદ્ધને મર્યાદિત કરવાની જ છે. સ્પેનમાં ગમે તે પક્ષ જીતે તેની સાથે તેને ઓછી નિસબત છે.

વળી ગ્રેટબ્રિટનમાં એક વર્ગ એવો પણ છે જે ફ્રાંકોનો પક્ષ જીતે એમ માને છે. આ વર્ગ મોટા પૈસાદારોનો છે. જેઓના ઘણા પૈસા સ્પેનમાં રોકાયા છે. તેઓ પોતાના પૈસાના આ સ્વાર્થ ખાતર પણ ફ્રાંકોને ચિડવવા માગતા નથી. ઉલટું તે જીતે એમ માનનારા પણ છે. આ બન્ને કારણોને લીધે ગ્રેટબ્રિટન નિર્ણયાત્મક પગલું ભરી શકતું નથી.

પણ હમણાં હમણાં છેલ્લે જર્મનીએ પડેલ ભંગાણ સંબંધે કરેલી માગણી તરફ ઇંગ્લાંડે જે વલણ બતાવ્યું એની થોડી ઘણી અસર થઇ જણાય છે. જર્મનીએ એવી માગણી કરી કે, બંડખોર અને સ્પેનની સરકાર બન્નેને જેમ કોઇ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના યુદ્ધાધિકારો હોય એવા અધિકારો મળવા જોઇએ. આ માગણી કબૂલ કરવામાં આવે અને જર્મન સ્ટીમરો ઉપર જે હુમલાઓ થયા તેવા ન થવાની જો ફરી ચોકસી રાખવામાં આવે તો ભંગાણ સંધાય અને બીન-દરમ્યાનગીરીનું કામકાજ ચાલુ રહે. પણ આ બાબત ઇંગ્લાંડે હજી સ્વીકારી નથી. કારણ જો સ્વીકારે તો ફ્રાંકોના પક્ષને પણ એક સ્થાપિત સરકાર તરીકે સ્વીકાર કરવા જેવું થાય છે. ઇંગ્લાંડ એ કરવા તૈયાર નથી. તે તો પોતાની મૂળ યોજનાને જ વળગી રહેવા માગે છે.

હમણાં એવા સમાચાર આવે છે કે બિનદરમ્યાન-ગીરીની આખી સમિતિની બેઠકમાં ઇંગ્લાંડને લવાદ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. હવે એ શું કરે છે એ જોવાનું છે. પણ બિનદરમ્યાનગીરીનું ભવિષ્ય કોઇ રીતે સારું દેખાતું નથી. જૂના દાખલાઓ જોતાં આ પોકળ ભંગાણ ફરી સંધાય તો પણ તેનાથી સ્પેનની દુર્દશા અટકે એવું લાગતું નથી. કારણ કે આ યોજનામાં જ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે જે દોષો છે તે

[અનુસંધાન પાનું ૪૫૯]

એક પુનિત પરિચય

શ્રી. ભિખ્ખુ ધ્રુવ

કલકત્તાને પેલેપાર હાડકાં-ચામડાંના કામમાં પોતાનું જીવન નિચોવી રહેલા આપણા દેશના એક સાધુ પુરુષનો ગુજરાતને પરીચય આપતાં હું આનંદ અનુભવું છું. એ પુરુષ જો માત્ર સાધુ જ હોત તો હું પરીચય આપવાને ન લલચાત. એ વિજ્ઞાની જ હોત તો પણ મને એટલું આકર્ષણ ન થાત. માત્ર કર્મવીર હોત તોએ એમના જીવન ઉપર હું મુગ્ધ ન થાત. એ પુરુષમાં મેં કર્મયોગ, સાધુતા, વિજ્ઞાન, ભક્તહૃદય અને પ્રખર બુધ્ધિનો સુમેળ જોયો એટલે જ હું એમનો પરીચય આપવાને તત્પર થયો છું. એમનું આખું જીવન પ્રયોગાત્મક છે. પ્રયોગવીરની ખુમારી એમના જીવનમાં ડગલે ને પગલે દેખાય છે. બેંગાલ કેમીકલના હાથપગરૂપ એ હતા પણ એ છોડી દેતાં એમણે આંચકો ન ખાધો. નવીન જીવનની દિશા લેતી વખતે એમની પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયાની પુંજી હતી તે કશી યે જાહેરાત વિના એમણે તજી દીધી. આવા પુરૂષો જે દેશમાં હોય તે દેશ સાચેજ ધન્ય છે.

એ પુરુષનું નામ સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા. સતીશબાબુના ટૂંકા નામે એ ઓળખાય છે. આજે જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ગાંધીજીએ નવદ્રષ્ટિ આપી છે તેમાંનું એક ક્ષેત્ર-ચર્માલય એ આજે એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એમનું આખું જીવન ગોપાસનાના સિધ્ધાંત ઉપર રચાયેલું છે. એમના સમગ્ર જીવનમાં વિજ્ઞાન વ્યાપેલું છે એટલે એ દરેક પ્રવૃત્તિને એ રીતે ઉભી કરે છે અને એ રીતેજ ચલાવે છે. એક કામનો જ્યાંસુધી ભાગ ન લ્યે ત્યાંસુધી બીજું કામ હાથમાં ધરતા નથી. આધ્યાત્મિકતા એ એમના જીવનનું સત્વ છે, બધીજ પ્રવૃત્તિ એમાંથી જ ફલિત થાય છે. આ પુરુષના જીવનપ્રસંગો અને જીવનપ્રવૃત્તિ આપણે જોઇશું.

જ્યારે સતીશબાબુ એકવીશ વર્ષના જુવાન હતા અને કલકત્તાની કોલેજમાં વિજ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય લઇને અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આપણા દેશના વિજ્ઞાનવીર સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રેયનું એમના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. ડૉ. પી. સી. રેય એ વખતે પરદેશથી અભ્યાસ કરીને આવેલા અને આજે મશહુર બનેલા બેંગાલ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસની સ્થાપનાના વિચારો કરતા હતા. પ્રથમ સાથીઓમાં એમણે આ તેજસ્વી જુવાનને પોતાની સાથે લીધા અને બંગાળી ઢબના નાનકડા ઝુંપડાની અંદર એક મહાન સંસ્થાનું બીજારોપણ કર્યું. સતીશબાબુએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ ઉગતી સંસ્થામાં એકાગ્રતાથી કામ કરવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે કારખાનાનો

વ્યવસ્થાભાર એમના ઉપર આવતો ગયો અને થોડા સમયમાં તો એ મૅનેજર બની ગયા, પરંતુ ઉમરે એ ઘણા નાના હતા. કારખાનાના માણસોને પોતાથી નાના અને તાજા જ કૉલેજમાંથી આવેલા જુવાનની નીચે કામ કરવાનું ફાવતું નહિ. શરૂઆતમાં જ એમને એવી મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી.

એક વખત ફાર્મસીની સાથે ચાલતા છાપખાનામાં કંઈક બગાડ થયો અને સતીશબાબુ કંઈક સૂચના આપવા ગયા. પ્રેસના સંચાલકે એમને સુણાવ્યું કે 'તમારું કામ ફાર્મસીની દવાઓમાં, આમાં તમને ખબર ન પડે.' સતીશબાબુએ તરતજ એને રજા આપી અને પોતાને સૂઝયો હતો એ સુધારો કરી પોતે જ પ્રેસ ચલાવવા લાગ્યા. આ એક પ્રસંગે ફાર્મસીના માણસો વચ્ચેનું એમનું સાચું સ્થાન નક્કી કરી આપ્યું. એ પછી એ દરેક નાના મોટા કારીગરોના માનીતા થઈ પડ્યા.

રાત અને દિવસ તેઓ કારખાનામાં જ રહેતા. એ જ એમનો રસનો વિષય હતો. ધીમે ધીમે એમના અવિશ્રાંત શ્રમનું પરીણામ આવવા લાગ્યું. કારખાનું પ્રગતિ કરવા લાગ્યું. ઝૂંપડામાંથી પાકા મકાનો થવા લાગ્યા. દિવસ અને રાત પ્રયોગશાળામાં જુદી જુદી દવાઓ બનાવવાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. દવાઓનો ચારે તરફ પ્રચાર થવા લાગ્યો. જે દવાઓ પરદેશી લેવી પડતી હતી તે હિંદમાં જ બનવા લાગી, અને તેના કરતાં સસ્તા દરે વેચાવા લાગી. જનતામાં કારખાનું પ્રસિધ્ધી પામવા લાગ્યું. આજસુધી હિન્દુસ્તાનમાં આવું એકપણ સાહસ કોઈએ ખેડેલું નહિ. પરદેશી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક દવાઓ બનવા લાગી. ક્રમશઃ વિકાસ થતાં થતાં આજે એનો વિકાસ ખૂબજ વધી ગયો છે. જુદે જુદે સ્થળે શાખાઓ ખોલાવા લાગી છે, બાબુજીએ વીસથી બાવીસ વર્ષ આ કારખાનામાં મૅનેજર તરીકે કામ કર્યું. દવાઓ શોધવી, બનાવવી, તેનો પ્રચાર કરવો, માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવી ઉપરાંત કારખાનાની ઝીણામાં ઝીણી વ્યવસ્થાથી માંડી મોટી મોટી શોધો કરવા સુધીની દરેક બાબતમાં તેમને ધ્યાન રાખવું પડતું. કારખાનાના સાચા પ્રાણ બાબુજી હતા. ડૉ. પી. સી. રોયને બાબુજી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો અને કારખાનું છોડ્યું છતાં તેટલો જ પ્રેમ અત્યારે છે. તેમને પોતા કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ અને બહાદુર માને છે. વ્યવસ્થાશક્તિ તેમનામાં ગજબ છે. આ બધાની પાછળ તેમની સચ્ચાઈ અને એકનિષ્ઠા કામ કરી રહ્યા હતા.

આખા દેશમાં મોટા નાના શહેરોમાં મુસાફરી કરી તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. તેમની કામ કરવાની પધ્ધતિ સાવ નિરાળી છે. તેઓ દરેક શહેરમાં ફરેલા છે. છતાં તે શહેરમાં જોવા અને જાણવા લાયક કયા કયા સ્થળો છે તે પૂછશું તો તેમને ખબર નહિ હોય, જે કામ માટે નીકળ્યા હોય તે કામ જ તેમની દ્રષ્ટિ સમક્ષ હોય—બીજી વસ્તુ જોવા તરફ તેમની ઇચ્છા થાય જ નહિ. તેમને બીજી એકપણ વસ્તુમાં રસ પડતો નહિ, સાચ કહું તો તેવું કાંઈ ન હતું તે કલાના સાચા ઉપાસક હતા. તેમની કલાનો અર્થ જુદો હતો. કલા એટલે ચિત્રકલા, નૃત્યકલા, કે બીજી કોઈ લલીતકલાઓ નહિ, પણ જે કલાથી પ્રજાનું અને પોતાનું હિત થતું હોય, જેમાંથી પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ થતો હોય, જેમાંથી પ્રજાની કાંઈક ઉન્નતિ થતી હોય તે જાતની કલાના તે ઉપાસક હતા અને છે.

આજે બેંગાલ કેમિકલમાં દરેક જાતના ટીંચર્સ, Extracts, Patent Medicines, Acids, પ્રયોગશાળાનો દરેક જાતનો સામાન, ઓપરેશનના ઍપેરેટસ, ઇન્જેક્શન વિ. દરેક ચીજો પરદેશની સાથે હરિફાઈ કરી શકે તેવી સારી, ટકાઉ અને સુંદર બને છે. છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે તેમણે બેંગાલ કેમિકલ વર્કસ છોડ્યું ત્યારે ત્યાં લગભગ બેથી અઢી હજાર માણસો કામ કરતાં. તેમના ઉપર દરેકનો ખૂબ જ પ્રેમ હતો. બધા મજુરોને તેમનું મનુષ્યત્વ જળવાય તે રીતે સાચવતા હતા. તે વ્યવસ્થા અને શિસ્તમાં ઘણા જ કડક હતા. છતાં કડકાઈ કોઈને ખૂંચતી નહિ તેમની આજ્ઞાને સહર્ષ સૌ સ્વીકારતા. કારખાનું છોડતા પહેલાં કારખાનાને કાયમી ભેટ આપતાં ગયા, અને તે Sulphuric Acid બનાવવાનું Lead

–House. Lead–House એટલા માટે કે Sulphuric acid બનાવવા તેમણે એક આખું સીસાનું ઘર તૈયાર કર્યું, તેની યોજના આખી તેમણે તૈયાર કરી આ આખો વિજ્ઞાનનો વિષય રહ્યો એટલે તેને હું બહુ સુંદર રીતે નહિ મૂકી શકું તેમજ સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવી પણ નહિ શકું. Lead–House આપણને અજાયબઘર જેવું જ લાગે. કઇ રીતે Sulphuric Acid તૈયાર થતું હશે તેની આપણને ખબર પડે નહિ. Lead–Honse ની નીચે એક મોટી ભઠ્ઠી કરવામાં આવેલી છે. તેમાં ગંધક બાળવામાં આવે છે. તેનો ધુમાડો એક નળી વાટે ઉપર ચડે છે. ઉપર એક મોટું સીસાનું ઘર બનાવેલું હોય છે એ ઘરમાં બધો ધુમાડો એકઠો થાય છે. એ ધુમાડાને So_2 sulphur Dioxide કહેવામાં આવે છે બીજી નળી વાટે તેમાં No 2 Nitrozen peroxide આવે છે તે Stable Compound નથી. એટલે o, oxygen નો એક પરમાણુ આપીને તે નળી દ્વારા બ્હાર નીકળી જાય છે. આ ઉપરાંત તેની અંદર Steam આપવામાં આવે છે. એટલે $So_2+H_2o=o=H_2 So_4$ Sulphuric Acid બને છે. તેનાં ટીપાં નીચે પડવાં લાગે છે, તે કાચના મોટા Jars માં ભરવામાં આવે છે. આ વીધીથી સાંજ પડે દસ ટન Sulphuric Acid તૈયાર થાય છે. ઘણા કામોમાંનું આ એક મોટામાં મોટું તેમનું કામ છે.

ગાંધીજીનો તેમને અંગત પરિચય નહતો. ૧૯૨૦ માં તેમના કામ અને તેમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિનો અનુભવ થયો, ત્યારથી તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા. ખાદી પહેરતા થયા. તેમજ નિયમિત કાંતતા થયા. ગાંધીજીના કામનો વધારે તટસ્થતાથી અભ્યાસ કર્યો, તેમના કામના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમનો કારખાનામાંથી રસ સૂકાવા લાગ્યો, જે કામમાંથી આનંદ ને ઉત્સાહ મેળવતા તે બોજારૂપ લાગવા માંડ્યું, યંત્રવત જીવતા જીવનથી કંટાળી ગયા. કારખાનું છોડીને બીજા કોઈપણ સેવાના ક્ષેત્રમાં પડી જવા તત્પર થયા. ૧૯૨૪માં બાપુને મળવા ગયા. "હવે એક પણ દિવસ કારખાનામાં કામ થઇ શકશે નહિ. જે કાંઇ થાય છે તે શક્તિના ભોગે થાય છે. જો કામ કરવાનું હૃદય અને મન બન્ને ના પાડે, તો શરીર ક્યાંથી તૈયાર થાય? જે કાંઇ કામ સોંપશો તે મારી શક્તિ અનુસાર પૂરેપૂરૂં વિકસાવીશ." બાપુને બાબુજી કારખાનું છોડે તે ગમતું નહિ. "નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કામ કરવું તેમાં સેવા જ રહેલી છે. હજુ આ કારખાનાને ખીલવવાનો પૂરતો અવકાશ છે. તમારા જેવા વૈજ્ઞાનિકોની દેશને ખાસ જરૂર છે. જેટલું વિકસાવાય, દવાઓનો પ્રચાર થાય તેટલો કરો, પરદેશી દવાની જગાએ તમારી દવા ચાલુ કરો. નવીનવી શોધો કરી ગરીબમાં ગરીબ માણસ ખરીદી શકે તેટલી સસ્તી અને અકસીર દવાઓ બનાવો. આ પણ એક પ્રકારની ગરીબોની સેવા જ છે." બાબુજીની ઇચ્છા કારખાનામાં રહેવાની જરાય ન હતી. તેમને તેમની શક્તિનો હ્રાસ થતો હોય તેમ લાગતું હતું. બાબુજીની અંતરેચ્છા ન હતી. બાપુએ તેમને આશિર્વાદ આપ્યા અને બંગાળમાં ખાદીનું કામ કરવાનું કહ્યું.

ડૉ. પી સી. રૉયને ખબર પડી. બાબુજીને ખૂબ સમજાવ્યા. બેંગાલ કેમિકલમાં રહીને જ જે કાંઇ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તે કરવાનું કહ્યું. તેને માટે જેટલું ખર્ચ થાય તેટલું આપવા તૈયાર થયા. ચોવીસે કલાક ખાદીકામ કરવું હોય તો ભલે કરે પણ મેનેજર તરીકે ચાલુ રહેવા આગ્રહ રાખ્યો. તેમના મન સાથે એક વખત નક્કી કર્યા પછી તેમના નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી. કારખાનું છોડવું જ જોઇએ અને તેમણે છોડ્યું. કારખાનું છોડતા પહેલાં તેના વિકાસ અને પ્રગતિ તરફ છેલ્લી એક નજર ફેરવી લીધી. આજે તેને બાર વર્ષ વીતી ગયા. એક પણ વખત તે કારખાનામાં ગયા નથી, તેમજ તેના સામે નજર સરખી નાખી નથી. જીવનનું એ એક સ્વપ્નું જ હતું, એમ માની તેમના જીવનવિકાસના અમૂલ્ય વીસ વર્ષોને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ભૂલી ગયા છે.

મેં આગળ કહ્યું તેમ કારખાનાનાં દરેક મજુરને તેમના પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. દરેક જણ તેમની આંતરિક ઇચ્છાને માન આપતો, બાબુજીને બાપુ પ્રત્યે ભક્તિ હતી. ખાદીમાં શ્રદ્ધા હતી. કારખાનાનાં મજુરો

પણ ખાદી પહેરતા થયા. અને મોટા ભાગના નિયમિત કાંતવા લાગ્યા. આ ભલે ક્ષણિક આવેગ હોય, પણ તેમના પ્રત્યે મજુરોનો પ્રેમ નિતરતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેઓ પોતે મેનેજર છે એ રીતે રહ્યા જ નથી. તેમના જીવનનું ધોરણ તે વખતે મજુરો કરતાં વિશેષ ઉંચું હતું, છતાં કામ કરવામાં મજુર સાથે મજુર બનીને કરતાં. કારખાનું છોડતાં પહેલાં દરેક ભાઈઓને મળ્યા. પોતાનું સ્વજન-પ્રિયજન કાયમ માટે તેમનાથી દૂર ચાલ્યું જતું હોય તેવું લાગ્યું. સ્વજન તો હતા જ. પણ સાથે તેમને મુરબ્બી તરીકે સૌ સ્વીકારતા. તેમના આશ્વાસનનું એક સ્થળ હતું તે હવે ગયું. અશ્રુભીની આંખે સૌએ વિદાય આપી. વિદાય આપતાં જાણે તેમની અશ્રુભીની આંખો, દયામણા ઉતરી ગયેલા મોઢાના ચહેરા થોડો સમય વધારે રહી જવા આજીજી કરી રહ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. બાબુજીનું હૃદય બહુ જ નરમ છે. ગરીબોનું દુઃખ જોઇ દ્રવે છે. છતાં સમય આવ્યે હૃદયને વજ્ર જેવું કરી શકે છે. કારખાનાને છોડયું. હજાર માણસોના અશ્રુ તેમને રોકી શક્યા નહિ. છોડતાં તેમને દુઃખ થયું નહિ. બાબુજી ત્યાં કામ કરનાર માણસોના સુખ દુઃખથી પૂરા પરિચિત હતા. આ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખી અને કંગાળ માણસો તેમને સાદ કરી પુકારી રહ્યા હતા, કે "અમારા દુઃખમાં ભાગ લેવા તમે આવો." "દુઃખમાંથી ઉગરવાનો કાંઇક રસ્તો બતાવો" તે દુઃખદ સાદે તેમને પાષાણહૃદયી બનાવી દીધા હશે! વિદાય લેતાં મજુરોનો પ્રેમ, લાગણી કે મમતાં તેમને ખેંચી શક્યા નહિ. વિજ્ય, દુઃખ ને દારિદ્રથી પીડાતા લોકોનો થયો.

કારખાનામાંથી નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાસે તેમની અંગત માલિકીના ત્રણ લાખ રૂપીઆ હતા. બધાનો સદુપયોગ કરવો હતો, જેમાંથી સમાજના નીચલામાં નીચલા થરને લાભ થાય, જુદા જુદા કામનો વિચાર કરતાં તેમને ખાદીનું કામ સર્વોત્તમ લાગ્યું. ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખાદીના કામમાં રોકી બંગાળની અંદર સારામાં સારું ખાદી ઉત્પતીનું કેન્દ્ર ઉભું કરવું તેમ નક્કી કર્યું. વિચાર સાથેજ તે વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા તેને ક્રિયામાં ઉતારે છે. કેવળ બીજાની જેમ વિચાર જ કર્યા કરતા નથી. એક કામને સંપૂર્ણ રીતે વિચારી લીધું, એટલે તરતજ તેનો અમલ કરે છે. કલકત્તાથી થોડેક દૂર શોધપુર નામનું નાનકડું પરૂં છે. ત્યાં તેમના આશ્રમની સ્થાપના કરી. આશ્રમનો ક્રમશઃ વિકાસ કેમ થયો તેની મને ખબર નથી. તે વિષે મેં ખાસ પૂછ્યું નથી, આશ્રમ જોવા માટે હું ગયેલ હતો. ત્યાં ચાલતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ જોઇને મારા ઉપર જે અસર પડી તેને હું ભૂલી શકતો નથી.

આશ્રમ ગંગાનદીથી થોડેક દૂર છે. ચારે બાજુ લીલાં ઝાડોની ઘટા જામેલી છે. ચારેબાજુનો પ્રદેશ કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, નાના નાના લીલાછમ ફળઝાડોથી છવાયેલા બગીચા, વચ્ચે સુંદર નાનકડા તળાવો, વૃક્ષોની ઘટામાંથી મધુરાં ટહુકાર કરતાં પક્ષીઓ, જાણે વાતાવરણને કુદરતમય ન બનાવતાં હોય! નિર્દોષ હવા માણસના મન ઉપર કોઈ ઓરજ અસર ઉપજાવતી. કુદરતી સમૃદ્ધિ પુષ્કળ હતી. તેમાં બાબુજીના આશ્રમે આવી વૃધ્ધિ કરી. તેમની સેવા અને ચારિત્ર્યની સુવાસે ત્યાંના વાતાવરણને વધારે પવિત્ર બનાવ્યું. આશ્રમની રચના ઘણી સાદી હતી. દરેકને માટે નાના નાના એક ધારના મકાનો બાંધેલા છે. વચ્ચે મોટું ચોગાન છે. એક તરફ ખાદી રંગવાનું, ધોવાનું, જુદી જુદી ડીઝાઈનો છાપવાનું મકાન આવેલું છે. બીજી તરફ ગૌશાળા માટે મકાન તથા ત્યાં કામ કરતાં મજુરોના ઝુંપડાં આવેલાં છે. ગૌશાળાની બાજુમાં વિશાળ જમીન રાખી છે. તેમાં હાડકાં માંસના ખાતરનો ઉપયોગ કરી કપાસ, ચોખા, સોયાબીન્સ વિ. નો ઓછા ખર્ચે વધારે પાક કેમ લઇ શકાય તેના અખતરા કરી રહ્યા છે. વચ્ચે ચોગાનમાં સુંદર મજાનો બગીચો બનાવેલો છે. ન્હાવા માટે નાનું તળાવ છે. પગથીઆં બાંધી ન્હાવાનો ઘાટ બનાવેલો છે. શહેરથી પંદર માઇલ દૂર આવેલું ચારે તરફ નિરવ શાન્તિ પ્રસરેલી હોય છે. આશ્રમમાં દાખલ થતાંજ ત્યાંના પવિત્ર વાતાવરણની અસર આપણા હૃદય ઉપર થાય છે. હું એકજ દિવસ રહ્યો

હતો પણ મેં ખૂબ શાન્તિ અનુભવી. વધારે દિવસ રહેવાની ઇચ્છા હતી. ચર્માલયનું કામ છોડી રહી શકાય તેમ ન હતું. કલકત્તા રહ્યો તેટલો સમય મને આશ્રમમાં જવાની હંમેશા ઈચ્છા રહ્યા કરી છે. આશ્રમમાં બાબુજી ન હતા. તેમની પાછળ તેમના કાર્યની શુભ નિશાની સુવાસ મૂકતા ગયા હતા. તે તપશ્ચર્યાના બળે આખો આશ્રમ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો હતો. માનસિક આનંદ, સ્થિરતા, ચિત્તની શાંતિ-આંતરિક પ્રસન્નતા, આ બધું અહિં શા કારણે મળતું હશે તેની મને સમજણ પડી નહિ, તેના કારણો મને કોઇ પૂછે તો હું ન આપી શકું. પણ મેં અનુભવ્યું છે તેમ હું દરેકને કહું. "We can not reason but we can feel." ગુણોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું-સાધનાનું સ્થળ હોય તેવું મને લાગ્યું. ત્યાંની રહેણી કરણી, ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રસરેલી સાદાઇ આકર્ષક લાગતા હતા. તેના પ્રત્યે કોઇને ઘૃણા કે કંટાળો આવે તેમ ન હતું.

તેમનું રસોડું સાવ જુદું હતું. ખોરાક ખૂબ જ સાદો તેમજ પુષ્ટિકારક હતો. બાબુજી પોતે વૈજ્ઞાનિક રહ્યા, જુદા જુદા પ્રયોગો અને અખતરા કરી બધા માટે સર્વ સામાન્ય ખોરાક નિયુક્ત કર્યો હતો, તેમાં દરેકને સંતોષ હતો. કોઇને વધારે સારો ખોરાક જોઇતો હોય તો તે પ્રમાણે તેને વધારાની ચીજ આપવામાં આવતી, તેના પ્રત્યે કોઇ ઘૃણાથી જોતું નહિ. સૌ કોઇ પોતાની શારીરિક જરૂરિયાત પ્રમાણે લેતું હતું. સવારના નાસ્તામાં પૌંઆ, અને ગોળ સાથે પાંચ તોલા દહીં, બપોરે દાળ, ભાત, તરકારી, કાચુ શાક, (પોતાની વાડીમાં તૈયાર થયેલું) અને જે બંગાળ બહારના હોય તેને માટે ઘઉંની રોટી, ઘી નહિ. જેને ઇચ્છા હોય તેને મીઠું તેલ અડી તોલા આપવામા આવતુ. સાંજે પણ બપોર પ્રમાણેનો ખોરાક. આ પ્રમાણે તેમના ભોજનનું ખર્ચ સરેરાશ સાડા ચારથી પાંચ રૂપીઆ આવતું હતું. દર અઠવાડિયે વજન કરવામાં આવતુ હતું. જેનું વજન ઘટે તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો. વજન ઘટવાના કારણો શોધી તે દૂર કરવામાં આવતા.

આશ્રમમાં નાની એવી ગૌશાળા ચલાવવામાં આવે છે. દરેક ગાય પાછળ ઘણી જ કાળજી અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેમના માટે જુદું એક છાપરું બનાવવામાં આવ્યુ છે. તેમના છાણ તથા મુતરનો ખાતરમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હું ગયો ત્યારે ગાયોને ચરાવવા બહાર લઇ ગયા હતા. દૂઝણી ગાયોના વાછડા વાછડીને એક ઝૂંપડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. બધા તંદુરસ્ત તો હતા જ પણ સાથે દરેકને રમાડવા ને પંપાળવાનું મન થાય એટલા ચોકખા ને સ્વચ્છ હતા. સાંજે ગાયો પાછી આવી, ત્યારે દરેકને જોઇ શક્યો. દરેક ગાયના નામ પાડવામાં આવ્યા છે. હું એક ગાયનું નામ લઇ પંપાળવા ગયો. કે તુરત જ હેતથી મને ચાટવા લાગી. હું સાવ અજાણ્યો હતો. તેમના માટે અપરિચિત હતો. છતાં મૂંગા પ્રાણીઓમાં આ જાતનો પ્રેમ હશે તેની મને ખબર ન હતી. પ્રેમ હશે તો તે તેના વાછડા પ્રત્યે હશે. તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ મને તેની પાસે જતાં આવ્યો. મને થયું કે ગાયમાતાને માતાનું બિરૂદ આપેલું છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે. માતા જેટલો જ વાત્સલ્યભાવ દરેક જીવ પ્રત્યે રાખી શકતી હશે તેની મને ખબર ન હતી. મને ચાટવા લાગી એ ન ગમ્યું. હું તેને પંપાળવા લાગ્યો એટલે ડોક ઉંચી કરી મારા ગાલ પાસે લાવી ઉભી રહી. મનમાં એક જ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવતો હતો કે આ બધું શેને આભારી હશે ?

ગાયોના છાપરાની બાજુમાં મજુરોના ઝૂંપડા હતાં. તેની નજીક એક નાનકડું વાંસની સાદડીનું બનાવેલું ઝૂંપડું હતું, તેમાં બાબુજી રહેતા હતા. બાબુજી આશ્રમમાં જ્યાંસુધી રહ્યા ત્યાંસુધી મજુરો વચ્ચે એક ઝૂંપડામાં જ રહેતા. બધાની જેમ સામાન્ય ખોરાક પોતે લેતા. સવારના ચાર વાગે ઉઠી રાતના દસ વાગ્યા સુધી જરા પણ આરામ લીધા સિવાય અવિરત કામ કર્યા જ કરતા. આશ્રમમાં રહેલા માણસોને ખુશીપણે આશ્રમના નિયમોનું પાલન કરવું પડતું. બાબુજી તેમના આચરણ અને કડક શિસ્તથી જ તેમને સૂચના કરી દેતા. બંગાળમાં બે મોટા આશ્રમ છે. એક અભય

આશ્રમ અને બીજો શોધપુરનો. અભય આશ્રમ ઘણી ખ્યાતી પામેલો છે. શોધપુરના આશ્રમ વિષે કોઈ દિવસ કાંઈ સાંભળવામાં આવેલું નથી. આનું કારણ છે, અને તે આગળ ઉપર આપીશ. નિયમપાલનમાં અને જીવનની કડકાઈની દૃષ્ટિએ જોતાં શોધપુરનો આશ્રમ પહેલી પંક્તિમાં આવે. શોધપુરના આશ્રમમાં રહેનાર નિરામિષાહારી હોય છે. ત્યારે અભય આશ્રમમાં તેના માટે આગ્રહ નથી હોતો. આ બન્ને આશ્રમોની તુલના કરી શકું તેટલું મારું જ્ઞાન નથી. શોધપુરના આશ્રમની વિશિષ્ટતા જણાવવા પૂરતો અભય આશ્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આશ્રમની શરૂઆત કર્યા પછી તેમણે તેમના ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખાદીના કામને વેગ આપવા રોક્યા. શોધપુર આશ્રમ ખાદી ઉત્પત્તિનું એક મોટું કેન્દ્ર બન્યું. તે ખાદી પ્રતિષ્ઠાનના નામે ઓળખાય છે. તેની દેખરેખ નીચે બીજા કેટલાય નાના નાના ઉત્પત્તિના સ્થળો છે જ્યાં ખાદી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. દરેક સ્થળે પગારદાર સેવાભાવી માણસો રોકવામાં આવ્યા છે, જેઓ પૂરી ધગશથી કામ કરે છે.

ખાદી ઉત્પન્ન કરવી શોધપુર આશ્રમમાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાં તેના ઉપર રંગાટ કામ, છપાઈ કામ, ધોલાઈ કામ Scientifically થાય છે તે દરેક કામ નાના નાના મશીનો દ્વારા કરવામાં આવે છે જે બાબુજીએ પોતેજ પોતાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવ્યા છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ તે એકલા Scientist નથી. Engineer પણ છે. ખાદીના કામને વિકસાવવા જેટલી અને તેટલી આર્થિક મગજ ચરખા સંઘે કરી આપી હતી. અત્યારે સૌથી સારું કોટીંગનું કપડું ખાદી પ્રતિષ્ઠાનનું આવે છે કોટીંગનું કપડું બંગાળમાં ચાલતું નથી. ફક્ત બહારના પ્રાંતો માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. જ્યાં કોઈ કોટ જ ન પહેરતું હોય ત્યાં કોટીંગ કોણ ખરીદે? મહાત્માજીએ મજુરીના દરમાં ફેરફાર કરવ્યા ત્યારથી ત્યાં પણ ખાદીના કામમાં મહત્વનો ફેરફાર કરી નાંખવો પડ્યો. ખાદીને મીલની હરિફાઈમાં ટકાવી રાખવા માટે જુદી જુદી ડીઝાઈનો કાઢવા પાછળ શક્તિ ખર્ચાતી હતી તે બંધ થઈ. ખાદીને બહારના પ્રાંતો માટે તૈયાર કરવામાં આવતી તે બંધ રહ્યું. બહારના પ્રાંતમાં ખાદી વેચવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવતો અટકાવી તેમણે તેમના ઉત્પત્તિ કેન્દ્રમાં જ ખપાવવી શરૂ કરી. દરેકને ખાદી પહેરતાં કરવાં અને એ ઉપરાંતની વધારાની ખાદી બહારના પ્રાંતોમાં વેચવા માટે મોકલવી. આ રીતે બહારનો દેખાવ ઓછો થયો. ગામડાંઓ વધારે સ્વાવલંબિ બનવા લાગ્યા. કામ વધારે સંગીન બનવા માંડ્યું.

૧૯૩૦માં બાપુએ સાબરમતિ આશ્રમમાંથી કૂચ કરી એજ રીતે શોધપુર આશ્રમમાંથી બાબુજીએ પણ કૂચ કરેલી. એમણે પણ એજ જાતની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછા આવવું નહિ. ત્યાર પછી તે આશ્રમમાં આવ્યા નથી. અત્યારે આશ્રમની દરેક પ્રવૃત્તિ—ખાદી તેમજ અન્ય તેમના પત્ની હેમપ્રભાદેવી સંભાળે છે. તેમના પત્ની પણ ખૂબ શક્તિશાળી છે. દરેક જાતના કામમાં તેમનો પૂરેપૂરો સહકાર હોય છે કેટલીક વખત તેમનો કામનો બોજો હળવો કરે છે. ખૂબ જ પ્રેમાળ છે. આશ્રમમાં સર્વે ભાઈઓ તેમને 'માતાજીના' નામે સંબોધે છે માતા જેટલું જ તેમનું હૃદય કોમળ અને નિર્મળ છે. નમ્રતાની સાક્ષાત મૂર્તિ હોય તેવા લાગે છે. તેમના વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ એટલી જ અમીભરી દૃષ્ટિથી જુએ છે પ્રતિષ્ઠાની ઝંખના નથી, ગરીબો વચ્ચે રહી, ગરીબ બની તેમનાથી બની શકે તેટલી સેવા કરવી છે. મારે બાબુજી વિષે કંઈપણ જાણવું હોય તો હું તેમના પાસે જતો. તે મને તેમની બંગાળી મીઠી ભાષામાં સમજાવતાં. બાબુજી પાસે મારા વર્તનમાં અને ભાષામાં મર્યાદા જાળવવી પડતી માતાજી પાસે હું છૂટથી વર્તી શકતો. તેમનું શરીર ખૂબ નાજુક છે, અતિશય કામનો બોજો તેમના શારીરિક સ્વાસ્થ્યને ઘણી વખત નુકશાન કરે છે. શારીરિક નિર્બળતા હોવા છતાં તેમનામાં માનસિક શક્તિ ઘણી જ છે કામ પ્રસંગે શરીરની નબળાઈની ગણના કરતા નથી. કામને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેને પુરું કરવામાં જ બધી શક્તિ ખર્ચે છે.

૧૯૩૦ ની સાલમાં સરકારે બાબુજીને પકડી જેલમાં મોકલી દીધા. વચ્ચેની મુદત દરમ્યાન તેમનાથી બની

શકે તેટલી લોકજાગૃતિ લાવવામાં તેમની શકિત ખર્ચી. સરકારે સુલેહનો ભંગ કર્યો અને ફરીથી સતીશબાબુને જેલમાં મોકલી દીધા. જેલમાં તેમને પહેલા વર્ગમાં રાખવામાં આવતા. પોતે ખોરાક ક વર્ગનો લેતા. કેદીઓ તેમજ જેલ અમલદારોને તેમની ખૂબજ સારી અસર થએલી છે. અમલદારો તેમના ચારિત્ર્યબળથી ડરતા. તેમની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ કાંઇ કરાવી શકતા નહિ. બંગાળના માણસો તેમને 'બંગાળના ગાંધી' તરીકે સંબોધે છે. ગાંધીજીએ હરિજનોના જુદા મતાધિકારને એકત્રિત કરવા મરણ પર્યંતના ઉપવાસ શરૂ કર્યા, ત્યારે વગર ઉપવાસે બાબુજીની સ્થિતિ ઉપવાસ કરતા હોય તેવી થઇ ગયેલી. આઠ દિવસના ઉપવાસ પછી ગાંધીજીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મતાધિકાર મલ્યા, અને સાથે જેલમાંથી હરિજન પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની પરવાનગી મળી. બાબુજી જેલમાંથી છૂટયા કે તરતજ ગાંધીજીનો કાગળ આવ્યો. દરેક કામ છોડી હમણાં હરિજન કામમાં લાગી જવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ તેમણે હરિજન કામ કરવું શરૂ કર્યું.

સતીશબાબુને ગાંધીજી તરફ અનહદ ભક્તિભાવ અને પૂજ્યભાવ છે તેમના વચનને તે પ્રમાણ વચન માને છે. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતમાં તેને અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતે ખૂબ જ બુધ્ધિશાળી છે. વૈજ્ઞાનિક તો છે જ. પણ સાથે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી છે. વેદવેદાન્ત Preaching બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. મેં તેમના હિન્દુ ધર્મ ઉપરનો પ્રવચનો અમારા ચર્માલયમાં સાંભળ્યા છે. સવારના ચાર વાગે પ્રાર્થના પછી એકથી દોઢ કલાક સુધી એમને હિંદુ ફીલોસોફી સમજાવતા હતા. બાબુજીના દરેક પ્રવચન મને કિશોરભાઇના 'જીવન શોધન'ના એક એક પ્રકરણ જેવાં લાગતાં હતાં. જાણે 'જીવનશોધન' વાંચતા ન હોઇએ ? બન્નેમાં વિચારોનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આટલું બધું સામ્ય હશે તેની મને ખબર નહોતી.

વિજ્ઞાન તો તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે. વિજ્ઞાન એ અઘરો અને કંટાળાભર્યો વિષય છે. આપણે ત્યાં તેની ઉપયોગીતા સમજાણી નથી. અમારે ચર્માલય માટે બી. એસ. સી. જેટલી વિજ્ઞાનની તૈયારી દોઢ વર્ષમાં કરવાની હતી. સવારના હરરોજ એક કલાક જુદા જુદા Elements ઉપર ભાષણ આપી જતા. અમને બધાંને એટલા બધા રસ લેતા કરી દીધા કે અમને તેમના ભાષણમાંથી ઉઠવાનું મન થતું નહિ. આ પ્રમાણે કલાકો સુધી ભાષણ ચાલ્યા જ કરે તેવી મનમાં ઇચ્છા રહ્યા કરતી. એક કલાક પૂરો થાય કે તુરત ઉઠીને ચાલ્યા જાય. બીજા દિવસનું ભાષણ સાંભળવાની અમારી જીજ્ઞાસાવૃત્તિને સતેજ કરતા જાય. તેમના ભાષણો સાંભળતાં લાગતું હતું કે જાણે વિજ્ઞાનને ઘોળીને પી ન ગયા હોય! દરેક પ્રશ્નને ખૂબ સ્વાભાવિક રીતે સમજાવતા હતા. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન જ નજરે આવતું. તેમણે વિજ્ઞાનને જીવનના વ્યવહારમાં ઉતાર્યું હતું. કેવળ પુસ્તકનું જ્ઞાન ન હતું, તેમજ પ્રયોગશાળાના માત્ર પ્રયોગો પણ નહતા. તેમના વિજ્ઞાને દેશને ઘણો ફાયદો કરી દીધો છે. બીજા દેશમાં જેમ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કેવળ પોતાના ભાઇઓના નાશના બીજ રોપવામાં કરવામાં આવે છે તેવી હિંસક શોધખોળ તેમની નહતી. જે શોધની પાછળનો હેતુ શુધ્ધ હોતો નથી—જેની પાછળ પોતાની સત્તાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષા રહેલી હોય છે—બીજાને લૂંટી સુખ શોધવાની લાલસા રહેલી હોય છે. એ શોધને વિકાસ કહેવામાં જ ભૂલ થાય છે. ખરેખર તો તે તેના ભાઇઓ—અને તેના વિનાશની શોધ હોય છે. બાબુજીએ તેમના વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ દુઃખી ભાઇઓને સુખી કરવામાં કર્યો. તેમણે ગાંધીજીની ઇચ્છાને માન આપી એક દવાખાનું શરૂ કર્યું. તેની અંદર દરેક જાતની દવાઓ બનાવવાની શરૂઆત કરી. સસ્તામાં સસ્તી દવા બનાવવી, ઇન્જેક્શન બનાવવા અને લોકોમાં તેનો પ્રચાર કરવો. બે કે ત્રણ પૈસાની કિંમતના ઇન્જેક્શનથી ભયંકરમાં ભયંકર દર્દો જેવા કે કાલાજવર, સીફીલીસ, ટાઇફોઇડને બહુ ઓછા ખર્ચે નાબૂદ કરવામાં આવે છે. કોઇ બહારના ડોકટર પાસે ઉપલા કોઇ પણ રોગની દવા કરાવવા જઇએ તો ઓછામાં ઓછા બસોથી અઢીસો રૂપીઆ ખર્ચ થઇ જાય, જ્યારે અહિં ચાર પાંચ રૂપીઆના ઇન્જેક્શનથી પતી જાય. એક ઇન્જેક્શનની કિંમત

તેમને એથી ઘણુ પૈસા પડે છે. જ્યારે બહાર તેવા ઇન્જેક્શન લેવા જઇએ તો કેટલી કિંમત આપવી પડે! આને માટે તેમણે એક શાસ્ત્રીય ચોપડી તૈયાર કરી છે. જેનું નામ Cheap Remedies રાખવામાં આવ્યું છે. Cheap Remedies નો અર્થ જ સસ્તા ઉપચારો થાય છે. આ ચોપડી વાંચી જવાથી સામાન્ય પ્રચલિત દર્દોનો ખ્યાલ આવી જાય છે. તેનું સ્પષ્ટ નિદાન કરતાં આવડે છે. દર્દી પારખવાં અને તેનો ઉપચાર કરતાં ઘણાજ થોડા સમયના અનુભવે શીખી શકાય છે.

હરિજન સેવાનું કામ કરતાં તેમણે એક દવાખાનું હરિજન લત્તામાં શરૂ કર્યું. ત્યાંથી હરિજનો અને બીજા ગરીબ દુઃખી માણસોને મફત દવા આપવાનું અને જે ભયંકર રોગથી પીડાતા હોય તેમને In door Patient તરીકે દાખલ કરવાનું રાખવામાં આવ્યું. અહિના દવાખાનામાં દવા અને ઇન્જેક્શન બનાવવામાં ખૂબ પ્રગતી કરી. તેની ખ્યાતી વધતી ગઇ. શહેરમાંથી ડોકટરો પણ દવા મંગાવવા લાગ્યા, દવા અને દવાખાનાની સફળતા જોઇ તેમને બીજા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા થઇ. વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સેવાભાવથી જ શીખવા આવેલા હોવા જોઇએ. તેનો ઉપયોગ તેના પોતાના ઉપાર્જન માટે કરવાનો નહિ હોય, પણ સેવાના કામમાં કરવાનો હશે. આવેલા વિદ્યાર્થીને ડીગ્રી વગરના ડોકટર જેટલું જ્ઞાન એક વર્ષમાં મળી જાય તે પ્રમાણે તેનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવાયો છે. રોગનું daignonize કરતા, તેના કારણો જાણતા, તેના ઉપચાર કરતા, અને જરૂર પડે તો ઇન્જેક્શન આપતા શીખવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત તેમના ઉપયોગની દવા બનાવવા, તેમજ ઇન્જેક્શન બનાવતાં શીખવાનું. આટલું એક વર્ષની અંદર વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવાનું, અને સાથે દવાખાનામાં આવતા દર્દીઓની તપાસ કરાવી તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવો. અહિ બન્ને જાતનું શિક્ષણ theoratical and practical સાથે આપવામાં આવતું. પૂરો અનુભવ લીધા પછી તેમને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતું જેથી કોઇપણ સંસ્થામાં ડીગ્રી વગરના ડાકટર જેટલું કામ કરી શકે. ગામડામાં કામ કરનાર ગ્રામસેવકે Cheap Remediesની દવા વિગેરે જાણી લેવી જોઇએ. ગામડાંનાં કામને અનુરૂપ થાય તેવું છે. દરેક પ્રાંતમાં Cheap Remedies (સસ્તા ઉપચારોની) શાખા ખોલી ત્યાં કામ કરનાર ગ્રામસેવકને શિક્ષણ આપવું જોઇએ. આજે આપણે મોંઘા ભાવની દવાઓ વાપરીએ છીએ. ગામડાંના દવાખાના ભારે પડી જાય છે. પ્રાંતવાર એકાદ મુખ્ય શાખા હોય જેમાં દવા, ઇન્જેક્શન વિગેરે બનાવવામાં આવે અને ગામડાંનાં દવાખાનામાં પૂરા પાડવામાં આવે તો દવાખાનું બહુ જ ઓછા ખર્ચે ચાલે. આ દવાઓ બીજી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક હોય છે. ઇન્જેક્શન માટે બહારથી દવાઓ ખરીદવી પડે છે જેની કિંમત બહુ આપવી પડતી નથી કારણકે તેનું Prescription આપણે ત્યાં બનાવવાનું હોય છે. બાબુજીના કામનો આ એક અગત્યનો ફાળો છે. જેમ આનો પ્રચાર થશે તેમ આ કામની માણસોને કિંમત સમજાશે.

હું કલકત્તા હતો ત્યારે બાબુજી Cheap Remedies જેવું એક મોટું પુસ્તક લખી રહ્યા હતા. આજે લગભગ પૂરું થઇ ગયું હશે. બાબુજી કહેતા હતા કે તે પુસ્તક વાંચવાથી માણસ ઘેર બેઠા સાધારણ ડોક્ટર જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

મહાત્માજીની આજ્ઞાને માન આપી બાબુજી હરિજન કામ કરવા લાગ્યા. દવાખાનાની શરુઆત ત્યાર પછી થયેલી. દવાખાનાના કામ ઉપરાંત તેઓ હરિજન ભાઇઓ સાથે જાજરૂ સાફ કરવા જતાં. જાહેર તેમજ અંગત માલિકીના મકાનમાં જ્યાં જ્યાં જાજરૂ હોય ત્યાં હરિજન ભાઇઓ સાથે બાબુજીના આશ્રમના ભાઇઓ તેમને મદદ કરવા જતાં, અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં જાજરૂની વ્યવસ્થામાં ને સફાઇમાં ફેરફાર કરાવતા. માથે મળના ડબા ઉપાડી મળની ગાડીમાં નાખી આવતા. હરિજનોને તેટલી રાહત મળતી. કામ કરવામાં ત્રાસ ઓછો પડતો તે ઓછો થતો, ઘણા જાજરૂમાં મળની વ્યવસ્થા બરાબર થતી નહિ માણસો બેદરકારીથી જાજરૂ બગાડી ચાલ્યાં જતાં, મળ પણ અસ્તવ્યસ્ત પડ્યો હોય. આ બધી મુશ્કેલીને દૂર કરવાના આશયથી સાથે ડબા લઇ

જાજરૂ સાફ કરવા જતાં. ઘણે ઠેકાણે તેમનાં માન જવાથીજ ઘણો ફેરફાર અને સુધારા થઇ જતાં. જાજરૂ સાફ કરવા જતાં, કેટલો ત્રાસ સહન કરવો પડતો તેનો એક પ્રસંગ યાદ મને આવે છે. અમારે ત્યાં ચર્માલયનું કામ કરનાર એક ભાઇ જાજરૂ સાફ કરવા જતાં એક દિવસ જાજરૂના મળ ઉપાડવા નીચે ગયા. માથું નીચે હતું. ઉપરથી કોઇએ મળ ફેંક્યો, નીચે જોવાની પણ દરકાર ન કરી, સાફ કરનાર ભાઈનું આખું માથું મળથી ભરાઇ ગયું. આતો એક પ્રસંગ મેં મૂક્યો. હરિજનો ઉપર આથી ક્યાંયે વિશેષ ત્રાસ ગુજારવામાં આવે છે. આવો કોઈ પ્રસંગ બને ત્યારે તેઓ તેમના નસીબનો વાંક કાઢશે. દુઃખ ને અપમાન સહન કરવાનો તેમનો જન્મસિધ્ધ હક્ક હોય તે રીતે સહન કર્યે જાય છે. અતિ ત્રાસ અને જુલ્મનું તો આ પરિણામ નહિ હોય ને? તેમના દુઃખનો ખ્યાલ બુદ્ધિથી કરી શકાતો નથી. તેમની સાથે તેમના જેવા થઇને રહેવાથી આવે છે તેની અનુભવે ખબર પડે છે–કલ્પી શકાતો નથી. સેંકડો વર્ષોથી આ વર્ગ કચડાયેલો અને દબાયેલો છે. તેમને માથું ઉંચકવાની હોંશ પણ નથી રહી. તેમની સાચી સ્થિતિનું ભાન કરવા બાપુજી અને તેમના માણસો તેમના સાથે રહેવા લાગ્યા. તેમના જેવું કામ કરવા લાગ્યા. તેમને શિક્ષણ આપવા લાગ્યા સાંભળ્યું છે કે એક વખત બાપુજીએ હરિજનોને દારૂ છોડાવવા આઠ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. ઉપવાસના પરિણામની મને ખબર પડી નથી. એટલે એ વિષે હું કાઇ કહી શકું નહિ, આટલું કામ કરવા છતાં એક પણ ઠેકાણે તેમના કામ વિષે વાંચવામાં આવ્યું નથી.

હરિજન પ્રવૃતિ હાથમાં લેતાં તેમના સુખદુઃખ, કામ વિગેરે બાપુજી વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે ચમારોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ચમારો પોતાનો ધંધો મૂકીને શા સારૂ મીલમાં મજુરી કરવા કે બીજું કામ કરવા જતા હશે? હિન્દુસ્તાનમાં કાપડ સિવાયનો બીજો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ ચામડાંનો છે. દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆનું આખું ચામડું (Raw hides) પરદેશ ચડે છે ને કરોડોનું તૈયાર કમાવેલું ચામડું (Tanned Leather) આયાત થાય છે. મહાત્માજીએ ચામડાંના બે ભાગ પાડી દીધા છે. એક મડદાલી–કુદરતી મોતે મરેલાં ઢોરનું ચામડું બીજું હલાલી–કતલખાનામાંથી આવેલું ચામડું. મોટા શહેરોમાંથી મોટે ભાગે ચામડું કતલખાનામાંથી આવે છે. આજસુધી આપણામાં એક માન્યતા જડ ઘાલી બેઠી હતી કે મોટે ભાગે ચામડાં હલાલી જ આવે છે અને ચામડાં માટે કતલ કરવામાં આવે છે. ચામડાંનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યા પછી ખબર પડી છે કે સેંકડે પોણોસોથી એંસી ટકા ચામડું મડદાલી આવે છે. ચામડાંની બજારોમાં બન્ને જાતના ચામડાં સાથે આવે છે. વેચનાર માણસ મડદાલી–હલાલીનો ભેદભાવ રાખતો નથી. તે તો હલાલીને નામે જ બધો માલ વેચે છે. મડદાલી ચામડાં એટલે બગડેલાં, જીવડાંએ ખાધેલાં કે ગીધડાંએ કાણાં પાડેલાં નહિ પણ હલાલી ચામડાં જેટલા જ સારા, ટકાઉ અને દરેક કામમાં ઉપયોગમાં આવી શકે એવાં હોય છે. આપણે ત્યાં ચામડાંની કિંમત નથી. તેનાં તરફ ચમારો બેદરકાર છે, બીજા પ્રાંતોમાં તેની ખૂબ સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચામડું એકપણ ઠેકાણે ઘસાય નહિ તેમજ બગડે નહિ તેની પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવે છે. ચામડાંની કિંમત તેની જાત ઉપરથી થાય છે. તેનાં દરેકનાં ખાસ નામ આપવામાં આવ્યા હોય છે. મડદાલી ચામડાં સારા હોય તો તેની હલાલ જેટલી કિંમત આવે છે. સારા ચામડાંને કોઈ મુડદાલી સમજીને લેતું જ નથી.

આ ઉદ્યોગને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવો હોય તો ચમારોના ઝૂંપડે ઝૂંપડે દાખલ થઇ એમને નવા પધ્ધતિએ ચામડું કમાવતા શીખવવું જોઇએ. ગામડે ગામડે આ ઉદ્યોગને ચમારો શરૂ કરી દે તો આજે કરોડો રૂપીઆનું આખુ ચામડું (Raw hides) પરદેશ જતું અટકે આજે જે તૈયાર ચામડું આયાત કરવું પડે છે તેના બદલે તૈયાર ચામડા નિકાસ થાય.

આ હેતુને ધ્યાનમાં લઇને હરિજન સેવક સંઘે એક મોટા ચર્માલયની યોજના તૈયાર કરી, તેનું કામ બાપુજીને સોંપવામાં આવ્યું. ચર્માલયનું કામ શાસ્ત્રીય પધ્ધતિએ શરૂ કર્યું હોય તો તેમાં વિજ્ઞાનની ખાસ જરૂર પડે. વિજ્ઞાન વગર તો કામમાં સફળતા મળે જ નહિ.

સતીશબાબુએ તો વિજ્ઞાનને જીવનના વ્યવહારમાં ઉતારેલું છે. આ કામને સફળ બનાવવામાં તેમને જરા પણ મુશ્કેલી આવે નહિ. કલકત્તામાં હરિજનોની વસ્તીવાળા ભાગમાં આ ચર્માલય ખોલવામાં આવ્યું. તેની આજુબાજુ મોટા મોટા ચર્માલયો (Tanneries) આવેલાં છે. ચર્માલયની ખોટ શરૂઆતમાં પૂરી કરવા મશીન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. એક તરફ ગૃહ વિભાગ– જેમાં દરેક કામ હાથથી કરવામાં આવે છે. બીજો મશીન વિભાગ–જેમાં મશીનથી ચામડું તૈયાર કરી બહાર વેચવામાં આવે છે. હરિજન સેવકસંઘે દસ હજાર રૂપીઆ આ ચર્માલય પાછળ રોક્યા છે. દરેક પ્રાંતના એક એક વિદ્યાર્થીને બોલાવી ચર્માલયનું કામ શાસ્ત્રીય પધ્ધતીએ શીખવવું. દોઢ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી તેમને Practical અને Theoratical ચામડાંનું કામ શીખવવું. સાથે વિજ્ઞાનનું ચર્માલય પૂરતું જરૂરી જ્ઞાન આપવું. જેથી પ્રાંતીય ચર્માલયો નિષ્ફળ ન જાય. ચામડાં કમાવવાનો આધાર મુખ્યત્વે વિજ્ઞાન ઉપર હોય છે. ક્રુમ, પેટન્ટ વિ. જાતના ચામડાં જુદા જુદા કેમિકલથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આજ સુધી મોટા મોટા Tanneries એમ માને છે કે ક્રુમનું ચામડું મશીનરી સિવાય તૈયાર થઇ શકે જ નહિ. શ્રી. સતીશબાબુએ તેમની એ માન્યતાને ખોટી ઠરાવી. ક્રુમ ચામડાંને કેવળ હાથથી જ–મશીનની મદદ સિવાય તૈયાર કરાવવા લાગ્યા. ત્યાંની જ પધ્ધતીએ અજ્ઞાન હરિજનનો છોકરો પણ તેના ઝૂંપડામાં ક્રુમનું ચામડું તૈયાર કરી શકે છે તે ત્યાંના સ્થાનિક ચમારોના છોકરાને શિક્ષણ આપી ગામડામાં ચર્માલય શરૂ કરાવી સિધ્ધ કરી બતાવ્યું.

સતીશબાબુના કામની અને જીવનની મારા જેવા વિદ્યાર્થી ઉપર શી અસર થઇ તે અને એમના બીજા પ્રસંગો હું કોઇક વેળા જણાવીશ. અત્યારે તો એટલું કહું કે કલકત્તા તરફ કોઇ સહેતુક સફર કરો તો આ પુરુષના દર્શન કરી આવજો.

●

ઉપહાર

ધરી ઉરે ઢાલ સહિષ્ણુતાની
સંસારના સૌ ઝીલવા પ્રહારો,
આપેલ મોંઘા મૂલ ઉપહારો
મારાથી હા! કેમ શકાય ઠેલી?

દેવજી રા. મોઢા

પરિશોધ : એક ગીતનાટિકા

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

પાત્રો

વાસંતી	પાનખર
કુંજકન્યા	ફૂલકન્યાઓ
પનીહારીઓ	

ખુલાસો

તપશ્ચર્યા, આશાભરેલી અને વાદળીનાં મોતીની જેમ આ બાળનાટકને પણ ગીતોમાં જ ખેંચી જવાની ઉમેદ હતી. અને કલ્પનાની આંખે અનેક વખત એ નાનકડા પગની કુદડીઓ અને ગીતલહરીઓ જોઇ-સાંભળી હતી. પણ પ્રયોગ કરતાં જણાયું કે નાની વયની બહેનો માટે એ અતિ પરિશ્રમશીલ કાર્ય હતું. શ્વાસને અને પગને વિસામો ન લેવા દે એવી એ આખીયે સંકલના રૂડી રીતે પાર ઉતરે તેમ લાગ્યું નહિ એટલે વચ્ચે નાનકડા સંવાદોની દોરીથી ગીતોને ગૂંથી લેવાં પડયાં છે.

ભજવનારી બહેનોનું વય કયાં સુધીનું હોવું જોઈએ તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કાર્ય ભજવાવનારી સંસ્થાઓનું હોય છે. વેષપરિધાન માટે, છાયાપ્રકાશની ગોઠવણી માટે, નેપથ્યસંગીત માટે કર્તાનો આગ્રહ હોય છે ખરો, પણ એ તો માત્ર આગ્રહ જ હોય છે. સાધનો વિપુલ હોય, પાત્રો અભિનયકુશળ તથા તાલ, લયની શાસ્ત્રીયતા સમજનારાં હોય તો કર્તાની કલ્પનાથીયે વધારે ભવ્ય ને સુંદર કાર્ય બની શકે. સાધનો ઓછાં હોય તો હરિશાઇમોન્ડની ખર્ચાળ સાડીઓને બદલે છાપેલાં-સાદાં છાયલો કે બાંધણીની સસ્તી ચુંદડીઓથી પણ કામ ચલાવી લેવાય. એટલે કલ્પનાસ્વામી-કર્તાના આગ્રહને તો ફક્ત સૂચના રૂપે જ માની લેવાનો છે. પછેડી હોય એવડી સોડ તાણવી.

સંગીતમાં પાંચસાત વાજિંત્રોવાળા વાદ્યમંડળની જરૂર નથી લાગતી મને. એકાદું મધુર વાયોલીન કે દિલરૂબા હોય, મૃદંગ કે તબલાની જોડ હોય અને ભજવૈયા થાકી ન જાય એવા ઉત્સાહી હોય તો લગભગ કલાકેક ચાલનારી આ મ્હેફીલ આનંદમૂર્છા પમાડી જાય નિઃસંશય.

ગુજરાતની અસ્મિતા જેમને હૈયે છે એવા આપણા કેટલાક કલાકારોએ એવી શંકા જાહેર કરી છે કે, પરપ્રાંતિય સંગીતના મોહમાં આપણે, ગુજરાતી સંગીત પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય થયાં છીએ. આ શંકા સાચી હોય તો પણ શરમાવાનું કાંઈ કારણ નથી, કારણ કે મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જન્મેલી બીજી અનેક ભાષાઓમાંથી ચળાઇને ગુજરાતી ભાષાને આજનું રૂપ મળ્યું છે તેમ મૂળ તો તમામ સંસ્કૃત રાગણીઓ જ છે. તાલ, લયની ચોકસાઇ સીધી ત્યાંથી જ અહીં ઉતરી આવી છે. ભલેને એની અસર આપણામાં ઉતરતી. કદાચ એમાંથી જ ગુજરાતી સંગીતને સાચી દિશા મળશે, રૂપ મળશે.

પહેલીવાર

[સળગતુ કોડિયું પાલવમાં સંતાડીને, વાસંતી કાંઇક શોધતી હોય તેમ ગાતી નાચતી પ્રવેશે છે.]

ગીત

વાસંતી:

કોણે દીઠી એને ?
કોણે દીઠેલ એનાં પગલાં પીતાંબરી ?
કોણે દીઠેલ એની આંખડી આંસુભરી ?
કોણે દીઠી એને ?
છોડની ઢળેલ પાંખો
ફૂલની મીંચેલ આંખો
તારલા ટીંગાય લાખો
શોધી શકે શેણે ?
કોણે દીઠી એને ?
કોકિલાની સીતારીએ, જાગી ઉઠેલાં વન,
ક્યાંય દીઠું તમે, વિલાયલું એનું વદન ?
સૂકી ફુલ પાંદડીની અંજલી ભરી જોણે
ક્યાંય દીઠી એને ?

[ગીતને છેલ્લે ચરણે થાકી ગઇ હોય તેમ વાસંતી નીચે બેસી જાય છે.]

ફૂલની સુગંધીમાંથી આવતી હોય તેમ ચાર ફુલકન્યાઓ પ્રવેશે છે. પ્રત્યેકના હાથમાં ફુલશણગાર છે.

ગીત

ફુલકન્યાઓ:

ઓરી ઓરી ચંદનીઓ આવે,
તારકમંડળીઓ લાવે,
ગીત વસંતલ ગવડાવે.
પાનખરજાય ત્યારે,
પરાગહિણી ધરાને:
નૂતનપરિમલ પહેરાવે
ઓરી ઓરી ચંદનીઓ.
આભભરેલ અલંકારે
શાં ગુંજન ક્યારે ક્યારે
નમતી સમીરણને ભારે
જો, ફુલમંજરીઓ આવે
ગીત વસંતલ ગવડાવે.
ઓરી ઓરી ચંદનીઓ

ફુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઇ) તમે નિરાશ થઇને અહીં કેમ બેઠાં છો બહેન ?

ફુલકન્યા બીજી: ઊભી રાખેલી હથેળીનું કોડિયું કેટલી જીજ્ઞાસાથી બળે છે? જાણે હથેળીમાં સૂરજ પ્રગટ્યો.

ફુલકન્યા ત્રીજી: દીવો લઇને કોઇકને શોધવા નીકળ્યાં લાગે છે.

વાસંતી: (ઊભી થઈ) શોધવા જ નીકળી છું તો! મારી મોટી બહેન પાનખરને શોધવા નીકળી છું. ક્યાંય તમે એને દીઠી?

ફુલકન્યા ચોથી: પાનખર કોણે નહિ દીઠી હોય ?

ફુલ કન્યા પહેલી: પાન ખરી ગયાં પછી જેવું ઝાડ દેખાય એવું એનું રૂપ હતું.

ફુલકન્યા બીજી: સુક્કાં પાન ખખડે એવું એનું હાસ્ય હતું.

ફુલકન્યા ત્રીજી: વડવાઇઓ જેવા એના કેશ હતા.

ફુલકન્યા ચોથી: બાવળની છાલ જેવાં એનાં વસ્ત્રો હતાં.

વાસંતી: હા, હા એજ. :અને એના ખોબામાં કરમાએલાં ફૂલો હશે. આંખોનાં આંસુ ગાલ ઉપર ઠરી ગયા હશે. શરીરે ઉઝરડા પડ્યા હશે.

ફુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિશાની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઇ હતી બહેન ?

ફુલકન્યા બીજી: એ તો રાગેવરે સરોવરે ભટકતી'તી. કૂવે કૂવે મોં ધોતી'તી. ઝાડવે ઝાડવે ચડીને પાન ખંખેરતી'તી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કાંઇ?

ફુલકન્યા ત્રીજી: ઓય મા! એને કાંઇ પૂછાય ખરું? એનું રૂપ જોઇને તો અમને બીક લાગતી'તી.

વાસંતી: અ રે રે, હવે તો એ બહુ દૂર ચાલી ગઇ હશે.

ફુલકન્યા ચોથી: વાસંતીબહેન! તમે એને ઘર બહાર શા સારુ નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લૂછતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન!

ફુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાસંતી બહેન ?

વાસંતી: વાડીને હીંચકે એ હીંચકતી'તી. ત્યાં હું ગઇ અને મને હીંચકવા દેવાની મેં જીદ કરી. એ તો ખડખડ, હસી પણ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી બાને બોલાવી લાવી.

ફુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી?

વાસંતી: હા, ને મને હીંચકે બેસાડી. પણ બહેન વિના હીંચકો હલાવે કોણ? એટલે હું એને શોધવા નીકળી. સવારની ગઈ છે તે અત્યાર સુધી આવી નથી. જુઓને હવે તો ચાંદો પણ આકાશની અધવચ્ચે આવ્યો છે.

ફુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીબહેન! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ. આપણે સૌ મળી પાનખરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-ફુલકન્યાઓ: (જતાં જતાં) :ગ:

ગીત

જેને બળે બળે ચાંદની દીવો:
દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
શોધવા નુપૂરવાણી.
દિનકરતણા અંતિમ શ્વાસે
દિવસની દોરી ખેંચાઇ જાશે:
તારા વિના કોણ ગીત ગાશે?
શ્વેતામ્બરા
સખી પાનખરા!
મને આવતી જાણી.
પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી?

[જાય છે.]

બીજીવાર

[કૂવાકાંઠે પનીહારીઓ આવે જાય છે. ને ગીતની સાંકળ અતૂટ રાખે છે.

પનીહારીઓ:

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને કોયલરાણી પૂછે છે પરાણે
કૂવામાં કેસુડાં કોણે વેર્યાં વાસંતીબ્હેન?
આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને ઢેલડરાણી પૂછે છે પરાણે
આભે ઇન્દ્રધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીબ્હેન?
આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને સુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીબ્હેન?

[વાસંતી અને ફૂલકન્યાઓ ગાતી ગાતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-ફૂલકન્યાઓ:

ગીત

આંખડી દેખે ને જોતું
અંતર ન દેખતું
એવાં રે અજવાળાં મારે લાવવાં પીતાંબરી!
ફૂલની પરાગ તણું
જેને નથી બારણું

ફુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઇ) તમે નિરાશ થઇને અહીં કેમ બેઠાં છે। બહેન ?

ફુલકન્યા બીજી: ઊંચી રાખેલા હથેળીનું કોડિયું કેટલી જીજ્ઞાસાથી બળે છે? જાણે હથેળીમાં સુરજ પ્રગટયો.

ફુલકન્યા ત્રીજી: દીવા લઇને કોઇકને શોધવા નીકળ્યાં લાગે છે.

વાસંતી: (ઊભી થઇ) શોધવા જ નીકળી છું તો! મારી મોટી બહેન પાનખરને શોધવા નીકળી છું. ક્યાંય તમે એને દીઠી?

ફુલકન્યા ચોથી: પાનખર કોણે નહિ દીઠી હોય ?

ફુલ કન્યા પહેલી: પાન ખરી ગયાં પછી જેવું ઝાડ દેખાય એવું એનું રૂપ હતું.

ફુલકન્યા બીજી: સુકાં પાન ખખડે એવું એનું હાસ્ય હતું.

ફુલકન્યા ત્રીજી: વડવાઇએ જેવા એના કેશ હતા.

ફુલકન્યા ચોથી: બાવળની છાલ જેવાં એનાં વસ્ત્રો હતાં.

વાસંતી: હા, હા એજ. અને એના ખોબામાં કરમાએલાં ફૂલો હશે. આંખોનાં આંસુ ગાલ ઉપર ઠરી ગયા હશે. શરીરે ઉઝરડા પડયા હશે.

ફુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિશાની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઇ હતી બહેન ?

ફુલકન્યા બીજી: એ તો સરોવરે સરોવરે ભટકતી'તી. કૂવે કૂવે મોં ધોતી'તી. ઝાડવે ઝાડવે ચઢીને પાન ખંખેરતી'તી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કાંઇ ?

ફુલકન્યા ત્રીજી: ઓય મા! એને કાંઇ પૂછાય પરું ? એનું રૂપ જોઇને તો અમને બીક લાગતી'તી.

વાસંતી: અ રે રે, હવે તો એ બહુ દૂર ચાલી ગઇ હશે.

ફુલકન્યા ચોથી: વાસંતીબહેન! તમે એને ઘર બહાર શા સારુ નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લુછતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન !

ફુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાસંતી બહેન ?

વાસંતી: વાડીએ હીંચકે એ હીંચકતી'તી. ત્યાં હું ગઇ અને મને હીંચકવા દેવાની મેં જીદ કરી. એ તો ખડખડ હસી પણ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી બાને બોલાવી લાવી.

ફુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી ?

વાસંતી: હા, ને મને હીંચકે બેસાડી. પણ બહેન વિના હીંચકો હલાવે કોણ? એટલે હું એને શોધવા નીકળી સવારની ગઇ છે તે અત્યાર સુધી આવી નથી. જુઓને હવે તો ચાંદો પણ આકાશની અધવચ્ચે આવ્યો છે.

ફુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીબહેન! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ. આપણે સૌ મળી પાનખરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-ફુલકન્યાઓ: (જતાં જતાં) :

ગીત

જેને બળે પણે ચાંદની દીવો:
દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
શોધવા નુપૂરવાણી.
દિનકરતણા અંતિમ શ્વાસે
દિવસની દોરી ખેંચાઇ જાશે:
તારા વિના કોણ ગીત ગાશે?
શ્વેતામ્બરા
સખી પાનખરા!
મને આવતી જાણી.
પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી?

[જાય છે.]

બીજીવાર

[ફૂલાકડિ પનીહારીઓ આવે જાય છે. ને ગીતની સાંકળ અતૂટ રાખે છે.

પનીહારીઓ:

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને કોયલરાણી પૂછે છે પરાણે
ફૂવામાં કેસુડાં કોણે વેર્યાં વાસંતીબ્હેન?
આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને ઢેલડરાણી પૂછે છે પરાણે
આભે ઇન્દ્રધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીબ્હેન?
આંબલીયાની ડાળે,
ને પનઘટની પાળે,
બેસીને સુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીબ્હેન?

[વાસંતી અને ફૂલકન્યાઓ ગાતી ગાતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-ફૂલકન્યાઓ:

ગીત

આંખડી દેખે ને જેનું
અંતર ન દેખતું
એવાં રે અજવાળાં મારે લાવવાં પીતાંબરી!
ફૂલની પરાગ તણું
જેને નથી પારણું

તારાને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
ખારા સમુંદરની મીઠી વીરડી વસંતડી !
ઊંડાં અંધારાની તારકદીવડી વસંતડી !
એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ઊગતાં
એવાં પ્રભાત મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પનિહારીઓ ઊભી રહે છે.]

પહેલી પનિહારી: અંધારાની આંચ હવે કોઈને નહિ આવે વાસંતીબહેન, જુઓને ધરતીને અંગે અંગે પરાગની વાણી ફૂટી છે.

બીજી પનિહારી: ને કૂવાનાં પાણીયે કેસૂડારંગી થઈ ગયાં છે.

ત્રીજી પનિહારી: કળીઓ જન્મે છે ને ખીલે છે. ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાદુઈ ચીતારો ચીતરી ગયો છે. પવન પણ ગીત ગાતો હોય તેમ ઉડે છે.

વાસંતી: મને એમાંનું કશું ગમતું નથી.

પહેલી પનિહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીબહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી બહેન પાનખરનો ગઈ કાલથી પત્તો નથી. અમે આખો વગડો ખૂંદી જોયો, જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયાં છે. ધરતીએ ઝાડે ઝાડને નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશી ફુલોને રંગ આપ્યા છે. પવને પંખીઓને વાચા આપી છે. આમાં હું મારી બહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પનિહારી: વાસંતીબહેન, પાનખરને મેં ગઈ કાલે અહીં કૂવાકાંઠે જોઈ હતી.

વાસંતી: (જીજ્ઞાસાથી): ગઈકાલે સવારે ?

ત્રીજી પનિહારી: હા, હા. તડકો આવ્યો ને એ ચાલી ગઈ.

પહેલી પનિહારી: અને આખા દિવસની ભૂખી હશે એટલે આમલીનાં કુણાં કુણાં બધાં યે પાન ચાવી ગઈ. (બતાવી) જુઓને આ પાન તો આજે પરોઢીએ ફૂટયાં છે.

વાસંતી: (શ્વાસ ખેંચી): ભૂખનું દુઃખ કોઈનાથી કેમ નહિ ખમાતું હોય ?

[દૂર કોયલ બોલે છે.]

ચોથી પનિહારી: ગઈકાલે તો પંખીએ પણ બોલતાં નહોતાં. બે ચાર કોયલો તો માળા વિના ટાઢથી ઠૂંઠવાઈને મરી ગઈ.

વાસંતી: આખા વગડાની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંનાં વહેતાં પાણી પણ એમજ બોલતાં હતાં. સંપાળી ધરતી પણ હાલકાચબાની પીઠ જેવી બની ગઈ હતી. (બૂમ પાડી) ઓ બહેન ! ઓ મોટી બહેન ! આ તેં શું કર્યું ?

[નીચે બેસી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: બહેન, એમ થાકીને નીચે બેસી જશો તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી શકશે? ૯૭
આપણે કુંજોને તો જોઈ નથી.

વાસંતી: થાક પગને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. મને વારે ઘડીએ એમ થયા કરે છે કે વગડાના આ ફુલ-ગુલાબી પરિવારનો શાપ વહોરીને પાનખર ક્યાં સંતાઈ શકશે?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાચવ્યાં છે (બતાવી) જુઓ આ રહ્યાં.

[બધાં નીચાં નમી પગલાંને જોઈ રહે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

કુલકન્યા બીજી: આ પગલે પગલે પાનખરને જરૂર શોધી શકાશે.

વાસંતી: ચાલો ત્યારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં વાસંતીબહેન, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેલ.

[સૌ ગાય છે.]

વાસંતી, કુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

ગીત

ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણો.
મારગ આ સુરભિભીનો
ચલો ચલો ચલો,

આ ઉડતો પાલવ કોનો?
કુલગુલાબી સંધ્યાનો.
કેસરવરણી કન્યાનો.
ચલો ચલો ચલો

જો સંધ્યાના પાલવમાં
તારકની પ્રગટી સેના:
તેજ છલોછલ એ નેનાં
ચલો ચલો ચલો.

[જાય છે.]

ત્રીજીવાર

[સવાર, કુંજકન્યા ગાતી ગાતી આવે છે. સામે વૃક્ષોની ઘટા છે. આમલીને પાનેપાને ફોલ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોહક અને ફૂલગુલાબી છે.

કુંજકન્યા:

ગીત

આવરે વસંત, એલી આવરે વસંત,
હરિયાળી ધરતીનું બિછાનું હસંત.
એલી આવરે વસંત.

ફૂલે ફૂલે રૂપ તારું,
શિતલ સ્વરૂપ તારું;

તારાને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
ખારા સમુંદરની મીઠી વીરડી વસંતડી !
ઊંડાં અંધારાની તારકદીવડી વસંતડી !
એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ઊગતાં
એવાં પ્રભાત મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પનિહારીઓ ઊભી રહે છે.]

પહેલી પનિહારી: અંધારાની આંચ હવે કોઈને નહિ આવે વાસંતીબહેન, જુઓને ધરતીને અંગે અંગે પરાગની વાણી ફૂટી છે.

બીજી પનિહારી: ને કૂવાનાં પાણીયે કેસુડારંગી થઇ ગયાં છે.

ત્રીજી પનિહારી: કળીઓ જન્મે છે ને ખીલે છે. ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાદુ ચીતારો ચીતરી ગયો છે. પવન પણ ગીત ગાતો હોય તેમ ઉડે છે.

વાસંતી: મને એમાંનું કશું ગમતું નથી.

પહેલી પનિહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીબહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી બહેન પાનખરનો ગઈ કાલથી પત્તો નથી. અમે આખો વગડો ખૂંદી જોયો, જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયાં છે. ધરતીએ ઝાડે ઝાડને નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશે ફુલોને રંગ આપ્યા છે. પવને પંખીઓને વાચા આપી છે. આમાં હું મારી બહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પનિહારી: વાસંતીબહેન, પાનખરને મેં ગઇ કાલે અહીં કૂવાકંઠે જોઈ હતી.

વાસંતી: (જીજ્ઞાસાથી): ગઇકાલે સવારે ?

ત્રીજી પનિહારી: હા, હા. તડકો આવ્યો ને એ ચાલી ગઇ.

પહેલી પનિહારી: અને આખા દિવસની ભૂખી હશે એટલે આમલીનાં કુણાં કુણાં બધાં યે પાન ચાવી ગઇ. (બતાવી) જુઓને આ પાન તો આજે પરોઢીએ ફૂટયાં છે.

વાસંતી: (શ્વાસ ખેંચી): ભૂખનું દુઃખ કોઇનાથી કેમ નહિ ખમાતું હોય ?

[દૂર કોયલ બોલે છે.]

ચોથી પનિહારી: ગઈકાલે તો પંખીઓ પણ બોલતાં નહોતાં. બે ચાર કોયલો તો માળા વિના ટાઢથી ઠુંઠવાઇને મરી ગઇ.

વાસંતી: આખા વગડાની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંનાં વહેતાં પાણી પણ એમજ બોલતાં હતાં. સુંવાળી ધરતી પણ હાલકડોલકવાની પીડ જેવી બની ગઇ હતી. (બૂમ પાડી) ઓ બહેન ! ઓ મોટી બહેન ! આ તેં શું કર્યું ?

[નીચે બેસી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: બહેન, એમ થાકીને નીચે બેસી જશો તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી શકાશે? હજી આપણે કુંજોને તો જોઇ નથી.

વાસંતી: થાક પગને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. મને વારે ઘડીએ એમ થયા કરે છે કે વગડાના આ કુલગુલાબી પરિવારને શાપ વહોરીને પાનખર ક્યાં સંતાઈ શકશે?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાચવ્યાં છે (બતાવી) જુઓ આ રહ્યાં.

[બધાં નીચાં નમી પગલાંને જોઈ રહે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

કુલકન્યા બીજી: આ પગલે પગલે પાનખરને જરૂર શોધી શકાશે.

વાસંતી: ચાલો ત્યારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં વાસંતીબહેન, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેલ

[સૌ જાય છે.]

વાસંતી, કુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

ગીત

ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણો.
મારગ આ સુરભિલીનો
ચલો ચલો ચલો,

આ ઉડતો પાલવ કોનો?
કુલગુલાબી સંધ્યાનો.
કેસરવરણી કન્યાનો.
ચલો ચલો ચલો

જો સંધ્યાના પાલવમાં
તારકની પ્રગટી સેના:
તેજ છલોછલ એ નેનાં
ચલો ચલો ચલો.

[જાય છે.]

ત્રીજીવાર

[સવાર, કુંજકન્યા ગાતી ગાતી આવે છે. સામે વૃક્ષોની ઘટા છે. આમલીને પાનેપાને કોલ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોહક અને કુલગુલાબી છે.

કુંજકન્યા:

ગીત

આવરે વસંત, ઓલી આવરે વસંત,
હરિયાળી ધરતીનું બિછાનું હસંત.
ઓલી આવરે વસંત.

ફૂલે ફૂલે રૂપ તારું,
શિતલ સ્વરૂપ તારું;

પાને પાને બેસી આજે બોલતી સુગંધ
એલી આવરે વસંત.

પવનના પંથ ખૂલ્યા,
પંખીઓના કંઠ ખૂલ્યા,

કુંજે કુંજે ખુલી તારી આંખડી અનંત
એલી આવરે વસંત.

[કરેણુની સૂકી ડાળખીઓ અંજલિમાં લઈને પાનખર પ્રવેશે છે. ડાળખીઓ જેવું જ ફિક્કું એનું મોં છે, બીતી હોય તેમ તે આવે છે; ધીમેધીમે ગાતી ગાતી, દૂરથી કોયલની સ્વરધારા સંભળાય છે.]

પાનખર:

ગીત

મારે કોયલશું બ્હેનપણાં
બ્હેનપણાં તોય રીસામણાં,
ઉભી વચ્ચોવચ્ચ શી બ્રમણા ?
મારી હથેલીએ બેસી બેસી
ચણે કોયલ રેખા
સ્વજનો યે મારાં કેવાં અદેખાં ?
ખંખેરી પાન-પીતાંબર જૂનાં,
મોર બેસાડું વસંતઋતુના,
તોય બેઉ તણાં અંતર સૂનાં.
સ્મિત ગયાં મારાં,
ગીત ગયાં એનાં.
અંતરને વગડે ઉડી આગ
એ ઠારવા રાગ
નથી સરજાણા
ઓરે વસંતની નાચતી સેના ?

[વાસંતી એકલી શોધતી હોય તેમ પ્રવેશે છે. પાનખર વૃક્ષઘટામાં છૂપાય જાય છે.]

વાસંતી:

મેં તો દીવે દીવે એનાં પગલાં દીઠાં
એ તો હૈયે ઝીલાય એવાં હળવાં હોજી.
એને પગલે પગલે પડેલ પડઘા મીઠા
કોની વાણીમાં એને સંઘરવા હોજી ?

કુંજાન્યા: વાસંતી, વાસંતી, હું તને શોધી રહી છું

પાનખર (નેપથ્યમાં) : બધાં વસંતને જ શોધે છે, કોઇ પાનખરને શોધતું નથી.

વાસંતી (આમતેમ જોઇ) : કોણ બોલ્યું એ ?

કુંજકન્યા: ક્યારામાં છૂપાયેલી પાનખર બોલી.

વાસંતી (બૂમપાડી) : પાનુ, પાનુ, બ્હેન; અહીં આવ હું તને શોધી રહી છું.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) હું શું મોં લઇને ત્યાં આવું ? આખે વગડે મને તિરસ્કારી છે. બાએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકી છે. મારૂં ક્ષીણ શરીર હવે તો મારાથી ઊંચકાતું પણ નથી.

વાસંતી: (કરગરતી) : બ્હેન ! અહીં આવ અહીં આવ. તારો તિરસ્કાર કરનારા સૌને હું મનાવી આવી છું. આખા વગડાને રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. બા તો હવે તારા વિના ચોધાર આંસુએ રડે છે. તને અમે ઊંચકીને ઘેર લઇ જઇશું. પાનુ, જો જો નૃત્યમંડળીઓ તને પગલે પગલે શોધી રહી છે.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) મને નૃત્ય ગમતું નથી. હું તો અપંગ બની છું. મારા શબ્દોમાં પણ કુમાશ નથી. કુમાશ જોઉં છું ને એને કરડી ખાઉં છું. હું તો અહીંજ રહીશ. ક્યારામાં, સૂકાં પાન થઇને પડી રહીશ. આપણે કદિ સાથે નહિ રહી શકીએ બેન વાસંતી !

વાસંતી: (નરમ બની) : તારાં પગલાં જ જોયાં છે મેં. મોંનો અણસાર પણ ભૂલી ગઇ છું. દીવાને અજવાળે જોયેલાં એ પગની રેખા મેં કલ્પનામાં સાચવી રાખી છે. બ્હેન, ઓ બ્હેન, એકજ વખત, છેલ્લીવાર તારાં દર્શન થયાં હોત—

પાનખર: (નેપથ્યમાં,ધીમા અવાજે) એ નહિ બની શકે. મને અહીં જ પડી રહેવા દે.

વાસંતી: (હતાશ થઇ, નીચે બેસી) ત્યારે મારે તો માત્ર એ પગલાં જ સાચવવાં રહ્યાં. રેતીમાં પડેલાં પગલાં.

[દૂરથી કુલકન્યાઓ અને પનિહારીઓ ગાતી નાચતી પ્રવેશે છે, પાનખરને શોધવા જતાં ભૂલી પડેલી વાસંતીને શોધતી.]

કુલકન્યાઓ:
પનિહારીઓ:

અહીં પગલાં મળ્યાં જ્યોતિનાં
એ વસંતનાં કે કોનાં ?
વહેતાં ઝરણાંને કંઠ મળ્યા,
આડે વગડે કમળો પ્રગટ્યાં:
તૃણબિન્દુ બન્યાં મોતીનાં
એ વસંતનાં કે કોનાં ?

[પડદો.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

એનું સ્થાન અને પ્રચાર

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

આજના જમાનાનું એક લક્ષણ એ ગણાય છે કે જુદા જુદા પ્રાંતના લોકો પોતપોતાની પ્રાંતીયતા બાજુએ મૂકીને રાષ્ટ્રહિતનાં કાર્યોમાં એક બીજાની સાથે સહકાર કરવા લાગ્યા છે. મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રમાં થયો છે. મારું વતન કર્ણાટક ગણાય છે. વીસ વર્ષ સુધી મેં ગુજરાતમાં રહીને તેની થઈ શકી તેટલી સેવા કરી અને આજે સિંધમાં આવીને આપ લોકોને હિંદી પ્રચારના કાર્યમાં સાથ આપી રહ્યો છું. પણ કોઈ એમ ન સમજે કે આજના જમાનાનું જ આ ખાસ લક્ષણ છે. કેરલ પ્રાંતના શ્રી. શંકરાચાર્યના ગુરુ કુમારિલ વાદ આસામના હતા તોપણ તેમણે તે વખતની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત મારફતે લોકો સાથે ધર્મવિચારનો વિનિમય કર્યો હતો.

ભારતવર્ષ હંમેશાં અખંડ રહ્યું છે. કોઈ એમ નથી માનતું કે શ્રીકૃષ્ણ ગુજરાતના હતા અને શ્રી રામચંદ્ર સંયુક્ત પ્રાંતના હતા. જ્યારે દેશની સંસ્કૃતિ નિર્બળ બની જાય છે ત્યારે તેના નાના નાના વિભાગો પોતપોતાને અલગ માને છે અને લોકો સંકુચિત બને છે. પણ જ્યાં સુધી દેશનો આત્મા શક્તિસંપન્ન રહેશે ત્યાં સુધી ભારતીય ઐક્તા સહેલાઈથી પ્રગટ થતી રહેશે.

એમ તો સિંધપ્રાંત સાથેનો મારો સંબંધ ૧૯૦૬–૭ જેટલો જૂનો છે. કેટલાક સિંધી વિદ્યાર્થીઓ પૂનામાં અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા. તે દિવસોમાં પણ અમે પ્રાંતીયતા દૂર કરવાની જરૂરિયાત માનતા હતા એટલે તે સિંધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમારી મિત્રતા બંધાઈ. તેમાંના જીવતરામ કૃપાલાની સાથેનો મારો સંબંધ ગાઢો થયો અને તેમનાં કહેવાથી સને ૧૯૧૪ માં હું હૈદ્રાબાદમાં રહેવા આવ્યો. તેજ અરસામાં ડૉક્ટર ચોઇથરામ અને નારાયણ મલકાની સાથેનો મારો પરિચય બંધાયો અને વધ્યો અને કેટલાએ નવયુવકો સાથે પણ મિત્રતા બંધાઈ. સિંધમાં ચાર છ મહિના કરતાં વધારે વખત હું ન રહી શક્યો પણ સિંધ સાથેનો મારો પ્રેમ તે દિવસથી જાગ્યો તે જાગ્યો.

તે દિવસોમાં હું અહીંના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મારી ભાંગીતૂટી હિન્દી ભાષામાં બોલતો હતો અને થોડી થોડી સિંધી ભાષા પણ સમજવા લાગ્યો હતો. જો અહીં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી શીખી લેત. તે દિવસોમાં સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં નાગરી લિપિમાં છાપેલી

સિંધ હિંદી સંમેલન, કરાચી (તા. ૫-૬-૩૭)ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન. હિન્દી પરથી

સિંધી વાચનમાળા શીખવાતી હતી એટલે મારે માટે સિંધી ભાષા વધારે નજીકની હતી. પણ આજે હું સિંધી શીખવા ઇચ્છું તો મારે સિંધમાં જઈને જ રહેવું પડે. પુસ્તકો મારફતે સિંધી શીખવાનું મારે માટે મુશ્કેલ બન્યું છે કારણ કે આપની અરબીસિંધી લિપિ મને આવડતી નથી. નાગરિલિપિ છોડીને તમે મારા જેવાને દૂર રાખ્યો છે.

હું થોડો સમય કર્ણાટકમાં રહ્યો અને કાનડી સમજવા લાગ્યો. બંગાળામાં પાંચ છ મહિના રહ્યો અને બંગાળી સમજતો થયો. ગુજરાતમાં ઘણો વખત રહ્યો એટલે ગુજરાતી ભાષા તો મારે માટે માતૃભાષા જેવી જ બની ગઈ. સિંધમાં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી ભાષાને મેં મારી ભાષા બનાવી લીધી હોત.

આ બધું મેં એટલા માટે કહ્યું છે કે શરૂઆતથી જ મારે એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત આપની સમક્ષ રજૂ કરવો છે કે હિંદમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ પ્રાંતિય ભાષાઓનું છે. હું કોઈ ખાસ ભાષાનો ભક્ત નથી, હું તો જનસેવાનો ભક્ત છું. જ્યાં જે ભાષાદ્વારા આમ જનતાના હૃદય સુધી હું પહોંચી શકું ત્યાં તે ભાષા મારે માટે મુખ્ય છે. હું એમ નથી ઇચ્છતો કે સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તેલુગુ, કાનડી વગેરે ભાષાઓ નાશ પામે અને કેવળ એક જ રાષ્ટ્રભાષા આ દેશમાં રહે. હું તો એ માગું છું કે આપણા દેશની જનતા જાગૃત થાય, એની શક્તિ વધે; જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાની વૃદ્ધિ થાય અને આપણો દેશ આબાદ થાય. આ સાધના માટે ન તો સંસ્કૃત કામ આવે ન હિંદીથી કામ ચાલશે, અને અંગ્રેજી તો એક દિવસ પણ કામમાં નહિ આવે. સિંધની જનતાના હૃદય સુધી પહોંચવા માટે એકલી સિંધી ભાષા જ સમર્થ છે. તેથી આ પ્રાંતના લોકોએ સિંધીની તરફ જ વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જો સિંધીમાં જરૂરી શક્તિ ન હોય, અથવા સિંધીમાં ઊંચી કોટીનું સાહિત્ય ન હોય અથવા સિંધનું સાહિત્ય ગામડાં અને શહેરોના ભણેલાઓ અથવા લોકોની સેવા કરીને એમનું જ્ઞાન વધારતું ન હોય તો સિંધમાં પરિપૂર્ણ શક્તિ નહિ આવે અને સ્વભાષાનો દ્રોહ થયો હોવાથી લોકોમાં મૌલિકતા પણ કદી નહિ આવે. જનની, જન્મભૂમિ અને જન્મભાષાનો શાપ બહુ આકરો હોય છે. તે બધી શક્તિને હરી લે છે.

જન્મભાષાની જે ઉત્તમ સેવા કરે છે તે જ રાષ્ટ્રભાષાનું મહત્ત્વ સમજી શકે છે. આપણી રાષ્ટ્રભાષા તો સિંધુ નદીના જેવી છે. જેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિયાસ સતલજ વગેરે નદીઓનાં પાણી જો ઓછાં થઈ જશે તો સિંધુનાં પાણી પણ ઓછાં થઈ જશે. આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓ પુષ્ટ થશે તો જ આપણી રાષ્ટ્રભાષાને પુષ્ટિ મળશે. અને જેમ સિંધુ નદીએ પૂર્વ તરફની નદીઓનાં પાણી લેવા ઉપરાંત પશ્ચિમથી આવતી કાબુલ અને સ્વાત નદીનાં પાણી લીધાં છે તેમ આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં સંસ્કૃત કુટુંબની આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓનો ફાળો હોવા ઉપરાંત અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ફાળો પણ હશે.

પ્રાચીન કાળમાં આપણી રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત હતી. કોઈ પણ પ્રાંતમાં જાઓ તો પણ જેને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી હોય તેને કોઈ જાતની મુશ્કેલી પડતી નહિ. સંસ્કૃત ભાષા બધા પ્રાંતોને જોડનાર સીમેન્ટ જેવી હતી. બૌદ્ધ સમયમાં એ સ્થાન પાલીએ લીધું. માગધી પણ એ જ કામ કરતી હતી. આજે આખા ભારતવર્ષને એક કરવાનું કામ હિંદીને માથે આવ્યું છે. દિલ્હીના બાદશાહોએ ફારસી ભાષા ચલાવવાની ભારે કોશીશ કરી. ઉપરાંત આપણા દેશના લોકોએ પણ અરબી અને ફારસીમાં ઊંચી કોટિની લાયકાત મેળવી તો પણ એ પરદેશી ભાષા અહીં કેવી રીતે ચાલી શકવાની હતી! રાજવ્યવહાર પૂરતા નવા શબ્દો સ્વીકારીને આપણી ભાષાએ પોતાનું જ રાજ્ય ચલાવ્યું અને એની સમસ્ત રાજ્યકર્તાઓને પોતાનું શિર નમાવવું પડ્યું. આ ભાષાનું નામ પડ્યું ઉર્દૂ. ઉર્દૂ એટલે છાવણીની અથવા બજારની ભાષા. ધીમે ધીમે આ ભાષાનું પણ સાહિત્ય તૈયાર થયું.

પણ લોકોમાં સ્વભાષાનો જેટલો આગ્રહ હતો એટલો લિપિનો ન હતો. આપણા દેશમાં બહુ જ થોડા લોકો લખી વાંચી શકતા હતા. મોટા મોટા વિદ્વાનો

પણ લખવાનો મહાવરો રાખતા નહીં. લખવાનું કામ તો લહિયાનું ગણાતું. ઘણા વિદ્વાનો લખવાની તકલીફ જ ઉઠાવતા નહિ. વ્યાસજીએ આખું મહાભારત રચ્યું પણ તે લખવા માટે તેમને ગણેશજીને વિનંતી કરવી પડી. લખનારાઓની એક અલગ જાતિ હતી જે કાયસ્થ કહેવાતી હતી. આજે પણ દરેક માણસ શોર્ટ-હૅન્ડ ટાઇપિંગ જાણતો નથી. પણ જરૂર પડ્યે કોઇ સ્ટેનો-ટાઇપિસ્ટને રાખી લે છે. તે જ સ્થિતિ પ્રાચીન સમયમાં લખવા વિષે હતી. રાજ્યકર્તાઓએ પોતાની મગરૂર ખાતર પોતાની લિપિ જ ચલાવી, લોકોએ પોતપોતાની પ્રાંતીય લિપિથી સંતોષ માન્યો અને સામાન્ય જનતા માટે તો કાળા અક્ષર ભેંસ બરાબર હતા. આ કારણે આ દેશમાં લિપિના સવાલનું નિરાકરણ ન થયું. લિપિનો સવાલ આપણે ત્યાં છેલ્લાં સો વરસમાં જ ઊઠ્યો છે. આજે આપણે રાષ્ટ્રભાષાના સવાલ સાથે લિપિના સવાલની પણ ચર્ચા કરવાની છે. એની વાત હું પછીથી કરીશ.

જેમ આપણા દિલ્હીના બાદશાહોએ આપણી રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કર્યો અથવા તેમને કરવો પડ્યો, તે જ રીતે આપણા સાધુસંતોએ પણ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર ખૂબ જોરથી કર્યો છે. એનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય વૈદિક ભાષામાં હતું. બ્રાહ્મણોએ એનો ઇજારો માન્યો અને કહેવા લાગ્યા કે વૈદિક ભાષા તો અમે જ જાણી શકીએ બીજાનો એ માટે અધિકાર નથી. ત્યારે વ્યાસજી જેવા લોકસેવકોએ જનતા માટે પુરાણો રચ્યાં અને એને પંચમ વેદની પદવી આપી. આગળ ચાલતાં બ્રાહ્મણોએ આખી સંસ્કૃતભાષાનો ઇજારો પોતા પૂરતો કરી લીધો અને કહેવા લાગ્યા કે સંસ્કૃત તો દેવવાણી છે, ભૂદેવો જ એ શીખી શકે. વેદોનો ઠેકો લઇને વેદો સમજવાનું જ તેમણે મુશ્કેલ કરી મૂક્યું અને કહેવા લાગ્યા કે વેદો અર્થ કરવા માટે નથી, એ તો ઉચ્ચારણ માટે જ છે. પછી સંસ્કૃતનો એજ જાતનો ઠેકો કરી લેવાથી એનો પણ પ્રચાર કમેક્રમે બંધ થયો. એટલે સાધુસંતોએ સંસ્કૃત છોડીને દેશી ભાષામાં ધર્મજ્ઞાનની ગંગા વહેવરાવી અને તુલસીદાસ, સૂરદાસ, કબીર વગેરે સંતોની ભાષા રાષ્ટ્રભાષા બની ગઇ. આજે જોઇએ તો પણ કોઇ પણ પ્રાંતમાં સાધુ-સંન્યાસીઓ હિંદીમાં જ બોલે છે તથા લખે છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી મૂળે તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડના હતા પણ તેમણે હિંદીને અપનાવી અને એનો ભારે પ્રચાર કર્યો. હિંદી ભાષા જનતાની ભાષા થઇ સંસ્કૃત એક ખાસ વર્ગની જ ભાષા રહી ગઇ. ફારસી રાજ-કર્તાઓની ભાષા હતી પણ પરદેશી ભાષા હતી. તેની જડ જનતાના હૃદય સુધી ન પહોંચી. અંગ્રેજી ભાષાની પણ એ જ દશા છે. એ પણ પરદેશી રાજકર્તાઓની ભાષા છે. એણે અંગ્રેજી ભણેલા લોકોનો એક નવો વર્ગ ઊભો કર્યો છે. એ લોકો પોતાની જુદી ન્યાત કરી રહે છે, એ વર્ગ પોતાના સ્વાર્થને મુખ્ય ગણે છે, સામાન્ય જનતાના ધોરણ કરતાં એ વર્ગ વધારે ખર્ચાળ છે અને પ્રત્યેક બાબતમાં પાંગળો છે. એટલે એનું દેશાભિમાન ઉજ્જવળ હોવા છતાં પરિણામદાયી નીવડ્યું નથી. અંગ્રેજી જાણનારા લોકો ભારે વેતન માગે છે, તે કારણે તેમને પ્રજાને ચૂસનારી નીતિમાં સામેલ થવું પડે છે. પરિણામે જનતાને ચૂસનાર વર્ગો સાથે જ આપણા 'અંગ્રેજી ભણેલાઓ' ભળે છે. એમણે અંગ્રેજીની ગમે તેટલી સેવા કરી હશે તો પણ અંગ્રેજી આ દેશની ભાષા કદી બનવાની નથી.

સૌભાગ્યવશ આ અંગ્રેજી જાણનાર લોકોમાંથી થોડા એવા જાગૃત બન્યા છે અને જનતાની સાચી સેવા કરવા લાગ્યા છે. તેમને જણાઇ ગયું છે કે જનતાની સેવા તો લોકોની ભાષા મારફતે જ થઇ શકવાની છે તેથી કોઇ પણ એક દેશી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેની મારફતે જ રાષ્ટ્રની સેવા કરવી જોઇએ. આજે અંગ્રેજીને જે સ્થાન અપાયું છે તે અસ્વાભાવિક છે. તેનાથી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન બગડતું જાય છે. અંગ્રેજી ભાષા સાથે આપણે દ્વેષ નથી. એની મારફતે આપણને દુનિયાની ઘણી ચીજો મળી શકે છે પણ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન અંગ્રેજીને આધારે આપણે નહિ જીવી શકીએ. આપણી આંતરપ્રાંતીય મંત્રણા રાષ્ટ્રભાષા મારફતે જ થવી જોઇએ. પ્રાંતીયભાષા અને

રાષ્ટ્રીયભાષા વચ્ચે જો સુંદર સહયોગ જામી જશે તો એ બન્ને મળીને અંગ્રેજીને એનું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન નક્કી કરી આપશે.

આપણો હિંદી પ્રચાર કોઇ એક ખાસ ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાયેલો નથી. આપણે તો ભારતની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ કરીને સારા રાષ્ટ્રનું ઐક્ય સાધવા ઇચ્છીએ છીએ. જે ભાષા બધાને એકત્ર કરીને ઐક્ય સ્થાપી નહિ શકે તે રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન કદી પણ નહિ પામી શકે. આ ભાષામાં ભારતવર્ષનાં બધાં ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ મોજૂદ રહેવાં જોઇશે. આર્ય સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની સાથે સાથે દક્ષિણની દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ પણ એમાં ભળવી જોઇશે. અને આ ત્રિગુણાત્મક ત્રિવેણી મારફતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ બનશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ કોઇ પણ બીજાનો બહિષ્કાર કરતી નથી; એ તો બધાનો સમન્વય માગે છે. 'यस्मान्नो द्विजते लोको लोकान्नो द्विजते च यः' એવું એનું સ્વરૂપ બનશે. આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ પણ એવું બનો.

આપણી આ રાષ્ટ્રભાષાનું નામ હિંદી રાખ્યું છે. આ નામ આપણને મુસલમાનોએ આપ્યું અને આપણે તે મંજૂર રાખ્યું. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આ ભાષાને એક નવું નામ મળ્યું–હિન્દુસ્તાની, અને તે પણ આપણે મંજૂર રાખ્યું. જ્યારે દક્ષિણમાં શિવ અને વિષ્ણુના ઉપાસકો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ત્યારે કોઇ સમન્વયવાદી ઋષિએ કહ્યું કે હરિ અને હર એ બન્નેના સ્વરૂપમાં જુદાઇ ભલે હોય પણ તત્ત્વમાં તો બન્ને એક જ છે. આટલું કરીને એણે સંતોષ ન માન્યો પણ હરિહરની એક મૂર્તિ બનાવી તેની સ્થાપના કરી જેની પૂજા આજે પણ દક્ષિણમાં ચાલી રહી છે. આપણે પણ એ રીતે બન્નેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિથી જ હિંદી–હિન્દુસ્તાની શબ્દ બનાવીને આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યું છે. હિંદી–હિંદુસ્તાની એ ભાષા છે કે જે ઉત્તર હિંદના શહેરોમાં અને ગામડાંમાં વસતાં હિંદુ મુસલમાન વગેરે બધા લોકો જાણે છે તથા બોલે છે, અને જે ભાષા નાગરી તથા ફારસી એ બે લિપિઓમાં લખાય છે.

સિંધમાં હિંદી–હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર મુશ્કેલ નથી. કારણ કે સિંધી ભાષા હિંદીથી બહુ દૂર નથી. પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે અહીંના લોકો હીંદી સહેલાઇથી સમજી શકતા હોવાથી એનો પધ્ધતિસર અભ્યાસ કરતા નથી. પોતાના નોકરોની સાથે વાત કરવા પૂરતી ભાંગીતૂટી હિંદી આવડી ગઇ એટલે માની લે છે કે પોતાનું કામ પત્યું. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે એવું તો ત્યારે કહી શકાશે કે જ્યારે એને માટે બધા પ્રાંતોમાં પહોંચી જઇને ત્યાંના લોકોમાં ચૈતન્ય જાગૃત કરવાની શકિત આપણામાં આવે.

સિંધમાં હિંદુધર્મ તેમજ ઇસ્લામ બન્નેનું સ્થાન છે. બન્નેનાં મૂળ ઊંડાં છે. પડોશની ભાષાઓ સાથે પણ ઠીક ઠીક સંબંધ રહ્યો છે, પંજાબી અને રાજસ્થાની તો હિંદીનાં જ રૂપાંતરો છે. કચ્છી અને ગુજરાતી સિંધી સાથે મોટે ભાગે મળતી આવે છે. એક રીતે તો સિંધીમાં આ બધા સંસ્કારોનું સ્નેહસંમેલન થયું છે. અને મારી મરાઠી ભાષાનો પણ સિંધી સાથે સંબંધ છે. જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય દાખલ થયું ત્યારે કેટલાએ મહારાષ્ટ્રીઓએ અહીંની ભાષા શીખીને અહીંના કેળવણી ક્ષેત્રમાં સેવા કરી છે. અને તે એટલે સુધીની કે અહીંના નિશાળીઆઓ ગણિતને 'ગોડબોલા' કહે છે. સિંધના લોકો ધારે તો તેઓ રાષ્ટ્રભાષાની ઉત્તમ સેવા કરી શકે. સિંધમાં શીખ ધર્મની સુંદર અસર છે, સૂફીવાદનો પણ ઊંડો પ્રભાવ છે, બ્રહ્મસમાજ અને વેદાન્તની અસર ઓછી નથી થઇ. છતાં કહેવું પડે છે કે આજના જમાનાના સિંધીઓ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જેટલો કરવો જોઇએ તેટલો કરતા નથી. શ્રી. દયારામ ગિદુમલે અહીં સંસ્કૃત પાઠશાળા ખોલી. એનો બહુ જ ઓછા લોકોએ લાભ ઊઠાવ્યો. ચાર બ્રાહ્મણ ગોરના છોકરાઓ થોડુંક સંસ્કૃત શીખે એથી કાંઇ આપણું દળદર ફીટવાનું હતું ? સંસ્કૃત સંસ્કૃતિનો પરિચય થાય અને એની અસર જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કારિતા ત્રણે પર પડે ત્યારે સંસ્કૃત શીખ્યું

પ્રમાણ ગણાય. સંસ્કૃત સાહિત્યનો જેટલો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એટલો અહીંના લોકોએ ન કર્યો. ઇતિહાસ સંશોધન માં પણ સિંધનો હિસ્સો ઓછો છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં સમાજમાં જે પુનઃ રચના આવી રહી છે એની મીમાંસા કરનારા લોકોને સિંધ પાસેથી બહુ ઓછું મળી શક્યું છે. આ કારણે જ સિંધી સાહિત્યમાં બીજા પ્રાંતો સાથે સરખાવતાં ઓછી પ્રગતિ થઇ છે. જો ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી સાહિત્યનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવે અને તેની મારફતે સિંધી ભાષાને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો સિંધી ભાષા જરૂર પોતાની શક્તિ અને મૌલિકતા પ્રગટ કરી શકશે.

સિંધમાં હિંદુમુસલમાનનો પ્રશ્ન છે. જે રીતે અંગ્રેજો પહેલવહેલા ગુજરાતમાં આવ્યા તેવી રીતે મુસલમાન લોકો પહેલવહેલા સિંધમાં આવ્યા. ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં છતાં નથી હિંદુ લોકો ઇસ્લામને દૂર કરી શક્યા કે નથી મુસલમાનો હિંદુ ધર્મને દાબી શક્યા. ઇશ્વરની રચના જ એવી દેખાય છે કે બન્ને સમાજ હંમેશ માટે એક સાથે રહે, એક બીજા પાસેથી શીખે અને એકબીજાની સેવા કરતા કરતા એક બની જાય.

આર્ય અને નાગ લોકો વચ્ચે જે ઝગડો ચાલી રહ્યો હતો તેને ખતમ કરવા માટે રાજા જનમેજયે કતલનો રસ્તો અખત્યાર કરી લીધો. પણ મનુષ્યજાતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા આસ્તિક ઋષિએ તેની મના કરી અને કહ્યું કે બન્નેએ સાથે રહેવું જોઇએ. આજે પણ આપણે હિંમતપૂર્વક એક બીજાની સાથે મેળ રાખવો જોઇએ દૂરદૂર રહેવાથી અવિશ્વાસ વધે છે. નજદીક આવવામાં થોડી મુશ્કેલી નડશે પણ એક-બીજાને સારી રીતે ઓળખી શકીશું અને બન્ને વચ્ચે પ્રેમ પણ વધારી શકીશું.

રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એકતા લાવવાના દિવસો કદાચ દૂર હશે, જો કે આપણે માનીએ છીએ એટલી મુશ્કેલીઓ તેમાં ન પણ નડે પણ બીજાં કેટલાંયે ક્ષેત્રો પડ્યાં છે જેમાં એકબીજાની નજીક આવી શકીએ તેમ છે. જનતાનું અજ્ઞાન અને ખાસ વર્ગની સંકુચિતતા તથા સ્વાર્થ શેતાનની જબરી શક્તિઓ છે. એને દૂર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જો પરદેશથી આવેલા મિશનરીઓ આપણી જનતાની સેવા કરી શકતા હોય તો એક દેશમાં રહેનારા, એક ભાષા બોલનારા અને એક હાડ્યામવાળા આપણે એક-બીજાની સેવા નહિ કરી શકીએ એવું કેવી રીતે બને !

ભણેલા લોકો ઓછા પ્રમાણમાં ગામડાંમાં જઇને રહે છે, ગામડાંમાં રહેવાની લોકોની હિંમત ઘટી રહી છે એ વાત સારી નથી. જો આપણે સ્વાર્થ દૂર કરીને અથવા ઓછો કરીને ગામડાંમાં જઇને રહીએ અને જનતાની સેવા કરીએ તો આજે જે બાબતો મુશ્કેલ દેખાય છે તે આસાન બની જશે અને પરિણામે ભાષાનો સવાલ આટલો અટપટો નહિ રહે. સિંધી ભાષા અને હિંદી વચ્ચે એક સામ્ય છે. એ બન્ને ઉપર સંસ્કૃત અને ફારસીની અસર પૂરેપૂરી પડી છે. જો તમે લોકો આ બન્ને ભાષાઓ સાથેનો પરિચય થોડોથોડો વધારશો તથા નાગરી અને ઉર્દુ લિપિ શીખી લેશો તો તમે સિંધીની ઉત્તમ સેવા કરશો અને હિંદીની અસાધારણ સેવા કરશો.

કહે છે કે સિંધનું સાહિત્ય ગરીબ છે. પણ સિંધનું લોકજીવન ગરીબ નથી અહીંનું લોકસાહિત્ય સમૃદ્ધ છે સિંધમાં ફકીરોનો ફાલ ઓછો નથી. અહીંની સંતવાણી આખા દેશમાં આદરપાત્ર છે. તમે લોકો અંદર અંદરનો વ્યવહાર ગમે તે લિપિમાં કરો પણ તમારું લોકસાહિત્ય, તમારી સંતવાણી અને તમારી કવિતાઓ અમારે ખાસ પદવી છે. એ બધું અમને નાગરી લિપિમાં આપો, અને તે સમજવા માટે અમને સિંધી–હિંદી ભાષાનો કોષ નાગરીમાં કરી આપો.

જો આખા દેશની સાથે તમે તમારો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા હો તો ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી-માંથી સારા સારા ગ્રંથોનો સિંધી અનુવાદ કરીને ખૂબ સસ્તી કિંમતે લોકોને આપો, લોકો ચોપડીઓ વાંચવા તૈયાર ન હોય તો ગામડાંમાં જઇ લોકોને ભેગા કરી તે સંભળાવો, હિંદી કવિતાઓ લોકો સમક્ષ ગાઓ, તેમજ નાટકમંડળીઓ કાઢી ગામડાંમાં પહોંચો. આ બધાંમાં લિપિનો સવાલ નડવાનો નથી. તમે કંઠથી બોલશો અને તેઓ કાનથી સાંભળશે. આ કામ અહીં રહેનારા સિંધી, હિંદી તેમજ ગુજરાતી એ બધાનું છે. સેવા કરીને જ આપણે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરી શકવાના છીએ.

શ્રદ્ધા

શ્રી. ગૌતમ

સંસારસાગરમાં અનેક હોડકાં તરે છે તેમ, મેંય મારી હોડી તરવા મૂકી છે. સાગરનાં મોજાં ઉપર નાચવાના પ્રલોભને, તેનાં સપ્તરંગી પાણી જોવાને, આથમતો સૂરજ ક્યાં સંતાય છે એ શોધવાને માટે, મેંય બીજાની જેમ મારી હોડી તરતી કરી છે.

લંગર ઉપાડીને થોડા વામ ન કાપ્યા ત્યાં આ શું? પવનનાં ઝાપટાં મારી હોડીને ક્યાં ધકેલે છે! ગાંડાતૂર ચાલ્યાં આવતાં મોજાંનાં ઉછાળા હોડીને અસ્થિર કરી મૂકે છે. કઇ તરફ જવું તેની પણ સૂઝ પડતી નથી. જે ફીણના ફીસોટા મોહ પમાડતા હતા, જે મોજાંઓ પર ગેલ કરવો હતો, તે સૌ મારી હોડીમાં પછડાવા લાગ્યાં છે. પાણી ભરાયેલ આ હોડી ડૂબશે કે તરશે? વેંતભર પાણી માય એટલી જગ્યા બાકી છે, હવે શું? ડૂબશે કે તરશે? મેં બાળકે આવો વસમો સમો કદી પણ જોયો નથી. ભગવાન! શું કરું! તારી સમીપ પ્રાર્થનાના કરુણ સ્વરો ગુંજવા ગમતા નથી. રુદનના આલાપો પણ ગાવા ગમતા નથી. તું તારે હોડી ડૂબાડી દે. જીવીશ તો એકલો સામે કાંઠે આવવા નીકળીશ. મને સદાય એવી શ્રધ્ધા છે કે તું સદાય સાથે જ છે. તારો સંગાથ હોય પછી શી ચિંતા?

પણ....આ શું? પવનની દિશા પલટાઈ. મોજાંના ઉછાળા મોળા પડયા. સમુદ્રની લગામો ચંદ્રમાનો અસવાર ખેંચતો હોય એમ લાગ્યું. હોડી સલામત તરવા લાગી, હાશ કરીને સાચો મારગ શોધવા લાગ્યો ત્યારે એક અજાણ્યા ખડક સાથે અથડાવા તે તૈયાર થઈ.

ભગવાન! તેં ઠીક કર્યું. હું ધારતો જ હતો કે તું મારી પરીક્ષા કરવા ચાહે છે કાંઇ નહીં! અફાળી દે ખડક સાથે. એવી અફાળજે કે એનાં પાટિયાનો એક પણ ટૂકડો હાથ ન આવે. અને સુકાનને એવું ફગાવી દેજે કે સાગરના તરંગો ઉપર સદાય ઊછળતું રહે. જો હું બચીશ, તો ખડક પર ઉભો રહીને, બે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. રખેને તું મને અભિમાની ગણતો. જે મને હેરાન કરશે તે મને રક્ષશે એવી મારી પ્રબળ શ્રધ્ધા આવા પ્રસંગોમાં બેફિકરાઇના માર્ગે દોરી જાય છે.

મારી બાલબુધ્ધિ જોઇ, રખે મને તરંગી ગણ્યો. પણ મને એમજ થાય છે કે તું મારી વધુ પરીક્ષા કર. આ ઉછળતા સાગરને ધરતીમાં શમાવી દઇ પૃથ્વીના મહાન રણ કરતાં પણ ભયાવહ રણ આહીં ઉભું કર. જ્યાં રેતીના વટોળ વીંઝાતા હોય, હજારો ખાંડી રેતીના ડુંગરો એક રાતમાં સ્થળ બદલતા હોય, મૃગજળની માયાવી સૃષ્ટિ ચોતરફ ફેલાયલી હોય...અને તને ગમે તેવાં અકલ્પનીય અનેક કસ્તુરો ઉત્પન્ન કરી તું મને વ્યાકુળ કરી દે. સૂરજના તીખા તાપમાં રુધિર ચૂસી લે તેવી જ્વાલાઓ ઉત્પન્ન કર. અને જો કદાચ તું આવું કરે, તો એમાંથી હું પાર ઉતરું ખરો? પ્રભો! તું એમ ન માનતો કે હું મુંઝાઇ જવાનો છું, કે નિસહાયની જેમ રડી પડવાનો છું. મારી બાળબુધ્ધિને આ દ્રશ્યો નવતર જ લાગશે તોપણ મને એવી હામ છે, કે તારા સંગાથમાં મારે પ્રાર્થના, યાચના કે કરુણ વિલાપ નહીં કરવો પડે.

ગમે ત્યાં લઇ જા. હોડીમાં, રણમાં, કે કોઇ ખડક ઉપર. મારો વિચાર તારા નામની માળા ફેરવવાનો નથી. તેમ ભજનો લલકારવાનો નથી.

અમાસની અંધારી રાતે અચળ ધ્રુવ તારો બની મારી સમીપ ચાલ્યા કરી મને સન્માર્ગે દોરજે એવી નમાલી કવિત ઉક્તિ ઉચ્ચારવાનો મારો વિચાર નથી. અંધારામાં એકાદ આશાકિરણ દે એવી માગણી મારે કરવી નથી. તીખાં તેજ હોય કે ભયાનક અંધાર હોય; ફિકર નહીં, હું મારે ચાલ્યે જ જવાનો છું. જ્યાં જવાય ત્યાં.

મારી પ્રબળ શ્રધ્ધા જે મને તારામાં જાગી રહી છે, એજ મને બસ છે.

જંતુવાદ – એક અર્વાચીન પાખંડ

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર

[આ લેખના લેખક શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર નિસર્ગોપચારના એક મિશનરી છે. ગયા અંકમાં 'માંદગીનું મૂળ' નામનો લેખ આવેલો તેનો એક મિશનરીની ભાષામાં આપેલો આ જવાબ અમે સહર્ષ પ્રગટ કરીએ છીએ. સહર્ષ એટલા માટે કે ભાઈ કાન્તિલાલ ગાંધી, જે વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસી છે તે અને શ્રી. રમણલાલ મિત્રભાવે અને શોધકબુદ્ધિથી જ આ ચર્ચા કરે છે. 'ઊર્મિ'ના પાનાં ઉપર 'માંદગીનું મૂળ' છપાયા પહેલાં અમારી હાજરીમાં આ બંને વચ્ચે ઠીક ઠીક ચર્ચા ચાલી હતી અને એ ચર્ચાને વ્યવસ્થિત અને લોકોપકારક સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી જ બંનેએ પોતાના વિચારો 'ઊર્મિ'માં આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. આશા છે કે આ દષ્ટિએ જ 'ઊર્મિ'ના વાંચકો આ લેખો વાંચશે. સં.]

'ઊર્મિ'ના જુનના અંકમાં શ્રી કાન્તિલાલ ગાંધીએ એક સનસનાટી ભરેલો લેખ લખ્યો છે. એમાં 'માંદગીનું મૂળ' જંતુઓ છે, એમ એમણે ઢગલાબંધ માહિતી આપીને સાબીત કર્યું છે. વળી એમાં રોગના કારણો વિષે આપણા વડવાઓ કેવા વહેમી અને અજ્ઞાન હતા, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને આશરે પોણોસો વર્ષ ઉપર પાસ્ચુર નામના મહાત્માએ દિવ્ય ચક્ષુ વડે ચમત્કૃત બેક્ટેરીઆઓનું શી રીતે દર્શન કર્યું, એનું એમણે રોમાંચક વર્ણન કર્યું છે. એ ઉપરાંત નિસર્ગોપચારક નામના ગઠ્ઠાઓના સંદિગ્ધ મંતવ્યો ઉપર, એ વિષય વિષે કશુંય વાંચ્યા વિચાર્યા વિના એમણે પ્રહારો કર્યા છે. એલોપથી વિષે અધકચરું જ્ઞાન, અને નેચરોપથી વિષે નીરવધી અજ્ઞાન ધરાવતા હોવા છતાં, આ બન્ને શાસ્ત્રોની તુલના કરતો આવો સુંદર લેખ લખવા માટે એમને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે !

નિસર્ગોપચારકોના મંતવ્યો સંદિગ્ધ હોય તો એમણે બદલામાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો રજુ કરવા જોઈતાં હતા. પણ એમણે એવું કશું કર્યું નથી. એમનો આખોએ લેખ વાંચ્યા પછી મને લાગ્યું કે, જન્મ, જીવન ને મરણ કે રોગ, આરોગ્ય ને ચિકિત્સાના ભેદભરમો ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવાને બદલે, એમણે આ વિષયોને વિંટળાયલો અંધકાર વધારે ગાઢ કર્યો છે.

જંતુવાદ વૈજ્ઞાનિક છે એ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે ઘણી શાહી બગાડી છે. પણ જંતુવાદ જે વૃક્ષની શાખા છે, એ વૃક્ષ દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે કે નહિ, એ વિષે એમણે કશું જ લખ્યું નથી. એ માની બેઠા છે કે દવાવાદ એ એક વૈજ્ઞાનિક વાદ છે.

નિસર્ગવાદ માને છે કે દુનિયા નિયમથી ચાલે છે. દવાવાદ માને છે દુનિયા

નસીબથી ચાલે છે. નિસર્ગવાદ માને છે કે માંદા પડવું કે સાજા રહેવું એ આપણા હાથની વાત છે. દવાવાદ માને છે કે રોગ એ કેવળ અકસ્માત છે. નિસર્ગવાદ માને છે કે માણસ પોતાની મૂર્ખાઈથી માંદો પડે છે, અને શાણપણથી સાજો થાય છે. દવાવાદ માને છે કે **કુદરતે રોગો ફેલાવવા માટે જ જંતુઓ સર્જ્યાં છે.** બિચારા માનવીઓ એમના નિરાધાર શિકારો છે. અનેક નિર્દોષ માણસોને કોઈ અકલ્પ્ય કારણથી આ જીવડાંઓ ચોંટી પડે છે. એમની ઝોડઝપટમાં આવેલાં માનવીઓને આ હવાઈ દૈત્યો નિર્દય રીતે ફાડી ખાય છે. માંદો માણસ જો વખતસર દવા ન પીએ તો એનો મામલો ખલાસ થાય છે. જંતુથી રોગ થાય છે, અને દવાથી એ મરી જાય છે.

એમાંથી કયો વાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એ કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે એમ છે.

દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એવું માનવાને એમની પાસે શું કારણ હશે ? મહાન તબીબોએ એ હકીકત વારંવાર કહી છે કે વૈદામાં વિજ્ઞાન નહોતું, વૈદામાં વિજ્ઞાન નથી અને વૈદામાં વિજ્ઞાન આવશે પણ નહિ ! આમ હોવા છતાંયે મોટા ભાગના લોકો વૈદા જેવી અટકળની કળાને વૈદક-વિજ્ઞાન Medical Science એવા આડંબરી નામથી ઓળખે છે. આ લોકપ્રિય ભ્રમનો ભાઈ કાન્તીલાલ ભોગ થઈ પડયા લાગે છે. જો એલોપથી વિજ્ઞાન હોય તો રોગ, આરોગ્ય, જીવન અને મરણની પાછળ કયા નિયમો કાર્ય કરી રહ્યા છે, એ એણે બતાવવું જોઈએ. આ બધી ઘટનાઓની પાછળ કામ કરી રહેલો એક પણ નિયમ એલોપથીને હાથ આવ્યો નથી. તેઓ તો રોગ અને આરોગ્યના સાચા સ્વરૂપ વિષે એમના દર્દીઓ જેટલાજ અંધારામાં અથડાતા હોય છે. એલોપથી જેવી મરજીને વિજ્ઞાનનું નામ આપવું એ 'વિજ્ઞાન' શબ્દનો ભારેમાં ભારે દુરુપયોગ છે. ખરી રીતે તો વિજ્ઞાન કેવું ન હોવું જોઈએ, એનો એલોપથી એ એક આદર્શ નમુનો છે.

પ્રજા સેંકડો રોગોથી પીડાઈ રહી છે. એમના વ્યાધીઓ દૂર કરવાનો દાવો કરનારી અનેક તબીબી રોગીઓ દુનિયા ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હવે એલોપથીનો જંતુવાદ, આયુર્વેદનો ત્રીદોષવાદ, હોમીયોપથીનો સામ્યવાદ, બાયોકેમીસ્ટ્રીનો ક્ષારવાદ, નેચરોપથીનો નિસર્ગવાદ, ક્રીશ્ચીયન સાયન્સનો નેતીનેતીવાદ, ઑસ્ટીઓપથીનો અસ્થીવાદ, કાઈરોપેક્ટીકનો કરોડવાદ, ભૂવાનો ભૂતપ્રેતવાદ અને ડોશીવૈદાના વનસ્પતિવાદમાંથી જો એલોપથીનો જીવજંતુવાદ જ સાચો હોય તો બીજા બધા વાદો શું વાહીયાત વાદો છે ? એમની નીરર્થકતા સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકાશે ? કે પછી એમનામાં કાંઈક પણ સત્યાંશ છે ? અને હોય તો કેટલો ?

કદાચ એલોપથી લોકોના રોગો 'મટાડે' છે, એટલા માટે ભાઈ કાન્તીલાલ એમને વૈજ્ઞાનિક માનતા હશે. પણ એમનો દાકતર દવાથી, ફકીર દુવાથી, ભૂવો ધૂણવાથી જંતુઘ્ન રસીથી, અને સર્જન કરસીથી લોકોના રોગો 'મટાડે' છે !

એટલું જ નહિ પણ વૈદની પડીકી, હકીમની માજુની, હોમીયોપથીનો હળવો ડોઝ, નેચરોપથના વિધિનિષેધ, માતાની બાધા, પીરનું તાવીજ, જતીના જંત્ર, હીપ્નોટીસ્ટનો મંત્ર, હજામની હીકમત અને ઉંટવૈદનો ડામ પણ રોગો 'મટાડે' છે ! તો પછી જો દાક્તર વૈજ્ઞાનિક હોય તો ઉંટવૈદ વૈજ્ઞાનિક શા માટે નહી ?

ભૂવો ધૂણવાથી જેનો રોગ જતો રહ્યો હોય, એ ભૂતપ્રેતમાં માને, અને દવા પીવાથી જેનું દર્દ ઈલાજ ગયું હોય એ જીવજંતુમાં આસ્થા રાખે એ વાતને સ્વાભાવિક બનાવે છે.

આમ હોવા છતાંયે ભાઈ કાન્તીલાલ ભક્તિ ભૂતવાદીઓને અને ધર્મઘેલા લોકોને વહેમી માને છે. જ્યારે એથી પણ વધારે અંધશ્રદ્ધાળુ જંતુવાદીઓને પ્રકાશ પામેલા જણાવે છે !

દરેક માને છે કે મારા જ કહેલા કારણથી રોગ થયો. દરેક સમજાવે છે કે મારા જ ઉપાયથી એ મટ્યો.

જો શાણા દર્દીઓ ઉપર જમાવેલા પ્રિય ઉપાયોમાંથી એકપણ ન અજમાવે, અને દરરોજ ઘેર બેઠાબેઠા કશાક પોતાની ફુંદી ગામે તાકી રહે, તોપણ જેટલા

દર્દીઓ દવા કે બાધાથી સાજા થાય છે, એટલા જ દર્દીઓ કુંડળી સામે દૃષ્ટિપાત કરવાથી સાજા થાય! જ્યારે સમય તો બન્ને પધ્ધતિઓમાં સરખો લાગે.

જેમને માંદા માણસોને સાજા કરવાનો શોખ હોય, તેઓ વૈદકના સ્હેજે અભ્યાસ વિના, આજે દાક્તરો દવા આપીને કે જંતુ મારીને જેટલા દર્દીઓ સાજા કરે છે, એટલા જ દર્દીઓને ફક્ત કાન આમળવાથી પણ સાજા કરી શકશે. આવી રીતે ૫૦૦-૬૦૦ દર્દીઓ સાજા કર્યા પછી, નીચે મુજબ એક નવી "થીયરી" રજુ કરી શકાય. "માણસમાં અક્કલ ઓછી થવાથી એને રોગ થાય છે. કાન આમળવાથી માણસની અક્કલ વધે છે. અક્કલ વધવાથી રોગ મટી જાય છે."

શા માટે એકલા જંતુઓને જ વળગી પડવું? ચાલો, આપણે એક નવું ધતીંગ જગાવીએ!

દવા, દારૂ, રસી અને ફરસીથી, રોગો જોડે ઝપાઝપી કરીને જેટલા દર્દીઓને એક શૂરવીર એમ. ડી. સાજા કરે છે, એટલા જ દર્દીઓને ગમે તે માણસ, કોઈપણ જાતની ઝેરી દવાઓ આપ્યા વિના, ઉપયોગી અવયવો કાપ્યા વિના, વારંવાર સોયા ભોંક્યા વિના, કે બીજી કોઈપણ જાતની માનવદેહ સાથે માંકડાવિદ્યા રમ્યા વિના, કેવળ દિવસમાં દસદસ વખત દર્દીઓના કાન આમળવાથી સાજા કરી શકશે.

આજે ચોતરફ ખૂબ ઉંટવૈદુ ચાલી રહ્યું છે. જેટલું ઉંટવૈદું અહીં ચાલે છે, એટલું જ યુરોપ અમેરિકામાં ચાલે છે. આવું ઉંટવૈદું ચાલવાનું કારણ એજ છે કે વૈદ્ય અને ઉંટવૈદ્ય વચ્ચે તાત્વિક દૃષ્ટિએ કશોજ તફાવત નથી. વ્યવહારૂ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ડિગ્રીવાળા દાક્તર કરતાં ડિગ્રી વગરનો ઉંટવૈદ વધારે સોંઘો છે. બર્નાડ શૉ કહે છે કે ડિગ્રીધારી દાક્તર અને ઉંટવૈદ વચ્ચે કશોય ફેર નથી. અનેક પ્રામાણિક દાક્તરોના જાહેર એકરારો એના કથનને ટેકો આપે છે. એટલેપ વૈદ-ઉંટવૈદો કરતાં કઈ રીતે ચઢીઆતા છે, એ તો મને પણ સમજ પડતી નથી.

આ બધી અંધાધુંધીમાં એક હકીકત દીવા જેવી ચોક્ખી છે કે માણસ માંદો પડે, પછી જો એ સાજો થવાનો જ હોય તો એ દવાથી પણ થાય છે, અને દવા વગર પણ થાય છે, કારણ કે માંદગી એ શરીરનો કચરો સાફ કરવાનો કુદરતનો પ્રયત્ન છે. ગ્રહણ થાય એટલે હિંદુઓ પુણ્ય અને દાન કરે છે, અને માને છે કે આ વિધીથી રાહુ ચંદ્રને છોડી દેશે. ચીનાઓ ઢોલ વગાડીને ચંદ્રને પકડનારા રાક્ષસને બીવડાવે છે, અને અંગ્રેજો કશુંય કર્યા વિના એમને એમ બેસી રહે છે. જ્યારે ગ્રહણ દૂર થાય છે, ત્યારે તેમ થવાનું કારણ હિંદુઓ પુણ્ય અને ચીનાઓ ઢોલ માને છે.

એજ રીતે વહેમી લોકો માંદા પડે છે, ત્યારે અભણ ભૂવાને ત્યાં, અને ભણેલો દાક્તરને ત્યાં દોડે છે! પછી ભૂવો ડાકલું વગાડીને ભૂતપ્રેતને નસાડી દે છે. અને દાક્તર દવા આપીને બેક્ટેરીઆના વળગાડમાંથી માણસને મુક્ત કરે છે! જો એના એ લોકો ઘેર પડ્યા રહે તો પણ એમની માંદગી નીર્વિવાદ રીતે મટે.

"રોગો આપોઆપ થાય છે" અને "દવા, દુવા કે ધૂણવાથી એ મટી જાય છે" આ બે પુરાણા વ્હેમો છે, એ જેટલા જૂના અને જામેલા છે, એટલા જ લોકપ્રિય છે.

કોઇ પણ રોગ કારણ સિવાય થતો નથી અને દવાથી એ મટતો નથી. દવાથી જો રોગ મટતા હોત તો માનવજાત ક્યારની યે રોગમુક્ત થઇ ગઇ હોત.

"આમ રોગ મટાડવાનું તો આપણા પૂર્વજો શીખી ગયા હતા, પરંતુ રોગ અટકાવવાનું તેમને હજી આવડ્યું નહોતું. રોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું ખરું કારણ તો તેમને સમજાતું જ નહોતું."

આ વાક્ય સંપૂર્ણ રીતે અર્થહીન છે. આપણા પૂર્વજોને નહોતો રોગ મટાડતા આવડતો કે નહોતો અટકાવતા આવડતો. જો તેઓને હાથ રોગનું સાચું નિવારણ આવ્યું હોત, તો રોગનું કારણ તો આપોઆપ સમજાત. કારણ જાણ્યા સિવાય નિવારણ આવી જ શી રીતે શકે? એટલુંજ નહીં પણ આજના દાક્તરોને પણ નથી રોગ અટકાવતાં આવડ્યું કે નથી મટાડતાં આવડ્યું. જો એમને રોગ મટાડવાનું આવડતું હોત તો માનવજાત સેંકડો રોગોથી પીડાત નહિ. જો અટકાવતાં

આવક્નું દાન તો આજે કેન્સર, હૃદયરોગ, વાઇ, મધુપ્રમેહ, લકવો, પાયોરીઆ અને બીજા અનેક દર્દો જે બિહામણી ઝડપથી વધી રહ્યાં છે એ કદી વધત નહીં. દાકતરો એમનો મૂળમાંથી જ નાશ કરત.

હવે એલોપથીના પાયા જેવા જંતુવાદ તરફ વળીએ.

ભાઇ કાન્તીલાલ એમ માનતા લાગે છેઃ ઓગણીસમી સદી સુધી આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં આ દુનિયા ઉપર નર્યું અંધારું હતું. એમાં પાસ્ચુર નામના પંડિતે અપાર પ્રકાશ પાડયો. તેઓ ભૂલી જાય છે કે પાસ્ચુરે એક ભ્રમ ભાંગીને બીજો ભ્રમ ઉભો કર્યો છે. પાસ્ચુરનો જીવજંતુવાદ એ જૂનાના ભૂતપ્રેતવાદનો નવો અવતાર છે. એટલું જ નહિ પણ જૂનાના નિર્દોષ વહેમ કરતાં પાસ્ચુરના વૈજ્ઞાનિક વહેમે માનવજાતનું અપાર અકલ્યાણ કર્યું છે.

ઇ.સ. ૧૮૬૦ની સાલ સુધી પુરાણી એલોપથાની આખીયે ઇમારત પાયા વિના ઉભી રહી હતી !! રોગનું કારણ શું છે એ એલોપથો તે વખતે જાણતા નહોતા તેમજ આજે પણ જાણતા નથી. એમની મેડીરીઆ મેડીકામાં જે દવાઓનો ઉકરડો એમણે એકઠો કર્યો હતો, એનો ઉદ્દેશ માત્ર એકજ હતો અને તે એ કે રોગનાં લક્ષણો દબાવી દેવાં !

રોગના સાચા કારણ અને નિવારણ વિષે અંધારામાં અથડાતા એલોપથો પાસ્ચુરના સ્ટંટોથી ચકીત થયા, અને એના જંતુવાદની પુરતી કસોટી કર્યા વીના, આ તત્ત્વજ્ઞાનને વળગી પડયા. પાસ્ચુરના પોકળ સિધ્ધાંતોને સાચા માનીને આ પંડીતોએ કેવા કારસો કર્યા, અને દર્દીઓને કેટલી કારમી કતલ ચલાવી છે એ આપણે આગળ જોઇશું.

પાસ્ચુર, કોક, લીસ્ટર અને જેનર એ બધા એલોપથીના મોટા મુલ્લાંઓ હતા એ નિઃસંશય છે। સશય માત્ર એટલો જ છે કે એમણે આદમની ઓલાદનું ભલું કર્યું છે કે બૂરું ? રોગ અને આરોગ્યને લગતા ગહન કોયડાઓ વિષે તેઓ પીડાતી માનવજાતિના તારણહારો હતા કે કેવળ જંતુવાદના ભૂવાઓ હતા ?

આ મુલ્લાંઓ 'મોટા' હતા. હશે કદાચ. પણ એટલા ઉપરથી એમના સિધ્ધાંતો ખોટા નહોતા એમ શી રીતે કહી શકાય ? ઝારે આપેલા ઇનામ ઉપરથી પાસ્ચુર મહાપુરુષ હતો એમ નક્કી થઇ શકે નહીં. ઝારે લેનીનને દેશનિકાલ કર્યો હતો, એટલા ઉપરથી એ હરામખોર હતો એમ કોણ કહી શકશે ?

અને નોબલ પ્રાઇઝ સૌ લોકોને ઓછું જ મળે છે ? યુજેન ઓ'નીલને નોબલ પ્રાઇઝ મળ્યું, અને અપ્ટન સીંક્લેરને ન મળ્યું, એટલા ઉપરથી યુજેન ઓ'નીલ સાક્ષર છે અને અપ્ટન સીંક્લેર નિરક્ષર છે. એમ કહી શકાશે ખરૂં ? ગાંધીજીને જગતશાંતીનું નોબલ પ્રાઇઝ નથી મળ્યું, એટલા માટે એમની મહત્તા ઓછી થઇ ?

"સો અંધામાં કાણો રાવ" એ ન્યાયે જ્યારે બધા એલોપથોના ભેજાં પુરાણા ભ્રમોથી ભર્યા હતાં, એ જમાનામાં જે જુનો ભ્રમ ભાંગીને નવો ભ્રમ સર્જે એ વંદનીય ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. કોકને મળેલા નોબલ પ્રાઇઝથી એવી માન્યતાઓ વૈજ્ઞાનિક ઠરતી નથી.

જંતુવાદ વિષે મેં જે કાંઇ વાંચ્યુ છે એમાં દાકતરો પોતાનું રોગ અને જંતુના સાચા સબંધ વિષેનું અજ્ઞાન ઢાંકવા જે લવારો કરે છે, એ બાદ કરતાં નીચેના સિધ્ધાંતો હાથ આવે છે.

(૧) રોગ જંતુથી થાય છે.

(૨) રોગ ચેપી હોય છે.

(૩) રોગ જીવલેણ હોય છે.

(૪) જંતુને મારવાથી રોગ મરે છે.

(૫) રસી મૂકાવવાથી રોગ સામે રક્ષણ મળે છે.

ભાઇ કાન્તીલાલે પણ આના આ સિધ્ધાંતો ઓપ આપીને મૂકયા છે.

આવા લેખકોને જ્યારે પૂછવામાં આવે છે કે તમે કહો છો તેમ, જો જંતુઓથી રોગ થતો હોય, અને રોગ ચેપી હોય તો એકનો ચેપ બીજાને, બીજાનો ત્રીજાને એમ લાગીને આખી મનુષ્યજાતિ ૨૪ કલાકમાં શા માટે નાશ નથી પામતી ? ત્રણ જણ રાતદિવસ સાથે બેસે ઉઠે છે. એકને ક્ષય શાથી થયો, બીજાને કેન્સર શાથી થયું,

ત્રીજો નીરોગી કેમ રહ્યો ? જ્યારે ગમે તે રોગનો ઉપદ્રવ (Epedemic) ચાલતો હોય છે, ત્યારે એકજ ઘરના માણસો.માંથી એક મરે છે, બીજું સખત માંદુ પડે છે, ત્રીજાને આછી બીમારી આવી જાય છે, અને ચોથો સાવ નીરોગી રહે છે. ચેપ તો સૌને સરખો લાગ્યો હતો. ચારે કેમ મૂવા નહિ ?

આ પ્રશ્નોના જવાબો જગતના ડાહ્યામાં ડાહ્યા જંતુશાસ્ત્રીઓ (Bactiriologists) પાસે નથી. ક્યાંય કોઈ જવાબ આપવા મથે છે, તો ઘણી લાંબી લાંબી, ડાહી ડાહી અને પગ માથા વિનાની વાતો કરે છે. પણ એ વાતોનો ઉદ્દેશ ખુલાસો રજુ કરવા કરતાં પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાનો વધારે હોય છે આ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ, સીધા અને સચોટ જવાબો આજ સુધીમાં જગતનાં એક પણ ડાક્તરે આપ્યો નથી.

પણ આપણે દલીલની ખાતર માની લઈએ કે જંતુથી રોગ થાય છે, તો રોગ અટકાવવા અને મટાડવા માટે આપણે શું કરવાનું રહે છે ?

આપણે 'ડીસ્ટીલ્ડ વૉટર' પીવું જોઈએ, કારણ કે મ્યુનીસીપાલીટીના નળોમાં ટાઇફોઈડના જીવડાં ભટકતાં હોય છે, દૂધ ઉકાળીને પીવું જોઈએ કારણ કે ઘણી ગાયોને ક્ષય હોય છે. ખાટી છાશ પીવી જોઈએ જેથી છાશના જીવડાંઓ આંતરડાના જીવડાંઓને મારી નાખે. ખોરાક પુરેપુરો રાંધીને ખાવો જોઈએ કારણ કે કાચા ખોરાક ઉપર જાતજાતના જીવડાંઓ ચોટેલા હોય છે. બાળકોને 'વેક્સીનેશન' કરાવવું જોઈએ જેથી બળીયા બાપજીનો માનીતો દૂત શીતળાનો જંતુ (!) આપણા બાળકોને કદરૂપા કે આંધળાં ન બનાવી શકે. જુદી જુદી 'સીરમ્સ' અને 'વેક્સીન'ને નામે ઓળખાતા ગંધાતા પાચપરૂના ઇન્જેક્શન લેવાં જોઈએ જેથી કોઈ જંતુ આપણી પાસે આવવાની હિમ્મત ન કરી શકે. નાકે જંતુનાશકના તોબરા બાંધીને ફરવું જોઈએ જેથી ફક્ત જંતુરહિત હવા જ શરીરમાં જાય. દિવસમાં દસ વખત જંતુનાશકોથી કોગળા કરવા જોઈએ. પાડોશીને સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ, કે પ્રિયતમાને ચુંબન ન કરવું જોઈએ. રખેને એમના જીવડાં આપણને ચોંટી પડે !

પણ આવા નિર્માલ્ય કાર્યક્રમથી સર્વવ્યાપી જંતુઓ નાશ પામે ખરા ?

એમના સંહાર માટે જન્મેજયે જેમ સર્પસત્ર કર્યો હતો, એમ આપણે આ જમાનામાં જંતુસત્ર કરવો જોઈએ. આપણાં ઘરબાર, ફરનીચર, કપડાંલત્તા, આગગાડીઓ, મોટરો, ઝાડપાન, શહેર, ગામ, જંગલ, દરિયો અને હવાનું આખુંયે વાતાવરણ જંતુનાશકોથી ભરી દઈ, એકેએક જંતુને ઠાર કરવો જોઈએ.

આ કાર્યક્રમ પાર પાડવા કેટલી સદીઓ રાહ જોઈશું? અને એ જ્યાં સુધી પાર ન પડે ત્યાં સુધી મનુષ્યજાતિએ રોગોથી સડયા કરવું ?

હું ધારું છું કે ત્યાં સુધી તન્દુરસ્ત રહેવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ, sterlised હવા કરેલાં કાચના air-tight મકાનોમાં રહેવાનો છે !

પણ ધારો કે દુનિયાના બધાએ જંતુઓ નાશ પામ્યા, ત્યારપછીયે માનવીના દેહમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓનું શું કરવું ? આ જંતુઓને મારવા માટે અસંખ્ય દવાઓ શોધાઈ છે, પણ એમાંથી એક પણ દવા એવી નથી ને જે જંતુને મારે અને માણસને બાકી રાખે ! એનું કારણ એ છે કે આપણો દેહ જીવતા કોષોથી રચાયો છે, અને જંતુઓનું પણ એમ જ છે ! ક્વીનાઇનથી માંડીને પારા સુધીના ઝેરો જંતુઓને મારે કે ન મારે પણ માણસના શરીરનું તો એ સદંતર સત્યાનાશ વાળે છે. અને અસંખ્ય દાખલાઓમાં એ દવા જંતુને મારતા પહેલાં જ માણસને મારે છે. ઝેરી દવાઓને કાંઈ એવી અક્કલ નથી હોતી, કે જેને લઈને શરીરમાં ગયા પછી એ જંતુને મારે અને માણસને સલામત રાખે !

એલોપથીની જંતુઘેલછાનો આ આખરી અંજામ છે!

રોગ અને જંતુના સાચા સંબંધ વિષે એલોપથી કેટલી અંધારામાં અથડાય છે, એ નીચેના ચાર મુદ્દાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

(૧) અનેક નિરોગી માણસોના ગળામાંથી શરદી, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, ન્યુમોનીઆ, ડીપ્થેરીઆ વગેરે રોગોના જંતુઓ

મળી આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે: 'જંતુ હોવા છતાં રોગ નથી.'

(૨) મધુપ્રમેહ, કેન્સર, પાંડુરોગ અને અન્ય રોગોના જંતુઓ નથી, એટલું જ નહિ પણ શીતળા જેવા ચેપી રોગનો જંતુ નથી. અને ડીપ્થેરીઆ જેવા જંતુજન્ય રોગોના અનેક ઉગ્ર કેસોમાંય જંતુનો સમૂળગો અભાવ હોય છે, એટલે કે: 'રોગ હોવા છતાં જંતુ નથી.'

(૩) ટાયફોઇડના દર્દીને ટાયફોઇડ મટી ગયા પછી એ એના ઝાડામાં ટાયફોઇડના જંતુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે: 'જંતુને માર્યા વિના રોગ મટ્યો'

(૪) રોગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે અનેક ભણેલા માણસો જંતુઓ મારવાની પુરતી કાળજી રાખે છે. છતાએ એમાંથી ઘણાને રોગ થાય છે. એટલે કે: 'જંતુને મારવા છતાએ રોગ થયો.'

હવે જો જંતુ હોવા છતાં રોગ ન હોય, રોગ હોવા છતાં જંતુ ન હોય, જંતુ માર્યા વિના રોગ મટતો હોય, અને જંતુ માર્યા છતાંય રોગ થતો હોય તો પછી જંતુવાદ એ એક વાહિયત વાદ નથી શું?

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એલોપથીનો જંતુવાદ એ કેવળ બકવાદ છે. વ્યવહારૂ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એ એક જીવલેણમાં જીવલેણ વાદ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અને ભેળસેળ ભરેલા અનુમાનોથી એમણે જંતુવાદ રચ્યો. અને એ જંતુઓના સંહાર માટે ઝેરી દવાઓ અને જીવલેણ રસીઓ ભોંકીને, એમણે દર્દીઓની જે કતલ ચલાવી છે, એનો જોટો માનવ ઇતિહાસમાં જોટો નથી. આ અપૂર્વ કત્લેઆમ આગળ નાદિર અને તૈમુરની કતલોના ઐતિહાસિક વર્ણનો સાવ ફિક્કાં પડી જાય છે.

[અપૂર્ણ.

●

માનવી

જોવાની બસ મ્હારે જીવનમાં આ માત્ર છે ખાણતો:
મારાથી ન બની જતાં ભૂલથી ક્યારે અતિ માનવી;
ને બીજી, ન બની જઉં અમનુજ: એકકે નથી ચાહતો
મારે તો બસ વિશ્વમાં વિહરવું રે! માત્ર રે! માનવી!

દેવજી મોઢા

આપણું કાર્ય

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

તમારી આગળ વાત કરવાનો, મારે માટે, આ બીજો પ્રસંગ છે. પ્રથમ, આ વર્ષના આદિમાં વર્ગોથી આવેલા ત્યારે મેં તમને સામાન્ય રીતભાત અને વિનયવિવેક વિશે કેટલાક ટુચકા કહ્યા હતા તે યાદ હશે. આજ એથી કાંઈક ભારે ને આગળની છતાં એ જ પ્રકારની, થોડીક વાતો કરવાનું વિચારી આવ્યો છું.

૧

પ્રથમ તો મારે તમને જે સંસ્થામાં તમે ભણો છો એનો કાંઈક પરિચય કરાવવો છે. મહિનાઓથી તમે અહીં રહેનારને તે વળી શો પરિચય કરાવવાનો હશે, એમ સહેજે પ્રશ્ન તમને ઊઠશે. મારું આગળનું કથન જ એના ઉત્તરરૂપ છે.

આ સંસ્થા સામાન્ય ભણાવી ખાનારી શાળા નથી એ તો આંધળોય અહીં આવીને જોઈ જાણી શકે એમ છે. એના ૧૭ જ વર્ષના ઇતિહાસમાં એણે ગુજરાતનાં અંગાંગમાં નવું જોમ, નવી પ્રેરણા અર્પી છે, અને અનેકવિધ વિકાસમાર્ગો નવા જ ખોલ્યા છે, એમ આજ તો સૌ કોઈ કબૂલશે. તમે જરાક મોટા થઈ ગુજરાતના જીવનમાં પડશો તો આ તો તમને તરત જ દેખાય એવી સ્પષ્ટ વાત છે; માના ગુણ દીકરો ગાય એમાં કાંઈ ખોટું તો નથી જ. પરંતુ હું તમને આટલું સૂચન જ કરી જઈશ કે, તમે આ સંસ્થાની જીવંત શક્તિ શાથી ને શામાં રહેલી છે તે પારખો કે કાંઈક સમજો, તો તમે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ છો એનું તમને દિલમાં ગૌરવ વસશે. અને એ ભાવના તમને સમૃદ્ધ કરશે, ઉન્નતગામી બનાવશે સેવા અને પુરુષાર્થનાં અનેક બારાં દેખાડશે. એ ભાવના તમે મોડા-વહેલા ય સેવો ને તમારી વિદ્યામાતાને એ રીતે તમારામાં જિવાડો એ તો તમારે શિર રહેલું જ છે. પરંતુ આજ એ બધું ય તમે ઝીણવટથી નય સમજો તેની હરકત નથી. એક બે વસ્તુઓ તમને સમજાય એવી કહું.

૧૯૨૧ માં અસહકાર કર્યા બાદ કેટલેક વર્ષે એક મિત્રે મને પૂછ્યું, "તું તારી જૂની શાળા કે કૉલેજ આજની આંખે જુએ ત્યારે તને કેવો ભાવ નીપજે છે?" સવાલ સૂચક હતો. મેં સાનંદાશ્ચર્ય કહ્યું, "મને તો એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા ને મમતાનો ભાવ ઉપજે

છે-, અસહકારી હોવા છતાં, એનાં સુખદુઃખની વાતો આજેય મમતાથી સાંભળું છું." અને મને થયું, "આ ભાવ શાથી હશે ? એ ઠીક છે?" મને લાગે છે કે એ ઠીક છે એમ જ નહિ, સ્વાભાવિક છે. જેમ એકબેકનાં સંસર્ગથી મમતા જન્મે છે, તેમ જ અહીં પણ બનવું જોઈએ. એકમેકથી ઈર્ષા, તિરસ્કાર પણ જન્મે. તો તો આપણે તે વસ્તુને છોડીએ જ ને ! આ તમને સહેજે સમજાય એવી વાત થઈ. જો તમે અહીં ભણો છો ને તેને તિરસ્કારો તો છોડજો. નહિ તો તમને એને વિશે મમતાભાવ ઊપજવો જોઈએ. એ ન ઊપજે તો જાણજો કે તમારું અહીં રહેવું ક્યાંક ઊણું કે દોષિત છે.

અને આ કહેતી વેળા મને એ યાદ આવે છે કે કૉલેજમાં અમને ભારે મોટા અધ્યાપકો ભાગ્યે જ મળેલા. હેમંતભાઈ હસે છે, કારણ એ ને હું ચારેક વર્ષ લગભગ સહાધ્યાયી હતા– એમનું જ અનુભૂત કદાચ હું કહેતો હોઉં, કદાચ ઊલટું. ભારે અધ્યાપકો નહિ છતાં કૉલેજનું મમત મને છે એ તપાસું છું ત્યારે તેનું મને એક પ્રકારનું વિચિત્ર કારણ મળે છે, "શાથી ત્યારે, શાની ઉપર મમતા ટકતી હશે ?" મને લાગે છે કે, કૉલેજના મારા પુરોગામીની એક પ્રેમમૂર્તિ-મમતામૂર્તિ જ જાણે ભૂતની જેમ ત્યાં ન ભમતી હોય ! અને એ જ ભૂત જાણે અમને હવામાંથી ન વળગતું હોય ! એ કૉલેજમાં સ્વ૦ દેશભક્ત દાદાભાઈ, ગોખલે અને કેટલાય અન્ય અનેકવિધ સેવકો ને પ્રેરણાદાતાઓ પાક્યા છે. એ બધાની સૂક્ષ્મ ભાવનામૂર્તિ જાણે અમને ઊડીને વળગતી. હું તમને કહું છું "આ વિદ્યાપીઠમાં પણ એને જ મળતું એક ઉદાત્ત અને અદ્ભુત જીવનમય દિવ્ય છે. એને તમે ઓળખજો."

૨

બીજી વસ્તુ પર આવું. ઉપરની ભૂતકાળની સ્મૃતિ પર જ અવલંબવાનું ય નથી. આજ પણ આપણું કાર્ય આપણને ઉત્સાહપ્રદ છે. અસહકારના પાયા ઉપર આપણી સંસ્થા ચણાઈ. એના વાયરા આજ દેશમાં શમ્યા છે પરંતુ એનું તત્ત્વ-એનો સ્થાયી ભાવ ઓછો જ ગયો છે ?

પણ એ અસહકારની વાત છોડી આજ આખા દેશને–સરકારને સુંઝવતા-મૂંઝવતો એક પ્રશ્ન લઉં. અહીં હમણાં સરકારી શિક્ષકસંમેલન સત્ર (Refresher Course) ભરાયેલું, તેની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પ્રાંતના ઉપવિદ્યાધિકારીએ એક વાત કરી કે "આપણા પ્રાંતમાં ગયાં ૩૫ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓ ૩ ગણા ને ખર્ચ ૯ ગણું વધ્યાં છે. પણ આથી સંતોષપ્રદતા ન ગણાય "

આ જ વસ્તુ પર એક અંગ્રેજ કેળવણીકારે હમણાં લંડનમાં સમીક્ષા કરતાં શું કહ્યું એનો ટૂંક હેવાલ છાપામાં આવ્યો છે. તેમનું નામ સર જ્યૉર્જ ઍંડરસન. મને લાગે છે કે મારી જ કૉલેજમાં તે ઇતિહાસના અધ્યાપક પહેલાં હતા. ત્યાંથી ચડતાં ચડતાં છેલ્લે એ હિંદી સરકારના કેળવણીના દફતર પર હતા. એટલે અહીંની શિક્ષણપ્રથાના એ પૂરા જાણકાર ગણાય. તેમણે પ્રથમ તો કૌતુક કર્યું કે, "વિદ્યાર્થીઓને ઘર છોડી શહેર કસ્બે (માધ્યમિક ?) શિક્ષણ લેવા જવું પડે એ વૈચિત્ર્ય હિંદમાં છે. એ સાવ ગાંડપણ જ છે." એ તો ઠીક. પણ એથી આગળ એમણે કહ્યું તે પ્રસ્તુત મહત્ત્વનું છેઃ— "કેવડી મોટી તેમની સંખ્યા છે ! ને દરવર્ષે ૫ કરોડ રૂપિયા તેમની પાછળ ખરચાય છે." અને હેવાલમાં છેવટે કહ્યું છે, "હિંદનો વિદ્યાર્થી આજ અક્ષરજ્ઞાન પાછળ લાંબા સમયનો નુકસાનકારક અપવ્યય કરી રહ્યો છે, ને તે કેવડી મોટી સંખ્યામાં !"

આ કહેતાં મને મારી કૉલેજના ફ્રેન્ચ અધ્યાપક યાદ આવ્યા. એક દહાડો એ કહે, "તમારે ત્યાં આ હું વિચિત્ર જોઉં છું કે Arts કૉલેજોમાં આટલા બધા લોક ! અમારે ત્યાં તો અમીર કે ગરીબ પણ પંડિતશક્તિ ધરાવતો વિદ્યાપ્રેમી જ આ કૉલેજોમાં હોય " જાપાન, અમેરિકા, ઇંગ્લૅન્ડાદિ સ્વતંત્ર દેશોમાં એમનું નવયુવકધન ખૂબ કાળજી ને કરકસરથી સંઘરાય છે ને સમવાઈ રાષ્ટ્રખાતે જમા થાય છે. આપણે ત્યાં એમ તો સ્વરાજ-સરકારે કરવું જ જોઈશે. પરંતુ આજ જે ચાલે છે, એથી તો સરકારેય ખળભળી ઊઠી છે. સરકારી કેળવણીકારો ને કમિટીઓ એ ચિંતામાં આજ

પડી છે કે, મેટ્રિક, બી. એ. ને આગળની આ જે ઘરેડ જામી છે ને બેકારી વધી છે તેનું શું કરવું ?

મને લાગે છે કે, આ પ્રશ્ન 'આપણી' સામેય છે. આજ ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રયત્ન કરનારા કોલેજો સ્થાપવા લાગ્યા છે. એ દિશામાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ છે કે કેમ એ શંકા છે. આપણું મહાવિદ્યાલય કાળબળે જ પંથ થયું છે એ, આ રીતે જોતાં, આજના વિષમ કાળે, ઇષ્ટાપત્તિ જ છે. એટલે તમે વિદ્યાપીઠમાં પેલી ઘરેડના રૂપાંતરની આશા તો નહિ જ રાખો. વિદ્યાપીઠ જો કાંઇ શીખવા જેવું હોય તો આજ તો આ છે કે—રાષ્ટ્રના આમ યુવકની કેળવણી એટલે શું ? એને કેટલા વર્ષ તમે ભણાવશો ? શું ભણાવશો ? શી તાલીમ આપશો ? તેની પાછળ શો ખર્ચ કરશો ? સૌને પહોંચી વળશો કે નહિ ? આજની ચાલુ કેળવણી અમુક ઉપલા વર્ગથી નીચે ઉતરી જ નથી, ને ત્યાંય તેમને અપંગ જ બનાવે છે. તેથી આમ કેળવણી કઇ હોય, કેવી હોય એનો અનુભવ તો નથી જ. એનો પ્રયોગ ક્યાંક કોક કરવો જોઇશે. એ પ્રયોગ પણ સ્વરાજ પ્રેમી કેળવણીકારોને જ માથે છે એમ આજ તો દેખાય છે.

૩

આ વ્યાપક પ્રશ્નને તમારા ખ્યાલથી વિચારું તો મારે કહેવાની છેલ્લી વાત આવે છે. અને એ કે તમે શું કરશો ? એટલે કે, એજ સવાલ કે જે વરસેક ઉપર શ્રી. કિશોરલાલભાઇએ તમને પૂછયો હતો. જીવનમાં તમારે શું કરવું ઘટે, શું કરવા ધારો છો, એ તમે વિચારજો. પેલા બી.એ.એલએલ.બી. જેમ આંધળા આંધળાને દોરે છે એમ ન ચાલતા.

આ જ પ્રશ્ન હમણાં તમારી કક્ષાના એક યુવકે મારી પાસે ચર્ચ્યો, તેનો સાર તમને કહી દઉં. પ્રશ્નનાં મેં ત્રણ અંગ બતાવ્યાં (૧) તમે ધંધો શો કરશો ? એટલે કે 'રોટીનો ઉપાય' શો કરશો ? આની સામે એમ કહેવાય છે " Man does not live by bread alone" રોટીનો વિચાર ક્ષુદ્ર છે. તો હું કહું છું કે, ના. Man lives on bread રોટીથી તેનું શરીર નભે છે ને તેણે તે પ્રામાણિક પરસેવો પાડીને કમાવી જોઇશે. એટલે આ બાબત તમને વિચારો આવે તેને યોગ્યતાપૂર્વક સેવજો, શુદ્ધ કરજો ને ઘડજો.

આ કહેવાની સાથોસાથ મેં પેલા યુવકને એ કહ્યું, "હવે હું કહું છું કે ધંધા માત્રથી તારો જીવ ઠરવાનો નથી. આજ તું હસતાં હસતાં વારંવાર વટ. પાડવાની વાતો કરે છે; પણ તે મનુષ્યની એક ઊંડી વાસના છે. તે ગમે તેવો જડ હશે તોપણ તેના ગજા પ્રમાણે તે આ વટ પાડવાની વાત સેવે છે;" એક જ દાખલો લઉં. આજ નાતજાતમાં દેવાં કરીને ય નાતવરા કરનાર શું દેવાનાં દુઃખ નહિ જાણતો હોય એમ ? એ બરાબર જાણે છે પરંતુ નામના, કીર્તિની કિંમત એ વધારે આંકે છે. અને નામનાનો એવો રસ્તો પ્રવાહપતિત જ છે. તેથી લાચારી ભોગવીને ય તે જ લે છે.

એટલે જરૂર માનો કે ધંધો ખોળ્યા પછી આ વટ-વાળી વાત તમારી આગળ આવશે જ. ને જો તમે આ વટની ભાવના શુદ્ધ ને સ્વતંત્ર નહિ કરી હોય તો તમે લાચાર બની પ્રવાહે પડવાના.

આજના યુવાનને સમાજમાં ઘણું ઘણું નકામું ને નહિ ગમતું લાગે છે. પણ એણે જો એને બદલે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ ને તે અમલમાં આણવાની શક્તિ નહિ કેળવી હોય તો તે પછડાશે જ.

અને એ પછી હું પેલા પ્રશ્નના ત્રીજા અંગને સૌથી મહત્ત્વના અંગ ઉપર આવું છું. અને તે છે ચારિત્ર્ય. ઉપરનાં બેય અંગ જો સંભાળવા હોય તો તે ચારિત્ર્યવાન માણસ જ કરી શકશે. અને ચારિત્ર્યની વ્યાખ્યા તમને સહેલીસટ આપું. અંગ્રેજી કહેવત છે કે, 'વાટ બેઉ છેડે ન બળી શકે.' કેમકે, બેઉ બાજૂ લગાડો તોય જ્યારે એકઠાર સંકોરો ત્યારે બીજી ઠાર તેલમાં પડી ઓલવાય જ જાય. અનેક છિદ્ર કોઠીમાં પાણી કામ આવે? એમ જ મુખ રાખવું જોઇએ, આ એકાગ્રતા અન્યતાનાં બારાં રોકવાં, એનું જ એક ને સુંદર નામ સંયમ. એ તમારે કેળવવો જ પડશે—મને નહિ તો કમને.

અને એમાં મોટી વાતોનો સમાવેશ થાય છે, તે તો ખરું જ. પણ હું તમારી આગળ એ નથી ચીંધતો. 'કોઈની નોટ ઉછીની લઈ વખતસર પાછી ન આપો, આપો તો ચૂંથીને કે ફાટીતૂટી દશામાં'— આ પણ ચારિત્ર્ય જ છે. તમારી જ નોટને કોઈ આમ કરીને આપી જાય તો તમે એ માણસની કેવી કદર કરો? એ પરથી તમે સમજી જજો કે ચારિત્ર્યમાં કેવી કેવી ચીજો આવી જાય. નાનમાં નાનેથી બધાં જ આચરણને વિષે આ સૂક્ષ્મ વિવેક કેળવો તો જ તમારે જે જીવન-ભાથું ભરવું છે તે ભરી શકો. શું રોટલો કોઈ કોઈનો ગેરંટી કરી દે છે? છેવટે તો આપણું બાહુબળ, મનઃશક્તિ ને ચારિત્ર્યની ફોરમ પરથી ઊપજતી હિંમત પર જ નથી અવલંબતો? અને ચારિત્ર્યહીન માણસનો વટ નક્કર હોય તોય કેટલો ટકે છે? પહેલા પ્રશ્નનું આ ટૂંકમાં ત્રિવિધ પૃથક્કરણ થયું.

મોટે ભાગે એનો ક્રમ ઉલટો આપાય છે:— પ્રથમ ચારિત્ર્ય, સેવા કે ઉદ્યોગધંધો, ને રોટી તો ઈશ્વર આપે એમ કહેવાય છે. વસ્તુતાએ બે કથનમાં ભેદ નથી. મેં તો માત્ર સહજક્રમે જેમ વિચાર વધે છે તે પદ્ધતિએ તમારા આગળ રજૂ કર્યું છે. જીવનમાં શું કરવાનું છે એનો આ ત્રિવિધ ઉત્તર સારરૂપે એક છે. ત્રણે અંગ એક અવિચ્છેદ્ય છે. ત્રણે ન સંભાળો એમ બની જ ન શકે, કેમ કે કાંઈકનો કાંઈક એનો ઉત્તર તો તમે સંઘરવાના જ. એ ઉત્તર તમે વિચારમય કરો, વિવેકશુદ્ધ કરો, બલાઢ્ય કરો તો જ તે વિદ્યાનું લક્ષણ કહેવાય. આપણો ધ્યાનમંત્ર તો હમેશ યાદ રાખીએ—

। सा विद्या या विमुक्तये ।

આ મુક્તિ ઉપરોક્ત ત્રિવિધ વિચાર વગર નથી જ.

૧. વિદ્યાપીઠ-વિનયમંદિરનું સત્ર ખૂલતાં આપેલાં માંગલિક વ્યાખ્યાનનો સાર.

ભેટતાં

'રે, રે, ચાલી ગઇ વસંત પણ ના તારું થયું દર્શન,
ને હાવાં ઉકળાટ ગ્રીષ્મ-પ્રભવે સ્હીજાવતો અંતર
લેશે સહ્ય ન; આવ, આવ' વ્યથિતા, તપ્તા વદે જ્યાં ધરા:
આકાશે રણભેરીનાદ ધૂણવી વંટોળનો સ્વાર ત્યાં
મેહૂલો ઝૂકતો સહસ્ર કરથી, હર્ષે ભૂમિ ભેટતાં.

'અજ્ઞાત'

હબીબ

[એક રેખાચિત્ર]

શ્રી. સાંદીપનિ

સંજોગોને આધીન થઇને કેટલાય ઑફીસરોને રાજીનામાં મૂકવાં પડે છે; અનેક પ્રકારની અનાવડતને લઇને કેટલાય મુકરદમોને ખડતૂસ મળે છે, અને ઓછું કામ આપવાને પરિણામે કેટલાય કારીગરોને કૂતરાની ભસાક ઝાંપા બહાર હાંકી મૂકવામાં આવે છે, પણ હબીબ તો એનો એજ, વર્ષો થયાં એજ ખાતુ, એજ ખાતાના એજ સાંચા, અને તેને ચલાવનારો એજ હબીબ.

કાળા ગોળ દડા જેવું તેનું ભરપુષ્ટ બદન હમેશાં રેશમી લુંગી, અમલ ડબલ-ઘોડા બૉસ્કીનું શર્ટ અને બ્લ્યુ બ્લેઝરના કોટમાં મઢેલું રહે છે. ટૂંકા જાડા પગ ઉપર અરીસા જેવા રાણીછાપના બૂટ ચળકી રહે છે. મોટી મોટી કાળી ભમર, મૂછો અને કાનની બૂટ સુધી નીચા રખાવેલા થોભિયા તેના ભરાવદાર અને ચપ્પુના અનેક ઘા વાળા સીના પર રમતી હઠીલી અને ડંખીલી ભાવરેખાઓમાં ગાઢા રંગો પૂરે છે. લાલાશ પડતા વિશાળ આંખોમાંથી દરેકને ડારી રહેલું ઝનૂન અને રંગીલી હરામખોરી નીતરે છે. અને કુદરતી રીતે જ હોળેલાં લાગતાં વાંકડીયા ખુશ્બોદાર ઝુલ્ફાં ને તે પર એક બાજુ ઢળતી મૂકેલી કાળા સુંવાળા વાળવાળી ઊંચી કિશ્તીની ટોપી તો તેની સમગ્ર શીકલ પર ભવ્ય લાપરવાહીની પીંછી ફીરાવી દે છે.

આજ સ્વરૂપે તે હંમેશ ચકચકિત સાયકલ પર સવાર થાય છે, અને કોટની ઉપલી ખીસીમાં ગુલાબના ફૂલ સાથે સંયોજિત કરેલો રેશમી રૂમાલ મધુરો પમરાટ છોડતો ફરફરી રહે છે. પાનના રસથી રંગાઇ ગયેલા કાળા હોઠને એક ખૂણે 'પાસીંગ શો' શોભી રહે છે. એક હાથે ગવર્નર પકડે છે, અને બીજા હાથના કાંડા પર સીસાના ગઠ્ઠાવાળો ને ચામડાંના પટાવાળો દંડો ભરાવે છે. પછી એ ડંડાવાળા જ હાથે વિચિત્ર અવાજ આપતું હૉર્ન એકધારું વગાડીને તમામ રાહદારીઓનું ધ્યાન ખેંચતો ભરતી જેમ ચાલ્યો જાય છે. વળી વચ્ચેવચ્ચે કોઇવાર ગવર્નરને અનાધાર છોડી દે છે અને મોં દેખાય તે રીતે ગોઠવેલા ગવર્નરના આયનામાં જોતાં જોતાં મૂછોને વળ દેતો દેતો ને આજુબાજુ મરકતો મરકતો મીલના ઝાંપે ઉતરી પડે છે.

મીલમાં એ જેટલો જુનો છે તેટલો જ અનાડી અને બેદરકાર છે. ખાતાના સાધા-રણમાં સાધારણ કારીગર કરતાં ય તેનું કામ પ્રમાણમાં ઓછું અને વધારે નુકશાનવાળું હોય છે. તેમ છતાંય તે ચોકડી–દારૂબાજી– ચલાવે છે. ખરી વાત તો એ છે કે તેને કામ કરવું

ગમતું જ નથી. આવા કપરા જમાનામાં અનેક ભણેલા હોશિયાર બેકારો રખડતા હોય છે. એવા એકાદ તેણે રાખી લીધો છે આરેય સાંચાનું કામ લગભગ તેની જ પાસેથી લે છે, અને માંડ એક સાંચા જેટલો પગાર આપે છે. જો કે આવા માણસો ભાગ્યે જ તેની પાસે ઝાઝું ટકે છે. પણ આપણાં જીવનની અનેક પ્રકારની અસમાનતા તેની પાસે આવાં ઘેટાંની પરંપરા ધકેલે જ રાખે છે.

કામ અને નુકશાનનું પ્રમાણ સાચવવા તનતોડ મહેનત કરતો મુકરદમ હબીબની ચોકડી પર આવી ચડે છે ને તેના હોંશકોશ ઉડી જાય છે પેલો હબીબના હાથ નીચેનો માણસ ચારે સાંચાને એકલે હાથે પૂરો પડવા લોહી રેડી રહ્યો હોય છે. એકાદ સાંચો બંધ હોય છે. તો બીજામાંથી કેટલાય તાર તૂટીને ચીરા ચાલતા હોય છે. મુકરદમ ત્રાડ મારે છે. "હબીબ કીધર!"

પેલો જવાબ આપે છે "હૉટલમાં"

મુકરદમ દાંત કચકચાવે છે, અને હબીબના વતી પોતે સાંચા પર મંડી પડે છે. બધું રાગ પર આવે છે એટલે હબીબ ઓચિંતો ફૂટી નીકળીને સાંચા પર આવે છે. મુકરદમ તેને દીલગીરીભરેલા ચહેરે નમ્રતાપૂર્વક ખૂબ સમજાવે છે અને કામમાં ધ્યાન રાખવા વિનવે છે. હબીબ સામું જોઈને માત્ર હસે છે, અને ઉપરે હાથ નીચેના માણસનો કાન પકડી તેને બે તમાચા જેંચી કાઢે છે એટલે મુકરદમ ચાલ્યો જાય છે.

મીલનો હૉટલવાળો તેને સારામાં સારી ચા આપે છે. બીજા કોઈ પણ કરતાં તેની વધારે સગવડ સાચવે છે, અને બીજા કોઈપણ સાધારણ કારીગર કરતાં તેનું નામું વિશેષ થાય છે. છતાં ય તેની પાસેથી પાઈ પણ લેવામાં આવતી નથી. કેમકે બીજાઓની પાસેથી પૈસા વસુલ કરવામાં હબીબની જરૂર હબીબની કુનેહને લઈને જ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. તમામ કારીગરોના પ્રમુખ જેવો થઈને તે હૉટલમાં બેસે છે. અને ટેબલપર પગ લંબાવીને સીગારેટના ગોટેગોટ કાઢતો મોટેથી ગપ્પાં હાંકે છે. અને બધા જ તેની હામાં હા ભણે છે. પણ તેની વાતો ઘણુંખરું એકજ પ્રકારની હોય છે.

અઠ્ઠાસી નંબરનો ચાપુ અને રાજેસ ચપ્પુના પાનાની ધાતુમાં કેવો અને કેટલો ફેરક છે, ચપ્પુનો ઉપયોગ ક્યારે કરવો અને જમૈયાનો ક્યારે, હાથ ચલાવવાની સાથે જીભ ચલાવવાથી સામેના પર કેવી અસર થાય છે, સામાના ઘાને કેમ ચુકાવવો અને કદાચ કયોલી જગા પર વાગી જાયતો તાત્કાલીક શું ઉપાયો લેવા. શહેરની કઈ કઈ મીલોમાં ક્યા ક્યા દાદાઓ છે. ને તે તે લત્તાઓમાં દરેકનું મહત્વ કેટલું છે. તાજેતરમાં કઈ કઈ મીલોમાં કોણે કોણે ક્યા ક્યા કારણોને લઈને તોફાનો કર્યાં છે. શહેરમાં સૌથી સારા ફોજદારી વકીલો કોણ કોણ છે. ક્યા ક્યા ડિવીઝનના ફોજદારો બદલાવાના છે કોણ કોણ આવવાના છે, ક્યા ક્યા તોફાનીઓ ક્યારે જેલમાંથી છૂટવાના છે, ને નવાઓના મુકરદમા કઈ કઈ તારીખોએ કોની કોર્ટમાં નીકળવાના છે, ને તેઓએ ક્યા વકીલોને રોક્યા છે, એવા એવા મુદ્દાઓની આસપાસ હબીબની વાતો વિસ્તરતી હોય છે.

ખાતાના ઉપરીઓ તેનું આ વર્તન આંખ આડા કાન કરીને સાંખી લે છે —અને કોઈ કોઈ તેની સામે વિધિપુરઃસરના પગલાં લે છે ત્યારે ત્યારે હબીબ પણ તેઓની સામે પોતાની રીતે વિધિપુરઃસરનાં પગલાં લીધા સિવાય છોડતો નથી. તે ચાર છ ઘરકીટ્ટુઓને સાધી રાખે છે ને સાંજે જ્યારે પેલા સાહેબ ઝાંપા બહાર નીકળીને સાયકલ પર યાતો મોટરમાં બેસવા જાય છે કે તુરત ગાળોના વરસાદ સાથે પેલાઓ તેની પર તૂટી પડે છે. ઠીકઠીક મેથીપાક પડી રહે તેટલામાં કાળા ફૂટબોલની જેમ ઉછળતો હબીબ હાથમાં ડંડો વીંઝતો આવે છે. પેલા લોકોને શરમાવી સમજાવી બધું વેરી મારે છે. અને આ અદ્‌ભૂત કાવ્યનો રચયિતા પોતે જ છે તે ખુલ્લું ન પડી જાય તે ખાતર ઘણીવાર પોતાના જ માણસોને મારે છે ને પોતે પણ થોડું ઘણું સહન કરી લે છે. પછી તો પેલા સાહેબનો તે ખાસ અંગરક્ષક બની જાય છે, ને પેલા તોફાનીઓને પણ હંમેશની સલામતી અપાવે છે.

પણ આવી કરામતો અજમાવતાં પહેલાં તે સામાની શક્તિ અને સંજોગો અચૂક માપી લે છે, ગોરા અમલદારો ખાતામાં ફરવા આવે છે ત્યારે પણ પાટલુનના ખીસામાં નાનું છત્રીસેણ હથીઆર રાખે છે જ એ વાત તેની ધ્યાન બહાર નથી હોતી. એટલે ગોરાની ખફગીમાંથી બચી જઈને મીલમાં ટકી રહેવા ખાતર તે અવળો જ પ્રકાર અજમાવે છે. જાણીતા મુકરદમો મારફતે ગોરાના પરિચયમાં આવ્યા પછી તો હબીબના પાસા પોબાર જ હોય છે. પોતે અચ્છો શિકારી હોવાથી સાહેબને સાથે લઈ જાય છે; ને ત્યાં પોતાનું ખરૂં પાણી બતાવી સાહેબને ખુશ કરી નાખે છે. વળી માંસાહારીને અમલની ઉમદા ચીજો વિના મૂલ્યે લાવી દે છે, અને સાથે સાથે મીલ જેવા નિર્જન સ્થળે આવેલી છે, રોજ કેવાં તોફાનો ફાટી નીકળે છે, આજ સુધીમાં કેટલા ઑફીસરો તોફાની કારીગરોના હાથથી પીટાઈને ચાલ્યા ગયા છે, ને પોતે કેટલાને કેવી વફાદારીથી બચાવ્યા છે તેનું ભભકભર્યું વર્ણન ભપકદાર હિન્દી જબાનમાં કરે છે, દિવસો જતાં પરિસ્થિતિના અભ્યાસે ગોરા ઑફીસરને સમજાય છે કે હબીબને પોતાનો કરી લેવામાં અંગત રીતે તો કશું જ ગુમાવવાનું નથી.

પણ હબીબની દાદાગીરીનો દોર કેવળ મીલમાં જ પર્યાપ્ત થતો નથી. તેના લત્તામાં પણ તેની હક વાગે છે. લત્તાની કોઈપણ હોટેલમાં તે અમે તેટલા મિત્રદરો સાથે વિના મૂલ્યે ચા પી શકે છે. અને ઘોડાગાડીઓ તો જાણે ઘરની જ છે. ભાડે ફરતી મોટરોને માલીકની અદબથી ઉભી રખાવે છે, અમલદારની અદાથી મૂછ આમળતો ને રેશમી રૂમાલથી મ્હોં લૂછતો સુર્ખીવરને પડખે ગોઠવાય છે અને આસમાનીશા શીગારેટ ચેતાવે છે.

નાટક સીનેમાનો તો તેને પૈસોય શાનો ખરચવો પડે? એક બે થીએટરની દાદાગીરીનો ઈજારો તો તેણે રાખેલો જ છે. અને બીજા દાદાઓની દોસ્તીને લઈને લગભગ તમામ સીનેમાનાં બારણાં તેને માટે ખુલ્લાં છે. પણ અચૂક ફીલમ જ જોવાના ઈરાદાથી તે ભાગ્યે જ ક્યાંય જાય છે. ડગ્લાસ ફેરબેંક્સ, રીચર્ડ ટાલ્મેજ, માસ્તર વિઠ્ઠલ, સ્ટન્ટકીંગ નવીનચન્દ્ર, ગણપત બક્રે અને ફિયરલેસ નાદિયા સિવાય બીજાઓના કામમાં તેને રસ નથી. હબીબ સમજે છે કે દાદાગીરીના ક્ષેત્રમાં પણ ધીરેધીરે ખાજ કરતાં કળાનો જમાનો આવતો જાય છે અને એટલે જ બાજુરાવ પેંઢારકરનું એકપણ ચિત્ર તે છોડતો નથી. બાકી અભિનયકલા યા સંગીતની તેને જરાય પડી નથી. મીલમાં પણ એવું જ, ચાર સાંચાના મામુલી પગાર ઉપર તેનું સ્વચ્છંદી અને રંગીલું જીવન નભે જ નહિ. એટલે આ માનેલો સાંઢ મીલની અને સીનેમાની નોકરી કરે છે ફક્ત દાદાગીરીની મહત્વાકાંક્ષાને પોષવા ને તે માર્ગે ચરી ખાવા.

અમદાવાદથી પીરાણા, બારેજા, સરખેજ, નરોડાને વાડજ જતાં સડકો પર રજાઓના દિવસોમાં તે ઘણીવાર તેના જુગારી મિત્રો સાથે જાય છે. અને કોઈ વિશાળ આમલીઓની ઘટામાં પાણું જમાવીને શાન્તચિત્તથી બેસે છે. હબીબ આજુબાજુ ફરતો રહે છે, કોઈકોઈ રાહદારી-ઓ પેલા થાણા પાસે કૌતુકવૃત્તિથી પ્રેરાઈને જોવા થંભે છે કે તુરત ફૂટી નીકળે છે. એક મુગ્ધ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી પેલાઓ સાથે પૂછપરછ કરે છે, ધનલોભી ગૃહસ્થની અદાથી રમે છે, જીતે છે ને પાંચ પચીસ રોકડા ખખડા-વતો સીધો જ સીધો ચાલ્યો જાય છે. પછી તો પેલા બોળા પતંગ માયાવી પ્રકાશમાં સાફ થઈ જાય છે ને તે સાંજે વિના મૂડી યા વિના જવાબદારીએ હબીબને અર્ધી ભાગીદારી મળે છે.

શહેરમાં ચાલતા ખાનગી જુગારના અખાડાઓ પણ હબીબની હાજરી વિહોણાં નથી—પણ હવે તો તે તેવાં સ્થાનોમાં ખેલાડી તરીકે નહિ કિન્તુ ચોકીદાર તરીકે જ જાય છે. તેની છત્રછાયા નીચે ખેલાડીઓ નિરાંતથી બેસે છે, ને દરેક દાવે હબીબના નામની મુકરર કરેલી રકમ જુગટા મૂકે છે અને પકડવા આવનાર સપાઈ-મુકરીં તો હબીબનાં રમકડાં છે, પણ એ રમકડાંનેય રીઝવવા ખાતર તો તેને અમુક હિસ્સો કાઢવો જ પડે છે, અને આવો રાગ કંઈ હંમેશ નથી ચાલતો, કેટલીક વખત ઝાંખી પણ

જાય છે. પણ તેને શું ? તે તો હરેક પળે જેલમાં જવા તૈયાર હોય છે જ. તેને મન જેલ એટલે દાદાગીરીના નવાં સ્વરૂપોની રૂપરેખા દોરવાનું ભવ્ય એકાન્તભુવન. હસતો હસતો જાય છે ને હસતો હસતો છૂટે છે, પણ છૂટ્યા પછી સામી પાર્ટીને ભાગ્યે જ છોડે છે. ફરી પાછો ધકેલાય છે ને છૂટે છે. અને એમ પરંપરા ચાલુ જ રહે છે.

હમીબ આજે તો જુગારીઓનો રખવાળ છે, પણ થોડાંક વરસ પહેલાં ત્રણ પાનાના ખેલાડી તરીકે તે ખરેખર મશહૂર હતો. તેની સામે બેસનારા જીતવાની આશા છોડી દેતા. તેની જીગર અને સામાની આંખો પરથી તેનું બળ માપનારી માનસશાસ્ત્રીય નિગાહ તેને ખાલી દાન પર રૂપીઆના ખોબા ભરાવી આપતાં. પણ એક દિવસ અજમેરથી કેટલાક પ્રખ્યાત રમનારા આવેલા, પીધેલી હાલતમાં તો તે રમવા કદી નહોતો બેસતો, પણ પોતે એક સમર્થ ખેલાડી છે અને કેટલી બેદરકારીથી પણ દરેકને જીતી શકે છે એવી છાપ તેને પરદેશીઓ પર પાડવી હતી એટલે તે ચકચૂર થઈને રમવા બેઠો. જીતથી વિશેષ ગુમાવતો ગયો. જેમજેમ ગુમાવતો ગયો તેમતેમ તેનો કિન્નો અને ક્રોધ વધતા જ ગયા. અને આખરે તેની પાસે જે કંઈ હતું તે બધું જ ગુમાવી બેઠો. પોતાના હમેશના ખેલાડીઓ હોત તો હમીબે તેમની પાસેથી ઉઝીના પડાવ્યા હોત, ધરાઈને રમ્યો હોત ને કદાચ જીતીને જ ઊઠ્યો હોત. પણ પરદેશીઓ પાસેથી તો સંભાવ જ કેમ ? અને તે હમીબ માગે? ચાલુ દાવે તે ઘેર આવ્યો.

રમઝાનનો ચાંદ આસમાનમાંથી ધરતી પર અમૃત ઢોળી રહ્યો હતો. પિત્તળની સાંકળોવાળા હીંચકા પર બેસીને ઊંચી ને ઉજળી, પાતળી ને પ્રેમભરી રહીમા તેના જીવનસૂર જેવું કરુણ ગાણું ગાઈ રહી હતી. હીંચકાની સુરાવટ સાથે રહીમાનો કંઠ સુન્દર સંવાદ સાધી રહ્યો હતો ને હમીબ આવ્યો. તે ગમે તેવો હોવા છતાંય રહીમાના મિલન પુરતી પળોમાં ઇન્સાન બની જતો–બનતું પાતું. પણ આજ એક પળ માટે પણ ઇન્સાન બનવું તેને ભાસવે તેમ નહોતું. પરદેશીઓએ તેને સખત શિકસ્ત આપી હતી. કિન્નાની કોઠિકોઠિ જ્વાળાઓ તેના અણુ અણુમાં ઊઠી રહી હતી. રહીમા શિખામણ આપીને થાકી ગયેલી હોવા છતાંય કદાચ તેને પૈસા આપત, પણ રમઝાનના દિવસોમાં તેના જેવી પાક ઓરત પાસેથી પાઈ પણ નહિ મળે એવી તેની ખાત્રી હતી. અને આજ પેલા પરદેશી ખેલાડીઓ તેને જીતીને જાય તો આવતી કાલથી સ્થાનિક જુગારીઓમાં તેની કિંમત શું.? છંછેડાયેલા સર્પ જેવા હમીબે પાછળથી આવીને રહીમાને જમૈયો ભોંકી દીધો, ને ઘરમાંથી જે કંઈ મળ્યું તે લઈને ચાલતો થયો. આઠ થતા જતા નિશામાં તેણે સાવધાનીથી રમવા માંડ્યું. સારી પેઠે જીત્યો, પરદેશીઓને પહેરેલે કપડે વિદાય કર્યા ને પરોઢે તો પોતાની મોજે પોલીસ પાસે પહોંચી ગયો.

અને તે સજા ભોગવીને આવ્યા પછી તે રમતો નથી પણ રમાડીને જ સંતોષ માને છે. પણ એક સમર્થ ખેલાડી તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠા અને ધાક તો જેવાં ને તેવાં જ છે. અને કેમ ન હોય ? રહીમા જેવી રહીમાની કિંમત આપીને ખરીદ્યાં છે. વ્યભિચારની તો તેને ઓળખ નવાઈ નથી. પણ શરાબ અને બલાત્કારમાં હવે તેને રસ નથી

તટસ્થ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આવા માનવીઓની પણ એક સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ છે, અને તેમાં પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખવા હમીબને અવિરામ સમાનુરી પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. ખરી ત્યાંય કૂવ તો નથી જ પાથર્યાં. 'ચોરની મા કોઠીમાં મોં ઘાલીને રુવે' એ ન્યાયે હમીબની ઉપાધિ ફક્ત હમીબ જ જાણે છે અને જીરવે છે જીવનની હરેક પળ જીવનમર્યાદને હાથમાં મૂકીને તેને જીવવી પડે છે, છતાંય તેના કર ને કડક ગવ્રુર ને પૌરૂષભર ચહેરા પર થાક, ચિંતા, કંટાળો યા વિષાદની એક પણ રેખા વર્તી શકાતી નથી સિવાય કે જુમેરાત.

દુનિયાની આંગળીઓના ભયંકર એકાન્તમાં આવેલી રહીમાની કબર પર તે હર જુમેરાતે ફૂલ ચડાવ્યા કરે છે. તરબતર યા વિરાનની વાસ્તવિકતા ગમે તે કહે, પણ હીંચકાની મીઠી સુરાવટ અને રહીમાના હૈયાની મારક સમી તીણી મીઠી હલક એ કબરમાંથી હમીબને તો હજુએ સંભળાયા કરે છે. ને તેના જેવાને દુર્લભ એવાં બે સાચાં આંસુની ભેટ તો કોઈ અગમ્ય તત્ત્વ તરફથી મળે છે.

દોષોને લીધે તથા જર્મની-ઇટાલિના વલણને લીધે એક પક્ષને મદદ મળ્યા જ કરે છે. અને બીજો પક્ષ જે કાયદેસર મદદ મેળવવાનો હકદાર છે તેને મદદ મળતી જ નથી. પરિણામે બિનદરમ્યાનગીરી એ નાટક બની જાય છે. '

સ્વયંસેવકોનો પ્રશ્ન:

સ્વયંસેવકોનો પ્રશ્ન હજી બાકી રહે છે. બીન-દરમ્યાનગીરી સમિતિ પાસે જે કામો કરાવવાનાં હતાં તેમાં આ કામ પણ મહત્વનું છે. અને ઇંગ્લાંડ હજી સુધી આશા સેવી રહ્યું છે કે ઓછી કરવાના કાર્યમાં ભલે ભંગાણ પડ્યું પણ સ્વયંસેવકો પાછા બોલાવી લેવામાં જો બધા કબૂલ થાય, તો મામલો સુધરી જશે. અને મહાયુદ્ધની બીક નહિ રહે.

આજે ઓછામાં ઓછી ગણતરી કરવામાં આવે તો પણ સ્પેનમાં આશરે ૭૫૦૦૦ બહારના માણસો લડે છે. આ બધા સ્વયંસેવકો કહેવાય છે. અને લગભગ બધા જ દેશોમાંથી આવા સ્વયંસેવકો આવ્યા છે. પણ જર્મની અને ઇટાલિના સ્વયંસેવકોની સંખ્યા સૌ કરતાં વધારે છે. વધારે નવા સ્વયંસેવકો ન દેવાનું આ રાજ્યોએ વચન આપ્યું છે. છતાં પણ જુદાં જુદાં સ્થળોએ આવા સ્વયંસેવકો આવ્યાના બનાવો બન્યા જ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે આ સ્વયંસેવકો છે જ નહિ પણ સૈન્ય જ છે. જેમકે ઇટાલીથી માત્ર સૈનિક તરીકે નહિ પણ સ્વયંસેવક તરીકે તેમને મોકલવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવિક તો એ સૈન્ય જ છે. અને એમાંના ઘણાને આબિસિનિયા જવાના બહાને સ્ટીમરમાં બેસાડી સ્પેનમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે મલાગાની જીત પણ ઇટાલિયન નૌકાસૈન્યનો જ વિજય હતો. સરકારપક્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સૈન્ય છે ખરૂં પણ આની સંખ્યા નાની છે.

ઇંગ્લાંડ આ લડતા સ્વયંસેવકોને પાછા ખેંચી લેવરાવવાના પ્રયત્ન કરવા માગે છે. આ તેની આશા આકાશકુસુમવત્ છે. મુસોલિની તથા તેની તરફથી બોલનારા તેના પ્રતિનિધિઓએ આ બાબત ઉપર જુદી જુદી રીતે ઘણીવાર પોતાના મત પ્રદર્શિત કર્યા છે કે "જ્યાં સુધી ફ્રાંકોનો પક્ષ જીતશે નહિ ત્યાં સુધી એક પણ સ્વયંસેવક સ્પેનની ભૂમિમાંથી પાછો બોલાવી શકાય એમ નથી. સરકારે આ સ્વયંસેવકોને મોકલ્યા પણ નથી. આથી તેમને બોલાવવાની સત્તા પણ સરકારને છે નહિ." આ બધાનો અર્થ એ છે કે કોઇ રાષ્ટ્ર સ્વયંસેવક પાછું ખેંચી લેવા તૈયાર નથી. વચ્ચે એક બે વાર એવા સંયોગો આવી ગયા હતા ખરા. પણ આજે હવે એ સંયોગો બદલાઇ ગયા છે. આજે ફ્રાંકો હારે તો ઇટાલિ અને જર્મની હાર્યાં એવો દેખાવ થવાનો છે. તેમ થાય તો તેમની પ્રતિષ્ઠા તૂટે તેમ છે. ગ્વાડાલાજારામાં ઇટાલિયન સૈન્ય હાર્યું હતું તેથી તેની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચ્યો જ છે. અને તેથી તો મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું છે કે 'એ હારનો બદલો ઇટાલિ લીધા વગર રહેશે નહિ. ક્યારે અને કેમ લેશે એ સવાલ જુદો છે.'

સ્વયંસેવકોને મોકલવા પાછળની નીતિ, તેમને ત્યાંથી પાછા ન બોલાવવાની આટલી સ્પષ્ટ જાહેરાત અને ફ્રાંકો પક્ષની જીતની સાથે તેમની ટકેલી પ્રતિષ્ઠા આ બધું જોતાં છતાં ઇંગ્લાંડ સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાની આશા સેવી રહ્યું છે, એ અદ્ભુત છે. આપણે ઇચ્છીએ કે જરૂર ઇંગ્લાંડ પોતાની આ મુરાદમાં સફળ થાય. કારણ કે જો એમ થશે તો સ્પેનમાં માત્ર સ્પેનના જ પક્ષો લડનારા રહેશે. અને તો સરકાર પક્ષનો વિજય નક્કી છે. ન્યાયનો પક્ષ તો જીતશે. અને ઇંગ્લાંડે કાયદેસરની સરકારને જીવતદાન આપ્યું ગણાશે. પણ ઇંગ્લાંડ જો એ આશામાં સફળ ન થાય તો ભવિષ્ય જુદું જ છે. દરમ્યાનગીરી વધ્યા જ કરશે. અને પ્રાણાન્તે પોતાનાં ઘરબારનું રક્ષણ કરનારી પ્રજા પરાધીન બનશે. આ બળવાખોરો સફળ થશે પ્રજા-તંત્રનો નાશ થશે અને સ્પેનની દુર્દશાનો પાર નહિ રહે.

બીજો પણ ઇંગ્લાંડ પાસે રસ્તો છે, અને તે ઇટાલિ અને જર્મનીને ડારવાનો. તેની સહેજ કડકાઇ

અને ચોક્કસ પગલાં જર્મની તથા ઇટાલિને જરૂર રોક આપી શકશે. હજુ તેનામાં એટલી તાકાત છે. ફ્રાંસ તેની પડખે જ છે. અને રશિયા પણ આ કામમાં મદદ કરશે જો સ્પેનમાં થતી આ દરમ્યાનગીરી અને આક્રમણ અટકાવવામાં આવું હિંમતભર્યું પગલું ઇંગ્લાંડ લેશે તો યુરોપના નાનાં રાજ્યો જેઓ પોતાનો કોઇ મોટો આશ્રયદાતા શોધી રહ્યાં છે તેઓ પણ જરૂર મદદ કરશે. અને ફેસીઝમની વધતી જતી સત્તાને ખાળી શકાશે. પણ ઇંગ્લાંડ એવું કરશે ખરૂં ?

સા મ્રા જ્ય પ રિ ષ દ :

સામ્રાજ્ય પરિષદની પૂર્ણાહુતિ આશરે એક મહિનો ચાલ્યા પછી ગયા માસમાં થઇ. આ પરિષદમાં શું શું ચોક્કસ નિર્ણયો આવ્યા કે સ્પષ્ટ વાતચીતો થઇ એ સંબંધી હકીકતો ઝાઝી બહાર આવી નથી. સામાન્ય સમજુતીઓ, અને સામાન્ય મદદનાં વચનોની આપલે થઇ છે, તથા ભવિષ્યમાં સામ્રાજ્યનું વલણ કેવા પ્રકારનું રહેશે એ સંબંધેનું દિશા સૂચન થયું છે, પણ એકે બાબત ઉપર કોઇને જોવો જોઇએ તેવો સંતોષ થાય એવું પરિણામ આવ્યાનું જણાતું નથી.

આજે યુરોપ ઉપર યુદ્ધનું વાદળ ઝઝૂમી રહેલું છે. ક્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળશે એ કહી શકાય એવું નથી. આ યુદ્ધમાં બ્રિટનની અને તેના સામ્રાજ્યની સ્થિતિ ચિંતા ઉપજાવે તેવી છે. ગ્રેટબ્રિટનના વલણ ઉપર પણ યુદ્ધના સમયનો થોડો ઘણો આધાર છે. આજની પોતાની નીતિ અનુસાર ગ્રેટબ્રિટન આ યુદ્ધ ખાળવા શક્તિ અનુસાર મહેનત પણ કરી રહ્યું છે. છતાં જો યુદ્ધમાં ઉતરવું જ પડે તો સામ્રાજ્યનાં બીજાં અંગો કેટલી સહાય આપી શકે એમ છે એનો ક્યાસ કાઢવાની આવશ્યકતા હતી. સંયોગો પણ આવી પરિષદ માટે અનુકૂળ થયા, નવા બાદશાહના રાજ્યારોહણને અંગે બધા સંસ્થાનોના મુખ્ય માણસો લંડનમાં એકઠા થયા હતા આ તકનો લાભ લઇને લંડનમાં સામ્રાજ્ય-પરિષદ યોજવામાં આવી. અને એક માસ સુધી અરસપરસ વિચારોની આપલે થયા પછી આ પરિષદ ખતમ થઇ છે. હવે આ પરિષદના હેતુઓ તથા તેની સફળતા ઉપર થોડો ઘણો વિચાર અસ્થાને નહિ ગણાય.

પંચમ જ્યૉર્જ બાદશાહના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પણ આવી જ જાતની સામ્રાજ્ય-પરિષદ ભરાઇ હતી. આજે જે જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ છે એવી જ એ વખતે પણ હતી. યુદ્ધની નોબતો પણ ગગડતી હતી. એવે વખતે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડે તો સંસ્થાનોનો સાથ કેટલો હશે એ જાણવાની જરૂર હતી. એ પરિષદની પૂર્ણાહુતિ પછી થોડાં જ વખતમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. એજ જૂનો પ્રસંગ આજે ફરી પણ જાગે બન્યો હોય એવું લાગે છે. પરિસ્થિતિનું સામાન્ય સ્વરૂપ પણ એજ જાતનું છે; ઉગ્રતામાં તફાવત છે.

તે વખતના બ્રિટનના સંસ્થાનો સાથેના સંબંધો આજના કરતાં વધારે સારા હતા. તે વખતે સામ્રાજ્યની જેટલી એકતાં હતી તેટલી એકતા આ વખતે જણાતી નથી. આયર્લાંડ સંસ્થાન નવું ઉભું થયેલું ગણાય. એણે પોતાનો પ્રતિનિધિ પણ આ પરિષદમાં મોકલ્યો નહોતો. તે સામ્રાજ્યથી સાવ જ જુદું પડવા માગે છે. તેનાથી બીજે છેડે હિંદુસ્થાન છે. જેને સામ્રાજ્યના અગત્યના અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. છતાં તેના અભિપ્રાયની કોઇને કશી પરવા નથી. તેને બ્રિટિશ ડ્રેમિનેટ જે ઠરાવે તેને સંપૂર્ણપણે વળગી રહેવું પડે છે. સાવ ગુલામ છે- સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જ નથી. બાકીનાં સંસ્થાનો આ બંન્ને છેડાની વચ્ચે ઉભાં છે. બધાનાં સ્વાર્થો પણ ભિન્નભિન્ન છે આવી ભિન્નતા આજે સામ્રાજ્યનાં અંગોમાં જણાય છે. અગાઉની પરિષદમાં આટલી ભિન્નતા નહોતી. તે વખતે સંસ્થાનો બ્રિટનનું કહેવું સ્વીકારી લેતાં હતાં. આજે દરેક પોતે

પોતાનો નિર્ણય કરવા સ્વતંત્ર છે. અને પાર્લામેન્ટના નિયમોને કે વિચારોને વગર વિચાર્યે સ્વીકારી લેવા બંધાએલ નથી. માટે તો આજની આંતરરાષ્ટ્રીય ડામાડોલ પરિસ્થિતિમાં આવી પરિષદની આવશ્યકતા વિશેષ હતી. પણ આવા જુદાજુદા હિત સંબંધો ધરાવનારાં સંસ્થાનોની સભામાં કોઈ ચોક્કસ રસ્તો સ્વીકારાય એ સંભવિત નથી અને તેથી જ પરિષદનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં એમ લાગે કે જેટલી હદે સફળતા થવી જોઈએ એટલી સફળતા આ પરિષદને મળી નથી. છતાં આપણે જોઈશું તેમ ગ્રેટબ્રિટનને નિરાશા પણ મળી નથી.

મહત્વના મુદ્દાઓ :

પરિષદમાં ચર્ચા માટેના ત્રણ મુદ્દાઓ મહત્વના હતા—આર્થિક યોજના, પરરાષ્ટ્રીય નીતિ અને સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ.

પહેલા આર્થિક મુદ્દા ઉપર પરિષદ કશા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી જણાતી નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર આજે છે એ કરતાં વધારે વધવો જોઈએ એવી ઇચ્છા-હેતુ-પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. પણ કશી ચોક્કસ વિગતો નક્કી થઈ શકી હોય એવું જણાતું નથી. આ પહેલાં ઓટાવા પરિષદમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ ગયો છે. સામ્રાજ્યાંતર્ગત સંરક્ષણનીતિ અખત્યાર કરવાનો નિર્ણય થઇ ગયો છે અને તે રીતે પરદેશી માલની આયાત જકાત વધારવામાં પણ આવી છે. પણ આ યોજનાથી જે લાભ થવો જોઈતો હતો તે થયો હોય એવું જણાતું નથી. સામ્રાજ્યની અંદર વ્યાપાર વધારવા જતાં કેટલાંક દેશોનો પરદેશો સાથેનો વ્યાપાર તૂટયો છે. અને તેટલા પ્રમાણમાં સામ્રાજ્યની અંદરનો વ્યાપાર વધેલો જણાતો નથી. સંસ્થાનો આજે એવી અવસ્થાએ પહોંચ્યાં છે કે તેઓ પોતાનો વેપાર પુષ્કળ વધારવા માગે છે. ઓટાવા કરારો તેમને બંધનકર્તા માલમ પડે છે. કેનેડા ગ્રેટબ્રિટનનું તાબેદાર એ કરતાં અમેરિકા તેને પાસે હોવાથી તથા તેની સાથે વ્યાપારી સંબંધ વધારે હોવાથી બ્રિટનને ખુશ રાખવા કરતાં અમેરિકાને રાજી રાખવાની વધારે ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે. ઓસ્ટ્રેલિયાનો જપાન સાથે વ્યાપાર વધતો જાય છે, એ પણ ઉપરના જેવી જ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ દરેક સંસ્થાનો સંબંધની એક નીતિ નક્કી થઇ શકે એવું ધોરણ ઘડવું મુશ્કેલ છે. આજે જેમ હિંદ-બ્રિટન વચ્ચે જુદા વ્યાપારી કરારોની વાટાઘાટો ચાલુ છે એ રીતે જુદી જુદી વાટાઘાટો ચાલે એ પદ્ધતિ કદાચ અખત્યાર કરવી પડશે. અને માટે જ સામ્રાજ્ય પરિષદમાં આ સંબંધની ચોક્કસ વિગતો નક્કી થઇ શકી નથી.

પરરાષ્ટ્રીય નીતિનો પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો હતો. ૧૯૧૪ વખતે તો યુરોપના મહાયુદ્ધમાં ઈંગ્લાંડે ઝંપલાવ્યું એટલે સાથોસાથ બધાં જ સંસ્થાનોએ ઝંપલાવ્યું હતું. પણ આજે એ પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી. યુદ્ધનું રણક્ષેત્ર આ વખતે પણ યુરોપ બને એવો વધારે સંભવ છે. સંસ્થાનો બધાં યુદ્ધક્ષેત્રથી દૂર છે. ઈંગ્લાંડને યુરોપના યુદ્ધમાં ઉતરવું જ પડે, કારણ તે ખડસ્થ સત્તા છે. પણ ઈંગ્લાંડની સાથોસાથ સંસ્થાનો આ યુદ્ધમાં સંડોવાવા માગતાં નથી. આ બધાં સંસ્થાનો રાષ્ટ્રસંઘની યોજનામાં વિશ્વાસ મૂકતાં હતાં અને હજી પણ મૂકે છે. પણ ગ્રેટબ્રિટનનું વલણ રાષ્ટ્રસંઘને મજબૂત બનાવવા તરફનું નથી એવો તેમનો આરોપ છે. એબિસિનિયાના યુદ્ધ વખતે ઈંગ્લાંડે જેવાં પગલાં લેવાં જોઇતાં હતાં તે નથી લીધાં, અને સ્પેનમાં તો રાષ્ટ્રસંઘ સાવ નિષ્ક્રિય બની ગયો છે, આમ થવામાં બ્રિટનની નબળાઇ છે એવું સંસ્થાનો માને છે.

ગ્રેટબ્રિટનની આજની પરરાષ્ટ્રનીતિને પરિણામે જર્મની તથા ઇટલિ જ્યારે ને ત્યારે બળવાન થતાં જાય છે. આમ બનવામાં ઇંગ્લાંડનું માત્ર ડરપોકપણું છે એમ નથી. મી. ઇડને જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે ઉપરથી સંસ્થાનોની લાગણી ભાંગી છે, અને ઇંગ્લાંડની નીતિ ફેસીસ્ટ પ્રજાઓનો પક્ષપાત કરનારી છે એવું તેમને ભાન થયું છે. આ નીતિ કોઇને ગમતી નથી. તેઓ માગે છે કે રાષ્ટ્રસંઘને આજે છે એ કરતાં વધારે બળવાન બનાવવાના પુરતા પ્રયત્નો કરવા અને ફેસીસ્ટપક્ષપાતિની નીતિનો ત્યાગ કરવો. હીટલર તરફની બીક બધાને

નથી એટલી ઇટાલિના મુસોલિનીની બીક બધાને છે. એનું જોર વધવાથી સામ્રાજ્યનો માર્ગ રૂંધાયો છે અને આફ્રિકામાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં મુસોલિનીનાં સ્વપ્નાંએ દક્ષિણ આફ્રિકાને ચિંતાગ્રસ્ત બનાવ્યું છે. એ મુજબ ઓસ્ટ્રેલિયા તથા ન્યુઝીલાંડ જપાન, સોવિયેટ, અમેરિકા તથા ગ્રેટબ્રિટન વચ્ચેની કોઇ સંધિની અપેક્ષા રાખે છે. અને પાસિફિકની શાંતિ જાળવવા માગે છે. પણ આ સંબંધમાં કશા ચોક્કસ અભિપ્રાય ઉપર આવી શકાયું નથી. આ રીતે ટૂંકમાં હાલની ઇંગ્લાંડની પરરાષ્ટ્રનીતિથી બધાને સંતોષ થયો નથી. અને તેથી ઈંગ્લાંડનો સ્પષ્ટ સત્કાર આપવાની કોઇએ બાંહેધરી લીધી જણાતી નથી. પરિણામે પરિષદોનો ગોળગોળ નિર્ણય આપણી પાસે આવે છે કે હવેથી રાષ્ટ્રસંઘને મજબૂત બનાવવા માટે બધાએ પ્રયત્ન કરવો. શાંતિરક્ષણ માટે રાષ્ટ્રસંઘ ઉપરનો વિશ્વાસ પણ પરિષદે વ્યક્ત કર્યો છે. એક વાત આ નિર્ણય ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્લાંડના પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ સાથે બધાં સંસ્થાનોનું ઐક્યમત્ય નથી.

છેલ્લો અને અત્યંત મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સંરક્ષણનો હતો. પરરાષ્ટ્રનીતિને સંરક્ષણની સાથે અગત્યનો સંબંધ છે. શરૂઆતમાં જોઈ ગયા તેમ આજે યુદ્ધનાં વાદળો યુરોપના આકાશમાં ઘેરાયેલાં છે. ઇંગ્લાંડને આ યુદ્ધમાં ઊતરવું પડે એવું પણ છે પણ છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે ગ્રેટબ્રિટનની જે શક્તિ હતી તે આજે રહી નથી, તે વખતે નૌકાદળમાં તેની બરોબરી કરનારાં રાષ્ટ્રો નહોતાં. આજે જાપાન, અમેરિકા તો બરોબરીયાં છેજ, પણ જર્મની અને ઇટાલિ પણ હરિફાઇમાં ઉતર્યાં છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો રસ્તો ઇટાલીએ રૂંધ્યો હોવાથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાસૈન્ય આજની જરૂરીયાતને પહોંચી વળે એટલું શક્તિશાળી નથી. વળી ભાવી યુદ્ધમાં આ રસ્તો જોખમમાં હોવાથી કેપનો રસ્તો સુદૃઢ કરવાની જરૂર છે. હિંદી મહાસાગરમાં અને પાસિફિકમાં પણ એટલું જ સામર્થ્ય એકત્રિત કરવાની જરૂર છે. આ બધું જોતાં આજે એકલું બ્રિટન યુદ્ધનો ભાર ઉપાડવા અશક્ત છે. આથી તો તેણે પાંચ-વરસની જંગી લશ્કરી યોજનાની શરૂઆત કરી છે. પણ એનો આવડો મોટો ખર્ચ પોસાવો પણ મુશ્કેલ છે. આવી કટોકટીને વખતે જો સામ્રાજ્યનાં બધાં અંગો એક થાય, સ્નેહસંબંધ સ્થપાય, તથા પૈસાની તેમજ લશ્કરી મદદ આપવાનું કબૂલ કરે તો ઇંગ્લાંડના પગ મજબુત બને. આથી પરિષદમાં આ વિષય અત્યંત મહત્ત્વનો ગણાતો હતો.

આના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડની બધીજ માગણીઓને પૂરતો ટેકો મળ્યો હોય એવું જણાતું નથી, પણ આ પ્રશ્ન ઘોડેવત્તે અંશે પણ સંસ્થાનોનો બને છે, કારણ કે તેમનાં હિતો જોખમાય છે. અને એટલા પ્રમાણમાં થોડી થોડી મદદ આપવાનાં વચનો મેળવેલાં પણ જણાય છે

સંરક્ષણનો ભાર :

ગ્રેટબ્રિટનની સત્તા આજ સુધી સર્વોપરિ હોવાથી તથા લશ્કરી સામર્થ્ય બધાં કરતાં પ્રબળ હોવાથી દૂર સુધી ફેલાએલા સામ્રાજ્યના રક્ષણનો ભાર એકલા ગ્રેટબ્રિટનને માથે પડતો હતો, અને તે ઉપાડી શકતું હતું. તેના બદલામાં સંસ્થાનો પણ પાર્લામેંટની અધીનતા સ્વીકારતાં હતાં. આજે સંસ્થાનો વધારે સ્વતંત્રતા મેળવવા લાગ્યાં છે, પણ સંરક્ષણનો ભાર તેમને માથે ઝાઝો પડ્યો નથી, સામ્રાજ્ય આખાની શક્તિની પ્રતિષ્ઠાને લીધે જ સંસ્થાનો સામે કોઇ નજર નાખી શકે એમ નહોતું. આજે ગ્રેટબ્રિટનની એ પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ નથી. ગ્રેટબ્રિટનની શક્તિ ઘટવાની સાથે સંસ્થાનોએ લશ્કરો વધારવાની જરૂર હતી, પણ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના એ અરસામાં જ થઇ. સાંઘિક સલામતી– Collective Security–એ આ રાષ્ટ્રસંઘનો ઉદ્દેશ હતો. એટલે કોઇ પણ આક્રમણની સામે રાષ્ટ્રસંઘ સંગીનતાપૂર્વક પગલાં ભરી શકશે એવો વિશ્વાસ આ સંસ્થાનોને હતો. આથી તેમણે લશ્કરમાં વધારો કર્યો નહિ. આજે લશ્કર અને સંરક્ષણ પાછળ ઓસ્ટ્રેલિયા પોતાના ખર્ચના ૫.૮%, કેનેડા ૪.૨%, આયર્લાંડ ૭.૨%, અને દક્ષિણ આફ્રિકા ૩.૫%, જેટલી નાની રકમ ખરચે છે. આ ખરચ યુદ્ધ વખતની જરૂરીઆતને પહોંચી વળે એવો નથી. માત્ર હિંદુસ્તાન પોતાના ખર્ચના ૪૫.૨૯% જેટલી ભારે રકમ ખરચે છે, પણ તેનું કારણ હિંદુસ્તાન

પરાધીન છે; ગરીબ છે, અને સામ્રાજ્યના સંરક્ષણનો જે બધો જ બોજો ગ્રેટબ્રિટન માથે પડે છે તેનો ભાર હળવો કરવા કમજોર હિંદ માથે થોડોક બોજો નાખવામાં આવ્યો છે. આમ સંસ્થાનોની પાસે લશ્કર નથી.

આજે પરિસ્થિતિમાં ફેર થયો છે. રાષ્ટ્રસંઘ ઉપરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે, ઇટાલિ કે જપાન કે જર્મનીના આક્રમણ સામે આજે નિર્બળ રાષ્ટ્રોને બચાવવાની રાષ્ટ્રસંઘની તાકાત રહી નથી. એટલે દરેક સંસ્થાનોને હવે ભય લાગવા લાગ્યો છે ખરો. આબિસિનિયામાં ઇટાલિના વિજય પછી અને ભૂમધ્યમાં તેની સત્તા વધતી જવાથી મુસોલિનીની મહત્વાકાંક્ષા આફ્રિકામાં સામ્રાજ્ય વધારવાની હોય એવું દેખાય છે. આથી દક્ષિણ આફ્રિકાને ચિંતા પેઠી છે ઉપરાંત હીટલરે પોતાનાં સંસ્થાનોની માગણી કર્યાથી તેની ચિંતા વધી છે. આફ્રિકાના આ સંસ્થાનો દ. આફ્રિકાની સરકારને રાષ્ટ્રસંઘ તરફથી સોંપાવાં છે. આ સંસ્થાનોમાં નાઝી ચળવળ શરૂ પણ થઈ ગઇ છે. આ બન્ને કારણોને લીધે દ. આફ્રિકા ગ્રેટબ્રિટનની સોડમાં જવા ખુશી છે. ગ્રેટબ્રિટનને પણ તેની જરૂર છે. કારણ જ્યારે ભૂમધ્યસમુદ્રનો માર્ગ બંધ થશે ત્યારે કેપટનનો માર્ગ મહત્ત્વનો બનશે. આમ પરસ્પરની ગરજને લીધે બન્ને વચ્ચે થોડી સમાધાની થઇ છે. અને લશ્કરી મથક ઉભું કરવાની યોજનાને દ. આફ્રિકાએ બહાલી આપી છે તથા અમુક હિસ્સો પણ આપશે.

ઓસ્ટ્રેલિયાને જપાનનો ડર છે. પાસિફિકમાં ગ્રેટબ્રિટન જો રક્ષણ કરવાનું સ્વીકારે તો ઓસ્ટ્રેલિઆ અને ન્યુઝીલાંડ મદદ આપવા તૈયારી કરેલી છે. સિંગાપોરનું મોટે ખર્ચે તૈયાર કરેલું મથક આ ગરજ સારે છે. અને ઓસ્ટ્રેલિયાને ઉત્તર કિનારે બીજું એક મથક તૈયાર કરવાની યોજના વિચારવામાં આવી છે. ન્યુઝીલાંડે પણ રક્ષણના બદલામાં પૈસાનો થોડો ભાર ઉંચકવાની કબૂલાત આપી છે. હિંદુસ્તાનને ભય તો છે જ, પણ તેને પૂછવા પણું રહેતું જ નથી. તેના ગજા ઉપરવટ જ ત્યાં તો લશ્કર રાખવામાં આવ્યું છે. આથી વધારે બોજો ઉપાડવો મુશ્કેલ છે.

કેનેડા લડાઇનાં કોઇપણ ક્ષેત્રથી જુદું છે અને તે ગ્રેટબ્રિટનની મૈત્રી કરતાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની મૈત્રી વધારે પસંદ કરે છે. એટલે એને બીજા સંસ્થાનો જેટલી સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ મેળવવાની અને તેમાં હિસ્સો આપવાની ઝાઝી ગરજ નથી.

આમ સંરક્ષણમાં પણ એકવિધતા તો નથી જ. છતાં આ બાબતમાં દરેકને જેટલું લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડને થોડોઘણો ટેકો આપ્યો હોય એવું જણાય છે. અને ઇંગ્લાંડે જંગી લશ્કરી યોજનાનો અમલ શરૂ કર્યાથી ગ્રેટબ્રિટનની શક્તિમાં સંસ્થાનોને વિશ્વાસ પણ બેસવા લાગ્યો છે, તથા તેની છાયા મેળવવાની લાલચ ઉભી થઇ છે. છતાં ઇંગ્લાંડનો ભાર ખરેખરી રીતે હળવો થાય એવો નિર્ણય તો થયો હોય એવું જણાતું નથી. રાહત મળશે ખરી. સામ્રાજ્ય એ ધોળો હાથી છે. સામ્રાજ્યના છત્રતળે દરેકને પોતાનું સંરક્ષણ જોઇએ છીએ, પણ એ સંરક્ષણના છત્રને ઉપાડવા માટે જે ભોગ આપવો જોઇએ તે આપવા કોઇ ખાસ તૈયાર નથી. પરિણામે સામ્રાજ્યના સંરક્ષણનો ભાર મોટે ભાગે ગ્રેટબ્રિટનને માથે જ રહે છે.

આ બોજો ઉપાડનારી પોતાની આજની ઘટતી અશક્તિનું ઇંગ્લાંડને ભાન છે અને માટે જ યુરોપના રાજકારણમાં ઇંગ્લાંડની નીતિ પીછે હઠતી જણાય છે.

પૂર્ણાહુતી:

સામ્રાજ્ય પરિષદ આમ પૂરી થઈ છે. આ પરિષદને પરિણામે સામ્રાજ્યનાં છૂટાં પડી જતાં અંગોને પાછાં એકત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને શક્તિ વધારવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રયત્નો થોડેઘણે અંશે સફળ પણ થયા છે, છતાં સંસ્થાનો અને ગ્રેટબ્રિટન વચ્ચે ઝાઝો સુમેળ નથી એ બાબત ઝીણવટથી જોનારને ડોકિયાં કરતી જણાશે.

જે થોડોઘણો પણ લાભ બીજાં સંસ્થાનોને અને ગ્રેટબ્રિટનને થયો હશે તેટલો પણ હિંદુસ્તાનને મળ્યો છે કે કેમ એ શંકા છે. હિંદ સામ્રાજ્યમાં છે ખરું પણ

પરાધીન છે. તેનો કશો અવાજ નથી. વિચારણામાં માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે જ તેણે કામ કરવાનું હતું અને તેમ કર્યું છે. હિંદની જરૂરીયાતો શું છે એ પૂછવાની પણ કોઈને જરૂર નહોતી. સામ્રાજ્યના દરેક અંગની પ્રધાનમંડળને જેટલી ચિંતા રહે છે તેટલી હિંદુસ્તાનની રહેતી જ નથી. હિંદુસ્તાનની આ બાબતની વફાદારી વિષે મેંટમ્પિટનનો આત્મવિશ્વાસ જબરો છે.

બીજી બાજુથી સામ્રાજ્ય પરિષદે હિંદને તેની પરાધીનતાનું અને અસહાયદશાનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવ્યું છે. સામ્રાજ્યના કોઈ પણ ભાગનો માણસ બીજા સંસ્થાનમાં જાય અને ત્યાં જો તે ત્યાંના વતનીની જેમ જ રહેવા લાગે-ત્યાંના રહેવાસી જેવો જ જો થાય તો તેને તે તે ભાગના શહેરી તરીકેના હકો મળવા જોઈએ એવો વિચાર થયો. પણ એક કલમ એવી ઉમેરવામાં આવી કે તે તે દેશની સરકારે આવનાર વ્યક્તિની આ યોગ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. આ એક કલમથી જ ઉપરના હકો ઉપર પાણી-ફેરી વળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગદ્વેષી સરકાર કોઈ હિંદીને નાગરિકના હકો આપવા માગતી જ નથી, અને સામ્રાજ્યના મોટા સ્તંભો આ પરિસ્થિતિ માટે આંખમીંચામણા કરે છે. સરવાળે હિંદુસ્તાનને માટે તો સામ્રાજ્ય પરિષદનો કશો લાભ મળ્યો જ નથી. એણે તો દુનિયામાં પોતાનું સ્થાન મેળવવું હોય તો, પોતાની જ શક્તિ ઉપર અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર મેળવવું પડશે. આત્મવિશ્વાસ અને શક્તિના પ્રદર્શન સિવાય દુનિયામાં તો તેને સ્થાન નથી જ, પણ ખુદ સામ્રાજ્યમાં પણ તેને માટે તો જગા નથી એ સત્ય આ પરિષદે બતાવ્યું છે.

૧૧-૭-૩૭

●

અનુસંધાન પાન ૪૧૪થી ચાલુ

'પાંચ વાગે ને ?'

'હા.'

'તે શું છે ?'

'કંઈ નહિ, મેં ધાર્યું કે તને ખબર નહિ હોય'

'વાત અકસ્માત નહિ બટુક !' અનિરુદ્ધ ગભરાતાંયે બોલ્યો. 'તું મારા ને કમળાના સંબંધ વિષે જાણવા માગે છે ખરું !'

બટુક શરમાતો હોય એમ હસ્યો

'અમારી મૈત્રી કુદરતી રીતે વિકાસ પામી છે અને આજે પણ તદ્દન કુદરતી સ્થિતિમાં જ છે.'

'એમાં હું સમજ્યો નહિ.'

'હું કહેવા માગું છું કે નીરૂ અને ભદ્રા કે જયંત અને શારદા કરતાં અમારી મૈત્રી જુદા પ્રકારની છે.'

'હું પણ એ જ માનું છું.'

અનિરુદ્ધ બટુકના આ શબ્દોનો મર્મ સમજવા એના સામે તાકી રહ્યો.

'શા ઉપરથી ?' એણે પૂછ્યું.

'તમે આઠ દિવસ પહેલાં સુરત નહિ પણ વડોદરા ગયા હતા એમ આજ સવારે મેં જાણ્યું તે ઉપરથી.'

'નહિ, હું સુરત ગયો હતો. મારા પાસે પ્રમાણ છે.' 'હા, હા તમે સુરત ગયા હતા. પરંતુ વડોદરા ઉતર્યા હતા એ સાચું કે નહિ ?'

'એમાં કોઈ ગુનો છે !'

'એ તો તમને ખબર પડે. મને તો આજ સવારની ટપાલમાં......'

'કોનો કાગળ હતો ?'

'કમળાબેનના ભાઈનો.'

'શું હતું ?'

'તમારા સામે થોડા બખાળા કાઢ્યા હતા.'

'બધી જુદી વાત છે' અનિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઈ ગયો.

'હું પણ એમ જ માનું છું.'

અનિરુદ્ધ ફરીને બટુક સામે તાકી રહ્યો. બટુક ત્યારે હસતો હતો

'હસે છે શું ? કમળાની અને મારી મૈત્રી મૈત્રી જ છે, એ લગ્નમાં......'

'મને એ સામે કશો જ વાંધો નથી. હું ઈચ્છું છું કે એ લગ્નમાં પરીણમે. અને જલદી પરીણમે, જેથી નીરૂ ને ભદ્રા જેવા ઉપરથી તમારી આંખ ખસે.' બટુક ગંભીર બની ગયો. અનિરુદ્ધ ડોળા ફાડીને એના સામે તાકી રહ્યો.

'એટલે મારા મનની આ વિકૃતિ છે એમ !'" થોડીવાર રહીને અનિરુદ્ધ બોલ્યો.

'નહિ, આ વિકૃતિ કહેવાય જ નહિ, નબળા મનની આ સહજ પ્રકૃતિ છે.'

અનિરુદ્ધ જવાબ આપવા જતો હતો ત્યાં બટુક બોલ્યો: 'હું સમજી ગયો. હવે આપણે છુટા પડીએ.' બટુકે ચાલવા માંડ્યું.

'બટુક !' અનિરુદ્ધે બૂમ મારી.

'હવે તમે જલદી પરણી લો.' બટુક જતાં જતાં બોલ્યો.

અનિરુદ્ધ કંઈક વિમાસણમાં અને કંઈક ક્રોધમાં ત્યાં ને ત્યાં ઘડીક ઉભો રહી ગયો.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

આખરી નિર્ણય

વર્ધામાં મળેલા મહાસભાના પ્રધાનમંડળે એક મહત્ત્વનો ઠરાવ કરી રાજકીય વાતાવરણમાં એક વિદ્યુત મૂકી છે. ત્રણ ત્રણ મહિનાના મંથનો, ખુલાસાઓ, નિવેદનો, પોકળ પ્રધાનોના નાટકો એ તમામ વસ્તુઓ આ ઠરાવથી અદૃશ્ય થઈ છે. હિંદ અને બ્રિટનના રાજદ્વારી મુત્સદ્દીઓ અને વર્તમાનપત્રો હર્ષના પોકારો કરી, અભિનંદનો પાઠવી આ ઠરાવને આવકાર આપે છે. શ્રી. સત્યમૂર્તિ જેવા અકથ્ય આનંદમાં આવી સ્વરાજના સ્વપ્ન જોવા લાગે છે. ધારાસભાના કામચલાઉ પ્રધાનો પોતાનો સરસામાન ઉપાડી ભાડાનું મકાન ખાલી કરતા હોય એમ રાજીનામા આપી વિદાય લે છે અને મહાસભાના નેતાઓ, જે બંધારણિય રીતે મકાનના સાચા માલિક છે તે પોતાના સાથીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.

આ ઠરાવને પરીણામે આપણા દેશમાં ત્રણ પ્રકારની મનોદશા અત્યારે દેખાય છે. એક તો અતિ હર્ષની, એમાં વિનીતો, વફાદારો અને થોડાક મહાસભાવાદીઓ છે, બીજી દુ:ખ અને રોષની, એમાં થોડાક સમાજવાદીઓ છે. ત્રીજી ગાંભીર્યની. એમાં નરાં મોરચાના મર્મને સમજનારા મહાસભાના અગ્રણીઓ અને કદાચ થોડાક સરકારના પણ અગ્રણીઓ છે. આ ત્રણ મનોદશામાં અમને સાચી મનોદશા ત્રીજી લાગે છે. પહેલી મનોદશા વસ્તુસ્થિતિના અજ્ઞાનની છે. હર્ષ પામનારા થોડા મહાસભાવાદીઓ એમ માની બેઠા છે કે 'ઉજળું એટલું દૂધ' છે. હિંદની બેડીઓ મજબૂત કરનારું બંધારણ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાનો નિર્ણય થતાં જ એમને મન 'પ્રાંતિક સ્વરાજ' બની ગયું છે. વિનીતોને એમ લાગ્યું છે કે દેશમાં સહેજ અશાંતિ મચાવનારું આ મંડળ આખરે અમારે માર્ગે-બંધારણિય માર્ગે ઠીક આવી ગયું! હવે એમને ખબર પડશે કે રાજતંત્રની જવાબદારીઓ કેટલી મહાન અને મુશ્કેલ હોય છે! વફાદારો અને ઉપલી નજરે જોનાર સરકારી માનસવાળાઓ આમાં પોતાની બુધ્ધિનો અને બંધારણનો વિજય જૂએ છે. મહાસભાએ જે ત્રણ મહિના પહેલાં થૂંકી દીધું તે આજ નીચી મુંડીએ ગળી લીધું એમ માને છે. પ્રથમ વર્ગની આ મનોદશા બંધારણનો અમલ થતાં જ બદલાઈ જશે એમ અમે માનીએ છીએ, કારણકે પ્રધાનપદનો ઠરાવ કરનાર એમ માને છે અને ઠરાવ પણ સાફ સાફ શબ્દોમાં જણાવે છે કે બ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ મૈત્રીનો નહિ પણ શોષક અને શોષિત છે. આ બંધારણ અમલ કરવા લાયક નહિ પણ દફનાવવા

લાયક છે. પ્રધાનપદનો સ્વીકાર પણ એ હેતુથી જ કરવામાં આવે છે કે જેથી મહાસભાની તાકાત વધે, દેશના દુઃખો દૂર કરવામાં મદદ મળે અને બંધારણનો અંત આવે. આજે હદના પોકારો કરનારા વિનીતો ને વફાદારો દિલ્હીના ઠરાવ વખતે પણ હદના પોકારો કરતા હતા પણ ખત્રીના મુદ્દા ઉપર ઝગડો ઉભો થતાં જ તે મહાસભાને નિંદવા લાગ્યા. એજ રીતે એ લોકો મહાસભાના પગલાંના રહસ્યને, ઠરાવમાં સ્પષ્ટ હોવા છતાં સમજતા નથી અને ધારાસભાગૃહમાં જ્યારે બે વિરોધી દળો વચ્ચે યુદ્ધ મંડાશે ત્યારે ચોંકી ઉઠશે ને મહાસભાને ઝગડાખોર તરીકે સંબોધશે. એટલે હર્ષની લાગણી એ ખોટી અને ભરમાવનારી છે.

સમાજવાદીઓની દુઃખ અને રોષની લાગણી પણ સમય જતાં નામશેષ થઇ જશે, કારણ કે મહાસભા કદીએ સામ્રાજ્યની જાળમાં ફસાય એમ નથી. અને બટકું રોટલા માટે નિરંતરની ભૂખને ભૂલી જાય એમ નથી. મહાસભાના પ્રધાનો ગમે તેટલા શક્તિશાળી હોય પણ એક મહાન તંત્રના એ પ્રતિનિધિ માત્ર છે એમણે પોતાની તમામ બુધ્ધિ-શક્તિનો ઉપયોગ એમના મળેલા આદેશને પરીપૂર્ણ કરવા માટે જ કરવાનો છે. પ્રધાનપદના કટ્ટર વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ કહે છે કે એ સાચી વાત બનશે કે 'જો આપણે જાગૃત રહેશું તો આ પગલું પણ આપણી તાકાત વધારનારું નીવડશે.' અને આટલા આટલા અનુભવ પછી આપણી જાગૃતિ વિષે શંકા છે? કોણ ઝોકું ખાવાનું છે! ગાંધીજી? જવાહરલાલ? વલ્લભભાઇ? રાજેન્દ્રબાબુ? અરે રાષ્ટ્રના હજારો લોકો અખંડ જાગૃતિ રાખીને બેઠા છે. સમાજવાદીઓને થોડા વખતમાં જ ખાત્રી થશે કે આ પગલું ખરેખર યોગ્ય હતું.

ત્રીજી મનોદશા–ગાંભીર્યની. એ સાચા અને આવશ્યક છે. આ પગલું સામાન્ય પગલું નથી. ધારાસભાનો સ્વીકાર કરવો એ પગલું પણ મહત્વનું હતું. એ તો સભામંદિરમાં-માત્ર પ્રવેશ કરવા જેવું જ હતું. પરંતુ આ તો એના ગર્ભદ્વારમાં પ્રવેશ થઇ ગયો છે. ત્યાં જઇને એ મંદિરની સત્તાને ઉખેડી નાખવાની છે. અને કોઠાયુદ્ધના આ મોરચામાં પણ સરકારને હંફાવવાની છે. મહાસભાએ પ્રતિષ્ઠાને ખાતર કે જેટલું મળે તેટલું સાશન ચલાવવાની ખાતર એ સ્થાન સ્વીકાર્યું જ નથી. એ સ્થાનનો ઉપયોગ પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે જ થવાનો છે. . .

એટલે કારોબારીના આ ઠરાવને અમે આવકાર આપીએ છીએ અને એનો અમલ કરવાનો જે આદેશ મળ્યો છે તેની પાસે શીર ઝુકાવીએ છીએ.

એ યુદ્ધસમિતિ હતી :

કારોબારીના ઠરાવ સામે એક અસંતોષ ઉઠે છે કે એણે મહાસમિતિના હક્ક ઉપર તરાપ મારી છે, દિલ્હીના ઠરાવના શબ્દ અને મર્મની એણે અવગણના કરી છે. અમને લાગે છે આમ કરવામાં પૂર્ણ સત્ય નથી. શબ્દની જરૂર અવગણના કરી છે. પણ મર્મની તો રક્ષા જ કરી છે. દિલ્હી ઠરાવનો મર્મ 'ખાત્રી' નહોતો પણ બંધારણનો સામનો કરવા માટે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર હતો. ખાત્રી તો એ કાર્યને સરલ બનાવવા માટે એક આવશ્યક વસ્તુ હતી. આખો દેશ જાણે છે કે એ ખાત્રી મેળવવા માટે મહાસભાએ શક્ય એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને એ પ્રયત્નને પરિણામે જ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં બંધારણની અનેક આંટીઘૂંટીઓ અને સરકારી મનોદશાં બહાર આવી શકયા. કોઇ એમ કહેતું હોય કે ત્રણ મહિના પહેલાં હોદ્દા સ્વીકારવા કે આજે સ્વીકારવા એ બંને સરખું જ છે. તો સંપૂર્ણ વિનય સાથે કહેવું જોઇએ કે એમ બોલનારે ત્રણ મહિનાની પરિસ્થિતિને સમજવાની તસ્દી જ નથી લીધી. આ ત્રણ મહિનામાં હિંદી વજીર, નાયબ વજીર, વાયસરોય વગેરે ઘણું બોલી ગયા અને એ પ્રત્યેક બોલમાં એમણે પોતાની સત્તાનો હુંકાર પણ પ્રગટ કર્યો, પરંતુ એ સાચી વાત નથી કે કે એ હુંકાર અને એ તલવારનો ખખડાટ નબળો જ પડતો ગયો છે? એટલું જ નહિ પણ છેલ્લે છેલ્લે તો એ સ્થિતિ આવી પહોંચી હતી કે દેશ-પરદેશમાં એમ જ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભા જવાબદારી લેતાં ડરે છે અથવા કેવળ પ્રતિષ્ઠા માટે જ હવે અળગી રહે છે. અને બીજી બાજુ શું બન્યું? જો છાપાંના અહેવાલો સાચા હોય તો વિશાળ મતદાર મંડળને એમ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભાએ અમારા દુઃખો દૂર કરવા કંઇક કરવું જોઇએ. દેશની હવામાં જોશભેર એ વિચાર ઉછળવા લાગ્યો કે 'ભલે થોડા વખતમાં જ બધું તૂટી પડે, ખાત્રી તો એટલા

માટે જે જોઈતી હતી ને, દરરોજ અથડામણ ઉભી ન થાય. ખાત્રી ન આપે તો કાંઈ નહિ. અથડામણના સંપૂર્ણ જોખમ સાથે આપણે પ્રયોગ શરૂ કરી દઈએ.'

આ હવા કોઈ એક વર્ગ કે પ્રાંતની નહોતી. માત્ર બે ચાર અગ્રણીઓની પણ નહોતી એનો સબળ પુરાવો તો એ ઠરાવ થયા પછી દેશનું માનસ જે રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે તે ઉપરથી મળે છે. એટલે કારોબારીના ઠરાવની પાછળ દેશની સંમતિ છે એ વિષે શંકા નથી અને મહાસમિતિના ઠરાવના મર્મને કારોબારીએ કબૂલ રાખ્યો છે અને જાહેર કર્યું છે કે જો બની શકત તો જરૂર આ ઠરાવ ઉપર મહાસમિતિની મંજુરી લેત પણ સંયોગો જોતાં એમ લાગે છે કે નિર્ણય કરવામાં વિલંબ થાય તો દેશના હિતને હાની પહોંચે એમ છે.' દેશનો રાજકીય મામલો સમજનાર માણસ તુરત જ કબૂલ કરશે કે આ પરિસ્થિતિમાં તત્કાળ નિર્ણય જ આવશ્યક હતો. કારોબારી સમિતિએ મહાસમિતિના ઠરાવના મર્મની રક્ષા કરી, શબ્દ ફેરવવા માટેનું જે પગલું ભર્યું છે તે નિંદાને પાત્ર નથી પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે. મહાસભાની કારોબારી એ એક પ્રકારની યુદ્ધસમિતિ છે, એણે સિદ્ધાંતની રક્ષા કરી, વાતાવરણ ઉપરથી પ્રજાની સંમતિ જાણી લઈ હિંમતપૂર્વક પગલું ભરવું જ જોઈએ. એમ ન થાય તો રાજકીય મામલાઓમાં ઘણીવાર થાપડ જ ખાવી પડે.

હવે શું ? :

મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો તેનો અમલ પણ શરૂ થઈ ગયો છે. શ્રી રાજાજી હમણાં બોલ્યા કે દરેક મહાસભાવાદીએ સમજવું જોઈએ કે પ્રધાનપદની મહાન જવાબદારીમાં પોતે પણ ભાગીદાર છે. આ વાત સાવ સાચી છે. પ્રધાનપદ સ્વીકારનાર આપણા જ પ્રતિનિધિ છે. પ્રજાના બળમાં જ એમનું બળ રહેલું છે એટલે યુદ્ધના આ મોરચાને સફળ બનાવવો હોય તો પ્રજાએ પૂરેપૂરો સાથ આપવો જોઈએ. કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ બંધારણનો સામનો કરવાની બે બાજુ બતાવે છે. એક તો છે રચનાત્મક બાજુ. એ બાજુ પ્રજાએ તત્કાળ ઉપાડી લેવી જોઈએ. આપણા હાથમાં જે સત્તા આવે તે સત્તા વડે આપણે મહાસભાની-પ્રજાની તાકાત વધારવી જોઈએ: આ પ્રધાનો ધારાસભામાં તો સરકારને હંફાવશે પણ બંધારણના તૂટયા ફૂટયા સાધનો વડે સરકારી તંત્ર ઉપર જેટલા ઘા કરી શકાશે તેટલા પણ કરશે: આ આ ઘા શું હશે? કેવા હશે? મોટામાં મોટો ઘા તો એ છે કે પ્રજામાં રાષ્ટ્રિય અસ્મિતા પેદા કરવી. એ અમુક અંશે હવે બની શકશે. પ્રજાને રાજદ્વારી કેળવણી આપવામાં અમુક સગવડો તો મળશે જ. બીજું પ્રજામાં એ ભાન પ્રગટાવવું જોઈએ કે જો પ્રજાનો જ હોય તો આપણે કેટલું કરી શકીએ અને કઈ રીતે કરીએ? ત્રીજું કેટલાક સામાજીક અન્યાયો ને અંતરાયો દૂર કરી શકીએ, પણ આ બધું કોણ કરશે? ધારાસભાના પ્રધાનો? માત્ર કાયદાઓ? કે એમની સામાન્ય મદદથી આપણે? એ પ્રજાનું જ કર્તવ્ય છે. એજ પ્રધાનોને આપણે આપેલો સાચો સાથ ગણાશે. આપણે સરકારને એમ બતાવવું પડશે કે ત્યાં પસાર થતા કાયદાની પાછળ અમારા કાર્યનું બળ રહેલું છે અને ત્યાં થતી અથડામણની પાછળ વિરાટ પ્રજાનો અસંતોષ ધીખી રહ્યો છે.

મુસ્લીમો અને મહાસભા :

મહાસભા એ મુસ્લીમોથી જુદી ગણાય એવી કોઈ સંસ્થા નથી, છતાં આજના વાતાવરણની સમાલોચના માટે આ મથાળું પસંદ કર્યું છે. દિલ્હીના મુસ્લીમ સંપર્કના ઠરાવ પછી શ્રી ઝીણા બળભળી ઉઠયા છે અને અનેક ગેરસમજણોથી ભરેલાં નિવેદનો પ્રગટ કરે છે, પરંતુ અમને આ શુભ ચિહ્ન લાગે છે. જો આ અથડામણ શરૂ ન થઈ હોત તો મહાસભાની અને શ્રી. ઝીણાની મુસ્લીમ લીગની સાચી સ્થિતિ દેશને ન સમજાત. આ અથડામણમાંથી એક બાબત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કે મુસ્લીમ લીગ દેશના મુસલમાનોની પ્રતિનિધિ સંસ્થા નથી જ નથી. કારણ કે દેશના જે પાંચ પ્રાંતો મુસ્લીમ બહુમતીવાળા છે ત્યાં મુસ્લીમ લીગને ઠીક રીતે ઉભા રહેવાનું પણ સ્થાન નથી. બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, સરહદ અને આસામ એ પાંચમાંના એકે ય પ્રાંતમાં મુસ્લીમ લીગની સત્તા નથી. અને બીજો મહાન પુરાવો એ છે કે મહાસભાના દફતર ઉપર જેટલા મુસ્લીમ સભ્યો છે તેટલા મુસ્લીમ

કોમની પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતી આ કોમી સંસ્થામાં પણ મુસ્લીમો નથી. આ બે વાત ઉપરથી થી. ઝીણાની નેતાગીરીની પોકળતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

શ્રી. ઝીણાના નિવેદનોના સચોટ જવાબો મળ્યા જ કરે છે, પરંતુ મહાસભા એટલેથી અટકતી નથી. એ જાણે છે કે થી. ઝીણાને અને કોમીવાદીઓને સાચો પદાર્થપાઠ તો ત્યારે જ આપી શકાશે કે જ્યારે મુસ્લીમોના ટોળેટોળાં રાષ્ટ્રધ્વજ નીચે આવીને ઉભા રહેશે. મહાસભાએ પોતાની આ પ્રવૃત્તિ પૂરા વેગથી જારી રાખી છે ને એમાં સફળતા મળતી જ જાય છે.

નિવૃત્તિ તો નહિ જ :

વયોવૃદ્ધ વિજ્ઞાનાચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય કલકત્તા યુનીવર્સીટીમાંથી હમણાં નિવૃત્ત થયા. એમની નિવૃત્તિ પછી એક પત્રકારે મુલાકાત લીધી અને પૂછ્યું કે 'આપ હવે શું કરશો?' તુરત જવાબ મળ્યો કે 'ગામડાંની પુનર્રચના.' 'ત્યારે આ નિવૃત્તિ શાની?' 'એ જ નિવૃત્તિ છે, મારો જીવનનો આરામ જ એ છે.' આ શબ્દો કેટલા પ્રેરણાદાયી છે? આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્રનું નામ મશહૂર છે. એ હિંદના મહાન રસાયણવેત્તા મનાય છે, પરંતુ એ માત્ર વિજ્ઞાની જ નથી, સાધુ પણ છે, મહાન કર્મવીર પણ છે. એમની શક્તિના દર્શન એમની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં દેખાય છે. એમની સાધુતાના દર્શન એમના અપરીણિતપણામાં ને અપરીગ્રહમાં દેખાય છે. પોતે જ સ્થાપેલા અને ઉછેરેલા 'બેંગાલ કેમીકલ અને ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ' ના પોતાના ભાગના નફાના પંદર લાખ રૂપીયા જ્યારે એમણે વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે આપ્યા ત્યારે જ દૂર રહેલા જાણી શક્યા કે આ મહાન પુરુષ માત્ર ચાળીસ રૂપીયામાં જ પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે.

આ વૃધ્ધ પુરુષ અનેક જુવાનો કરતાં જુવાન છે. એમના ઉત્સાહને કોઈ સીમા નથી. એમની નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ જ છે. એમને આપણા વંદન હો.

હિંદી સરાફીનો પિતા :

સર સોરાબજી પોચખાનવાલાના અવસાન ઉપર દેશના દરેક વર્તમાન પત્રોએ અને અનેક મંડળોએ હૃદયપૂર્વક અંજલિ આપી છે. સર પોચખાનવાલાનું જીવન કોઇ પણ પુરુષાર્થીને પ્રેરણા આપનારૂં છે, એ પોતે તો પુરુષાર્થની જીવંત પ્રતિમારૂપ જ હતા. દેશના અર્થવ્યવહાર અને સરાફીના સમજનાર દરેક મનુષ્ય કબૂલ કરશે કે આ ક્ષેત્રમાં સેંટ્રલ બેંકના પિતા સ્વરૂપ સર સોરાબજી પોચખાનવાલાથી વધુ પુરુષાર્થી, અભ્યાસી અને કૃતનિશ્ચયી પુરુષ હિંદે જોયો નથી. માત્ર વીસ રૂપરડીના પગારથી બેંકના એક કારકુન તરીકે જીવનનો આરંભ કરનાર એક કાળે હિંદી સરાફીનો પિતા ગણાશે એમ કોણ માની શકે?

એમનું મૃત્યુ દેશને અને સ્વદેશી સાહસોને એક મોટી ખોટ રૂપ છે પરંતુ એમની શક્તિના મરણ સમું છે. ત્રીસ ત્રીસ વરસ સુધી એમણે અવિશ્રાંતપણે કામ કર્યું છે. જે કાળે આ દેશમાં એક પણ સંપૂર્ણ હિંદી બેંક નહોતી અને જે કાળે એના ગજવામાં કશું જ નહોતું એ કાળે એણે સેંટ્રલ બેંકની શરૂઆત કરી. બે ખુરસી અને બે ટેબલથી શરૂ થયેલી બેંક કેટલી તુચ્છ લાગતી હશે! પણ એ દિવસોમાં કોને ખબર હશે કે એક ખુરસી ઉપર રાત દિવસ ચોંટી રહેનારો જુવાન સોરાબજી હૃદયમાં લોખંડી નિશ્ચય રાખીને બેઠો છે! ઇન્ડીઆ બેંકમાં એક તુમાખી યુરોપીઅન મેનેજર તરફથી મળેલા અપમાને જ એનામાં આ વિચાર દાખલ કર્યો હતો અને એ દાખલ થતાં જ, ભવિષ્યની કશીયે ચિંતા ન કરતાં એણે નોકરી છોડી દીધી હતી. સર પોચખાનવાલા પુરુષાર્થી હતા, સાહસિક હતા, બુધ્ધિશાળી હતા.

સેંટ્રલ બેંકનો ઇતિહાસ આખા દેશ સમક્ષ અત્યારે મોજુદ છે એ ઇતિહાસનો ઘડનાર સર સોરાબજી એમાં અંકિત થયેલો છે. એના મૃત્યુ ઉપર આંસુ સરે છે પણ સાથે જ ધન્યવાદ પણ છુટે છે. પરમાત્મા એના આત્માને શાંતિ આપો અને અમને એમના પુરુષાર્થી જીવનની પ્રેરણા ઝીલવાની શક્તિ આપો.

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

: એક પ્રવાસવર્ણન :

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવું એ જેટલું મનોહર છે, તેથી પણ વધારે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કરેલું અવલોકન મનોહર હોવું જોઈએ. પ્રાકૃતિક ભૂગોળ ઇતિહાસ રચવામાં મોટો ફાળો આપે છે. અને એજ રીતે ઇતિહાસ પાછો રાજકીય ભૂગોળ રચે છે. આમ દુનિયાના તમામ દેશોમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ગૂંથાયેલાં છે.

પણ હિન્દની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો કોઈ મહાન નદીનો ખ્યાલ આંખને ભરી મૂકે છે. આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમાં ગંગોત્રીમાંથી નીકળેલી અને બંગાળના ઉપસાગરને મળતી ગંગાના જેટલી જ વિવિધતા નથી લાગતી? કોઈ જગ્યાએ જોશથી વહેતી, કોઈ જગ્યાએ છીછરી ને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ ગંભીર અને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ બીજી નદીને સમાવી દેતી, કોઈ જગ્યાએ કાળી જમનાના પ્રવાહની સાથે ભળીને વિવિધ રંગ ધારણ કરતી, કોઈ જગ્યાએ સાગર જેવી મહાન બનતી, કોઈ જગ્યાએ વળી નહેરો વાટે બીજા શુષ્ક પ્રદેશોને પણ ફલદ્રુપ બનાવતી, એમ અનેક રૂપે આપણે ગંગાને તેમજ આપણી સંસ્કૃતિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

અને વળી ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિને જોઈએ તો? મુંબઈ અને મધ્યપ્રાંતના જંગલો, કાશ્મીર અને મદ્રાસ, આસામના ખાસીઓ, અને બર્માના બૌધ્ધો, મહારાષ્ટ્રના મરાઠા અને રજપૂતાનાના રજપૂતો, ગૂજરાતના વેપારીઓ, અને બંગાળના બાબુઓ, એમ વિવિધ વર્ણી પ્રજામાં પણ આપણી સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં રૂપો પથરાઈને પડ્યાં છે.

આ બધું જોઈને જ્યારે આપણને એમ થાય છે કે આ હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ રૂપો છે ત્યારે ઘડીભર આપણી સંસ્કૃતિની વિશાળતાનું ભાન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અભિમાન થાય છે. પણ જ્યારે સાથે સાથે એમ પણ દેખાય છે કે આ સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાંથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખાબોચીયાં થઈ ગયાં છે. પ્રવાહનું જોશ ઘટી ગયું છે. મૂળ સુકાતું જાય છે અને ખાબોચીયાં ગંધાવા લાગ્યાં છે, ત્યારે એમ પણ થાય છે કે હવે તો એકાદવાર આ પ્રવાહમાં પાછું મોટું ગાંડુ પૂર આવે અને બધું વહેતું કરી મૂકે!

મને લાગે છે કે આ બધા વિચારો આવે, તેની સાથે હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનું ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવું ઘણું જરૂરી છે.

અલબત્ત અમે આ દિવાળીની રજામાં ઉદેપુરની મુસાફરીએ નીકળ્યા, ત્યારે કંઇ આવું વિચારીને નહોતા નીકળ્યા. તે વખતે તો અહીંથી થોડા વખતને માટે બહાર નીકળી પડવું, એજ ઉદ્દેશ મુખ્ય હતો. થોડા બચાવેલા પૈસામાં વધારેમાં વધારે કેટલું જોઇ શકાય તે ગણત્રી કરતાં કરતાં અમારી નજર ઉદેપુર સુધી પહોંચી અને એટલે જ અમે ઉદેપુરનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો.

સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં તમને સફર કરાવવાને બદલે હું અહીં મારા પ્રવાસના વર્ણનના પ્રવાહમાં તમને ખેંચવા નથી માગતો. પણ મને મારી પોતાની બીક છે કે કદાચ તેમાં ખેંચાઇ જઇશ. કારણ કે પ્રવાસ બીજા કોઇપણ ઉદ્દેશ વગર પણ પ્રવાસ તરીકે જ એટલો રસિક હોય છે. અને એમાંય જ્યારે સમોવડીયા સાથીઓની સાથે મુસાફરી કરવાની હોય ત્યારે પ્રવાસ ઘણીવાર Objective થવાને બદલે Subjective બની જાય છે. અને તેની અસર તો પ્રવાસના વર્ણન ઉપર પણ પડે છે અને એ અસરમાંથી મુક્ત રહીને લખવાનો મારો પ્રયાસ હોવા છતાં તેમાં અમારા વ્યક્તિત્વની છાપ દેખાય તો એટલું નભાવી લેવા વિનંતિ.

તો પછી પહેલાં જ હું પાલણપુર અને બાલારામ એ બે સ્થળોનાં વર્ણન છોડી દઇશ. બાલારામને છોડતાં જેટલું દુઃખ થયું હતું, તેટલું જ દુઃખ તેનું વર્ણન છોડતાં થાય છે. અને આ લખતી વખતે એ ઢળતી સાંજ સમયનું બાલારામનું એકાંત ગંભીર અને ભવ્ય દર્શન નજર આગળ તાજું થાય છે. આસપાસના ગાઢ જંગલમાંથી બોલતાં પક્ષીઓની સાથે જ બાલારામ મહાદેવના લિંગ પરથી વહેતો પાણીનો અખંડ પ્રવાહ કોઈ મહાન મૃદંગની જેમ કાનને ભરી મૂકે છે. જેમ સાંજ જામતી જાય છે અને સંધ્યાનું વસ્ત્ર ઓઢવા માંડે છે, તેમ તેમ ટ્રેન સાથે દોડતો કઠોર કાળ અમને એક તરફથી સ્ટેશન તરફ ખેંચે છે. બીજી બાજુ મન અહીં ચોંટેલું છે. ગૂજરાતના શુષ્ક ભાગમાં પાલણપુરની નજીકમાં આવેલું આ સ્થળ ખરેખર રમણીય છે.

રાત્રે ટ્રેનમાં જો ઉંઘવાની સમવડ બહારથી અને અંદરથી મળતી હોય, એટલે કે ટ્રેનમાં ભીડ ન હોય, અને પાસે જોખમ ન હોય તો ખરેખર આપણને આપણા બાલપણાની નીંદરનો અનુભવ કરાવે છે. જાણે આપણે ઘોડીયામાં સુતા હોઇએ અને કોઇ આપણને સતત ઝુલાવ્યા કરતું હોય એમ લાગે છે. બધાને આ અનુભવ થવો જ જોઇએ એમ હું નથી કહી શકતો. કારણ કે કેટલાયને તો આખી રાત ટ્રેનમાં જ બગડે છે. અને વખતે ચાના પ્યાલાઓની સ્ફુર્તિ રાખવી પડે છે. પણ એ તો જેવું જેનું શારીરિક અને ખાસ કરીને માનસિક બંધારણ. અને આખુ રોડથી ચા પીને 'સંખી બાંધી' કર્યો હેઃ ઉદેપુર સુધીનો હતો એટલે અમને ઉદેપુર પહોંચાડવાની બધી જવાબદારી ટ્રેને લઇ લીધી હતી. પછી તો ઉંઘ આવવામાં શું બાકી રહે? મારવાડ જંકશનનો મધરાતનો કોલાહલ મને ન ઉઠાડી શકયો. એક તો જંકશન હતું અને એમાંય મારવાડીઓના મારવાડનું જંકશન હતું છતાં હું ન ઉઠી શકયો એનું બધું માન મારા કરતાં પણ હું તો ટ્રેનને જ આપવા માગું છું.

કુલાદ જંકશન પછીનો ૩૦-૩૫ માઇલનો કટકો એ ઉદેપુર જોવાની પૂર્વ ભૂમિકા જેવો છે. ઉદેપુર પહોંચવા માટેનો આ કુલાદ જંકશનથી જતો માર્ગ હમણાં જ શરૂ થયો છે. તે પહેલાં ઉદેપુર પહોંચવા માટે ટ્રેનને લાંબો પ્રાણાયામ કરવો પડતો. કાં તો વડોદરાથી ભુસાવળ ને ઇંદોર થઇને ચિત્તોડગઢ આવીને ત્યાંથી માવલી જંકશનથી ઉદેપુર જવાતું. અથવા તો આમ ઠેઠ અજમેર સુધી જઇને ત્યાંથી ત્રિકોણાકારે નીચે ઉતરીને માવલી જંકશને થઇને ઉદેપુર પહોંચાતું. આમ તો મારવાડ જંકશનથી ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ઉદેપુર ઘણું નજીક છે. છતાં આમ કેમ કરવું પડતું તેનું કારણ આ કુલાદ જંકશનથી કમરીઘાટ સુધીનો ૩૫ માઇલનો રસ્તો. આ ૩૫ માઇલમાં ટ્રેન ન હોવાને

કારણે આટલું મોટું ચક્કર લેવું પડતું. આ ૩૦ કે ૩૫ માઈલમાં આરાવલ્લીના પહાડો અને તેની ખીણો આડાં આવીને પડયાં છે. તેમાંથી ટ્રેનને માટે માર્ગ કરવો, એ સહેલી વાત નહોતી અને એ કરે પણ કોણ ? એટલો ખર્ચ કોણ ઉપાડે ? આખરે ઉદેપુર રેલ્વેએ એ સાહસ ખેડયું. અને આજે એ આરાવલ્લીના પહાડોની કેડ ઉપર થઈને આ ટ્રેનનો રસ્તો જાય છે. લગભગ સવાર પડવા આવ્યું હતું. અને આ રસ્તો શરૂ થયો, ખરેખર આટલા નાના ભાગમાં પણ કુદરત અને માણસે સામસામા લડીને કઈ રીતે એક બીજાને નમતું આપ્યું છે, તેનું બહુ જ સુંદર દૃશ્ય અહીં નજરે પડે છે. રેલ્વેએ કોઈ જગ્યાએ મોટી ખીણ ઉપર ૧૦૦ થી ૧૫૦ ફુટ ઉંચા પુલ બાંધ્યા છે. કોઈ જગ્યાએ મોટા પર્વતને ફરીને તેની કેડ ઉપર કંદોરાની જેમ પોતાનો માર્ગ કર્યો છે, કોઈ જગાએ નાનો પહાડ લાગે તો તેના પેટને ચીરીને પણ માર્ગ કર્યો છે. કોઈ જગ્યાએ તો નીચેની ભયંકર ખીણો ટ્રેનને ઘડીભર થંભાવી દે છે. અને જાણે હમણાં જો આ પહાડ જરાક ધક્કો મારશે તો આખી ટ્રેન આ ઉંડી ખીણોમાં એક જૂના અવશેષ બની જશે. દૃશ્ય ભયંકર છતાં રમણીય હતું.

આ આરાવલ્લીના પહાડોથી વીંટળાઈને ઉદેપુર લપાએલું છે. એમ જાણવા પહેલાં આરાવલ્લીના પહાડો એટલે શું તે જાણવું જરૂરી છે. અને આ રસ્તે તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે. જાણે આંકડેઆંકડા ભીડીને દુશ્મનોની સામે કોર્ડન કરીને આ બધા પહાડો ઉભા છે. ચોમાસું હમણાં જ ગયું હતું છતાં ખીણો સિવાય તમને ક્યાંય લીલોતરી ન દેખાય. કઠોરતા અને ભીતરમાં કોમળતા, બન્ને આ ભૂમિનો સ્વભાવ છે.

હવે વચ્ચે હું બહુ નહીં રોકાઉં. કમલીઘાટે તો સવાર પડી ગઈ હતી. લાંબો વખત સુધી એક ને એક ડબ્બામાં રહેવાથી ડબ્બાના તરફ ઘર જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમાં પ રાતે નિરાંતે ઉંઘ ખેંચી હોય, ત્યારે તો વધારે થાય, એ તમે સમજી શકશો. વળી એથી વધારે તો અમારી જ પડખેના નાના ખાનામાં એક ભાઈ સ્ટવ પર ચા બનાવતા હતા, એટલું જ નહિ, પણ જેને જોઈતી હોય તેને આપતા હતા (અલબત પૈસા લઈને) એટલે તો અમને વધારે આ જાતનો અનુભવ થયો.

માવલી જંક્શન આવ્યું. આ જંક્શન નાનું છતાં ઘણું અગત્યનું છે. ઉદેપુરથી અમે ત્યાં જવું હોય તો આ માવલી જંક્શનના દર્શન કર્યાં સિવાય ન જ જઈ શકાય. અહીં અમે બે કલાક લગભગ પડયાં રહ્યા. કહાય એવું હોય કે આ બાજુની હવામાં જ કદાપિ સ્થાન નહિ હોય, લોકોમાં, તેમ જ ટ્રેનમાં સુધરેલા પ્રદેશની સ્ફૂર્તિ આ બાજુ જોવામાં ન જ આવે. ટ્રેન પર આની અસર થઈ હોય તો ના નહિ. એટલે અમે તો નવરા બેઠાં હજામત કરી અને કરાવી (વાચ્યાર્થમાં) આ બાજુ 'રબડી' નામની મીઠાઈ થાય છે, એવું કર્ણોકર્ણ સાંભળેલું. તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ નહિ પણ તેનો અનુભવ પણ અંતે કર્યો, તેને ટુંકામાં સમજાવવું હોય તો એમ કહી શકાય કે રબડી એટલે 'પ્રવાહી શિહોરી પેંડા.'

આખરે અમે ઉદેપુર તરફ ઉપડયા. અમારી ટ્રેન ઉદેપુર જાય છે કે કોઈ પહાડોની સામે ભટકાવા જાય છે. એ ખબર નહોતી પડતી. ભીંસોભીંસ પહાડો અમારી સામે પડ્યા હતા. આમાં ટ્રેન ક્યાં જશે ?

આખરે 'દેબારી' સ્ટેશન આવ્યું. આ ઉદેપુરનું 'પરું' ગણો તો પરું પણ નાકું ગણો તો વધારે યોગ્ય ગણાય. ઉદેપુરમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ એક બારી છે. તેને 'દેબારી' એટલે કે બે બારી કહેવામાં આવે છે. અસલના વખતથી જ આ રસ્તો જ ઉદેપુરમાં પ્રવેશ કરવા માટેનો છે. બીજા એક બે રસ્તાઓ છે, પણ તે પણ આવી રીતે નાકાબંધી વાળા છે. ઉદેપુરની આસપાસ આરાવલ્લીનો કુદરતી જ કિલ્લો છે. અને એ કિલ્લામાં પેસવાના જે જે નાકાં છે, ત્યાં આવા દરવાજા કરી લીધા છે. આ દેબારીમાંથી અમારી ટ્રેને ઉદેપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

જમાને જમાને અને દેશે દેશે સંસ્કૃતિનાં વહેણનાં પ્રકારો બદલાય છે. કોઈ જમાનામાં સંસ્કૃતિ નદીના કાંઠા ઉપર વહેતી હોય છે. કોઈ જમાનામાં દરિયા

કિનારે ધુધવતી હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં નદીઓને કાંઠે કાંઠે સંસ્કૃતિના મધપુડા જામ્યા હતા. હિન્દમાં ગંગા, જમુના તથા સિન્ધુના પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃતિ જન્મી અને ત્યાંથી જ પ્રસરી.

અત્યારે હિન્દમાં સંસ્કૃતિ રેલના પાટાની સાફને કાંઠે કાંઠે જામેલી છે, અને જામતી જાય છે. રેલ્વે જંગલમાં મંગલ કરી મૂકે છે. સાવ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મહત્વહીણુ ગણાતા સ્થળને મથક બનાવી મૂકે છે. અને એ રીતે રેલ્વેના પાટા ભૂગોળની નવી સીમા આંકે છે. આનાથી એમ પણ બન્યું કે જુના વખતનાં મહત્વનાં સ્થળો અત્યારે રેલ્વેની દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ન ટકાવી શકવાથી નિસ્તેજ થઇ ગયાં છે. અને તેનું મહત્વ કેવળ પુરાતત્ત્વ પૂરતું રહ્યું છે.

ઉદેપુર વિષે કંઇક આવું બન્યું છે. અમદાવાદને અને દિલ્હીને, અને મુંબઇ તથા દિલ્હીને સીધેસીધું જોડી દેનાર રેલ્વે આરાવલ્લીના પહાડોમાં છુપાએલું ગૌરવવંતું ઉદેપુરને બાજુએ મૂકી દે છે. અને ઉદેપુર એ તેની દુર્ગમતા પૂરતું જ મુસાફરો માટે આકર્ષક રહ્યું છે

અરાવલ્લીના કુદરતી કિલ્લાઓ મુસલમાન અને મોગલ કાળમાં જેટલા રક્ષક બન્યા, તેટલા જ અત્યારે તે રોધક બન્યા છે. કારણ કે ઇતિહાસે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું મૂલ્યપરિવર્તન કર્યું છે. આથી એક વખતનું હિન્દુ અને રાજપુત સંસ્કૃતિનું રક્ષક ઉદેપુર રાજ્ય મેવાડ રાજ્ય-રાણા પ્રતાપની વીરગર્જનાથી ગાજતા આરાવલ્લીના પહાડો, અત્યારે સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને યુરોપીયન શોખીનોનાં શિકારનાં સ્થળો થઇ પડ્યાં છે. એટલે જ આજે ઉદેપુરની રેલ્વેની દૃષ્ટિએ જે જાહેરાત થાય છે, તેમાં ઉદેપુર City of the lakes તરીકે ઓળખાવાય છે. સરોવરોની કુદરતી શોભાની આકર્ષકતા કરતાં ય શિકારની આકર્ષકતા ઘણા 'Tourist'ને ત્યાં ઉપાડી જતી હશે.

પણ આ તો ઉદેપુરના ઓળખાણની વાતો છે. 'ખરેખર ઉદેપુર' અને તેની આસપાસનો ભાગ તેની ઉપરના જોધપુરના રણનો ખ્યાલ આવતાં તો સ્વર્ગભૂમિ જેવો જ લાગે છે. મોટા મોટા પહાડોની વચ્ચેની ગીચ ઝાડીવાળી ખીણોની વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક કાચ પડ્યા હોય એવાં નાનાં સરોવરો સૂર્યના તાપમાં ઝબકારા મારતા નજરે પડે છે. એમાં ય તમે ઉદેપુરથી લગભગ ૩૫ માઇલ આવેલું 'જયસમુદ્ર' નામનું સરોવર જોવા જાઓ, ત્યારે તમને ઘડીભર એમજ થાય કે સૃષ્ટિસૌંદર્યની અહીં અવધિ થઇ. 'જયસમુદ્ર'નો રસ્તો પણ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. ત્રણ બાજુ કુદરતે ડુંગરાઓની બાંધેલી પાળ અને એક બાજુ કુદરતની સાથે સરસાઇમાં ઉતરવા ગયેલા મનુષ્યે બાંધેલો ૧૦૦ ફૂટ પહોળો અને ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૨૦૦ ફૂટ ઉંચો બંધ, એ બન્નેનો કેવો સુંદર મેળ અહીં જામેલો છે. એમાં ય અમે તો વળી શરદ્ પુનેમની રાતે ત્યાં પહોંચેલા. અમારી મોટર જ્યારે બંધ ઉપર આવી પહોંચી, ત્યારે એકાએક જાણે અમારી સામેથી કોઇ પડદો હટી ગયો હોય તેમ 'જયસમુદ્ર' પથરાઇ રહ્યો. જાણે આરાવલ્લી ડુંગરોએ પોતાનું બધું સૌંદર્ય સંગ્રહીને આ એકાંત સ્થળમાં ભરી મૂક્યું હતું જેમ સમયની શાંતિ હોય છે, તેમ સ્થળની પણ શાંતિ હોય છે. અહીં બેય શાંતિનો યોગ સધાયો. ખરેખર 'જયસમુદ્ર' કદી ભુલાશે નહિ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ બંધાયેલા પ્રેમ પછી પ્રેમપાત્રો કરતાં ઘણાં સુંદર આકારો પણ કુરુપ લાગે છે.

પણ જયસમુદ્રને જેમ અમારે બીજે જ દિવસે છોડવો પડ્યો તેમ અહીં તેનાં વર્ણનને પણ છોડીશ. પણ તેનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ આકર્ષક છે. જયસિંહ રાણાએ આજથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં આરાવલ્લીના વેડફાઇ જતા પાણીનો સંચય કરવા આ બંધ બંધાવેલો. મનુષ્યકૃત આવો બંધ હિન્દુસ્તાનમાં બીજો કે ત્રીજો જ છે ગમે તેવા દુકાળમાં આ 'સમુદ્ર' (આ સરોવરને અહીંના લોકો સમુદ્ર કહે તે સ્વાભાવિક જ છે) આસપાસના ઘણા મોટા ભાગમાં પાણી પૂરું પાડી શકે તેમ છે. જો આ બંધ તૂટે તો તેનું પૂર ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ સુધી પહોંચે એટલી તેની શક્તિ છે. અને આજ કારણે એ બંધને વળી એક બીજી

એથી જાડી દિવાલનો ટેકો આપવામાં આવ્યો છે. લગભગ ૧૧ થી ૧૨ માઇલની જગ્યા આ 'સમંદર' રોકે છે. અહીં રાણાએ બે મહેલો બંધાવ્યા છે એક જયસમુદ્રના બંધની ઉપર, બીજો એક તે બંધ પાસે આવેલી ટેકરી ઉપર. ત્રીજો એક મહેલ વળી તે બંધની સામેની એક ટેકરી ઉપર શિકાર માટે બાંધેલો છે. આ બધાં રમકડાં જેવા લાગતા મ્હેલો પણ આ કુદરતના સૌંદર્યનો ભંગ કરવા અસમર્થ નીવડયાં છે.

હવે આહીં બહુ રોકાયાં. આવાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અને બીજાં ત્યાંના રાણાઓએ બંધાવેલા જુદા જુદા સ્થળો, જેવાં કે *સજ્જનગઢ, ખાસહોદી, જગમહાલ, જગમંદિર*, વિગેરે સ્થળોનાં વર્ણનો કરવા બેસીશ તો આ લખાણ ક્યારે અટકશે, તે મારા કાબુની વાત નહિ રહે.

પણ આ બધી વાતો તો ઉદેપુરની આસપાસની જડ સૃષ્ટિની વાતો થઇ. જડ સૃષ્ટિમાં પણ અનુપમ સૌંદર્ય હોય છે. એ સૌંદર્ય પોતે જડ નથી. ઘણીવાર તો માણસ આમાંથી જ ચેતનની પ્રેરણા પામે છે. "કુદરતે બધું સુંદર, અને ફકત માનવી અધમ" એવું એક કવિ જગતના માનવીઓથી ત્રાસીને બોલી ગયો છે. પણ માનવસૃષ્ટિ એટલી મનોહર નથી. એ મનોહરતા એ પ્રત્યક્ષ કરતાં પરોક્ષ વધારે છે, તે સૃષ્ટિને નિહાળવા માટે ઐતિહાસિક અને સામાજીક દૃષ્ટિની થોડીક વધારે જરૂર છે.

ઉદેપુર એ ૪૫ થી ૫૦ હજારની વસ્તીનું શહેર છે. મેવાડની હાલની રાજધાની એ છે. મેવાડ રાજ્ય એ ઘણું જુનું અને રાજપૂત સંસ્કૃતિના મુગટ જેવું રાજ્ય છે. મેવાડના રાણાઓ પોતાને રામચંદ્રજીના વંશજો માને છે. સૂર્ય એ તેમનું ધ્વજચિહ્ન છે. રાજપૂતાનાના બધા રાજ્યોમાં આ મેવાડના રાજ્યનો ઇતિહાસ જ્વલંત છે. મુસલમાન અને મુગલ કાળમાં સામ, દામ, દંડ, અને-ભેદ આ ચારેય ઉપાયોથી પરદેશી સત્તાઓએ આપણા જ વફાદાર માણસો મારફત અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં તે રાજ્યે અણનમ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા સાચવી છે. અલબત્ત તે વખતે દેશાભિમાન અને ધર્માભિમાન એટલાં એકમેક થઇ ગયેલાં હતાં કે એ બેમાંથી કય લાગણી એમાં જોશ પૂરતી હતી, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાંય રાણો પ્રતાપ આ આખા ઇતિહાસમાળામાં મણિ જેવો શોભે છે. પ્રતાપને યાદ કરતાં જ આપણી સમક્ષ કરુણાથી ભરેલી વીરતા નજરે પડે છે. પ્રતાપની કલ્પિત મૂર્તિ સામું જોતાં જ એમ લાગે છે કે તે જાણે આપણી અંદર ઉભી થએલી તેના પ્રત્યેની કરુણાભરી સહાનુભૂતિને પોતાની વિશાળ આંખોથી શરમાવી દે છે.

અમે હલદીઘાટની ઐતિહાસિક જગ્યા જોવા ગયેલા. શ્રી નાથદ્વારાથી ૭ એક માઇલ દૂર ખમણોર કરીને એક ગામડું છે. આ ગામની પાસેથી એક ટેકરી ઉપર સાવ પડી ગયેલો નાનો કિલ્લો છે. એ ગામનું ઐતિહાસિક મહત્વ અમે તો જાણતા જ નહોતા. પણ એટલામાં ક્યાંયથી મળ્યું પણ નહિ. આ ગામથી ડુંગરાની ગાળીમાં થઇને કેડીએ કેડીએ હલદીઘાટ તથા *'ચેતક કા ચબુતરા' ની જગાએ* જવાય છે. આ જગ્યા જોવા માટે તો બહુ જ થોડા માણસો જાય છે, કારણ કે એ સાવ એકાંતમાં છે. એમ સાંભળ્યું છે કે વરસે એક વાર અહીં 'ચેતક કા ચબુતરા'ની જગાએ આસપાસના ગામડાના લોકોનો મેળો થાય છે. એની પાછળ શું ઉદ્દેશ છે, તે હજુ અમને ખબર પડી નથી. એ સિવાય તો અમારા જેવા રખડાખડા 'મુરખાઓ' ખાલી એક નાનું મેદાન જોવા માટે જાય છે.

ખમણોરથી અમારી સાથે અમે એક ભોમિયો લીધેલો. તેનું નામ કમરૂદીન. તેની ઉમ્મર ૫૦ થી થોડી ઉપર પણ ઓછી નહિ. તેને પોતાને ઉમ્મરની ગણત્રી કરવા જેટલું સંખ્યાજ્ઞાન નહોતું વળી આવો બુઢો ભોમિયો અમને ક્યારે હલદીઘાટ પહોંચાડશે, એમ મનમાં થયું. પણ જ્યાં તેણે લાકડી લઇને ચાલવા માંડયું ત્યાં અમે શરમાયા. એમાંય વળી તેણે જ્યારે એમ કહ્યું કે 'બાબુ સાહેબ, તમે આગળ ચાલો, ને હું પાછળ ચાલીશ. કારણ કે મારાથી ધીમે ચલાતું નથી. અને હું જો આગળ હઇશ, તો આપણી વચ્ચે ઘણું અંતર પડી જશે.' ત્યારે અમે વધારે શરમાયા. જેમ સુકલકડી શરીરવાળો રજપૂત હાથમાં તલવાર લે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, તેમ આવા ડોસાઓની ચાલ પર પણ

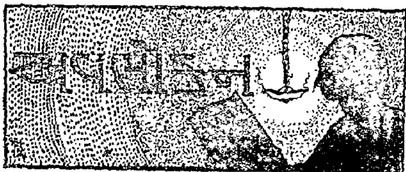
ત્યારે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અમારે તેની ચાલ સાથે લગભગ દોડવું પડ્યું. ડુંગરાઓની ગાળીમાં થઈને અમારી પગદંડી વાંકીચૂકી ચાલી જતી હતી. આખરે એક વિશાળ મેદાન આવ્યું. મેદાનની ચારે બાજુ ઉંચા ડુંગરો હતા. આ મેદાનમાં સલીમ અને પ્રતાપના લશ્કરને આખરી ભેટો થયેલો. એ મેદાનમાં જ 'અલ્લાહો અકબર' અને 'હરહર મહાદેવ'ની ખૂમોના પડઘા આ પહાડો જ્યારે ઝીલતા હશે, ત્યારે જાણે ડુંગરાઓ પણ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હોય એવો દેખાવ થતો હશે. આખા આ દૃશ્યમાં પ્રતાપનો ઘોડો સાવ જુદો તરી આવે છે. મેવાડના સૂર્યવંશી કુલનો રાણો પ્રતાપ આખરી નિર્ણય માટે મરણીયો થઈને ઘૂમતો હશે. 'શૂરા બાવીસ હજાર' સીસોદીયા એક પછી એક કપાતા જતા હશે. પ્રતાપના મેવાડ છત્રની પાછળ દુશ્મનો પડ્યા હશે. માના ઝાલો એ છત્ર પોતાને માથે ઓઢી લઈને ત્યાં સૂતો. પ્રતાપનો ઘોડો આ...ભાગ્યો. પણ આપણે યુદ્ધ જોવામાં રોકાયા, પણ જે જગ્યાએ સલીમનું આખું લશ્કર સાંકડી ગાળીમાં પ્રતાપના ભીલોએ તથા રજપૂતોએ ભીડાવેલું તે જગ્યા જોવી રહી ગઈ. આ જ જગ્યા તે ભારતની 'થર્મોપોલી.' તે ગાળીમાં એકી સાથે ત્રણ માણસો હાથ પહોળા રાખીને ઉભા રહી શકે તેમ છે. ઘોડા તો એકી સાથે બે ભાગ્યે જ પસાર થઈ શકે. માથે બન્ને બાજુ સીધા ચઢાણવાળી ટેકરીઓ છે. એ ગાળીમાં માટી સાવ પીળી છે. હળદર જેવી પીળી છે. લોકોની કલ્પનામાં આ માટી તે માટી નથી પણ પ્રતાપના લશ્કરનું માટીમાં ભળીને પીળું બની ગયેલું લોહી છે. આ જગ્યાએ જ પ્રતાપના ભીલ સૈનિકોએ સલીમના લશ્કર ઉપર મોટા પત્થરો ગગડાવેલા, અને બાણોનો મારો ચલાવેલો. પણ મોગલનું પ્રબળ સૈન્ય આમાં હારે તેમ નહોતું. યુદ્ધનું પરિણામ તો પહેલેથી જ ચોક્કસ હતું.

પ્રતાપનો ઘોડો નાઠો, તે કાંઈ ઓછો ઘવાયેલો નહોતો. પ્રતાપ પણ જખમના બખ્તર પહેરીને જ ઘોડા ઉપર બેઠેલો હતો. પ્રતાપની પાછળ બે મોગલો, અને મોગલોની પાછળ પ્રતાપના ખૂનના ભૂખ્યા શક્તાને દોડતા જોઈએ છીએ, આ આખો પ્રસંગ વીર અને કરુણ રસથી ભરપૂર છે. દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયનું 'પ્રતાપ' નાટક જાણે અહીં ભજવાતું હોય એમ લાગ્યું. અમે આગળ ચાલ્યા. હલદીઘાટથી થોડે દૂર 'ચેતકકા ચબુતરા' નામની જગ્યા છે. અહીં ચેતક આખરે પડ્યો. ચેતક ઘડીભર તો રાણા પ્રતાપની સાથે વીરત્વમાં હરિફાઈ કરતો દેખાય છે. આ અમારા 'ચેતકકા ચબુતરા' સુધીના પ્રવાસ દરમ્યાન જાણે અમે અત્યારના સમયમાંથી ચાલતા ચાલતા ઠેઠ પ્રતાપના સમય સુધી ચાલ્યા હોઈએ એમ લાગ્યું. જાણે ચારેય બાજુ ઘોડાઓના ડાબલા સંભળાય છે.

આજ ગાળીમાં હિન્દુસ્તાનના શૌર્યનો પ્રવાહ અટવાઈ જઈને સૂકાઈ ગયો હોય એમ અમને લાગ્યું.

પણ 'ગઢમેં ગઢ ચિતોડગઢ' જ્યારે જોયો, ત્યારે તો વળી હૃદયમાં શું શું શું તોફાન મચી ઊઠે છે. પણ એ વાત હવે પછી.

[અપૂર્ણ]

ચિંતનનું સૌંદર્ય[1]

નવલકથાકાર તરીકે રમણલાલે આપણને આકર્ષ્યા છે. સંયમ અને સહાનુભૂતિની અમુક સોપાનોમાં પહોંચાઈને તૈયાર થયેલી એમની નાજુક શૈલીએ ઘણાં વાચકોને પરવશ કરી લીધાં છે. વસ્તુમાં વૈવિધ્ય હોય કે ન હોય પણ રસોત્પત્તિ માટેની એમની કાળજી અથવા આગ્રહ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવાં હોય છે. વાર્તાપ્રવાહની વચ્ચે વધુ પડતાં બોધવચનો ગોઠવવાની એમની 'ટેવે' જેમ ઘણાને ચર્ચાપાત્ર બનાવી દીધા છે તેમ મને આશક બનાવી દીધો છે. 'જીવન અને સાહિત્ય'નાં સવા ત્રણસો પાનાં વાંચ્યા પછી પણ મને તો એમ જ થાય કે, કલ્પનાના અદૃશ્ય છોડોની નકામી જંજાળ ઊભી કરવાનું છોડી રમણભાઈ બધું ચિંતનાત્મક જ લખતા હોય તો તેમાં ભવિષ્યના ગુજરાતને વધુ લાભ થવાનો સંભવ છે. સાહિત્યનો જીવન સાથેનો સંબંધ અનેક વિચારો માગે છે. સાહિત્ય પણ અંશે સમભાવ અને કલ્પનાદંપતીનું સંતાન છે. લખનારનું ગ્રહણશીલ હૃદય સાચું અને ચિત્ત શુદ્ધ હોય એટલે સમભાવ જાગે છે, અને તે સમભાવ કલ્પનાની વેલ પર ચઢીને સાહિત્ય પ્રગટાવે છે સાચો અનુભવ બહુ સ્પર્શે છે. ત્યાં સમતોલપણું જાળવવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એટલે સાહિત્ય તત્કાળ લખાય એવી પરિસ્થિતિ રહેતી નથી. જો કે સાહિત્યસર્જકોની પરંપરા ઊભી છે. સાહિત્યસામગ્રી તો જગતભરમાં સભર ભરી છે: અને રસાનુભવમાં એ હોય એમાં નવાઈ નથી. સમભાવશીલ કલ્પનાનુભવ સાહિત્ય છે: સમભાવશીલ જીવાનુભવ એ ચારિત્ર્ય છે. ચારિત્ર્ય વાણી વિચાર અને કાર્ય દ્વારા પ્રગટે. સાહિત્ય મૂક શબ્દ દ્વારા પ્રગટે. અને ચારિત્ર્ય તથા સાહિત્ય એ ઉભયનું એકરૂપ પ્રાગટ્ય બની શકે એ આપણા ગુજરાત અને આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે સદા ગૌરવનો વિષય હશે. આજે એ દિશા નહિ આપણા વિદ્વાન લેખકોએ સારો અને સાચો પ્રયાસ શરૂ કર્યો છે એમ 'જીવન અને સાહિત્ય' તેમજ બીજાં એવાં જ થોડાક પ્રકાશનો જોતાં કહી શકાય.

---

૧ જીવન અને સાહિત્ય : લે. રમણલાલ દેસાઈ, પ્ર. આર. આર. શેઠ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ-૨, પૃષ્ઠ ૩૨૮, ફિરંગી સુંદર જેકેટ, કિંમત રૂપિયા ચાર.

'જીવન અને સાહિત્ય'માં એજ શિર્ષકનો એમનો પ્રથમ લેખ, બીજા તમામને મુકાબલે વધુ તેજસ્વી છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા જાગૃતિ માગે છે, ઉચ્ચ વિચારો માગે છે. સાહિત્યની તમામ દિશાઓને અજવાળનારું પરમ સામર્થ્ય પણ એમાં જ છે. એ આખા લેખનો ધ્વનિ છે. ઊંચી જિજ્ઞાસાએ એમનું અંતઃકરણ અપાર શ્રદ્ધા બતાવે છે. 'વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય-તેનાં લક્ષણો'માં ગયા સાક્ષરયુગની ટૂંકી સમીક્ષા મૂકી છે. એ સમીક્ષાને ચાર યુગોમાં વહેંચી નાખી છે. પહેલા યુગના સંસ્કારસ્વામીઓમાં એમણે કવિ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરને ગણાવ્યા છે. બીજા યુગને સાક્ષરયુગ કહ્યો છે. એમાં ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ નભુભાઇ, બળવંતરાય ઠાકોર, હરિલાલ ધ્રુવ અને મણિશંકર ભટ્ટ વગેરેને એ યુગના સર્જકો કહ્યા છે. ત્રીજા યુગને એમણે કવિ નાનાલાલના યુગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અહીં વિચારોમાં, ઘણાંના વિચારોમાં મતભેદ પડે તો નવાઇ નહિ; એટલું સાચું કે "ગુજરાતનાં આજનાં કુમારકુમારિકાનાં પાત્રો એમણે ગઇ કાલે આલેખી બતાવ્યાં છે. કવિ દ્રષ્ટા છે એ રીતે. અહીં આગળ કવિનો વિજય થયો છે પણ પછી... હાલ એ કથા અપ્રસ્તુત છે. કવિ જાણે છે કે પોતાની વિભૂતિઓ ને ઉપાસો, જયાઓ અને જયતો ક્યાં જઇને આશ્રમ બાંધે છે.' એક સ્પષ્ટ વક્તાના હ્રદયનું પ્રમાણભૂત કથન તો આમ પણ છે કે, 'કવિ નાનાલાલને ગુજરાતના ટાગોર કહી શકીએ? હા, કહી શકીએ કદાચ. ટાગોરની જીવનકળા ઊંચી કક્ષાએ ને વિશાળ ભૂમિકાએ વિરાજે છે. આજનો રાષ્ટ્રપ્રેમી ટાગોર અભૂતપૂર્વ છે. વિવિધ કળાઓનો એ રસિયો કળાકાર છે સંગીત, ચિત્ર ને સાહિત્ય તો એમની કળાઓ છે જ; પરંતુ કૃષિ પ્રવાસ, સંસ્કૃતિવિનિમય, પુરાતત્ત્વ, કૌમારજગતની–ને સૌની વિકાસપ્રગતિનો –અને માનવ સંબંધોની શાંતિનો એ સંદેશવાહક માનવદૂત છે. કવિ ટાગોરનો એ મહાવિજય છે.' કવિ નાનાલાલ એ કક્ષાએ જઇ શકે– અવશ્ય જઇ શકે જો–પણ એ બધું જવા દઇએ. નાનાલાલ યુગની પાંચ મહાન વ્યક્તિઓમાં: કલાપી, નાનાલાલ, લલિતજી, ખબરદાર અને મુનશી. એટલી ગણાવી છે.

તે પછીના યુગપુરુષ ગાંધીજી છે. આખા સાહિત્ય પર એમની સર્વવ્યાપી અસર થઇ છે. એમના હાથે સાહિત્યનું સ્વરૂપ જ નવેસર તૈયાર થયેલું દેખાય છે. 'સાહિત્યદીપ'માં કલમના મજૂરો માટે રમણલાલ એક અગત્યની બીના સ્પષ્ટ કરે છે. અગાઉ એ વિશે ક્યાંક ક્યાંક અસ્પષ્ટ લખાયું છે પણ આટલી ચોકસાઇપૂર્વક લખાયેલો આ પહેલો જ લેખ છે એમ મારું માનવું છે. એ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે અર્થવાળું છે. 'આપણે કવિઓ, લેખકો, વિવેચકો મૂળ તો માનવતાની પરમાર્થ દ્રષ્ટિના શોધક છીએ: જગત હાલેલી કે કદરૂપ ચિંતની નિર્દોષ કલ્પનાના આપણે મૌ સંપાદક છીએ પ્રકૃતિનાં કલ્યાણકારી તત્ત્વોના પ્રશંસક છીએ. આવું આવું તો ઘણું યે કરનારા, કરાવનારા આપણે છીએ ને આ બધુ શોધાઇ, શુધ્ધાઇ ગયા પછી જિજ્ઞાસુ કે અજિજ્ઞાસુ પ્રાણમનુષ્યની વચ્ચે એ અપાર્થિવ વસ્તુની વહેંચણી કરનારા પણ આપણે છીએ, પણ આ તો બધું કેવળ અકસ્માતરૂપે બનતું હોય છે. ચિંતનની કોઇ ધન્ય ક્ષણોએ આપણી સ્મરણ–જાગૃતિ સાચવી રાખી હોય છે. પછી તો આપણે સામાન્ય મનુષ્ય જ બની જઇએ છીએ. બીજાંની જેમ અનેક વૈમનસ્યો ઊભાં કરતા આપણને પણ આવડે છે. પરનિંદાને પ્રિય વિષય બનાવી મૂકવામાં પણ પાવરધા છીએ આપણે સરેરાશ વાંચુઓ. હોટલની નોકરીથી માંડીને, ન્યાયાસન સુધીનો માનસિક પ્રવાસ કરી લીધો હોય છે આપણે. માનવતાની વધુમાં વધુ રક્ષા કરવાનો ડોળ કરનારા આપણે, અમાનવતાની ગાળાગાળીમાં જ રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ.' આ વિષય પરત્વે. અંતર્ગત રીતે પણ રમણભાઇએ સારું અજવાળું આપ્યું છે. અનુદાર દ્રષ્ટિ કોઇ પણ ક્ષેત્ર માટે આત્મઘાતક છે.

તે પછી સામાન્ય કોટિના છતાં અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી એવા ચારપાંચ લેખો વટાવ્યા પછી કવિ નર્મદની સંયમમૂર્તિ આંખો સામે સ્થિર થાય છે. એ આવે છે એકલો ને ઉન્માદભર્યો. યુધ્ધે ચડવાની મામુલી સામગ્રી લઇને એ પ્રાણ યાત્રામાં ઝૂકાવો ચાલ્યો આવે છે. રમણલાલે એને 'નાગરરત્નનો' પ્રતિનિધિ કહ્યો છે. 'વીર નર્મદ'ના કર્તાની સાવ઼ી ને ગંભીર શૈલી કંઇક

નર્મદની પ્રશસ્તિમાં જ રોકાઇ ગઇ છે બીજાં પણ અનેક નિરનિરાળી વ્યક્તિપૂજા દોરાી છે એ ગરણિયાની રાખ ઉપર. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ ગાયાં કર્યું છે. આ જાતની ઊર્મિલતા કરતાં 'ધૂમકેતુ'નું વિચારદર્શન વધારે ભવ્ય છે. એમનો નર્મદ આપણને પ્રેરણા આપી શકે એવો તેજસ્વી મનુષ્ય છે. રમણલાલ અને વિશ્વનાથનો નર્મદ સુધાર વીર નર્મદ નથી લાગતો. એ તો ક્ષણે ક્ષણે મહાપુરુષ થવાની હેલ-હિમ જેવી કલ્પનામાં ઝુલતો ડોળઘાલુ નર્મદ લાગે છે. ધૂમકેતુનો નર્મદ એ તો સુધારાનું વાવાઝોડું છે. વિકાસની પ્રોજનાને સંઘરી રાખવાની ખેવના નથી એને; એક જમાને કચરો સાફ કરવાની જોધ્ધાની મનોવૃત્તિ જ અહીં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. મને એ વધારે પ્રેરક લાગે છે. આના સમર્થનમાં એમની એક લીટી: "એ આજન્મ સૈનિક હતો એનામાંથી ગમે તેવાં પ્રલોભન સમયે પણ સૈનિકનો આનંદ ગયો નથી.'

-

'કલાપી અને તેની ગઝલો'માં એક સારા અભ્યાસીને છાજે એ રીતે નિરુપણ કર્યું તેમજ 'ગોપીજનવલ્લભ'નો રસિયો કવિ દયારામ પણ આછી રેખાઓમાં વહેંચાઇને ઠીક શોભે છે. જે વસ્તુ વધારેમાં વધારે લંબાણ માગતી હોય તેને રંગરસસહીન મિતાક્ષરીમાં ઘટાવવી એ કેટલું દુર્ઘટકાર્ય છે તે આ ટૂંકી નોંધો ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. છેલ્લા બે લેખોમાં પહેલો નવલરામ વિષે કેટલુંક નવું અજવાળું આપે છે. નિડર વિવેચક, નાટકકાર-કવિ ઉપરાંત નવલરામ એક અજોડ શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા એટલું અહિં પહેલવહેલું જાણવા મળે છે. છેલ્લા લેખમાં ગાંધીજીને સાહિત્યકાર ગણી શકાય કે નહિ એવી જે ચર્ચા બારમા સાહિત્યસંમેલનમાં ઉપડી હતી તેનો જડબેસલાખ ચૂકાદો છે.

હ.

સુહિણીઃ તેરમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનની માસિક પ્રચારપત્રિકા લવાજમ, બહારગામ ટપાલખર્ચ સહીત રૂપિયો એક. સ્થાનિક બાર આના. પ્રકાશક, કારોબારી સમિતિ, પાકુબખાન રોડ, રણછોડ લાઈન કરાચી.

આવતા ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં કરાચીમાં ભરાનારા તેરમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનના સર્વાંગી પ્રચારાર્થે 'સુહિણી'નું માસિક પ્રકાશન શરૂ થયું છે. બાર બાર અધિવેશનો ગુજરાતમાં ભર્યાં પછી, સંમેલન પહેલીવાર ઘરબહાર પગ મૂકે છે એ બૃહદ્ ગુજરાતના, ખાસ કરીને સિંધના અહોભાગ્ય છે, સમેલન આટલે દૂર પોતાને આંગણે આવે છે જાણીને કરાચીની ગુજરાતી પ્રજાએ અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવવા માંડયો છે અને એને સફળ બનાવવા માટે સંપૂર્ણ તૈયારીઓ થઇ ચૂકી છે. 'સુહિણી'નું પ્રકાશન એ શ્રધ્ધાને મજબૂત બનાવે છે. લગભગ સવાસો વર્ષ થયાં સિંધમાં આવીને સ્થિર થયેલી ગુજરાતી પ્રજાએ, સાંસ્કારિક, સામાજીક, આર્થિક કેટકેટલી પ્રગતિ સાધી તેનું સમયાવલોકન 'સુહિણી' દ્વારા ગુજરાતને પહોંચાડવાનો આશય દેખાય છે. એના પ્રકાશકનો, સાવ સસ્તા લવાજમમાં-લગભગ પડતર કીમતે-સંમેલનની પ્રતિનિધિ બનીને ગુજરાતને ઘેર ઘેર જઇ પહોંચવાની આ પત્રિકાની ઉમેદ છે. પ્રત્યેક સંમેલનોમાં દર વખતે કાંઇ ને કાંઇ વિશિષ્ટતા રહી હોય છે. આ વખતના સંમેલનમાં 'સુહિણી' એ એનું વિશિષ્ટ અંગ ગણાશે. પત્રિકાના પહેલા અંકમાં શ્રી. દેશળજી પરમાર, કરસનદાસ માણેક, ઇન્દુલાલ ગાંધી વગેરેની એકએક ઉત્તમ કૃતિ આપી છે તેમના નિવેદનમાંથી એક કંડિકા અહીં ઉતારીએ છીએ.

'સંમેલનના સર્વાંગી પ્રચારને માટે જ 'સુહિણી'નું માસિક પ્રકાશન શરુ કરવામાં આવ્યું છે. જુલાઇથી ડિસેમ્બર સુધીમાં એના ૭ અંકો પ્રગટ થશે. એમાં આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યની સર્વોત્તમ રચનાઓ ઉપરાંત, સિંધની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિના, ભાષા-સાહિત્યના, પ્રેરણાદાયી વિભૂતિઓના પ્રમાણભૂત અને પ્રગલ્ભ પરિચયો અપાશે. બીજું તો ઘણું યે આવશે. એ પત્રિકા જ સંમેલનનાં આકર્ષણનું મધ્યબિંદુ બની રહેશે.'

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાતના ગુજરાતીઓ 'સુહિણી'ને સત્કારશે જ.

ક.

: સંપાદક :

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ અંકમાં

મુદ્રક • ધનશંકર કું. શુકલ
પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

પ્રકાશક • સુરેશ રા. બાબરીઆ
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ છઠ્ઠું
અંક આઠમો

સળંગ અંક ૬૮

અનુક્રમણિકા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા પાંચ
પરદેશ બાર શિલિંગ
... ... ની કિંમત આઠ આના

* વર્ષ છઠ્ઠું * * ઓગષ્ટ ૧૯૩૭ * * અંક આઠમો *

શક્તિ તેટલી ભક્તિ

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

માનવ હૃદયની પ્રબળમાં પ્રબળ વાસના શી? મનુષ્યના જીવનમાં રસ પૂરે અને એને ટકી રહેવાનું બળ આપે એવું તત્ત્વ કયું? એની પ્રવૃત્તિમાત્રનું પરમ પ્રયોજન શું? એક જ અને તે સૌની પૂજા પ્રાપ્ત કરવાનું, સૌનું માન મેળવવાનું, સૌમાં આદરપાત્ર બનવાનું. જગતના વ્યવહારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો તરત જણાશે કે આ એક જ વૃત્તિ સર્વત્ર કામ કરી રહી છે. એક સાદો જ દાખલો લ્યો. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મનુષ્યોનો મોટો ભાગ ધન પાછળ પડેલો દેખાશે. પણ આ ધનતૃષ્ણા પાછળનું પ્રેરક તત્ત્વ શું? માણસ પૈસા પૈસા કરે છે તે શું પૈસાને જ ખાતર? નહિ જ. માણસ પૈસાને ઝંખે છે તે એ જનસમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક છે તેથી. પૈસામાં પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે તેટલા પૂરતી જ માણસની તેને માટેની સઘળી દોડધામ છે. ધનથી માણસનું જીવન સમાજદૃષ્ટિએ ધન્ય ગણાય છે તેટલા માટે જ માણસનો એને માટે મોહ છે. અને તેથી જ ધન અમુક અંશે સુખચેનનું મહત્ત્વનું સાધન હોવા છતાં જ્યાં જ્યાં એ માન કે પ્રતિષ્ઠાનું વિઘાતક માલૂમ પડ્યું છે, ત્યાં ત્યાં તેને તિરસ્કારપૂર્વક લાત મારવામાં જ સઘળા સમજુ માણસોએ સર્વદા ગર્વ લીધો છે. એટલે આ સામાન્ય દાખલા ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે માનવીની મોટામાં મોટી વાસના તે સર્વત્ર પૂજાવાની, સૌનું માન મેળવવાની, સૌમાં વાહવાહ કહેવડાવવાની છે. માણસને જીવનમાં રસ પણ એને જગતમાં જેટલું માન મળતું હોય તેટલો જ પડે છે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતામાં એને જીવનમાં ઝૂઝવાનું બળ પણ આ આદરની ભાવના જ આપે છે. માણસ જેટલે અંશે આદર મેળવી શકતો હોય—પછી એ આદર લોકોનો હોય કે પોતાના અંતર્યામીનો હોય એ જુદી વાત—તેટલે જ અંશે એ જીવનમાં આનંદ અનુભવી શકે છે. જેને જગતમાં કોઈનોએ આદર ન હોય એનું જીવન આપોઆપ કરમાઈ જવાનું.

અને આ આદર શાથી મળે છે? વિવિધ રૂપોમાં, વિવિધ પ્રકારે જગત પૂજે છે તે શાને! સૌનું માનપાત્ર બનતું હોય એવું તત્ત્વ કયું? એક જ, અને તે શક્તિ. આદિકાળથી વિશ્વ એક જ વસ્તુને પૂજી રહ્યું છે અને તે શક્તિને. જ્યાં જ્યાં જગત કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ જુએ છે, ત્યાં

ત્યાં તે સ્વયમેવ મસ્તક નમાવે છે. વિજ્ઞાનને પૂછો, એનો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ, એનો જીવનકલહ (struggle of existence) અને સર્વોત્તમની જીવનક્ષમતા (survival of the fittest) નો કાયદો આ જ વાત કહેશે. ધર્મને પૂછો, એની ઈશ્વરની ભાવના, એનો પ્રભુનો ખ્યાલ, એ બન્ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિદ્વારા (ઈશ્વર=શાસક, સમર્થ, શકતિમાન; પ્રભુ=સમર્થ, બળવાન) એ જ વાતની સાક્ષી પૂરશે. કલાને પૂછો, એની સૌન્દર્યની ઉપાસનામાં માનવચિત્તને આકર્ષવાની, રંજિત કરવાની, આનંદ પમાડવાની શક્તિનું જ પૂજન થઇ રહેલું જણાશે. આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં જગત એક નહિ તો બીજે પ્રકારે શક્તિને જ પૂજી રહ્યું છે. અને આ શક્તિ એટલે કેવળ સ્થૂળ બળજ નહિ, કેવળ શારીરિક સામર્થ્યજ નહિ, પણ શરીર. મન, આત્મા એમાંથી કોઇનું પણ સાચું સત્ત્વ. એટલે જ જગત રણવીરને પૂજે છે તેટલુંજ ધર્મવીર તેમ વિદ્યાવીરને પણ પૂજે છે. શક્તિ એટલે કેવળ કાંડ બળ જ નહિ, પણ બુદ્ધિબળ, મનોબળ, આત્મબળ પણ ખરું. એટલે વિદ્વત્તા એ પણ શક્તિ છે, નીતિમત્તા કે સાધુતા એ પણ શક્તિ છે, અને તેથી જ જગત યોદ્ધાની પેઠે વિદ્વાનને તેમ સાધુને પણ માન આપતું આવ્યું છે. એટલે તમારે જો માન મેળવવું હોય, તો બીજું કંઇ નહિ પણ એક જ વાત કરવી: કોઇપણ વિષયની, કોઇપણ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, એટલે જગત તમને પોતાની મેળાએ માન આપશે. પણ સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખજો કે તમે એ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં બતાવશો તેટલા પ્રમાણમાં જ તમને માન મળશે જેટલા પ્રમાણમાં તમારામાં કોઇપણ શક્તિનો અભાવ, કોઇપણ આવડતની ન્યૂનતા, તેટલા પ્રમાણમાં જગત તમારો તિરસ્કાર, ઉપહાસ કે ઉપેક્ષા કરવાનું એ પણ એટલું જ ચોક્કસ. જગત જ શું, તમારો અંતરાત્મા પણ, તમારામાં જેટલું સાચું સામર્થ્ય દેખશે એટલે અંશે જ તમને આદર આપશે, અને જેટલે અંશે તમારામાં નબળાઇ દેખશે તેટલે અંશે તમારો તિરસ્કાર કરશે. એ તો શક્તિ તેટલી ભક્તિ એજ સમસ્ત વિશ્વનો—બાહ્ય જગત તેમ આપણા આંતર ચેતન ઉભયનો—સનાતન સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત વિશ્વ જાણે આપણને પગલે પગલે પોકારી પોકારીને કહી રહ્યું છે કે જગતમાં ટકી રહેવા માટે જ નહિ પણ જીવનનો સાચો આનંદ માણવા માટે બને તેટલી વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત કરો, બને તેટલા વિષયમાં સમર્થ બનો.

ફેરફાર[1]

સુંદરમ્

કરમાયો છું
આ પત્થરોની જડકાયલા બધે
સિટ્ટી તણા આ મરમાં, રહી રહી,
હું તો હવે ભાઇ જઈશ ચાલી
અરણ્યમાં એકલડો સદાનો.

જઈશ હું શાન્ત અરણ્યમાં અને
રહીશ હું ને,
અવર્ણ્ય આ વૈખરીથી જ જે તે
કો વહ્નિના વર્ણથી રંગી વૃત્તિઓ
સમાં ઉડંતાં વનપંખીઓનાં
સ્પર્ધીશ હું સાવ નિસર્ગરૂપને.

હું એકલો બેસીશ ને અગમ્યનાં
સેવીશ સ્વપ્નો, તહીં શુષ્ક કાળની
ધૂળી થકી હું સહસા ખિલી ઉઠું
કો ફૂલડો ને પ્રતિ રોમ મારે
પુષ્પો તણું ભાન રહે સ્ફુરી ત્યાં.

ને સાંઝ ટાણે તહીં આવશે તું
ને શાંત એના મુખિયે તું બેસતાં–
તને નહિં માલુમ કે હું એજ છું:
ઉરે તને ભૂખ જ લાગશે મહા
અનંતને કારણ સાંધ્ય વ્યોમના
તે છત્ર નીચે–

1 હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ.

મૌન

: પૃથ્વી :

અહીં તપનનાં તપે પ્રબલ તેજ, ધોળાં દિસે
મહીં વિવિધ વર્ણ–ધીર, મૃદુ, તીક્ષ્ણ નિત્યે વસે.
પરંતુ પટુ વૈદ્ય પાસ ગદ[1] કાચથી રંગ તે
પૃથક્કરણથી થતા સકલ–રોગ–હારી; અને
અખૂટ ઉગ્ર શક્તિ ને અકળ સિદ્ધિ દર્શાવીને
જગે જન સમૂહને સતત સૌખ્ય–કારી બને.

અહીં સતત મૌનની સુખદ શાંતિ હારે, ઠરે
મહીં પ્રખર, શાંત, ધીર, કટુ ભાવ ધારે ખરે!
કહીં પુનીતકોપની જ્વલત ઝાળ જ્વાલામુખી
કહીં વિમલ ને ગભીર સ્થિર વારિ વિદ્યાતણાં
કહીં સહન–શક્તિનાં અજર જોમ જામ્યાં ઘણાં
કહીં- વિપુલ–પ્રેર, કાન્તિ મન–આત્મને કાવની.

હશે કુશળ વૈદ્ય શો, પ્રબલ મૌન–ધારી હશે;
સમસ્ત જગ–રોગને ગુણ–બળે વિદારી જશે.

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

૧ ગદ-કાચ=Ultra Violet નો કાચ

હાસ્ય–સંગમ[1]

: પૃથ્વી :

પ્રહર્ષે પુનિત પર્વતાગ્ર હિમ–ગાત્ર નિત્યે હસે
ધસે સતત, મંદમંદ હિમ–હાસ્ય ને એ લસે.
ઉભા અડગ એ અસીમ અવનિધરો ગાજતા
અજેય, અપરાસ્ત ઉન્નત શિરે ઉંચું ગાજતા.

અહા અફર વીર ધીર ગુરુ ગૌરવે ગર્જતા
ખુંખારી પડકારતા, ઉપડતા વિરાટી અહા!
ડગેડગ પ્રમારતા પ્રસિત હાસ્ય, આગે ધસે,
વિશિષ્ટ વિજ્યાશની અમર હોંશ હૈયે વસે.

પરે મહા–સાધને અણુનમાં મહા–માનવો
અને સ્ફટિક તારકો, શશિય સૂર્ય ને સિંધુઓ
હસે; વિજ્યી વ્યોમ–વાત ખખડાટ રૂપી સા હસે;
અને હિમગિરિનશૃંગ હિમ–હાસ્ય નીચે ધસે.

ગયાં; મસ્ત માનવી મગન જ્યાં મહા– હાસ્યમાં,
ત્યાં વિરલ હાસ્ય સ્હદસ–મદેલના પ્હાણનાં[2]

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

૧ 'નંદા' પર્વત પરની ચઢાઇ વર્ણવે છે.
૨ સાદસ મદેલના પાણારૂપ એ મહા–માનવોનાં.

મૂર્છના

જયદેવ દવે

: અનુષ્ટુપ : વસંતતિલકા :

અરે, ના ! ના ! અરે, ના ! ના ! કંઇએ પણ પૂછ ના !
સખા ! એ તો પડી ટેવ; ગાંડાઇ મુજ ઘેલછા !

કો દી તરંગ ઉરમાં ઉછળી રહે છે,
ને ભાર કૈં અકથ આ હૃદયે ઉમેરી આવે !
એ ભારથી હૃદય આ ઉછળે અહીં, કે
એ ભારને તરલ ઊર્મિ વડાવી લાવે !

સંસારના ભ્રમણશીલ અનુભવોથી,
માયાભરી મનુજલાગણીઓ થકી, વા,
શાથી ય: કિન્તુ ઉર આ ઉછળી રહે છે:
આજે ય તેમ ઉર ક્ષુબ્ધ બન્યું નથી આ.

આજે નથી તરલતા, પણ, કાંઇ જૂની,
આજે નવો હૃદય ભાર પડી રહ્યું છે !
જૂનો નથી તરવરાટ સચેત પેલો,
આજે બીજો જ ઉરમોજ હલી રહ્યો છે !

ના હાસ કૈં, રુદન એ પણ, કાંઇ ના છે,
નિર્વેદ શી કશીક ગૂઢ વ્યથા દમે છે:
આ ક્ષુબ્ધ અંતરતરંગ શમાવવાને
ના તેલ કો હૃદયસાગર છાંટવા છે !

આંસુ ગયાં, કવહિંક ઊડી ગયાં સુગંધ,
જે ઊભરાટ ઉરનો કરી શાંત દેતાં:
નિશ્ચેત થૈ હૃદયભૂમિ મરુ સમાણી,
અંકુર ના ઉગાડે તહીં ફૂટવાના !

વીતી વસંત ઉરપલ્લવ ખીલવી કૈં,
આશાભર્યાં સુમનઅંકુર ફુટવી, ને
વીતી ગઇ: પ્રખર ગ્રીષ્મ નિદાઘ જાગ્યો.
સ્વપ્નાં તણાં દગ મહીં ચિનગારી ચાંપી !

એ સ્વપ્નો ભડભડી દગસો અહીં, ને
એ આંચમાં હૃદય મૂર્ચ્છિત શું પડ્યું છે.
વેરાનની ગભીર એકલતા વહે આ,
ત્યાં ગાન કે હૃદયનાં કલ્લોલ શાં વા !

હકીકત પૂછતો શાને, ઘા શા વૃથા ઉખેળતો !
પડ્યું છો મૂર્ચ્છનામાં એ, સખા ! પાણી ન છાંટતો !

●

કોના નૂપુર બાજે ?

સુરેશ ગાંધી

આજ કોના નૂપુર બાજે
ઉમા સંધ્યા થઇ જો !

મૌન અખંડ સાધનાદ્વારે
બેસું જીવન પારા વારે
કોની સોનાચુડી આજે
બાજે બાજે રે ?
ઉમા સંધ્યા થઇ જો !

આજ નદિ વેગે ધસે
આજ નૌકાબંધન ખસે
કોણ વ્યાકુલ પ્રાણે નાચે
ઉમા આનંદ સાજે રે ?
આજ સંધ્યા થઇ જો !

ઓરે શેફાલી ફુલ ફુરે
કોણ નૂતન સોહણું ઘુંટે
કોણ અરૂપ યૌવનવેશે ફરે
દ્વારે દ્વારે રે !
ઉમા સંધ્યા થઇ જો !

આજ હૃદયના અન્તઃપુરે
કોના નૂપુર બાજે રે
ઉમા સંધ્યા થઇ જો !

સમાજવાદ કે સમાજધર્મ?

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આ એક વિચાર કરવા જેવી વસ્તુ છે. આપણને જગતમાં શાની પહેલી જરૂર છે– સમાજવાદની કે સમાજધર્મની? સર્વે લોકો સુખી થાઓ, કોઇ ગરીબ ન હો, સૌને આરોગ્ય, બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સંપત્તિ વગેરે સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાઓ, સર્વત્ર સમતા પ્રવર્તો વગેરે શુભેચ્છાઓ ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રાર્થના, નાટકો વગેરેને અંતે પ્રગટ કરવાનો રિવાજ આપણામાં ચાલી આવે છે. સારાંશ કે સમાજવાદના આ ધ્યેય સાથે કોઇ પણ સમજુ–વિવેકી માણસને વિરોધ હોઇ શકતો નથી. સમાજમાં કોઇક પાસે અઢળક સંપત્તિ, અધિકાર, ઉચ્ચતાનો દરજ્જો અને ફુરસદ હોય, અને અગણિત લોકો અત્યંત પરિશ્રમ કરતાં છતાંયે તંગી, અધીનતા, ભય અને ‘જી–સાહેબ’ કરીને જીવન વીતાવતા હોય એવી સામાજિક સ્થિતિથી કોઇ પણ વિવેકી માણસને સંતોષ ન લાગી શકે. કોઇ પણ આપણા કે પરદેશી મહાપુરુષે આવી સ્થિતિને વખાણી નથી કે એવો ઉપદેશ આપ્યો નથી. એમ પણ ન કહેવાય કે આવા પુરુષો હંમેશાં અરણ્યમાં– સમાજથી અલગ પડીને જ– રહેનારા હતા. એમાંથી કેટલાક તો પોતે અને કેટલાકના શિષ્યો રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરનારાયે હતા, અને આ ધ્યેયની દિશામાં કંઇક પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. વળી, અનેક પ્રકારના રાજ્યબંધારણના પ્રયત્નો પણ આજ સુધી થઇ ચૂક્યા છે. એક વ્યક્તિની સત્તા, થોડા શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર આશયો રાખનારા પુરુષોની સત્તા, સમગ્ર પ્રજાની સત્તા વગેરે અનેક પ્રકારનાં રાજ્યતંત્રોનો ઇતિહાસોમાંથી ઉલ્લેખ મળી આવે છે. છતાં, હજુ સુધી, મનુષ્ય જાતિ સમાનતાના આદર્શને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરવામાં સફળ નથી થઇ. આનું શું કારણ છે?

મને તો લાગે છે કે જ્યાં સુધી માનવહૃદયમાં સમાજધર્મનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદ–એટલે કે સમાનતાનો આદર્શ– અધિકારના બળ પર સ્થપાયેલાં રાજ્યતંત્રો દ્વારા સિદ્ધ થનારી વસ્તુ નથી. હજુ સુધી માનવહૃદય એટલું સંસ્કારી થવા પામ્યું નથી કે તે પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખ, સ્વાતંત્ર્ય, કીર્તિ, અધિકાર વગેરેની આકાંક્ષાઓને ભૂલી જ જાય અને સાર્વજનિક સુખને જ જીવનનું ધ્યેય બનાવે. જ્યાં સુધી માનવહૃદયની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી રાજ્યતંત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગમે તે હોય, તે દ્વારા સમાનતાની સિદ્ધિ થવી મને અસંભવનીય લાગે છે. ત્યાં સુધી ક્રાન્તિઓ દ્વારા એટલું જ થાય કે એક પક્ષના હાથમાંથી બીજો પક્ષ રાજ્યલક્ષ્મી છીનવી લે, થોડા દિવસ એ રાજ્યાધિકારનો સદુપયોગ કરે, પછી દુરુપયોગ કરવા માંડે અને છેવટે પોતાનો અધિકાર કાયમ રાખવા પ્રજાનું દમન કરે. જ્યાં સુધી માનવસમાજની સુવ્યવસ્થા બળના પાયા પર સ્થપાયેલાં રાજ્યતંત્રો ઉપર અવલંબિત રહેશે ત્યાં

સુધી રાજ્યતંત્રનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગમે તેવું ઘડો, એમાંથી વર્ગહીન સમાજ ઉત્પન્ન થઈ જ નહિ શકે. માનવ જાતિમાં ઉત્પન્ન થતા વર્ગો ઈશ્વરનિર્મિત નથી, એટલે કે કુદરતના કાયદાથી અનિવાર્ય નથી. પણ પાડોશીના અને પોતાના સુખ વચ્ચે વિરોધ આવતાં પોતાના સુખનો પહેલો ખ્યાલ કરવાની, અથવા પાડોશીનું સુખ વધારવા પોતાને કાંઈ વેઠવું ન પડે પણ બને તો એને ભોગે પોતાનો લાભ કરી લેવાની, અથવા કાંઈ પણ પરિશ્રમ કરવો ન પડે અને બધાં સુખો પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે કે પરિશ્રમ ન પડવામાં આનંદ માનવાની-વૃત્તિ માણસના હૃદયમાં જોર કરે છે, ત્યાં સુધી તે સુખનાં સાધનો પર પોતાનો કબજો કરી લેવાનો અને એ કબજો જે રીતે કાયમ રહે તે બળ મેળવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો જ રહેશે.

ખાનગી મિલકત ન હોવાથી જ માણસ પ્રોલેટેરિયન– નિષ્કિંચન– નથી થતો. જ્યાં સુધી માણસના હૃદયમાં એવી ઇચ્છા વસે છે કે પોતા પાસે કાંઈક ખાનગી મિલકત થાય અને તે વધે, ત્યાં સુધી તે ભલે આજે નિષ્કિંચન હોય એનું માનસ મૂડીવાદી જ છે. આથી હું એમ પણ સૂચવવા નથી ઇચ્છતો કે નિષ્કિંચનતા એ કેવળ માનસિક ભાવ જ છે, અને સ્થૂળરૂપે મિલકત ધરાવતાં છતાં માનસિક નિષ્કિંચનતાનો દાવો કરી શકાય. સાધારણ રીતે માનવહૃદયમાં મિલકત પર કબજો રાખવાની લાલસા એટલી પ્રબળ માલમ પડે છે કે પોતાની સઘળી ખાનગી મિલકતનો ત્યાગ કર્યા પછી યે તેની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગમાં એને આગ્રહભર્યો રસ રહે છે. એટલું જ નહિ, પણ પછી તો બીજાઓની મિલકતની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગ કરવાનો યે મોહ થઈ આવે છે. તાત્પર્ય કે સંપત્તિ માનવહૃદય પર અજબ પ્રભાવ ધરાવે છે. અને આજ કારણથી નિષ્કિંચનતા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સાધારણ મનુષ્ય નિષ્કિંચનતાને કષ્ટમય સ્થિતિ જ સમજતો આવ્યો છે, આદર્શ કે ઇષ્ટ સ્થિતિ નથી માનતો. જ્યાં સુધી માનવસમાજ આ પ્રકારનો રહે ત્યાં સુધી કાયમ માટે નિષ્કિંચન-વર્ગહીન-સમાજ સ્થાપી શકાશે નહિ.

વળી જ્યાં સુધી મનુષ્ય હૃદય પર પરિશ્રમને આપત્તિ સમજવાનો અને તેમાંથી જાતને બચાવી લેવામાં સુખ માનવાનો સંસ્કાર જોર કરે છે, ત્યાં સુધી પણ વર્ગહીન સમાજ કાયમ થવો અશક્ય લાગે છે. જીવનનિર્વાહના આવશ્યક પદાર્થોને શરીરબળ ખર્ચીને નિર્માણ કરવા કે યંત્રબળથી– એ, મારી દૃષ્ટિએ, ગૌણ પ્રશ્ન છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદે જુદે સમયે યંત્રના ઉપયોગની મર્યાદા નક્કી કરવાનો જ એ સવાલ છે. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે શરીરબળનો અધિક ઉપયોગ કરીએ કે યંત્રબળનો કરીએ, જીવનનિર્વાહ માટેના આવશ્યક પદાર્થો પેદા કર્યા વિના તો ચાલવાનું નથી જ. એટલે કે, અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, રસ્તા, રોશની, સફાઈ, બાળ-વૃદ્ધ-અપંગનું પાલન, શિક્ષણ, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે. આમાંનાં ઘણાં કામો એક બટન દાબવાથી જ થનારાં હોય તોયે એટલું બટન દાબવાની મહેનત અને ચિંતા તો કોઈએ કરવી જ પડશે. પણ પરિશ્રમને દુઃખ માનવાનો સંસ્કાર જ્યારે દૃઢ થયો હોય છે, ત્યારે બટન દાબવાની મહેનત અને ચિંતામાં પણ આફત લાગે છે, અને એટલુંયે કોઈ બીજો કરે અને પોતે આરામ લે અથવા કોઈ 'વધારે મહત્ત્વનું' કામ કરે એમ માણસ ઇચ્છા કરે છે. ઊઠીને માટલામાંથી પાણી લેવું કે પોતાના બૂટની દોરી છોડવી એ કાંઈ બહુ ભારે પરિશ્રમની વાત તો નથી પણ એમાંયે માણસને તકલીફ લાગે છે. સ્ત્રી કે છોકરો કે નોકર એટલું કરી આપે એમ ઇચ્છે છે. સૂવું તો દરેક માણસને ગમે છે. અને તેયે આરામથી. પણ ઇચ્છા એ રહે છે કે બિછાનું કોઈ બીજો માણસ તૈયાર કરી દે તો સારું કે જેથી પોતે તેટલા વખતમાં શ્રમજીવીઓની હાલત પર એકાદ લેખ કે કવિતાની ચાર લીટી લખી શકે!

જોકે, એમ નથી કે માણસને શરીરશ્રમ ગમતો જ નથી. એમ તો એ દંડ, બેઠક, કુસ્તી વગેરેનો વ્યાયામ કરવા અને પગે મુસાફરી કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ ખૂબી એ છે કે જે વસ્તુઓ પર માણસનું જીવન નભે છે, તે માટે, થોડો પણ શ્રમ ઉઠાવવામાં એને કષ્ટ લાગે છે! મિત્રો જોડે ગપ્પાં મારવા એ આખી

રાત જાગરણ કરશે, પણ ખેતરની રખવાળી માટે કોઈ બીજો મળી જાય તો સારું એમ ઇચ્છશે !

ત્યારે, હકીકત એ છે કે જ્યાં સુધી સંકલ્પ માત્રથી જીવનનિર્વાહનાં સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ માણસ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી કાંઈકને કાંઈક પરિશ્રમ તો એક નહિ તો બીજાએ કરવો જ પડવાનો, અને પરિશ્રમનો જ્યાં સુધી તે આપત્તિ લેખશે, ત્યાં સુધી એનો ભાર કોઈ બીજા પર ઢોળવા એ પ્રયત્ન કરતો રહેશે જ. આનું જ નામ વર્ગ ઉભો કરવાનો પ્રયત્ન.

વળી, બળદ્વારા અમુક વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા પર જેમનો વિશ્વાસ છે, તેમને માટે છેવટે 'ડિક્ટેટરશિપ' સુધી પહોંચી જવું અનિવાર્ય છે. આજે દસ જણ માને છે કે બીજા લોકો કરતાં પોતે વધારે ડાહ્યા છે; પ્રજાનો મોટો ભાગ મૂર્ખ અને જડ છે; શામાં પોતાનું કલ્યાણ છે તે તેઓ સમજતા નથી; જે થોડા લોકો તેમનો વિરોધ કરે છે તેઓ તો કાં તો સ્વાર્થી છે, અથવા તો મૂર્ખ અને જડ ઉપરાંત હઠી પણ છે. આથી લોકના કલ્યાણ માટે એ વિરોધીઓને દાબી દઈ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ લેવા તેઓ ઇચ્છે છે. આ રીતે એ દસ જણા અધિકાર હાથ કરે છે અને લોક કલ્યાણના ઉપાય અજમાવવા બેસે છે. ધીરે ધીરે એ દસની સમિતિને લાગવા માંડે છે કે એમની બધાની બુદ્ધિ પણ એક સરખી ઊંડી નથી. આથી, કોઈ એકના મત પ્રમાણે ચાલવું આવશ્યક છે. ઘણાખરા અધિકારો એને સોંપી દઈ બીજાઓએ એને વફાદારીથી તાબે રહેવાની જરૂર છે. આ રીતે 'ડિક્ટેટરશિપ' ઉત્પન્ન થાય છે. અને, જેમ જનકલ્યાણને નામે વિરોધીઓને દાબી દેવાનું તેમને આવશ્યક લાગ્યું, તેમ એ 'ડિક્ટેટર'ને એ દસમાંથી કોઈ વિરોધ કરે તો તેનું યે જનકલ્યાણનેનામે દમન કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. મતલબ કે જ્યાં સુધી કોઈ વર્ગ જનકલ્યાણના કે પોતાના હેતુની સિદ્ધિના ઉપાય તરીકે માનવ સંસ્કારોમાં પરિવર્તન કરવા પર નહિ પણ બળાત્કાર કરવાની શક્તિપર શ્રદ્ધા રાખે છે, ત્યાંસુધી જુલમી 'ડિક્ટેટરશિપ', તેને પરિણામે એક બળવાન પક્ષનું પ્રભુત્વ અને, અન્તે, વર્ગ નિર્માણ થયા વિના રહેવાનાં નહિ.

સમાજવાદના મૂળ ધ્યેયનો વિરોધ કરવા કે વર્તમાન વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરવા હું આ વિચારો રજૂ કરતો નથી. પણ મારો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયો છે કે બળાત્કારના પાયા પર ઉભી કરેલી કોઈપણ રાજ્ય પ્રણાલિકા માનવજાતિને પોતાના અંતિમ ધ્યેય પર્યંત પહોંચાડી શકશે નહિ. છતાં, વર્તમાન વ્યવસ્થાને તો હલવું પડવાનું જ છે. પણ મારો લખવાનો હેતુ તો સમાજવાદીને એવા વિચારોમાં હજી વધારે ઊંડા ઉતરવાની જરૂર છે એ વાત પર એનું ધ્યાન ખેંચવાનો છે. બાહ્ય પરિવર્તનોથી —તે ક્રાન્તિકારી હોય તોયે—કામ નહીં થાય. કેવળ અમુક સ્વરૂપનું રાજ્ય બંધારણ ઘડવાની કે અર્થ વ્યવસ્થાકરવાની આ વાત નથી; પણ માનવ સંસ્કારોનું પરિવર્તન કરવાની છે. સમાજવાદનું ધ્યેય સફળ કરવા માટે મનુષ્યને વ્યક્તિવાદી મટી સમાજધર્મી થવું જોઈશે. પડોશીનું ગમે તે થાય, પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ કરી લેવા એ વ્યક્તિધર્મ નથી. પણ વ્યક્તિવાદ છે. પોતનું ગમે તે થાય, પણ પડોશીના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ થાય, અને પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરેના પ્રયત્નદ્વારા પડોશીને લાભ થાય એ સમાજવાદ નથી પણ સમાજધર્મ છે. સમાજધર્મી પરિશ્રમને આફત નહિ સમજે. મને લાગે છે કે પરિશ્રમને આફત સમજવો એ વ્યક્તિવાદ છે. પરિશ્રમ કરવાની અશક્તિને આફત અને શક્તિને વિભૂતિ સમજવી એ વ્યક્તિધર્મ છે.[૧]

આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ—સમાજવાદ કે સમાજધર્મ ?

---

૧ ધર્મ શબ્દ અહીં બધે 'લક્ષણ'ના અર્થમાં નહિ, પણ કર્તવ્યનિષ્ઠાના અર્થમાં સમજવો.

ઉર્વશીનું અવસાન

"કોલક"

ચારૂ પ્રભા સૌમ્ય મુખારવિંદની
બીજેન્દુ શી પાંપણ લોચનોની
કન્યા હતી ધોરણમાં અમારા,
સન્ધ્યા શી ઘેરા નવરંગી ઓઢણી
ને જાંબુડી ઘાઘરી કોર કેસરી
પ્હેરી નિશાળે નિત મોડી આવતી.
કાનો કનેથી સરકી રૂપાળા
કેશો તણી સુલટ ઊતરન્તી
સ્કન્ધેથી તેના કટિ છેક સુધિ.

ને મૂકતી પ્રથમ પુષ્પ સુકોમળાં તે
આવી સમીપ મુજ ટેબલ પે હસીને.

ના પૂછું હું પે થયું કેમ મોડું ?
લૈ પુષ્પ, સૂંઘું; ઉર ચેતનામયી
થાતું. ત્વરાથી ખુરશી ત્યજી દઈ
શિખાવતો પાઠ સમીપ બાળકો
ઉભો રહીને.

કન્યા તણું કુસુમ કિન્તુ કરેજ રે'તું.
ભૂલન્તો ત્યાંજ સર્વે ત્રુટિ ઉરતણાં ગીત જાગ્યાં અજાણ્યાં.

●

નિત્ય ક્રમે એમ પ્રસન્ન મારૂં
શોકાર્ત હૈયું કુસુમો નિમજ્જન
રે'તું સ્મરીને મુખ કન્યકાનું.
કૈ માસ વિત્યા અમ બેય વચ્ચે
અન્યોન્યના ઉરની ગૂંથલા કરી.
એનો ગુરૂ હું,'

ને એ ગુરૂ'ની જીવનેય માહરે
ભૂલાવવા શોક મણો દિનાસ્તન્ત.
ને કૈંક વેળા લખી હુંય લેતો
કાવ્યોર્મિ મલે સ્મિતને રમાડતો
પ્રફુલ્લ ચિત્તે. સહુ શિષ્ય સંઘમાં
એનું હતું સ્થાન અનુપમું મને.

●

ના'વી પરન્તુ કની એક દી' તે
ને ઉર મરે ઘટ ચિંતના રમી,
વસંતની કોમલ નર્તનાવલી
હતી ચકોરે મન મુગ્ધ ભાસતી.
ને બા'ર બારી ખુરશી મહીં રહી
કન્યા તણું સુસ્મિત પુષ્પ પુષ્પ
તાદશ્ય જાણે રમતું હતું ફીકું.

ને વીતતાં દિવસ સાત કહાવ્યું તાને,
'નોંધી આ શી લ્હાને રજીસ્ટર પરથી કન્યકા ઊર્વશીનું
નાંખજો નામ કાઢી.'

રજા બપોરે અડધા કલાકની
હતી પડીને, પુરી સત્ર થાતાં,
સર્વે પ્રવેશ્યાં મુજ વર્ગમાં શિશુ,

—ને એક બોલી નિકટાન્તરે ઉભી,
'મારી ઉર્વશી ગઈ પરમ દિવસે આપણી.'

●

નામ ચેંક્યું હતું, સ્તબ્ધ બેઠો હતો
શોક વા સ્મૃતિની મૂર્તિને પૂજતો.
એકલો હું હતો વિશ્વ ન્હોતું ત્યહીં
સુણતો સૂર ચિર એક વીણા તણો
મૃત્યુની ઉરંગી

પૂર્વની સ્મૃતિનાં ચિત્ર મૂકી ગઈ
દિવ્ય દેહાન્તરે ગૂઢ સૂક્ષ્મે વસી
કાવ્યની કન્દરાને ભરી શોકથી
ચાલી અનંતનાં ખેતરો ખૂંદતી.

જેમ જાતિ હતી વર્ગમાંથી ઘરે
પાઠ ગીતો શિખ્યાં હાશ ગાતી ઉરે.
સીમ વિતી ગઈ, શૂન્ય દેશે વસી
ના રહી મૂર્ત ક્ષિતિજ તે દેશની.

એ જતાં એક ત્યાં પૃથ્વિને વ્યોમ આ.
કલ્પનો, કાવ્યમાં બે વસ્યાં એક થૈ
કે નથી લોક પરલોક આ વિશ્વમાં,
એ આનંત્યની સાંકળે ઝૂલતાં

સર્વ આત્મા વસી ભિન્ન દેહાન્તરે.
દેહ દેહે વસે આત્મ આ દેહનો
દુનિયે દુનિયે પાર પડદા-પટે,
જ્યાં મળે ચૈતન્ય સહવાસ દષ્ટિ-સીમે.

ને અનંતાન્તરે શૂન્ય અવકાશમાં
મૃત્યુના વાદ્યના સૂર ગુંજી રહ્યા.
હાશ! તે સાંજનાં ગીત ડૂબી ગયાં.

●

ત્યાં ઘોંઘાટ વધ્યો વર્ગે, ચિત્ત શૂન્યથી ઊતર્યું
'શાંત થાઓ! લખો શબ્દો.' હાશ! એ દુનિયા હજુ

ત્રણ પગલાં

શ્રી કાંત

એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઇ જ નથી. ત્રણ વર્ષના લગ્નજીવનના અનુભવ ઉપરથી અને એ વખતે મારાં પગલાં ઉપર હસતા મિત્રોની વર્તમાન દશા નિહાળીને હું કહું છું કે મેં જે પગલું ભર્યું હતું તે સાચું હતું, બુદ્ધિયુક્ત હતું. દુનિયામાં જીવવા ઇચ્છનાર માણસે એમ જ કરવું જોઇએ.

હું જાણું છું કે મારું પગલું કોઇને હૃદય હલમલાવી દે એવી વાર્તાનું વસ્તુ ન આપી શકે, પણ જીંદગી કંઇ સારી વાર્તા આપવા માટે નથી જીવી શકાતી! મેં લગ્ન ન કર્યાં હોત તો જરૂર મારું પાત્ર આ દુનિયાના લોકોને વધુ આકર્ષક લાગત. લગ્ન ન કરવાને પરિણામે હું બુદ્ધ જેવો ત્યાગી બનત તો લોકો મને પૂજત, મજનુ જેવો ઘાયલ બનત તો લોકો મારા માટે આફ્રીન પુકારત. દેવદાસ જેવો પાગલ અને શરાબી બનત તો લોકો મારા પ્રત્યે સમભાવ કેળવત, અને એ ત્રણેય દશા લોકોનાં કલેજાંને જરૂર વલોવી નાખત. અને એથી હું લોકલાગણીને કેટલી ખેંચી શકત? મારા નામને હું કેવું અમર કરી શકત? પણ હું શું કરૂં? નાનપણથી જ કે પછી પૂર્વજન્મના કર્મને જોરે મારામાં એવાં તત્વો પેસી ગયાં હશે કે જે તત્વોએ મને મારા હૃદયભંગના દિવસો પછી ધીમે ધીમે આ સુંદર લાગતા જગતની વાસ્તવિકતાનું બરાબર ભાન કરાવી દીધું. મને થયું કે બુદ્ધ થવાનું ગજું નથી અને ગજું હોય તો યે એમાં રસના ઘૂંટડા રહ્યા છે કે કેમ એનો અનુભવ નથી. મજનુના વિરહની વાતો સાંભળવામાં ને ચિત્રો જોવામા તો હું યે સૌની પેઠે રસ લૂંટી શકતો હતો પરંતુ એવા થવામાં હૃદયના તારેતાર ખેંચવા પડે એમ હતા. મને અંદરથી એવા તાર ખેંચવાનું જોમ ઉઠતું હોય તો તો ઠીક પણ જગતનાટકનું એક સુંદર પાત્ર બનવા ખાતર શા માટે મારે આંતરડાંને ખેંચવાં! અને દેવદાસ થવામાં મને કશો સાર જ નહોતો લાગ્યો. દુનિયામાં દેવદાસ, પાર્વતી ને ચંદ્ર જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોત તો તો મને દેવદાસ થવામાં વાંધો નહોતો પરંતુ આ દુનિયામાં તો માણસોની ભીડાભીડ હતી. મને થયું કે મારે મારી પાર્વતીનો જ નહિ, પણ હું પચીસ વરસનો થયો ત્યાં સુધીમાં મારું જેટલું જગત રચાયું એનો યે મારે વિચાર કરવો જોઇએ. અને હું સાવ ધ્યેયહીન જીવન જીવનારો યે ક્યાં હતો કે પ્રેમભગ્ન થતાં જ મારું કાળજું તૂટી પડે! અને જો તૂટી પડ્યું નહોતું એવા પાશાપાટ જેવા કાળજામાં ફરીને અંકુર ફૂટશે એવું હું ક્યાં જાણતો હતો?

આ તો બધું મેં મારા ત્રીજા પગલાંના સમર્થનમાં કહ્યું. એ પહેલાંના બે પગલાંમાં તો ઘણું ઘણું આવી જાય છે. પ્રેમના મનોરમ સ્વપ્નાઓ, વિરહનું મીઠું દર્દ, લગ્નનો અને ફરી

મળવાનો અનુપમ આનંદ એ બધું મારા પહેલાં પગલાંમાં હતું. પાપણુ જેવા સ્તબ્ધ બની જવું, મજનુની પેઠે જીવવું, બુદ્ધ જેવા થવાની કલ્પનાઓ સેવવી, દેવદાસ થવાની બીક રાખવી અને કયારેક એ તરફ લલચાવું આ બધું મારા બીજાં પગલાંમાં હતું. અને મારા ત્રીજા પગલાંમાં વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ ભાન, જીવન એ કલ્પના નથી પણ એક નક્કર હકીકત છે તેનું જ્ઞાન અને એક બાજુ લાગણીઓ ઉપરનું બુદ્ધિનું પ્રભુત્વ અને બીજી બાજુ ન સમજાય એવી કુણી લાગણીઓનું જન્મ પામવું એ બધું હતું.

સબૂર કરો, હું તમને આ ત્રણેય પગલાંની સમજણ પાડું છું. આખી વાત ન સાંભળી લ્યો ત્યાં સુધી કૃપા કરીને કોઇ પ્રકારનો નિર્ણય ન બાંધી લેશો, જુઓ, પેલી પરસાળમાં રમે છે એ મારૂં પોતાનું જ 'બેબી' છે અને તમે રસોડા તરફ કોઇનો પગરવ સાંભળો છો ને, તે મારાં પત્ની છે. અમે બન્ને પ્રેમીઓ કહેવાઇએ કે નહિ તે તમે નક્કી કરજો. અમારી વર્તમાન સ્થિતિ તમારે જાણવી હોય તો હું એટલું કહું કે મને એનાથી સંતોષ છે અને એ પણ મારાથી સંતોષી હોય એમ મને લાગે છે. આ સંતોષ પ્રેમ ન કહેવાય એમ તમને લાગતું હોય તો તમે જાણો.

× × ×

હું કોણ છું ને શું કરૂં છું તે જાણવાની તમારે જીજ્ઞાસા ન રાખવી જોઇએ. મારાં જીવનનાં ત્રણ પગલાંની વાતને એ વાત સાથે શી નિસ્બત છે? હું કોને ત્યાં જનમ્યો, કેમ ઉછર્યો, મારાં માતાપિતા કેવાં હતાં, મેં કેટલો અભ્યાસ કર્યો, આજે શું કરૂં છું. પ્રથમ શું કરતો હતો, ભવિષ્યમાં શું કરવાનો છું એ બધું જણાવવાની હું કાંઇ જરૂર જોતો નથી. અને તેમ જ હું લોકસેવક છું કે નહિ, એવાં સ્વપ્ન સેવું છું કે નહિ, હિંદના સ્વરાજ્યમાં હું રસ લઉં છું કે નહિ વગેરે બાબતો પણ આ વાત સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી. તમે એટલું જાણી લ્યો કે આજે હું ત્રીશ વરસનો જુવાન છું. આ ત્રીસ વરસમાં મેં લગ્નજીવનનાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે તે તમને જણાવી દઉં.

જૂઓ પહેલું પગલું હું માનું છું કે...નદીને કાંઠે ભરાયું હતું. હું વીસ વરસનો હતો અને એ પંદર વરસની હતી. તે દિવસે મનની લાગણીઓ સ્પષ્ટ નહોતી થતી પણ મને એના પ્રત્યે અપરંપાર હેત છુટતું હતું. અને એ દિવસે નિસર્ગદેવી પણ કેટલી મનોહારીણી હતી! અમે નદીમાં પાણીથી લગભગ ચાળીશ ફીટ ઉંચી ભેખડ ઉપર બેઠાં હતાં. સામેની ભેખડ મૂંગી મૂંગી અમારા સામે જોઇ રહી હતી. અને અમારાં હૈયામાં જેમ મંજુલ રવ મચી રહ્યો હતો એમ જ બન્ને ભેખડોની વચ્ચે નદીનું હાસ્ય ઘુંટાતું હતું. સાંજનો વખત હતો. આજુબાજુમાં નિસર્ગદેવી સિવાય કોઇ નહોતું. સૂર્યની નજર અમારા ઉપર હતી પણ એ પોતાને ઘેર જવાને એટલો ઉતાવળો હતો અને એના મોં ઉપર પ્રતાપનો શ્રમ પણ એટલો દેખાતો હતો કે અમારાં અંતર એ જોઇ જ નહિ શકયો હોય. ગમે તેમ, આજે પ મને એમ લાગે છે કે તે દિવસે પંખીઓ જ નહિ પણ ઝાડને પાંદડે પાંદડે અથડાતી પવન લહરીઓ પણ ગાન કરતી હતી અને આખી પૃથ્વી કોઇ અપૂર્વ સુગંધથી ઉભરાતી હોય એવું લાગતું હતું. તમને થશે કે આ બધું મેં શાનું પારાયણ કરવા માંડયું. પણ ક્ષમા ભાઇ, મારે મારી વાત પૂરેપૂરી અને સાચે સાચી કરવી છે. તે દિવસના જેવું રળીઆમણું આકાશ મેં કોઇ દિવસ નથી જોયું એમ હું શામાટે ન કહું! મારે કહેવું જ જોઇએ કે એ દિવસ સૌંદર્યનો દિવસ હતો, અમારાં હૈયા ઉઘડયાં નહોતાં પણ કુદરતનું હૈયું ઉઘડી ગયું હતું.

અરે, મેં એનું અને મારૂં નામ તો તમને કહ્યું જ નહિ. એનું નામ તો હતું શશીલેખા પણ હું એને શશી કહેતો અને મારૂં નામ હતું જગમોહન પણ એ મને ગમતું જ નહોતું એટલે મેં મારૂં નામ બદલાવીને શશીમોહન રાખ્યું હતું એટલે અમારાં ટૂંકા નામ તો એક સરખાં જ હતાં: શશી.

તમને આટલાં ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે પ્રેમી લોકો જે માટીથી ઘડાયાં છે એ માટીનો હું માનવી છું! મારામાં ને તમારી કલ્પનાના પેલા પ્રેમીઓમાં મારી દૃષ્ટિએ ફેર એટલો જ છે કે હું ઉઘાડી આંખે આવા

લાગ્યો અને પ્રેમનોયે મેં બહુ ભરોસો ન રાખ્યો. પ્રેમીઓ સામાન્ય રીતે આંખો બંધ કરીને ચાલે છે અથવા તો એમની આંખો ભર્યા જગતમાં એક જ વસ્તુ જોઈ શકે છે, મારું એવું ન થયું. અને એટલા જ ઉપરથી તમે મને પ્રેમીઓની જમાતમાં બેસવાની મનાઈ ફરમાવો તો મારાથી ફરીઆદ થઈ શકે નહિ.

પણ રખે માનતા કે મેં એ ઘાયલ સ્થિતિનો સ્વાદ પણ નહિ ચાખ્યો હોય. એ સ્વાદ મેં ચાખ્યો છે. અંગે અંગે આગ લાગે અને પ્રાતઃકાળના શિતળ પવનમાંયે બળું બળું થયા કરે એ સ્થિતિ તો ભલે નીચી ભૂમિકાની કહેવાય પણ હૈયું અરણ્ય સમું વેરાન ભાસે એ સ્થિતિને તમે શું કહેશો? કંઈ સૂઝે નહિ, ક્યાંય ચેન પડે નહિ, જે ભૂલવા મથું છતાં ભૂલી શકું નહિ એ સ્થિતિ તો પ્રેમીની ખરીને?

પણ હું તો દૂરની વાતે ઉતરી ગયો. મારા પ્રથમ પગલાંની વાત જ હજી અધૂરી છે. જૂઓ, મારી શશી અને હું જેમ જેમ સહવાસમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ અમારાં બંનેનાન્ના, મારા એકલાંના, જો કે હું તો માનું છું કે અમારાં બંનેના, પણ શશી એ વાતનો ઇન્કાર ભણે છે અને કહે છે કે પ્રેમનું ઝરણું એનાં હૃદયમાં ફૂટ્યું જ નહોતું. આપણે અત્યારે ક્યાં સત્યને સિધ્ધ કરવું છે! હું શશીની એ વાત કબૂલી લઈને જ આગળ ચલાવું.

અને મને એ કેટલી સુંદર લાગતી હતી! મેં તમારી પાસે નિસર્ગદેવીનું વર્ણન કર્યું ને, એ તો મારી શશીનું પ્રતિબિંબ જ માત્ર હતું! નિસર્ગદેવીની સુંદરતા સ્વયંભુ હોય તો આજે યે મને એ સુંદર ન લાગે? તમે ભલેને ના પાડો. હું તો માનું છું કે મારી શશીનું અને કંઈક અંશે મારું એટલે અમારાં બંનેનાં હૃદયનું દસે દિશાએ મનોહર પ્રતિબિંબ ઉઠ્યું હતું. એટલે જ ઝાડના પાંદડાંમાંથી સંગીતના સૂર ઉઠતા હતા અને સંધ્યાના વીંટાઈ જતા પ્રકાશમાંથી ચિતળ તેજની સરણીઓ છૂટતી હતી. તમને નથી લાગતું કે નદીની ભેખડો વચ્ચેનો પવનનો સુસવાટ અમારા સાનિધ્ય વિના ભયંકર લાગ્યો હોત!

આટલા ઉપરથી તમે સમજી શક્યા હશો કે મારી શશી બાહ્યાંતર સુંદર હતી. એ હસતી ત્યારે પેલા કવિની પંક્તિઓ મને યાદ આવતી:

ઘેનમાં હોઉં ત્યારે ઉષા આવતી
કોઈ જાણે નહિ તેમ બોલાવતી;
શ્વેત આકાશને રંગવું શી રીતે?
પ્રશ્ન આ નિત્ય મારી કને લાવતી.

હું હસું: સ્મિતના લાખ જ્યોતિ કણો
છાબડીમાં ભરીને ઉષા લૈ જતી,
ઉંક નીચી નમી પક્ષ્મની પીંછીએ
પૃથ્વીને પારણે સાથિયા ચિતરતી.[1]

અને આટલું જ નહોતું. શશી મારા જીવનમાર્ગમાં મદદગાર થાય એવી પણ હતી. એ કહેતી કે વિકટમાં વિકટ પથે પણ હું તમારા સાથે જ ચાલીશ. મારા જીવનપંથમાં ગુલાબો તો નહોતા વેર્યાં એ શશી જાણતી હતી અને ગુલાબની બેચાર એવી એ નહોતી એટલું હું પણ જાણતો હતો. એના મિલનથી હું મને ધન્ય માનવા લાગ્યો. મનમાં જે અસ્પષ્ટ હતું તે બે વર્ષો વીત્યા પછી સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું. અમારી આંખની મૂંગી ભાષા હવે વાણીમાં ઉતરી ગઈ હતી અને અમે એકમેકને સમજવાં લાગ્યાં હતાં. એ દિવસોમાં અમે એક બીજાને કેટલાં ભાગ્યવાન માનતાં હતાં! અમારાં માંગલ્યને અભડાવે એવો એક પણ સંયોગ નહોતો. અમારી આસપાસની દુનિયા અમારા પ્રેમ ઉપર આશીર્વાદ વરસાવતી હતી.

શશી સાથે લાગલાગટ બે વરસ સુધી મેં આ સ્થિતિ માણી હતી. મને તો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહોતો કે એક દિવસ હું એવું સાંભળીશ કે 'મને એવું હતું જ નહિ.' આજ તો એ હૃદયવિદારક શબ્દો સાંભળ્યાને પાંચ વરસ વહી ગયાં. મેં એ ભેદને ઉકેલવા માટે આ પાંચ વરસમાં અનેક જાતના પ્રયત્નો કર્યા છે પણ હજી મને પૂરેપૂરો ઉકેલ નથી મળ્યો. ક્યારેક એમ લાગે છે કે શશીએ મને જ જોયો હતો એટલે કદાચ મને જ પ્રેમ કરતી

1 ઇન્દુલાલ ગાંધી કૃત 'ખંડિત મૂર્તિઓ' માંથી

હોય ! કદાચ એ દિવસોની પ્રેમની હારતીમાં મારા જીવનની વાસ્તવિકતાને એ ન પામી શકી હોય. જેમ હું એને પિછાનું છું એવા ભ્રમમાં હતો એમ જ એ પણ મારા હૃદય આડે પડદો ન હોવા છતાં હૃદયની એ બાજુને જ નિહાળી શકતી હોય. અને વખત જતાં, એ બીજી દુનિયાને જોવા લાગી હોય, કલ્પવા લાગી હોય, ગાઢ સંસર્ગથી કોઇ કોઇ ક્ષણે મારા જીવનની વાસ્તવિકતાનું એ દર્શન કરી જતી હોય અને ક્યારેક હૃદય-પ્રદેશના ન જોએલા ખાડા ટેકરાની એ ઝાંખી કરી જતી હોય. ગમે તેમ હોય. મને ઘણા વિચારને અંતે આ સિવાયના કોઇ કારણો સૂઝતાં નથી. નહિ તો જે મને ન જોતાં વ્યાકુળ બની જતી. મારી આંખ સાથે આંખ મળતાં જેની પગલીઓ ધરતીથી જાણે લગીર ઉપર આવી જતી અને જેને રોમરોમ એકાકાર થઇ જવાનો ભાવ પ્રગટી ઉઠતો એ એવું કેમ બોલી શકે ?

શશી નવા યુગની હવાને ઝીલનારી હતી પણ એમાંથી એ સુગંધ જ લેતી હતી. બીજાને આંજવાની વૃત્તિ એનામાં કોઇ દિવસ હતી જ નહિ. હું એમ પણ મન મનાવી શકું એમ નહોતો કે એ બીજા કોઇ તરફ આકર્ષાઇ હશે, કારણ કે એ અત્યંત વફાદાર હતી. મારે સત્યના રક્ષણ ખાતર અને શશીને ન્યાય આપવાને ખાતર કહેવું જોઇએ કે જે દિવસે એણે મારા પાસેથી વિદાય લીધી તે દિવસે એના મોં ઉપર હર્ષનો ઉલ્લાસ નહોતો. કોઇ નવીન પ્રદેશમાં જવાનો ઉમળકો કે થનગનાટ નહોતો. એના મોં ઉપર વિષાદ અને મારા પ્રત્યેની અનુકંપા જ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. ત્યારે પણ એ મારા ઉપર પ્રેમ તો કરતી હતી પણ એ પ્રેમનું રૂપ જ બદલાઇ ગયું હતું. એમાં ઝગઝગતો પ્રકાશ નહોતો પણ હું દૂર ઉભા ઉભા દર્શન કરી પાવન થાઉં એવું શાંત તેજ જ હતું. હું મારા દુઃખને કારણે એને અન્યાય નહિ કરું.

એ મારા સાથે બહુ બોલતી અને હૃદયની એકે એક વસ્તુ મને બતાવતી પણ જ્યારથી એણે મારા પાસેથી વિદાય માગી ત્યારથી એ મારા પાસે બહુ બોલી જ નહિ. મેં વિદાય માટે એને ઘણાં કારણો પૂછ્યા અને એના ગુલામ થઇને રહેવાની મેં તૈયારી બતાવી પણ આશ્ચર્ય તો એ બન્યું કે જેમ જેમ હું લાચાર યાચક બનતો ગયો તેમ તેમ એ મારા ઉપર પ્રેમ કરવાને બદલે અકળાવા લાગી. કોઇક ક્ષણે તો મને એમ પણ લાગ્યું કે મારી લાગણીનો આ પ્રવાહ એના હૃદયને ભીંજવવાને બદલે એની આંખની અનુકંપાને પણ ધોઇ નાખશે.

આજે તો જે સ્થિતિ મારી છે તે સ્થિતિ શશીની પણ છે. એ પણ મારા જેવું જ સંતોષી જીવન જીવી રહી છે. સદ્‌ભાગ્યે એને પણ એના આદર્શોને પોતે ને ઝીલે એવો સહચર મળ્યો છે. અમારા બન્ને વચ્ચે મીઠો સંબંધ પણ છે, પરંતુ મારે કહેવું તો એ છે કે શશી, જેને હું મારા પ્રાણથી અધિક ચહાતો તેના વિના હું જીવી કેમ શક્યો ? મિત્રોને એ હજી યે આશ્ચર્ય રહ્યું છે. મને એ આશ્ચર્ય પામતા મિત્રોનો એમાં દોષ નથી જણાતો. કારણકે દેખીતી રીતે મારું ત્રીજું પગલું પ્રથમના બંને પગલાંની વિરૂદ્ધનું હતું, પણ મારે કહેવું છે કે એ પગલું મારી જીવનયાત્રા માટે આવશ્યક જ હતું.

× × ×

મારા જીવનમાં શશીની વિદાય ધરતીકંપની પેઠે તો નહોતી આવી. પણ મને આંચકો તો એ પ્રકારનો જ લાગ્યો હતો. છેલ્લા કેટલાક વખતથી એ મારા જેટલો ઉલ્લાસ નહોતી અનુભવી શકતી પણ એ વિચારને મેં કોઇ દિવસ ગંભીર રૂપ નહોતું આપ્યું, પરંતુ જે દિવસે લગ્નની તિથિ નક્કી કરવા હું એની સાથે બેઠો તે દિવસે એણે છેલ્લા મહિનાઓમાં ક્યાં ક્યાં રૂપે જે સંઘર્યું હતું તે મારા સામે ધરી દીધું. હું ચોંકી ઉઠ્યો. ક્ષણભર સ્તબ્ધ બની આખરે હું એના ખોળામાં માથું મૂકી રડી પડ્યો. મેં જોયું કે એ ઘણી દુઃખ પામી. એણે મને પંપાળ્યો. હું એના પ્રેમલ સ્પર્શમાંથી આશા મેળવવા લાગ્યો પણ એ આશા જુઠી નીવડી. હું એની પાસે રડ્યો, કરગર્યો. એનાથી દૂર જઇ મેં મારા આહાર અને ઉંઘ તજ્યાં. પરંતુ અનુકંપા સિવાય હું કંઇ ન મેળવી શક્યો. મારું હૃદય ભીંસાવા લાગ્યું.

જીવનનો તમામ રસ સૂકાઇ જવા લાગ્યો. મિત્રોની મૈત્રી રસહીન લાગવા માંડી, તમામ કર્તવ્ય નિષ્ફળ જણાવા લાગ્યું.જીવનની આશા ને મહત્ત્વાકાંક્ષાના દીવડાઓ બૂઝાઇ જવા લાગ્યા.

એ દિવસો દુઃખના હતા. દુઃખના દિવસોમાં કહેવાય છે કે મિત્રો ને વહાલાંઓ તજી જાય છે, પણ એવું મારે નહોતું. મિત્રોનો પ્રેમાળ હાથ મારા વાંસા ઉપર ફરતો જ હતો અને આશાભર્યા શબ્દો મારા કાનમાં રેડાતા હતા, પરંતુ ચિત્તમાં શાંતિ નહોતી થતી. મેં માન્યું જ નહોતું કે હું હૃદયનો આટલો બધો નિર્બળ નીકળીશ. હું એમ માનતો અને કહ્યા કરતો કે હું તો આ પ્રવૃત્તિને ખાતર જીવી રહ્યો છું, એ જ મારું જીવનતત્ત્વ છે. એ કોઈ ખૂંચવી લેશે તો નિર્જીવ ખોળીઉં જ બની જાઉં. પણ એ કેટલું ખોટું હતું! શશી જતાં મારી તમામ શુભાશુભ વાસનાઓ જાણે નાશ પામી.

ચિત્ત અધીર જેવી સ્થિતિ ભોગવતું હતું, છતાં એની સાથે લડતાં ઝગડતાં જે હું વિચારતો હતો તે ઉપરથી પણ લાગતું હતું કે જીવન અસહ્ય છે. મને થવા લાગ્યું કે આ રીતે જીવવું એ કરતાં તો જીવનનો અંત આણવો એ જ સારું. મિત્રો મારા પાસે જીવનની ઊંચી અભિલાષાઓની વાત મૂકતા. મારા પ્રેમને બુધ્ધના વિશ્વપ્રેમના રૂપમાં પલટાવી નાખવાની પ્રેરણા આપતા પરંતુ મારા દિલ સુધી એ વાત પહોંચતી નહોતી. ત્યાં મજનુ થવાની તમન્ના હતી. ક્યારેક દેવદાસ થવાનો ભાવ જાગી ઉઠતો, પણ સૌથી બળવાન ભાવના સમાધિસ્થ થઇ જવાની હતી. એક વાત તો હું એ દિવસોમાં પણ સમજતો હતો કે અહેતુક જીવન જીવવા કરતાં મરવામાં વધુ કલ્યાણ છે. મને એમ પણ થતું કે હૃદય ઉપર આટલો બોજો ઉંચકીને જીવનનો પંથ નહિ કાપી શકાય તો પછી ન છૂટી શકે એવા બોજા સાથે હૃદયને જ શામાટે નિશ્ચેષ્ટ ન બનાવી દેવું?

અને હું આત્મહત્યાના ભયાનક વિચારો કરવા લાગ્યો. લગ્નજીવનનું પહેલું પગલું ભરાઈ ગયું હતું. આ બીજું પગલું હતું. એ પગલાંની જાણ શશીને થઇ ત્યારે એ ફફડી ઉઠી. મને બચાવવા ખાતર એ બિચારી હૃદયના ઊંડા પ્રવાહોને પાછા વાળવા તૈયાર થઇ, પણ એ મને યોગ્ય જ ન લાગ્યું. મેં કોઇ મિત્રોને તો નહોતું જણાવ્યું પણ શશીને જણાવ્યું એટલાથી મને કંઇક એવું 'જ્ઞાન થયું' કે દુનિયામાં હજુયે એવાં કોઇક છે કે જે મારું અસ્તિત્વ ઇચ્છે છે. આજે હું સમજું છું કે એથી ઊંધું સમજવામાં મારી ઉપેક્ષા જ હતી, પણ આ તો એ દિવસની વાત છે કે જે દિવસના પ્રકાશને આજે હું અંધકાર તરીકે ઓળખતો થયો છું.

શશીએ છેવટે મારા પાસેથી આત્મહત્યા ન કરવાનું વચન લીધું અને એ દિવસથી હૈયા ઉપર રાખ વાળી દઇને પ્રવૃત્તિમાં ગરી જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય પછી આત્મહત્યાની નબળાઇનો વિચાર મેં અતિ નીકટના મિત્રો પાસે એક જૂની વાત કરતો હોઉં એમ મેં મૂક્યો. એ સૌએ મારા પ્રત્યે સમભાવપૂર્વક જોયું અને મારામાં સંપૂર્ણ રીતે જીવનરસ પ્રગટી ઉઠે એવો એ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આત્મહત્યાનો વિચાર દૂર થયા પછી મારામાં ફકીર થઇને જીવવાનો વિચાર દાખલ થયો હતો. મનમાં એવું પણ માનતો હતો કે 'શશીનો સ્થૂળ સંબંધ ભલે મેં ગૂમાવ્યો એનાં સૂક્ષ્મ સાથે મારાં અંતરતારને હું જોડી રાખીશ. એનાં ચિંતનમાં હું રસ લઇશ. એનું કલ્યાણ થાય એવી અહર્નિશ પ્રાર્થના કરીશ. હું એનો છું તે આખા જીવનપર્યંત એનો જ રહીશ.' તે દિવસે એ વિચારો મને બળ આપતા હતા. અને જે મિત્રો એ જાણતા તે મારા પ્રેમ ઉપર ધન્ય પોકારતા. એને એ પ્રેમ અને એ ધન્યતા મને જીવનરસ પૂરો પાડવામાં મદદગાર થવા લાગ્યા.

લગભગ એક વરસ વીતી ગયું. હૃદયનો ઘા લગીર પણ રૂઝાયો નથી એમ હું માનતો હતો. કોઇ કોઇ પીઢ સ્વજનોને લાગતું હતું કે "હવે હું લગ્ન કરીને સુખી થાઉં તો સારું. આમ ને આમ જીંદગી નહિ ખેંચી શકાય." હું એમની સૂચનાને નિર્દયતાથી પાછી

ઠેલતો અને એમને વિનતિ કરતો કે 'મારા આળા ઘાને ન અડકો' પરંતુ નથી જાણતો કે ક્યાંથી દોઢ વરસ વીત્યા પછી એ વિચાર ધીમે, અતિ ધીમે મનમાં પ્રસરવા લાગ્યો. એમ લાગવા માંડ્યું કે 'જીવનને લગામની જરૂર છે, રક્ષા વિના આખી જીંદગી નહિ જીવાય.' પણ એ વિચાર ઊઠતાંની સાથે જ શમી જતા. આંખ સામે શશીની મૂર્તિ ખડી થતી અને હૃદય પણ પાણી પાણી થઇ જતું.

આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો કે જે દિવસે આ સુલોચનાએ ધીજી ગયેલા હૈયાને હલમલાવ્યું. હું એને ઓળખતો હતો. એ મને ઓળખતી હતી. હું શશી પાછળ ઝૂરું છું ને શશી પાછળ આત્મહત્યા સુધી ગયો હતો એ હકીકત એ જાણતી હતી આવું જાણવા છતાં એની ઇચ્છા એક મિત્ર દ્વારા મારા પાસે વ્યક્ત થઇ. મેં તુરત જ ના પાડી દીધી. મિત્ર આગ્રહ કરવા જતો હતો તેને મેં સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી કે 'તારો ધર્મ પૂરો થયો. હવે આગળ વધીશ મા.' અને એ શાંત થયો. પરંતુ મારા મનની ઊંડી ઊંડી કંદરાઓ આ સુલોચનાના નામ માત્રથી ઉભરી ગઇ. જે દલીલો મિત્રો પાસેથી સાંભળતો હતો તે હૃદયમાંથી ઊઠવા લાગી. 'હું ધ્યેયપૂર્વક જીવું છું. જીવનની બધી બાબતો મારે ધ્યેયને પહોંચવાની દૃષ્ટિએ જ વિચારવી જોઇએ...હું આખી જીંદગી નહિ ખેંચી શકું. જ્યારે થાકીશ ત્યારે પગલાં વખતે ચિત્તમાં જે બધીરતા વ્યાપી હતી ત્રીજા પગલાં વખતે પણ વ્યાપી ગઇ. કામમાંથી : ઊઠી ગયો. વિચારોને લઇ માથું ફરવા લાગ્યું. 'સા શું? મારો ધર્મ શો?' ફરીફરીને હૃદયમાં પ્ર ઊઠવા લાગ્યા.

મને એ મિત્ર ન મળ્યો હોત તો હું શું કરત હું કહી શકતો નથી, પણ એ મિત્ર, જેને તમે ઓળખો છો પણ હું નામ નહિ આપું. એ એક રાત્રે મા પથારી પાસે આવ્યો. હું જાગતો પડ્યો હતો, એ મારો હાથ પકડી મને ઉભો કર્યો. અમે બંને બહા નીકળ્યા.

'શું કરવું છે?' એનો પહેલો જ પ્રશ્ન હતો.

'એ ન બની શકે.' થોથવાતી જીભે આપેલો એ જવાબ હતો.

અને એણે મને બહારના એક ઓટા ઉપર બેસાડીને સમજાવવા માંડ્યો. એની વાતમાં એવુ નવી દલીલ નહોતી. જે દલીલો સાંભળી હતી અને જે છેલ્લા કેટલાક દિવસો થયા હૃદયનો કબજો લઇને બેઠી હતી તે બધી દલીલો અંધારી રાતના મેં ફરીને સાંભળી. હું બરાબર જાણું છું કે એની દલીલથી હું વશ નહોતો થયો પણ એણે એ દલીલો ન કરી હોત તો હું કંઇ પણ પગલું ન ભરી શકત એ વાત પણ સાચી હતી. હું આજે

કે 'આ વસ્તુ જ્ઞાન અનુભવ વિના કોઇથી સમજાશે જ નહિ, એટલે મેં તો મૌન રહીને મારૂં જીવન જીવવા માંડ્યું.

એ ત્રીજા પગલાંને આજ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હજી યે હું સાંભળું છું કે 'શશી પ્રત્યે મને સાચો પ્રેમ હતો જ નહિ અને એની પાછળ હું મરવાની વાત કરતો હતો એ તો સાવ મિથ્યા જ હતી.' મારે આ સામે દલીલ નથી મૂકવી પણ મારી આ કથા જ મૂકવી છે. આમાં મેં હૃદયનો એક પણ ભાવ છુપાવ્યો નથી એની તમને ખાત્રી આપું છું. આ કથા ઉપરથી તમે મારાં પગલાં વિષે ન્યાય તોળજો. ટીકા કરનારા મિત્રો વિષે મારે કાંઇ નથી કહેવું. એમાંના ઘણા ખરાની વર્તમાન સ્થિતિ હું જાણું છું અને એ ઉપરથી તો મને લાગે છે કે ત્રીજું પગલું ભરવામાં મેં ડહાપણ કર્યું છે અને પહેલાં અને બીજાં પગલાં વિષેની મારા હૃદયની સ્થિતિની મને પૂરેપૂરી ખબર છે. હું ફરીને કહું છું કે હું શશીને પ્રાણથી યે અધિક ચહાતો હતો અને મારા આડે અંતરાયો ઉભા ન થયા હોત તો એના નામ ઉપર આ જીંદગીને મેં ફેંકી દીધી હોત.

બાહ્ય દૃષ્ટિએ અસંગત લાગતા આ પગલાંઓની પાછળ તમે કોઇ સંગતતા જોઇ શકો છો? જોઇ શકતા હો તો મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો એક શબ્દ ફેંકજો ને મને આશીર્વાદ આપજો.

૦

" ભગ્નહૃદય "

: માલકોષની આખેરી સેર :

પ્રભો! હૃદય શીદ આ કુસુમ શું ઘડ્યું કોમલ?
અને જગત કાં ઘડ્યું વિષમનાથ! દાવાનલ?

સુકોમલ સ્વભાવનાં મૃદુલ પ્રેમલ હાસ્ય, ક્યાં?
શું કાળમીંઢ પથ્થરે ઉર-સરોજ ઉલ્લાસવાં?

એકેક ઉર અટેલીને નવ કરી શકે ગોઠડી?
એકેક દગ પોપચે છુપલી આંસુની ધાર કાં!
અસાર મૃદુ લાગણીહીણ સુનો જ સંસાર કાં?
સ્મૃતિ હૃદયસ્વપ્નની લલિત લ્હાણ ક્યાં મીઠડી?

અગાધ જલ વિસ્તર્યાં જગત સાગરે ગર્જતા,
છુટાં અહિંતહીં પડ્યાં કંઇક માનવી દ્વીપ ત્યાં,
ફિકાં કરૂણ હાસની રસસમાધિમંહી ડુબ્યાં,
સહુ અટુલ એકલાં નિરુપમ પૂતળાં શાં ઉભાં?[૧]

: અનુષ્ટુપ :

શૂન્યમનસ્ક હું ઉભો; એવા અટુલ બેટ શો,
આશા વા નિરાશાની માનસમૂર્તિ બેટતો.

ફોટોગ્રાફ

દેવજી રા. મોઢા

: મિશ્રોપજાતી :

વિચારને આચરણે. ઉતારવા
પે'લાં ધરે જે કરવા' વિચારો
ફરી લઇ તે સઘળા' વિચારો
નક્કી કર્યું મેં મનથી પડાવવા

મારી બીજી જાત સમી પ્રતિ કૃતિ!
બીજે દિને હું સ્ટુડિયો વિષે ગયો
ફોટો વિષે વાત જઇ ઉચારી
ખૂશી થઇને છબી પાડનારો

નજીકના શા રૂમમાં લઇ જઇ
જુદી જુદી જાત બતાવીને મને
પૂછ્યું "તમારી ઉતરે પસંદગી
કયી પરે આટલી જાતમાંથી ?"

ના બ્લેક ને વ્હાઈટ ગમે મને જરી
રૂચે બહુ કામ ન ઓઇલ પેન્ટનું
ને ધૂપછાયી રજની સમી વળી
પડે નહીં લેશ પસંદ સેપીઆ.

એન્લાર્જમેન્ટે થતી આવતી હતી
અભિરુચિ, એય હવે સરી ગઇ
માન્યું હતું કે ક્રઃ માત્ર વાધતું
કિન્તુ રૂપાલેખનમાં ય ચાલતી

પીંછી ચિતારાની વધુ પડન્તી
એ વાત ના ધ્યાન બહાર રૈ હતી
મંજૂર મેં છેવટ રાખી સેપિઆ
તૈયારીમાં એ છબી પાડનારો

પડી ગયો; ને વળી માહરી કને
એ ટાઈ ને શા ઉભયે મૂકી જઇ
તૈયાર થાવા સૂચવી મને, ગયો।
મેં હાસ્ય વેરી કરી ભાવદર્શન

જવાબ દીધો: નવ કાંઇ જોઇએ
ને મારી આવી રસ-શુષ્કતા પરે
તેણે-રસિકે સ્મિત-પુષ્પ વેર્યાં!
કો' લાટ સાહેબ તણા મહેલની

એકાદ બાજુ ચિતરી'તી તેવો
પછીત રૂપે પડદો ટિંગાડયો
ને ગોઠવી એહક ખૂરસી તણી
ટીપાઇ મૂકી વળી મધ્ય ભાગમાં

ને ગોઠવ્યું ત્યાં ફુલદાન, ને મુકયાં
વળી બેય બાજુ ફુલછોડનાં કુંડાં!
તૈયારી થાતાં હું તહીં ગયો અને
ત્યાં બેસતાં નક્કી કરેલ સ્થાને.

મારાથી છાનું મરકી જવાયું
મેં પૂછિયું એ છબી પાડનારને
"શું આ બધું'યે છબી માંહિ ઉઠશે?"
"જરૂર" બોલ્યો છબી પાડનારો,

"બધું ય જો કેચપ ના કરી શકે
એનું પછી નામજ પ્લેટ શાનું ?"
ઇચ્છા થતી પૂર્ણ લહી પડાવવા
મારી બીજી જાત સમી પ્રતિકૃતિ !

"સંસારમાં જન્મ ધરી કંઇ સુખો
મેં ભોગવ્યાં હોય, અને વળી મન
માહ્રું રહ્યું હોય કદિ ભર્યું ભર્યું
અને લહી ચિત્ત તણી પ્રસન્નતા

છબી વિષે એ ઉઠશે બધું ય ને ?"
આ જીંદગાની ધરીને કંઈ દુઃખો
મેં ભોગવ્યાં હોય અને કદિ સહી
ભોંકાતી હૈયે શૂળ વેદનાની

તો તીવ્રતા એ જખમો તણી,ને
મારી જ, આ માનવ જાત હાથે
અન્યાયની કોદિ' મળી પરંપરા
એ આગમાં હોઉં જલ્યો કદાપિ

ચાઠાં શરીરે પડિયાં, રૂઝાયાં
કિન્તુ ભવિષ્યે પણ યાદ આપવા
સુરેખ અંકાયલી ડાઘમાળા
રહી જવા પામી કદાપિ હોય તો

છબી મંહી એ પણ ઊઠશે જ તે ?"
મિજાજ ખોયો છબી પાડનારે
ત્રાડૂકતો એ સહસા વદી ઉઠ્યો
"પડાવા'તી જીંદગીમાં છબી કદી

કે આજ આવ્યા અહીં પ્હેલવહેલા?
કલા અને સૌ ખુબીઓ કલાની
લહો નહીં ને શિર ઝીંક ખાલી!
બીજે જવું હોય, જઇ શકો છ તો

મારે તમારી છબી નાજ પાડવી."
ને ત્યાંથી હું સત્વર ચાલતો થયો
ખીજાયલો એ છબી પાડનારો
જોઇ રહ્યો આ દશ ફાડી આંખો

ભેળા કરી બે ત્રણ રાહદારીને
મારા પ્રતિ અંગુલિ ચીંધી ચીંધી
કૈં વાત કહેવા બસ એ મંડી ગયો
ને મારી આવી નરી મૂર્ખતા પરે

વેરી રહ્યાં હાસ્ય સહુ : અને ધ્વનિ
લાંબે લગી પાછળ આવતો રહ્યો!

●

જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન

: એક પ્રવચન :

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સૌંદર્ય પોતે સુંદર વસ્તુ છે પણ તે વિશેનું વિવેચન કે મીમાંસા સુંદર હોય જ છે એમ નથી. કાવ્ય, સંગીત કે વિનોદમાં રહેલો આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ પણ આ સુંદર કલાઓની મીમાંસા કરવા જતાં કદાચ એ કાર્ય આનંદરહિત અને અ-સુંદર પણ થઇ બેસે. સૌંદર્યના અનુભવનો આનંદ સૌંદર્યમીમાંસાથી નીપજી ન શકે.

સૂર્ય તરફ નજર રાખી ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળે છે અને છાયા પણ આપણી પાછળ આપમેળે જ ચાલી આવે છે, પરંતુ તેથી અવળી નજર રાખી છાયા પાછળ ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળતો નથી અને છાયા તો હાથમાં આવતી જ નથી, તે તો આગળ ને આગળ દોડી જાય છે, તેવી રીતે સૌંદર્યની પાછળ પડતાં તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તેની તરફ બેદરકાર રહેતાં આનંદ અને સૌંદર્ય બન્ને સહેજે મળે છે. બાળકોના જીવનમાં વ્યક્ત થઇ રહેલું સૌંદર્ય એને વિષે એને ભાન થતાં અને દરકાર લેવાતાં નષ્ટ થવા માંડે છે. સૌંદર્ય વિષે ભાન આવ્યું એટલે તેમાં વિકૃતિ પેસવાની જ. જ્યાં સુધી સૌંદર્યભાન ન હોય ત્યાં સુધી જ જીવનમાં સૌંદર્ય માટે સ્થાન રહે છે. આમ સુંદરતા વસ્તુ એવી છે કે તેના વિષે તટસ્થતા કે ઉદાસીનતા કેળવવાથી તે સહજ જ મળી રહે છે પરંતુ તેને માટે પ્રયત્નો કરવા જતાં, તે શરમાઇને દૂર જતી રહે છે. જેમાં સૌંદર્ય રહેલું હોય તેની જ ઉપાસના કરવાથી, સૌંદર્ય પણ આપોઆપ આવે છે.

આમ છતાં માણસ કોઇ ને કોઇ રીતે પોતાની સુંદરતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે. બજારમાં સુંદરતાની, એટલે દેખાવડાપણાની કિંમત હોય છે એટલે માણસ કૃત્રિમ સુંદરતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજામહારાજાઓ અમલદારોની નિમણૂક કરતા પહેલાં તેમના ફોટા પરથી, તેઓ છાપ પાડી શકે તેવા દેખાવના છે કે નહિ, તેની ખાત્રી કરી જુએ છે. વેપારમાં પણ દેખાવડો, અસર પાડી શકે તેવા રૂપરંગનો સેલ્સમેન સફળ થવાનો જ. આ સૌંદર્ય કેળવવાનો પ્રયત્ન તે સારો છે કે ખોટો તે જુદી વસ્તુ છે. પણ દરેકના જીવનમાં તેનું સ્થાન હોય છે જ. પરંતુ બાળકોના બેદરકારીભર્યા સૌંદર્યમાં તેની જે કલ્પના રહેલી છે તેનાથી આ કલ્પના સાવ જુદી હોય છે. જેઓ જીવનને સમૃદ્ધ કરવા માગે છે, જીવનને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે,

તેમની આગળ સૌંદર્ય આવે જ છે અને તેઓનાં જીવનમાં તેનું સ્થાન પણ અનેરું હોય છે.

બાળકના જીવનમાં સહેજે શોભતી વસ્તુનું પ્રૌઢાવસ્થામાં અનુકરણ કરવાથી તે અસુંદર જ દેખાશે; કારણ ઉંમર વધતાં સૌંદર્યની કલ્પનાઓ પણ બદલાય છે. સૌંદર્યમાં વધારેમાં વધારે અગત્યનું સ્થાન હોય તો તે ઔચિત્યને છે. વખતે વખતે અને પ્રસંગે પ્રસંગે સુંદરતાની કલ્પના પલટાયા કરે છે.

જવાબદારી, કર્તવ્ય અને જીવન વિષેનું ભાન, તેમ જ પ્રેમ, કરુણા, ન્યાય આદિ સુવૃત્તિઓ જેમ જેમ જાગે છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વિષેની કલ્પના ઉન્નત થતી જાય છે, અને અન્તે પ્રતીતિ થાય છે કે જે સુંદર રીતે જીવી જાણે છે તે જ સૌંદર્યમય છે. દરેક વ્યક્તિમાં સૌંદર્યની ભૂખ તો હોય છે જ, પ્રત્યેકના જીવનમાં એનું સ્થાન પણ છે; માત્ર જીવન કર્તવ્યશીલ બનતાં, તેની કલ્પના વિકસે છે અને માણસ તેનાં વધુ ઉન્નત સ્વરૂપો ભાળી શકે છે. આ રીતે જવાબદારીમાં જ સૌંદર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે

સૌંદર્યની કલ્પના જેમ જવાબદારીને કારણે બદલાય છે, તેવી જ રીતે પ્રેમને કારણે પણ બદલાય છે અને એ રીતે તે પ્રેમ સાથે વધારે સંકળાએલી છે. ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રખ્યાત નાયિકા ઍના કૅરેનીનાને સત્તર વર્ષ સુધી દંપતીજીવન ગાળ્યા પછી પોતાના પતિ પરથી પ્રેમ ઉતરતાં તેનામાં સૌંદર્ય દેખાતું પણ બંધ થાય છે. આમ સૌંદર્યની કલ્પના, જ્યારે તે પ્રેમ પાછળ જાય છે ત્યારે આંધળી બને છે કારણ પ્રેમ આંધળો હોય છે અને પ્રેમનું લક્ષ્ય બદલાતાં તેની કલ્પના પણ પલટાય છે.

માટે કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્યની કોઈ સર્વગ્રાહ્ય વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે. પણ આ તો આત્મનેપદી-subjective-સૌંદર્યની વાત થઈ; પરસ્મૈપદી-objective-સૌંદર્ય પણ હોય છે. સ્વભાવે નિષ્પક્ષપાતી, તટસ્થ સમભાવી નિસર્ગનાં સૌંદર્યો સર્વ કોઈને પ્રિય થઈ પડે છે. વૃક્ષો, ફૂલો, નદીઓ, નાનાંમોટાં જનાવરો સૌમાં કંઈને કંઈ સુંદરતા ભરી હોય જ છે. સામાન્યપણે કહી શકાય કે કુદરતના પોતાના સર્જનમાં તો તે સુંદરતા છલોછલ ભરેલી છે; પણ જ્યારે માણસનો પગ ત્યાં પડે છે ત્યારે તેમાં વિકૃતિ પણ પ્રવેશે છે. માણસના મનના પાપની છાયા વસ્તુ કે પ્રસંગની સુંદરતાને આવરી દે છે અને ત્યાંથી સુંદર અસુંદરતાનો ભેદ શરૂ થાય છે, સૌંદર્યમાં કલુષ આવે છે. પક્ષપાત, સ્વાર્થ કે ગરજ ન હોય તો વસ્તુમાત્રમાં સૌંદર્ય પ્રતીત થાય અને તેનો આનંદ લૂંટી શકાય. જેના મનમાં પાપ છે તેજ અસુંદર પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ, પેદા કરે છે અથવા જોઈશકે છે. વિષમ માનસ આગળ સુંદર અસુંદરના ભેદ પડે જ છે અને જ્યાં નીતિનો અભાવ હોય ત્યાં સૌંદર્યનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી. ખરું જોતાં જેમાં માણસ અને વસ્તુનો સ્પર્શ, સ્પષ્ટ સંયોગ થતો હોય છે ત્યાં સુખદુઃખ ઉભાં થાય છે. પણ સૌંદર્ય સુખદુઃખથી ભિન્ન અને પર એવી વસ્તુ છે અને તે આનંદઘન હોય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

ભારતવર્ષના સદ્‌ભાગ્યે એને એવો જાગરૂક સેનાધિપતિ મળ્યો છે કે જેની નજર દરેક કિલ્લા ઉપર એક સરખી રક્ષા કરે છે. એણે હમણાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અંગે વિચારણા કરી એના ઉપર ભાર મૂક્યો છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એ સ્વરાજનાં ચાર દ્વારમાંનું મુખ્ય દ્વાર નથી પણ સ્વરાજની ઇમારતનો એ પાયો છે.

સાદું, સુઘડ, ઉદ્યમી, અને સંસ્કારી ગ્રામજીવન એ ભારતવર્ષની વિશિષ્ટતા છે. બુદ્ધિના વિલાસ તરફ ઘસડી જતી આજની શહેરી કેળવણી આપણી આ પ્રાચીન વિશિષ્ટતાને કચડી રહી છે. આપણા આ મૌલિક લક્ષણોને શિક્ષણદ્વારા વિકસાવી ગ્રામજીવનને સુવાસિત, સુખી અને સંતોષી બનાવવું એ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આજની સ્થિતમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

પરાધીન દશામાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતંત્ર શિક્ષણ પદ્ધતિનાં સચોટ પરિણામો બતાવી શકાય નહિ એ વાત ખરી હોવા છતાં, સ્વાધીન થવા માટે પ્રજામાં જે ગુણોની આવશ્યકતા છે. તે પેદા કરવા માટે પણ રાષ્ટ્રીયકેળવણીની પુનર્વિચારણા કરવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લોકકેળવણી એ જ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આજને તબક્કે ગણી શકાય.

પરંતુ 'ગૂમડા ઉપરનું' નસ્તર ગમે તેટલું સફળ થાય તો પણ જ્યાં સુધી રોગના મૂળરૂપ હોજરી, આંતરડાં, અને રુધિરાભિસરણની શુદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી એક નહિ ને બીજી જગ્યાએ ગૂમડું ફૂટી નીકળવાનું જ છે એમ ગ્રામજનતાના મુરબ્બી વર્ગમાં જણાતાં વહેમ, અજ્ઞાન, કુસંપ, બીક, સ્વાર્થ, આળસ, ધંધા પ્રત્યે ઉદાસીનતા વગેરે અવગુણો ટાળવા ગમે તેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા છતાં આવતીકાલની ગ્રામજનતાના મન ઉપર એ અવગુણોની છાપ જ્યાં સુધી પડયા કરે છે ત્યાં સુધી પેઢી દર પેઢી એ ચાલ્યા જ કરશે.

જુના જમાનામાં ધાડપાડુઓ વાટે ચલાવનારના પગના નળા પર ઘા કરી તેમના ગુડા ભાંગી નાંખતા અને પોતે લૂંટનો માલ લઈ નાસી જતા. બ્રિટિશ સલ્તનતના બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી મેકોલેએ અંગ્રેજી શિક્ષણ પધ્ધતિથી હિંદીપ્રજાના ગુડા ભાંગી નાખ્યા એમ કહેવામાં મુદ્દલ અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર આર્થિકની બાબતમાં પરાવલંબી બનાવ્યા છે એમ નહિ પણ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ગૂંગળાવી નાંખીને નર્યું ગુલામી માનસ બનાવી દીધું.

અને વણવાનું રાખવું. મોટા ખેતી, ગોપાલન, વણાટ વગેરે કરે તેમાં બાળકો બનતી મદદ કરે પોતાનાથી સ્વતંત્ર રીતે થઇ શકે તે સ્વતંત્ર રીતે કરે. બપોર અને રાતના વખતમાં ભાષા, ઇતિહાસ, ગણિત, સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે અભ્યાસ એ ખેડૂત, ગોવાળ અને વણકર બનેલા શિક્ષકો કરાવે. મોટું કરવાનું ગામ હોય, પૈસાની સગવડ હોય તો ખેતી, ગોપાલન અને વસ્ત્રવિદ્યા સિવાય શીવણ, સુથારી, મોચીકામ, માટીકામ, કાગળ બનાવવા, ઘર ચણવું, સાબુ બનાવવો વગેરે ઉદ્યોગોમાંથી બને તેટલા દાખલ કરી શકે. અત્યારે ભાંગીને ભૂકો થયેલાં રાષ્ટ્રને જીવાડવા માટે આ ઉદ્યોગો સજીવન કરવાની જરૂર છે. જો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા ખાતર પણ બુદ્ધિશાળી યુવાનો આ ગૃહઉદ્યોગોમાં મન પરોવશે તો એમાં નવી સૃષ્ટિ રચશે.

આવાં ગ્રામવિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ ખેડૂત, કારીગર, મજુર અને વેપારીનાં બાળકો પોતપોતાના ધંધાનો બુધ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ અને વિકાસ કરી શકે, તેમાંથી જીવનને જરૂરી એટલી આજિવિકા મેળવી શકે, અને આધુનિક કેળવણીની વ્યર્થ નીવડેલી પુસ્તકીઆ પ્રથા છોડીને ઉદ્યોગદ્વારા સાચું શિક્ષણ મેળવી શકે એ જ હોવો જોઇએ.

આવા રાષ્ટ્રીયશિક્ષણને ફતેહમંદ બનાવવાનો મહાન અખતરો શરૂ થાય એ દરમ્યાન ગુજરાતના ખૂણામાં, મહીનદીના કોતરોમાં છૂપાયેલા એક ગ્રામ-વિદ્યાલયને જોવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું. અને આવી કેળવણી ગુજરાતની પુનર્રચનામાં અગત્યનો ફાળો આપી શકશે એવી મારી શ્રધ્ધા દૃઢ થઇ.

બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ સધાય, તેમનું જીવન રાષ્ટ્રોપયોગી અને ગ્રામજીવનને અનરૂપ બને,' તેમનામાં સેવા, શ્રમ અને સંસ્કારિતાની ભાવના પોષાય એવી કેળવણી આપવી એ વિદ્યાલયનો ઉદ્દેશ છે.

શિક્ષકો અને બાળકો વચ્ચે કુટુંબભાવ જાત-મહેનત, સાદાઇ અને અભ્યાસનું સુંદર મિશ્રણ: આદીનો પહેરવેશ, શરીર, કપડાં અને શાળાની ચીવટ-પૂર્વક સ્વચ્છતા, શાળાનું તમામ કામ હાથે કરવાની પાડેલી સ્વાભાવિક ટેવ, આ સંસ્થાની આ ખાસિયત છે.

પ્રભાતના તાઝગીભર્યા પ્રફુલ્લિત વાતાવરણમાં, સુગંધિત પુષ્પો અને ધૂપદીપથી મઘમઘી રહેલા ખંડમાં પ્રાર્થનાનું સંગીત શરૂ થાય છે. પ્રાર્થનામાં બોલાતાં હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત ભજનો અને રાષ્ટ્રગીતો: બાળકોના સમૂહકંઠી ગાન સાથે દિલરૂબા, તમૂરાં અને મંજીરાના સૂર મળીને હૃદયના ગૂઢ ભાવોને જાગૃત કરે છે. ભાગ્યે જ ગુજરાતના ગામડાંમાં આવું સંગીત-મય વાતાવરણ જોવા મળે છે.

સારી રીતે વાંચી લખી શકે, પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે, સાહિત્ય રસનો આસ્વાદ લઇ શકે તેટલું માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ, રાષ્ટ્રભાષા લખી, વાંચી શકે, બોલેલું સમજી શકે તેટલું હિંદી શિક્ષણ. ઉચ્ચાર શુદ્ધિ. ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની જરૂર પડે તો ટેકારૂપ થાય તેટલું સંસ્કૃત, વ્યવહારમાં ઉપયોગી તેટલું ગણિત, અને નામુ. દુનિયાના ખંડો, સમુદ્રો, નદીઓ, પહાડો, પ્રજાઓ, આબોહવા વગેરેની ભૌગોલિક માહિતી: સમાજના વિકાસક્રમમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી ગયેલા સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, મહાપુરૂષોના જીવનનો પરિચય, આધુનિક જગતનાં ધાર્મિક, આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક આંદોલનોની પૂરી માહિતી, શરીર રચના, ખોરાક, ગ્રામ સ્વચ્છતા, આકાશ, પાતાળ, પશુ-પંખી, વનસ્પતિ વી.નું સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત તકલી, રેંટીયો, પીંજણ; નાડી, પાટી, માટીકામ વગેરે ઉદ્યોગ શિક્ષણ સફાઇ અને ગામકામ અર્ધો વખત ઉદ્યોગ અને અર્ધો સમય અક્ષરજ્ઞાન એમ બે વિભાગમાં સમાન રીતે શિક્ષણને વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું છે.

સંઘ વ્યાયામ, લાઠી, લેઝીમ, મેદાની રમતો, પદ્ધતિસર શીખવાય છે.

બધા શિક્ષકો ગ્રામસફાઇ, હરિજન સેવા, આરોગ્ય વગેરે કામ સાથેનો સંબંધ, માબાપોની મુલાકાત વગેરે કામ દ્વારા ગ્રામ સુધારણાનું કાર્ય પણ કર્યા કરે છે.

જમીનનો ટુકડો લઇ તેમાં ગોપાલન, ખેતી, વણાટ દ્વારા સંસ્થાને વધુને વધુ ઉદ્યોગપ્રધાન બનાવવા સંચાલકોની ઉમેદ છે.

આવા પ્રયોગો નાના પાયા ઉપર પણ ગામડે ગામડે થાય તો આપણને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મહાન પ્રશ્નને ઉકેલવામાં ઘણી રાહત મળે આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ભ.સ્તવનો ઉદ્ધાર રહેલો છે એવી જે શ્રદ્ધા સેવતું હોય તેમણે એક વખત 'સંખીરાનું' આ ગ્રામ-વિદ્યાલય અવશ્ય જોવું ઘટે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

બિનદરમ્યાનગીરીનું નાટક :

બિનદરમ્યાનગીરીના નાટકનો હજી પણ અંત આવતો નથી. બિનદરમ્યાનગીરીની અનંત ચર્ચાઓ અને મંત્રણાઓ લંડનના મહેલોમાં વિચારાય છે, જ્યારે સ્પેનની ભૂમિમાં લોહી રેડાયાં જ જાય છે. અને બંડખોરોને જે મદદ મળ્યા કરે છે તે મળ્યા જ કરે છે. બિનદરમ્યાનગીરીના દેખાવે સરકાર પક્ષને નિર્બળ રાખ્યો છે, અને ફ્રાંકો પક્ષ બળવત્તર થતો જાય છે. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે સ્પેનની સરકાર રહેંસાઈ જાય છે તેનું કારણ પણ આ બિનદરમ્યાનગીરી છે. જો બિનદરમ્યાનગીરીનું તત્ત્વ નાબૂદ કરવામાં આવ્યું હોત તો આજપૂર્વે જ સ્પેનના વિગ્રહનો અંત આવી ગયો હોત. એ ગમે તે હો, પણ ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ આજે જર્મની અને ઇટાલિને ન છંછેડવાના માર્ગે પોતાની નીતિ દોરી રહ્યાં છે તેને પરીણામે સ્પેનની દુર્દશા વધતી જ જાય છે.

જર્મની અને ઇટાલિએ ચોકી કરવાનું બંધ કર્યા પછી એ ભાગની ચોકી કરવાનું ફ્રાંસ-ગ્રેટબ્રિટને માથે લીધું પણ જર્મની-ઇટાલિએ પડકાર કર્યો કે અમારી ખાલી પડેલી જગાએ કોઇને નહિ આવવા દઇએ, આટલી ધમકીથી. ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસ નમી પડ્યાં અને એ કિનારા ખાલી પડ્યાં. પોર્ટુગાલની સરહદ ઉપર પણ નિરીક્ષકોની એજ સ્થિતિ થઇ છે. અને ત્યાંથી પણ મદદ પહોંચાડવામાં આવે છે. ઉલટું હવે ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસને માથે જ બન્ને ફાસિસ્ટ રાજ્યો આરોપ મૂકે છે કે 'સરકારી કિનારા ઉઘાડા છે અને બંડખોરોના પક્ષના કિનારા ઉપર ગ્રેટબ્રિટન-ફ્રાંસ ચોકી રાખે છે એ અન્યાય છે!'. 'ગ્રેટબ્રિટન જ સ્પેનની કમ્યુનિસ્ટ વાદી સરકારને મદદ આપ્યા કરે છે, તો પછી બંડખોરોને શા માટે મદદ ન મળે!' વગેરે

ભ્રામક યોજના:

હવે બ્રિટને નવી યોજના રજુ કરી છે. જો બધાં રાજ્યો પોતપોતાનાં સ્વયંસેવકોને પાછા બોલાવી લેવાનું કબૂલ કરે તો બન્ને લડનારા પક્ષોને યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રના અધિકારો આપવા. આનો અર્થ એ કે જનરલ ફ્રાંકો બંડખોર મટી જશે. તેના રાજ્યને પણ રીતસર કાયદેસરના રાજ્ય તરીકે બધા સ્વીકારી લેશે. જર્મનીએ અગાઉ આવી જ

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ગ્રેટબ્રિટન એ વસ્તુ સ્વીકારવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે, જર્મની ઇટાલિની ધમકીની સામે પોતાની ગરદન નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં ઇંગ્લાંડ એમ માને છે કે જો બધા સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચાઇ જાય તો સ્પેનના યુદ્ધમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઓછી થશે, યુદ્ધ સમિતિ થશે અને વહેલું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી બને એવું જણાતું નથી. જર્મની–ઇટાલિ સહેલાઇથી કબૂલ કરે શાના ? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે ઘડીએ સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રના અધિકારો બન્ને પક્ષોને મળવા જોઇએ. જ્યારે રશિયાએ જરા મજબૂત વલણ પકડ્યું છે. એટલે ફાસિસ્ટ રાજ્યોએ સ્પેનના આખા વિગ્રહનો દોષ રશિયાને માથે ઢોળ્યો છે

ઇંગ્લાંડ જો એમ માનતું હોય કે સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો ઇરાદાપૂર્વક કેટલીક દીવા જેવી બાબતોની સામે આંખ આડા કાન કરે છે. કારણ કે હજી ચોકી કરવાનો પ્રશ્ન તો ઉભો જ છે. ગયા અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોકી કરવાની રીતમાં જ જે દોષો છે તે દોષોને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરવી જ હશે તે તો તેમ કરતાં અટકી શકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોપ્લેન, દારૂગોળો લડાઇનાં ટેંકો વગેરે બધો સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. હવાઈ વિમાનો ઉપરના કાબૂ માટે થોડોક પ્રયત્ન કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને છેલ્લે સ્વયંસેવકો બધા પાછા ખેંચી લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. ફ્રેંકો પણ આ કબૂલ કરવાનો નથી. અને જર્મની અને ઇટાલિએ તો આજસુધીનાં પોતાનાં ક્યા વચનો પાળ્યાં છે કે આ વચન પણ પાળે ? કદાચ સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાની ફરજ તેમને પોતાના દેશમાંથી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિના ઓઠા નીચે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોયા વગર આ કાર્ય સાધી લેવું હોય. પણ છતાં એનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત રશિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પરદેશી સ્વયંસૈનિકોમાં ભૂરૂ લોકોને પણ ગણવામાં આવે, આનો વિરોધ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત ડુઇશલેંડ અને લીપઝીગ જેવા અનેક બનાવો તો જ્યારે સ્પેનમાં દરમ્યાનગિરી કરવી હશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવાનાં આવતા ?

બિનદરમ્યાનગિરીએ સ્પેનની સરકારને મદદ ન કરવાનું ગણો કે એક ઓઠું જ હોય એવું બની ગયું છે.

ઇંગ્લાંડ શા માટે એક પછી એક જર્મની–ઇટાલિની સામે પીછે હઠ કરતું જાય છે ? અગાઉ આવી ગયું છે કે આમાં ઇંગ્લાંડના મોટા પૈસાની ધીરધાર કરનારાઓનો વર્ગ જનરલ ફ્રેંકોના પક્ષમાં છે. જર્મનીએ જ્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે સ્પેનના વિગ્રહ કરનારા બન્ને પક્ષોને યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રના અધિકારો મળવા જોઇએ ત્યારે બ્રિટને સખત સામનો કર્યો. જેને એકવાર બંડખોર ગણ્યા તેને રીતસરના રાજ્ય કેમ ગણી શકાય ? પણ ત્યાર પછી બાસ્કનો પ્રદેશ બંડખોરોના હાથમાં ગયો અને ઇંગ્લાંડની લોખંડની ખાણો જે આ પ્રદેશમાં આવેલી છે તે બધી ફ્રેંકોના હાથમાં ગઇ ફ્રેંકોએ પરદેશી મૂડીવાળાઓને ધમકી આપી. અને તેને પરિણામે પોતાની લોખંડની ખાણોના રક્ષણનો સવાલ ઇંગ્લાંડના પૈસાવાળાને થયો. અને તેથીજ ઇંગ્લાંડે તરતજ પોતાનું ધોરણ બદલ્યું જણાય છે. પોતાની પાઘડી ફેરવી નાંખી છે અને હવે અમુક શરતો એ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રના અધિકારો આપવા તૈયાર થયું છે. હવે પછીની જર્મનીની માગણી કદાચ તો એવી થાય કે પ્રથમ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રોના અધિકારો આપો પછી સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તો ઇંગ્લાંડ આ માગણીને પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય ખરું.

સ્પેનની સમાજવાદી સરકારના હાથમાં બાસ્કની લોખંડની ખાણોમાં બ્રિટિશ મૂડીવાળાઓનાં હિતો સચવાય ને શરતે જનરલ ફ્રેંકોના મૂડીવાદી રાજ્યમાં આ હિત

વધારે સહીસલામત છે એવું ઈંગ્લાંડને લાગતું હશે અને માટે પણ ગમે તે ભોગે પણ હવે જર્મની ઇટાલિને સંતોષવાની નીતિ ઇંગ્લાંડ રમી રહ્યું છે.

આ લખતાં લખતાં સમાચાર આવે છે કે બિન-દરમ્યાનગિરીની ચર્ચાઓ ભાંગી પડવાની તૈયારી છે. જર્મનીના પ્રતિનિધિ વોન રિબેન ટ્રોપે આનો ભાર રશિયા માથે ઢોળ્યો છે કારણકે રશિયાને બંડખોરોને યુધ્યમાન અધિકાર રાષ્ટ્રના આપવાનું નામંજુર છે. હવે આ બિનદરમ્યાનગિરીનો તમાશો કેટલો વધારે ચાલે છે એ જોવાનું છે.

જાપાનની ગુંડાશાહી

પૂર્વમાં યુદ્ધના વાદળ ઘેરાયાં છે અને ગગડાટ પણ થવા લાગ્યા છે. હજી યુરોપમાં તો ધુંધવાટ ચાલુ જ છે ત્યાં પૂર્વમાં પણ પાસિફિકની શાંતિ જોખમમાં આવી પડી છે.

ગયા માસમાં જાપાન અને ચીન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઇ ચૂક્યું છે. અલબત્ત યુદ્ધની રીતસરની જાહેરાત તો હજી કરવામાં આવી નથી.

ઉત્તર ચીનમાં પાઈપીંગની નજીક આવેલ ફેંગટાઈમાં જાપાનીઝ ટુકડીઓ લશ્કરી દેખાવો કરતી હતી. તેને સાચા બનાવ તરીકે માની લઈને ચીના લશ્કરે તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. બન્ને વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ. અને પરિસ્થિતિ ગંભીર બની. ત્યાર પછી બન્ને પક્ષે સમાધાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા પણ એ પ્રયાસ સફળ થયો નથી. અંતે રીતસરનું યુદ્ધ પણ શરૂ થઇ ચૂક્યું છે. અને બન્ને પક્ષે નુકસાની પણ થવા લાગી છે. ઉત્તર ચીનના લશ્કરને નાનકીંગની મુખ્ય સરકારે પોતાની બધી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે. મોટા પાયા ઉપર લશ્કરી ટુકડી અને સામાન ઉત્તર તરફ મોકલવાનું શરૂ થઇ ગયું છે.

આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં મંચુરીઆનો બનાવ આજે ફરી પાછો તાજો થાય છે. તે વખતે પણ આજ રીતે ઝગડો ઉભો થયો અને જાપાને મંચુરીયાને હજમ કર્યું. ત્યાર પછીની જાપાનની નીતિ જગજાહેર છે. ઉત્તર ચીનના પ્રાંતો ઉપર તેને કોઈપણ રીતે અધિકાર મેળવવો છે. આ પહેલાં જ મંચુરીયાની સરહદ અને ઉત્તર ચીનની સરહદ ઉપર દાણચોરી વગેરેથી આર્થિક નુકશાનતો ચીનને થતું જ હતું. અને ગયા વરસે આ પાંચે ઉત્તરનાં પ્રાંતોને સ્વતંત્ર બનાવવાની હીલચાલ શરૂ પણ થઇ ચૂકી હતી. પણ તે વખતે અટકી પડ્યું. હવે આજે ફરી એની પુનરાવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે.

મંચુરીયા વખતે ચીનની જેટલી તૈયારી હતી તે કરતાં આજે ચીન વિશેષ તૈયાર છે. ચાંગ કે શેક પાસે આજે ઠીક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય લશ્કર છે. આજના લશ્કરની બરોબરી કરી શકે એવું પણ એ તૈયાર છે એમ કહી શકાય. ઉપરાંત જાપાન વિરોધી પક્ષ પણ આજે ચીનમાં પ્રબળ થતો જાય છે. આ વખતનું જાપાનનું આક્રમણ જે પ્રદેશ ઉપર છે તે પ્રદેશ એ ચીનની જૂની રાજધાનીનો પ્રદેશ છે. અને તેથી એના રક્ષણને ચીનાઓ પોતાના સ્વમાનના રક્ષણનો સવાલ ગણે છે. અને તેથીજ આ ઝગડો શરૂ થયો ત્યારથી જ ચીનની સરકારે કડક વલણ અખત્યાર કર્યું છે.

ચીનનું કમ્યુનિસ્ટ લશ્કર આ વખતે જો ચીનને પડખે ઉભું રહે તો ઘણો સફળ સામનો થઇ શકે. તેમણે જાપાન વિરોધી કોઇપણ સક્રિય કાર્યમાં સાથ આપવાનું આજ અગાઉથી પણ જણાવી દીધું છે. પણ તેમને સાથે જોડવવા કે કેમ એનો આધાર નાનકીંગની ચાંગ કે શેકની સરકાર જે જાતની વલણ અખત્યાર કરે એના ઉપર આધાર રાખે છે. હજી આ સંબંધે કશા સમાચાર આવતા નથી.

ચાંગ કે શેકે હમણાં જ એક જાહેરાત દ્વારા ચીનાઓને જણાવ્યું છે કે મેં જે ચાર શરતો જાપાન પાસે મૂકી છે એ શરતોએ જ સમાધાની શક્ય છે. નહિતો

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ગ્રેટબ્રિટન એ વસ્તુ સ્વીકારવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે જર્મની ઇટાલિની ધમકીની સામે પોતાની ગરદન નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં ઇંગ્લાંડ એમ માને છે કે જો બધા સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચાઇ જાય તો સ્પેનના યુધ્ધમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઓછી થશે, યુધ્ધ સીમિત થશે અને વહેલું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી બને એવું જણાતું નથી. જર્મની–ઇટાલિ સહેલાઇથી કબૂલ કરે શાના ? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે ઘડીએ સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ યુધ્ધમાંનં રાષ્ટ્રના અધિકારો બન્ને પક્ષોને મળવા જોઇએ. જ્યારે રશિયાએ જરા મજબૂત વલણ પકડયું છે. એટલે ફાસિસ્ટ રાજ્યોએ સ્પેનના આખા વિગ્રહનો દોષ રશિયા-ને માથે ઢોળ્યો છે

ઇંગ્લાંડ જો એમ માનતું હોય કે સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો ઇરાદાપૂર્વક કેટલીક દીવા જેવી બાબતોની સામે આંખ આડા કાન કરે છે. કારણ કે હજી ચોકી કરવાનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ છે. ગયા અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોકી કરવાની રીતમાં જ જે દોષો છે તે દોષોને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરવી જ હશે તે તો તેમ કરતાં અટકી શકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોપ્લેન, દારૂગોળો લડાઇનાં ટેંકો વગેરે બધો સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. હવાઈ વિમાનો ઉપરના કાબૂ માટે થોડોક પ્રયત્ન કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને છેલ્લે સ્વયંસેવકો બધા પાછા ખેંચી લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. કોઈ પણ આ કબૂલ કરવાનો નથી. અને જર્મની અને ઇટાલિએ તો આજસુધીનાં પોતાનાં કયા વચનો પાળ્યાં છે કે આ વચન પણ પાળે ? કદાચ સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાની ફરજ તેમને પોતાના દેશમાંથી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિના ઓઠા નીચે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોયા વગર આ કાર્ય સાધી લેવું હોય. પણ છતાં એનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત રશિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પરદેશી સ્વયંસૈનિકોમાં મૂર લોકોને પણ ગણવામાં આવે, આનો વિરોધ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત કુશલેંડ અને લીપઝીગ જેવા અનેક બનાવો તો જ્યારે સ્પેનમાં દરમ્યા-નગિરી કરવી હશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતા ?

બિનદરમ્યાનગિરીએ સ્પેનની સરકારને મદદ ન કરવાનું જાણે કે એક ઓઠું જ હોય એવું બની ગયું છે.

ઇંગ્લાંડ શા માટે એક પછી એક જર્મની-ઇટાલિની સામે પીછે હઠ કરતું જાય છે ? અગાઉ આવી ગયું છે કે આમાં ઇંગ્લાંડના મોટા પૈસાની ધીરધાર કરનારાઓનો વર્ગ જનરલ ફ્રાંકોના પક્ષમાં છે. જર્મનીએ જ્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે સ્પેનના વિગ્રહ કરનારા બન્ને પક્ષોને યુધ્ધમાન રાષ્ટ્રોના અધિકારો મળવા જોઇએ ત્યારે ગ્રેટબ્રિટને સખત સામનો કર્યો. જેને એકવાર બંડખોર ગણ્યા તેને રીતસરના રાજા કેમ ગણી શકાય ? પણ ત્યાર પછી બાસ્કનો પ્રદેશ બંડખોરોના હાથમાં ગયો અને ઈંગ્લાંડની લોખંડની ખાણો જે આ પ્રદેશમાં આવેલી છે તે બધી ફ્રાંકોના હાથમાં ગઈ. ફ્રાંકોએ પરદેશી મૂડીવાળાઓને ધમકી આપી અને તેને પરિણામે પોતાની લોખંડની ખાણોના રક્ષણનો સવાલ ઇંગ્લાંડના પૈસાવાળાઓને થયો. અને તેથી જ ઇંગ્લાંડે તરતજ પોતાનું ધોરણ બદલ્યું જણાય છે. પોતાની પાઘડી ફેરવી બાંધી છે અને હવે અમુક શરતો-એ યુધ્ધમાન રાષ્ટ્રના અધિકારો આપવા તૈયાર થયું છે. હવે પછીની જર્મનીની માગણી કદાચ જો એવી થાય કે પ્રથમ યુધ્ધમાન રાષ્ટ્રોના અધિકારો આપો પછી સ્વયંસૈનિકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તો ઇંગ્લાંડ આ માગણીને પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય ખરૂં.

સ્પેનની પ્રજાસત્તાક સરકારના હાથમાં આવેલી લોખંડની ખાણોમાં બ્રિટિશ મૂડીવાળાનાં હિતો સલામત છે કરતાં જનરલ ફ્રાંકોના મૂડીવાદી રાજ્યમાં આ હિતો

છે, તથા પેલેસ્ટાઇનમાં ક્યાં ક્યાં હિતોની અથડામણી છે એ બધાને સમજવા માટે થોડા જૂના ઇતિહાસમાં જવું પડશે. પેલેસ્ટાઇનમાં ગયા વરસના એપ્રિલથી જે રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં હતાં તેને પરિણામે આ અશાંતિના મૂળ તપાસવા તથા નવી યોજના વિચારી શકાય તો વિચારવા માટે શાહી કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. પેલેસ્ટાઇનમાં ચાલેલ આ અશાંતિના કારણો સમજવા માટે પ્રથમ પેલેસ્ટાઇનમાં જે ત્રણ પક્ષો છે તે દરેકની શી શી મહેચ્છાઓ છે તે સમજવાની જરૂર છે. આ ત્રણ પક્ષો તે યહુદીઓ, આરબો અને અંગ્રેજ સરકાર છે.

પૂર્વ ઇતિહાસ :

ઇસવીસનની પહેલાંથી આ પ્રદેશમાં યહુદીઓની વસ્તી હતી યહુદીઓ તેને પોતાનો સ્વદેશ ગણે છે. ત્યાં તેમનો ધર્મ સ્થપાયો અને સંસ્કૃતિ પણ સ્થપાઇ પણ ત્યાર પછીના કાળમાં આરબ લોકોએ આ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઇ કરી, આખો પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો અને વસાહત કરી. પરિણામે યહુદીઓને પોતાના દેશમાંથી બીજા સ્થાનોમાં આશ્રય માટે જવું પડ્યું. દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગોમાં તેઓ જઇને વસ્યા. પણ તેઓ પોતાની ધર્મભૂમિ અને જન્મભૂમિને ભૂલ્યા નહિ. આ સ્વદેશમાં ફરી જઇને વસવા માટેની પ્રબળ ઇચ્છા, એક પ્રગતીશ ઇચ્છા તેમનામાં સતત રહ્યા જ કરી. પણ આ ઇચ્છા અમલ કરવાનો મોકો તેમને મળતો નહોતો.

મહાયુદ્ધ વખતે એક નવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઇ. અંગ્રેજ લોકો એવી કફોડીની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયા હતા: તેમને યુદ્ધ સામગ્રીમાં અગત્યની એક વસ્તુ ખૂટી ગઇ હતી. અને તેના વગર બહુ હાનિ પહોંચે એમ હતું. આ વખતે એક યહુદીએ પોતાની પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરીને આ ક્ષતિને દૂર કરી અને સામ્રાજ્યને બચાવ્યું. તેના બદલામાં તેણે પોતાની કોમને ન્યાય મળે, તેમના પ્રદેશમાં પાછા જવાની અને વસવાટ કરવાની જોગવાઇ થાય એવી માગણી કરી. બ્રિટિશ સરકારે આ માગણી સ્વીકારી, અને ૧૯૧૭માં જાહેર કર્યું કે, પેલેસ્ટાઇન એ યહુદીઓની જન્મભૂમિ છે (National Home) અને બ્રિટિશ સરકાર આ બાબતનો સ્વીકાર કરીને પોતાની નીતિ નક્કી કરશે. આ જાહેરનામાને બાલ્ફર ડેક્લેરેશનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નીતિ સ્વીકારવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. યહુદીઓ પૈસાની ધીરધાર કરનારી કોમ છે. અને દુનિયાના અનેક પ્રદેશોમાં ફેલાએલી છે. તેમની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પણ ઇંગ્લાંડનો ઇરાદો હતો.

આ જાહેરાત પ્રમાણે જ્યારે મહાયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે પેલેસ્ટાઇનને રાષ્ટ્રસંઘની નીચે લાવીને બ્રિટનને સોંપવામાં આવ્યું. અને ત્યારથી યહુદીઓને ત્યાં વસવાટ કરવા આવવા દેવાની રીતસરની યોજના કરવામાં આવી, તથા એ પ્રમાણે યહુદીઓ આવીને વસવા લાગ્યા. યહુદી કોમનું ઘણા વખતનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થતું હોય એમ તેમને લાગ્યું. છેલ્લાં છેલ્લાં વરસોમાં યહુદીઓની વસાહત પેલેસ્ટાઇનમાં વધવા માંડી છે આ વસ્તી વધવાનાં કારણોમાં બીજાં ત્રણ કારણોનો ઉમેરો કરી શકાય (૧) અમેરિકા વગેરેએ પરદેશીઓને ન વસવા દેવા માટેના કડક નિયમનો મૂકવા માંડ્યાં છે આથી બીજે ક્યાંક વસાહતની જરૂર પડી. (૨) જર્મનીમાં હીટલરની સત્તા પછી યહુદીઓને બીલકુલ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે અને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે, આ બધા ત્રસ્ત લોકોને વસવા સ્થાનની જરૂર હતી. આથી પણ લોકો આવવા લાગ્યા (૩) પોલાંડ વગેરે દેશોમાં જ્યાં યહુદીઓની વસ્તી છે ત્યાં પણ તેમને માથે એટલો બધો ત્રાસ ગુજારવામાં આવે છે કે તેઓ બીજે કોઇ જગાએ વસવાની ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ ત્રણે કારણોને અંગે તથા પેલેસ્ટાઇનમાં તેમને વસવવાની સ્પષ્ટ નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવેલી હોવાથી છેલ્લે છેલ્લે અહીં ઘણાં યહુદીઓ આવીને વસવા લાગ્યા છે.

યહુદીઓએ આવીને આરબોની જમીનો ખરીદવાનું શરૂ કર્યું, નકામી જમીનને પણ ખેડવા લાયક બનાવી, પાણી વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. આમ કરીને તેમણે અલ્પ સમયમાં પેલેસ્ટાઇનની આર્થિક પ્રગતી સાધી. ઘણી જમીન ખેડાણમાં આવી, વેપાર વધ્યો, રોજગાર વધ્યો,

સ્વમાનનું રક્ષણ કરવામાં હું પાછો નહિ પડું. અને પ્રજાને પણ પોતાને ખાતરી થશે કે મારામાં જે વિશ્વાસ ચીની પ્રજાએ મૂક્યો છે તે અસ્થાને નથી.' આ જાહેરાત એ સુચિન્હ છે.

"પણ આ બધાથી જાપાનનું આક્રમણ અટકશે ખરૂં? જાપાનનું લશ્કર આજે દુનિયાની ઉંચી કક્ષાનાં લશ્કરો જેટલું શક્તિશાળી છે. એની સામે હજી માંડ માંડ ઉભું થતું અને અંદર અંદરના ઝગડાથી ભરેલું નિર્બળ ચીન ટકી શકશે ખરૂં? આંતરરાષ્ટ્રીય દબાણ જો ન આવે તો જાપાન અટકે એવું લાગતું નથી. ગ્રેટ-બ્રિટનનાં હિત ચીનમાં છે ખરાં, પણ આજે એટલા માટે ચીનની વહારે આવીને જાપાનને અટકાવી શકે એવું જણાતું નથી."

પોતાના પગલાં ક્યારે લેવાં તે જાપાન બરાબર જાણે છે. યુરોપનું રાજકારણ ડામાડોળ છે. ત્યાં જ યુદ્ધની બીક એટલી બધી છે કે આજે પૂર્વમાં શું ચાલે છે. એના તરફ ધ્યાન આપવાની કોઇને ફુરસદ નથી. ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇટાલિની ચિંતામાં છે, ઉપરાંત આજે તે પણ કોઇ જબરદસ્ત આંતરવિગ્રહના ઉંબરા ઉપર ઉભું હોય એમ ત્યાં હમણાં શોધાએલાં કાવતરાં ઉપરથી લાગે છે. આ રીતે બરાબર યોગ્ય સમય સમજીને જ જાપાને ચીનનો એક બીજો કટકો તોડવાનું નક્કી કર્યું છે. હજી પરિણામ શું આવશે તેની અટકળ આજથી કરવી તે વાજબી નથી.

શુભ પગલું:

એક શુભ પગલું અમેરિકાએ ભર્યું છે પ્રે. રૂઝવેલ્ટે જાહેર કર્યું છે કે બિનદરમ્યાનગિરીના નવે અમે કોઇને યુધ્ધસામગ્રી આપતા અટકાવવાના નથી. આનો અર્થ તો એમ કહી શકાય કે બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિએ સ્પેનનું જે સત્યાનાશ વાળ્યું છે એવું કંઇ ચીનની બાબતમાં અમેરિકા થવા દેવા તૈયાર નથી. એટલેકે ચીનની સરકારને અમેરિકા દારૂગોળો વગેરેની મદદ આપશે જ. ઉપરાંત તુર્કીના કમાલપાશાએ પણ જાપાનને આજ જાતની એશિયાનાં રાજ્યોને ગળી જવાની નીતિની સામે પડકાર કર્યો છે. આ પડકાર કાર્યરૂપે પરિણત થશે કે કેમ એ સમજવાનો માર્ગ નથી. પણ રશિયાની સાથેની મૈત્રી જાળવી રાખવાનો ઇરાદો પણ તેણે સાથોસાથ જાહેર કર્યો છે. એ ઉપરથી રશિયાની હુંફે કદાચ તુર્કીએ આ જાહેરાત કરી હોય ખરી.

ઉત્તરમાં આ પ્રદેશ જો જાપાન હસ્તગત કરી લે મોંગોલિયાનો પ્રદેશ સાવ નિકટ આવી જાય છે. એ રશિયા સાંખી લેવા તૈયાર તો ન થાય પણ હજી આ સંબંધે તેણે કશું પગલું ભર્યું જણાતું નથી.

આમ પૂર્વમાં ઉભી થએલી પરિસ્થિતિની કેવી પૂર્ણાહુતિ થશે તે અત્યારે કહી શકાય એવી ન હોવાથી આથી વધારે કશું ભવિષ્ય ભાખી ન શકાય. પણ જો યુરોપના મોટાં રાજ્યો નબળાં રાજ્યો ઉપરની આ ગુંડાગીરી ચલાવવા દેશે તો આખી દુનિયાનાં ફાસિસ્ટ રાજ્યો દુનિયા ઉપર તાંડવ મચાવશે એમાં શક નથી.

પેલેસ્ટાઇનનો અહેવાલ:

આ માસમાં પેલેસ્ટાઇન માટે નીમેલા બાદશાહી કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડી ચૂક્યો છે. અને સરકારે અહેવાલની મુખ્ય સૂચનાઓનો સ્વીકાર કર્યાનું પણ જાહેર કર્યું છે. આ અહેવાલની મુખ્ય સૂચના પેલેસ્ટાઇનના વિભાગ પાડવાની છે. એક આરબોનું પેલેસ્ટાઇન, યહુદીઓનું પેલેસ્ટાઇન અને ત્રીજા વિભાગમાં ધાર્મિક સ્થાનોનો સમાવેશ થાય છે, જેનું રક્ષણ અને સંભાળ ગ્રેટબ્રિટન પોતે રાખવાનું છે. ભાગલા પાડવાની યોજના હિંમત ભરેલી છે એમ કહેવું જ જોઇએ. આ ભાગલાની સામે આપણા દેશમાં તથા મુખ્ય મુખ્ય આરબ રાજ્યોમાં વિરોધ પણ સારી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આ વિરોધનાં કારણો શું છે, ભાગલાનું સ્વરૂપ શું

લોકોનાં મન હચમચાવી નાખ્યાં; દંભ, ઢોંગ, અને ખોટી ભાવનાનો આડંબર ફેંકી દઈ સાહજિક સ્વચ્છ દૃષ્ટિ લોકોને મળી અને તેમણે જોયું કે શૉ સાચો હતો અને પોતે ભૂલેલા હતા. પછી તો શૉનો ચડતીકાળ આવ્યો. બરાબર બે ત્રણ વર્ષ સુધી શૉ અને બૅરી એક સરખા પ્રતિભાવાન રહ્યા, એક સરખી સુંદર કૃતિઓ એમણે લખી પણ પછી બૅરીની કલા પર ઓટની અસર આવી. ને જીવનની આખર સુધી એણે આથમવાની અણીની પેઠે નિષ્ક્રિય એકાંતવાસ પાળ્યો.

બૅરીની લેખિનીમાં અજબ જેવું જાદુ હતું. એણે તો લોક પ્રવાહને જ પકડ્યો. પચ્ચીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી એના નામનો ડંકો લંડન અને ન્યુયૉર્કમાં બજતો રહ્યો. શૉની માફક નાટકની કલાને લોક-કેળવણીનું સાધન ન ગણી લેતાં એણે મનોરંજનનું સાધન ગણી પોતાની કલમ ચલાવી. એણે જો કે કોઈ નવો વિચાર, નવીન ટીકા નથી આપી પણ એક નવીન ભાત તો જરૂર પાડી છે. સામાજિક કે રાજકીય ચર્ચાઓ એણે પોતાનાં નાટકોમાં આવવાં નથી દીધાં પણ સમાજનું દર્શન તો ઘણું જ સરસ રીતે કરાવ્યું છે. એની વર્ણન શૈલી અજબ વાતાવરણ સર્જે છે અને એમાંથી જ પ્રેક્ષક-વાંચકો અનેરી પ્રેરણા પામે છે. આથી જ તો તેના કલ્પનામય અરેબિયન નાઇટ્સ કરતાં વધુ [illegible] એને ગણાય. સમાજના સામાન્ય ઘરમાં વહેતાં પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ઈર્ષાદિની ભાવનાને એ કાવ્યમાં મૂર્તિમંત ખડી કરે છે. હાસ્યને કારુણ્યમાં અને ગંભીરતાને વિનોદમાં પલટાવી નાખવાની એની શક્તિ તો અજબ જ હતી. કોઈ પણ પાત્ર, ભલે પછી ગમે તેટલો અદ્ભુત, ચાહે તેટલો વિલક્ષણ હોય છતાં વ્યાપક માનવતાની મૂળભૂત ભાવનાના આધારથી તે કદિ વેગળો નહિ જાય. એનાં પાત્રોમાંથી જે કંઈ વાંચ્યું છે કે અજાણ્યું જોયું છે તેની પકડ મગજ પર ઘણી મજબૂત રહે છે અને અનેરે જ તેના તરફ ખેંચાણ જણાય છે.

બૅરી એક રોમૅન્ટિક હતો. અદ્ભુતરસ જમાવવાની રોમૅન્ટિકની શક્તિ પરિપૂર્ણ મળી આવી છે. દરેક દેશના યુગેયુગના અદ્ભુતરંગના (Romance) જુદા જુદા સ્વરૂપે પ્રકટે છે છતાં કલ્પનામય સ્વપ્નાવસ્થામાં વાંચકોને ખેંચી જઈ રસિકતામાં તરબોળ કરી દેવાની દૃષ્ટિએ એક સરખી જ ચાલી આવે છે.

આવી શક્તિ ધરાવનાર પહેલો થયો સર વૉલ્ટર સ્કૉટ. તેણે ભૂતકાળના ઇતિહાસને રોમાંચકતાથી રંગી દઈ વાંચકોને આંજી નાખ્યા. પછી થયો રૉબર્ટ લુઈ સ્ટીવન્સન. એની અદ્ભુત રચના વળી જુદી જ જાતની છતાં એટલી જ મનોરંજક. અને ત્રીજો સર જેમ્સ બેરી કે જેની અદ્ભુતરમ્યતા જમાવવાની શક્તિ આગલા બે કરતાં ક્યાંય નિરાળી ભાતની. અંગ્રેજ વાંચકોને તો એ એટલી ગમી ગઈ કે એના પર પ્રીતિ અને કદરનો જાણે વરસાદ વરસ્યો. અંગ્રેજ પ્રજા કેવળ મનોરંજનની ભાવનાને વશ નથી, તે વ્યાવહારિક બુદ્ધિની અને શિસ્તપ્રિય પણ છે. જીવનની બધી વૃત્તિઓનો, મનોધર્મોનો અને અંતઃકરણના ક્ષેત્રોનો ઉપયોગ છે, એ જ્યારે મનુષ્ય જાણે છે ત્યારે એ બધાનો આસ્વાદ લેવા તે તત્પર થાય છે. આવા મર્મો પકડી પાડી બૅરીએ એ બધાનું સુંદર મિશ્રણ નિર્માણ કર્યું અને એનું વૈચિત્ર્ય દાખવવામાં બૅરીએ ખરેખર કમાલ જ કરી છે.

એની સર્વોત્કૃષ્ટ મનાતી કૃતિઓમાં The Admirable Chrichton, Peter Pan, Dear Brutus અને Mary Rose મુખ્ય ગણાય છે. આમાંના પ્રત્યેક નાટકનો પ્રકાર એટલો ભિન્ન ભિન્ન છે કે એક જ માણસે એ રચ્યાં છે એ જાણી આશ્ચર્ય જ થાય.

ઈ. સ. ૧૮૬૦માં એક સાધારણ મધ્યમવર્ગના કુટુંબમાં જન્મેલા આ જેમ્સે એડીનબરો યુનિવર્સિટીમાંથી પદવી મેળવીને 'ઉદ્યોગ ધંધો' કરવા માટે લંડન તરફ નજર ફેંકી, વચ્ચે નૉટિંગહામના એક સમાચાર-પત્રના તંત્રીમંડળમાં નોકરી વર્ષ કાઢી નાખ્યાં પછી પોતાની બુદ્ધિની મદદ લેખક તરીકે ઈ. સ. ૧૮૮૮માં સાહિત્ય જગતની નગરી લંડન પહોંચી.

રોમ પ્રત્યના પ્રેમને કારણે નવલો, વાર્તાઓ, નિબંધિકાઓ અને કવિતાઓ વગેરે દ્વારા એણે

વાંગ્મયક્ષેત્રમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી આ તરુણ સાહિત્યકાર રંગભૂમિ તરફ વળ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૯૧માં રંગભૂમિદેવીની આરાધના કરવાની શરૂઆત કરી. બીજાઓને દુરારાધ્ય થઇ પડેલી આ દેવી બેરીની વિચિત્ર અને અજબ શૈલી પર મુગ્ધ થઈ. એના એક નાટકના ત્રણત્રણસો, પાંચ-પાંચસો પ્રયોગો લાગલગાટ થાય એ વાત તો રોજની થઇ ગઇ. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં The Little Minister જે એની એક નવલ હતી તેનું તેણે નાટકમાં રૂપાંતર કર્યું. ઇગ્લાંડ અને અમેરીકામાં એ ખૂબ જ વખણાયું. અમેરિકાના વિખ્યાત પ્રોડ્યુસર ચાર્લ્સ ફ્રોમેને એના નાટકોને રંગભૂમિ પર રજુ કર્યાં. આ ફ્રોમેનની બૅરીના કીર્તી-જીવનમાં ઘણું મહત્વ છે કારણ કે જ્યારે બેરી 'નવલ કે નાટક?' એવા સંશયમાં હતો ત્યારે ફ્રોમેને એની નિર્ણય બુદ્ધિને નાટકમાં સ્થિર કરી હતી. લડાઇ દરમિયાન જર્મને લુસિટાનિયા નામે બોટ બૂડાડી તેની સાથે ફ્રોમેનનું મૃત્યું થયું ત્યાં સુધી બેરી સાથે એની મિત્રતા વજ્રલેપ જેવી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૨માં Quality Street અને The Admirable Chrichton એકી સાથે અનેક વખત લંડનમાં ભજવાયાં. Quality Street નું વસ્તુ ખૂબ જ રોચક છે પણ The Admirable Chrichton તો કોઇ ઓર જ નીવડ્યું. ઇગ્લાંડના 'ખાનદાન' કુટુમ્બના દંભી અને જુઠાં જીવનનો એમાં પડઘો છે. એમાં ક્યાંય તાત્ત્વિક ચર્ચા કે ટીકાનું આછું સ્વરૂપ માત્ર નથી દેખાતું એ જોવા જેવું છે, અને છતાં જે છે તે ચોંકાવનારૂં છે.

ઈંગ્લાંડના એક લોર્ડ કુટુમ્બના વડા લોર્ડ લોમને ત્યાં મુસાફરીએ જવાની ઉજાણી છે. લોર્ડ લોમની ત્રણ દીકરીઓ અને બે મિત્રો સાથે ઘરના નોકરો ઉજાણીમાં સામેલ છે. લોર્ડ લોમની દીકરીઓને પૈસા ખાતર પરણવા શ્વાનવૃત્તિ ધરાવતા એ મિત્રોની વાતચીત અજબ છે. ઉજાણી પછી એ મિત્રો-અર્નેસ્ટ વુલી અને લોર્ડ બ્રોકલહર્સ્ટ-સાથે પોતાની મોટી દીકરી લેડી મેરી અને બીજી બે દીકરીઓને લઇ લોર્ડ લોમ મુસાફરીએ ઉપડે છે. સાથે ક્રાઇટન નામે રસોયો લીધો છે. સમુદ્રમાં એમનું જહાજ તૂટે છે. ક્રાઇટનની હોંશીયારી અને બહાદુરીથી તેઓ બધાં દૂર દૂરના એક નિર્જન બેટ પર પહોંચે છે. અહીં એ સર્વેનો આધાર ક્રાઇટન જ બની રહે છે. લેડી મેરીને આવા નાચીઝ રસોયાને આધારે જીવવું સ્વાભિમાન ઘવાયા જેવું થાય છે, પણ કરે શું? પણ ક્રાઇટનના નિરભિમાનપણાથી તે આખરે તેના તરફ લાગણી ધરાવતી થાય છે એવામાં ઘણાં વર્ષો પછી દૂર એક વહાણ જોવામાં આવે છે. તરીને ત્યાં પહોંચાય તોજ મદદ આવે એવું હોય છે. એ જોખમ કોણ ખેડે! ક્રાઇટનને વિચાર થાય છે. "શા માટે અહીંનું આ સાર્વભૌમ રાજત્વ છોડી ઇગ્લાંડના એક મામુલી બબરચી થવા આવું જોખમ ખેડું? આઠ માણસ પર હકુમત ચલાવવા મળે એ પણ ઓછું છે!" પણ આખરે સહુની આંખોમાંથી નીતરતી કરૂણતા એનાથી સહન નથી થતી અને એ ઝંપલાવે છે. ઇગ્લાંડ આવ્યા પછી અર્નેસ્ટ સાહેબ એ નિર્જન બેટ પરનું પોતાનું જીવન રજુ કરતું પુસ્તક પ્રગટ કરે છે અને એમાં ક્રાઇટનનો ઉલ્લેખ પણ ન કરતાં કેવળ પોતાના જ વખાણાં કરે છે. સ્વાભિમાની છતાં ન્યાયપ્રિય લેડી મેરીને આ ખૂંચે છે, પોતાના વાગ્પતિ અને સહૃદ્દુઃખભાગી લોર્ડ બ્રોકલહર્સ્ટને આ વિષે ઈશારો કરવા જેવું ન એને અંદરથી ધક્કો મારે છે પણ 'ખાનદાની' એને પાછી પાડે છે. આખર સુધી એ મૌન સેવે છે. અને ક્રાઇટન? એતો જાણે બેટને ભૂલી જ જાય છે, સત્ય હકીકતને એ પોતાના હૃદયમાં જ પડી રહેવા દે છે. નાટકના અંતમાં લેડી મેરી એને કહે છેઃ ક્રાઇટન! તું એકવાર તો મારા તરફ ઘૃણાની નજરથી જો! મને મારી જાતની ઘણી શરમ ઉપજે છે પણ આખર હું એક એવી સ્ત્રી છું કે જેને શરમ તો ચૈત્રીની વાદળાની છાયા પેઠે જ અડીને, સરીને ચાલી જાય છે. અમે ખાનદાનો ખાનદાન નથી, ખાનદાન તો તું છે.

વચ્ચે વચ્ચે આવતો સૌમ્ય પરિહાસ અને સૂક્ષ્મ વિનોદ આખા વાતાવરણને ભરી દે છે. બેરીને 'ઓર્ડર ઓફ મેરિટ'નો બહુ માન્ય ખિતાબ મળ્યો તે માટે આ એક જ નાટક બસ નહોતું શું?

આ પછી ૧૯૦૪ માં જેટલાં નાટકો લખાયાં અને ભજવાયાં તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ મનાતું Peter Pan છે. એમાં બાળકોની સૃષ્ટિ રચાઇ છે. રાક્ષસો, ચોરો, ચાંચિયાઓ એવા એવી જ અદ્‌ભૂત રમ્ય વાતોનાં દશ્યો એમાં ઠેર ઠેર છે. બેરીની વિશિષ્ટતા આવાં વિધાનોમાં વિશેષ છે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ એનો માનીતો અને સહજ-પ્રદેશ છે. એવું જ પણ હાસ્યપૂર્ણ બીજું નાટક Alice sit by the Fire.

પછી તો દશ બાર વર્ષ સુધી બેરિએ નાટ્ય સાહિત્યમાં જે સપાટો બોલાવ્યો અને જે યશ અને ધનપ્રાપ્તિ એને થઇ તે તો કલ્પનાતીત છે. ૧૯૨૦-૨૧ સુધીમાં એણે ઘણાં નાટકો રચ્યાં. જેમાનું Dear Brutus પ્રેક્ષકને મને સર્વ શ્રેષ્ઠકૃતિ છે. Mary Rose એ ભૂતસૃષ્ટિની વાર્તા છે: એક પ્રેમાળ દંપતિ પોતાના આઠ વર્ષના નાના બાળકને ઘરમાં એકલું છોડી કોઈ અગમ્યના દોર્યા એક વિચિત્ર પ્રેમસૃષ્ટિ જોવા બેટમાં દોરાઇ આવે છે. પણ એ તરુણ સ્રીના મગજપર તો બાળકનું જ વધુ ખેંચાણ રહ્યું છે. ઠેઠ પચ્ચીસ વર્ષ પછી એ ઘેર આવી શકે છે પરંતુ એ પુત્રને નથી જોતી. નિરાશામાં એ પ્રેત જેવી બની ભટકે છે. એમાંથી એ માંડ છૂટે છે તેવામાં ઓસ્ટ્રેલિયાથી પાછા ફરેલા તેના પુત્રનો તેને ભેટો થાય છે અને પછી તે દેવદૂતને અધીન થાય છે. કેટલું બધું કારુણ્ય ! વાત્સલ્યની અહીં પરાકાષ્ઠા રજુ થાય છે.

બીલકુલ સાદી ભાષા અને સરળ ઘટના પ્રવાહ પ્રેક્ષકોના મનપર ઇચ્છિત અસર પાડે છે. બેરીને મન એ રમત છે.

આશ્ચર્ય એ છે કે આ આવો ઓછા બોલો, સાવ શરમાળ અને ખૂબ જ એકાન્તપ્રિય માણસ આટલા સુંદર સંવાદો, આટલો લલિત વિનોદ અને આટલી તરેહવાર અનપેક્ષિત ઘટનાઓ આટલી વેધક શૈલીથી એ પોતાની કથામાં કેમ લાવી શકે છે ? ભાષણ કરવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યે શ્રોતાઓને અવશ્ય મુગ્ધ કરી દે એવું લાગે છતાં એણે એકપણ ભાષણ કર્યું હશે કે નહિ એ શંકાની વાત છે

અનેક ઠેકાણેથી એને માનપત્રો મળ્યાં છે. એડીનબરો યુનિવર્સીટીએ એને એલ. એલ. ડી. ની પદવી આપી, સેંટ એન્ડ્રુઝ યુનિ.એ એનું પોતાના 'રેક્ટર' તરીકેનું બહુમાન કર્યું, ૧૯૨૮માં ઓથર્સ સોસાયટીનો એ અધ્યક્ષ થયો છતાં એની વૃત્તિ તો અબોલ અને એકાંતપ્રિય જ રહી[1].

---

[1] મરાઠી 'વિહંગમ'ના આધારે.

મરજીવાને પ્રશ્ન

: શાર્દૂલ વિ૦ :

પૂછે કો: "મરજીવિયા, શીદ ડુબો ઉંડા સમુદ્રો તળે
"જો મોતી કર એક યે નવ રહે, જે જીવ સાટે મળે ?"
બોલે ત્યાં મરજીવિયો: "અતળ આ ખાડો મહા પેટ છે
"ઉંડા સિન્ધુ થકી વિશેષ નહિ વા કે જાણવા માટ તે."

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

જંતુવાદ – એક અર્વાચીન પાખંડ

[ગતાંકથી ચાલુ]

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર

[ગતાંકમાં છપાયેલા લેખનો આ ઉત્તરાર્ધ છે. પૂર્વાર્ધ છપાયા પછી ભાઈ કાન્તિલાલ ગાંધીનો અમને પત્ર મળ્યો છે કે "શ્રી. એન્જિનીઅરનો લેખ વાંચી અમારા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ ઉકળી ઉઠ્યા છે અને એક સાથે એનો જવાબ આપવા માગે છે. એ માટે 'ઊર્મિ'માં થોડી જગ્યા આપજો.' આ ચર્ચાને લંબાવવામાં અમને કશોએ વાંધો નથી કારણ કે શુદ્ધ અને લોકોપકારક બુદ્ધિથી આ ચર્ચા ચાલે છે, પરંતુ 'ઊર્મિ'ને પાનાંની અને બીજી કેટલીક મર્યાદાઓ છે એટલે આ ચર્ચાને ક્યાં સુધી લંબાવી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. આ ઉત્તરાર્ધ પછી શ્રી. એન્જિનીઅર 'ત્યારે માંદગીનું કારણ શું છે?' એ વિષય ઉપર લખવાના છે. એમાં જંતુશાસ્ત્ર વિષેના પોતાના વિચારો રજુ કરવાના છે, એટલે શ્રી. એન્જિનીઅર આ પછી 'ઊર્મિ'ના બે અંકો રોકશે. એ પછી શ્રી. ગાંધી એનો જવાબ આપશે અને આ ચર્ચા પૂરી થશે. સં.]

"તેણે એક મહાન રહસ્ય શોધી કાઢ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે."

વાસ્તવિક હકીકત તો એ છે કે:

"તેણે એક મહાન પાખંડ ફેલાવ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે."

ઈ. સ. ૧૮૬૧ની સાલમાં જંતુઓથી રોગો થવાની સંભાવના (theory) પાસ્ચુરે દુનિયા આગળ રજુ કરી. દાક્તરો એમની હંમેશની ટેવ મુજબ આ નવા વાદની સામા થયા એનું કારણ એ હતું કે પાસ્ચુર નહોતો દાક્તર કે નહોતો શરીરશાસ્ત્રી. એક તબીબી ડીગ્રી વિનાના કેમીસ્ટની શોધો સ્વીકારી લેવામાં એમની ઘમંડ ઘવાતી હતી. છેવટે એમણે જોયું કે આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં વૈદાની પ્રતિષ્ઠા સલામત રાખવી હોય, તો એને પણ એક વૈજ્ઞાનિક બુરખો ઓઢાડવો જોઈએ. એટલે એમણે ધીમેધીમે જંતુવાદ સ્વીકાર્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૦ની શરૂ સુધીમાં જંતુવાદે ઊંડા મૂળ નાખ્યા. રેતીમાં ખડી કરેલી દવાવાદની ઇમારતને જંતુવાદનો પાયો મળ્યો!

આ પાયો કેટલો પોલો છે, એ દાક્તરો સૌથી સારી રીતે સમજે છે. જો જંતુઓથી રોગો થતા હોય, અને જંતુનાશકોથી મટતા હોય, તો પછી જેમને જંતુઓ સાથે કશું જ લાગતું વળગતું નથી એવી હજારો દવાઓને તેઓ શા માટે વળગી રહ્યા છે? શા માટે તેઓ

એસ્પીરીન, સ્ટ્રીક્નીન, ડીજીટેલીસ અને બ્રોમાઈડ જેવી દવાઓ વાપરે છે.

હવે આ જંતુવાદે છેલ્લા પોણોસો વર્ષમાં કેટલા વેશપલટા કર્યા એ જોઈએ.

શરૂઆતમાં પાસ્ચુરવાદીઓ કહેતા.

'જંતુ એટલે જ રોગ, અને રોગ એટલે જ જંતુ.'

તે વખતે કેટલાક રોગોના જીવડા એમને જડયા હતા, અને બાકીના રોગોના જડશે એમ એમને અચળ શ્રદ્ધા હતી.

જેમજેમ વખત જતો ચાલ્યો, તેમતેમ જણાયું કે, કેન્સર, મધુપ્રમેહ, પાંડુ, લકવો અને હૃદયરોગ જેવા અનેક રોગો જંતુ વીના જ ઉદ્દભવે છે! જંતુવાદના કીલ્લામાં આ પહેલું ગાબડું પડ્યું.

પછી રોગચાળાઓના અવલોકનમાં એ દેખાયું કે રોગનો વાવર ગમે એટલો સખત હોય તોપણ લાખ્ખો લોકો તન્દુરસ્ત રહે છે! એમના શરીરો ઉપર જંતુઓ ફાવતા નથી. આનું કારણ શું? એનું કારણ જંતુવાદીઓએ રોગપ્રતીબંધક શક્તિ–immunity,– બતાવ્યું. પણ આ શક્તિ શું છે, એને વિષે થોડાંક હાસ્યાસ્પદ અનુમાનો સિવાય તેઓ બીજું કાંઇ જ કહી શક્યા નહિ.

પછી વળી એમ જોવામાં આવ્યું કે ઘણા નીરોગી માણસોના શરીરમાં પણ રોગના જંતુઓ મળી આવે છે, અને એ બિચારા જીવડા માણસને સહેજે હેરાન કરતા નથી. આ હકીકતનો તો સર વીલીયમ ઓસ્લર અને એલોપથીના અન્ય મૂળીઓએ પણ સ્વીકાર કર્યો. પણ આમ શાથી બને છે એ સમજાવવાને તેઓ અસમર્થ હતા. જંતુવાદના નીશ્ચલ નિયમમાં એક નવો અપવાદ ઉમેરાયો.

પ્રજીવકો (Vitamines) ની શોધે જંતુવાદ ઉપર એક નવો ટકો માર્યો. એણે સિધ્ધ કર્યું કે ક્ષારો અને પ્રજીવકોના અભાવથી અનેક રોગો થાય છે. પ્રજીવકો શોધાયા પહેલાં દવાબાંડા દાક્તરો કહેતા કે આહાર સુધારાથી અને ઉપવાસથી રોગ મટાડવાનો દાવો કરનારા ઉટવૈદો છે! હવે એમણે બહાદુરીપૂર્વક પીછેહઠ કરીને સ્વીકાર્યું કે 'કેટલાક' રોગો ખરાબ ખોરાકથી થાય છે ખરા!

આ રીતે 'જંતુથી રોગ થાય છે' એ નિયમની આજુબાજુ એટલા બધા અપવાદો ખડકાયા, કે એ સુત્ર નિયમ છે, કે અપવાદ છે, એજ નકકી કરવાની મારામાર થઇ પડી!

આ બધાયે સમય દરમ્યાન નિસર્ગોપચારકો આ હાસ્યાસ્પદ વાદનો વિરોધ કર્યા જ કરતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ એમણે અનેક વખત એલોપથીના આગેવાનોને ખુલ્લાં આવ્હાહન આપ્યાં હતાં કે તમારી બેઠી પ્રયોગશાળાઓ છોડીને ખુલ્લી વ્યાસપીઠ ઉપર આવીને તમારાં સુત્રો સીધ્ધ કરો! આ આવ્હાહનો કદી સ્વીકારાયાં નથી!

અહીં એ યાદ રાખવું જોઇએ કે ભાઇ કાન્તીલાલ ધારે છે તેમ નિસર્ગોપચારકો કોઇ આલાબોલા ચક્રમો નથી. પણ જગત ઉપર અસ્તીત્વ ધરાવતી સૌ ચિકિત્સાપદ્ધતીઓમાંથી વધુમાં વધુ વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતીના તેઓ પ્રતિનિધિઓ છે. એટલું જ નહિ પણ સેંકડો મશહુર એલોપથો પોતાની પુરાણી શાળા છોડીને આ નવી શાળામાં ભળ્યા છે.

હવે નિસર્ગોપચારકોએ ખખળી ગએલી જંતુવાદની ઇમારત શી રીતે તોડી પાડી એ જોઇએ.

યુનીવરસીટી ઑફ વીયેનાનો ડૉ. પેટનકોફર એવી વિદ્વતા માટે આખી તબીબી આલમમાં પંકાતો જંતુઓ રોગો પેદા કરી શકે જ નહિ, એ મતનું સમર્થન એણે વર્ષો સુધી કર્યા કર્યું. પોતાના સિધ્ધાંતની સચ્ચાઇ પુરવાર કરવા માટે એણે એક દિવસ યુનીવરસીટીની બેક્ટીરીઓલોજીકલ લેબોરેટરીમાંથી એક શીશી આણી, એમાં કોલેરાના કરોડો સજીવ જંતુઓ સળવળી રહ્યા હતા! સૌ વિદ્યાર્થીઓએ એ જોયાં. પછી એ દુર્જન શીશી ઉઠાવીને સઘળા જીવડાં ગળી ગયો. આખાયે વર્ગમાં એક ભાતની ભયંકર ધ્રુજારી વ્યાપી ગઇ! પણ પ્રોફેસરને કશુંય થયું નહિ, એ જોઇને ધીમે ધીમે સૌનો જીવ હેઠો બેઠો.

અમેરીકામાં વીસકૉનસીન પરગણાના તબીબ ડૅા. શેડરમન્ડે આ વાતનું વાહિયાતપણું સાબિત કરવા માટે, શીતળાના ફોલ્લાઓની રસી પોતાના આખા શરીર ઉપર ચોપડી. ત્યારપછી એ અનેક લોકોને સ્પર્શી ચૂક્યો. આ એના 'ભયંકર ગુન્હા' બદલ એને ક્વેરનટાઇનમાં નાખવામાં આવ્યો. એની ઉપર કામ ચાલ્યું, અને એને જેલમાં ઠેલ્યો. પણ ન તો એને શીતળા થઈ કે ન તો એ જેને અડેલો એ લોકોને.

ટોરોન્ટો (કેનેડા) ના ડૅા. જૉન બી. ફ્રેઝર એમ. ડી. એ ટાઈફોઇડ, ડીપ્થેરીઆ, ન્યુમોનીઆ, ક્ષય અને મેનીન્જાઈટીસના લાખ્ખો જંતુઓ અનેક માણસોને ખવડાવ્યા છે. એ પોતાના પ્રયોગ માટે ૫૦ માણસોને એકી સાથે જુદા જુદા રોગોના જંતુઓ આપેલા. છતાંય એકકે માણસને એકપણ રોગ થયો નહિ! ટાયફોઈડના લાખ્ખો જંતુઓ ખવડાવ્યાં છતાં કોઈને ચૂંક સરખી ઉપડી નહિ!

આવી જ રીતના પ્રયોગો અમેરીકાના ડૅા. ડેનીયલ એસ. સેગર એમ. ડી. એ ક્ષયના અને અન્ય રોગોના જંતુઓ ઉપર કર્યા છે. અને એના પ્રયોગોનું પણ ડૅા. ફ્રેઝર જેવું પરિણામ આવ્યું છે.

આ પ્રકારના સેંકડો પ્રયોગો જાહેરમાં કરીને નિસર્ગોપચારકોએ પાશ્ચુરના હવાઇ જીવડાઓ વિનાના હવાઇ ખ્યાલોને હવામાં ઉડાડી દીધા છે, અને એ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે : 'જંતુથી એકપણ રોગ થતો નથી.'

જો ઉપલી હકીકતોની સચ્ચાઇ વિષે ભાઇ કાન્તીલાલને સહેજ-પણ શંકા હોય તો, એ પસંદ કરે એ રોગના, લાખ્ખો જીવડા ખાવાનો જીવલેણ (!) અખતરો હું જાહેરમાં શરત સાથે કરવા તૈયાર છું! રાતદિવસ જીવડાંઓ સાથે કામ પાડવાનું હોવાથી મને એમનો સહેજે ભય રહ્યો નથી! તેઓ કહે છે કે એકજ જંતુ રોગ પેદા કરી શકે, હું કહું છું કે લાખ્ખો જંતુઓ રોગ પેદા કરવા માટે અસમર્થ છે!

"લગભગ બધા જ વૈજ્ઞાનીકોએ સ્વીકાર્યું છે કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ જ છે."

આ એક હાડહડતું જુઠાણું છે, એ સિદ્ધ કરવા અનેક અભિપ્રાયો ટાંકી શકાય. ટુંકા લેખમાં હું એક જ ટાંકીશ.

ડૅા. એલેકઝાન્ડર એમ. રોસ, એફ. આર. એસ. એફ. બી પી એસ; પ્રોફેસર ઓફ હાયજીન એન્ડ સેનીટેશન, વાઇસ-પ્રેસીડેન્ટ ઑફ એસોસીયેશન ઓફ હાયજીનીસ્ટ્સ ઓફ અમેરીકા, મેમ્બર ઓફ ધી ઇન્ટરનેશનલ મેડીકલ કોંગ્રેસ, મેમ્બર ઓફ ધી બ્રિટીશ ફ્રેન્ચ એન્ડ અમેરીકન એસોશીયેશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ સાયન્સ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, કહે છે કે:-

"હું એમની (દાક્તરો) ઉપર આક્ષેપ કરૂં છું કે એમણે 'જંતુથી રોગ થાય છે' એમ કહીને વ્હેમ અને પાખંડને ઉત્તેજન આપ્યું છે. હું સૂક્ષ્મ જીવાણુંઓના અસ્તિત્વ વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી, પણ એ રોગોનું પરિણામ છે, કારણ નથી. એ ભંગીઓ છે. એમનું વાજબી કાર્ય આપણા દેહની ગટરો સાફ કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં મડું, પરૂ કે બગાડ હોય, ત્યાં ત્યાં આ નાનકડા જીવનરક્ષકો જઇને મારણ, સફાઇ ને શુદ્ધિનું કાર્ય કરે છે. એ કચરાની અને મડદાં પ્રાણી જ પદાર્થની મીજબાની ઉડાવે છે. એક ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ કલ્યાણપ્રદ મદદગારો છે"

ભાઇ કાન્તીલાલ કહે છે: 'કંઇ પણ રોગ થયા વગર રસી મૂકાવવી એ શરીરમાં ઝેર દાખલ કર્યા બરાબર છે.' વળી આગળ જતાં એ જણાવે છે કે 'પ્લેગ ફાટવાનો સંભવ જણાય, તેવામાં જ રસી મૂકાવી હેવી હિતાવહ છે.' કેવો અદ્‌ભૂત વદતોવ્યાઘાત (?) ! !

હવે જો જંતુઓથી રોગ થવાનો સિદ્ધાંત જ ખોટો હોય, તો પછી એ સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચેલી આખીયે રસીશાસ્ત્રની ઇમારત આપોઆપ પડી ભાગે છે.

અને ખરેખર છે પણ તેમજ."

શીતળાની રસી માટે જેનરે હાંકેલા ગપ્પાં જુઠ્ઠાં પુરવાર થયાં છે એ શોધાઇ ત્યારથી આજસુધીમાં અનેક 'ચીવરીઓ' ફરી છે, અને એ શીતળાને નિર્વિવાદ અટકાવે છે એ હજી સુધી સિધ્ધ થયું નથી! ઓસ્ટ્રેલિયામાં બિલકુલ વેક્સીનેશન નથી ત્યારે ત્યાં શીતળા પણ નથી. જ્યારે ફીલીપાઇન ટાપુઓમાં વારંવાર વેક્સીનેશન કરાવવામાં આવે છે, અને ત્યાં તો શીતળા અસંખ્ય માણસોનો ઘાણ કાઢી નાખે છે.

શીતળા રસી એ એક મહા જંગલી વહેમ છે. એની સરખામણીમાં બળિયા બાપજીની માનતાનો વહેમ હજાર દરજ્જે ચઢીઆતો છે. શીતળાની રસીથી શીતળા અટકતી નથી એટલું જ નહિ પણ ખરજવું, સીફીલસ, ક્ષય અને કેન્સર જેવા રોગો સુધરેલી દુનિયામાં પૂર ઝડપથી ફેલાઇ રહ્યા છે. એલોપથીની એક ભારે ખુબી તો એ છે કે, એ દરેક રોગોનો જે 'ઉપાય' શોધી કાઢે છે એ 'ઉપાય' કોઇ ચમત્કારિક રીતે રોગ કરતાંયે વધારે માણસોનો ભોગ લે છે! આજે બ્રિટીશ ટાપુઓમાં જેટલાં બાળકો શીતળાથી મરે છે, એનાથી ત્રણગણા બાળકો વેક્સીનેશનથી મરે છે!!! બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના દફતરો આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે.

જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં વેક્સીનેસન નથી. ઇંગ્લેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને હોલેન્ડની સરકારોએ ખાસ કમીશનો નીમી એનાથી ફેલાતા ભયંકર રોગો વિષે ખાત્રી થતાં ફરજીઆત વેક્સીનેશન નાબુદ કર્યું છે. જર્મનીએ જુદા કાયદાઓમાં ફેરફાર કર્યો છે. અમેરીકામાં કેલીફોર્નીઆ, ઉટા અને અન્ય સંસ્થાનોએ ફરજીઆત વેક્સીનેશન નાબુદ કર્યું છે અને આખીયે દુનિયામાંથી એને નાબુદ કરવા માટે પ્રચંડ ચળવળ ચાલી રહી છે, એવે વખતે એની એકદમ હિમાયત કરતા પહેલાં, આ પ્રશ્ન વિષે વધુ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

પાશ્ચુરની હડકવાની રસી એક ફારસથી વિશેષ નથી. એણે હડકવા મટાડવાને બદલે વધાર્યા છે. એકપણ માણસને હડકવા લાગુ પડયા પછી પાશ્ચુરે કે એના ચેલાઓએ મટાડયો નથી. ઉલટપક્ષે નિસર્ગોપચારકોએ અનેકનો હડકવા અટકાવ્યો છે. અને મટાડયો છે.

જ્યારે 'મહાપુરુષ' કોકે ક્ષયનો જંતુ શોધી કાઢયો, ત્યારે દાકતરો હાંફળા ફાંફળા થઇ ગયા. એમને ખાત્રી થઇ કે હવે ક્ષયનો ઉપાય પણ હાથ આવશે. નવ વર્ષ પછી એણે 'ટ્યુબર ક્યુલીન' નામનો ક્ષયનો ઉપાય 'શોધી' કાઢયો. દાકતરોએ એ વાપરી જોયું, એ નિષ્ફળ નીવડ્યું, અને વિસ્મૃતીમાં ફેંકાઇ ગયું.

જ્યાં સુધી કોકનો આ 'રામબાણ' ઉપાય વાપરવાનું ગાંડપણ ચાલ્યા કર્યું, ત્યાં સુધીમાં તો એણે પૂરતા નાણાં એકઠાં કરી લીધાં.

એ એક ઐતિહાસીક સત્ય છે કે કોકના 'ટ્યુબરક્યુલીન'થી એક પણ માણસનો ક્ષય મટયો નથી. જ્યારે આ જંગલી ઉપાયથી અનેક બાળકો આંધળાં થયાં છે, અનેક માણસો અકાળે મુઆ છે, અસંખ્ય કુટુંબો નિરાધાર થયા છે, અને સેંકડો ભોળા લોકોનાં ખીસ્સાં હળવાં થયાં છે.

વૈદકના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવી આ નિષ્ફળતા મેળવવા બદલ એલોપેથોએ એની પીર તરીકે પૂજા શરૂ કરી!

લીસ્ટરની એન્ટીસેપ્ટીક સર્જરીની પ્રશંસા કરવાનો જમાનો પૂરો થયો છે! એના જમાનામાં દર્દીના ઘારૂના ઢગલા નીચે ઢાંકી દેવામાં આવતો, જેથી અંદર જંતુ પ્રવેશી ન શકે. મહાયુધ્ધના અનુભવથી એના સૌ સિધ્ધાંતો ખોટા ઠર્યાં. દાકતરો એમના કડવા અનુભવથી શીખ્યા કે ઘા જેમ ભયંકર એમ એને હવાની (જેમાં જંતુઓ તો હંમેશાં હાજર જ હોય છે!) અને પ્રકાશની વધારે જરૂર હોય છે. અને ઘાને વાતાવરણના સંસર્ગમાં રાખવાથી બહુ જ ટુંકા વખતમાં એ રૂઝાઇ જાય છે. જંતુનાશકો ફાયદાને બદલે નુકશાન વધારે કરે છે. ઘા ધોવા માટે લવણજલ (Saline Solution) એ જ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આ સઘળાં સત્યો તો નિસર્ગોપચારકોએ ગઇ સદીમાં ક્રેન્કો-પ્રશીયન

લડાઇ વખતે શોધી કાઢયાં હતાં ! પણ અક્કલના દુશ્મન એલોપથોએ હજારો દર્દીઓ અને સેંકડો સૈનિકોના સંહાર પછી જ આ સાદાં સત્યો સ્વીકાર્યાં. લીસ્ટરની એન્ટીસેપ્ટીક સર્જરીનું સ્થાન આજે એસેપ્ટીક સર્જરીએ લીધું છે. એટલે આ જમાનામાં પુરાણા લીસ્ટરવાદની પ્રશંસા કરવાનો કશો અર્થ નથી.

એલોપથીનો કોઇપણ મૂખી મરી ગયા પછી એનું મહાત્મ્ય ઘણું જ વધી જાય છે. જેનર, પાસ્ચુર, કોક અને લીસ્ટરના સીધ્ધાંતો જેમ જેમ પડી ભાંગતા જાય છે, તેમ તેમ એમનું મહત્વ વધતું જાય છે ! તત્વનિષ્ટાનું સ્થાન વ્યક્તિનિષ્ટાએ લીધું છે. વીરપૂજાની જગ્યાએ પીરપૂજા પેઠી છે.

'પહેલાં ઑપરેશન જોખમનો ધંધો કહેવાતો હતો, જ્યારે આજે સોમાં પંચાણુ ઑપરેશન સફળ થાય છે'

હું પણ કબૂલ કરું છું કે ઑપરેશનો તો સફળ જ થાય છે. પણ બીચારા દર્દીઓ મરી જાય છે તેનું કેમ !

ભાઇ કાન્તીલાલે જે ઇન્ફલ્યુન્ઝાનું વર્ણન કર્યું છે, એ તો વિશ્વવ્યાપી ઉપદ્રવ હતો. ડીસેમ્બર ૫, ૧૯૧૮માં અમેરીકાના બધા જ છાપાંઓમાં U. S. Public Health Department તરફથી આવેલો નીચલો રીપોર્ટ, પ્રસીધ્ધ થયો:

"૧૫ મી સપ્ટેમ્બર પછી, ૩૦૦,૦૦૦ અને ૩૫૦,૦૦૦ ની વચ્ચે ઇન્ફલ્યુન્ઝા અને ન્યુમોનીઆથી પ્રજામાંથી માણસો મૂવા. જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લશ્કરમાં ૨૦,૦૦૦ મરણો થયાં "

જે વખતે ઉપરનું લખાણ છપાયું તે વખતે અમેરીકામાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ લશ્કરી સિપાહીઓ હતા. જ્યારે એની લોકવસ્તી ૧૧૦,૦૦૦, ૦૦ હતી. હવે જો પ્રજાકીય મરણનો મોટામાં મોટો આંકડો (૩,૫૦,૦૦૦) લઇએ, તો આપણે હાથ નીચેનું પ્રમાણ આવે છે. પ્રજામાં દર એક લાખે ૩૦૨ મરણ થયાં જ્યારે લશ્કરમાં દર એક લાખે ૧૩૩૩ અથવા તો પ્રજાથી ચાર ગણાંથીયે વધારે મરણો થયાં !

પ્રજાની અંદર બુઢાં, બચ્ચાં માંદા, અશક્ત, રોગી, અને ભૂખે મરતાઓનો સમાવેશ થતો હતો, જ્યારે લશ્કરમાં નીરોગી, જુવાન, સશક્ત, અને ખડતલ સિપાહીઓ લેવામાં આવતાં, એમને પેટપૂર ખાવાનું મળતું. એમના રહેઠાણો સગવડોથી ભરેલાં હતાં.

કોઇપણ માણસ પહેલી નજરે કહી શકે કે પ્રજાના મરણપ્રમાણ કરતાં લશ્કરનું મરણપ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હોવું જોઇએ. ઉલટપક્ષે પ્રજા કરતાં સિપાહીઓ ચારગણા મૂવા. એમ શાથી ?

કારણ દેખીતું છે. લશ્કરમાં શીતળાની રસી ફરજીઆત જ હતી. એ ઉપરાંત દરેકે દરેક સૈનીકને ટાઇફોઇડ, પેરાટાઇફોઇડ અને મેનીનજાઇટીસની ગીરમીના ઇન્જેક્શન અપાતાં !

રસીઓને નામે સિંચાતા પાચપરૂનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઇન્ફલ્યુન્ઝા અને ન્યુમોનીઆ લશ્કરમાંથી જ ફાટી નીકળ્યાં ! અને સૌથી વધારે સૈનિકોનો આ રોગોએ ભોગ લીધો.

એલોપથીની રસીઓ રોગોને અટકાવે છે કે વધારે છે ?

પાશ્ચુર અને લીસ્ટરની ચળવળની સમાલોચના કરતાં ભાઇ કાન્તિલાલ કહે છે કે: 'આ સુધારો દાખલ કરવા બદલ જગત આખું આજે આ મહાપુરૂષોનું ઋણી છે.'

જો જગત જંગીસખાન અને તૈમુરલંગનું ઋણી હોય તો એમની કતલને તુચ્છ કરી નાખે, એવી દર્દીઓની કતલ ચલાવનાર, અને એમની લૂંટને ભૂલાવી દે એવી રીતે પ્રજાને લૂંટનાર 'મેડીકલ સાયન્સ'ના મોવાન એનું એ ઋણી છે.

પાશ્ચુરે અને એની પાઠશાળામાં પઢેલાં પોપટોએ કરેલાં પરાક્રમોના વર્ણનથી તો ગ્રંથો ભરી શકાય

સ્વાભાવીક રીતેજ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જો જંતુવાદ એ એક પાગલના પીનાનો વાદ હોય, તો પછી દાક્તરો એને વળગી શા માટે રહ્યા છે ?

એનો જવાબ એ છે કે જંતુવાદ એ દાક્તરોના અજ્ઞાનમાંથી ઊભો થયો છે, અને એમના લોભને લીધે એ ટકી રહ્યો છે.

ધર્મગુરૂઓ દેવોની અવકૃપાની, અને ભૂવાઓ ભૂત પ્રેતની બીક બતાડીને લોકોને પોતાને કબજે રાખે છે. વિજેતા પ્રજાઓ પરાજીત પ્રજાઓને પાડોશી રાજ્યોનો ડર બતાવે છે. દાક્તરો પ્રજાને બેક્ટેરીઆઓની બીક બતાડીને પોતાની આવક અખંડ અને આધિપત્ય અચળ રાખે છે.

લોકો જંતુઓથી ડરે છે એટલા માટે જાતજાતની જીવલેણ રસીઓના ઇન્જેક્શનો લે છે. આ રસીઓ અનેક પ્રકારના જનાવરોને ચીરી ચૂંથી, મારી, કાપીને એમના લોહી ને પરુમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત જુદાજુદા રોગોથી રિબાતા રોગીઓના ઝાડા, પેશાબ, ગળફા અને લીંટમાંથી જાતજાતની રસીઓ બને છે. આ બધા સડેલા ગંદવાડને સીરમ્સ, વેક્સીન્સ, એન્ટી-ટોક્સીન્સ અને એવાં એવાં જ અગમ્ય નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. પાચપરુ બનાવનાર કંપનીઓ દરસાલ કરોડોનો નફો કરે છે. અનેક જાણીતા દાક્તરો આ કંપનીઓમાં શેરહોલ્ડરો હોય છે.

પ્રજાને ભરમાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય ચલાવે છે. અમેરીકન મેડીકલ એસોશીએશન જેવાં મંડળો ભાડુતી લેખકોની મોટીમોટી જમાતો નભાવે છે. આ લેખકોને (જેમનો મોટો ભાગ દાક્તરોનો હોય છે.) ભારે પગારો મળે છે. એમનું કામ લોકોને જંતુઓથી બીવડાવવાનું રસીઓથી સાંત્વન આપવાનું, 'મેડીકલ સાયન્સ'ના ચમત્કારોથી ચકીત કરવાનું, એના પીરોનો મહિમા ગાવાનું, અને 'ઉટવૈદો'થી ચેતવવાનું હોય છે. આ બાબતો માટે તેઓ લોકપ્રિય છાપાં મારફતે લોકમત કેળવે છે. ભાઇ કાન્તિલાલ જેવા અનેક ભોળા અને સહૃદય લોકો આવા લોકોના ચીપોટીઝમથી મુગ્ધ બને છે!

જંતુવાદે આપણી બુદ્ધિમાં એટલાં ઉંડા મૂળિયાં નાખ્યાં છે કે જે લોકો ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરે છે, તેઓ પણ જંતુવાદનો તો સ્વીકાર કરે છે. જેનરનું જીવન-ચરિત્ર પાઠશાળાઓમાં શીખવાય છે. 'ફીઝીયોલોજી અને હાયજીન'ની ચોપડીઓ મારફતે આ જીવડાં ગાંડપણ બાળકોને ગળથુથીમાંથી જ પવાય છે. છાપાંઓ તો અવારનવાર સ્ટંટો કર્યાં જ કરે છે.

લાખ્ખો રૂપીઆના ખર્ચબાદ 'ફ્લુ'નો જીવડો ઇંગ્લાંડમાં શી રીતે જડયો એનું હું રોમાંચક વર્ણન વાંચું છું. થોડા વખતમાં એક અમેરીકન દાકતરે વાછડાને બદલે ઇંડામાં શીતળાના જીવડા વધારવાના કરેલા સફળ અખતરાથી હું નવાઇ પામું છું. બીજે જ દિવસે કેન્સર-નો જંતુ કોઇ અજાણ્યા દાકતરે શોધી કાઢયો હોય છે. એકાદ અઠવાડિયામાં તો કેન્સરનો જંતુ ખોળનારો જ ખોવાઈ જાય છે! ત્યારપછી એ દાકતર વિષે વધુ માહિતી છાપાં મારફતે મળી શકતી નથી!

હવે તો આ સ્ટંટોથી હું એટલો બધો ટેવાઇ ગયો છું કે એક દિવસ પથારીમાંથી ઉઠયા પછી નીચે મુજબનું લખાણ છાપાંમા છપાયલું વાંચુ તોયે મને નવાઇ ન લાગે.

"કુદરત ઉપર વિજ્ઞાનનો વિજય!

મેડીકલ સાયન્સનો અદ્‌ભૂત ચમત્કાર!!

આજસુધીમાં મેડીકલ સાયન્સે સેંકડો રોગોના ઉપાયો શોધી કાઢ્યા છે પણ એની છેલ્લી બે શોધો તો આજ-સુધીની સૌ શોધોને વટાવી જાય એવી છે. વીયેનાના ડો. હમ્બગે માણસને ઊંઘ આવવાનું કારણ શોધી કાઢ્યું છે. ઊંઘ થાકથી આવે છે. જ્યારે થાકતો લોહીમાં ફટીગોકોકસ (Fatiguococcus) નામના જંતુઓ વધી પડવાથી લાગે છે. આ જંતુઓનો હુમલો અટકાવે એવી એમણે રસી પણ શોધી કાઢી છે. જેના ઇન્જેક્શન લેવાથી માણસ ચોવીસે કલાક કામ કરી શકે છે, અને ઊંઘની એને બીલકુલ જરૂર પડતી નથી! આ રીતે દરેક માણસની 1/3 જીંદગી આજે જે ઊંઘથી બરબાદ જાય છે એ, અટકી જશે. ન્યુયોર્કના ડો. ફ્રોડે મોતનો જંતુ શોધી કાઢયો છે ડેથોકોકસ (Deathococus) નામના જંતુ

ધડપણમાં વધી પડે છે, જે ઝેર વધારીને માણસનું મરણ નીપજાવે છે. આ જંતુની રસી અમુક અમુક વર્ષે લેવાથી માણસ સનાતન યૌવન ભોગવી શકશે એટલું જ નહિ પણ લડાઈમાં મરણ પામેલા સૈનિકોને જો આ રસી તુર્તજ આપવામાં આવે તો એ જીવતા થાય છે. આ બન્ને શોધો ભવિષ્યમાં થનારા મહાયુદ્ધ ઉપર ભારે અસર પહોંચાડશે. ”

ભાઈ કાન્તીલાલે કરેલું પ્લેગનું વર્ણન તો કોલેરાને લાગુ પડે છે! આવી રીતે કોલેરાને પ્લેગને નામે ઓળખાવવામાં એમનો શો ઉદ્દેશ હશે એ સમજી શકાતું નથી!!

એમણે હેવલોક એલીસનું વાક્ય ટાંક્યું છે કે સીવીલાઇઝેશન સીફીલાઇઝેશન થતું ચાલ્યું છે. સાથેસાથે એટલું ઉમેરવું જોઇએ કે એમાંથી મરક્યુરીલાયઝેશન થાય છે. સીફીલીસથી જેટલા માણસો સડી મરે છે, એનાથી અનેક ગણા માણસો એના ઓસડોપચારો-ઉપાયોથી મરે છે. દરમાસ પારો, સોમલ, સાલ્વરઝન અને ૬૦૬ અસંખ્ય માણસોનો ભોગ લે છે.

રોગો જો જંતુઓથી ના થતા હોત તો થાય છે શાનાથી? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે આવતા લેખમાં ચર્ચીશું. આ લેખ તો ભાઇ કાન્તિલાલની દલિલોનાં રૂપે છે.

જેઓ જંતુઓ વિષે કશું જ જાણતા નથી, એવા અભણ લોકો એનાથી સહેજે ડરતા નથી. જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ બહુ બીવે છે. જેઓ બહુ જાણે છે, તેઓ થોડું બીવે છે. જેઓ એને વિષે જાણવા જેવું બધું જ જાણે છે, તેઓ બિલકુલ બીતા નથી.

જંતુશાસ્ત્ર એ એક ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે. જંતુવાદ એ કેવળ બકવાદ છે. જંતુફોબિયા એ બહુ ભયંકર રોગ છે. એ ચેપી રોગથી સૌ ચેતતા રહે.

●

જવાલામુખીને

ભારેલી ઉરમાં અસહ્ય ધુંધવી ઉન્હી વરાળો ઉડી,
કમ્પ્યા ઓષ્ઠ, ન સ્થીર મસ્તક રહ્યું, જવાળા ભભૂકી ઉડી.
ધ્રૂજે ધીર દિશા, ધુમે નભ બિટયું, ધ્રબકી ઉડન્તી ધરા,
લાવાથી દહશે સમગ્ર જગને જાણે ઘડીમાં. છતાં
દૂરે સ્પર્ધી હિમાદ્રિઓ અવગણી નિશ્ચિંત હાસ્યે હસી
પ્રત્યાઘાત સમા કઠોર રવથી હૈયું વલોવે ફરી
તેને શક્તિ ખુટી ન તું દહી શકયો : ના પાસ જોઇ શકયો
ક્રોધી અંતર ઠારતાં બળી જતાં સંબન્ધિનાં ક્રન્દનો.
અંતે શાંત બળી ઠરી સમસમી દુઃખે નિહાળી રહે :
પંખી ના, પશુ ના, ન ઝર્ણું, તરુ ના, ચોપાસ ભસ્મો ઉડે:
વચ્ચે સર્વ વિનાશ માથ રડતો જવાલામુખી તું રહે.
ક્રોધે આત્મવિનાશ એ જગતને રે! દાખલો તું બને.

પારાશર્ય

લોહીનું ખાતર પૂરનારા

શ્રી. સોપાન

[અહિંસક યુદ્ધોમાં વીરત્વના અને અપૂર્વ આત્મભોગના અનેક પ્રસંગો બન્યા છે. એમ કહેવાય કે એ પ્રસંગોએ જ ઈતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવ્યો છે. એ બલિદાનવીરોના નામ તો કોઈ જાણતું પણ નહિ હોય. અને નામ જાણવાની જરૂર પણ શી છે ? નામ જાણીને તો એમ થાય ને, કે આપભોગ આપનાર આ જ અને બીજા નહિ. યુદ્ધની વચ્ચે રહેનારા તો જાણે છે કે આપભોગ આપનાર અનેક હતા. પણ એ લહાવો કોઈકને જ મળ્યો છે. જેમને એ મળ્યો છે એમની વાતો અવારનવાર 'ઊર્મિ'ના પાનાંઓમાં મૂકવી છે. એમાં નામ નથી રજુ કરવું, બાકી તો હકીકત જ મૂકાશે. સો.]

તે દિવસની રાત મને ફરી ફરીને યાદ આવે છે. 'સેનેટોરીઅમ'ના એ ઓરડામાં લોખંડના પલંગ ઉપર એમની પથારી હતી. ઉપર મચ્છરદાની ઢાળેલી હતી. મેં માનેલું કે અમે વાતો પૂરી કરી લીધા પછી તેઓ શાંતિથી સૂઇ ગયા હશે પણ વચ્ચે જાગી જતાં મેં જોયું તો એમના પલંગમાંથી એક ધીમો ગણગણાટ આવતો હતો. મેં બત્તી બૂઝાવી નાખી હતી એટલે હું એમને જોઇ નહોતો શકતો પરંતુ અવાજ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ જાગે છે. ધીમે પગલે હું એમની પાસે ગયો. મેં રાતની નિરવ શાંતિમાં મારા કાનને તીક્ષ્ણ કર્યા. મેં ધારેલું કે દિવસભર સાચવી રાખેલી શાંતિ અત્યારે ડોલતી હશે અને વિનમ્ર બનેલી આંખ અત્યારે વેદનાથી રડતી હશે. પણ મારી માન્યતા ખોટી પડી. અવાજમાં લગીર પણ કંપ નહોતો. ઊંડા અંતરમાંથી ધીમા ધીમા સૂરો આવતા હતા:

દુ:ખેષ્વનુદ્વિગ્નમના: સુખેષુવિગતસ્પૃહ:
વીતરાગભયક્રોધ: સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥

ગીતાનો આ શ્લોક સાંભળતાં જ મારા હૃદયમાં અજવાળું થયું. એમનામાં આટલી બધી શક્તિ ક્યાંથી આવી પડી તેનો ભેદ મને સમજાયો. આખો દિવસ અહિંસક યુદ્ધના સિપાહીને અને આત્માર્થીને છાજે એવા વીરત્વભર્યાં જે વચનો નીકળતાં હતાં તેની પાછળ એકાંત રાત્રીનું આત્મશોધન હતું તે મને સમજાયું. એમને બોલાવવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. ધીમે પગલે હું ત્યાંથી ખસીને મારી પથારીમાં આવ્યો. મારા મગજમાં અનેક વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા. મેં જેલનો ત્રાસ જોયો હતો, લાઠીમાર પણ જોયો હતો. હસતે મોંએ બધુ દૂલ કરનારને

પણ મેં જોયા હતા પરંતુ આમને જોઈને મને બહુ ઊંડી અસર થઈ.

એ જુવાન નહોતા. એમના ખભા ઉપર ઓઢીઆં નહોતાં ઝૂલતાં. એમની આંખો 'લાલમલાલ' નહોતી. એમનો અવાજ ધનુષ્યના ટંકાર જેવો નહોતો. એમનું હલનચલન કોઈ સંત જેવું સ્થિર અને અવિકલ નહોતું તેમ યોદ્ધાના જેવું ધરણી ધ્રૂજાવતું પણ નહોતું. એ બહુ સામાન્ય માણસ હતા. છાવણીના દિવસોમાં અમે કોઈ દિવસ ધાર્યું નહોતું કે એમનામાં આટલું તેજ પડ્યું હશે! અને અમે ધારીએ પણ શી રીતે? એ પિસ્તાલીસ વર્ષના, શરીરે ખખડી ગયેલા એક વેપારી હતા. એમને ચા અને બીડીનું વ્યસન હતું. લગભગ આખી જીંદગી વેપારમાં અને કાવાદાવામાં ગાળી હતી. હજારો નહિ, પણ લાખે આંકડા પહોંચે એટલું એ કમાયા હતા અને ગુમાવ્યા હતા. નાનકડું શરીર, માથે ટૂંકા વાળ, મોટી મોટી મૂછો અને કંઈક સમજુ વેપારીની હોય એવી ભાષા: આ બધું એમની કલા પ્રગટ કરતું હતું. લડતમાં અનેક ક્ષેત્રોના માનવીઓ આવતાં એટલે એમનું આગમન નવાઈ રૂપ નહોતું પણ છાવણીના ઉંબરમાં કોઈ ૨૦-૨૫ વર્ષના જુવાનને જોઈએ ને છાતી ફૂલાય એવું તો એમના આગમનથી થયું જ નહોતું. સભા અને સરઘસોમાં એ ગામના લોકો સાથે જ ચાલતા. અમને એ જ યોગ્ય લાગતું. સરઘસને મોખરે ચાલવાનું એ ઝીણું પોતિયું પહેરનાર વાણીઆનું શું ગજું, એમ અમારા મનમાં હતું. એમના હાથમાં સોંપાયેલો રાષ્ટ્રધ્વજ એમની આંગળીઓ કરડાઈ ગયા પછી જ છૂટે એ સત્ય અમે ઘણું મોડું જાણ્યું.

એને આજે બે વરસ વીતી ગયા હતા. બે વરસમાં અમારા પ્રદેશમાં ત્રાસના, જુલમના અનેક કિસ્સાઓ બન્યા હતા, પરંતુ એમાં એ કોઈ દિવસ દેખાયા નહોતા. 'દેખાયા નહોતા' એટલે નાસી જતા હતા એમ નહિ, પણ અનેકની પેઠે એમને યે પોતાનું ખમીર બતાવવાનો પ્રસંગ નહોતો સાંપડ્યો. જેલમાં ગયા હતા, પણ એ તો બહુ સામાન્ય થઈ ગયું હતું. જે ભવ્ય પ્રસંગની હું વાત કહેવા માગું છું તેની ફરસે તો જેલ કંઈ વિસાતમાં ન ગણાય.

× × ×

સત્યાગ્રહ સંગ્રામનો જુવાળ ઓસરતો હતો એ દિવસની આ વાત છે. આખા દેશમાં જાણે હિમ પડ્યું હોય એવી ઠંડી છવાની હતી. છલોછલ ભરાઈ ગયેલી જેલોમાં હવે નવી ભરતી બંધ થઈ ગઈ હતી. પ્રજા આખી થાકીને વિસામો લેતી હતી. સત્તાધિશો વિજયની ખુમારીમાં હતા. રડ્યા ખડ્યા સત્યાગ્રહીઓ ઉપર જુલમોની ઝડીઓ વરસતી હતી. આવા દિવસોમાં પોરબંદરના દારૂ પીઠા ઉપર પીકેટીંગ ચાલતું હતું. એક દિવસ હતો કે પીકેટીંગ કરવામાં ગૌરવ મનાતું અને ગામના પ્રતિષ્ઠિત જનો એમાં સામેલ થતા. હવે એવો દિવસ આવ્યો હતો કે લડાઈમાં નહિ જીતીએ એવી ખાત્રી થઈ જવાથી પ્રતિષ્ઠાવાળાઓ ને ઉજળાં લૂગડાં પહેરનારા લડાઈના પ્રવાહથી આઘા ખસ્યા હતા, લડાઈ થોડાક સૈનિકો જ રહી હતી.

પોરબંદરનું દારૂનું પીઠું આખી પ્રજાની નીતિને પાયમાલ કરનારું હતું પણ સૌથી મોટી પાયમાલી તો વસતા સેંકડો ખારવાઓના નસીબમાં હતી. દરિયા સાથે દોસ્તી રાખનારા ખારવાઓમાંથી જૂનું હીર નાશ પામતું જતું હતું તેમાં આ દારૂએ વેગ આપ્યો હતો. શરાબની પ્યાલી ગટગટાવી ઘડીભર મસ્ત બનતા ખારવા દિવસે દિવસે દુઃખની ખીણમાં ઊતરતા જતા હતા ને નાશ પામેલા કેટલાક ખારવા જુવાને એ જોયું, અને એમને એ અસહ્ય લાગ્યું. સત્યાગ્રહના હથીઆરને જેવું તેવું વાપરતા આખી પ્રજા શીખી ગઈ હતી તેમાંથી આ ખારવા જુવાનો બાકી નહોતા. એમણે પીકેટીંગ શરૂ કર્યું.

અને એ દિવસોમાં જ જેની હું વાત કરું છું એ પોરબંદર આવ્યા. પોરબંદર એમનું વતન હતું. પોરબંદર ગાંધીજીનું પણ વતન છે એ વાતનું એમને અભિમાન હતું, પણ સાથે જ પોરબંદરની હીણપતનો પાર નથી તે પણ એ સમજતા હતા. એ દિવસ માટે જ એ પોરબંદર આવ્યા હતા. એ દિવસ પછી તો એ અમારા દી

જેલમાં જવાના હતા, પણ વિધિએ એમના માટે કંઈક જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. પોરબંદરમાં ચાલતા પીકેટીંગમાં ઉજળિયાત કોમ સાથ નથી આપતી એ જાણતાં એમનું અંતર ઘવાયું. એમને થયું કે મારે પીઠાને દરવાજે ઉભા રહેવું જોઈએ અને મારા વાણિયા બ્રાહ્મણ મિત્રોને એમાં જોડવા જોઈએ.

એ ઉભા રહ્યા. પીકેટીંગનો રંગ બદલાયો. પીવા આવનાર શરમાઈને પાછા જવા લાગ્યા. દૂર ઉભા રહી તમાશો જોનાર શરમાઈને પીકેટીંગમાં જોડાવા લાગ્યા. પીઠાના માલિકને લાગ્યું કે થોડા જ વખતમાં પીઠું બંધ કરવાનો વખત આવશે. આ માણસ ખૂબ સંપત્તિ ધરાવનાર હતો. રાજમાં એની ખૂબ લાગવગ હતી. દારૂ ઉપરાંત પણ ઘણી જાતના વેપાર એ ખેડતો હતો. જાતનો પારસી હતો, અને મહર્ષિ જરથુસ્તના નામને કલંક લાગે એવું કામ એ કરતો હતો.

કોર્ટના સુકાદાની ખબર નથી પણ એમ સાંભળેલું કે એ પીઠાના માલિકની દોરવણીથી એક ગૂંડાના હાથે, એ કરપીણ કામ થયું.

સવારનો સમય હતો. પીઠાના દરવાજે ચોકી ચાલતી હતી. પીઠું ખાલી પડ્યું હતું. અંદર બેઠેલો વેપારી ધૂંધવાતો હતો અને ક્યારેક ગાળો બોલતો હતો. પીકેટરો શાંત હતા. કોઈના મોં ઉપર રોષ કે તિરસ્કારની રેખા નહોતી. પીઠાની સામે થોડાક લોકો કુતૂહલથી એકઠા થયા હતા. કોઈપણ કશી શંકા નહોતી.

બે શરાબીઓ આવ્યા. પીકેટરોને ગાળો દેતા પીઠામાં દાખલ થયા. સૌ દેખે એમ અંદર બેસી એમણે દારૂના પ્યાલા ગટગટાવ્યા અને બેફામ ગાળો બોલવા માંડી. જેમની હું વાત કરું છું એ તો દયાથી એ શરાબીઓ તરફ જોઈ રહ્યા હતા ગાળો સાંભળતા એમને રોષ નહોતો ઉપજતો. પરંતુ ગાળો એ સાચી કસોટી નહોતી. એમની તો આજે અંતિમ પરીક્ષા થવાની હતી.

બેમાંથી એક શરાબી બહાર આવ્યો. એના હાથમાં લાકડાનો જાડો દંડો હતો. શરીર લથડીયાં લેતું હતું. આંખો લાલઘૂમ હતી. મોંમાંથી શરાબની અને ગાળોની દુર્ગંધ છૂટતી હતી. બારણા બહાર ઉભા રહી એણે થોડાક તોફાન કર્યાં પણ પીકેટરો શાંત જ હતા. પીઠાનો માલિક અંદર ચાલ્યો ગયો હતો. લોકોનું ટોળું ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. શરાબીએ દંડો ઉપાડી ફેરવ્યો અને બરાબર એ શાંત પીકેટરના પગમાં ઠોક્યો. એનું આખું શરીર ધ્રૂજી ઉઠ્યું. ટોળામાં એક ચિચિયારી બોલી ગઈ. મારનાર થોડે દૂર ગયો અને ફરીને દંડો ફેરવી એ જ ભાગ ઉપર ઘા માર્યો. બસ કામ પૂરું થયું. પીકેટરનું શરીર નીચે પટકાઈ પડ્યું. એણે પગ ઉપર હાથ મૂક્યા પણ હાડકાના ભૂકા બોલી ગયા હતા. લોહીનો ધોધ છૂટ્યો હતો. ઘુંટણ અને કાંડાની વચ્ચેના હાડકાંના ત્રણ કટકા થઈ ગયા હતા અને એમાંથી બે ઇંચ જેટલો કટકો તો પગથી છૂટો પડી બહાર નીકળી ગયો હતો.

પેલો શરાબી તુરત ત્યાંથી ભાગ્યો. ક્યાં ગયો તે કોઈને ખબર ન પડી. પણ ગભરાએલા લોકો ઉશ્કેરાયા અને એની પાછળ દોડ્યા. કેટલાકે પીઠા ઉપર ધસારો કર્યો. આપણા પીકેટરના શરીરમાંથી ચેતન ઓછું થતું જતું હતું, પણ જ્યાં લગી એને શુદ્ધિ રહી ત્યાં લગી એણે લોકોને શાંત રહેવા વિનવ્યા. એ માટે બૂમો પાડ્યા અને હાથ જોડી ઉંચા થઈ થઈને પ્રાર્થના કરી.

થોડી જ વારમાં આખા પોરબંદરમાં ખબર પડી ગઈ. હાહાકાર મચી ગયો. આપણા પીકેટરને આખું ગામ જાણતું હતું. એ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન હતા. જે આજ લગી આ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેતા હતા તે પણ ત્યાં દોડી આવ્યા. નિર્માલ્ય પ્રજાની આંતરડી કકળી ઉઠી અને આખા પોરબંદરમાં કોઈએ અગ્નિનો તિખારો ચાંપ્યો હોય એવો ઉશ્કેરાટ ફેલાઈ ગયો.

મોટા દવાખાનેથી સ્ટ્રેચર આવ્યું. બેશુદ્ધ બનેલા પીકેટરને એમાં સુવડાવી લોકોએ દિવાન સાહેબના બંગલા તરફ કૂચ કરી. ઉશ્કેરાટનો કોઈ પાર નહોતો. પીઠાવાળો તો પીઠું બંધ કરીને નાસી ગયો હતો પણ ઉશ્કેરાયેલા લોકોએ પીઠું અને પીઠાવાળાનું ઘર બાળવા તત્પર થઈ ગયા. બીજી બાજુ દિવાન સાહેબના બંગલા તરફ

એમને લાગવા માંડ્યું કે 'આવા ગુનાઓ ઓછા કરવા માટે કોર્ટમાં ભાગ લેવો જોઈએ' વળી એમ થઈ જતું કે 'નહિ, નહિ. મને એ મારનાર પ્રત્યે દયા સિવાય કંઈ જ નથી તો હું શા માટે કોર્ટમાં ભાગ લઉં?' આખરે એ મૂંઝાયા અને જાગૃતિના એક સૈનિક, જેમના પ્રત્યે એમને આદરભાવ હતો એમને સલાહ માટે બોલાવ્યા. એમની પાસે પોતાનું હૃદય ઠાલવી સલાહની માગણી કરી.

'તમે કોર્ટમાં ભાગ લ્યો એથી લડતના સ્થૂળ નિયમને કશો બાધ નહિ આવે.' આવનારે સલાહ આપી.

'એમ નહિ, મારો ધર્મ શો છે એ મારે જાણવું છે.' સત્યાગ્રહીએ પોતાની સાચી મૂંઝવણ પ્રગટ કરી.

'ધર્મ તો હૃદયને અનુસરવું એ જ હોય.'

'હું એમાં સમજ્યો નહિ.'

'સમજવું સાવ સહેલું છે. મારનાર પ્રત્યે તમને રોષ ઉપજે છે?'

'ના.'

'એ છૂટે તો તમને આનંદ થાય?'

'ખૂબ જ.'

'તો પછી કંઈ પૂછવાપણું જ નથી રહેતું.'

'પણ એથી એવા માણસો વધુ ગુનાઓ ન કરે?'

'ત્યારે તો આપણે હિંસક સાધનો વડે જ લડવું જોઈએ. જો આપણને આપણા બલિદાનમાં અને માનવોચિત ઉદારતામાં એટલો વિશ્વાસ ન હોય કે એથી સામા માણસનું પત્થર જેવું હૈયું પણ પીગળાવશે તો...'

'હું સમજી ગયો...'

'એમ નહિ, તમારા અંતરાત્માને પૂછો. જો ત્યાં કરુણા ઉભરાતી હોય અને અંદર એમ પણ થતું હોય કે કોઈ કોઈને સજા કરવાને લાયક નથી તો જ આ નિર્ણય ઉપર આવજો. એક વાત વધારે. એક ક્ષણ એ મારનારના જીવનનો પણ વિચાર કરજો. એ અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હશે. એ માણસ છતાં કેટલાક સંજોગોને લઈ માણસાઈ નહિ રાખી શક્યો હોય. સંભવ છે કે પૈસાને લોભે જ આ કામ એણે કર્યું હોય. આ કર્મમાં એનો કેટલો ગુનો હશે તે તો પરમાત્મા જાણે.'

'મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે.'

'એ તો હું જાણતો જ હતો. તમારા ઉજ્જવલ બલિદાનમાં આવો પડછાયો પણ ન પડ્યો એથી મને અપાર આનંદ થાય છે. તમે હવે રાજ્યને લખી નાખજો કે પ્રજાજનનું રક્ષણ કરવું એ જો તમારો ધર્મ હોય તો એ ગુનેગારને શિક્ષા કરવાથી તમે એ નહિ કરી શકો, એ માટે તો તમારે તમારી ગરીબ અને રાંકડી પ્રજાને પાયમાલ કરનારું દારૂનું પીઠું જ કાઢી નાખવું પડશે. મને તમે ન્યાય આપવા ઇચ્છતા હો તો એ જ સાચો રસ્તો છે.'

અને એ બંનેએ મળી તે દિવસે એક લાંબો કાગળ લખી નાખ્યો. એમાં ગુનેગારને છોડી મૂકવાની આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના પણ કરી.

●

મંજલ

બાંધી ભાથાં પડશું પથમાં દિન ઊગે પહેલાં
રોશું, હસીશું નયન નયણાં થાકતાં ત્યાં અટકેલાં,
થાક્યાં પાક્યાં પણ ગિરિવનો કો'શ્રમે ઊતરીશું
પૂરી લાંબી મજલ કપરી સાંજ પહેલાં કરીશું.

ફૌલક

કલાત્મક અંત

શ્રી. પ્રભુરામ રાજ્યગોર

બેન,

અનેક પ્રશ્નોની પરંપરા છેડતો તારો પત્ર મળ્યો; પણ આ બધાય પ્રશ્નોને એક જ પત્રમાં કેમ ન્યાય આપી શકાય ? ને બેન ! આ કાળ તો છે સંક્રાન્તિયુગનો મંથનકાળ, તારે હૈયે ઉઠી તને મૂંઝવતા પ્રશ્નો જેવા પ્રશ્નો તો આજે મારા હૃદયમાં પણ ઉઠે છે, ને માનવી જગતના ઉરે પણ ઉઠતા હશે; પણ આ બધા પ્રશ્નો તો પૃથ્વી-વિશાળા પ્રશ્નો કહેવાય તેનો ઉકેલ હું કેમ આપી શકું ? તેથી હું તો મારા પ્રિય વિષય સાહિત્યને સ્પર્શતા સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષેના પ્રશ્નનો જવાબ આ પત્રમાં તને આપીને વીરમીશ.

"સરસ્વતીચંદ્રનો જે અન્ત ગોવર્ધનરામભાઇએ આણ્યો છે તે બરાબર છે કે નહિ ?" આ પ્રશ્ન ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ છે ને કેટલાય વિવેચકોએ તેને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી અવલોક્યો છે; એટલે તારા આ પ્રશ્નના જવાબમા હું તને કંઇ નવિન આપી શકું એવું મને નથી લાગતું, છતાં તેં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એટલે જવાબ આપવા લલચાઉં છું.

સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષે લખતાં, મને "રાજાધિરાજ"નો અન્ત યાદ આવે છે. કારણ કે કુમુદની વૈધવ્યદિક્ષામાં ને મંજરીની મૃત્યુસમાધિમાં સમાયેલ કલાવિધાનમાં મને કંઇક સામ્ય લાગે છે.

"ગુજરાતનો નાથ" થી માંડીને તે "રાજાધિરાજ"ના અંત સુધીમાં વિદુષી મંજરીનું ગૌરવ, તેની મહત્તા અને તેનો પ્રતાપ કોઇ પણ વાચક દીલને આકર્ષી રહે છે; પણ 'રાજાધિરાજ"ના અંત નજીક આવતાં મુન્શીની કલાદૃષ્ટિએ બે વસ્તુ પારખી લીધી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે; એક તો એ મંજરીનું સ્થાન "રાજાધિરાજ"ની ભૂમિકા પર હવે વધારે વખત ન હોવું જોઇએ. અને જો સ્થાન રાખવું હોય તો મંજરીનાં ગૌરવ, પ્રતાપ, ને મહત્તાને ભોગે જ રાખી શકાશે; અને બીજી વસ્તુ તે કાક-મંજરીનું પુનર્મીલન થતા રસનિષ્પતિ નહિ થાય પણ રસાભાસ ઉત્પન્ન થશે. ત્યારે મંજરી જેવાં અનુપમ સર્જનનું કરવું શું ?

એને વેડફાય જવા કે નિર્જીવ થઇ જવા તો કેમ જ દેવાય ? ને બેન ! કથાકાર પોતાના પાત્રને નિષ્પ્રાણ થઇ જવા દેવા કરતાં તેનો નાશ હંમેશાં વધુ પસંદ કરે છે; ને મુન્શીએ પણ પોતાના અજોડ પાત્રનો ધ્વંસ પસંદ કરી લીધો. શું કામ ખબર છે ? મંજરીને મારી નાખવા નહિ પણ સદાય જીવતી રાખવા; કારણ કે મંજરીનાં મૃત્યુ સાથે જ તેનો ભવ્ય ભૂતકાળ વાચકના સ્મૃતિપટે તાજો થયો, મંજરીના આકર્ષણ વધ્યાં ને આમ અજોડ

કલાવિધાન ઉભું કરીને મુનશીજીએ મંજરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર ને અજોડ બનાવી દીધી.

આવા જ પ્રકારનું કલાવિધાન મને કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષામાં સમાયેલ લાગે છે; અને કુમુદના જીવનમાં સરસ્વતીચંદ્રે ગૃહત્યાગ કર્યો ત્યારથી આ કલાવિધાનની શરૂઆત થાય છે. ગોવર્ધનરામભાઇ આ કલાવિધાનને અંત સુધી ચતુરાઈથી જાળવી રાખે છે એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે કુમુદની આસપાસ એટલાં બધાં કરુણાનાં વ્હેન વ્હેવરાવે છે કે કોઈ પણ સહૃદય વાચકને કુમુદની કથા વાંચતાં વાંચતાં "બિચારી કુમુદ", "દુઃખી કુમુદ", કે 'ગરીબ કુમુદ' એવા ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા સિવાય ચાલે જ નહિ. અને ગોવર્ધનરામભાઇએ એક કલાકાર ને અવલોકનકારની વેધક દૃષ્ટિએ જરૂર માપી લીધું હશે કે કુમુદ–સરસ્વતીચંદ્રનું લગ્નગ્રંથન થતાં રસનિષ્પત્તિ નહિ થાય પણ રસાભાસ થશે. જરૂર, કુમુદ–સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નથી ઘડીભર વાચક-દીલમાં હર્ષ લાગણીનાં પૂર આવી જાત પણ લગ્નની બીજી જ ક્ષણે લેખકે ઉભું કરેલ કલાવિધાન નષ્ટપ્રાય બનત; અને એજ કલાવિધાનને પ્રતાપે વાચકના સ્મૃતિપટે રમી રહેલ કુમુદનો ભવ્ય કરુણ ભૂતકાળ પણ વાચક, લગ્નની ઘડીભરની સહજ હર્ષ લહરીમાં, વિસરી જાત અને કુમુદ, બિચારી કુમુદ, વૈધવ્યરૂપી નિષ્કલંક ચંદ્ર વિહોણી થતાં જ વિલાયને નિષ્પ્રાણ બની જાત એટલું જ નહિ પણ બીજા બે આત્માનો ભોગ પણ તેનું મૃત્યુ માગી લેત. તું પૂછીશ કે વળી આ શું? ને આ બે આત્મા કોણ? તો એક તે સરસ્વતીચંદ્ર ને બીજી તે કુસુમ.

સાચું કહું તો મૂળથી જ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર મને ઝાંખું આલેખાયેલ લાગે છે. જે રેખાઓએ તેની દેહાકૃતિ દોરાયેલ છે તે ઘડીભર સુરેખ તો ઘડીભર ઝાંખી થતી હોય એમ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર વાંચતાં તને નથી લાગતું? વળી તેનું પાત્ર જે કાંઇ ભવ્ય સુરેખ કે લાગણીને સ્પર્શ કરે તેવું લાગે છે તેનું કારણ મારે મન તેણે મહન કરેલ દુઃખ શોકનો ભાર નહિ પણ કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષા જ છે. કારણ કે જે ક્ષણે કુમુદના લગ્ન થાત તેજ ઘડીથી વાચક દુઃખીઆરી કુમુદના લગ્ન હર્ષમાં તણાય અને સરસ્વતીચંદ્ર તે લાગણીપુરમાં, કોઇની દૃષ્ટિએ પણ ન ચઢત. આમ સરસ્વતીચંદ્ર અંતમાં કંઇ ભવ્ય ને સુરેખ થતો લાગે છે તે સદા માટે ઝાંખો જ રહત. તું પૂછીશ કે દુઃખી તો સરસ્વતીચંદ્ર પણ હતો, તો તેના લગ્નહર્ષમાં કુમુદને વાચક વિસરી ન જાત? તો મારે કહેવું જોઇએ કે તમારી જાત સ્ત્રીપાત્ર તરફ સહાનુભૂતિ કે પક્ષપાતની નજરે નિહાળે તે તો યોગ્ય છે પણ પુરુષજાત વિશેષ સહાનુભૂતિ ને પક્ષપાતવાળી દૃષ્ટિથી સ્ત્રી–જીવનનાં દુઃખો તરફ જુએ છે ને તેથી સરસ્વતીચંદ્ર જ ભૂલાઇ જાત. કુમુદ નહિ.

હવે આપણે કુસુમના પાત્ર વિષે વિચારીએ. આખીએ સરસ્વતીચંદ્રની વિશાળ ને ફળદ્રુપ ભૂમિકા પર એક દૃષ્ટિપાત કરી જો. લતા શી કુસુમને ક્યો છોડ સોહાવી શકે તેમ લાગે છે? સરસ્વતીચંદ્ર પણ મને અમુક દૃષ્ટિએ જ યોગ્ય લાગે છે. તું કદાચ પ્રશ્ન કરીશ કે ગોવર્ધનરામભાઇએ કુસુમને કૌમારવ્રતની દીક્ષા દીધી હોત તો શો વાંધો હતો? પણ આ પ્રશ્ન એ દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે. એક તો સરસ્વતીચંદ્ર લખાયો તે વખતનો સમાજ દીકરીજીવનમાં કૌમારવ્રત સાંખી શકે તેવો ન હતો; છતાંય કદાચ ધાર કે લેખકે એમ કર્યું હોત તો તે પણ બરાબર યોગ્ય તો ન જ થાત. કારણ કે ત્યારે આપણી સમક્ષ એક પ્રશ્ન જરૂર ખડો થાત કે કુસુમ જેવાં નવલમાં સૌથી વધારે ભવ્ય ને સુરેખ પાત્રનો અંત શો? તેના અભ્યાસની. અને ક્રમિક વિકાસની ઉપયોગીતા શી? તું કદાચ કહીશ કે કુસુમને કૌમારવ્રતની દીક્ષા અર્પી ગોવર્ધનરામભાઇ ગુજરાત સમક્ષ એક અજોડ આદર્શ રજૂ કરી શક્યા હોત. આ વાત સાચી પણ તેથી કુસુમના પાત્રનું પૂર્ણ આલેખન થયું છે એમ તો આપણે ન જ કહી શકત; કારણ કે ત્યારે પણ આપણને પ્રશ્ન તો થાત જ કે કુસુમે કૌમારવ્રત સેવ્યું એ બરાબર પણ પછીના તેના ભાવિ જીવનનું શું? તેના ભાવિજીવનની કાર્ય-દિશા કઇ? વળી જે રીતે વિધવા કુમુદ કોઇની પણ સુરુચિનો ભંગ કર્યા સિવાય કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના પરણિત જીવનમાં ભળી ન શકત. તેમ જો ગોવર્ધનરામભાઇએ આદર્શ રજૂ કરવાની ધૂનમાં કુસુમને કુંવારી રાખી હોત તો કુસુમનું પાત્ર અધુરું આલેખાયેલ રહી જાત અને હરિણી શી ચકોર કુસુમ ચોક્કસ ધ્યેયવિહોણી સરસ્વતીચંદ્રની ભૂમિકા પર રખડતી ને રઝળતી આપણી દૃષ્ટિએ પડત.

આમ કુસુમને લગ્નગ્રંથીથી જોડીને તેના ભાવી-જીવનની કાર્ય-રેખા લેખકને આપણી સમક્ષ ધર્યા સિવાય ચાલે તેમ હતું જ નહિ. ત્યારે કુસુમ તો ગોવર્ધનરામ-ભાઇનું સૌથી વધારે લાડીલું ને મોંઘું પુત્રી રત્ન. તેને કોઇ મામુલી પાત્ર સાથે જોડવાનું મન ગોવર્ધન-રામભાઇ જેવા વાત્સલ્યમૂર્તિ પિતાને કેમ જ થાય? તેથી જ તેમણે કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના વિવાહ પસંદ કર્યા ને કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રને આત્મલગ્નથી જોડ્યાં. આમ મને તો કોઇ કોઇ વાર સરસ્વતીચંદ્રનો અંત વાંચતાં કુમુદની વૈધવ્યવેદી પર વિરાજેલ કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના યુગ્મનું દર્શન ભવ્ય ને અનુપમ લાગે છે.

આથી વધુ ભવ્ય ને કલાત્મક અંત બીજો કયો હોય શકે, કહીશ?

લી૦ ભાઇના,

વન્દેમાતરમ

આપણી સ્વરાજયાત્રા

અદ્‌ભુત પગલું:

સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે કાકોરી કેસના કેદીઓને છોડી મૂકયાના સમાચાર આજના છાપામાં પ્રગટ થયા છે. જ્યાં મહાસભાનું પ્રધાન મંડળ છે એ પ્રાંતોમાં છેલ્લા એક મહિના થયા રોજ ને રોજ આ પ્રકારના સમાચારો વાંચવા મળે છે. આપણું આખરી નિશાન-પૂર્ણ સ્વરાજ તો હજી ઘણે દૂર છે પરંતુ આવા બનાવો પરાધિન હિંદના ઇતિહાસમાં અદ્‌ભુત હોવાથી પૂર્ણ સ્વરાજની કંઈક ઝાંખી કરાવનારા લાગે છે. હિંદના બીજા પાંચ પ્રાંતો બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, સરહદ અને આસામ, જ્યાં પણ મહાસભાના ૭ પ્રાંતોના જેવી જ પ્રજાકીય સરકારો ગણાય છતાં ત્યાં જે નીતિ ચાલતી હતી તે જ ચાલે છે. ત્યાંની સરકારો અને મહાસભાના ૭ પ્રાંતોની સરકારો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. એક બાજુ એનું એ દમન, એની એ હઠીલાઇ, એનું એ ભયાનક પથ્થરપણું અને નવાબી બીજી બાજુ હાથમાં આવેલી નજીવી સત્તાઓને નિચોવી નિચોવીને કરવામાં આવતું પ્રજાકલ્યાણ, સાદાઇ, સખત પરિશ્રમ, સેવાની નમ્રતા અને આખરી મુકામે પહોંચવાની વ્યાકુળતા. દરરોજના છાપાં વાંચનારાઓ આ બંને વચ્ચેનો ભેદ તુરત જ સમજી શકે એમ છે.

વિરોધીના જ હથિયાર વડે:

આજે માત્ર પ્રધાનો જ નહિ પણ મહાસભાનું મંત્રીમંડળ, ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રના બીજા હિતચિંતકો આ બંધારણમાં રહીને જ પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાના અને પ્રજાની તાકાત વધારવાના પ્રયોગો ને વિચારણામાં રચ્યા પચ્યા રહે છે એ ઉપરથી ટૂંકી નજરે જોનારને એમ લાગી આવે એમ છે કે મહાસભાએ લડાઇનો માર્ગ છોડયો છે, બ્રિટિશ સત્તાને ઉખેડી નાખવાની વાત આજે કોરે મૂકાઇ છે અને જેને હજાર વખત ગુલામી ખતનું નામ આપ્યું હતું તે બંધારણની ઉપાસના સૌએ કરવા માંડી છે. લડાઇની, અસહકાર કે સત્યાગ્રહની આજે વાત નથી થતી એ સાચું છે પણ આજે જે માર્ગે મહાસભા ગતિ કરી રહી છે એ માર્ગ સંતોષનો, બંધારણનો, સ્વીકારનો કે યુદ્ધમાંથી ખસી ગયાનો નથી જ. મહાસભાના મંત્રીમંડળે અને ગાંધીજીએ અનેક વખત સ્પષ્ટ કર્યું છે અને પોતાના આચરણ અને આદેશોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે વિરોધીઓએ આપણા રાષ્ટ્રજીવનના નાશ માટે જે હથિયાર યોજયું છે તેમાં એવી કરામત રહેલી છે કે જો આપણે જાગૃત રહીએ ને શુભ નિષ્ટાથી, રાષ્ટ્રને વફાદાર રહી એનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણી તાકાત ઘટવાને બદલે વધે અને આપણા વિરોધીઓને આંગળાં કરડવા પડે. ગાંધીજીએ હમણાં જ જણાવ્યું કે 'હું ભંગાણ ઉભો નહિ કરું' પણ એ જો

આવી પડશે તો હસતે મોંએ સ્વીકારી લઇશ. બંધારણમાં પડેલી સગવડોનો જો હું મારી શક્તિ વધારવામાં ઉપયોગ ન કરું તો એ બેવકૂફી ગણાય' ગાંધીજીની માન્યતા તો એ છે કે આ બંધારણના ઘડનારાઓની તમામ ધારણાઓ આપણે ધૂળ મેળવી શકીએ એવું આ બંધારણમાં પડ્યું છે. જ્યાં સુધી આ પ્રધાનપદો આપણે સ્વીકાર્યાં નહોતાં ત્યાં સુધી તો આ બધી વાતો કેવળ વાતો જ લાગતી હતી પણ છેલ્લા એક મહિનાના કાર્યથી આપણા પ્રધાનોએ સાબિત કરી આપ્યું છે કે જે માર્ગ મહાસભાએ ગ્રહણ કર્યો છે તે આગે કદમનો માર્ગ છે, પીછેહઠનો નહિ જ. આ માર્ગે પ્રજાને વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ મળી રહી છે અને મહાસભાના એટલે કે પ્રજાના હાથમાં સત્તાના તમામ સૂત્રો સાથે આવે તો શું થઇ શકે તેનો આછો ખ્યાલ આવી રહ્યો છે

રચનાની મનોદશા :

આપણું ભાગ્ય એટલું ઉજળું છે કે પ્રધાનપદના સ્વીકાર પછી મહાસભાના બંને પક્ષો એકત્ર થઇ ગયા હોય એમ આ પ્રયોગને સફળ બનાવવાના કામમાં જ લાગી ગયા છે, છતાં કોઇ કોઇ સ્થળે એ જ વિરોધી મનોદશા દેખાય છે. આ મનોદશા ધીમે ધીમે પલટાતી જાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે. અહીં આપણે વિચારવું તો એ જોઇએ કે અત્યારે સત્તાસ્થાને આટલા જ માણસો છે, આપણે જ એમને મોકલ્યા છે. એમને આપણે તંગ કર્યા કરીએ તો આપણી શક્તિ વધે નહિ પણ ઘટે જ. ગઇકાલ સુધી સરકાર સાથે આપણે જે રીતે કામ લીધું છે તે રીત બદલવી જ જોઇએ અને આજ સુધી આપણી મનોદશા સામાન્ય રીતે સંહારની જ છે તેને બદલે અત્યારે રચનાની કરવી જોઇશે. આપણી અહિંસક લડાઇમાં આવી ભૂમિકાઓ આવ્યા જ કરશે. આપણામાં રચના અને સંહાર એ બંને શક્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો આપણો આ મહાન પ્રયોગ નિષ્ફળ જ જવાનો છે.

યુદ્ધ આવશે જ :

એક પ્રશ્ન સૌના મનમાં ઉઠે છે કે હવે શું યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ જ નહિ આવે? ગાંધીજીએ એક સ્વપ્ન પ્રગટ કરેલું એ રીતે અભૂતપૂર્વ સત્યાગ્રહ કરવાનો સમય શું નહિ જ આવે? અમને એમ નથી લાગતું. અમે એમ માનીએ છીએ કે એ સમય આપણે નહિ લાવીએ હોય તો પણ આવશે જ. દુનિયાભરમાં ડાહી ગણાતી બ્રિટિશ સત્તા અહીં ડહાપણ નહિ વાપરી શકે, સત્યાગ્રહને દૂર નહિ રાખી શકે. એક અસ્પષ્ટ કલ્પના મનમાં આવે છે કે જો બંને પક્ષ પોતાની સત્તા સમજતા જાય અને બુદ્ધિપૂર્વક, કંઇક સહાનુભૂતિપૂર્વક પગલું ભરતા જાય તો સત્યાગ્રહનો સમય ન પણ આવે. આ બંધારણદ્વારા પ્રજાની શક્તિ અને સંગઠન આપણે વધારી શકીએ, થોડુંક પ્રજાહિત કરી એમનામાં એમની દાવાનળ જેવી ભૂખને સહેજ સંતોષી સંપૂર્ણ તૃપ્તિ શક્ય છે એવી આશા પ્રગટાવી શકીએ. સ્વરાજ વિના એમના દુઃખનો સાચો ને કાયમી નિકાલ નથી એટલી ખાત્રી કરાવી આપી શકીએ અને સાથે જ સ્વરાજનું આછું દર્શન પણ આપી શકીએ તો પ્રજામાં એવી શક્તિ પેદા થાય કે જે શક્તિનો સામનો કરવાનું દુનિયાની કોઇ પણ સત્તાથી ન બની શકે. આવી પ્રચંડ શક્તિને જો બ્રિટિશ સત્તા ઓળખી શકે તો લડાઇનો દિવસ ન આવે પણ જગતના ઇતિહાસમાં હજી એવો બનાવ બન્યો નથી. સત્તા હમેશા પોતાના મદમાં ચકચૂર હોય છે અને અંધ હોય છે. એ પ્રજામાં વડવાનળ વ્યાપ્યો હોય તો પણ જોઇ શકતી નથી. એવી સત્તાઓ નાશ પામવાને જ નિર્માયેલી હોય છે. એટલે ભાવી યુદ્ધ નહિ આવવાની સંભાવના હોવા છતાં એ આવશે જ એમ લાગે છે, અને એટલે એ આવશે એવા સ્પષ્ટ ભાન સાથે જ આપણું બધું કામ ચાલવું જોઇએ. આટલી વસ્તુ જો આપણા મનમાં દૃઢ થઇ જાય તો આપણા પ્રધાનપદો કે રચનાત્મક કાર્યો ક્રાન્તિને ગાળી નહિ નાખે પણ વધુ ને વધુ જ્વલંત બનાવશે.

ઉજ્જવળ માર્ગ :

આપણો દેશ દુનિયાભરનો કંગાળમાં કંગાળ અને પતિત દેશ છે છતાં એનું ભાવી જગતની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં ઉજ્જવળ હોય એમ લાગે છે એમ ન હોત તો

આપણને ગાંધી જેવો સુકાની ન મળ્યો હોત, એમ ન હોત તો મહાસભાએ અહિંસાનો પંથ સ્વીકારી આટલાં વર્ષોમાં પ્રજાજાગૃતિનો ચમત્કાર ન બતાવ્યો હોત. આપણે રોજ ને રોજ ખૂનખાર જંગના અને હજારો લાખોની કતલોના સમાચાર વાંચીએ છીએ. હિંસાના અગ્નિમાં આખું જગત પોતાને હાથે જ પોતાનું સર્વનાશ કરી રહ્યું છે એ વખતે હિંદમાં જગતની મહાન સલ્તનત સામે અહિંસક મોરચો માંડયો છે અને એ અદ્દભુત રીતે સફળ થતો જાય છે આપણા યુદ્ધની એક વિશેષતા તો એમાં આપણા પક્ષે પણ ઓછામાં ઓછો રક્તપાત થાય છે એ છે પરંતુ જગત જેમાંથી બોધપાઠ લઈ શકે એવી વિશેષતા તો બીજી છે. આપણે બળવો કરીએ છીએ છતાં આપણે ભારે અવ્યવસ્થા નથી કરવી પડતી. આપણા બળવામાં પ્રજાનું સુખ, સંસ્કાર અને કેળવણી રક્ષા છે. આપણી તાકાતની સાથે સાથે આખી પ્રજાનું માનસ પણ કેળવાતું જ જાય છે, કોઈ પણ હિંસક યુદ્ધમાં આમ ન બની શકે. આપણા યુદ્ધમાં ઉશ્કેરાટને ઓછામાં ઓછું સ્થાન છે. આપણી પ્રજાના હૃદય અને બુદ્ધિ વિકાસ પામતા જાય છે અને પ્રજાકીય સંગ્રામ આગળ વધતો જાય છે. આજનો જ પ્રસંગ લઈએ તો પ્રધાનપદના સ્વીકારથી રાજ્ય વહીવટ ચલાવવાની અને હિંદીઓનું કૌશલ્ય બતાવવાની આપણને જે તક મળી છે તે બીજી શી રીતે મળી શકત? એટલું જ નહિ પણ થોડીક સત્તા દ્વારા પ્રજાકલ્યાણ કરવાની આપણી ભાવનાઓ આપણને રાષ્ટ્રની પુનર્ઘટનાના કામમાં પણ જોડી દીધા છે. હમણાં વર્ષોમાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ બેઠું ત્યારે નિષ્ણાતોને ત્યાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા. ખરેખર આપણું પરમ સૌભાગ્ય છે કે આપણું યુદ્ધ પણ એક રચના સમું બની ગયું છે.

મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એમણે ઘણું કર્યું છે પણ હજુ પૂરું નથી કર્યું એનો અસંતોષ સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ એ માટે આપણે યોગ્ય માર્ગે જ પ્રધાનો ઉપર દબાણ લાવવું જોઈએ. પ્રધાનોએ ઘણું કર્યું છે એ વિષે તો કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી કારણ કે મહાસભાના ૭ પ્રાંતોની સરખામણી કરવા માટે બીજા પાંચ પ્રાંતો પડ્યા છે. આપણે પ્રાંતોને જરા જોઈએ.

બે નમૂના :

સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવો તફાવત પગારનો છે. એક બાજુ પાંચસો અને બીજી બાજુ બેથી ત્રણ હજાર. બંનેનાં રીતભાતમાં પણ દેખાઈ આવે કે એક પ્રજાના સેવકો છે, બીજા પ્રજા સાથે તગેડો છે. આપણે મહાસભાના પ્રાંતોમાં જોયું છે કે મુંબઈએ સેનાપતિ બાપટને છોડયાં, પઠાણી જમીનગીરીઓ પાછી આપી, સંસ્થાઓ ઉપરના પ્રતિબંધો રદ કર્યા. મહેસૂલ અને તગાવીની વસૂલાતની સખતાઈના પગલાંની મનાઈ ફરમાવી શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક ઉપરનો પ્રતિબંધ રદ કર્યો. મદ્રાસે મહેરઅલીને, અને કોહાટદમના કેદીઓને અને કાવત્રાં કેસના કેદી શ્રી. મુકુંદલાલ સરકારને છોડ્યા. મલબારના બીજા ત્રણ રાજદ્વારી કેદીઓને પણ છોડ્યા. મજુરોની હડતાલનું સમાધાન કરાવ્યું. જેલમાં છાસ આપવાનો હુકમ કર્યો. રાષ્ટ્રધ્વજને જાહેર સ્થળો ઉપર ફરકાવવાનો મનાઈ હુકમ રદ કર્યો. સરકારી પેન્શનરોને કોઈ પણ રાજકીય પક્ષમાં ભાગ લેવાની છૂટ આપી. સાલેમ જીલ્લામાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધની યોજના અમલમાં મૂકી. મધ્યપ્રાંતે ક્રાંતિકારી કેદીઓને છોડ્યા. પોલિસોને મહાસભાના રીપોર્ટ લેવા જવાની મનાઈ ફરમાવી, વંદે માતરમ્ ગવાતું હોય ત્યારે ઉભા રહી માન આપવાનું ફરમાન વગેરે. સંયુક્ત પ્રાંતે બેકૂનો પાસેના લેણાની માફી કરી. કલમ ૧૨૪ અને ૧૦૮ પ્રમાણે પકડાયેલા કેદીઓ ઉપરાંત કાવત્રા કેસના કેદીઓને પણ છોડ્યા. સનંદી અમલદારોને પ્રજાના નોકર તરીકે રહેવાનું ફરમાન આપ્યું. સ્પીકર માટે ઈંગ્લૅંડની પ્રથાનો ત્યાગ કર્યો. અને બતાવ્યું કે હિંદનો કોઈ પણ માણસ આઝાદીની લડાઈથી દૂર ન રહી શકે. જાહેર સંસ્થાઓ, મજુર સંસ્થાઓ અને નવજવાન સંઘો ઉપરના પ્રતિબંધો રદ કર્યા. આવું જ બધું બિહાર અને ઓરીસ્સામાં બન્યું.

બીજી બાજુ પંજાબે, સરહદે, બંગાળે, આસામે અને સિંધે દમન ચાલુ જ રાખ્યું. બંગાળે અને પંજાબે તો એમાં હદ વાળી. જમીનગીરીઓની જપ્તી અને નવી જામીનગીરી ત્યાં હજી ચાલે છે. કેદીઓ પ્રત્યેનો ત્રાસદાયક વર્તાવ અને સભા સરઘસો ઉપરના પ્રતિબંધો અને લાઠીમાર ત્યાં સ્વાભાવિક છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે બંગાળના પ્રધાનોએ ચૂંટણી વખતે એક હજારનો પગાર લેવાનું જાહેર કરેલું હોવા છતાં સત્તા હાથમાં આવતા ત્રણ હજાર ઉપાડ્યા અને આસામના પ્રધાને તો પોતાને પ્રધાન થતાં પહેલાં થયેલ પ્રવાસખર્ચના પણ આઠસો રૂપિયા લીધા. જ્યારે મદ્રાસના પ્રધાને પોતાને મળતી રકમનો ત્યાગ કરી એક કિસ્સામાં રેલ્વેખર્ચના આઠ દસ આનાનું જ માત્ર બીલ કર્યું અને બિહારના એક પ્રધાનના પત્ની પાણી ભરીને આવતા હતા ત્યારે પોલિસે એ ઉપાડવાની માગણી કરી પણ પત્નીએ ના પાડી. મકાન ઉપર પ્રધાનની સાથે વાતચીત કરતા બે ચાર ગૃહસ્થો બેઠા હતા તેમાંના એક બોલ્યાઃ 'એમને ઉપાડવા દીધું હોત તો શો વાંધો આવત?' પ્રધાને જવાબ આપ્યો 'તો મારે જાતે જવું પડત' આ બંને સરકારોની તુલના હજી તો આપણે ભવિષ્યમાં ઘણું કરી શકીશું.

આમ છતાં હજી મહાસભાના પ્રાંતોમાં થોડીક સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ છે અને ક્રાંતિકારીઓ જેલમાં પણ છે. પરંતુ મહાસભાની સરકારે ખાત્રી આપી છે કે એ વિષે તેઓ બનતી ઉતાવળે બધું કરી રહ્યા છે.

ગાંધીજીની મુલાકાતઃ

ગયા મહિનામાં એક મોટો બનાવ ગાંધીજી અને વાઇસરોયની મુલાકાતનો બન્યો. પરિણામે સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફારખાન ઉપરનો પ્રવેશબંધીનો હુકમ રદ થયો. બીજું શું થયું તે તો આપણે ધીમે ધીમે જાણી શકીશું, પરંતુ એમાં સમવાયતંત્રની કોઈ વાત નથી થઇ એમ રાષ્ટ્રપતિએ અને ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું છે. એ સ્પષ્ટ જાહેરાત પછી આપણને કશી શંકા ન રહેવી જોઇએ પરંતુ એ વાત કરવાની આ પૂર્વભૂમિકા તો ન હોય! ગમે તેમ હોય આપણે બ્રિટિશ જાળમાં ફસાશું નહિ એમ તો માનવું જ પડશે કારણકે આપણો રાષ્ટ્રીય આત્મા આજે એટલો જાગૃત બન્યો છે.

એક ગંભીર પ્રશ્નઃ

આખા દેશ ઉપર ચિંતાના વાદળાં ઘેરાયાં હોય એવો બનાવ આજે આંદામાનના ઉપવાસી કેદીઓનો છે. આ પ્રશ્ને આખા દેશને ખળભળાવી મૂક્યો છે. રાષ્ટ્રપતિની વાણીમાં આપણે તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ પ્રશ્ન અંગે બંગાળની સરકારે જે વલણ લીધું છે તે દુઃખદ તો છે પણ એ એનો અંત લાવનારૂં છે એમાં સંદેહ નથી. પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપ્યાની વાતો કરનાર સરકાર જ હજીયે આપણા પ્રજામતને ઠોકર મારી શકે છે તેનો પુરાવો આજે મળી રહ્યો છે. આ બનાવથી એટલી તો ખાત્રી થાય છે કે આ તંત્રના મૂળભૂત સ્વરૂપમાં કશોજ ફેર પડ્યો નથી આંદામાનના કેદીઓ ઉપવાસ ઉપર છે અને તસુ તસુ મોતે મરી રહ્યા છે ત્યારે આપણી સરકાર સહાનુભૂતિભર્યા શબ્દોમાં પણ સંપૂર્ણ કડકતા પૂર્વક જણાવે છે કે 'આવા ઉપવાસોને સરકાર નમી શકે નહિં' પરિણામ શું આવશે તે અત્યારે કહી શકાય નહિ, આજે તો કેદીઓની ગંભીર હાલતના સમાચારો આવી રહ્યા છે. સરકાર ત્યાં જવાની અને મદદ પહોંચાડવાની પણ પ્રજાને મનાઇ ફરમાવે છે એ બધું આપણને સાફ સાફ બનાવે છે કે આપણે ગુલામ છીએ.

આવી સરકારો એક વાત ભૂલી જાય છે કે ત્યાં જે પડ્યા છે તે કોઇ સામાન્ય કેદીઓ નથી પણ ભવિષ્યની સરકાર જ છે. મહાસભાના પ્રાંતોમાં આપણે જોઇએ છીએ કે સત્તાસ્થાને આજે એ જેલના પંખીડાઓ જ બેઠા છે, પણ સરકાર હિંમાની વાત આગળ ધરશે અને એ વાત આગળ કરતી વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસને ભૂલી જવાનો ડોળ કરશે. જો દુનિયાનો વર્તમાન ઇતિહાસ આપણે જોઇએ તો જે માણસો માટે ફાંસીના માંચડા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા એ માણસો જ આજે જર્મનીમાં, ઇટલીમાં, રશિયામાં, આયર્લેન્ડમાં રાજ્યના સિંહાસન ઉપર છે. આંદામાનથી પોતાની સજા પૂરી કરીને છુટી આવેલા પાંચ કેદીઓ ત્યાંની સ્થિતિનું કરુણાજનક વર્ણન કરી જણાવે છે કે

" હવે હિંસા અને બોમ્બમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. " જે ક્રાંતિકારી કેદીઓ મહાસભાના પ્રાંતોમાંથી છૂટ્યા તે પણ પ્રજાને મહાસભામાં જોડાવાનો આદેશ આપે છે. એમ આજે આખા ભારતવર્ષમાં મહાસભાનું વર્ચસ્વ જામતું જાય છે અને લોકોના દિલમાંથી હિંસાના માર્ગનો વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે. આવા કાળને સરકારે ઓળખવો જોઇએ અને મહાસભાના હાથ મજબૂત બનાવી હિંસક કૃત્યોને અટકાવવાનો માનવીને શોભે એવો માર્ગ લેવો જોઇએ.

પણ સરકાર નહિ સમજે, સત્તા બનતા સુધી સમજે જ નહિ. એ બળ ઉપર જ ઝૂઝનારી હોય છે એટલે જ્યાં લગી પોતાના કરતાં મોટી સત્તા એ ન જૂએ ત્યાં સુધી એ નમે નહિ: એ મોટી સત્તાનું દર્શન કરાવવું એ હિંદની વિરાટ પ્રજાનું કામ છે. એટલું થશે તો આંદામાનના કેદીઓ "ખૂની" નહિ પણ વીરો બની જશે.

તા. ૨૪ : ૮ : ૩૭

[અનુસંધાન પાનું ૫૩૮થી પુરૂં]

વૃધ્ધો પૂછે– "અલ્યા મોતી! આ રૂપીઆના ઢગલાને પછેડીની ફાંટેયોમાં લેવા માંડીયે ?"

કોઈ શોખીન વણિક પુત્ર વળી જરા ટીખળાઈથી પૂછે– "નાયક! આંખેથી થોડા મરચા ન ચૂંટી આપો ?"

નિરાશ ચહેરે આછું હસતો મોતી નાયક જવાબ આપે–

"એ તો ચાર ઘડીનું ચાંદરણું બાપા! એવા રૂપીઆ રે'તા હોત તો તમને બાપા કે'ત્ત શું કામે નેંહરત બાપા ?"

મધ્યરાત્રિ વીતી જાય. મહિયારીના મધ્યેને ઘેરાયેલી આંખડીઓ ઝોકાવા માંડે, ને મોતી નાયક તેના ભાથી સાથે 'હરાણીયો'ના વેહમાં આ.વે– લોક તાલીઓથી વધાવી લે.

"એ...હ હરાંણીયાં આયાં......."

ખોળામાં ઊંઘી ગયેલાં છોકરાંને વૃધ્ધ પિતાઓ જગાડે

'અલ્યા ઊઠ્યની હેંડય! ઘેર જવા વેર થઇ, હરાણીયાં આયાં જો! જો!" થમકતી હરાણીયાંનું સંતોષી યુગલ તરવારો ઉતારે ને પતી પહેલી મોતી નાયક લલકારે.

"એ...ઈ તરવાયોં હજે રે...તરવાયોં હજે.......

મારો માંણીગર ભાયડો તરવાયોં હજે.......

હરાણીયાંના વેહ પછી ખુશખુશાલ વાતાવરણમાં મોતી નાયક રમતને આરોપે, પ્રત્યેકજણ પ્રફુલ્લિત ચહેરે વિખેરાય.

બીજે દિવસે તો મોતી નાયકને ગામના મહાજન તરફથી દાળભાત શાક અને ખાંડના લાડુનું જમણ આપવામાં આવે! ને રાત્રિના અર્ધભૂખ્યા ને થાકેલો નટ-વર્ગ નિરાંતે ખાઈને ઊંઘે. બે ચાર દિવસ રહીને મોતી નાયક ગામમાંથી થયેલી લખણી ઉઘરાવી લે, વર્ષ દરમ્યાન જેને ત્યાં પુત્રજન્મ થયા હોય ત્યાં હાલરડાં ગાવા જાય અને ઉદાર ખેડૂતો તરફથી વેઢ, વીંટી, શાલ, રૂપેરી હુક્કો કે સવા પાંચ શેર સાકરની ભેટો મેળવે. ગામમાંથી પરવારે એટલે મોતી નાયકનાં ગાડાં ભરાય પાદર જઇને એક વખત છેલ્લી ભૂંગળ વગાડીને ગામને આબાદાનીના આશિર્વાદ આપે. અમારું મિત્રમંડળ તો ત્યાં સુધી તેની પાછળ જ હોય, અમે પૂછીએ,

"નાયક! ફરી ક્યારે આવશો ?"

નાયક આકાશ તરફ આંગળી કરી જવાબ આપે.

"આપોજી વરસે તો આવતા શિયાળે. તમે બધાય ધ્યાન દઇ ભણજો. અને પાસ થઇ જજો. તાં લગણ માતાજી હૌ ને હાજાંહારાં રાખશે તો આવીશું વળી. જાવ ભઇ હવે હો!"

બધાય ગાડાંની પાછળ ચાલતો મોતી નાયક ગામ માંથી આવેલી સાકરની કોથળી છોડે ને અમને બોબે ખોબે વહેંચી વિદાય કરે.

"જાવ ભઈ જાવ! ખૂબ ભણજો હોં! પોર આવીશું" અમે તુરત તો પાછા ન વળીયે, પણ પાછળ જવાનું બંધ રાખી ત્યાંજ ઉભા રહીયે. મોતી નાયક અમારા સામુ ને અમારા ગામ સામુ પાછું વળીવળીને જૂવે. આંખો લુછે, ને નિરાશ કદમે નીચું ઘાલીને ચાલે. તેનો ગોરોદેહ બોચ સુધી હોળેલા કાળા ચકચકીત વાળ, ને રૂપેરી હુક્કામાંથી નીકળતા ધૂમ્રગોટા અદ્રશ્ય થઇ જાય, દૂરદૂરથી આવતો બળદની ટોકરીઓનો મંજુલ રણકો કાને પડતો બંધ થઇ જાય, ત્યાં સુધી અમે લીંબડા નીચે ઉભા રહીને સાકર ફાકી અને ગમ્યું ન્હોતું ને ગમગીન દિલ લઇ ઘેર આવીયે. ને નિરંતે અંતરે સ્લેટ પેન સંભાળી નિશાળે જઇએ. નિશાળમાં પ્રતિવાર પુર માસ્તરની હાજરીમાં અમારા હૈયામાં ઉતરી ગયેલાં મોતી નાયકનો સૂર અમારા બાળકોમાં ગીતું ગીતું ગૂંજ્યા કરે– "અમારે ઓટોને બળી ઝૂંપડી રે!"

મોતી નાયક

: રેખાચિત્ર :

શ્રી. સાંદીપનિ

ગુલાબી ઠંડીની શરૂઆત થાય, અન્નવિહોણી કોઠીઓ ભરાઈ જાય, ખેતરે ખેતરે અનાજના ઢગ ઉપણાતા હોય, ઘાસની ગંજાવર ગંજીઓ પડકાતી હોય, વણીકોનાં વ્યાજ અને ગોર, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, વાળંદ તેમજ ભંગીઓના વાર્ષિક દાપાંમાંથી મુક્ત થયેલ ખેડૂતો કોલતા હોય, સારૂંય ગામ વિપંટી, સત્યનારાયણની કથા, તથા માતાની ઉજાણીઓમાં મશગૂલ હોય ને ગામેગામ ફરતાં મોતી નાયકના ગાડાં રૂમઝૂમ કરતાં અમારે ગામ આવી પહોંચે.

મહાદેવનું મંદિર આવે એટલે હાથમાં ભૂંગળ લઇ બધાં ગાડાંની મોખરે ચાલતો મોતી નાયક ઉભો રહે, ને મંદિરના ઓટલે ચઢી ભૂંગળના ઘેરા હલકારથી શિવજીને વંદન કરીને ગામમાં પ્રવેશે. કેટલાક નાના નાના રૂપાળા કિશોરો, કેટલાક ગોરા લાંબા વાળવાળા પુખ્ત વયના યુવાનો અને કેટલાક વૃધ્ધોથી બનેલ તેના ટોળા સાથે ગામને ચોરે આવીને પડાવ નાખે. ગાડાં છોડાવે, ટોળાના જમણને માટે વ્યવસ્થા કરવાની તેના અમુક કારભારીઓને સૂચના આપે, અને પાછો ચોરાના ચોગાનમાં ઊભો રહી ભૂંગળના હલકારથી ગામને ગજાવી મૂકે. ગામમાંથી ઘરઘરનાં છોકરાં દોડતાં આવે અને "એ ભવૈયા આવ્યા! આવ્યા! મોતી નાયકનું ટોરૂ આવ્યુ" ની બૂમાબૂમ કરતાં તેની આજુબાજુ ફરી વળે.

મોતી નાયકની આજુબાજુ ઉભેલા તમામ નટવર્ગ તરફ ગામના બાળકો અને કિશોરોની દૃષ્ટિ પૂર્ણ કુતૂહલથી ફરી વળે, સૌથી પ્રથમ 'આથી' ને શોધી કહાડી હસવાની શરૂઆત કરે, પછીનો 'જોરૂ' કોણ થશે? કાળકા માતા અને શિવ બોલડીનો વેહ કુણ ભજવશે? સધરા જેસંગ અને જસમા ઓડણમાં કઇ જોડ સારી દીપશે! વગેરે પ્રશ્નોની રસભરી ચર્ચા કરતું અમારૂં વિદ્યાર્થી મંડળ વિખરાય; ને કેટલાક શોખીનો તો ઘેર જઈને માબાપને રીતસરની નોટીસ આપી દે. :—

"ગામમાં ભવાઇયા હોશે તાં લગણ નેહરે નહીં જવાના જાવ" મારા બચપણના વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન મોતીનાયકની ઉમ્મર વીસેક વરસની હશે. આવ્યા પછી બીજે દિવસે મોતી નાયક વહેલો ઉઠીને પરવારે–સહેજ જાડું પણ હીરકોરીયા ધોયાડું બે પાટલીએ ચીપીચીપીને પહેરે. ને ઉપર ચાંદીનો કંદોરો ચડાવે, ફ્લોવાળું લાંબુ અંગરખું પહેરી લે અને કેડ ઉપર

જાડા દેશી ચામડાનો પટો બાંધી તેમાં લાકડાની તરવાર પરોવે. લાંબા ઝુલ્ફાંવાળા વાળમાં ખુશબોદાર ધૂપેલ નાખી બોચી સુધી હોળે, માથા પર બરાબર બંધ બેસતી ચક્રાકારે બાંધેલી કીરમજી રંગની પાઘડી પહેરે, ખભે ગુલાબી રંગની કાનપુરી કામળી ઓઢે, ગળામાં સોનાનો ટૂંપિયો અને પગમાં ચાંદીનો તોડો પહેરી ચડ્ડ ચડ્ડ બોલતાં દેશી પગરખાં ચડાવે, ચલમમાં બેતવે તમાકુ ભરે, ઉપર બાવળના લાલચોળ અંગારા ચરબધ ગોઠવી રૂપેરી હુક્કાને શણગારે, સવા વાર લાંબી હુક્કાની સીસમની નેહું મોંમાં મૂકી ધૂમાડાના આછાઆછા ગોટ કાઢતો ગામમાં ફરવા નીકળે.

સૌથી મોખરે મોતીનાયક ને પાછળ તેનો 'ભાથી' તથા બીજા નટ ગામને ફળીયે ફળીયે ફરે. જે કોઈ મળે તેને જાણે નિકટનો સગો હોય તેમ છૈયાંછોકરાંથી માંડીને ઢોરઢાંખર સુધીની ખબર પૂછે. જમણો હાથ લાંબો કરે અને–

'રામરામ! રામરામ બાપા! ચાલું છું મારો બાપો!' કહી રંગતમાં ચડાવે અને બપોરની કથામાં આવવાનું આગ્રહભર્યું આમંત્રણ આપે.

બપોરના જમણ પછી કસુંબો પી હાથમાં હુક્કો લઈ એના એજ પોશાકમાં તેના તમામ નટવર્ગની સાથે મહાદેવના વિશાળ ચોગાનમાં આવે ને એક વખત ભૂંગળના ભેંકારથી ગામના સીમાડા સુધ્ધાંને ભજાવી મૂકી માણસો એકઠાં કરે. ગામના મુખી મનદારો અને શેઠ શાહુકારોને ત્યાંથી માગી આણેલી લાંબી પહોળી જાજમો પથરાય, વચ્ચે કમરથી ઢીંચણ સુધી ગુલાબી શાલને વીંટાળી ઉભા પગે મોતીનાયક બેસે. ને તેની પાસે તબલા, મંજીરા અને પખાજ વગેરે સાજ લઈને તેનો નટવર્ગ બેસે ને તેમની પાસે ગામના પટેલ અને આબરૂદાર વણિકો હાવકા થઈને બિરાજે.

આજુબાજુ તમામ ખેડૂત મેદની ગોઠવાઈને બેસી સર્વ શાન્ત થઈ જાય એટલે મોતીનાયક એક હળવો ખૂંખારો ખાય, અને તેની સાથેની જીભે સરસ્વતી નીતરે. તુલસીકૃત રામાયણના કોઈ કાંડ તો તેને કંઠે હોય, રામચંદ્રજીએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જગતભરના ક્ષત્રિયોને પડકાર કર્યો કે અમારૂં ચક્રવર્તિત્વ સ્વીકારો અથવા આ અશ્વ બાંધી યુદ્ધનું નોતરૂં આપો. ભાલ જડેલ સોના પત્ર આ મતલબનું કહેણ લઈ પંચકલ્યાણી ઘોડાને દેશ દેશ ફેરવ્યો પણ રામની બીકથી કોઈએ બાંધ્યો નહિ. ત્યારે વનમાં ઋષ્યાશ્રમમાં વસતા તેમના પુત્રોએ બાંધ્યો અને પિતાપુત્રો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું.

આ પ્રસંગનું વર્ણન મોતીનાયક તેની ગ્રામ્યભાષામાં એટલી સચોટ અને વેગવન્તી રીતે રજુ કરે કે પાસે બેઠેલા વણિક પુત્રોની આંખોય ઝનૂનથી લાલ લાલ થઈ જાય, ને આખી સભા વીરરસના વાતાવરણમાં ઉન્મત્ત બની રહે.

હવે મોતીનાયક જરા થાક ખાય, ગામના પટેલ હથેળી ભરીને કસુંબો પાય, ને હુક્કાના બે દમ મારી પ્રસંગ બદલીને ફરી પાછો ચલાવે.

રાવણને મારી રામચંદ્રજી અયોધ્યામાં પધાર્યા, તેવામાં કોઈ ધોબીએ સીતાનો દાખલો આપી ઘરમાંથી ધોબણને કાઢી મૂકી. રાત્રિને વિષે વેશ પરિવર્તન કરી રૈયત હૃદય વાંચવા નીસરેલા રાજાએ તે સાંભળ્યું ને બીજે સવારે રાજાએ સીતાજીને કાઢી કપડે દેશવટો દીધો. તે વખતનું પ્રજાનું આક્રંદ, રામચંદ્રજીની બેધારી તલવાર જેવી કડક રાજનીતિ, અને પ્રજા, પારનગર ને પતિને છોડી વનવાસ વધાવતાં સીતાજીએ કરેલા કરુણ પ્રેમોદ્‌ગારની કથામાં તો મોતીનાયક ભાન ભૂલી જાય, આખી ભૂમિકાને યોગ્ય તેનો કેળવેલો સુરીલો સ્પષ્ટ રણકારવન્તો અવાજ ધીરે ધીરે ગંભીર બનતો જાય. શરીર પરના વીસ વીસ હાથ લાંબા રંગીન રૂમાલના બોકાનામાં હાથવાયનાં છોગલાં મૂકી નાનકડી મૂછોને વળ દેતા બેઠેલા ચરોતરીયા ખેડૂત જુવાનોની પીડીએ પાણી પાણી થઈ જાય. વૃદ્ધોના હુક્કા હાથમાં ને હાથમાં રહી જાય, અને મુખમાંથી "અરે રામ રામ! રાજરાણીઓને એટલેટલું દુઃખ પડેમ..." ની વાણી નીકળે ને મોતીનાયક ફળશ્રુતિ કરે.

ત્યાં તો પાસે બેઠેલા કોઈક બટુકની ટોપી ઉપાડી તેનો 'ભાથી' ઉભો થાય, સદેવંતસાવળીંગા અને ગજરામારૂના બે ચાર દોહરા ચોપાઈ લલકારીને ગંભીરતાભર્યાં વાતાવરણમાં જરા રંગ લાવે, પ્રત્યેકના ખીસામાંથી સ્વચ્છન્દે સોગત દઈને થોડી થોડી ગડાકુ કઢાવે, અને " એ......ય રમતમાં હાંઉ વેલા આવજો...... બાપા ! "નો સાદ પાડી બેસી જાય. મોતીનાયક ઉભો થઈને સૌને રામ રામ કરે, રાત્રે રમતમાં આવવાનું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપે અને મહાદેવને ઓટલે ચડી ભૂંગળનો નાદ દે એટલે સૌ વિખેરાય; ને વેળા છતાં ઘેર જઈ વહેલાં આવવાની આશા સેવતું સૌ કોઇ ઉતાવળું ઉતાવળું પરવારવા માંડે.

રાત્રે તો ગામના ચકલામાં માણસ માતું ય ના હોય, વાજદેની મશાલો વાતાવરણમાં આછાં અજવાળાં પાથરતી હોય, ભૂંગળોના નાદથી દિશાઓ ગૂજતી હોય, બાળકો શોરબકોર કરી મોટેરાંઓની આગળ બેસવા પડાપડી કરતાં હોય, રમતમાં ન ઉતરી શકે તેવા કેટલાંક વૃદ્ધ નરો બધાની વચ્ચે રમતના કુંડાળામાં પાથરણા પર બેસી તબલાં, પખાજ અને કાંસી જોડાંની રમઝટમાં શયરો અને લાવણીઓ લલકારી જન કોલાહલને શાન્ત પાડવાનો નકામો પ્રયાસ કરતા હોય ને ભાથીનો 'વેહ' આવે.

સૌ ગોઠવાઈને શાન્ત થઇ જાય, લાગલાગટ એક કલાક સુધી અવનવાં નખરાં કરીને 'ભાથી' બધાંને પેટ પકડી હસાવી જાય. ત્યાંતો રૂમઝૂમ કરતી ને ડેકવેથી લળી જતી ભુવનમોહિની સમી જસમા ઓડણ પૂરબહારમાં આવે. મોતી નાયકનાં ગુજરાત સંયમ કહેતો, ભરાઉ ને ઘાટીલો, ગૌરવર્ણો દેહ જસમાના 'વેહ'માં બહુ નમણો લાગે, તેમજ નૈસર્ગિક અભિનય, કેળવેલો કંઠ અને મોહક હાવભાવથી જ્યારે...

" અમારી કડયો તો લોઢે ઘડી રે !
અમારે ઓડોને ભલી ઝુંપડી રે ! "

સંભળાવે ત્યારે તો વાતાવરણ થંભી જાય, વરસભરમાં એકજવાર જોવા મળતી આવી રૂપાળી નાજુક નારને ગાતી સાંભળી અભણ એદૂત મેદની ગાંડીઘેલી થઈ જાય. જસમા સતી થયા પછી બીજા નટો બે ચાર 'વેહ' ભજવી જાય ત્યાં તો પાછી માથે છલકાતી હેલ્ય અને તે ઉપર ઝગમગતો દીવો મૂકીને મદભરનયના મણિયારણ આવે.

'ગૈવારી'ના 'વેહ'માં તો મોતીનાયક બાપદાદાના ધંધાની ધીકતી હથોટીના બળે અજબ રંગ જમાવે. સુન્દર વસ્ત્રોની ભભકભરી સજાવટ, કાજળ આંજ્યા નયનોની કાતિલમાર, ધીરી મલપતી ડોલનવતી ચાલ, ને સુરીલા કંઠની છટાથી ખેડૂ જુવાનોને ડોલતા કરી મૂકે. શિરે હેલ્ય અને ઉપર ઝગમગતો દીવો, હાથમાં પચાસેક હાથ લાંબી નીલગુલાબી પાઘડી લઈ ફેરુંદડી ફરવા માંડે. ફરીને ફૂલ ગૂથે, તેના સામુ જોઇને અમને ય ફેર આવી જાય ત્યાં સુધી એકધારી એકજ કુંડાળામાં ફર્યા કરે. જોતજોતામાં આબેહૂબ પાંચ પાંખડીવાળું કમળનું ફૂલ ગૂંથી ધારે હસી પડતા મુખે પાસે બેઠેલા પટેલના હાથમાં મૂકે—પલળી ગયેલા પટેલ ઉચ્ચારે – " એ......ય આપણા પાંચ રૂપીઆ ! "

ત્યાં તો હાથમાં ભૂંગળ લઇને એકદમ ભાથી ઉભો થઇ જાય,ને

"એ...ય જેઠા બાપાના પાંચ રૂપીઆ...! વાહ બાપા વાહ ! બોલ્ય પરમાણ ! ધણી ખમા મ્હારા દાબડાંને ! બોલો ! બોલો મ્હારા બાપા ! બોલો !"

ભૂંગળ વગાડે ને જનતાને પાણી ચઢાવે-સૌના ગજા પ્રમાણે નહિ પણ ઘર પ્રમાણે લખાણી થાય. ને મોતી નાયક પાછો જાદુગર બનીને આવે, રૂપીઆના કાંકરા કરે, માટીની બરફી બનાવે, પાણીનું અત્તર બનાવે, ને ન્હાનકડા આંબાને કેરીઓ લટકાવે.

છોકરાં પૂછે– "મોતી ભાઈ ! અમે બરફી ખાવા માંડીયે ?"

જુવાનો પૂછે–"મોતીભાઇ ! અમે અત્તરની શીશીઓ ભરી લઈયે ?"

[અનુસંધાન ૫૩૫ મે પાને]

પ્રમુખ કોણ થાય?

'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' નું ૧૭મું સંમેલન આવતા ડિસેમ્બરમાં અહીં આપણા શહેરમાં જ મળવાનું છે. આ સંમેલનના અને વિભાગોના પ્રમુખ કોણ થાય એ વિષે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ ગુજરાતના પત્રો ને માસિકોના તંત્રી પાસે સૂચનો માગ્યાં છે. અમને આશા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય સેવકોના નિકટ પરિચયનો જેમને અભાવ છે એવી કરાચીની જનતા ને ગુજરાત-બૃહદ્‌ગુજરાત પ્રમુખનો કોયડો ઉકેલવામાં મદદ કરશે.

અમારું મંતવ્ય આ પ્રમાણે છેઃ આ વખતના સંમેલનનું સુકાન ગુજરાતના સમર્થ કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરને સોંપાય. એમની યોગ્યતા વિષે કોઈ શંકા આણી શકે એમ નથી. સાહિત્ય અને જીવન પરસ્પરનાં પોષક હોવાં જોઈએ એવી માન્યતા ધરાવનારાઓ માંહેના અમે છીએ એટલે જેમણે વીસ વીસ વર્ષ સુધી માત્ર શબ્દબદ્ધ સાહિત્ય રજુ કરીને જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને ગુજરાતમાં પ્રસરાવવા માટે પરિશ્રમ સેવ્યો છે એવા કાકાસાહેબનું નામ જ અમે રજુ કરીએ છીએ. કાકાસાહેબને પ્રમુખસ્થાને લાવવાની પાછળ એમની સેવાની કદર તો રહી જ છે, પણ એટલું જ નથી. અમને એમ લાગે છે કે એમના હાથમાં સૂત્ર સોંપવાથી પરિષદ એના જૂના ચીલામાંથી બહાર નીકળશે અને વાસ્તવિક જીવનને લગે રાખવામાં ઉપયોગી થશે.

ગુજરાત-બૃહદ્‌ગુજરાતના વાતાવરણમાં પ્રમુખ તરીકે આજે ત્રણ નામો બોલાય છેઃ શ્રી. કાકા કાલેલકર, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર. કોઈ કવિ નાનાલાલના રીસામણા છોડાવવાની પણ વાત કરે છે. અમને લાગે છે કે કવિશ્રીના રીસામણા છૂટશે નહિ અને એમને નવાયુગની સાથે પગલાં માંડવાની ઇચ્છા જાગશે નહિ. એટલે સવાલ તો કાકાસાહેબ, મુનશી અને ઠાકોર વચ્ચેનો જ છે. આ સ્થળે ત્રણેયના ગુણદોષ ચર્ચવા તે વ્યાજબી નથી પરંતુ અમને એમ લાગે છે કે જો શ્રી. ઠાકોર પ્રમુખસ્થાને આવે તો સંમેલન એનો જૂનો ચીલો નહિ છોડી શકે. શ્રી. મુનશી વિષે વધુ નહિ તો આજે એટલું તો વિચારવું જ જોઈએ કે તેઓ મુંબઈ સરકારના ગૃહમંત્રી બન્યા છે. એમના માથા ઉપર ભારે જવાબદારીઓ પડેલી છે. તેઓ આપણને શી રીતે દોરશે? સંભવ છે કે તેઓ ગૃહમંત્રી બન્યા છે માટે જ એમને પ્રમુખ તરીકે રાખવાનો આપણને લાલચ થાય. કરાચીના ગુજરાતીઓને એમની શોભાથી મોટા દેખાવની ઇચ્છા થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેમના દિલમાં સંમેલનના હિતાહિતનો ખ્યાલ હોય તે એવો વિચાર ન કરી શકે. સંમેલનને કાર્યશીલ અને નવા યુગના કિરણો ઝીલનારી બનાવવી હોય તો જે પોતાના હાથથી જ સાહિત્ય અને કલાનો માનવી છે અને જેણે એક

યા બીજી રીતે સાહિત્ય-કલાની જ ઉપાસના કરી છે. એવા કાકાસાહેબને જ સર્વાનુમતે ચૂંટી કાઢવા જોઈએ. ગુજરાતની જનતાને માલૂમ હશે કે કાકાસાહેબ આજે પણ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનું અને રાષ્ટ્રલિપીનું કામ કરી રહ્યા છે અને સાહિત્ય-સેવકોને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

વિભાગીય પ્રમુખો :

વિભાગીય પ્રમુખોની બાબતમાં અમારો મત આ છે: સાહિત્ય-વિભાગના શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા, પત્રકારત્વ વિભાગના શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ઇતિહાસના શ્રી. નાનાભાઇ અને અર્થશાસ્ત્રના શ્રી. નરહરિ પરિખ એમ થવા જોઇએ. બીજા વિભાગોને કોણ ન્યાય આપી શકે એ વિષે અમારી પાસે અત્યારે પૂરી માહિતી નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા વિભાગોના સંપૂર્ણ ન્યાય આપવાને શક્તિ આ સાહિત્ય સેવકોમાં છે એમ અમે માનીએ છીએ અહીં રજુ કરેલા નામો ગુજરાતને અજાણ્યા નથી. શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિવેચક, વાર્તા લેખક અને સાહિત્યકાર છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાની હારમાં ઉભા રહી શકે એવા તત્ત્વચિંતકો ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ મળી શકે એમ છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડું છે એમ એમના અનેક લેખોથી આપણે જાણી શકીએ એમ છીએ. શ્રી. મેઘાણી સાહિત્યકાર પત્રકાર છે. શ્રી. નાનાભાઇ ઇતિહાસના અને શ્રી. નરહરિ ભાઇ અર્થશાસ્ત્રના ભારે અભ્યાસી છે એ કરાંચીમાં બહુ ઓછા માણસો જાણતા હશે.

શ્રી. કાકાસાહેબ સમેત આ આખું મંડળ જો કરાંચી પધારે-અમને આશા છે કે કરાંચીના આમંત્રણને તેઓ પાછું ન ઠેલી શકે-તો કરાંચી આજ સુધીમાં નહિ જોયેલા જ્ઞાનધનનો પરિચય કરી શકશે.

સ્વાગત પ્રમુખ :

સંમેલની સફળતા વિષે ખાત્રી હોવા છતાં મનમાં એ રહ્યા કરે છે કે આજે કરાંચીના સાહિત્ય રસિકોમાં જે મતભેદ ઉભા થયા છે અને દિવસે દિવસે ઉગ્ર બનતા જાય છે તે આખર સુધી ટકી રહેશે તો? અમને તો એવી આશા છે કે પ્રમુખોની ચૂંટણી પહેલાં આ મતભેદો શમી જાય અને કરાંચી એકરૂપે ગુજરાત સમસ્ત ઉભું રહે. અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં ક્યારેક એમ પણ થઇ આવે છે કે કદાચ છેવટ સુધી આ જ સ્થિતિ રહેશે અને ગુજરાતથી પધારેલા મહાનુભાવો પાસે આપણે લજ્જાથી નીચું જોવું પડશે. આજના મતભેદના કારણો અને ગુણદોષમાં ઉતર્યા સિવાય અમે એમ તો કહીએ છીએ કે શ્રી માંકડ જેવા જો પરિષદથી દૂર રહે તો એ કરાંચી માટે સૌભાગ્ય નહિ ગણાય. કરાંચીમાં સ્વાગત પ્રમુખ કોણ થશે એ વિચાર પણ અમને આવે છે. સ્વાગત મંત્રીઓની ભરતીમાં કોઇ ધનપતિને એ સ્થાન અપાવશે એવું વાતાવરણ જણાય છે, પરંતુ અમારો મત તો એ છે કે કરાંચીના સ્વાગતપ્રમુખના સ્થાને શ્રી. માંકડ જ શોભે.

સ્થાનિક કારોબારી સભાનું સંચાલન અને કાર્યપદ્ધતિ જોતાં એમ તો લાગે છે કે પરિષદમાં કરાંચીના મેંબરો ગુજરાતીઓ સાથ આપશે અને મહેમાનોનું પૂરેપૂરું સ્વાગત થશે. પરિષદના સમયે કરાંચીના ગણ્યાગાંઠ્યા સાહિત્યસેવકોમાં આગળ પડતા ગણાય એવા સજ્જનો દૂર રહ્યા હશે તો એટલી પરિષદને ઝાંખપ લાગશે. સમેલનમાં રસ લેતા તમામ સજ્જનોને વિનંતિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે કે કોઇ પણ રીતે આ મતભેદ દૂર કરો. મતના આ ઝઘડામાં રસ જેમને જોઇતાં હોય તેમને ભોગવવા દો અને સમસ્ત કરાંચીની જેવી શોભા છે તેવું સંગઠન ગુજરાતને બતાવો.

ગ્રંથસ્વામિત્વનો અધિકાર :

ગયા મહિનામાં ગ્રંથસ્વામિત્વના અધિકારને અંગે એક મહત્ત્વનો બનાવ બની ગયો. 'હિઝ-માસ્ટર્સ વૉઇસ' નામે જાણીતી ગ્રામોફોન રેકર્ડ કંપની સામે શ્રી. મેઘાણીએ પોતાના સાત ગીતો પરવાનગી સિવાય ઉતારવા બદલ નુકસાનીનો દાવો માંડેલો. ત્રણ વર્ષ સુધી એ કેસો ચાલ્યા પછી હમણાં એનું ઘરમેળે સમાધાન થયું. સમા-

ધાન થયું એટલે બીજું સંકેલાઈ ગયું એમ નહિ પણ ગ્રામોફોન કંપનીએ શ્રી. મેઘાણીના અધિકારોનો સ્વીકાર કર્યો અને રૂા. ૩૦૦૦ રોકડા આપ્યા. અને આ ગીતોની પોતાના પાસે સીલકમાં હોય તે તમામ રેકોર્ડોનો નાશ કરવાનું કબૂલ્યું. સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આ બનાવ અત્યંત મહત્ત્વનો છે. આપણે ત્યાં લેખકોની દશા શી છે તે તો અવારનવાર આપણે સાંભળીએ છીએ, પરંતુ એ અત્યંત નબળો હોવાથી એના સર્જનનો એટલે કે માલનો ગમે તે માણસ ઉપયોગ કરે, એમાંથી પૈસા પેદા કરે કે ગમે તે કરે છતાં એ કશું જ ન કરી શકે એવી સ્થિતિ લગભગ આજ સુધી રહી છે. આ પ્રકરણ અંગેનું શ્રી. મેઘાણીનું વિસ્તૃત નિવેદન ઘણાખરા પ્રકાશકો, સંગ્રાહકો, સંયોજકો અને સંપાદકોએ લેખકોએ, ખૂબ ઝીણવટથી વાંચવું ઘટે એમ અમે માનીએ છીએ. એવી આશા રાખીએ કે આ પ્રસંગ પછી સાહિત્યના ધંધામાં પડેલા આ તમામ વર્ગો એક બાજુ લૂંટનો અને ચોરીનો ધંધો છોડે અને બીજી બાજુ પોતાના અધિકારો હોય તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ મેળવે. શ્રી. મેઘાણીએ લેખકોની પોતાના હકો સંરક્ષવા વિષેની કંગાલ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે સાવ સાચું છે પણ એ માટે સેવાભાવી વકીલોની દયા માગવા કરતાં લેખકોએ જ પરસ્પરને સહાયરૂપ થવા માટે 'લેખક મંડળ'ની સ્થાપના કરી લેવી જોઈએ. એવા મંડળની વ્યવહારૂ યોજના આજે કોઈ રજુ કરે તો તુરત જ અમલમાં આવી શકે એમ અમે માનીએ છીએ. આવું મંડળ અસહાય લેખકના હકોનું તો રક્ષણ કરશે જ પણ બીજી રીતે પણ લેખકોને જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હશે ત્યાં ત્યાં તેની પડખે ઉભું રહી તેને ન્યાય અપાવશે.

અવલોકનો

હંસી–અનુવાદક વિપીન વૈદ્ય, પ્રકાશક બાબુભાઈ પ્રાણજીવન વૈદ્ય. વૈદ્ય ભુવન. જેતપુર. (કાઠિયાવાડ), કિંમત બાર આના

આ પુસ્તક ઇબ્સનના 'Wild Duck' નો અનુવાદ છે. અનુવાદ તરીકે આ નાટક ઘણું સરસ છે. મૂળ વસ્તુ, આયોજન અને સંકલન પણ સુંદર છે. આમુખના લેખક શ્રી. મનુભાઈ વૈદ્ય ઇબ્સન અને એની કૃતિઓની સારી આલોચના કરતાં બે અગત્યના પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે. સાહિત્ય ખાતર વધુ સારું કે રૂપાંતર વધુ સારું? પરભાષામાંથી આપણી ભાષામાં વધુ અસરકારક ભાષાંતર કે અનુવાદ? અને આ પ્રશ્નોની એમનાં પોતાનાં મંતવ્યો અનુવાદની તરફેણમાં રજુ કરતાં સારી છણાવટ કરી છે.

અનુવાદ કે ભાષાંતર? મને પોતાને ભાષાંતર વધુ ગમે છે. અનુવાદ કરવા માટે તો સ્વતંત્ર સર્જન જ ઉભું કરવું પડે. મૂળ કથાનકમાં રહેલ મહત્ત્વને ઉઠાવી આપણા સમાજનું તેને વાતાવરણ આપી નવું સર્જન આપીએ તો જ તે મૂળમાંની અમર વ્યક્ત કરી શકે.

'હંસી'નું કથાનક આ પ્રમાણે છેઃ બે ભાગીદારો છે, એક ભોળો સજ્જન, બીજો "ખાડે ફરે" ચડેલો. ભાગીદારીમાંથી સરકારી ગુનો ઉભો થાય છે. એક આરોપીથી ખસી જાય છે, બીજો પાયમાલ થઈ જાય છે. ચાલાક ભાગીદારથી તેની નોકરડીને ગર્ભ રહે છે. એ પાપ છુપાવી દેવા અને પોતાના આગલા દુઃખી ભાગીદાર પર ઉપકારનો આડંબર કરવા ભાગીદારના છોકરાને એ નોકરડી 'વળગાડી' દે છે અને ધંધાનું પણ સાધન કરી આપે છે ભલે તેમ બન્યું હોય પણ એ નવપરિણીતા તો સુખી થાય છે. એમનો સંસાર કિલ્લોલનો પંદર વર્ષ સુધી ચાલે છે. એ બેની દીકરી પણ ચૌદ વર્ષની થઈ જાય છે એ પોતાની પુત્રી નહિ હોય એવી શંકા કોઈ વાર પણ 'બાપ'ને થતી નથી. "બાપ દીકરી" વચ્ચે ખૂબ સ્નેહ છે. પણ 'બાપ' કરતાં તે વધુ સ્નેહ તો

છોકરીને તેની પાળેલી "હંસી" ઉપર છે કે જે પેલા શેઠે આપેલ હતી એવામાં શેઠનો છોકરો ઘણાં વર્ષો પછી ત્યાં આવે છે. એ બધું જાણતો હોય છે. પેલાં દંપતિ અને એમની 'પુત્રી' ભ્રમમાં જીવે તે કરતાં સત્ય જાણ્યા પછી વધુ નિકટમાં આવીને તેઓ જીવે તો સુખી થાય એમ માની તે બધું ખુલ્લું કરે છે. પણ આનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. 'બાપ' ઉપર પોતાનો ઘણોજ પ્રેમ છે એ બતાવવા 'પુત્રી' પોતાની વહાલી હંસીને પિસ્તોલથી મારવા જાય છે પણ તેનો ભોગ એ પોતે જ થઇ પડે છે. 'બાપ' એ પછી સાચો બાપ થાય છે.

જગત ભ્રમણામાં જ સુખી થઈને જીવી શકે છે. શા માટે એમાં 'સત્ય'ની ધાળમેળ કરીને હળાહળ ઉપર લાવવું?

આજ વાર્તાને, આજ વસ્તુને આપણી ભાષાના પાત્રોમાં ઉતારવાં એટલે એ અનુવાદ નથી થઇ જતો. મંગેશ 'પીએ છે' એ વાત નાની હંસા સરળતાથી બોલી જ કેમ શકે? જેનો મુશ્કેલીથી ગૃહવ્યવહાર ચાલતો હોય તેવા એક સાધારણ ફોટોગ્રાફરના બાપ ઇશ્વરરાયને પોતાનો શિકારનો શોખ પૂરો કરવા ઘર પછવાડે એટલાં કબુતર અને એવડો વાડો ક્યાંથી મળે? નાની હંસા હંસીને પીસ્તોલથી મારવા જાય અને એવી બીજી વાતો આપણા સમાજના વાતાવરણમાં ભળે જ કેવી રીતે? જેમ દારૂની ટેવવાળા મંગેશને 'દેવી ભક્ત' કેરવો પડ્યો એમ બીજું પણ ઘણું બદલવું પડે આટલું બધું બદલવા જતાં મૂળ લેખકના પ્રતિભા બરાબર જળવાવી શકાય ખરી? તો સારી વાત એ નથી કે ભાષાંતર જ કરવું? મૂળ કથાગાંનાં જ નામો આવતાં હોય તો શું થયું? સાચું વાતાવરણ અને સાચી અસર વધુ સારી રીતે એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય એમ અમારૂં માનવું છે

વિધિના વિધાન: અનુવાદક: પ્રકાશક: અને કિંમત ઉપર પ્રમાણે.

આ પુસ્તક ઇબ્સનના Warriors at Hegeland નો અનુવાદ છે. "હંસી" વાંચ્યા પહેલાં આ નાટક વાંચ્યું હોય તો ઇબ્સનની શક્તિ વિષે અથવા અનુવાદની આવડત વિષે આપણે ખાસ કંઇ સારૂં ન બોલી શકીએ. આ નાટક મૂળ મેં વાંચેલ નથી એટલે અનુવાદકે કેટલી છૂટ લીધી હશે તે કહી શકું નહિ, "હંસી" (Wild Duck) મૂળ વાંચેલ છે તે પરથી અનુવાદકની શક્તિની મારા પર સારી છાપ પડી છે.

અનુવાદ કરવાની બાબતમાં પુસ્તકની પસંદગીનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જોઇએ. જે વસ્તુ આપણા સાહિત્યમાં મૌલિક એટલી સારી ન ઉતરી હોય, ન ઉતરી શકી હોય કે ન ઉતરી શકતી હોય તેવાં જ પુસ્તકોનો અનુવાદ થવો જોઇએ. આ પુસ્તકમાં જે વસ્તુ છે, જે પાત્રાલેખનની સુંદરતા અને સચોટતા છે તેવું આપણા સાહિત્યમાં ઉતરી ચૂકેલ છે, એથી અનેક ગણું સારી રીતે ઉતરેલ છે. આપણી જુની રંગભૂમિને લક્ષમાં રાખીને અનુવાદ કરેલ હોવાથી હું ધારૂં છું કે અનુવાદકની એ વિષયમાં પુરતી આવડતની ખામીને લીધે પુસ્તક સુવાચ્ય નથી અને તેથી પાત્રો મગજપર પકડી જોઇએ તેવી અસર પાડી શકતાં નથી. બધું 'હોકારા' અને 'દેકારા'માં જ તણાઇ જાય છે. તેમાં વળી કમલેશ કાઓ વચ્ચે આવી પડતાં એટલી બિચારા મૂળ પુસ્તકોને પણ કમબખ્તી બેસાડી દીધી.

માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ:- સંચાલક: અધ્યાપક જે. સી. કુમારપ્પા, પ્રકાશક: નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. મૂલ્ય આઠ આના.

વિશાળ બગીચા જેવા ગુજરાતમાં ખેડા એક માતબર જિલ્લો છે અને માતર તાલુકો એમાં સૌથી વિશેષ ફળદ્રુપ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૯-૩૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અધ્યાપક અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ મળી માતર તાલુકાની આવક, ખર્ચ, એનાં કારણો અને પરિણામો અને એ દ્વારા હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપવા તપાસ કરી. આ એક જ તાલુકાની તપાસ છે પણ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આવી ઘણી તપાસો અને

હજુ વધુ ઝીણવટથી કરવામાં આવે તો દુનિયામાં ચાલી રહેલાં આજનાં તમામ અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં મોટા ફેરફાર કરવા પડે. આવા સમૃદ્ધ તાલુકાની સ્થિતિ કમકમા ઉપજાવે એવી છે તો દેશના બીજા ભાગોની હાલત કેવી હશે એની સહેજે કલ્પના થઇ શકે.

ગામડે ગામડે ફરી જેટલાં કુટુંબોએ રાજીખુશીથી પોતાની હકીકતો આપી તેના ઉપરથી અને કંઇક સરકારી દફતરો ઉપરથી તારવીને અહીં ટૂંકાણમાં છતાં ઘણી નક્કર અને ચોક્કસ વિગતો ચીવટતાથી રજુ કરવામાં આવી છે; વાચતા આપણું મગજ ઝણઝણે એની સાથે એ સંબંધે વિચાર કરવા લાગી પડે છે.

આપણા દેશમાં ગરીબી ઘણી જ છે, ખેતીમાં કસ રહ્યો નથી, સરકારી કરવેરા ઘણા આકરા છે અને સખ્તાઇથી વસુલ કરવામાં આવે છે એ હકીકતો આપણે વારંવાર બોલીએ છીએ પણ એ બોલતી વખતે આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી હોતો કે એ ગરીબી એટલે કેટલી ગરીબી, ખેતીમાં કમ નહિ એટલો કસ, કરનો બોજો વધુ એટલે કે કેટલોક વધુ. આપણી સામાજિક રૂઢિઓ આ રાંકું ઘણું ધન ખેંચી જાય છે એમ આપણે બોલીએ છીએ પણ શું ખરેખર એમ છે? આ પુસ્તકના આંકડાઓ ઘણી જ ચોક્કણી વાતો કહે છે.

થોડાંક અવતરણો નહિ તો સાર આપવાની ઇચ્છા થઇ આવે છે, મૂળ પુસ્તક દરેક વાંચે અને આપણે શા માટે સ્વતંત્ર થવું છે એ એવું ચોકસાઇથી સમજી લે કે કોઇ દિવસ દિલ એની ધૂનમાંથી પાછું ન હટે.

મરણ પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું જ ગયું છે, તેનું કારણ ખેતીમાં કંઇ રહ્યો નથી તે છે. પૂરતાં પોષણના અભાવે અને મજૂરી કરવાની ઉંમર બહુ વહેલી શરૂ થઇ જતી હોવાથી જીવનશક્તિ બહુ વહેલી ખલાસ થઇ જાય છે. અકાળે વૃધ્ધ બનેલ માબાપોનાં બાળકો તો માબાપોથીયે ઉતરતાં કસવાળાં રહ્યાં છે.

અહીં ખેડુતના જીવનની જરૂરિયાતોમાં ખોરાકના ૭૦ ટકા ખર્ચ જાય છે જ્યારે અમેરિકામાં ૫૦ ટકા ખોરાક માટે જાય છે. આનું કારણ એ કે સસ્તોમાં ખોરાક ઘણો જ ઉતરતો હોય છે અને મનને મળતાં ખોરાક દ્વારા શરીરને જે શક્તિ મળે છે તેવું હિંદુસ્તાનના ખેડૂતને માટે નથી રહ્યું. આપણા ખેડૂતને મનનો ખોરાક પૂરો પડી શકે તેવું કયું સાધાન છે?

માત્ર લૂખું સૂકું ખાવું અને સાધારણ ઘરોમાં રહેવું અને ક્યારેક માંદા પડયે ગરીબડી દવામાં થોડા પૈસા ખરચવા—આટલા જ માટે એક માણસને વરસે ઓછામાં ઓછા સો રૂપીઆ તો જોઇએ જ, એટલે કે સરેરાશ પાંચ માણસના કુટુમ્બના નિભાવ માટે વરસે પાંચસો રૂપિયાની કમાણી થવી જોઇએ. આમાં વૃધ્ધાવસ્થા માટેના કરકસરની તો વાત જ નથી કરી. પણ ખેતીમાં પાંચસોની કમાણીને બદલે ઘણાંને પાંચસોની ખાધ જ ખમવી પડે છે.

આખા તાલુકાની સરાસરી વાર્ષિક આવક કુટુમ્બ દીઠ રૂા. ૬૭ છે. ૧૨૧૫ કુટુમ્બોમાંથી ૮૬૧ કુટુમ્બોને તો ખોટ જ આવતી હોય છે.

સરેરાશ આવક રૂા. ૬૭ જ હોવા છતાં લગ્ન અને મરણના જ પ્રસંગો પાછળ વર્ષે રૂા. ૧૦૧ સરેરાસ ખર્ચાય છે એ જાણી આપણને આપણી મૂર્ખાઇ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે પણ લેખક એ પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી બતાવતા. એઓ કહે છે કે આટલું તો આપણા શહેરી મધ્યમ વર્ગનાં કુટુમ્બો સિનેમા અને હોટેલોમાં વાપરે છે જ્યારે આ તો એમને માટે આનંદના એક માત્ર પ્રસંગ ઉપર જોઇએ જ.

પણ આને ગામડાની કરજદારીનું કારણ જેમ સરકાર બતાવે છે તેમ આપણે પણ ન કરવા માંડ્યું. સરકાર આમની પાસેથી શું કર લે છે તે જૂઓ: તમને મહિને સોળ જ રૂપિયા પગાર મળતો હોય અથવા કહો કે વર્ષે તમારી કમાણી રૂા, ૨૦૦ હોય અને તમારા ઉપર ઇન્કમટેક્ષ પડે તો? અરે વાર્ષિક રૂા. ૨૦૦૦ ની કમાણી ઉપર ઇન્કમટેક્ષ લેવાની ન ગણવાનાં કારણો રજૂ થએલા છે. પણ ખેડૂની દાદ સાંભળનાર કોણ? અને ધારો કે તમારી વાર્ષિક રૂા. ૨૦૦૦ ની કમાણી

ઉપર ૬૦૦૦ રૂપિયાનો કર લેવાતો હોય તો? તમે મરવું પસંદ કરો પણ હું ધારું છું કે કર તો ન જ ભરો. કર બહુ તો રૂપિયે એક આનો હોઈ શકે, પણ ખેડૂતને તો રૂપિયે (આ તાલુકામાં) પોણા બે રૂપિયા કર દેવાનો હોય છે, આ બધું જલદીથી સમજી જવાય એવી રીતે નથી હોતું પણ અધ્યાપક કુમારપ્પાએ વિધવિધ આંકડાઓ મેળવી તે પરથી તારવી આપ્યું છે તે આવી રીતેઃ એક એકર જમીનના ટૂકડાની કિંમત ૧૦૦ રૂ. હોય તો તેવા ટૂકડા ઉપર વાર્ષિક ૪ રૂપિયા સરકાર મહેસૂલ તરીકે માગે એટલે કે જો ૧૦૦ રૂપિયા ઉપર વ્યાજ ૬ રૂ. મળતું હોય તો તે ૬ રૂપિયાની આવક ઉપર ચાર રૂપિયા, એટલે કે કમાણીના ૬૬ ટકા સરકારને આપવા. પણ આ તો સામાન્ય સ્થિતિની વાત થઇ, ઘણાં ભાગમાં તો ૧૦૦ રૂપિયાની કિંમતની જમીન ઉપર દશ રૂપિયા મહેસૂલ આપવાનું નીકળતું હોય છે

આ મહેસૂલની વસૂલાતના હપ્તા એવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે જ્યારે માલ ખેતરમાંથી ઘરમાં ન પહોંચ્યો હોય, એટલે સતામણીથી ડરી ખેડૂત શાહુકાર કે કાધિયાઓ પાસેથી પૈસા લઇને સરકારને ભરે અને પછી માલ તો ઘર ખર્ચમાં ચટણી થઇ જાય એટલો જ હોવાથી શાહુકારનું દેણું ઉભું જ રહ્યું હોય છે. આ ઉપરથી એ ચોક્ખું થાય છે કે આવક પર કર નાખવાને બદલે મૂડી પર કર નાખવાથી એ કર આવક કરતાં વધી જાય છે અને એવો કર ભરતાં ખેડૂતને ઊંડા કરજમાં ઉતરવું પડે છે.

અને આટલા જબ્બર કરના બદલામાં સરકાર લોકોને આપે છે શું? નહિ નિશાળની સગવડ, નહિ દવાની સગવડ, નહિ પાણીની સગવડ, નહિ રક્ષણ કે નહિ ટપાલ; આપે છે કેવળ મૂખી-પટેલો મારફત ત્રાસ અને મામલતદાર-ફોજદાર કે બડા લાટ મારે વેઠ.

આજ સુધી આપણને બધા સમજાવતા આવ્યા છે કે હિંદુસ્તાનની માથા દીઠ સરેરાશ આવક રોજના પાંચ પૈસા છે, સાત પૈસા છે, ચાર આના છે ઇત્યાદિ. પણ આ તપાસને અંતે એવું જણાયું છે કે થોડા લાખો-પતિઓને બાદ કરવાં માટે ગામડાંમાંથી જ જો સરાસરી તારવવામાં આવે તો વધુમાં વધુ સાત પાઇ આવી શકે સાત પાઇમાં માણસ બાદશાહીથી રહી તો શકે જ.

લેખકે ઘણાં સુંદર અને ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે. સરખી રીતે, સારી રીતે ખાતાંપીતાં અને રહેતાં જે વધે તેના ઉપર સરકારી કર પડે તેવું કરવું ધોરણ હોવું જોઇએ જો કે આજે તો ખેડૂતોની એ સ્થિતિ છે કે મોટા ભાગને ખાવાપીવા માટે સૂકો રોટલો મળે તેટલું જ ખેતરમાંથી મળે છે અને અને ઘણી વાર આ મોટા ભાગે જો આગલા પાંચ વર્ષ કંઇ બચાવ્યુ હોય તો એ યે ગૂમાવવું પડે. ત્યારે સૂકો રોટલો કાઢવાની તો વાત ક્યાં જ રહી?

છતાં આવી ખેતીને ખેડૂતો કેમ વળગી રહ્યા છે! હા ખરૂં છે, પણ તો બીજુ કરે શું? અને હાથમાં કંઇક જમીન હોય તો એ એક પ્રકારની આબરૂ પણ બે ના! આબરૂ ખાતર માણસ જાન પણ નથી દેતો! એ શાખ જાળવવા ખાતર માણસ શું કરવા તૈયાર ન થાય?

લેખકે કેવળ પોતાની જ તપાસ ઉપર આધાર રાખીને બધા નિર્ણયો નથી આપ્યા. હિંદુસ્તાનમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં જ્યાં આવી રીતની કંઇક તપાસ થએલ હોય તેના પુરાવા ઉપરથી પોતાના નિર્ણયોને પાકા કર્યા છે. પ્રકરણોની શરૂઆતમાં જુના શાસ્ત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા રાજા અને ખેડૂતના સંબંધમાં સુંદર શ્લોકો ટાંકીને પ્રકરણ તરફ આપણને અભિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકના અવલોકનમાં આખું પુસ્તક તો કેવી રીતે રજુ કરી શકાય પણ સૌને એ વાંચવાનો આગ્રહ છે અને એવી બીજા તાલુકાઓની તપાસો પણ થવી જરૂરી જણાય છે.

વિહંગમઃ (ભારતીય સહિત્ય પરિષદનું મરાઠી મુખ-પત્ર) સંપાદકઃ યાદવ મુકુન્દ પાઠક એમ. એ. એલ. એલ. બી. સુવિચાર પ્રકાશક મંડળ લિ. નાગપુર. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ત્રણ.

છેલ્લા આઠ મહિનાથી આ મરાઠી માસિકનું સંચાલન ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની મહારાષ્ટ્ર શાખાએ પોતાને હસ્તક લીધું છે. આ આઠે માસના અંકો જોતાં અમને લાગે છે કે આ થોડા ગાળામાં પણ આ માસિકે મરાઠી ઉચ્ચ કોટીના માસિકોમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આ માસિકના સંપાદકીય સલાહકારોમાં પ્રખ્યાત નવલકથાકાર શ્રી. વામન મલ્હાર જોષી; શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. વરેરકર વગેરે છે. અને તેથી ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ લેખો આપણે આ માસિકમાં જોઈ શકીએ છીએ.

આ માસિકની ખાસિયત એ છે કે મરાઠી સ્વતંત્ર લેખો ઉપરાંત આ માસિકમાં હિંદી ગુજરાતી, બંગાળી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના ઉત્તમ લેખોના ઉત્તમ લેખકોએ કરેલા તરજુમા પણ આવે છે. સામાન્ય રીતે તરજુમાની અંદર એક ખામી એ હોય છે કે મૂળ લેખના જેટલું ભાવાનું જોમ તરજુમામાં રહેજે નથી ઊતરી શકતું પણ અમારે આનંદ સાથે કહેવું જોઈએ કે આ માસિકમાં આવતા તરજુમાઓમાં ક્યાં યે એ દોષ નજરે નથી પડતો. દાખલા તરીકે શ્રી. કાકાસાહેબ દર મહિને આ માસિકમાં સીરિયાના મહાન કવિ ખલિલ જિબ્રાનના વિચાર વમળનું દર્શન કરાવે છે. એમનો આ તરજુમો તરજુમો છે એમ જો ઉપર લખ્યું ન હોય તો ખબર પણ ન પડે એટલી સહજ ભાષામાં લખેલો હોય છે. અને દરેક વિચાર-કંડિકાને અંતે એમણે કૌંસમાં લખેલ સમાલોચના તો કેટલીકવાર મૂળ વિચાર કરતાં પણ ચઢી જાય છે.

આ માસિકના છેલ્લા (જુન) અંકમાં આવેલ બે લેખો તરફ વાંચકનું અમે ખાસ લક્ષ ખેંચીએ છીએ, એક તો પ્રખ્યાત નાટકકાર જેમ્સ બેરીનું ચરિત્ર અને બીજુ "અંની બારખડી" વાળા ચર્ચાપત્રો. પહેલાંની અંદર ટૂંકમાં આપણને લેખકની ઉત્તમ ઓળખ કરાવી આપી છે અને બીજામાં શ્રી. બનદદી અને શ્રી. કાલેલકરના સ્વરયોજના વિષેના અભ્યાસપૂર્ણ વિચારો ચર્ચાના રૂપમાં જાણવાના મળે છે.

આ માસિકનો "પ્રાસંગિક" વિભાગ અમને ખૂબ ગમ્યો. માસિકના તંત્રી પાસે આવતાં પુસ્તકો વિષે સમાલોચના લખીને જ તંત્રીએ બેઠા ન રહેવું જોઇએ એ આ તંત્રી બરાબર સમજતા લાગે છે. આ વિભાગમાં સારાં સારાં નવાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની, પરપ્રાંતનાં બીજાં પુસ્તકોની સમાલોચનાઓ અને બીજી એવી માહિતી આપવામાં આવે છે.

પણ આટલા વખાણ કર્યા પછી અમારે તંત્રીને એક નમ્ર સૂચના કરવાની છે કે એમણે વિચારવાન માહિત્ય તરફ જેટલું લક્ષ આપ્યું છે તેટલું લઘુકથા વિભાગ તરફ અને કાવ્ય વિભાગ તરફ લક્ષ નથી આપ્યું લાગતું.

પણ એકંદરે આ માસિક પહેલી પંક્તિમાં બેસે તેવું છે.

The Indian Readers Digest: પ્રકાશક : યશવંત કંપની, એક્સીલન્સ્ટન સર્કલ, ફોર્ટ, મુંબઈ. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. પાંચ.

અંગ્રેજી માસિકોના પરિચયમાં રહેનાર વાંચકોએ અમેરીકાના પ્રખ્યાત માસિક "રીડર્સ ડાયજેસ્ટ"નું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે. શ્રી. વામનરાવ કપાડીએ એ જ ભૂમિકા ઉપર હિંદુસ્તાનના વાંચકો માટે ઉપરનું માસિક શરૂ કર્યું છે.

આજનો જમાનો એટલો ઝડપથી દોડયો જાય છે અને એમાં એટલાં બધાં સાપ્તાહિકો, માસિકો અને વર્તમાનપત્રોનો ધોધ વહ્યો જાય છે કે જમાનાની સાથે રહેવું અને બધાં પ્રકાશનો ઉપર નજર ફેરવવી એ લગભગ અશક્ય જેવું થઇ પડયું છે. અને છતાં જમાના સાથે રહેવું હોય તો કોને શું કહેવું છે એ જાણ્યા વગર ચાલે એમ જ નથી. એટલે આવી સ્થિતિમાં અમે માનીએ છીએ કે ઉપરનું માસિક હિંદી વાંચકોને માટે ઘણું જ ઉપયોગી નીવડશે.

આ માસિકની અંદર જુદા જુદા, હિંદના તેમજ પરદેશના માસિકોમાં આવેલા સારા સારા લેખોનો સારાંશ અથવા તો ઉતારા આપવામાં આવે છે. હિંદી વાંચકોને રૂચીકર એવી બધી માહિતી-રાજકીય, સામા-

જીક વગેરે બધી જાતની–સારા સારા માસિકોમાંથી ભેગી કરેલી આમ આપણને તૈયાર મળે છે. ઉપરાંત આ માસિકમાં પરદેશના છાપાંઓમાં આવતાં વ્યંગચિત્રો, નવી શોધો, ભારતીય આગેવાનોનાં રેખાચિત્રો વગેરે અનેક ઉપયુક્ત માહિતી આપવામાં આવે છે.

આ માસિક વાંચકોને, દેશમાં અને પરદેશમાં ચાલતી ઉથલ પાથલો, અને નવા જમાનાના વિચારોથી પરિચિત રાખવામાં ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડશે એમ અમને લાગે છે.

વૈદ્ય કલ્પતરૂ: તંત્રી રવીશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી ગૂજરાત ફાર્મસી, ગાંધીરોડ અમદાવાદ. લવાજમ રૂા. ત્રણ.

બ્લડ પ્રેશરના દર્દીઓ હાલમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. આ રોગ સ્વતંત્ર છે કે બીજા રોગનું ચિન્હ છે, એ એક પ્રશ્ન છે. તેમજ દાકતરો સમજાવે છે, એવું ભયંકર અને અસાધ્ય દરદ પણ નથી. પરંતુ સમાજની ખાનપાનની બેદરકારી તેમજ પ્રતિકૂળ વર્તનોથી આ દરદ થઇ આવે છે. અને દાકતરો દરદનું સ્વરૂપ સમજાવતાં દર્દી તેને જીવલેણ દર્દ માની લે છે. જેનું નુકશાન દર્દીને સહન કરવું પડે છે. આ બાબતનું બધું રહસ્ય આ અંકમાં આપવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં બ્લડપ્રેશરનો ખાસ અંક કાઢવાનું કારણ દર્શાવ્યું છે. તે પછી આ દરદનું એલોપેથિક અને આયુર્વેદીક રીતે સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે.

તેમજ તંત્રી તરફથી નોંધરૂપે જનતાને ઉપયોગી થાય એવી સૂચનાઓ સાથે દરદ થવાનાં કારણ, લક્ષણ, તેના કુદરતી અને આયુર્વેદિક ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત બે દર્દીઓનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જે વાંચવાથી આપણને સચોટ અસર થાય છે. બીજા અનુભવી વિદ્વાન વૈદ્યોની અનુભવી નોંધ પણ આપવામાં આવી છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસીઓને આ અંક ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડશે. સામાન્ય વાંચકવર્ગને પણ આમાંથી ઘણી કિંમતી સૂચનાઓ મળી રહેશે આ અંક સૌએ વાંચવો ઘટે:

અંકની સાઇઝ રોયલ, ૫૬ પાનાં, ૫ રંગીન ચિત્રો ૩ સાદા ચિત્રો સાથે કિંમત ફક્ત ૦–૮–૦

જન્માષ્ટમી અંકો

જન્માષ્ટમી પ્રસંગે આપણાં કેટલાક સામયિકો કૃષ્ણ જીવન ઉપર જૂદી જૂદી વિવેચના કરતા અંકો બહાર પાડે છે. આ વખતે ગુજરાતી, બે ઘડી મોજ, નવસર્જન, સ્ત્રી શક્તિ, વગેરે એ જન્માષ્ટમી અંકો બહાર પાડયા છે. એ બધામાં વિવિધતા સારી રીતે જોવામાં આવે છે. 'ગુજરાતી' એ શિરસ્તા મુજબ ગંભીર લેખો અને કાવ્યો આપ્યા છે. 'બે ઘડી મોજે' કૃષ્ણજીવનને સ્પર્શતા લેખો સાથે થોડું અન્ય તરેહનું વિવિધતાભર્યું વાંચન આપ્યું છે.

'નવસર્જને' આપેલ કૃષ્ણહાસ્યાંક તદ્દન નવીજ ભાત પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી અમુક પ્રસંગ ઉપાડી એને રમુજી શૈલિમાં વર્ણવ્યા છે. આજ અંકથી એ પાક્ષિકમાંથી અઠવાડિક બને છે. એની સાપેક્ષી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે અમારા અભિનંદન.

'સ્ત્રી શક્તિ' નો આ બીજો 'જન્માષ્ટમી અંક' છે. અગાઉના અંક કરતા કેટલીક બાબતોમાં આ અંક વધુ સુંદર બન્યો છે, પૂંઠા ઉપરનું ચિત્ર ન મૂક્યું હોત તો વધુ સારું હતું. લેખન સામગ્રી એકંદરે વૈવિધ્યભરી અને ઉપયોગી સંગ્રાહેલી છે.

કલ્યાણ : તંત્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર, ગોરખપુર.

'સંત અંક' ગોરખપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા 'કલ્યાણે' ખાસ અંકો દ્વારા એટલી પ્રખ્યાતી મેળવી છે કે 'ખાસ અંક' તો કલ્યાણના એ પ્રશંસાત્મક કહેવત જેવું બની ગયું છે. ચાલુ વરસે 'સંત અંક' બહાર પાડીને એ ખ્યાતિમાં ઔર વધારો કર્યો છે.

૮૭૪ પાના, ૬૧ બહુરંગી ૭૪ બે રંગી અને ૪૦૫ એક રંગી. આટલો સમૃદ્ધ અંક! ખરેખર આપણા સંત મહાત્માઓના 'એન સાઇક્લોપીડીયા' જેવો આ એક અંક જ બાર મહિનાનું વાચન પુરું પાડશે. રૂા. ૪–૩–૦ જેવા મામુલી લવાજમમાં આ અંક કોઇ પણ ધર્મપ્રેમી, સાહિત્ય રસીક વાચક સંગ્રહવો ન ચૂકે.

: અનુક્રમ :

આ અંક છુટક કિંમતે મળી શકશે નહિ.

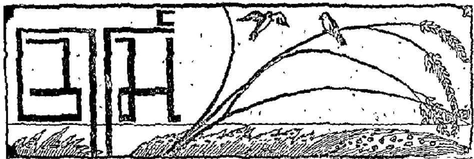

ખૂબ મોડું થવા છતાં આ અંક પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. દોઢસો પાનાની આ સળંગ નવલકથામાં જે શાંત અને ગંભીર ભાવો વ રહ્યા છે તે વાચકના મનને અંત સુધી પકડી રાખશે એ વિષે અમને સંદેહ નથી.

આ નવલને પુસ્તકાકારે પણ બહાર પાડવાનો અમારો વિચાર છે. એ વખતે મૂળ લેખક નેથેનિયલ હોથોર્નના જીવન વિષે અને આ નવલની વિશિષ્ટતા તથા ગહનતા વિષે શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ સવિસ્તર લખવાના છે એટલે આ અંકમાં એ માટે કાંઇ નથી લખ્યું. આશા છે કે ગ્રાહકોને આ નવલકથા ખૂબ ગમશે.

સંપાદક
'ઊર્મિ'

મુદ્રક : મનશંકર કૃ. શુક્લ : પ્રભાત પ્રેસ, ડેન્સો હૉલ, કરાચી
પ્રકાશક : સુરેશ રા. બાબરીઆ : ઊર્મિ કાર્યાલય, ડેન્સો હૉલ, કરાચી

* વર્ષ ૭ મું * * સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબર ૧૯૩૭ * * અંક નવ-દસ *

ન. વ. લ. ક થા.

[એક દુર્દાન્ત સામાજિક શક્તિ]

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જ્યારે ઋષિએ કહ્યું કે આત્માનં વિજાનીયાત્ ત્યારે હાડચામવાળું શરીર અને જિંદગીને સ્વર્ગ કે નરક કરી નાંખનાર સારી કે નરસી ભાવનાઓ કોરે મૂકતા માણસમાં જે કંઈ નિરાકાર અને નિર્ગુણ વસ્તુ બચે છે તેનું જ જ્ઞાન મેળવો એવું તો એણે નહિ જ કહ્યું હોય. ગણિતમાં જેમ અસંખ્ય સંખ્યાઓમાં એકનો ગુણક (factor) હોય જ છે તેમ આત્મા બધે છે જ. ગણિતમાં કોઈ પણ સંખ્યામાંથી એકનો ગુણક કાઢી નાખ્યો હોય કે ઉમેર્યો હોય તોયે દાખલાઓ હળવા કે અઘરા થતા નથી તેમજ જીવનમાંથી નિરાકાર નિર્ગુણ આત્માને ઓળખ્યો તોયે શું અને ન ઓળખ્યો તોયે શું તેથી કંઈ આપણી જીવનસિદ્ધિમાં ફેર પડવાનો નથી. એ આત્મા જ્યારે અનેક જાતના સંકલ્પ વિકલ્પો લઈને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એની બધી શક્તિઓનો પરિચય થવા માંડે છે. ઈશ્વર વગરની સૃષ્ટિ શૂન્યરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા વગરનું શરીર પણ મીંડા જેવું હોય, પણ ગણિતમાં જેમ મીંડાને કારણે જ એકની સંખ્યા દશગણી થાય છે તેમ જ કર્મના સાધનરૂપ આ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ આત્માને પણ કિંમત આવે છે.

માટે જો અધ્યયન કરવા લાયક વસ્તુ હોય તો તે કેવળ આત્મા નહિ, પણ આત્માના જોરે ચાલતી અને વિકસતી આપણી જિંદગી જ છે. એ જિંદગીનું અધ્યયન અનેક શાસ્ત્રોએ કર્યું છે, પણ શાસ્ત્રોને અડપલાં કરનાર છોકરાની પેઠે ચીરફાડ કરવાની ટેવ હોય છે. પૃથક્કરણ કર્યા વગર શાસ્ત્રોનું ભેજું ચાલતું જ નથી. અખંડ જીવનનો એકસામટો જો કોઈ વિચાર કરતું હોય તો એ કાં તો કવિ કરે છે અથવા નવલકથાકાર.

શાસ્ત્રો જ્યારે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે આંખે પાટા બાંધી આંધળા થયેલા બોરુની પેઠે દરેક ચીજને અડીઅડીને એનાં અવયવો તપાસે છે જ્યારે કવિ કે કલાકાર જીવન ઉપર ઝગારૂક દૃષ્ટિ પ્રકાશ પાડી આખા દૃશ્યને પ્રત્યક્ષ કરી લે છે. કવિ આગળ સમભંગી ન્યાય

નથી હોતો. એ જે જુએ છે તે એકસામટું જુએ છે. કવિને કેવળજ્ઞાન ભલે ન થતું હોય પણ જે થાય છે તે એકસામટું અને સર્વાંગીણ થાય છે, એટલે જ કવિને દ્રષ્ટા કહે છે.

માણસને બીજા બધા વિષયોમાં અને શાસ્ત્રોમાં રસ પડે કે ન પડે એને પોતામાં તો રસ પડવો જ જોઇએ. એટલા માટે જ તો પોતાના વખાણ નરી ખુશામત છે એમ જાણતાં છતાં તે માણસ રસપૂર્વક સાંભળતાં ધરાતો જ નથી. પણ આ તો પ્રાકૃત માણસની વાત થઇ. માણસને પોતાનામાં રસ છે તે એથીયે ઊંડો છે. ઇશ્વરે માણસને બુદ્ધિ આપી પણ તે પૂરતી ન આપી એટલે માણસ હમેશા મૂંઝાયેલો જ રહે છે, જેટલાં કામ બીજા ઉપર સોંપી શકાય તે બધાં માટે કારભારી નીમી માણસ નિરાંત મેળવી શકે છે પણ જીવવાનું તો પોતાને જ માથે આવે છે. એને માટે કોઈ અવેજી નહિ ચાલે. એટલે જીવવાની મૂંઝવણ કેમ દૂર કરવી એ સવાલ હંમેશ અકળાવનારો હોય છે એ મૂંઝવણ જો કોઇ દૂર કરી શકે તો માણસ એનો હંમેશને માટે કૃતજ્ઞ રહે છે.

અને જો મૂંઝવણ દૂર ન થતી હોય તો, ઓછામાં ઓછું એ મૂંઝવણ ભૂલી જવાની યુક્તિ કોઇ બતાવતું હોય તોયે એ નાનીસૂની સગવડ નથી. નવલકથાકાર આ બંને રીતે ઉપયોગી થઇ શકે છે. કોઇ રાજપુત્રોને રાજકારણનો પાઠ આપવા માટે પંડિત વિષ્ણુશર્માએ કાગડા બિલાડાની, વાઘ અને વરુની વાર્તાઓ ગોઠવી કાઢી. પણ મૂંઝાયેલા માણસને આખા જીવન પરત્વે જો સૂઝ પમાડવી હોય અથવા મૂંઝવણ ભુલાવવી હોય તો એને માટે માણસના જીવનની સાચી કે જૂઠી, વાસ્તવિક કે અદ્ભુત વાર્તા જોડી કાઢયે જ છૂટકો.

આ શોધ થઇ અને પુરાણો લખાયાં. આ શોધ થઇ અને મહાકાવ્યો રચાયાં. આ શોધ થઇ અને તવારીખો નોંધાઇ અને આ શોધ જ્યારે પાકી થઇ ત્યારે જ નવલકથાઓની સૃષ્ટિ તૈયાર કરનાર વિશ્વામિત્રોનો વર્ગ પેદા થયો.

દરેક નવલકથા મનુષ્યજીવનની અથવા માનવી કલ્પનાની એક સ્મરણયાત્રા છે. એમાં સાચા અથવા કાલ્પનિક જીવનનું પુનરાવલોકન કરેલું હોય છે. તેથી જ માણસને આ વિશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિમાં આટલો બધો રસ છૂટે છે.

હવે આશ્ચર્ય અને દુઃખની વાત તો એ છે કે આટલી મહત્તા હોવા છતાં નવલકથાકાર જેવો બેજવાબદાર માણસ બીજો કોઇ ન હોઇ શકે. એ ગમે તેવાં ચિત્રો ઊભાં કરે છે, ગમે ત્યાં સંબંધ બાંધી આપે છે. જૂઠાણું તો એની મોટામાં મોટી મૂડી અને છતાં એ મૂડી ઉપર એણે સત્યનો વેપાર કરવાનો હોય છે. દુનિયાના દુનિયાદારી લોકો કરતાં આ પ્રયોગ તદ્દન ઊલટો છે. દુનિયાદારી માણસ સત્યનું બહાનું કરી જૂઠાણું ચલાવે છે જ્યારે ઉત્તમ નવલકથાકાર હડહડતું જૂઠાણું લોકો આગળ પીરસી એમાંથી એ સત્યનો જ વેપાર ચલાવે છે. આમાં જો ભૂલેચૂકે મૂડી તરીકે અણઝાંખેલી વાસ્તવિક સત્ય બીના એ રજૂ કરે તો એની કળાને ઝાંખપ જ લાગે. વાસ્તવિક દુનિયામાંથી અનેક તત્ત્વો અનેક ઠેકાણેથી ભેગાં કરી તેનાં સ્વતંત્ર ચિત્રો જ એણે ઊભાં કરવાં જોઇએ. કોઇ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને નજર આગળ રાખી જો નવલકથાકાર એને જ વર્ણવવા બેસે તો એને હાથે કલાકૃતિ નિર્માણ થાય જ નહિ. અમુક વસ્તુ લેવી અને અમુક વસ્તુ છોડી દેવી એ હાનોપાદાન જે ન કરી શકે તે કળાકાર જ નથી. તિરસ્કાર અને પુરસ્કાર એ તો કળાનો આત્મા છે.

કવિ અને કળાકાર વ્યક્તિનાં ચિત્રો ચીતરે છે અને એમને જીવતા કરે છે પણ દરેક ચિત્ર એ એક એક સંપૂર્ણ નમૂનો એટલે કે ટાઇપ હોય છે. અને એ ટાઇપ મનુષ્યસ્વભાવ અને યુગસ્થિતિને જ્યારે અનુરૂપ હોય છે ત્યારે જનતા એને અસાધારણ આવકાર આપે છે. નવલકથાકારની સફળતા આવા ટાઇપ નિર્માણ કરવામાં જ હોય છે.

હું માનું છું કે નવલકથાનું તંત્ર અને એનો આદર્શ આ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં બહુ સુધર્યાં છે. પ્રાચીન કાળની કેટલીક નવલકથાઓ અમરકૃતિઓ છે એ ખરું છે અને આજે ઢગલાબંધ નવલકથાઓ કચરો માલ હોય છે એ પણ ખરું છે પણ સામાન્યપણે જોતાં સ્પષ્ટ દેખાશે કે નવલકથાનો આદર્શ તો ખૂબ જ ઊંચે ચડ્યો છે.

પહેલી વાત એ છે કે નવલકથાકારે મનુષ્યસ્વભાવનું

અને સામાજિક જીવનનું ઊંડામાં ઊંડું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ એ આદર્શ પહેલાંના કરતાં જેટલો વધુ આકરો થયો છે તેટલો તે વધારે પળાય પણ છે. જૂના જમાનાના નવલકથાકારો મનુષ્યસ્વભાવથી ગમે તેટલા પરિચિત હોય તોયે સમાજવ્યાપારનું શાસ્ત્ર આજના જેટલું જાણતા ન હતા. સ્વભાવચિત્રણમાં અસાધારણ કળા બતાવતાં છતાં અને ઘટના પરિપોષ અદ્‌ભુત રીતે ખીલવતાં છતાં એમના સ્વભાવ-ચિત્રો અપરિવર્તનશીલ અથવા સ્થાયી (static) જ રહેતાં. જે પાપી છે તે પોતાના પાપનાં પરાક્રમો અનેક રીતે કરી બતાવે અને નિયતિના નિયમ પ્રમાણે એનાં ફળ પણ ભોગવે છતાં એનો સ્વભાવ એનો એ જ રહેતો. અથવા જો એને ઉપરતિ થાય તો તુલસીદાસ કે વાલ્મીકિની પેઠે તે એકાએક અને ક્ષણમાં જ પૂરેપૂરી થઈ જતી. મનુષ્યપ્રાણી સત્ અને અસત્‌નો બનેલો છે. એના જીવનમાં બંને તત્ત્વો સરખાં જ સનાતન છે. ફક્ત એ એમાં આરોહ અને અવરોહ ચાલ્યાં કરે છે અને એનું જ સંગીત રજૂ કરવું એમાં નવલકારની કળાનો ઉત્કર્ષ છે એ હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. અને તેથી જ નવલકથાઓ લોકકેળવણીમાં આટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકી છે.

પણ આ તો થઈ સર્વોચ્ચ નવલકથાની વાત. પ્રાચીન ઋષિમુનિ જેવા સમાજહિતૈષી, અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની ગતિવિધિ જાણનારા ત્રિકાલજ્ઞ નવલકારોને જ આ વર્ણન લાગુ પડે છે. પણ આજે નવલસૃષ્ટિમાં સંતતિનિયમનનો કાયદો લાગુ નથી એટલે નબળી, રોગી અને ભયાનક ઝેરથી ભરેલી એવી પ્રજાનો ફાલ ખૂબ જ વધવા માંડ્યો છે. શુદ્ધ ખોરાક ઉચ્ચ વર્ણના જ લોકોને મળે, નીચલા વર્ણના લોકો એઠો, વાસી અને નિઃસત્ત્વ ખોરાક જ ખાય એવી જેમ સ્થિતિ છે તેવી જ રીતે જે લોકોને સંસ્કારની કેળવણી મળી છે તેમને જ સારું સાહિત્ય વાંચવાને મળે છે. અસંસ્કારી લોકો શું વાંચે છે, શું વિચારે છે અથવા કેવો બૌદ્ધિક નશો કરે છે એની દરકાર નથી સરકારને અને નથી સમાજના ધુરીણોને. આજના જેવી અરાજક અવ્યવસ્થા અને બેદરકાર બેજવાબદારી ભૂતકાળમાં હતાં કે નહિ એ વિષે તપાસ જ કરવી પડે, અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ બધી બેદરકારી મુદ્રણસ્વાતંત્ર્ય અને વાચનસ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર હક્ક તરીકે મનાવાય છે.

પણ સામાજિક બેદરકારીના પાપ એકેકએક વર્ગને ભોગવવાં પડે છે. એકવાર આદર્શ ઊતર્યો એટલે ભર્તૃહરિએ કંગાળની સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી દશા થઇ જાય છે. સામાજિક સડો વર્ણવવાની હોંશ પૂરી પાડવા માટે જૂના કાળમાં મડાપચ્ચીસી અને સુડાબહોતેરી લખાયાં હતાં. એ સાહિત્યના વંશજો આજે કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની કલમમાંથી ઊતર્યા છે. આ નવા અવતાર ભાષાની સુઘડતામાં, કળાના ઓપમાં અને સડાને પણ શણગારવામાં ભારે સફળતા મેળવી શક્યા છે એ વિષે શંકા નથી. પણ તે જ કારણે એમનું ઝેર વધારે જીવલેણ બની ગયું છે. આદર્શ તૂટ્યા પછી દરેક જાતની રૂપાળી વિચારસરણી સાચી અને હિતકર છે એવો ભ્રમ પેદા થાય છે અને પછી નબળા લોકોના વિલાસની પેઠે સમાજક્ષયને નોતરે છે.

છડેચોક અશ્લીલતા જેમાં ભરેલી છે એવી નવલકથાઓથી હું એટલો ડરતો નથી. વિકૃત અભિરુચિવાળા લોકો ભલે એને રસપૂર્વક વાંચે અને પોતાના મગજને ડોહવા દે પણ એથી સામાજિક આદર્શ નબળો પડતો નથી. કેમકે સંસ્કારી વ્યક્તિઓને આકર્ષવાને બદલે એ જુગુપ્સા જ પેદા કરે છે પણ જ્યારે દરેક જાતની નબળાઇનો આકર્ષક શબ્દોમાં બચાવ કરવામાં આવે છે અને વિકારી કામુકતાને રસિકતાના, કલાના, અથવા આનંદના આદર્શ સ્વરૂપ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. ત્યારે જ સમાજ અવળે રસ્તે જાય છે. અને સામાજિક જીવનના મૂળિયાં જ સડવા માંડે છે.

જૂની રૂઢિઓ અવશ્ય તોડો કૃત્રિમ બંધનોને જરૂર ફગાવી દો. ઉચ્ચ આદર્શવાદ નીચે સેવાતો દંભ જરૂર ઉઘાડો પાડો અને મનુષ્યકૃતિની વાસ્તવિકતાનું મહત્ત્વ ગમે તેટલું પ્રસ્થાપિત કરો તેમાં વાંધો નથી પણ અનાચારને સદાચાર તરીકે રજૂ નહિ કરતાં. નબળાઇને જ મનુષ્યસ્વભાવ તરીકે માન્યતા નહિ આપતાં. Justifying weakness and beautifying passions એ નથી કળા અને નથી સમાજસેવા.

આજકાલ મનોવિશ્લેષણ (Psycho-analysis) કરીને એક શાસ્ત્ર જાગ્યું છે. રોગી મનની ચિકિત્સા

કરવા એ અવતર્યું છે. એને કારણે સમાજશુદ્ધિ કેટલી થઇ છે તે તો ભગવાન જાણે પણ પહેલાના કરતાં આજકાલ માનસિક વિકૃતિઓના દાખલાઓ વધવા માંડ્યા છે એટલું મુગલશાણુ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જૂના વખતમાં ચિત્રોમાં શું અને કપડામાં શું, સામાન્ય સાદા રંગો જ વપરાતા, આજકાલ જાતજાતના રંગોના મિશ્રણથી એટલા બધા નવા નવા રંગો પેદા થયા છે કે ભગવાનની પેઠે એ રંગો પણ કહી શકે છે કે नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे. એવી જ રીતે મનોવિશ્લેષણ કરતાં કરતાં વૃત્તિઓ, એમની વિકૃતિઓ અને એમનાં મિશ્રણો અને સંમિશ્રણો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે આ ચક્રવ્યૂહોમાંથી સદાચાર, સદ્‌વાસના અને તમામ વાસનાઓમાંથી ,મુક્ત થવાની મુમુક્ષા કેમ બહાર નીકળી શકે એ એક ચિંતાનો વિષય થઇ પડયો છે.

પણ કોઇક કોઇક વાર એમ દેખાઇ આવે છે કે મુંબઇના છોકરાઓ જેમ બોરીબંદરના કે ક્વીન્સરોડના રસ્તા ઉપર થઇને જેમ સહેજે સહીસલામત પસાર થાય છે અને બહારગામથી આવેલા લોકોને આશ્ચર્ય પમાડે છે તેવી રીતે જ રીતે આ વાસનાઓના હુલ્લડમાંથી નવલકથાના નાયકો અને નાયિકાઓ જરાયે અકળાયા વગર પોતાનો માર્ગ કાઢી લેતા જોઇ આશ્ચર્ય થાય છે.

જૂના કળાકારો ઘટનાવાળી અદ્‌ભુતતામાંથી આપણને રસ પમાડતા જાદુ, મંત્ર, ભૂત, પિશાચ અને રાક્ષસ બધાને લઇ આવી રોમાંચ ઊભા કરતા. ત્યાર પછી ચતુરાઇ અને કાવતરાંના પ્રસંગો ઊભા કરી અથવા દૈવની વિચિત્ર લીલાઓ વર્ણવી એ જ નશો પૂરો પડાતો. હવે આ બંને બાબનમાં લોકો ધરાયા હશે તેથી, અથવા લાગણીઓ બુઠ્ઠી થઇ હશે તેથી, કળાકારોએ દિશા ફેરવી છે. અને હવે લાગણીઓ અને હેતુઓ અને એની એકબીજા ઉપર થતી અસરની જટિલતામાંથી અદ્‌ભુત રસ પેદા કરવામાં આવે છે; અને એ રીતે ચિત્તવૃત્તિ ઉશ્કેરાઇને એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. અને દરેક વિલાસનું એ લક્ષણ છે કે ઉત્તેજના વધારી એકાગ્ર કરી ટોચ સુધી પહોંચાડી દીધી એટલે એને તુરત જ વિરામ આપી દેવો. એ વિરામનું સ્તંભન જેટલું કરી શકાય તેટલું કરી લેવું. એ રીતે લાગણીઓ ઉશ્કેરાય છે. અમુક જાતનો રસ ખીલવાય છે. પણ એ રસ કલાનો નથી પણ વિલાસિતાનો છે. એ ભાવનાપ્રધાન નથી હોતો પણ ભોગપ્રધાન હોય છે. અને એમાંથી સંસ્કૃતિનો ઉત્કર્ષ ન થતાં અપકર્ષ થાય છે એ વસ્તુ આપણે ભૂલી ન જઇએ.

આવી જાતનું સાહિત્ય પેદા કરવામાં થોડીક બળા અને થોડીક નફટાઇ જ જોઇએ છે; પણ એને ખરું જોતાં સાહિત્ય ન કહી શકાય. 'મદનવિલાસામૃતસંજીવની' અને 'બાદશાહી યાકૂતિ' જેવી જ એ વસ્તુ છે.

ઇતિહાસની ઘટનાઓમાં જોતાં આપણને માલુમ પડે છે કે, કેટલીક પ્રજાઓ બુદ્ધિમાન હોવા છતાં ક્ષીણસત્ત્વ દેખાય છે; કેટલાક જમાનાઓ કેમે કરી પુરુષાર્થ કેળવી શકતા જ નથી. એનાં કારણો તપાસીએ તો ઘણીવાર દેખાઇ આવશે કે એ પ્રજાએ માનસિક વિલાસ કરી સંકલ્પશક્તિ ખોઇ નાંખી છે. ચિત્તવૃત્તિને કૃત્રિમ ઉત્તેજના આપવી અને એમાંથી કશો પુરુષાર્થ સાધ્યા વગર માનસિક સંતોષ કે કાલ્પનિક રતિ પેદા કરીને એ વૃત્તિને શમાવવી એ વ્યાપાર પ્રજાને નિચોવી નાખે છે. નવલકથાકારો જો એ ટેવમાં ફાવી જાય તો દેશમાં શેખચલ્લીઓ જ તયાર કરી શકશે. એટલા માટે દરેક સમાજે આ નશા ઉપર પૂરતી ચોકી રાખવી જોઇએ. નવલકથાને આપણે ધારીએ તો પોષક દૂધ બનાવી શકીએ અને ધારીએ તો ઝેર કરતાંએ ખરાબ એવી શરાબ બનાવી શકીએ છીએ. આવા સાહિત્યને Light literature કેમ કહેતા હશે એ ધ્યાનમાં નથી આવતું.

સારી નવલકથાઓ પણ જો પ્રમાણ બહાર વખત ખાઇ જાય અને વાચકોને બીજો ધંધો જ કરવા ન દે તો તે શાપરૂપ જ નીવડે. દુનિયાદાર લોકો પોતપોતાના વ્યવસાયમાં ફસાયેલા હોય છે. એટલે નવરાશને વખતે વિનોદ તરીકે જ તેઓ નવલકથા વાંચે છે. નવલકથાના વાચનથી એમની લાગણીઓ કેળવાય છે. અને એમનો સામાજિક આદર્શ ઓછેવત્તે અંશે એનો રંગ પણ લે છે, જ્યાં નવલકથાઓની અસર એવા લોકો ઉપર ઝાઝી થાય છે એમ નથી જોવામાં આવતું. નવલકથાઓની પૂરેપૂરી અસર તો નવરાશ ભોગવતા યુવકો ઉપર અને

યુવતીઓ ઉપર વધારેમાં વધારે થાય છે. આજીવિકાનાં સાધનો જેમને સહેલાં છે એવા યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભાવનાઓને છુટ્ટી દોર મૂકી શકે છે. વાસ્તવિક દુનિયાને ભૂલી જઈ કાલ્પનિક દુનિયામાં વિચરી શકે છે. તેથી તેમના ઉપર નવલકથાઓની અસર વધારેમાં વધારે થાય છે.

એ જ વખત છે જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાઓ વાંચવી જોઈએ. અને હીન અથવા નમાલી નવલકથાઓ ન જ વાંચવી જોઈએ.

પણ એ વિવેક કોણ કરી આપે! દેશના સંસ્કારી પુરુષોનું એ કામ છે. કોઇ પણ દેશના કાયદાઓમાં એ પ્રજાના સર્વોચ્ચ સંસ્કારોનો સંગ્રહ થઇ શકતો જ નથી. કેમકે કાયદો હમેશ ફરજ પાડીને કામ લેવા મથે છે અને તેથી અમુક કક્ષા (level) થી ઊંચે જઇ જ ન શકે. એટલા માટે કાયદાનો આધાર સૌથી છેલ્લો ગણાવો જોઇએ. સમાજપુરુષોએ પોતાની ખાસ ફરજ સમજી લોકોની અભિરુચિ કેળવવાનું કામ કરવું જોઇએ. પણ જો તેઓ બેદરકાર, બીકણ અથવા મતલબી બની જાય તો પછી સમાજને બચાવે અને યુવકોને સાચવે એવી શક્તિ રહેતી નથી.

મનુષ્યના આચરણોને નીતિના નિયમો બાંધે છે. નીતિના નિયમોને દોરનાર ધર્મ હોય છે. પણ નવલકથાઓ કવિતાઓ અને કલાકૃતિઓને પ્રેરણા આપનાર અને એમની મર્યાદા બતાવી દેનાર કઇ વસ્તુ છે? સાહિત્ય અને કલાને શુદ્ધ, સુભગ અને કલ્યાણપ્રદ બનાવનાર તત્ત્વો ક્યાંક તો હોવાં જ જોઈએ. એ તત્ત્વો ક્યાં છે તે આજે નક્કી નથી થયું. અને તેથી આવડી જબરદસ્ત સામાજિક શક્તિ અસંસ્કારી અને અનિયંત્રિત રહી છે. ઊટવૈદોને કાયદાથી રોકી શકાય છે પણ નવલકથાકાર રૂપી સામાજિક શક્તિને અંકુશમાં રાખનાર કોઇ તત્ત્વ નથી. એ તત્ત્વ શોધી કાઢવું અને એને સંગઠિત કરવું એ આજના જમાનાનો પુરુષાર્થ છે.

•

કલા–વિવેચક

સ્વ. શ્રી કનૈયાલાલ વકીલને

અનેક જગમાં થયા બુધ મહાકલાકારનાં,
વિવેચક કલાતણા વિરલ કોઇ રસ્કીન શા,
થયા અહિંય સર્જકો શિલ્પ ચિત્ર સંગીતના,
હતો પુનર જન્મ શું વિરલ તું જ રસ્કીનનો?
ઝુમ્યો જગતપે કલા-અમર મૂર્તિ–ને શોધતો,
અને નિરખી વીજ શી ચમકતી બાંધાં સર્જને,
પરંતુ દૃગ ના ચઢી સુભગ આખીયે મૂર્તિ હ્યાં,
ગયો પરમ ધામમાં પુનીત મૂર્તિ નિહાળવા!
ત્યજી સરળ માર્ગ ત્હેં અવર માર્ગ કાંટાં ભર્યો
અહી જીવન ગાળ્યું હ્યાં; અનુપ લેખ હૈયે ધર્યો,
કલા સહમજ અર્પવા સુર કલાની દીક્ષા લીધી,
જીવ્યો ટુંકુ છતાંય ત્હેં જીવન સાર્થ આખું કીધું;
કલા જીવનમાં ભરી ભરી વિવચેને લેખને,
કલા હૃદય પદ્મનાં પરિમલે જીવ્યો રાચતો,
કલા કહતી કે ઉપાસક ઘણા વસે માહરા
પરંતુ મુજ ઊરની ધબક જાણનારો ગયો.

પ્રપન્ન ગો. કાજી.

મુનશીનાં ત્રણ સ્ત્રીપાત્રો

મીનળ

* ચંદ્રનગરની નાજુક ચારુતા થકી,
તેં સીમડીઓ સાંધી'તી ગુજરાતની:
પગલે પગલે તેજ-પરિમલ પાથરી,
તું આભા પાટણના જીવનપ્રભાતની.
ઝાંખી પડેલ ઈતિહાસની કેડીએ તેં,
વીરશ્રી, પ્રેમ, બલિદાનની જ્યોત મૂકી:
જોવા યશોજ્જ્વલ વિરાટ-સુરાષ્ટ્ર મેં
તું પારણે તનુજને, જનની શી ઝૂકી.

—ને તું સુગંધ રસની, રસઉત્સવોની,
સંસારિણી શિતળ ચન્દનીનો પ્રતિભા:
તું પ્રેરણા, પરમ લક્ષ્મી અખૂટ બુદ્ધિ
રેવા-રસિકમણિ રંગકથાની શોભા.

મંજરી

વિશાળ વ્યોમજલે તરતી આનન્દમાં
મસ્ત કપોતી તું છે ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ:
ચિન્તા ન ધરે જરી એ-'શું ક્ષણ અન્યમાં
શિકારી કો મુજને કરશે શતધારિણી રે લોલ.'

તું દર્પનું અચલ દર્પણ રાખી સ્હામે
આનન્દ એકલપણામહિં કાંઈ પામે:
ના દેખતી મુકુરમાં અતિ દૂર દૂર,
ત્હારા પ્રસન્ન પ્રતિબિમ્બ પછાડી ગૂઢ.

આલેખ પામતી છબીજ અગમ્ય એક,
આવી સમીપ બનશે પછી સ્પષ્ટ રેખ:
ને તે અચાનક તને ગ્રસશે સમર્થ—
તો ગર્વમત્ત કયમ તું ભમતી જ વ્યર્થ?

પ્રસન્ન

ત્યારે રાત બની'તી ભુવનમોહિની
મોહન અંગછટાએ ડોલ્યાં જંન જો:
તું એમાં અભિસારિકાશી એકલી
બાંધી રહી'તી એક અજાણ્યું મંન જો.

નાસી છુટેલ હરણી જ્યમ ઓથઝંખ્યું
તારું મૃદુ હૃદય, રક્ષણને વિચારે:
ભીની, પ્રસન્ન વનશ્રીની વિનમ્ર વાણી
આશ્વાસને ચડી પધારતી કર્ણદ્વારે.

ત્યાં હાસ્યની તરલશ્રેણી ભળે સમીરે
કૌતુકનું જગત કો'ક રચે અજાયબ:
તેં સાંભળ્યું? રજનીએ ફફડાવી પાંખો
શોધી રહી, રહી નિમંત્રી અજાણી આંખો.

'કલ્પનાના રંગબેરંગી વસ્ત્રાલંકારોમાં વીંટાળીને ચિત્રો ચાલવાં આવે છે. ઈતિહાસ તો માત્ર રેખાઓ દોરે છે. દૃષ્ટિભેદોને વિચારીને મર્યાદાવાળો ઈતિહાસકાર એ રેખાઓને સ્થૂલરૂપ આપે છે. એમાંથી સપ્રમાણ અંગોવાળી મૂર્તિઓ તૈયાર થતી નથી, હાડચામનાં કુરૂપ—અવ્યવસ્થિત પૂતળાં બને છે. મૂર્તિઓ માટે તો કલાકાર જોઈએ. કોઈ ભાવકતાવાળી લાગણી-ભરપૂર કલમ-પીંછીમાં એ રંગો પકડાવા જોઈએ. તેજરંગરૂપ વિનાના ખાલી ખોખાંમાં શું જોઈને ભમે, રાચીએ?' -(ઈતિહાસ અને કલ્પનામાંથી.) ઈન્દુલાલ ગાંધી.

* ત્રણે કાવ્યોમાં પહેલી ચાર ચાર પંક્તિ હરિણીની અને બાકીની આઠ વસંતતિલકાની. પહેલી અને છેલ્લીના કર્તા ઈન્દુલાલ ગાંધી; 'મંજરી' ના કર્તા સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત
નેથેનિયલ હોથોર્નકૃત નવલકથા

: અનુવાદક :
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

આ વાર્તાના લેખક

નેથેનિયલ હોથોર્ન

...હવે અમેરિકાની મહાપ્રજાના સાહિત્યપ્રદેશ નિરખિયે. સ્વયં યૂરોપમાં યે નવલકથા તે છેલ્લી બે સદીમાં ફાલેલું જયતાનૂર છે. પોતાનાં નવ ઉદ્યાન, મનુષ્યપ્રકૃતિના પ્રત્યેક ફૂલરોપ વાવી વાવી, અમેરિકાએ વિભૂષિત કીધાં છે. યુગયુગજૂના શ્રમપરિપાકનો પૂર્વગોળાર્ધનો ફાલ એ અમેરિકાની બીજસમૃદ્ધિ હતી. ત્યાં ઈતિહાસના પાયા માંડવાના હતા; તેથી ન્હોતાં ત્હાં શૈલીપ્રાધાન્ય કે ન્હોતાં ત્હાં રૂઢિબન્ધન. એ કારણે એ સંસ્કૃતિઉદ્યાનની કેટલીક ક્યારીઓ ત્યાં અનુપમ રચાઈ ને વિકસી. કાદમ્બરીઓનો ગુલઝાર પણ એ ખંડવાસીઓએ વિસાર્યો નથી. નેથેનિયલ હોથોર્ન એમનો classic કાદમ્બરીકાર; અને સ્કારલેટ લેટર હોથોર્નની 'classic કાદમ્બરી. હિન્દના લક્ષ્મીભંડારની લલુતાથી પ્રેરાઈ હિન્દનો જળમાર્ગ શોધવા જતાં કોલંબસે અમેરિકાખંડની યરોપને ભાળ દીધી. પછી પ્રધાનતઃ ત્રણ પ્રકારનાં યૂરોપમ ટોળાં અમેરિકામાં ઉતર્યાં. કેટલાક સોનાની શોધમાં અમેરિકા ગયા, કેટલીક યુરોપી વસ્તીની છલકાઈ જતી છાલકોએ જઈ અમેરિકાને વતન કીધું. અને, પ્રોટેસ્ટન્ટ કેથોલિક સંપ્રદાયોના ધર્મસંગ્રામોની જાદવાસ્થળીઓમાં ને રાજ્યવિટંબણાઓમાં રીબાતા, યૂરોપના કેટલાક ધર્મવીરોએ પણ અમેરિકાખંડ વસાવ્યો. એમ લક્ષ્મીઉપાસકોની અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ હઠવ્રતીઓની દોરંગી પ્રજા અમેરિકામાં ઉછરી. પૂર્વજોનો એ ઉભયવર્ણો ચારિત્રવારસો સંતતિપરંપરામાં પછી ઉતરેલો છે. આજના જગતના કુબેરભંડારીઓ અમેરિકામાં છે; અને આજના જગતની વિશ્વપરિષદો પણ અમેરિકામાં ભરાઈ. मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि, पांडव! એવા અર્જુનવર્ણના હોથોર્ન અમેરિકાની દૈવી સંપદના સન્તાન હતા, સ્વાતન્ત્ર્યવિજય પછી આ સદીમાંના જ સપૂત હતા. પ્યૂરીટન લોકસંઘમાં જ એક જાતનો રસવૈરાગ્ય હોય છે; તેથી અમેરિકામાં નાટક કાવ્ય કે રસપ્રધાન સાહિત્ય હજુ બહુ સરસ નથી ખીલ્યું. વળી, શકુન્તલાના મૃગલાની પેઠમ, રસકેડીએ અમેરિકા ઘણુંખરું હજી યુરોપને છેડેવળગ્યુ ચાલે છે. પણ અમેરિકન મહાપ્રજાના પ્યૂરીટન પૂર્વજોમાં ધર્મોત્સાહ ને નીતિસંયમન છલકાતા ભરેલાં હતા, તેથી એમર્સન ચેનીંગ પાર્કર સમા ધર્મવિજ્ઞાની સાધુ પાદરીઓની પરંપરા ત્યાં પાકી છે. એ સાધુઓની સાધુતા અને એ સન્તોના સન્તપણાની ગાઢ છાયા હોથોર્નની ન્હાની મ્હોટી વાર્તાઓમાં છે. 'A strain of meditative gloom નો ચન્દરવો હોથોર્નના ગ્રન્થો ઉપર આચ્છાદાયેલો છે. અન્તર્યામી આત્માનો અભ્યાસ હોથોર્નનું એકદૃષ્ટ લક્ષ્ય છે, આત્માનું ઉંડાણ, એની પવિત્ર શક્તિઓ, એનાં ઘેર 'મન્થન, વાદળાં જેવી અસ્પષ્ટ અનેકરૂપધારિણી એની પાવન કલાઓ. હોથોર્નની વાર્તાઓનું એ તત્ત્વમંડાણ છે, હોથોર્નની પ્યૂરિટેનિઝમને લીધે ' He does not always receive the recognition he deserves.' કિરણનું યે પૃથક્કરણ કરે એવી એમની બુદ્ધિશક્તિ હતી. સદાચરણના શ્વેતરંગી એક રશ્મિમાં સાત અપ્રતના રંગો એમનું ઝીણું રસચાતુર્ય દાખવતુ. અન્તર્ગુહાવાસી ચેતન સત્યોની તેમની પરીક્ષા, સાગરનાં તોફાન જેવી ભીષણસ્વરૂપિણી હતી. સદસદ્વિવેક વસ્તુના નિરીક્ષણમાં એમની આંખડી સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રસમી સૂક્ષ્મદર્શી હતી. બ્યૂનયનપદ્ધતિના, ધર્મપરાયણ ને સોક્રેટિસપદ્ધતિના નીતિવિજ્ઞાનાચાર્ય અમેરિકાના વાર્તાકાર હોથોર્ન છે. 'સ્કાર્લેટ લેટર'-માંનુ ' Dramatic Tension ' જબરદસ્ત છે. પૂર્વગોળાર્ધમાંથી જે દૈવી સંપદ પશ્ચિમગોળાર્ધમાં પૂર્વજો લઇ ગયા હતા, ને જે 'સત્ત્વસંતતિને પરમ પિતૃધન લેખે વારસામાં સોંપી હતી, એ અમુલખ દૈવી સંપદ પોતાની ન્હાની મ્હોટી વાર્તાઓમાં, યથાશક્તિમતિ, સજીને હોથોર્ને અમેરિકાને ને માનવજાતને સમર્પી છે. રસ અને આત્મમન્થનના એ પાવનકારી પુણ્યસંગમને કાજે અમેરિકા અને માનવવંશ હોથોર્નના ઋણઓશિંગણ છે.

ન્હાનાલાલ કવિ:

'જગતકાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન,' પૃ. ૧૭—૧

૧

તુરંગનો દરવાજો

લાકડાના એક જંગી ઇમારતના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. દરવાજો પણ લાકડાનો બનાવેલો હતો અને તેમાં લોઢાના ખીલા જડેલા હતા. એકઠા થયેલા ટોળામાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ બન્ને સેળભેળ થઈ ગયાં હતાં. પુરુષોએ સોગિયા રંગનાં કપડાં તથા ભૂખરા રંગની ઊંચી ટોપીઓ પહેરી હતી. સ્ત્રીઓમાંથી પણ કેટલીક ટોપીઓ પહેરી હતી તો કેટલીક વળી ખુલ્લે માથે હતી.

કોઈ પણ નવી વસાહત કરનારા લોકો પ્રારંભમાં તો એ નવી વસાહતમાં સઘળા સદ્ગુણો અને સુખોથી ભરપૂર એવી કોઈ-અપૂર્વ આદર્શ નગરી યોજવાની ગમે તેટલી પેરવી કરે, છતાં એ નવી વસાહતની કુમારિકાભૂમિનો એક ભાગ કબરસ્તાન તરીકે અને બીજો ભાગ કેદખાના તરીકે રોકવાની વ્યવહારજીવનમાં એમને પહેલામાં પહેલી જરૂર પડે છે. આ નિયમ ઉપરથી ખુશીથી અનુમાન કરી શકાય કે બોસ્ટનના પૂર્વજ પુરુષોએ કોર્નહિલની પડોશના કોઈ ભાગમાં પોતાનું પહેલું કેદખાનું ઊભું કર્યું હશે તેમ એ જ અરસામાં આઇઝેક જ્હોનસનની જમીનના ટુકડા પર એની કબરની આસપાસ જ પોતાનું પહેલું કબરસ્તાન શરૂ કર્યું હશે અને એ કબરસ્તાન જ પાછળથી કિંગ્ઝ ચેપલ-ની જૂની દેવળભૂમિમાં જમા થએલી સઘળી કબરોનું કેન્દ્રસ્થ પ્રારંભબિન્દુ બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો નક્કી છે કે શહેર વસ્યા પછી પંદર વીસ વરસ થયાં એટલામાં તો ત્યાંની આ લાકડાની તુરંગ તેની ઉપર થઈને પસાર થયેલ ચોમાસાં તેમ બીજી ઋતુઓને લીધે ધૂંધળી થઈ ગઈ હતી, અને તેથી મૂળથી જ ગમગીની ભરેલો એવો એનો દેખાવ અત્યારે વિશેષ સોગિયો બની ગયો હતો. એના ઓકવૃક્ષના લાકડાના બનાવેલા દરવાજા પરના વજનદાર ખીલાઓને લાગેલો કાટ તો આ અમેરિકાની નવી દુનિયાની સૌથી જૂની પુરાણી વસ્તુ જેવો લાગતો હતો. ગુનાની સાથે સંકળાએલી સઘળી વસ્તુઓની પેઠે આણે પણ કદી યૌવનદશા ન દીઠી હોય એવું લાગતું હતું. આ બદસૂરત ઇમારતની આગળ, અને તેની તથા સરિયામ રસ્તાના મકાનની વચ્ચે, એક નાનકડું ઘાસ છવાએલું મેદાન આવી રહ્યું હતું. આ મેદાનમાં, કેમ જાણે તુરંગરૂપી સુધરેલા જનસમાજના શ્યામવર્ણા પુષ્પને આટલી ઊગતી અવસ્થામાં પણ ધારણ કરનારી એ જમીન એને ભાવી ગઈ હોય તેમ, જાતજાતના કદરૂપા અને કાંટાળા વેલા અને ઝાંખરા ઊગી નીકળ્યા હતા. પણ તુરંગના દરવાજાને પડખે, લગભગ એના ઊંબરમાં જ મૂળ નાખીને ઊગેલો હોય એવો એક જંગલી ગુલાબનો છોડ પણ સાથે સાથે ત્યાં હતો ખરો, અને આ જૂન મહીનામાં રત્ન જેવા દીપતાં સુકોમળ ફૂલોથી છવાઈ ગયો હતો. બરાબર તુરંગના ઊંબરમાં જ આવી રહેલાં આ ફૂલોને જોઈ કોઈને એવી પણ કલ્પના થઈ આવે કે, કોઈ માણસ જ્યારે કેદી તરીકે આ દરવાજામાં દાખલ થતો અથવા ગુનેગાર તરીકે વધસ્થાને જવાને માટે જ્યારે આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે જાણે પ્રકૃતિમાતાનું ઊંડું અંતર આ ફૂલોમાંના સૌરભ અને સુકુમાર સૌન્દર્ય દ્વારા તેના પ્રત્યે દયા અને માયા દર્શાવી રહેતું હતું.

કોઈ અકળ યોગાનુયોગને પરિણામે આ ગુલાબનો છોડ ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો છે; પણ એ અમર થયો તે, લાંબા વખત સુધી દેવદાર અને ઓકનાં રાક્ષસી કદનાં વૃક્ષો પડ્યા પછી પણ તેની નીચે ઢંકાઈ રહેનારી જૂની ઝંખાળમાંથી એ બચી ગએલો તેને લીધે અથવા તો સાધ્વીરૂપ બની ગએલ એન હચીનસન એ તુરંગના દરવાજામાં દાખલ થએલ ત્યારે એનાં પગલાં પડ્યાં ત્યાં એ ઊગી નીકળેલો તેને લીધે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી અમે લેવા માગતા નથી. છતાં એ અપશુકનિયળ તુરંગદરવાજામાંથી હમણાં જ નીકળ-વાની છે તે કથાના ઊંબરમાં જ બરાબર એ આવી રહેલો હોવાથી, એ છોડ પરથી ગુલાબનું એક ફૂલ ચૂંટીને વાચક સમક્ષ રજુ કર્યા વિના અમારાથી રહેવાતું નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ કથાના માર્ગ-માં જે મધુર નીતિપુષ્પ કદાચ મળી આવશે તેના પ્રતીકરૂપે તે કામમાં આવશે અથવા માનવ નિર્બળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથાનો જે અત્યંત ગમગીની ભરેલો સમાપ્તિભાગ આવવાનો છે તેની

ગમગીનીને અમુક અંશે કમી કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨

બ જા ર

આજથી બસો વરસ ઉપર ઉનાળાની એક સવારે, તુરંગમહોલ્લાની અંદરના તુરંગની સામે જ આવી રહેલા ઘાસ ઉગાએલા મેદાન પર બોસ્ટનવાસીઓનું એક ઠીક ઠીક મોટું ટોળું આવી રહ્યું હતું અને એ તુરંગના લોઢાના ખીલાથી જડી દીધેલા ઓક વૃક્ષના લાકડાના દરવાજા પર પોતાની નજર સ્થિર ચોંટાડીને ઊભું હતું. બીજા કોઈ લોકસમૂહમાં અથવા તો આના આ જ ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં પણ આ પછીના ઇતિહાસકાળમાં આ બધા ભલા આદમીઓનાં દાઢીવાળાં મોઢાં પરના ભાવોને વિકૃત બનાવી દેનારી ભયંકર સખ્તાઈ દેખીને એમણે હાથમાં લીધેલું કામ અત્યંત ત્રાસજનક હોવું જોઈએ એવી જ આગાહી કરી શકાત. એમના મુખભાવોની આવી ભયંકર સખતાઈએ તો, સાર્વજનિક લોકલાગણીથી તિરસ્કારપાત્ર બનેલા, અને ન્યાયની અદાલતથી પણ એ તિરસ્કારપાત્રતાની મહોર છાપ મેળવી આવેલા એવા કોઈ નામચીન ગુનેગારને થોડા જ વખતમાં ફાંસી આપવાની છે એવું જ કંઈ સૂચવ્યું હોત, પણ પ્યૂરિટન લોકોનો નૈતિક [illegible]ના પ્રારંભકાળના દિવસોમાં આ જાતનું અસંદિગ્ધ અનુમાન દોરી શકાય એવું નહોતું. એ દિવસોમાં તો, ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ, કોઈ દિલદગા ગુલામને અથવા તો માતપિતાએ ન્યાયસત્તાને સોંપી દીધેલા એવા કોઈ બંડખોર બાળકને ઠેકાણે આણવા માટે ફટકા લગાવવાના સ્થળે લઈ જવાનો છે એવું સૂચન પણ કરી શકે. અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે એન્ટિનોમિયન કે ક્વેકર જેવા કેઈ વિરુદ્ધધર્માનુયાયીને ચાબખા મારી મારીને શહેર બહાર હાંકી કાઢવાનો હોય, અથવા તો ગોરી પ્રજાના આગ-પાણી (દારૂ) ને લીધે શેરીઓમાં ધીંગાણું કરવા લાગેલા કોઈ એદી રખડુ ઇન્ડિયનને ફટકા મારી મારીને પાછો એના જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ હોઈ શકે કે, મરહૂમ માજીસ્ટ્રેટની કર્કશા વિધવા મિસ્ટ્રેસ હિબિન્સ જેવી ડાકણનો ફાંસીને લાકડે વધ થવાનો હોય. એ જમાનાના બોસ્ટનવાસી પ્યૂરિટન લોકોને મન તો ધર્મ અને કાયદો એ બન્ને લગભગ એકરૂપ જ બની ગયા હતા, અને એમના સ્વભાવ, શીલમાં પણ એ બન્ને ગૂંથાઈને એવા એકાત્મ બની ગયા હતા કે એમની દૃષ્ટિએ તો સાર્વજનિક નિયમનનાં હળવામાં હળવાં તેમ સખતમાં સખત પગલાં એક સરખાં જ ભયજનક તેમ ત્રાસજનક હતાં. એટલે ઉપર જે અનેક પ્રસંગો ગણાવ્યા તેના જેવા કોઈ પણ પ્રસંગે પ્રેક્ષક લોકોના વર્તનમાં આજના જેવી જ એકસરખી ધર્મભાવ જેવી ગંભીરતા જોવામાં આવતી હતી. ખરેખર, આવા પ્રેક્ષકજનો પાસેથી કોઈ પણ ગુનેગાર ફાંસીને લાકડે ચડતી વખતે પણ નામની જ અને ઠંડી પણ હૃદયોર્મિ વગરની જ સહાનુભૂતિ મેળવી શકે. તો વળી બીજી બાજૂએ આપણા અત્યારના દિવસોમાં કેવળ હળવા મશ્કરી કે ઉપહાસભરી અપકીર્તિરૂપ જ ગણાય તેવી સજા, પણ એ દિવસોમાં મોતની સજાના જેટલા જ કડક રૂઆબ અને અને ગૌરવનું સ્વરૂપ લઈ શકતી.

આપણી કથા શરૂ થાય છે તે ઉનાળાની સવારે તો જે કંઈ સજા કરવામાં આવવાની હતી તેમાં ટોળામાં ઊભેલી સ્ત્રીઓ ખાસ રસ લઈ રહી હતી એ હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સરિયામ રસ્તા પર દોડી આવે અથવા કોઈને ફાંસી આપવાની હોય તો ફાંસીના માંચડાની છેક પાસેના ટોળામાં પણ ઘૂસી જાય તેમાં કશું અજુગતું કે અવિનયભર્યું લાગે એટલો એ જમાનો આગળ વધેલો કે સંસ્કારી બનેલો નહોતો. એ જમાનાની અને આજની સ્ત્રીઓ વચ્ચે છ સાત પેઢીનું અંતર પડી ગયું છે. એટલે જૂનાં અંગ્રેજ કુટુંબોમાં જન્મેલી અને જૂની ઢબે ઊછરેલી એવી એ જમાનાની વધૂઓ તેમ કન્યાઓમાં તેમની અત્યારની વારસદાર સ્ત્રીઓ કરતાં નૈતિક તેમ શારીરિક ઉભય વિષયમાં સફાઈ ઓછી હતી અને જાણુ વિશેષ હતું. કેમકે આ છ સાત પેઢીની આખી વંશપરંપરામાં દરેક માતાએ પોતાની બાળકીને પોતાના કરતાં ઓછું જોરદાર અને ટકાઉ શીલ આપ્યું છે એમ ન કહીએ તો પણ આટલું તો કહેવું જ પડે કે તેણે એને પોતાના

કરતાં ઊતરતી વર્ણછટા અને પ્રફુલ્લતા આપી છે, જે સૌન્દર્ય આપ્યું છે તે પણ પોતાના કરતાં ઓછું ચિરસ્થાયી અને વિશેષ નાજુક છે. અને જે શરીર આપ્યું છે તે પણ કૃશ છે. અત્યારે આ તુરંગના દરવાજા પાસે જે સ્ત્રીઓ ઊભી હતી તેમનીઅ ને પુરુષના જેવી ઈલિઝાબેથ રાણી પોતાના સમયની સ્ત્રીજાતિના સુયોગ્ય પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય એ જમાનાની વચ્ચે પૂરાં પચાસ વરસનો ગાળો પણ વીત્યો નહોતો. આ સ્ત્રીઓ તો એ ઈલિઝાબેથના જ દેશની સ્ત્રીઓ હતી. એ દેશના જ ગોમાંસ તથા જવદારૂથી એમનો દેહ ઘડાયો હતો અને એમના નીતિદેહને પણ જે પોષણ મળ્યું હતું તે એ કરતાં જરા પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું નહોતું. એટલે આજનો પ્રભાતસૂર્ય જે સ્ત્રીઓના મસ્તક પર તપી રહ્યો હતો તેમના ખભા વિશાળ હતા, તેમનું વક્ષઃસ્થળ સુવિકસિત હતું, તેમના ગાલ સુગોળ પ્રફુલ્લ અને લાલચોળ હતા, અને દૂર દૂરના ટાપુમાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા એ ગાલ આ ન્યૂ ઈંગ્લાંડના વાતાવરણમાં આવ્યા પછી પણ ફીકા કે દૂબળા બિલકુલ પડ્યા ન હતા. વળી આ સશક્ત પ્રૌઢાઓની ભાષામાં પણ તાત્પર્યની તેમ અવાજની એમ બન્નેની દૃષ્ટિએ એવી વીરતા અને વાચળતા ભરી હતી કે આજના જમાનામાં આપણને તો તે ભડકાવી જ મૂકે .

' બહેનો, ' પચાસ વરસની એક બરછટ બાઈએ કહ્યું. ' જુઓ, હું મારા મનની વાત કહું મને તો લાગે છે, કે આ હેસ્ટર પ્રાઈન જેવી બદચાલની બૈરીઓને તો આપણા જેવી આધેડ ઉંમરની ને આબરૂદાર, ધર્મનિષ્ઠ બાઈઓને સોંપી દે તે, તો એથી લોકોને ખરેખર ખૂબ લાભ થાય. કેમ બહેનો, તમારો શો મત છે આ બાબતમાં ? આંહીં આપણે મંડળીમાં મળી છીએ એ પાંચ જણ પાસે જ જો આ રાંડ ચુકાદાને માટે આવી હોત, તો આ નામદાર ન્યાયાધીશોએ કરી છે એવી હળવી સજા આપણે કદી કરત ખરી ! મને તો લાગે છે આપણે કદી એ ન કરત. '

' લોકો તો કહે છે, ' બીજી બોલી, ' કે આ બાઈના ધર્મરક્ષક પાદરી માસ્ટર ડિમ્સ્ડેલને તો પોતાના ધર્મપ્રદેશમાં આવો દુરાચારપ્રસંગ બન્યો તેથી હૃદયમાં અત્યંત કષ્ટ થાય છે. '

' ન્યાયાધીશોને ભગવાનનો ડર તો છે, પણ આપણા જરાક વધારે પડતા દયાળુ છે, ' ઊતરતી વયની એક બીજી બાઈએ કહ્યું. ' બીજું કંઈ નહિ તો એ લોકોએ હેસ્ટર પ્રાઈનના કપાળમાં ધગધગતો ડામ તો દેવો જ હતો. તો એ હેસ્ટરબાઈ જરૂર થડકી જાત. પણ આ તો એની ચોળી પર કંઈક અક્ષર ભરાવરાવે છે. એવું ભરાવરાવવાથી એના જેવી ગામનો ઉતાર કંઈ ડરે ખરી ? એ તો એ અક્ષરને કશાક શણગાર કે ઘરેણાથી ઢાંકી દે અને પછી શાહજાદીની જેમ એ બજારમાં ન માય એમ ચાલે ! '

' અરે, પણ ભલેને ગમે તેટલી યુક્તિ કરીને એ ઢાંકે, ' હાથમાં છોકરું તેડીને ઊભેલી એક જુવાન બાઈએ આ બધાના કરતાં ધીરે અવાજે કહ્યું, ' એનું દુઃખ તો એને રાત દી થયાં જ કરવાનું. '

' આ તે બધીઓ શું જોઈને નિશાન ને ડામની વાતો કરતી હશે ? ' આપ મેળે ન્યાયાધીશ બની બેઠેલી એવી આ બૈરીઓમાં સૌથી વધારે કદરૂપી અને સૌથી વધારે નિર્દય એવી એક બીજી બાઈ બોલી. ' આને તે વળી ચોળી પર નિશાન ભરાવવાથી કે કપાળમાં ડામ દીધાથી લાજ વળતી હશે ? એણે તો આપણને સૌને બટ્ટો લગાડ્યો છે, એટલે એને તો મોતની જ સજા કરવાની હોય. શું એને બરાબર લાગુ પડે એવો કાયદો આપણે ત્યાં નથી ? ન કેમ હોય ? ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ કાયદાશાસ્ત્રમાં એમ બન્ને ઠેકાણે કાયદો તો એ રહ્યો. તો પછી એ કાયદાનો આ ન્યાયાધીશો અત્યારે અમલ નથી કરતા અને પરિણામે પોતાની જ બૈરીઓ ને દીકરીઓ વંઠી જાય તો પછી એમણે બીજા કોઈનો વાંક કાઢવા ન નીકળવું. '

' અમારા પર જરા મહેર રાખો, બાઈ ! ' ટોળામાંના એક પુરુષે કહ્યું. ' ફાંસીની બીક સિવાય નારીજાતિમાં કોઈ સદ્ગુણ પ્રકટે જ નહિ એમ શું તમે કહેવા માગો છો ? એ તો બહુ આકરી વાત ગણાય. ઠીક, પણ હવે જરા ચૂપ રહેજો, કેમકે તુરંગના દરવાજાનું તાળું ઊઘડે છે, અને આ પ્રાઈન બાઈ પોતે જ આવી પહોંચ્યાં છે.'

તુરંગનો દરવાજો અંદરની બાજુએથી ઉઘાડી નાખવામાં આવતાં, સૌથી પહેલાં તો, સૂર્યપ્રકાશમાં કાળો

ઓળો ઊતરી આવે એવી રીતે, પડખે તરવાર અને હાથમાં છડી એવા રૂપમાં અદાલતના ચોપદારની ઘોર ભયંકર આકૃતિ ઊતરી આવી. આ માણસ પ્યૂરિટન ધારાશાસ્ત્રની સકળ ભયંકર સખતાઈના અવતાર અને પ્રતિનિધિ જેવો હતો, અને એ ધારાશાસ્ત્રનાં શાસનોનો ગુનેગારને બરાબર આખરી અનુભવ કરાવવો એ જ એનું કામ હતું. પોતાનો અધિકારદંડ પોતાના લંબાવેલા ડાબા હાથમાં રાખીને જમણો હાથ તેણે એક જુવાન સ્ત્રીના ખભા પર મૂક્યો, અને એ રીતે એ સ્ત્રીને તેણે આગળ ખેંચવા માંડી, પણ તુરંગના દરવાજાનો ઊંબર આવતાં, એ સ્ત્રીએ તેનો હાથ તરછોડી કાઢ્યો, અને તે એવી રીતે કે એમ કરતાં એનું સ્વાભાવિક ગૌરવ અને ચારિત્ર્યબળ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવ્યું, ને પછી જાણે સ્વેચ્છાથી જ આવતી હોય એમ તેણે બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં પગ મૂક્યો. એ સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં ત્રણેક માસનું નાનકડું બાળક તેડ્યું હતું. સૂર્યના ભભકભર્યા પ્રકાશમાં આવતાં આ બાળકની આંખો ઝંખવાઈ ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનું નાનકડું મુખ આડું ફેરવી દીધું, કેમકે તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેને કોઈ ભોંયરાના અથવા તુરંગના બીજા કોઈ અંધારા ઓરડાના ધૂંધળા અજવાળાનો જ પરિચય થયો હતો.

જ્યારે આ જુવાન સ્ત્રી—આ બાળકની માતા—ટોળું પોતાને બરાબર જોઈ શકે એવી જગાએ આવી, ત્યારે પહેલાં તો એ બાળકને પોતાની છાતી સરસું દાબી રાખવાની પ્રેરણા એને થઈ આવી હોય એવું લાગ્યું. આમ દાબી રાખવામાં પ્રેરકવૃત્તિ એના માતૃપ્રેમની હતી તે કરતાં તો એના કપડા પર કોઈ એક ચિહ્ન રાખેલું હતું તે એ રીતે છુપાવી દેવાની વિશેષ હતી. પણ પળવારમાં જ એણે ડહાપણપૂર્વક વિચાર કરી લીધો કે પોતાની શરમનું એક ચિહ્ન બીજા ચિહ્નને છુપાવવાને ભાગ્યે જ સમર્થ થશે, અને એમ વિચાર કરીને એણે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને ચહેરા પર બાળી મૂકે એવી શરમની સુરખી છવાએલી છતાં ઉદ્દતાઈભરેલું સ્મિત કરીને તથા કશાથી લજવાતી નહોય એવી દૃષ્ટિ કરીને એણે આસપાસ પોતાના શહેરીજનો તથા પડોશીઓ સામે જોયું. એણે પહેરેલા ઝભ્ભાના કૂખિયા પર, આજુબાજુ કૌશલ્યભર્યાં કસબી ભરતકામ અને ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓની વચ્ચે, લાલ કપડાનો અંગ્રેજી 'એ' અક્ષર દેખાતો હતો. આ અક્ષરનું ભરતકામ એટલી બધી કળાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું અને એમાં એવી ભભકાદાર અને સમૃદ્ધિભરી કલ્પનાલીલા વ્યક્ત થતી હતી, કે એણે જે વસ્ત્ર પહેરેલું હતું તેને ઉચિત અંતિમ અલંકાર રૂપ એ થઈ પડ્યું હતું. એણે પહેરેલું આ વસ્ત્ર પણ એ જમાનાની રસવૃત્તિને અનુરૂપ ભભકભર્યું હતું, જોકે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ત્યાંની વસાહતના આર્થિક ધારાઓ પરવાનગી આપે તે કરતાં એ ઘણું વધારે કિંમતી હતું.

આ જુવાન સ્ત્રી ઊંચી હતી, અને એની આકૃતિ પૂર્ણ સુભગતાભરી હતી. એના કેશ કાળા અને ઘાટા હતા, અને એટલા બધા ચમકદાર હતા કે અત્યારે સૂર્યપ્રકાશનું અરીસાની પેઠે પ્રતિફલન કરતા હતા. એનું મુખ આકારસૌષ્ઠવ અને રંગભભકને લીધે સુન્દર લાગતું હતું એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ કપાળ અને ઘેરી કાળી આંખોને લીધે દમામદાર પણ લાગતું હતું. અત્યારે આપણે નાજુક, અસ્પૃશ્ય, અને અવર્ણનીય એવા લાલિત્યને અમીરવર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણીએ છીએ, પણ એ જમાનામાં તો ગૌરવ અને પ્રતાપ એ વર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણાતાં હતાં અને એવાં ગૌરવ અને પ્રતાપ પણ એ જુવાન સ્ત્રીમાં હતાં, એટલે તે એ જમાનાની કોઈ અમીરવર્ગની સ્ત્રી હોય એવી દમામદાર દેખાતી હતી. એમાંએ આજે તુરંગમાંથી બહાર આવી એ વખતના જેવો દમામ તો એણે અગાઉ કદી પણ દેખાડેલ નહિ. અત્યાર પહેલાં એને ઓળખતાં હતાં એવાં માણસોએ તો એને ઝંખવાઈ ગએલી અને દુઃખની ઘાડી છાયામાં કાળી પડી ગએલી જોવાની ધારણા રાખી હતી, તેને બદલે એને સૌન્દર્યથી પ્રકાશતી અને પોતાની આસપાસ ઘેરાઈ વળેલા દુર્ભાગ્ય તથા કલંકને એ સૌન્દર્યના પરિવેશ જેવાં બનાવી દેતી દેખીને આશ્ચર્ય થયું એટલું જ નહિ પણ આઘાત પણ લાગ્યો. એણે અત્યારે પહેરેલો પોશાક ખરેખર આજના પ્રસંગને માટે જ એણે તુરંગમાં વાઢીને તૈયાર કર્યો હતો, અને પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પના અનુસાર જ એમાં ચિત્રકામ વગેરે કર્યું હતું. એટલે, આ નિરંકુશ અને વિલક્ષણ ચિત્રકામ દ્વારા જ એ જાણે પોતાની

મનોવૃત્તિ—' ભલેને થવું હોય તે થાય, મને કશાનીએ પડી નથી' એવી બેપરવાઈભરી પોતાની મનોદશા—પ્રકટ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. પણ આમાં સૌનું ધ્યાન ખેંચનારી, અને આ વસ્ત્ર પહેરનારી સ્ત્રીનું જાણે કે રૂપાન્તર જ કરી નાખનારી—હેસ્ટર પ્રાઇનને અગાઉ ઓળખનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ જાણે એને પોતે પહેલી જ વાર જોતાં હોય એવી છાપ પડે એટલું બધું એનું રૂપાન્તર કરી નાખનારી–વસ્તુ તો પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર એણે જે ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામ વચ્ચે ચમકતો લાલ હિંગળોક અક્ષર ધારણ કર્યો હતો તે જ હતી. આ અક્ષરમાં એની જાદુઈ અસર હતી કે તે જાણે કે એને માનવજાતિ સાથેના સામાન્ય સંબંધોથી પર બનાવીને એના પોતાના જ એવા કોઈ અંગત એકાન્તિક વર્તુલમાં એને મૂકી દેતો હતો.

'ભરતકામમાં ભારે ચતુર છે હો એ, એમાં ના નહિ પડાય,' એને જોઈ રહેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે કહ્યું, 'પણ એ ચતુરાઈ આવી રીતે બતાવવાની પેરવી તો નફટ રાંડ સિવાય બીજી કોઈએ કદી પણ કરી હશે ખરી? આ તો બહેનો, આપણા નેકદિલ ન્યાયાધીશોની હાંસી કરવા જેવું અને એ લાયક ગૃહસ્થોએ જે કામ એને સજા કરવા ફરમાવ્યું હતું તેમાં મગરૂરી લેવા જેવું જ થયું ને?'

'મને તો થાય છે કે હેસ્ટરબાનુના એ રૂપાળા ખભાપરથી એ ભભકાદાર ઝભ્ભો આપણે બધાં જઈને ઊતરડી નાખીએ' સ્ત્રીઓના ટોળામાં સૌથી કડક ચહેરાની પ્રૌઢા હતી તે બોલી. 'અને પેલો હિંગળોકિયા રંગનો અક્ષર એણે જે આવી વિચિત્ર રીતે ત્યાં સીવી દીધો છે ને, તેને બદલે તો મારા સંધિવાનું ફલાલીનનું ચીથરું આણીને હું ચોટાડી દઈશ.'

'અરે, બહેનો, છાની રહોને છાની'! એ ટોળામાં સૌથી નાની ઉંમરની હતી તે સ્ત્રીએ કહ્યું. 'તમે આમ બોલો છો તે એ ક્યાંક સાંભળી જશે! અને આ અક્ષરનું જે ભરતકામ કર્યું છે ને એમાં તો એક પણ ટાંકો એવો નહિ હોય જે એના હૈયા સોંસરો ઊતરી નહિ ગયો હોય!'

પેલા કડક ચહેરાવાળા ચોપદારે હવે પોતાની છડી વતી ઈશારત કરી.

'રસ્તો કરો, ભલાં માણસો, સરકારને નામે રસ્તો કરો', તેણે બૂમ પાડી. 'માર્ગ ખુલ્લો કરો. અને તમને ખાતરી આપું છું કે અત્યારથી તે બપોરના એક વાગ્યા સુધી શ્રીમતી પ્રાઇનનો આ દમામભર્યો પોશાક સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક સૌ બરાબર નિરખી શકે એવે ઠેકાણે જ એને રાખવામાં આવશે. માસાચ્યુસેટસની નીતિ-પરાયણ વસાહતમાં પાપને આવી રીતે જાહેર જનતા આગળ પ્રકટ કરી શકાયું એ બદલ ઈશ્વરનો આશીર્વાદ સમજજો. આવો, શ્રીમતી હેસ્ટર, તમારો એ લાલ અક્ષર આખી બજારમાં સૌને બતાવો.'

તરત જ પ્રેક્ષકોના ટોળામાં એક ગલી પડી ગઈ. પછી આગળ એ ચોપદાર અને સાથમાં કેટલાક કડક ચહેરાવાળા પુરુષો અને નિષ્ઠુર મુખભાવવાળી સ્ત્રીઓ એવા ક્રમમાં હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાની સજાને માટે મુકરર કરેલા સ્થળે જવા નીકળી. એ વખતે એની આગળ, પોતાને આથી શાળામાં અરધા દિવસની છુટ્ટી મળશે એ સિવાય આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે એની કશી સમજણ વિનાના, અને તે સમજવાને આતુર એવા કુતૂહલભર્યા નિશાળિયાઓનું એક ટોળું, દોડી રહ્યું હતું અને દોડતાં દોડતાં એના ચહેરા સામે, એણે હાથમાં તેડેલા અને ફરી ફરીને આંખો મીંચી દેતા પેલા બાળક સામે, અને એના વક્ષઃસ્થળ પરના પેલા લજ્જાસ્પદ અક્ષર સામે, ઘડી ઘડીમાં મોઢું પાછું વાળીને એકીટશે જોયા કરતું હતું. એ દિવસોમાં તુરંગ અને બજાર વચ્ચે ઝાઝું અંતર રાખવામાં આવતું નહોતું. છતાં કેદીની દૃષ્ટિએ જો એ અંતરનું માપ લીધું હોય તો અંતર સારી પેઠે લાંબું લાગે એવું હતું. કેમકે, એ બાઈની ચાલમાં ગમે તેટલી ઉદ્ધતાઈ ભરેલી હોવા છતાં, એને જોવાને ઊભરેલા લોકોના એકેએક પગલા સાથે, જાણે તેઓ લાત મારીને કચડી નાખે એટલા માટે પોતાનું હૃદય તેમની સમક્ષ રસ્તાપર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય એટલી બધી વેદના એને ડગલે ડગલે થતી હતી. પણ આવા સર્વ પ્રસંગોમાં દુઃખની સામે ઢાલરૂપ થઈ પડે એટલા માટે આપણા માનસ

બંધારણમાં આપણને એની સાથે આશ્ચર્યકારક અને દયામય લાગે એવી એક ઘટના એ પ્રકારની કરવામાં આવી છે કે, જેના ઉપર ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો હોય તે વ્યક્તિ પોતાને વર્તમાનમાં જે યાતના ભોગવવી પડતી હોય તેની ઉત્કટતા તત્કાલ તો સમજી શકતી નથી, અને એ ઉત્કટતાની એને જે ખબર પડે છે તે તો એ યાતના ભોગવ્યા પછી દુઃખની જે ખટક એના અંતરમાં પાછળથી રહ્યા કરે છે તે ઉપરથી જ પડે છે. એટલે અત્યારે તો હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાની જે આ અગ્નિપરીક્ષા થઈ રહી હતી તેમાં થઈને સ્વાસ્થ્ય અને શાંતિભરી મુખમુદ્રા રાખીને પસાર થઈ, અને બજારને છેક પશ્ચિમને છેડે માંચડા જેવું ઊભું કર્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી. બૉસ્ટનમાં સૌથી પહેલાં બંધાએલા દેવળના લગભગ નેવા નીચે જ એ માંચડો ઊભો કરેલો હતો, અને તે ત્યાં હમેશાં રાખવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું હતું.

વસ્તુતઃ આ માંચડો એ જમાનામાં લોકોને સજા કરવાને જે સાધન વાપરવામાં આવતું હતું તેના એક અંગરૂપ હતો. એ સાધન હવે બે ત્રણ પેઢીથી તો આપણામાં કેવળ ઇતિહાસની અને શ્રુતિપરંપરાની વસ્તુ બની ગયું છે, પણ એ જૂના જમાનામાં તો તે, ફ્રાન્સના ત્રાસવાદીઓમાં ગિલોટિન જેટલું સચોટ સાધન થઈ પડ્યું હતું તેટલુંજ સચોટ સાધન યથાર્થ નાગરિક-ધર્મ શીખવવામાં થઈ પડ્યું હતું. ટૂંકામાં કહીએ તો, આ માંચડો ઈંગ્લાંડમાં 'પિલરી' નામે જે ફજેતીનું લાકડું રાખવામાં આવતું હતું તેવી જ રચના હતી એ માંચડા ઉપર પણ લોકોને શિસ્તપાલન શીખવે એવું પડ્યું હતું. તેમાં ગોઠવણ એવી હતી કે સજા પામેલા માણસનું માથું સજ્જડ રીતે ટટ્ટાર પકડી રખાય કે જેથી બધા લોકો એને બરાબર નિરખી શકે. આ રીતે લાકડા અને લોઢાની આ રચનામાં માણસને માનહાનિ કરી ફજેત કરવાનો આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે સાકાર કરવામાં આવ્યો હતો, કેમકે કોઈ અમુક વ્યક્તિએ ગમે તેવું દુષ્કર્મ કર્યું હોય, તોપણ ગુનેગારને શરમ આવતી હોય, તે વખતે પણ તેને પોતાનું મોઢું સંતાડવા ન દેવું એના જેવો બીજો અત્યાચાર તો મને લાગે છે, આપણી સર્વસાધારણ માનવપ્રકૃતિ પર બીજો કોઈ જ હોય શકે નહિ, છતાં આ ઠેકાણે જે સજા કરવામાં આવતી હતી તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ હતો. પણ બીજા કેટલાક માણસોના સંબંધમાં બનતું તેમ હેસ્ટર પ્રાઇનના સંબંધમાં પણ સજા એવી કરવામાં આવી હતી કે એણે આ માંચડા પર અમુક વખત સુધી ઊભા જ રહેવું. પણ ગુનેગારની ગળચી પકડીને એનું માથું જકડી રાખવારૂપ જે શયતાની અંશ આ બાળખામણી યંત્ર-રચનામાં હતો તેમાંથી એને મુક્ત રાખવી. હેસ્ટર પોતાને અત્યારે જે ભૂમિકા ભજવવાની હતી તે સારી પેઠે જાણતી હતી. એટલે એ આ માંચડા પર જવાની લાકડાની સીડી પર ચડીને ઉપર આવી, એટલે આજુબાજુની શેરીથી લગભગ એક માથોડા જેટલી અને ચોતરફ ટોળે મળેલાં સૌ એને બરાબર જોઈ શકે એટલી ઊંચાઈએ ઊભી રહી.

આ પ્યુરિટન લોકોના ટોળામાં એ વખતે જો કોઈ રોમન કેથોલિક માણસ હોત, તો આવી આકર્ષક મુખમુદ્રાવાળી અને મનોહર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી આ સુંદર સ્ત્રીને પોતાના વક્ષઃસ્થળ આગળ બાળક ને રાખી ઊભેલી જોઈને જેનું આલેખન કરવાને કેટલાએ નામાંકિત ચિત્રકારોએ પરસ્પર સ્પર્ધા કરેલી છે એવી દિવ્ય માતાની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં–જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને અવતરનારા બાળકને જન્મ આપનાર પવિત્ર નિષ્પાપ માતૃત્વની મૂર્તિનું સ્મરણ, અલબત્ત સામ્ય નહિ પણ વૈષમ્યની દૃષ્ટિએ સ્મરણ કરાવે એવી વ્યક્તિનાં–તેને દર્શન થયાં હોત. પણ એને બદલે આંહીં તો, માનવજીવનના સૌથી પવિત્ર એવા સદ્‌ગુણને ભારેમાં ભારે દુર્ગુણનો એવો પાસ લાગ્યો હતો કે, આ સ્ત્રીના સૌન્દર્યથી જગતને લાભ થવાને બદલે તે પૂરેં હતું તેના કરતાં પણ વિશેષ મલિન જ બન્યું હતું, અને એના બાળક દ્વારા તેનો ઉદ્ધાર થવાને બદલે એ બાળકને લીધે તો તે ઊલટું વિશેષ પતન પામ્યું હતું.

આ પ્રસંગના દૃશ્યમાં એક પ્રકારની આદરમિશ્રિત ભીતિ પણ ભળેલી હતી, અને તે સ્વાભાવિક જ હતું, કેમકે સમાજ જ્યાં સુધી સર્વથા સડી ગયો ન હોય, અને પોતાના ભાનવબંધુના ગુના કે શરમ ભરેલા કાર્ય તરફ ઘૃણા કે કંપારીની વૃત્તિ બતાવવાને બદલે તેને

મોં મલકાવીને જોઈ રહેતાં જેટલો પતિત બન્યો ન હોય ત્યાં સુધી આવા પ્રસંગો જોઈને લોકોમાં હંમેશાં ભીતિના ભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. હેસ્ટર પ્રાઈને પોતાના જીવનને જે બટ્ટો લગાડયો હતો તેના પ્રેક્ષકો હજુ પોતાની સરળ નિર્દોષ નીતિપ્રેમી મનોદશાને વળોટાવી ગયા નહતા. આ સજા તો સાવ હળવી હતી, પણ તેને બદલે હેસ્ટરને મોતની સજા ફરમાવી હોત તો-પણ એ સજાની સખતાઈ સામે એક અક્ષર સરખો ન ઉચ્ચારે એટલો ઉગ્ર એમનો નીતિપ્રેમ હતો. કેટલાક સમાજો એવા અધમ બની જાય છે કે આવા પ્રસંગોને ઠઠ્ઠામશ્કરીનો જ વિષય તેઓ ગણી લે છે બોસ્ટનનો સમાજ હજુ એવો નિષ્ઠુર અને નીતિભાવશૂન્ય બન્યો ન હોતો. આ વાતને કેવળ ઠઠ્ઠામશ્કરીનો વિષય ગણવાની મનોવૃત્તિ જો કોઈ રડયાખડયા માણસોમાં કદાચ હશે, તોપણ તે હેસ્ટર ઊભી હતી તે માંચડાની ઉપર એક ઝરૂખો હતો તેમાં શહેરનો સૂબો તેની સમિતિના સભ્યો, ન્યાયાધિકારી, સેનાપતિ, અને શહેરના મંત્રીઓ આદિ મોભાદાર પ્રતિષ્ઠિત અમલદારો બેઠા હતા તેમની ગંભી-રતા પ્રેરક હાજરીને લીધે દબાઈ ગઈ હશે. આવા મોટા અમલદારો જ્યારે આવે પ્રસંગે હાજરી આપે અને એમ હાજરી આપવામાં પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે માનમરતબાને જરા યે જોખમ જેવું ન જુએ, ત્યારે કાયદાએ ઠરેલી આવી સજા ખૂબ અસરકારક બને અને સૌ એના પ્રત્યે માનપૂર્વક જુએ એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. એટલે ત્યાં એકઠું થએલું ટોળું શોક અને ગંભીરતાના ભાવોથી ભરપૂર હતું. સજાપાત્ર બનેલી સ્ત્રી પર હજારો માણસોની નિષ્ઠુર આંખો ચોંટી રહી હતી. અને તેના વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર બની ગઈ હતી. છતાં સ્ત્રીજાતિથી જેટલું બળ દાખવી શકાય તેટલું દાખવીને આ કપરી પરીક્ષામાં એ જેમ તેમ પોતાની જાતને ટકાવી રહી હતી. બાકી ખરી રીતે તો અત્યારના પ્રસંગનો અનુભવ અસહ્ય થઈ પડે એવો હતો. મૂળથી એ સ્ત્રી ઊર્મિ અને આવેશપ્રધાન પ્રકૃતિની હતી અને આ પ્રસંગે લોકો જાતજાતનાં અપમાન કરશે તથા નિંદા કરશે એમ માનતી હતી તેથી એ સઘળા નિંદા અને અપમાનના ઝેરી ડંખો અને તીરોની સામે અડગ રહેવાનો પહેલેથી નિશ્ચય કરીને એ અહીં આવી હતી. પણ ત્યાં તો નિંદા ને અપમાનની ઝડી વરસા-વવાને બદલે અહીં લોકો બધાં શાન્ત, સ્તબ્ધ, ગંભીર બનીને ઊભાં રહ્યાં હતાં, અને લોકમાનસની આ ગંભીરતા એને એટલી બધી વસમી લાગી કે આને બદલે તો આ બધાં લોકોના કડકાઈભર્યા ચહેરા પોતાને જોઈને અને ઉદ્દેશીને તિરસ્કારપૂર્વક હસવા લાગે તો વધારે સારું એવું એના મનમાં થઈ આવ્યું. એ ટોળામાંથી જો એ વખતે ગગનભેદી ગર્જના જેવું બુલંદ અટ્ટહાસ્ય ઊછળી આવ્યું હોત, અને એ હાસ્યમાં ટોળામાંના દરેકે દરેક પુરુષ સ્ત્રી તેમ બાળકે જો પોતાનો સાથ પુરાવ્યો હોત તો હેસ્ટર પ્રાઈને તે સૌની સામે કટુતા અને તિરસ્કારભર્યું સ્મિત કરીને તે અટ્ટહાસ્યનો બદલો સૌને વાળી આપ્યો હોત. પણ એવા બુલંદ અટ્ટહાસ્યને બદલે અહીં તો સીસા જેવી ભારેખમ ગંભીરતા અને સ્તબ્ધતાનો અનુભવ કરવાનું એના નસીબમાં નિર્માયું હતું, એટલે આવી ગંભીરતા તથા સ્તબ્ધતા જોઈને તો, કોઈ કોઈ ક્ષણે એને પોતાનાં ફેફસાંમાં હોય તેટલું જોર અજમાવીને પોતે કદાચ ચીસો પાડી ઊઠશે તથા એ માંચડા પરથી જમીન પર એકદમ નીચે પડતું મૂકશે અથવા તો તત્ક્ષણ ગાંડી બની જશે એવું એને લાગી આવ્યું.

છતાં એ માંચડા પર ઊભી રહી હતી અને સઘળાં લોકો એને એકીટશે જોઈ રહ્યાં હતાં એ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક ક્ષણો એવી પણ આવી હતી કે જ્યારે આ આખું દૃશ્ય એની આંખો આગળથી અદૃશ્ય બની જતું હતું અથવા તો સાવ અદૃશ્ય નહિ તો ભૂતના ઓળા જેવી આછી અને અપૂર્ણ આકૃતિ-ઓનો સંભૂમેળો હોય એવું ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું. એનું ચિત્ત અને તેમાંએ ખાસ કરીને એની સ્મરણશક્તિ અત્યારે અસાધારણ ચૈતન્યયુક્ત બની ગઈ હતી, એટલે પશ્ચિમના અરણ્યસમૂહની સીમા પર આવેલા એક નાનકડા શહેરની આ અણઘડ શેરીમાં જે બનાવ બની રહ્યો હતો તેનાં કરતાં જુદાં જ દશ્યો એની કલ્પનાચક્ષુ આગળ અત્યારે ખડાં થઈ રહ્યાં હતાં અને મોટી ટોપીઓ પહેરેલા જે માણસો એને તાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં તેમનાં કરતાં જુદાં જ મનુષ્યોનાં મુખ એની આગળ દેખાઈ રહ્યાં હતાં. એનાં માનસચક્ષુ આગળ અત્યારે સંસ્મરણોની હારની હાર ઊભરાવા લાગી. આમાંનાં કેટલાંક સંસ્મરણો છેક જ તુચ્છ અથવા અગત્ય વગરનાં હતાં, કેટલાંક બચપણ

અને શાળાસમયનાં હતાં, કેટલાંક રમતો ને બાલિશ કલહોનાં હતાં, તો વળી કેટલાંક પોતાની કન્યાવસ્થામાં પોતાને ગૃહજીવનનો જે આછો અનુભવ થએલો તેનાં હતાં, અને એની સાથે પોતાના પાછળના જીવનમાં જે કંઈ ગંભીર અને મહત્ત્વના બનાવો બનેલા તેનાં સંસ્મરણો સાથે સાથે સેળભેળ થઈને દેખાવા લાગ્યાં. આ સઘળાં સંસ્મરણોનાં ચિત્રો એક સરખાં જીવન્ત અને તાદૃશ હતાં, કેમ જાણે એના જીવનમાં જે કંઈ બની ગએલું તે સઘળું સરખું જ મહત્ત્વનું હોય અથવા સરખું જ કેવળ રમત જેવું બિનઉપયોગી હોય તેમ એ નાનામોટા એકેએક પ્રસંગની છબી એક સરખી સુરેખ જોવામાં આવતી હતી. આ સંસ્મરણોની ચિત્રપરંપરા એ તો કદાચ અત્યારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની નિર્દય સખતાઈ અને ભારમાંથી આવી સૂક્ષ્મ હવાઈ આકૃતિઓ દ્વારા પોતાની જાતને બચાવી લેવા માટે એના અંતરાત્માએ સહજબુદ્ધિથી શોધી કાઢેલી કોઈ યુક્તિ જેવી હતી.

એ તો જે હોય તે ખરું. પણ અત્યારે આ ફજેતીના માંચડા પર ઊભી હતી ત્યાંથી હેસ્ટર પ્રાઇનને પોતાના શૈશવના સુખમય દિવસોથી માંડીને અત્યાર સુધીનો પોતાનો સઘળો જીવનમાર્ગ કલ્પનામાં ખડો થઈ આવ્યો. આ દુઃખદાયક ઉચ્ચ સ્થાને ઊભાં ઊભાં એણે ઈંગ્લાંડમાના પોતાના વતનના ગામનાં ફરીથી દર્શન કર્યાં. અને ચોમેર ગરીબાઈનાં ચિહ્નોથી ભરપૂર છતાં દરવાજા પરની અર્ધ ભૂંસાઈ ગએલી ઢાલ દ્વારા પૂર્વજોની અમલી ખાનદાનીનું ભાન આપતું એવું પોતાના પિતાનું ભૂખરા પથ્થરનું બાંધેલું ખખભળી ગએલું ઘર જોયું. એ ઘરમાં એણે શૌર્યસૂચક કપાળ, પૂજ્યત્વસૂચક સફેદ દાઢી અને ઇલિઝાબેથના સમયમાં લોકો પહેરતા એવો જૂના જમાનાનો ગળપટો ધારણ કરેલી પોતાના પિતાની મૂર્તિ, તેમ સદાએ કાળજી રાખતી અને ચિંતા કર્યા કરતી એવી પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતી અને ગુજરી ગયા પછી પણ એવી દૃષ્ટિથી પોતાના જીવનમાર્ગમાં વારંવાર ઠપકો આપીને વિઘ્નરૂપ થઈ પડેલી એવા સ્વરૂપમાં પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે જડાઈ રહેલી પોતાની માતાની મૂર્તિ પણ જોઈ. કન્યાકાળના સૌન્દર્યથી મંડિત અને રોજ જેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તે ઝાંખા અરીસાને પોતાના સૌન્દર્યથી અજવાળતું એવું પોતાનું મુખ પણ એણે અત્યારે જોયું. એની સાથે જ એણે એક બીજો ચહેરો પણ જોયો, ઉમરમાં ઠીકઠીક આગળ વધેલા એવા એક પુરુષનો, દીવા પાસે એનાંને મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચવાને લીધે ઝાંખી અને ચૂંચી બની ગએલી આંખોવાળો, અને પાંડિત્યની છાપ ધરાવનારો એવો ફીકો દૂબળો ચહેરો જોયો. આ પુરુષની આંખને ઝાંખ હતી છતાં કોઈપણ માનવ આત્માનું અંતર ઉકેલવાની એને ઇચ્છા થતી ત્યારે એમાં વિલક્ષણ પ્રકારની વેધકતા જ આવી હતી. હેસ્ટર પ્રાઇનના સ્ત્રીહૃદયના કલ્પનાચક્ષુને અત્યારે પણ દેખાયા વિના ન રહ્યું કે અભ્યાસખંડના એકાંતમાં રહેનાર આ પુરુષનો ડાબો ખભો જમણા ખભા કરતાં જરાક ઊંચો હોવાથી એની આકૃતિ કંઈક કદરૂપી લાગતી હતી. તે પછી સ્મરણદેશની આ ચિત્રમાળામાં જે છેલ્લું ચિત્ર દેખાયું તે ગલીકૂચીવાળા સાંકડા રસ્તા, ઊંચાં જૂનાં મકાનો, ભવ્ય વિશાળ દેવળો, પુરાતન કાળની અને વિચિત્ર સ્થાપત્યની મોટી મોટી જાહેર ઈમારતો એવાં એવાં દૃશ્યોવાળા યુરોપના કોઈએક શહેરનું દેખાયું. આ શહેરમાં એ કદરૂપા પંડિતના સહવાસમાં એને નવું જીવન ગાળવાનું હતું. જીવન નવું ખરું, પણ જીર્ણપુરાણી દીવાલ પર બાઝેલી લીલી સેવાળની પેઠે જૂની ખવાઈ ગએલી સામગ્રી પર નિર્વાહ કરનારું એવું જીવન એને માટે આ શહેરમાં તૈયાર હતું. છેવટે, આ બધી ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરતી ચિત્રપરંપરાને સ્થાને, પ્યૂરિટન લોકોની વસાહતમાંની આ અણઘડ બજાર અને તેમાં એકઠાં થઈને, પોતે ફજેતીના માંચડા પર નાનકડા બાળકને હાથમાં રાખીને ઊભી હતી તેના પર અને પોતે સોનેરી કસબથી પોતાના વસ્ત્ર પર વિચિત્ર ચિત્રોના મધ્યમાં જે 'એ' અક્ષર ભર્યો હતો તેના પર જોઈ રહેલા લોકોનું ચિત્ર દેખાયું. . . .

શું ખરેખર આ ચિત્ર સાચું હતું? એનું પારખું લેવા એણે પોતાના બાળકને એવા જોરથી છાતીસરસું ચાંપ્યું કે તે ચીસ પાડી ઊઠ્યું; પેલા કિરમજી અક્ષર પર પણ એણે નીચી નમીને નજર નાખી, અને પોતાની આંગળી વડે તેનો સ્પર્શ પણ કરી જોયો. પોતાનું આ બાળક અને પોતાનું આ કલંક એ બન્ને ખરેખર વાસ્તવિક છે કે નહિ તેની પરીક્ષા એણે આ પ્રમાણે કરી. તો એને ખાતરી થઈ કે હા, આ બન્ને વસ્તુઓ

ઇશ્વરેચ્છા સાચી હતી. ઈશ્વર સત્ય તે તો એ બે જ વાતો-બાકીનું બીજું બધું તો અદૃશ્ય થઇ ગયું હતું !

૩

પિછાન

સૂર્યકળા પોતાને સંપૂર્ણતાપૂર્વક નિહાળી રહ્યા છે એ પ્રકારના અત્યંત કષ્ટદાયક ભાનમાંથી આખરે એ લેકોના રાળાની ઉચ્ચાડાની કિનાર પર પોતાના સકળ વિચારો ને 'અનિવાર્ય' રીતે ખેંચી મેળવીને તેના કેન્દ્રરૂપ બની જાય એવી એક આકૃતિના દર્શનથી એ લાલ અક્ષર ધારણ કરનારી સ્ત્રી મુક્ત થઇ. એ રાળાની કિનાર પર ત્યાં એક ઇન્ડિયન પોતાનો દેશી પોશાક પહેરીને ઊભો હતો; પણ એ વર્ણને એ રક્તવર્ણા લોકો અંગ્રેજ વસાહતોમાં કંઇ જવલ્લે જ નહોતા આવતા કે તે આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે હેસ્ટર પ્રાઇનનું ધ્યાન આ પ્રમાણે ખેંચી શકે અને એના સમસ્ત વિચારોનો કાબૂ મેળવી કેવળ પોતાના પર જ એના ચિત્તને કેન્દ્રિત કરે એવી 'અસાધારણતા' તો એ ઇન્ડિયનમાં હતી જ નહિ. પણ એ ઇન્ડિયનની પડખે જ એને સ્પષ્ટ રીતે એનો સોબતી જ હોય એવો એક ગૌરાંગ પુરુષ સુધરેલા અને જંગલી એ બન્નેના કોઇ કઢંગા મિશ્રણ જેવો પોશાક પહેરીને ઊભો હતો. તેણે આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

તે કદે ઠીંગણો હતો, અને જોકે ઉમરે વૃદ્ધ ભાગ્યે જ ગણાય એવો હતો છતાં એના ચહેરા પર કરચલીઓ પડી ગઇ હતી. તેની મુખમુદ્રામાં વિલક્ષણ બુદ્ધિતેજ ચમકતું હતું. પોતાના માનસને એટલે અંશે કેળવે કે પોતાનાં શરીરને પણ એ માનસનો અનુપ ઘાટ એ આપી શકે અને અમુક ચિહ્નો દ્વારા પ્રકટ કરી શકે એવા સ્વાધીન મનસ્ક પુરુષના જેવું બુદ્ધિતેજ તેના મુખ પર ચમકતું હતું. એક બીજા સાથે સાંધે મેળ ન ખાય એવો પોશાક દેખીતી બેદરકારીથી પહેરીને પોતાની વિલક્ષણ આકૃતિને છુપાવવાનો અથવા કંઇ નહિ તો છેવટ એ વિલક્ષણતાને ઓછું ધ્યાન ખેંચે એવી બનાવવાનો તેણે જોકે પ્રયત્ન તો કરેલો હતો, છતાં આ પુરુષનો એક ખભો બીજા ખભા કરતાં જરાક ઊંચો હતો એ વાત હેસ્ટર પ્રાઇન તો તરત જોઇ શકતી હતી. આ પુરુષનો દૂબળો ચહેરો અને તેની આ કંઇક કઢંગી આકૃતિને

જોઇને એણે પછી એકવાર ફરીથી પોતાનું બાળક છાતી સરસું એટલા સખત જોરથી ચાંપ્યું કે એ બચ્ચું બીચારું બીકનું બાર ચીસ પાડી ઊઠ્યું. છતાં તેની માએ તો જાણે એ ચીસ સાંભળી જ નહિ.

આ અજાણ્યો માણસ બજારમાં આવ્યો એ જ વખતે અને હેસ્ટર પ્રાઇનની નજર તેના પર પડી તેની અગાઉ જ તેણે હેસ્ટર પર દૃષ્ટિ કરી હતી. આ દૃષ્ટિ પ્રથમ તો, મુખ્યત્વે અંતરવલોકન કરવાને જ ટેવાએલો હોય અને બાહ્ય વસ્તુઓ જેને પોતાના મનની અંદરના કોઇ તત્ત્વ સાથે કંઇક સંબંધ ધરાવતી હોય તેટલા પૂરતી જ મહત્ત્વની કે મૂલ્યવાન લાગતી હોય એવા પુરુષના જેવી ઉદાસીનતાથી જ તેણે કરી. પણ પછી થોડી જ વારમાં તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને વેધક બની ગઇ. જાણે કોઇ સર્પ તેના મુખ પર ચાલતો હોય અને સહેજે એવી રીતે પોતાનાં ગૂંચળાં ત્યાં વાળતો હોય એ પ્રકારની અમળાટભરી દુઃખ અને બીકની લાગણી તેની મુખમુદ્રા પર પસરી ગઇ. કોઇ પ્રબળ મનોભાવને લીધે તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું, પણ એ ઝાંખપ ક્ષણવાર જ ટકી, કેમકે એ મનોભાવને તેણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિની એટલી ત્વરાથી અંકુશમાં આણી દીધો કે એ એક પળ બાદ કરીએ તો તેની મુખમુદ્રા શાન્ત સ્વાસ્થ્યભરી જ સૌ કોઇને લાગે. થોડી વારમાં તેના ચિત્તની લાગણીનો આ અમળાટ લગભગ અગોચર જેવો બની ગયો અને તેના અંતરની ગુહામાં શમી ગયો. હેસ્ટર પ્રાઇનને જ્યારે તેણે એની નજર પોતાના પર ઠેરવેલી દીઠી અને પોતાને એણે ઓળખી કાઢ્યો છે એવું જ્યારે તેને લાગ્યું ત્યારે તેણે ધીમેથી અને શાન્તિથી પોતાની આંગળી ઊંચી કરી વાતાવરણમાં તેનાથી કંઇક ઇશારત કરી અને પછી એ આંગળી તેણે પોતાના હોઠ પર મૂકી.

પછી પોતાની પડખે ઊભેલા એક શહેરીને ખભે હાથ અડકાડી તેણે એને સભ્યતા અને વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું —

'એક વાત પૂછું આપને ! ' તેણે બોલ્યો. ' આ બાઇ કોણ છે ? અને શું કે તે એની આમ ભરેદરબારે જાહેરમાં ફજેતી થઇ રહી છે ? '

' ભાઇ તમે આ મુલકમાં કોઇ અજાણ્યા આવી ચડ્યા લાગો છો,' પેલા શહેરીએ એ પ્રશ્ન પૂછનાર

તરફ તથા તેના સોબતી તરફ કૌતુકપૂર્વક નજર કરીને કહ્યું, 'નહિ તો શ્રીમતી હેસ્ટર પ્રાઇન અને એના દુરાચારની વાત તમારે કાને આવ્યાં વગર રહેત નહિ. ખરેખર, ડિમ્સડેઇલ જેવા ભગવાનના માણસના દેવળને આ બાઇએ ભારે બટ્ટો લગાડ્યો છે.'

'આપની વાત સાચી જ છે,' પેલાએ જવાબ આપ્યો, 'હું આ મુલકનો અજાણ્યો જ છું, અને મારી તો ધણીએ મરજી નહોતી, છતાં મારે મારાં વરસો પરદેશના પ્રવાસોમાં ગાળવા પડ્યાં છે. એ ખુશ્કી અને તરીની મુસાફરીઓમાં મને ઘણા કમનસીબ અકસ્માતો નડ્યા છે, અને દક્ષિણમુલકના કાફર લોકોમાં લાંબા વખતથી મારે ગુલામ તરીકે રહેવું પડ્યું છે ત્યાંથી આ ઇન્ડિયન મને આંહીં લઈ આવ્યો છે, મને બંદીખાનેથી પૈસા આપીને કોઈ છોડાવે એટલા માટે લઇ આવ્યો છે. તો આપ જરા કૃપા કરીને હેસ્ટર પ્રાઇનનો –હેસ્ટર પ્રાઇન જ એ બાઇનું નામ ને ? કંઈ ભૂલ તો નથી કરતો ને એનું નામ આપવામાં હું ?–આ બાઇનો ગુનો શો, અને એ માંચડા પર એને શા માટે ખડી રાખવામાં આવી છે, તે કહેશો ?'

જરૂર, ભાઇ,' એ શહેરી બોલ્યો, 'અને તમારા પર આ બધાં વીતકો વીત્યા પછી અને એ જ ગલોમાં રહી આવ્યા પછી મને લાગે છે કે જ્યાં ગુનાને આવી રીતે શોધી કાઢી અમલદારો અને લોકો સમક્ષ તેની સજા કરવામાં આવી હોય એવા આ ન્યૂ ઇંગ્લંડ જેવા ધર્મ-પરાયણ મુલકમાં આવવાથી તમારા હૃદયને આનંદ પણ થવો જોઇએ. ત્યારે જુઓ, ભાઇ, એ બાઇ છે ને તે મૂળ ઇંગ્લંડમાં જન્મેલા પણ લાંબો વખત આમસ્ટર્ડામમા વસેલા એવા એક વિદ્વાનની પત્ની છે. આમસ્ટર્ડામમાંથી તેને આંહીં માસાચ્યુસેટ્સમાં આવી રહેવાનો વિચાર થએલો. એટલે એવા વિચારથી તેણે પોતાના પત્નીને આંહીં અગાઉથી મોકલી દીધેલી, અને પોતે કોઈ અગત્યના કામકાજને અંગે પાછળ રહેલો. પછી તો એવું બન્યું ભાઇ, કે આ બાઇને બોસ્ટનમાં આવ્યાને બે વરસ થઈ ગયાં છતાં એ વિદ્વાન પુરુષના કંઇ ખબરઅંતર મળ્યા જ નહિ. એટલે એકલી પડતાં તેની જુવાન પત્ની, તમે જુઓ જ છો ને, કોઇ કુસંગતને લીધે–'

'ઓહો ! એમ ! સમજી ગયો તમારી વાત,' કડુ સ્મિત કરીને એ અપરિચિત પુરુષ બોલ્યો. 'આપ કહો છો કે એ પુરુષ વિદ્વાન છે, તો પછી એ વિદ્વાને આટલી વાત પણ પોતાનાં થોથામાંથી જાણી લેવી જોઇતી હતી. ત્યારે સાહેબ, આપને વાંધો ન હોય તો એટલું પૂછું ? કે શ્રીમતી હેસ્ટરના હાથમાં છે તે પેલા બચ્ચાનો બાપ કોણ હશે ? બચ્ચું મને લાગે છે ત્રણ ચાર મહીનાનું થયું હશે.'

'ખરેખર ભાઇ, એ વાતનો કોયડો હજી ઊકલ્યો નથી; અને એ કોયડો ઉકલી આપે એવા ચતુર ને અદલ ન્યાયધીશની હજુ આંહીં સૌ વાટ જોઇ રહ્યું છે,' શહેરીએ જવાબ આપ્યો. 'શ્રીમતી હેસ્ટર તો નામ આપવાની ધરાર ના પાડે છે. અને ન્યાયધીશોએ બીચારાઓએ એકઠા મળીને ઘણો વિચાર કરી જોયો, પણ-કાંઇ ભાળ મળી નથી. મને તો લાગે છે કે એ ગુનેગાર પોતે, બીજા માણસોને ખબર ન હોય એવી રીતે, આ આ આખું દ્રશ્ય આંહીં ઊભો ઊભો જોઈ રહ્યો છે. પણ બીજા માણસોને ભલે ખબર ન હોય, ભગવાનને તો બધી ખબર છે, અને ભગવાન તો તેને અત્યારે પણ નિરખી રહ્યો છે એ વાત એ ભલો આદમી ભૂલી જતો લાગે છે'

'મને લાગે છે,' એ અપરિચિત પુરુષે ફરી સ્મિત કરીને ટકોર કરી, 'કે એ વિદ્વાન પુરુષે જાતે આવીને આ અકળ ઘટનાની તપાસ કરવી જોઇએ.'

'જો એ હજુ હયાત હોય તો તો એણે જરૂર કરવી જોઇએ,' એ શહેરીએ ઉત્તર આપ્યો, 'હવે, જુઓ ભાઇ, આ બાઈ જુવાન ને રૂપાળી છે, અને એનું આ પતન થયું તે કોઈ ભારે પ્રલોભન આવી પડ્યું હશે તેને જ પરિણામે નિ:શંક થયું હશે. અને વળી સંભવ છે કે તેનો પતિ તો ક્યાંક સમુદ્રને તળિયે જઇને બેઠો હશે, એટલે આ બધી હકીકત લક્ષમાં લઇને અમારા માસાચ્યુસેટ્સના ન્યાયાધીશોનો આ બાઇને આંહીંના કાયદા પ્રમાણે જે કડક શિક્ષા કરવી ઘટે તે કેરટની કડક શિક્ષા કરતાં જીવ ચાલ્યો નથી. બાકી નહિ તો આવા ગુનાની કાયદા પ્રમાણેની શિક્ષા તો મોતની જ છે. પણ ન્યાયાધીશોનું અંતર પીગળ્યું એટલે મોટી મહેર બતાવીને તેમણે શ્રીમતી

પ્રાઇનને ફક્ત ત્રણ કલાક આ ફજેતીના માંચડા પર ઊભા રહેવાની અને પછી જિન્દગીભર એ બટ્ટાનું ચિહ્ન પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધારણ કરવાની જ સજા કરી છે.'

'બહુ શાણપણપૂર્વક કરી છે એ સજા!' પોતાનું મસ્તક ગંભીરતાપૂર્વક નમાવીને એ અપરિચિત પુરુષે કહ્યું, 'આ રીતે એ બાઈ પાપની સામે એક જીવતા પ્રવચન જેવી બનશે, અને તેના મરણ બાદ એ શરમભરેલો અક્ષર તેની કબર પર કોતરવામાં આવશે ત્યાં સુધી સૌને સદુપદેશ આપ્યા કરશે. છતાં આ દુરાચારમાં એનો જે ભાગીદાર હતો તે પણ, બીજું કંઈ નહિ તો, તેની સાથે આંહીં ફજેતીના માંચડા પર એની પડખે ઊભો નથી રહ્યો એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે. પણ એ તો એ માણસ પણ જણાઈ આવશે!—જરૂર જણાઈ આવશે!—જરૂર જણાઈ આવશે!'

પછી આ વાતોડિયા શહેરીને સભ્યતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને અને પોતાના ઇન્ડિયન સોબતીના કાનમાં ધીમેથી થોડા શબ્દો કહીને એ બન્ને જણાએ એ ટોળામાં થઈને પોતાનો રસ્તો કર્યો.

આ બધું બની રહ્યું હતું એ દરમિયાન હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાના ઉચ્ચાસન પર ઊભી ઊભી એ અજાણ્યા માણસને તાકીને સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. તેના પરની એની દૃષ્ટિ એટલી બધી સ્થિર અને અચળ હતી કે અખંડ અને તીવ્ર ધ્યાનની કેટલીક પળોએ તો આ દૃશ્ય જગતના બીજા સઘળા પદાર્થો એની આગળ અદૃશ્ય થઈ જતા હતા અને પાછળ પોતે અને એ પુરુષ એમ બે જ જણ રહેતાં હતાં. આ પુરુષનો આમ અત્યારે ભેટો થઈ ગયો. પોતાને માથે આમ તીખો તડકો તપી રહ્યો હતો, પોતાના મોઢાને બાળી રહ્યો હતો. અને પોતાના કલંકરૂપ અક્ષરને ચમકાવી રહ્યો હતો, પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર પોતાના કલંકને જાહેર કરતી ખાસ નિશાની આવી રહી હતી, પાપના પરિણામે જન્મેલું બાળક પોતે હાથમાં તેડ્યું હતું, અને જે મુખ કેવળ ઘરની અંદરના શાન્ત પ્રકાશમાં જ, ઘરઆંગણાની શીતળ છાયામાં જ, દેખાવું જોઈતું હતું અથવા કદી બહાર નીકળે તો દેવળમાં પોતાને શોભે એવા બુરખા પાછળથી જ દેખાવું જોઈતું હતું તે મુખને આ સઘળા લોકો જાણે ઉત્સવ માણવા આવ્યા હોય એવી રીતે એકીટશે ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં,—એવી બધી પરિસ્થિતિમાં આ પુરુષનો ભેટો થઈ ગયો એ વસ્તુ ભયંકર તો હતી જ, પણ એ પુરુષનો એને એકાંતમાં ભેટો થયો હોત તો એ એકાન્ત મુલાકાત જેટલી એ ભયંકર નહોતી જ. કેમકે ભયંકર હોવા છતાં આ હજારો સાથીઓની સમક્ષ એકજાતનું રક્ષણ એને અત્યારે મળી જતું હતું. આવી રીતે એ પુરુષની અને પોતાની વચ્ચે આટલાં બધાં માણસો ઊભાં હોય ત્યારે આવી શરમભરેલી સ્થિતિમાં પણ તેની સાથે ભેટો થાય એ પોતે સાવ એકલી હોય એ વખતે કેવળ એકાન્તમાં એની સાથે ભેટો થાય એના કરતાં વધારે સારું હતું. એ જાણે કે આ પુરુષથી બચવા માટે આ જાહેર ફજેતી થાય એવી પરિસ્થિતિનું નાસીને અત્યારે શરણું લઈ રહી હતી, અને એ પરિસ્થિતિનું રક્ષણ પોતાને મળતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવી પળનો સામનો કરતાં એ જાણે કે ડરવા લાગી હતી. આવા આવા વિચારોમાં ગરકાવ થઈ ગએલી હોવાને લીધે એની પાછળથી આખા લોકસમૂહને સંભળાય એવો ઘેરો બુલંદ અવાજ આવ્યો તે પહેલાં તો એણે તે સાંભળ્યો જ નહિ. અને એ અવાજે જ્યારે એ જ રીતે બીજીવાર એનું નામ પોકાર્યું ત્યારે જ એનું તેના તરફ ધ્યાન ગયું.

'હેસ્ટર પ્રાઇન, જો, મારી વાત સાંભળ,' એ અવાજ બોલ્યો.

હેસ્ટર પ્રાઇન ઊભી હતી એ માંચડાની બરાબર ઉપરના ભાગમાં સંમેલનઘરને એક ઝરૂખો કે ખુલ્લી ગેલેરી હતી એ વાત તો આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ. એ સ્થળેથી જ ન્યાયાધીશોનો સમૂહ મળેલો હોય ત્યારે એ જમાનામાં આવા જાહેર પ્રસંગોમાં જે ઔપચારિક વિધિ જાળવવાનો નિયમ હતો તે સઘળા વિધિ સાથે જાહેરાતો કરવામાં આવતી હતી. આપણે જે પ્રસંગ વર્ણવી રહ્યા છીએ તે પ્રસંગ નિરખવા માટે ખુદ સૂબો બેલિંગહામ પોતે ખુરસીની આજુબાજુ પહેરેગીર તરીકે ઊભેલા ચાર ફરસીધારી સૈનિકોથી વીંટળાઈને બેઠો હતો. એ પીઢવયનો ગૃહસ્થ હતો અને જીવનમાં એને જે કપરો અનુભવ થએલો તે એના ચહેરા પર કરચલીઓરૂપે અંકાએલો દેખાતો હતો. તેણે

અત્યારે પોતાની ટોપીમાં કાળું પીંછું ખોસ્યું હતું. તેના ડગલાની કોર ભરેલી હતી, અને એ ડગલા નીચે કાળા મખમલનું પહેરણ પહેર્યું હતું. જે લોકસમૂહની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ, અને અત્યારની વ્યવસ્થિત નિયતિ યોજનાની આવિર્ભાવ વૃત્તિઓનું નહિ પણ પીઢ વયની કડક અને તાત્ત્વિક શક્તિનું તેમ ઠરેલ વયના ધેરા ગંભીર શાણપણનું પરિણામ હતું—જેણે કલ્પના ને આશાની અલ્પતાને લીધે જ આટલી બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી હતી એવા—લોકસમૂહનો પ્રતિનિધિ અને મુખ્ય બનવાને માટે એ સર્વથા યોગ્ય હતો. આ મુખ્ય અધિકારીની આસપાસ જે બીજા અમલદારો બેઠેલા હતા તે સર્વનું વર્ણન જે જમાનામાં સર્વ સત્તાસ્થાનો દૈવી સત્તા જેટલી પવિત્રતાથી વિભૂષિત હોવાનું મનાતું હતું તે જમાનાને ઉચિત એવા ગૌરવ અને રુઆબથી ભરપૂર હતું. એ સઘળા અમલદારો ખરેખર ન્યાયી અને શાણા એવા સજ્જન પુરુષો હતા. પણ ભૂલ કરી બેઠેલા સ્ત્રીહૃદયનો ન્યાય તોળવાને અને એ હૃદયમાંની શુભાશુભ વૃત્તિઓની ગૂંચવણમાંથી સત્ય ઉકેલવાને, કઠોર દેખાવ ધારણ કરીને બેઠેલા આ શાણા પુરુષો કરતાં વધારે અયોગ્ય અને અસમર્થ ગણાય એવા આટલા જ ફક્ત અને સદ્ગુણી માણસો આખી માનવજાતિમાંથી મળવા મુશ્કેલ હતા. હેસ્ટર પ્રીને અત્યારે આ સખ્ત મુખમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠેલા શાણા પુરુષો તરફ પોતાની નજર ફેરવી. એને ખાતરી હતી કે પોતાને માટે થોડીઘણી પણ સહાનુભૂતિની જો ક્યાંયે પણ આશા હોય તો તે આ નાનકડી અમલદારમંડળી કરતાં અનેકગણા મોટા અને વિશેષ આવેશથી ભરેલા એવા ગામે ઊભેલા સામાન્ય જનતાના ટોળામાં જ હતી, કેમકે અમલદારો બેઠા હતા એ ઝરૂખા પર તો એણે પોતાની આંખ ઊંચી કરીને નજર કરી કે તરત જ આ અભાગણી સ્ત્રીનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો અને એની કાયા કંપવા લાગી.

એને હાક મારીને બોલાવેલી તે અવાજ સુવિખ્યાત ધર્મગુરુ જ્હૉન વિલ્સનનો હતો. આ જ્હૉન વિલ્સન બોસ્ટનનો સૌથી વયોવૃદ્ધ પાદરી હતો, એ વ્યવસાયમાં પોતાના ઘણાખરા પુરુષોની પેઠે મોટો પંડિત હતો, અને એ ઉપરાંત વળી માયાળુ અને મોજીલા સ્વભાવનો આદમી હતો. પણ આ મોજીલાપણાનો ગુણ તેની બીજી બાદિક સંપત્તિ જેટલો કાળજીપૂર્વક વિકસાવવામાં નહોતો આવ્યો, અને વસ્તુતઃ એ ગુણને એ પોતે અભિનંદનપાત્ર નહિ પણ લાંછનરૂપ જ લેખતો હતો. એવો એ ધર્મગુરુ એ વખતે ત્યાં ઊભો હતો. તેણે પહેરેલી તાણકાટોપીની નીચેથી ધોળા વાળની કોર બહાર આવી હતી, અને તેની ભૂખરી આંખો પણ અભ્યાસખંડના ઝાંખા પ્રકાશવાળા દીપપ્રકાશથી ટેવાયેલી હોવાને લીધે આ ખુલ્લા સૂર્યપ્રકાશમાં હેસ્ટરના બાળકની પેઠે જ ઉઘાડમીંચ કર્યાં કરતી હતી. અત્યારે તેનો દેખાવ જૂનાપુરાણા પ્રવચનગ્રંથોના મુખપૃષ્ઠ રૂપે જે કાળાં ચિત્રો આલેખેલાં જોઈએ છીએ તેના જેવો જ લાગતો હતો, અને એ ચિત્રોની પેઠે તેને પોતાને પણ અત્યારે તે આગળ આવતો હતો તેમ આગળ આવીને માનવ દોષ, વાસના, તેમ વેદનાના કોઈ પણ પ્રશ્નમાં માથું મારવાનો ખરી રીતે કશો એ હક્ક હતો નહિ.

'હેસ્ટર પ્રાઈન' એ પાદરીએ કહ્યું, 'જેનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવાનું તને સદ્ભાગ્ય મળેલું છે તે મારા આ જુવાન ભાઈને' આમ બોલતાં વિલ્સને પોતાની પડખે બેઠેલા ફીકા ચહેરાના એક જુવાન પુરુષના ખભા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો—'આ ધર્મનિષ્ઠ જુવાન ભાઈને મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો કે આંહીં ભગવાનની સાક્ષીએ, આ સૌ શાણા અને ન્યાયી અમલદારોની સમક્ષ, તેમ આ સૌ એકઠાં થએલાં લોકો સાંભળી શકે એવી રીતે તેં કેવું ઘોર અને અધમ પાપ કર્યું છે તે સંબંધમાં તારી સાથે એ વાત કરે કેમકે તારી સહજ પ્રકૃતિ મારા કરતાં એ વધુ સારી રીતે પિછાને છે એટલે આ ભયંકર પતનમાં તને લલચાવીને ફસાવનાર પુરુષનું નામ તું અત્યાર સુધી છુપાવી શકે છે તેમ ન છુપાવે અને જાહેર કરે એટલા માટે તારી સમક્ષ કેવી દલીલો કરવી, એ નામ છુપાવવામાં તારી જે નિષ્ઠુરતા અને અને હઠીલાઈ છે તેને પિગળાવવા માટે માયાભરેલા કે ભયભરેલા એવા કયા શબ્દો વાપરવા એ મારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે નક્કી કરી શકે એમ છે. પણ મારા એ સઘળા પ્રયત્નોનો એ વિરોધ જ કર્યા કરે છે—અલબત્ત એ વિરોધ પોતાની ઉંમરના પ્રમાણમાં ભારે શાણપણ ભરેલો ગણાય એવી હૃદયની મૃદુતાને લીધે જ એ કરે

છે—અને કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતાના હૃદયની ગુપ્ત વાત આવે મોઢે દહાડે અને આવડા મોટા ટોળા સમક્ષ પ્રકટ કરવાની ફરજ પાડવી એ તો ખુદ સ્ત્રીજાતિની સહજ પ્રકૃતિને જ અન્યાય કર્યા બરાબર છે, પણ ખરી રીતે તો, મેં એ બાઈને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ શરમ તો એવું પાપ કરવામાં રહેલી છે, કંઈ એ પ્રકટ કરવામાં નથી રહેલી. કેમ બન્ધુ ડિમ્સડેઈલ, તને ફરી એકવાર પૂછી જોઉં, તારો શો અભિપ્રાય છે આ બાબતમાં? આ બાપડી પાપાચારી સ્ત્રીના આત્માને સન્માર્ગે લાવવા તું પ્રયત્ન કરીશ કે મારે જ કરવો પડશે?'

એ ઝરૂખામાં જે માનનીય અને ગૌરવાન્વિત મંડળી બેઠી હતી તેમાં કંઈ ધીમો ગણગણાટ શરૂ થયો. આખરે સૂબા બેલિંગહામે સત્તાવાહી છતાં એ જુવાન પાદરી પ્રત્યે આદરભાવથી મિશ્રિત એવા અવાજે મંડળીનું તાત્પર્ય આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું—

'ભલા ભાઈ ડિમ્સડેઈલ, આ બાઈના આત્માની જવાબદારી મોટે ભાગે તમારા પર જ રહેલી છે. એટલે આ બાઈ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે તો જ તેણે સાચો પશ્ચાત્તાપ કર્યો કહેવાય, માટે એવો પશ્ચાત્તાપ અને કબૂલાત એ કરે એટલા માટે તમારે એને સમજાવવી ઘટે છે.'

સૂબાએ આમ સીધું સંબોધન કર્યું એટલે આખા ટોળાની નજર રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ તરફ વળી. આ ડિમ્સડેઈલ ઈંગ્લંડની એક મહા વિદ્યાપીઠમાં કેળવાયો હતો, અને ત્યાં જમાનાઓથી સંચિત થએલા જ્ઞાનરાશિને એ આપણા આ જંગલી અસભ્ય પ્રદેશમાં સાથે આવ્યો હતો. તેના વક્તૃત્વે અને તેના ધર્મોત્સાહે પોતાના વ્યવસાયમાં તે થોડા જ વખતમાં ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો એવી આગાહી કયારની આપી દીધી હતી. તે ભારે આકર્ષક દેખાવનો પુરુષ હતો, તેનું કપાળ ગૌર, ભવ્ય, અને આગળ પડતું હતું, તેની આંખો મોટી, ભૂખરી અને ગમગીનીભરી હતી, અને તેનું મુખ તેણે જોરપૂર્વક દબાવી ન રાખ્યું હોય ત્યારે, સૂક્ષ્મ ભાવસભર તેમ જ પુરુષ સંયમશક્તિ ઉભય દાખવે એવું કંપનશીલ બની રહે એવું હતું. તેની નૈસર્ગિક શક્તિઓ તેમ પંડિતોચિત જ્ઞાનસંપત્તિ છતાં આ જુવાન ધર્મગુરુની મુખમુદ્રામાં, જાણે પોતે ભૂલો પડ્યો હોય કે અર્ધો માર્ગે ફંટાઈ ગયો હોય અને માનવ જીવનરૂપી પ્રવાસમાર્ગમાં કયાં આવવું તેની મૂંઝવણમાં પડી ગયો હોય એવો, કંઈક આશંકાઓથી પીડાતો હોય, કંઈક બી ગયો હોય, અથવા ભડકી ઊઠયો હોય, એવો ભાવ પણ જોવામાં આવતો હતો, અને તે જ્યારે સાવ એકાન્તમાં બેઠો હોય ત્યારે જ પૂરું સ્વાસ્થ્ય અનુભવી શકતો હતો. તેથી, પોતાના વ્યવસાયને અંગે બજાવવી પડતી ફરજોમાંથી અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે તે છાયાચ્છાદિત ગલીઓમાં જ ફર્યા કરતો અને એ રીતે તે પોતાને નાના બાળક જેવો સુરક્ષિત રાખતો, તથા પ્રસંગ ઊભો થતાં પાછો તાજગી, સુવાસ, અને ઝાકળ જેવા વિશુદ્ધિભર્યા વિચારો સાથે જનતા સમક્ષ હાજર થતો, એટલે તેના વિચારોના આ બધા ગુણોને લીધે તેનો ઉપદેશ લોકોના હૈયા પર કોઈ ફિરસ્તાના ભાષણ જેવી સચોટ અસર કરતો.

જે જુવાન માણસને વિલ્સને તેમ જ સૂબાએ અત્યારની પતિતાવસ્થામાં પણ આટલા પતિત એવા એ સ્ત્રીના અકળ આત્માને સૌ સાંભળે એવી રીતે સંબોધવાની આજ્ઞા આપી આમ ખુલ્લી રીતે જનતા સમક્ષ એને ખેંચી આણ્યો હતો તે આ પ્રકારનો પુરુષ હતો. અત્યારની એની અવસ્થા એની બરાબર કસોટી કરે એવી હતી, એટલે આ આજ્ઞા સાંભળતાં એના ગાલ ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું અને એના હોઠ ધ્રૂજવા લાગ્યા.

'એ બાઈને સમજાવ, ભાઈ,' વિલ્સને કહ્યું. 'એના આત્માના કલ્યાણ માટે આપણા માનનીય સૂબાસાહેબ કહે છે તેમ એ વાત બહુ અગત્યની છે, અને એ બાઈનો આત્મા તારી દેખરેખ નીચે મુકાએલો હોવાથી તારા પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે પણ તે એટલી જ અગત્યની છે. માટે સાચી હકીકત કબૂલ કરી દેવા એને સમજાવ!'

એટલે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલે જાણે મૂંગી પ્રાર્થના કરતો હોય એવી રીતે પોતાનું માથું નીચું નાખ્યું અને પછી તે ઊભો થઈને આગળ આવ્યો.

'હેસ્ટર પ્રાઈન,' ઝરૂખા પર ઝૂકીને અને એની આંખો પર સ્થિર દૃષ્ટિ કરીને તે બોલ્યો, 'આ સજ્જન પુરુષ જે કહે છે તે તું સાંભળે છે, અને એ ઉપરથી મારે માથે કેવી જુમ્મેદારી આવી પડી છે તે પણ તું જોઈ શકે છે. એટલે જો તને લાગતું હોય કે એના

કરવાથી તારા આત્માને શાન્તિ મળશે, અને જગતમાં તને અત્યારે જે સજા થઇ રહી છે તે એ રીતે તને મારી અપાવવામાં વિશેષ મદદગાર થઇ પડશે, તો આ પાપમાં તારી સાથે ભાગ લેનાર અને તેથી તારી જ પેઠે તેને પરિણામે અત્યારે દુઃખ ભોગવી રહેલા એવા એ પુરુષનું નામ જણાવી દેવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. એ પુરુષને માટે કોઈ ખોટો દયાભાવ કે માદર્શન રાખીને તું અત્યારે મૂંગી રહીશ નહિ; કેમકે ખરેખર માનજે હેસ્ટર, કે એ પુરુષ અત્યારે કોઇ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હોય ત્યાંથી તું એનું નામ જણાવે એટલે એને નીચે આવીને એ ફજેતીના માચડા પર ઊભું રહેવું પડે એમ હોય તોપણ જિન્દગીભર ગુનો અંતરમાં છુપાવીને ફર્યા કરવા કરતાં એ સ્થિતિ હજાર દરજ્જે સારી છે. તારું મૌન તો, એ પુરુષે પાપ કર્યું છે તેમાં હવે વળી દંભનો ઉમેરો કરવાને જ તેને લલચાવવાનું, લલચાવવાનું શું પણ ફરજ પાડવાનું. એ સિવાય બીજો કયો લાભ એ મૌનથી તેને થવાનો? ભગવાને તને જાહેર ફજેતીનો લાભ આપ્યો છે, કે જેથી તું તારા અંતરના એ પાપને તથા બહારના એ ખેદને જાહેર રીતે પરાસ્ત કરી શકે. તો જે કડવા પણ આરોગ્યપ્રદ ઔષધનો કટોરો અત્યારે તને સાંપડ્યો છે તેનો લાભ એ પુરુષને પણ મળતો રમીને રહી ન જાય–એવો લાભ પોતાની મેળાએ ઉઠાવવાની એનામાં કદાચ હિંમત ન હોય તો તારા મૌનને પરિણામે એવો લાભ મળતો એને રહી ર જાય–એ વાતની તું સાવચેતી રાખજે !'

આ શબ્દો બોલતી વખતે એ જુવાન પાદરીનો અવાજ મધુર, ભરેલો, ધેરો, કંપમય અને થડકતો હતો. એ શબ્દોના સીધા તાત્પર્ય કરતાં પણ એમાં જે ભાવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હતો તેણે સઘળા શ્રોતાઓના હૃદયમાં લાગણીનાં આંદોલનો જગાવ્યાં અને તેમને સૌને સમભાવના એક સૂત્રે સાંકળી લીધા. હેસ્ટરે છાતી સરસા તેડી રાખેલા નાના બચ્ચાને પણ જાણે આ શબ્દોની અસર થઇ, કેમકે અત્યાર સુધી એ બાળક શૂન્ય નજરે જોયા કરતું હતું ત્યાંથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ડિમ્સડેલ ભણી વાળી અને અડધી ખુશીમાં અને અડધી વેદનામાં ઝીણો અવાજ કરીને તેણે પોતાના નાનકડા હાથ તેના તરફ લંબાવ્યા. પાદરીના આ વચનોની એટલી ઊંડી અસર થએલી લાગી કે લોકોએ તો ચોક્કસ માની લીધું કે હવે તો હેસ્ટર જરૂર એ ગુનેગારનું નામ જણાવી દેશે, અથવા તો, એ ગુનેગાર પોતે જ ભલેને ગમે તેવી ઊંચી કે નીચી પાયરી ધરાવતો હોય તોપણ અંતરની કોઈ અનિવાર્ય પ્રેરણાના દબાણને વશ થઈને આ માંચડા પર જાતે આવીને ઊભો રહેશે.

પણ હેસ્ટરે તો પોતાનું માથું ધુણાવ્યું.

'અરે બાઇ, ભગવાનની દયાને પણ હદ હોય છે હો, તો પછી એ હદ ઓળંગી જા મા!' રેવરંડ મિ. વિલ્સને પહેલાં કરતા ઘણા વધારે કર્કશ અવાજે બૂમ પાડીને કહ્યું. 'જો, આ જે શબ્દો તેં સાંભળ્યા તેને અનુમોદન ને ટેકો આપવા માટે તારા નાનકડા બાળકને પણ વાચા ફૂટી નીકળી છે એ તો જરા ધ્યાનમાં લે. માટે બોલી નાખ, હવે નામ બોલી નાખ! જો પસ્તાવો કરીને નામ જણાવી દઇશ તો તારે છાતી પર જે લાલ અક્ષર ધારણ કરવો પડે છે તેની સજા દૂર કરવામાં પણ એ બન્ને વસ્તુ ઉપયોગી થઇ પડશે.'

'કદી નહિ!' વિલ્સન ભણી નહિ, પણ પેલા જુવાન પાદરીની ઊંડી અને વેદનાભરી આંખો ભણી નજર કરીને હેસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો, 'એ અક્ષર તો બહુ ઊંડો ચંપાઇ ગયો છે, એટલે તમે ધારો તોપણ એ કદી દૂર કરી શકો એમ નથી અને પેલું નામ તો હું કદી કહેવાની જ નથી. એને બદલે મને તો એમ થાય છે કે એની ને મારી બન્નેની યાતના હું જ એકલી એકસામટી ભોગવું!'

'બોલ, બાઇ, બોલ!' માંચડાની આસપાસના ટોળામાંથી કોઈનો લાગણીશૂન્ય અને કરડો અવાજ આવ્યો. 'બોલી નાખ અને તારા બાળકને તબાપું મટાડ!'

'હું બોલવાની નથી જ!' હેસ્ટર એ અવાજ કોનો તે તરત પારખી ગઇ, એટલે એ સાંભળીને એ શબ જેવી ફીકી પડી ગઈ, છતાં તરત પડકાર કરીને તેને જવાબ આપ્યો. 'અને મારી બાળકીએ તો હવે ભગવાનને જ પિતા માનવાનો; કોઇ પણ માનવી પિતાને એ કદી ઓળખવાની જ નહિ!'

'નહિ બોલે એ!' મિ. ડિમ્સડેલ પોતાનાં વચનનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવાની આતુરતાપૂર્વક પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ઝરૂખાને અઢે-

રીતે ઊભો હતો ત્યાંથી ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું. પછી એક લાંબો દમ ખેંચીને ત્યાંથી તે પાછો આવ્યો. 'સ્ત્રી-હૃદયમાં કેવી અદ્‌ભુત શક્તિ અને ઉદારતા વસી રહેલી છે ! બસ, નહિ જ બોલે એ !'

આ બાપડી ગુનેગાર બાઇના ચિત્ત પર કોઇ રીતે અસર કરવી શકય ન લાગતાં મોટેરા પાદરીએ આજના પ્રસંગ પર વ્યાખ્યાન આપવાની પહેલેથી જ કાળજી-પૂર્વક તૈયારી કરી રાખી હતી, એટલે એ ટોળા સમક્ષ ઊભા થઇને પાપ અને તેના સઘળા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પર તેણે એક પ્રવચન આપ્યું તેમાં પેલા ફજેતી ભરેલા અક્ષરને ફરી ફરીને સંભારી આપ્યો. એ અક્ષરસંજ્ઞા પર એણે એટલા જોરથી વ્યાખ્યાન આપ્યું કે એની વાગ્ધારાની એક કલાક કરતાં વધુ સમય સુધી લોકોના મસ્તક પર વૃષ્ટિ ચાલી તે દરમિયાન એ અક્ષરસંજ્ઞાએ એમની કલ્પનામાં નવું વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એનો હિંગળોકિયો રંગ જાણે નરકની અગ્નિજ્વાળાઓમાંથી આવેલો હોય એવું એમને લાગ્યું. આ બધો વખત હેસ્ટર પ્રાઇન ચમકતી આંખે અને થાકભરી ઉદાસીનતાની વૃત્તિ રાખીને એ ફજેતીના માંચડા પર ઊભી રહી. તે દિવસે સવારે માનવપ્રકૃતિ સહી શકે એટલું સઘળું કષ્ટ એણે સહ્યું હતું; અને એનો સ્વભાવ અત્યુગ્ર દુઃખની વેળાએ મૂર્છા પામીને તેમાંથી છટકી જાય એ વર્ગનો નહિ હોવાથી, સ્થૂળ જીવનની શક્તિ જ્યાં સુધી જાગૃત અને સચેત રહે ત્યાં સુધી પાષાણના જેવી નઠોરતા ધારણ કર્યા સિવાય એને બચવાનો બીજો આરો નહોતો. આ મનોદશામાં પેલા પાદરીનો અવાજ એના કાન પર નિર્દય રીતે ગાજ્યા કર્યો, પણ તે એના પર કશી અસર કરી શક્યો નહિ. આ યાતનાના પાછલા ભાગમાં તો પેલા બચ્ચાએ પણ પોતાના કકળાટ અને ચીસો વડે વાતાવરણને ભરી નાખ્યું. એ ચીસો શાન્ત પાડવાને એણે ઉપર ઉપરથી યાંત્રિક યત્ન કર્યો, પણ એ બચ્ચાના દુઃખ પર એનો હૃદયના સમભાવ જેવું કશું હોય એવું લાગ્યું નહિ. આખરે એને એવી ને એવી જ કઠોર રીતે તુરંગમાં પાછી લઇ જવામાં આવી, એટલે એ જનતાની દૃષ્ટિ આગળથી એ લોઢા જડેલા દરવાજા પાછળ અદૃશ્ય થઇ. એ વખતે એની પાછળ ડોકિયું

કરી કરીને જોનારાઓ અંદર અંદર ઘુસપુસ કરીને કહેવા લાગ્યા કે એ અંદર ગઇ ત્યારે એના લાલ અક્ષરે અંદરના અંધારા દ્વારમાર્ગ પર ઝાંખો પ્રકાશ ફેંક્યો હતો.

૪

મુલાકાત

તુરંગમાં પાછી ફર્યા પછી હેસ્ટર પ્રાઇનની કાયા અત્યંત ઉશ્કેરાટભરી બની ગઇ હતી, એટલે એવી હાલતમાં રખેને એ આપઘાત કરી બેસે અથવા પેલા બાપડા બાળકને એની અધીરાઇમાં કંઇ ઇજા કરી બેસે એવી દહેશત હોવાથી એના પર સખત દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી. રાત પડવા આવી ત્યાં સુધીમાં એની ઉદ્ધતાઇને ઠપકા કે સજાની ધમકીથી વશ કરવાનું અશક્ય માલૂમ પડતાં એક વૈદને તુરંગમાં દાખલ કરવાનું જેલર બ્રૅકેટને મુનાસબ લાગ્યું. આ વૈદની ઓળખાણ આપતાં તેણે જણાવ્યું કે એ માણસ ભૌતિકવિજ્ઞાનની સઘળી ખ્રિસ્તી પદ્ધતિઓમાં કુશળ હતો તેમ જ અરણ્યોમાં ઊગની સઘળી ઔષધિઓ તથા જડીબુટ્ટીઓ બાબતમાં જંગલી માણસો પાસેથી જે કંઇ જ્ઞાન મળી શકે એમ હતું તે પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હતું. ખરી વાત એ હતી કે કેવળ હેસ્ટરને પોતાને જ માટે નહિ પણ તેના બાળકને માટે તે વળી વિશેષ ત્વરાથી વૈદકીય મદદની અત્યંત અગત્ય હતી, કેમકે એ બાળકે આજે માતાની પાસેથી જે પોષણ મેળવેલું તેની ભેગું જ એ માતાના સમગ્ર શરીરમાં આજે જે વ્યાકુળતા, આવેશ, વ્યથા, અને નિરાશા વ્યાપી ગયાં હતાં તેનું ઝેર પણ પીધું જણાતું હતું. તેથી અત્યારે એ બાળક ભારે વ્યથાને લીધે અત્યંત અમળાયા કરતું હતું, અને હેસ્ટર પ્રાઇને આજનો આખો દહાડો જે માનસિક યાતના ભોગવેલી તે જાણે કે એ હાલ પોતાના નાનકડા શરીરમાં પ્રબળ રીતે મૂર્ત કરતું હતું.

આ વૈદ તે બીજો કોઇ નહિ પણ લાલ અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી એ બાઇનું લોકોના ટોળામાં જેની હાજરી દેખીને ખૂબ રસ ખેંચાએલું એ પેલો વિલક્ષણ દેખાવનો પુરુષ હતો. એ પુરુષ અત્યારે જેલરની પાછળ પાછળ

એ બાઈની અંધારી કોટડીમાં દાખલ થયો. એ પુરુષને આંહીં જેલમાં લાવવામાં આવેલો તે કોઈ ગુનાનો એના પર શક આવેલો માટે નહિ, પણ તેના છૂટકારા માટે જે રકમ ભરવાની તે સંબંધમાં ન્યાયાધીશો રેડ ઇન્ડિયનોના મુખીઓ સાથે મસલત ચલાવે તે દરમિયાન એને સાચવવાનું સૌથી સગવડભર્યું સ્થાન દુરંગ લાગવાથી તેને આંહીં લાવવામાં આવ્યો હતો. જેલરે તેનું નામ રોજર ચિલિંગવર્થ એવું જણાવ્યું. આ માણસ હેસ્ટરની કોટડીમાં આવ્યો કે તરત જ ત્યાંનું વાતાવરણ અગાઉના કરતાં કંઈક શાન્ત બની ગયું એ જોઈને જેલરને આશ્ચર્ય થયું: કેમકે આ માણસને જેવો જેલરે આ કોટડીમાં દાખલ કર્યો કે તરત જ હેસ્ટર પોતે તો શબના જેવી શાન્ત બની ગઈ, જોકે એનું બાળક તો હજુ ઊંકારા કર્યા કરતું હતું.

'સાહેબ આ દર્દીની પાસે ઘડી વાર મને એકાન્તમાં રહેવા દો,' વૈદે કહ્યું. 'જેલર સાહેબ, ખાત્રી રાખજો કે થોડી જ વારમાં તમારા ઘરમાં બધે શાંતિ ફેલાઈ જશે, અને શ્રીમતી પ્રાઈન પણ હવે પછીથી તમે જે કંઈ વાજબી હુકમ કરશો તે વધારે સહુકાઈથી પાળશે.'

'એમ? આપ જો એટલી બધી અસર કરી શકશો,' જેલરે કહ્યું, 'તો તો આપને હું ખરે ખરા ઉસ્તાદ ગણીશ. બાકી આ બાઈને તો મને લાગે છે કોઈ ભૂત વળગ્યું છે: એટલે એ સેતાનને એના શરીરમાંથી હાંકી કાઢવા માટે હું કોઈ પણ ઉપાય લેતા અચકાઉં એમ નથી.'

એ અજાણ્યા પુરુષે, પોતે જે ધંધો કરતો હોવાનું જાહેર કરેલું તે ધંધો કરનાર સઘળા વૈદોના જેવા લાક્ષણિક સ્વાસ્થ્યથી જ આ કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. અને જેલર એ કોટડીમાંથી ચાલ્યો ગયા પછી પણ, ટોળામાં પોતાને એકાગ્ર ધ્યાનથી જોઈ રહેનારી અને એ એકાગ્ર ધ્યાન દ્વારા તેની સાથેનો ગાઢ સંબંધ વ્યક્ત કરનારી આ બંદીવાન બાઈની સંમુખ તે એકલો પડ્યો ત્યારે પણ તેના સ્વસ્થ વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. તેણે આવીને પ્રથમ સારવાર પેલા બાળકની કરવા માંડી, કેમકે તે પૈડાંવાળી નાની પલંગડીમાં અમળાતું અમળાતું પડ્યું હતું અને અમળાતાં અમળાતાં એવી ચીસો નાખતું હતું કે બીજું બધું કામ પડતું મૂકીને તેને શાન્ત કરવું એ તાત્કાલિક અગત્યની વસ્તુ થઈ પડી હતી. એટલે તેણે એ બાળકનું શરીર કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી પોતાના પોશાક નીચે રાખેલી એક થેલી ખોલવા માંડી. આ થેલીમાં તેણે ઓસડો રાખેલાં હતાં, તેમાંથી એક લઈને તેણે પાણીના પ્યાલામાં નાખી દવા તૈયાર કરી આપી.

'રસાયણશાસ્ત્રના મારા જૂના અભ્યાસે,' તે બોલ્યો, 'અને છેલ્લા એકાદ વરસ કરતાં વધારે સમયના સાદી વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓના ગુણોમાં નિષ્ણાત એવા લોકોની અંદરના મારા વસવાટે, વૈદ્યવિદ્યામાં પારંગત થઈને ડિગ્રી મેળવેલી હોય એવા દાકતરો કરતાં પણ મને વિશેષ કુશળ વૈદ બનાવ્યો છે, એટલે લે બાઈ આ દવા! એ બાળક તારું છે—કંઈ મારું નથી—તેથી એ પોતાનો પિતા હોય ને ઓળખે તેવી રીતે મારો સાદ કે ચહેરો કંઈ ઓળખશે નહિ. માટે તું જ તારે હાથે આ દવા તેને પાઈ દે!'

હેસ્ટરે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવી ભીતિથી તેના ચહેરા સામે તાકીને જોયું અને તેણે આપવા માંડેલી દવા પાછી ઠેલી.

'તે તારે આ નિર્દોષ બચ્ચા પર તારું વેર લેવું છે, એમ?' એણે ધીમે અવાજે પૂછ્યું.

'મૂરખ બાઈ!' એ વૈદે અડધી ઠંડાશથી અને અડધી તેની ભીતિ દૂર કરવા માટે આશ્વાસન આપતો હોય એવી રીતે કહ્યું. 'આવા કમજાત ને કંગાળ પીડાતા બાળકને કશી પણ ઈજા કરવાથી મને શો લાભ થવાનો હતો? આ દવા અકસીર છે, એનાથી ફાયદો જ થવાનો છે, અને આ બચ્ચું મારું સંતાન હોત—હા, તારું છે તેમ મારું પોતાનું સંતાન હોત—તો પણ આથી વધુ સારી દવા હું એને પણ આપી શકત નહિ.'

પણ એ બાઈનું ચિત્ત અત્યારે કંઈ ઠેકાણે નહોતું, તેથી આટલા ખુલાસા પછી પણ એણે દવા પાવાની આનાકાની કરી, એટલે તેણે પોતે જ એ બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ એ દવા તેને પાઈ દીધી. તેની અસર તરત જ થઈ, અને એ વૈદનું વચન સાચું હતું એમ તેણે પુરવાર કર્યું. એ બચ્ચું ઉંકારા કર્યા

કરતું હતું તે શાન્ત પડ્યું, અમળાઈ અમળાઈને એ પથારીમાં ઊછળ્યા કરતું હતું તે ધીરે ધીરે બંધ થઈ ગયું, અને દર્દમાંથી છૂટકારો થતાં નાનાં બચ્ચાં ઊંઘી જાય તેવી રીતે મોડી ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડ્યું. એટલે પછી એ વૈદે,—અને આટલા ચમત્કાર પછી તો તેને વૈદ કહેવડાવવાનો પૂરેપૂરો હક્ક હતો — એ બચ્ચાની માની સારવાર કરવા માંડી. તેણે પહેલાં એની નાડી શાન્તિ અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસી, પછી એની આંખોમાં બારીક નજરે જોયું—આ બારીક નજરે; મૂળમાં આટલા પરિચિત અને છતાં અત્યારે અપરિચિત અને ભાવશૂન્ય એવા આ પુરુષની આ બારીક નજરે,—એ ભડકીને હલી ગઈ—અને એટલી બારીક તપાસથી પોતાને જોઈતી હકીકત મળી જતાં તેણે સંતોષપૂર્વક બીજી દવા તૈયાર કરવા માંડી.

'તારા દરદને એકદમ હુબાડી કે શમાવી દે એવા જાદુઈ ચમત્કારો કે ઓસડો તો હું જોકે જાણતો નથી,' તેણે કહ્યું, ' છતાં જંગલમાં ઘણી ઘણી જડીબુટ્ટીઓની મને માહિતી મળી છે, અને તેમાંની એક આંહીં તારે માટે તૈયાર કરી છે— એક ઇન્ડિયને આ ઔષધનું જ્ઞાન મને આપેલું, મેં એને કેટલીક વાતો શીખવેલી એ વાતો તો પેરેસૅલ્સસના જમાના જેટલી જૂની અને સૌ જાણીતી છે, પણ એને મન નવાઈની લાગેલી, એટલે તેના બદલામાં આ દવાનું જ્ઞાન તેણે મને આપેલું. તો પી જા તું એ દવા! કદી પાપ ન કર્યું હોય એવી નિર્દોષ મનોદશા જેટલી શાન્તિ તો એ દવા તને અલબત્ત નહિ જ આપી શકે. પણ એવી નિર્દોષ મનોદશા તને આપવી એ તો કંઈ મારા હાથની વાત નથી. છતાં તોફાની સમુદ્રનાં મોજાં પર તેલ રેડીએ ને એ જેમ શાન્ત થઈ જાય તેમ આ દવાથી તારા અંતરની ઊર્મિઓના ઉછાળા ને પછાડા શાન્ત થઈ જશે.'

આમ કહીને તેણે દવાનો પ્યાલો હેસ્ટર આગળ ધર્યો. હેસ્ટર તે લેતાં લેતાં તેની સામે ધીમી આતુરતાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી—એ દૃષ્ટિમાં જે ભાવ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બીતિનો નહોતો, છતાં આ બધામાં એ પુરુષનો હેતુ શો હશે તે સંબંધમાં શંકા અને પૃચ્છાના ભાવ તેમાં જણાતા હતા. એ દવા હાથમાં લેતાં લેતાં તેણે પોતાના ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડેલા બાળક ભણી પણ દૃષ્ટિ કરી.

'મેં મરણનો વિચાર કરી જોયો છે,' એ બોલી, 'વિચાર જ શું; મરણની તો મેં ઇચ્છા પણ કરી છે,—મારા જેવી બાઈ કશાને માટે પણ પ્રાર્થના કરે એ જો યોગ્ય ગણાય તો મેં તો મરણને માટે પ્રાર્થના પણ કરી હોત. છતાં, આ પ્યાલામાં જો પ્રાણનાશક દવા હોય, તો હું તારા દેખતાં હમણાં તે ગટગટાવી જાઉં એ પહેલાં હું તને ફરી એકવાર વિચાર કરી જોવાનું કહું છું. જો! આ પ્યાલો હોઠે તો માંડ્યો એ ખરો, મેં!'

'ત્યારે હવે પી જા!' અગાઉના જેટલી જ ભાવશૂન્ય શાન્તિથી તેણે જવાબમાં કહ્યું. 'બસ, આટલું જ જ્ઞાન છે તને મારે વિષે, હેસ્ટર પ્રાઇન? શું મારાં કાર્યોના હેતુ કદી પણ આવા છીછરા હોઈ શકે ખરા? મારા મનમાં જો વેરની કલ્પના હોય તોપણ, તને ચિત્તમાં બાળ્યા કરતી આ શરમની લાગણી હજી પણ વિશેષ પ્રબળ બનીને તારા હૈયાની આરપાર ભભૂકી ઊઠે તેટલા ખાતર, મારો એ વેરનો હેતુ પાર પાડવા સારુ પણ, તને જીવતી રહેવા દેવી, જીવનની સઘળી ઇજાઓ અને જોખમો સામે બચાવવા તને દવાઓ આપવી, એના કરતાં વધારે સારી યોજના બીજી શી હોઈ શકે?' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની લાંબી તર્જની પેલા લાલ અક્ષર પર મૂકી અને એ આંગળીના સ્પર્શથી તો જાણે તે ભઠ્ઠીમાં તપાવીને લાલચોળ બનાવી દીધી હોય એવી રીતે, હેસ્ટરની છાતીમાં તરત જ લાહ્ય બળવા લાગી. આ લાહ્યને લીધે એની મુખમુદ્રામાં જે ફેરફાર આપોઆપ થયો તે જોઈને તેણે મોં મલકાવ્યું. 'માટે તું તારે જીવતી રહે, અને જીવતી રહીને સૌ સ્ત્રીપુરુષોના દેખતાં તારી આ સજા તું સહન કર—સૌ સ્ત્રીપુરુષોના જ નહિ પણ જેને તું તારો પતિ કહેતી તેના તેમ જ પેલા સૂતેલા બાળકના દેખતાં પણ તારી એ સજા તું તારે સહન કર! અને તું જીવતી રહે એટલા જ માટે એ પ્યાલામાંની દવા તું પી જા!'

એટલે પછી આગળ જરા પણ ચર્ચા કે વિલંબ કર્યા સિવાય હેસ્ટર પ્રાઇને એ પ્યાલો મોઢામાં ઠાલવી દીધો.

અને પછી, એ વૈદરાજની ઈશારત મુજબ ઊમતા બાળક-ની પથારી પર બેઠી. એ વૈદરાજે પણ એ કોટડીમાં જે એકની એક ખુરશી હતી તે પાસે ખેંચી અને હેસ્ટરની બાજૂમાં જ પોતાની બેઠક લીધી. તેને આવી રીતે પોતાની બાજૂમાં આવીને બેસતો દેખીને એ અનિવાર્ય રીતે ધ્રૂજી ઊઠી, કેમકે એને લાગ્યું કે પોતાની શારીરિક વેદના દૂર કરવાને માટે માનવોચિત ,દયાભાવે, સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિએ કે પછી શિષ્ટતાના પડ નીચે છુપાએલી ક્રૂરતાએ તેને જે કંઇ પગલાં લેવાનું સૂઝયું તે બધાં લીધા પછી હવે તે, પોતે જેને ભારેમાં ભારે બૂરૂં કરેલું અને તે પણ પાછું કદી પણ સુધારી ન શકાય એવું બૂરૂં કરેલું એવા પુરૂષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા ને એવા સ્વરૂપમાં હવે પોતાની સાથે વર્તન ચલાવવા માગે એમ એને લાગ્યું !

' હેસ્ટર, ' તે બોલ્યો, ' તું શા માટે અથવા કેવી રીતે આ ખાડામાં પડી, અથવા તો, બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો મેં તને જોઇ એ ફજેતીના ઉચ્ચાસન પર તું શા માટે ને કેવી રીતે ચડી, એ હું તને પૂછવા માગતો નથી. કેમકે એનું કારણ કંઇ બહુ દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. એનું કારણ તે મારી મૂર્ખાઇ ને તારી નબળાઇ એ જ. મારા જેવો માણસ — વિચારપરાયણ જીવન ગાળનારો. મોટાં મોટાં પુસ્ત-કાલયોનો કીડો બની ગએલો-જ્ઞાનની અછીપ ભૂખ છિપાવવા માટે જેણે પોતાના જીવનનાં ઉત્તમોત્તમ વર્ષો ક્યારનાં આપી દીધાં હતાં, અને જે હવે ઊતરતી અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો હતો ને શક્તિએ બગભણી ગયો હતો એવા મારા જેવા માણસને વળી તારા જેવી સ્ત્રીના યૌવન ને સૌન્દર્યના મોહમાં લપટાવાની શી જરૂર હતી ? જન્મપળથી જ મારું શરીર કઢાઇ હતું, છતાં કોઇ જુવાન બાલાની કલ્પનામાં મારી બૌદ્ધિક સંપત્તિ મારી શારીરિક વિરૂપતાને ઢાંકી દેશે એવી ભ્રમણામાં હું શું જોઇને પડ્યો હોઇશ ? લોકો મને શાણો કહે છે, પ[illegible] પોતાનું [illegible] મારે [illegible] પોતાના હિતાર્થે [illegible] બનવાનું એ [illegible] મારે જાણ્યું [illegible] અંધકાર. [illegible] જ નહીં

મૂકીશ કે તરત જ પહેલામાં પહેલી જે વસ્તુ હું જોવાનો તે લોકોની સમક્ષ શરમ અને ફજેતીની મૂર્તિ-ની પેઠે ઊભેલી તને, હેસ્ટર આર્ધનને પોતાને જ, જોવાનો. અરે એટલું બધું મોડું શું કામ, આપણે પરણી ઊઠીને પૈસા જીર્ણ દેવળનાં પગથિયાં સજોડે ઊતરતાં હતાં તે જ પળે આપણા એ માર્ગને અંતે આ લાલ અક્ષરનો ભીતિસૂચક ને ચેતવણી આપનારો ભડકો મારે માટે નિર્માયો છે એ જોઇ લેવું જોઇતું હતું મારે !'

' તને તો ખબર છે ' હેસ્ટરે કહ્યું-અત્યારે હતાશ બની ગએલી છતાં-પોતાની શરમની નિશાનીનો ઉલ્લેખ કરીને છેલ્લા શબ્દોમાં તેણે જે ટાઢો ડામ દીધો તે એનાથી સાંખી શકાયો નહિ, એટલે હેસ્ટરે કહ્યું-' તને તો ખબર છે કે મેં તને પહેલેથી જ ખરી વાત ખુલ્લે ખુલ્લી કહી દીધી હતી. મને તારા પર જરાએ પ્રેમ ભૂજ્યો હતો જ નહિ, અને પ્રેમનો ખોટો દેખાડો પણ મેં કદી કર્યો જ નહોતો. '

' તારી વાત ખરી છે, ' તેણે કહ્યું, ' મારી જ મૂર્ખાઇ હતી એ, હમણાં જ કહ્યું નહિ મેં તને એ! પણ, એ વખત સુધીનું મારું જીવન ફોગટ જ ગએલું. આખો સંસાર મને રસશૂન્ય જ લાગતો હતો! મારું હૃદય એ વખતે, અનેક અતિથિઓને રહેવાની સગવડવાળા છતાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિની ઉષ્મા વિનાના એવા એકાન્ત ઘર જેવું હતું. અને તેથી એ ઘરમાં ગાર્હસ્થ્યઅગ્નિ પ્રક-ટાવવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઇ આવી ! એ વખતે મારું એ સ્વપ્નું મને એટલું બધું તરંગી કે અશક્ય નહિ લાગેલું-ઉમરે આગળ વધેલો હોવા છતાં, સ્વભાવે ગંભીર અને સોગિયો હોવા છતાં, અને શરીરે કઢાઇ હોવા છતાં-ગૃહજીવનનું જે સાદું સુખ પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આખી માનવજાતિ માણી રહી છે તે મને પણ મળશે એવું મારું સ્વપ્નું મને એટલું બધું અશક્ય નહિ લાગેલું, અને તેથી હેસ્ટર, હું તને મારા હૈયામાં ખેંચી ગયો, હૈયામાં જ શું, તારા સહવાસે પ્રકટાવેલી ઉષ્માથી તને હૂંફ આપવા માટે હું તને હૈયાના છેક અંતરના ખૂણામાં ગયો. '

' તને ભારે અન્યાય કર્યો છે, ' હેસ્ટરે ધીમે

' આપણે બન્નેએ એકબીજાને અન્યાય કર્યો છે, ' તેણે ઉત્તર આપ્યો. ' પહેલો અન્યાય તો મેં કર્યો કે તારા ફૂટતા યૌવનને ખોટો ને અસ્વાભાવિક સંબંધ બાંધીને મેં દગાથી મારા બુઢાપા સાથે સાંકળી દીધું. એટલે, અત્યાર સુધીની મારી વિચારણાઓ અને તત્ત્વ-ચિંતન છેક જ એળે ગએલાં નહિ હોવાથી મને તારા પર વેર લેવાની જરાએ ઇચ્છા નથી, તેમ તારું કશું અનિષ્ટ કરવાની મારી દાનત નથી. તારૂં ને મારું બન્નેનું છાબડું સમતોલ થઈ ગયું છે, એટલે આપણો હિસાબ સરભર થઈ ગયો ગણાય. પણ હેસ્ટર, આપણને બન્નેને આમ અન્યાય કરનારો પેલો આદમી તો હજી હયાત છે. તો કોણ છે એ આદમી ? '

' પૂછ મા મને એ ! ' એના મુખ સામે તાકીને દૃઢતાથી જોઈ હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. ' એ તુ કદી નહિ જાણવા પામવાનો ! '

' કદી નહિ, એમ કહે છે તું ? ' સ્વાશ્રયસૂચક તેમ અનિષ્ટ ભાવિસૂચક સ્મિત કરીને તેણે પૂછ્યું. ' કદી નહિ જાણવા પામવાનો એને એમ ? ત્યારે હેસ્ટર, મારી આ વાત તું ખાત્રીપૂર્વક માનજે હો, કે કોઈ પણ અકળ વાત કળવાને માટે જે મન મૂકીને આતુરતા ને ખંતપૂર્વક મંડ્યો રહે એવા પુરુષથી ગુપ્ત રહે એવી વસ્તુઓ, આ બાહ્ય જગતમાં કે પછી વિચારના અદૃશ્ય પ્રદેશમાં, બહુ જ થોડી હોય છે. તારી એ ગુપ્ત વાત કદાચ તું પડપૂછ કરનારા લોકસમૂહથી છૂપી રાખી શકે. તારી એ ગુપ્ત વાત કદાચ તું, આજે તારા હૈયામાંથી બળાત્કારે એ પુરુષનું નામ જાણવાને અને એ દ્વારા એ ઉચ્ચાસન પર તને એક ગોઠિયો આપવા-ને મથતા પેલા પાદરીઓ અને અમલદારોથી પણ આજની પેઠે હંમેશને માટે છૂપી રાખી શકે. પણ મારી પાસેથી તું છૂપી રાખી શકે એ આશા રાખીશ નહિ, કેમકે એ સૌના કરતાં જુદી જ શક્તિઓથી હું આ બાબતની તપાસ કરવાને આવ્યો છું. આજ સુધી હું જેમ સત્ય શોધવા માટે પુસ્તકો પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, અને સોનું શોધવા માટે કીમિયા પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, તેમ જ હવે પછીથી આ આદમીને શોધી કાઢવા મંડ્યો રહીશ. અમારી બન્ને વચ્ચે અમુક બાબતમાં એવું ભાવસામ્ય રહેલું છે કે એ ભાવસામ્યને પરિણામે એ માણસની મને જરૂર ખબર પડી જશે. એ મારી પાસે આવશે તો ધ્રૂજવા લાગશે. હું એની પાસે જઈશ તો મને ખબર પણ ન પડે અને સમજાય પણ નહિ એવી રીતે મારા શરીરમાં હું પણ ધ્રૂજારીનો અનુભવ કરીશ. એટલે વહેલો કે મોડો એ મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નહિ. '

આ વખતે આ ચોળાઈ ગએલા ચહેરાવાળા પંડિતની આંખો હેસ્ટર પર એવી એકાગ્રતાથી ચમકવા લાગી, કે પોતાના હૈયામાં છુપાવી રાખેલી ગુપ્ત વાત રખેને તે વાંચી જશે એવી બીકે હેસ્ટરે પોતાના બન્ને હાથ પોતાની છાતી પર ભીડી દીધા.

' ત્યારે તું એનું નામ નહિ કહેવાની એમ ને ? કંઈ ફીકર નહિ. તું નહિ કહે તોય એ મારા હાથમાં આવવાનો જ છે, ' જાણે આ બાબતમાં વિધાતા પણ તેના સાથમાં કામ કરતો હોય એમ, અડગ વિશ્વાસભરી દૃષ્ટિએ તેણે ફરી બોલવા માંડ્યું. ' એ માણસના વસ્ત્ર પર જોકે તારી પેઠે કલંકસૂચક અક્ષર ભરેલો નથી, છતાં વસ્ત્ર પર નહિ તો એના હૃદય પરથી એ અક્ષર હું વાંચી કાઢીશ પણ છતાં આ ઉપરથી તું તો એના સંબંધમાં કશી બીક રાખીશ નહિ. ! એના દુષ્કૃત્યનો બદલો આપવાની ભગવાનની પોતાની જે પદ્ધતિ હશે એમાં હું ઉતાવળો થઈ વચ્ચે હાથ ઘાલીશ, અથવા તો માનવીએ ઘડેલા કાયદાના સકંજામાં એને સપડાવીને મારી જાતને પણ એ દ્વારા નુકસાન કરી બેસીશ, એવું કશું તું ધારી લઈશ નહિ. તેમ એના જાનને ઇજા પહોંચાડવા જેવું, અથવા તો, હું માનું છું તેમ એ નામાંકિત પુરુષ હશે તો એના યશને ઇજા પહોંચાડવા જેવું પણ હું કંઈ કરીશ એવું પણ તું કલ્પી લઈશ નહિ. હું તો કહું છું કે એ ભલે જીવતો રહે ! બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાના સ્વાંગમાં ભલે એ બને તો પોતાની જાતને છુપાવી રાખે ! પણ ગમે તેમ કરે તોપણ એ મારા હાથમાં આવવાનો જ એ ચોક્કસ ! '

' તારાં કાર્યો દયામય છે, ' હેસ્ટર તેના શબ્દો સાંભળીને ચોંકી ગઈ તથા હેબતાઈ ગઈ, અને બોલી. ' પણ તારાં વેણ ઉપરથી તો તું ભયંકર આફતરૂપ લાગે એવો છે. '

'એક દહાડો તું મારી પત્ની હતી,' પંડિતે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'એટલે મારે તને એક આજ્ઞા કરવાની છે. તેં તારા યારનું નામ ગુપ્ત રાખ્યું છે. તો એ જ પ્રમાણે મારું નામ પણ તારે ગુપ્ત જ રાખવું. આ મુલકમાં મને ઓળખતું હોય એવું કોઈ નથી. તો જીવનમાં કદી પણ તેં મને તારો પતિ ગણેલો એ વાત કોઈ પણ માણસ આગળ ઉચ્ચારીશ નહિ! જગતના આ જંગલી સીમાડા પર હું હવે મારો તંબૂ નાખવાનો છું, કારણ કે બીજે ગમે ત્યાં જાઉં તોપણ હું ત્યાં પ્રવાસી જ રહેવાનો છું, તેમ કોઈ પણ માનવી સાથે ત્યાં મારે કશો સંબંધ હોય એવું બનવાનું નથી, ત્યારે બીજી બાજૂ આંહીં એક સ્ત્રી, એક પુરુષ, અને એક બાળક છે જેમની અને મારી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. પછી એ સંબંધ પ્રેમનો છે કે દ્વેષનો, નીતિન્યાયનો છે કે અનીતિમય અને અયોગ્ય છે, એ જુદી વાત છે તું અને તારાં સ્વજનો એ મારાં જ છો, એટલે જ્યાં તું હો અને જ્યાં તારો પુરુષ હોય ત્યાં જ મારું ઘર છે. પણ તારે મારી વાત ખુલ્લી કરવી નહિ!'

'તે તને એવું કેમ ગમે છે?' પોતાની અને આ પુરુષની વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધથી, કોણ જાણે શા કારણે ભડકી જઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'એ કરતાં તો તું પોતાની જાતને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે જાહેર કરી દે અને મારો સદંતરનો ત્યાગ કરી દે તો વધારે સારું નહિ?'

'હું જે કરું છું તેનું કારણ કદાચ એ હોય,' તેણે જવાબ આપ્યો, 'કે વ્યભિચારી સ્ત્રીના પતિની જે બદનામી થાય તે વહોરવા હું તૈયાર નથી; અથવા એનાં એ સિવાય બીજાં પણ કારણો હોય. પણ ટૂંકામાં વાત એટલી કે મારો વિચાર કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે જીવવાનો ને મરવાનો છે. એટલે તારે દુનિયાને એમ જ જણાવવું કે તારો પતિ અત્યાર અગમજ ક્યારનો ગુજરી ગયો છે, અને એના સંબંધમાં કશા સમાચાર કદી આવવાના જ નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યે કોઈ દહાડો આપણે ભેગા થઈ જાય, તો તારી વાણી, ઇશારત, કે દૃષ્ટિથી તું મને જરા પણ ઓળખે છે એવું કદી પણ જણાવા દઈશ નહિ. ખાસ કરીને પેલા માણસને તો આ ગુપ્ત વાત કદી પણ કહીશ નહિ! આમાં જો કંઈ પણ ચૂક કરી છે ને તો મરી પડી સમજજે! તો પછી એ માણસની આબરૂ, પદવી, અને જીવન સઘળું મા હાથમાં છે એ ધ્યાનમાં રાખજે! માટે ખબરદાર!'

'એની વાત ગુપ્ત રાખી છે તેમ તારી પણ રાખીશ,' હેસ્ટરે કહ્યું.

'ખા સોગંદ!' પેલાએ કહ્યું.

એટલે હેસ્ટરે સોગંદ ખાધા.

'અને હવે શ્રીમતી પ્રાઇન,' રોજર ચિલિંગવર્થે — આ માણસ હવે પછી આ નામે ઓળખાવાનો છે — કહ્યું 'તને આંહીં હું એકલી રહેવા દઉં છું, તારું આ બાળક અને તારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર એ બન્નેના સહવાસમાં હું તને એકલી રહેવા દઉં છું! આમ કેમ અલી હેસ્ટર? ઊંઘની વખતે પણ તારે આ નિશાન ધારણ કરવી એવી શું એ લોકોએ સજા કરી છે? સતે તને ભયંકર સ્વપ્નાં આવે એવી ધાસ્તી નથી લાગતી એથી?'

'તું મારી સામે જોઈને કેમ એમ મોં મરકાવ્યા કરે છે?' તેની આંખોની અંદરના ભાવો જોઈને મૂંઝાઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'આંહીં આપણા આસપાસના જંગલમાં જે સેતાન ફર્યા કરે છે તેના જેવો શું છે તું? તેં શું મને સોગંદ લેવડાવીને મારી પાસે એવો કરાર કરાવી લીધો છે કે જેથી મારા આત્માની અવગતિ થાય?'

'ના, ના, તારા આત્માની નહિ,' ફરી વળી સ્મિત કરીને તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'નહિ, તારા આત્માની નહિ!'

૫

હેસ્ટરનું ભરતકામ

હેસ્ટર પ્રાઇનની કેદની સજા હવે પૂરી થઈ. એટલે એની ફુરંગનો દરવાજો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યો ને એ સૂર્યપ્રકાશમાં બહાર આવી. આ સૂર્યપ્રકાશ સૌની ઉપર એક સરખો પડતો હતો, છતાં એના માંદલા રોગિષ્ઠ હૃદયને જાણે એ પોતાની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર છતો કરવાને માટે કેવળ પડતો હોય એમ લાગ્યું. ફુરંગના ઉંબરમાંથી અત્યારે એ કોઈના સાથ વગર એકલી બહાર આવી એ વખતે, અગાઉ ચોપદાર વગેરેની સવારી સાથે બહાર આવેલી અને સૌ માણસો પોતાની સામે આંગળી ચીંધીને જોયા કરે એવા સાર્વ-

જાહેર તમાશાનો વિષય પૂર્વે વર્ણવ્યું તેમ પોતાને બનાવવામાં આવેલી તે વખત કરતાં પણ શરૂઆતમાં થોડાં ડગલાં સુધી તો એને વિશેષ દુઃખ થયું. પેલા પ્રસંગે તો પોતાના ચારિત્ર્યમાં જેટલું ઝૂઝવાનું બળ હતું તેટલું સઘળું એકઠું કરીને અને પોતાના મજ્જાતંતુઓ પર કડક કાબૂ મેળવીને એણે એ તમાશાને ઝળહળતા વિજયપ્રસંગના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો હતો. વળી, એવો બનાવ તો આખા જીવનગાળામાં એક જ વાર બને એવો વિરલ હોય છે, એટલે, એ બનાવનો સામનો કરવાને માટે તો એ, ભવિષ્યમાં અનેક શાંતિમય વરસો સુધી એને નભાવી શકે એટલી સઘળી જીવનશક્તિ કશી પણ કરકસર કર્યા વગર એ એક જ પ્રસંગમાં ખરચી નાખે તોય એને કોઈ ના પાડે એવું ન હોતું. જે કાયદાએ તેને સજા કરેલી તે કાયદો કડક દેખાવના રાક્ષસ જેવો હતો, પણ એ બિહામણા રાક્ષસના વજ્રબાહુમાં જેમ નાશ કરવાની શક્તિ હતી તેમ ટેકો આપવાની પણ શક્તિ હતી, એટલે એ સજા કરનારા કાયદાએ એને ફજેતીની ભયંકર કસોટી દરમિયાન ટકાવી પણ રાખી હતી. પણ આજે તુરંગના દરવાજામાંથી એકલી બહાર આવી ત્યારથી પછી એ કસોટી એક જ દહાડાની નહિ પણ રોજની વાત બની ગઈ, એટલે પોતાની સહજ જ પ્રકૃતિમાં જે કંઈ સાધનસામર્થ્ય હતું તેની મદદ લઈને એને ગમે તો ટકી રહેવાનું હતું, અથવા તો ટકી ન જ શકે તો પછી પરવશ બનીને ઝૂકી જવાનું હતું. વર્તમાન ક્ષણનું દુઃખ સહન કરવા માટે એ ભવિષ્ય પાસેથી કશી પણ મદદની આશા રાખી શકે એવું હતું નહિ. કેમકે આવતી કાલની સાથે આવતી કાલનો પોતાની જ એવી નવી કસોટીઓ પાછી આવીને ઊભી રહેવાની જ હતી. તે જ પ્રમાણે દર નવા નવા દિવસ સાથે નવી નવી કસોટીઓ આવવાની જ હતી અને અત્યારે અકથ્ય રીતે અસહ્ય લાગતી હતી એવી જ એ કસોટીઓમાંથી એને રોજ રોજ પસાર થવાનું હતું. દૂર દૂરના ભવિષ્યના દિવસો ક્રમે ક્રમે નજીક આવતા જવાના, પણ છતાં એ ભાવિ દિવસો દરમિયાન પણ એને એનો એ જ બોજો ઉપાડવાનો હતો અને એનું એ જ દુઃખ વેઠવાનું હતું. એમાંનું કશું એનાથી ફેંકી દેવાય એવું હતું નહિ. તેમ ઓછું પણ થાય એમ હતું નહિ. કેમકે વધતા દિવસો અને ઉમેરાતાં વરસો આ શરમના ઢગ પર દુઃખનો ટેકરો વધારતા જ જવાનાં. આ સઘળાં વરસો દરમિયાન એનું વ્યક્તિત્વ ભૂંસાઈ જવાનું, એ જાણે કે મનુષ્યવ્યક્તિ છે એ વાત ભુલાઈ જવાની, અને મનુષ્યવ્યક્તિને બદલે એ સ્ત્રીજાતિની નિર્બળતા અને પાપમય કામવૃત્તિની સામાન્ય સંજ્ઞા જેવી બની જવાની, અને સબળ ઉપદેશકો અને નીતિપ્રચારકો સદ્બોધ આપતી વખતે પોતાની જાતનો એવી સંજ્ઞારૂપે ઉપયોગ કરવાના. એની છાતી પર લાલચોળ રંગનો અક્ષર સદાએ ભભૂકતો રહેવાનો, એટલે ઊછરતી પેઢીનાં અને વિશુદ્ધ હૃદયનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતે જાણે પાપની મૂર્તિ હોય, પાપનો જ સાકાર દેહ હોય, પાપનું જ હાજરાહજૂર સ્વરૂપ હોય એમ પોતા તરફ જોવાનું સૌ શીખવવાનાં—મૂળ પ્રતિષ્ઠિત માતપિતાને ત્યાં જન્મેલી એવી પોતાને—ભવિષ્યમાં પુખ્ત વયની સ્ત્રી થવાની એવી નાનકડી બાળકીની માતાને—એકવાર સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હતી એવી પોતાને—સૌ પાપના અવતારરૂપ જોતાં શીખવાનું. અને આ કલંક એને છેક મૃત્યુ પર્યંત ધારણ કરવું પડવાનું, મૃત્યુ પર્યંત જ શું, મૃત્યુ પછી એની કબર ઉપર પણ કોઈ સ્મરણચિહ્ન મુકાવાનું તો આ કલંકસંજ્ઞાનું જ મુકાવાનું.

આ બાઈએ આ પ્યૂરિટન લોકોની વસાહતમાં જ સદાકાળને માટે રહેવું એવું કોઈ ફરમાન એને થએલી સજાનું ન હતું, એટલે જો ધાર્યું હોત તો એ પોતાના અસલ વતનમાં અથવા તો યૂરોપના બીજા કોઈ દેશમાં જઈ શકત, અને ત્યાં જાણે નવો જ અવતાર પામી હોય એવો નવો જ સ્વાંગ ધારણ કરીને પોતાના આંડીના ઇતિહાસને સર્વથા છુપાવી શકત, અથવા એણે જો ધાર્યું હોત તો એ બાજૂના ઘોર અભેદ્ય જંગલોનો માર્ગ પણ લઈ શકત, અને આ મુલકમાં જે કાયદાએ એને સજા કરેલી તેવા કાયદાઓથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું જીવન ગાળનારી અને જુદા જ રીતરિવાજો પાળનારી પ્રજાની સાથે એની પ્રકૃતિની ઉદ્દામતા અને ઉન્મત્તતા એકરૂપ થઈને ભળી જાત—આવી રીતે એની સમક્ષ વિશાળ જગત વિસ્તરેલું હોવા છતાં, અને એ વિશાળ જગતમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાને એ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એ ક્યાંય પણ ન ગઈ અને જે મુલકમાં અને જે એક જ મુલકમાં પોતાને સૌ એમના અવતારરૂપ ગણે એ મુલકને જ હજુ પોતાના

વતનરૂપે ઓળખાવીને તેને જ વળગી રહી એ ઘણાંને વિસ્મયજનક લાગશે, પણ પોતાના સમસ્ત જીવનને રંગી નાખે એવો કોઈ મહાન વિશિષ્ટ પ્રસંગ જે સ્થળે બન્યો હોય તે સ્થળે પડ્યા રહેવાની અને ભૂતની પેઠે તેની આસપાસ જ ઘૂમ્યા કરવાની અનિવાર્ય વાસના માણસમાં ઉત્પન્ન કરે—એ પ્રસંગ જેમ વિશેષ ઘેરો અને ગમગીનીભર્યો તેમ આવી લાગણી વિશેષ પ્રબળ રીતે ઉત્પન્ન કરે—એવું કોઈ અકળ વિધિનું વિધાન હોય છે, નસીબના જેટલી જ અપરિહાર્ય અને અવશ્યભાવી એવી કોઈક લાગણી માનવહૃદયમાં રહેલી છે. એ લાગણીને પરિણામે એ બાઈ આ ને આ જ સ્થળે રહી. એણે જે પાપ કર્યું હતું તે જાણે કે આંહીંની જમીનમાં એણે નાખેલાં મૂળિયાં હતાં. બીજા બધા યાત્રાળુ અને પ્રવાસીને આટલા બધા પ્રતિકૂળ થઈ પડતા આ અરણ્ય-પ્રદેશમાં હેસ્ટર પ્રાઈનનો જાણે કે નવો જન્મ થયો હતો, અને મૂળ જન્મ કરતાં પણ આ નવા જન્મમાં એને આ પ્રદેશ સાથે વિશેષ મેળ બેસી ગયો હતો, તેથી જ આ મુલક જંગલી અને ગમગીનીભરેલો હોવા છતાં તેને એણે પોતાના જીવનભરનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. આ પ્રદેશની સાથે સરખાવતાં જગતમાં અન્ય સર્વ સ્થળો—જ્યાં પોતાનું સુખમય બચપણ વીત્યું અને લાંબા વખત પર કાઢી નાખેલાં કપડાંની પેઠે જ્યાં પોતાનો નિષ્કલંક કન્યાકાળ પોતાની માતાની સુરક્ષિત સંભાળ નીચે રહેલો હજુ પણ લાગતો હતો એવું ઈંગ્લંડના કૃષિપ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું અમલ ગામડું પણ—પરદેશ જેવાં લાગતાં હતાં. એને આ સ્થળ સાથે બાંધી રાખનારી સાંકળો હતી તો લોઢાના જ અંકોડાની, અને એના અંતરાત્માને ખૂબ સંતાપ આપનારી હતી છતાં એ કદી પણ તોડી શકાય એવું હતું નહિ

કદાચ એમ પણ હોય—કદાચ શું, નિઃશંક એમ જ હતું, જોકે આ વાત એ પોતાના મનથી પણ છુપાવતી હતી, અને દરમાંથી સાપ નીકળે તેમ એના અંતરમાંથી આ વાત જ્યારે બહાર નીકળવા મથતી ત્યારે એનું મોઢું ઝાંખું પડી જતું—કે પોતાના જીવનમાં ભારે આપત્તિજનક થઈ પડેલા એવા આ પ્રદેશમાં એને રાખનારી એવી એક બીજી લાગણી હતી. આ લાગણી તે એ કે જે પુરુષની સાથે પોતાને સંબંધ થએલો હતો તે પુરુષ પણ આ જ પ્રદેશમાં વસી ર હતો, અને તેનાં પગલાં પણ આ જ ભૂમિમાં સંચર રહ્યાં હતાં. એ પુરુષની સાથેનો પોતાનો સંબંધ અત્યા જગતદૃષ્ટિએ ભલેને માન્ય ન ગણાયો હોય તોપણ છેવટના કયામતના દિવસે અદાલતની ગાદી સમક્ષ તે એ પુરુષ પણ પોતાની જ પડખે ઊભો રહેવાનો, અને એ ગાદી જ પછી એમને ભવિષ્યમાં અનન્ત સહચારનો બદલો આપે એવી એમની લગ્નવેદી બની જવાની એમ એ માનતી હતી. માનવહૃદયોને ફસાવનાર આસુરી મત્ર આ વિચાર હેસ્ટરના ચિત્તમાં ફરીફરીને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એને જે તીવ્ર અને પરિણામબંધ આનંદ થતો, અને પછી બીજી જ ક્ષણે એ વિચારને હૃદયમાંથી હાંકી કાઢવાને એ જે પ્રયત્ન કરતી તે જોઈને આ આસુરી મત્ર ખડખડ હસતું હતું. જાણેકે આ વિચારનું મુખ પૂરેપૂરું જુએ ન જુએ એટલામાં તો તેને એ તેની અંધારી ગુફામાં તરત હડસેલી દેતી. જે વિચારને જોરે એ બળપૂર્વક પોતાનું મન મનાવતી હતી, ન્યૂઈંગ્લંડની અંદરનો પોતાનો નિવાસ ચાલુ રાખવા માટે વિવિધ દલીલો કરીને પોતાના અંતિમ પ્રયોજનરૂપે જે વિચાર એ પોતાના મનમાં રજૂ કરતી હતી, તે અર્ધ સત્ય અને અર્ધ આત્મવંચન જેવો હતો. આ વિચાર તે એ કે પોતાનું પતન થએલું તે આ સ્થળે, અને તેથી ઈહલોકમાં એ પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ પોતે આ જ સ્થળે રહીને કરવું જોઈએ. એટલે આંહીં રહેવાથી પોતાને રોજ રોજ જે શરમની યાતના સહન કરવી પડવાની તે યાતના જ પોતાના અંતરનો બધો મળ આખરે દૂર કરી દેશે, અને પોતાના હૃદયમાં નવી જ વિશુદ્ધિ, તપને પરિણામે પ્રાપ્ત થએલી એટલે સન્તપુરુષોના જેવી ઉચ્ચતર પ્રકારની વિશુદ્ધિ, પ્રકટાવશે. આવી માનસિક વિચારણા કરીને એણે આ જ પ્રદેશમાં વસવાનો નિર્ધાર કર્યો.

ત્યારે હેસ્ટર પ્રાઈન આ મુલકમાંથી નાસી ગઈ નહિ તે આવી વિચારણાને લીધે. શહેરને સીમાડે, દ્વીપકલ્પની કિનાર પર, જ્યાં બીજી કોઈ પણ વસ્તીથી સર્વથા દૂર એવી એક પરાળ છાએલી નાનકડી ઝૂંપડી હતી. એ ઝૂંપડી મૂળ તો કોઈ અગાઉના વસાહતીએ બાંધી હતી, પણ એની આસપાસની જમીન ખેતીને માટે

કસ વગરની માલૂમ પડતાં તેમ શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીજા વસાહતીઓ સાથેના સામાજિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ માલૂમ પડતાં તેણે તે તજી દીધી હતી. તે સમુદ્રકિનારે બાંધેલી હતી, અને તેની પશ્ચિમ દિશાએ સામેની બાજૂએ જંગલોથી છવાએલી ટેકરીઓ આવેલી હતી. એ ઝૂંપડીની નજીક નાનાં ઠીંગરાએલાં ઝાડવાંનું એક ઝુંડ હતું—એ દ્વીપકલ્પમાં એવાં નાનાં ઠીંગરાએલાં ઝાડવાં જ ઊગતાં—તે એ ઝૂંપડીને પૂરેપૂરી ઢાંકી તો નહોતું દેતું, પણ જાણે કે એમ સૂચવતું હતું કે આ સ્થળે એક એવો પદાર્થ છે કે જે ઢાંકી દેવો જોઈતો હતો અથવા ઢાંકી દીધો હોત તો વધારે સારું લાગત. ત્યારે આવી આ અલગ એકાન્ત ઝૂંપડીમાં હેસ્ટરે ન્યાયાધીશોની પરવાનગી લઈને પોતાના બાળક સાથે રહેવા માંડ્યું, અને પોતાની પાસે જે થોડુંઘણું સાધન હતું તેના વડે જેમ તેમ ગુજરો કરવા માંડ્યો. એ આંહીં રહેવા આવી કે તરત જ આ સ્થળ પર શંકાનો કોઈ અકળ ઓળો પથરાઈ ગયો. આ બાઈને માનવજાતિની દયા વૃત્તિથી વંચિત રાખીને દૂરદૂર શા માટે હડસેલી મૂકેલી એ નાનાં બાળકો કંઈ સમજી શકે નહિ, એટલે એ જ્યારે પોતાના ઘરની બારી આગળ પોતાનું ભરતકામ લઈને બેઠી હોય, અથવા બારણામાં ઊભી હોય, અથવા પોતાના નાનકડા બગીચામાં કંઈ મહેનતનું કામ કરતી હોય, અથવા શહેરમાં જવાના માર્ગ પર ચાલતી હોય, ત્યારે નાનાં બાળકો છાનાંમાનાં આવીને એને જોઈ રહેતાં, પણ એની છાતી પરના લાલ અક્ષર પર એમની નજર પડતી કે તરત જ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની બીતિને લીધે એકદમ હડી કાઢીને નાસી જતાં.

હેસ્ટર જોકે સાવ એકલ દશામાં હતી, અને આખી દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ એના મિત્ર તરીકે એની પડખે આવીને ઊભો રહેવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું, છતાં એને ખાવાપીવાની બાબતમાં જરા પણ તંગી વેઠવી પડે એવી દહેશત નહોતી. કેમકે જોકે એ મુલકમાં ભરતકામના કસબને માટે બહુ અવકાશ ન હોતો, છતાં એવા મુલકમાં પણ એ કસબદ્વારા એ પોતાના અને પોતાના ઊછરતા બચ્ચાના ગુજરાન માટે જોઈએ તેટલું સહેલાઈથી મેળવી લેતી હતી. એ જમાનામાં, તેમ અત્યારે પણ, સ્ત્રીઓને માટે શક્ય અને સંભવિત કસબ તે તો આ એક ભરતકામનો જ કસબ છે. આ કસબમાં એની કલ્પના કેવી ચાલતી હતી, અને કેવું નાજુક કામ ચતુરાઈપૂર્વક એ કરી શકતી હતી તેનો નમૂનો, પોતાની છાતી પર એણે પેલા અક્ષરની આસપાસ જે વિલક્ષણ ભરતકામ કરેલું હતું તેમાંથી મળી આવતો હતો. આ ભરતકામ એટલું આકર્ષક હતું કે દરબારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં રેશમી અને કસબી કપડાં પર આવા ભરતકામનો લાભ લઈ તેને વધુ સુન્દર બનાવવાનું ચૂકતી નહિ. સામાન્ય રીતે આંહીંના પ્યૂરિટન લોકોના પોશાકમાં સોગિયા જેવી સાદાઈ દેખાતી હતી, એટલે એના ભરતકામની સુન્દર રચનાઓ માટે આંહીં વારંવાર માગ ઊભી થાય એવો તો બહુ સંભવ નહોતો, છતાં એ જમાનાની રસવૃત્તિ એવી હતી કે આવા ભરતકામમાં જે કંઈ ખૂબ કાળજી અને પ્રયાસપૂર્વક કરવામાં આવતું તેને માટે એને આદરભાવ રહેતો, અને એ રસવૃત્તિની અસર આપણા અમેરિકન વડવાઓ—છોડી છૂટે નહિ એવી અનેક 'ફેશનો'ને ક્ષણમાત્રમાં છોડી દઈને આંહીં આવેલા એવા કઠોર પ્રકૃતિના આપણા અમેરિકન વડવાઓ—પર પણ થયા વિના રહી નહિ, એટલે એમના તંત્રમાં પણ ધર્માધિકારદીક્ષા, ન્યાયાધિકારદીક્ષા, તેમ આંહીંની નવી સરકાર જે નવી નવી દમામભરી પદ્ધતિઓ લોકો આગળ દાખવતી હતી તદનુસાર યોજાએલા સઘળા જાહેર સમારંભો એક નિયમ તરીકે જ ભારે ઠાઠમાઠ અને ભવ્યતાથી ઊજવાતા અને એ સર્વ પ્રસંગે એક પ્રકારનો ગંભીર છતાં વિચારપૂર્વક યોજેલો એવો ભભકો જોવામાં આવતો. જે માણસોને શાસન-તંત્રની લગામો પહેલવહેલી સોંપવામાં આવતી તેમને માટે એ પ્રસંગે મોટા ગળપટ્ટા, ભારે મહેનતે તૈયાર કરેલા કમરબંધ, અને ભારે શોભાયમાન રીતે ભરેલાં હાથનાં મોજાં, આ સઘળી સામગ્રી આવશ્યક ગણાતી—સામાન્ય માણસોને માટે તો રાજ્યના આર્થિક વ્યય-નિયામક કાયદા જ આવી વસ્તુઓની મનાઈ કરતા, છતાં નવા અમલની દીક્ષા લેતા માણસો માટે તેમ પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે પુષ્કળ ધનને લીધે સમાજમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનારા પુરુષોને માટે આવી વસ્તુઓની છૂટ રાખવામાં આવી હતી. મૈયત વખતના પોશાકમાં પણ, ગમે તો ગુજરનારના શરીરના શણગાર તરીકે અથવા તો પછી તેની પાછળ તેનાં સ્વજનોને તેના મૃત્યુથી થએલો શોક ધોળા અને કાળા કાપડની વિવિધ

રચનાઓ દ્વારા દર્શાવવાના' સાધન તરીકે પણ હેસ્ટર પ્રાઇન પુરું પાડે એવા ભરતકામની વારંવાર જરૂર પડતી. વળી બાળકોને માટે કપડાં તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમાં પણ એની મહેનતની જરૂર પડતી અને તેથી એને કંઇક બરકત થાય એવો અવકાશ રહેતો.

એટલે ક્રમે ક્રમે, અને તે પણ છેક ધીમે ધીમે જ એમ નહિ, પણ ઠીક ઠીક ત્વરાથી, એના હાથના ભરતકામનો ત્યાં બધે ચાલ પડી ગયો. ગમે તો લોકોને આ દુર્ભાગી સ્ત્રીના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે દયા આવતી તે કારણે, અથવા તો ઘણીવાર સામાન્ય કે માલવિનાના પદાર્થોને પણ કાલ્પનિક મહત્ત્વ આપી બેસનારી એવી લોકોની રોગિષ્ટ વિકૃત કૌતુકવૃત્તિને લીધે, અથવા તો પછી બીજી રીતે ખાલી પડી રહેલ એવી એક ખોટ હેસ્ટરે ખરેખર પૂરી તેને લીધે—આમ કારણ ગમે તે હોય પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ આવ્યું કે જેટલા કલાક સુધી પોતે ભરતકામ કરવાનું યોગ્ય ગણે તેટલા સઘળા કલાક સુધી ચાલે એટલા ભરતકામને માટે પૂરા દામ મળી રહે એવી સ્થિતિ ત્યાં ઊભી થઇ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે દબદબા અને ભભકાના પ્રસંગોએ એના પાપથી ખરડાએલા હાથે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરીને લોકો પોતાની મોહ અને મિથ્યાભિમાનની મનોવૃત્તિને ડામવા માગતા હોય. કેમકે સુબો જે ગળપટ્ટો પહેરતો તેના પર એની ભરતકળા નજરે પડતી હતી, સૈનિકજનો ગળાની આસપાસ જે રૂમાલ બાંધતા તેમાં પણ એનું ભરતકામ જોવામાં આવતું, અને પાદરીલોકો જે પટ્ટો પહેરતા ત્યાં પણ તે દેખાતું; વળી નાનકડા બચ્ચાની ટોપી પર એ શણગારરચના કરતું; અને છેવટ, માણસો મરી જતા ત્યારે તેમની દફનપેટીમાં મડદા ભેગું ઉભરાઇને સડી જવા માટે પણ એનું ભરતકામ સાથે સાથે લપેટી દેવામાં આવતું હતું. આમ એ સઘળા પ્રસંગે દૃષ્ટિગોચર થતું હતું, છતાં એક પ્રસંગે એનો કાળજીપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો. એનું ભરતકામ સઘળે પ્રસંગે ખપમાં લેવાતું, પણ લગ્નોત્સવ કન્યાના મુખ પરની શરમની સુરખી ઢાંકવાને માટે વપરાતા સફેદ બુરખા પર એને પોતાની ભરતકળા લોકોએ અજમાવવા દીધા હોય એવો એક પણ દાખલો નોંધાએલો નીકળતો નથી. એટલે લોકો આ એક પ્રસંગે એની કળાનો દૃઢતાપૂર્વક બહિષ્કાર કરતા અને આ બહિષ્કાર તો, એના પાપ પ્રત્યે સમાજ કેવા અચળ અને નિર્ઘૃણ તિરસ્કારપૂર્વક જોતો હતો તેના જ નિદર્શનરૂપ હતો.

હેસ્ટર બહુ પૈસા પેદા કરવાની પરવા કરતી નહિ. એ પોતે તો કોઇ તપસ્વીના જેટલી સાદાઇથી રહેતી, પણ પોતાના બાળકને એકે વાતની ઊણપ રહેવા દેતી નહિ. એટલે પોતાને માટે સૂકો રોટલો અને પોતાની બાળકીને માટે સાદું તથા કોઇ વાતની ન્યૂનતા વગરનું સમૃદ્ધજીવન એ બન્નેને માટે જોગવાઇ કરી શકાય એથી વધુ કમાણી કરવા એ કદી દરકાર કરતી નહિ. એ પોતે જાડાંમાં જાડાં અને વધારેમાં વધારે સોગિયા રંગનાં કપડાં પહેરતી, અને એ કપડાં પર શણગાર જેવું કંઇ હોય તો તે જિંદગીભર એને કપાળે ચોટેલો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ભરેલો હતો તે જ હતો. પોતે આમ છેક જ સાદાં કપડાં પહેરતી, પણ પોતાની પુત્રીને તો એ તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક પહેરાવતી.—એ નાનકડી છોકરીમાં સૂક્ષ્મ સુકુમાર લાવણ્ય હતું એને પૂર બહારમાં ખીલવે એવો તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાક એ પહેરાવતી. આ પોશાક પાછળ એક બીજો પણ ભેદ રહેલો હતો, પણ એ વિશે આપણે આગળ કોઇ બીજે પ્રસંગે વાત કરીશું. પોતાની છોકરીના શણગારમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે જે થોડો ઘણો ખરચ કરતી તે સિવાય પોતાની પાસે જે કંઇ પૈસા વધતા તે સઘળા તે પોતાના કરતાં ઓછા દુર્ભાગી હોય એવાં સઘળાં દુઃખિયાં માણસોને ધર્માદામાં આપી દેતી—જોકે આવાં દુખિયાં માણસો તેની પાસેથી ધર્માદો લઇને પણ ઘણી વાર તો તેનું અપમાન જ કરતાં. તે જ રીતે પોતાનો ઘણોખરો સમય પણ પોતાની ભરતકળાનો વધુ વિકાસ કરવામાં અને એ દ્વારા વધુ સુંદર નમૂના પેદા કરવામાં તે ધારત તો ગાળી શકત, પણ તેમ ન કરતાં એ સઘળો સમય તે ગરીબગુરબાંઓને માટે જાડાં કપડાં સીવવામાં ગાળતી. સંભવ છે કે સમયનો આવો ઉપયોગ કરવામાં તેનો આશય પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો હતો, અને એ આટલા બધા કલાક આવા અણઘડ સીવણકામ પાછળ ગાળતી તેમાં તેને હેતુ પોતાના આનંદ તેમ સુખનો ભાગ જતો

ભોગ આપવાનો જ જણાતો હતો. એની મૂળ પ્રકૃતિ, પૂર્વ પ્રદેશના લોકોના જેવી માતબર અને વિલાસી હતી, એટલે એનામાં ભભકા અને સુન્દરતાને માટે સાહજિક રસવૃત્તિ હતી, પણ એના સમસ્ત જીવનમાં એક એના ભરતકામ સિવાય બીજે ક્યાંયે એ રસવૃત્તિનો એ વિનિયોગ કરી શકે એવું હતું નહિ. સ્રી જાતિને નાજુક ભરતકામમાં જે મજા આવે છે તે પુરુષ જાતિના તો સમજવામાં પણ આવતી નથી. હેસ્ટર પ્રાઇનને તો એ ભરતકામ પોતાના હૃદયના ઉત્કટ ભાવોને પ્રકટ કરવાનું અને એ રીતે ચિત્તશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન થઇ પડે એવું હતું. પણ જીવનના અન્ય સર્વ આનંદોની પેઠે આ ભરતકામના આનંદને પણ પાપ ગણીને તેણે તજી દીધો. આવી નાની બાબતમાં પણ એ બાઇ એવી રીતે પુણ્ય પાપના વિચારોને વગર કારણે વચ્ચે લાવતી હતી એ ઉપરથી તો એવી ધાસ્તી રહે છે કે એ બાઇના હૃદયમાં સ્થિર સાચા પશ્ચાત્તાપ જેવું બહુ થોડું હતું અને આ બધાની પાછળ ઊંડે ઊંડે કાંઇક શંકાસ્પદ વૃત્તિ કે અનિષ્ટ મનોભાવ છુપાઇ રહ્યો હતો.

હેસ્ટર પ્રાઇન આવી રીતે જગતમાં પોતાનું જીવન ગુજારવા લાગી. એનામાં સહજ ચારિત્ર્યબળ હોવાને લીધે તેમ જ વિરલ શક્તિ હોવાથી જગત એનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યું નહિ, જોકે સ્રીહૃદયથી સહ્યું ન જાય એવા કલંકથી તો એને તેણે અંકિત કરી જ. સમાજ સાથેના એના સઘળા વ્યવહારમાં પણ પોતે એ સમાજના અંગરૂપ છે એમ એને લાગે એવું કશું જોવામાં આવતું નહોતું. જે જે માણસના સંસર્ગમાં એ આવતી તે સૌની એકેએક ચેષ્ટા, એકેએક શબ્દ, તેમ મૌન પણ એનો સૌએ બહિષ્કાર કર્યો છે એમ જ સૂચવતું અને ઘણી વાર તો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી પણ દેતું. એ જાણે કોઇ જુદા જ જગતમાં વસતી હોય અથવા બીજા મનુષ્યો કરતાં જુદી જ ઇંદ્રિયો અને કરણોથી વ્યવહાર કરતી હોય એટલી બધી એકલી અટૂલી એને બનાવી દેવામાં આવી હતી. કોઇ માણસ મરીને ભૂત થાય, અને એ ફરી પોતાને ઘેર પાછું આવે તો એ જેમ કોઇની નજરે ન પડી શકે અથવા બીજી કોઇ રીતે પોતાની હાજરી વ્યક્ત ન કરી શકે, ઘરમાં કાંઇ આનંદોત્સવનો પ્રસંગ હોય તો અગાઉ પોતે હસાને હતું એ વખતે તેમાં જેમ ભાગ લેતું તેમ હવે ન લઇ શકે, અથવા કુટુંબમાં કોઇ શોકપ્રસંગ હોય તો તેમાં પણ જેમ દિલગીરી ન દર્શાવી શકે, અથવા પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની એને કુદરતી નિયમોથી મનાઇ થએલી હોવા છતાં જો કોઇ યુક્તિ કરીને એવી સહાનુભૂતિ દર્શાવે તો એ જેમ લોકોમાં કેવળ ત્રાસ અને ભીતિભર્યા અણગમાનો જ ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું આ હેસ્ટર પ્રાઇનનું પણ થયું, અને એ પણ એ ભૂતની પેઠે આ જગતની અંદરના સઘળા નીતિવ્યવહારથી તેમ લાગણીવ્યાપારથી અલગ જેવી બની ગઇ. સમસ્ત વિશ્વહૃદયમાં એના પ્રત્યે કોઇ જાતની લાગણી રહી હોય તો તે ફક્ત ભૂત પ્રત્યે જેમ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમાની જ લાગણી હોય છે તેવી જ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમાની જ લાગણી તેમ વધારામાં વળી ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારની જ લાગણી રહેલી જોવામાં આવતી હતી. એ જમાનો કંઇ માયા કે મૃદુતાનો જમાનો ન હોતો, અને જોકે એવા જમાનામાં અને જગતમાં પોતાની સ્થિતિ એ બરાબર સમજતી હતી, અને એ સ્થિતિ કદી પણ એ વીસરી જાય એવો સંભવ જ નહોતો, છતાં તેની એ સ્થિતિ, એના અંતરના એ આળા ભાગ પર ફરી ફરીને નિર્દય રીતે આઘાત પહોંચાડીને, દર વખતે નવું જ કષ્ટ પેદા કરે એવી રીતે એને ફરી ફરીને પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આવતી હતી. આપણે આગળ કહી ગયા તેમ, જે ગરીબ ગુરબાંઓને એ ઉદારતાથી મદદ કરતી તેઓ જ પોતાને સહાય કરનારી એ બાઇની નિંદા કરતાં હતાં. એ જ રીતે પોતાના શ્રમકાર્યને અંગે એને ઉચ્ચ વર્ગની બાનુઓને ત્યાં જવું પડતું ત્યારે એ બાનુઓ પણ કેટલીકવાર નાની નાની વાતમાં ગર્ભિત આક્ષેપો કરવાની સ્રીજાતિની સહજ ટેવ દ્વારા દાઢા ગાઇ દઇને તો કેટલીક વાર વળી એના આળા અંતરને સખત નિર્દય ઝાટકા જેવાં લાગે એવાં અસભ્ય વેણ ઉચ્ચારીને એના હૃદયમાં ઝેર રેડતી હતી. આ બધી રીતોથી હેસ્ટર હવે લાંબા વખતથી સારી પેઠે ટેવાઇ ગઇ હતી, એટલે આવા કોઈ પણ પ્રસંગે ઉત્તરમાં એ અક્ષર સરખો ઉચ્ચારતી નહિ: ફક્ત આવું કોઇ નિંદાવચન સાંભળતી ત્યારે એના ફીકા ગાલ પર પડીભર અનિવાર્ય રીતે શરમની સુરખી એકાએક છવાઇ જતી, અને પછી તરત પાછી એના અંતરનાં

ઊંડાણમાં વિલીન થઈ જતી. આવા સર્વ પ્રસંગોએ તે ખૂબ ધીરજ રાખતી—ખરેખર સહનશક્તિ અને ધીરજની બાબતમાં તો એ શહીદ બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ મથાગા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૌને માફી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને પ્રભુ દેવા છતાં રખેને પોતે આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે જીભ લાગી આશિષને બદલે ધ્રાંક શાપ જ આપી બેસશે એવી એને મનમાં ભીતિ રહ્યા કરતી હતી.

પેલી પ્યુરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો જોકે એક જ વાર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રવૃત્તિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવ્યો નહિ. એટલે એક જ વખતની સજાદ્વારા આમ ચતુરાઈપૂર્વક સદાની યાતના ઉત્પન્ન કરનારા એ અદાલતના ચુકાદાથી હેસ્ટરને ઉપર વર્ણવી તેવી અને બીજી હજારો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અખંડપણે સહન કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને જોગાનુજોગે કોઈ પાદરીનો ભેટો થઈ જતો તો એને શિખામણના બે બોલ સંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચોવચ ઊભો રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી બાઈની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું ભેગું થઈ જતું, અને એને જોઈને તે પછી દાંતિયાં અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી ભવાં ચડાવીને એને જોઈ રહેતું. રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવળમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જતે જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષય બની જતી. પછી તો એ છોકરાંઓથી પણ ડરવા લાગી; કેમકે તેઓ એને ઘણીવાર શહેરમાં શાન્તિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કોઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોબત વગરની અટૂલી બાઈમાં કમકમાટી ઉપજાવે એવું કંઈક વસી રહેલું છે એવો આછો આછો ખ્યાલ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે થઈને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છોકરા પહેલાં તો એને શાન્તિથી પસાર થવા દેતાં, પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સઘળાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અજાણતાં નીકળી ગએલા એ શબ્દથી હેસ્ટરને ભારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કલંકકથા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી વિસ્તરી ગઈ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગ પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી બધી ઠસી ગઈ હતી કે એની કલંકકથા વૃક્ષોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અવાજે ગુંજતાં હોય,—ગ્રીષ્મઋતુની વાયુલહરીઓ એનો ગણગણાટ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિરનો સૂસવતો-પવન એ મોટેથી ચીસો નાખીને બોલતો હોય—તો એ બધું સાંભળીને પણ આ છોકરાંઓનો શબ્દ સાંભળીને હેસ્ટરને થતી એથી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કોઈ પણ નવો માણસ એને તાકીને જોયા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અજાણ્યાં માણસો જ્યારે એનાં હિંગળોકિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતા—અને કોઈ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ જોયા વિના કદી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો હેસ્ટરના હૈયામાં ડામ દેતા; એટલે ઘણીવાર તો પોતાને કોઈ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંજ્ઞાને પોતાના હાથથી ઢાંકી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, જોકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ રોકી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજૂથી એક પરિચિત પુરુષની દૃષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયસૂચક ઠંડી એકાગ્રદૃષ્ટિ એને માટે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકામાં, પહેલેથી છેવટ સુધી, આ અક્ષરસંજ્ઞા પર કોઈ પણ મનુષ્ય જોતું તો હેસ્ટર પ્રાઇનના ચિત્તમાં દારુણ વેદના થતી. આ સંજ્ઞાવાળું સ્થળ એને મન કદી પણ રીઢું ન બન્યું, ઊલટું એને તો જાણે રોજની યાતના સાથે એ ઘા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આળો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ઘણે દિવસે અથવા કદાચ ઘણે મહીને

કોઈકવાર, પોતાની કલંકસંજ્ઞા પર એ એવી દૃષ્ટિ—માનવોચિત માયાભાવભરી દૃષ્ટિ—પડતી જોતી કે જેથી જાણે પોતાની વેદનામાં એ અડધોભાગ પડાવતી હોય એમ એને ક્ષણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ધસી આવતું; કેમકે આગલું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ બે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી. હેસ્ટરે પાપ કરેલું તે શું એણે એકલીએ જ કરેલું ?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સહન કરવું પડ્યું તેથી હેસ્ટરની કલ્પનાશક્તિ પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો ચારિત્ર્ય તેમ બુદ્ધિમાં વધુ મૃદુ કે પોચી હોત તો, એ અસર એથી પણ વધારે થાત. આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને બાહ્ય સંબંધ હતો એ દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોઈ પણ સોબતી વિના એ એકલી આમતેમ જતી આવતી કે ફરતી ત્યારે હેસ્ટરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તો પણ કેમે કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રબળ આ તરંગ હતો—કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને એક નવી જ જ્ઞાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલાં પાપનું સમભાવભર્યું જ્ઞાન આપ્યું છે, આ વાત માનતાં એને કમકમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો ઉઘાડાં થતાં જે અપ્રકટ વાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ ત્રાસી જતી. આ અપ્રકટ વાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજુ અડધી જ વશ કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજુ સતત રીતે મથ્યા કરતી હતી, એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને જે એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું કે, આ બધાં લોકો બહારથી પવિત્રતા અને ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનો વાઘો પહેરીને ફરે છે તે તો કેવળ જૂઠાણું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જો સત્ય હકીકત પ્રકટ થાય, તો તો, એક હેસ્ટર પ્રાઈન ઉપરાંત બીજાં અનેક માણસના હૃદય પર એની પેઠે જ હિંગળોકિયો અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ આસુરી સત્ત્વ જે આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું તેવા જ વિચારો શું એના મનમાં નહોતા આવતા ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આછા, ઝાંખા અને છતાં બીજી રીતે તદ્દન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં એના મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો પાર વગરનો થયો હતો, પણ એ સઘળા દુઃખમય અનુભવમાં આ વિચારના જેવી ભયંકર અને ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ તો એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ જ્ઞાન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં ઘણીવાર અણધાર્યો આંચકો પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે એ જ્ઞાન ઘણીવાર સામાન્ય રીતે માનનીય ગણાતી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ચોંકાવી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ કરી દેતું અને કોઈને સ્વપ્ને યે ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ પૂજ્ય ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય—ધર્મનિષ્ઠતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્યભાવભર્યા એ જમાનામાં દૈવી ફિરસ્તાના સાથમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાએ અત્યંત આદરભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય—ત્યાં એની છાતી પરનું રક્તવર્ણું કલંકચિહ્ન જાણે એ વ્યક્તિ સાથે પોતાને કંઈક ગાઢ સગપણ હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ સળવળી ઊઠતું. એટલે હેસ્ટર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે 'અહીં વળી આટલામાં કયો દુરાત્મા આવી ચડ્યો છે ?' અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે કચવાતે મને જ્યારે નીચેથી ઊંચે નજર નાખતી, ત્યારે પૃથ્વીલોકમાં સન્તપુરુષ તરીકે પૂજાતા આ મહાપુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ માનવ-વ્યક્તિ એની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈ વાર કોઈ આધેડ ઉંમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિપ્રેમમાં હેસ્ટર તરફ અણગમામાં ભવાં સંકોચતી ચાલી જતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જૂનો ભગિનીભાવ હોય એવી વૃત્તિ હેસ્ટર ઘણી ઘણી રોકવા મથે છતાં હઠપૂર્વક એના હૃદયમાં ઊઠી આવતી ! હવે લોકમાન્યતા પ્રમાણે આ આધેડ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં જીવનભરની હિમની

ઊંડાણમાં વિલીન થઇ જતી. આવા સર્વ પ્રસંગોએ તે ખૂબ ધીરજ રાખતી—ખરેખર સહનશક્તિ અને ધીરજની બાબતમાં તો એ શહીદ બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ સઘળા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૌને માફી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને ઇચ્છા હોવા છતાં રખેને પોતે આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે જીભ હાથથી આશિષને બદલે ક્યાંક શાપ જ આપી બેસશે એવી એને સદાએ ભીતિ રહ્યા કરતી હતી.

પેલી પ્યુરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો જોકે એક જ વાર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રવૃત્તિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવ્યો નહિ, એટલે એક જ વખતની સજાદ્વારા આમ ચતુરાઇપૂર્વક સદાની યાતના ઉત્પન્ન કરનારા એ અદાલતના ચુકાદાથી હેસ્ટરને ઉપર વર્ણવી તેવી અને બીજી હજારો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અખંડપણે સહન કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને ભોગજોગે કોઇ પાદરીનો ભેટો થઇ જતો તો એને શિખામણના બે બોલ સંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચોવચ ઊભો રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી બાઈની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને જોઇને તે પછી દાંતિયાં કરતું અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી ભવાં ચડાવીને એને જોઈ રહેતું. રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવળમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જાતે જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષય બની જતી. પછી તો એ છોકરાંઓથી પણ ડરવા લાગી; કેમકે તેઓ એને ઘણીવાર શહેરમાં શાન્તિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કોઇને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોબત વગરની અટૂલી બાઈમાં કમકમાટી ઉપજાવે એવું કંઇક વસી રહેલું છે એવો આછો આછો ખ્યાલ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે થઇને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છોકરાં પહેલાં તો એને શાન્તિથી પસાર થવા દેતાં, પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સઘળાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અજાણતાં નીકળી ગયેલા એ શબ્દથી હેસ્ટરને ભારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કલંકકથા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી વિસ્તરી ગઇ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગ પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી બધી ઠસી ગઈ હતી કે એની કાળા કરમકથા વૃક્ષોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અવાજે ગુંજતાં હોય,—ગ્રીષ્મઋતુની વાયુલહરીઓ એનો ગણગણાટ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિરનો સુસવતો-પવન એ સબંધી શ્વાસો નાખીને બોલતો હોય—તો એ બધું સાંભળીને પણ આ છોકરાંઓનો શબ્દ સાંભળીને હેસ્ટરને થતી એથી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કોઇ પણ નવો માણસ એને તાકીને જોયા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અજાણ્યાં માણસો જ્યારે એનાં હિંગળોકિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઇ રહેતાં—અને કોઇ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ જોયા વિના કદી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો હેસ્ટરના દેહમાં ડામ દેતા; એટલે ઘણીવાર તો પોતાને કોઇ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંજ્ઞાને પોતાના હાથથી ઢાંકી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઇ આવતી, જોકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ રોકી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજુએ એક પરિચિત પુરુષની દૃષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયસૂચક ઠંડી એકાગ્રદૃષ્ટિ એને માટે અસહ્ય થઇ પડતી. ટૂંકામાં, પહેલેથી છેલ્લે સુધી. આ અક્ષરસંજ્ઞા પર કોઇ પણ મનુષ્ય જોતું તો હેસ્ટર પ્રાઇનના ચિત્તમાં દારુણ વેદના થતી. આ સંજ્ઞાવાળું સ્થળ એને મન કદી પણ રીઢું ન બન્યું, ઊલટું એને તો જાણે રોજની યાતના સાથે એ પણ રોજ રોજ વધુ ને વધુ આળો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કોઇકવાર, ઘણે દિવસે અથવા કદાચ ઘણે મહીને

કોઈકવાર, પોતાની કલંકસંજ્ઞા પર એ એવી દૃષ્ટિ—માનવોચિત્ત માયાભાવભરી દૃષ્ટિ—પડતી જોતી કે જેથી જાણે પોતાની વેદનામાં એ અડધોભાગ પડાવતી હોય એમ એને ક્ષણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ધસી આવતું; કેમકે આગલું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ બે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી. હેસ્ટરે પાપ કરેલું તે શું એણે એકલીએ જ કરેલું ?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સહન કરવું પડ્યું તેથી હેસ્ટરની કલ્પનાશક્તિ પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો ચારિત્ર્ય તેમ બુદ્ધિમાં વધુ મૃદુ કે પોચી હોત તો, એ અસર એથી પણ વધારે થાત. આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને બાહ્ય સંબંધ હતો એ દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોઈ પણ સોબતી વિના એ એકલી આમતેમ જતી આવતી કે ફરતી ત્યારે હેસ્ટરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તો પણ કેમે કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રબળ આ તરંગ હતો—કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને એક નવી જ જ્ઞાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ હિંગળોકિયા અક્ષરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલાં પાપનું સમભાવભર્યું જ્ઞાન આપ્યું છે. આ વાત માનતાં એને કમકમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો ઉઘાડાં થતાં જે અપ્રકટ વાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ ત્રાસી જતી. આ અપ્રકટ વાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજુ અર્ધી જ વશ કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજુ મક્કમ રીતે સામનો કરતી હતી, એ આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને જે એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું હતું કે, આ બધાં લોકો બહારથી પવિત્રતા અને ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનો જાણે પ્રદર્શન કરે છે તે તો કેવળ જૂઠાણું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જો સત્ય હકીકત પ્રકટ થાય, તો તો, એક હેસ્ટર પ્રાઈન ઉપરાંત બીજાં અનેક માણસોના હૃદય પર એની પેઠે જ હિંગ-

ળોકિયો અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ અસત્ત્વ જે આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતું તેવા જ વિચારો શું એના મનમાં નહોતા આવતા ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આછા, ઝાંખા છતાં બીજી રીતે તદ્દન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો વગરનો થયો હતો, પણ એ સઘળા દુઃખમય અનુભવો આ વિચારના જેવા ભયંકર અને ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ જ્ઞાન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં ઘણીવાર અણધાર્યો આંચકો પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે જ્ઞાન ઘણીવાર સામાન્ય રીતે માનનીય ગણાતી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ચોંકાવી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ કરી દેતું અને કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ પૂજ્ય ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય—ધર્મનિષ્ઠતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્યભાવભર્યા એ જમાનામાં દેવી ફિરસ્તાના સાથમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાએ અત્યંત આદરભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મગુરુ કે ન્યાયમૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય—ત્યાં એની છાની પરંતુ રક્તવર્ણું કલંકચક્ર જાગે એ વ્યક્તિ સાથે પોતાને કંઈક ઈર્ષ્યું સગપણ હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ સળગવી ઊઠતું. એટલે હેસ્ટર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે ‘ આંહીં વળી આટલામાં કયો દુરાત્મા આવી ચડ્યો છે ? ’ અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે કચવાતે મને જ્યારે નીચેથી ઊંચે નજર નાખતી, ત્યારે પૃથ્વીલોકમાં સન્તપુરુષ તરીકે પૂજાતા આ મહાપુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ એની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈકવાર કોઈ આધેડ ઉમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિધર્મમાં હેસ્ટર કરતે અભૂતપૂર્વમાં બનતાં સૌભાગ્યની વાતો કરતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જૂનો ભગિનીભાવ હોય એવી રીતે હેસ્ટર ધણી વખત ગભરાતી ભલે છતાં હકીકત એના હૃદયમાં વહી આવતી ! હવે સત્કમાન્યના પ્રમાણે આ આધેડ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં જીવનભરથી સિંચી

ઉષ્મા વગરની બરફ જેવી ઉજ્જવળ અને નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ ભરી રાખી હતી. ત્યારે પછી એ પ્રૌઢાની હૃદયની એ શાંતિમા વગરની નિષ્કલંક વિશુદ્ધિ, અને હેસ્ટર પ્રાઇનના હૃદય પરની આ સળગતી કલંકસંજ્ઞા—એ બે વચ્ચે શું સામ્ય કે સગપણ હોય શકે? અથવા, કોઈક બીજે પ્રસંગે વળી, એકાએક એના અંતરમાં વીજળીના જેવો ઝબકો ઊપજીને ચેતવણી આપતો કે 'અરે હેસ્ટર, જો, જો, આ આપણી બહેનપણી જાય!' અને એ ચેતવણી ઉપરથી જ્યાં નજર ઊંચી કરીને એ જોવા જાય, ત્યાં તો, કોઇ જુવાન કુમારિકા શરમાતી શરમાતી તિરછી નજરે એના હિંગળોકિયા અક્ષરને જોતી હોય, અને ક્ષણવાર એ હિંગળોકિયો અક્ષર જોવાથી જાણે પોતાની વિશુદ્ધિ કંઇક અભડાઇ ગઇ હોય એવા ભાવથી ગાલ પર શરમના આછા શેરડા પાડતી તરત પોતાની આંખ ત્યાંથી ખેંચી લેતી હોય એવું દૃશ્ય તેની નજરે પડે! અરે સેતાન! તારું માદળિયું તો આ કલંકસંજ્ઞારૂપે છાતીએ જડી જ રાખ્યું છે, તો શું આ પામર પાપી સ્ત્રી પૂછી શકે કે માનભાવથી જોઇ શકે એવી એક પણ વ્યક્તિ જુવાન કે વૃદ્ધ એકે વર્ગના સ્ત્રી પુરુષોમાંથી એને માટે શું તું નહિ જ રહેવા દે? જગતમાં પછી કોઇના પર શ્રદ્ધા જ રહે નહિ એ જ પાપનું સૌથી દુષ્કર પરિણામ છે. ત્યારે, પોતાના હૃદયની નબળાઇ અને માનવનીતિના કાયદાની સખતાઇનો આવી ક્રૂર રીતે ભોગ બન્યા છતાં હેસ્ટર પ્રાઇન હજુ જગતમાં કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાના જેટલું દુષ્ટ નથી એમ માનવાને મથ્યા કરતી હતી એ વસ્તુ, આ અનાથ સ્ત્રીનું હૃદય હજુ સર્વથા સડી નહોતું ગયું એની જ સાબિતી અને પુરાવા તરીકે આપણે સૌએ સ્વીકારવી જોઇએ.

એ જૂના સૈકિયા જમાનાના લોકો પોતાની કલ્પનાશક્તિને ગમી જાય એવી વસ્તુઓને હંમેશાં ભયંકર વરવો પેશ પહેરાવી દેતાં હતાં એટલે આ બાપડા હિંગળોકિયા અક્ષર વિશે પણ એમણે એક વાત જોડી કાઢી હતી. આપણે ધારીએ તો એ વાતમાંથી એક મહા ભયંકર અદ્ભુતરસ નીતરતી કથા ઉપજાવી શકીએ. એ લોકો કહેતાં કે આ બાઇ જે કલંકસંજ્ઞા ધારણ કરતી હતી તે કંઇ કોઇ દુનિયાદારી રંગના કૂંડામાં રંગેલું હિંગળોકિયા રંગનું કપડું જ નહોતું, પણ તે તો નરકકુંડના દેવતાની આંચથી ધગધગતું હતું અને જ્યારે હેસ્ટર પ્રાઇન રાતને વખતે બહાર નીકળતી ત્યારે આખું ભભૂકી ઊઠેલું દેખાતું હતું. અને ખરેખર એ કપડું હેસ્ટરના હૈયામાં એટલી ઊંડી બળતરા ઉત્પન્ન કર્યા કરતું હતું કે આપણી અત્યારની નાસ્તિક મનોદશા સ્વીકારવા તત્પર થાય તે કરતાં વિશેષ સત્ય એમના આ કથનમાં હતું એમ આપણે અવશ્ય કહેવું જોઇએ.

૬

પર્લ

આપણે હજુ હેસ્ટરના બાળક વિશે કંઇ બોલ્યા નથી. એ નાનકડી બાળાનું નિર્દોષ જીવન, વિશ્વંભરના કોઇ અકળ વિધાનને અનુસરી ગીચ ઝાડીના વિસ્તાર અને ગલીકૂંચીઓમાંથી કોઇ સુભગ અમર પુષ્પ ઊગી નીકળે તેમ, પાપમય દુર્વાસનાના દારુણ અતિરેકમાંથી ફૂટી નીકળ્યું હતું. એ બાળાને દહાડે દિવસે વિકસતી અને મોટી થતી જોતાં, રોજ રોજ વધુ ને વધુ ભભકદાર બનતા જતા એના સૌન્દર્યને, અને એના નાજુક અવયવો પર તરલ કાન્તિ વિસ્તારતા એના બુદ્ધિતેજને નિરખતાં આ દુઃખી અબળાને કેવી વિચિત્ર લાગણી થઇ આવતી! એ બાળા કોણ? એની પર્લ!—કેમકે હેસ્ટરે એનું નામ 'પર્લ' (મોતી) એવું રાખ્યું હતું; એવું નામ રાખવાનું કારણ કંઇ એ બાળકીનો દેખાવ મોતી જેવો હતો એ નહોતું. ખરી રીતે એના સ્વરૂપમાં મોતીના શાન્ત, ઉજ્જવળ, અને ઊર્મિરહિત તેજની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું નહોતું. પણ એનું નામ 'પર્લ' રાખવાનું કારણ તો એ હતું કે એને મન એ અત્યંત મોંઘી હતી—પોતાનું સર્વસ્વ ખરચ્યા પછી એ પોતાને લાધી હતી અને અત્યારે એ એની માતાની અનન્ય પૂંજી જેવી થઇ પડી હતી, એટલા માટે એણે તેનું નામ 'પર્લ' એવું રાખ્યું હતું. અને ખરેખર, આ બાળકના ઉદ્ભવની ઘટના કેવી વિચિત્ર હતી! માનવીએ આ સ્ત્રીના પાપને હિંગળોકિયા રંગની કલંકસંજ્ઞાથી અંકિત કર્યું હતું, અને એ કલંકસંજ્ઞાની અસર એટલી સચોટ અને વિનાશકારી હતી, કે એના જેટલા જ પાપી મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઇ પણ માનવપ્રાણીની સહાનુભૂતિ એને કદી સાંપડે જ નહિ! ત્યારે બીજી બાજુથી

ઈશ્વરે, જે પાપની માનવીએ આટલી ભયંકર સજા કરી હતી તેના જ સીધા ફળરૂપે એને એક સુન્દર બાળક આપ્યું હતું, જેનું સ્થાન એનું એ જ કલંકિત વક્ષઃસ્થળ હતું. જે એનાં માત પિતાને સદાને માટે આ આખી માનવજાતિ સાથે અને તેની ભાવિ વંશ પરંપરા સાથે સાંકળનારું હતું, અને જે આખરે પરમધન્ય આત્મારૂપે સ્વર્ગમાં સંચરવાનું હતું! છતાં આવા વિચારોથી હેસ્ટર પ્રાઇનના હૃદયમાં આશા કરતાં ભીતિના ભાવો વિશેષ ઉત્પન્ન થતા, કેમકે એ સમજતી હતી કે પોતે કરેલું કામ દુષ્ટ હતું, એટલે એ કામનું પરિણામ કદી પણ સારું આવે એવી વાત એ માની શકે એમ ન હોતું, તેથી પાપના ફળ રૂપે જન્મેલી આ બાળકીમાં એ પાપને અનુરૂપ એવું કોઇ અનિષ્ટ કે ઉન્મત્તાઇ ભર્યું લક્ષણ ક્યાંક આવી તો નથી ગયુંને એવી બીકથી એ પોતાના બાળકની વિકસતી પ્રકૃતિને સદા ભયપૂર્વક નિરખ્યા કરતી હતી.

પણ એ બાળકમાં શારીરિક ખોડ જેવું તો કશું નિઃશંક નહોતું જ. એની સર્વાંગસંપૂર્ણ અનઘ આકૃતિ, એનું ચાંચલ્ય, અને અત્યાર સુધી અણુપયોગાએલા એવાં એના સઘળા અવયવો વાપરવામાં એની નૈસર્ગિક ચાલાકી આ સઘળું એ બાળકને ઇડનમાં જન્મેલ હોત તો તેને માટે પણ યોગ્ય બનાવે એવું હતું; જગતનાં આદિ માત પિતાને એ ઇડનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવેલાં તે પછી પણ ત્યાંના ફિરસ્તાઓને રમવાના રમકડા તરીકે આ બાળકને ત્યાં રાખ્યું હોત તો ત્યાં રહેવા જેટલી યોગ્યતા તેની આ શરીરસંપત્તિમાં હતી. વળી આ બાળકમાં અક્ષત સૌન્દર્ય સાથે સદા અનિવાર્ય રીતે જોવામાં ન આવતું એવું નૈસર્ગિક લાવણ્ય પણ હતું. આ લાવણ્યને લીધે જ એને ગમે તેવો સાદો પોશાક પહેરાવ્યો હોય તોપણ જાણે એ જ પોશાક એને સૌથી વધારે ભળી જતો હોય એવી છાપ એ જોનારના ચિત્ત પર પડતી હતી. પણ આ નાનકડી પર્લને કપડાં પહેરાવવામાં આવતાં તે પણ કંઇ ગામડી રેંચા ઓઢાના જેવાં તો નહોતાં જ. કોઇ વિકૃત રોમિલ હેતુથી પ્રેરાઇને—એ વિકૃત હેતુ શો તે તો અત્યાર કરતાં આગળ ઉપર વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે,—આ બાળકીની માતાએ તેને માટે ત્યાં જે સૌથી વધારે મોંઘું અને સૌથી વધારે ભભકદાર કાપડ મળી શકે એમ હતું તે પેદા [illegible] હતું, અને એ કાપડ પર પોતાની સમસ્ત કલ્પનાશક્તિ[illegible] સઘળી કરામત વાપરીને એને તરેહવાર શણગાર[illegible] શોભાવ્યું હતું અને એવી રીતે તૈયાર કરેલો પો[illegible] પહેરાવીને એ પોતાની પુત્રીને લોકો સમક્ષ ફેરવતી હતી. આવા પોશાકમાં સજ્જ થએલી હોય ત્યારે એ બાળકીની નાજુક કાયા એવી ગૌરવભરેલી અને દમામદાર લાગતી હતી, અને બીજું કોઇ બાળક એટલું સુન્દર હોય તો તેના એ ઊતરતા સૌન્દર્યને ઝંખવાવી નાખે એવા ભભકભર્યાં કપડાંમાં આ પર્લનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય એવું પૂર બહારમાં ખીલી નીકળતું હતું, કે એના ઝૂંપડાંની સામળી જમીન પર એ ઘૂમતી ત્યારે તેની આસપાસ એક આખું તેજોવલય પથરાઇ જતું. અને જ્યાં કોઇ વાર તેણે બાલોચિત રમતમાં રગદોળ્યું કે ફાડી નાખ્યું હોય એવું સાદું ગામડી ઝભલું પહેર્યું હોય તો એ ઝભલામાં પણ એની છબી એવી ને એવી જ આકર્ષક—પેલાં ભભકભર્યાં કપડાં પહેરતી તે વખતના જેવી જ આકર્ષક—લાગતી. આ પર્લના સ્વરૂપમાં અપાર વૈચિત્ર્યનું જાદૂ ભર્યું હતું. આ એક બાળકમાં, ગામડિયા બાળકની જંગલી ફૂલના જેવી સુન્દરતાથી માંડીને તે નાનકડી રાજકુમારીની ભવ્યતા અને દબદબા સુધીનાં અનેકવિધ સૌન્દર્ય અને અનેકવિધ બાળકો સમાઇ ગયાં હતાં. પણ છતાં આ સઘળાં સ્વરૂપોની અંદર એક લક્ષણ સળંગ રીતે ઓતપ્રોત થએલું હતું, અને તે એનો ઉત્કટ રાગ, એનો ઘેરો વર્ણ. એનું રૂપ ગમે તેવો દેખાવ ધારણ કરે પણ આ લક્ષણ એમાંથી કદી પણ ઓછું રહેતું જ નહિ અને એનાં અનેકવિધ સ્વરૂપોમાંથી એક પણ સ્વરૂપમાં એ જો ફીકી પડી હોત, એનો રંગ જો આછો બન્યો હોત, તો એનું સ્વરૂપ જ—એનું વ્યક્તિત્વ જ—[illegible] નાશ પામ્યું હોત તો પછી તે પહેલાંની પર્લ ન રહી હોત અને કોઇક બીજી જ બની ગઇ હોત!

આ એની બાહ્ય પરિવર્તનશીલતા એના આંતર જીવનના વિવિધ ગુણધર્મો સૂચવવા અને ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરવા ઉપરાંત બીજું કંઇ કરતી નહોતી. એની પ્રકૃતિમાં ગંભીરતા તેમ વિવિધતા બન્ને હતાં; પણ ખરેખર કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ હેસ્ટરની ભડકણ કલ્પનાને એવું લાગ્યા કરતું હતું કે જે

જગતમાં એ બાળકી જન્મી હતી તે જગત સાથે જાણે પોતાને કશી નિસ્બત ન હોય તથા તે જગતને અનુરૂપ એ બની શકે એમ ન હોય એ પ્રકારની તેની પ્રકૃતિ હતી. વાત એ હતી કે એ બાળકને કોઈ રીતે નિયમપાલક બનાવી શકાતું નહોતું. એને જન્મ આપવામાં જગતના એક મહાનિયમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એના પરિણામે એક એવો જીવ અવતર્યો હતો કે જેનાં મૂળતત્ત્વો ઘણું કરીને સૌન્દર્યભર્યાં અને તેજદાર હતાં, પણ એ સઘળાં મૂળતત્ત્વો અવ્યવસ્થિત હતાં, અથવા એમાં વ્યવસ્થા જેવું કંઈ હતું તો તે વિશિષ્ટ કે અનન્ય પ્રકારનું હતું, અને તેથી તેમાં સામ્ય, વૈષમ્ય કે ભેદ અભેદનું કોઈ ધોરણ શોધી કાઢવું એ અશક્ય કે મુશ્કેલ હતું. પોતાના બાળકની આવી પ્રકૃતિનો ખુલાસો કરવાનું હેસ્ટર પાસે એક જ સાધન હતું, ને, તે પણ બહુ ઝાંખો અને અપૂર્ણ ખુલાસો જ આપી શકે એવું હતું. અને તે સાધન તે એ કે પર્લનો આત્મા આધ્યાત્મિક જગતમાંથી પોતાનું જીવનતત્ત્વ મેળવી રહ્યો હતો, તેમ એની શરીરાકૃતિ પૃથ્વીની માટીમાંથી પોતાનું સર્જન કરી રહી હતી, તે સમય દરમિયાન પોતે કેવી હતી એ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું. આમ પર્લ પોતાના પેટમાં હતી તે સમયની પોતાની મનોદશાનું સ્મરણ કરવાથી જ તેની વિલક્ષણ પ્રકૃતિનો કંઈક ખુલાસો થઈ શકનો હતો. એ વખતની માતાની આવેશમય અને રાગમય અવસ્થાના માધ્યમ દ્વારા જ આ અણજન્મ્યા બાળકે પોતાના નીતિજીવનનાં કિરણો મેળવ્યાં હતાં, અને એ કિરણો અસલ સ્વરૂપમાં ગમે તેટલાં શુભ્ર અને સ્વચ્છ હોવા છતાં, પોતાની માતાની ચિંતાવસ્થા રૂપી વચગાળાના વાતાવરણમાંથી એમાં કેસરી તેમ સોનેરી રંગનો ઘેરો પાસ લાગ્યો હતો, તેમ જ એ વાતાવરણમાંના ભભૂકતા પ્રકાશ ને કાળા ઓળા અને અમિશ્ર તેજની પણ તેના પર ઊંડી અસર થઈ હતી. સૌથી વિશેષ તો, એ ગાળા દરમિયાન હેસ્ટરના આત્મામાં જે આંતર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે એની આ પર્લમાં સ્થાયી રૂપ ધારણ કરીને ચિરંજીવ બન્યું હતું. પોતાની બાળકીમાં હવે અત્યારે એ પોતાની એ વખતની નિરંકુશ, મરણિયા, બંડખોર મનોદશાનું, પોતાના સ્વભાવની ચંચળતાનું તેમ જ પોતાના અંતરાકાશમાં ગ્લાનિ અને નિરાશાનાં જે વાદળો ઘેરાઈ વળ્યાં હતાં તેનું પણ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકતી હતી. પોતાના વારસા રૂપે મળેલાં એ બધાં તત્ત્વો અત્યારે એ નાનકડી બાળકીની બાલપ્રકૃતિરૂપી અરુણોદયની સુરખીમાંચમકી રહ્યાં હતાં, પણ આગળ ઉપર એ શૈશવપ્રભાત પરિપક્વ બનીને જ્યારે પ્રૌઢાવસ્થા રૂપી મધ્યાહ્નમાં પરિણત થવાનું, ત્યારે એ સઘળાં તત્ત્વો ભારે ઝંઝાવાત અને ઊર્મિતોફાનોના જનક થઈ પડે એવું લાગતું હતું.

એ જમાનાનું કૌટુમ્બિક નિયમન અત્યારના કરતાં અનેકગણું કડક ગણાય એવું હતું. બાળકના કોઈ દોષ સમયે ભવાં સંકોચાવવાં, કઠોર ઠપકો આપવો, અને ફરી ફરીને સોટીનો ઉપયોગ કરવો, એવીએવી શાસ્ત્રવિહિત રીતો બાળકે ખરેખર જે ગુના કે અપરાધ કર્યા હોય તેની સજા રૂપે યોજવામાં આવતી હતી એટલું જ નહિ પણ બાલોચિત સઘળા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ અને પોષણને માટે પણ આવી રીતો પથ્ય અને હિતકર ગણવામાં આવતી હતી. પણ હેસ્ટર પ્રાઇનને તો આ એકનું એક બાળક હોવાથી તેના પર સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યંત પ્રેમ હતો, એટલે એના તરફ તે અયોગ્ય કે વધુ પડતી કડકાઈ રાખે એવી ધસ્તીને તો અવકાશ જ નહોતો. છતાં પોતાની ભૂલોનું અને દુઃખોનું એને બરાબર ભાન હોવાથી શિશુના રૂપમાં જે અમર આત્મા આ રીતે તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર કોમળતાભર્યો છતાં ચાંપતો કાબૂ રાખવાની તેણે કોશિશ કરી પણ એ રીતે કાબૂ રાખવાનું કૌશલ્ય તેનામાં હતું નહિ—એવો કાબૂ રાખવા માટે તેણે સ્મિત ને રોષ ઉભયની અજમાયશ કરી જોઈ, પણ એ બેમાંથી એકેની કંઈ લેખામાં લેવી અસર ન માલૂમ પડતાં હેસ્ટરને એ કોશિશ છોડી દઈને એ બાળકને પોતાની લાગણીઓ ત્યાં દોરે તેમ દોરાવા દેવું અને પોતે બાજૂ પર ઊભા રહીને એ જોયાં કરવું એ પ્રકારની તટસ્થતા ધારણ કરવાની આખરે ફરજ પડી. અલબત્ત કોઈ પણ બાબતમાં સ્થૂળ દબાણ કે નિયંત્રણ કરવામાં આવતું, તો એવું દબાણ કે નિયંત્રણ ચાલુ હોય તેટલો વખત તે અસરકારક નીવડતું. બાકી એના ચિત્ત કે હૃદયને બીજી કોઈ રીતે કાબૂમાં રાખવાનો કોઈવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતો, તો એવો પ્રયત્ન જો પાર પડતો તે પણ એ નાનકડી પર્લનું મન જો ઠેકાણે હોય તો તે વશ થતી, અને ઠેકાણે ન હોય તો કશાને ગણકારતી નહિ. પર્લ હજી છેક શૈશવ અવસ્થામાં હતી એટલામાં જ એની મા, આ વખતે આ છોકરી પર દબાણ કરાતું,

કે તેની સાથે દલીલ કરશું, કે તેને 'સમજાવવા પ્રયત્ન કરશું તો એ બધી મહેનત ફોગટ જ જવાની એવી એને અગાઉથી જ ચેતવણી આપી દે એ પ્રકારની એની મુખમુદ્રા અમુક અમુક સમયે થઈ આવતી તેનાથી બરાબર પરિચિત થઈ ગઈ હતી. એની આ મુખમુદ્રા એટલી બધી સમજભરી છતાં અકળ હતી, એમાં એટલી બધી આડાઈ તેમ કોઈ કોઈવાર તો ખાર પણ વ્યક્ત થતો, અને સાધારણ રીતે એમાં ઊર્મિનો એવો ઉદ્દામ પ્રગાઢ પ્રકટ થતો કે આ પર્લ તે ખરેખર માનવજાતિનું બાળક છે કે કોઈ બીજી જાતિનું એવો પ્રશ્ન હેસ્ટરના અંતરમાં અનિવાર્ય રીતે થઈ આવતો. કેમકે એ બાળા માનવ કરતાં પણ કોઈ હવાઈ સત્ત્વ જેવી વિશેષ લાગતી હતી. એ રમતી ત્યારે પણ પોતાના ઝૂંપડીના આંગણામાં ઘડીવાર વિલક્ષણ પ્રકારની રમત રમી ને પછી જાણે એ બધાનો ઉપહાસ કરતી હોય એવું સ્મિત કરીને ત્યાંથી અદશ્ય થઈ જતી. જ્યારે જ્યારે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો ભાવ એની ઉન્મત્ત, ચમકતી, કાળી આંખોમાં પ્રકટ થતો ત્યારે ત્યારે એ ભાવને લીધે એનામાં વિલક્ષણ પ્રકારની વિદૂરતા અને અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવતીઃ જાણે કે એ અન્ય માનવીઓની પેઠે પૃથ્વી પર ચાલતી ન હોય, પણ હવામાં ઘૂમતી હોય, અને કોઈ અગમ્યસ્થાનમાંથી આવતા અને વળી પાછા અગમ્યસ્થાને ચાલ્યા જતા એવા ચમકતા તેજની પેઠે અદશ્ય થઈ જતી હોય એવું લાગતું હતું. એટલે જ્યારે જ્યારે આવો ભાવ એના મુખ પર જોતી ત્યારે હેસ્ટરને અનિવાર્ય રીતે એ બાળક તરફ ધસવું પડતું—એ પોતે એના ભણી જાય એટલે તે નાનકડું તોફાની પોરિયું નાસવા લાગતું તેથી તેની પાછળ હડી કાઢવી પડતી—અને તેને પકડી પાડી પોતાની છાતી સરસી ચાંપી આવેશભર્યાં ચુંબનોની તેના પર ઝડી વરસાવવી પડતી—અને આ બધું થતું તે એનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો એને કારણે થતું હતું તે કરતાં વિશેષ તો, પર્લ આપણા હાથમાં કદી પકડાય જ નહિ એવું કેવળ હવાઈ સત્ત્વ જ નથી, પણ આપણા સૌના જેવું લોહીમાંસનું પૂતળું છે એ બાબતની પોતાના અંતરને ખાતરી આપવા માટે થતું હતું. પણ હેસ્ટર જ્યારે પર્લને આવા ઉદ્દેશથી પકડી પાડતી ત્યારે પર્લ ખડખડ ખડખડ હસી પડતી, અને તેનું એ હાસ્ય આનંદ અને સંગીનમાધુર્યથી ભરપૂર હોવા તેની માતાની મૂળ શંકાને તો નિર્મૂળ કરવાને બ ઊલટી વિશેષ દૃઢ બનાવતું.

પર્લ હેસ્ટરની અનન્ય દોલત હતી, ભારે કિ એણે તે મેળવી હતી અને એના જીવનમાં તે સ જેવી હતી, એટલે પોતાની આ મોંઘી પુત્રી અને પોત વચ્ચે જ્યારે હેસ્ટર ઉપર વર્ણવ્યો તે પ્રમા ગભરાવી મૂકે અને સમજાય નહિ એવો અ જાડ્ય પડદો જોતી ત્યારે એના હૃદયને ભારે આઘ પહોંચતો, અને એ આઘાતને લીધે કેટલીકવાર એ ર પડતી. આવા પ્રસંગની પર્લના મન પર કેવી અસર તે પહેલેથી કહેવું હંમેશાં મુશ્કેલ હતું, એટલે દ તો નહિ પણ કેટલીકવાર તે ભવાં સંકોચાવતી, પે નાનકડી મૂઠીઓ વાળીને મુક્કીઓ ઉગામતી, અંતરનો અસંતોષ વ્યક્ત કરે એવી અનુકંપારહિ સખ્ત, કઠોર, મુખમુદ્રા ધારણ કરતી. કોઈ કોઈ વાર વળી જાણે પોતે મનુષ્યજીવનનાં દુઃખશોકથી પર હોય અને એ દુઃખશોકને સમજવાને પણ અશક્ત હોય એવી રીતે, પોતાની માતાને રડતી દેખીને તે ફરી બીજી વાર અને તે પણ પહેલા કરતાં મોટા અવાજે ખડખડ હસી પડતી. અથવા કોઈવાર એવું બનતું—જોકે બહુ વિરલ પ્રસંગે જ આવું બનતું—કે દુઃખના આવેશ અને શોકથી તેનું ચિત્ત મૂંઝાઈ જતું, એટલે એ મૂંઝવણના અમળાટમાં પોતાની માતા પ્રત્યે પોતાનો જે પ્રેમભાવ હતો તે ડૂસકાં ખાતી ખાતી ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દોમાં તે બોલી બતાવતી અને એવી રીતે પોતાના હૃદયના ચૂરા કરીને જ જાણે પોતાને પણ હૃદય છે એ હકીકત સૌને સાબિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય એવું તેનું વર્તન થઈ જતું. પણ પર્લની આવી આવેશભરી અનુકંપા કે મૃદુતા પર આધાર રાખવો એ હેસ્ટરને ભાગ્યે જ સલામત લાગતું. કેમકે એ અનુકંપા અને મૃદુતા તો જેમ એકાએક અકસ્માત્ પ્રકટતી તેમ એટલી જ ત્વરાથી એકાએક અકસ્માત્ અદશ્ય પણ થઈ જતી. આ બધી વસ્તુઓ પર વિચાર કરતાં પર્લની માતાને પોતાની સ્થિતિ, કોઈ માણસે ભૂતને બોલાવ્યું હોય, પણ તેને બોલાવવાની વિધિમાં કંઈક ભૂલ થઈ જવાને લીધે, એ નવીન અને અકળ સત્ત્વને કાબૂમાં રાખે એવો મંત્ર કે તાંત્રિક શબ્દ તે જાણવા પામેલ ન હોય, એના જેવી થયેલી લાગતી.

એને ખરેખરી શાન્તિ મળતી તે તો પોતાની બાળકી જ્યારે ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડી હોય ત્યારે જ. એ વખતે પછી એને તેના સંબંધમાં કશી ભીતિ કે શંકા જેવું રહેતું નહિ, અને એ નિરાંતે શાન્ત, ગમગીનીમિશ્રિત છતાં મધુર સુખભર્યા કલાકોનો આસ્વાદ લેતી. પણ જેવી નાનકડી પર્લ ઊંઘમાંથી ઊઠતી, અને પોતાની ઊઘડતી આંખોનાં પોપચાં નીચેની પોતાની પ્રકૃતિરૂપ અવળાઈ ને આડાઈના ભાવો ચમકાવતી, કે તરત જ હેસ્ટરના આ અલ્પ સુખાસ્વાદનો અંત આવતો !

પર્લ એકદમ મોટી થઈ ગઈ—ખરેખર, ભારે વિચિત્ર લાગે એવી ઝડપથી તે મોટી થઈ ગઈ!—એટલે જ્યાં તેની માતા તેને સદાએ સસ્મિત મુખે સત્કારતી અને કાલાઘેલા શબ્દોથી લાડ લડાવતી તે ઘરનો પ્રદેશ મૂકીને બીજાં બાળકો સાથે સામાજિક સહવાસમાં આવવા જેવી ઉંમરે એ ઝપાટામાં પહોંચી ગઈ ! હવે આ વખતે તે જો બીજાં બાળકો સાથે રમતમાં ભાગ લઈ શકી હોત, તો અનેક બાળકોના કલબલાટમાંથી પોતાની પુત્રીનો પક્ષી જેવો સ્પષ્ટ અવાજ સાંભળતાં, અને રમતમાં મશગૂલ બની ગએલાં અન્ય સર્વ બાળકોના ટોળાના મિશ્ર ઘોંઘાટમાંથી પોતાના પરમપ્રિય સંતાનનો સ્વર જુદો પારખી કાઢતાં હેસ્ટર પ્રાઇનને કેટલો બધો આનંદ થયો હોત! પણ એવો આનંદ એના નસીબમાં લખાયો નહોતો. કેમકે જન્મી ત્યારથી જ પર્લને બાલજગતમાંથી દેશવટો મળેલો હતો. તે પાપના પરિણામ ને પ્રતીકરૂપે દુરાચારમાંથી જન્મેલું બાળક હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મના અન્ય બાળકો સાથે રમવાનો તેને બિલકુલ હક્ક નહોતો. એ બાળક પોતે પણ કોઈ અદ્ભુત શક્તિથી પોતાની આ એકલદશા સમજી ગયું—ભાગ્યે પોતાની આસપાસ એક અભેદ્ય વાડ રચી દીધેલી છે અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો, અન્ય બાળકોની સાથે સરખાવતાં પોતાની પરિસ્થિતિ સર્વથા વિલક્ષણ છે, એ હકીકત તે બરાબર સમજી ગયું. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી હેસ્ટર સામાન્ય જનતાની નજરે આ બાળકના સાથ વગર કદી પણ પડી નહોતી. જ્યારે જ્યારે એ શહેરમાં જતી ત્યારે ત્યારે પર્લ પણ એની સાથે હંમેશાં હોય જ : પ્રારંભમાં નાનકડું બચ્ચું હતી ત્યારે કાખમાં તેડેલી હોય, અને પછીથી મોટી થઇ ત્યારે, પોતાની માતાની નાનકડી સોબતણ તરીકે, પોતાના આખા હાથે માતાની તર્જની મજબૂત રીતે પકડીને અને હેસ્ટર એક ડગલું ભરે એટલામાં નાનાં નાનાં ચાર ડગલાં ભરતી ભરતી તે એની સાથે ચાલતી. શહેરના મહોલ્લાઓના ઘાસ છવાએલા છેડા પર અથવા ઘરના ઉંબરામાં એ વસાહતનાં બાળકોને પ્યૂરીટન લોકોની પ્રકૃતિ છૂટ આપે એવી સોગિયા ઢબે તે રમતાં દેખતી—એ બાળકો ગમે તો દેવળમાં જવાની અથવા ક્વેકર લોકોને ફટકાવવાની અથવા ઇન્ડિયન લોકો સાથેની ખોટી દેખાવમાત્ર લડાઈમાં તેમના માથાની ઝુલ્ફાંવાળી ચામડી ઉતરડી નાખવાની અથવા ભૂતડાકણોનો વેશ લઈને એક બીજાને ભડકાવી મૂકવાની રમતો રમતાં તે જોતી. આ બધી રમતો પર્લ જોતી, અને ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી જોઈ રહેતી, પણ એ બાળકો સાથે પરિચય પાડવાનો કે ભાઈબંધી કરવાનો કદી પણ યત્ન કરતી નહિ. કોઈ બાળક જાતે આવીને તેની સાથે વાત કરતું તો તે એને જવાબ દેતી નહિ કેટલીક વાર બાળકો તેની આસપાસ ફરી વળતાં તો તે ક્રોધથી નાનકડી ચંડી જેવું દારુણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તીણા અવાજે અસમ્બદ્ધ ઉદ્ગારો કાઢતી કાઢતી એ બાળકો પર ફેંકવા માટે કાંકરા ને પથરા ઉપાડવા મંડી પડતી. તેના આ અસંબદ્ધ પ્રલાપથી તેની મા ધ્રૂજી ઊઠતી, કેમકે એ વખતના તેના શબ્દો કોઈ અજાણી બોલીમાં કોઈ ડાકણ શાપ દેતી હોય એવા લાગતા.

આ બધાની પાછળની ખરી હકીકત એ હતી કે પેલાં નાનકડાં પ્યૂરિટન બાળકો, ભારે અસહિષ્ણુ સ્વભાવનાં હતાં અને તેથી આ માદીકરી બન્ને જાણે પરદેશી કે અમાનુષી કે પરંપરાગત રીતરિવાજોથી ભિન્ન પ્રકારનાં હોય એવા એવા અસ્પષ્ટ ખ્યાલો તેમના વિષે ધરાવતાં હતાં, એટલે પોતાનાં અંતરમાં તેઓ એ બન્ને જણાંને ધિક્કારતાં હતાં અને કેટલીક વાર તો સ્પષ્ટ શબ્દોથી તેમને ગાળો દેતાં હતાં. એમના અંતરની આ મનોવૃત્તિ પર્લ કળી ગએલી, તેથી નાનકડા બાળકના હૃદયમાં સંભાવી શકે તેવા ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરસ્કારથી તે એમની એ મનોવૃત્તિનું સાટું વાળતી હતી. પોતાના બાળકના આવા ભયંકર ક્રોધાવેશનાં કૃત્યો હેસ્ટરને અમુક રીતે મૂલ્યવાન અને આશ્વાસનદાયક પણ લાગતાં હતાં, કેમકે અન્ય પ્રસંગે એ બાળકની પ્રકૃતિમાં જે ઢંગધડા વગરના અકળ તરંગે

કે ધૂન જોવામાં આવતી હતી, અને જે એને અનેકવાર પજવતી હતી તેને ઠેકાણે તેના આવા ક્રોધાવેશમાં બીજું કંઈ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી આતુરતા ને ગંભીરતા તો રહેલી હતી જ. છતાં પોતાના અંતરમાં જે અનિષ્ટ હતું તેનું આછું પ્રતિબિમ્બ પોતાની બાળકીમાં પણ વળી ફરી પાછું આવી રીતે નજરે પડતાં એ ભડકી જતી. આ બધી દુશ્મનાવટ અને જલદ સ્વભાવ પર્લને હેસ્ટરના હૃદય પાસેથી કોઈપણ ભૂંસી ન શકે એવા અનન્ય વારસા રૂપે મળેલ હતાં. માનવસમાજથી બહિષ્કૃત બનીને મા અને દીકરી બન્ને સાથે એકાન્તવાસમાં પોતાનું જીવન ગુજારતાં હતાં, અને દીકરીના સ્વભાવમાં પર્લના જન્મપૂર્વે હેસ્ટર પ્રાઇનને વ્યાકુલ બનાવી મૂકનારાં આવેશમય તત્ત્વો—અત્યારે માતૃત્વની શામક અસરને લીધે શાન્ત પડવા લાગેલાં એવાં આવેશમય તત્ત્વો—ચિરંજીવ રૂપ લઈને અવતર્યાં હોય એમ જણાતું હતું.

પોતાની માતાની ઝૂંપડીની અંદર કે આસપાસ પોતે ઘેર હોય ત્યારે પર્લને જાતજાતના મિત્રોના વિશાળ મંડળની કશી ગરજ રહેતી નહિ. કેમકે તેના સતતસર્જક આત્મામાંથી જીવનનો જાદૂઈ પ્રવાહ નિરંતર વહ્યા કરતો હતો, અને જેવી રીતે મશાલને જ્યાં જ્યાં લગાડીએ ત્યાં ત્યાં તે જ્યોત પ્રકટાવે છે તેવી રીતે એનો જાદૂઈ જીવન પ્રવાહ ચંચળ પદાર્થોને જીવન્ત બનાવી દેતો હતો. લાકડી કે ચીંથરાની લૂમ કે ફૂલ એના જેવી અત્યંત વિભિન્ન પ્રકારની વસ્તુઓ પણ પર્લની જાદૂઈ વિદ્યાનો તેના પર પ્રયોગ થતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જરા પણ રૂપાન્તર પામ્યા વગર તેના અન્તર જગતની રંગભૂમિ પર જે કોઈ નાટક ભજવાતું હોય તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી. વૃદ્ધ ને જુવાન એવી અસંખ્ય કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના સમૂહ સાથે એની એકલીનો બાલોચિત સ્વર એવી સાથે વાતો કરી શકતો હતો. તેની આસપાસ જે જમાનાજૂનાં, કાળાં, ગંભીર પાઈન વૃક્ષો હતાં, પવન પર નિસાસા અને દુઃખમય હુંકારોનો મારો ચલાવનારાં પાઈન વૃક્ષો હતાં, તેમને પ્યૂરીટન લોકોના વડેરાઓનું રૂપ આપવામાં કંઈ બહુ મોટી રૂપાન્તરશક્તિની પર્લને જરૂર પડે એવું નહોતું. એ જ રીતે બગીચાની અંદરનાં અત્યંત વરવાં વેઠાઝાંખરાં તે એ પ્યૂરિટન વડેરાઓનાં સંતાનો હતાં, એટલે પર્લ તે સહુઓને રે નિર્દયતાપૂર્વક જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેતી. જે વિશાળ વિવિધતામય વસ્તુઓમાં તે પોતાની બુદ્ધિને યોજતી હતી તે આશ્ચર્યજનક હતી, અલબત, એ વસ્તુઓમાં તેની બુદ્ધિ સતત રીતે પરોવાઈ રહી શકતી નહિ, પણ અસાધારણ પ્રવૃત્તિવેગથી એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર કૂદાકૂદ અને નાચાનાચ કર્યાં કરતી— જાણે ચેતનના આવા ત્વરિત અને આવેશમય ભરતીપ્રવાહથી થાકી જતી હોય તેમ એક કામ ઉપાડ્યું હોય તેમાંથી તે તરત વિરમી જતી હતી, પણ વળી પાછી આગળ જેટલા જ અદમ્ય જોમથી એ બીજું કામ ઉપાડતી હતી. તેની આ તરલ આવેગમય પ્રવૃત્તિ-પરંપરા સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ઉત્તર પ્રદેશોની અંદરની તરલ વેગમય જ્યોતિપરંપરાનું દૃશ્ય જ છે. આમ છતાં કેવળ તરંગપ્રવૃત્તિના પ્રદર્શનમાં અને વર્ધમાન ચિત્તના રમતિયાળપણામાં તો બીજાં તેજસ્વી શક્તિવાળાં ચકોર બાળકો કરતાં પર્લમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. એમાં જો કંઈ તફાવત હોય તો ફક્ત એટલો જ હતો કે પર્લને રમવા માટે મનુષ્યજાતિના સોબતીઓનો અભાવ હોવાથી જાતે સર્જેલા કાલ્પનિક સોબતીઓનો તેને વિશેષ આધાર લેવો પડતો હતો. પણ પર્લમાં જે વિશિષ્ટતા હતી તે તો પોતાનાં જ બુદ્ધિહૃદયનાં આ સંતાનો પર એ જે વિરોધભાવથી જોતી હતી તેમાં જ રહેલી હતી. તે કોઈ દહાડો મિત્રનું તો સર્જન કરતી જ નહિ, પણ જાણે સર્વત્ર આસુરી બીજને વાવતી હતી, એટલે તેમાંથી પછી શસ્ત્રસજ્જ શત્રુઓનો જ જમરો પાક ઊતરતો હતો અને એ સૌની સાથે ઝૂઝવાને માટે તે પછી વેગથી ધસતી હતી. આટલા નાનકડા બાળકને આવી કૂમળી ઉંમરમાં વિરોધી જગતનું આટલું અખંડ રીતે ભાન રહ્યા કરે અને એ વિરોધી જગત સાથે જે જંગ મંડાવાનો તેની તૈયારી રૂપે પોતાની શક્તિઓને આટલી કપરી તાલીમ તે આપ્યા કરે એ બધું જોતાં સામાન્ય માણસને પણ અકથ્ય દુઃખ થયા વિના રહે નહિ, તો પછી એ બધાનું કારણ પોતે જ છે એમ સમજી શકનારી એ માતાને તો એથી કેટલું ઊંડું અને દારુણ દુઃખ થતું હશે!

હેસ્ટર ઘણીવાર પર્લને જોતી જોતી ભરતકામ કરતી હોય ત્યાં એકાએક પોતાનું ભરવાનું કપડું પોતાનાં

દીગળ પર પડતું મૂકતી, અને હુપાવવાને 'ઘણુંએ મથ્યે છતાં અડધી ભાગ અને અડધી નિસાસારૂપે પોતાની મેળાએ એકાએક ઉદ્ગાર પામતી એવી તીવ્ર યાતનાની ચીસ નાખીને બોલી ઊઠતી કે 'હે સ્વર્ગ-નિવાસી પિતા !—જો તું હજી પણ મારો પિતા રહ્યો હોય તો હે પિતા !—મેં જગતમાં આણેલો આ જીવ તે કઈ જાતનો છે !' અને એના આ ઉદ્ગાર સાંભળીને, અથવા તો એની વેદનાના આ બધા સણુકારા કોઈ સૂક્ષ્મ માર્ગદ્વારા સમજી જઈને, પર્લ પોતાનું ચેતનથી લખલખતું સુન્દર નાનકડું મુખ પોતાની માતા ભણી ફેરવીને ભૂતના જેવી અકળ સમજદારી સૂચવતું સ્મિત કરતી, અને વળી પાછી પોતાની મૂળ રમત આગળ રમવા લાગતી.

આ બાળકના વર્ણનની એક વિશેષ ખાસિયત હજુ જણાવવાની રહે છે. જીવનમાં તેનું સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ કઈ હતી ? એ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે પોતાની માતાનું સ્મિત નહોતું—બીજાં બાળકોની પેઠે જે સ્મિતના ઉત્તરમાં પોતાના નાનકડા મુખ પર પોતે ધૂંધું, કેવળ બીજદશા જેવું સ્મિત કરેલ હોય, એટલું બધું ઝું સ્મિત કરેલ હોય કે તે ખરેખર સ્મિત હતું કે કેમ તે વિશે પાછળથી પોતાની માતાએ ભારે પ્રેમાકુળતાપૂર્વક મનમાં ને મનમાં ચર્ચા કરેલ હોય, અને પોતાનાં બાળકના પ્રથમ સ્મિત તરીકે જેને તેણે પોતાની સ્મૃતિમાં સદાને માટે સંઘરી રાખેલ હોય એવું આછું અને સંશયાસ્પદ સ્મિત પોતે જેના ઉત્તરમાં કરેલ હોય તેવું પોતાની માતાનું સ્મિત તે એના જીવનમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનાર વસ્તુ નહોતી ! ના, સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે એ સ્મિત તો નહિ જ, પણ એથી સર્વથા ભિન્ન જ હતી. પર્લને જીવનમાં સૌથી પહેલું ભાન થયું તે વસ્તુ તો—ખરેખરી વાત કહીશું ?—તેની માતાની છાતી પરનો પેલો કિરમજી અક્ષર હતો ! એક દિવસ મા પોતાના બાળકના ઘોડિયા પર પોતાનું શરીર ઝુકાવીને ઊભી હતી એવામાં એ અક્ષરની આસપાસ ભરેલા સોનેરી કસબના ચળકાટથી બાળકની નજર તેના તરફ ખેંચાએલી. એટલે પછી પોતાનો નાનકડો હાથ ઊંચો કરીને તેણે એ અક્ષરવાળું કપડું ઝાલ્યું, અને બીજાં બાળકો પહેલી જ વાર સ્મિત કરે તે સંશયાસ્પદ લાગે એવું ખૂબ જ આછું હોય છે, ત્યારે આ કપડું ઝાલતી વખતે નાનકડી પર્લે જે સ્મિત કર્યું તે એવું આછું સંશયાસ્પદ લાગે એવું નહિ, પણ સ્પષ્ટ કાન્તિથી ચમકતું અને તેથી એના મુખને એ પોતે તે વખતે હતી એ કરતાં વધારે મોટી ઉંમરના બાળકના મુખ જેવો આભાસ આપતું એવું અસંદિગ્ધ સ્મિત હતું. એટલે પછી પર્લના નાનકડા હાથના આ સમજભર્યા સ્પર્શથી હેસ્ટર પ્રાઇનને એવી અપાર વેદના થઈ કે પરીણામે તો એનો શ્વાસ પણ જાણે થંભી ગયો અને પછી બીજી જ પળે એણે એ કપડું તે બાળકીના હાથમાંથી બળાત્કારે ઝૂંટવી લેવાની પોતાના અંતરની અનિવાર્ય ઇચ્છાને વશ થઈને એ અભાગિયું નિશાન મૂઠીમાં દબાવી દીધું. એ વખતે પણ જાણે પોતાની માતાની આ વેદનાભરી મુખમુદ્રા કેવળ પોતાના વિનોદ માટે જ હોય તેમ નાનકડી પર્લે એની આંખ ભાગી તાકીને જોઈને ફરી વળી બીજીવાર સ્મિત કર્યું. આ અવિસ્મરણીય પ્રસંગ પછી હેસ્ટર પોતાની બાળકી ઊંઘતી હોય એ સિવાયને બીજે કોઈ પણ સમયે એક પળવારની પણ સલામતી કે નિરાંત અનુભવી શકતી નહિ, એક ક્ષણવાર પણ શાન્તિસુખ માણી શકતી નહિ. ખરી વાત છે કે પર્લે આ કિરમજી અક્ષર પર નજર ન માંડી હોય એવાં અઠવાડિયાંનાં અઠવાડિયાં વચ્ચે પસાર થઈ જતાં, પણ એવા લાંબા ગાળા પછી, મૃત્યુના અણચિંતવ્યા પંજાની પેઠે સર્વથા અણધારી વળી ફરી પાછી તે એના પર દૃષ્ટિ ઠેરવતી અને એવી રીતે દૃષ્ટિ ઠેરવતી ત્યારે પ્રથમ પ્રસંગના જેવું જ વિલક્ષણ સ્મિત તેના મુખ પર અને એના જ વિચિત્ર ભાવો તેની આંખોમાં હંમેશા જોવામાં આવતા.

એકવાર, માતાઓના સામાન્ય શોખ પ્રમાણે હેસ્ટર પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ પોતાના બાળકની કીકીમાં જોઈ રહી હતી એ વખતે, એ બાળકની આંખમાં આવો વિચિત્ર તોફાની તરંગી ભાવ ફરી વળી એક વખત જોવામાં આવ્યો. અને એવો ભાવ જોવામાં આવતાં એકદમ એકાએક એને એવો આભાસ થયો—એકાન્તમાં વસનારી દુઃખિયારી સ્ત્રીઓનાં હૃદયને આવી અકળ ભ્રમણાઓ અનેકવાર સતાવ્યા કરે છે—કે પર્લની આંખોરૂપી નાનકડા કાળા આયનામાં પોતે જે આકૃતિ દેખતી હતી

તે પોતાના જ શરીરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નહોતું, પણ કોઇ બીજું જ મુખ ત્યાં પ્રતિબિંબિત થયું હતું. એ મુખ, શયતાનના જેવું અને સ્મિત કરતી દુર્વૃત્તિથી છવાઇ ગએલું હતું, છતાં પોતાને જેની સાથે પૂરેપૂરી પિછાન હતી એવા એક મુખ સાથે સામ્ય ધરાવતું હતું, જોકે એ મુખમાં આ મુખમાં દેખાતું સ્મિત ક્વચિત્ જ જોવામાં આવતું અને આ મુખમાં પ્રદર્શિત થતી દુર્વૃત્તિ તો એમાં કદીપણ હતી નહિ. આ વખતે તો જાણે કોઇ અનિષ્ટ સત્ત્વ આ બાળકની સેરમાં આવ્યું હોય, અને ઉપહાસ કરવા માટે આ પળે એણે તેના શરીરમાંથી બહાર ડોકિયું કર્યું હોય એવું લાગતું હતું. આ પછી પણ અનેક પ્રસંગે હેસ્ટરને આવી ભ્રમણા સતાવ્યા કરતી, જોકે એ ભ્રમણા આ પ્રસંગ જેટલી તાદશ અને પ્રબળ તો કદી યે નહોતી અનુભવવામાં આવી.

પર્લ દોડી શકે એટલી ઉમરની થઇ ત્યારે એક વાર ઉનાળાનાં એક દહાડે બપોર નમતો હતો તે વખતે તે જંગલી ફૂલોના ખોબા ભરી ભરીને પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકવાની રમત કરી રહી હતી. ખોબો ભરીને ફૂલ પોતાની માતાની છાતી પર ફેંકે અને એ ફૂલ બરાબર પેલા દિગ્ગોકિયા અક્ષરની નિશાની પર પડે એટલે નાનકડા શયતાનની પેઠે આમતેમ નાચવા લાગે. એટલે હેસ્ટરને પ્રથમ વૃત્તિ તો અદબ વાળીને પોતાની છાતી ઢાંકી દેવાની થઇ. પણ પછી ગમે તો અભિમાનને લીધે, અથવા તો જે થતું હોય તે ભલે થાય એવી ત્યાગભરી ઉદાસીનતાને લીધે, અથવા તો પછી આવું અકથ્ય દુઃખ વેઠવાથી જ પોતાના પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તમોત્તમ રીતે થઇ શકશે એવી માન્યતાને લીધે, એણે પોતાની આ પ્રથમ પળે ઊઠેલી વૃત્તિને વારી રાખી, અને પર્લની ઉન્મત્ત આંખોમાં ખેદપૂર્વક જોઇ રહીને શબના જેવું ફીકું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે ટટાર બેઠી. છતાં પેલો ફૂલોનો મારો તો ચાલુ જ રહ્યો અને લગભગ એક પણ અપવાદ સિવાય પોતાના નિશાનને વીંધતો તેની માતાના હૈયામાં એવા વ્રણ ઉપજાવવા લાગ્યો કે જે વ્રણોને રુઝાવી શકે એવો કોઇ મલમ આ લોકમાં તો એને ક્યાંયે મળે એમ નહોતો અને પરલોકમાં પણ એ કેવી રીતે દાખ કરવો તે એ જાણતી ન હોતી. આખરે મારો ચલાવવાની સઘળી સામગ્રી—ફૂલોનો ઢગલો—ખૂટી જતાં છોકરી શાન્ત બનીને ઊભી રહી અને પોતાની કાળી આંખોના અગાધ પાતાળમાંથી ડોકિયા કરતા—ખરેખર ડોકિયું કરતો હોય કે ન હોય તોપણ તેની માતાની કલ્પનાને તો ડોકિયા કરતા લાગતા—દાનવની હાસ્યભરી નાનકડી આકૃતિ ધારણ કરીને પોતાની માતાને ટગર ટગર જોઇ રહી.

'એલી છોકરી, તું કોણ છે?' મા બોલી ઊઠી.

'કેમ, હું તારી નાનકડી પર્લ છું.'' છોકરીએ જવાબ આપ્યો.

પણ આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં પર્લ ખડખડાટ હસીને, ઘણીવાર પછી ઘરના ધુમાડિયા પર ચડીને મસ્તી કરવા લાગે એવા નાનકડા ભૂતના જેવી હસામણી ચેષ્ટાઓ કરતી આમતેમ નાચવા લાગી.

'ખરેખર તું મારી છોકરી છે?' હેસ્ટરે પૂછ્યું.

અને આ પ્રશ્ન કંઇ એણે કેવળ પૂછવા ખાતર નકામો જ નહોતો પૂછ્યો, પણ આ પળ પૂરતી તો ખરેખરી ગંભીરતા અને મુગ્ધાઇથી પૂછ્યો હતો. કેમકે પર્લની સમજશક્તિ એટલી આશ્ચર્યજનક હતી કે પોતાના જન્મનું રહસ્ય તે ખરેખર જાણતી હોય અને જાણે આ ઘડીએ જ તે પ્રકટ કરી દેવાની હોય એવો તેની માતાને વહેમ હતો.

'હા, હું તારી નાનકડી પર્લ છું!' પોતાની હસામણી ચેષ્ટા ચાલુ રાખી છોકરીએ ફરીથી કહ્યું.

'ના, તું કાંઇ મારી છોકરી નથી! તું કાંઇ મારી પર્લ નથી!' માએ અડધા વિનોદભાવથી કહ્યું; કેમકે ઘણીવાર એવું બનતું કે તેને ઊંડામાં ઊંડી વેદના થઇ રહી હોય તેની વચ્ચે પણ એના અંતરમાં વિનોદવૃત્તિ સળવળી ઊઠતી. 'ત્યારે તું કહે જોઇએ મને કે તું કોણ છે, અને તને અહીં કોણે મોકલી.'

'હા મા, કહે મને તું એ!' હેસ્ટર પાસે આવીને અને તેના ઘૂંટણ દબાવીને ઊભી રહીને છોકરી ગંભીરતાથી બોલી. 'ચોક્કસ કહે મને એ તું!'

'કેમ વળી, તારા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ તને મોકલી!' હેસ્ટરે પ્રશ્નને ઉત્તર આપ્યો.

પણ આ ઉત્તર એણે એવા આંચકા સાથે થોથવાતાં થોથવાતાં આપ્યો કે છોકરીની તીવ્ર બુદ્ધિ ને તરત કળી

ગઈ. એટલે ગમે તે અત્યારે તે ચાજે ચડી હતી તેને પરિણામે કે પછી કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વની ઉશ્કેરણીને પરિણામે તેણે પોતાની તર્જનીની ઊંચી કરી પેલા હિંગળોકિયા અક્ષર પર તે અડકાડી.

'ના, એણે મને નથી મોકલી!' તે મક્કમ રીતે બોલી ઊઠી. 'મારે કોઈ સ્વર્ગનિવાસી પિતા છે જ નહિ!'

'ચૂપ, પર્લ ચૂપ! એવું ન બોલાય!' અંતરમાં નિસાસો દબાવી દઈને માતાએ તેને કહ્યું. 'આપણને સૌને એણે આ જગતમાં મોકલ્યા છે. આ હું તારી મા તેને પણ એણે જ આંહીં મોકલેલ છે. ત્યારે પછી તને તો મોકલી હોય એમાં નવાઈ જ શી? તને એણે ન મોકલેલ હોય, એવી અડબંગ જડભરત છોકરી, તો ક્યાંથી આવી તું આંહીં?'

'હા બા, કહે મને તું એ! કહે મને એ!' પર્લે અગાઉના શબ્દો ફરી વળી બીજી વાર ઉચ્ચાર્યા. પણ આ વખતે તેના મુખ પર ગંભીરતા નહોતી. આ વખતે તો જમીન પર રમતમાં કૂદતાં કૂદતાં ને હસતાં હસતાં તે બોલી, 'એ વાત તારે મને કહેવાની છે!'

પણ હેસ્ટર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શકી નહિ. કેમકે એ પોતે જ એ વિષયમાં શંકાની ભૂલભુલામણીમાં ગોથાં ખાતી હતી. આસપાસનાં નગરજનો એ બાળકનો પિતા કોણ તેની તપાસ કરી કરીને આખરે થાકતાં, અને તેનામાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ જોઈને, એ બાપડી નાનકડી બાળકીનો પિતા બીજો કોઈ નહિ પણ શયતાન જ છે એમ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં. એ વાતો અર્ધ સ્મિત અને અર્ધ ધ્રુજારી સાથે આવી પળે એને યાદ આવી. છેક જૂના કૅથોલિક લોકોના સમયથી આવાં બાળકો કોઈ અધમ ને દુષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે, એમની માતાઓના દુરાચારને પરિણામે પૃથ્વી પર જન્મેલાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોવામાં આવેલાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, લ્યૂથર તેના વિરોધી સાધુઓએ તેના વિષે જે નિન્દાભરી અફવાઓ ફેલાવેલી તે મુજબ આવી શયતાની ઓલાદનો નમૂનો હતો. અને ન્યૂ ઇંગ્લંડના પ્યુરિટન લોકોમાં પણ આવું એબલગામણું પિતૃત્વ કંઈ એકલી પર્લને જ આરોપવામાં નહોતું આવ્યું. તેના સિવાય બીજાં કેટલાંક બાળકોના જન્મ વિશે પણ એવી જ લજામણી અફવાઓ પ્રચલિત હતી.

૭

સૂબાનું દીવાનખાનું

એક દિવસ હેસ્ટર પ્રાઇન પોતે ગૂંથેલી ને ભરેલી હાથનાં મોજાંની એક જોડી લઈ સૂબા બેલિંગહામની હવેલીએ ગઈ હતી. આ મોજાં તૈયાર કરવાનો સૂબાએ જ એને હુકમ કર્યો હતો, કેમકે કોઈક મહત્ત્વના દરબારી પ્રસંગે એ મોજાં તેને પહેરવાનાં હતાં, કારણ કે હવે તો લોકોને હાથે ચૂંટણી થવાના દિવસો આવ્યા હતા તેથી એક વખતના આ શાસકને પોતાના સર્વોત્તમ પદ પરથી એક બે ડગલાં નીચે ઊતરવું પડ્યું હતું, જોકે આ વસાહતના ન્યાયાધીશમંડળમાં હજુ પણ તેનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી જ ગણાતું હતું.

આ વસાહતના કામકાજમાં આટલી બધી સત્તા ધરાવનાર અને પ્રવૃત્તિમયતા દાખવનાર વ્યક્તિની આ સમયે મુલાકાત લેવામાં પોતે ભરત ભરેલાં હાથનાં મોજાંની જોડી સોંપી દેવા ઉપરાંત બીજું પણ પ્રયોજન રહેલું હતું. એને કાને એવી વાત આવી હતી કે ધર્મ અને રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ સખત સિદ્ધાન્તોમાં માનનારા કેટલાક આગેવાન વતનીઓ એનું બાળક એની પાસેથી લઈ લેવાની યોજના વિચારી રહ્યા છે. અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું તેમ પર્લ શયતાની ઓલાદનું સંતાન છે એ વાત સ્વીકારી લઈને આ ભલા આદમીઓએ એવી દલીલ ચલાવી—અને એ દલીલ છેક જ બુદ્ધિશૂન્ય હતી એમ ન કહી શકાય—કે આવું શયતાની સંતાન એની માતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં નડતરરૂપ જ થઈ પડે, માટે એવી નડતર એના માર્ગમાંથી દૂર કરવી એ ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી તરીકે આપણી ફરજ છે. અને બીજી બાજુથી, એ બાળકમાં જો નીતિવિકાસ અને ધર્મવિકાસને માટે ખરેખર શક્યતા હોય અને આખરે તે મોક્ષને માટે લાયક બની શકે એવાં તત્ત્વો જો તે ધરાવતું હોય, તો તો, તેને હેસ્ટર પ્રાઇનની દેખરેખ નીચેથી દૂર કરીને એના કરતાં વધુ શાણા અને સારા માણસની સંભાળ નીચે મૂકવામાં આવે, તો તેની અંદર રહેલાં એ સઘળાં તત્ત્વોનો લાભ એ બાળકને તો ઊલટો

જરૂર વિશેષ મળી શકે એમ એ લોકોની દલીલ હતી. આ પ્રકારે બાળકને તેની માતા પાસેથી વિખૂટું પાડવાની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓમાં સૂબો બેલિંગહામ સૌથી વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લે છે એમ કહેવાતું હતું. આ પછીના જમાનામાં આ જાતનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હોત તો તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ શહેરના અમુક ચૂંટેલા માણસો કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારના કોઇ પણ અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યું ન હોત, એટલે આ પ્રશ્નને એ જમાનામાં જાહેરમાં ચર્ચવા જેટલું અને મહાન રાજ્યાધિકારીઓ પણ એને અનુમોદન આપવા કે વિરોધ દર્શાવવા જેટલું મહત્ત્વ આપે એ વિચિત્ર અને અમુક અંશે હાસ્યાસ્પદ પણ લાગે. પણ એ અસલી સાદાઇના જમાનામાં તો હેસ્ટર અને એના બાળકના હિત કરતાં સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ ઓછા મહત્ત્વની અને વસ્તુની પોતાની આંતર ગુણસંપત્તિની દૃષ્ટિએ ઓછા ગૌરવની બાબતો પણ ધારાશાસ્ત્રીઓની મમલનો અને રાજ્યતંત્રની કાર્યાવલી સાથે કોઇ વિચક્ષણ પ્રકારે સેળભેળ થઇ જતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે એકવાર એક ડુક્કરની માલિકીની બાબત તકરાર ઊભી થતાં એને કારણે એ વસાહતની ધારાસભામાં ભયંકર કટુતાભરી રસાકસી થએલી એટલું જ નહિ, પણ એને પરિણામે ખુદ ધારાસભાના પોતાના બંધારણમાં પણ અગત્યનો ફેરફાર કરવામાં આવેલો. અને આ બનાવ કંઇ આપણી આ વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં બહુ વહેલો નહોતો બન્યો.

એટલે હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાની એકાન્ત ઝૂંપડીમાંથી સૂબાની હવેલીએ આવવા નીકળી એ વખતે એનું ચિત્ત ચિંતાથી ઉદ્વિગ્ન બનેલું હતું, જોકે પોતાના બાળકને પોતાની કને જ રાખવાનો પોતાનો જે કુદરતી હક્ક તેની એને એટલી પછી ખાતરી હતી કે એક બાજૂ આખી જનતા હતી અને બીજી બાજૂ કેવળ કુદરતી સંબંધના જ સમર્થનવાળી એકલી અટૂલી સ્ત્રી હતી છતાં એ બન્ને પક્ષો સરખા જ જોરદાર ગણાય એવા લાગતા હતા. આ રીતે એ સૂબાને ત્યાં જવા નીકળી ત્યારે નાનકડી પર્લ એની સંગાથમાં હતી એ જણાવવાની તો જરૂર જ ન હોય. હવે તે મોટી થઇ ગઇ હતી, એટલે પોતાની માતાને પડખે દોડવા જેટલી તાકાત તેનામાં આવી ગઇ હતી, અને સવારથી સાંજ સુધી આખો દહાડો ફર્યા જ કરતી હોવાથી અત્યારે તેને ચાલવાનું હતું તેથી પણ વધુ લાંબી મજલ એ કરી શકે એમ હતી. છતાં પોતાની માતાને તે ઘણી વાર પોતાને કાખમાં તેડી લેવાની ફરજ પાડતી, અલબત્ત આમાં કારણ તે ચાલતાં થાકી જતી અને તેથી તેને તેડવાની જરૂર પડતી એવું નહોતું, પણ લહેર પડે ત્યારે ચાલવું અને લહેર પડે ત્યારે માતાની કાખમાં ચડી બેસવું એવી તેની મનમોજી પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ હતી. પણ એ છોકરી જો તેડાવવાની હઠ કરતી તો પાછી મોકળી મુકાવવાની પણ એટલી જ હઠ કરતી; અને એવી રીતે મોકળી મુકાતાં તે ઘાસ છવાએલા માર્ગ પર હેસ્ટરની આગળ આગળ દોડતી, જો કે દોડતાં દોડતાં વચ્ચે ફરી ફરીને ગોઠીમડાં ખાઇ જતી, પણ રસ્તો પોચો ને ઘાસવાળો હોવાથી ખાસ ઇજા નહોતી થતી. પર્લના ભર્યાભાદર્યા સૌન્દર્યની વાત તો આપણે કરી ગયા છીએ. ઉજ્જ્વળ વર્ણ, ઘેરી, ચમકદાર આંખો, અને અત્યારે ઘેરા બદામી રંગના બની ગએલા પણ મોટી ઉંમરે લગભગ કાળા બની જનારા એવા ચળકતા વાળ–આવી તેની સૌન્દર્યસામગ્રી હતી. એનામાં–એની સમગ્ર કાયામાં–જેમ ધગધગતું હતું: કોઇ રાગાવેશભરી પળમાંથી અણધાર્યો ફૂટી નીકળેલા અંકુર જેવી તે લાગતી હતી. આ બાળકની પોશાકરચના કરતી વખતે તેની માતાએ પોતાની ભભકપ્રિય વૃત્તિઓને પૂર બહારમાં મહાલવાની નિરંકુશ છૂટ આપી દઇ, ઘેરા લાલ રંગનું મખમલ વિશિષ્ટ ઢબે વેતરી તેનું ઝભલું બનાવ્યું હતું અને તેના પર કસબનું ભરત ભરીને તરેહવાર શણગારચિત્રો આલેખ્યાં હતાં. આવું ભભકાદાર ઝભલું અત્યારે એણે પર્લને પહેરાવ્યું હતું. પર્લને ઠેકાણે કોઇ આછા રંગનું બાળક હોત તો આવા ઘેરા રંગના કપડામાં તેના ગાલ ફીકા ને પીળા લાગત, પણ પર્લના સૌન્દર્ય સાથે તો આ ઘેરા લાલ રંગનું ઝભલું બરાબર ભળી ગયું અને એવું લાલ ઝભલું પહેરવાથી તો તે પૃથ્વી પર નાચતી મહાતેજસ્વી અગ્નિશિખા જેવી દીસવા લાગી.

પણ આ પોશાકની તેમ ખરેખર આ બાળકના સમગ્ર દેખાવની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ હતી કે તે હેસ્ટર પ્રાઇનને પોતાની છાતી પર ધારણ કરી રાખવાની

શિશુ પણેથી એ નિશાનીનું પ્રેક્ષકને અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય સ્મરણ કરાવતી હતી. એ બાળક જાણે કે બીજા રૂપમાં ચમકતો દિગ્જોતિષ્કો અક્ષર હતો—ઉજ્જ્વલ સ્વરૂપે ચમકતો દિગ્જોતિષ્કો અક્ષર હતો! જાણે કે પેલી લાલ કલંકસંજ્ઞાએ એના મગજમાં એવો ઊંડો સળગતો ડાઘ દીધો હતો કે ત્યારથી પછી એના મગજના સઘળા ખ્યાલો એ લાલ કલંકસંજ્ઞાનું જ સ્વરૂપ લેતા હોય એવી રીતે આ બાળકની માતાએ પોતે જ, પોતાના પરમ પ્રેમાસ્પદ બાળક અને પોતાના પાપ અને યાતનાના પ્રતીક વચ્ચેનું સામ્ય પ્રકટ થઈ આવે એટલા માટે કલાકોના કલાકોની રોગિષ્ઠ કલ્પનાભરી કળાકુશળતાનો ઉપયોગ કરી એ કલંકસંજ્ઞાની બીજી જોડી કાળજીપૂર્વક પેદા કરી હતી. પણ વસ્તુતઃ પર્લ પોતે પણ જેમ એનું પરમ પ્રેમાસ્પદ સંતાન હતી તેમ એના પાપ અને યાતનાના પ્રતીકરૂપ પણ હતી અને એ બન્ને વસ્તુઓ વચ્ચેની આ એકાત્મતાને પરિણામે જ તેના દેખાવમાં ઉપર વર્ણવ્યું તેમ પેલો દિગ્જોતિષ્કો અક્ષર પૂરેપૂરો મૂર્ત થાય એવી રચના એણે કરી હતી

આ બે પથિકો શહેરની હદમાં આવ્યાં એટલે પ્યુરિટનનાં બાળકોએ પોતાની રમતમાંથી—આ નાનકડાં શોગિયાં પોરિયાંઓ જેને રમત ગણી લેતાં હતાં એવી વૃત્તિમાંથી—પોતાનાં માથાં ઊંચાં કરીને એકબીજાને બહુ જ ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું—

'જો જો, પેલી દિગ્જોતિષ્કો અક્ષરવાળી બાઈ જાય! અને વળી વધારામાં એની પડખે પણ એ દિગ્જોતિષ્કો અક્ષરની મૂર્તિ એની સાથે સાથે જ જતી દોડે! માટે આવો આપણે તેના પર કાદવ ફેંકીએ!'

પણ પર્લ કંઈ ડરથી ડરે એવી નહોતી, એટલે રોષે ભવાં ચઢાવી, જમીન પર પગ પછાડી, અને હાથ હવામાં વીંઝી જાતજાતની ધમકીભરી ચેષ્ટાઓ કરી, પોતાના વિરોધીઓના એ ટોળા પર એકદમ ધસારો કરીને તેમને સઘળાંને નસાડી મૂક્યાં. એ નાસતાં બાળકોની પાછળ ઉગ્રરૂપ ધારણ કરીને તે દોડી એ સ્વરૂપે જાણે ઊગતી પેઢીનાં પાપોની સજા કરવાનું ધર્મકાર્ય બજાવવાને માટે નીકળેલા શિશુવયના રોગ જેવી—સ્કાર્લેટ ફીવર કે એવા કોઈ અર્ધવિકસિત યમદૂત જેવી—લાગતી હતી. દોડતી દોડતી તે ભયંકર અવાજે પોકાર કરતી હતી અને ચીસો નાખતી હતી, એટલે એ અવાજ સાંભળીને નાસતાં છોકરાંનાં હૃદય એમની છાતીમાં ધ્રૂજવા લાગ્યાં. આમ વિજય સર કરીને તે શાન્તિથી પોતાની મા પાસે પાછી આવી, અને હસતું મોં કરીને એના મુખ સામું જોયું!

પછી આગળ કોઈ વિશેષ પ્રસંગ બન્યો નહિ અને તેઓ ગવર્નર બેલિંગહામના મકાને શાન્તિથી પહોંચી ગયાં. એ લાકડાનું બાંધેલું વિશાળ મકાન હતું. આપણાં જૂનાં શહેરોની શેરીઓમાં ઉપર લીલ જામી ગયેલાં, જીર્ણતાને લીધે ધીરે ધીરે ખંડિયેર જેવી સ્થિતિ તરફ ધસડાઈ રહેલાં, અને પોતાના અલ્પપ્રકાશિત ખંડોમાં બની ગયેલા અને હવે પસાર થઈ ગયેલા, ગમે તો યાદ રહેલા અથવા વીસરાઈ ગયેલા એવા અનેક સુખમય તેમ દુઃખમય પ્રસંગોને લીધે જેનું અંતર ગમગીની ભરેલું થઈ ગયેલું છે એવાં જૂનાં મકાનો અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ, તે મકાનોની ઢબે આ મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું. પણ આ મકાન એ વખતે કંઈ એવું જીર્ણ બની ગયું નહોતું. એ વખતે તો એનાં બાહ્યાકાર પર તાજગીની સ્પષ્ટ છાપ જોવામાં આવતી હતી અને હજુ તેમાં મૃત્યુનો કદી પણ પ્રવેશ થયેલો નહિ હોવાથી મનુષ્યવસ્તીથી ધમધમતા મકાનની આસપાસ જે પ્રકારની પ્રસન્નતા જોવામાં આવે છે તે એની સૂર્યપ્રકાશિત બારીઓ વાટે પ્રકટ થઈ રહી હતી. ખરેખર એનો દેખાવ ભારે ખુશનુમા લાગતો હતો, કેમકે એની દીવાલો પર જે પ્લાસ્ટર કરેલું હતું તેમાં નાના નાના કાચના ટુકડા બહુ મોટા પ્રમાણમાં ભેળવેલા હતા, એટલે જ્યારે એ ઇમારતના આગલા ભાગ પર તિરછાં સૂર્યકિરણો પડતાં ત્યારે તેના પર જાણે હીરાના મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા વેર્યા હોય તેમ એ ચમકારા કર્યા કરતું હતું. એ મકાનનો આવો ચમકાર તો ગંભીર બુઝર્ગ પ્યુરિટન અમલદારની હવેલી કરતાં 'અરેબીયન નાઇટ્સ' ના અલાદિનના મહેલને વધારે છાજે એવો હતો. વિશેષમાં વળી એને એ જમાનાની વિલક્ષણ રસવૃત્તિને રુચે એવાં વિચિત્ર અને દેખીતી રીતે જ ગૂઢ રહસ્યમય જણાતાં ચિત્રો અને આકૃતિઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. આ ચિત્રો અને આકૃતિઓ એ મકાનના પ્લાસ્ટરમાં

તે તાજું હતું ત્યારે અંકિત કરવામાં આવેલાં, અને હવે તે અનુગામી જમાનાઓ તેની સદા પ્રશંસા કરે એવી રીતે હંમેશને માટે રૂઢ અને ચિરસ્થાયી બની ગયાં હતાં.

આવું અદ્ભુત ચમકદાર મકાન જોઈને પર્લ તો નાચવાં ને કૂદવા લાગી, અને એના આગલા ભાગમાં પથરાએલો સકળ સૂર્યપ્રકાશ દીવાલ પરથી ઉખેડીને પોતાને રમવા આપવા હઠપૂર્વક માગણી કરવા લાગી.

'ના બેટા પર્લ !' તેની માએ કહ્યું, 'તારો સૂર્યપ્રકાશ તારે જાતે જ મેળવવાનો છે. મારી પાસે તને આપવા જેવો સૂર્યપ્રકાશ બિલકુલ છે જ નહિ !'

મકાનનો દરવાજો કમાનદાર હતો, અને તેની બન્ને બાજુએ સાંકડો બુરજ અથવા ઇમારતનો આગળ બહાર પડતો ભાગ આવેલો હતો. આ બન્ને બુરજમાં જાળીવાળી બારીઓ હતો, અને જરૂર પડયે વાસી શકાય એવાં લાકડાનાં બારણાં એ બારીઓને હતાં. આવા દરવાજા કને એ બન્ને જણ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવીને હેસ્ટર પ્રાઇને દરવાજાનો લોઢાનો આગળિયો ઊંચો કરીને બૂમ પાડી, એટલે એ સૂબાના એક ગુલામ નોકરે તેનો જવાબ આપ્યો. આ ગુલામ નોકર મૂળ તો સ્વતંત્ર દશામાં જન્મેલો અંગ્રેજ હતો, પણ અત્યારે સાત વરસના ગાળા માટે ગુલામ બન્યો હતો. આ ગાળા દરમ્યાન એ પોતાના માલિકની મિલકત થઇ જવાનો હતો; અને બળદ કે સ્ટૂલની પેઠે તે ધારે ત્યાં સાટાપાટા કે વેચાણ કરી શકે એવી જડ વસ્તુ જેવો બની જવાનો હતો. આ ગુલામે, અસલ ઇંગ્લંડના વંશપરંપરાનાં મકાનોમાં અને અત્યારે આંહીં ન્યુંઇંગ્લંડમાં આ જમાનાના નોકરો નિયત રીતે ભૂરો ડગલો પહેરતા હતા એવો ભૂરો ડગલો પહેર્યો હતો.

'નામદાર સૂબાસાહેબ બેલિંગહામ છે ઘેર ?' હેસ્ટરે પૂછ્યું !

'હા છે,' એ ગુલામે જવાબ આપ્યો, અને જવાબ આપતાં આપતાં, આ બાઇનો હિંગળોકિયો અક્ષર પોતે આ મુલકમાં તાજો જ આવેલો હોવાથી કદી નહિ જોએલો, તેથી એ અક્ષર એકીટશે જોઇ રહ્યો. 'હા, નામદાર સૂબાસાહેબ ઘેર છે પણ અત્યારે એમની સાથે એક બે પાદરી મહેરબાનો અને એક વૈદ બેઠેલ છે. એટલે તમે અત્યારે સૂબાસાહેબને મળી નહિ શકો.'

'છતાં હું અંદર તો આવું છું,' હેસ્ટર પ્રાઇને કહ્યું, અને પેલા ગુલામે પણ એના ઉત્તરની આ મક્કમ નિશ્ચયાત્મક ઢબ ઉપરથી તેમ તેના છાતી પર ચમકતા પેલા ચિહ્ન ઉપરથી એ આ મુલકની કોઇ મોટી ઉમરાવબાનૂ હશે એમ ધારીને એને અંદર આવવા દેવામાં કંઈ વાંધો ન લીધો.

આવી રીતે નાનકડી પર્લ અને તેની માને પ્રવેશખંડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સૂબા બેલિંગહામે પોતાનું આ નવું નિવાસસ્થાન પોતાના અસલ વતનના ઠીક ઠીક મોટા જાગીરદારોના નિવાસસ્થાનોના નમૂના પર બંધાવ્યું હતું, જોકે એ નમૂનો નજર આગળ રાખ્યા પછી પણ ઇમારતી સામગ્રી, હવાપાણી, અને સામાજિક રહેણીકરણી એ બધું ઇંગ્લંડ કરતાં આંહીં જેટલે અંશે જુદું હતું તેટલે અંશે આંહીંની મકાન રચનામાં એને થોડાક ફેરફારો પણ કરવા પડ્યા હતા. ત્યારે, એવા એ મકાનનો આંહીં એક વિશાળ અને ઠીક ઠીક ઊંચો ને ભવ્ય એવો એક ખંડ હતો. એ ખંડે એ મોટા મકાનનો બધો નીચેનો ભાગ રોકી લીધો હતો, અને બીજા સઘળા ખંડોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે જવાના મુખ્ય સાધનરૂપ તે હતો. આ વિશાળ ખંડને એક છેડે, દરવાજાની બન્ને બાજૂએ આવી રહેલા બુરજોની બારીઓમાંથી પ્રકાશ પડતો હતો, તો બીજે છેડે એક પડદો બીડી દેવામાં આવ્યો હતો છતાં જૂનાં પુસ્તકોમાં આપણે જેનાં વર્ણનો વાંચીએં છીએ એવી એ ખંડની એક બારીમાંથી પુષ્કળ પ્રકાશ પડતો હતો. આ બારીની આગળ એક ગાદીવાળી ઊંડી ખુરશી હતી. એની ગાદી પર એક મોટો ગ્રંથ—ઘણું કરીને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો ગ્રંથ અથવા તો એવો જ કોઇ સંગીન સાહિત્યનો ગ્રંથ—પડયો હતો. અત્યારે આપણે જેમ કોઇ આગંતુક અતિથિ આવી ચડે તો તેને ઉપયોગી થઇ પડે એટલા માટે મધ્યસ્થ ટેબલ પર સોનેરી વરખની કિનારવાળાં પુસ્તકો આડાં અવળાં મૂકી રાખીએ છીએ તેવી જ રીતે જ એ ગ્રંથ ત્યાં મૂકી રાખ્યો હતો. એ ખંડના ફર્નિચરમાં કેટલીક ભારે વજનદાર ખુરશીઓ રાખેલી હતી. એ ખુરશીઓની પીઠ પર ઓકવૃક્ષનાં ફૂલોની માળા

કાળજીપૂર્વક કોતરી હતી. ખુરશીઓની સાથે એ જ જાતનું એક ટેબલ પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ બધી સામગ્રી ઇલિઝાબેથના કે એથી પણ અગાઉના જમાનાની હતી, સૂઝાને તે પોતાના વડવાઓ તરફથી વારસામાં મળેલી હતી, અને પોતાના ગૃહમાંથી ફેરવીને સૂઝાએ તે આંહીં આણી હતી. જૂના ઇંગ્લંડમાંનો પરોણાચાકરીનો રિવાજ અને આતિથ્યનો ભાવ કંઈ ત્યાં મૂકતા આવ્યા નથી, પણ આંહીં અમેરિકામાં પણ એટલો જ આતિથ્યભાવ જાળવી રાખ્યો છે એમ બતાવવા માટે પેલા ટેબલ પર જસતનો એક મોટો પ્યાલો મૂક્યો હતો. હેસ્ટરે કે પર્લે આ પ્યાલાની અંદર નજર નાખીને નિરખ્યું હોત, તો કોઇએ થોડી જ પળ પહેલાં પીધેલા જવદારૂનો ફીણભર્યો અવશેષ તેને તળિયે તેણે દીઠો હોત.

'દીવાલ પર બેલિંગહામના વડવાઓનાં ચિત્રો હારબંધ ટાંગેલાં હતાં. આમાંનાં કેટલાક પુરુષોએ બખ્તર પહેરેલાં હતાં તો કેટલાકે સુલેહશાન્તિના સમયનો દરબારી ઝભ્ભા ગળપટાનો પોશાક પહેર્યો હતો. આ સઘળાં ચિત્રોની મુખમુદ્રા પર, તે સર્વ સદ્ગત સજ્જનોનાં જાણે ચિત્રો નહિ પણ પ્રેતો હોય, અને તેઓ જાણે અત્યારના હયાત મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ અને ભોગવિલાસો તરફ કડક અસહિષ્ણુ ટીકા દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા હોય એવી સખતાઈ અને કઠોરતા—બધા જૂનાં ચિત્રોમાં દેખાતી એવી સખતાઇ અને કઠોરતા—જોવામાં આવતી હતી.

દીવાનખાનાના મધ્યમાં એક બખ્તર ટાંગેલું હતું. ચિત્રોની પેઠે આ બખ્તર કંઇ વડવાઓના અવશેષરૂપ ન હોતું, પણ તે તો છેલ્લામાં છેલ્લી મિતિનું હતું, કારણ કે સૂબો બેલિંગહામ ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો તે જ વરસે લંડનના એક કુશળ કારીગરે તે બનાવ્યુ હતું. આમાં પોલાદનું શિરસ્ત્રાણ, ઉરસ્ત્રાણ, કંઠસ્ત્રાણ, પગનું બખ્તર, બન્ને હાથનાં લોખંડી મોજાં અને સૌની નીચે લટકતી એક તલવાર એટલું હતું. આ બધા ભાગો, અને તેમાંએ ખાસ કરીને તો શિરસ્ત્રાણ અને ઉરસ્ત્રાણ ઘસીને સાફ કરીને એટલાં ઊજળાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બન્ને અત્યારે એટલાં ઝગારા મારતાં હતાં કે એક પ્રકારના ધવલ પ્રકાશથી એ ચમકી રહ્યાં હતાં અને દીવાનખાનાની જમીન પર બધે એ ધવલ પ્રકાશ વિસ્તારી રહ્યાં હતાં. આ ઝગારા મારતું બખ્તર કેવળ દેખાવને માટે જ આંહીં રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પણ સૂબાએ તે સૈન્યની તાલીમ તેમ કવાયતના અનેક ગંભીર પ્રસંગે પહેર્યું હતું, તેમ વિશેષમાં પેક્વોડ વિગ્રહમાં એક સૈન્ય લડવાને ઊતરેલું તેને મોખરે પણ આ બખ્તર ઝગારા મારતું જોવામાં આવ્યું હતું. કેમકે બેલિંગહામને મૂળ જો શિક્ષણ મળેલું તે તો કે વકીલના ધંધાનું મળેલું, અને પોતાના વ્યવસાયબંધુઓ તરીકે તે ઓળખાવતો તે પણ બેકન, કોક, નોય, અને ફિંચને ઓળખાવતો હતો, છતાં આ નવા મુલકની જરૂરિયાતોએ સૂબા બેલિંગહામને રાજ-પુરુષ અને શાસકની સાથે સૈનિક પણ બનાવી દીધો હતો.

નાનકડી પર્લને તો આ મકાનનો ચમકતો મુખ-ભાગ જોઇને જેટલો આનંદ થએલો તેટલો જ આનંદ આ ઝગારા મારતું બખ્તર જોઇને પણ થયો, એટલે તેના ઉરસ્ત્રાણના ઓપદાર અરીસા સામે એકીટીશે જોતી તે ત્યાં કેટલોક વખત ઊભી રહી.

'બા, જો ! જો !' તે બોલી ઊઠી, 'આમાં તો તું દેખાય છે !'

એટલે હેસ્ટરે બાળકનું મન મનાવવા ખાતર ત્યાં જોયુ અને જોયું તો એને જણાયું કે આ બહિર્ગોળ દર્પણની વિશિષ્ટ અસરને લીધે એનો હિંગળોકિયો અક્ષર અતિશયતા પામીને રાક્ષસીરૂપ ધારણ કરીને તે દર્પણમા પ્રતિબિંબિત થયો હતો અને એને પરિણામે એ હિંગળોકિયો અક્ષર જ એની આકૃતિનું સૌથી આગળ પડતું ને ધ્યાન ખેંચનારું તત્ત્વ બની ગયો હતો. અથવા ખરી વાત કહીએ તો એ અક્ષરની પાછળ એ પોતે ઢંકાઇ જતી લાગતી હતી. પર્લે ઉપર શિર-સ્ત્રાણમાં પણ એ જ પ્રકારનું ચિત્ર પ્રકટ થયું હતું તે તેની નાનકડી મુખમુદ્રા પર જૂનના જેવી સમજદારીના ચિર-પરિચિત ભાવ વ્યક્ત કરીને માતા તરફ સ્મિત જોતાં જોતાં બતાવ્યું. પણ એ દર્પણમાં તો તેનો આ તોફાની વિનોદવૃત્તિભર્યો મુખભાવ પણ એટલા બધા વિશાળ અને સ્ફોટ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો કે એથી હેસ્ટરને તો એમ જ લાગ્યું કે જાણે એ ચહેરો પોતાના બાળકનો હોઇ જ ન શકે, પણ એ મુખ તો

પર્લના આકારના બીબામાં ઊતરવા મથતા કોઈ શય-તાની સત્ત્વનું જ હોઇ શકે.

'ચાલ પર્લ,' તેને ત્યાંથી બીજી દિશામાં ખેંચી જતી એ બોલી. 'ચાલ, અને અહીં આ મજાનો બગીચો છે તે જો. જો, અહીં આપણને જંગલમાં મળે છે એથી વધારે સુન્દર પ્રકારનાં ફૂલો જોવા મળશે કહાય.'

એટલે પર્લ દોડીને એ દીવાનખાનાને દૂરને છેડે જે ગોખ હતો ત્યાં ગઈ અને બગીચાના લીલોતરી ગાલી-ચાથી આચ્છાદિત થએલા ઉદ્યાનમાર્ગ તરફ નજર નાખી. આ ઉદ્યાનમાર્ગની બન્ને બાજૂએ નાના નાના છોડવા રોપવાનો અધકચરો યત્ન કરી જોવામાં આવ્યો હતો, પણ તે સફળ ન થતાં, આટલાંટિક મહાસાગરના આ કિનારે આવેલી આ કઠોર ભૂમિમાં ઈંગ્લંડની આલંકારિક ઉદ્યાનકલાનો પોતાનો અસલ શોખ આ મકાનના માલિકને કયારનો જતો કરવો પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. આલંકારિક ફૂલરોપાઓને બદલે અહીં તો સૌ ખુલ્લી રીતે જોઈ શકે એવી કોબીજ ઊગી હતી. અને તેનાથી થોડે દૂર વાવેલો કોળાનો વેલો વચ્ચેની ખાલી જગામાં પથરાઈ ગયો હતો અને તેણે પોતાનું રાક્ષસીકદનું ફળ દીવાનખાનાની બારીની બરાબર નીચે જ એવી રીતે સ્થાપિત કર્યું હતું કે જાણે તે સૂબા-ને એવી સૂચના ને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું કે આ ન્યૂ ઈંગ્લંડની જમીનમાં તો આ કદાવર કોળાના સુવર્ણ-રંગી ફળ સિવાય વનસ્પતિસૃષ્ટિનો બીજો કોઇ પણ અલંકાર સંભવિત નથી. અલબત, આમ છતાં અહીં થોડા ગુલાબના છોડ તો હતા જ, તેમ કેટલાક સેવરૂખો પણ હતાં. આ સેવરૂખો ઘણું કરીને તો આ દ્વીપકલ્પમાં સૌથી પહેલું થાણું નાખનાર અને આપણા જૂના ઇતિહાસગ્રંથોમાં જેની મૂર્તિ બળદની પીઠ પર બેસીને પસાર થતી આપણે જોઈએ છીએ એવા અર્ધપૌરાણિક ને કાલ્પનિક જેવા લાગતા રેવરંડ મિ. બ્લેક્સ્ટોને વાવેલાં વૃક્ષોના વંશજ હતા.

ગુલાબના છોડ દેખીને પર્લ એક રાતું ગુલાબ લેવાને રડવા લાગી અને કેમે કરતાં છાની ન રહી.

'છાની રહે, બેટા, છાની રહે!' તેની માએ આતુરતાપૂર્વક કહ્યું. 'રડ મા, બેટા પર્લ! જો બગીચામાં કોઇક માણસો બોલતાં સંભળાય છે. જો, સૂબાસાહેબ આવે છે અને એમની સાથે બીજા કોઇક સદ્‌ગૃહસ્થો છે.'

અને વાત પણ ખરી હતી કે એ ઉદ્યાનમાર્ગ પર કેટલાક માણસો ઘર ભણી આવતાં જણાતા હતા. પણ પર્લે તો, પોતાને શાન્ત કરવાના પોતાની માતાના પ્રયત્નો-ની કશી પણ પરવા કર્યા વગર એક મોટો ભેંકડો તાણ્યો, અને પછી પાછી થોડી જ પળમાં ચૂપ થઇ ગઇ. પણ તે ચૂપ થઇ તે કંઇ કશા આજ્ઞાધીનતાના ખ્યાલથી નહિ, પણ આ નવા માણસોના દર્શનથી તેની પ્રકૃતિની વેગવતી તરલ કૌતુકવૃત્તિ સળગી ઊઠી હતી તેને પરિણામે તે ચૂપ થઇ ગઇ.

૮

પર્લ અને પાદરી

સૂબા બેલિંગહામે પાકટ વયના પુરુષો ઘરઆંગણે પહેરવાનું પસંદ કરે એવો ખૂલતો ઝભ્ભો અને નાનકડી ટોપી ધારણ કર્યાં હતાં. આવાં કપડાં પહેરીને અત્યારે તે સૌને પોતાનું આ મકાન દેખાડતો દેખાડતો અને તેમાં પોતે ભવિષ્યમાં જે કંઇ સુધારાવધારા કરવા માગતો હતો તે વીગતવાર સમજાવતો સૌની આગળ ચાલતો હતો. તેની સફેદ દાઢીની નીચેથી તેણે પહેરેલા ને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલા ગળપટ્ટાનો વિશાળ ઘેરાવો જોઇ શકાતો હતો. તેનો દેખાવ એવો સખ્ત અને કડક હતો, અને ઊતરતી અવસ્થારૂપી હિમની અસરથી તે એવો કરમાઇ ગએલો લાગતો હતો કે અહીં ભારે પ્રયત્નપૂર્વક તેણે જે ઐહિક સુખસામગ્રી પોતાની આસ પાસ એકઠી કરી હતી તેની સાથે એનો કોઇ રીતે મેળ બેસે એવું લાગતું નહોતું. પણ આપણા પૂર્વજો જો કે માનવજીવનને કેવળ મંથન અને કસોટીની અવસ્થા રૂપે માનતા અને ઓળખાવતા હતા અને કર્તવ્યની આજ્ઞા થાય તો સઘળા સુખવૈભવ અને જીવનનું પણ હદયની ખરેખરી સચ્ચાઇપૂર્વક બલિદાન આપવાને સદા તૈયાર રહેતા હતા, છતાં આપણા એ ગંભીર સ્વભાવના વડ-વાઓ જેકંઇ સુખચેન કે વિલાસવૈભવનાં સાધનો પોતાને સહેલાઇથી સાંપડી શકે તેને તિરસ્કારપૂર્વક લાત મારવી એવું અંતરથી માનતા હતા અને એમ લાત

ન મારે તો તેમનો અંતરાત્મા તેમને ડંખ્યા કરતો હતો એવો કોઇનો ખ્યાલ હોય તો તે ભૂલભરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે માનનીય ધર્મગુરૂ જ્હોન વિલ્સને તો આવો સિદ્ધાન્ત કદી પણ પ્રતિપાદિત કર્યો નહોતો. અત્યારે જ સૂબા બેલીંગહામને પડખે એ ચાલતો હતો અને એની બરફ જેવી સફેદ દાઢી સૂબાનાં ખભાની ઉપરના ભાગમાંથી દેખાઇ રહી હતી ત્યારેજ, એ સફેદ દાઢીવાળો બુઝર્ગ પાદરી સૂબાને સૂચવતો હતો કે થોડીઘણી નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં જામફળ અને પીચ તો આ ન્યુ-ઇંગ્લંડનાં હવાપાણીને પણ પ્રયત્નપૂર્વક અનુકૂળ કરી શકાય અને બગીચની સૂર્યપ્રકાશિત દીવાલ પર કાળી અંગૂરના વેલા પણ મહેનત કરીને અહીં ઉગાડી શકાય. આ વયોવૃદ્ધ પાદરીનું પોષણ ઇંગ્લંડના ધર્મમંડળોને આશરે થએલું હતું, એટલે જીવનની સઘળી સિજ્જતદાર અને સુખચેનવર્ધક વસ્તુઓ માટે તેને પ્રકૃતિથી જ રૂચ થઇ ગએલો અને ધર્મદષ્ટિએ વિહિત ગણાય એવો શોખ હતો, અને દેવળની વ્યાસપીઠ ઉપરથી પ્રવચન કરતી વખતે, અથવા તો હેસ્ટર પ્રાઇન જેવાનાં સ્ખલનોના જાહેર જનતા સમક્ષ ઝાટકણી કાઢતી વખતે તે ગમે તેટલો કઠોર દેખાતો છતાં તેના ખાનગી અંગત જીવનમાં તો ખુશનુમા ઉદારભાવ અને ઉપકારવૃત્તિ જોવામાં આવતાં હતાં અને તેને લીધે જ તેના જમાનાના કોઇ પણ પાદરી કરતાં તે લોકોનો વિશેષ ભાવોષ્માભર્યો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હતો.

સૂબા અને મિ. વિલ્સનની પાછળ બીજા બે અતિથિઓ ચાલતા હતા. આ બેમાં એક રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઇલ હતા, તેને તો હેસ્ટર પ્રાઇનની ફજેતીના પ્રસંગમાં અનિચ્છાપૂર્વક થોડો ભાગ લેનાર પુરુષ રૂપે વાચકો સહેલાઇથી સંભારી કાઢશે. અને બીજો, તેની સાથે સાથે જ ચાલતો એવો રોજર ચિલિંગવર્થ હતો, તે વૈદામાં ભારે કુશળ હતો અને છેલ્લાં બે ત્રણ વરસથી તે આ શહેરમાં આવીને વસ્યો હતો. લોકોની સમજ પ્રમાણે આ વિદ્વાન પુરુષ એ જુવાન પાદરીનો વૈદ તેમ મિત્ર બન્ને હતો, અને હમણાં હમણાં એ પાદરી ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં પોતાની જાતને નિઃસંકોચ ઘસી નાખતો હતો તેને પરિણામે એનું શરીર-સ્વાસ્થ્ય ખૂબ ખળભળી ઊઠ્યું હતું, તેથી આ વૈદની પરિચર્યાની તેને જરૂર પડી હતી.

સૂબો પોતાના મહેમાનોથી આગળ આવીને એક બે પગથીઆં ચડ્યો અને એ દીવાનખાનાનું મોટું બારણું તેણે ખોલી નાખ્યું તો તેણે નાનકડી પર્લને પોતાને પડખેજ ઊભેલી દીઠી. એ બારણાના પડદાનો પડછાયો હેસ્ટર પ્રાઇન પર પડતો હતો તેથી તે એ પડછાયામાં કંઇક ઢંકાઇ ગઇ હતી.

'એલા, આ શું?' પોતાની સામેની એ નાનકડી હિંગળોકિયા રંગની આકૃતિને આશ્ચર્યપૂર્વક જોઇને સૂબા બેલિંગહામે કહ્યું. 'રાજા જેઇમ્સના સમયમાં મારી જુવાનીનો મોહકાળ ચાલતો હતો, એટલે એ વખતે દરબારી નાટક જોવાની કોઇ તક મળતી તો હું તેને મોટો કૃપાપ્રસાદ ગણતો. એ નાટકોમાં આવા વરણાગિયા વેશવાળી આકૃતિઓ હું જોતો. તે પછીથી આજસુધીમાં એક પણ વાર મેં આવી વિચિત્રવેશધારી આકૃતિ જોઇ નથી. તહેવારના દિવસોમાં એ નાટકો ભજવાતાં તેમાં નાનાં નાનાં પોરિયાનું મોટું ઝુંડ નજરે પડતું, અને અમે એ સઘળાં પોરિયાને શયતાનનાં સંતાનોને નામે ઓળખતા હતાં. પણ આવો પરોણો મારા આ ખંડમાં ક્યાંથી આવી ચડ્યો હશે?'

''ઓહો!,'' એ ભલો ડોસો વિલ્સન બોલી ઊઠ્યો. 'હિંગળોકિયાં પીછાં ધારણ કરનારું આ કયું નાનકડું પક્ષી હશે? મને લાગે છે સૂર્ય જ્યારે સુન્દર ચિત્રો દોરેલી બારીમાં થઇને પ્રકાશતો હોય અને જમીન પર સોનેરી અને કિરમજી રંગની આકૃતિઓ આલેખતો હોય તે વખતે બરાબર આવી જ મૂર્તિઓ મેં જોઇ છે. પણ એ તો આપણા અસલ વતનમાં. બચ્ચા, તું કોણ છે, અને તારી મા પર એવું શું દુઃખ આવી પડ્યું છે કે તને આવો વિચિત્ર પોશાક તેણે પહેરાવ્યો છે? તું ખ્રિસ્તી બાળક છે, હેં? તને ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરીનું જ્ઞાન છે? કે પછી તું પેલાં મસ્તીખોર ભૂત અને પરીઓના વર્ગનું કોઇ પ્રાણી છે? અમે તો માનતા હતા કે એ બધાં ભૂતપરીઓને રોમન કેથોલિક ધર્મના બીજા જરીપુરાણા વહેમોને સાથે અમે જૂના ઇંગ્લંડમાં જ મૂકતા આવ્યા છીએ.'

'હું તો મારી બાની દીકરી છું!' એ હિંગોળોકિયા રંગની કલ્પનામૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો, 'અને મારું નામ પર્લ છે!'

'પર્લ?—ના ના, પર્લ (મોતી) કરતાં તો તારા રંગ ઉપરથી કહીએ તો તો રૂબી (માણેક) વધારે સારું! અથવા કોરલ (પરવાળું)—અથવા રેડ રોઝ (લાલ ગુલાબ) બરાબર કહેવાય!' નાનકડી પર્લના ગાલ પંપાળવાનો વ્યર્થ યત્ન કરતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને એ બુઝર્ગ પાદરીએ કહ્યું. 'પણ એ તારી બા ક્યાં છે? હં, સમજ્યો!' તે બોલ્યો, અને પછી સૂબા બેલિંગહામ ભણી વળીને તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. 'આપણે જેના વિશે વાતો કરી તે જ આ બાળક, અને જુઓ એની અભાગણી મા હેસ્ટર પ્રાઇન પણ આંહીં આ રહી!'

'એમ?' સૂબો બોલી ઊઠયો. 'અરે, આપણે તો એમ ધારત કે આવા બાળકની મા પણ હિંગળો-ક્રિયા રંગની જ સ્ત્રી હોવી જોઇએ. પણ એ ઠીક આંહીં બરાબર વખતસર આવી પહોંચી છે, એટલે આપણે આ બાબતનો હાલ ને હાલ વિચાર કરી લઇએ.'

સૂબા બેલિંગહામે એ બારણામાં દાખલ થઇને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને તેના ત્રણે સાથીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ અંદર આવ્યા.

'હેસ્ટર પ્રાઇન,' સહજ સ્વભાવે જ સુખનાઇ-ભરી એવી પોતાની નજર હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ બાઇ પર ઠેરવી તેણે કહ્યું. 'હમણાં હમણાં તારા સંબંધમાં એક મોટો સવાલ ઊભો થયો છે. પેલા બાળકમાં વસી રહેલા અમર આત્માને તારા જેવી જગત-ના પ્રલોભનોમાં સ્ખલનવશ થઇને પતિત બનેલી સ્ત્રીની સંભાળ નીચે રાખવામાં અમે અધિકારીઓ ને વગદાર માણસો અમારી ફરજ બરાબર બજાવીએ છીએ કે કેમ એ બાબત અમારે હમણાં ભારે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા થઇ ગઇ છે. તો હવે એ બાળકની માતા તું પોતે જ બોલ જોઇએ, આ બાળકીને તારી પાસેથી લઇ લીધી હોય અને તેને સાદો પોશાક પહેરાવી, બરાબર નિયમ-નમાં રાખી, જગત અને સ્વર્ગ વિશેનાં ધાર્મિક સત્યોનું એને શિક્ષણ આપ્યું હોય, તો એથી તારા આ નાનકડા બચ્ચાનું સાંસારિક તેમ શાશ્વત હિત વિશેષ સધાય એમ તને નથી લાગતું? આ દિશામાં તું તો એ બાળકને માટે શું જ કરી શકે?'

'હું મારી નાનકડી પર્લને આમાંથી જે પાઠ શીખી છું તે શીખવાડી શકું,' પોતાની લાલ સંજ્ઞા પર આંગળી મૂકીને હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો.

'અરે બાઇ, એ તો તારી કલંકસંજ્ઞા છે!' એ કડક ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તરમાં કહ્યું. 'એ અક્ષરદ્વારા જે કલંકનું સૂચન થઇ રહ્યું છે તેને કારણે તો તારા બાળકને કોઇ બીજા માણસના હાથમાં મૂકવાની અમારી ઇચ્છા છે.'

'છતાં,' બાળકની માએ શાન્તિથી જોકે વિશેષ ફીકી પડતાં પડતાં કહ્યું, 'આ કલંકસંજ્ઞાએ મને એવા પાઠ શીખવ્યા છે-તે રોજ રોજ મને એવા પાઠ શીખવી રહેલ છે-અત્યારે પણ તે મને એવા પાઠ શીખવે છે-જે મને પોતાને તો જોકે કશો લાભ કરી શકે એમ નથી, છતાં મારી બાળકી તો એ પાઠને પરિણામે વધારે ડાહી અને સારી જ બનવાની.'

'અમે આ બાબતનો નિર્ણય ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક કરવાના છીએ,' બેલિંગહામે કહ્યું, 'અને આ સંબંધ-માં શું કરવું તેનો કશું પણ પગલું ભર્યા પહેલાં બરાબર વિચાર કરવાના છીએ. વિલ્સન સાહેબ, મારી આપને વિનંતિ છે કે આપ આ પર્લની-એ જ એનું નામ છે-પરીક્ષા લ્યો, અને એની ઉંમરના બાળકને ખ્રિસ્તી ધર્માનુસાર જેવું શિક્ષણ મળવું જોઇએ તે તેને મળ્યું છે કે કેમ તે જરા તપાસી જુઓ.'

એટલે એ બુઝર્ગ પાદરી એક આરામખુરશીમાં બેઠા, અને પર્લને પોતાના ઢીંચણ વચ્ચે ખેંચીને ઊભી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બાળકને પોતાની માતા સિવાય બીજું કોઇ પરિચયપૂર્વક સ્પર્શ કરે એની ટેવ નહોતી, તેથી તે એકદમ બારણાની બહાર નાસી જઇને, ઉષ્ણપ્રદેશના ચમકદાર રંગથી ભભકતા પીંછા-વાળા કોઇ જંગલી પક્ષી-પરિવારમાં જ ઊંચે આકાશમાં ઊડી જવાને તૈયાર થયેલા પક્ષી-જેવી દેખાતી ઉપલા પગથિયા પર ઊભી રહી. તેની આવી આવેશભર ચેષ્ટાથી મિ. વિલ્સનને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એનો દેખાવ સૌના દાદા જેવો લાગતો હતો અને મોટે ભાગે એ બાળકોમાં ખૂબ માનીતો થઇ પડયો હતો. પણ પર્લની આવી વિચિત્ર ચેષ્ટા છતાં તેણે પરીક્ષા લેવાની તૈયારી કરી.

સર્જક આપણા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ પાપકૃત્ય બદલ લક્ષમાં લીધું નથી, અને પવિત્ર પ્રેમ અને અપવિત્ર વિષયવાસના વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ જ રાખ્યો નથી એમ જ આપણે એ દ્વારા નથી કહેતા? પોતાના પિતાના પાપ અને પોતાની માતાના કલંકમાંથી જન્મેલું આ બાળક, તેને પોતાની પાસે જ રાખવાના પોતાના અધિકાર બાબત આટલી બધી આતુરતાપૂર્વક અને અંતરની આટલી બધી કરુતાપૂર્વક દલીલ કરનારી પોતાની માતાના હૃદય પર અનેક રીતે અમર કરવા માટે ભગવાનની પાસેથી આવેલું છે. તે એને આપવામાં આવેલું છે તે તો તે આશીર્વાદરૂપ નીવડે–તેના જીવનના અનન્ય આશીર્વાદરૂપ નીવડે–એવા જ ઉદ્દેશથી આપવામાં આવેલું છે. એ જ રીતે, બીજી બાજુથી, તેની માતા પોતે કહે છે તેમ, નિઃશંક તે માતાને એના પાપની સજા કરવા માટે પણ–અનેક વાર અણધારી પળે તે એના જીવનમાં યાતનારૂપ થઈ પડે– વિક્ષિપ્ત આનંદની વચ્ચે તે ડંખ, દુઃખ, અને ફરી ફરીને ઊપડી આવતી પીડારૂપ થઈ પડે –એ માટે પણ તે એને આપવામાં આવેલ છે આ બાપડા બચ્ચાને એણે પોતાના અંતરને બાળી રહેલી રકત કલંકસંગાતું પ્રબળ રીતે સ્મરણ કરાવે એવાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે, તો એ કપડાં દ્વારા જ આ વિચાર – પોતાની પુત્રી પોતાને પીડારૂપ પણ થઈ પડે છે એ વિચાર– એણે નથી દર્શાવી દીધો ? '

'આ વખતે પણ તારી વાત સાચી છે!' મિ. વિલ્સન ... પાડી ઊઠ્યો, 'મને તો એવી ધાસ્તી હતી કે આ બાઈનો પોતાના બાળકને આવો વિચિત્ર પોશાક પહેરાવવામાં તેને ઢોંગી દેખાવ બનાવવાનો જ વિચાર હતો !'

'અરે ના, એમ નહિ ! એમ નહિ !' મિ. ડિમ્સડેલે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'આ બાળકના રૂપે ભગવાને જે ગંભીર ચમત્કાર કર્યો છે તે એ બાઈ બરાબર સમજે છે એ વાતની તમે ખાતરી રાખજો અને હું તો એમ પણ માનું કે ભગવાને એને આ બાળકરૂપી જે વરદાન આપેલ છે તો તેની માતાના આત્માને જડ ન બની જતાં સચેત જીવંત રાખવા ખાતર અને આ બાળક ન હોત તો શયતાને તેને અત્યાર કરતાં પણ વિશેષ ઘોર ભયંકર પાપોની અંદર ડુબાડી દેત તેમાંથી તેને બચાવવા ખાતર જ આપવામાં આવ્યો છે–ખરેખર મને તો આ જ ખુલાસો સાચો લાગે છે –એમ પણ એ બરાબર સમજે. એટલે આ લાચાર પાપી અબળા શિશુનારૂપમાં લપેટાએલા આ અમર આત્માને પોતાની પાસે જ રાખે–શાશ્વત સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તેને માટે લાયક બની શકે એવા એ જીવની દેખરેખ એને જ સોંપવામાં આવે, કે જેથી એ તેને નીતિમત્તા અને સદાચરણની તાલીમ આપે, સે એને પોતાના પતનનું પ્રત્યેક પળે સ્મરણ કરાવે, અને છતાં એને શીખવે, સર્જનહારે જાણે એ બાળકના રૂપમાં એને પવિત્ર કોલ આપ્યો હોય એ રીતે શીખવે, કે પોતે જો એ બાળકને સદાચારી બનાવીને સ્વર્ગ ભણી લઈ જશે તો એ બાળક પણ પોતાની માતાને સ્વર્ગમાં લઈ જશે,–આમ એ બાળકને મુક્તિશ્રુ આપનિ એ દ્વારા બાળકનો તેમ પોતાની જાતનો એમ બન્નેનો એ ઉદ્ધાર કરી શકે એટલા માટે એ બાળક એની પાસે જ રહેવા દેવામાં આવે એ જ યોગ્ય છે. અને આટલા પૂરતી આ પાપી માતા એ બાળકના પાપી પિતા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે તો ઈશ્વર પ્રાણના પોતાના તેમ એના બાળકના પણ હિતને ખાતર વિશ્વંભરે એ બન્નેને જે સ્થિતિમાં મૂકેલ છે તે જ સ્થિતિમાં આપણે રહેવા દઈએ એ જ યોગ્ય છે. '

'ભાઈ, તમે હૃદયની કોઈ વિલક્ષણ ઉત્કટતાપૂર્વક બોલો છો,' વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થે તેના ભણી સ્મિત કરીને કહ્યું.

'અને મારા આ નાનેરા ભાઈએ જે કહ્યું તેમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે.' રેવરંડ મિ. વિલ્સને ઉમેર્યું. 'કેમ નામદાર બેલિંગહામસાહેબ, આપને શું લાગે છે? એણે આ લાચાર અબળાની સરસ વકીલાત નથી કરી ?'

'ખરેખર, એણે સરસ વકીલાત કરી છે,' ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તર વાળ્યો 'અને એણે દલીલો રજૂ કરી છે કે આપણે હવે એ બાબત અત્યારે છે એ જ રૂપમાં રહેવા દઈશું–હમેશને માટે નહિ તો છેવટ, આ બાઈમાં બીજું કંઈ દુરાચરણ જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ રહેવા દઈશું. છતાં આ બાળકની ધર્મસિદ્ધાન્તોને લગતા પ્રશ્નોત્તરોની રીતસર અને નક્કી કર્યા પ્રમાણેની પરીક્ષા ગમે તો તમે અથવા તો પછી ડિમ્સડેલ લે એ વિશે આપણે કાળજી રાખવી જોઈશે. ઉપરાંત તે યોગ્ય ઉંમરે નિશાળે જાય તેમ ધર્મમંડળમાં જાય એ બાબત

પણ દશાંશ ધર્મોદ્ગાર ઉચ્ચારનારા માણસે લક્ષમાં રાખવી પડશે.'

બોલતો બંધ પડ્યો એટલે એ જુવાન પાદરી એ મંડળી બેઠી હતી ત્યાંથી થોડાં ડગલાં પાછળ હટ્યો, અને બારીના ભારે પડદા પાછળ તેનો ચહેરો થોડોઘણો ઢંકાઈ જાય એવે ઠેકાણે ઊભો રહ્યો. આ વખતે એની આકૃતિનો સૂર્યપ્રકાશમાં જે પડછાયો પડતો હતો તે પોતે હમણાં જ જે ઉદ્બોધન કર્યું તેની અંદરની આવેશમયતાને કારણે કંપી રહ્યો હતો. દરમિયાન પેલું ઉન્મત્ત ચંચળ નાનકડું પોરિયું–પર્લ–છાનુંમાનું ધીમે રહીને તેની પાસે પહોંચી ગયું, અને તેનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને તેણે પોતાનો ગાલ તે હાથને અડાડ્યો. પર્લની પોતાનો પ્રેમભાવ દર્શાવવાની આ રીત એટલી બધી માર્દવભરી હતી અને સાથે એવી શાન્ત સરળતાભરી હતી કે તેની માતા આ બધું જોઈ રહી હતી તેણે પોતાના અંતરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'શું ખરેખર, આ મારી પર્લ છે?' આમ છતાં એ બાળકના અંતરમાં પ્રેમભક્તિ હતી જ, જોકે મોટેભાગે તે આવેશના રૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી, અને તેના સમસ્ત જીવનગાળામાં અત્યારના જેટલા માર્દવ સાથે ભાગ્યેજ બે વાર પ્રગટ થઈ હશે. જીવનમાં પુરુષોને સ્ત્રીઓની ચિર–ઈપ્સિત પ્રેમાદરદૃષ્ટિ બાદ કરીએ તો, પછી નાનાં બચ્ચાંઓના પ્રેમ કે પક્ષપાતનાં આવાં ચિહ્નો જેવું મધુર બીજું કશું લાગતું નથી, કારણકે આવો પ્રેમભાવ હૃદયની આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી બીજા કોઈની સૂચના વગર સ્વયંભૂ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હોય છે, અને તેથી આપણી જાતમાં ખરેખર ચાહવા ને માન આપવા લાયક કંઈક તત્ત્વ રહી રહેલું છે એમ સૂચવતો લાગે છે, એટલે પર્લે જ્યારે પોતાનો પ્રેમભાવ આવી રીતે પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું, એ બાળકના માથા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો, અને પછી જરાવાર સંકલ્પવિકલ્પ કરીને આખરે તેના કપાળ પર ચુંબન કર્યું. પણ નાનકડી પર્લનો આ વિરલ મનોભાવ કંઈ ઝાઝી ઘડી ટક્યો નહિ, એટલે તે ખડખડાટ હસી પડી, અને એ દીવાનખાનામાં એટલી ત્વરિત અને હવામાં તરતી નાચતી અને કૂદતી ભાગી કે બુઢ્ઢા વિલ્સનને તો એ વખતે આ છોકરીના પગના અંગૂઠા પણ ભોંયને અડકતા હશે કે કેમ એ વિશે શંકા થઈ.

'આ છોકરીમાં તો જાદુઈ વિદ્યા હોય એવું લાગે છે,' તેણે મિ. ડિમ્સડેલને કહ્યું. 'આને ઊડવા માટે કોઈ બુઢ્ઢીની સાવરણીની જરૂર પડે એવું નથી.'

'ભારે વિચિત્ર છોકરી!' વૃદ્ધ ચિલિંગવર્થે ટીકા કરી. 'એની પ્રકૃતિમાં એની માતાના અંશો તો સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. તો ગૃહસ્થો, એ બાળકની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, તેની ઘડતર અને સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો પિતા કોણ હશે તેનું ચાતુર્યપૂર્વક અનુમાન કરવું હોય, તો શું કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીની અન્વેષણબુદ્ધિને માટે એ અશક્ય છે?'

'ના, આવી બાબતમાં ધર્મગ્રન્થ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવો એ તો પાપ ગણાય,' મિ. વિલ્સને કહ્યું. 'એ કરતાં તો એને માટે ઉપવાસ ને પ્રાર્થના કરવાં એ જ વધારે સારું; અને એ કરતાં પણ વધારે સારી વસ્તુ તો, વિશ્વંભર પોતે આ સકળ પ્રશ્નનું રહસ્ય પ્રકટ ન કરે ત્યાંસુધી તેને અત્યારે છે એવા ને એવા રૂપમાં રહેવા દેવો એ છે. એમ કરવાથી, આ બાપડા અનાથ તરુણ બાળક પ્રત્યે પિતા જેવો માયાભાવ દર્શાવવાનો દરેક ખ્રિસ્તી પુરુષને હક્ક રહે છે.'

આ વાતનો આવો સંતોષકારક નિર્ણય થતાં હેસ્ટર પ્રાઇન પર્લને લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળી. એમ કહેવાય છે કે તે એ મકાનનાં પગથિયાં ઊતરતી હતી એ વખતે એક ખંડની બારીની જાળી ખોલી નાખવામાં આવી, અને તેમાંથી તરત મુખ્ય ગવર્નર બેલિંગહામની કડવા સ્વભાવની બહેન શ્રીમતી હિબિન્સ—હમણાં થોડાં વરસ ઉપર જ ડાકણ ગણીને વધ કરવામાં આવેલી તે શ્રીમતી હિબિન્સનું મોઢું એ સૂર્યપ્રકાશમાં બારી બહાર ડોકિયું કરતું દેખાયું.

'આમ જો, અલી,' એ મકાનમાં જે પ્રસન્નતાભરી નવીનતા હતી તેના પર પોતાના અપશુકનિયાળ વરવા ચહેરાથી જાણે એ છાયા પાથરતી હોય એવી રીતે તે બોલી. 'આજે અમારી સાથે આવીશ તું? જંગલમાં આજે મજાની મંડળી જામવાની છે, અને ત્યાં શેતાનને મેં લગભગ વચન આપી દીધું છે કે રૂડી હેસ્ટર પ્રાઇન પણ એ મંડળીમાં ભાગ લેશે.'

'જરા કૃપા કરીને મારા વતી તેની પાસે માફી માગજો!' હેસ્ટરે વિજયમિશ્રિત સ્મિત કરીને ઉત્તર આપ્યો. 'મારે ઘેર રહીને મારી નાનકડી પર્લની નજર રાખવાની

છે. આ લોકોએ જો પર્સ મારી પાસેથી ખૂંચવી લીધી હોત તો હું તમારી સાથે ખુશીથી જંગલમાં આવત અને એ શયતાનના ચોપડામાં મારી સહી કરી દેત, અને તે પણ મારા પોતાના લોહીથી સહી કરી દેત!'

'થોડા જ વખતમાં અમે તને ત્યાં જોવાનાં છીએ એ ધ્યાનમાં રાખજો!' પોતાનું માથું બારી પાછળ પાછું ખેંચી લેતાં લેતાં ભવાં સંકોચાવીને એ ડાકણે કહ્યું.

શ્રીમતી હિબિન્સ અને હેસ્ટર પ્રાઇન વચ્ચેની આ વાતચીતને કેવળ દૃષ્ટાન્તકથારૂપ નહિ પણ ખરેખર બનેલી પ્રમાણભૂત વસ્તુ ગણીએ, તો પતિત માતા પાસેથી તેના પતનને પરિણામે જન્મેલા બાળકને નછોડાવવા વિરુદ્ધ પેલા જુવાન પાદરીએ જે દલીલ કરેલી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આમાં મળી રહે છે. એ બાળકે પોતાની માતાને આટલી નાની ઉંમરમાં પણ શયતાનની જાળમાંથી બચાવી લીધી હતી.

૯

વૈદ્ય

વાચકને યાદ હશે કે રોજર ચિલિંગવર્થના નામ નીચે એક બીજું નામ છુપાએલું હતું, પણ એ બીજું નામ અગાઉ ધારણ કરનાર પુરુષે નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ બીજું નામ હવે કદી પણ કોઈએ ઉચ્ચારવું નહિ. હેસ્ટર પ્રાઇનની જાહેર ફજેતી જોવા મળેલા ટોળામાં મુસાફરીથી થાકી ગએલો એક પાકટ વયનો પુરુષ ઊભો હતો. એ પુરુષ ભયંકર જંગલપ્રદેશમાંથી તાજો જ નીકળી આવ્યો હતો, અને તેણે શહેરમાં આવતાં જ જેને ગૃહજીવનની ઉષ્મા અને પ્રસન્નતાની મૂર્તિરૂપે જોવાની પોતે આશા રાખેલી એવી સ્ત્રીને જનતા સમક્ષ પાપના વર્ગચિત્રરૂપે ખડી કરેલી જોઈ એ હકીકત આપણે વર્ણવી ગયા છીએ. એ વખતે તેનો માતૃપક્ષ સઘળો જનના ચરણ નીચે ચગદાઈ રહ્યો હતો અને એ સાર્વજનિક બજારમાં એની આસપાસ શરમનો પોકાર થઈ રહ્યો હતો. એ બાઈના સંબંધીઓને જો આ સમાચાર કદી પણ મળવાના હોય તો તેઓને માટે તરફ અનુકંપા [illegible] હતું તે. સમયના એના [illegible] સિવાય બીજું કશું રહ્યું નહોતું; અને આ કલંક ને શરમનો હિસ્સો, એ સૌને આ બાઈની સાથે અગાઉ જેટલો ગાઢો ને નિકટનો સંબંધ હતો અને એ સંબંધ જેટલો પવિત્ર હતો. તેના પ્રમાણમાં, તેમને સૌને વહેંચી અપાવાનો હતો એમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નહોતું. તો પછી આવી રીતે પતન પામેલી સ્ત્રી સાથે જેનો સંબંધ અત્યંત નિકટનો અને અત્યંત પવિત્ર હતો તે પુરુષ, આવા કોઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નહિ એવા કલંક અને શરમના વારસા પર પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાને માટે ખાસ ચાહીને જાણી બૂઝીને શા માટે આગળ આવે? એ પતિત સ્ત્રી સાથેનો પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરવા માટે એને કોઈપણ ફરજ પાડતું નહોતું, તો પછી સ્વેચ્છાથી તે એવી પસંદગી શા માટે કરે? તેથી એ ફજેતીના માંચડા પર પોતાની સ્ત્રીની સાથે પોતાને કોઈ ખડો ન કરે એ વાતનો તો તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. એક હેસ્ટર પ્રાઇન સિવાય બીજું કોઈ તેને ઓળખતું નહોતું, અને હેસ્ટર પ્રાઇનનું મોં તો તેણે સીવી લીધું હતું, એનાં મોંનાં તાળાં કૂંચી તો તેના પોતાના જ હાથમાં હતાં, એટલે માનવજાતિના પત્રકમાં પોતાનું જે પ્રથમ નામ હતું તે પાછું ખેંચી લેવાનું, અને પોતાના પૂર્વજીવનના સ્નેહસંબંધો પૂરતું તો, લોકોએ લાંબા વખતથી તે ડૂબીને સમુદ્રને તળિયે પહોંચી ગયો છે એવી જે અફવાઓ ફેલાવી હતી તે અફવાઓ ખરેખર સાચી જ હોય તેમ સંસારમાંથી સર્વથા અદૃશ્ય થઈ જવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. હવે આ નિર્ણય એકવાર અમલમાં મુકાઈ ગયો અને એનો આ ઉદ્દેશ સફળ થયો એટલે પછી તરત જ જીવનમાં નવો ઉદ્દેશ પ્રકટ થવાનો અને નવા સ્નેહ સંબંધો બંધાવાના એ ચોક્કસ જ હતું. ખરું છે કે આ નવો ઉદ્દેશ ખરેખર ગુનારૂપ ન હોય તોપણ રહસ્યમય ને ગૂઢ તો રહેવાનો જ હતો, છતાં તેના શરીરમનની સઘળી શક્તિઓને પૂરતી પ્રવૃત્તિ આપે એવો પ્રબળ તો એ ઉદ્દેશ જરૂર રહેવાનો હતો.

પોતાના આ નિર્ણયને અનુસરીને, પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિદ્વત્તા સિવાય બીજા કોઈની ભલામણચિઠ્ઠી વગર તેણે આ પ્યૂરિટન શહેરમાં રોજર ચિલિંગવર્થને નામે વસવાટ શરૂ કર્યો. એના પૂર્વજીવનમાં એણે અનેકવિધ અભ્યાસ કરેલો તેમાં એ જમાનાના ઔષધવિજ્ઞાનનો પણ એણે ગાઢ પરિચય

કેળવેલો, એટલે આંહીં એ જે રજૂ થયો તે વૈદ તરીકે રજૂ થયો, અને વૈદ તરીકે એને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો. આ વસાહતમાં કુશળ વૈદો અને શસ્ત્રવૈદો જવલ્લે જ નજરે પડતા હતા. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ ધંધાના માણસોમાં આટલાંટિક પાર કરીને આંહીં આવનારા અન્ય લોકો જેટલો ધર્મોત્સાહ રડ્યાખડ્યા પુરુષમાં જ દેખાતો હતો. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે માનવશરીરનું અન્વેષણ કરવાને લીધે આવા પુરુષોની ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર પ્રકારની શક્તિઓ જડવાદી બની જતી હતી, અને જીવનશક્તિને એના સમગ્ર સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા જેટલી કરામત ધરાવનારા આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્ભુત યંત્રની જટિલ રચના જોઈને તેઓ જીવનનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વીસરી જતા હતા. એ ગમે તેમ હોય, પણ આજ દિન સુધી આ ભલા શહેર બોસ્ટનની સુખાકારી દવાદારૂ પૂરતી તો એક બુઝર્ગ પુરુષ પાદરીના 'મદદનીશ તેમ હકીમ બન્નેનું' કામ ચીવટ સાથે કરતો હતો તેના હાથમાં રહી હતી. આ માણસને વૈદાની દિશામાં કશું પ્રમાણપત્ર કે ડિપ્લોમા મળેલો નહોતો, પણ ધર્મનિષ્ઠા અને સદાચરણને બળે કોઈ પણ પ્રમાણપત્ર કરતાં પણ લોકોમાં વિશેષ એ આદર મેળવી શક્યો હતો અને આ શહેરમાં શસ્ત્રવૈદ્ય પણ એક જ હતો અને તે સજૈયાના રોજિન્દા વપરાશ સાથે શસ્ત્રવિદ્યાનો પ્રસંગોપાત પ્રયોગ કરનારો હજામ. જ્યાંની વૈદકવિષયક સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં રોજર ચિલિંગવર્થ જેવા વિદ્વાન વૈદનું આગમન ભારે મૂલ્યવાન થઈ પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. એણે આંહીં આવીને તરત જ, જેમાં દરેક ઇલાજમાં દૂરદૂરના સંબંધવાળી અને સર્વથા વિજાતીય એવી ઔષધિઓનું એક મોટું જૂથ જાણે એને પરિણામે ઉદ્ભવતી દવા જીવનનું અમૃત પ્રકટાવતી હોય એટલી બધી કાળજીથી એકઠું કરવામાં આવતું હતું એવા અટપટા અને દિમાગદાર વૈદકશાસ્ત્રની અંદરની પોતાની પારંગતતા પ્રકટ કરી બતાવી. વિશેષમાં, પોતે રેડ ઇન્ડિયનોના મુલકમાં કેટલોક વખત કેદ રહ્યો હતો તેથી ત્યાંનાં દેશી ઓસડિયાં અને જડીબુટ્ટીઓનું પણ એણે વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને અશિક્ષિત જંગલી લોકોને કુદરતના મહાન આશીર્વાદરૂપ બની ગયેલી આ સાદી દવાઓ પર પોતાને સૈકાઓથી પારવગરના મોટા મોટા વિદ્વાન ડાક્તરો અને પંડિતોથી કાળજીપૂર્વક સંશોધાયા અને વિકસ્યા કરતી યુરોપીય ઉપચારવિદ્યા જેટલો જ વિશ્વાસ છે એ વાત પણ તે પોતાના દર્દીઓ આગળ કદી છુપાવતો નહિ.

ધાર્મિક જીવનના આચારવિધિઓ પૂરતો તો આ આગંતુક વિદ્વાન નમૂનેદાર કે આદર્શ ગણાય એવો હતો. આંહીં આવ્યા પછી ટૂંક મુદતમાં જ તેણે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલને પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શક તરીકે પસંદ કર્યો હતો. આ જુવાન પાદરીના પાંડિત્યની કીર્તિ ઑક્સફર્ડમાં હજુ પણ તાજી હતી, એટલે એના કેટલાક અત્યુત્સાહી પ્રશંસકો એને લગભગ પ્રભુપ્રેરિત ધર્માચાર્ય જેવો ગણતા હતા અને એ જો સામાન્ય માણસોના જેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકે અને એ બધો વખત એનું શરીર બરાબર કામ આપી શકે તો ખ્રિસ્તી ધર્મના શૈશવકાળમાં આદિ ધર્મગુરુઓએ એ ધર્મની જેટલી મહાન સેવાઓ કરેલી તેટલી જ મહાન સેવાઓ એ આ ન્યૂ ઇંગ્લંડના અત્યારના પાંગળા ધર્મજીવનને માટે કરશે એવું તેઓ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા. પણ આ જ અરસામાં મિ. ડિમ્સડેલનું આરોગ્ય સ્પષ્ટ રીતે લથડવા લાગ્યું હતું. એની રોજિન્દી ટેવોથી પરિચિત જનો આ પાદરીના ગાલની ફીકાશનો ખુલાસો કરતાં એના અત્યુત્સાહભર્યા વિદ્યાવ્યાસંગને, તેમ ધર્મગુરુ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં તે અતિશય કાળજી રાખતો હતો તેને, તથા એ બંને કરતાં વિશેષ તો, પોતાના ઐહિકજીવનની પ્રાકૃતતા પોતાના આંતર ધર્મદીપને રૂંધી કે આવરી ન દે તેટલા માટે તે વારંવાર જે ઉપવાસો અને ઉજાગરા—જાગરણો—કર્યા કરતો તેને એના ચહેરાની ફીકાશના કારણરૂપે રજૂ કરતા. કેટલાક કહેતા કે મિ. ડિમ્સડેલ જો ખરેખર મરી જવાનો હોય તો એ ઉપરથી તો એમ પુરવાર થતું હતું કે એનાં જેવાના પુણ્યચરણને માટે આ જગત જરાએ લાયક નહોતું. તો બીજી બાજુથી એ પોતે તો પોતાની લાક્ષણિક નમ્રતાપૂર્વક એટલું જ કહેતો કે વિશ્વંભર જો પોતાને આ જગતમાંથી લઈ લેવાનું મુનાસબ ગણે તો તે પૃથ્વી પર પોતાને તેણે જે અલ્પમાં અલ્પ ધર્મકાર્ય કરવાનું સોંપેલું તે પણ કરવાની પોતાની અયોગ્યતાને કારણે જ એમ ગણાશે. પણ એની તબિય-

કતી જતી તબિયતનાં કારણો વિશે આમ ભલે તેટલા મતભેદ હોય છતાં એનું આરોગ્ય કથળ્યું હતું એ બાબતમાં તો કશી શંકાને અવકાશ નહોતો. એની કાયા કૃશ થઈ ગઈ હતી; એનો અવાજ જોકે પહેલાં જેટલો જ ભરેલો અને મીઠો હતો છતાં એમાં વિકાર પેસવાનો એવી ગ્લાનિજનક આગાહી કરી રહ્યો હતો; અને નાનામાં નાના ભયપ્રસંગે અથવા એવા બીજા અણધાર્યા અકસ્માતપ્રસંગે એ પોતાની છાતી પર હાથ મૂકતો હતો, અને એ વખતે એનું મોં પહેલાં એકદમ લાલચોળ બની જતું હતું ને પછી તરત એકદમ ફીકું પડી જતું હતું એ ઉપરથી એને જે દારુણ વેદના થઇ રહી તે દેખાઇ આવતી હતી.

રોજર ચિલિંગવર્થ આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો એ વખતે આ જુવાન પાદરીની સ્થિતિ આવી વિષમ થઇ પડી હતી, અને એની જ્વલંત શક્તિરૂપી જ્યોતિ ઊગતાં જ અકાળે આથમી જાય એવી સૌને ધાસ્તી હતી. તે ક્યાંથી આવ્યો તે બહુ થોડા માણસો કહી શકે એમ હતું. એટલે તેનું આ શહેરમાં આગમન તો જાણે તે એકાએક આકાશમાંથી પડયો હોય અથવા પાતાળ લોકમાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એવું અગમ્ય લાગતું હતું, અને એની અગમ્યતામાં મીઠું મરચું ભભરાવી એને-અદ્દભુતતાનું સ્વરૂપ આપી દેવું એ તો લોકોને માટે રમત વાત હતી અત્યારે હવે સૌ તેને કુશળ વૈદ તરીકે પિછાનતા હતા. તે વનસ્પતિ કે જ ગલી ફૂલોના કળીઓ એકઠી કરતો, વનવૃક્ષની કુમળી ડાળીઓ તોડતો તથા તેનાં મૂળિયાં ખોદી કાઢતો એ સૌના જોવામાં આવતું અને એ ઉપરથી સામાન્ય દૃષ્ટિને નકામી લાગતી વનસ્પતિના ગુપ્ત ગુણોથી તે પરિચિત હોય એમ સૌને લાગતું. જેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ લગભગ દૈવી જેવી મણાતી હતી એવા સર કેનેલ્મ ડિગ્બી તથા બીજા નામાંકિત પુરુષો પોતાના સોબતીઓ છે અને પોતાની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે એમ તે કહેતો તે વાત કર્ણપરંપરાએ સૌના જાણવામાં આવતી. ત્યારે, જગતના વિદ્વાનમંડળમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારો આ પુરુષ અહીં આવેલો તે શા હેતુથી ? જેનો ખરો કાર્યપ્રદેશ તો મહાનગરીઓમાં રહેલો હતો એવો આ કુશળ પુરુષ અહીંના અરણ્ય પ્રદેશમાં શું શોધતો હશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક અફવા જોરદાર બનવા લાગી–અને એ અફવા ગમે તેટલી બુદ્ધિશૂન્ય હોવા છતાં કેટલાક અતિ સમજુ માણસો પણ તે માનવા લાગ્યા–કે ભગવાને ખરેખરો ચમત્કાર કરીને જર્મન વિદ્યાપીઠના ઔષધિશાસ્ત્રના એક ધુરંધર પંડિતના શરીરને આકાશમાર્ગે આણીને એકદમ મિ. ડિમ્સડેઇલના અભ્યાસખંડના દ્વાર આગળ ખડું કરી દીધું હતું ! પણ બીજા કેટલાક પુરુષો આમના કરતાં વધુ શાણા હતા, તેઓ સમજતા હતા કે ભગવાનને કંઇ પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે ચમત્કારિક દરમિયાનગીરી નાટકી તમાશા કરવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે તેઓ રોજર ચિલિંગવર્થ બરોબર ખરા વખતે જ અહીં આવી પહોંચ્યો તેમાં વિશ્વંભરનો કરુણામય હાથ રહેલો છે એમ માનતા હતા.

આ વિચારને એ વૈદ આ જુવાન પાદરીમાં જે ઊંડો રસ લેવા લાગ્યો તેથી પુષ્ટિ મળી. એ વૈદ આવીને એ પાદરીના ધર્મપ્રદેશનો સભ્ય બન્યો, અને મૂળથી જ એકાન્ત પ્રિય અને થોડાબોલા એવા એ પાદરીનો મૈત્રીભાવ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શકની તબિયત જોઇને તેણે ભારે ભીતિ વ્યક્ત કરી છતાં તેસુધારવાનો યત્ન કરી જોવા તેણે પોતાની આતુરતા બતાવી, અને એ યત્ન જો થોડા જ વખતમાં શરૂ કરવામાં આવે તો હિતકર પરિણામ આવે અને તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી જાય એવી પોતાને પૂરેપૂરી આશા છે એમ જણાવ્યું. એટલે મિ. ડિમ્સડેઇલના ધર્મપ્રદેશની અંદર વસતા વડીલ પુરુષો મદદગાર, ધર્મગુરુઓ, પ્રૌઢ વયની સન્નારીઓ અને જુવાન તેમ ફૂટડી અપરિણીત સ્ત્રીઓ એ સૌએ મળીને આ વૈદે સ્વયમેવ નિખાલસ રીતે ચરણે ધરેલી કૌશલ્યભરી સેવાનો અખતરો કરી જોવા એકી સાથે તેના પર આગ્રહપૂર્વક દબાણ કર્યું. પણ મિ. ડિમ્સડેઇલે એ સૌની વિનતિનો કોમળ શબ્દોથી અસ્વીકાર કર્યો.

'મારે કશી દવાની જરૂર નથી,' તેણે કહ્યું.

પણ જ્યારે દર રવિવારે તેના ગાલ આગલા રવિવાર કરતાં વધુ ને વધુ ફીકા ને દૂબળા પડતા જતા હોય, અને જ્યારે પોતાની છાતી પર હાથ દબાવવો એ

વસ્તુ આકસ્મિક ચેષ્ટાને બદલે રોજની અખંડ ટેવ જેવી બની ગએલ હોય, ત્યારે પછી દવાની જરૂર નથી એમ એ જુવાન પાદરી શી રીતે કહી શકે? શું એ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિથી કંટાળીને થાકી ગયો હતો? શું એને મરી જવાનું મન હતું? આવા આવા પ્રશ્નો બોસ્ટનના તેના કરતાં મોટા ધર્મગુરુઓએ તેમ જ તેના ધર્મ-મન્દિરના મદદનીશોએ ગંભીર ધર્મભાવથી પૂછવા માંડ્યા, અને વિશ્વંભરે આવી સ્પષ્ટ રીતે જે મદદ તેને મેળવી આપી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવામાં રહેલા પાપ પર એ સૌ પાદરીમંડળે તેને પ્રવચન આપ્યું. એટલે આ જુવાન પાદરીએ તેમની સૌની વાત મૂંગા મૂંગા શાન્તિથી સાંભળી અને આખરે એ વૈદ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને વચન આપ્યું.

'જો ભગવાનને મારી વાત મંજૂર હોત,' પોતે આપેલું આ વચન પાળવા માટે તેણે વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થને વૈદકીય સલાહ આપવા નોતર્યો ત્યારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલે કહ્યું, 'તો તો તમે મારી ખાતર તમારી વૈદવિદ્યા અજમાવો તેના કરતાં મારી આ બધી મહેનત, મારો આ સર્વ વિષાદ, મારાં પાપ, અને મારાં દુઃખ એ સઘળાંનો મારી સાથે ટૂંક મુદતમાં જ અંત આવે, અને એ બધાની અંદરના પાર્થિવ અંશો મારી સાથે મારી કબરમાં દફનાઇ જાય, અને આધ્યાત્મિક અંશો મારા સનાતન સ્વરૂપમાં ભળી જાય, એથી મને તો વિશેષ સંતોષ થાત.'

'ઓહો,' રોજર ચિલિંગવર્થનું સમસ્ત વર્તન જે સ્વાસ્થ્યથી—એ સ્વાસ્થ્ય નૈસર્ગિક હોય કે કૃત્રિમ રીતે ધારણ કરેલું હોય તે જુદી વાત—સદાએ અંકિત હતું તે સ્વાસ્થ્યથી તેણે કહ્યું, 'જુવાન પાદરી એમ જ બોલે. જુવાન માણસોએ આ સંસારમાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં નથી હોતાં તેથી તેઓ જીવન પરનો પોતાનો કાબૂ આવી સહેલાઇથી જતો કરી શકે છે! અને સદાએ ઈશ્વરના સહચારમાં જ જગતમાં વિચરનારા સાધુ પુરુષો તો અભિનવ જેરૂસલેમની સુવર્ણમય ફરસબંધી પર એ ઈશ્વરની સંગાથે ચાલવા માટે અહીંથી જલદી જલદી ઊપડી જવાને હંમેશા આતુર જ હોય છે.'

'ના,' કપાળ પર વેદનાની ધ્રુજારી ત્વરાથી પસાર થઇ ગઇ, એટલે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું, 'ત્યાં ચાલવા જેટલી લાયકાત મારામાં હોત, તો તો મને અહીં રહ્યા રહ્યા જ ઉદ્યોગ કરવાથી સંતોષ થાત.'

'સાધુ પુરુષો હંમેશાં પોતાની જાત પ્રત્યે એવી તુચ્છતાની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે,' વૈદે કહ્યું.

આવી રીતે એ ભેદી વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલનો શારીરિક સલાહકાર—આરોગ્ય-મંત્રી—બન્યો. એ વૈદને પોતાના દરદીના દર્દમાં જ રસ હતો એમ નહોતું, પણ તેને તો એના ચારિત્ર્ય અને માનસગુણોનું પણ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રબળ વૃત્તિ હતી, એ બે આ બન્ને પુરુષો વચ્ચે ઉંમરનો મોટો તફાવત હોવા છતાં એ બન્ને જણ ધીરે ધીરે પોતાનો સમય એકબીજાના સાથમાં વધુ ને વધુ ગાળવા લાગ્યા. પાદરી પોતાની તબિયત સુધરે એટલા માટે અને વૈદ રોગશાન્તિ કરે એવી વનસ્પતિ પોતે એકઠી કરી શકે એટલા માટે એમ એ બન્ને જણ ગમે તો સમુદ્રકિનારે અથવા પછી અરણ્યમાં લાંબે સુધી સાથે સાથે ફરવા જવા લાગ્યા. એ વખતે ગમે તો મોજાઓની ગર્જના કે મર્મર ધ્વનિ અથવા વૃક્ષશિરોમાંથી આવતું ગંભીર વાયુસંગીત એમના વિવિધ વિહારનું સંગાથી બનતું. બન્ને જણ એક બીજાના અભ્યાસ-ખંડ ને નિવૃત્તિસ્થાનના મિજમાન પણ ફરીફરીને થતા. પાદરીને વૈદનો બુદ્ધિવિકાસ અસાધારણ ઊંડાણ અને વિસ્તારવાળો લાગ્યો, અને એના વિચારોની વ્યાપકતા ને સ્વતંત્રતા પણ પોતાના વ્યવસાયબંધુઓમાં જવલ્લે જ જોવામાં આવે એવી અસાધારણ પ્રકારની એને લાગી, એટલે તેને આ વિજ્ઞાનવિદની સોબતનો મોહ ઊપજ્યો. અને ખરી વાત કહીએ તો તો વૈદનું આ વિચારસ્વાતંત્ર્ય જોઇને પાદરીને આઘાત ન લાગ્યો હોય તોપણ તે ચમકી તો જરૂર ગયો, કેમકે મિ. ડિમ્સડેલ સાચો ધર્મગુરુ, સાચો ધર્મપરાયણ પુરુષ હતો, તેનામાં ધર્મ-પ્રત્યેની આદરવૃત્તિ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી હતી, અને તેનું ચિત્ત પણ એ પ્રકારનું હતું કે કોઇપણ એકાદ સંપ્રદાયને ચીલે જોસપૂર્વક ઘસવું, અને સમયના વહેવા સાથે એ ચીલો ઊંડો ને વધુ ઊંડો બનાવતાં જવું એ એનું લક્ષણ હતું. સમાજની કોઇપણ અવસ્થામાં એ આપણે જેને ઉદારમતવાદી કહીએ એવો પુરુષ તો

થયો જ ન હોત. તેને તો પોતાના પોલાદી ચોકઠામાં તેને પૂરી રાખે એવા કોઈ ધર્મસંપ્રદાયનું નિયમન તેના પર સતત રીતે ચાલુ હોય ત્યારે જ ચિત્તમાં નિરાંત થાય એવું હતું. આમ હોવા છતાં પોતે રોજ રોજ સંપર્કમાં આવતો હતો એવા પોતાના ધંધાના પુરુષો કરતાં જુદા જ પ્રકારની બુદ્ધિના માધ્યમદ્વારા વિશ્વનું દર્શન કરવામાં તેને પ્રસંગોપાત્ત જે નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો હતો અને આનંદ ઊપજતો હતો તે કંઈ થોડો નહોતો. એ તો જાણે, અત્યાર સુધી તે પોતાના ગીચ અને ગૂંગળાટભર્યા અભ્યાસખંડમાં દીપપ્રકાશ અથવા રૂંધાઈ રૂંધાઈને આવતાં કિરણોના સૂર્યપ્રકાશમાં પુસ્તકોમાંથી નીકળતી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે નૈતિક ગમે તે પ્રકારની છતાં ફૂગના જેવી વાસથી ગંધાતા વાતાવરણમાં બેસીને પોતાનું જીવન વ્યર્થ રીતે ગુમાવ્યા કરતો હતો ત્યાં બહારની ખુલ્લી તાજી હવા દાખલ કરે એવી એક બારી ઉઘાડી નાખી હોય, એવું લાગતું હતું. પણ આ હવા એટલી બધી તાજી અને ઠંડી હતી કે તેનાથી લાંબા વખત સુધી જીરવી શકાય એવું નહોતું. એટલે પાદરી અને તેની સાથે સાથે વૈદ પણ એ હવામાંથી એકદમ પાછા ફરીને એમનું ધર્મમંડળ-જેને વિહિત અને શાસ્ત્રસંમત ગણે એવા વિચારોની મર્યાદામાં જ પાછા જલદી જલદી આવી જતા હતા.

રોજર ચિલિંગવર્થ પોતાના દરદીને તેનાં બન્ને સ્વરૂપોમાં—તે પોતાને ટેવાઈ ગએલે રસ્તે પોતાને પરિચિત બની ગએલા વિચારોના વર્તુલમાં ફરતો હતો એ સમયના તેના સામાન્ય જીવનને પ્રસંગે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, તેમ જેની નવીનતા તેના શીલની સપાટી પર તેના ચારિત્ર્યનું કોઈ અપૂર્વ તત્ત્વ લઈ આવે એવા ને સામાન્ય રીતે તે ટેવાએલો હતો તેથી ભિન્ન જ પ્રકારના નૈતિક વાતાવરણમાં તેને મૂક્યો હોય તો એ વખતે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, એમ તેનાં બંને સ્વરૂપોમાં-કાળજીપૂર્વક બારીક તપાસ કર્યા કરતો હતો. આ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેનું હિત સાધવાનો પ્રયત્ન આદરવા અગાઉ એ પુરુષને બરાબર યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિછાનવો એ વસ્તુ એને તાત્ત્વિક અગત્યની જણાતી હતી. જ્યાં જ્યાં હૃદય ને બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભૌતિક શરીરના વ્યાધિઓ પણ આ બન્નેની વિશિષ્ટતાઓથી હમેશાં રંગાયેલા હોય છે. આર્થર ડિમ્સડેલમાં વિચાર અને કલ્પના એટલાં બધાં પ્રવૃત્તિશીલ હતાં, અને ગ્રહણધારણની ચેતનાશક્તિ એટલી સતેજ હતી, કે તેની શારીરિક નિર્બળતાનું મૂળ ત્યાં ક્યાંક હોવાનો સંભવ હતો. એટલે રોજર ચિલિંગવર્થ—એ કુશળ પંડિત, એ માયાળુ ને મૈત્રીભાવભર્યો વૈદ—તેના સિદ્ધાન્તોને ખોતરી ખોતરીને તેનું રહસ્ય સમજી, તેનાં સંસ્મરણોનું મર્માન્વેષણ કરી, અને ખજાનો શોધવાને નીકળેલો માણસ ઊંડા કોતરમાં સાવચેતીપૂર્વક બધે તપાસ કરે તેવી રીતે તેના જીવનમાં બધી વાતની સૂક્ષ્મ તપાસ કરીને પોતાના દરદીના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કોઈ સંશોધકને શોધ કરવાને માટે તક મળેલ હોય તેમ પરવાનો પણ મળેલ હોય, અને એ શોધ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નિપુણતા તેનામાં હોય તો પછી એવો સંશોધક ન સમજી શકે એવાં રહસ્યો કે ગૂઢતત્ત્વો બહુ જ થોડાં હોય છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં કોઈ ગુપ્ત વાતનો ભાર લઈને ફરતો હોય તેણે ખાસ કરીને પોતાના વૈદ સાથે બહુ નિકટ પરિચયમાં આવવું નહિ. કેમકે એ વૈદમાં જો નૈસર્ગિક ચતુરાઈ ને તીવ્ર બુદ્ધિ હોય, અને તેની સાથે જેનું યથાર્થ નામ આપવું મુશ્કેલ છે એવું એક તત્ત્વ—ચાલોને અત્યારે કામ પૂરતું આપણે તેને સહજોપલબ્ધિ કહીએ તે તત્ત્વ—હોય; તે જો કશો અહંભાવ પ્રકટ ન કરે તેમ પોતાનાં આગળ પડતાં અરુચિકર લક્ષણો વ્યક્ત ન કરે; તેનામાં જો પોતાના દરદી સાથે પોતાના ચિત્તને એટલું પ્રતિભાવવાળું બનાવવાની કુનેહ કે પ્રયત્નસિદ્ધ નહિ પણ જન્મસિદ્ધ એવી શક્તિ હોય કે તેનો દરદી મનમાં તો પોતે જાણે એકલો એકલો વિચાર કરે છે એમ માનતો હોય એવી વાતો અજાણતાં તેની આગળ બોલી નાખતો હોય; આવી રીતે દરદી જે કંઈ વાત પ્રકટ કરે તે કશાએ ક્ષોભ કે આવેશ વગર ઝીલી લેવામાં આવે, અને સ્પષ્ટ રીતે બોલી બતાવેલા સમભાવપૂર્વક નહિ પણ મૌનપૂર્વક, અવાજ ન થાય એવા નિઃશ્વાસપૂર્વક- અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે અવારનવાર પોતે બધી વાત બરાબર સમજે છે એમ દર્શાવનારા એકાદ શબ્દના ઉચ્ચારપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે; વિશ્વાસુ મિત્રના આવા આવા ગુણોની સાથે તેને પેલો પુરુષ પોતાના વૈદ તરીકે સ્વીકારતો હોય એ પરિચયના લાભો જો એ ગુણોમાં ઉમેરાય—તો કદાચ

રહેલા પુરુષનો આત્મા કોઈ અનિવાર્ય પળે પોતાની આસપાસ જકડી લીધેલાં બંધનોથી મોકળો બનશે, અને પોતાની સઘળી ગુપ્ત વાતો મોળે દહાડે બહાર કાઢીને સામળા પણ પારદર્શક પ્રવાહરૂપે વહેવા લાગશે.

રોજર ચિલિંગવર્થમાં ઉપર ગણાવેલા સઘળા અથવા ઘણાખરા ગુણો હતા. છતાં વખત તો એમ ને એમ વહેવા લાગ્યો. આ બન્નેનાં કેળવાયેલાં સંસ્કારી ચિત્તોને એકઠાં થઈને મળવા માટે, માનવીએ અત્યાર સુધીમાં જે જે બાબતોનો વિચાર કર્યો છે અને જે જે વિષયોનું અધ્યયન કરેલું છે તે સઘળા વિષયોનો અખિલ પ્રદેશ મિલનભૂમિ તરીકે તૈયાર હતો. તેથી આપણે કહી ગયા તેમ આ બે પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાઢ નિકટતાભર્યો સંબંધ જામ્યો. તેઓ ધર્મ અને નીતિ, સાર્વજનિક પ્રશ્નો અને અંગત ચાલચલગત એમ બધી બાબતોની ચર્ચા કરતા. બન્ને જણ ખાસ પોતાની અંગત જ ગણાય એવી ઘણી બાબતો વિશે એક બીજાને વાતો કરતા, અને છતાં, આ પાદરીના મનમાં ઊંડે ઊંડે કોઈ ગુપ્ત વાત હોવી જોઈએ એમ વૈદ માનતો હતો તેવી કોઈ ગુપ્ત વાત એ પાદરીના ચિત્તમાંથી નીકળીને તેના સોબતીના કાને આવી નહિ આથી વૈદને શંકા પડી કે મિ. ડિમ્સડેઈલે એના શારીરિક વ્યાધિનું સ્વરૂપ પણ પોતાની આગળ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરેલું નહોતું. ખરેખર, પાદરીનું આ મૌન તો અજબ કહેવાય!

થોડા વખત પછી રોજર ચિલિંગવર્થે કરેલા ઇશારા ઉપરથી ડિમ્સડેઈલના મિત્રોએ એવી ગોઠવણ કરી કે જેથી એ બન્ને જણ એક જ મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. આમાં ઉદ્દેશ, પાદરીના જીવનસાગરમાં જે કંઈ ભરતી ઓટ થાય તે દરેક પર તેને વિશે ચિંતા કર્યા કરતા અને તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખનારા વૈદની નજર રહી શકે એ હતો. આમ એ બન્ને જણ સાથે રહી શકે એવી યોજના થાય તો સારું એમ સૌની ખૂબ ઇચ્છા હતી, તેથી એ યોજના સિદ્ધ થઈ શકી ત્યારે આખા શહેરમાં સૌને પુષ્કળ આનંદ થયો. એ જુવાન પાદરીનું હિત સાધવા માટે આ યોજના સૌને ઉત્તમોત્તમ લાગતી હતી અલબત્ત તેના હિતની સિદ્ધિ અર્થે આ સિવાય બીજી પણ એક યોજના થઈ શકે એમ હતી, અને આ વિષયમાં કંઈયે અભિપ્રાય દર્શાવવાનો જેમનો અધિકાર ગણાય એવા પુરુષોના મત પ્રમાણે તો તે યોજના પેલી યોજના કરતાં પણ ચડિયાતી હતી. આ યોજના એ હતી કે તે પાદરી પ્રત્યે ધર્મદૃષ્ટિએ પુષ્કળ આસક્તિ રાખનારી અને તેને પ્રેમાદરપૂર્વક પૂજનારી અનેક રૂપવતી કુમારિકાઓ ત્યાં હતી, તેમાંથી એકાદનું તે પાણિગ્રહણ કરે. પણ એ બાબતમાં આર્થર ડિમ્સડેઈલને સમજાવી શકાય એવી અત્યારે તો કશી આશા દેખાતી ન હોતી, કેમકે જાણે ધર્મગુરુઓએ તો સદાયે અપરિણીત જીવન જ ગુજારવું જોઈએ એવો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મમંડળના નિયમનનો કોઈ સિદ્ધાંત હોય એમ એ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે કંઈએ સૂચન તેને કરવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તે એકદમ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે મિ. ડિમ્સડેઈલને, તેની પોતાની જ ઇચ્છાથી, કોઈ બીજા માણસને ત્યાં જે લૂખોપાકો ખોરાક મળે તે ખાવાનો હતો, અને કોઈ બીજાની સગડીથી જ તાપવા માગતા પુરુષને જીવનભર જે ઠંડી વેઠવી પડે તે ઠંડીમાં ઠૂંઠવાવાનું હતું. તેથી આ ચતુર, શાણો, અનુભવી અને શુભેચ્છક વૈદ—જુવાન પાદરી પ્રત્યે પિતાના જેટલા પ્રેમાદરભાવથી જોનારો આ વૈદ—જ સમસ્ત માનવજાતિમાં એ જુવાન પાદરીના નિકટ સહવાસમાં રહે એ ખરેખર સૌને સર્વથા યોગ્ય લાગ્યું.

આ બન્ને મિત્રોનું નવું નિવાસસ્થાન, પાછળથી કિંગ્ઝ ચેપલનું પૂજ્ય ધર્મમન્દિર બાંધવામાં આવેલું છે તે જ જગા પર લગભગ આવી રહેલા સામાજિક દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત એવી એક ધર્મનિષ્ઠ વિધવાના મકાનમાં નક્કી થયું હતું. એની એક બાજુએ, મૂળ આઈઝેક જ્હોનસનનું ખેતર ને ઘર હતું ત્યાં, કબ્રસ્તાન આવેલું હતું, તેથી આ પાદરી અને વૈદ બન્નેના હૃદયમાં પોતપોતાના વ્યવસાયને અંગે ગંભીર વિચારો સ્ફુરાવે એવી એ જગા હતી એ ભલી વિધવા બાઈએ મિ. ડિમ્સડેઈલ પ્રત્યે માતાની જેટલી કાળજી રાખીને તેને માટે પુષ્કળ સૂર્યપ્રકાશ આવે અને મધ્યાહ્નને સમયે તડકો ખૂબ લાગે તો બારીઓના પડદા બીડી શકાય એવી સગવડવાળો પોતાના મકાનનો આગલો ખંડ નક્કી કર્યો, એ ખંડની દીવાલો પર, ગોબેલિનની શાળો પર તૈયાર થયેલા કહેવાતા ચિત્રાંકિત પડદા ટાંગી દીધા હતા. પડદા ગોબેલિનમાં તૈયાર થયા હોય કે બીજે, પણ તેના

પર ડેવિડ ને બાથશેબા, અને પયગંબર નાથનની પૌરાણિક કથા હજુ એ વખતે છાપરી નહિ ગએલા એવા તાજા રંગોમાં દોરેલી હતી. એ ચિત્રોમાં કથામાંની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રીને તથા દુઃખને ધિક્કારતા પેલા પયગંબરને એમ ઉભયને તાદૃશ આકારમાં આલેખેલાં હતાં. આ પડદા આગળ એ વિવર્ણ પાદરીએ પોતાનો ગ્રંથસંગ્રહ ગોઠવ્યો. એ ગ્રંથસંગ્રહમાં જૂના ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ રચેલાં ચામડાના પૂંઠે બાંધેલાં પુસ્તકો, યાહુદી પંડિતોનાં પુસ્તકો, તેમ મઠનિવાસી સાધુ પુરુષોની વિદ્વત્તાના ફલરૂપ પુસ્તકો હતાં. મકાનની બીજી બાજૂએ રોજર ચિલિંજવર્થે પોતાનો અભ્યાસખંડ અને પ્રયોગશાળાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રયોગશાળા કંઇ અત્યારનો કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ઠીક ઠીક સંપૂર્ણ ગણે એવી સમૃદ્ધ નહોતી, પણ તેમાં રાસાયણિક સંશોધનમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવું એક યંત્ર અને ઓસડિયાં તેમ રસાયણોનું મિશ્રણ કરવાનાં સાધનો હતાં. પણ આટલી અલ્પ સામગ્રી વડે પણ પોતાના ઉદ્દેશ કેમ પાર પાડવા તે એ અનુભવી કીમિયાગરને બરાબર આવડતું હતું. ત્યારે આવા સોઇદાર અને અનુકૂળ મકાનમાં આ બન્ને વિદ્વાન પુરુષોએ પડાવ નાખ્યો. બન્ને જણ પોતપોતાના ખંડમાં પોતપોતાના ખાસ વિષયનું અધ્યયન મનન ચિંતન સ્વતંત્ર રીતે કર્યા કરતા, છતાં એક બીજાના ઓરડામાં જવાની સગવડ હોવાથી ને ઘરના માણસ જેવા બની ગયા હોવાથી બન્ને જણ એકબીજાના ખંડમાં આંટો મારી આવતા અને એમ એકબીજાની પ્રવૃત્તિનું કૌતુકપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતા.

આથી, આ જુવાન પાદરીની તબિયત સુધારી તેને પહેલાના જેવો તંદુરસ્ત બનાવી દેવા માટે અનેક સ્ત્રીપુરુષો જાહેર રીતે, ઘર આંગણે, તેમ મનમાં ખાનગી રીતે ઇશ્વરને જે અનેક પ્રાર્થનાઓ ફરી ફરીને કર્યા કરતા તે પ્રાર્થનાઓ પાછળનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે વિશ્વંભરે આ બધી સગવડ કરી આપી હતી. એમ આપણે અગાઉ સૂચવ્યું તેમ રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઇલના ઘણાખરા સમજદાર મિત્રો જે કલ્પના કરતા હતા તે છેક અર્થરહિત નહોતી. પણ મિ. ડિમ્સડેઇલ અને આ બેઠી બુઝર્ગ વૈદ વચ્ચેના સંબંધ વિષે આ શહેરનો એક બીજો સમુદાય હમણાં હમણાં થોડા વખતથી એક સ્વતંત્ર જ અભિપ્રાય ધરાવવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ હવે જણાવી દેવી જોઇએ. કોઇ અણઘડ લોકસમુદાય જ્યારે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ જોવા કે મત બાંધવા નીકળે છે ત્યારે તેને માટે છેતરાવાનો સંભવ ઘણો મોટો હોય છે છતાં, એ સમુદાય જ્યારે પોતાના વિશાળ ને ભાવોભર્યા અંતરની અંતઃસ્ફુરણા કે સહજોપલબ્ધિને આધારે કોઇ પણ મત બાંધે છે ત્યારે આવી રીતે એણે પ્રાપ્ત કરેલા નિર્ણયો એટલા ઊંડા અને અચૂક હોય છે કે તે કોઈ અતિમાનુષ સાધન દ્વારા પ્રકટ થએલા સત્ય જેવા બની જાય છે. જે લોકોની આપણે આહીં વાત કરીએ છીએ તેઓ રોજર ચિલિંજવર્થ પ્રત્યે પોતાને જે અણગમો હતો તે અણગમાના સમર્થનમાં ગંભીર રીતે રદિયો આપવો પડે એવી એક પણ હકીકત કે દલીલ રજૂ કરી શકે એમ નહોતા. ખરી વાત છે કે એ લોકોમાં એક બહુ જ બુઢ્ઢો કારીગર હતો ખરો, જે ત્રીસેક વરસ ઉપર સર થોમસ ઓવરબરીનું ખૂન થએલું તે વખતે લંડનમાં વસતો હતો. એ કારીગર એમ કહેતો હતો કે આ વૈદને પોતે એ વખતે ઓવરબરીપ્રકરણમાં સંડોવાએલા નામચીન જૂના ઇલમી જાદુગર દાકતર ફોરમેનના સાથમાં અત્યારે પોતે ભૂલી ગએલો એવા હાલ કરતાં કોઇ જુદા જ નામે જોએલો હતો. વળી બીજા બે ત્રણ માણસોએ એવી પણ ગર્ભિત વાત કહી કે આ કુશળ વૈદ રેડ ઇંડિયન લોકોના મુલકમાં કેદી હતો ત્યારે એ જંગલી પ્રજાના પુરોહિતોના મંત્રપ્રયોગોમાં ભાગ લઇને તેણે પોતાનું વૈદકનું જૂનું જ્ઞાન વધાર્યું હતું. હવે આ બધા જંગલી પ્રજાના પુરોહિતો તો જબરા જાદુગરો હતા અને ભૂતપ્રેતવિદ્યાની અંદરની પોતાની કુશળતાને બળે દેખીતી રીતે અસાધ્ય લાગતા એવા અનેક રોગો મટાડતા હતા. પણ મોટી સંખ્યાના માણસો—અને આ બધા માણસો એવી ઠાવકી બુદ્ધિના, અવલોકનશીલ, વ્યવહારકુશળ પુરુષો હતા કે બીજા વિષયોમાં એમના અભિપ્રાયો ખરેખર મૂલ્યવાન ગણાય એવા હતા—એમ કહેતા હતા કે શહેરમાં આવ્યા પછી, અને તેમાંએ ખાસ કરીને તો મિ. ડિમ્સડેઇલ સાથે એક જ મકાનમાં રહેવા માંડ્યા પછી રોજર ચિલિંજવર્થના દેખાવમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો ફેરફાર થયો છે. એ શહેરમાં આવ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં એનો દેખાવ શાન્ત, ચિંતનપરાયણ, અને પંડિતના જેવો હતો, પણ હવે એના

ચહેરામાં પોતે અગાઉ નહિ દીઠેલી એવી વિરૂપતા અને દુષ્ટતા જોવામાં આવતી હતી, અને એ વૈદને લોકો જેમ વધુ વધુ જોતાં તેમ આ વિરૂપતા અને દુષ્ટતા દૃષ્ટિને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જતી લાગતી. સામાન્ય પ્રાકૃત લોકોના મત પ્રમાણે તો એની પ્રયોગશાળાની અંદર જે અગ્નિ એ સળગાવેલો રાખતો હતો તે એ પાતાળલોકમાંથી લાવેલો હતો, અને તે અગ્નિમાં એ જે બળતણ નાખતો હતો તે પણ નરકલોકમાંથી આણેલું હતું, અને તેથી એ નરકલોકના બળતણના ધુમાડાની મેશથી એનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ શામળો પડતો જતો હતો.

આખી વાત સંક્ષેપમાં સમેટી લઈએ તો, લોકોના બહુ વિશાળ ભાગમાં એવો અભિપ્રાય ફેલાવા લાગ્યો કે, ખ્રિસ્તી જગતના સકળ યુગોમાં થઈ ગએલા વિશિષ્ટ પવિત્રતા ને સાધુતાવાળા બીજા અનેક પુરુષોની પેઠે રેવરંડ આર્થર ડિમ્સડેઇલ કને પણ શયતાન વારંવાર આવતો હતો, અથવા શયતાન પોતે આવતો ન હોય તો શયતાનનો કોઈ પ્રતિનિધિરૂપ બુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થ–નો વેશ લઈને તેને વળગી પડ્યો હતો. આ આસુરી પ્રતિનિધિને આ પાદરીના નિકટ સહવાસમાં આવીને એના અંતરમાં ઊંડે ઉતરવાની અને એ દ્વારા એના આત્મા સામે કાવતરું કરવાની અમુક મુદત માટે જાણે દેવી પરવાનગી મળેલી હતી. હવે આ રીતે પાદરી અને શયતાન વચ્ચે જે યુદ્ધ આરંભાએલું તેમાં વિજય કયા પક્ષને મળવાનો એ સંબંધમાં તો કોઈ પણ સમજદાર માણસને જરા પણ શંકા જેવું હોય જ નહિ એમ સૌ કહેતા હતા. આ ઝઘડામાં પાદરી જ નિઃશંક વિજય મેળવવાનો, અને એ વિજયને પરિણામે એનું આખું સ્વરૂપ જ પલટાઈને અત્યાર કરતાં વિશેષ ગૌરવશાળી બનવાનું એવી પણ આશાથી અને શ્રદ્ધાથી લોકો એ ઝગડાના પરિણામની વાટ જોવા લાગ્યા. દરમિયાન, વિજય સિદ્ધ કરતાં પૂર્વે એને જે મરણતોલ વેદનાનો ઘણું કરીને અનુભવ લેવો પડવાનો તેનો વિચાર કરતાં સૌને ખરે-ખર ખેદ થતો હતો.

અરેરે! આ બાપડા પાદરીની આંખોના ઊંડાણમાં જે ગમગીની અને ભયત્રસ્તતાના ભાવો જોવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે શયતાન સાથેનું એનું આ યુદ્ધ અત્યંત દારુણ નીવડતું જતું હતું અને તેમાં વિજય જ મળશે એવી કશી ખાતરી નહોતી.

૧૦

વૈદ અને તેનો દરદી

બુઝર્ગ રોજર ચિલિંજવર્થ એના સમસ્ત જીવન દરમિયાન પહેલેથી સ્વભાવે શાન્ત અને જોકે બહુ હેતાળ તો નહિ છતાં માયાળુ હતો, અને સંસાર સાથે-ના તેના સકળ વ્યવહારમાં વિશુદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો. અત્યારે તે મનમાં એમ સમજતો હતો કે પોતે જે અન્વેષણ આદર્યું છે તે કોઈ ન્યાયાધીશના જેટલી જ આકરી અને નિષ્પક્ષ પ્રમાણિકતાથી આદર્યું છે, અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તો જોકે માનવહૃદયના રાગદ્વેષો અને પોતાની જાત પ્રત્યે થએલા અન્યાયોનો પ્રશ્ન સંકળાએલો હતો, છતાં એવું કશું માનવ કે અંગત તત્ત્વ એમાં પરોવાએલું ન હોય અને ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તની અંદરની કેવળ કાલ્પનિક આકૃતિઓ ને રેખાઓ સાથે જે પોતે કામ કરી રહ્યો હોય એવી કેવળ સત્યપરાયણતાથી પ્રેરાઈને જ પોતે આ અન્વેષણ કરી રહ્યો છે એમ એ માનતો હતો. પણ આ અન્વેષણમાં એ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આ બુઢ્ઢા માણસને આ વિષયનો ભયંકર મોહ ઊપજતો ગયો. એક પ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિ કે સત્તાએ-સ્વરૂપે શાન્ત છતાં ભયંકર સત્તાએ–તેની આસ-પાસ ભરડો લઈ લીધો, અને એ સત્તાના સઘળા આદેશો એ પાર પાડી શક્યો નહિ ત્યાં સુધી આ ભરડામાંથી તેણે એને જરા પણ ચસકવા દીધો નહિ. કોઈ માણસ સોનું મેળવવા માટે જેમ ખાણમાં ઊંડે ઊંડે ખોદ્યા કરે, અથવા એથી વધારે ઉચિત ઉપમા આપીએ તો, કોઈ ચોરખોદિયો દટાએલા માણસની છાતી પર દાટવામાં આવેલો હીરો મેળવવા માટે જેમ તેની કબર ખોદ્યા કરે, જોકે એવા ખોદાણકામને અંતે તો એને કેવળ માનવશરીરના સડેલા પડાએલા અવયવો સિવાય બીજું કંઈએ મળવાનો સંભવ ન-હોય છતાં ખોદ્યા કરે, એવા ચોરખોદિયાની પેઠે તેણે હવે આ બાપડા પાદરીના અંતરને ખોદવા માંડ્યું. પાદરીના અંતરમાંથી પેલા ચોરખોદિયાની પેઠે એને જો કેવળ માનવ

શરીરના સરખા અવયવો જ જોઇતા હોય તો તો એના આત્માની સ્થિતિ ખરેખર દયાપાત્ર ગણાવી જોઇએ.

કેટલીક વાર તો આ વૈદની આંખમાંથી કોઇ ભઠ્ઠીના ઉપરના ભાગમાં જોવામાં આવે છે એવું અપશુકનિયાળ આસમાની તેજ ચમકતું નજરે પડતું હતું, એ તેજ ઉપરથી લાગતું હતું કે આ કાળા ખાણિયાને પોતાના ખોદકામમાં ઉત્તેજન આપે-પોતે જે વસ્તુ માટે આ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તે હાથ આવવાની એવી આશાદ્વારા તેને ઉત્તેજન આપે-એવાં કોઇક ચિહ્નો જે ભૂમિમાં તે એ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તેમાં સંભવ છે કે તેને મળી આવ્યાં હતાં.

'આ માણસને સૌ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યશાળી ગણે છે,' આવાં ચિહ્નો મળી આવેલાં તેથી કોઇક ક્ષણે તે સ્વગત બોલ્યો, 'દેખાવે પણ એ કેવળ ધર્મપરાયણ અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર લાગે છે, છતાં ગમે તો તેના પિતા તરફથી અથવા તો પછી માતા તરફથી તેને પ્રબળ પાશવતાનો વારસો મળેલો હોય એમ જણાય છે, માટે આ દિશામાં ચાલો આપણે આગળ જરા ઊંડું ખોદકામ કરીએ.'

પછી પાદરીના અલ્પપ્રકાશિત અંતરમાં લાંબી શોધ કરી એટલે એમાંથી એને માનવજાતિના કલ્યાણની ઉચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, ભૂતમાત્રના આત્મા પ્રત્યેની ઉભરાતી પ્રેમવૃત્તિ, વિશુદ્ધ ભાવનાઓ અને હૃદયભાવો, અધ્યયન મનનને અંતે પરિપુષ્ટ થએલી એવી નૈસર્ગિક ધર્મનિષ્ઠા-આવાં આવાં ઉચ્ચ સદ્‌ગુણોના સ્વરૂપમાં એને પુષ્કળ મૂલ્યવાન સામગ્રી મળી આવી, પણ આ ખણ અન્વેષકને મન તો આ સઘળું મહામૂલું સોનું કોડીનીયે કિંમતનું નહોતું લાગતું, એટલે આવી ઉચ્ચ સામગ્રી જ મળતાં એ હતાશ થઇને એ દિશામાંથી પાછો ફરતો અને કોઇ બીજે ઠેકાણેથી ફરી શોધ કરવી શરૂ કરતો. એની આ શોધ એ ચોરના જેટલી ચૂપકીથી કરતો-કોઇ ઓરડામાં મકાનધણી અધજાગતો અથવા તો કદાચ પૂરેપૂરી જાગ્રત અવસ્થામાં સૂતેલો પડ્યો હોય ત્યાં તફડંચી કરવા જનારો ચોર જેમ સાવચેત પગલે આજુબાજુએથી બધી જાણતની ચોકસાઈ રાખતો અંધારામાં કીમતી ફેંફસનો કાળજીપૂર્વક તપાસ કરે, એ મકાનધણી જે મહામૂલ્યવાન વસ્તુને પોતાની આંખના રતન સમાન ગણીને યત્નપૂર્વક સાચવી રહ્યો હોય તે જ વસ્તુ ઉઠાવી લેવા માટે આમ ભારે કાળજીપૂર્વક એ ચોર જેમ તપાસ કરે એવી રીતે આ માણસે પણ તપાસ કરવા માંડી. અને એણે આ પ્રમાણે પહેલેથી જ બરાબર સાવચેતી રાખેલી હોવા છતાં અવારનવાર પોતે ચાલતો હતો એ જમીનનતળિયાંથી અવાજ થતો હતો; એનાં વસ્ત્રો પણ એક બીજા સાથે ઘસાય તેથી તેનો સળવળાટ થતો, અને જ્યાં જવાનો પોતાને હક્ક નહતો એવી નિષિદ્ધ ભૂમિમાં પોતે જેને લૂંટવા માગતો હતો એ પુરુષના પર જ પોતાનો પડછાયો અણધાર્યો પડતો હતો. એટલે કે, મિ. ડિમ્સડેઇલના જ્ઞાનતંતુઓ એટલા બધા સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતા કે તે કોઇપણ વસ્તુની અસર સહજોપલબ્ધિના જેવી ત્વરાથી ઝીલી લેતા હતા, જાણે આત્મામાં કોઇ વિષયના જ્ઞાનનો એકાએક ઝબકારો થયો હોય એવી રીતે તે વસ્તુઓને સમજી લેતા હતા, અને તેથી આ વૈદ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં પોતાને નુકશાન કરે ને પોતાના સ્વાસ્થ્યને ક્ષુભિત કરે એવું કોઇક અનિષ્ટ વિરોધી તત્ત્વ પેઠું છે એવું આછું આછું ભાન તેને થઇ આવતું હતું. પણ સામી બાજુએ રોજર ચિલિંગવર્થ પણ એટલો જ સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ હતો: એને પણ પાદરીના જેવા જ ત્વરિત જ્ઞાનચમત્કારથી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ પ્રકટ થઇ જતી હતી: એટલે જ્યારે પાદરી એના તરફ ભયભીત દૃષ્ટિથી જોતો ત્યારે વૈદ, મિત્રની પેઠે માયાળુ, સંભાળ રાખનાર, સમભાવપૂર્વક તપાસ રાખનાર, અને છતાં બીજી વાતમાં જરા પણ વધુ પડતું માથું ન મારનાર સૌમ્ય પુરુષનું શાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને બેસી જતો.

છતાં, માંદા માણસમાં સ્વાભાવિક રીતે આવી જતી અમુક પ્રકારની રોગિષ્ઠ વિકૃત મનોદશાને લીધે મિ. ડિમ્સડેઇલ જો આખી માનવજાતને માટે વહેમીલો અને શંકાશીલ ન બની ગયો હોત, તો એ પાદરી આ પુરુષનું યથાર્થ સ્વરૂપ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઇ શક્યો હોત. પણ તે તો કોઇ પણ પુરુષને મિત્ર માની જ શકતો નહોતો, કોઇના પર પણ વિશ્વાસ રાખી જ શકતો નહોતો, એટલે જ્યારે એક માણસ એનો દુશ્મન થઇને એની પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે આ માણસ મારો

મિત્ર છે એમ જેમ એ કોઈને ઓળખી શકતો નહોતો તેમ આ માણસ મારો દુશ્મન છે એમ પણ એ પારખી શકયો નહિ. એટલે એ વૈદ વિશે એને થોડી ઘણી ગંધ આવવા છતાં એ તેની સાથે આગળના જેવો જ પરિચયભર્યો નિકટ સહવાસ રાખીને, રોજરોજ તેને પોતાના અભ્યાસખંડમાં આવકાર આપતો, અથવા પોતે એની પ્રયોગશાળામાં જતો, અને વિનોદ તેમ વૈવિધ્ય ખાતર નકામાં જાળાંઝાંખરામાંથી અકસીર દવા તૈયાર કરવામાં આવતી તેની આખી વિધિ ને પ્રક્રિયા અવલોકયા કરતો હતો.

એક દિવસ હાથ પર લમણો ટેકીને અને એ હાથની કોણી કબ્રસ્તાન ભણીની બારીના બારસાખ પર રાખીને પાદરી, રોજર ચિલિંગવર્થ કદરૂપા દેખાવના કેટલાક રોપાઓનું એ વખતે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

'ભલા વૈદરાજ,' એ રોપાઓ તરફ તિરછી નજરે જોઈને—આ પાદરીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે હમણાં હમણાં કોઈ મનુષ્ય કે કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ તરફે જોવું હોય તો તેના તરફ તે સામે મોઢે સીધી નજરે જવલ્લે જ જોતો હતો, અને કેવળ તિરછી નજર જ તેના ભણી કરતો હતો, એટલે એવી તિરછી નજરે જોઈને—તેણે પૂછયું. 'આવાં પોચાં પાંદડાંવાળી આ વનસ્પતિ તમે કયાંથી લાવ્યા ?'

'કેમ વળી, આ બાજૂના કબ્રસ્તાનમાંથી જ,' પોતાનું નિરીક્ષણકાર્ય ચાલુ રાખીને વૈદે જવાબ આપ્યો. 'આ જાતનાં ઝાંખરાંનો મને પોતને પણ આ પહેલી જ વારનો પરિચય થાય છે. અત્યાર પહેલાં મેં આવા રોપા કદી જોયા નહોતા. પેલી નામનિશાન વગરની કબર પરથી મને તે મળી આવ્યા. એ મૃત પુરુષના સ્મરણમાં પોતાની મેળાએ જ તેના સ્મૃતિલેખનું કામ કરવા નીકળી પડેલા આ વિરૂપ ઝાંખરાં સિવાય બીજું કશું ઊભું કરેલું જણાતું નથી. આ ઝાંખરાં એના અંતરમાંથી ઊગી નીકળ્યાં છે, અને મને લાગે છે કે એના અંતરમાં કોઈ ભયંકર ગુપ્ત વાત જીવનભર રહેલી અને મરતાં સુધીમાં એણે તે કોઈને જણાવેલી નહિ તેથી મૃત્યુ સમયે પણ તેના શબની સાથે જ આ કબરમાં જ તે દટાઈ રહેલી તેને આધારે પોતાના આ બેડોળ દેખાવદ્વારા એ ઝાંખરાં દર્શાવી રહેલ છે.'

'કદાચ તેને એ ગુપ્ત વાત કોઈને જણાવવાની તો ઉત્કટ ઇચ્છા હશે,' મિ. ડિમ્સડેલે કહ્યું, 'પણ બીચારો જણાવી શકયો નહિ હોય.'

'કેમ નહિ જણાવી શકયો હોય ?' વૈદે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'સમસ્ત પ્રકૃતિ પાપની કબૂલાત કરવા માટે સૌને પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે, એટલી બધી પ્રબળ રીતે પ્રેરી રહી છે કે એ માણસે પોતાની વાત જીવનાં ન જણાવી તો એણે અપ્રકટ રાખેલા એ ગુનાને હવે પ્રકટ કરી દેવા માટે આ કાળાં ઝાંખરાં તેના અંતરમાંથી ઊગી નીકળ્યાં છે—આમ પ્રકૃતિ કોઈ નહિ તો કોઈ રૂપમાં અચૂક રીતે ગુપ્ત વાત જાહેર કરવાને સૌને પ્રેરી રહી છે, છતાં એ કેમ નહિ જણાવી શકયો હોય ?'

'એ, બધી તો, મહેરબાન, તમારી કલ્પનાની ભ્રમણા છે,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'મને જે લાગે છે તે સાચું હોય તો તો, માનવહૃદયમાં દટાઈ રહેલી ગુપ્ત વાત, ગમે તો પ્રકટ શબ્દો દ્વારા અથવા કોઈ પ્રતીક કે મૂર્તિના સૂચનદ્વારા જાહેર કરવા માટે ઇશ્વરી દયા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં તાકાત નથી. કોઈ મહા દયાળુ ભગવાન પાસે જ આવાં હૃદયો પોતાની ગુપ્ત વાત ખુલ્લી કરી શકે. બીજા કોઈ આગળ તે કદી ઉઘાડી જ ન શકે. આવી ગુપ્ત વાત પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવાનો ગુનો કરનારાં હૃદયોને તો એવી વાત, સમસ્ત વિશ્વની સકલ ગૂઢ વસ્તુઓનું રહસ્ય પ્રકટ થવાનો અંતિમ દિવસ આવે ત્યાં સુધી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ બળપૂર્વક પોતાના અંતરમાં દાટી રાખવી પડે છે, અને એ અંતિમ દિવસે બધી ગુપ્ત વાતો પ્રકટ થવાની એમ જે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રગ્રંથમાં લખેલું છે તેનો અર્થ પણ માનવીઓના વિચારો અને કાર્યોનું તે દિવસે જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે એ બદલ એમને સૌને સજા કરવાના આશયથી થવાનું એવો પણ એ શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ હું પોતે તો કરતો નથી. એવો અર્થ કરવો એ તો એ શાસ્ત્રવચનોને બહુ જ છીછરી દૃષ્ટિએ જોવા બરાબર ગણાય. ના, આવું જે પ્રકટીકરણ થવાનું તે તો આ બાબતમાં મારી કોઈ ભારે સમજફેર ન થતી હોય તો, આપણા જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થાય અને પોતે એ રહસ્ય કળી શકે એવી

ઇચ્છા રાખનારાં અને એને માટે ત્યાં સુધી સતત રાહ જોઈ રહેલાં સઘળાં સમજદાર પ્રાણીઓની બુદ્ધિને સંતોષ આપવા ખાતર થવાનું. આ જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય ઊકેલવા ને સ્પષ્ટ કરવા માટે સઘળાં મનુષ્યોનાં હૃદયના જ્ઞાનની જરૂર પડવાની, એટલે તેમની પાસેથી પોતાની ગુપ્ત વાતો જણાવી દેવાની માગણી કરવામાં આવશે. અને હું તો વિશેષમાં એમ પણ માનું છું કે તમે હમણાં જણાવી એવી ક્ષુદ્ર અધમ ગુપ્ત વાતો પોતાની અંદર સંઘરી બેઠેલાં હૃદયો એ અંતિમ દિવસે પોતાની એ બધી થાપણ રજૂ કરવામાં તે કંઈ અનિચ્છાએ કે આનાકાનીથી નહિ, પણ અકથ્ય આનંદ સાથે એ બધું તેઓ ઠાલવવાનાં.'

'એમને જો એ વાત જણાવતાં એટલો બધો આનંદ થતો હોય તો પછી આંઈ અત્યારે જ કાં નહિ જણાવી દેતાં હોય?' પાદરી ભણી સ્વારસ્યપૂર્વક તિરછી નજર કરીને રોજર ચિલિંગવર્થે પૂછ્યું. 'આવી અકથ્ય નિવૃત્તિનો લહાવો એ પાપી ચિત્તો જલદી જલદી શા માટે નહિ લેતાં હોય?'

'મોટે ભાગે તો તેઓ એ લહાવો લે જ છે,' જાણે દુઃખનો જબરો સણકારો થયો હોય એવી રીતે પોતાની છાતી જોરથી દાબીને પાદરીએ કહ્યું. 'મારી આગળ કેટલાંએ માણસોએ દોષનિવેદન કર્યું છે, અને તે પણ કેવળ મરણપથારીમાં જ નહિ, પણ કેટલાંક શરીરે સમર્થ અને ઘણે નામાંકિત હતાં એવા દિવસોમાં કર્યું છે. અને પોતાનાં પાપોનો એ રીતે નિખાલસ એકરાર કર્યા પછી એ પતિત માનવબન્ધુઓને ફરી નિરાંત અને છુટકારાનો અનુભવ થએલો મેં જોયો છે! એ વખતે તો જાણે તેઓ લાંબા વખત સુધી કોઈ કોટડીમાં ગોંધાઈ રહ્યાં હોય, અને તેથી પોતાના જ બહાર કાઢેલા શ્વાસની એ કોટડીમાં જમા થએલી હવાથી ગૂંગળાઈ ગયાં હોય, અને એવી કોટડીમાં લાંબો વખત રહ્યા પછી આખરે ખુલ્લી તાજી હવાનો દમ લેવાની જાણે એમને તક મળતી હોય, એટલો બધો આનંદ એમને થતો હતો. અને એવો આનંદ થાય એમાં નવાઈ પણ શી? ધારો કે કોઈ માણસે ખૂન કર્યું હોય, તો એ અભાગિયો ખૂની, પોતે ખૂન કરેલા માણસના મુડદાને જગતને એનું જે કરવું હોય તે કરે એવા વિચારથી એકદમ બહાર ફેંકી ન દેતાં પોતાના હૃદયમાં દાટી રાખવાનું પસંદ શા માટે કરે?'

'છતાં કેટલાક માણસો પોતાની ગુપ્ત વાત એવી જ રીતે પોતાના હૃદયમાં દાટી રાખે છે.' વૈદે શાન્તિથી કહ્યું.

'ખરું; એવા માણસો જરૂર હોય છે.' મિ. ડિમ્સડેઈલે ઉત્તર આપ્યો. 'પણ એમ કરવાને એમને કેટલાંક સહેલાઈથી સમજાય એવાં સ્પષ્ટ કારણો હોય છે. પણ એ પ્રકારનાં કારણોની વાત હાલ તરત જવા દઈએ તોપણ એમ કરવાનું એક પ્રબળ કારણ તો કદાચ એ હોય છે કે એમની પ્રકૃતિ જ અબોલ હોય છે, એટલે તેઓ એ વાત ઉચ્ચારી શકતા નથી. અથવા—આપણે એવું પણ અનુમાન ન કરી શકીએ? કે—એ માણસો પતિત ને અપરાધી હોવા છતાં એમના ચિત્તમાંથી ઈશ્વરના મહિમા અને માનવીના કલ્યાણની ધગશ કંઈ ઓછી થએલી હોતી નથી, તેથી મનુષ્યોની આગળ પોતાની જાતને અધમ કે ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં બતાવતાં તેમનો જીવ ચાલતો નથી: કેમકે પોતાની જાતને એવા ખરા સ્વરૂપમાં બતાવે તો પછી તે પળથી માંડીને કોઈ પુણ્ય શુભકાર્ય તેમને હાથે થઈ શકતું નથી તેમ ભૂતકાળનું અનુચિત કાર્ય અગાઉ કરતાં પણ વધારે સારી સેવા બજાવીને ધોઈ નાખવાનો અવકાશ પણ તેમને માટે પછી રહેતો નથી. એટલે પછી તેઓ, પોતાના અંતરમાં આમ કરવાથી અકથ્ય યાતના થતી હોવા છતાં, અંદરથી એમનાં હૃદય આખાં ને આખાં અનીતિ, અન્યાયથી કલંકિત બનવ્યાં હોય અને એ અનીતિ અન્યાયમાંથી તેમને છૂટવું હોય તોપણ કેમે કરતાં છૂટી શકતા ન હોય તેવાં; ઉપરથી તો તાજા જ પડેલાં બરફનાં જેવો સ્વચ્છ, ને શુભ્ર દેખાવ ધારણ કરીને જ પોતાના માનવબંધુઓના સમૂહમાં વિચરે છે.'

'એવા માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યા હોય છે,' રોજની ઢબ કરતાં જરા વિશેષ ભાર મૂકીને પોતાની તર્જનીથી જરા ચેષ્ટા કરીને રોજર ચિલિંગવર્થે કહ્યું. 'એમને જે ખરી રીતે લાગેલો હોય છે તે જાહેરમાં સ્વીકારતાં એ લોકો ડરે છે. માનવજાતિને માટે પ્રેમ અને ઈશ્વરની સેવા કરવાની ધગશ એ બધું એમના હૃદયમાં ખરેખર હશે કે કેમ એ તો કોણ જાણે, પણ

આટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમના પાપે એમનાં હૃદયમાં વસી રહેલાં કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વોને બહાર કાઢી જગતમાં રોપ્યાં છે, અને ત્યાં પછી એને અધમસંતતિનો મોટો ફાલ આવવાનો છે. અને એ લોકો જો ખરેખર ઇશ્વરનો મહિમા જાળવવા ને વધારવા માગતા હોય તો એમણે પોતાના ભ્રષ્ટ હાથ આકાશભણી કદી ઊંચા કરવા નહિ! એમને જો પોતાના માનવબંધુઓની સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય, તો પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આત્માવમાનના કરીને એમણે પાપ ને દુરાચારથી માનવીનો અંતરાત્મા કેટલો દુભાય છે અને એ અંતરાત્માનું સામર્થ્ય કેટલું ઉગ્ર અને વાસ્તવિક છે તે પોતાની જ જાતના દૃષ્ટાંતથી બતાવીને માનવજાતિની પ્રથમ સેવા તો કરવી જોઇએ. તમારા જેવો શાણો અને ધર્મપરાયણ મિત્ર શું મને એમ માનવાનું કહેશે કે ઇશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે એવા સત્ય કરતાં ખોટો ડોળ કે દેખાવ એ વધારે સારી વસ્તુ હોઇ શકે–એથી ઇશ્વરનો મહિમા વિશેષ જાળવી ને વધારી શકાય, અથવા એથી માનવજાતિનું હિત વિશેષ સાધી શકાય? ના, ના. એવું હોઇ જ ન શકે. મારી વાત ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે એવો વિચાર ધરાવનારાં માણસો આત્મવંચના જ કરી રહ્યાં છે.'

'એમ પણ હોય,' પોતાને અપ્રસ્તુત કે અપ્રિય લાગતી ચર્ચા ઉડાડી મૂકવી હોય ત્યારે એ દાખવનો એવો ઉદાસીનતાનો ભાવ દાખવીને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું. ખરેખર, પોતાની આવેશમય પટુકરણ પ્રકૃતિને ક્ષુબ્ધ કરે એવો કોઇ પણ વિષય નીકળ્યો હોય તો તેમાંથી છટકી જવાની એનામાં દાબજરજવાળી શક્તિ રહેલી જ હતી. 'પણ હવે હું મારા સુનિષ્ણાત વૈદરાજને પૂછવા માગું છું કે એમની માયાળુ માવજતથી આ દુર્બળ કાયાને ખરેખર કંઇ લાભ થયો એમને લાગે છે કે નહિ?'

રોજર ચિલિંજવર્થ આનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં તો એ બન્ને જણે કોઇ નાનકડા બાળકના સ્પષ્ટ ઉન્માદભર્યા ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ પડખેના કબ્રસ્તાનમાંથી આવતો સાંભળ્યો. એટલે પાદરીએ સહજ પ્રેરણાથી પોતે બેઠો હતો તે ખુલ્લી બારીમાંથી નજર કરી–સમય ઉનાળાનો હતો તેથી બારી ખુલ્લી જ રાખી હતી–તો તેણે હેસ્ટર પ્રાઇન અને નાનકડી પર્લને આંગણાને વાંધીને જતી કેડી પર ચાલતાં દીઠાં. એ ઉનાળાને દિવસ જેવો ખુશનુમા દેખાતો હતો તેવી જ આ પર્લ પણ ખુશનુમા ને રમતિયાળ દેખાતી હતી, પણ અત્યારે એનું ચિત્ત આડાઇભર્યા ટીખળને રવાડે ચડી ગયું હતું, અને એનું ચિત્ત આવે રવાડે ચડી જતું ત્યારે તે માનવ સંસર્ગ કે સમભાવના વર્તુલમાંથી એકદમ બહાર નીકળી આવતી હતી. અત્યારે તે કશા પણ પૂજ્યભાવ વગર એક કબર ઉપરથી બીજી કબર ઉપર ઠેકડા મારવા લાગી હતી. આમ ઠેકડા મારતી મારતી તે કોઇ મરહૂમ મહાપુરુષની કબર પર સ્મૃતિલેખરૂપે મૂકેલી એક પહોળી સપાટ શિલા પર આવી–આ શિલા કદાચ ખુદ આઇઝેક જ્હોનિસનની જ હોય– અને ત્યાં આવીને તે નાચવા લાગી. એની માએ તેને કંઇક સભ્યતાપૂર્વક વર્તવાની આના તેમ આજીજી કરી તો તેના જવાબમાં તેણે એ કબરની પડખે ઊગેલા એક ઊંચા ઝાડ ઉપરથી ઝીણાં ઝીણાં કાંટાવાળાં ફળ લીધાં. આવાં ફળ ખોબો ભરીને લઇને પોતાની માની છાતીને શણગારી રહેલા પેલા દિગ્ગોડિયા અક્ષરની કિનાર પર મૂક્યાં, એટલે એના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કાંટાળાં ફળ કેમે ઉખેડી શકાય નહિ એવા રૂપમાં ચોંટી ગયાં. હેસ્ટરે પણ પછી તે ઉખેડવાની દરકાર કરી નહિ.

દરમિયાન રોજર ચિલિંજવર્થ પણ એ બારી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, એટલે એણે ભયંકર સ્મિત કરીને નીચે જોયું.

'એ છોકરીના માનસબંધારણમાં કશું નિયમન કે સત્તા માટેનો કશો માનભાવ નથી, તેમ માનવ સંસ્થાઓ અને અભિપ્રાયો–એ સાચાં હોય કે ખોટાં હોય તોપણ એકે સ્વરૂપમાં તેને એને માટે કશી પરવા નથી,' તેણે જાણે સ્વગત બોલતો હોય એવી રીતે પોતાના સાથીને કહ્યું. 'એક દિવસ મેં એને સ્પ્રિંગલેનની અંદરના ઢોરો મારેના પાણીના હવાડામાંથી પાણી લઇને ખુદ સૂબા સાહેબ સામે તે પાણી ઉડાડતી જોએલી. આ છોકરી તે કેવી હશે? શું આ બિચારું સર્વથા દુષ્ટ જ હશે? એનામાં શું સ્નેહવૃત્તિ જેવું કંઇ હશે ખરું? એના જીવનમાં કોઇ નિયામક તત્ત્વ જેવું શોધી શકાય ખરું?'

'નિયમભંગના સ્વાતંત્ર્ય સિવાય બીજું કશુંય તત્ત્વ શોધી શકાય નહિ,' જાણે આ બાબત પોતાના મનમાં જ

ચર્ચતા હોય એવી શાન્ત સ્વસ્થ રીતે મિ. ડિમ્સડેઇલે જવાબ આપ્યો.

એ છોકરી આમની આ વાતચીતનો અવાજ ઘણું કરીને સાંભળી ગઇ. કેમકે વિનોદ ને સમજભર્યું એક તેજસ્વી છતાં તોફાની સ્મિત કરીને તેણે આ બારી ભણી ઊંચે નજર કરી અને પેલા કાંટાવાળું એક ફળ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પર તાકીને માર્યું. આ નાનકડા અસ્ત્ર આગળ એ નાજુક હૃદયના પાદરીસાહેબ તો ડરીને પાછા હઠી ગયા. એની આવી ભયભીત અવસ્થા કળી જતાં પર્લે અત્યંત આનંદના આવેશમાં પોતાના નાનકડા હાથે તાળીઓ પાડવા માંડી. પર્લની પેઠે હેસ્ટર પ્રાઇને પણ આ વખતે અનાયાસે ઊંચે જોયું, અને એ રીતે જુવાન તેમ વૃદ્ધ એવા આ ચારે જણ એકબીજાને મૂંગાં મૂંગાં જોઇ રહ્યાં. પણ સૌ એમ શાન્ત રીતે જોઇ રહ્યાં હતાં. ત્યાં છોકરી મોટેથી ખડખડાટ હસી પડી, અને પછી બોલી ઉઠી, 'ચાલ ચાલ, બા! હવે ચાલ ઝટ, નહિ તો પેલો શયતાન તને પણ પોતાના પંજામાં સપડાવી દેશે! પાદરીને તો એણે પોતાના પંજામાં ક્યારનો સપડાવી દીધો છે. માટે ચાલ ચાલ ઝટ, નહિ તો તને પણ સપડાવી દેશે! પણ ગમે એમ કરે તોયે એ નાનકડી પર્લને તો કદી સપડાવી શકવાનો જ નહિ એ ચોક્કસ!'

જાણે આંહીં દટાએલી આગલી પેઢી સાથે પોતાને કંઇ લેવા દેવા ન હોય, તેમ તેની સાથે પોતાનો કોઇ પ્રકારનો સજાતીયતા કે સમાનતા ન હોય એવી રીતે, આ મરી ગએલાં માણસોના નાના નાના ટેકરા પર સ્વચ્છંદી રીતે નાચતા, કૂદતાં, ઠેકડા મારતાં પોતાના માને તે ત્યાંથી ખેંચી ગઇ. એના આ સ્વચ્છંદી સ્વરૂપ ઉપરથી તો એવું લાગતું હતું કે જાણે તેનું સર્જન કોઇ અભિનવ તત્ત્વોમાંથી તાજું કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે તેની આવી આવી મધળી વિચિત્રતાઓને દોષ કે અપરાધરૂપ ન ગણતાં, જાણે તે પોતે જ પોતાની નિયામિકા હોય એમ, તેને અનિવાર્ય રીતે જ પોતાનું જીવન પોતાને ફાવે તેમ ગાળવા દેવું પડે એવું હતું.

'જુઓ પેલી બાઇ' જાય,' થોડા વિરામ બાદ મૂળ વાત પાછી શરૂ કરીને રોજર ચિલિંગવર્થે કહ્યું, 'હવે એ બાઇના દોષો તો જે હોય તે ખરા, પણ તમે જેને અસહ્ય ગણો છો એવી ગુપ્ત પાપાચરણની અગમ્યતા તો તેનામાં નથી જ. પોતાની છાતી પર એ હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરવાથી હેસ્ટર પ્રાઇનની સ્થિતિ ઓછી દુઃખમય છે એમ શું તમે માનો છો?'

'ખરેખર, હું એમ જ માનું છું,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'છતાં એની વાતનો ખરો ઉત્તર તો એ જ આપી શકે, હું નહિ. એના મુખ પર મેં એવા દુઃખના ભાવ જોએલા કે જે મારે જોવા ન પડયા હોત તો સારું એમ મને લાગે છે. પણ છતાં, આવું દુઃખ સઘળું પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં સંતાડીને દાબી રાખવું પડે તેના કરતાં તો એ દુઃખ ભોગવનારને આ અનાથ અભાગી હેસ્ટરની પેઠે પોતાનું દુઃખ ખુલ્લે ખુલ્લું પ્રકટ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હોય તો તે એને માટે અવશ્ય વધારે સારું જ થઇ પડે એમ મને તો લાગે છે.'

એ વાતચીતમાં વળી ફરી પાછો વિરામ આવ્યો, અને વૈદ પોતે એકઠા કરેલા રોપાઓની નવેસરથી તપાસ કરીને વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

'હમણાં થોડી વાર પહેલાં,' આખરે તે બોલ્યો, 'તમારી તબિયત વિષે તમે મારો અભિપ્રાય પૂછતા હતા, ખરું ને?'

'હા, હું પૂછતો હતો,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો, અને ખરેખર તમે તમારો અભિપ્રાય જણાવશો તો મને આનંદ થશે, પણ મારી તમને વિનંતી છે કે, જીવન કે મરણ જે હોય તે તમારે નિખાલસ રીતે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી નાખવું.'

'ભલે, ત્યારે કશા સંકોચ વગર ખુલ્લે ખુલ્લું સાદા સરળ શબ્દોમાં તમને કહી નાખું.' વૈદ પણ પોતાના એ રોપાનું કામ કરતાં કરતાં છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલ ઉપર સાવચેતીભરી નજર રાખીને વદે કહ્યું. 'તમારો રોગ કોઇ વિચિત્ર જાતનો છે—એટલે કે એનું સ્વરૂપ વિચિત્ર છે અથવા એનાં જે કંઇ ચિહ્નો ને લક્ષણો મારી આગળ પ્રકટ થયાં છે તેટલા પૂરતું એનું બાહ્ય સ્વરૂપ વિચિત્ર છે એવું કંઇ હું કહેવા માગતો નથી. મહાશય, તમને હું રોજ રોજ જોયાં કરું છું, અને આજ મહીનાઓથી તમારા આ સ્વરૂપનાં લક્ષણોની હું તપાસ કર્યા કરું છું, એટલે તમે ભારે મંદવાડ ભોગવી રહ્યા છો એમ મને લાગે છે, પણ છતાં તમારો એ મંદવાડ

એવો ભારે નથી કે કોઈ વૈદને એ મંદવાડની બધી હકીકત જણાવવામાં આવે અને તે બરાબર ધ્યાન રાખે તો તમને સાજા કરવાની બાબતમાં એ સર્વથા નિરાશ બની જાય. પણ,-પણ-શું કહેવું-મારી વાત તમને કેમ સમજાવવી-તે સૂઝતું નથી. પણ વાત એમ છે કે તમારો રોગ હું જાણતો હોઉં એમ મને લાગે છે, અને છતાં હું તે જાણતો નથી.'

'આ તો તમે રહસ્યમય ભેદી સમસ્યાના જેવી ભાષા વાપરવા માંડી, પંડિતરાજ,' બારી બહાર તિરછી નજરે જોઈને એ ફીકા પાદરીએ કહ્યું.

'ત્યારે વધુ સ્પષ્ટ ભાષામાં કહું તો,' વૈદે આગળ બોલવા માંડયું, 'અને આવી સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવા માટે હું તમારી માફી ચાહું છું,-જો આવા વિષયમાં માફીની જરૂર રહેતી હોય તો માફી ચાહું છું. ત્યારે હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું. હું તમારો મિત્ર છું. ભગવાનની સાક્ષીએ તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ને આયુષ્યની જુમ્મેદારી મને સોંપવામાં આવી છે, તો એ મૈત્રી ને એ જુમ્મેદારીના સંબંધે હું તમને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ રોગની રજેરજ હકીકત તમે મારી આગળ જેવી છે તેવી જણાવી દીધી છે, એનાં કારણો લક્ષણો વગેરે સઘળું તમે નિખાલસ રીતે ખુલ્લું કરી દીધું દીધું છે?'

'એમાં વળી સવાલ જ શો?' પાદરીએ પૂછયું. 'વૈદને બોલાવીને પછી ઘાને સંતાડવા બેસવું એ તો ખરેખર બાલિશતા જ કહેવાય!'

'ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ રોગની રજેરજ હકીકતથી હું વાકેફ છું, ખરું ને?' પાદરીના મુખ પર પોતાની તીવ્ર સમજથી ચમકતી એકાગ્ર દૃષ્ટિ ઠેરવીને રોજર ચિલિંગ્વર્થે વિચારપૂર્વક કહ્યું,' ભલે! પણ એક બીજી વાત જે માણસને કેવળ બાહ્ય શારીરિક વ્યાધિની જ હકીકત કહી હોય તે ઘણીવાર પોતાને જે રોગ મટાડવા માટે રાખવામાં આવ્યો હોય તે રોગની અડધી જ વાત જાણવા પામે છે. આપણે શારીરિક વ્યાધિને મનુષ્યના અંતર જીવન સાથે ક્યાંયે સંબંધ વગરની સર્વથા સ્વયંપર્યાપ્ત અને નિરાળી વસ્તુ ગણીએ છીએ, પણ ઘણીવાર એવું બને છે કે એ શારીરિક વ્યાધિ તો માનસિક દેહને જે રોગ થએલો હોય તેના કેવળ બાહ્ય લક્ષણ રૂપ જ હોય છે

મારા અત્યારના શબ્દોમાં તમને કંઇ માઠું લાગે એવો આભાસ થાય તો ફરીથી તમને વિનંતિ કરું છું કે મને માફ કરશો. પણ મહાશય, મેં જગતમાં જેટલાં માણસો જોયાં છે તે સૌમાં તમારું શરીર તમારા આત્મા સાથે સૌથી વિશેષ નિકટ સંબંધથી જોડાએલું, ઓતપ્રોત થઇ ગએલું, એકરૂપ બની ગએલું-જે આત્માના સાધન તરીકે એ શરીર વ્યવહાર કરે છે તે આત્મા સાથે જાણે એકરૂપ બની ગએલું—મને લાગ્યું છે.'

'ત્યારે હવે તમને વધુ પૂછવા જેવું રહેતું નથી,' પોતે બેઠો હતો તે ખુરશી ઉપરથી કંઇક ઉતાવળે ઊઠતાં પાદરીએ કહ્યું. 'કેમકે તમે કંઇ આત્માની દવા તો રાખતા નથી એ હું જાણું છું.'

એટલે તમારા આત્માનો વ્યાધિ,' પાદરી આમ વચ્ચે બોલી ઊઠયો તેના શબ્દો પર લક્ષ ન આપતાં અને તેની કૃશ થઇ ગએલી અને ફીકા પડી ગએલા ગાલવાળી કાયા સામે પોતાનું ઠીંગણું, સામળું અને કઢંગું શરીર ખડું કરીને ઊભા રહી, પોતાના મૂળ અવાજમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના રોજર ચિલિંગ્વર્થે આગળ બોલવા માંડયું.-' તમારા આત્માનો વ્યાધિ, અથવા તો એમ કહીએ કે તમારા આત્માનો આળો ભાગ, તમારા સ્થૂળ શરીરમાં વગર વિલંબે યોગ્ય સ્વરૂપે વ્યક્ત થયા વગર રહેતો નથી. તો તમારો વૈદ તમારા શારીરિક વ્યાધિને નાબુદ કરે એમ તમે ખરેખર ઇચ્છો છો? જો ઇચ્છતા હો તો, જ્યાં સુધી તમારા આત્માના વ્રણને કે પીડાને પ્રથમ ખુલ્લી કરો નહિ ત્યાં સુધી એ શારીરિક વ્યાધિ શી રીતે નાબુદ થઇ શકે?'

'ના, તારી આગળ નહિ! કોઇ દુન્યવી વૈદ આગળ તો નહિ જ!' વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગ્વર્થ ભણી એક પ્રકારની વિકરાળતાથી ચમકતી આંખે નજર કરીને મિ. ડિમ્સડેઇલ આવેશપૂર્વક બોલી ઊઠયો. 'ના, તારી આગળ નહિ! પણ આ વ્યાધિ જો આત્માનો જ હોય, તો આત્માના અનન્ય વૈદને જ હું શરણે જઇશ! એને જો મોજ આવે તો ખુશીથી સાજો કરે, અને નહિ તો ભલે એ મારી નાખે! પોતાની ન્યાયી અને શાણપણભરી દૃષ્ટિથી એને મારું જેમ ઠીક લાગે તેમ એ ખુશીથી કરે! પણ આવી બાબતમાં માથું મારનારો તું કોણ?

એક ભારે ગુપ્ત હકીકત એની આગળ ખુલ્લી કરીને જબરો રહસ્યસ્ફોટ કરી દીધો હતો. એ સત્તા સ્વર્ગીય હતી કે કોઈ અન્યપ્રદેશવાસી હતી એ વસ્તુ પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કંઈ ખાસ અગત્યની નહોતી. એ ગુપ્ત હકીકતના જ્ઞાનની મદદથી મિ. ડિમ્સડેલના તે દિવસ પછીના સમસ્ત વ્યવહારમાં એ પાદરીનું કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ કે વર્તન જ નહિ પણ તેનો અંતરતમ આત્મા પણ તેની આંખો આગળ ખડો થઈ જતો લાગતો હતો, એટલે તે પછી એ પાદરીની એકેએક ક્રિયા કે ચેષ્ટાને પૂરેપૂરી જોઈ ને સમજી શકતો હતો. ત્યારથી પછી તે આ લાચાર પાદરીના આંતર જગતનો કેવળ પ્રેક્ષક જ નહિ પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પણ બની ગયો હતો. એ હવે તેને ઇચ્છે તેમ રમાડી શકતો હતો. ધારો કે એને તેના અંતરમાં વેદના જગવવાની ઇચ્છા થઈ હોય. તો એ કામ એને માટે હવે સાવ સહેલું હતું, કેમકે પાદરી તો આઠે પહોર યાતનાના યંત્ર ઉપર જ ઊભો હતો. એટલે એ યંત્રની કઈ કળ ચલાવવી એટલી જ માહિતીની જરૂર હતી, અને વૈદને એ માહિતી તો બરાબર મળી ગઈ હતી. ધારો કે તેને અણધારી બીતિથી ભડકાવી મૂકવાની એને ઇચ્છા થઈ આવી. તો હાં, એ કામ પણ એને માટે સાવ સહેલું હતું, કેમકે જાદુગરની ઇલમની લકડી જરાક હવામાં વીંઝી કે તરત જ પાદરીની પાસે ભયંકર ભૂત ખડું થતું, એક જ નહિ પણ હજારો ભૂતો મૃત્યુ કે મૃત્યુ કરતાં વધારે ભયંકર એવી નામોશીનાં અનેક રૂપો ધારણ કરીને રોજ મળીને એ પાદરીને ઘેરી વળતાં અને આંગળીઓની ઇશારત વડે તેની છાતીને ચીંધતાં.

આ બધું એવી ઉસ્તાદીથી અને એવી સૂક્ષ્મ કરામતથી કરવામાં આવતું હતું કે પાદરીને જોકે કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાને સતત રીતે નિરખી રહ્યું છે એવું ભાન તો અખંડ રીતે રહ્યા કરતું, છતાં એ દુષ્ટ સત્ત્વનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું તે એ જાણવા પામતો નહિ. અલબત્ત, એ વૃદ્ધ વૈદની વિરૂપ આકૃતિ તરફ એ સંશયપૂર્વક, ભયપૂર્વક,–કેટલીક વાર તો તિરસ્કારજન્ય અભાવ અને કટુતાભરી નજરે–જોતો હતો. પાદરીની દૃષ્ટિએ એની ચેષ્ટાઓ, એની ગતિ, એની ભૂખરી દાઢી, એનાં નાનાંમાં નાનાં ને તુચ્છમાં તુચ્છ કાર્યો, એનાં વસ્ત્રોની ઢબછબ પણ ભારે અળખામણાં લાગતાં હતાં. અને એ ઉપરથી જ એ પાદરીના અંતરમાં તેને માટે કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો–જાતે કબૂલ ન કરી શકે એવો કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો–એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતું હતું. આવા અવિશ્વાસ અને અણગમાને માટે મિ. ડિમ્સડેલ કશું ચોક્કસ કારણ આપી શકે એમ નહોતું, અને પોતાના અંતરમાં એક ક્ષત સડ્યા કરે છે ને પોતાના સમસ્ત હૃદયને તેનું ઝેર વિકૃત બનાવી મૂકે છે એ વાતનું તેને ભાન હતું, એટલે આ અવિશ્વાસ ને અણગમો પણ એ જ ઝેરનું પરિણામ છે એમ તેણે માની લીધું. એટલે રૉજર ચિલિંગવર્થ પ્રત્યે આવી દુર્વૃત્તિ રાખવા માટે તેણે પોતાના અંતરને ઠપકો આપ્યો, આવી સાહજિક દુર્વૃત્તિનાં ચિહ્નો પરથી તેણે જે ચેતવણી અને શિખામણ લેવી જોઈતી હતી તે વિશે તેણે ઉપેક્ષા બતાવી, અને એ દુર્વૃત્તિને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું કરવા લાગ્યો. અલબત્ત, દુર્વૃત્તિને તે નિર્મૂળ તો ન કરી શક્યો, પણ એ નિષ્ફળતાને કારણે એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જ તેણે એ વૃદ્ધ પુરુષ સાથેનો પોતાનો નિકટ સંબંધ પહેલાના જેવો જ ચાલુ રાખ્યો, અને એ દ્વારા એ પુરુષે વેર લેવાનો જે હેતુ નજરમાં રાખ્યો હતો તે પાર પાડવાની એને નિરંતર અનુકૂળતા આપવા લાગ્યો –જોકે ખરેખર તો એમ વેર લેવામાં એ દયાપાત્ર એકલ ડોસો જ એના વેરના ભોગ બનનાર પુરુષ કરતાં વિશેષ દુઃખી થતો હતો.

આ પ્રમાણે શારીરિક વ્યાધિથી પીડાતો હતો, અને આત્માની કોઈ ઘોર યાતના એના અંતરને કષ્ટ આપીને કોરી રહી હતી, અને વળી બહારથી એના મહાભયંકર દુશ્મનનાં કાવતરાંનો ભોગ બની ગયો હતો તે દરમિયાન આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલે પાદરી તરીકેના પોતાના પવિત્ર વ્યવસાયમાં ઉજ્જ્વળ કીર્તિ ને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી, અને મોટે ભાગે એ કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા તેણે પોતાની પીડા ને યાતનાને કારણે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. કેમકે એની રોજની જિન્દગીની યાતનાઓથી જ એની બૌદ્ધિક સંપત્તિ, એના નૈતિક વિચારો અને ઊર્મિઓ, અને અનુભવવાની અને બીજાના હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવાની

એની શક્તિઓ આ બધું અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રગતિશીલ, પ્રબળ, ને વેગવંત રહેતું હતું. તેની કીર્તિ તો જોકે હજુ હમણાં જ ઉદય પામી હતી, અને જોકે દિને દિને વર્ધમાન જ હતી, છતાં બીજા કેટલાક નામાંકિત પાદરીઓની સ્થિર સ્થાપિત થઇ ચૂકેલી કીર્તિને પણ તેણે આટલી ટૂંક મુદતમાં જ ઝાંખી પાડી દીધી હતી. એ નામાંકિત પાદરીઓમાં કેટલાક એવા પંડિતો પડ્યા હતા કે જેમણે ડિમ્સડેઇલને જગતમાં અવતર્યાં જેટલાં વરસ થયાં તેથી વિશેષ વરસ ધર્મગુરુના ધંધાને લગતું ગૂઢ અકળ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ગાળ્યાં હતાં અને તેથી તેઓ આવી સંગીન ને મહત્ત્વની બાબતમાં તો આ જુવાન પાદરી કરતાં વિશેષ પારંગત હતા. તેમ વળી, એ ધંધામાં તેના કરતાં વધારે મજબૂત માનસિક બંધારણવાળા, ને તેના કરતાં વધુ પક્કાઇભરી પોલાદ કે પથ્થર જેવી સખત સંગીન સમજશક્તિવાળા પુરુષો પણ હતા અને આવી સમજશક્તિ સાથે ધર્મસિદ્ધાન્તોના જ્ઞાનનું કોઇ પણ પુરુષમાં યોગ્ય મિશ્રણ થાય ત્યારે ભારે પ્રતિષ્ઠિત, ભારે સચોટ, તેમ ભારે અણગમો ઉપજાવનાર એવા પ્રકારનો પાદરીવર્ગ ઊભો થાય છે. વળી ત્યાંના પાદરીમંડળમાં કેટલાક એવા પણ ધર્મગુરુઓ હતા કે જેઓ ખરેખરા સન્તપુરુષ હતા. તેમની શક્તિઓ ગ્રંથોનું શ્રમપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી ને ધૈર્યપૂર્વક ચિંતન કરવાથી પરિપૂર્ણ બની હતી અને મર્ત્યભાવનાં વસ્ત્રો હજુ એમને વળગેલાં હોવા છતાં એમના જીવનની વિશુદ્ધિએ એમનાં પવિત્ર શરીરોનો જે ઊર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરાવેલો તે ઊર્ધ્વલોક સાથેના આધ્યાત્મિક સંપર્કદ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મ બની હતી. એ સન્તપુરુષોમાં ખામી હોય તો તે એક જ વાતની, અને તે સળગતી ભભૂકતી ભાષાની–અપરિચિત કે વિદેશી ભાષામાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શક્તિની નહિ, પણ સકળ માનવબંધુઓને એમના જ અંતરની ભાષામાં સંબોધે એવી ભભૂકતી ભાષાની જ તેમનામાં ખામી હતી. બીજી રીતે ધુરંધર ધર્મસંસ્થાપકના જેવા ગુણો ધરાવતા હોવા છતાં, કોઇ પણ પુરુષ ધર્મગુરુના ધંધાને માટે અધિકારી છે એમ પુરવાર કરવા ને મંજૂર કરવા માટે ઈશ્વર તરફથી એને જે ઠેકાણામાં છેલ્લી અને વિરલમાં વિરલ ભેટ ભભૂકતી ભાષાની ભેટ–મળે તે તેમને મળેલી નહોતી. ધર્મનાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યો સાદા, સીધા, પરિચિત ઘરગથ્થુ શબ્દો અને ઉપમાઓદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો એમને કદી ખ્યાલ સરખો પણ આવ્યો નહોત, અને કદાચ એમાંના કોઇને એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત અને એવી સાદી ઘરગથ્થુ ભાષામાં તે વ્યક્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તોપણ તે નિષ્ફળ જ જાત. કેમકે મોટે ભાગે તેઓ વિચારનાં એવાં ઉચ્ચ શિખરો ઉપર વસતા હતા કે ત્યાંથી આવતો એમનો અવાજ દૂરદૂરનો અને અસ્પષ્ટ જ લાગતો હતો.

ઘણું કરીને મિ. ડિમ્સડેઇલનો સમાવેશ પણ તેનાં કેટલાંક ચારિત્ર્યલક્ષણોને કારણે મૂળ આ છેલ્લા વર્ગના ધર્મગુરુઓમાં જ થતો હતો. અત્યારે એ કોઇ અપરાધ કે પાતકના બોજા ચગદાઇ ગયો હતો, પણ એ પ્રમાણે એ જો ન ચગદાઇ ગયો હોત, તો એણે પણ શ્રદ્ધા અને સાધુતાનાં ઉચ્ચ ગિરિશિખરો પર આરોહણ કર્યું હોત. પણ તેના તે બોજાએ તેને–દૈવી ગુણસંપત્તિ ધરાવતા અને એ બોજો તેના પર ન પડ્યો હોત તો દેવદૂતો પણ જેની વાણી સાંભળવા અને જેના આદેશને અનુસરવા યત્ન કરત એવા આ પુરુષને–પૃથ્વી પરના અધમમાં અધમ પુરુષની સાથે એક જ કોટિમાં બેસાડી દીધો હતો. પણ એ જ અપરાધ કે પાતકના બોજાએ માનવજાતિના પાપી મનુષ્ય બંધુઓ પ્રત્યે તેને અત્યંત અનુકંપાશીલ બનાવી દીધો હતો, એટલે એનું હૃદય એ પાપી મનુષ્યનાં હૃદય સાથે એકતાલ બનીને ધડકતું હતું, એમનાં દર્દોને આત્મસાત બનાવી દેતું હતું, અને પોતાના દુઃખનાં આંદોલનોને પોતાની ગ્લાનિમય અને સચોટ વક્તૃત્વધારાના ધોધવાઓ મારફતે બીજાં હજારો મનુષ્યોના હૃદયોમાં પ્રેરતું હતું. એનું વક્તૃત્વ મોટે ભાગે સચોટ હતું, પણ કેટલીકવાર તો એ સચોટતાની હદ ઓળંગીને ભયંકર પણ બની જતું હતું. પોતાના ચિત્તને આમ હલમલાવી મૂકનારી પાદરીની આ શક્તિ ક્યાંથી ઉદ્ભવેલી તે લોકો સમજી શકતાં નહોતાં. એટલે તેઓ આ જુવાન પાદરીને સાધુતાના અદ્ભુત અવતાર જેવો ગણતા હતા. ભગવાનને જે કંઇ શાણપણ, ઠપકો, કે પ્રેમના સંદેશા લોકોને માટે પાઠવવા હોય તે સઘળા આ પાદરીના

મુખ વાટે તે પાઠવે છે એમ સૌ માનતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાં તો જે ભૂમિ પર તે પગલાં માંડતો હતો તે પણ પવિત્ર હતી. એના દેવળમાં જે કુમારિકાઓ આવતી તેમના અંતરમાં એને માટે પ્રબળ રાગવૃત્તિ જન્મતી, એ રાગવૃત્તિ આગળ તેઓ પરવશ બની જતી, એ પાદરીની આસપાસ ઘેરો વળીને ઘૂમતી ત્યારે એ રાગવૃત્તિને લીધે એમનાં મુખ વિવર્ણ બની જતાં, છતાં એ રાગવૃત્તિમાં ધર્મભાવનું એવું મિશ્રણ થએલું હતું કે તેમને એ કેવળ શુદ્ધ ધર્મવૃત્તિ જ લાગતી હતી અને તેથી ધર્મવેદીને સર્વથા સ્વીકાર્ય એવા બલિરૂપ એ વૃત્તિને તે માનતી હતી અને પોતાનાં શુભ્ર ઉજ્જવલ વક્ષસ્થળમાં સંઘરીને દેવળમાં લાવતી હતી ને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એને ચરણે ધરતી હતી. એનાં અનુયાયીવર્ગની અંદર જેઓ વૃદ્ધ વયનાં હતાં તેઓ મિ. ડિમ્સડેઇલની કાયાને કૃશ ને દુર્બળ જોઇને તથા એની સાથે સરખાવતાં વૃદ્ધ વયે પણ પોતાનાં શરીરને સશક્ત દેખાતે એ પાદરી પોતાના કરતાં વહેલો સ્વર્ગે સિધાવવાનો એમ માનતાં હતાં, અને તેથી પોતાનાં સંતાનોને આજ્ઞા આપી મૂકતાં હતાં કે પોતે જ્યારે ગુજરી જાય ત્યારે પોતાના એ જીર્ણ અસ્થિને તેમના આ જુવાન ધર્મગુરુની પવિત્ર કબર નજીક જ દાટવાં. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે, એક બાજૂથી લોકો એને માટે આટલો બધો પૂજ્યભાવ ધરાવતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજૂથી મિ. ડિમ્સડેઇલ તો બીચારો એ જ વખતે, પોતાની કબરમાં એક દુષ્ટ વસ્તુ દફનાએલી હોવાથી ઘાસ સરખું પણ તેના પર કદીપણ ઊગશે કે કેમ એ વિશે જ સ્વગત પ્રશ્ન પૂછ્યા કરતો હતો!

લોકોના આવા પૂજ્યભાવથી એને અંતરમાં જે ઉગ્ર યાતના થતી તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. કેમકે સત્યની પૂજા કરવી, અને જેના જીવનમાં આ સત્યરૂપી દૈવી તત્ત્વ જીવાતુભૂત અંશરૂપે ન હોય તે સઘળા પદાર્થોને ખાલી ખોળા જેવા, અને સર્વથા મૂલ્ય કે મહત્ત્વ વગરના ગણવા, એ એની સહજ મનોવૃત્તિ હતી. ત્યારે બીજી બાજૂથી એ પોતે કેવો હતો? ખરેખર સત્યરૂપ હતો? કે આછામાં આછો એ ઓળામાત્ર હતો? એને તો પોતાના જ પ્રવચનપીઠ પરથી પોતે કેવો છે તે હકીકત બુલંદમાં બુલંદ અવાજે લોકોને આમ કહી બતાવવાની ઘણીવાર ઇચ્છા થઇ આવતી:—'જેને તમે આ ધર્મગુરુના શ્યામ વાઘામાં સજ્જ થએલો જુઓ છો, સર્વોચ્ચ, સર્વજ્ઞ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે તમારા વતી સંબંધ બાંધવાની જવાબદારી માથે લઇને પવિત્ર વ્યાસપીઠ પર ચડીને પોતાનો ફીકો ચહેરો જે આકાશવાણી ફેરવે છે, જેના નિત્યના આહ્નિકમાં તમે એનક જેવી સાધુતાનાં દર્શન કરો છો, જે જમીન પર આવે છે ત્યારે પણ પ્રકાશની પગલીઓ પાડે છે એમ તમે ધારી લ્યો છો, અને એ પગલીઓને આધારે હવે મારી પછી આવનારા યાત્રાળુઓ પુણ્યશાળીઓ સુખધામમાં સંચરશે એમ જેના વિશે તમે માનો છો, જેણે તમારાં સંતાનોને જળદીક્ષા આપતી વખતે પોતાનો હાથ તેમના પર મૂક્યો છે, અને જેણે તમારાં મૃત્યુ પામતાં સ્વજનો સમક્ષ અંતિમ પ્રાર્થના કરી છે, અને જેની એ અંતિમ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં એ સ્વજનોએ 'તથાસ્તુ' એવો છેલ્લો શબ્દ આ જગત છોડી જતાં પહેલાં ઉચ્ચાર્યો છે—એવો આ હું, જેને તમે આટલા પૂજ્યભાવથી જુઓ છો અને જેનામાં તમે આટલી શ્રદ્ધા રાખો છો એવો આ હું તમારો ધર્મગુરુ, સર્વથા ભ્રષ્ટ અને જૂઠો જ છું!'

ઉપર જણાવ્યા તેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા વગર પ્રવચનપીઠનાં પગથિયાં પરથી આજે તો નીચે ઊતરવું જ નથી એવો મક્કમ નિશ્ચય કરીને મિ. ડિમ્સડેઇલ એક કરતાં વધુ વાર એ પ્રવચનપીઠ પર ચડેલો. ઉપર જઇને પણ એણે ખોંખારો ખાઇને પોતાનું ગળું એક કરતાં વધુ વાર સાફ કરેલું, અને દીર્ઘ, ઊંડો, કંપમય શ્વાસ લીધેલો ને એ જ શ્વાસમાં પોતાના અંતરની મલિન ગુપ્ત વાત ભારીને તે ઉચ્છ્વાસ રૂપે બહાર કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કરેલો. એક કરતાં વધુવાર—અરે, એક સો કરતાં વધુવાર—એ બોલી પણ ગએલો! બોલી ગએલો! પણ તે કેવી રીતે? પોતાના શ્રોતાઓને એણે કહેલું કે પોતે સર્વથા અધમ પુરુષ છે, અધમાધમ મનુષ્યો કરતાં પણ પોતે વિશેષ અધમ છે, પાપીઓમાં પણ સરદાર ઠરે એવો દુષ્ટ પાપી છે, સઘળી રીતે તિરસ્કારપાત્ર છે, અકથ્ય અન્યાય અનીતિથી ભરપૂર છે, અને પોતાના સંબંધમાં કંઇએ આશ્ચર્ય જેવી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે કે પોતાની આવી દુષ્ટ કાયા તેમની દૃષ્ટમાં સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના

ભભૂકતા ક્રોધાગ્નિમાં સળગીને ભસ્મીભૂત બની નથી જતી. હવે આ કરતાં તો વધારે સ્પષ્ટ શબ્દો બીજા કયા હોઈ શકે? જે માણસ પ્રવચનપીઠ પર ચઢીને પોતાને માટે આવો ખુલ્લો એકરાર કરે તેને તો સઘળા લોકો એકીક્ષણે આવેશમાં આવીને પોતાની ખુરશીઓમાંથી ઊભા થઈને એ જે પ્રવચનપીઠને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યો હોય ત્યાંથી જોરપૂર્વક નીચે ઘસડીને તેના ચૂરેચૂરા જ ન કરી નાખે? પણ છતાં પરિણામ ખરેખર એવું ન આવ્યું. લોકોએ એનાં આ સઘળાં વચનો સાંભળ્યાં, પણ એ વચનો સાંભળીને તો તેઓ એને ઊલટાં અગાઉ કરતાં પણ વિશેષ પૂજવા લાગ્યાં. એ આત્મનિંદક વચનોની પાછળ કેવો ભયંકર અર્થ રહેલો છે તે તેઓ ભાગ્યે જ સમજી શક્યાં. એ શબ્દો સાંભળીને તેઓએ તેને અંદરઅંદર એકબીજાને મોંએ 'ઈશ્વરપરાયણ યુવાન,' એવું જ નામ આપ્યું. 'આ તો પૃથ્વી પરનો સંત છે! અરેરે! એના આવા ઉજ્જવળ આત્મામાં પણ એને જો આવું ઘોર પાપ ભરેલું દેખાતું હોય, તો પછી તારા કે મારા આત્મામાં તો એને કેવું મહાભયંકર પાપપૂર્ણ દૃશ્ય નજરે પડે!' એમ તેઓએ કહ્યું. પોતાના અસ્પષ્ટ એકરારને કેવી દૃષ્ટિએ જોવામાં આવશે તે આ પાદરી—પશ્ચાત્તાપથી ભરપૂર હોવા છતાં પાકો દંભી પુરુષ હોવાથી—બરાબર સમજતો હતો. પોતાના અંતરના અપરાધનો આવો એકરાર કરીને તેણે આત્મવંચના કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એને પરિણામે એને જો કંઈએ લાભ થયો હોય તો તે એટલો જ કે એના પાપપુંજમાં એક વધુ પાપ ઉમેરાયું, તેમ એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે અને એને પોતાને સ્વીકારવી પડે એવી નામોશીનો ભાર એને અનુભવવો પડ્યો, અને બદલામાં પોતાના આત્માને ઉગારીને જે નિવૃત્તિનો આનંદ એ મેળવવા માગતો હતો તે તો એને પળવાર પણ મળ્યો નહિ. એણે ખરેખર સત્યબિના બોલી બતાવી હતી. અને છતાં તેને એણે ખરેખર જૂઠાણાના રૂપમાં ફેરવી નાખી હતી. આમ છતાં એનું પ્રકૃતિબંધારણ એવું હતું કે એને જગતમાં બહુ જ વિરલ માણસોને હોય છે એવો સત્યપ્રેમ હતો, અને અસત્યનો એવો ગાઢ તિરસ્કાર હતો, અને તેથી, જગતની અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં, આવા ઢોંગી એકરાર પછી એ પોતાની અભાગણી જાતને વિશેષ ધિક્કારવા લાગ્યો!

પોતાના આ અંતસ્તાપને લીધે એ પાદરી, પોતે જે નવા સંસ્કારી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મમાં જન્મ્યો ને ઊછર્યો હતો તે ધર્મની નહિ પણ જૂના ભ્રષ્ટ રોમન કૅથોલિક ધર્મની પ્રથાને અનુસરતાં વ્રતતપાદિ કરવા પ્રેરાયો. મિ. ડિમ્સડેલના ખાનગી ખંડમાં એક ભયંકર ચાબુક તાળાકૂંચીમાં રાખેલો હતો. આ પ્રોટેસ્ટંટ ને પ્યુરિટન ધર્માચાર્યે એ ભયંકર ચાબુક તેના પોતાના વાંસામાં વીંઝ્યો હતો, એ ચાબુક વીંઝતાં વીંઝતાં તે પોતાની જાત પ્રત્યે કટુતાપૂર્વક હસતો હતો, અને એ કટુ હાસ્યને કારણે તે ચાબુક વધુ ને વધુ નિષ્ઠુરતાથી પોતાના શરીર પર ફટકારતો જતો હતો. વળી અન્ય અનેક ધર્મિષ્ઠ પ્યુરિટનોની જેમ ઉપવાસ કરવાનો પણ એનો રિવાજ હતો. પણ એ જે ઉપવાસ કરતો તે પ્યુરિટનો પોતાના શરીરને વિશુદ્ધ બનાવી દૈવી પ્રકાશ મેળવવા માટે વિશેષ યોગ્ય સાધનરૂપ તેને બનાવવા સારુ નહોતો કરતો, પણ એ તો પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેહદમનની દૃષ્ટિથી ટાંટિયા અશક્તિથી ધ્રૂજવા લાગે એવી અંતિમ હદ સુધી જઈને ભારે કડકાઈથી તે ઉપવાસ કરતો હતો. એ જ રીતે તે રાતોની રાતો જાગરણ પણ કર્યા કરતો—કોઈ વાર ઘોર અંધકારમાં બેસીને, કોઈ વાર ઝાંખા ટમટમિયા દીવા પાસે બેસીને, તો વળી કોઈ વાર અત્યંત તેજસ્વી પ્રકાશ પાસે બેસીને તથા હાથમાં રાખેલા દર્પણ પર તે પ્રકાશ પાડીને તેમાં પોતાનું મોં જોતો જોતો તે રાતોની રાતો જાગરણ કર્યા કરતો. આવી ચેષ્ટાથી, જે સતત આત્માવલોકનથી તે પોતાની જાતને વિશુદ્ધ તો નહોતો કરી શકતો પણ કલ્પ્યા કરતો તે આત્માવલોકનને એ જાણે કે મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો હતો. આવાં લાંબાં જાગરણોમાં એના મગજને ચકરી આવતી અને કલ્પનાચિત્રોની પરંપરા એની આગળ થઈને પસાર થઈ જતી. આ ચિત્રપરંપરા કદી તો અંધારા ઓરડાના દૂરના ખૂણામાં તેમના પોતાના પ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં દેખાતી, અથવા તો પોતાની પાસે જ પડેલા રાખેલા દર્પણમાં ખૂબ તાદૃશ સ્વરૂપમાં દેખાતી. ઘડીકમાં એ ચિત્રો રાક્ષસરૂપધારી મશ્કરા ટોળાના રૂપે જોવામાં આવતાં અને એ રાક્ષસો વળી એ ફીકા પાદરી સામે દાંતિયાં કરી તેની મશ્કરી કરતા અને પોતાની સાથે આવી નીકળવાને ઉત્તેજન દેતા, અથવા તો ઘડીકમાં

એ ચિત્રો તેજસ્વી ફિરસ્તાના સમૂહરૂપે જોવામાં આવતાં, અને એ ફિરસ્તાઓ જાણે ગમગીનીના બોજાને લીધે ઊંચે ઊડી ન શકતા હોય તેમ પ્રારંભમાં બહુ ધીમે ધીમે ઊડતા, પણ આકાશમાં જેમ જેમ આગળ ચડતા જતા તેમ તેમ તેમની ગતિ વધુ ને વધુ ત્વરિત અને ગગનગામી બનતી જતી. પછી વળી ઘડીકમાં એના યૌવનકાળના સદ્ગત મિત્રો, અને શ્વેત દાઢી ફરફરાવતા અને સન્તજનની પેઠે ઠપકારૂપે ભવાં સંકોચાવીને પસાર થતા એવા એના પિતા અને એમ પડખે થઈને પસાર થતી વખતે આડું જોઈ ચાલી જતી એની માતા એની નજરે પડતી. પણ મને લાગે છે કે એની માતાના એ ઓળાઓ-ઓળાઓમાં આછી એવી એની માતાની એ ભ્રમજન્ય આકૃતિએ—એ વખતે પણ પોતાના પુત્ર તરફ આ બધું છતાં દયાની એક નજર તો જરૂર નાખી હશે! અને આખરે, આવા ભૂતસૃષ્ટિના વિચારો ને કલ્પનાચિત્રોએ ભારે ભયંકર બનાવી મૂકેલા એ ઓરડામાં થઈને, હેસ્ટર પ્રાઇન હિંગળોકિયા પોશાકમાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને ચલાવતી, અને પોતાની તર્જની વડે પહેલાં પોતાની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર બતાવતી અને પછી એ જ આંગળી વડે પાદરીની પોતાની છાતી બતાવતી, પસાર થતી.

આમાંનું કોઈ પણ કલ્પનાચિત્ર એને સર્વથા ભ્રમણામાં કે ભુલાવામાં નાખવા સમર્થ નહોતું થતું. આ બધાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં તે દરમિયાન કોઈ પણ ક્ષણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિને જરાક જાગ્રત કરતો કે તરત એ ચિત્રોના હવાઈ આકારની આરપાર સ્થૂળ પદાર્થોને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો, અને પેલા કોતરેલા ટેબલ કે પેલા ચામડાના પૂંઠાથી બાંધેલા અને પિત્તળના સળિયાવાળા મહાન ધર્મગ્રંથ જેવાં એ ચિત્રો નક્કર પદાર્થો નથી એની એના અંતરને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી શકતો. પણ એ બધું છતાં, એક દૃષ્ટિએ તો આ પાદરીના વ્યવહારમાં આવતા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં એ ચિત્રો સૌથી વધારે સાચા અને સૌથી વધારે સંગીન પદાર્થો હતાં. એના જેવા જૂઠાણાથી ભરપૂર પુરુષની જિંદગીનું અકથ્ય દુ:ખ તો એ છે કે આપણા આત્માને આનંદ ને પોષણ આપવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સરજાવેલા આપણી આસપાસના સઘળા વાસ્તવિક પદાર્થોની અંદરનો સાર અને સત્ત્વ-એનું સમસ્ત વાસ્તવિકત્વ જ—તે હરી લે છે. જૂઠા માણસને મન પછી સમસ્ત વિશ્વ જૂઠું બની જાય છે—તે પછી અસ્પર્શ્ય—હાથમાં લેવા જાય ત્યાં શૂન્યરૂપ થઈ જાય એવું—બની જાય છે. અને એ માણસ પોતે પણ જેટલે અંશે પોતાને જૂઠા સ્વરૂપમાં રજૂ કરતો હોય, તેટલે અંશે એ પોતે પણ કેવળ ઓળા જેવો જ બની જાય છે અથવા એટલા પ્રમાણમાં એનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મિ. ડિમ્સડેઇલને આ પૃથ્વી પર સતત રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપનારું જે એકનું એક સત્ય હતું તે તો એના અંતરના ઊંડાણમાં એને જે વેદના થઈ રહી હતી અને એના બાહ્ય દેખાવમાં પણ એ વેદનાનું જે નિર્વ્યાજ પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ હતું. એણે જો એક પણ વાર સ્મિત કરવાનું અને ખુશમિજાજી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું હોત, તો પછી એ ખતમ જ થઈ ગયો હોત!

ઉપર જેનું આછું સૂચન જ કર્યું છે, અને જેનું તાદૃશ વર્ણન કરવાનું તો અમે જતું જ કર્યું છે, એવી એક બિહામણી રાત્રિએ પાદરી પોતાની ખુરશી પરથી ઊભો થયો. આ વખતે એના મગજમાં એક નવો જ વિચાર આવ્યો હતો એણે ધાર્યું કે કદાચ એથી પળવાર નિરાંત પણ થાય, એટલે જાણે સાર્વજનિક પ્રાર્થના કરવા જતો હોય એવા સંભાળપૂર્વક અને બરાબર એ જ ઢબછબથી પોશાક ધારણ કરીને એ ધીરેથી દાદર ઊતર્યો અને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

૧૨

પાદરીનું જાગરણ

જાણે કોઈ સ્વપ્નામાં હોય, અથવા કદાચ ખરેખર એક પ્રકારનું નિદ્રાભ્રમણ કરતો હોય, એમ ચાલતો ચાલતો મિ. ડિમ્સડેઇલ ઘણા લાંબા વખત ઉપર જ્યાં હેસ્ટર પ્રાઇને પોતાની જાહેર ફજેતીના પ્રારંભના કલાકો વિતાવ્યા હતા તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. એનો એ જ માંચડો એના એ જ સંમેલનઘરના છજ્જા નીચે અત્યારે પણ ઊભો હતો, પણ વચ્ચે સાત સાત વરસો વીતી જવાને લીધે તાપ, તડકો, વરસાદ વગેરે જાતજાતની ઋતુઓના મારાને લીધે તે કાળો પડી ગયો હતો અને

વચગાળામાં જે અનેક ગુનેગારો તેના પર ચડેલા તેના પગલાંને લીધે એનાં પગથિયાં ઘસાઇ પણ ગયાં હતાં. આવા એ માંચડા પાસે આવીને પાદરી તેનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર ગયો.

મે માસના પ્રારંભના દિવસોની એ અંધારી રાત હતી. ક્ષિતિજથી તે મધ્યાકાશ પર્યંતનો સમસ્ત વિસ્તાર અખંડ મેઘમાળાથી ઢંકાઇ ગયો હતો. હેસ્ટર પ્રાઇને પોતાને થએલી સજા ભોગવેલી એ વખતે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભેલા માણસોને જો અત્યારે પણ બોલાવી શકાયાં હોત તો આ મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં તેઓ એ માંચડા પર કોઇનો પણ ચહેરો સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શક્યાં નહોત, તેમ કોઇ માનવાકૃતિની રેખાઓ પણ ભાગ્યે જ નિરખી શક્યાં હોત. પણ અત્યારે તો આખું નગર ઊંઘતું હતું- એટલે કોઇ પોતાને જોઇ જાય એ ધાસ્તીને તો અવકાશ જ નહોતો. પાદરી જો એની મરજીમાં આવે તો પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થવા લાગે ત્યાં સુધી અહીં ઊભો રહી શકે એમ હતું, અને એમ ઊભો રહેતાં પણ એને જોખમ જેવું હતું તે ફક્ત રાતની ઠંડી ઝાકળભરી હવા તેની કાયામાં ભરાઇ જઇને સંધિવાથી એનાં અંગોને જકડી લે અને સળેખમ ને ઉધરસથી એના કંઠને રોધી દે અને એને કારણે વળતા દિવસે એનો શ્રોતાવર્ગ એની પ્રાર્થના ને પ્રવચનની વાટ જોઇને બેઠો હોય તેને નિરાશ કરવો પડે એટલું જ હતું. અત્યારે એને, પોતાના ખંડમાં પોતે લોહી કાઢે એવો કોરડો વીંઝતો તે દૃશ્ય જેણે જોએલું એ સદાજાગ્રત અંતર્યામી પુરુષ સિવાય બીજા કોઇની આંખ જોઇ શકે એમ હતી નહિ. ત્યારે એ અત્યારે કેમ અહીં આવ્યો હશે? એને શું કેવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ડોળ જ કરવો હતો? હા, એ ડોળ જ હતો, પણ એમાં એનો આત્મા પોતે જ પોતાની બનાવણી અને છેતરપિંડી કરી રહ્યો હતો! એની પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આવી ડોળી રમત દેખીને તો દેવદૂતો શરમાઇને રડતા હતા, ત્યારે દાનવો ઠંડી મશ્કરીમાં અટ્ટહાસ્ય કરીને આનંદ પામતા હતા. પગેપગ પ્રત્યેક સ્થળે એની પાછળ પડેલી પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી ધકેલાઇને તે અહીં આવ્યો હતો, પણ આ પશ્ચાત્તાપની સાથે સાથે એની બહેન નામર્દાઇ પણ અહીં આવી હતી અને પેલો પશ્ચાત્તાપનો ભાવ જેમ એને બધી ગુપ્ત વાત જાહેર કરી દેવાની અંતિમ અણી પર ઘસડી જતો હતો, તેમ આ નામર્દાઇની લાગણી એ જાહેર કરવા તૈયાર થયો હોય તે જ પળે બરાબર તેને પોતાની કંપતી મૂઠીમાં પકડીને સદાએ પાછો ઘસડી જતી હતી. બાપડો અભાગિયો માણસ! એના જેવા નબળા મનના માણસને પાપનો ભાર વહોરવાનું કોણે કહ્યું હતું? એવા પોચા માણસને પાપ કરવાનો હક્ક પણ શો હતો? પાપ ને ગુના કરવા એ તો પોલાદી ઇચ્છાશક્તિવાળા માણસોનું-ધારે તો એ પાપ કે ગુનાનો તાપ સહન કરી શકે, અથવા તો એ તાપ અસહ્ય લાગે તો પછી પોતાના ઉદ્દામ ભીષણ સામર્થ્યનો કોઇ શુભ હેતુ અર્થે વિનિયોગ કરીને એ દ્વારા તે તાપને તરત જ ઉખેડીને ફેંકી દઇ શકે એવા વજ્રદપી માણસોનું-કામ છે. પણ આ નબળો ને આળા અંતરનો પુરુષ એ બેમાંથી એકે વાનું કરી શકે એમ નહોતો. અને છતાં નિરંતર રીતે તે બેમાંથી એકાદ વાનું કર્યા જ કરતો હતો, અને તેથી એ બન્ને વસ્તુઓ, છોડી છૂટે નહિ એવી એક અવિભાજ્ય ગાંઠરૂપે ગૂંથાઇને, પ્રથમ ભગવાનની પણ પરવા ન કરે એવો અપરાધ કરવો અને પછી એ અપરાધનો વ્યર્થ પશ્ચાત્તાપ કરવો એવી બેવડી મનોદશામાંથી ઉદ્ભવતી બળતરારૂપે વ્યક્ત થતી હતી.

પ્રાયશ્ચિત્તનો આવો મિથ્યાદેખાવ કરતો મિ. ડિમ્સડેઇલ આ પ્રમાણે માંચડા પર ઊભો હતો, ત્યારે બરાબર પોતાના હૃદય ઉપરના ખુલ્લી છાતીના ભાગ પર જે હિંગળોકિયું ચિહ્ન હતું તે જાણે વિષ અત્યારે જોઇ રહ્યું હોય એવી ભાનિથી એનું ચિત્ત અત્યંત બેબાકળું બની ગયું. ખરેખર, બરાબર એ જ જગ્યાએ શારીરિક વેદનાનો કોરી ખાનારો ઝેરી ડંખ લાંબા વખતથી સણકા મારી રહ્યો હતો અને અત્યારે પણ એ સણકા ચાલુ હતા. એટલે બૂમ પાડવાના કશાએ ખાસ પ્રયત્ન વગર, અથવા તો તે રોકવાના કશા સામર્થ્ય વગર એણે મોટેથી બૂમ પાડી. હવે એની આ બૂમ, એમાં ભારે યાતના અને ભીતિ વ્યક્ત થએલી દેખીને શયતાનસેનાની એક ટુકડીએ જાણે એ બૂમનો ધ્વનિ પોતાના હાથમાં ઝીલ્યો હોય અને એ ધ્વનિને દડાના જેવું રમકડું બનાવીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે આમતેમ એ ટુકડા ઉછાળતી હોય, એવી રીતે એ ગાજતો ધ્વનિ રાત્રિના

એ વાતાવરણમાં એક ઘેરથી બીજે ઘેર અથડાવા લાગ્યો, અને પાછળના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓમાંથી એના પડઘા પડવા લાગ્યા.

'થઈ રહ્યું!' પોતાના હાથ વડે મોં ઢાંકી દઈને પાદરી ગણગણ્યો. 'હવે આખું શહેર જાગી ઊઠશે અને એકદમ દોડીને આંહીં આવશે, એટલે મને આંહીં જોઈ જશે!'

પણ વસ્તુત: એમ ન બન્યું. કારણ કદાચ એ હોય કે એના ચમકી ઊઠેલા કાનને એ ખૂનનો અવાજ ખરેખર હતો તેથી ઘણો મોટો લાગેલ હોય. એટલે શહેર તો કંઈ જાગ્યું નહિ, અથવા જો જાગ્યું, તો એ ઊંઘાળવા નગરજનોએ ભુલાવો ખાઈને એ ખૂનને કોઈ ભયંકર સ્વપ્નમાં પોતે સાંભળેલી ચીસ રૂપ અથવા તો પછી શયતાનના સાથમાં સવારી કરીને હવામાં ફરતી ડાકણોનો અવાજ એ જમાનામાં વસાહતોમાં તેમ એકલવાયાં ઝૂંપડાંઓમાં સંભળાતો હતો. તેથી એ ડાકણોના અવાજરૂપ તેને માની લીધો એટલે કશા ખળભળાટનાં ચિહ્નો ન દેખતાં પાદરીએ પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી હતી તે ઉઘાડી નાખી અને આસપાસ જોવા માંડ્યું. સામે જ એક બીજા મહોલ્લામાં થોડે દૂર સૂબા બેલિંગહામની હવેલી આવેલી હતી. તેના ખૂંડની એક બારીમાંથી એણે એ બુઝર્ગ ન્યાયાધિકારીની પોતાની આકૃતિ, હાથમાં ફાનસ. માથે રાતે પહેરવાની સફેદ ટોપી, અને આખી કાયાની આસપાસ સફેદ લાંબો ઝભ્ભો, એવા વેશમાં જોઈ. અત્યારે તેનો દેખાવ ઘેરમાંથી કવખતે જગાડેલા ભૂતના જેવો લાગતો હતો. પાદરીની એ બૂમથી એ ખરેખર ભડકી ગયો જણાતો હતો. વળી એ જ મકાનની એક બીજી બારીએ સૂબાની બહેન શ્રીમતી હિબિન્સ પણ હાથમાં ફાનસ લઈને ઊભેલી દેખાતી હતી, અને એ ફાનસનો પ્રકાશ આટલે દૂરથી પણ તેના અસંતુષ્ટ ચીડિયા ચહેરાની રેખાઓ પ્રકટ કરતો હતો. તેણે બારીમાંથી પોતાનું મોઢું બહાર કાઢ્યું અને ચિંતાપૂર્વક ઊંચે નજર કરી. એ ઉપરથી આ પ્રતિષ્ઠિત ડાકણે મિ. ડિમ્સડેલની ચીસ નિ:શંક સાંભળેલી એમ જણાઈ આવતું હતું, અને એ ચીસના અસંખ્ય પડઘાઓ પડેલા તેથી પોતે જેના સાથમાં જંગલમાં સફરે નીકળી પડતી તે ભૂતડાં અને ડાકણોના કલબલાટરૂપે તે ચીસને એ સમજી હતી.

સૂબાના ફાનસનો પ્રકાશ દેખીને એ વૃદ્ધ બાઈએ પોતાનું ફાનસ બુઝાવી નાખ્યું અને તે તરતજ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કદાચ તે ઊંચે વાદળામાં ચાલી ગઈ હોય. પણ પછી તેની કશી ચેષ્ટા પાદરીની નજરે પડી નહિ. ન્યાયાધિકારીએ પણ અંધારામાં સાવચેતીપૂર્વક બારીક નજર કરી, પણ ઘંટીના પડમાં જેમ બહુ આઘે જોઈ શકાતું નથી તેમ એ અંધારામાં પણ બહુ આઘે જોઈ શકાય એવું હતું નહિ. એટલે પછી કશું માલૂમ ન પડતાં તે બારી આગળથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આથી પાદરી પણ પહેલાં કરતાં કંઈક સ્વસ્થ થયો. પણ ત્યાં તેની આંખે દૂરદૂરથી એ મહોલ્લા તરફ ચાલ્યો આવતો કોઈ ઝાંખો પ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશ ઘડીકમાં કોઈ થાંભલા પર, ઘડીકમાં કોઈ બગીચાની વાડ પર, ઘડીકમાં કોઈ જાળીદાર બારીના કાચ પર, ઘડીકમાં કોઈ હવાડાના પાણીના પંપ પર, તો ઘડીકમાં વળી કોઈ લાકડાનો કમાનદાર દરવાજો હોય તેમાં લોઢાનો આગળિયો હોય, અને નીચે પગથિયા તરીકે લાકડાનું ઠીમચું મૂક્યું હોય એવા કોઈ દ્વાર પર પડતો હતો, અને અંધારામાં અત્યાર સુધી અદૃશ્ય રહેલી એ સઘળી વસ્તુઓને તેની આગળ દૃશ્ય બનાવી દેતો હતો. આ પ્રકાશ તેમ એ પ્રકાશધારી વ્યક્તિનાં પગલાં જેમ જેમ પાસે આવતાં ગયાં તેમ તેમ પોતાનું હવે આવી બન્યું એમ પાદરીને નિશ્ચયપૂર્વક ખાતરી થઈ ગઈ, કેમકે એ વ્યક્તિ પાસે આવશે કે તરત જ તેના ફાનસનો પ્રકાશ પોતાના પર પડશે, અને તેથી એની દીર્ઘકાળથી છૂપી રાખેલી વાત ખુલ્લી થઈ જશે. પણ આવી ખાતરી હોવા છતાં એ ફાનસના પ્રકાશથી ઉપર વર્ણવી તેવી જે જે વસ્તુઓ દૃશ્ય બની ગઈ તે સઘળી ને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો. પછી એ દીવો વધુ પાસે આવ્યો એટલે એમાંથી પડતા પ્રકાશના મર્યાદિત ઘેરાવાની અંદર તેણે પોતાના પાદરી બંધુ અથવા વધુ યથાર્થ રીતે કહીએ તો, ધર્મગુરુના વ્યવસાયમાં એના પિતા અને માનનીય મિત્ર–રેવરંડ મિ. વિલ્સનને જોયો, એટલે મિ. ડિમ્સડેલે હવે અનુમાન કરી શક્યો કે કોઈ માણસ મરણપથારીએ હશે તેની પાસે અંતિમ પ્રાર્થના કરવા તે નીકળ્યો હશે. અને હકીકત પણ એમ જ હતી. સૂબો વિન્થ્રોપ કલાક પહેલાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યો હતો, એટલે આ ભલો બુઝર્ગ પાદરી

તેની મૃત્યુશય્યાની પાસેથી જ સીધેસીધો ચાલ્યો આવતો હતો અને જાણે એ સદ્‌ગત સુએ એને પોતાની તેજસ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તો એ વિજયી યાત્રાળુ સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરનો દૂરદૂરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીલ્યો હોય એવી રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આસપાસ એક તેજોવલય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલયથી પરિવેષ્ટિત થઈ, સળગાવેલા ફાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ ભલો પાદરી વિલ્સન ઘર ભણી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલય સંબંધી તરંગો વર્ણવ્યા તે એ ફાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેલના મગજમાં ઊઠેલી તર્કપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત કર્યું–સ્મિત શું અટ્ટહાસ્ય કર્યું–અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યાંક ગાંડો તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

રેવરંડ મિ. વિલ્સન એક હાથે પોતાનો ઝભ્ભાનો ઘેરો મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા હાથે પોતાની છાતી આગળ ફાનસ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ થઈને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ—

'નમસ્તે, ગુરુવર્ય વિલ્સન સાહેબ, નમસ્તે! અહીં ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો!'

ભલા ભગવાન! શું ખરેખર મિ. ડિમ્સડેલ આ શબ્દો બોલ્યો? એક પળવાર તો એને લાગ્યું આ શબ્દો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાઈ ગયા. પણ એ બધું કેવળ એની કલ્પનામાં જ બન્યું. ગુરુવર્ય વિલ્સન સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવ ભરેલો માર્ગ બરાબર જોતા જોતા ને એ અપરાધીઓના માંચડા ભણી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા ગયા. પછી એ ચમકતા ફાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જ્યારે સાવ આછો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્બળતા આવી ગએલી જણાઈ તે ઉપરથી, તેને માલૂમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપવાનો આમ સહજ પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાની છેલ્લી થોડી ક્ષણો તો દારુણ ચિંતાને લીધે ખરેખર કટોકટીની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક ઓળા વળી પાછા પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કોઈ દહાડો રાતની ટાઢમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને અહીં ઊભા રહેવાથી પોતાનાં અંગો અક્કડ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાથી ઊતરી શકાશે કે કેમ એ વિશે પણ તેને શંકા થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરોઢિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો હશે. પછી આજુબાજુનાં માણસો ઊંઘમાંથી જાગવા લાગશે. સવારમાં સૌથી વહેલો ઊઠનારો પછી પરોઢિયાના અજવાળામાં એ બાજુ આવશે ત્યારે એ ફજેતીના માંચડા પર ઊંચે કોઈ અસ્પષ્ટ રેખાવાળી આકૃતિને દેખશે: અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અધગાંડા જેવો બની જઈને ઘેર ઘેર બારણાં ખખડાવીને કોઈ મરી ગએલા પાપીના એ ભૂતને—એ તો એને ભૂત જ માને ને?–જોવા સૌને બોલાવી આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પંખીની પાંખોના ફફડાટ જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હજુ વિશેષ ખીલતાં બુઝર્ગ વડીલો ફલાલીનના ઝભ્ભા પહેરીને જ ઝટ ઝટ બિછાનામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વયની સ્ત્રીઓ પણ રાતનો પોશાક બદલાવ્યા વગર બહાર દોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી યે અવ્યવસ્થિત જોવામાં નહિ આવેલી એવો આ સુસભ્ય માનવસમાજ જાણે ટુલક્યું પડ્યું હોય કે કોઈ મહા દુઃસ્વપ્ન દેખીને છળી ઊઠ્યો હોય એવા અસ્ત વ્યસ્ત દેખાવમાં સરિયામ જગા પર આવી ચડશે. આમાં બુઝર્ગ સૂબો બેલિંગહામ પણ ગળપટો કંઈ ઠેકાણા વગર ગમે તેમ લપેટીને બદકરૂપમાં આવશે; શ્રીમતી હિબિન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્યટનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પળવાર પણ ઊંઘનું મટકું મારવાનું નહિ મળવાથી રોજના કરતાં વધારે કટાણું મોં રાખીને વસ્ત્રના પાલવમાં જંગલી ઝાડીઓની કોઈ ડાંખળીઓ વળગેલી હોય એવા વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિલ્સન પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઊંઘમાં જે ગૌરવવાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં જોતો હતો તેમાંથી આટલો વહેલો કોઈ તેને જગાડશે એ નહિ ગમતાં કચમોઢું

તેની મૃત્યુશય્યાની પાસેથી જ સીધેસીધો ચાલ્યો આવતો હતો અને જાણે એ સદ્ગત સુએ એને પોતાની તેજસ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તો એ વિજયી ચાત્રાળુ સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરનો દૂરદૂરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીલ્યો હોય એવી રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આસપાસ એક તેજોવલય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલયથી પરિવેષ્ટિત થઈ, સળગાવેલા ફાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ ભલો પાદરી વિલ્સન ઘર ભણી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલય સંબંધી તરંગો વર્ણવ્યા તે એ ફાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેલના મગજમાં ઊઠેલી તર્કપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત કર્યું–સ્મિત શું અટ્ટહાસ્ય કર્યું–અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યાંક ગાંડો તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

રેવરંડ મિ. વિલ્સન એક હાથે પોતાનો જીનિવાનો ઝોડો મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા હાથે પોતાની છાતી આગળ ફાનસ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ થઈને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ—

'નમસ્તે, ગુરુવર્ય વિલ્સન સાહેબ, નમસ્તે! અહીં ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો!'

ભલા ભગવાન! શું ખરેખર મિ. ડિમ્સડેલ આ શબ્દો બોલ્યો? એક પળવાર તો એને લાગ્યું આ શબ્દો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાઈ ગયા. પણ એ બધું કેવળ એની કલ્પનામાં જ બન્યું. ગુરુવર્ય વિલ્સન સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવ ભરેલો માર્ગ બરાબર જોતા જોતા ને એ અપરાધીઓના માંચડા ભણી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા ગયા. પછી એ ચમકતા ફાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જ્યારે સાવ ઝાંખો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્બળતા આવી ગએલી જણાઈ તે ઉપરથી, તેને માલૂમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપવાનો આમ સહજ પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાની છેલ્લી થોડી ક્ષણો તો દારુણ ચિંતાને લીધે ખરેખર કટોકટીની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક ચાળા વળી પાછા પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કોઈ દહાડો રાતની ઠંડીમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને અહીં ઊભા રહેવાથી પોતાનાં અંગો અક્કડ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાથી ઊતરી શકાશે કે કેમ એ વિશે પણ તેને શંકા થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરોઢિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો હશે. પછી આજૂબાજૂનાં માણસો ઊંઘમાંથી જાગવા લાગશે. સવારમાં સૌથી વહેલો ઊઠનારો પછી પરોઢિયાના ભળભાંખળામાં એ બાજૂ આવશે ત્યારે એ ફજેતીના માંચડા પર ઊંચે કોઈ અસ્પષ્ટ દેખાવાળી આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અધગાંડા જેવો બની જઈને ઘેર ઘેર બારણાં ખખડાવીને કોઈ મરી ગએલા પાપીના એ ભૂતને –એ તો એને ભૂત જ માને ને?–જોવા સૌને બોલાવી આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પંખીની પાંખોના ફફડાટ જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હજુ વિશેષ ખીલતાં બુઝર્ગ વડીલો ફલાલીનના ઝભ્ભા પહેરીને જ ઝટ ઝટ બિછાનામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વયની સ્ત્રીઓ પણ રાતનો પોશાક બદલાવ્યા વગર બહાર દોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી યે અવ્યવસ્થિત જોવામાં નહિ આવેલી એવો આ સુસભ્ય માનવસમાજ જાણે ફુલકું પડ્યું હોય કે કોઈ મહા દુઃસ્વપ્ન દેખીને છળી ઊઠ્યો હોય એવા અસ્ત વ્યસ્ત દેખાવમાં સરિયામ જગા પર આવી ચડશે. આમાં બુઝર્ગ સુબો બેલિંગહામ પણ ગળપટ્ટો કંઈ ઠેકાણું વગર ગમે તેમ લપેટીને ભયંકરરૂપમાં આવશે; શ્રીમતી હિબિન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્યટનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પળવાર પણ ઊંઘનું ઝટકું મારવાનું નહિ મળવાથી રોજના કરતાં વધારે કટાણું મોં રાખીને વનના પાદરમાં જંગલી રોપાઓની કોઈ ડાંખળીઓ વળગેલી હોય એવા વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિલ્સન પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઊંઘમાં જે ગૌરવશાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં જોતો હતો તેમાંથી આટલો વહેલો લોકો તેને જગાડશે એ નહિ ગમતાં કમમોઢું

મોઢું રાખીને ત્યાં આવશે. વળી આંહીં ડિમ્મડેઇલના દેવળના નાના પાદરીઓ તેમ એના ધર્મમંડળના વડેરાઓ પણ આવશે, પોતાના ધર્મગુરુને ભગવાનની જેમ પૂજતી, અને પોતાના શુભ્ર વક્ષઃસ્થળને તેના મંદિરરૂપ બનાવીને તેમાં પધરાવતી એવી યુવાન કુમારિકાઓ પણ અત્યારે રઘવાટમાં એ વક્ષઃસ્થળને રૂમાલમાં ઢાંકવા જેટલો પણ વખત ઉતાવળમાં ન મળતાં અવ્યવસ્થિત દશામાં આવી પહોંચશે. ટૂંકામાં સઘળા લોકો પોતાના ઘરના ઊંબરમાં ઉતાવળને લીધે ઠેશ ખાતાં ખાતાં આંહીં આવીને ટોળે મળશે અને એ માંચડાની આસપાસ પોતાનાં તાજુબ થઇ ગએલાં અને ભેબાકળાં બની ગએલાં મોઢાં ઊંચાં કરીને જોયાં કરશે. અને એ પ્રમાણે જોતાં પૂર્વાકાશનાં પ્રથમ કિરણો કયા પુરુષના કપાળ પર પડતાં તેઓ દેખશે? કેમ વળી, ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઇને મરણતોલ બની ગએલા, શરમથી ઝાંખાઝપ થઇ ગએલા, અને હેસ્ટર પ્રાઇન ઊભી હતી તે જ જગાએ ઊભેલા રેવરંડ આર્થર ડિમ્મડેઇલ સિવાય બીજા કોને તેઓ ત્યાં દેખવાનાં હતાં?

આ ચિત્રમાલાની વરવી ભયંકરતાથી ભાન ભૂલી જઇને એ પાદરી એને પોતાને પણ ખબર ન પડે એમ ભારે મોટા અવાજે ખડખડાટ હસી પડ્યો. પોતાના આવા બુલંદ સ્વરના અટ્ટહાસ્યથી એ પોતે પણ અત્યંત છળી ઊઠ્યો જેવું એનું એ બુલંદ હાસ્ય પૂરું થયું કે તરત જ જાણે એનો પડઘો જ પડતો હોય એમ એક આછું, તરંગી, બાલકના જેવું હાસ્ય સંભળાયું એ સંભળાયું તેવો જ એણે એમાં નાનકડી પર્લનો અવાજ ઓળખ્યો, અને એ અવાજ ઓળખતા જ એના અંતરમાં એક ધ્રૂજારી પેદા થઇ, પછી એ ધ્રૂજારી દુઃખોતિરેકની હતી કે સુખોતિરેકની તે તો એ પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ.

'પર્લ! નાનકડી પર્લ!' થોડીવાર થોભીને તેણે બૂમ પાડી; પછી અવાજ દબાવી દઇને બોલ્યો, 'હેસ્ટર! હેસ્ટર પ્રાઇન! કોણ તું છે એ?'

'હા; હેસ્ટર પ્રાઇન છે એ!' એણે આશ્ચર્યચકિત અવાજે ઉત્તર આપ્યો; અને પછી તરત બાજુના રસ્તા પર થઇને તે જતી હતી ત્યાંથી તેનાં નજીક આવતાં પગલાંનો ધમારો તેણે સાંભળ્યો. 'એ હું છું ને મારી નાનકડી પર્લ છે.'

'તું ક્યાંથી આવી, હેસ્ટર?' પાદરીએ પૂછ્યું. 'ક્યાંથી આવી ચડી આંહીં?'

'સૂબા વિન્થ્રોપસાહેબની મરણપથારી આગળ બેઠી'તી,' હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો, 'ત્યાં એમના ઝભ્ભાનું હમણાં માપ લીધું, અને હવે મારે ઘેર જાઉં છું.'

'આંહીં ઉપર આવ હેસ્ટર, તું ને નાનકડી પર્લ બન્ને આવો ઉપર!' રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે કહ્યું. 'તમે બન્ને આંહીં ઉપર ઊભાં રહેલાં, પણ એ વખતે હું તમારી પડખે નહોતો. તો એકવાર ફરીથી આંહીં ઉપર આવો, એટલે આપણે ત્રણે સાથે ઊભાં રહીએ.'

એટલે તે મૂંગી મૂંગી પગથિયાં ચડી અને નાનકડી પર્લને આંગળીએ વળગાડીને માંચડા પર ઊભી રહી. પાદરીએ એ છોકરીનો બીજો હાથ ફંફોસીને શોધી કાઢ્યો અને તે પોતાના હાથમાં ઝાલી રાખ્યો. જે પળે એણે આવી રીતે પર્લનો હાથ ઝાલી રાખ્યો તે જ પળે, જાણે એ બાલિકા પોતાનું હૂંફભર્યું ચેતન તેની અર્ધજડ કાયામાં રેડતી હોય તેમ અભિનવ જીવનનો અંત વેગવંત ધોધ—પોતાના નહિ પણ કોઇ બીજાના જ ચેતનપ્રવાહનો ધોધ—કોઇ મહા પ્રપાતની પેઠે તેના અંતરમાં ઠલવાતો હોય, અને એની નસેનસમાં એમભેર ઘૂમી વળતો હોય એવું એને લાગ્યું. એ ત્રણેએ મળીને જાણે કોઇ વિદ્યુદ્વાહક તાર રચી દીધો હતો.

'પાદરી!' નાનકડી પર્લ ધીરે સાદે બોલી.

'શું કહે છે, બેટા?' મિ. ડિમ્મડેઇલે પૂછ્યું.

'તું બાની ને મારી સાથે કાલે બપોરે આંહીં ઊભો રહીશ?' પર્લે પૂછ્યું.

'ના; નહિ જ બેટા પર્લ,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો; કેમકે એ પળે એનામાં જે નવું જોમ આવ્યું તેની સાથે એના અંતરને જીવનમાં લાંબા વખતથી પીડી રહેલો એનો જાહેર ફજેતીનો પહેલાના જેટલો જ ડર પણ પાછો તાજો થયો; અત્યારે જ જે સાથમાં તે ઊભો હતો—અલબત્ત એ સાથમાં રહેતાં એને આનંદ જ થતો હતો, છતાં તેને એ લીધે ક્યારનો કંપી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કહ્યું, 'ના બેટા કાલ બપોરે તો આંહીં ન ઊભું રહેવાય. તારી બાની ને તારી બન્નેની સાથે એક દિવસ તો હું જરૂર ઊભો રહેવાનો છું, પણ તે કાલે નહિ.'

પર્લ ખડખડ હસી પડી, અને પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવાને મથવા લાગી પણ પાદરીએ તે દાબીને પકડી રાખ્યો હતો.

'થોડીવાર ભલે રહ્યો, બેટા!' તે બોલ્યો.

'પણ તું વચન આપે છે, કાલે બપોરે બાનો ને મારો હાથ પકડીને ઊભા રહેવાનું?' પર્લે પૂછ્યું.

'ના, કાલ નહિ,' પાદરીએ કહ્યું, 'પણ બીજે વખતે ઊભો રહીશ.'

'તે કયે બીજે વખતે?' છોકરીએ એની એ વાત આગળ ચલાવી.

'મોટા કયામતને દિવસે,' પાદરીએ ધીરે અવાજે કહ્યું; અને પોતે ધાર્મિક સત્યોનો પ્રચાર કરનારો ધંધાદારી ગુરુ છે એ વિચારે તેને આ બાળકને એ રીતે આપવા પ્રેર્યો.

'એ વખતે સૌનો ઇન્સાફ થશે ત્યાં, એ ઇન્સાફની ગાદીની સામે તારી બાએ, તારે, ને મારે એમ આપણે સૌએ સાથે ઊભાં રહેવું પડશે. પણ આ જગતમાં ધોળે દહાડે તો આપણે કદી પણ એકઠાં ઊભાં નહિ ઉત્તર રહી શકીએ!'

પર્લ ફરી ખડખડ હસી પડી.

પણ મિ. ડિમ્સડેઈલના બોલ પૂરા થતા પહેલાં તો ધનઘટાથી છવાઈ ગએલા વિશાળ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રકાશનો એક ઝબકારો થયો. એ ઝબકારો આકાશના શૂન્ય ભાગમાં ઘણીવાર તારા ખરતા જોવામાં આવે છે તેનાથી જ નિઃશંક થએલો. એનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે તેનાથી આકાશ ને પૃથ્વી વચ્ચે જે ઘાડું ધનપડ આવી રહ્યું હતું તેને એણે ઝળાંઝળાં કરી દીધું. ગગનની એ ગંજાવર શમાન, કોઈ રાક્ષસી કદના દીવાના ધુમ્મટની પેઠે, ચમકી ઊઠી આ પ્રકાશને લીધે એ શેરીની પરિચિત વસ્તુઓ ખરા બપોરના પોમ તેજમાં ચમકતી હોય એવા સ્પષ્ટ સુરેખ આકારમાં પ્રકાશવા લાગી. પણ આવી સુરેખતાની સાથે જ પરિચિત વસ્તુઓ પર અપરિચિત પ્રકાશ પડે ત્યારે એમાં જે એક પ્રકારની ભયપ્રેરકતા સહાયે આવી જાય છે તે પણ એ પદાર્થોમાં આવી આગળ પડતી મેડીઓ અને વિચિત્ર વિકોણાકાર ટોચેવાળાં લાકડાનાં મકાનો, આસપાસ ઊગી નીકળેલા ઘાસથી છવાઈ ગએલા મકાનોના ઉંબરા અને પગથિયાં; તાજી જ ખેડેલી જમીનનાં ઢેફાંને લીધે કાળા દેખાતા બગીચાના કિત્તા; જરા ઘસાએલો અને બજારના ભાગમાં પણ બન્ને બાજૂની કોર પર ઘાસ ઊગી નીકળેલો એવો ગાડામાર્ગ—આ બધા પદાર્થો એ પ્રકાશમાં જોઈ શકાતા હતા, પણ તે એવા વિલક્ષણ સ્વરૂપમાં દેખાતા હતા કે આ જગતની વસ્તુઓનું નૈતિક રહસ્ય આજસુધી લાગેલું તેથી કોઈ જુદી જ જાતનું એ પ્રકાશને લીધે જણાતું હતું. આ વખતે એ પાદરી પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ત્યાં ઊભો હતો; પડખે હેસ્ટર પ્રાઇન પણ ઊભી હતી અને ભરત ભરેલો અક્ષર એની છાતી પર ઝબકતો હતો; અને વચ્ચે નાનકડી પર્લ કોઈ સંજ્ઞાનું મૂર્ત સ્વરૂપ હોય એવી, અને એ બન્ને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવી ઊભી હતી. ખરતા તારાનો આ ઝબકારો એ જાણે કે સર્વ ગુપ્ત વસ્તુઓને પ્રકટ કરનારો પ્રકાશ હોય, અને ખરેખર એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય એવાં સૌને જોડીને એકરૂપ કરી દેનારું પ્રભાત હોય તેમ, એ વિલક્ષણ ને ગંભીર ભભૂકતા તેજ-અંબારમાં એ ત્રણે જણ ઊભાં હતાં.

પર્લની આંખોમાં એ વખતે ડાકણના જેવું તેજ ચમકતું હતું, અને પાદરી ભણી ઊંચે નજર કરતી વખતે એના મુખ પર પણ જાણે એ ભૂત હોય એવી છાપ પાડતું સ્મિત રમતું હતું. તેણે પોતાનો હાથ મિ. ડિમ્સડેઈલના હાથમાંથી ખેંચી લીધો અને શેરીની પેલી બાજૂએ આંગળી ચીંધી પણ પાદરીએ તો પોતાના બન્ને હાથ છાતી પર દાબી રાખ્યા અને મધ્યાકાશ ભણી દૃષ્ટિ કરી.

એ જમાનામાં તારા ખરે અથવા તો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત કરતાં ઓછી નિયમિતતાવાળા—અણુધાર્યા જેવા લાગે એવા— બીજા કોઈ પ્રાકૃતિક બનાવ બને તો તે સઘળા બનાવોને કોઈ ઇંદ્રિયાતીત જગતમાંથી થએલી આગાહી કે ભવિષ્યકથનરૂપ ગણી લેવામાં આવતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે મધ્યરાત્રિએ આકાશમાં કોઈ ચમકતું ભાલું, ઝબકતી તરવાર, ધનુષ્ય, કે બાણનો ભાથો જોવામાં આવે તો તે રેડઈન્ડિયનોના વિગ્રહના સૂચનરૂપ ગણી લેવામાં આવતું હતું. એ જ રીતે રતુંબડા રંગની વૃષ્ટિ થાય તો તે ઉપરથી કોઈ ચેપીરોગ ફાટી નીકળવાનો એમ મનાતું હતું. એટલે ન્યૂ ઇંગ્લંડની વસાહત શરૂ થઈ

ત્યારથી તે તેણે ઈગ્લંડ સામે બંડ ઉઠાવ્યું ત્યાં સુધીમાં એવો એક પણ મહત્ત્વનો બનાવ ભાગ્યે જ બન્યો હશે કે જેની ત્યાંના વતનીઓને આવા કોઈ અસાધારણ દૃશ્ય દ્વારા આગળથી ચેતવણી આપી દેવામાં ન આવી હોય. અને ઘણીવાર તો આવાં દૃશ્યો કોઈ એક જ માણસની નહિ પણ અનેક માણસોના સમૂહોની નજરે પડતાં. છતાં ઘણીવાર આવા દૃશ્યની વિશ્વાસપાત્રતાનો આધાર કોઈ એકલદોકલ પ્રેક્ષકની શ્રદ્ધા પર જ રહેતો, ને આવો પ્રેક્ષક પોતાની કલ્પનાનાં રંગીન, રજનું ગજ કરી બતાવે એવા, ને વિકૃત માધ્યમ દ્વારા જ એ અદ્ભુત બનાવને જોતો હતો, અને પછી પાછળથી મનમાં વિચાર કરીને એનો કેવો અર્થ કરવો તેની યોજના નક્કી કરી રાખતો હતો. પ્રજાઓનું વિધિનિર્માણ આમ આકાશના મસ્તકે અંકાએલી આવી ભયંકર ચિત્રલિપિ દ્વારા પ્રકટ થાય એ તે વખતના માણસોનો ખ્યાલ ખરેખર ભવ્ય હતો. કોઈ પ્રજાનું ભાગ્યવિધાન લખવા માટે વિશ્વંભરને આકાશ રૂપી વિશાળ પટ એ કંઈ અતિ વિસ્તીર્ણ લેખનપટ લાગે એવો સંભવ નથી, એટલે જગન્નિયંતા આવા પ્રાકૃતિક બનાવોરૂપી સૂચનો દ્વારા ભવિષ્યની આગાહી આપે છે એ વિચાર આપણા વડવાઓમાં અતિમાનીતો થઈ પડ્યો હતો, અને એમ માનીતા થઈ પડવાનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે એ દ્વારા આપણી હજુ બાલ્યાવસ્થા ભોગવતી આ વસાહત બધું બારીક નજરે તપાસી રહેલી અને અતિ નિકટ સંબંધ ધરાવતી એવી કોઈ દૈવી સત્તાની રક્ષકછત્રછાયા નીચે કામ કરી રહી છે એમ સૂચવાતું હતું. આમ કોઈ આખો લોકસમૂહ આવી માન્યતા ધરાવે એ તો કંઈક સમજી શકાય, પણ એવા એ વિશાળ આકાશપટ પર કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે કેવળ પોતાને એકને જ ઉદ્દેશીને કોઈ વાત પ્રકટ થએલી માની લે ત્યારે એ વ્યક્તિને વિશે આપણે શું કહીશું? એવે પ્રસંગે તો, એ માણસનું ચિત્ત દીર્ઘ કાળની દારુણ ને ગુપ્ત મનોવ્યથાને લીધે રોગિષ્ઠ બની ગયું છે અને એ રોગિષ્ઠતાને પરિણામે એને એકલા એકલા વિચાર કર્યા કરવાની ટેવ પડી જતાં આ વિશાળ આકાશ પણ પોતાના આત્માનું ભૂત ભાવિ લખી બતાવવા માટે એને બરાબર યોગ્ય કાગળ જેવું લાગે એટલો બધો મિથ્યાભિમાની એ બની ગયો છે અને એ રીતે એની મનોદશા ભારે અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એમ જ એને માટે કહી શકાય.

એટલે આ પાદરી મધ્યાકાશ ભણી જોઈ રહ્યો હતો એ વખતે એણે ત્યાં એક અતિકાય અક્ષર—અંગ્રેજી ભાષાનો એ—ઝાંખા રાતા રંગે લખાએલો દીઠો તે તો એની પોતાની આંખ ને એના અંતરની રોગિષ્ઠતાનું પરિણામ હતું એમ અમે માનીએ છીએ. એનો અર્થ એમ નહિ કે એ વખતે કોઈ તારો વાદળાંના પડની પાછળથી ઝાંખો ઝાંખો ઝબૂકતો નીચે ખર્યો જ નહિ હોય, પણ એ તારો ખરેલો તે કંઈ એ પાદરીની અપરાધ કરી બેઠેલી કલ્પનાએ ધારી લીધો તેવા કોઈ આકારમાં નહિ ખરેલો, અથવા તો, એનો આકાર કંઈક 'એના' જેવો લાગ્યો હોય તો પછી એ આકારની રેખાઓ એટલી ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ હશે કે બીજા કોઈ પુરુષની અપરાધી કલ્પનાએ એ જ આકારમાં કોઈ બીજી જ સંજ્ઞાનું દર્શન કર્યું હોત.

એ ક્ષણે મિ. ડિમ્સડેઇલની મનોદશાને વિશિષ્ટ કરનારો એક બીજો બનાવ પણ બન્યો. એ ઊંચે મધ્યાકાશમાં જોઈ રહ્યો હતો એ સઘળો વખત નાનકડી પર્લ માંચડાથી થોડે જ દૂર ઊભેલા વૃદ્ધ રોજર ચિલિંગવર્થ ભણી પોતાની આંગળી ચીંધી રહી હતી એ વાતનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું. એટલે જે ક્ષણે એને તે વૈદનું દર્શન થયું તે જ ક્ષણે એને પેલી આશ્ચર્યજનક અક્ષર સંજ્ઞાનું દર્શન થયું હોય એમ લાગ્યું અને આ ખરતા તારાના પ્રકાશે જેમ અન્ય સર્વ પદાર્થોને નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યા તેમ વૈદના ચહેરાને પણ તેણે નવા જ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે વૈદ જે ખાર ને દુર્વૃત્તિથી પોતાના આ શિકાર તરફ જોતો હતો એ રોજ તો કાળજીપૂર્વક તે સંતાડી રાખતો હતો, પણ અત્યારે એટલી સાવચેતી તેણે રાખેલી નહિ, એટલે અત્યારે એની મુખમુદ્રા જુદી જ જાતની જણાતી હતી. ખરેખર, એ ખરતા તારાએ જાણે આકાશને એવું સળગાવી મૂક્યું ને પૃથ્વીને એવી પ્રકાશિત કરી દીધી, કે સઘળી વસ્તુઓના દિદાર ફેરવીને હેસ્ટર પ્રાઇન અને પાદરી એ બન્નેને તે કયામતના દિવસનો ખ્યાલ આપે એવા ભયપ્રેરક સ્વરૂપમાં દર્શાવે તો પછી.

એવા પ્રકાશમાં રોજર ચિલિંજવર્થ તેમને વક્રદર્શી સ્મિત કરીને ઊભેલા શયતાનના સ્વરૂપમાં દેખાય એમાં કંઇ નવાઇ જેવું નથી. એ વખતે એ દેહની મુખમુદ્રા એવા તાદશ રૂપમાં પ્રકટ થઇ હતી; અથવા તો પાદરીને એનું જે દર્શન થએલું તે એટલું બધું સચોટ અને અવિસ્મરણીય થએલું હતું, કે એ ખરતો તારો અદશ્ય થઇ ગયા પછી પણ, પાછળના અંધકારમાં પણ એ સ્થિર ચિરંજીવ દ્યુતિથી ચિત્રાંકિત થએલી લાગતી હતી, અને એની અનન્ય તાદશતાને કારણે એ આખી શેરી અને એની અંદરની બીજી સઘળી વસ્તુઓ જાણે એકદમ સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ હોય એવી રીતે અદશ્ય બની ગઇ.

'કોણ છે એ, હેસ્ટર?' બીકથી શિયાવિયા થઇ જઇને મિ. ડિમ્સડેઇલે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું. 'એને જોઇને તો મારી કાયા કંપે છે! તું એ આદમીને ઓળખે છે? મને તો એના પર ભારે તિરસ્કાર વછૂટે છે, હેસ્ટર!'

પણ હેસ્ટરને પોતે આપેલું વચન બરાબર યાદ હતું, એટલે તે ચૂપ જ રહી.

'ખરી વાત કહું છું હો તને, કે એને જોઇને તો મારી કાયા કંપે છે'–પાદરી બીજીવાર ગણગણ્યો. 'કોણ છે એ? કોણ છે એ? તું મારે માટે કંઇ કરી શકે એમ નથી? એ માણસથી મને તો અકથ્ય ત્રાસ છૂટે છે!'

'પાદરી,' પર્લ બોલી, 'હું કહું તને એ કોણ છે તે.'

'હા, તો ઝટ કર, બેટા,' નીચે નમીને પોતાના કાન તેના હોઠની છેક પાસે આણીને પાદરીએ કહ્યું. 'ઝટ કર, અને ખૂબ ઝીણા સાદે મારા કાનમાં કહે.'

પર્લે તેના કાનમાં કંઇક ધીમો ગણગણાટ કર્યો, અને એનો અવાજ પણ મનુષ્યવાચા જેવો લાગ્યો ખરો, પણ વસ્તુતઃ નાનાં છોકરાં એકઠાં મળીને રમતાં હોય અને એ ઘડી વિનોદ કરતાં હોય એ વખતે જે અર્થશૂન્ય પ્રલાપ તે કરે છે એવો જ એ અવાજ હતો. ગમે તેમ, પણ રોજર ચિલિંજવર્થના સંબંધમાં કોઇ ગુપ્ત બાતમી એ અવાજમાં સમાએલી હોય તો તે આ વિદ્વાન પાદરીને જ્ઞાત નહિ હોય. એવી કોઇ ભાષામાં સમાએલી હશે, તેથી એ અવાજ સાંભળીને તો પાદરીની મૂંઝવણ ઊલટી વધી. એટલે એ પોરિયું ખ- ખડખડ હસી પડયું.

'તું અત્યારે મારી મશ્કરી કરે છે?' પાદરીએ ક-

'તારામાં હિંમત ક્યાં છે? તારામાં સચ્ચાઇ ક્યાં છે?' છોકરીએ કહ્યું. 'કાલે બપોરે મારો ને મા બાનો હાથ પકડીને આંહીં ઊભા રહેવાનું વચન તો આપતો નથી!'

'મહાશય,' હવે એ માંચડાના પગથિયા કને પહોંચેલા વૈદે કહ્યું. 'ધર્મનિષ્ઠ ડિમ્સડેઇ સાહેબ, આપ ઊભા છો એ? ભલે, ભલે! હમે પોતાનાં થોથાંમાં જ મશગૂલ રહેનારા આ જેવા અભ્યાસી લોકોની તો કોઇક દેખરેખ રાખવી જરૂરનું છે. આપણે તો જાગતાં જાગતાં પણ સ્વપ્નમાં જોઇ છીએ, અને ઊંઘતાં ઊંઘતાં પણ ચાલીએ છીએ. ચ. મહાશય, ચાલો, પ્રિય મિત્ર, હું તમને ઘેર લઇ જાઉં.'

'તને ક્યાંથી ખબર કે હું આંહીં છું?' હે... ગએલા પાદરીએ પૂછયું.

'ખરેખર,' રોજર ચિલિંજવર્થે જવાબ આપ્યો 'મને કંઇ ખબર જ નહોતી. હું તો રાતનો ઘણોખ વખત સૂબાસાહેબ વિન્થ્રોપની પથારી પાસે જ હ અને ત્યાં મારી અલ્પ આવડતથી એમને શાન્તિ આ વાને માટે જે કંઇ બની શકે તે કરતો હતો. એ પરલો પોતાને ઘેર સિધાવ્યા, એટલે હું પણ મારે ઘેર જ નીકળી પડયો, પણ એટલામાં આ ઝબકારો થયો. ગુરુવર્ય, ચાલો હવે, નહિ તો આવતી કાલે રવિ પ્રવચન આપવાનું છે તેમાં આપનાથી નહિ પહો શકાય. ઓહો! જુઓ આ થોથાં માણસના મગજ કેવું હેરાન કરે છે! હા, આ થોથાં ભારે પજવે માણસને! મહાશય, આપે હવે વાંચવાનું ઓછું નાખવું જોઇએ, અને જરા વિશ્રાંતિ વિનોદમાં મ ગાળવો જોઇએ, નહિ તો પછી આવી રાત્રિભ્રમણ અને તરંગોનું જોર તમારા પર હવાડે દિવસે જશે.'

'ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું ઘેર.' ડિમ્સડેઇલે કહ્યું.

કોઇ ભયંકર સ્વપ્નમાંથી જાગતાં માણસ ઢીલોઢફ હતાશ ને સર્વથા હતાશ બની જાય

બની જઈને પાદરીએ પોતાની કાયા વૈદના હાથમાં સોંપી દીધી અને એ દોરને ગયો તેમ એ દોરાવા લાગ્યો.

છતાં બીજે દિવસે રવિવાર હતો તેથી એણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજ સુધીનાં એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં સૌથી વિશેષ સમૃદ્ધ, સૌથી વિશેષ જોમદાર, અને દૈવી પ્રેરણાથી સૌથી વિશેષ ઉભરાતું સૌને લાગ્યું; એમ કહેવાય છે કે એ પ્રવચનની અસરને લીધે કેટલાયે આત્માને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને તેથી તે દિવસથી મિ.-ડિમ્સડેલ પ્રત્યે પવિત્ર કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિ સદાને માટે પોતાના અંતરમાં રાખવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. પણ એ પ્રવચન પૂરું કરીને જેવો તે પ્રવચન-પીઠ પરથી નીચે આવ્યો કે તરત જ દેવળનો ભૂખરી દાઢીવાળો ઘોરખોદિયો કાળું હાથનું મોજું લઇને સામે આવ્યો. મોજું જોઈને તરત પાદરીએ તે પોતાનું છે એમ વરતી કાઢ્યું.

'ગુનેગારોની જાહેર ફજેતી કરવાનો માંચડો છે ને,' તે ઘોરખોદિયાએ કહ્યું, 'ત્યાંથી એ જડયું. મને લાગે છે આચાર્યશ્રીની નકટ મશ્કરી કરવાના ઇરાદાથી શયતાને એ ત્યાં નાખેલું, પણ એ શયતાન તો મૂળથી મૂરખ ને આંધળો જ છે, નહિ તો એટલું ન સમજે કે વિશુદ્ધ હાથને કંઈ ઢાંકવા માટે મોજાની જરૂર નથી હોતી!'

'આભાર થયો, ભાઈ,' પાદરીએ ગૌરવપૂર્વક ગંભીરતાથી કહ્યું, પણ છતાં આમ બોલતી વખતે એનું હૃદય તો ભડકી ઊઠ્યું હતું. કેમકે એની સ્મરણશક્તિ હમણાં હમણાં એટલી બધી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગએલી હતી કે ગઈ કાલ રાતના બનાવોને આજે એ કેવળ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિરૂપ જ માનવા લાગ્યો હતો, 'હા, ખરેખર, એ મોજું મારું જ હોય એમ લાગે છે.'

'અને શયતાનને એ ચોરી જેવા જેવું લાગ્યું છે, માટે આચાર્યશ્રીએ હવે એને મોજું પહેર્યા વગર જ ઠેકાણે આણવો.' એ ઘરડા ઘોરખોદિયાએ ભયંકર સ્મિત કરીને ટકોર કરી. 'પણ કાલ રાતે આકાશમાં એક ઉત્પાત થએલો—એક મોટો એ (A) ના જેવો આકારનો અક્ષર રાતો રાતો દેખાએલો—એ વાત સાંભળી આચાર્યશ્રીએ? અમે તો એ એ અક્ષરનો અર્થ "એંજલ" (દેવદૂત) એવો કરીએ છીએ, કેમકે કાલે રાતે જ આપણા ભલા [illegible] વિન્થ્રોપને જ ભગવાને "એંજલ" બનાવી દીધા છે, એટલે આ વાતના ખબર આપવા માટે કંઈક નિશાની તો બનાવવી જ જોઈએ ને?'

'ના,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મને એ અક્ષરની વાત કોઈએ કરી નહોતી.'

૧૩

હેસ્ટર વિશેનું દૃષ્ટિપરિવર્તન

મિ. ડિમ્સડેલ સાથે હેસ્ટરને જે વિલક્ષણ મુલાકાત આમ અકસ્માત થઈ ગઈ, તેમાં એ પાદરીનું શરીર આટલું બધું ધમાઈ ગએલું જોઈને તેને ખૂબ આઘાત થયો. એનું મનોબળ સર્વથા ચાલ્યું ગએલું તેને લાગ્યું. એનું નીતિબળ ક્ષુદ્ર થતાં થતાં છેક બાળોચિત નિર્બળતાની હદે પહોંચી ગયું હતું. એની બૌદ્ધિક શક્તિમાં અસલનું સામર્થ્ય એવું ને એવું ચાલુ હતું, અથવા કદાચ કેવળ રોગ જ આપી શકે એવું વિકૃત રોગિષ્ઠ જોમ એમાં ઉમેરાયું હતું, પણ એનું નૈતિક ને માનસિક બળ તો પરવશ બનીને ધૂળમાં આળોટતું હતું અને આમ થવાનાં કારણ આખી દુનિયાથી અજાણ હતાં પણ હેસ્ટર પ્રાઇન તો એ સમસ્ત પ્રસંગપરંપરાથી પૂરેપૂરી પરિચિત હતી, એટલે તે તરત અનુમાન કરી શકી કે મિ. ડિમ્સડેલની શક્તિઓનો આવો હ્રાસ થયો તેમાં એ પાદરીનું અંતર એને ડંખ્યા કરતું હતું તે એક કારણ તો હતું જ પણ તે ઉપરાંત પણ એના સ્વાસ્થ્ય ને કુશળતાના વિરુદ્ધ કોઈ ભયંકર પ્રપંચ રચાએલું હતું, અને એ પ્રપંચ હજુ પણ તેની સામે કામ કરી રહ્યું હતું. આ બાપડો પતિત પુરુષ પૂર્વે એક વાર કેવો હતો તે એ બરાબર જાણતી હતી, એટલે એ માંચડા પર ઊભો હતો તે વખતે એણે કેવળ સહજબુદ્ધિથી જ પોતાના દુશ્મનને ઓળખી કાઢ્યો, અને એ દુશ્મનની સામે પોતાને સહાય કરવા એણે તેને—તેના જેવી સમાજબહિષ્કૃત પતિત સ્ત્રીને—જે ધ્રુજારી ભરેલી વાણીથી આજીજી કરેલી તેથી એનો સમગ્ર અંતરાત્મા પાદરી પ્રત્યે અનુકંપાથી ભરી ઊઠ્યો હતો. વળી પોતાની કનેના વિશેષમાં વિશેષ સાહાય્ય મેળવવાનો એને હક્ક પણ છે એમ તેને નિશ્ચ્ક

લાગ્યું. સમાજથી બહિષ્કૃત બનીને તે એકાન્તમાં વસતી હતી, એટલે શું યોગ્ય શું અયોગ્ય તેનો નિશ્ચય કરતી વખતે પોતાના અંતઃકરણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારના ધોરણ પર દૃષ્ટિ કરવાની એને ટેવ નહોતી, અને તેથી આ પાદરીના સંબંધમાં આખી દુનિયામાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે પોતાની નહોતી એવી કોઈ ભારે જવાબદારી પોતાને માથે રહેલી છે એમ હેસ્ટરને લાગ્યું. બાકીની મનુષ્યજાતિ સાથે પોતાને જોડનારી કડીઓ ભલેને ફૂલોની, રેશમની, સોનાની કે બીજા કોઈ પદાર્થની બનેલી હોય, તોપણ એ સઘળી કડીઓ હવે તૂટી ગઈ હતી. ત્યારે આ બન્નેએ સાથે મળીને કરેલા પાપરૂપી એક લોહમય કડી પરસ્પરને જોડી રહી હતી, અને એ કડી તે બેમાંથી એકે જણ તોડી શકે એવું નહોતું. એટલે અન્ય સર્વ સંબંધોની પેઠે આ સંબંધની પાછળ પણ કેટલીક ફરજો બજાવવાની રહેતી હતી.

હેસ્ટર પ્રાઇનની સ્થિતિ સમાજમાં હવે તેની ફજેતીના પ્રારંભના દિવસોમાં હતી તેવી રહી નહોતી. એ ફજેતી થયા પછી કેટલાંએ વરસો આવીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પર્લ પણ હવે સાત વરસની થઈ ગઈ હતી. વિલક્ષણ 'ભરતકામની વચ્ચે ચમકતો હિંગળોકિયો' અક્ષર ધારણ કરનારી તેની માતા પણ હવે નગરજનોને સર્વથા પરિચિત પદાર્થ બની ગઈ હતી. અને કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે સમાજ સમક્ષ બહુ આગળ પડતું સ્થાન—બીજા બધી કરતાં જુદું તરી આવે એવું સ્થાન—ધરાવતી હોય, અને છતાં સમસ્ત જનસમુદાયના કે કોઈ પણ પૃથક વ્યક્તિના સ્વાર્થ સંબંધોમાં વચ્ચે આવતી નહોય ત્યારે એ સમાજના અગ્રગણ્યો એના પ્રત્યે એક પ્રકારના આદરભાવથી જોવા લાગે છે એવો જે એક સામાન્ય નિયમ છે તદનુસાર હેસ્ટર પ્રાઇન પ્રત્યે પણ લોકો હવે આદરભાવથી જોવા લાગ્યાં હતાં. જ્યાં કોઈ સ્વાર્થનો પ્રશ્ન આડો આવતો ન હોય ત્યાં મનુષ્યો ધિક્કાર કરતાં પ્રેમ રાખવાને વિશેષ આતુર હોય છે એ વાત માનવપ્રકૃતિને ગુણપક્ષે સ્વીકારવી પડે એવી છે. અને કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રકટ્યો હોય તોપણ, એ ધિક્કાર પ્રકટતી વખતની દુશ્મનાવટની મૂળ વૃત્તિ જો ફરી ફરીને ઉશ્કેરણી ને ચીંચપરોણા કરીને તાજી ને તાજી રાખવામાં ન આવી હોય તો એ ધિક્કાર પણ ધીમે ધીમે શાન્ત રીતે પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પણ આ હેસ્ટર પ્રાઇનના સંબંધમાં તો તેના તરફથી કશી ઉશ્કેરણી કે ચીંચપરોણો થતો જ નહોતો. જનતાની સામે તે કદી ઝઘડતી જ નહોતી, પણ એના ખરાબમાં ખરાબ વર્તાવને પણ તે વગર ફરિયાદે શાન્તિથી સાંખી લેતી હતી. વળી પોતે જે સહન કરતી હતી તેના બદલામાં તે જનતા પાસેથી કશો બદલો મેળવવાનો પણ હક રજૂ કરતી નહોતી, અને તેના રાગદ્વેષનું તે માપ કાઢવા કે હિસાબ રાખવા પણ બેસતી નહોતી. વિશેષમાં, તેને કલંકિત ગણીને સમાજે બહિષ્કૃત કરેલી એ સમયની આ સઘળાં વરસો દરમિયાન તેણે અખંડ જાળવી રાખેલી એની નિષ્કલંક ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિને પરિણામે પણ લોકો તેના તરફ સદ્ભાવપૂર્વક જોવા લાગ્યા હતાં. કેમકે લોકો જોઈ શકતાં હતાં કે હવે એ દુરાચારી બને તો એને કંઈ ગુમાવવા જેવું હતું નહિ અને સદાચારી રહે, તો એને કંઈ મેળવવાની આશા નહોતી તેમ ઇચ્છા પણ નહોતી, છતાં એ પોતાનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ રાખી રહી હતી; તે ઉપરથી એ બાપડી અનાથ અબળા આડી અવળી ભટકીને હવે સન્માર્ગે આવેલી તે વિશુદ્ધિ અને નીતિ પરના સાચા પ્રેમને કારણે જ આવી હતી એમ લોકોએ સ્વાભાવિક અનુમાન કર્યું હતું.

વળી એમ પણ જોવામાં આવ્યું કે સાર્વજનિક હવા શ્વાસમાં લેવી અને પોતાના હાથની પ્રામાણિક મહેનત કરીને પોતાને ને પોતાની નાનકડી પર્લને માટે રોજનો રોટલો કમાઈ ખાવો એ ઉપરાંત જગતમાંથી જરા પણ વિશેષ લાભ મેળવવાનો હેસ્ટર સહેજ પણ દાવો કરતી નહોતી—માનવજાતિ જગતમાંથી જાતજાતના લાભ ખાટી જાય છે તેમાં લેશ માત્ર ભાગ પડાવવાનો પોતાનો હક આગળ કરતી નહોતી—છતાં બીજી બાજુથી કોઈનું કંઈ ભલું કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે માનવજાતિ સાથેનો પોતાનો ભગિનીભાવ પુરવાર કરી બતાવવામાં—કોઈની સેવા કરીને પોતે મનુષ્યજાતિની બહેન જેવી છે તે બતાવવામાં—તે જરા પણ પાછી પાની કરતી નહિ. દુઃખ તિરસ્કારથી કઠુહૃદયના બની ગએલા, ભિખારીઓ, તેમને ઘેર આવીને રોજ રોજ ખોરાક આપી જનારી તથા રાજાધિરાજના વાઘામાં

ભરતકામ કરી શકે એવી કુશળતાવાળી પોતાની આંગળીઓ વડે તેમને માટે કપડાં સીવી આપનારી આ બાઇની એ બધી સેવાના બદલામાં એ ભિખારીઓ જોકે તેની ગિલ્લા કરતાં છતાં પોતાની પાસે જે કંઇ થોડું હતું તે તેમના ભલા માટે ખરચી નાખવાને માટે તે હમેશાં તૈયાર રહેતી. અને શહેરમાં જ્યારે ઘેર ઘેર કોઇ ચેપી રોગ ફાટી નીકળતો ત્યારે સૌની સારવાર કરવામાં પણ તે મોખરે રહેતી. ખરેખર સઘળા આફતના દિવસોમાં, એ આફત સાર્વજનિક હોય કે વ્યક્તિગત હોય તોપણ સમાજનો બહિષ્કાર પામેલી આ બાઈ હંમેશાં પોતાનું સેવાકાર્ય સંભાળી લેતી. જે કોઇ મકાનમાં વિપત્તિનો અંધકાર ફેલાઇ જતો ત્યાં તે જઇ પહોંચતી —કેમ જાણે વિપત્તિના ગમગીનીભરેલા ધૂંધળા વાતાવરણમાં જ પોતાના માનવબંધુઓ સાથે સંબંધ રાખવાની એને રજા હોય એવી રીતે—વિપત્તિને સમયે તે દરેક ઘેર જઇ પહોંચતી, અને તે પણ કોઇ બહારના આગંતુક મહેમાન તરીકે નહિ, પણ એ ઘરના હક્કદાર અંગભૂત તરીકે જઇ પહોંચતી. એવા ગમગીનીભરેલા દુઃખમય વાતાવરણમાં પછી પોતાનાં અપાર્થિવ કિરણોદ્વારા સૌને આશ્વાસન આપતો એનો ભરત ભરેલો અક્ષર ચમકતો. અન્યત્ર જે પાપના પ્રતીકરૂપ હતો તે અહીં દરદીના ઓરડામાં દીપશિખા જેવો બનતો હતો. એ દીપશિખા દરદીના ઓરડામાં જ પ્રકાશ પાડતી હતી એટલું જ નહિ, પણ દરદી આ લોક છોડી જવાની અણી પર હોય એવી એની અન્તિમ ક્ષણે આ લોકની પેલીપારના પ્રદેશમાં પણ તે પ્રકાશનું આછું કિરણ ફેંકતી હતી. આ લોકનું અજવાળું આછું થવા માંડ્યું હોય, અને પરલોકનું અજવાળું હજી પોતા સુધી આવી પહોંચ્યું ન હોય એવા વચગાળાના સમયે પોતાના પગ ક્યાં મૂકવા તે આ દીપશિખા એ મરણોન્મુખ દરદીને બતાવતી હતી. આવી કટોકટીની વેળાએ હેસ્ટરનો સ્વભાવ ઉદાર ને ઉષ્માભર્યો બની જતો—એ વખતે તેની પાસે જે કંઇ સાચી માગણી કરવામાં આવતી તેનો તે જવાબ આપતી અને દયામાયાના અખૂટ ઝરણ જેવી તે બની જતી. કલંકચિહ્ન ધારણ કરતું તેનું વક્ષસ્થળ જેને જેને જરૂર હોય ને સૌના શિરને માટે કોમળ ઓશીકારૂપ બની જતું. કોઇના પણ સૂચન વગર સ્વયમેવ તેણે દયાભગિનીની દીક્ષા લીધી હતી, અથવા આપણે એમ કહીએ પોતાનું જીવન આવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે એણે કે જગતે કોઇએ ધારેલું નહિ છતાં, જગતે નિષ્ઠુર આઘાતો આપી આપીને તેને આ દીક્ષા લેવરાવી હતી. [illegible] અક્ષર તે દયાભગિની તરીકેના એના કાર્યના પ્રતીકરૂપ હતો. તે એટલી બધી ઉપયોગી થઇ પડી હતી—તેનામાં કામ કરવાની એટલી બધી શક્તિ અને સહાનુભૂતિનું એટલું બધું સામર્થ્ય હતું—કે ઘણાં માણસો એ અક્ષરનો મૂળ અર્થ સ્વીકારવાની હવે ના પાડતાં હતાં. કેટલા અબળા હોવા છતાં હેસ્ટર પ્રાઇનમાં એટલું બધું સામર્થ્ય માલૂમ પડતું હતું કે લોકો તેના એ (તે અક્ષરનો અર્થ "એબલ" (સમર્થ) એવો જ થાય એમ હવે કહેતા હતા.

પણ તેનો સમાસ કેવળ અંધકારગ્રસ્ત ગૃહમાં જ થઇ શકતો હતો. એ જ ઘરમાં ફરી પાછો સૂર્યપ્રકાશ આવતો કે તરત તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઇ જતી. સૂર્યપ્રકાશના આગમનની સાથે જ તેનો ઓળો ઘરના ઉંબરને ઓળંગીને બહારના પ્રદેશમાં વિલાઇ જતો. પોતે જેમની આટલી ઉત્સાહપૂર્વક સેવા કરેલી હોય તે માણસોના અંતરમાં એને માટે કદાચ કંઇ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ ઊપજ્યો હોય તો તે કૃતજ્ઞતાનો આસ્વાદ લેવા પૂરતી એક પણ નજર પાછી ફેંક્યા સિવાય આ સેવારત સ્ત્રી ત્યાંથી એકદમ ચાલી નીકળતી. અને એ મનુષ્યો પછી કોઇવાર રસ્તામાં મળી જાય તો તેમના નમસ્કાર ઝીલવાને માટે પણ તે કદી પોતાનું માથું નીચેથી ઊંચું કરતી નહિ. છતાં તેઓ જો આગ્રહપૂર્વક તેને બોલાવતાં, તો તે મૂંગી મૂંગી પોતાના હિંગળોકિયા અક્ષર પર આંગળી મૂકતી અને પછી ત્યાંથી પસાર થઇ જતી. આમાં કદાચ કોઇને અભિમાન જેવું લાગે, છતાં એનું આ વર્તન એટલું બધું નમ્રતાભર્યું હતું કે જનતાના ચિત્ત પર તે કેવળ નમ્રતાની જ કોમળતાપ્રેરક છાપ પાડતું હતું. જનતાની પ્રકૃતિ જુલમગારના જેવી હોય છે. સામાન્ય ન્યાયની માગણી પણ જો તમે તેની આગળ ભારે જોરશોરપૂર્વક કરો તો એટલો સામાન્ય ન્યાય પણ તમને એ નહિ આપે પણ સુધારા આપખુદ જુલમગારોને ગમે છે તેમ એ ન્યાયનો સમગ્ર પ્રશ્ન જો તમે તેની ઉદારતા પર જ છોડી દો તો તે તમને ઘણીવાર સામાન્ય ન્યાય કરતાં

પણ ઘણું વધારે આપી દે છે—એટલે 'હેસ્ટર પ્રાઇનનું વર્તન પણ આ પ્રકારનું લાગતાં સમાજ અગાઉ પોતાના રોષના ભોગરૂપ બની ગએલી આ બાઈ તરફ પોતે પરવા કરતી હતી અથવા ખરેખર લાયક હતી તે કરતાં વિશેષ માયાભાવ દર્શાવવા લાગ્યો.'

'છતાં આ સમાજનો અધિકારીવર્ગ તેમ તેના શાણા ને વિદ્વાન લોકોને હેસ્ટરના સદ્ગુણોની કદર કરવામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વિશેષ વાર લાગી. કેમકે આ બાઈ પ્રત્યે તેમને જે અણગમો હતો તે એમના અંતરમાં તો બુદ્ધિ અને દલીલોના પોલાદી ચોકઠામાં સજ્જડ રીતે જકડાએલો હતો, અને તેથી એ અણગમાને એકદમ હાંકી કાઢવાનું કામ સામાન્ય લોકો કરતાં તેમને માટે વિશેષ કપરું અને શ્રમજનક થઈ પડ્યું. છતાં દિન પ્રતિદિન તેમના મુખની કડવા ભરી કરડી રેખાઓ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થતી થતી એવું રૂપ પકડતી હતી કે જે સમય જતાં માયાળુપણાના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય એવો પૂરો સંભવ હતો. ઉચ્ચ પદવીધારી અમલદારોનું હેસ્ટર પ્રત્યેનું વલણ આવું હતું, કેમકે પોતાના એ ઉચ્ચ પદની રૂએ સાર્વજનિક નીતિનું સંરક્ષણ કરવું એ એમને પોતાની ફરજ લાગતી હતી પણ ઇતર જનો તો હેસ્ટર પ્રાઇનના સ્ખલનની ક્ષમા ક્યારની આપી ચૂક્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં હિંગળોકિયા અક્ષરને પાપના નહિ—જેને પરિણામે એણે આટલા લાંબા સમય સુધી કષ્ટમય તપ સહન કરેલું તે પાપના ચિહ્નરૂપે નહિ—પણ એ સ્ખલન પછીના દિવસોમાં એણે જે પાર વગરનાં સુકૃત્યો કરેલાં તેના ચિહ્નરૂપે ગણવા લાગ્યાં હતાં 'પેલા ભરત ભરેલા ચિહ્નવાળી બાઈને જોઈ?' એ લોકો અજાણ્યા આગંતુકોને કહેતા. 'એ અમારી હેસ્ટર—ગરીબો પ્રત્યે પુષ્કળ દયાભાવ રાખતી, માંદાઓની માવજતમાં પુષ્કળ મદદગાર થઈ પડતી, અને પીડિતોને સદાયે આશ્વાસનરૂપ નીવડતી એવી સમસ્ત નગરજનની હેસ્ટર—છે!' ખરી વાત છે કે આમ એનું ગુણદર્શન કરાવ્યા પછી, પોતા સિવાય બીજા કોઈ મનુષ્યમાં કંઈ દુર્ગુણ જેવું હોય તો તે જણાવ્યા વગર ન રહેવાની જે સહજ માનવપ્રકૃતિ છે, તેની પ્રેરણાથી, એના જીવનનાં ભૂતકાળની કલંકકથા ધીમે રહીને એ આગંતુકના કાનમાં તેઓ કહેતા. છતાં, એવી રીતે એની

કલંકકથા કહેનારની પોતાની દૃષ્ટિએ પણ આ હિંગળોકિયો અક્ષર કોઈ સાધ્વીના વક્ષસ્થળ પર ધારણ કરવામાં આવતા ક્રોસના જેવો પવિત્ર લાગતો હતો એ વાત પણ પાછી એટલી જ સાચી છે. આ અક્ષર તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીમાં એક પ્રકારની પવિત્રતાનો સંચાર કરતો હતો, અને તેથી એ પવિત્રતાના પ્રભાવને લીધે તે સ્ત્રી પછી સઘળા ભયંકર કે જોખમ ભરેલાં સંજોગોમાં પણ નિરાંત જીવે બેધડક સંચરતી હતી. એ અક્ષર ધારણ કરીને એ કોઈ લુંટારાઓની ટોળીના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોત તો ત્યાં પણ એને બળે તે સુરક્ષિત રહી હોત એમ લોકો માનતાં હતાં. કહેવાય છે કે એક વાર એક રેડ ઇન્ડિયને આ કલંકચિહ્નને તાકીને પોતાનું તીર મારેલું, એ તીર એ નિશાનને બરાબર વાગેલું પણ ખરું, પણ હેસ્ટરની કાયાને રજ માત્ર ઇજા કર્યા વગર તે ભોંય પર ખરી પડેલું, અને આ ચમત્કારિક વાત ઘણા માણસો માનતાં પણ હતાં.

પણ આ કલંકસંજ્ઞાની—અથવા તો આ કલંકસંજ્ઞા દ્વારા સમાજ સાથેના વ્યવહારમાં પોતાનું જે કલંકિત અને બહિષ્કૃત સ્થાન હતું તે સ્થાનની—હેસ્ટર પ્રાઇનના પોતાના ચિત્ત પર જે અસર થએલી તે પ્રબળ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. આ ધગધગતા લાલચોળ ડામને લીધે એના ચારિત્ર્યમાં જે કંઈ સુકુમાર ને લલિત પર્ણ-પુષ્પપુંજ હતો તે કરમાઈને ક્યારનો વખતથી ખરી પડ્યો હતો, અને એ મનોહર પર્ણપુષ્પપુંજને સ્થાને સૂકી કર્કશ ડાખળીઓનાં ઠૂંઠાં જ માત્ર બાકી રહેવા પામ્યાં હતાં. હેસ્ટરને જો કોઈ સ્નેહી સંબંધી કે મિત્ર હોત તો એના નવપલ્લવિત ચારિત્ર્યને સ્થાને કેવળ આવાં વરવાં ઠૂંઠાં જ દેખીને તેમને અણગમો જ ઉપજ્યો હોત, અને તેના તરફથી મોં ફેરવી લઈને આઘું જ જોઈ જવાનું તેમને મન થયું હોત. એના શરીરની સુન્દરતામાં પણ એ જ જાતનો ફેરફાર થયો હતો. આ ફેરફારનું કારણ અમુક અંશે પોતાના પોશાકમાં તે કાળજીપૂર્વક જે સાધ્વીના જેવી કડક સાદાઈ રાખતી હતી તે અને અમુક અંશે એની રીતભાતમાં ભાવપ્રદર્શનનો સદંતર અભાવ હતો તે હતું. વળી એના સુંદર ઘાટા વાળ ગમે તો કાપી નાખ્યા હોય તેથી અથવા તો પછી એની ટોપીની અંદર

પૂરેપૂરા પૂરી દીધેલા હોય તેથી એની એક પણ ચમકતી લટ કદી પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ફરફરતી જોવામાં આવતી નહિ એવું જે એનામાં પરિવર્તન થયું તે પણ ખેદજનક હતું. હેસ્ટરના મુખમાં હવે કોઇના પ્રેમને આકર્ષી શકે એવું કશું રહ્યું નહોતું, એવું શરીર દમામદાર અને પૂતળી જેવું સુઘટિત હોવા છતાં કોઇને રાગાવેશમાં તે શરીર પોતાની બાથમાં સજ્જડ પકડી રાખવાનું કદી મન થાય એવું તેમાં કશું રહ્યું નહોતું, તેમ એના વક્ષ-સ્થળમાં કોઇ પ્રિયતમના મસ્તકને ઓશીકું બનવા જેવું કશું રહ્યું નહોતું. તેનું કારણ અમુક અંશે તો આ સઘળું પરિવર્તન જ હતું, જોકે એના કારણમાં આ પરિવર્તન ઉપરાંત બીજું પણ કંઇક રહેલું હતું ખરું. એના સ્ત્રીત્વને જાળવી રાખવાને માટે સદાકાળ ટકી રહેલું જોઇએ એવું કોઇક અનિવાર્ય અગત્યનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ એનામાંથી ચાલી ગયું હોય એમ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કોઇ સ્ત્રીને કોઇ ભારે કપરા અનુભવમાંથી પસાર થવું પડે છે અથવા કોઈ ભારે વિષમ પ્રસંગ એના જીવનમાં આવી પડે છે ત્યારે ત્યારે એ સ્ત્રીના શરીર અને મનના હાલહવાલ આવા જ થાય છે, અને એની પ્રકૃતિ પણ પછી આવી જ રૂક્ષ બની જાય છે દુઃખના દિવસોમાંથી પસાર થએલી સ્ત્રીને માટે આવી નિષ્ઠુર ને રૂક્ષ બની જવું એ જાણે કે એના નસીબમાં લખાએલો વિધાતાનો લેખ હોય છે. આવા કપરા પ્રસંગમાંથી પસાર થનારી સ્ત્રી જો બહુ કોમળ હોય તો તે રામશરણ થઇ જાય છે. અને એ જો જીવતી રહે છે તો એના અંતરની સઘળી સુકુમારતા ને મૃદુતા ગમે તો મરાઇ જાય છે અથવા તો તે એના અંતરમાં દબાઇ ને એટલી ઊંડી પેસી જાય છે કે પછીથી તે કદી પણ બહાર આવી શકતી નથી. એટલે એ મરી જાય કે દબાઇ જાય તોપણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો એકનું એક જ થઈ રહે છે. પણ દુઃખમય પ્રસંગને લીધે નારીહૃદયની મૃદુતા સર્વથા હણાઇ જવાને બદલે અંતરના ઊંડાણમાં દબાઇ રહે છે એ મત સૌથી વધુ સાચો લાગે છે, એટલે એક વાર સ્ત્રીરૂપે જીવન જીવ્યા પછી જે સ્ત્રી મટી ગઇ હોય તેના સ્ત્રીત્વને પુનઃ જાગ્રત કરે એવો જાદૂઇ સ્પર્શ કરનારી કોઇ શક્તિ જો નીકળી આવે તો તે કોઇ પણ ક્ષણે ફરી પાછી સ્ત્રી બની જાય. હેસ્ટર પ્રાઇનમાં એવું પરિવર્તન કરનારો કોઇ જાદૂઇ સ્પર્શ કોઇએ એના આખા જીવનમાં પાછળથી કર્યો કે કેમ એ આપણે આગળ જોઇશું.

હેસ્ટરના ચહેરામાં પાષાણ જેવી ભાવશૂન્યતા તે સમયમાં આવી ગઇ હતી તેનું કારણ મુખ્યત્વે તો એનું જીવન ઊર્મિ ને રાગાવેશમાંથી ઘણે ભાગે વિચાર ભણી વળ્યું હતું એ ગણી શકાય. ભર્યા જગતમાં એ સાવ એકલી અટૂલી ઊભી હતી–સમાજ પાસેથી કશો આધાર મળે એમ નહોતો એ દૃષ્ટિએ આમ એકલી ઊભી હતી, જો કે તેને પોતાની બાળકી પર્લનું રક્ષણ ને પાલનપોષણ ને માર્ગદર્શન કરાવવાનું તો હતું જ, પણ મદદ મેળવવાની દૃષ્ટિએ તે સાવ એકલી અટૂલી ઊભી હતી. અને કદાચ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા મથવાનો વિચાર એણે હિતકારી કલ્પ્યો ન હોત તોપણ એ સ્થિતિ સુધારવાની એને માટે જરા પણ આશા હતી નહિ. એટલે પછી એણે જે થોડો ઘણો સંબંધ રહ્યો હતો તેના રહ્યા સહ્યા તંતુઓને તોડી વછોડીને ફેંકી દીધા. પછી દુનિયાના વિધિનિષેધો કે કાયદાઓ એને મન વ્યર્થ બની ગયા. એ જમાનામાં માનવબુદ્ધિ થોડા જ વખત પર રૂઢિપરંપરાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઇ હતી, અને તેથી પાછલા ઘણા સૈકાઓ સુધી નહિ બનેલી એવી ચંચળ તે અત્યારે બની ગઇ હતી અને મહદ વિસ્તારમાં તે અત્યારે ઘૂમવા લાગી હતી. આથી જ સમશેરધારી પુરુષોએ રાજાઓ ને અમીર ઉમરાવોને ઉથલાવી પાડ્યા હતા. અને એ સમશેરધારી પુરુષો કરતાં પણ વિશેષ શૂરવીર નરોએ,–સ્થૂલ વાસ્તવિક જગતમાં તો નહિ પણ પોતે જેમાં ખરેખર વસી રહ્યા હતા એવા માનસિક જગતમાં –જૂની માન્યતાઓનું આખું તંત્ર તોડી પાડીને તેને સ્થાને નવેસરથી જ રચના કરવા માંડી હતી. હેસ્ટર પ્રાઇને આ જમાનાનું ને આ ભાવનાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એટલે એની વિચારણાઓ ને માન્યતાઓમાં એ ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય દાખવતી હતી. આવું સ્વાતંત્ર્ય આટલાં-ટિક મહાસાગરની પેલી પારના દેશોમાં તો એ વખતે સાધારણ થઇ ગયું હતું, પણ આપણા અમેરિકાનિ-વાસી પૂર્વજોને તો જો હેસ્ટરના આવા ઉદ્દામ વિચારસ્વા-તંત્ર્યની ખબર પડી હોત તો તેઓએ તો પેલા હિંસાઓ-

ક્રિયા અક્ષરની કલંકસંજ્ઞા જે અપરાધને કારણે એને કપાળે ચોટી હતી તે અપરાધ કરતાં પણ આવા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ભયંકર અપરાધ તેઓએ ગણ્યો હોત. સમુદ્રકાંઠે એકાન્ત ઝૂંપડીમાં એ વસતી હતી ત્યાં આખા ન્યૂ ઈંગ્લંડના બીજા કોઈપણ ઘરમાં દાખલ થવાની હિંમત ન કરી શકે એવા વિચારો એની મુલાકાતે આવતા હતા. આ વિચારોની મુલાકાત જો કોઈના પણ જોવામાં આવી હોત, એ વિચારોરૂપી હવાઈ સત્ત્વો તેના ઝૂંપડામાં પેસતાં તો શું, પણ ઝૂંપડાની ખડકી ખખડાવતાં પણ કોઈના જોવામાં જો આવ્યાં હોત, તો તે હવાઈસત્ત્વો એમને આવકાર આપનાર બાઈને માટે તો બિહામણા રાક્ષસોના જેટલા ભયંકર થઈ પડત.

આ એક નોંધવા જેવી વિલક્ષણ વાત છે કે વિચારના પ્રદેશમાં ભારેમાં ભારે શૌર્ય દાખવનારા અને ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્ય આખત્યાર કરનારા માણસો સમાજના બહારના રીતરિવાજો તેમ કાયદાકાનૂનોને જરા પણ ચૂંચાં કર્યા વગર સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. એવા માણસોને કેવળ વિચારોથી પરિતૃપ્તિ થઈ જાય છે, એટલે એ વિચારને પછી કૃતિરૂપી લોહી માંસની આકૃતિ આપવાની જરૂર જણાતી નથી. હેસ્ટરના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય એમ લાગ્યું. છતાં જો નાનકડી પર્લ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી એની કને ઊતરી આવી ન હોત તો હેસ્ટરનું આચરણ પણ સર્વથા જુદી જ જાતનું બન્યું હોત. તો પછી એ એન હચિન્સનની સાથોસાથ કોઈ નવા ધર્મ–સંપ્રદાયની સ્થાપક બનીને ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગઈ હોત, અને એનું નામ એ સ્વરૂપમાં આપણને આજે પરિચિત બની ગયું હોત. એનાં અનેક સ્વરૂપોમાંથી એક સ્વરૂપે એ પયગમ્બરરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હોત: કદાચ એ પ્યૂરિટન વસાહતના પાયા ખોદી નાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો હોત, ને એ પ્રયત્ન બદલ એ જમાનાની કરડી અદાલતને હાથે એણે મોતની સજા ઘણું કરીને સહન કરવી પડી હોત. પણ હવે તો એને પોતાના સંતાનને કેળવવાનું હતું, અને એ કેળવણીના કર્મમાં એને પોતાના વિચારોના થનગનતા ઉત્સાહને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર મળી રહેતું હતું. આ નાનકડી બાળાના સ્વરૂપમાં વિધાતાએ સ્ત્રીત્વનો એક નાજુક અંકુર ને કળી હેસ્ટરને ભળાવી હતી, અને એ અંકુરનો એને પાર વગરની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે રહીને ઉછેર ને વિકાસ કરવાનો હતો. અને એના આ કામમાં એકેએક વસ્તુ એની વિરુદ્ધ હતી. જગત આખામાં એની સામે હતું. વળી એ બાળકની પોતાની પ્રકૃતિમાં પણ કંઈક વાંધો હતો, અને એ ઉપરથી તે સતત રીતે એમ સૂચવ્યા કરતી હતી કે તેનો જન્મ કંઈક ખોટી રીતે થયો હતો–તેની માતાના ઉન્મત્ત રાગાવેશના પ્રવાહરૂપે તે જન્મી હતી–અને તેથી આ બાપડું બન્યું જગતમાં જન્મ્યું છે એ તે સુખી થવા કે દુઃખી થવા એવો પ્રશ્ન અંતરની ઊંડી બળતરાપૂર્વક સ્વગત પૂછવાનું એને જોઈને હેસ્ટરને ઘણી વાર મન થઈ આવતું હતું.

અને ખરેખર, આવો અકળામણો પ્રશ્ન કેવળ પોતાની પુત્રીને જ વિશે નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને વિશે એના અંતરમાં ઉપસ્થિત થતો હતો. એ સ્ત્રીજાતિની અંદર સૌથી વધુ સુખી હોય એવી કોઈ સ્ત્રીનું જીવન પણ શું સ્વીકારવા યોગ્ય છે? એની પોતાની જ વાત કરીએ તો, પોતાને વિશે તો એણે લાંબા વખતથી નક્કી કર્યું નાખ્યું હતું કે એ જીવન સ્વીકારવા કે ઇચ્છવા યોગ્ય છે જ નહિ, અને એ રીતે પોતાપૂરતો તો એણે એ પ્રશ્નનો ક્યારનો નિકાલ કરી નાખ્યો હતો. સ્ત્રીહૃદયમાં જ્યારે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જાગે છે ત્યારે એ વૃત્તિને પરિણામે પુરુષની પેઠે એનું ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે ખરું, પણ સાથે તેને લીધે એ ખિન્ન પણ બને છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે એ જ્યારે વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એને પોતાની આગળ કોઈ ભારે નિરાશાજનક કામ આવી પડેલું લાગે છે. વિચાર કરતાં વિચારને પહેલે પગથિયે જ એને લાગે છે કે સમાજનું આખું વર્તમાન તંત્ર ભાંગીને ભૂકા કરી નાખવું જોઈએ અને પછી તેની નવેસરથી પુનર્રચના કરવી જોઈએ. પછી આગળ વિચાર કરતાં એને જે બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એ કે પુરુષજાતની સમસ્ત પ્રકૃતિ, અથવા પ્રકૃતિરૂપ બની ગયેલી એની દીર્ઘકાળની આનુવંશિક ટેવો અને આચારવિચારસરણીઓમાં તાત્ત્વિક પરિવર્તન કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે એવા તાત્ત્વિક પરિવર્તન વગર સ્ત્રીને સંસારમાં એનું હકદારનું કે અનુકૂળ સ્થાન કદી પણ મળી શકે એમ જ નથી. અને એવાં પગલું આગળ વિચાર કરતાં છેવટે એને જો

બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એકે પુરુષજાતિ કરતાં વિશેષ મહાન પરિવર્તન પોતાની સ્ત્રીજાતિમાં પણ કરવું જોઇએ, કેમકે એને લાગે છે કે બધી મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો દૂર કરીએ તોપણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિની વર્તમાન પ્રકૃતિ પરિવર્તન પામે નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક સુધારાનો પણ તે કશો લાભ લઇ શકે નહિ. પણ બીજી બાજૂથી એ જુએ છે કે સ્ત્રીજાતિ પોતાની પ્રકૃતિમાં કશુંય તાત્વિક પરિવર્તન કરવા જાય કે તરત એનું સાચું જીવન, એનું અપાર્થિવ સત્ત્વ ઊડી જવાનું. એટલે સ્ત્રી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચાર કરવાથી કદી પણ લાવી શકતી નથી. એ બધા જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કદી આવે એમ જ નથી, અથવા આવે એમ હોય તો તે એક જ રીતે આવે એમ છે. આ સ્થિતિમાં તો એના માનસતંત્રમાં બુદ્ધિને બદલે હૃદયનું પ્રાધાન્ય થાય, હૃદયનું વર્ચસ્વ વધે એ જ એકનો એક ઉપાય છે. એ રીતે બુદ્ધિને બદલે હૃદય પ્રધાન બને તો પછી આ બધા પ્રશ્નો આપોઆપ અદૃશ્ય થઇ જવાના. પણ હેસ્ટરનું હૃદય તો પોતાની મૂળની નિરામય નિયમિત પ્રવૃત્તિ લાંબા વખતથી ગુમાવી બેઠું હતું, અને તેથી આ બધી માનસ ભૂલભુલામણીમાં તે બીચારી આમ તેમ અટવાયા કરતી હતી. ઘડીકમાં એક બાજૂએ જાય તો સામે ઊંચી દુરારોહ કરાડ આવીને ઊભી રહેતી, અને ત્યાંથી બીજી બાજૂએ જાય તો ઊંડી અતલ ખીણ ડાચું વકાસીને ઊભી રહેલી દેખાતી તે જોઇને કંપારી ખાઇને તે એકદમ પાછી ફરી જતી. આમ પોતાની આસપાસ ચોમેર જ્યાં જુએ ત્યાં બધે વિકરાળ ભીષણ દૃશ્યો દેખાતાં અને નિરાંત જીવે વસી શકાય એવું શાંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઘર એને ક્યાંય નજરે પડતું નહિ. આ દશામાં કોઇ કોઇ વાર તો એના અંતરમાં એવો ભયંકર વિચાર પ્રબળ બનતો કે આવા જગતમાં પર્લને મોટી થવા દેવા કરતાં એને બચપણમાં જ સ્વર્ગધામમાં મોકલી દેવી, અને જાતે પણ આવા જગતમાં જીવવા કરતાં એમાંથી ચાલ્યા જઇને પછી વિશ્વની સનાતન ન્યાયના ભવિષ્યમાં પોતાને બીજી જે કોઈ અવસ્થામાં મૂકે તે સ્વીકારી લેવી.

એ હિંમભાઓકિયા અક્ષરે પોતાનું કામ કર્યું નહોતું. શુ મોટી જાગરણની રાતે તે રેવરંડ મિ ડિમ્સ-ડેઇલને મળી ત્યારથી હવે એને વિચારનો એક નવો વિષય મળ્યો હતો, જેની સિદ્ધિને અર્થે પોતે ગમે તેટલી મહેનત લે તેમ ભોગ આપે તોપણ તે યોગ્ય ગણાય એવો એક પદાર્થ ત્યારથી એને પ્રાપ્ત થયો હતો. પાદરી કેવી યાતનાપૂર્વક મથી રહ્યો હતો, અથવા યથાર્થ ભાષામાં કહીએ તો, કેવી યાતનાને અંતે હવે મથતો મટી ગયો હતો, એ હકીકત તે દિવસે રાત્રે એણે પ્રત્યક્ષ જોઇ હતી. એ વખતે એણે જોયું કે તે પાદરી ખરેખર ગાંડો ન બની ગયો હોય તોપણ અત્યારે તે ગાંડપણને આરે જ ઊભો હતો. અને આ બધાના મૂળમાં, પોતે કરેલા કામને લીધે થતા પશ્ચાત્તાપની ગમે તેટલી દુઃખદાયક અસર હોવા છતાં એની અત્યારની અવસ્થા કેવળ પશ્ચાત્તાપનું જ પરિણામ નહોતું, પણ એના અનારોગ્યને ટાળવા જે પુરુષ વૈદકીય ઉપચારો કરી રહ્યો હતો તેના તરફથી આ પશ્ચાત્તાપની વેદનામાં કોઇ ભયંકર વિષમય તત્ત્વ ઉમેરવામાં આવતું હતું તેને જ પરિણામે તેની આવી કરુણ અવસ્થા થઈ હતી એ બાબતમાં પણ એને હવે શંકા રહી નહોતી. આ રીતે મિત્ર ને મદદગારના સ્વાંગમાં એક ગુપ્ત દુશ્મન સતત રીતે એની પડખે ખડો હતો, અને એ મૈત્રીના સંબંધદ્વારા પોતાને મળતી તકોનો લાભ લઇને એ માણસ નાજુક આળી પ્રકૃતિના મિ. ડિમ્સડેઇલને સતાવી રહ્યો હતો. આમાં કશી સારાવાટની આશા નહોતી પણ ઊલટું ઘણું અનિષ્ટ થવાની ધાસ્તી હતી, તેથી પોતે પાદરીને આવા સંજોગોમાં સપડાવા દીધો એ પોતાની સત્યનિષ્ઠા, હિંમત, અને પાદરી પ્રત્યેની વફાદારી એ બધાની ઊણપ જ ગણાય એમ હેસ્ટરને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમાં એને પોતાના બચાવપક્ષે કહેવા જેવું હોય તો તે એટલું જ કે, રોજર ચિલિંગવર્થે રજૂ કરેલી ગુપ્તવેશની યોજનાને પોતે સંમતિ આપી ન હોત તો એ પાદરીની પોતાના કરતાં પણ બૂરી દુર્દશા થવાની હતી અને એ દુર્દશામાંથી તેને બચાવવાનો કોઈપણ ઇલાજ એને સૂઝે એમ નહોતો. એટલે પોતાના જેવી દુર્દશામાંથી પાદરીને ઉગારી લેવાની આતુર ઇચ્છાથી એણે ઉતાવળમાં રોજર ચિલિંગવર્થની ગુપ્તવેશની યોજના એકદમ સ્વીકારી લીધી હતી, પણ હો એને લાગ્યું કે પોતે એ રીતે જે પસંદગી કરેલી તે ખોટી હતી એટલે હવે તે દહાડે થઇ ગએલી ભૂલ જેટલે

અંશે સુધરી શકે એમ હોય તેટલે અંશે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે રાત્રે રોજર ચિલિંગવર્થ એને તુરંગના ઓરડામાં સૌથી પહેલીવાર મળેલો તે વખતે તો પોતાના દુરાચારને લીધે એ એવી પતિત થઈ ગઈ હતી અને તાજી જ થએલી પોતાની ફજેતીને લીધે એ એટલી બધી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હતી કે ત્યારે રોજર ચિલિંગવર્થનો સામનો કરવાની એનામાં તાકાત નહોતી, પણ તે પ્રસંગ પછી તો હવે ઘણાં વરસો વીતી ગયાં હતાં અને એ વરસો દરમિયાનની ગંભીર કપરી કસોટીને લીધે હવે એ એવી મજબૂત બની ગઈ હતી કે તેનો સામનો કરતાં હવે એ ડરે એવું નહોતું. એ તપને પરિણામે હવે એ તે દિવસ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી, ત્યારે બીજી બાજુએ પેલા બુઢ્ઢાએ વેર લેવા જેટલા અધમ બનીને પોતાને એટલો પતિત કર્યો હતો કે અત્યારે તેનું પદ લગભગ હેસ્ટરની જ ભૂમિકા પર આવી ગયું હતું અથવા કદાચ એથી પણ નીચું ઊતરી ગયું હતું.

ત્યારે ટૂંકામાં, હેસ્ટર પ્રાઇને પોતાના આગલા ધણીને મળવાનો અને તેણે જે પુરુષને પોતાના સકંજામાં સપડાવ્યો હતો તેને તેના હાથમાંથી છોડાવવા પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલું બધું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એ મુલાકાતને માટે એને કંઈ ઝાઝા દહાડા વાટ જોવી પડી નહિ. એક દિવસ સાંજે એ પર્લને સાથે લઈને એ દ્વીપકલ્પના નિર્જન ભાગમાં જતી હતી એવામાં એક હાથમાં ડાંગ અને બીજા હાથમાં ટોપલી લઈને જમીન પર નીચે નમીને તે દવા બનાવવાનાં મૂળિયાંની શોધ કરતો એના જોવામાં આવ્યો અને આ રીતે એને તેનો અકસ્માત્ ભેટો થઈ ગયો.

૧૪

હેસ્ટર અને વૈદ

હેસ્ટરે પર્લને કહ્યું કે એ મૂળિયાં ચૂંટનારા આદમી સાથે પોતાને જરા વાત કરવી છે, માટે પોતે તેની સાથે વાત કરે ત્યાં સુધી પાણીને કાંઠે જઈને છીપલાં અને દરિયાઈ વનસ્પતિનાં જાળાં સાથે તેણે રમવું. એટલે એ ઊડતા કોઈ પક્ષીના જેટલી ઝડપથી એકદમ દોડી અને પોતાના નાના ગોરા પગ ખુલ્લા કરીને એ ભીના દરિયા કિનારા પર છબછબિયાં બોલાવતી દોડવા લાગી. એમ દોડતાં દોડતાં દરિયામાં ઓટ થતાં પાણીનાં કોઈ નાનાં ખાબોચિયાં આવતાં, અને તે ખાબોચિયાં જાણે સમુદ્રે એ પર્લને મોઢું જોવા માટે મુકુર મૂક્યાં હોય એવાં હતાં તેથી એવા ખાબોચિયા આગળ તે એકદમ અટકી જતી. એ ખાબોચિયામાં જેવું તે કૌતુકપૂર્વક પોતાનું મોઢું જોતી કે તરત જ એ ખાબોચિયામાંથી માથે કાળાં ચમકતાં ઝુલ્ફાં અને આંખમાં અપ્સરાનાં જેવું સ્મિત કરતી એક નાનકડી બાલાનું મુખ તેની સામે જોઈ રહેતું, અને પર્લ સાથે રમવાને અત્યારે કોઈ ગોઠણ નહિ હોવાથી તે એ બાલાને પોતાનો હાથ પકડીને હડી કાઢવાની રમત રમવા નોતરતી. પણ ત્યાં તો કલ્પનાપ્રદેશની એ નાનકડી બાલા પણ સામેથી તેને એવું જ નોતરું દેતી—કેમ જાણે તેને એમ કહેતી હોય નહિ કે 'તારા કરતાં આ જગા સારી છે; માટે તું જ અહીં આવ,' એવી રીતે તે નોતરું દેતી. એટલે પર્લ ઢીંચણસુધી પાણીમાં પગ મૂકીને પોતાના જ ગોરા પગ તેમાં દેખાતા તે જોઈ રહેતી, અને એ જ વખતે એ ચંચળ બનેલા પાણીની સપાટી પર પાણીના ઊંડાણમાંથી આવતા એક પ્રકારના ખંડિત સ્મિતનો ચમકારો જોવામાં આવતો.

એક તરફ પર્લ આમ પાણીમાં રમત કરી રહી હતી એ વખતે બીજી તરફ તેની માએ વૈદને બોલાવ્યો.

'મારે તમારી સાથે જરા વાત કરવી છે,' એ બોલી, 'એ વાત આપણા માટે બહુ મહત્ત્વની છે.'

'આ હો! કોણ શ્રીમતી હેસ્ટરને આ બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંગવર્થ સાથે વાત કરવી છે?' નીચે નમીને મૂળિયાં શોધતો હતો તેમાંથી ટટ્ટાર થઈને તેણે કહ્યું. 'ખુશી ખુશીથી, શ્રીમતી, તમારાં તો જ્યાં જાઉં ત્યાં વખાણ સાંભળું છું. હજુ કાલે સાંજે જ એક ન્યાયાધીશ, એક શાણા ધર્મનિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તમારી વાત કરતા હતા અને ધીમેથી મારા કાનમાં કહેતા હતા કે સમિતિમાં તમારો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો. પ્રશ્ન એ હતો કે તમારો પેલો કિરમજી અક્ષર તમારી છાતી પરથી હવે લઈ લીધો હોય તો સમાજને કંઈ હાનિ પહોંચે કે નહિ. એટલે મેં તો એ માનનીય ન્યાયાધીશને વિનંતિપૂર્વક

કહ્યું કે એ અક્ષર હવે વગર વિલંબે લઇ લેવો જોઇએ.'

'મારો એ પદો લઇ લેવો એ ન્યાયાધીશોની મરજીની વાત છે જ નહિ,' હેસ્ટરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો 'જો એ લઇ લેવાવાને હું લાયક જ હોઉં તો તો એ અક્ષર એની મેળાએ નીચે ખરી પડે અથવા તો એ પરિવર્તન પામીને એવું રૂપ ધારણ કરે કે જેનો અર્થ અત્યાર કરતાં કંઇક જુદો જ થાય.'

'ના, જો તમોને એ માફક આવતો હોય તો તો તમારે એ ધારણ કરી જ રાખવો,' વૈદે કહ્યું. 'પોતાના શરીરને કેમ શણગારવું એ બાબતમાં તો સ્ત્રીએ પોતાની અંગત ઇચ્છા ને તરંગને જ અનુસરવું. એ અક્ષરનું ભરતકામ બહુ સુંદર છે, અને તમારી છાતી પર એ પૂર બહારમાં ભભૂકી ઊઠે છે!'

આ બધો વખત હેસ્ટર એ બુઢ્ઢાને સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઇ રહી હતી. એ માણસમાં છેલ્લાં સાત વરસના ગાળામાં કેવું પરિવર્તન થઇ ગએલું તે જોઇને એને આઘાત થયો અને એ આશ્ચર્યચકિત બની ગઇ. આ પરિવર્તન તે એ બહુ વૃદ્ધ થઇ ગએલો એ નહોતું: કેમકે જોકે એને અવસ્થા થઇ હતી તેનાં ચિહ્નો જોઇ શકાતાં હતાં, છતાં આ અવસ્થાની અસર એના ઉપર બહુ થઇ નહોતી અને અત્યારે પણ તે પ્રબળ શરીરસામર્થ્ય તેમ માનસિક ચાંચલ્ય જાળવી રહ્યો હતો. પણ અગાઉ તેનામાં જે બુદ્ધિનું તેજ ચમકતું હતું અને જે વિદ્યાભ્યાસંગની છાપ એના ચહેરા પર હતી, તેમ જ તેનામાં જે સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિ હતાં-તેનાં ચારિત્ર્યલક્ષણ રૂપ તેના આવા બધા જે ગુણો એને અત્યારે સૌથી વધારે યાદ હતા-તે હવે સર્વથા અદૃશ્ય થયાં હતાં અને એને ઠેકાણે તેની મુખમુદ્રામાં આતુરતાભરી, વેધક, લગભગ વિકરાળ કહી શકાય એવી અને છતાં કાળજીપૂર્વક છૂપાવી રાખેલી એવી ઝીણી દૃષ્ટિ જોવામાં આવતી હતી. પોતાના ચહેરા પરનો આ ભાવ સ્મિતના આવરણમાં ઢાંકી રાખવાની તેની ઇચ્છા ને ઉમેદ જણાતી હતી, પણ તેનું એ સ્મિત તેને દગો દેતું હતું અને તેનું સ્મિત તેના ચહેરા પર એવી તિરસ્કારભરી રીતે ફરકતું હતું કે એવા સ્મિતને લીધે તો પ્રેક્ષક તેની અધમતા ને કુટિલતા ઊલટી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકતો હતો. વળી, જાણે એ બુઢ્ઢાનું હૃદય સળગતું હોય અને તેના અંતરમાં ધૂંધવાયા કરતું હોય, તે એ ધૂંધવાટ અવારનવાર કોઇ આકસ્મિક આવેશ રૂપી ફૂંકને લીધે ખસી જઇને કેમ જાણે તેમાંથી મોટો ભડકો થઇ ઊઠતો હોય એવી રીતે તેની આંખોમાંથી અવારનવાર લાલ તેજનો ચમકારો પણ જોવામાં આવતો હતો. આવો ચમકારો પોતાની આંખમાં દેખાતો કે તરત જ જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે તેને દાબી દેવાને પોતાથી બને તેટલી બધી કોશિશ તે કરતો હતો.

ટૂંકમાં, માણસ જો શયતાનના જેવું આસુરી કામ માથે લે, તો માણસ મટીને પોતાને શયતાન જેવો બનાવી દેવાની તેનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેનો આ બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ સચોટ નમૂનો હતો. આ અભાગિયા માણસે એક યાતનાભર્યા અંતરનું અખંડ પૃથક્કરણ કરવામાં, એના પૃથક્કરણમાંથી આનંદ લૂંટવામાં, અને એ પૃથક્કરણ દ્વારા વ્યક્ત થતી વેદનાની આગમાં ઘી હોમવામાં ને એમ એ હૃદયના દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરીને રાચવામાં સાત સાત વરસ ગાળ્યાં હતાં, અને એ દ્વારા તેણે પોતાની જાતમાં આવું ભયંકર પરિવર્તન કરી દીધું હતું.

હેસ્ટર પ્રાઇનની છાતી પર પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર ભભૂકી રહ્યો હતો, ત્યારે અહીં એક બીજા માનવ આત્માનું ખંડિયેર ઊભેલું હતું, અને એમાં પણ કેટલેક અંશે પોતાની જવાબદારી રહેલી હતી એ વાતનું હેસ્ટરને ભાન થયું.

'મારા ચહેરામાં એવું શું છે,' વૈદે પૂછ્યું 'કે તમે આટલા બધી એકાગ્રતાથી તે જોઇ રહ્યાં છો?'

'એ ચહેરામાં એવું કંઇક છે કે મારામાં જો કરુણાનાં આંસુ હજુ રહ્યાં હોત તો મને રડાવી મૂકે,' એણે ઉત્તર આપ્યો, 'પણ એ વાત જવા દઇએ! મારે તો તમને પેલા કમનસીબ-આદમીની વાત કરવી છે.'

'તે શી વાત કરવી છે એની?' જાણે આ વિષય પોતાને પ્રિય હોય, અને એ સંબંધમાં જે એક જ વ્યક્તિ આગળ તે વિશ્વાસપૂર્વક પોતાના અંતરની સઘળી ગુપ્ત બાબતો ઠાલવી શકે એમ હતો તેની સાથે વાત કરવાની આ તક મળતાં જાણે આનંદ પામ્યો હોય એવી આતુરતાથી રોજર ચિલિંગવર્થ બોલી ઊઠ્યો. 'સાચી વાત જો છુપાવું નહિ, તો શ્રીમતી હેસ્ટર, આ

ઘડીએ હું એ ગૃહસ્થનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારે જે કંઇ કહેવું હોય તે વગર સંકોચે કહો, ને હું એનો ઘટતો જવાબ આપીશ.'

'સાત વરસ ઉપર આપણા વચ્ચે જ્યારે છેલ્લી વાત થએલી,' હેસ્ટરે કહ્યું, 'ત્યારે તમારી અને મારી વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધની વાત સર્વથા ગુપ્ત રાખવાનું તમે મારી પાસેથી બળાત્કારે વચન લીધું હતું. એ વખતે આ માણસનું જીવન ને યશ તમારા હાથમાં હતાં, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એ વિષયમાં મૂંગા રહેવા સિવાય મારે માટે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. છતાં તમારી સાથે એ રીતે બંધાતી વખતે પણ મારા હૃદયમાં સંકોચ અને આનાકાની થયા વિના રહેલાં નહિ. કેમકે બીજાં સઘળાં માનવીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થએલી હોવાથી, આ એક મનુષ્ય તરફ તો મારું અચૂક કર્તવ્ય રહેલું મને લાગતું હતું, અને તમારી સલાહને અનુસરીને તમને મૂંગા રહેવાનું વચન આપતાં મારા એ કર્તવ્યનો હું ભંગ કરી રહી છું એવું મારા અંતરમાંથી મને કાંઇક કહી રહ્યું હતું. તે દિવસ પછી તમે એ પુરુષના સૌથી નિકટ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા છો. પગલે પગલે તમે એની પાછળ ભમ્યા કરો છો. જાગતાં અને ઊંઘતા તમે એની સાથે જ હો છો. તમે એના વિચારો શા છે તે તપાસ્યા કરો છો. તમે એની સાથે જ હો છો ને એના અંતરને ખણ્યા અને ખોતર્યા કરો છો! એની જિંદગીને તમે તમારી મજબૂત પકડમાં સપડાવી છે, એટલે તમે રોજ રોજ તેને જીવંત મૃત્યુનો અનુભવ કરાવો છો, અને છતાં એ બાપડો તમને ઓળખી શક્યો નથી. આવું બધું તમને કરવા દેવામાં જે એક જ પુરુષ પ્રત્યે આ સંસારમાં હું વફાદાર રહી શકું એમ હતી તેના પ્રત્યે ખરેખર હું મારી ફરજ ચૂકી ગઇ છું!'

'નહિ તો વળી તમે બીજો કયો રસ્તો લઇ શકો એમ હતું?' રોજર ચિલિંગ્વર્થે પૂછ્યું. 'એ આદમી બાબતમાં જરાક આંગળી ચીંધી હોત કે તરત જ એ પોતાના પ્રવચનપીઠ પરથી ગબડીને કોઇ જેલની અંધારકોટડીમાં હડસેલાઇ ગયો હોત, અને ત્યાંથી પણ કદાચ આગળ વધીને ફાંસીને લાકડે લટકી ગયો હોત!'

'એમ થયું હોત તો અત્યાર કરતાં તે વધુ સારૂં થાત!' હેસ્ટર પ્રાઇને કહ્યું.

'તે મેં એ માણસનું શું ભૂરું કર્યું છે!' રોજર ચિલિંગ્વર્થે પૂછ્યું, 'જો, હેસ્ટર પ્રાઇન, હું ખરેખર કહું છું હો, કે મેં આ અભાગિયા પાદરીની જેટલી સંભાળ લીધી છે તેટલી સંભાળ કોઇ બાદશાહ તરફથી ભારેમાં ભારે ફી મળતાં પણ કોઇ વૈદ લેત નહિ. અને મારી મદદ ન મળી હોત તો એની જિન્દગી એણે ને તેં મળીને જે દુરાચાર કર્યો છે તે દુરાચાર પછીનાં પહેલાં બે જ વરસમાં એના અંતરની વેદનાની જ્વાલામાં બળીને ક્યારની ભસ્મ થઇ ગઇ હોત. કેમકે આ હિંગળો-કિયા અક્ષરનો ભાર ને યાતના સહન કરવાની તારામાં છે એવી તાકાત આ માણસના આત્મામાં નથી. અરે, એની તો એક ગુપ્ત વાત પણ હું તને કહી શકું એમ છું! પણ હવે બસ. માણસનો ઇલમ જે કંઇ કરી શકે તે સઘળું હું આને માટે કરી ચૂક્યો છું. મારી બધી વિદ્યા અને ચતુરાઇ મેં એના પર ઠાલવી દીધાં છે અને આજે એ જીવે છે અને દુનિયામાં નીચી મૂંડીએ ને વહીલે વાંસે ટગુમગુ પણ ચાલે છે તે બધું મારી સંભાળ ને સારવારને જોરે છે!'

'પણ એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગએલ હોત તો સારું હતું!' હેસ્ટર પ્રાઇને કહ્યું.

'હા બાઇ, એ વાત તેં સાચી કહી!' પોતાના હૈયાની ભભૂકતી જ્વાલાને એ બાઇની સમક્ષ પ્રકટ થવા દઇને રોજર ચિલિંગ્વર્થ બોલી ઊઠ્યો. 'એ કરતાં તો એ તત્ક્ષણ ગુજરી ગયો હોત તો ખરેખર સારૂં હતું! આ માણસે જે યાતના સહન કરી છે એવી યાતના કોઇ પણ માણસે કદી સહન કરી નથી. અને એ બધી યાતના એને પોતાના ભયંકરમાં ભયંકર ને દુષ્ટમાં દુષ્ટ દુશ્મનની હાજરીમાં તેની દેખતાં સહન કરવી પડી છે! મને એ કળી ગયો છે. કોઇ શાપની પેઠે કોઇ અદૃશ્ય સત્તા એની પૂંઠે પડીને એને સતત રીતે સતાવી રહેલ છે એમ એ સમજી ગયો છે. મૂળથી એ બહુ ચાળા અંતરનો છે, એના જેવો સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ માણસ સરજનહારે બીજો કોઇ ભાગ્યે જ કદી ઘડ્યો હશે, એટલે પોતાના અંતરની એ સૂક્ષ્મસંવેદનશક્તિથી તે જાણી ગયો છે કે એની હૃદયતંત્રીના તારને ખેંચી રહેલો હાથ એ કંઇ કોઈ મિત્રનો હાથ નથી, અને એને ખબર પડી

ગઈ છે કે કોઈકની આંખ–એના ચારિત્ર્યદૂષણને જ શોધી કાઢવા મથતી એવી કોઈકની આંખ–એના આચરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહી છે, અને એ નિરીક્ષણને પરિણામે એ આંખને એ ચારિત્ર્યદૂષણ દેખાઈ પણ આવ્યું છે! પણ એને એટલી ખબર નથી પડી કે એ આંખ બીજા કોઈ માણસની નહિ પણ મારી પોતાની જ છે! પાદરીમંડળમાં સાધારણ એવા વહેમથી તેણે એમ કલ્પી લીધું છે કે તેને શયતાને પોતાના સકંજામાં સપડાવેલ છે, અને એ શયતાન મૃત્યુ પછીની અવસ્થામાં એની જે ઘોર દુર્દશા થવાની તેની પૂર્વપ્રસાદી રૂપે અત્યારે તેને ભયાનક સ્વપ્નાં અને અતલ નિરાશાભર્યા દુર્વિચારો, પશ્ચાત્તાપનો ડંખ અને માફી મળવાની નિરાશા એવી એવી વસ્તુઓથી સતાવી રહ્યો છે. પણ એ બધાની પાછળ મારું સાંનિધ્ય કામ કરી રહ્યું છે, જે પુરુષને એણે ઘોર અન્યાય કર્યો હતો, અને એ અન્યાયના બદલામાં આવી રીતે કટ્ટર વેર વાળવાની પ્રવૃત્તિદ્વારા જ જે પોતાના જીવનને ટકાવી રહ્યો હતો એ પુરુષનું અતિ નિકટનું સામીપ્ય તેના પર આ બધી ભ્રમણાઓ અને યાતનાઓના રૂપમાં પોતાનો ભયંકર ઓળો પાથરી રહ્યું છે. એ ખબર એને હજુ પડી નથી એનીવાત ખોટી નથી! ખરેખર, શયતાન એની પડખે આવીને ભરાઈ બેઠો છે. પૂર્વે એક વખત માનવીનું હૃદય ધરાવનારો મર્ત્ય પુરુષ તેને ખાસ યાતના આપવા ખાતર શયતાન બન્યો છે.'

આ શબ્દો બોલતો હતો એવામાં, જાણે કોઈ અરીસામાં તેણે પોતાનું સ્થાન કોઈ ન ઓળખી શકાય એવી ભયંકર વિકરાળ આકૃતિને લેતી જોએલ હોય એમ આ અભાગિયા વૈદે ભીતિભરી દૃષ્ટિપૂર્વક પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો. માણસનો નીતિદેહ એના માનસચક્ષુ આગળ તાદૃશ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય એવી જે અતિ વિરલ પળો એના જીવનમાં વરસોના આંતરા પછી કોઈક વાર અકસ્માત એને સાંપડે છે એમાંની એક પળ અત્યારે તેને સાંપડી હતી. ઘણું કરીને અગાઉ કદી પણ તેણે આ સ્વરૂપમાં પોતાને જોએલો નહોતો.

'તેં એને યાતના આપવામાં હવે કંઈ બાકી રાખ્યું છે?' એ બુઢ્ઢાના ચહેરા પર નજર કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. 'તારું બધું વેર અત્યાર સુધીમાં વળી નથી ગયું? અને એ રીતે તારું સઘળું દેવું એણે ચૂકવી નથી દીધું?'

'ના, ના! ચૂકવવાને બદલે એણે તો ઊલટું મારું દેવું વધાર્યું છે!' વૈદે જવાબ આપ્યો; અને એ જેમ આગળ બોલવા લાગ્યો, તેમ એના ચહેરામાંના તેમ રીતભાતમાંના કડક અંશો નરમ પડ્યા અને તેના પર ગમગીનીનો ભાવ છવાઈ ગયો. 'નવ વરસ ઉપર હું કેવો હતો એ સાંભરે છે તને હેસ્ટર! એ વખતે પણ મારા જીવનની શિશિર ઋતુ જ ચાલતી હતી, અને તે પણ વળી કંઈ શિશિર ઋતુનો પણ પ્રારંભકાળ જ નહિ પણ મધ્યાહ્નકાળ ચાલતો હતો, છતાં મારું સમગ્ર જીવન જ્ઞાનપિપાસાની ઝંખના, વિદ્યાવ્યાસંગ, વિચારપરાયણતા, અને શાંતિથી ભરપૂર હતું, મારાં સઘળાં વરસો મુખ્યત્વે મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિની પાછળ જ વફાદારીપૂર્વક ગાળવામાં આવતાં હતાં, અને જોકે એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ અંગત હતો છતાં તેની પાછળનો ગૌણ હેતુ વફાદારીપૂર્વક માનવજાતિના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવાનો પણ રહેલો હતો; એ દિવસોમાં મારું જીવન જેટલું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ હતું તેવું સ્વાસ્થ્યભર્યું અને નિર્દોષ જીવન સમગ્ર માનવજાતિમાં કોઈ પણ વ્યક્તિનું ભાગ્યે જ હતું નહિ; અને અન્યનું ભલું કરવાથી માનવજીવનમાં જે રમણીયતા ને સમૃદ્ધિ આવે છે તે પણ મારા જેટલી બહુ થોડાં માનવીઓના જીવનમાં એ વખતે હતી. આ બધું સાંભરે છે તને? ભલે તું મને મંદ હૃદયનો માને, તોપણ હું બીજાંઓની લાગણીઓનો હમેશાં વિચાર કરનારો, અને મારી જાતને માટે ઓછામાં ઓછી માગણી કરનારો, સત્યનિષ્ઠ, માયાળુ, ન્યાયી, અને બહુ ઊભરાભરી ન હોય તોપણ દીર્ઘકાળ ટકી રહે એવી સ્નેહવૃત્તિ ધરાવનારો પુરુષ એ વખતે નહોતો? કહે જોઈએ, મારામાં આ બધા ગુણો નહોતા એ વખતે?'

'હા, આ બધા ય ગુણો હતા, અને ઉપરાંત બીજા ગુણો યે હતા.'

'અને અત્યારે હું કેવો બની ગયો છું?' પોતાના અંતરની સઘળી દુષ્ટતાને પોતાના મુખમાં અંકિત થવા દઈને, એના મોં સામે તાકીને તેણે પૂછ્યું. 'ક્યારનું કહી ચૂક્યો છું હું તને, હું કેવો બની ગયો

છું. તે—કેમ વળી શયતાન જ બની ગયો છું અત્યારે! અને કોણે મને આવો શયતાન બનાવ્યો ?'

'મેં જ,' હેસ્ટરે કાંપતાં કાંપતાં કહ્યું. 'મારો અને એ પુરુષનો બન્નેનો એમાં એકસરખો વાંક છે, તો પછી તેં મારા પર કેમ વેર ન લીધું ?'

'તને તો મેં તારા હિંગળોકિયા અક્ષરને જ હવાલે કરી દીધી છે,' રોજર ચિલિંગવર્થે જવાબ આપ્યો. 'એ અક્ષરે જો તારા પર મારું વેર ન લીધું હોય, તો પછી મારામાં તારા પર વેર લેવાની તાકાત છે નહિ!'

આમ કહીને અર્ધું સ્મિત કરીને તેણે પોતાની આંગળી એ નિશાન પર મૂકી.

'એણે ખરેખર તારું વેર મારા પર લઈ લીધું છે,' હેસ્ટર આઇને જવાબ આપ્યો.

'મેં પણ એમ જ ધાર્યું હતું,' વૈદે કહ્યું. 'અને હવે આ માણસના સંબંધમાં તારે મારી પાસે શું કામ છે ?'

'મારે હવે આ ગુપ્ત હકીકત પ્રકટ કરી દેવી જોઈએ,' હેસ્ટરે દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. 'એને તારા યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન થવું જોઈએ. એમ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે તો હું જાણતી નથી, પણ હું એ માણસના શાપરૂપ નીવડેલ છું, મારે લીધે એનું જીવન બરબાદ થયું છે, એટલે મારે આ ગુપ્ત વાત તેને જણાવવી જોઈએ. અને એ મારૂં ઋણ તારા બંધનને લીધે લાંબા વખતથી હું ચૂકવી શકી નથી, તે હવે આખરે ચૂકવી દેવાનો મારો નિશ્ચય છે. એની પ્રતિષ્ઠા અને એની સાંસારિક પદવી તેમ કદાચ તેનું જીવન પણ એમ એ ત્રણે વાનાં સાચવી રાખવાં કે નષ્ટ કરવાં એ તારી સત્તા અને મુનસફીની વાત છે. મને તો મારા હિંગળોકિયા અક્ષરે તપ કરાવી કરાવીને સત્યમય જીવનની તાલીમ આપી દીધી છે, પછી એ સત્ય ભલેને ધગધગતા સળિયાની પેઠે અંતરમાં વેદના કરતું પેઠું હોય. પણ એ અક્ષરને પ્રતાપે મને હવે સત્યની ઝાંખી થઈ છે, એટલે એ માણસના જીવનમાં અત્યારે મડદાની જેવી નિષ્ક્રિયતા અને શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ છે તો એવી દશામાં એનું જીવન લાંબો વખત ટકાવી રાખવાથી પણ મને એવો કોઈ મોટો લાભ દીસતો નથી કે જેને ટકાવી રાખવાને હું તારી આગળ આજીજી કરવા આવું. માટે એના સંબંધમાં તને જેમ ઠીક લાગે તેમ તું તારે ખુશીથી કરજે! એનું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, મારું કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તારું પ કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી, તેમ આ નાનકડી પર્લનું પણ કશું કલ્યાણ થાય એવી આશા નથી. આ ભયંકર ભૂલભુલામણીમાંથી આપણને બહાર કાઢી સાચે રસ્તે દોરી જાય એવી એક પણ કેડી મળે એમ નથી.'

'બાઈ, મને તો તારી દયા આવે એવું થઈ જાય છે,' હેસ્ટરે જે નિરાશા વ્યક્ત કરી તેમાં લગભગ ભવ્ય કહી શકાય એવું તત્ત્વ હતું, એટલે એના આ શબ્દો સાંભળીને તેને એના પ્રત્યે પ્રશંસાભાવ થયા વિના રહ્યો નહિ, અને એ ભાવના આવેશમાં તે બોલી ઊઠ્યો. 'તારા સ્વભાવમાં ઉદાત્ત અંશો રહેલા હતા. કદાચ, તને જો તું મને મળી એ પૂર્વે મારા કરતાં કોઈ વિશેષ લાયક પ્રિયતમ મળ્યો હોત તો તારા જીવનમાં આવું અનિષ્ટ પેસી ન શકત. એટલે તારી પ્રકૃતિની અંદરનાં શુભ તત્ત્વો આમ બરબાદ ગયાં એ જોઈને મને તારી દયા આવે છે.'

'અને મને તારી દયા આવે છે,' હેસ્ટર પ્રાઈને જવાબ આપ્યો 'તારા જેવા સુજ્ઞ અને ન્યાયી પુરુષને આમ શયતાન જેવો બનાવી દે એટલો બધો ખાર ને તિરસ્કારભાવ રાખવા બદલ મનેય તારી દયા આવે છે. હજી તું એ દુર્વૃત્તિ તારા અંતરમાંથી કાઢી નાખીને પહેલાં હતો એવો શુદ્ધ માનવી બનીશ ? એ માણસ ખાતર નહિ તો બમણી રીતે તારી પોતાની ખાતર! બધી વાતની ક્ષમા કર. અને વિશેષ નશિયત કરવાનું કામ એ કામ કરવાનો અધિકાર છે તે સત્તાને સોંપી દે! હજી અબઘડી જ મેં તને કહ્યું, કે એને કે તારે કે મારે માટે કોઈ કલ્યાણપ્રસંગની આશા છે જ નહિ, કેમકે આપણે બધાં દુષ્ટતાની ગમગીનીભરી ભૂલભુલામણીમાં એકી સાથે અટવાયાં કરીએ છીએ, અને આપણે કરેલા પાપ અને દુરાચાર વડે આપણો માર્ગ છવાઈ ગએલો હોવાથી એ પાપને લીધે આપણને રસ્તામાં ડગલે ડગલે ઠેસ વાગે છે. આથી આપણામાંથી કોઈને પણ માટે કલ્યાણપ્રસંગની જરા પણ આશા નથી એમ મેં તને હમણાં જ કહ્યું. છતાં-હકીકત ખરેખર એમ નથી! આપણા બધામાંથી

તારે માટે કલ્યાણની આશા રાખી શકાય ખરી, પણ તે કેવળ તારે એકને જ માટે હો, કેમકે તને ઘોર અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અન્યાયની માફી આપવાની સત્તા ને તક તારા હાથમાં છે. તો આ એકનો એક અનન્યાધિકાર જે તને મળેલો છે, આ વિરલ તક જે તને સાંપડેલી છે, તે તું શું ફોકટ જવા દઈશ? આવો અમૂલ્ય લાભ શું તું ઠેબે ચડાવીશ?'

'સબૂર, હેસ્ટર, સબૂર!' વિષાદભરી દૃઢતાથી એ વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું. 'માફી આપવી એ મારે માટે શક્ય નથી. તું કહે છે એવી કોઈ શક્તિ મારામાં છે નહિ. ઘણા વખતથી હું મારી જૂની પ્રતીતિ વીસરી ગયો હતો, પણ અત્યારે તે તાજી થાય છે, અને આપણે જે કરી રહ્યાં છીએ અને વેઠી રહ્યાં છીએ તે સઘળાનો ખુલાસો કરી દે છે. તેં જે પહેલું પગલું કુમાર્ગે ભર્યું ત્યારથી એ તારા કુમાર્ગગામી પહેલા પગલાથી જ તેં પાપનું બીજ વાવી દીધું છે. પણ એ બીજ એકવાર વાવી દીધા પછી તો જે કંઈ થયું છે તે સઘળું ઘોર અનિવાર્યતાને પરિણામે જ થયું છે. સાથે મળીને મને છેહ દેનારા તમે બન્ને જણાં કંઈ દુરાચારી કે પાપી નથી તમે બન્ને જણ તો ફક્ત એક પ્રકારની લાક્ષણિક ભ્રમણામાં જ છો; તેમ હું પણ કંઈ શયતાન જેવો નથી, ફક્ત શયતાનનું કામ મેં એના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધું છે એટલું જ. પણ હવે તો આ બધું આપણે માટે વિધિનિર્માણરૂપ બની ગયું છે એટલે હવે તો એ જે બીજ વવાયું તેમાંથી જેવાં કાળાં ફૂલો ફૂટવાં હોય તેવાં ભલે ફૂટે! તો હવે તું તારે તારે રસ્તે પડ, અને એ આદમીના સંબંધમાં જેમ ઠીક પડે તેમ ખુશીથી કર.'

આમ કહીને તેણે પોતાનો હાથ વીંઝયો, અને પહેલાં ઓસડને માટે છોડવા ઢૂંઢતો હતો તે પ્રવૃત્તિમાં પાછો ગૂંથાઈ ગયો.

૧૫

હેસ્ટર અને પર્લ

આ પ્રમાણે રોજર ચિલિંગવર્થ—ગાણસને ગમે તે કરતાં—પણ વધુ વખત તેમની સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે એવી વિરૂપતાવાળો એ ડોસો—હેસ્ટર પ્રાઇન પાસેથી ચાલ્યો ગયો, અને જમીન પરનાં મૂળિયાં શોધાને નીચે નમતો નમતો આગળ વધ્યો. આગળ ચાલતાં અહીં તહીંથી તે ઓસડ તરીકે ખપમાં આવે એવા છોડ એકઠા કરવા લાગ્યો તથા મૂળિયાં ખોદીને પોતાના હાથમાં રાખીને છાબડીમાં બધું એકઠું કરવા લાગ્યો. આગળ વધતાં વનસ્પતિ ચૂંટવાને માટે તે નીચે નમતો હતો ત્યારે તેની સફેદ દાઢી જમીનની છેક નજીક આવીને લગભગ તેને સ્પર્શતી હતી. આ ડોસો ચાલતો હતો ત્યારે તેના સ્પર્શથી તેની નીચેનું વસંતઋતુના પ્રારંભ દિનોનું કુમળું ઘાસ કરમાઈ જાય છે કે કેમ તથા ખુશનુમા લીલોતરીથી છવાએલી ભૂમિ પર તે કંપને લથડતે પગલે ચાલતો હતો તેથી એ લીલોતરી બળી કે સુકાઈ જવાથી તેનો ચીલો પડે છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માટે હેસ્ટર પ્રાઇન થોડો વખત તેની પાછળ જોઈ રહી. આ ડોસો આટલી બધી કાળજીપૂર્વક છોડવા એકઠા કરી રહ્યો હતો એ તે કઈ જાતના હશે તેનો પણ એને વિચાર થયો. તેની આંખમાંના દુર્ભાવને કળી જઈને તેની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતી હોય એવી રીતે કોઈ દુર્વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પૃથ્વી પોતે પણ અત્યાર સુધીમાં કોઈના જાણવામાં ન આવી હોય એવી કોઈ ઝેરી વનસ્પતિ તો તેના હાથમાં મૂકી નહિ દેને? અથવા પછી એને માટે ખાસ એમ નવું સર્જન કરવાને બદલે અત્યાર સુધીની જે પથ્ય નિર્દોષ વનસ્પતિ હોય તે તેના સ્પર્શમાત્રથી વિનાશક વિષમય રોપાઓના રૂપમાં બદલાઈ જાય એટલું જ એને માટે બસ હશે? સર્વત્ર ખુશનુમા પ્રકાશ પાથરી રહેલો સૂર્ય તેના પર પણ શું ખરેખર પ્રકાશતો હતો? અથવા તો પછી તે ગમે તે રસ્તે ચાલે, પણ તે જ્યાં જાય ત્યાં કોઈ અપશુકનિયાળ અશુભ છાયા આવીને તેને આ ખુશનુમા સૂર્યપ્રકાશથી વંચિત રાખતી હતી? અને અત્યારે તે ક્યાં જતો હતો? આમ ચાલતાં ચાલતાં તે એકાએક જમીનમાં તો નહિ પેસી જાયને? અને પછી પાછળ એક વેરાન જગા તેની નિશાની તરીકે નહિ મૂકતો જાયને?—જે જગા પર પાછળથી આ દેશના હવાપાણીમાં શક્ય હોય તેવી સઘળી દુષ્ટતા અને વિરૂપતા ભરી ગીચ ઝેરી ઝંખરાળ ઊગી નીકળે એવી વેરાન જગા પોતાની પાછળ નહિ

નહિ મૂકતો જાય? અથવા તો પછી તે ચામાચિડિયાની જેવી પાંખો પહોળી કરીને ક્યાંક ઊંચે ઊડી જવાનો, અને આકાશ ભણી જેમ જેમ ઊંચે ઊડતો જવાનો તેમ તેમ વધુ ને વધુ વિરૂપ દેખાતો જવાનો, એવું શું બનવાનું છે?

'તેને ધિક્કારવો એ ભલે પાપ હોય કે નહિ,' હેસ્ટર પ્રાઇન હજુ તેને તાકીને જોઇ રહી હતી, એટલે જોતાં જોતાં એ બોલી, 'પણ હું તો એ માણસને ધિક્કારૂં છું!'

પોતાના હૃદયમાં આવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો એ બદલ એણે પોતાના અંતરને ઠપકો આપ્યો, છતાં તે એવા ભાવને અટકાવી કે ઓછો કરી શકી નહિ. એ ભાવને અટકાવવા માટે એણે દૂર દૂરના દેશમાં ઘણાં ઘણાં વરસો ઉપર તે પોતાના એકાન્ત અભ્યાસખંડમાંથી સાંજને વખતે બહાર નીકળીને, પોતાની નવોઢા પત્નીના સ્મિતથી પ્રકાશિત બનેલા ઓરડામાં સગડીની બાજૂમાં બેસતો એ જૂનું દૃશ્ય યાદ કરવા યત્ન કર્યો. એ વખતે તે કહેતો કે પોતાના ગ્રંથોના સહવાસમાં ગાળેલા દિવસભરના કલાકોની ઠંડી ઉડાડી દેવાને માટે પોતાની એ પત્નીના સ્મિતની હૂંફ તેને માટે આવશ્યક હતી. આવાં દૃશ્યો એને એકવાર કેવળ સુખપ્રદ લાગ્યાં હતાં, પણ અત્યારે પોતાના ઉત્તર જીવનના નિરાશામય ગમગીની ભરેલા વાતાવરણ દ્વારા નિરખાતાં એ દૃશ્યો એના જીવનનાં સૌથી અળખામણા પ્રસંગોના વર્ગમાં જ સ્થાન મેળવી શકતાં હતાં. અત્યારે તો આવા પ્રસંગો પોતાના જીવનમાં કોઇપણ વખતે શી રીતે આવી શક્યા હશે એ વિશે જ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં! આવા પુરુષને તે પરણવાને પોતાને કોઇપણ માણસ કેવી રીતે સમજાવી શકેલ હશે એ વિશે પણ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં! આ પુરુષ એક દહાડો ઉપરચોટિયા ભાવથી તેનો હાથ પોતાના હાથ સાથે મિલાવતો એ વખતે પોતે સામે તેનો હાથ દાબીને તેના એ ભાવને ઉત્તર આપતી, અને તેની સામે જોઇને એક દહાડો પોતે પોતાના હોઠ પર સ્મિત ફરકાવતી-આવા બધા પ્રેમોપચારો પોતે એક દહાડો નભાવેલા અને સાંખેલા એ એને અત્યારે પોતાનો ભારેમાં ભારે ગુનો લાગતો હતો, અને એ ગુના બદલ અત્યારે એને પુષ્કળ પસ્તાવો થતો હતો. અને રોજર ચિલિંગવર્થે પણ, એ પૂર્વજીવનમાં હેસ્ટર તેને પરણીને તેની સાથે રહેતી હતી તે વખતે તેને સંસાર શું એની ખબર નહોતી, અને બીજા કોઇ સુખનો તેને અનુભવ નહોતો, તેથી પોતાના સહચારમાં તે સુખી છે એમ જો તેણે એ વખતે માની લીધેલું એ પણ એ પુરુષનો મોટો ગુનો હતો-તે પછી તેણે બીજા ઘણા ગુના કર્યા હતા છતાં તે સઘળાને ટપી જાય એવો ભારે એ તેનો ગુનો હતો.

'હું તેને ધિક્કારૂં છું!' પહેલા કરતાં પણ વિશેષ કડવાશથી હેસ્ટરે એના એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. 'એણે જ મને દગો દીધેલો. મેં એનું બૂરૂં કર્યું એ કરતાં વિશેષ બૂરૂં તો એણે મારૂં કર્યું છે.'

કોઇપણ સ્ત્રીના અંતરના ઊંડાણનો ઉત્કટ રાગપૂર્ણ પ્રેમ પોતે જ્યાં સુધી જીતી ન શકે, ત્યાં સુધી એ સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરતાં પુરુષોએ કંપવું જોઇએ! નહિ તો એમની આ રોજર ચિલિંગવર્થના જેવી દુર્દશા થવાની. એ સ્ત્રીના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી શકે એવો તેના કરતાં કોઇ પ્રબળ પુરુષનો જેવો સ્પર્શ થયો કે તરત જ, સાચા તરવરાટભર્યા સુખને સ્થાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય અને સંતોષરૂપી સુખની આરસમૂર્તિ ઊભી કરી હશે તેનો એ સ્ત્રી તિરસ્કાર કરે, ભાવોષ્મા વગરનું જે ઠંડું સ્નેહપી શાન્ત જીવન પોતે તેને આપ્યું હોય તે બદલ એ તેનો વાંક કાઢે, એવી દુર્દશા તેની થવાની. પણ આ અન્યાય થયાને તો ઘણાં વરસ થઇ ગયાં, તેથી એની સામેનો હેસ્ટરનો વિરોધ તો ક્યારનો કમી થઇ જવો જોઇતો હતો, છતાં એ ન થયો એ હકીકત શું સૂચવતી હતી? હિંગળોકિયા અક્ષરની યાતના ભરેલા લાંબાં લાંબાં સાત વરસોએ એને આટલી બધી પીડા આપી. એના દિલને આટલું બધું ડામ્યું અને છતાં એ દિલમાં એ પાતનામય વરસો હજુ પણ કશો પસ્તાવાનો ભાવ શું પેદા નહોતાં કરી શક્યાં!

બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંગવર્થની નીચી નમી ગએલી કાયાને એકીટશે જોતી ઊભી હતી એ અલ્પ ક્ષણો દરમિયાન હેસ્ટરના અંતરમાં જે ઊર્મિઓ ઉત્પન્ન થઇ તેને એની મનોદશા પર પૂરો પ્રકાશ ફેંક્યો, અને અન્યથા તે પોતાના હૃદયમાં પણ ન સ્વીકારત એવું ઘણું ઘણું પ્રકટ કરી દીધું.

એ ગયો એટલે એણે પોતાની બાળકીને પાછી બોલાવી.

'પર્લ ! બેટા પર્લ ! ક્યાં છે તું ?'

પર્લના આત્માની પ્રવૃત્તિશીલતામાં કદી પણ ખોટ આવતી નહિ, એટલે તેની મા પેલા બુઢ્ઢા વનસ્પતિશોધકની સાથે વાતો કરતી હતી એ દરમિયાન તેને વિનોદની કશી ખોટ પડી નહિ. આગળ કહી ગયા તેમ પહેલાં તો પાણીના ખાબોચિયાની અંદર પ્રતિબિંબિત થએલી પોતાની જ પ્રતિકૃતિ સાથે તેણે નખરાબાજી ચલાવી. એ પ્રતિકૃતિને પોતાની સાથે આવીને રમવા ઇશારત કરી, પણ તે પ્રતિમા તેની પાસે ન આવી એટલે તેણે એ પ્રતિમાનું અસ્પર્શ્ય પૃથ્વી અને અપ્રાપ્ય આકાશનું બનેલું જે જગત હતું તેમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ ગમે તો પોતે જ અથવા તો એ પ્રતિમા એમ બેમાંથી કોઇક અવાસ્તવિક છે એમ થોડા જ વખતમાં માલૂમ પડી આવતાં એ કરતાં વધુ આકર્ષક રમતગમત કરવા માટે તે જુદી દિશામાં વળી. પછી તેણે ભોજપત્રનાં વૃક્ષોની છાલમાંથી નાની નાની નાવડીઓ બનાવી તેમાં છીપલાંઓનો માલ ભરી ન્યૂ ઇંગ્લંડના કોઇ પણ વેપારી કરતાં વિશેષ સાહસભર્યો વેપાર આ સાગરની પીઠપર ખેડવા માંડ્યો, પણ એ નાવડીઓમાંનો મોટો ભાગ સાગરને કિનારે જ ડૂબી ગયો. પછી તેણે જુદી જુદી જાતની માછલીઓ સાથે રમત કરવા માંડી. પછી વળી તેણે આવતી ભરતીથી સમુદ્રકિનારે જે ફીણની રેખા બંધાઈ ગઇ હતી તેમાંથી સફેદ ફીણનો ગોટો લઇ તે ઝૂમતા પવનમાં ફેંક્યો અને એની અસંખ્ય કણીઓ જમીન પર પડે તે પહેલાં અધરથી ઝીલી લેવા માટે પાંખવાળી પરીની પેઠે ઊડતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. ત્યાં વળી સમુદ્રકિનારે પોષણ મેળવતાં અને પાંખો ફફડાવતાં પક્ષીઓનું ટોળું દેખીને એ તોફાની છોકરીએ પોતાના મળવસ્ત્રનો ખોળો બનાવી તેમાં કાંકરા ભર્યા, અને આ નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓ પાછળ એક ખડક પછી બીજા ખડક પર એમ દોડાદોડ કરીને તેમના પર એ કાંકરાનો મારો ચલાવવામાં ભારે દક્ષતા બતાવી. આ મારામાં એક નાનકડું ભૂખરું પક્ષી તો સપડાઇ પણ ગયું. કેમકે કાંકરો આબાદ વાગતાં તેની પાંખ તૂટી ગઇ એટલે ફડફડાટ કરતું એ ઊડી ગયું. પણ એ જોયું એટલે આ મસ્તીખોર છોકરીએ નિસાસો નાખ્યો અને એ કાંકરા મારવાની રમત તેણે છોડી દીધી, કેમકે સમુદ્રપવનના કે પછી ખુદ પર્લના જેવા જ નિરંકુશ સ્વચ્છંદે વિહરતા એ નાનકડા પ્રાણીને આમ ઇજા પહોંચાડવાથી તેને દુઃખ થયું.

તેની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ જાત જાતની દરિયાઇ વનસ્પતિ એકઠી કરી તેમાંથી પોતાને માટે ઝભ્ભો, ગલપટો, અને ટોપી બનાવી તે સઘળું પહેરી નાનકડી સમુદ્રકન્યાનું રૂપ ધારણ કરવાની હતી. કપડાં અને પોશાકની સજાવટ કરવાની તેની માતામાં જે કળા હતી એ તેનામાં પણ ઊતરી આવી હતી. સમુદ્રકન્યાનો આવો પોશાક પહેરી તેના અંતિમ શણગાર રૂપે પર્લે એક જાતનું ઘાસ લીધું. અને એ ઘાસ વડે પોતાની માતાની છાતી પર જે શણગાર રોજ રોજ જોવાને તે ટેવાએલી હતી તે શણગારનું પોતાને આવડે એવું અનુકરણ કર્યું. એ ઘાસમાંથી તેણે એક અક્ષર બનાવ્યો—એ (A) અક્ષર બનાવ્યો, પણ આ અક્ષરનો રંગ હિંગળોકિયો નહિ પણ તાજો લીલો હતો. પછી એ છોકરી પોતાની છાતી પર હડપચી ટેકવીને એ અક્ષરરચનાને વિલક્ષણ રસપૂર્વક નિહાળી રહી—જેમ જાણે એ અક્ષરનો ગુપ્ત અર્થ સમજી લેવો એ એક જ ઉદ્દેશસિદ્ધિને અર્થે એને આ જગતમાં જન્માવવામાં આવી હોય એવી રીતે તે તેને વિચારમગ્ન દશામાં નિહાળી રહી.

'આ બધાનો અર્થ શો એમ બા પૂછશે કે નહિ મને ?' પર્લને વિચાર થયો.

બરાબર એ જ વખતે તેણે પોતાની માનો અવાજ સાંભળ્યો, એટલે પેલાં નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓના જેટલી જ ઝડપથી કૂદતી કૂદતી તે હેસ્ટર પ્રાઇનની સમક્ષ પહોંચી, અને ત્યાં નાચતી ને હસતી હસતી પોતાની છાતી પરનો પેલો શણગાર પોતાની આંગળી વતી દેખાડવા લાગી.

'બેટા પર્લ !' ઘડીભર મૂંગી રહીને પછી હેસ્ટરે કહ્યું. 'આ લીલા અક્ષરનો અને એમાં યે તારા જેવી બાળકીના છાતી પર ધારણ કરેલા લીલા અક્ષરનો કશો અર્થ નથી. પણ તારી માને આ જે અક્ષર ધારણ કરી રાખવો પડે છે તેનો અર્થ શો તે તું જાણે છે, બેટા ?'

'હા, જાણું છું બા,' છોકરીએ કહ્યું. 'એ મોટો

એ અક્ષર છે. બાળપોથીમાં શીખ્યો છે તેં મને એ.'

હેસ્ટરે તેના નાનકડા ચહેરા પર તાકીને જોયું; પણ તેની કાળી આંખોમાં પોતે વારંવાર જોએલો એવો વિલક્ષણ ભાવ જોકે એમાં હતો, છતાં આ અક્ષરસંજ્ઞામાં પર્લ ખરેખર કંઇ અર્થ જેવું જોતી હતી કે કેમ તે વિશે એના ચિત્તનું પૂરું સમાધાન થયું નહિ. અને એ વાત પાકે પાયે જાણીને નક્કી કરવાની એને અતિ આતુર પ્રચ્છા થઇ આવી.

'છોકરી, તને ખબર છે તારી મા શા માટે એ અક્ષર ધારણ કરે છે તેની?'

'ખરેખર, ખબર છે મને,' પોતાની માના મોં પર પ્રસન્નતાપૂર્વક નજર કરીને પર્લે જવાબ આપ્યો. 'પેલો પાદરી પોતાના હૈયા પર હાથ રાખે છે એ જ કારણે તું એ અક્ષર પહેરી રાખે છે!'

'અને એ કારણ કયું?' હેસ્ટરે પૂછ્યું. આ છોકરીના અવલોકનમાં રહેલી અર્થહીન અસંબદ્ધતા જોઇને પ્રથમ તો એણે જરા સ્મિત કર્યું, પણ એ સ્મિત એના હોઠ પર પૂરું સ્ફુરી રહે એ પહેલાં તો બીજો વિચાર આવતાં એનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો. 'એ અક્ષરને એક મારા સિવાય બીજા કોઇના હૈયા સાથે શો સંબંધ હોઇ શકે?'

'બસ, બા, મેં તો કહ્યું તને મને ખબર છે એટલું,' સાધારણ રીતે તેની ટેવ હતી તેથી વિશેષ ગંભીર બનીને પર્લે કહ્યું. 'પેલા ડોસા સાથે તું વાત કરતી'તી એને કદાચ ખબર હશે તો એને પૂછ. પણ સાચે સાચું કહે બા, આ હિંગળોકિયા અક્ષરનો શો અર્થ છે? ને તું શું કામ તારી છાતી પર એ પહેરી રાખે છે?—અને પેલો પાદરી પણ શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે?'

તેણે પોતાની માનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડી રાખ્યો, અને તેના નિરંકુશ સ્વચ્છંદી સ્વભાવમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવતી એવી ગંભીરતાપૂર્વક તે એની આંખો પર તાકીને જોઇ રહી, એટલે હેસ્ટરને વિચાર આવ્યો કે આ છોકરી બાલોચિત વિશ્વાસ ને સ્વસ્વભાવપૂર્વક પોતાની નિકટ આવવા અને પોતાની સાથે સહાનુભૂતિનો સંબંધ સ્થાપવા પોતાની શક્તિમતિ પ્રમાણે બને તેટલું બધું કરવા ખરેખર ઇચ્છતી હશે. આજનું તેનું વર્તન પર્લને અપૂર્વ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું હતું. અત્યાર સુધી તો તેની માતા, એકના એક બાળક પ્રત્યે જેવો ઉત્કટ પ્રેમ હોય તેવા પ્રેમપૂર્વક તેને ચાહતી હતી, અને બદલામાં નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઇ આપે—હમેશાં હવાઇ રમતોમાં સમય ગાળતી, અકળ રાગાવેશના ઉન્મત્ત સપાટા લગાવતી, ઉત્તમોત્તમ મનોદશાને સમયે પણ રિસાળ, ને તમે હૈયા સરસી ચાંપી ત્યારે પણ તમને પ્રેમના લાડ લડાવવાને બદલે ઠંડા બનાવી દેતી, અને પોતાના આ બધા દુર્વર્તનના સાટામાં કોઇક વાર એક પ્રકારની શંકાસ્પદ મૃદુતાપૂર્વક તમારા ગાલને ચુંબતી, ને કોમળ સ્પર્શથી તમારા વાળની લટ સાથે ગેલ કરતી, અને પછી તમારા હૃદયમાં સ્વપ્નતુષ્ટિમય આનંદ જમાડીને પોતાની અન્ય હેતુશૂન્ય પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થવા તમારી પાસેથી ચાલી જતી, એવી નવવસંતની સ્વચ્છંદ વાયુલહરી જે કંઇ આપે—તેનાથી વિશેષની આશા ન રાખતાં સંતુષ્ટ રહેવાની તાલીમ એણે પોતાના ચિત્તને આપી હતી. અને આટલું ય પોતાની પુત્રી પોતાને આપશે એવી જે આશા એ રાખતી હતી તે પણ માતાના સ્વાભાવિક વાત્સલ્યની પ્રેરણાને લીધે જે કુદરતી પક્ષપાત તેનામાં હોય તેના પરિણામરૂપ હતી. બાકી કોઇ ત્રાહિત અવલોકનકાર હોત તો પર્લની પ્રકૃતિમાં તેને ઘણાં અનિષ્ટ લક્ષણોનું દર્શન થયું હોત અને તેને આ કરતાં અનેક ગણે વિપરીત સ્વરૂપ એણે આપી દીધું હોત. પણ અત્યારે હેસ્ટરના ચિત્તમાં પ્રબળ રીતે વિચાર આવ્યો કે પર્લમાં નાની ઉમરે પણ પક્વતાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવતાં હતાં અને તેની બુદ્ધિ કુશાગ્ર હતી, એટલે એ એવી અવસ્થાએ આવી પહોંચી હશે કે જ્યારે તેને પોતાની સખી બનાવી શકાય અને માતા કે બાળક બેમાંથી એકેનો વિનયભંગ કે મર્યાદાભંગ ન થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેને પોતાની માતાનાં દુઃખોની કથા વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય. પર્લનું ચારિત્ર્ય હજુ તો અવિકસિત અને અસ્તવ્યસ્ત હતું, પણ એ નાનકડી અસ્તવ્યસ્ત દુનિયામાંથી પણ અડગ હિંમત, અદમ્ય પ્રેરણાશક્તિ, કેળવ્યો હોય તો સ્વમાનમાં પરિણત થાય એવો પ્રબળ અહંભાવ, અને બરાબર જોઇએ તો જેનાં અસલના પાસાદાર લાગે એવા અનેક વસ્તુઓનો ખાખંડ તિરસ્કાર

—આવા આવા સદ્‌ગુણોનાં સુદૃઢ તત્ત્વો તેના દંભધા વગરના ચારિત્ર્યમાંથી નીકળતાં અથવા તેમાં મૂળથી જ રહેલાં જોઇ શકાય એમ હતું. તેનામાં સ્નેહભાવ પણ હતો, જો કે હજુ સુધી એમાં તમતમાટ અને અરુચિકરતા જ વિશેષ હતી, પણ છતાં અપક્વ ફળની રસસમૃદ્ધિ તેની હતી પ્રકૃતિમાં છલકાતી એ ચોક્કસ. એટલે હેસ્ટરને લાગ્યું કે આવા બધા સંગીન સદ્‌ગુણો હોવા છતાં આ તોફાની છોકરી મોટી થાય ત્યારે જો ઉમદા ખવાસની સ્ત્રી ન બને તો તો તેને તેની માતા તરફથી વારસામાં મળેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ખરેખર ભારે ભયંકર હોવાં જોઇએ.

ફરી ફરીને આ હિંગળોકિયા અક્ષરની સમસ્યાનો વિચાર કર્યા કરવો અને સતત રીતે તેની આસપાસ ઘૂમ્યા કરવું એ પ્રકારનું જે અનિવાર્ય વલણ પર્લમાં જોવામાં આવતું હતું તે એની પ્રકૃતિ અને જીવનનું એક સહજ તત્ત્વ હતું. જ્યારથી તેનામાં જરા પણ સમજણ આવી ત્યારથી આ સમસ્યાનો અર્થ ઉકેલવો એ ઇચ્છા તેના જીવનમાં એક ધર્મકાર્યરૂપે જડ ઘાલીને બેઠી હતી.હેસ્ટરે ઘણીવાર કલ્પના કરી હતી કે એ છોકરીમાં આવું ઉત્કટ વલણ જન્મથી જ મૂકવામાં વિશ્વંભરનો વિચાર પોતાને બરાબર નશિયત અને ન્યાય આપવાનો જ હતો. પણ આવા વિચારની સાથે દયા અને કૃપા દર્શાવવાનો વિચાર પણ વિશ્વંભરની એ યોજનામાં ભેગાભેગો રહેલો હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનું આજ સુધી એને કદી સૂઝ્યું નહોતું. પર્લ જો કેવળ દુન્યવી બાળક જ ન હોય, પણ વિશેષમાં જો તેને આધ્યાત્મિક પયગંબર તરીકે અહીં મોકલવામાં આવી હતી એમ વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે તો પછી તેની માતાના અંતરમાં જે ઠંડો વિષાદ ભર્યો હતો અને તેને કબર જેવું બનાવી મૂકતો હતો તે ઠંડો વિષાદ દૂર કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઇએ? અને એ ઉપરાંત એનામાં જે રાગવૃત્તિ હતી, એક દહાડો તો ભારે પ્રબળ ઉત્કટ રૂપમાં હતી, પણ અત્યારે પણ જે સર્વથા મૃત કે સુપ્ત નહોતી બની ગઇ, પણ એના કબર જેવા અંતરમાં જે કેવળ બંદીવાન બનીને પુરાઇ જ રહી હતી, તે રાગવૃત્તિને જીતવામાં એને મદદ કરવાનો પેગામ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઇએ?

કેટલાક આવા આવા વિચારો હેસ્ટરના દિલમાં ઊછળવા લાગ્યા, અને તે એટલા જોર ને સચોટતાપૂર્વક કે જાણે એ વિચારો કોઇ આવીને એના કાનમાં કહી જતું હોય એમ એને લાગે. પણ એ આવા વિચારો કરતી હતી એ બધો વખત પર્લ એનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને અને પોતાનું મોં ઊંચું કરીને એને પેલા વેધક પ્રશ્નો પૂછી રહી હતી. બધી મળીને આ ત્રીજી વાર વળી તેણે એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'બા, એ અક્ષરનો અર્થ શો ?–અને તું શું કામ એ પહેરે છે ?–અને પાદરી શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે ?'

'મારે આને શું કહેવું ?' હેસ્ટરે મનમાં વિચાર કર્યો. 'ના, ના, એ બાળકની સહાનુભૂતિ મેળવવા જો આવી આકરી કિંમત આપવી પડે એમ હોય, તો એવડી કિંમત તો મારાથી નહિ આપી શકાય.'

એમ વિચાર કરીને એ મોટેથી બોલી–

'મૂરખી પર્લ! આ તે વળી શા સવાલ પૂછે છે તું? આ દુનિયામાં ઘણી બાબતો એવી છે કે તેના વિશે બાળકે કંઇ સવાલ પૂછાય નહિ. એ પાદરીના દિલની મને શી ખબર? અને મારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર તો એમાં જે કસબી તાર છે ને તેને ખાતર હું પહેરું છું.'

વીતી ગએલાં સાતે વરસ દરમિયાન અગાઉ કદી પણ હેસ્ટર પ્રાઇન પોતાની છાતી પરની આ અક્ષર-સંજ્ઞાને બેવફા નીવડી નહોતી. કદાચ એમ હોય કે કોઇ કઠોર હૃદયના સખત નિષ્ઠુર અને છતાં સદાયે એનું રક્ષણ કરી રહેલા એવા કોઇ દૈવી સત્ત્વનું એ અક્ષરસંજ્ઞા એ જાણે કે તાવીજ હતું, પણ એના હૃદયની પોતે આવી કાળજીભરી દેખરેખ ને સંભાળ રાખી તે છતાં, એ હૃદયમાં કોઇ નવું દુષ્ટ તત્ત્વ દાખલ થઇ ગયું દેખીને અથવા કોઇ જૂનું દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાના ધારવા પ્રમાણે કદી પણ દૂર થએલું નથી એમ માલૂમ પડતાં એ દૈવી સત્ત્વ અત્યારે એને તજીને ચાલ્યું ગયું હતું. અને પર્લે તો જેવો એનો આ જવાબ સાંભળ્યો કે તરત તેના ચહેરામાં જે ગંભીરતા અને આતુરતા અંકિત થએલી હતી તે સઘળી તત્ક્ષણ ચાલી ગઇ.

પણ એ વાત પડતી મૂકવી તે એ બાળકને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.એકને બે અને ને તેની મા ઘરભણી ચાલતાં હતાં તે વખતે બે ત્રણવાર, પછી વાળુ કરતાં હતાં ને

હેસ્ટર તેને સુવડાવતી હતી એ વખતે પણ બે ત્રણવાર, અને છેલ્લે એકવાર તો પર્લ બરાબર ઊંઘી ગઈ દેખાતી હતી તેમાંથી એકાએક ઊઠીને, ઊંચે જોઈને, પોતાની કાળી આંખોમાં મસ્તીના ભાવો ચમકાવતી તે બોલી ઊઠી:

'બા, આ હિંગળોકિયા અક્ષરનો શો અર્થ?'

અને બીજે દિવસે સવારે પણ, પોતે જાગી છે એનો સૌથી પહેલો પુરાવો જે તેણે બતાવ્યો તે એ કે ઓશીકા પરથી માથું ઊંચું કરીને, એ હિંગળોકિયા અક્ષર સંબંધનાં પોતાનાં અન્વેષણો સાથે તેણે કોઈ અકળ રીતે જોડી દીધેલો એવો પેલો બીજો પ્રશ્ન એકદમ પૂછ્યો—

'બા!—બા! પેલો પાદરી કેમ પોતાનો હાથ છાતી પર રાખ્યા કરે છે?'

'ચૂપ રહે, તોફાની છોકરી!' આજ સુધીમાં કદી પણ નહિ બતાવેલી એવી તીખાશથી તેની માએ કહ્યું. 'મને ખીજવ મા, નહિ તો તને અંધારી કોટડીમાં પૂરી દઈશ.'

૧૬

જંગલમાં

પરિણામ ગમે તે આવે, વર્તમાનમાં દુઃખ વધે કે ભવિષ્યમાં કંઈ અહિત થાય, છતાં ગમે તે ભોગે મિ. ડિમ્સડેલને ગુપ્ત રીતે તેના પરિચય અને સહવાસમાં પેસી ગએલા પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ જણાવી દેવાનો જે નિશ્ચય હેસ્ટરે કર્યો હતો તે નિશ્ચયમાં એ મક્કમ રહી હતી. એ જાણતી હતી કે તેને દ્વીપકલ્પના દરિયા-કિનારા ઉપર અથવા પડખેના મુલકની અરણ્યાચ્છાદિત ટેકરીઓમાં પોતે એકલો વિચાર કરી શકે એટલા માટે રોજ ફરવા જવાની ટેવ હતી, એટલે આવી રીતે તે ફરવા નીકળ્યો હોય તે વખતે તક સાધીને તેની સાથે વાત કરવાનો હેસ્ટરે વિચાર રાખેલો, પણ એવી તક મેળવવાનો એનો સઘળો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. એ તો તેને આમ જંગલમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેને પોતાને ઘેર તેના અભ્યાસખંડમાં જ તેને મળવા ગઈ હોત તો તેથી કંઈ ગડબડ થાત નહિ, અથવા તો એ ધર્મગુરુના યશની પવિત્ર શુભ્રતા જરા પણ જોખમમાં આવી પડત નહિ, કેમકે અનેક પાપીઓએ ત્યાં આવી હિંગળોકિયા અક્ષરથી સૂચવાતાં પાપના જેવાં જ બીજાં ઘોર પાપો પસ્તાવામાં તેની આગળ અત્યાર પહેલાં કબૂલ કર્યાં હતાં. પણ કંઈક બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંગવર્થ તરફથી ગુપ્ત કે ખુલ્લી રીતે દખલગીરી થવાની એને ધાસ્તી લાગી તેથી, કંઈક બીજા કોઈને જ્યાં જરાયે શંકા જેવું ન લાગે ત્યાં એનું આમત હૃદય શંકાનું આરોપણ કરતું હતું તેથી, અને કંઈક, પાદરી અને પોતે વાતો કરતાં હોય એ વખતે સ્વાસ્થ્ય અનુભવવા માટે બન્નેને ખુલ્લા વિશાળ વાતાવરણની જરૂર પડવાની એમ એને લાગ્યું તેથી—આમ આવાં બધાં કારણોને લીધે, ખુલ્લા આકાશના છત્ર સિવાયની બીજી કોઈપણ એકાન્ત કે મર્યાદિત જગાએ તેને મળવાનો હેસ્ટરને કદીપણ વિચાર આવતો ન હતો.

આખરે, એક દિવસ એક દર્દીની સારવાર કરવા ગએલી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલને બોલાવવામાં આવતાં એને ખબર મળ્યા કે એ પાદરી તો આગલે દિવસે પોતાના ઇન્ડિયન શિષ્યોમાંના એક આચાર્ય ઇલિયટને મળવા ગયો હતો, એટલે એને થયું કે ઘણું કરીને તે બીજે દિવસે સાંજના અમુક વખતે ત્યાંથી પાછો ફરશે. તેથી વળતે દિવસે હેસ્ટરે બરાબર વખતસર પર્લને પોતાની સાથે લીધી—પર્લની હાજરી ગમે તેટલી અગવડભરી લાગતી હોય છતાં તેની મા જ્યાં જાય ત્યાં તેને પોતાની સંગાથી તરીકે એને અવશ્ય રાખવી પડતી હતી—અને એવી રીતે એ ચાલી નીકળી.

એ બન્ને પંથીઓ દ્વીપકલ્પને વટાવીને મુખ્ય ભૂમિભાગ પર આવ્યા ત્યારે તેમનો રસ્તો સંકોચાઈને નાનકડી કેડી રૂપ જ બની ગયો. એ કેડી લંબાણી લંબાતી પુરાતન જંગલ સુધી ચાલી જતી હતી. આ પુરાતન જંગલે એ કેડીને એટલી બધી સાંકડી બનાવી દીધી, અને તેની બન્ને બાજુએ એવી શ્યામ ગીચ ઝાડી વિસ્તારી દીધી હતી, તેમ ઉપર આકાશની એટલી અલ્પ અસ્પષ્ટ ઝાંખી તે કરાવતું હતું, કે એ જંગલ હેસ્ટરને મન તો લાંબા વખતથી પોતે નીતિજીવનમાં જે ભૂલભુલામણીમાં ભટક્યા કરતી હતી તેનો જ ખ્યાલ આપતું હતું. દિવસ ધૂંધળો અને ઠંડીવાળો હતો. માથે

ઝૂમખાં વાદળાંઓની ઘટા પથરાઇ ગઇ હતી, અને આછા પવનથી એ ઘટામાં થોડું હલનચલન શરૂ થયું હતું. એટલે હેસ્ટર ચાલતી હતી એ કેડી પર આછો સૂર્યપ્રકાશ જાણે આ જંગલના એકાન્તમાં સંતાકૂકડી રમતો હોય એમ અવારનવાર પડતો હતો. આ આરપાર સૂર્યપ્રકાશ જંગલની કોઇ લાંબી કુંજગલીને દૂરને છેડે જ દેખાતો હતો. પણ જેમ જેમ આ બન્ને જણ એ સ્થળની નજીક આવતાં તેમ તેમ આ રમતિયાળ સૂર્ય-પ્રકાશ–રમતિયાળ પણ આછો આછો રમતિયાળ, કેમકે જંગલ તેમ દિવસ બન્ને ગમીથી ભરપૂર હતાં, એટલે અતિશય રમતિયાળ એ સ્થળ સમયમાં કોઈ થઇ શકે એવું હતું જ નહિ– ત્યાંથી દૂર દૂર ખસ્યે જતો હતો, અને પોતે અગાઉ જ્યાં નાચી રહ્યો હતો તે જગાને, એ બન્ને જણાંએ ત્યાં પ્રકાશની આશા રાખેલી અને છતાં તે નહિ દેખાતાં, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ વિષાદ અને નિરાશાભરી બનાવી દેતો હતો.

'બા,' નાનકડી પર્લે કહ્યું, 'આ સૂર્યપ્રકાશને તું ગમતી નથી લાગતી, તારી આગળથી નાસીને એ સંતાઇ જાય છે, કેમકે તારી છાતી પર કંઇક છે એનાથી એ ભડકી ગયો લાગે છે. જો, જો, પણે દૂર કેવો એ પ્રકાશ ચમકી રહ્યો છે! તો તું આંહીં ઊભી રહે, અને મને એકલીને ત્યાં જઈને દોડીને એ પકડી લેવા દે. હું તો હજુ બચ્ચું જ છું. એટલે મારી આગળથી એ નહિ નાસી જાય—કેમકે મારી છાતી પર હજુ હું કશી રાખતી નહિ!'

'અને આશા છે કે ભવિષ્યમાં પણ કદી રાખીશ નહિ, બેટા,' હેસ્ટરે કહ્યું.

'કેમ નહિ, બા?' હડી કાઢવાની અણી પર હતી, ત્યાં એકદમ અટકી જઇને પર્લે પૂછ્યું 'હું મોટી બાયડી થઇશ એ વખતે તે એની મેળાએ નહિ આવે?'

'દોડ, દોડ, બેટા,' તેની માએ કહ્યું 'અને પકડી લે એ પ્રકાશને. નહિ તો હમણાં પાછો તે ચાલ્યો જશે.'

એટલે પર્લ ભારે ઝડપથી દોડી, અને તેણે ખરેખર સૂર્યપ્રકાશને પકડી લીધો એ જોઇને હેસ્ટરે સ્મિત કર્યું. ત્યાં જઇને પછી તે સૂર્યપ્રકાશના મધ્યમાં ઊભી રહી એ વખતે તેની આખી કાયા સૂર્યપ્રકાશની ઝળકમાં ચમકી રહી હતી અને ત્વરિત ગતિને લીધે આવેલી સ્ફૂર્તિથી તે ધબકી રહી હતી, અને જાણે આ નાનકડી છોકરીના જેવી ગોઠણ રમવાને મળી એથી આનંદ પામેલ હોય તેમ એ સૂર્યપ્રકાશ પણ આ એકલવાયા બાલકની આસ-પાસ એમ ને એમ ચાલુ રહ્યો, અને આખરે હેસ્ટર પણ એ જાદુઇ વર્તુલમાં પેસવા જેટલી પાસે આવી પહોંચી.

'હવે એ ચાલ્યો જશે,' માથું હલાવતાં હલાવતાં પર્લે કહ્યું.

'જો!' હેસ્ટરે સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું. 'આ હાથ લંબાવીને હું યે થોડો લઇ શકું એમ છું.'

પણ જેવો એણે એ પ્રયત્ન કર્યો કે તરત જ સૂર્યપ્રકાશ અદ્રશ્ય થઇ ગયો, અથવા, પર્લની મુખમુદ્રા પર જે પ્રસન્નતાના ભાવો ચમકી રહ્યા હતા એ ઉપરથી અનુ-માન કરીએ તો તેની મા એવી કલ્પના કરી શકે એમ હતું કે એ સઘળો પ્રકાશ એ બાળાએ પોતાની કાયામાં સમાવી દીધો હતો, અને જ્યારે તેઓ બન્ને કોઇ અંધ-કારઘેરા ભાગમાં પેસશે ત્યારે પોતાના માર્ગને પ્રકાશિત કરવા માટે એ સઘળું તેજ એ વખતે તે પાછું બહાર કાઢશે. અત્યારનાં લગભગ બધાં બાળકોમાં ગમનો જે રોગ જોવામાં આવે છે, અને જે રોગ એમને કંઠમાળના રોગની પેઠે એમના વડવાઓની આપદાઓમાંથી વારસામાં મળેલો હોય છે, એવો કોઇ ગમગીનીનો રોગ પર્લમાં બિલકુલ નહોતો. તેની પ્રકૃતિમાં તો ગુલાબી ખુશનુમા સ્વભાવનું અખૂટ ઝરણ વહ્યા કરતું હતું. અને તેના સમસ્ત ગુણોની અંદર નવા અને તાજા જેમની છાપ પાડનારો ગુણ તે આ જ હતો. કદાચ આવું અખંડ લહેરીપણું એ પણ એક રોગ જ હતો અને પર્લના જન્મ પૂર્વે પોતાના વિષાદ અને દુઃખોની સામે હેસ્ટરને જે અદમ્ય બળપૂર્વક ઝૂઝવું પડયું હતું તેના કેવળ પ્રત્યા-ઘાત રૂપ જ એ લહેરીપણું હતું. એ બાળકના ચારિત્ર્યમાં તે એક પ્રકારનું કડક ધાતુમય તેજ લાવતું હતું, અને તેથી એને ખરેખર સહૃદય ગણવો કે કેમ એ વિશે શંકા પડે એવું હતું તેના હૃદય પર ઊંડી અસર કરે એવા કોઇ દુઃખની તેને જરૂર હતી–કેટલાક માણસોને જીવનભર એવા દુઃખની જરૂર હોય છે–અને ત્યારે જ તે માનવીના જેવી મમભાવશીલ બની શકે એમ હતું. પણ પર્લ હજુ ઘણી નાની હતી, અને તેના ચારિત્ર્યનો પૂર્ણ વિકાસ થવાને માટે હજુ પૂરતો સમય હતો.

'ચાલ, બેટા!' પર્લે હજુ પણ સૂર્યપ્રકાશમાં ઊભી હતી તે સ્થળની આસપાસ નજર કરીને હેસ્ટરે કહ્યું, 'આપણે જરા જંગલમાં બેસીને વિસામો ખાઈએ.'

'મને તો કંઈ થાક નથી લાગ્યો, બા,' એ નાનકડી છોકરીએ જવાબ આપ્યો. 'પણ બેઠાં બેઠાં મને વાર્તા કહેવાની હો તો તું ત્યારે બેસ.'

'વાર્તા, છોકરી?' હેસ્ટરે પૂછ્યું. 'શેની વાર્તા કહું?'

'કેમ વળી, સેતાનની વાર્તા.' પોતાની માનો પાલવ પકડીને અને અડધી ગંભીરતા અને અડધી તોફાની વૃત્તિપૂર્વક પોતાનું મોં ઊંચુ કરીને પોતાની માના મોં સામે જોઈ રહીને પર્લે જવાબ આપ્યો. 'કહે છે કે એ સેતાન હાથમાં એક ચોપડી-લોઢાના હાથાવાળી મોટી, જાડી ચોપડી-લઈને આ જંગલમાં ફર્યા કરે છે; અને એ કદરૂપો સેતાન આ ઝાડોમાં આંહી જે કોઈ પોતાને મળે તે સૌને એ ચોપડી અને લોઢાની કલમ આપે છે; પછી એ લોકોએ પોતાનાં નામ પોતાના જ લોહીથી એ ચોપડીમાં લખવાનાં હોય છે; અને એવી રીતે લોકો પોતાનાં નામ લખી આપે એટલે તે પોતાની મહોર એમની છાતી પર મારે છે! આ સેતાન તને કદી મળેલો, બા?'

'તને કોણે આ વાત કહી, પર્લ?' એ જમાનાના લોકોનો એક સર્વસામાન્ય વહેમ પર્લની વાતમાં પ્રતિબિંબિત થએલો હતો તે સમજી જઈને હેસ્ટરે પૂછ્યું.

'કાલે રાતે તું સારવાર કરવા ગઈ'તી તે ઘેર ધુમાડિયાના ખૂણામાં જે ડોશી બેઠી'તીને, એણે કહી મને આ વાત,' છોકરીએ કહ્યું 'પણ એ જ્યારે આ વાત કહેતી'તી ત્યારે હું ઊંઘી ગઈ હોઈશ એમ એણે ધારેલું. એ કહેતી'તી કે હજારો માણસો એ સેતાનને આંહી મળેલાં, અને એ સૌએ તેની ચોપડીમાં પોતાનું નામ લખી આપેલું, અને પોતાની છાતી પર સેતાનના હાથની મહોર મરાવેલી. આમાં પેલી ચીડિયા સ્વભાવની બુઢ્ઢી હિબિન્સબાઈ પણ હતી એમ કહેતી'તી એ વળી એ ડોશી કહેતી'તી કે તારો આ હિંગળોકિયો અક્ષર છે એ પણ એ સેતાને તારા પર મારેલી મહોર જ છે. ને તું જ્યારે આ ઘોર જંગલમાં તેને મધરાતે મળે છે, ત્યારે એ અક્ષર લાલ ભડકાની પેઠે ભભૂક્યા કરે છે. સાચી વાત છે એ, બા? ને તું એને રાતને વખતે મળવા જાય છે, બા?'

'તું કોઈવાર રાતે જાગી ત્યારે તારી માને કદી પણ ગએલી દીઠેલી તેં?' હેસ્ટરે પૂછ્યું.

'મને તો સાંભરતું નથી,' છોકરીએ કહ્યું. 'ને તારો જો આપણા ઝૂંપડામાં મને એકલી મૂકીને જતાં જીવ ચાલતો ન હોય તો તું તારે મને ય સાથે લઈ જજે. હું ખુશીથી તારી સાથે આવીશ. પણ બા, મને હવે કહે જોઈએ, શું ખરેખર આવો સેતાન છે? અને તું કોઈ દહાડો તેને મળેલી? અને આ અક્ષર છે તે શું એની મહોરછાપ છે?'

'હું તને એકવાર એનો જવાબ આપી દઉં, તો પછી તું મને નિરાંતે જંપવા દઈશ ને?' તેની માએ પૂછ્યું.

'હા, જો બધું તું મને કહી દે તો,' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'મારા જીવનમાં એકવાર મને એ સેતાન મળેલો!' તેની માએ કહ્યું. 'અને આ હિંગળોકિયો અક્ષર તે એની મહોરછાપ છે!'

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે બન્ને જણ એ વન-વાટ પરથી પસાર થતો કોઈ આકસ્મિક મુસાફર પોતાને ન જોઈ શકે એવા ઘાડા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આંહીં, અગાઉ આગલા સૈકામાં જ્યાં ગગનચુંબી શિખરવાળું અને પોતાનાં મૂળિયાં ને ડાળીઓથી એ ઘેરા વાતાવરણને ઢાંકી દેતું એવું એક રાક્ષસી કદનું પાઈનવૃક્ષ આવી રહેલું હતું એના પણ અત્યારે ઘાડી લીલોતરીથી છવાઈ ગએલા એક ભાગમાં તેઓ બેઠાં. આ જગા નાનકડી ખોના જેવા કંઈક નીચાણના ભાગમાં આવેલી હતી, તેના બન્ને બાજૂના પ્રાન્તભાગ આસ્તે આસ્તે ઊંચા થતા જતા હતા અને પાંદડાંઓથી છવાઈ ગએલા હતા. અને તેની વચમાં થઈને એક ઝરો વહેતો હતો તેના પટમાં પણ પાંદડાં પડેલાં હતાં. આ ઝરાને કાંઠે ઝૂકી રહેલાં વૃક્ષો પોતાની વિશાળ ડાળીઓ અવાર-નવાર એવી રીતે ફેલાવતાં કે ઝરાનું વહેણ એ ડાળીઓને લીધે ઘણીવાર રૂંધાઈ જતું હતું, એટલે કેટલેક સ્થળે તેમાં ઘૂમરીઓ પડતી હતી તેમ કવચિત

ક્વચિત ઊંડા ધરા બનતા હતા; તો વળી બીજી બાજૂએ જ્યાં જ્યાં એ વહેણ વધારે મુક્ત ને ત્વરિત ગતિએ વહેતું હતું ત્યાં ત્યાં તેના પટમાં નાના કાંકરા અને ઝીણી ભૂખરી રેતી ચમકતી હતી. એ ઝરાના વહેણની પાછળ પાછળ નજર કરતાં, જંગલમાં થોડેક અંતર સુધી તેઓ બન્ને જણ એ વહેણમાં પ્રતિબિંબિત થએલા પ્રકાશને જોઈ શકતાં હતાં, પણ પછી આગળ એ પ્રવાહ ઝાડોની અને વનસ્પતિની ઘીચ ઘટામાં મોટી કરાડોમાં અદૃશ્ય થઈ જતો હતો. આ બધાં રાક્ષસી કદનાં વૃક્ષો અને કાળમીંઢ પથ્થરની કરાડોએ આ નાનકડા ઝરાના પ્રવાહને અકળ અગમ્ય બનાવી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો—કેમ જાણે એ બધાંને આ નાનકડા ઝરણાના નિરંતર બોલબોલ કરવાના સ્વભાવને લીધે પોતાના ઉદ્‌ભવસ્થાનરૂપ આ પુરાણા જંગલના હૃદયની ગુપ્ત વાતો એ ક્યાંક કોઈને છાનીમાની કહી દે અથવા પોતાના જળપ્રવાહરૂપી અરીસામાં તે પ્રતિબિંબિત કરીને પ્રકટ કરી દે એવી ધાસ્તી લાગી હોય એવી રીતે તે ઝરાના પ્રવાહને અગમ્ય બનાવી દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને ખરેખર એ ઝરણું જેમ જેમ આગળ આગળ વધતું જતું હતું તેમ તેમ માયાભર્યો, શાન્ત, આશ્વાસનદાયક અવાજે કલકલ નાદ કર્યા કરતું હતું, છતાં તેના એ નાદમાં એક પ્રકારની ગમી પણ હતી—કોઈ બાળક જરા પણ રમતિયાળપણા સિવાય પોતાનું બચપણ વીતાવી રહ્યું હોય, અને દુઃખીજનોના પરિચયમાં તેમ ગંભીર ગમગીની ભરેલા બનાવોમાં પોતાથી લહેરી કેમ બની શકાય અને આનંદ કેમ કરી શકાય એની મૂઝવણમાં પડ્યું હોય એવી જાતની ગમી પણ એ નાદમાં હતી.

'એલા ઝરા ! કંટાળાભર્યા મૂરખા ઝરા !' આ ઝરાની વાત જરા કાન દઈને સાંભળ્યા પછી પર્લ બોલી ઊઠી. 'તું કેમ આટલો બધો ગમગીન છે ? જરાક હિંમત રાખ, અને આખો વખત નિસાસા નાખ્યા ન કર, તેમ ઊંકારા પણ ન કર્યા કર !'

પણ આ વનવૃક્ષો વચ્ચેના પોતાના અલ્પ જીવન દરમિયાન એ ઝરાને એવો ગંભીર ગમગીનીભર્યો અનુભવ થયો હતો કે એ અનુભવની વાતો કર્યા સિવાય એનાથી રહેવાય એમ નહોતું, અને એ સિવાય બીજો કોઈ પણ વિષય વાતો કરવા માટે એની પાસે હોય એવું પણ લાગતું નહોતું. પર્લ પણ આ ઝરાના જેવી જ હતી; કેમકે એનો જીવનપ્રવાહ પણ કોઈ અકળ સ્થાનમાંથી ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને ગમગીનીથી છવાઈ ગએલાં દૃશ્યો વચ્ચે થઈને પસાર થયો હતો. પણ પર્લ અને ઝરા વચ્ચે આવું સામ્ય હોવા છતાં પર્લ કંઈ એની પેઠે ગમગીન નહોતી બની ગઈ. એ તો નાચતી હતી, કૂદતી હતી, અને તેનો જીવનપ્રવાહ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ લહેરથી મનગમતી વાતો કર્યા કરતી હતી.

'આ ગમગીન ઝરો શું કહે છે, બા ?' તેણે પૂછ્યું.

'જો તારા જીવનમાં કંઈ દુઃખ તેં અનુભવ્યું હોત તો તને એ તારા દુઃખની વાત કરત, જેમ મને એ મારા દુઃખની વાત કરી રહ્યો છે તેમ જ તને પણ કરત,' તેની માએ જવાબ આપ્યો, 'પણ જો પર્લ, કોઈ માણસ આવતો હોય અને રસ્તામાંથી ડાળીઓ ખસેડતો ખસેડતો આવતો હોય એવો અવાજ આવે છે. એ માણસ સાથે મારે વાત કરવી છે, તો તું તારે રમવા જા.'

'એ સેતાન છે ?' પર્લે પૂછ્યું.

'હવે જઈશ છોકરી તું રમવા ?' તેની માએ ફરીથી કહ્યું. 'પણ જંગલમાં બહુ દૂર જતી નહિ, હો. અને હું બોલાવું કે તરત તારે આવવાનું છે એ ધ્યાનમાં રાખજે, હો.'

'હો, બા,' પર્લે જવાબ આપ્યો. 'પણ આ આવે છે તે જો સેતાન હોય, તો મને ઘડીવાર આંહીં ઊભી રહી જરાક તેને અને તેની બગલમાં રાખેલા તેના મોટા ચોપડાને તું જોવા નહિ દે ?'

'જા જા, હવે મૂરખ છોકરી, જા ઝટ,' તેની માએ ચિડાઈને એકદમ કહ્યું. 'એ કંઈ સેતાન નથી ! જો, ઝાડોમાંથી તું હવે તેને જોઈ શકે એમ છે. એ તો પેલા પાદરી છે. !'

'હા, પાદરી જ છે,' છોકરીએ કહ્યું. 'ને જો બા, તેણે છાતી પર હાથ રાખ્યો છે ! તે શું એ પાદરીએ સેતાનના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખી આપેલું એ વખતે સેતાને તેની છાતી પર છાપ મારી હશે એટલે એ ત્યાં એમ હાથ રાખતો હશે ?-પણ તો પછી તારી પેઠે બહાર પોતાની છાતી પર એ છાપ કેમ નહિ

ધારણ કરતો હોય ?'

'હવે જા છોકરી; જા, અને તારે મને પજવવી હોય તો બીજે કોઇ વખત પજવજે,' હેસ્ટર પ્રાઇન બોલી ઊઠી. 'પણ બહુ આઘે ભટકીશ નહિ, પેલા ઝરાનો ગણગણાટ તારાથી સંભળાય એટલામાં જ રહેજે હું.'

એટલે છોકરી ગીતો ગાતી ગાતી પેલા ઝરા પાસે દોડી ગઇ અને તેના વિષાદભર્યા સૂરમાં પોતાના લહેરી ગીતદ્વારા વધુ પ્રસન્ન ધ્વનિ મેળવવાનો યત્ન કરતી ગાતી ગાતી તેના વહેનની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પણ તેના એ લહેરી ગીતથી એ નાનકડા ઝરાને તો કંઇ શાન્તિ થઇ નહિ, એટલે તેણે તો આ ઘેરા સોગિયા જંગલના પ્રદેશમાં ગમે તો ભૂતકાળમાં બની ગએલા બનાવની કોઇ ગમગીની ભરેલી ભેદી વાત પોતાની અકળ ભાષામાં કહેવા માંડી, અથવા તો પછી હજી હવે પછી ભાવિષ્યમાં બનવાના કોઇ બનાવ સંબંધી પૂર્વસૂચનરૂપે વિલાપ કરવા માંડ્યો. પણ પર્લને પોતાની આટલી નાનકડી જિંદગીમાં પણ ગમગીનીનો તો પૂરતો અનુભવ થઇ ગયો હતો, એટલે તેમાં વળી પારકાના ગમગીની ઉમેરવાની તો તેની ઇચ્છાજ નહોતી, તેથી આ સૂરતા ઝરા સાથેનો સઘળો સંબંધ છોડી દેવાનું તેને વધુ ગમ્યું. એટલે પેલા ઊંચા ખડકની ફાટમાં ઊગેલાં જંગલી ફૂલો વીણવાને તે તો ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

પોતાની આ તરંગી તોફાની દીકરી આ પ્રમાણે ચાલી ગઇ, એટલે જંગલને વીંધીને જતી એ કેડી તરફ હેસ્ટર પ્રાઇન એક બે ડગલાં આગળ વધી, પણ છતાં હજુ તે વૃક્ષોની ઘેરી છાયામાં જ ઊભી રહી. પાદરી એ કેડી પર યથાને જ આવતો હતો. તે સાવ એકલો હતો, અને રસ્તાની બાજૂના કોઇ ઝાડમાંથી કાપેલી કોઇ ડાળીમાંથી બનાવેલી લાકડી હાથમાં લઇને આ બાજૂ આગળ વધી રહ્યો હતો. હેસ્ટરે તેને દૂરથી જોયો. તે નબળો થઇ ગયો હતા, તેનો ચહેરો નૂરનેજ વિનાનો ફીકો પડી ગયો હતો, અને તેની હિલચાલમાં પણ જરા પણ શહેર વગરની અનહદ નિરાશા દેખાઇ આવતી હતી. આવી અતલ નિરાશા એ જ્યારે શહેરના આજૂબાજૂના ભાગમાં ફરવા નીકળતો અથવા અન્ય જનો પોતાને કંઇક શકે એવી પરિસ્થિતમાં મુકાતો ત્યારે એનામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે પૂર્વે કદી પણ જોવામાં આવી નહોતી. પણ આ જંગલમાં તો સાવ એકાન્ત હતું, અને એની નિર્જનતા તો સામાન્ય સ્વસ્થ પ્રકૃતિના પુરુષના મનોબળને પણ બરાબર કસે એવી હતી, એટલે આ નિર્જન જંગલમાં એની એ અંતરની નિરાશા કરુણ રીતે પ્રકટ થઇ રહી હતી. એની અત્યારની ગતિમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યમનસ્કતા જોવામાં આવતી હતી—કેમ જાણે એને આગળ ડગલું માંડવાનું કશું પ્રયોજન દેખાતું નહોય તેમ મન પણ નહોય, અને પાસેમાં પાસેના ઝાડના મૂળમાં પોતાની કાયાને ફેંકી દઇ સદાને માટે ત્યાં નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને આનંદ આવતો હોય—ખરી રીતે તો એ જીવનમાં કદાપિ આનંદ અનુભવી શકે એમ જ નહોતો, છતાં આપણે ધારી લઇએ કે ક્યાંક એને આનંદ પડે એવી શક્યતા હતી, તો પછી એ ઝાડના મૂળમાં સદાને માટે નિશ્ચેષ્ટ દશામાં પડી રહેવામાં એને જાણે આનંદ આવતો હોય—એવી શૂન્યમનસ્કતા એની ગતિમાં જોવામાં આવતી હતી. એને તો એમ થતું હતું કે આમ ઝાડના મૂળમાં પોતે નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો રહ્યો હોય તો તેનાં પાંદડાં પોતાના પર પથરાઇ જાય, અને ધીરે ધીરે પોતાની કાયા પર માટીનો થર બાઝતાં તે વધતો વધતો તેમાંથી એક ટીંબો બની જાય, પછી એવો ટીંબો બની જતાં પોતાની કાયામાં પ્રાણ રહે કે ન રહે તેની એને કંઇ પરવા નહોતી. કેમકે એને મન તો મૃત્યુ એ એટલી નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વસ્તુ હતી કે ન તેને ખાસ નોતરવાની એને ઇચ્છા હતી કે ન તેનાથી દૂર નાસવાની પણ એને ઇચ્છા હતી.

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલને તીવ્ર વેદના થતી હોય એવાં કશાં ચિહ્નો—પર્લે કહેલું તેમ તે પોતાની છાતી પર હાથ રખ્યા કરતો હતો એ સિવાય બીજાં કશાં ચિહ્નો—હેસ્ટર તો કંઇ જોઇ શકી નહિ.

૧૭

પાદરી ને હેસ્ટરનો સમાગમ

પાદરી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, છતાં તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે અવાજ કરવા જેટલી હિંમત હેસ્ટર પ્રાઇન

કરી શકે તે પહેલાં તો તે હેસ્ટર ઊભી હતી તે સ્થળથી આગળ ચાલ્યો ગયો.

'આર્થર ડિમ્સડેઈલ!' પહેલાં એ ધીરા અવાજે બોલી, પણ પછી એણે અવાજ વધારીને, છતાં ઘોઘરે સાદે ફરીથી કહ્યું, 'આર્થર ડિમ્સડેઈલ!'

'કોણ બોલે છે એ?' પાદરીએ પૂછ્યું.

પછી, જાણે અમુક મનોદશામાં અને પરોક્ષમાં પોતાને કોઈ દેખી જાય એ એને ન ગમતું હોય એવી રીતે ચકિત થઈને તે એકદમ સ્વસ્થ થઈને પહેલાં કરતાં ટટ્ટાર સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો, અને અવાજની દિશામાં ચિંતાપૂર્વક નજર કરી તો તેણે ઝાડો તળે એક આકૃતિને અસ્પષ્ટ રીતે જોઈ, પણ એ આકૃતિએ એવાં ભોગિયાં કપડાં પહેર્યાં હતાં, અને એ કપડાં પર બપોરે પણ વાદળાંથી છવાઈ ગએલા અને ગીચ ડાળાં પાંદડાંને લીધે ધૂંધળા બની ગએલા વાતાવરણ સાથે એવાં એકરૂપ બની જતાં હતાં કે એ આકૃતિ તે કોઈ સ્ત્રીની છે કે કોઈ પડછાયાની છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને થયું કે પોતાના વિચારપ્રદેશોમાંનું કોઈ ભૂત આવી રીતે પોતાના જીવનમાર્ગમાં આવીને તેના પર ઘૂમી રહ્યું છે.

પછી એક ડગલું વિશેષ નિકટ ગયો તો પેલો હિંગળોકિયો અક્ષર દેખાઈ આવ્યો.

'હેસ્ટર! હેસ્ટર પ્રાઈન!' તે બોલ્યો: 'એ તું છે? જીવતી છે હજી તું?'

'હા,' એણે જવાબ આપ્યો. 'મારાં છેલ્લાં સાત વરસને જો જીવન કહી શકાય તો હું હજી જીવતી છું. અને તું, આર્થર ડિમ્સડેઈલ, જીવતો છે તું?'

એ બન્ને જણે આવી રીતે એક બીજા ખરેખર જીવે છે કે કેમ એવો જે પ્રશ્ન સામસામો પૂછ્યો અને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે પણ આમ શંકા બતાવી એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ બન્ને જણાનો આ ધૂંધળા ઘેરા જંગલમાં એવી વિચિત્ર રીતે ભેટો થયો હતો કે એમની આ મુલાકાત તો, પૂર્વજીવનમાં ગાઢ સંબંધથી જોડાએલા એવા કોઈ બે આત્માઓ મૃત્યુ પારના જગતમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને મળે, અને એ નવીન જગતની અવનવી પરિસ્થિતિથી હજી ટેવાએલા નહિ હોવાથી તેમ અશરીર અવસ્થામાં એકબીજાને મળવાનો પણ તેમને મહાવરો નહિ હોવાથી એક બીજાના સંપર્કથી જાણે ફફડીને કંપારી ખાતા હોય એમ કરતા હોય, એ પ્રકારની હતી. દરેક જણ ભૂતરૂપ બની ગયું હતું, અને સામે ઊભેલા બીજા ભૂતથી જાણે ચિચવિયા થઈ રહ્યું હતું! એ બન્ને સામાની હાજરીથી ચિચવિયા થઈ ગયાં હતાં એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંડથી પણ જાણે કે બાઝી ઊઠ્યાં હતાં. કેમકે અત્યારની કટોકટીની ઘડીએ એ બન્નેના અંતરમાં ફરીથી આત્મભાન જગાડ્યું હતું અને કેવળ આવા અનન્ય મહત્ત્વના પ્રસંગો જ કરી શકે એવી રીતે ઉભયના હૃદયમાં પોતાનો પાછલો ઇતિહાસ અને અનુભવ પ્રકટ કર્યો હતો. એમનો આત્મા જાણે આ પસાર થએલ ક્ષણરૂપી મુકુરમાં પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતો હતો એટલે આર્થર ડિમ્સડેઈલે પોતાના શબના જેવો શીતળ હાથ લંબાવીને હેસ્ટર પ્રાઈનના એવા જ શીતળ હાથનો એ વડે જે સ્પર્શ કર્યો તે ભયપૂર્વક, ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં, અને ન છૂટકે કરવું પડતું હોય એવી આનાકાની અને મંદતાથી જ કર્યો. પણ આમ તદ્દન ઉષ્માવિહીન હોવા છતાં એ બન્ને જણના હસ્તમિલનથી આ મુલાકાતમાં જે શુષ્કતા, નીરસતા, અને વિષાદ જેવું હતું તે બધું પળવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. કંઈ નહિ તો, એ હસ્તસ્પર્શ પછી પોતે બન્ને એક જ જગતમાં વસી રહ્યાં છે એવી પ્રતીતિ ઉભયને થઈ.

પછી એક પણ શબ્દ વિશેષ બોલ્યા વગર, અને બેમાંથી એક જણે બીજાને અમુક સ્થળે દોરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, બન્ને જણની અવ્યક્ત મૂંગી અનુમતિથી જ તેઓ, હેસ્ટર જે જગાએથી બહાર નીકળી હતી તે છાયાઘેરી જગાએ પાછાં ગયાં, અને પહેલાં હેસ્ટર ને પર્લ જે લીલોતરીથી છવાએલા ટીંબા પર બેઠાં હતાં ત્યાં જ જઈને બેઠાં. જ્યારે એમનામાં બોલવા જેટલી શુદ્ધિ ને શક્તિ આવી ત્યારે પહેલાં તો બન્ને જણે, કોઈ સામાન્ય પરિચિત જનો કરે એવી જ વાતો-વાદળાંયા ઘેરાએલું આકાશ ને થોડાક વખતમાં શરૂ થાય એવું લાગતું તોફાન એ વિશે વાતો–કરી અને એકબીજાના આરોગ્યસમાચાર પૂછ્યા. આવી રીતે જે વિષયો પોતાના અંતરનાં ઊંડાણમાં ઘોળાઈ રહ્યા હતા તે વિષયો પ્રત્યે તે બન્ને જણ એકદમ નિર્ભયતાપૂર્વક નહિ પણ ધીરે ધીરે કદમે સંકોચપૂર્વક જ વાળ્યાં. વિધિ અને પરિસ્થિતિને

બન્ને આટલા દીર્ઘકાળ પર્યંત એકબીજાથી તદ્દન અજાણ્યાં હોય એ પ્રમાણે તેમને રહેવું પડેલું હોવાથી, બન્ને જણ પોતાનાં હૈયાનાં દ્વાર ઉઘાડી શકે અને એમનાં અંતરના સાચા વિચાર નિખાલસ રીતે હૃદયના ઉંબરને ઓળંગીને બહાર આવી શકે તે પહેલાં આમ કેટલીક આડીઅવળી અપ્રસ્તુત વાતો કરવાની જરૂર હતી.

થોડીવાર પછી પાદરી હેસ્ટર પ્રાયનને એકી ટશે જોઈ રહ્યો.

'હેસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'તને શાન્તિ મળી ?'

પોતાની છાતી પર નીચી નજર કરીને તે ફીકું હસી.

'તને મળી ?' એણે પૂછ્યું.

'જરાંય નહિ—મને તો નિરાશા સિવાય કંઈએ મળ્યું નથી !' તેણે જવાબ આપ્યો. 'અને મારા જેવા આદમીને, આવું જીવન ગુજારી રહેલા મારા જેવા આદમીને બીજી આશા પણ શી રાખવાની હોય? હું જો નાસ્તિક હોત, દશુય કરતાં કશી અરેરાટી ન થાય એવો સદસદ્વિવેકશૂન્ય હૃદયહીન માણસ હોત, આસુધક, પાશવી વૃત્તિઓથી ભરેલો બદમાસ હોત, તો મને ક્યારની શાન્તિ મળી ગઇ હોત. અરે ! તો તો મળવાની વાત જ ક્યાં હતી ? તો તો પછી મારી શાન્તિ મેં કદી ગુમાવી જ ન હોત ! પણ મારા આત્માનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારને લીધે, મારી સહજ પ્રકૃતિને લીધે, મારામાં મૂળથી જે કંઇ શુભ-પરિણામી તત્ત્વો હતાં, ઇશ્વર તરફથી મને જે કંઇ ઉત્તમોત્તમ ગુણો બક્ષિસરૂપે મળેલા હતા, તે સઘળા મને માનસિક યાતના ઉપજાવવાનાં સાધન માત્ર જ બની ગયાં છે- હેસ્ટર, અત્યંત દુર્ભાગી પુરૂષ છું હું !'

'' પણ તને તો લોકો પૂજે છે,' હેસ્ટરે કહ્યું. 'અને ખરેખર તું સરસ કામ કરે છે લોકોમાં ! તો પછી એટલાથી તને આશ્વાસન નથી મળતું ?'

'એથી તો ઊલટો મારી પીડામાં ઉમેરો જ થાય છે, કેવળ ઉમેરો જ થાય છે મારી વેદનામાં એથી તો !' કટુ સ્મિત કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'અને હું સરસ કામ કરી રહ્યો છું એવું જે દેખાતું હોય તે ખરૂં, પણ મને પોતાને તો એ કામમાં જરાયે શ્રદ્ધા નથી ! એ તો કેવળ ભ્રમણા જ હોવી જોઇએ. મારા જેવો ભરબાદ બની ગએલો જીવ બીજાના જીવનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શું કરી શકવાનો હતો ? અથવા મારા જેવો પતિત જીવ તેમને પવિત્ર કરવા માટે શું કરી શકવાનો હતો ? અને લોકો મને જે પૂજે છે તેના સંબંધમાં તો મને એમ થાય છે કે એમ પૂજવાને બદલે તેઓ તો મારો ધિક્કાર ને તિરસ્કાર કરે તો સારું ! હું મારા પ્રવચનપીઠ પર ઊભો હોઉં એ વખતે જાણે મારા મુખમાંથી સ્વર્ગીય પ્રકાશ ઝરતો હોય એવી રીતે સેંકડો માણસો મારા મોં સામે તાકીને જોઇ રહેતાં હોય—સત્યની ઊંડી ઇચ્છાપૂર્વક મારા શિષ્યો ને ભક્તો મારી સામે એકી ટશે જોઇ રહેતાં હોય-અને જાણે કોઇ અદ્ભુત પયગંબર પોતાનો પેગામ તેમને સુણાવી રહ્યો હોય તેમ તેઓ મારાં વચનોને ચાતક જેવી તૃષાથી ઝીલી રહેતાં હોય-એ વખતે એમની આવી નિખાલસ સત્યપ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા મારે જોવી અને તરત મારા અંતરમાં દૃષ્ટિ કરું તો, જેને તેઓ આટલા અહોભાવપૂર્વક પૂજી રહ્યા છે એવો જે હું તેનું સાચું પતિત અધમ સ્વરૂપ મારે નિરખવું એને તે હેસ્ટર શું તું આશ્વાસનજનક વસ્તુ ગણી શકે છે ? મારું બાહ્ય દેખાવનું સ્વરૂપ, અને સાચું આંતરસ્વરૂપ એ બન્ને વચ્ચે કેટલું વિશાળ અંતર રહ્યું છે એ જોઇને તો હું હૃદયની ઊંડી વેદનાપૂર્વક ઘણીવાર કડવાશથી ખડખડ હસી પડ્યો છું ! અને એ અંતર દેખીને શયતાન પણ હસ્યા કરે છે !'

'એમ માનવામાં તું તારી જાતને અન્યાય કરી રહ્યો છે,' હેસ્ટરે ધીરેથી મમતાપૂર્વક કહ્યું. 'તેં હૃદયના ઊંડાણમાંથી તારા પાપનો અત્યંત દુઃખપૂર્વક પસ્તાવો કર્યો છે. એટલે એ તારું પાપ તો દૂર દૂરના ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગયું છે. અને તારું વર્તમાન જીવન તો સાચેસાચ લોકોની દૃષ્ટિએ લાગે છે એવું એક તસુભાર પણ ઓછું પવિત્ર નથી. માણસ સત્કર્મો કરીને આમ પશ્ચાત્તાપ કરે તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપની કંઇ કિંમત ન હોય શું ? તો પછી એવા પશ્ચાત્તાપથી અને એવા સત્કાર્યપરાયણ જીવનથી તને કેમ ચિત્તશાન્તિ ન મળે ?'

'ના, હેસ્ટર, ના,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'એમાં સત્વ જેવું સંગીન નક્કર કશુંય નથી ! એ બધું બાહ્ય ઠંડું ભાવહીન છે, એટલે મને એમાં કશો આશા જેવો સંચાર નથી ! તપ તો મેં પુષ્કળ કર્યું

છે! પણ પશ્ચાત્તાપ મેં જરાય કર્યો નથી! નહિ તો મેં ક્યારનાં આ દંભી પવિત્રતાસૂચક કપડાં ફેંકી દીધાં હોત, અને કયામતને દિવસે સૌ મને જે સ્વરૂપમાં જોવાનાં છે એ જ સ્વરૂપમાં માણસો આગળ હું ખડો થઈ ગયો હોત. સુખી તો તું છે હેસ્ટર, કે આ હિંગળોકિયો અક્ષર તું છડેચોક તારી છાતી પર ધારણ કરીને ફરે છે! મારો હિંગળોકિયો અક્ષર તો ગુપ્ત રીતે અંદરને અંદર સળગ્યા કરે છે. સાત સાત વરસના દંભને છેતરપીંડી પછી મારા સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખનાર વ્યક્તિને મળતાં મને કેટલી નિરાંત થાય છે એનો પૂરો ખ્યાલ તને ભાગ્યે જ આવશે! બીજાં બધાં માણસોની પ્રશંસાઓથી થાકીને જેની પાસે જઈને હું અધમમાં અધમ પાપી છું એવું રોજ રોજ કબૂલ કરી શકું એવો એક જ મિત્ર જો મારી કને હોત—અથવા મિત્ર નહિ તો એવો મારો કટ્ટામાં કટ્ટો દુશ્મન જો મારી કને હોત—તો એથી મને લાગે છે કે મારો આત્મા જીવતો રહેત. એટલી અધૂરી અધૂરી સત્યનિષ્ઠા પણ મને બચાવી શકત! પણ એવા કોઈ સાથીને અભાવે મારું સમસ્ત જીવન કેવળ જૂઠાણાંથી ભરપૂર, સર્વથા શૂન્ય, અને મૃતપ્રાય બની ગયું છે!'

હેસ્ટર પ્રાઈને તેના મોં સામું જોયું, પણ તરત બોલતાં એનો જીવ ચાલ્યો નહિ. છતાં તેને પોતાના અંતરમાં લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી ઊર્મિઓને આટલા બધા આવેશથી વ્યક્ત કરતો દેખીને, પોતે જે વાત કહેવા માટે ખાસ પ્રયાસપૂર્વક અહીં આવી હતી તે કહેવાની તક તેના આ શબ્દોમાંથી મળી ગઈ. એટલે પોતાના હૃદયના ભીતિના ભાવોને વશ કરીને એ બોલી :

'તું ઇચ્છે છે તેવો મિત્ર, અત્યારે જ તેં કહ્યું તેમ તારા પાપનો પસ્તાવો કરવા માટે અને સાથે બેસીને વિલાપ કરવા માટે જોઈએ તેવો મિત્ર હું પોતે જ છું, કેમકે તારા એ પાપની હું ભાગીદાર છું!' એણે કહ્યું, આટલું બોલીને વળી પાછી એ અચકાઈ, પણ પછી વળી યત્ન કરીને પોતાને કહેવું હતું તે આખરે એણે કહી નાખ્યું. 'અને તું કહે છે એવો દુશ્મન તો તારી કને લાંબા વખતથી છે જ ને તે એક જ ઘરમાં વસી રહ્યા છો!'

આ શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે ચમકી ગયો, તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, અને જાણે છાતીમાંથી પોતાના હૈયાને ચીરી નાખવા માગતો હોય એવા જોરથી તે ખેંચવા લાગ્યો.

'હેં? શું કહે છે તું?' તે ચીસ પાડીને બોલી ઊઠ્યો. 'દુશ્મન! અને તે વળી હું રહું છું એ જ ઘરમાં! એટલે શું?'

જેનો હેતુ કેવળ દુષ્ટ જ હોઈ શકે એવા માણસના હાથમાં આ કમનસીબ પુરુષને આટલાં બધાં વરસો સુધી રહેવા દેવામાં—અરે! આટલાં બધાં વરસો શું, એક ક્ષણ પણ રહેવા દેવામાં—પોતે એને કેટલી ભયંકર ઈજા કરી બેઠી છે તેનો હેસ્ટર પ્રાઈનને હવે પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. આર્થર ડિમ્સડેઈલ જેવા સૂક્ષ્મસંવેદનશીલ અને ભોળા અંતરના પુરુષને પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે—પછી એ દુશ્મન ગમે તેવો વેશપલટો કરીને રહ્યો હોય છતાં પોતાના દુશ્મનના સહવાસમાં રહેવું પડે—એ એક જ વસ્તુ એના હૃદયના સ્વાસ્થ્યને ખળભળાવવાને માટે પૂરતી હતી. એક એવો સમય હતો કે જ્યારે હેસ્ટર આ બાબતમાં બહુ વિચાર કે પરવા નહોતી કરતી; અથવા તેને પોતાને જે કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેને લીધે એનામાં જે મનુષ્યદ્વેષ આવી ગએલો હતો તેને લીધે એણે એમ ધારી લીધેલું કે પાદરીની અવસ્થા પોતાના કરતાં સારી છે, અને તેથી એણે તેને એ અવસ્થામાં પડ્યો રહેવા દીધો. પણ થોડા દિવસથી, તે દિવસે પાદરી જાગરણ કરતો હતો તે દિવસથી, તેને માટેનો એનો સઘળો અનુકંપાભાવ વિશેષ આર્દ્ર તેમ વિશેષ પ્રબળ બન્યો હતો. રોજર ચિલિંગવર્થ ચોવીસે પહોર તેના સાથે રહેતો હતો એટલે એની દુર્વૃત્તિનું ગુપ્ત ઝેર આ પાદરીની આસપાસના સમસ્ત વાતાવરણને વિષમય બનાવી રહ્યું હતું, અને વળી એ ખારીલો માણસ આ પાદરીના વૈદનો વેશ ધારણ કરીને ફરતો હતો, અને તેથી પાદરીની શારીરિક તેમ માનસિક નિર્બળતાઓનો લાભ લઈને તે ધારે તેમ કરી શકે એમ

હતું; એટલે આની બધી જે તકો એ રોજર ચિલિંજ-વર્થને મળેલ તેનો તેણે ક્રૂર નિષ્ઠુર રીતે પોતાનો હેતુ સાધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો એ બાબતમાં પણ હવે હેસ્ટરને કશી શંકા રહી નહોતી. આ બધી તકોનો લાભ લઈને તેણે આ દુઃખિયા પુરુષની ચેતનાને અખંડ ઉશ્કેરાટભરી અવસ્થામાં રાખી હતી, અને એ ઉશ્કેરાટની અસર પથ્ય આરોગ્યપ્રદ દુઃખદ્વારા તેના માનસને સ્વસ્થ કરે એવી નહિ, પણ તેને ભ્રષ્ટ ને અસ્તવ્યસ્ત બનાવી મૂકે એવી હતી. આનું પરિણામ, આ ભવમાં ગાંડપણ અને પરભવમાં, ગાંડપણ જેવું પાર્થિવ ઐહિક સ્વરૂપ માત્ર જ છે એવી વિશ્વમાં વસી રહેલા સત્ય શુભ તત્ત્વ તરફની વિમુખતા સિવાય બીજું કશું આવે એવો સંભવ નહોતો.

જે પુરુષને પોતે એક દિવસ ભારે રાગોષ્માપૂર્વક ચાહી રહી હતી–અરે, એક દિવસ શા માટે? સાચી વાત શું કામ ન કહેવી? અત્યારે પણ જે પુરુષને ભારે રાગોષ્માપૂર્વક પોતે ચાહી રહી હતી–તેના પોતે આવા હાલહવાલ કર્યા એમ હેસ્ટરને થયું. એને લાગ્યું કે પોતે રોજર ચિલિંજવર્થને કહી ચૂકી હતી એ પ્રમાણે પોતે જે રસ્તો પસંદ કર્યો હતો તે કરતાં તો પોતે પાદરીના યશ અથવા તો ખુદ તેના જીવનનો પણ ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હોત તો તે રસ્તો એના કરતાં અનેકગણો વધારે સારો હતો, અને અત્યારે, પોતે પાદરીને આ રીતે જે ભારેમાં ભારે અન્યાય કરેલો તેની એને કબૂલાત કરવાની હતી, પણ એ કબૂલાત કરવાનું કામ એને એટલું બધું આકરું લાગતું હતું કે એ કરતાં તો આંહીં જંગલમાં પાંદડાં પર લાંબી ચતીપાટ પડીને આર્થર ડિમ્સડેઇલના ચરણ આગળ જ મરણ પામવામાં એને વિશેષ આનંદ થયો હોત.

'અરે આર્થર!' એ બોલી ઊઠી, 'મને માફ કર! બીજી બધી બાબતોમાં હું સાચી બનવાને મથી છું! ભારેમાં ભારે કપરા સંજોગોમાં પણ હું મક્કમ રીતે વળગી રહી શકું અને વળગી રહી છું એવો કોઈ સદ્ગુણ હોય તો તે સત્ય જ છે. આમાં અપવાદરૂપ પ્રસંગ હોય તો તે એક જ, કે જ્યારે તારું હિત, તારું જીવન, અને તારો યશ એ બધાનો પ્રશ્ન ઊભો થએલો અને એ બધું જોખમમાં આવી પડેલું ત્યારે હું સત્યને વળગી નહિ રહી શકેલી. એ વખતે પછી મેં છેતરપીંડીને સંમતિ આપેલી. પણ સામી બાજુએ ભલેને મૃત્યુ મળે એમ હોય તોપણ અસત્ય કદી હિતકર નીવડતું જ નથી! મારી કહેવાની વાત હજુ તારાથી નથી સમજી શકાતી? પેલો ડોસો–આ તારો વૈદ–જેને બધા રોજર ચિલિંજવર્થ કહે છે એ પુરુષ–તો મારો ધણી હતો!'

પાદરી પળવાર તો એને અત્યંત ક્રોધથી જોઈ રહ્યો–મૂળ દૈવી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો હોવા છતાં તેનામાં આવો ક્રોધ ને આવેશ તેના એ ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ, અને કોમળ ગુણોની સાથે વિવિધરૂપે ભળેલો હતો, એ ક્રોધ જ એની પ્રકૃતિમાંનો શયતાની અંશ હતો. અને એ ક્રોધ દ્વારા જ શયતાન એના ઉચ્ચ અંશો પર વિજય મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો હતો. એટલે એ ક્ષણે તેણે જે ગુસ્સાભરેલ ચહેરો કર્યો તેથી વધુ ભયંકર આવેશભર્યો ચહેરો હેસ્ટરે તો જિન્દગીમાં કદી પણ જોયો નહોતો. જે અલ્પ સમય સુધી તેનો આ દારુણ બાળી મૂકી એવો ક્રોધ ટકી રહ્યો, તેટલી મુદ્દત તો એ ક્રોધે તેના સમસ્ત ચહેરાને પલટાવી નાખ્યો. પણ દુઃખ વેઠી વેઠીને તેનું ચારિત્ર્યબળ એટલું બધું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું કે એની પ્રકૃતિની અંદરનાં નિકૃષ્ટ બળો પણ લાંબા વખત સુધી ટક્કર ઝીલી શકે એવું રહ્યું નહોતું. એટલે આખરે તે જમીન પર ઢળી પડ્યો, અને પોતાનો ચહેરો પોતાના હાથથી તેણે ઢાંકી દીધો.

'મારે એ વાત સમજવી જોઈતી હતી,' તે ગણગણ્યો. 'અને હું સમજી પણ ગએલો એ. એ માણસને મેં પહેલી વાર જોએલો તે ક્ષણે જ મારું હૃદય તેનાથી પાછું હઠી ગએલું, અને પછી પણ જ્યારે જ્યારે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે મને તેનો ચહેરો અળખામણો જ લાગતો, એટલે મારા આ કુદરતી અણગમાએ જ એ ગુપ્ત વાત શું પ્રકટ નહોતી કરી દીધી? અને છતાં મેં તેને કેમ યથાર્થ સ્વરૂપમાં પિછાન્યો નહિ? અરે હેસ્ટર પ્રાયન! આ વાતની ભયંકરતાનો તને કંઈ ખ્યાલ જ નથી! અપરાધી અને માંદા માણસનું હૃદય, જે મનુષ્ય એની યાતનાઓથી ખુશી થતો હોય અને એને દિખાવાને રાચતો હોય તે જ મનુષ્ય આગળ ખુલ્લું કરવામાં આવે એ વસ્તુમાં કેટલી

ક્ર વિરૂપતા રહેલી છે–કેવો સુરુચિભંગ રહેલો .છે–
તે એ વસ્તુ કેટલી બધી- લજ્જાસ્પદ છે! બાપ !
બધું થયું તે તારા વાંકને લીધે ! તારી જવાબદારી
ી છે આ બધામાં ! એટલે તને હું માફ નહિ
શકું !'

એટલે હેસ્ટરે એકાએક બીજણ મૃદુતા બતાવીને
તાના હાથ તેની આસપાસ વીંટાળી દીધા અને તેનું
ધું પોતાની છાતી સરસું ચાંપી દીધું, પછી એમ
તાં તેના ગાલ પોતાના દિગંબરિયા અક્ષર પર આવી
 તેની પણ એણે કશી પરવા રાખી નહિ. હેસ્ટરની
થમાંથી છૂટવા તેણે ઇચ્છા તો ઘણી કરી, પણ છૂટ-
ની તેની સઘળી મથામણ નકામી ગઇ. કેમકે ફરી
ી તે પાછો કડક ચહેરો કરી પોતાની સામે જુએ
ની હેસ્ટરને બીક હતી, અને તેથી હેસ્ટર તેને પોતાની
થમાંથી છૂટવા દેતી નહોતી. આખી દુનિયા એને કડક
જરે જોઇ રહી હતી–લાંબાં લાંબાં સાત સાત વરસો સુધી
ખી દુનિયા આ એકાકી સ્ત્રીને કડક નજરે જોઇ
ી હતી–છતાં એ બધું એણે સાંખી લીધું હતું અને
ક પણ વાર પોતાની દૃઢ વિષાદભરી આંખો દુનિયા
રફથી એણે ખેંચી લીધી નહોતી. પણ આ ટીકા,
ાા, પાપી, અને દુઃખથી જર્જરિત બની ગએલા
ની કડક નજર હેસ્ટર સાખી શકે એમ નહોતી–
વી નજર પોતાના પર પડયા પછી એનું જીવન ટકી
એમ નહોતું.

'બોલ, હવે મને માફી આપીશ!' એણે ફરીફરીને
છ્યા કર્યું. 'મારા સામે કડક નજરે નહિ જોને હવે?
ે ફરીશને હવે !'

'હેસ્ટર, તને હું માફ કરું છું,' વિષાદની ઊંડી
ભૂમાંથી ધીરો અવાજ કાઢતો, છતાં હવે કશા પણ
ો વગર, આખરે પાદરી બોલ્યો, 'હું તને હવે
કરા મનથી માફ કરું છું. અને ભગવાન આપણને
નેને માફ કરે ! હેસ્ટર, આપણે કંઇ આ જગતમાં
થી અધમ પાપાચારીઓ નથી, મારા જેવા પતિત
ુરુષથીયે વિશેષ પતિત અને પાપી એવો માણસ
 જગતમાં છે ખરો! એ ડોસાએ જે વેર લીધું છે
મારા પાપ કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે, જરા પણ
રાયી વગર તેણે એક માનવહૃદયની પવિત્રતાનો ભંગ-

નિષ્ઠુર રીતે ભંગ-કર્યો છે. હેસ્ટર, તેં ને મેં એવું
અધમ કામ કદી નથી કર્યું!'

'ના, કદી નહિ,' એ ધીરે અવાજે બોલી, 'આપ-
ણે જે કરેલું તેમાં તો એક જાતની પવિત્રતા રહેલી
હતી. એ પવિત્રતા આપણે અનુભવેલી પણ ખરી.
આપણે પરસ્પર એ પવિત્રતાની વાત પણ કરેલી. કેમ,
તું ભૂલી ગયો એ?'

'ચૂપ ચૂપ, હેસ્ટર!' જમીન પરથી ઊભા થતાં
થતાં આર્થર ડિમ્સડેઇલે કહ્યું. 'ના, હું નથી ભૂલી
ગયો એ!'

એ બન્ને જણ એક બીજાનો હાથ પકડી રાખીને
એ ઝાડના ઠૂંઠા આગળ પડખો પડખ બેઠાં. જીવનમાં
આવી વિષાદભરી પળ એમણે કદી અનુભવી નહોતી.
એમની સમસ્ત જીવનસરણી લાંબાં વખતથી
આ એક જ બિન્દુ ભણી એમને ઘસડી
રહી હતી અને એ બિન્દુની નજીક આવતાં આવતાં
સતત રીતે ઘેરી બની રહી હતી–અને છતાં આવી
વિષાદભરી ક્ષણમાં પણ એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ
રહેલું હતું કે તેનો આસ્વાદ લેવાનું, એક, પછી બીજી,
પછી ત્રીજી, એમ અનેક પળોમાં એ એક પળને લંબા-
વ્યા કરવાનું, તેમને મન થયું. એમની આસપાસ આખી
રહેલું જંગલ અંધકારથી છવાઇ ગયું હતું, અને તેમાં
સુસવતા વાયરાને લીધે ચીસો પાડી રહ્યું હતું. એમના
માથા પર ઝૂકી રહેલી ડાળીઓ સખત રીતે ઊછળ્યા
કરતી હતી, અને એક ભારેખમ ખખડધજ વૃક્ષ, જાણે
પોતાની તળે જમીન પર બેઠેલ એ સ્ત્રીપુરૂષના જોડાની
ગમગીનીભરી કથા કહી રહ્યું હોય, અથવા ભવિષ્યમાં
એમના જીવનમાં જે અનિષ્ટ પ્રસંગો આવવાના હતા
તેની આગાહી કરી રહ્યું હોય એમ, બીજા વૃક્ષ આગળ
દુઃખભર્યો અવાજ કરવા લાગ્યું હતું.

અને છતાં એ બન્ને જણ એમ ને એમ બેસી
રહ્યાં. નગરમાં પાછાં જાય તો ત્યાં હેસ્ટર પ્રાયનને
પોતાના કલંકચિહ્નનો બોજો ફરી પાછો ઉપાડી લેવો
પડે એમ હતો અને પાદરીને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો
પોકળ દંભ ફરી પાછો ધારણ કરવો પડે એમ હતો.
એટલે એ નગર ભણીનો રસ્તો એમને શૂન્ય નીરસ
લાગતો હતો. તેથી એ બન્ને જણ વધી પળવાર ત્યાં

મૂી ગયા. આ ઘેરા જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણ ણીં મીઠો ને મૂલ્યવાન તો ઝગમગતો સોનેરી સૂર્ય-ાશ પણ એમને જીંદગીમાં કદી લાગ્યો નહોતો. ીં કોઈ પ્રેક્ષક હોય તો એ એક જ હતો, અને ી આ પતિત સ્ત્રીની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર હીં એને બાળી શકે એમ હતું નહિ! એ જ રીતે ાર્થર ડિમ્સડેઇલને પણ ઓળખનારી એ એક જ હતી, તેથી ઈશ્વર અને માનવજાતિ સમક્ષ સદાયે દંભ ાચર્યા કરતો એ પુરુષ, બીજે ક્યાંયે નહિ તો એક હીં તો પળવાર સત્યનિષ્ઠ બની શકે એમ હતું! ને તેથી આ જંગલનું ગમગીન વાતાવરણ પણ ેમને બન્નેને ગમી ગયું હતું અને આંહીંથી છૂટાં વાનું તેથી જ એમને મન નહોતું થતું.

પણ ત્યાં એકાએક કોઈક વિચાર તેના મનમાં ાવ્યો એટલે તે એકદમ ઝબકી ઊઠ્યો.

'હેસ્ટર,' તે બોલી ઊઠ્યો, 'આ વળી એક નવી ાપદા ઊભી થઈ! તું એનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી ેની એ વાત રોજર ચિલિંગવર્થ જાણે છે, તો પછી ાપણી ગુપ્ત વાત હવે કંઈ એ છાની રાખશે? હવે ે જે વેર આપણા પર લેવાનો તે કઈ જાતનું હશે!'

'એની પ્રકૃતિમાં વિલક્ષણ પ્રકારની ગહનતા રહેલી ે,' હેસ્ટરે ઊંડો વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું, 'અને એ હનતા ગુપ્ત રીતે વેર લેવાની એની અત્યાર સુધીની ીતિથી એનામાં દૃઢ થઈ ગઈ છે. એટલે એ આપણી ુપ્ત વાત પ્રકટ કરી દે એવું મને તો લાગતું નથી. ૂલબત્ત, પોતાની એ અધમ અને ગુપ્ત વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત રવાને માટે એ કોઈક બીજો રસ્તો તો બેશક ેવાનો જ.'

'અને મારે—મારે હવે એ ભયંકર દુશ્મનની એક જ મકાનમાં કેવી રીતે રહેવું?' જાણે અંદર ેસી જતો હોય એવી રીતે સંકોચાઈને, અને પોતાની ાતી પર આવેશપૂર્વક હાથ દબાવતે—એવી રીતે છાતી પર હાથ દબાવવો એ એને માટે હવે કેવળ કુદરતી ેવું બની ગયું હતું—આર્થર ડિમ્સડેઇલ બોલી ઊઠ્યો. 'મારા વતી તું આ વાતનો વિચાર કર, હેસ્ટર! તું મારા કરતાં મજબૂત મનની છે. તો મારા વતી આ વાતનો તું નિર્ણય કર!'

'તારે હવે એ માણસ ભેગું રહેવું જ નહિ!' હેસ્ટરે ધીરેથી પણ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું. 'એની કૂડી નજર નીચે તારું હૈયું જરા વાર પણ રહેવું જ ન જોઈએ હવે!'

'હા, એની નજર તળે રહેવું એ મરવા કરતાં પણ બદતર છે,' પાદરીએ કહ્યું. 'પણ તો પછી એના સકંજામાંથી છૂટવું શી રીતે? એ સિવાય બીજો કયો રસ્તો મારી પાસે રહ્યો પણ છે? મારે શું આંહીં તેં એ પુરુષનું સાચું સ્વરૂપ મારી આગળ થોડી વાર પહેલાં પ્રકટ કર્યું એ વખતે આ સૂકાં પાંદડાં પર હું ઢળી પડ્યો હતો તેમ આંહીં ને આંહીં જ પડી રહેવું? મારે શું આંહીં ને આંહીં જ ઢગલો થઈને પડવું ને મરી જવું?'

'અરેરે, તારી તે કેટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ છે!' આંસુથી છલકાતી આંખે હેસ્ટરે કહ્યું. 'શું તું કેવળ નિર્બળતાને જ વશ થઈને મરી જઈશ? એ સિવાય તો મરવાનું બીજું કશું કારણ નથી.'

'ભગવાનનો શાપ મારી પાછળ પડ્યો છે,' અંતરના ડંખથી રિબાતા એ પાપભીરુ ધર્મગુરુએ ઉત્તર આપ્યો. 'અને ભગવાનના શાપ સામે ટક્કર ઝીલવાની મારામાં તાકાત નથી.'

'પણ તું જો ભગવાનની દયાનો લાભ લેવા જેટલી શક્તિ બતાવે,' હેસ્ટરે કહ્યું, 'તો ભગવાન તો તારા પર દયા પણ બતાવશે.'

'મારાવતી તું મજબૂત થા,' તેણે કહ્યું. 'અને મારે શું કરવું તેની મને સલાહ આપ.'

'ત્યારે શું આખી દુનિયા આંહીં આટલામાં જ આવી ગઈ છે?' હેસ્ટર એકદમ બોલી ઊઠી, આ શબ્દો બોલતી વખતે એણે પોતાની ઊંડી આંખ પાદરીની આંખ પર જડી રાખી, અને એ દૃષ્ટિપાત દ્વારા, પોતાની જાતને ટટ્ટાર રાખવા જેટલું પણ બળ નહોતું એવા ક્ષીણ ને છિન્નભિન્ન બની ગયેલા એ પાદરીના અંતર પર સહજ રીતે લોહચુંબકના જેવી અદ્ભુત અસર કરી. 'શું આખું વિશ્વ એક પેલા શહેરમાં જ સમાઈ ગયું છે? એ શહેર તો હજુ થોડા જ વખત પર આપણે આ આંહીં જે જંગલમાં બેઠાં છીએ તેના જેવું જ વેરાન અને સૂકાં પાંદડાંથી છવાયેલી ભૂમિ માત્ર હતું. પેલી વનવાટ આંહીંથી ક્યાં જાય છે! તું કહે છે કે એ શહેર તરફ પાછી જાય છે.

હા, શહેર તરફ પાછી તો જાય છે જ, પણ એ શહેરથી આગળ પણ તે જાય છે. એ ત્યાંથી એથી પણ ઊંડાણમાં વધુને વધુ ગીચ વનપ્રદેશમાં જાય છે, એ પ્રદેશમાં તે ડગલે ડગલે અસ્પષ્ટ થતી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે આંહીંથી થોડા માઇલ દૂર એવો પ્રદેશ આવે છે કે જ્યાંની પીળાં પાંદડાંથી ભરપૂર ભૂમિમાં ગોરા લોકોનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. ત્યાં જા તો તું સાવ મુક્ત છે ! એટલી ટૂંકી મુસાફરીથી જ્યાં તું અત્યંત દુઃખ પામી રહ્યો છે એવા જગતમાંથી નીકળી જ્યાં તું હજુ પણ સુખી થઇ શકે એવા જગતમાં જઈ પહોંચીશ ! શું આ બધા નિસીમ જંગલની અંદર તને રોજર ચિલિંજવર્થની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખે એવો એક પણ ગીચ ભાગ નથી !'

'હા, હેસ્ટર, છે, પણ તે કેવળ ખરી પડેલાં પાંદડાં નીચેનો જ ભાગ છે.' પાદરીએ વિષાદભર્યું સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો.

'તો પછી નિઃસીમ સાગરનો વિશાળ જળમાર્ગ એ રહ્યો !' હેસ્ટરે પોતાનું કથન ચાલુ રાખ્યું. 'એ જળમાર્ગે તું આંહીં આવ્યો હતો. અને તારી મરજી હોય તો એ જ જળમાર્ગ તને આંહીંથી પાછો લઇ જશે. આપણા અસલ વતનમાં, પછી એ વતનના કોઇ નાનકડા ગામમાં કે વિશાળ લંડનનગરીમાં—અથવા બીજે કશાય નહિ તો ચોક્કસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, કે રમણીય ઇટલીમાં તો—જરૂર તું આ માણસને ખબર પણ ન પડે અને તેની સત્તા પણ ન ચાલે એવા સ્થાને પહોંચી જઇશ. અને તારે આ બધા લોઢાનાં હૃદયનાં માણસો અને એમનાં રદ જડ મંતવ્યોની એટલી બધી શા માટે દરકાર રાખવી જોઇએ ? એ લોકોએ તારા હૃદયના ઉચ્ચ અંશોને અને દૈવી સંપત્તિને બહુ દહાડા સુધી બંદીવાન રાખ્યાં ! હવે વધારે વખત બંદીખાનામાં રહેવાની જરૂર નથી !'

'એ બને નહિ !' જાણે કોઇ સ્વપ્નું સાચું પાડું જોવાને કોઇએ તેને બોલાવ્યો હોય એવી રીતે હેસ્ટરના શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને પછી પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'આંહીંથી જવાની મારામાં તાકાત નથી. દુઃખી ને પાપી તો હું છું જ, છતાં વિશ્વંભરે મને જે વર્તુલમાં મૂક્યો છે ત્યાં જ રહીને મારું લૌકિક જીવન જેમ તેમ પૂરું કરવા સિવાય બીજો કશો વિચાર મને કદી આવ્યો નથી. મારો પોતાનો આત્મા તો પતિત છે, છતાં બીજા માનવ આત્માઓના શ્રેય અર્થે મારાથી જે કંઇ થઇ શકે તે હજુ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. જો ચોકીદાર તરીકે હું બેવફા નીવડ્યો છું, અને તેથી મારો આ ગમગીનીભર્યો પહેરો પૂરો થયે મને બદનામી ને મરણ સિવાય બીજો કશો બદલો મળવાનો નથી એ ચોક્કસ છે, છતાં મને ચોકીપહેરા માટે જે જગાએ મૂકવામાં આવ્યો છે તે જગા છોડી જવાની મારામાં હિંમત નથી !'

'આ સાત વરસનાં દુઃખોના બોજા નીચે તું ચગદાઇ ગયો છે,' પોતામાં જે જોમ હતું તે જોમ વડે તેનામાં ઉત્સાહ સંચાર કરવાનો મક્કમ નિશ્ચય કરીને હેસ્ટરે કહ્યું. 'પણ એ બધો દુઃખનો બોજો તારે તારી પાછળ મૂકીને આંહીંથી ચાલ્યા જવાનું છે ! તું જંગલમાં થઇને તારો માર્ગ કાપતો હોઇશ એ વખતે કંઇ એ બોજો તને વળગતા આવવાનો નથી; અથવા જમીનરસ્તે એ જંગલપ્રદેશમાં જવાને બદલે તારે સમુદ્ર ઓળંગીને દરિયાઇ રસ્તે જવું હશે તો ત્યાં પણ એ બોજો કંઇ તારા વહાણમાં આવીને પડવાનો નથી. એટલે આ બધી બરબાદી ને વિનાશ તું તારે જ્યાં એ બનેલ છે ત્યાં જ રહેવા દે. એની સાથે કશી લપછપમાં પડ જ નહિ ! અને સાવ એકડે એકથી બધું નવું શરૂ કરી દે ! આ એક અખતરો નિષ્ફળ ગયો એટલે શું બીજી બધી શક્યતા ખલાસ થઇ ચૂકી ? જરાય નહિ ! ભવિષ્યમાં બીજા અનેક પ્રયોગો અને સફળતાઓને માટે હજુ પુષ્કળ અવકાશ છે ! હજુ સુખ ભોગવી શકાય એમ છે ! હજુ કલ્યાણ કરી શકાય એમ છે ! એટલે તારા આ જૂઠા દંભી જીવનને સ્થાને નવા સાચા જીવનની સ્થાપના કર. જો તારો આત્મા એમ જ ચાહતો હોય તો આ રકતવર્ણા લોકોનો ઉપદેશક ને આચાર્ય બન ! અથવા તારી પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂળ છે તે વિદ્વાનનું કામ કર ! સંસ્કારી જગતના મોટાં શાણા અને નામાંકિત પુરુષોની વચ્ચે વસીને તું પંડિત અને પ્રખ્યાત પુરુષનું જીવન ગાળ ! ધર્મોપદેશક થા ! લેખક થા ! કાર્યકર્તા થા ! એક આંહીં પડ્યા રહીને મરી જવા સિવાય બીજું જે ગમે તે કર ! આ આર્થર ડિમ્સડેલ એવું નામ તજી દે, અને જરા પણ કીર્તિ કે ઇરમ

વગર તું ધારણ કરી શકે એવું બીજું કોઇ ઉચ્ચ નામ તારી પસંદગી પ્રમાણે સ્વીકારી લે! જે યાતનાઓએ તારું જીવન આટલું બધું કોરી ખાધું છે, જેણે તારી ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિને આટલી મંદ બનાવી દીધી છે, અને જે તારામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાની પણ તાકાત રહેવા દે એમ નથી એવી યાતનાઓ જ્યાં તારે ભોગવવી પડતી હોય ત્યાં એક પણ દિવસ તારે શામાટે પડ્યું રહેવું? માટે ચા ઊભો અને ઊપડીજા એકદમ આંહીંથી!'

'અરે હેસ્ટર!' આર્થર ડિમ્સડેઇલ બોલી ઊઠ્યો. હેસ્ટરના પ્રોત્સાહક શબ્દો સાંભળીને તેની આંખમાં ઉત્સાહનું તરલ તેજ એક પળવાર ચમકીને પાછું તરત અદૃશ્ય થઈ ગયું. 'જેના ઘૂંટણ પોતાની કાયાના ભાર નીચે કંપી રહ્યા હોય અને તૂટું તૂટું થતા હોય એવા માણસને તું તો શરત દોડવાનું કહી રહી છે આ તો! મારે તો આંહીં જ મરી જવાનું છે! પેલા વિશાળ, અજાણ્યા, અને મુશ્કેલી ભરેલા જગતમાં સાવ એકલા જવાનું સાહસ કરવાની તાકાત કે હિંમત મારામાં તો નથી રહી!'

ખંડિયેર બની ગએલા આત્માની નિરાશાનો એ છેલ્લો સૂર હતો. આંહીં હવે તે કરતાં વધુ સુખની જે તક તેને મળી રહેલી લાગતી હતી તે ઝીલી લેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પોતે હમણાં કહ્યું તેમાંના અમુક શબ્દ તેણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યા.

'સાવ એકલા જવાની મારામાં હિંમત જ નથી, હેસ્ટર!'

'પણ તારે સાવ એકલા જવાનું જ નથી!' બહુ જ ધીરા અવાજે એ બોલી.

અને એટલું બોલી એમાં બધું આવી ગયું.

૧૮

પ્રકાશનો ધોધ

જે વાત કહેવાની પોતામાં હિંમત નહિ હોવાથી પોતે જેનું કેવળ આછું સૂચન જ કર્યું હતું, તે બેધડક બોલનારી હેસ્ટરની હિંમત જોઇને આર્થર ડિમ્સડેઇલ એનું મો આશા ને આનંદની ચમકતી દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. તેની આંખમાં એ વખતે આમ આશા ને આનંદ ચમકી રહ્યાં હતા, છતાં સાથે સાથે તેમાં ભીતિ પણ ભળેલી હતી, અને પોતે જેનું આછું સૂચન જ કરી શકે તે વાત હેસ્ટરને આવી બેધડક રીતે બોલતી સાંભળીને એની આવી નીડરતા અને બહાદુરીથી એને એક પ્રકારનો ત્રાસ અને કમકમાટ પણ થયો હતો.

પણ હેસ્ટરના ચિત્તમાં સહજ હિંમત અને કાર્યશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમાં વળી એ લાંબા વખત સુધી સમાજથી કેવળ જુદી જ નહિ પણ બહિષ્કૃત બનીને રહેલી હતી, એટલે આ પાદરીને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન આવી શકે એટલા ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યથી એ ટેવાઇ ગઇ હતી. જે જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં બેસીને અત્યારે તે બન્ને જણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને પોતાના ભાવિ જીવનક્રમનો વિચાર તથા નિશ્ચય કરી રહ્યાં હતાં તે જંગલના જેવા જ વિશાળ, જટિલ, સંકુલ, ઘેરા, અને નિરંકુશ નીતિજગતમાં, કશાપણ નિયમ કે માર્ગદર્શન વગર એ ભટકી હતી. જંગલી રેડ ઇન્ડિયનો પોતાના વનપ્રદેશોમાં જેટલી સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ રીતે ભટક્યા કરે, એટલી જ સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ રીતે આ હેસ્ટર વેરાન રણપ્રદેશમાં ભટક્યા કરતી હતી, અને તેથી એવો વેરાન રણપ્રદેશ જ જાણે કે એનાં બુદ્ધિ હૃદયનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો. વરસોથી એ માનવસંસ્થાઓ તેમ ધર્માચાર્યો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓએ સ્થાપેલા સઘળા નિયમો, સંપ્રદાયો, રૂઢિઓ આદિ તરફ આવા વિદેશી કે વિરોધીના જેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયા કરતી હતી, અને જેમ કોઈ રેડ ઇન્ડિયનને સુધરેલી દુનિયાના ધર્મગુરુ કે ન્યાયાધીશ, ફજેતીનો માંચડો, ફાંસીનું લાકડું, ગૃહજીવન, કે ધર્મસંસ્થા પ્રત્યે જરાયે આદરભાવ ન હોય તેમ એને પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે કશોયે આદરભાવ રહ્યો નહોતો, અને તેથી એ રેડ ઇન્ડિયનના જેટલી જ બેપરવાઇથી આ બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓની એ ટીકા કર્યા કરતી હતી અને દોષો કાઢ્યા કરતી હતી. જીવનમાં એના જે હાલહવાલ થયા હતા, અને જે પરિસ્થિતિમાં એ મુકાઇ હતી તે સઘળાનું વલણ એને મુક્ત ને નિરંકુશ બનાવવા તરફ જ રહ્યું હતું. એનો હિંમતોકિયો અક્ષર જાણે કે બીજી કોઈપણ સ્ત્રી

જ્યાં જવાની કદીપણ હિંમત ન કરી શકે એવા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવાનો એનો પરવાનો રૂપ બની ગયો હતો. ફજેતી, નિરાશા, અને એકલતા, આ એનાં શિક્ષકો બન્યાં હતા–નિરંકુશ નિષ્ઠુર શિક્ષકો બન્યાં હતા. અને આ શિક્ષકોએ એને નીડર મક્કમ બનાવી હતી, તો સાથે સાથે આ બધા શિક્ષકોએ એને ઘણું ઘણું ઊંડું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

ત્યારે બીજી બાજુએ પાદરીએ જોકે એક સર્વજન-માન્ય નિયમનો ભયંકર રીતે ભંગ કર્યો હતો, છતાં એ પ્રસંગ એના જીવનમાં કેવળ અપવાદરૂપ ગણાય એવો નિરાળો હતો, બાકી સમસ્ત જીવનમાં સર્વજનમાન્ય નિયમોની મર્યાદાનો ભંગ કરવાને તેને પ્રેરે એવો અનુભવ તેને કદી થયો જ નહોતો. જો એક પ્રસંગે તેને હાથે સર્વજનમાન્ય નિયમનો ભંગ થઇ ગયો હતો તે પણ તેણે જાણી બૂઝીને ઇરાદાપૂર્વક કરેલું પાપ નહોતું, અથવા કોઇ સુવિચારિત જીવનસિદ્ધાન્તના અનુસરણરૂપે એ દુરાચરણ તેણે કર્યું ન હતું, પણ એ તો કેવળ કોઇ કમભાગી પળે રાગાવેશને વશ બની જવાથી થઇ ગયેલું સ્ખલન માત્ર હતું. એ દુર્ભાગી પ્રસંગ બની ગયા પછી તે કેવળ પોતાનાં કાર્યોનું કે આચરણનું જ નહિ–કેમકે કાર્યો કે આચરણને સુવ્યવસ્થિત અને સુનિયમિત નાખવાં એ તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વાત હતી–પણ હૃદયમાં ઊઠતી એકેએક આછામાં આછી ઊર્મિનું તેમ એકેએક ક્રિયા-વૃત્તિનું લગભગ વિકૃત ગણાય એટલી બધી ખંત અને બારીકાઇથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો અને એ બધા પર સતત રીતે કડક ચોકી રાખ્યા કરતો હતો. તે ધર્મ પાદરી હતો, અને પાદરીનું સ્થાન એ દિવસોમાં સમાજના શિખરભાગે હોવાથી એ સમાજના નિયમો, સિદ્ધાંતો, અને રાગદ્વેષો ને પૂર્વગ્રહોથી પણ તે બીજા કોઇ પણ ધંધાદારી કરતા વિશેષ જકડાએલો હતો. તે ધર્મગુરુ હતો તેથી સમાજવ્યવસ્થાનું પોલાદી ચોકઠું તેને ચારે બાજુથી જરાય ચસાય નહિ એવી સજ્જડ રીતે રૂંધી રહ્યું હતું. તેણે જીવનમાં એક વાર પાપ કર્યું હતું તે ખરું, છતાં એ પાપનો વ્રણ રૂઝાએલો, વણ સદાયે સળક્યા કરતો હતો તેથી તેનું અંતર બીજા પાપીઓની જેમ બહેરું કે નઠોર ન બની જતાં આંગળીના જેટલું સચેત અને અત્યંત પીડા કર્યા કરે એવું આજનું રહ્યું હતું. એટલે જીવનમાં એક વાર પાપ કરવાથી તો તેણે કદી પણ પાપ કર્યું ન હોત તેના કરતાં પણ નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું અને સદાચારની મર્યાદામાં જ પુરાઇ રહેવાનું તેને વિશેષ બળ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં દૂધથી દાઝેલો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ તેની પેઠે એક વાર અકસ્માત્ પાપ થઇ ગએલું તેથી, હવે તો આખી જીંદગીભર કદી પણ પાપને ઓળાયે પણ ન જાય એવી તેની સ્થિતિ સદાચારની દૃષ્ટિએ સુરક્ષિત બની ગઇ હતી.

આમ આપણને લાગે છે કે હેસ્ટર પ્રાઇનના સંબંધમાં તો સમાજબહિષ્કાર અને જાહેર ફજેતીનાં સાત વરસનો સમસ્ત ગાળો જાણે કે આ અત્યારની પળ માટે એને સુસજ્જ બનાવવાની કેવળ તાલીમરૂપજ બન્યો હતો, ત્યારે આર્થર ડિમ્મડેઇલની સ્થિતિ કેવી હતી! એના જેવો માણસ જો એક વાર ફરીથી પતન પામે તો તેના એ ગુનાના બચાવમાં કંઇ દલીલ કરી શકાય એવું હતું? એક પણ નહિ; સિવાય કે નં એમ કહે કે લાંબા વખતના આત્યંતિક વેદનાથી પોતે હારી ગયો હતો: પોતાને જે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિ થતાં હતાં તે પશ્ચાત્તાપ અને ગ્લાનિથી જ પોતાનું ચિત્ત ગૂંચવાઇ ગયું હતું અને ધૂમ્રગ્રસ્ત બની ગયું હતું; એક બાજુએ સ્પષ્ટ અપરાધિત્વ ગુનેગારના રૂપમાં અહીંથી નાસી છૂટવાની વાત હતી તો બીજી બાજુએ અહીં રહીને જૂઠા દંભી પુરુષની પેઠે જીવન ગાળવાની વાત હતી, અને આ બેમાંથી કઇ બાજુની પસંદગી કરવી તે પોતાની સદસદ્‌વિવેકશક્તિને માટે કપરી વસ્તુ થઇ પડી હતી; અહીં રહે તો પોતાને માથે મરણ, જાહેર ફજેતી, અને પોતાના દુશ્મનના અકળ કાવાદાવાનાં જોખમો ઝઝૂમી રહ્યાં હતાં; અને છેવટની વસ્તુ એ કે, અહીંથી નાસી જાય તો પોતે અહીં જે દુઃખી દબાઇ ગએલું જીવન ગાળતો હતો તેને બદલે પોતાના જેવા ક્ષીણ, રોગી, દુર્ભાગી, લાચાર જીવનયાત્રીના સફર વેરાન જીવનમાર્ગમાં માનવસ્નેહ અને સમભાવની અહીંના કરતાં કોઇ નવાજ અને સાચા જીવનની ઝાંખી કરવાની આશા રહેલી હતી. આવી દલીલ સિવાય પોતાના ગુનાના બચાવમાં એ બીજું કંઇ કહી શકે એવું નહોતું. પણ આવી દલીલથી તેને શો

લાભ થવાનો હતો? આવી ભૂલી હદીશ તેના આ મહાભયંકર ગુનાનો શી રીતે બચાવ કરી શકે એમ હતું? એટલે કોઈને કડક અને અસ્વાભાવિક લાગે છતાં સત્ય સિદ્ધાન્ત આંહીં જણાવી દેવો જોઈએ કે કોઈ પણ માનવ આત્મામાં જો પાપ કે દુરાચારે એક પણ વાર જરા સરખું પણ ગાબડું 'પાડ્યું' હોય, તો આ ભવમાં તો એ ગાબડું કદી પણ પૂરી શકાતું જ નથી. બહુ બહુ તો એ ગાબડાની માળખા ગોઠવી કરી શકે; એમાં થઈને કોઈ દુશ્મન પોતાના આત્મદુર્ગમાં એ રસ્તે થઈને પેસી ન જાય અથવા તે જે એક રસ્તે સફળ થએલો હતો તે સિવાય આક્રમણ કરવાનો કોઈ બીજો રસ્તો કે કોઈ બીજું સ્થાન શોધી કાઢીને પોતાના પર તૂટી ન પડે એટલી સંભાળ રાખી શકે. પણ દીવાલમાં એક વાર ગાબડું પડ્યું તે તો એમનું એમ જ રહેવાનું અને પોતે એક વાર વિજયનો આસ્વાદ લીધેલો એટલે એવો વિજય ફરી બીજી વાર માણવાની ઈચ્છાથી દુશ્મન એ ગાબડા પાસે હમેશાં ચોરપગલે આંટા મારવાં જ કરવાનો અને ફરી વળી સફળતાપૂર્વક છાપો મારવાની તક સદાય શોધ્યા જ કરવાનો.

હેરડરની સૂચના સાંભળીને પાદરીના મનમાં કાંઈ મંથન થયું હોય તોપણ તે વર્ણવવાની આંહીં કંઈ જરૂર નથી. આંહીં તો એટલું જ જણાવવું બસ થશે કે પાદરીએ નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ન પણ એકલા નહિ પણ કોઈની સાથે.

'આ જેલમાં સાત વરસના સખત ગાળામાં જે શાન્તિ અને આશાની એક પણ પળ અનુભવ્યાનું મને યાદ આવે,' તેણે મનમાં વિચાર કર્યો, 'તો હું ભવિષ્યમાં મોડી મોડી પણ ભગવાન મારા પર દયા બતાવશે એવા અવલંબન પર મારું જીવન ટકાવી રાખું. પણ જો મારે માટે ઉદ્ધારની કોઈ આશા જ રહી ન હોય અને મને અયોગ્ય આભની સજા જ જો થઈ ગઈ હોય, તો પછી સજા પૂરેપૂરી ગુનેગારને ફાંસીએ ચડાવે ને પહેલાં ચોર દિવસ જે દિવસ અંકુશમાંથી છૂટી મળે છે તેવી છૂટીની આ તક મને મળી છે, તો એ મારે શા માટે ઝડપી ન લેવી? અથવા હેરડર મને સમજાવે છે તેમ આ ઉન્નતતર જીવનભણી જનારો માર્ગ હોય, તો ને પછી એ માર્ગનું અનુસરણ કરવામાં એનાથી અટકવાની કોઈ પણ વસ્તુને હું ખચિત જતી નથી જ કરતો! વળી, એના સાથ વગર તો હવે મારાથી વધુ વખત જીવી શકાય એમ જ નથી; મારા જેવા જર્જરિત પુરુષને ટેકો આપવાનું અને અજાણ્યામાં રિબાતા પુરુષને સાન્ત્વન આપવાનું એનામાં એટલું બધું બળ છે કે મારાથી એના સાથ વગર તો હવે જીવી શકાય એમ જ નથી. તો હે ભગવાન, તારી સામે મોં ઊંચું કરીને મીટ માંડવાની તો મારામાં હવે હિંમત રહી નથી, એટલે નીચું જોઈને જ તને આજીજી કરું છું, કે હજુ પણ તું મને મારા પાપની માફી આપ.'

'તારે જવાનું જ છે, ચોક્કસ!' પાદરીએ હેરડરની આંખ સામે દૃષ્ટિ કરી એટલે એણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

એક વાર આ નિર્ણય થઈ ગયો એટલે પાદરીના હૈયામાં જે યાતના થઈ રહી હતી તેના પર વિલક્ષણ પ્રકારના આનંદની દીપ્તિ ઝાંખો પ્રકાશ નાખવા લાગી. કોઈ બંદીવાન પોતાના અંતરના ઊંડા ભોંયરામાંથી તાજો જ નાસી છૂટ્યો હોય, તેને અંકુશરહિત ધર્મભાવનાથી પુનિત નહિ બનેલા, અને સંસ્કારિતાની ધૂંસરીમાં નહિ જકડાએલા એવા કોઈ પ્રદેશના મુક્ત વાતાવરણના અંદર શ્વાસ લેતાં જે આનંદ થાય એવો આનંદ અત્યારે તેને થઈ રહ્યો. અત્યારે જાણે તેનો આત્મા એક જ ફલંગે ઊંચે ઊડ્યો, અને આજ સુધી ધૂળમાં રગદોળાવાની યાતના ભરેલા આ સાતેક વરસો દરમિયાન તે કદી નહિ કરી શકેલ એવા વિશાળ નિરંતર આકાશદર્શન અત્યારે કરવા લાગ્યો. મૂળથી જ ધર્મનિષ્ઠાવાળી પ્રકૃતિનો હોવાથી અત્યારે પણ તેની મનોદશા અનિવાર્ય રીતે જ ભક્તિભાવથી રંગાઈ ગઈ.

'ઓહો! આ શું ફરી વળી આનન્દનો અનુભવ થાય છે મને?' પોતાના અનુભવથી આશ્ચર્યચકિત થયો ને બોલ્યો. 'મને તો એમ હતું કે આનન્દનાં બીજ તો મારામાં બળી ગયાં છે! અરે હેરડર, તું જ મારા જીવનનો કલ્યાણકારી ફિરસ્તો છે! મને તો એમ લાગતું હતું કે મેં મારી પાપથી ખરડાએલી, જેથી સામગ્રી પડી ગએલી, માંદલી કાયાને આ જંગલનાં પાંદડા પર નાખી દીધી હતી, પણ હવે મને લાગે છે કે એ પાંદડાં પરથી હવે હું નવો થયો છું, અને હવે પંખીઓં જેવે માળો મને દુર્લભ રહ્યો નથી, પણ માત્ર

નવે જ અવતાર આવીને ઊભો થયો છું. અને કૃપા વરસાવનાર ભગવાનના મહિમાનો વિસ્તાર કરવાને નવી શક્તિઓ મેળવીને હું અત્યારે ઊભો થયો છું એમ મને અત્યારે અનુભવ થઇ રહ્યો છે! ઓહો! આ તો નવું સુખમય જીવન શરૂ પણ થઇ ગયું ને શું! ત્યારે આપણે આથી વહેલાં કેમ ન મળ્યાં?'

'હવે ગઇ ગુજરી નહિ સંભારવી,' હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો. 'ભૂતકાળ પસાર થઈ ગયો છે, તો પછી એની ને એની વાતો ફરી ફરીને શા માટે કર્યા કરવી? જો, આ મારી નિશાની લઇને હું એ ભૂતકાળને ઉખેડી દૂર કરી દઉં છું, જાણે એ કદી હતો જ નહિ એમ એને સર્વથા નષ્ટ કરી નાખું છું!'

આમ બોલતાં એણે એ હિંગળોકિયા અક્ષરને પોતાના કપડા સાથે બાંધી રાખનારી ગાંઠ છોડી નાખી; અને છાતી પરથી લઇને તે કરમાઇ ગએલાં પાંદડાં પર છેટે ફેંકી દીધો. ત્યાંથી એ ભેદભરી સંજ્ઞા સરતી સરતી ઝરાના આ બાજુના કાંઠા આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાંથી જો એક જ હાથ એ અક્ષર આગળ વધ્યો હોત, તો એ ઝરાના પાણીમાં પડ્યો હોત, અને ઝરાને બીચારાને અત્યારસુધીમાં અનેક દુઃખોની અકળ વાતો અત્યારે કરી રહ્યો હતો તેમાં એકનો ઉમેરો થાત, અને તેને એક વિશેષ દુઃખચિહ્નને આગળ ઘસડી જવું પડત. પણ એ ભરતભરેલો અક્ષર તો ઝરાને કાંઠે જ થંભી ગયો, અને કોઇના હાથમાંથી ભૂલ ભૂલમાં સરી પડીને ગુમ થઇ ગએલા રત્નની પેઠે ત્યાં ચળકવા લાગ્યો. આથી કોઇ અભાગિયા વટેમાર્ગુને એ ઊંચકી લેવાનું મન થાય એવું હતું, પણ જો એવી રીતે તેણે એ ઊંચકી લીધો હોત, તો પછી પાપ, નિરાશા, અને અકળ અગમ્ય-દુર્ભાગ્યનાં દરયોથી તેનું અંતર હંમેશાં ઘેરાએલું રહેત.

આ કલંકચિહ્ન ગયું એટલે હેસ્ટરે છૂટકારાનો એક લાંબો ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને એ નિઃશ્વાસની સાથે જ અત્યારસુધીની શરમ અને વેદનાનો સઘળો ભાર એના અંતરમાંથી ચાલ્યો ગયો. આહા! પછી એને કેટલી બધી નિરાંત થઇ ગઇ! આ કલંકચિહ્નનો ભાર કેટલો મોટો હતો તેનું ભાન તે એમાંથી છૂટી થઈ ત્યારે જ સમજી શકી! એવી જ એક બીજી આવેશમય પ્રેરણાને બળે એણે પોતાના માથા પર પોતાના વાળને અંદર રૂંધી રાખનારી જે ટોપી પહેરી હતી તે માથા પરથી લઇ લીધી, એટલે તરત 'કાળા,' ઘાટા વાળ, પોતાની 'વિપુલ સમૃદ્ધિમાં છાયાપ્રકાશનું વૈવિધ્ય દાખવતા એના ખભા પર પથરાઇ રહ્યા, 'અને એના ચહેરામાં પણ અત્યાર સુધી નહિ જોવામાં આવેલું એવું માર્દવ અને આકર્ષણ આપવા લાગ્યા. એના મુખ પર અને એની આંખોમાં પણ, જાણે એના સ્ત્રીત્વના ઊંડાણમાંથી ઊછળી રહ્યું હોય એવું ઉલ્લાસભર્યું લલિત સ્મિત ફરકી રહ્યું. લાંબા વખતથી સાવ ફીકા દેખાતા એના ગાલ પર રતુમડી દીપ્તિ છવાઈ રહી. આ એક કલાકના ચમત્કારિક ગાળામાં લોકો જેને કદી પણ પુનર્જીવન ન પામે એવો ગણે છે તે ભૂતકાળના પ્રદેશમાંથી એનું સ્ત્રીત્વ, એનું જોબન, અને એની સકળ સૌન્દર્યલક્ષ્મી એ સઘળું એનામાં પાછું આવ્યું અને અત્યારે એના ચિત્તમાં મુગ્ધ કન્યાના જેવા જે નવા કોડ જાગ્યા હતા અને પૂર્વે કદી નહિ માણેલું એવા જે સુખનો અત્યારે એ અનુભવ લઇ રહી હતી તેને આધારે એની કાયામાં લખલખવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે અત્યારસુધી આકાશ અને પૃથ્વી પર જામી રહેલું ધૂંધળું વાતાવરણ આ બે મર્ત્ય આત્માઓના અંતરમાંથી સ્રવી રહેલા ઝરણરૂપ જ હોય તેમ, જેવું એમનું ઉદાસીપણું એમનામાંથી ચાલ્યું ગયું તેવું જ એ ધૂંધળું વાતાવરણ પણ એકદમ અદૃશ્ય થઇ ગયું. પછી, કેમ જાણે આકાશ એકાએક સ્મિત કરી ઊઠ્યું હોય એવી રીતે, એકદમ સૂર્યપ્રકાશ ભભૂકી નીકળ્યો, અને ભારેખમ સોગિયાં ઝાડોનાં ઝૂમખાં પર દીપ્તિ પથરાતો, પ્રત્યેક લીલા પાંદડાને ચમકાવતો, અને ખરી પડેલા પ્રત્યેક પીળા પાંદડામાં સોનેરી કાન્તિનો સંચાર કરતો આ ધૂસર જંગલમાં તેજની રેલછેલ કરી રહ્યો. અત્યાર સુધી છાયા પાથરી રહેલા સઘળા પદાર્થો હવે પ્રકાશને સત્કાર કરવા લાગ્યા. પેલા નાનકડા ઝરાનું વહેણ પણ હવે ખુશનુમા ચમકથી શોભી રહ્યું, ને એ ખુશનુમા ચમકને લીધે જંગલના એક ઊંડા અકળ અંતર સુધી હવે એનો પ્રવાહ જોઇ શકાતો હતો. અને જંગલના ઊંડા અંતરની જે અકળતા અત્યારે લાગતી હતી તે પણ પહેલાંની પેઠે ઉદાસીની નહિ પણ ઉલ્લાસવતી અકળતા લાગતી હતી.

આ એ આત્માઓના સુખ પ્રત્યે પ્રકૃતિને આટલો બધો સમભાવ હતો–વનપ્રદેશની એ અણઘડ અસંસ્કારી ધર્મભાનરહિત પ્રકૃતિને, માનવીને હાથે હજુ કદી નહિ નથાએલી અને ઉચ્ચતર સત્યથી હજુ કદી નહિ-પ્રકાશિત બનેલી એવી આ જંગલી પ્રકૃતિને, આ બે આત્માઓના સુખ પ્રત્યે આટલો બધો સમભાવ હતો. પ્રેમ, પછી તે પહેલી જ વારનો નવો જ જન્મેલો હોય, અથવા તો મૃત્યુના જેવી ગાઢ સુષુપ્તિમાંથી લાંબા અંતરે જાગતો હોય તોપણ એ પ્રેમ, સદાયે પ્રકાશને પેદા કરે છે. અને હૃદયને એટલી બધી દીપ્તિથી ભરી દે છે કે પછી એ દીપ્તિ ત્યાંથી છલકાઈને બાહ્ય જગતમાં રેલાવા લાગે છે. આ જંગલ કદાચ હજુ પણ પહેલાંના જેવું જ ધૂંધળું રહ્યું હોત તોપણ હેસ્ટરની નજરે તેમ આર્થર ડિમ્સડેલની નજરે તો તે ચમકદાર જ દેખાયું હોત !

હેસ્ટરે વળી પાછો આનંદનો નવો ચમકારો અનુભવીને આવેશમાં તેની સામે નજર કરી.

'તારે હવે પર્લનો પરિચય કરવાનો છે,' એ બોલી. 'આપણી નાનકડી પર્લનો ! મેં એને જોઈ તો છે–મને ખબર છે એ–પણ હવે તું એને નવી જ નજરે જુદા જ ભાવથી જોઈશ. ભારે વિચિત્ર છોકરી છે એ ! મને તો એ સમજાતી ય નથી ! પણ મારી પેઠે તને પણ એના પર ખૂબ પ્રેમ આવશે, અને મારે એને કેમ ઉછેરવી એ તું પછી મને શીખવજે.'

'તને લાગે છે કે મારો પરિચય કરતાં એ બાળકને આનન્દ થશે ?' પાદરીએ જરાક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું. 'છોકરાંઓ મારી સાથે બહુ જલદીથી હળી જતાં નથી–મારા પ્રત્યે ઘણીવાર અવિશ્વાસનો ભાવ બતાવે છે–એટલે લાંબા વખતથી હું છોકરાંઓથી દૂર જ રહ્યો છું. આ પર્લનો પણ એ જ પ્રમાણે મને ડર લાગ્યા કર્યો છે !'

'અરે, એ તો કેમ મારૂં ન કહેવાય !' તેની માએ કહ્યું. 'પણ છતાં એ તને ખૂબ પ્રેમથી ચહશે. અને તને પણ એટલો જ પ્રેમ એના પર થશે. આંહીં આટલામાં જ છે એ. એટલે હું બોલાવું એને. પર્લ ! ઓ પર્લ !'

'આંહીંથી દેખાય છે મને એ,' પાદરીએ કહ્યું. 'ઓ રહી પણે એ,' ઝરાને સામે કાંઠે સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતી ઊભી છે ત્યાં. ત્યારે તને લાગે છે કે એ બાળક મારા પર વહાલ રાખશે, એમ ?'

હેસ્ટરે સ્મિત કર્યું, અને પર્લને ફરીવાર બોલાવી. પાદરીએ વર્ણવી તેમ તે થોડેક છેટે, ડાળીઓની કમાનમાંથી એના પર આવતાં સૂર્યકિરણના પ્રકાશમાં, ભભકદાર વસ્ત્રાભૂષણમાં દીપતી કોઈ કલ્પનામૂર્તિની જેમ ઊભી હતી. સૂર્યકિરણો તેના પર આમતેમ નાચતાં હતાં; ડાળીઓ ઊંચી નીચી થાય તેની સાથે ઘડીકમાં તેના પર પડે અને ઘડીકમાં પાછાં અદૃશ્ય થઈ જાય એમ નાચ્યાં કરતાં હતાં, અને તેથી ઘડીકમાં તેની કાયાને ઝાંખી તો ઘડીકમાં ભભૂકતી બનાવતાં હતાં, ઘડીકમાં જાણે તે સાચે સાચું માનવ બાળક હોય એવા રૂપમાં તેને દેખાડતાં હતાં તો ઘડીકમાં વળી કોઈ નાના બાળકનો અશરીર આત્મા જ હોય તેવા રૂપમાં તેને પ્રકટ કરતાં હતાં. તેણે પોતાની માતાનો સાદ સાંભળ્યો, એટલે તે ધીરે પગલે જંગલમાં થઈને નજીક આવવા લાગી.

પોતાની મા પાદરીની સાથે વાતો કરતી બેઠી હતી તે દરમિયાનમાં પર્લને કંઈ પોતાનો સમય કંટાળાજનક નહોતો લાગ્યો. આ ઘેરૂં વિશાળ મહાવન જે લોકો પોતાના હૈયામાં જગતનાં પાપો અને દુઃખો ભરીને આવતાં હતાં તેમને ભલે અત્યંત કરાલ લાગતું હતું, છતાં આ એકલવાઈ બાળકી તો તેને જુદી જ દૃષ્ટિથી જોતી હતી. એટલે તેનું તો ને રમતમાં ભાઈબંધ જેવું બની ગયું હતું. ભારેખમ સોગિયું હોવા છતાં આ બાળકનો સત્કાર કરવાને માટે એણે જોયે કે બની શકે તેવું પ્રેમાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ બાળકને આરોગવા માટે આગલી શિશિરઋતુમાં થએલાં પણ હજુ આ ચાલુ વસંતમાં જ પાકેલાં, અને તેથી સૂકાં પાંદડાં પર રક્ત બિંદૂ પેઠે ચમકી રહેલાં રાતાં રાતાં પાકાં બોર તે એની સમક્ષ રજૂ કરતું હતું. પર્લે આ બધાં બોર ભેગાં કરી લીધાં અને એનો જંગલી સુવાસ ને મીઠાશ ને ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. ને આવતી હતી ત્યાં રસ્તામાં કેટલાંક પક્ષીઓ ફરતાં હતાં, પણ એ નાનકડાં જંગલવાસીઓએ તેના માર્ગમાંથી આઘાં ખસવાની જરાયે પરવા કરી નહિ, એક તેતર તો વળી, પોતાનાં

એની આખી કાયાની છબી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી, અને તે પણ મૂળ કરતાં વધુ લલિત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. જીવતી પર્લની સાથે સર્વથા મળતી આવતી એવી આ છબી પોતાની અસ્પર્શ્યતા અને છાયામયતા મૂળ પર્લમાં પણ અમુક અંશે સંક્રાન્ત કરતી હોય એવું લાગતું હતું. જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં થઈને આ બન્ને જણને જે દૃષ્ટિએ એકીટશે જોતી પર્લ ઊભી હતી—કોઈક સમભાવથી તેની પાસે ખેંચાઈ આવેલા સૂર્યપ્રકાશથી ચમકતા સ્થળે જતે ઊભી રહીને જે દૃષ્ટિએ આ બન્ને જણને પર્લ એકીટશે જોઈ રહી હતી—તે વિલક્ષણ પ્રકારની હતી. નીચે ઝરામાં એક બીજી છોકરી ઊભી હતી—બીજી છતાં એની એ, એવી છોકરી ઊભી હતી—અને તે પણ પર્લની પેઠે જ સોનેરી સૂર્યપ્રકાશના કિરણોથી ચમકી રહી હતી. આ પળે હેસ્ટરને પર્લથી પોતે કોઈ અકળ રીતે અળગી પડી ગઈ હોય, જાણે એ છોકરી જંગલમાં થઈને એકલી એકલી ફરતી હોય તેમાં ફરતાં ફરતાં મા દીકરી સાથે વસી રહેલાં તે વર્તુલમાંથી એ છૂટી પડી ગઈ હોય અને હવે તે વર્તુલમાં પાછી આવવા તે વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહી હોય એવું હેસ્ટરને થયું.

આવી જે છાપ હેસ્ટરને પડી તેમાં સત્ય અને ભ્રમણા ઉભય રહેલાં હતાં: મા દીકરી અળગાં થઈ ગયાં હતાં એ વાત સાચી, હતી પણ એમાં દોષ પર્લનો નહિ, પણ હેસ્ટરનો જ હતો. પર્લ પોતાની મા આગળથી છૂટી પડીને ફરવા નીકળી તે પછી તેની માતાની ઊર્મિઓના વર્તુલમાં એક બીજી વ્યક્તિને [illegible] મળી ચૂક્યો હતો, અને તેથી તેની માતાના તે ઊર્મિતંત્રનું સ્વરૂપ એટલું બધું બદલાઈ ગયું કે રખડતી રખડતી પર્લ પોતાને સ્થાને પાછી [illegible]ી ત્યારે પોતાનું અસલ સ્થાન તેને જડ્યું નહિ, અને તેની સ્થિતિ એવી કફોડી થઈ પડી કે પોતે ક્યાં છે એની પણ તેને સૂઝ પડી નહિ.

'મને એક વિચિત્ર તરંગ આવે છે,' સૂક્ષ્મ-સંવેદનશીલ પાદરીએ કહ્યું, 'કે આ ઝરો એ જાણે કે ઇહલોક અને પરલોક વચ્ચેની સીમા છે, એટલે તું તારી પર્લને ફરી પણ મળી શકવાની નથી. અથવા એ તે શું કોઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે, આપણે બચપણમાં લોકકથા સાંભળેલી તેમાં કહેવામાં આવતું તેમ વહેતા ઝરાની કિનારી ઓળંગવાની જેમને મનાઈ હોય છે એવો કોઈ પ્રેતસૃષ્ટિનો જીવ છે એ? કૃપા કરીને એની આગળ ઉતાવળ કરાવ, કેમકે એના આ વિલંબથી મારા જ્ઞાનતંતુઓ તો ક્યારના કંપવા લાગ્યા છે.'

'આવ બેટા, આવ!' પોતાના બન્ને હાથ વિસ્તારીને હેસ્ટર તેને ઉત્તેજન આપતી બોલી, 'કેટલી ધીમી ચાલે છે તું? આટલી ધીમી ક્યે દિવસે હતી તું! આંહીં મારો એક મિત્ર બેઠો છે, અને તે તારો પણ મિત્ર થાય છે. એટલે આજથી તને તારી બા એકલી આપતી'તી એથી બેવડો પ્રેમ ભોગવવાનો મળશે. ઝરો કૂદી જા એ, અને આવ આંહીં અમારી પાસે તું તો નાનકડા હરણાંની પેઠે કૂદી શકે છે, તો આવ્ ઝટ!'

પણ આ મધ જેવાં મીઠાં વચનોની પર્લ પર જરાય અસર થઈ નહિ, અને તે તો હતી તેમ ને તેમ ઝરાને સામે કિનારે ઊભી રહી. ઘડીકમાં તેણે પોતાની ઉન્મત્ત ચમકતી આંખો પોતાની મા પર ફેરવી રાખી, તો ઘડીકમાં પાદરી પર ફેરવી રાખી, તો વળી ઘડીકમાં આ બન્ને વચ્ચે કઈ જાતનો સંબંધ ચાલી રહ્યો છે તે શોધી કાઢવા અને સમજવા માટે એ બંન્ને પર એકી સાથે દૃષ્ટિ કરવા લાગી. એ બાળકીની દૃષ્ટિ પોતા પર પડી એટલે કોઈ અકળ કારણને વશ થઈને પાદરીનો હાથ તેની હંમેશની સાહજિક ટેવ મુજબ તેને ખબર પણ ન પડે એમ અનાયાસે તેની છાતી પર આવી ગયો. આખરે પર્લે વિલક્ષણ પ્રકારનું સત્તાવાહક સ્વરૂપ ધારણ કરી તર્જની આંગળીથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની માની છાતી દેખાડતાં દેખાડતાં પોતાનો હાથ આગળ વિસ્તાર્યો. નીચે ઝરાના દર્પણમાં પણ પુષ્પમેખલાથી શોભી રહેલી પર્લનો ચમકાર આકૃત પોતાની તર્જની લાંબી કરીને કંઈક દેખાડી રહી.

'એલી ઉલ્લુ છોકરી! કેમ આવતી નથી તું મારી પાસે?' હેસ્ટર બોલી ઊઠી.

પર્લ હજુ પણ પોતાની તર્જનીથી એની છાતી બતાવતી ઊભી રહી. તેના કપાળ પર ક્રોધની કરચલીઓ પડી ગઈ, અને આ ક્રોધની રેખાઓ તો તેના બાલિશ, છેક નાનકડા બચ્ચાના જેવા ચહેરા પર ઊપસી વિશેષ સચોટ અને ભયપ્રેરક દેખાવા લાગી. છતાં તેની મા તો પહેલાની પેઠે જ અગાઉ કોઈ દહાડો નહિ ને

આજે જ મધુર સ્મિતનાં ઉત્સવવસ્ત્રો પહેરીને તેને બોલાવી રહી હતી, તેથી પોતાની ઇશારતની કંઈ અસર થએલી ન જોતાં તેણે પહેલાં કરતાં વધારે કડક દેખાવ ધારણ કરીને અને ક્રોધપૂર્વક તર્જની બતાવીને પોતાનો પગ પછાડયો. એટલે ઝરામાં પણ વળી પાછી પેલી વિલક્ષણ સૌન્દર્યમંડિત આકૃતિ, ક્રોધની રેખાઓ, લંબાવેલી તર્જની, ને કડક દેખાવ ધારણ કરીને પર્લની વાતને જાણે કે ટેકો આપવા લાગી.

'ઝટ કર, પર્લ, નહિ તો પછી હું તારા પર ચિડાઈશ,' હેસ્ટર પ્રાઇને બૂમ પાડી. બીજા પ્રસંગોએ તો એ તરંગી તોફાની બાળકના આવા વિલક્ષણ વર્તનથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યારે તે 'વધુ વિનય ને સભ્યતાપૂર્વક વર્તે' એવી આતુર ઇચ્છા એ રાખી રહી હતી. 'ઝરો કૂદીને આવ ઝટ આંહીં દોડતી, એલી તોફાની છોકરી! નહિ તો પછી મારે ત્યાં આવવું પડશે!'

પણ પર્લ જેમ પહેલાં તેની માની વિનંતિઓથી પલળી નહોતી તેમ અત્યારે તેની ધમકીઓથી પણ ભરાય કરી નહિ, અને ઊલટી એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થઈ જઈને પોતાની નાનકડી કાયાને અત્યંત આવેશથી અમળાવવા લાગી. સાથે સાથે તેણે એવા જોરથી ચીસો પાડવા માંડી કે આખું જંગલ ચોમેરથી ગાજી ઊઠ્યું. અટલે તેના છોકરવાદી ને વગર વિચારના ક્રોધમાં જોકે તે માત્ર એકલી હતી, છતાં જાણે કોઈ મોટો ગુપ્ત મનુષ્ય-સમૂહ તેના પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવી રહ્યો હોય, અને તેના એ ક્રોધમાં પોતાનો સૂર પુરાવીને તેને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. ફરી વળી એકવાર ઝરામાં જોતાં તેની આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાય, કેડે પુષ્પમેખલા અને માથે પુષ્પમુકુટ ધારણ કરેલી, પણ ગુસ્સામાં પગ પછાડતી, આવેશથી અમળાતી, અને આ બધાની માથે, પોતાની નાનકડી તર્જની હેસ્ટરની છાતી સામે ચીંધી રહેલી એવી તેની રોફભરી આકૃતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થએલી દેખાય.

'હાં, એ છોકરીને શાથી કામ લાગ્યું તે હું સમજી ગઈ,' હેસ્ટરે પાદરીને ધીમેથી કહ્યું, અને આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના અંતરની વેદના ને બિજવાટ છુપાવી રાખવાના પ્રબળ પ્રયત્નમાં એ ફીકી પડી ગઈ. 'રોજ રોજ જોતાં હોય એ વસ્તુમાં એક જરાક સરખો પણ ફેરફાર થાય તો બાળકોને ગોઠતું નથી. પર્લ રોજ રોજ મારા શરીર પર જોતી એવી એક વસ્તુ અત્યારે તેના જોવામાં નથી આવતી, એટલે તેને ચેન પડતું નથી લાગતું!'

'એ છોકરીને શાન્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય તારા હાથમાં હોય,' પાદરીએ કહ્યું, 'તો તે ઉપાય અજમાવીને મહેરબાની કરીને તેને એકદમ શાન્ત કર, શ્રીમતી હિબિન્સના રોગિષ્ઠ ચિડિયાપણાની પેઠે આ છોકરીને પણ આમ રોષે ભરાએલી જોતાં મારો જીવ ચાલતો નથી,' હિબિન્સના નામ આગળ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતાં પાદરીએ ઉમેર્યું. 'એ બુઢ્ઢીના કરચલી પડેલા મોંની પેઠે પર્લના સુકુમાર લાવણ્ય પર પણ એનો રોષ બહુ વરવી અસર કરે છે. માટે મારા પ્રેમને ખાતર તું એને શાન્ત કર!'

એટલે હેસ્ટર પાદરી ભણી એક સૂચક તિરછી નજર નાખીને પર્લ તરફ ફરી. આ વખતે એના ગાલ શરમની સુરખીથી રતૂમડા થઈ ગયા હતા, પણ પર્લ તરફ ફરી કે તરત જ એની છાતીમાંથી એક ઊંડો નિસાસો સરી પડયો, અને હજુ એક અક્ષર પણ બોલે બોલે ત્યાં તો ક્ષણવાર રતૂમડા બનેલા એના ગાલ શબના જેવા ફીકા પડી ગયા.

'પર્લ', એણે વિષાદપૂર્વક કહ્યું. 'તારા પગ આગળ નીચે જો! જો ત્યાં તારી પડખે જ! જો, ઝરાને આ કાંઠે!'

છોકરીએ બતાવેલે સ્થળે નજર નાખી, તો પેલો કિરમજી અક્ષર ત્યાં પડયો હતો, અને તે ઝરાના વહેનની એટલો નજીક પડયો હતો કે એમાંનું કસબી ભરતકામ ઝરાના પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું.

'આંહીં લાવ એ!' હેસ્ટરે કહ્યું.

'તું આંહીં આવીને લઈ જા!' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'આવું છોકરું તે કોઈ'દું કોઈએ!' હેસ્ટર બાજુમાં પાદરીને સંબોધીને બોલી. 'અરે, મારે તો એની વની ઘણી વાતો તને કહેવાની છે! પણ ખરેખર, આ અભાગણી નિશાનીના સંબંધમાં તો એની વાત નક્કર સાચી છે. આપણે આ મુલક છોડીને ચાલ્યાં જઈએ, અને એ જાણે કોઈ સ્વપ્નો પ્રદેશ હતો એમ લાગવા માંડે એટલ:

દિવસ–એટલે કે બહુ થોડા દિવસ, છતાં એટલો થોડો વખત તો–મારે નિશાની પહેરી રાખવી જોઈએ, અને એ પહેરી રાખવાથી થતી વેદના એટલો વધુ વખત મારે વેઠી લેવી જોઈએ. જંગલ એ નિશાનીને સંતાડી નહિ શકે! મધદરિયો એ મારા હાથમાંથી સ્વીકારી લેશે, અને પછી સદાને માટે તે ગળી જશે!'

આમ બોલતી એ ઝરાને કિનારે ગઈ, એ હિંગળો-કિયો અક્ષર એણે ઉપાડી લીધો, અને પાછો પોતાની છાતી પર ચોડી દીધો. પળવાર પહેલાં જ હેસ્ટરે આ અક્ષર મધદરિયે પધરાવી દેવાની ઇચ્છા ભારે આશાપૂર્વક દર્શાવી હતી, છતાં વિધિના હાથમાંથી આ ભયંકર અક્ષરસંજ્ઞા આવી રીતે ફરીથી સ્વીકારતી વખતે એ તો પોતાને કપાળે હંમેશને માટે ચોંટ્યો જ છે, અને કેમે કરતાં ને ટાળ્યો ટળશે જ નહિ એવો વિચાર એને અંતરમાં આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. એણે એ અક્ષર અનંત અવકાશમાં ફેંકી દીધો હતો! અને એ ફેંકી દીધા પછી કલાકેક એણે નિવૃત્તિનો અનુભવ કર્યો હતો! પણ ત્યાં તો એ હિંગળોકવર્ણું અભાગિયું નિશાન પોતાની અસલ જગા સાચવવા પાછું આવીને ઝબકવા લાગ્યું જ! અને દુષ્કૃત્યનું સદાય એવું જ હોય છે, પછી તેને આવી રીતે કોઈ સંજ્ઞાદ્વારા સાકાર કરો કે ન કરો તોપણ એ વિધિના અફર લેખની પેઠે સદાય કપાળે ચોટેલું જ રહે છે. ગમે તેમ કરો, પણ એકવાર ખરાબ કામ કર્યું કે તેમાંથી કદી પણ નાસી શકો જ નહિ! હિંગળોકિયો અક્ષર છાતી-એ લગાડી દીધા પછી હેસ્ટરે પોતાના વાળ બાંધી દીધા અને પહેલાંની માફક ટોપીની નીચે નાખી દીધા. અને જાણે આ સોગિયા અક્ષરમાં સઘળી વસ્તુઓને કરમાવી દેવાની કોઈ જાદુઈ કરામત હોય એમ એના જીવનની સઘળી ઉષ્મા, સુન્દરતા, ને ઝલક, સૂર્યાસ્તને સમયે આછા થતા પ્રકાશની પેઠે ઓસરી ગઈ અને એના શરીર પર કોઈ ધૂંધળી છાયા પથરાઈ જતી લાગી.

પોતાની કાયાનું આવું ગમગીનીભર્યું પરિવર્તન પૂરું થયું એટલે પછી એણે પોતાનો હાથ પર્લ ભણી લંબાવ્યો.

'કેમ હવે તો ઓળખે છે ને તારી માને?' એણે ઠપકાના ભાવ સાથે છતાં કોઈક શાન્ત અવાજે પૂછ્યું. 'હવે તારી માએ પોતાની શરમભરી નિશાની ફરી પાછી ધારણ કરી છે, અને પહેલાંના જેવી જ એ પાછી ગમ-ગીન બની ગઈ છે, તો હવે તો એ ઝરો ઓળંગીને આંહીં આવીશ ને, અને મને તારી મા તરીકે હવે તો સ્વીકારીશ ને?'

'હા હવે આવીશ!' ફલંગ મારીને ઝરો કૂદી હેસ્ટર પાસે આવી ને એને પોતાની બાથમાં દબા-વતી તે બોલી. 'હવે ખરી તું મારી મા! અને હવે ખરી હું તારી પર્લ!'

પછી તેનામાં જવલ્લે જ જોવામાં આવતો હતો એવા મૃદુભાવપૂર્વક તેણે પોતાની માનું મોં નીચું આણીને એના કપાળ અને બન્ને ગાલ પર ચૂમી ભરી. પણ વળી પાછી તરત જ, પોતે જે થોડું આશ્વાસન કે શાન્તિ આપેલ હોય તેમાં પાછળથી દુઃખની ચમકારી ભેળવીને તેને વિકૃત બનાવી દેવાની તેની જે મહાની અનિવાર્ય ટેવ હતી તેને વશ થઈને, પર્લે પોતાનું મોઢું ઊંચું કરીને પેલા હિંગળોકિયા અક્ષરને પણ ચૂમી ભરી!

'એ કંઈ સારું ન કહેવાય હો!' હેસ્ટરે કહ્યું, 'જરાક હેત બતાવીને પછી તરત જ તું મારી મશ્કરી કરે છે!'

'પેલો પાદરી કેમ ત્યાં બેઠો છે?' પર્લે પૂછ્યું.

'એ તને આવકાર આપવા માટે તારી વાટ જોઈને બેઠા છે,' તેની માએ જવાબ આપ્યો. 'તો આવ તું આંહીં અને એમને વિનંતિ કરીને એમની આશિષ માગ. બેટા પર્લ એ તારા પર પ્યાર રાખે છે, અને તારી મા પર પણ પ્યાર રાખે છે. તો તું એમના પર પ્યાર નહિ રાખે? ચાલ, આવ ઝટ! તને મળવાને એ ક્યારના ઝંખ્યા કરે છે!'

'એ શું આપણા પર પ્યાર રાખે છે, એમ?' પોતાની માના મોં પર ઊંડી સમજભરી દૃષ્ટિ કરીને પર્લે પૂછ્યું. 'એ શું આપણા બન્નેના હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે શહેરમાં આવશે?'

'અત્યારે નહિ બેટા,' હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો. 'પણ આગળ ઉપર એ આપણા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી સાથે ફરશે. આપણે બધાં એક પ્રસાયદું મકાન રાખીને તેમાં સાથે રહીશું. એ વખતે તું પછી એમના ખોળામાં બેસજે. એ પછી તને જાતજાતનું શિક્ષણ આપશે. અને તું પછી એમના પર ખૂબ પ્યાર રાખજે. તું એમના પર પ્યાર રાખીશ–કેમ ખરું ને?'

'અને એ રોજ પોતાનો હાથ છાતી પર રાખ્યા કરશે ?' પર્લે પૂછ્યું.

'તું તે કેવો સવાલ પૂછે છે, મૂરખ છોકરી !' તેની મા બોલી ફરી. 'ચાલ આવ, ને એમની આશિષ માગ !'

પણ, ગમે તો બહુ લાડ લડાવેલ દરેક બાળકમાં પોતાનું સ્થાન પચાવી પાડે એવા હર કોઈ હરીફ પ્રત્યે જે ઇર્ષ્યાભાવ સહજ રીતે જ હોય છે તેથા પ્રેરાઈ હોય તેથી, અથવા તો તેની અવરંગી પ્રકૃતિના બીજા કોઈ વિચિત્ર તરંગને વશ થઈ હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે પર્લે એ પાદરી તરફ જરા પણ આદરભાવ દર્શાવ્યો નહિ. આખરે તેની મા તેને પરાણે ખેંચી લાવી ત્યારે જ તે ત્યાં આવી; પણ આવી ત્યારેય તે પાછી જવા અમળાતી હતી અને જાતજાતના ચાળા કરીને પોતાની આનાકાની સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતી હતી. કેમકે જાતજાતના ચાળાનો છેક બચપણથી જ તેની પાસે ભંડાર ભર્યો હતો; અને તેનો ચહેરો પણ એવો પરિવર્તનશીલ હતો કે એમાં તે ધારે તે ફેરફાર કરી શકતી હતી, અને દરેકમાં નવાં નવાં તોફાનો વ્યકત કરી શકતી હતી. પાદરી તો બીચારો તેનું આવું વર્તન જોઈને ગૂંચવાઈ જ ગયો, પણ કદાચ પોતે તેને ચુંબન કરે તો તે બાળકી પોતાને તેના પ્રેમપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેશે એમ ધારીને નીચે નમીને તે આગળ આવ્યો અને તેના કપાળ પર એક ચુંબન કર્યું. પણ જેવું તેને ચુંબન કર્યું કે તરત જ પર્લ તેની માના હાથમાંથી બળ કરીને છૂટી થઈ અને દોડી કાઢીને ઝરા પર ગઈ, અને ત્યાં વહેણ પર નીચી નમીને એ અણગમતું ચુંબન પૂરેપૂરું ધોવાઈ ગયું અને વહેતા પાણીમાં વિસ્તરી ગયું ત્યાં સુધી પોતાનું કપાળ ઝરાના પાણીમાં પખાળ્યા કર્યું. પછી હેસ્ટર અને પાદરી બન્ને જણ પોતાની નવી પરિસ્થિતિને અંગે જે કંઈ યોજનાઓ કરવાની હતી અને કામો પાર પાડવાનાં હતાં તે સંબંધી વાતો કરતાં બેઠાં તે બધો વખત તેમને બન્નેને મૂંગી મૂંગી જોઈ રહીને તે દૂર ઊભી રહી.

અને હવે આ ગંભીર મુલાકાત પૂરી થઈ. હવે આ બીજુ વાટી હતી એવી નિર્જન બની જવાની, અને એનાં ઘેરાં ખખડધજ વૃક્ષો, પોતાની અસંખ્ય જિહ્વાઓ વડે અહીં જે બની ગયું તેની વાતો ધીરે ધીરે લાંબા વખત સુધી કર્યાં કરવાનાં, પછી ભલેને એ વાતોથી કોઈ પણ માનવીને કશોય લાભ ન થાય તો પણ તેઓ તેવા તો કર્યાં જ કરવાનાં. અને આ ગમગીન ઝરો પણ પોતાના હૃદય પર અત્યાર સુધીમાં જે અનેક ગુપ્ત વાતોનો ભાર વહતો હતો અને જેના વિશે યુગોના યુગો સુધી એક સરખા ગમગીન અવાજે પ્રલાપ કરતો વહેતો હતો તેમાં આ બનાવથી એક ગુપ્ત વાતનો ભાર ઉમેરાવાનો.

૨૦

પાદરીની મૂંઝવણ

પાદરી હેસ્ટર પ્રાઇન ને પર્લની પહેલાં જતા નીકળ્યો, અને જતાં જતાં તેણે પાછું વાળીને જોઈ એ બન્ને જણ પર દૃષ્ટિ કરી. એ વખતે તેણે આશા તો એવી રાખેલી કે જંગલના આછા પ્રકાશમાં એ માદીકરીની કોઈ અસ્પષ્ટ રેખા જ પોતે દેખશે કેમકે તેના જીવનમાં આજે એવા મહાન ઊથલપાથલ થઈ ગઈ હતી કે તેને અંગે જે કંઈ બનેલું તે સઘળું વાસ્તવિક હતું એમ એકદમ તેનાથી માની શકાતું નહોતું. પણ તેણે પાછું વાળીને જોયું તો કેટલાયે જમાના ઉપર વાવાઝોડાએ તોડી પાડેલા ઝાડનું પેલું થડ ત્યાં પડ્યું હતું, અને એ થડ પર પછી લીલના થર ને થર સતત રીતે જામતા ગયા હતા, અને હેસ્ટર પણ પોતાનો ભૂખરા રંગનો ઝભ્ભો પહેરીને એ લીલ ભાળેલા થડની પડખે જ ઊભી હતી. એ રીતે એ પુરાતન થડે જગતમાં સૌથી વિશેષ ચિંતા ને વિષાદના ભારથી કચડાઈ રહેલાં અંતરવાળાં આ બન્ને અભાગિયાં માણસોને કલાકેક સાથે બેસીને થોડીવાર શાન્તિ અને સમાધાનીનો અનુભવ કરાવ્યો હતો એ વાત તદ્દન સાચી હતી. વળી પર્લ પણ ઝરાકિનારે હળવેથી નાચતી ત્યાં ઊભી હતી— પોતાના એકાન્ત સંબંધમાં આવું મારનારો ત્રાહિત પુરુષ ગયો એટલે પોતાની માતાની પડખે પોતાનું અસલ સ્થાન સંભાળીને ઊભી હતી એટલે પાદરીને ખાતરી થઈ કે પોતાને કંઈ ઊંઘ નહોતું આવી ગયું, અથવા આ બધી કેવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિ જ કંઈ પોતાની આગળ ખડી થઈ નહોતી થઈ ગઈ.

પોતાના ચિત્તમાં વિલક્ષણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરતી અનુભવની આવી અસ્પષ્ટતા અને દ્વિધા-ભાવમાંથી એને મુક્ત કરવા તેણે આ સ્થળેથી 'ચાલ્યા જવા માટે પોતે અને હેસ્ટરે જે યોજના ઘડી હતી તે યાદ કરી અને તેની વીગતો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કરી. આંહીં ન્યૂ ઇંગ્લંડમાં રહે તો તેમને એનાં જંગલોમાં આશરો લેવો પડે એમ હતો અથવા એ સિવાયના અમેરિકાના બીજા કોઇ ભાગમાં જાય તો ગમે તો રેડ ઇન્ડિયનોના કૂબાનો અથવા તો સમુદ્રકિનારે લાંબે લાંબે અંતરે આવી રહેલી યુરોપિયન લોકોની છૂટી છવાઇ વસાહતોનો આશ્રય લેવો પડે એમ હતો, તેથી એ બન્નેએ મળીને એમ નક્કી કર્યું હતું કે અમેરિકાના કોઇપણ ભાગમાં રહેવા કરતાં યુરોપની જૂની દુનિયામાં ચાલ્યા જવું એ જ તેમને માટે વધારે ઇષ્ટ છે, કેમકે ત્યાં પોતાની જાતને છુપાવવાની અને આશ્રયસ્થાન શોધી કાઢવાની આંહીં અમેરિકા કરતાં વિશેષ તક મળે એમ હતું. કારણ કે આંહીં અમેરિકામાં રહેવામાં એક વાંધો તો એ હતો કે પાદરીની તબિયત એવી નાજુક હતી કે આંહીંનાં જંગલોમાં વસવું તેને માટે અશક્ય હતું. વળી બીજી વાત એ હતી કે તેની સહજ ગુણસંપત્તિ, તેની સંસ્કારિતા, અને તેનો સમસ્ત ઉત્કર્ષ અને વિકાસ તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સુધારાના ધામરૂપ કોઇ સ્થળે જ તેને યોગ્ય નિવાસસ્થાન અપાવી શકે એમ હતાં, બીજી કોઇ અણઘડ જગાએ જાય તો તેના કુદરતી અને સાંસ્કારિક ગુણોની પૂરતી કદર થાય એવું નહોતું. તેની સ્થિતિ તો એવી હતી કે જેમ સમાજ વિશેષ કેળવાએલો ઉચ્ચ પ્રકારનો અને સંસ્કારી, તેમ આ પુરુષ તેને માટે વિશેષ યોગ્ય થઇ પડે એવો હતો. હવે યુરોપ ચાલ્યા જવાનો એમણે જે નિર્ણય કર્યો તેનો એક બીજી વસ્તુનો પણ ટેકો મળ્યો: તે એવી રીતે કે બરાબર એ જ વખતે તાકડે એક વહાણ ત્યાંના બંદરમાં નાંગરેલું પડ્યું હતું. એ વહાણ જોકે સર્વથા દરિયાઇ બહારવટિયા જેવું તો નહોતું જ, છતાં એ જમાનામાં કેટલાંક શંકાસ્પદ પ્રમાણિકતાવાળાં વહાણો દરિયામાં ભટક્યાં કરતાં હતાં એવું બેજવાબદાર એ વહાણ હતું. આ વહાણ થોડા જ વખત પર સ્પેઇનના મહાસાગરમાંથી આવ્યું હતું. અને ત્રણ દિવસમાં પછું બ્રિસ્ટલ તરફ ઊપડવાનું હતું.
આ વહાણના નાખુદા અને ખલાસીઓ સાથે હેસ્ટર પ્રાઇન સ્વેચ્છાથી સૌની સેવા પરિચર્યા કરતી સેવા ભગિ-નીરૂપે પરિચયમાં આવી હતી, એટલે આવા સંજોગોમાં આવશ્યક ગણાય એવી સઘળી ગુપ્તતા જાળવીને કોઇને પણ ખબર ન પડે એવી રીતે બે માણસ અને એક બાળકનો એ વહાણમાં સમાસ કરીને જગા નક્કી કરાવી રાખવાની જવાબદારી એ લઇ શકે એમ હતું.

પાદરીએ, એ વહાણ બંદરેથી ક્યે વખતે ઊપડવાનું એ વાત હેસ્ટરને ભારે રસપૂર્વક પૂછી. તે આજથી ચોથે દિવસે ઊપડે એવો સંભવ હતો. 'એ બહુ સરસ'! એમ આ સાંભળીને તે એ વખતે સ્વગત બોલ્યો. હવે એ સમયને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે આમ શા માટે સરસ ગણ્યો તે વાત ખુલ્લી કરતાં અમને જરા સંકોચ થાય છે. છતાં, વાંચક આગળ કશી વાત છૂપી ન રાખવા ખાતર, જણાવીએ કે આજથી ત્રીજે દિવસે તે એક વરણીપ્રવચન આપવાનો હતો, અને એ પ્રસંગ ન્યૂ ઇંગ્લંડના પાદરીના જીવનનો એક પ્રતિષ્ઠાસ્પદ અને ધન્ય પ્રસંગ ગણાય એમ હોવાથી પાદરી તરીકેના વ્યવસાયજીવનની એ કરતાં વધુ સારો પૂર્ણાહુતિપ્રસંગ કે વિધિ તેને બીજો એકે મળે એમ નહોતો. 'કંઇ નહિ તો લોકો મારે માટે એટલું તો કહેશે' આ આદર્શ નમૂનાદાર પુરુષે મનમાં વિચાર કર્યો, 'કે હું મારું એક પણ સાર્વજનિક કર્તવ્ય વણઅજાળ્યું મૂકીને અથવા અધૂરું મૂકીને તો જતો નથી!' આટલું ઊંડું અને સૂક્ષ્મ આત્માવલોકન કરી શકનારો પાદરી પોતાની જાતને આવી પામર રીતે છેતરે એ ખરે-ખર નવાઇ જેવું લાગે છે. અમારે તેના વિશે ઘણી ખરાબ વાતો કહેવી પડી છે, અને હજુ પણ ભવિષ્યમાં કદાચ કહેવી પડશે. પણ અમને લાગે છે કે આટલી બધી દયાજનક પામરતાવાળી ખરાબ વસ્તુ તો એક પણ નહોતી. તેના ચારિત્ર્યના સાચા સંગીન તત્ત્વને લાંબા વખતથી ફેલી રહેલા સૂક્ષ્મ રોગનો આટલો નાનો છતાં આટલો અચૂક પુરાવો અમે હજુ સુધીમાં એક પણ આપ્યો નહોતો. કોઈપણ માણસ અંદર પોતાના આત્મા આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, અને બહાર જનસમૂહ આગળ બીજું સ્વરૂપ રાખે, તો આવા દંભને પરિણામે આખરે તેને પોતાનાં આ બે સ્વરૂપોમાંનું કયું ખરેખર

સાચું એ સંબંધમાં વ્યામોહ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે જ નહિ.

હેસ્ટરને મળીને અત્યારે ઘેર જતી વખતે મિ. ડિમ્સડેઇલની લાગણીઓ એટલી આવેશમાં આવી ગઇ હતી કે તેને પરિણામે એના શરીરમાં તેણે પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલું એવું જોમ આવ્યું, અને એ જોમને લીધે તે શહેર તરફ ઝડપભરી ગતિથી ચાલવા લાગ્યો. નદિનો આ જંગલની અંદરની કેડી, જંગલ બહારની એની મુસાફરી કરતાં વિશેષ મુશ્કેલીભરી લાગતી હતી, કેમકે જંગલનો રસ્તો ઠેકાણા વગરનો, અસ્તવ્યસ્ત, બહારના રસ્તા કરતાં વિશેષ અણઘડ, કુદરતી સ્થિતિનાં વિઘ્નોથી ભરપૂર, તેમ ઓછા માણસોનો ત્યાં થઇને અવરજવર હોવાથી વિશેષ અગવડ લાગતો હતો. પણ આજે તો જ્યાં જ્યાં પાણી ભરેલા ભાગો આવતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ફલંગો મારીને તે ઓળંગી જતો હતો. ઝાડી જેવું આવતું તો તેની આરપાર પેસીને બહાર નીકળી જતો હતો, ચડાવ આવતો તો તેના પર ઠેકી જતો હતો, પોલાણ આવતું તો તેમાં નીચે ઊતરી જતો હતો, અને આવી રીતે, ટૂંકામાં કહીએ તો, એ વનવાટનાં સઘળાં વિઘ્નોને એવા અવિશ્રાન્ત જોમથી એ અત્યારે વટાવી જતો હતો કે એ જોઇને તેને પોતાને આશ્ચર્ય થયું. ફક્ત બે જ દિવસ ઉપર આના આ રસ્તા પર થઇને જતાં તેને કેટલી બધી મહેનત પડેલી, અને કેટલી બધી નબળાઇથી વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર શ્વાસ ખાતાં ખાતાં તેને ચાલવું પડ્યું હતું એ અત્યારે તેને યાદ આવ્યા વગર રહ્યું નહિ. જેમ જેમ શહેરની નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ રોજના પરિચિત પદાર્થો પણ તેને જુદા જ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યા. એ પદાર્થોને છોડીને પોતે બહારગામ ગયો તે પ્રસંગ ગઇ કાલનો અથવા એક બે દિવસ ઉપરનો નહિ, પણ ઘણા ઘણા દિવસ, અથવા દિવસ નહિ પણ ઘણાં ઘણાં વરસ ઉપરનો હોય એમ તેને અત્યારે લાગ્યું. અલબત્ત, શહેરની એકેએક ગલીના રસ્તા તેના તે હતા, મકાનોની ત્રિકોણાકાર શિખરો વગેરે વિશિષ્ટતાઓ પણ તેની તે હતી, અને જે જે ઘરોમાં નાની પવનચક્કી હોવાનું તેને યાદ હતું ત્યાં ત્યાં તે પવનચક્કીઓ પણ એવી ને એવી હતી, પણ છતાં તેના ચિત્ત પર બધું બદલાઇ ગયાની અનિવાર્ય છાપ પડતી હતી. રસ્તામાં જે જે પરિચિતજનો મળ્યા, અને એ નાનકડા શહેરની અંદર જે જે જાણીતી વ્યક્તિઓ હતી તેમની આકૃતિઓ સંબંધમાં પણ તેને એ જ જાતનો અનુભવ થયો. એ બધાં મનુષ્યો આગલા દિવસ કરતાં અત્યારે જરાય મોટાં ય નહોતાં લાગતાં તેમ નાનાં ય નહોતાં લાગતાં; વૃદ્ધ પુરુષોની દાઢીના વાળ, આગલા દિવસ કરતા જરાય સફેદ નહોતા થયા, તેમ આગલે દિવસે બેડું બેડું ભાંખોડભર ચાલતું બાળક આજે કંઇ ઊભું ઊભું પગે ચાલવા નહોતું લાગ્યું : આમ એ બધી વ્યક્તિઓ પોતે હજુ થોડા જ વખત પહેલાં છેલ્લી નજર નાખેલી નાખેલી તે વ્યક્તિઓ કરતાં કઇ રીતે જુદી પડતી હતી તે વર્ણવવું મુશ્કેલ હતું; અને છતાં પાદરીની ઊંડામાં ઊંડી સમજશક્તિ એ બધામાં કંઇક ફેરફાર થઇ ગયાનું તેને સૂચવી રહી હતી. તેના પોતાના જ દેવળની દીવાલો તળે થઇને તે પસાર થયો ત્યારે પણ તેના ચિત્તમાં એ જ અનુભવ સચોટ રીતે થયો. દેવળના એ મકાનનો દેખાવ અત્યારે તેને એટલો બધો વિલક્ષણ અને છતાં એટલો બધો જૂનો પરિચિત લાગ્યો કે મિ. ડિમ્સડેઇલનું મન બે વિકલ્પો વચ્ચે ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. તેને થયું કે ગમે તો પોતે આ મકાન અત્યાર સુધી સ્વપ્નપ્રદેશમાં જ જોયું હતું, અથવા તો પછી અત્યારે પોતે એનું જે દર્શન કરી રહ્યો હતો તે કેવળ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ કરી રહ્યો હતો.

વિવિધરૂપે વ્યક્ત થઇ રહેલી આ વસ્તુ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં કંઇ પરિવર્તન થયાનું નહોતી સૂચવતી, પણ એ સઘળા પરિચિત પદાર્થોના આ દ્રષ્ટાના આંતર માનસમાં એવું આકસ્મિક અને મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયાનું સૂચવતી હતી, કે ગઇ કાલ અને આજ વચ્ચે ફક્ત એક જ દિવસનો ગાળો પડેલો છતાં તેની ચેતના પર તો એ જાણે વરસોનો લાંબો ગાળો હોય એવી જબરી અસર તેણે કરી હતી. પાદરીની પોતાની ઇચ્છા, હેસ્ટરની ઇચ્છા, અને એ બન્નેના ત્રણેનો વિધિનિર્મિત સંબંધ, એ ત્રણેએ મળીને આ પરિવર્તન સિદ્ધ કર્યું હતું. બાકી શહેર તો એનું એ જ હતું, પણ એ શહેરમાં જે પાદરી જંગલમાં થઇને અત્યારે પાછો ફરતો હતો તે એનો એ નહોતો રહ્યો. એટલે જે માણસો તેને માર્ગમાં રામરામ કરતા હતા તે સૌને એ એમ

કહી શકે એમ હતું કે: 'તમે ધારો છો એ પુરુષ હું નથી. એ પુરુષને તો હું પેલા જંગલમાં, તેની એક ગ્રામ પીળમાં, શેવાળ વીંટળાએલા એક ઘડની પડખે, પેલા સોનેરી ઝરાની નજીક મૂકતો આવ્યો છું! જાઓ, જઈને જુઓ ત્યાં, ને તમારા પાદરીનો કૃશ દેહ, દૂબળા માંસ, દુઃખની કરચલીઓથી ભરેલું ભારેખમ ફીકું કપાળ, એ સઘળું ફેંકી દીધેલા કપડાની પેઠે ત્યાં પડ્યું છે કે કેમ તેની તપાસ કરો!' આમ કહ્યા છતાં તેના મિત્રોએ તો અલબત્ત તેના આવા શબ્દો છતાં ભારપૂર્વક એમને એમ કહ્યા કર્યું હોત કે 'તું જ એ પુરુષ છે!' પણ એમ કહ્યું હોત કે માન્યું હોત તો તેમાં ભૂલ પાદરીની નહિ પણ એમની પોતાની જ થાત.

મિ. ડિમ્સડેલ ઘેર પહોંચ્યો એ પહેલાં તેના વિચાર અને ઊર્મિના જગતમાં થએલી ક્રાન્તિના તેની અંદર ચાલી રહેલા આન્તર પુરુષે આ સિવાય બીજાં પણ ચિહ્નોને પ્રમાણ્યાં વ્યક્ત કર્યાં. ખરી રીતે તો, આ આશ્ચર્યચકિત બની ગએલા અભાગિયા પાદરીના હૃદયમાં જે લાગણીઓ અને ભાવો હવે ઉત્પન્ન થતાં હતાં તે સઘળાનો ખુલાસો, એના એ આન્તર રાજ્યની તમામ વ્યવસ્થા અને સમસ્ત નીતિશાસ્ત્ર સર્વથા બદલાઈ ગયું હતું એમ માન્યા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકે એમ હતો જ નહિ. ડગલે ડગલે તેને કોઈ જાણે કંઈક વિચિત્ર, સ્વચ્છંદી, કે દુરાચારી કામ કરવાને ઉશ્કેર્યા કરતું હતું, અને એને એવું ભાન થયા કરતું હતું કે એ કામ એકીસાથે અનાયાસે થઈ ગએલું તેમ સ્વેચ્છાસ્વીકૃત, પોતાની મરજી વિરુદ્ધ થઈ ગએલું, છતાં એ લાગણીનો વિરોધ કરી રહેલા તત્ત્વ કરતાં કોઈ વિશેષ ઊંડા એવાં તત્ત્વ-નો આત્મા જ ગણાય એવા તત્ત્વ-માંથી એ ઉદ્‌ભવી ને પ્રસરી રહ્યું હતું. દાખલા તરીકે, રસ્તામાં તેને પોતાના દેવળનો પોતાના હાથ નીચેનો એક પાદરી મળ્યો. એ ભલા સ્વભાવના બુઢ્ઢાએ તેની વૃદ્ધાવસ્થા, તેનું નિષ્કલંક અને પ્રમાણિક ચારિત્ર્ય, અને ધર્મમંદિરની તેની પદવી એ બધાની રૂએ તે બોલાવી શકે એવા પિતાના જેવા હેતે અને વડીલ પુરુષના જેવી છૂટથી તેને બોલાવ્યો; અને છતાં આવા વાત્સલ્યની સાથે પાદરીની સામાજિક પદવીને લીધે તેમ તેના આન્તર ચારિત્ર્યગુણોને લીધે તેને જે માન મળતું, જેઈએ તેવો ઊંડો, કોઈ ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે દર્શાવીએ તેવો પૂજ્યવૃત્તિભર્યો માનભાવ પણ, એ વાત્સલ્યભાવમાં ભેળવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થાનું અને શાણપણનું ગૌરવ, હાથ નીચેના માણસને, તેમ સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊતરતી પાયરીના માણસને છાજે એવી આજ્ઞાધીનતા ને માનભાવ સાથે કેવી રીતે ભેળવી શકાય, વૃદ્ધ પુરુષ તરીકેનું વાત્સલ્ય ને અધીન પુરુષ તરીકેનો વિનય એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા ભાવોનું સંયોજન કેવી કુશળતાથી કરી શકાય તેનું આવું સુભગ દૃષ્ટાંત બીજે ક્યાંયે મળવું મુશ્કેલ છે. પણ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલ અને આ દાઢીવાળા આ ઉમદા મદદનીશ પાદરી વચ્ચે જે બે ત્રણ પળ સુધી વાત થઈ તે દરમિયાન મિ. ડિમ્સડેલ પવિત્ર ભોજનના સંબંધમાં પોતાના ચિત્તમાં જે ભારેમાં ભારે અપમાન ભરેલા ભાવો ઉત્પન્ન થતા હતા તે બોલી નાખવાની પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાને મહામહેનતે અને અસાધારણ આત્મસંયમ વડે જ રોકી શક્યો. આવા ભયંકર ભાવો પોતાની જીભડી ક્યાંક ભરી મારશે, અને જાણે એ જીભડીને એવા બધા ધર્મ-વિરોધી ભાવો વ્યક્ત કરવાની પોતે પરવાનગી આપી હોય અને એ ભાવોમાં પોતાની જાણે સંમતિ હોય એમ બતાવશે એ પ્રકારની બીકથી એ ખરેખર કંપવા લાગ્યો અને એનું મોઢું ફીકુંફચ્ચ થઈ ગયું. અને હૃદયમાં આટલી બધી બીક હતી છતાં પોતે પોતાની જીભડીએ એવા વિચારો બકી નાખ્યા હોત તો વડીલ પુરુષના જેવો આ સદાચારી મદદનીશ પાદરી પોતાના વડા ધર્મગુરુની એ ધર્મવિમુખતા દેખીને કેવો શરમાઈ કે ડઘાઈ ગયો હોત એ વિચારે તેને જે અટ્ટહાસ્ય કરવાનું મન થયું તે તો તે મહાજહેમતે પ્રયાસ કરી જ રોકી શક્યો.

વળી એ જ જાતનો એક બીજો બનાવ બન્યો. રસ્તા પર થઈને તે ઝપાટાબંધ પસાર થતો હતો એવામાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલને તેના ધર્મમંડળની એક સૌથી મોટી પ્રૌઢવયની બાઈનો ભેટો થયો. આ બાઈ બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ હતી, તેનું જીવન નમૂનેદાર હતું, તે ગરીબ હતી, વિધવા હતી, એકલી હતી, અને તેનું અંતર પોતાના મરહૂમ પતિ, બાળકો અને ઘણાં ઘણાં વરસો પરનાં સ્વજનોનાં સંસ્મરણોથી, કબ્રસ્તાન જેમ કબરો

પરની સ્મૃતિલેખોવાળી શિક્ષાઓથી ભરપૂર હોય તેટલું બધું ભરપૂર હતું. સામાન્ય સંજોગોમાં આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત વિષાદપ્રેરક બની જાય એવી છે, પણ છતાં આ વૃદ્ધ સ્ત્રીનો ધર્મનિષ્ઠ આત્મા તો છેલ્લાં ત્રીસ કરતાં વધુ વરસથી સતત રીતે ધર્મશાસ્ત્રોમાંનાં સત્યોથી પોષાએલો હતો તથા ધર્મશ્રદ્ધામાંથી આશ્વાસન મેળવી રહેલો હતો, એટલે આવી વિષાદપ્રેરક વસ્તુઓ પણ એ ધર્મનિષ્ઠ આત્માના જીવનમાં તો નિર્મળ આનંદપ્રેરક જ બની ગઈ હતી. અને જ્યારથી મિ. ડિમ્સડેલના હાથમાં તેના ધર્મજીવનની દેખરેખ રાખવાનું કામ આવ્યું ત્યારથી આ ભલી વૃદ્ધ સ્ત્રીના વૃદ્ધજીવનનું મુખ્ય આશ્વાસન–જે કેવળ ઈહલોકનું જ નહોતું પણ સાથે પરલોકમાં પણ સુખ અને શાન્તિપ્રેરક બનવાનું હતું એ શ્રદ્ધાએ જ તેને અત્યારે સુખ આપી રહ્યું હતું એવું આશ્વાસન–પોતાના ધર્મગુરુને ગમે તો અકસ્માત અથવા પછી ચાહીને મળવું, અને તેના પ્રિય મુખેથી ઉષ્માભર્યાં, સુવાસથી મહેકતાં, સ્વર્ગીય શાશ્વતસત્યોનું દુનિયાદારી વિષયોમાં જડ જેવા બની ગએલા પણ એ ધર્મવિષયમાં ખૂબ ધ્યાન આપતા કાનથી શ્રવણ કરવું અને એ રીતે પોતાના અંતરને પોષણ આપવું ને તાજગી બક્ષવી એ જ હતું. પણ આ પ્રસંગે તો, એ વૃદ્ધ સ્ત્રીના છેક કાન આગળ પોતાના હોઠ આણ્યા ત્યાં સુધી, માનવ આત્માઓનો મહાશત્રુ શયતાન ઈચ્છે તેવી રીતે, કોઈ પણ શાસ્ત્રવાક્ય તેને સ્મરણે ચડ્યું જ નહિ, તેમ બીજું પણ કોઈ બોધપ્રદ ધર્મવચન યાદ આવ્યું જ નહિ, પણ, આત્માની અમરતાની વિરુદ્ધમાં રદિયો ન આપી શકાય એવી જડબાતોડ દલીલવાળું લાગતું એક ટૂંકું માર્મિક વચન જ તેને અત્યારે યાદ આવ્યું અને તે જ એ બાઈના કાનમાં મૂકવાનો તેણે વિચાર કર્યો. એ વચન સાંભળવાથી આ બાપડી વૃદ્ધ સ્ત્રીના અંતરમાં જાણે હળાહળ ઝેર રેડાયું હોય એવી રીતે એકદમ મરણતોલ આઘાત પહોંચ્યો હોત. પણ પોતે એ બાઈના કાનમાં ખરેખર શું કહ્યું તેનું પાદરીને કંઈ ભાન ન રહ્યું અને પાછળથી પણ તે ફરી સંભારી ન શક્યો. કદાચ. પોતે જે કહેવા ધારતો હતો તેમાં સદ્ભાગ્યયોગે કંઈ ગોટાળો થઈ ગયો, એટલે આ ભલી વિધવાને એ વચનમાં કંઈ સ્પષ્ટ સમજ નહિ પડેલી, અથવા તેના ચિત્તમાં એનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ હોય એ પ્રકારનો જ થાય એવો પ્રબંધ વિશ્વંભરે કરેલો. એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ સ્ત્રી ગઈ ત્યારે પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું તો, તેના કરચલીઓ પડેલા ચહેરા પર સ્વર્ગધામના પ્રકાશ જેવો દીપતો કૃતજ્ઞતા અને આનંદાવેશનો ઉલ્લાસ ચમકી રહેલો તેણે દીઠો.

વળી પાછો એક ત્રીજો બનાવ બન્યો. આ વૃદ્ધ સ્ત્રીથી છૂટા પડ્યા પછી તેને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાંની સૌથી નાની ઉંમરની એક જુવાન સ્ત્રીનો ભેટો થયો. એ એક અપરિણીત યુવતી હતી, અને પેલા જાગરણની રાત પછીને રવિવારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલે જે પ્રવચન કરેલું તેની અસરને લીધે ભૌતિક વિલાસવૈભવમાંથી સ્વર્ગીય સુખની આશા તરફ,–વૈરાગ્યભાવનાને લીધે પોતાનું વાસ્તવ જીવન જેમ જેમ નીરસ બનતું જાય તેમ તેમ વિશેષ ખુશનુમા બનતી જતી, અને તેની આત્યંતિક ઉલ્લાસશૂન્યતાને અંતિમ દીપ્તિથી રસી દેતી એવી આશા તરફ, તેને ટૂંક મુદ્દત પર તાજી જ લઈ જવામાં આવી–હતી. સ્વર્ગધામમાં ખીલેલા કમળના જેવી સુંદરતા અને નિર્મળતા તેનામાં હસી રહી હતી. પાદરી સારી પેઠે જાણતો હતો કે તેના નિષ્કલંક પવિત્ર હૃદયના મંદિરમાં ઇષ્ટદેવની મૂર્તિરૂપે પોતે જ બિરાજી રહ્યો હતો, પોતાની એ મૂર્તિ આસપાસ જ તેના અંતરના હિમ જેવા શુભ્ર અને શીતલ પડદા ટાંગી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે પોતાના ધર્મગુરુ પ્રત્યેની એ કુમારિકાની આવી પ્રેમભરી ભક્તિ તેની ધર્મપરાયણતામાં પ્રેમની ઉષ્માનો સંચાર કરતી હતી, અને પ્રેમને ધાર્મિક વિશુદ્ધિનો પટ આપતી હતી. તે દિવસે સાંજે આ બીચારી યુવતીને શયતાન પોતાની માતાની સોડ મુકાવીને બહાર લઈ આવ્યો, અને આ મહાભયંકર પ્રલોભનમાં સપડાએલા અથવા–એ કરતાં આપણે એમ જ ન કહીએ ?કે–મહાભયંકર પ્રલોભનથી આકર્ષાઈને પતિત થએલા અને હવે તો જે થવું હોય તે થાય પણ હું તો મારી વાસનાઓને અનુસરીશ એવો મરણિયો ઠરાવ કરી બેઠેલા આ પાદરી સાથે તેનો ભેટો કરાવી દીધો. એ કુમારિકા જેમ જેમ નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ આસુરી સંપત્તિના સરદાર શયતાને પાદરીના કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને એ યુવતીના નાજુક મૃદુ

હૃદયમાં દુષ્ટતાનો અર્ક કાઢીને તેની રાઈ જેવડી નાનકડી ગોળી બનાવી એ આસુરી બીજ તેના અંતરમાં નાખી દેવા તેને પ્રેર્યો કે જેથી એ નાનકડું વિષબીજ અલ્પ-સમયમાં અંકુરિત થાય અને યોગ્ય સમયે અનર્થકારી ફળોથી લચી રહે. આ અપરિણીત યુવતીને એ પાદરી પર અપાર વિશ્વાસ હતો, એટલે તેના વિશુદ્ધ આત્મા પર એની ભારે સત્તા ચાલતી હતી, અને પોતાની એ સત્તાનું તેને એટલું સ્પષ્ટ ભાન હતું કે તેના પ્રત્યે ફક્ત એક જ કુદૃષ્ટિ કરીને તેની સમસ્ત નિર્દોષતાને કરમાવી દેવા જેટલી તથા એક વેણ માત્રથી તેના અંતરમાં નિર્દોષતા-વિરોધી ભાવો જગાડવા જેટલી તેને પોતાની તાકાત લાગતી હતી, એટલે આ યુવતીની પાસે થઈને પસાર થતી વખતે તેણે પોતાનો છટકવાનો ડગલો પોતાના મોં આગળ ખેંચ્યો,–અલબત્ત, આ તું બધું કરતાં પહેલાં તેના ચિત્તની શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓ વચ્ચે અત્યારસુધી કદી નહિ થએલું એવું દારૂણ યુદ્ધ થયું–અને જાણે એ યુવતીને બિલ-કુલ ઓળખતો જ નહોય એવી રીતે ઝપાટાબંધ આગળ પસાર થઈ ગયો, અને પેલો જુવાન બાળાને બીચારીને તેની જંગલી અસભ્ય વર્તણુકથી ડઘાઈ ગએલી એમ ને એમ ત્યાં પડતી મૂકીને ચાલ્યો ગયો. એ બાપડીએ પોતાના અંતરાત્માની આથી બારીક તપાસ કરી–પણ તેના ગજવા કે તેની થેલીની પેઠે, તેનો અંતરાત્મા તો નાના નાના નિર્દોષ પદર્થોથી જ ભર્યો હતો–ને પોતાના નહોતા એવા હજારો દોષો કલ્પી લઈને એ બદલ બીચારીએ પોતાના આત્માને ઊધડો લીધો, અને બીજે દિવસે સવારે ઘરકામ કરવા લાગી ત્યારે આગલી રાત્રે ખૂબ રડેલી તેથી તેની આંખો સૂજી ગઈ હતી.

આ છેલ્લા પ્રલોભનમાં પોતાને મળેલા વિજયનો ઉત્સવ ઊજવવાનો પાદરીને સમય મળે તે પહેલાં તો, પોતાના છેલ્લા પરાક્રમ કરતાં પણ વિશેષ હાસ્યાસ્પદ અને લગભગ એના એના જેટલી જ ભયંકર એવી એક બીજી વૃત્તિ પોતાના અંતરમાં ઉદ્‌ભવતી તેણે અનુભવી. એ વૃત્તિ તે એ હતી–અમને કહેતાં પણ શરમ આવે છે–કે પોતે પસાર થતો હતો તે રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં અધવચ ઊભા રહી ત્યાં રસ્તામાં રમતાં અને હજુ હમણાં જ વાતે વળગેલાં નાનાં પ્યુરિટન બાળકોના એક સમૂહને અત્રે જ ખરાબ અપશબ્દો બોલતાં શીખવવું. પણ એવું કામ તો ધર્મગુરુના ઝભ્ભાને લાંછન લગાડે એવું તેને લાગ્યું, એટલે એ અટકચાળું કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા તો તેને જતી કરવી પડી. પણ ત્યાં સ્પેનના મહાસાગરમાંથી આવેલા વહાણના ખલાસીવર્ગમાંનો એક દારૂડિઓ ખારવો મળ્યો. એટલે અત્યાર સુધીમાં આવી સઘળી દુર્વૃત્તિઓને સંતોષવાનું આવડું મોટું પ્રરાક્રમ કરીને પોતે જતું કર્યું હતું તો તેના બદલામાં બીચારા ડિમ્સડેઈલને બીજું કંઈ નહિ તો આ સામળા વાનના હરામી ખારવા સાથે હસ્તધૂનન કરીને, વંઠેલ ખલાસીઓ કરે છે એવી થોડી બીભત્સ મશ્કરી કરવાનું તથા સુંદર, મજાના, સંગીન, સંતોષકારક ઈશ્વરવિરોધી સોગંદોની ઝડી વરસવવાનું તેને મન થઇ આવ્યું! અને પોતાની એ ઈચ્છા તેણે પાર ન પાડી તેનું કારણ અત્યારે તે કોઈ ઉચ્ચતર સિદ્ધાન્તને વશ થયો એ કંઈ એ કંઈ નહોતું. પણ તેનું કારણ અમુક અંશે તો તેની જન્મપ્રાપ્ત સુરુચિ અને એ કરતાં પણ વિશેષ તો પાદરી તરીકે સભ્યતા જાળવવાની મજબૂત થઇ ગએલી ટેવ એ જ હતું. એ બે વસ્તુએ જ તેને આ કટોકટીને પ્રસંગે અણીશુદ્ધ જવા દીધો.

'આ કોણ મારા અંતરમાં ભરાઈને મને દુષ્ટતા ભણી લલચાવ્યા કરે છે?' આખરે રસ્તા પર થોભી જઈને અને કપાળ પર હાથ ફૂટીને પાદરીએ સ્વગત પ્રશ્ન કર્યો. 'આ તે શું મારું કંઇ ફટકી ગયું છે? કે પછી સર્વથા શેતાનના જ હાથમાં ચાલ્યો ગયો છું હું? જંગલમાં જઇને મેં શું તેની સાથે કરારનામું કરી દીધું અને એ કરારનામામાં મેં શું મારા લોહીના સહી કરી આપી છે? અને તેના શું એ હવે મને, પોતાની અતીવ વિકૃત કલ્પનાને જે કંઇ દુષ્કૃત્યો સૂઝે તે સઘળાં કરીને મારું એ કરારનામું પાળી બતાવવાને આમ બોલાવી રહ્યો છે?'

રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઈલ આવી રીતે સ્વગત ચર્ચા કરી રહ્યો હતો અને પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ કૂટતો હતો તે ક્ષણે, બાણીની ડાકણ બાઈ હીબની હિબિન્સ ત્યાં થઈને પસાર થએલી એમ કહેવાય છે. અત્યારે તેણે મખમલનો મુસ્તાન ઝભ્ભો પહેર્યો હતો, માથે ઊંચી જાતની ટોપી પહેરી હતી, અને અર ટોમમ

ઓવરબરીના ખૂન બદલ આ ભલી બાઇને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી એ પહેલાં તેની એક ખાસ બહેનપણી આન ટર્નરે જેની છૂપી બનાવટ તેને શીખવેલી એવી પેલી મશહૂર પીળી ખેળ ચડાવેલો કોલર પહેર્યો હતો, એટલે અત્યારે તેનો દેખાવ ભારે દબદબાભર્યો લાગતો હતો. પાદરીના મનમાં ચાલતા વિચારો એ ડાકણ કળી ગએલી કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ તે ચાલતી ચાલતી એકદમ અટકી ગઇ, તેના ચહેરા પર અંઘાઇભરી દષ્ટિ કરી, અને સામાન્ય રીતે પાદરી લોકો સાથે વાતો કરવાનો તેનો રિવાજ નહોતો છતાં લુચ્ચાઇભર્યું સ્મિત કરીને તેની સાથે વાત કરવા લાગી.

'ત્યારે પાદરી મહાશય, આપ જંગલની મુલાકાતે જઇ આવ્યા, ખરું કે ?' પોતાની ઊંચી ટોપી તેના ભણી હલાવતાં હલાવતાં આ ડાકણ બાઇએ કહ્યું. 'હવે પછી આપ જવાના હો ત્યારે મને જરા આગળથી ઠીક ઠીક વહેલા ખબર આપવાની આપને વિનંતિ છે, એટલે આપની સોબત કરાવતાં મને આનંદ જ નહિ પણ અભિમાન થશે. પહેલેથી બહુ વચન તો હું આપને નથી આપી દેતી, છતાં આપ ઓળખો છો તે પેલા શહેનશાહની પાસેથી કોઇપણ અપરિચિત ગૃહસ્થને ભારે સરસ આવકાર મેળવી આપવામાં ભલામણ રૂપે કહેલું મારું એકાદું વેણ બહુ અસરકારક નીવડશે.'

'બાનુસાહેબ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું,' આ બાઇની ઉચ્ચ પદવીને આવશ્યક તેમ પોતાની પણ સંસ્કારિતાને માટે અનિવાર્ય એવો ગંભીર નમ્રભાવ ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મારા અંતરાત્મા અને શીલના સોગંદ ખાઇને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આપના આ શબ્દો સાંભળીને એના અર્થ બાબતમાં હું ભારે ગૂંચવાડામાં પડ્યો છું. હું કંઇ જંગલમાં કોઇ શહેનશાહને શોધવા ગયો નહોતો, તેમ ભવિષ્યમાં પણ કોઇ દહાડો એવા કોઇ પુરુષની મહેરબાની મેળવવા માટે હું મુલાકાત લેવા ધારતો નથી. ત્યાં જવાનો મારો હેતુ તો કેવળ મારા ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર આચાર્ય ઇલિયટને અભિનંદન આપવાનો અને ખ્રિસ્તેતર લોકોમાંથી જે અનેક આત્માઓને એ આપણા ધર્મમાં આણી શકેલ છે તે બાબત તેની સાથે રહીને આનંદ માણવાનો જ હતો.'

'હા-હા-હા,' હજુ પણ પાદરી તરફ પોતાની માથા પરની ઊંચી ટોપી હલાવતી હલાવતી એ ડાકણ બાઇ ખીખી કરીને હસવા લાગી. 'ઠીક! ઠીક! એ તો ધોળે દિવસે તો એમ જ કહેવું જોઇએ ને આપણે? તમે તો કોઇ જબરદસ્ત પાવરધા રીઢા માણસની પેઠે ચાલાકીથી નભાવો છો તમારો વેશ, પણ મધરાતને સમે જંગલમાં આપણે બન્ને એકઠાં થશું ત્યાં આપણે જુદી જ વાતો કરશું હો!'

આમ બોલીને તે પોતાની વૃદ્ધ કાયાને દમામભેર દેખાડતી ચાલતી થઇ, પણ આગળ ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે ફરી ફરીને પાછું વાળી જોઇને જાણે પોતાને તેની સાથે કોઇ જૂનો ગુપ્ત સંબંધ હોય અને એવો સંબંધ જાણે વ્યક્ત કરવા માગતી હોય એવી રીતે તેણે પાદરી સામે જોઇને સ્મિત કર્યું.

'આ પીળી ખેળવાળી અને મખમલના ઝભ્ભામાં સજ્જ થએલી ડોકરીએ લોકો કહે છે તે સાચું હોય તો જેને પોતાના રાજા અને માલિક તરીકે સ્વીકારેલ છે,' પાદરીએ મનમાં વિચાર કર્યો, 'એ શયતાનને શું હું મારી જાત વેચી આવ્યો છું, ત્યારે?'

અભાગિયો પાદરી! તે લગભગ સોદો કરી આવ્યો જ હતો. સુખના સમણાંથી લલચાઇને પોતે જેને ભયંકર પાપ સમજતો હતો તેને, અગાઉ કોઇ દહાડો નહિ ને આજે સ્પષ્ટ વિચાર ને ઇરાદાપૂર્વક તે વશ થઇ ગયો હતો! અને એ ભયંકર પાપનું ચેપી ઝેર તેના સમસ્ત નીતિહીની રગેરગમાં આમ ઝપાટાબંધ પસરી ગયું હતું. એ ઝેરે તેની સઘળી શુભ વૃત્તિઓને જડ બનાવી દીધી હતી, અને સઘળી દુર્વૃત્તિઓના સમસ્ત ઝુંડને સચેત બનાવી દીધું હતું. ધિક્કાર, કડવાશ, કારણ વગરનો ખાર, અનિષ્ટ કરવાની અકારણ ઇચ્છા, અને જગતમાં જે કંઇ શુભ અને પવિત્ર હોય તેનો ઉપહાસ આ બધી દુર્વૃત્તિઓ, તે એ બધાથી ડરતો હતો અને દબાઇ ગયો હતો છતાં, તેને લલચાવીને અવળે માર્ગે લઇ જવા તેના અંતરમાં સચેત બની ગઇ હતી. અને શ્રીમતી હિબિન્સ સાથે તેને ભેટો થયાની વાત જો સાચી હોય તો તે દુરાચારી મનુષ્યો સાથે તેમ આસુરી સત્ત્વોની દુનિયા સાથે તેનો કેટલો બધો સમભાવ અને બંધુભાવ રહેલો હતો તે જ બતાવી આપતો હતો.

દરમિયાન તે કબ્રસ્તાનની કોર પર આવેલા પોતાના મકાનમાં આવી પહોંચ્યો અને ઉતાવળે ઉતાવળે તેનાં પગથિયાં ચડીને પોતાના અભ્યાસખંડનો તેણે આશરો લીધો. રસ્તા પર થઈને પસાર થતી વખતે જે વિચિત્ર અને દુષ્ટ તરંગો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા તેમાંનો એક પણ જમાતના લોકો સમક્ષ પ્રકટ થયા પહેલાં પોતે આ આશ્રયસ્થાનમાં પહોંચી ગયો તેથી પાદરીને આનંદ થયો. પોતાના પરિચિત ખંડમાં દાખલ થઈ પોતાની આજૂબાજૂ તેણે એની અંદરનાં પુસ્તકો, બારીઓ, ચૂલો, અને દીવાલ પર લગાવેલા ચિત્રમય પડદા વગેરે પર નજર નાખી તો જંગલની ખીણમાંથી નીકળીને શહેરમાં પેઠો ત્યાં સુધીમાં અને ફરી શહેરના રસ્તા પર પણ બધું બદલાઈ ગયાનો જે અનુભવ તેને થએલો તે જ અનુભવ આંહીં આ સઘળું જોતાં પણ તેને થયો. આ ખંડમાં બેસીને તેણે વાચન તેમ લેખન કરેલું; આંહીં જ તેણે ઉપવાસ અને જાગરણ કરેલાં, અને અર્ધમૃત જેવી દશામાં આ ખંડમાંથી જ તે બહાર નીકળેલો, આંહીં જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, અને આંહીં જ સેંકડો યાતનાઓ તેણે સહન કરેલી! મૂસા અને બીજા પયગંબરોના સદુપદેશોથી ભરેલું અને એ બધાની પાછળ ઈશ્વરના અવાજથી વ્યાપ્ત એવું મધુર પુરાણું હીબ્રુ ભાષામાં લખાએલું તેનું 'બાઈબલ' પણ એ ખંડમાં પોતાને રોજને સ્થાને પડ્યું હતું. વળી ટેબલ પર શાહી ખરડાએલી કલમની પડખે તેનો અપૂર્ણ પ્રવચનલેખ પણ, બે દિવસ પર પોતે એ લખતો હતો ત્યારે લખતાંલખતાં વિચારો ખૂટી પડતાં, શરુ કરેલું વાક્ય પણ પૂરું થતા પહેલાં અધવચથી અટકી પડેલો, પડ્યો હતો. તેને ખબર હતી કે પોતાના ખંડમાંની આ બધી વસ્તુઓનો કર્તા કે ભોક્તા રૂપે અનુભવ કરનાર પુરુષ બીજો કોઈ નહિ પણ પોતે જ, દૂબળી કાયા અને ફીકા ગાલવાળો પાદરી પોતે જ હતો, અને એ વરણીપ્રવચન પણ બીજા કોઈએ નહિ પણ પોતે જ આટલે સુધી લખ્યું હતું! છતાં અત્યારે તે આ બધા પદાર્થોથી જાણે અલગ હોય એવી રીતે જુદો થઈને ઊભો રહ્યો, અને પોતાના પૂર્વસ્વરૂપને તિરસ્કાર, દયા, અને અર્ધઈર્ષ્યાભરી કુતૂહલવૃત્તિથી જોઈ રહ્યો. પોતાનું એ પૂર્વસ્વરૂપ હવે અત્યારે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું, તેને સ્થાને જંગલમાંથી આજે કોઈ બીજો જ પુરુષ પાછો ફર્યો હતો, એ પુરુષ પોતાના પૂર્વસ્વરૂપ કરતાં વિશેષ ડાહ્યો હતો તેમ એ ભલું ભોળું પૂર્વસ્વરૂપ કદી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવું આકરું રહસ્યોનું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. હા, નવું જ્ઞાન તો તેને મળ્યું હતું, પણ કેવું કડવું અળખામણું લાગે એવું એ જ્ઞાન હતું!

આવા વિચારમાં તલ્લીન બનીને બેઠો હતો એવામાં એ અભ્યાસખંડના દ્વાર પર ટકોરો થયો, એટલે, પાદરીએ 'આવો!' એમ કહ્યું, પણ એ કહેતી વખતે કોઈ દુષ્ટ સત્ત્વ-કદાચ, એ આવકારના જવાબમાં પોતાને જોવા મળશે એવો ખ્યાલ તેના મગજમાં છેક જ નહોતો આવ્યો એવું નહોતું. અને જોયું તો તેનો એ ખ્યાલ ખરેખર સાચો પડ્યો! ટકોરો કરીને અભ્યાસખંડમાં દાખલ થનાર બીજું કોઈ નહિ પણ રોજર ચિલિંગવર્થ પોતે જ હતો. એને જોઈને પાદરી અવાક બની ગયો તેમ પૂણી જેવો ધોળો થઈ ગયો, અને એક હાથ હીબ્રુ શાસ્ત્રગ્રંથ પર તથા બીજો હાથ પોતાની છાતી પર રાખીને સ્તબ્ધ દશામાં ઊભો રહ્યો.

'આપ ઘેર પધાર્યા તો આવકાર આપું છું આપને. ગુરુમહાશય,' વૈદે કહ્યું. 'કેમ, એ ભગવત્પરાયણ આચાર્ય ઇલિયટ મજામાં છે ને? પણ સાહેબ, જંગલની અંદર થઈને આપે કરેલી મુસાફરી આપને બહુ આ ક રી ની વ ડી લાગી છે, કેમકે આપનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો દેખાય છે આપને તો પાછું વરણીપ્રવચન આપવાનું છે, તો એ પ્રવચન આપવા માટે જે ઉત્સાહ અને શક્તિ જોઈશે તે લાવવા માટે આપને મારી દવાની જરૂર નહિ પડે?'

'ના ના, મને નથી લાગતું જરૂર પડે,' રેવરંડ મિ ડિમ્સડેઇલે જવાબ આપ્યો, 'આટલા લાંબા વખત સુધી મારા અભ્યાસખંડમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી ઘણે દિવસે બહાર નીકળી શક્યો તેથી આ મુસાફરી, પેલા પવિત્ર આચાર્યનાં દર્શન, અને તેમની પાસે જતાં આવતાં માર્ગમાં જે ખુલ્લી, તાજી હવા મને મળી એ બધાએ તો ઉલટો મને પુષ્કળ લાભ કર્યો છે. એટલે ભલા વૈદરાજ, આપની દવા જોકે બહુ સરસ છે, અને આપ પૂરેપૂરા મિત્રભાવથી તે આપો છો, છતાં હવે મને આપની દવાની જરૂર હોય એવું લાગતું નથી.'

આ બધો વખત રોજર ચિલિંજવર્થ, વૈદ પોતાના દરદી તરફ જુએ એવી ગંભીર અને બારીક નજરે પાદરીને જોઈ રહ્યો હતો. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છતાં પાદરીને તો લગભગ ખાતરી થઈ ચૂકી કે પોતાને હેસ્ટર પ્રાઇન સાથે જે મુલાકાત થએલી એ વાત આ ડોસો જાણી ગયો હતો, અથવા ખરેખર જાણી ગયો ન હોય તોપણ એ બાબત તેને ચોક્કસ પાકો વહેમ તો આવ્યો જ હતો. વળી અત્યારના પાદરીનાં વચનો ઉપરથી વૈદ પણ સમજી ગયો કે તે હવે પોતાને પહેલાની માફક તેનો વિશ્વાસુ મિત્ર નહોતો ગણતો, પણ ઊલટો કટ્ટામાં કટ્ટો શત્રુ જ તે હવે પોતાને માનતો હતો. હવે પોત ને આટલી બધી બાતમી મળી તો કંઈ નહિ તો તેમાંનો અમુક ભાગ તો પ્રકટ કરવો જોઈએ એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં વસ્તુઓને શબ્દાકાર ધારણ કરતાં કેટલી બધી વાર લાગે છે, અને અમુક વિષય નથી જ છેડવો એવો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા બે માણસો, વાત કરતાં કરતાં એ વિષયની લગોલગ આવી ગયા છતાં તેને છેડ્યા વગર કેવાં એ વિષયની દિશામાંથી પાછા ફરી જાય છે એ હકીકત આપણે વિચાર કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક લાગે એવી છે. એટલે રોજર ચિલિંજવર્થ, તેની ને પોતાની વચ્ચે હવે જે સાચો સંબંધ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેનો ખુલ્લા શબ્દોમાં સ્પર્શ કરશે એવી ધાસ્તી રાખવા જેવું પાદરીને તો કંઈ લાગ્યું ન હોતું. છતાં આ વૈદ, પોતાની અકળ ભેદભરી રીતે એ ગુપ્ત વસ્તુભણી ગયા વિના રહ્યો નહિ.

'આપ મારી અદના આવડતનો આજની રાત ઉપયોગ કરો તો સારું નહિ?' તેણે કહ્યું. 'ખરેખર આ વરણીપ્રવચનનાં પ્રસંગ માટે આપના શરીર મનમાં પૂરતું બળ અને જોમનો સંચાર કરવાને માટે મારાથી બને તેટલું બધું મારે કરવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એ પ્રસંગે લોકો આપની પાસેથી ભારે આશા રાખી રહ્યા છે; કેમકે એમને દહેશત છે કે બીજી સાલ આવે એ પહેલાં તો પોતાના ધર્મગુરુ કદાચ ચાલ્યા ગયા હશે.'

'હા, અન્ય લોકમાં ચાલ્યો જ ગયો હોઈશ,' પાદરીએ ભગવાને ધાર્યું હોય તે ભલે થાય એવા ધર્મભાવ અને શ્રદ્ધાભાવભરી ઈશ્વરાધીનતાથી ઉત્તર આપ્યો. 'ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે એ અન્ય લોક તો અહીં કરતાં વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે; કેમકે, ખરેખર, આવતી સાલની મોસમમાં મારો અનુયાયીવર્ગ મને અહીં દેખે એવો સંભવ મને મુદ્દલ લાગતો નથી. પણ આપની દવાની બાબતમાં તો, ભલા સાહેબ, મારી અત્યારની શરીરાવસ્થામાં મને તેની બિલકુલ જરૂર નથી.'

'એ સાંભળીને મને આનંદ થાય છે,' વૈદે જવાબ આપ્યો. 'એનો અર્થ કદાચ એ હોય કે આટલો બધો વખત જરાય અસર નહિ કરી શકેલી મારી દવાઓ હવે બરાબર કરવા માંડી છે. એટલે આપનો રોગ જો પૂરેપૂરો નાબૂદ કરી શકું તો ખરેખર હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી જ માનું, અને ન્યૂઇંગ્લંડના લોકોના કૃતજ્ઞતાભાવને માટે પણ તો હું લાયક ઠરું!'

'મિત્ર, તમે મારી આટલી બધી કાળજી રાખો છો એ બદલ તમારો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું,' રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે ગંભીર સ્મિત કરીને કહ્યું. 'તમારો હું આભાર માનું છું, અને તમારી આ બધી સેવાનો બદલો કેવળ મારી પ્રાર્થનાઓથી જ આપી શકું એમ છું.'

'સાધુજનની પ્રાર્થના જેવો મૂલ્યવાન બદલો બીજો એકે નથી!' રજા લેતાં લેતાં બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંજવર્થે કહ્યું. 'અભિનવ જેરુસલેમમાં ચાલતી ખરી સોનામહોર તે એ જ છે, કેમકે તેના પર જ રાજાધિરાજની મહોર છાપ લાગેલી હોય છે.'

એકલો પડ્યો એટલે પાદરીએ નોકરને બોલાવી ભોજન મંગાવ્યું, અને તે આવી પહોંચતાં તેના ઉપર ભારે સપાટો ચલાવ્યો. પછી વરણીપ્રવચનનાં અત્યાર સુધીમાં લખાએલાં પાનાં દેવતામાં નાખી દઈને તે તરત જ બીજું નવેસરથી લખવા બેઠો, અને એ બીજું પ્રવચન તેણે વિચાર અને ભાવના એવા વેગવાન જુસ્સાથી લખવા માંડ્યું કે પોતે અત્યારે દૈવી પ્રેરણા પામ્યો હોય એવું તેને લાગવા માંડ્યું, અને ભગવાન પોતાના જેવી ગંદી મલિન વાંસળી મારફતે પોતાના ભવ્ય ગંભીર સંદેશાનું સંગીત સુણાવવું કેમ યોગ્ય ગણતો હશે એ વિશે તેને મનમાં આશ્ચર્ય થયું. છતાં, એ ગૂઢ પ્રશ્નને તો સદાને માટે અનુત્તર જ રહેવા દઈને,

અથવા તેનો ઉત્તર મળવાનો જ હોય તો પોતાની મેળાએ જ્યારે મળવાનો હોય ત્યારે ભલે મળે એમ એ ગૂઢ પ્રશ્નને પડતો મેલીને, તે પોતાનું લેખનકાર્ય ભારે ઝડપ અને આનંદાવેશ સાથે આગળ ને આગળ ધપાવવા લાગ્યો.

આમ લખતાં લખતાં રાત જાણે કોઈ પંખાળી ઊડતી ઘોડી હોય, અને પોતે જાણે તેના પર સવાર થઈને ઊડી રહ્યો હોય એવી રીતે રાત્રિ એકદમ પસાર થઈ ગઈ; મળસ્કું થયું ઉષા શરમની સુરખીથી છવાએલે મુખે પડદામાં ડોકિયું કરતી આવી; અને આખરે સૂર્યોદય થયો. તેથી સૂર્યે પોતાનું એક સોનેરી કિરણ પાદરીના અભ્યાસખંડમાં ફેંક્યું, એટલે પાદરી તેને અંજાઈ ગએલી આંખે જોઈ રહ્યો. આ રીતે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના ખંડમાં ચમકવા લાગ્યો એ વખતે તો તે આગલી રાતે આસન વાળીને બેઠો હતો ત્યાંને ત્યાં જ હજુ બેઠો હતો, તેની કલમ પણ હજુ તેના હાથમાં ચાલી રહી હતી, અને આખી રાતમાં પ્રવચનનાં પાનાંના પાનાં ભરેલો વિશાળ અમાપ પ્રદેશ વટાવીને તે અત્યારે અહીં આંગણાંમાં કલમ ઝાલીને બેઠેલો માલૂમ પડતો હતો.

૨૨

ઉત્સવ

સૂબાને પોતાનું અધિકારપદ લોકોને હાથે મળવાનું હતું તે દિવસે હેસ્ટર પ્રાઇન અને નાનકડી પર્લ સવારમાં બરાબર વખતસર બજારમાં આવી પહોંચ્યાં. બજાર આખી કારીગરો અને શહેરનાં બીજાં વસવાયાં વગેરે લોકવરણની મોટી સંખ્યાથી ભરાઈ ગઈ હતી. આ લોકવરણના માણસોમાં હરણની ચામડી પહેરીને આવેલી કેટલીક અક્કડ આકૃતિઓ પણ દેખાતી હતી, અને એમનો એ પોશાક બતાવી આપતો હતો કે વસાહતની એ નાનકડી રાજધાનીની આસપાસ આવી રહેલાં જંગલોની વચ્ચે આવેલાં થાણાંમાં એ માણસો રહેતા હતા. છેલ્લાં સાતે વરસોના આવા સઘળા પ્રસંગોની પેઠે આજના સાર્વજનિક ઉત્સવદિને પણ હેસ્ટરે તો ભૂખરા રંગના બરછટ કપડાં જ પહેર્યાં હતાં. એનાં કપડાંનો ભૂખરો રંગ જ નહિ પણ તેની સિલાઈની રઢ પણ એની કાયાને લોકોની નજર આગળથી લુપ્ત કરી દે એવી હતી; પણ બીજી બાજૂથી એનો કિરમજી અક્ષર એને આ સાંજના જેવા ધૂંધળા અસ્પષ્ટ વાતાવરણમાંથી બહાર ખેંચી લાવતો હતો અને પોતાના સ્વકીય ચમકારથી એનું વિશિષ્ટ નૈતિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેતો હતો. નગરજનોને દીર્ઘકાળથી પરિચિત બની ગએલો એનો ચહેરો અત્યારે પણ લોકો એનામાં રોજ રોજ જોવાને ટેવાઈ ગયા હતા એવી આરસ તુલ્ય શાન્તિ વ્યક્ત કરી રહ્યો હતો. એ શાન્તિ એવુંકાંઇ ભેદ ધારણ કર્યો હોય એવી અથવા તો કોઈ મૃત સ્ત્રીના ચહેરાની જડ શાન્તિ જેવી હતી. એનાં ચહેરાને મૃત સ્ત્રીના ચહેરા સાથે સરખાવવાનું કારણ એ કે જગતના લોકો પર હેસ્ટરને કશી સહાનુભૂતિનો અધિકાર રહ્યો નહોતો, અને જે જગતની સાથે એ હજુ સંબંધ રાખી રહેલી જણાતી હતી તે જગતમાંથી એ ક્યારની બહિષ્કૃત થઈને ચાલી ગઈ હતી, એટલે એ રીતે જોતાં હેસ્ટર જગતદ્રષ્ટિએ તો ખરેખર મરી જ ગઈ હતી.

કદાચ એમ હોય, કે અગાઉ કદી નહિ જોવામાં આવેલો એવો ભાવ એના ચહેરા પર ફરકી રહ્યો હતો, પણ એ ભાવ કોઈ કળી જાય એટલો બધો સ્પષ્ટ કે તીવ્ર નહોતો; પછી કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળો નિરીક્ષક પ્રથમ એના હૃદયના વિચારો કોઈ રીતે જાણી ગયો હોય, અને એ વિચારોને અનુરૂપ ભાવો એની મુખમુદ્રા અને ચેષ્ટામાં પ્રદર્શિત થઈ રહેલ છે કે કેમ તેની બારીક તપાસ કરે અને એ તપાસને પરિણામે એ ભાવ એના ચહેરામાં જોઈ શકે તો જુદી વાત. એના માનસજગતના આવા નિરીક્ષકને પોતાના એ નિરીક્ષણને પરિણામે એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત કે લોકસમૂહની તીણી સોંસરી વીંધી નાખનારી દ્રષ્ટિને દુઃખપૂર્વક સાત સાત વરસોના લાંબા ગાળા સુધી એક અનિવાર્ય અગત્ય રૂપે, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપરૂપે, અને કપરા ધર્મપાલનરૂપે વેઠયા પછી અત્યાર સુધીની પોતાની સઘળી યાતના અને વેદનાને એક પ્રકારના વિજયના રૂપમાં ફેરવી નાખવા માટે આજે આ છેલ્લી વાર એ તે સ્વેચ્છાપૂર્વક અને કશા સંકોચ વગર ખુલ્લી રીતે સ્વીકારી રહી હતી. 'આ કિરમજી અક્ષરને અને તેને ધારણ કરનારી સ્ત્રીને તમે હવે આ છેલ્લીવેળા જોઈ લ્યો!' લોકોના જુલમનો ભોગ બની

ગએલી અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમના જીવનભરના દાસ્યની સજા પામેલી આ સ્ત્રી અત્યારે તેમને એવું કંઈક કહે એવું હતું, 'હવે થોડી જ વાર છે, પછી તમારી સત્તા એના પર ચાલશે નહિ! થોડા કલાક ગયા એટલે અકળ અંતલ મહાસાગર તમે એના હૈયા પર ધીકતી સગડી-રૂપે સદાની ચોંટાડી રાખેલી આ નિશાનીને ગળી જઈ સદાને માટે લુપ્ત કરી દેશે!' અને આમ પોતાના જીવન સાથે જડી દીધેલી આ વેદનામાંથી પોતે મુક્ત થવાની અણી-પર હતી તે જ ક્ષણે હેસ્ટરના દિલમાં એક પ્રકારનો ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થએલો એમ ધારીએ તો માનવસ્વભાવમાં અશક્ય એવી કોઈ વિસંગતિ એની પ્રકૃતિમાં રહેલી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી. પોતાના સ્ત્રીજીવનનાં લગભગ સઘળાં વરસોને જેનો સતત પટ મળ્યા કર્યો હતો એવા આ સઘળા કડુ અનુભવરૂપી કરિયાતા અને એળિયાનો એક છેલ્લો મોટો કટોરો એકી શ્વાસે ગટગટાવી જવાની એને અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે તો એમાં નવાઈ જેવું લાગે છે? આટઆટલાં વરસો સુધી પોતાની ક્ષુધાને ઉત્તેજિત કરવાને માટે પ્રબળ અસર કરનારા કડવા ઉકાળાના રગડા પીધા પછી હવે જે જીવનનો શરાબ નકસીદાર કનકના કટોરામાં એના હોઠ આગળ મંડાવાનો હતો તે ખરેખર ખૂબ સ્વાદિષ્ઠ, ઉલ્લાસપ્રેરક, અને ઉમદા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, કેમકે નહિ તો તો પછી એ રગડાઓ પછી જો સાધારણ લિજ્જત વગરનો દારૂ જ એને પીવાને મળે તો તો એક પ્રકારની ઉદાસીનતા અને કંટાળાની લાગણી જ એના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય.

પર્લને આજે પૂરબહારમાં શણગારવામાં આવી હતી. આ સૌન્દર્ય અને શણગારથી ચમકતી કલ્પનામૂર્તિ જેવી બાળકી પેલા ભૂખરાં સોગિયાં કપડાં ધારણ કરનારી આકૃતિથી આ જગતમાં અવતરી હોય એ વાત માનવી મુશ્કેલ હતી; અથવા તો આ બાળકના વસ્ત્રાલંકારની આવી સુરુચ યોજના કરનારી કલ્પના—એવી સાથે ભભકદાર અને બારીક એવી કલ્પના—તે જ હેસ્ટરના સાદા ઝભ્ભાને સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા આપે એવું ભરતકામ કરનારી પણ કલ્પના હતી—એ બન્ને કલ્પનાશક્તિનું ઉદ્ગમસ્થાન એક જ હતું—એમ માનવું પણ મુશ્કેલ હતું. નાનકડી પર્લને આ પોશાક એટલો બધો ભળી જતો હતો કે એ પોશાક તેના આંતરશીલના કેવળ અનિવાર્ય વિકાસરૂપ કે નાવિષ્કરણરૂપ જ લાગતો હતો, અને પતંગિયાની પાંખના ચમકદાર રંગવૈવિધ્યને જેમ એ પાંખથી છૂટું પાડી શકાય નહિ અથવા દેદીપ્યમાન પુષ્પપાંખડીની રંગભરી ઝમકને જેમ એ પાંખડીથી છૂટી પાડી શકાય નહિ, તેમ આ ભભકદાર પોશાકને પણ પર્લના ગુણસ્વભાવથી છૂટો પાડી શકાય નહિ એટલો બધો તે એની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો. વિશેષમાં વળી, આજના મહત્ત્વના દિને એ છોકરીના ચિત્તમાં એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા અને વ્યગ્રતા પણ જોવામાં આવતી હતી, અને તે અસ્વસ્થતા ને વ્યગ્રતા કોઈએ પોતાની છાતી પર તેજસ્વી હીરો ધારણ કર્યો હોય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં એ છાતી ઊંચીનીચી થવાથી ઝબકારા મારી રહ્યો હોય તેના એ ઝબકારા જેવી જ લાગતી હતી. બાળકોને પોતાનાં અતિનિકટનાં સંબંધીઓનાં સુખદુઃખો કે મંથનો પ્રત્યે હંમેશાં સહાનુભૂતિ હોય છે; પોતાના કૌટુંબિક વાતાવરણમાં કંઈ પણ આફત આવવાની હોય, ખળભળાટ થવાનો હોય, અથવા ક્રાંતિ થવાની હોય, તો તે સઘળાનું એમને જાણે કે ભાન હોય છે, અને તેથી પર્લ, પોતાની માતાની છાતી પર ધારણ કરેલા રત્નરૂપ જ હતી એવી આ પર્લ, પણ હેસ્ટરના કપાળ પરની આરસપહાણ જેવી ભાવશૂન્યતા ઉપરથી કોઈપણ કળી શકે નહિ એવી ઊર્મિઓને—એ ઉદાસીનતાના પડ નીચે ઢંકાઈ રહેલા એના આંતર લાગરસને—પોતાના ઉલ્લાસમય નૃત્યથી જ જાણે કે પ્રકટ કરી દેતી હતી.

ઉલ્લાસના ઊભરાને લીધે એ બાળકી પોતાની માતાની પડખે ચાલતી હોય એમ ન હોતું લાગતું, પણ જાણે કોઈ પક્ષીની પેઠે અદ્ધર ઊડતી હોય કે ઠેકતી હોય એવી તેની અત્યારની ગતિ હતી. વારે વારે તે અર્થશૂન્ય અને વીંધી નાખે તેવી ચીસો પાડીને ગીતો ગાવા માંડી પડતી હતી. જ્યારે માદીકરી બજારમાં આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે એ સ્થળને ચેતન ને તરવરાટથી ભરપૂર બનાવી દેનારી ધાંધલ ને ધમાલ જોઈને એ છોકરી વળી પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ, અને વિશેષ ચંચળ બની ગઈ, કેમકે સાધારણ રીતે આ જમા શહેરની પ્રવૃત્તિના મધ્યસ્થ ધામ જેવી ધાંધલભરી ન હોતી, પણ કોઈ ગામડાના ચોરાની આગળ લીલોતરી

જવાએલું એકાન્ત વિશાળ મેદાન હોય એવી નિર્જન જ સામાન્ય દિવસોએ આ જગા લાગતી હતી.

'કેમ શું છે આ બધું, બા?' તે બોલી ઊઠી. 'આજે બધા લોકો પોતપોતાનું કામ છોડીને કેમ આંહીં આવ્યા છે? આજનો દિવસ તે શું આખી દુનિયાને રમવાનો દિવસ છે! જો ત્યાં પેલો લુહાર રહ્યો! તેણે પોતાનો કાળો મેશો ચહેરો ધોઇને સાફ કર્યો છે, અને રવિવારે પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને, જાણે કોઈ માયાળુ માણસ આવીને લહેર કેમ કરવી તે શીખવે તો ખુશીથી લહેર ઉડાવવાને તૈયાર થઈને ઊભો હોય એવો લાગે છે! અને પણે બુઢ્ઢો જેલર બ્રેકેટ મને દેખીને મોં મરકાવતો ઊભો છે. શું કામ એમ કરતો હશે એ!'

'તું છેક નાનું બચ્ચું હતી, ને એ વખત એમને યાદ આવે છે તેથી એમ કરે છે,' હેસ્ટરે જવાબ આપ્યો.

'તોય મને જોઈને એણે માથું હલાવવાનું નથી કે મોં પણ મરકાવવાનું નથી, હા! એ કાળો, બિહામણો, કદરૂપો બુઢ્ઢો શું સમજતો હશે એના મનમાં?' પર્લે કહ્યું, 'એને માથું હલાવવું હોય તો તારી સામે જોઈને હલાવે, કેમકે તેં ભુખરાં રંગનાં કપડાં પહેર્યાં છે અને ઉપર ઢિંગળાકિયો અક્ષર ચોંટાડ્યો છે. પણ જો, જો, બા, કેટલા બધા નવા નવા માણસોના ચહેરા દેખાય છે આંહીં! અને વળી એમાં રેડ ઇન્ડિયનો પણ છે, તેમ ખલાસીઓ પણ છે! આહીં બજારમાં એ બધા શું કરવા આવ્યા છે?'

'આંહીં થઈને એક સરઘસ નીકળવાનું છે, તેની વાટ જોતાં એ લોકો આંહીં ઊભા છે,' હેસ્ટરે કહ્યું. 'કેમકે આંહીં થઈને સૂબા સાહેબ ને ન્યાયાધીશ સાહેબ નીકળવાના છે, અને સાથે બીજા પણ બધા મોટા મોટા ને સારા સારા માણસો, આગળ સિપાઈઓ અને બેન્ડવાજાં વાગતાં હોય એવી રીતે સરઘસના આકારમાં આંહીં થઈને પસાર થવાના છે.'

'ત્યારે પેલો પાદરી પણ એમ આવવાનો?' પર્લે પૂછ્યું. 'ને તે દિવસે ઝરાને કિનારેથી તું મને તેની પાસે લઈ ગએલી એ વખતે તેણે પોતાના બન્ને હાથ લંબાવીને મને બોલાવેલી તેમ આંહીં પણ શું એ મને બોલાવવાનો?'

'એ પણ એમાં આવશે તો ખરા, બેટા,' તેની માએ જવાબ આપ્યો, 'પણ એ તને આજે બોલાવશે નહિ, તેમ તારે પણ એમને બોલાવવા નહિ.'

'કેવો વિચિત્ર, સોગિયો માણસ છે એ!' જાણે અડધું મનમાં બોલતી હોય એવી રીતે એ છોકરીએ કહ્યું, 'અંધારી રાત હોય ત્યારે એ આપણને બોલાવે છે, અને પેલા માંચડા પર આપણે ઊભેલાં ત્યારે જેમ હાથ પકડેલાં તેમ તારો ને મારો બન્નેનો હાથ પકડે છે! વળી જૂનાં ખખડધજ ઝાડો જ એકલાં સાંભળી શકે તથા આકાશનો નાનકડો ટુકડો જ દેખી શકે એવા ઊંડા ઘેર જંગલમાં લીલવાળા થડ આગળ બેસીને એ તારી સાથે વાતો કરે છે! અને ત્યાં તો એ મને બચી પણ ભરે છે, પછી એ બચી-પેલા નાનકડો ઝરો પણ જાણે થાકી જાય છે! ત્યારે આંહીં, ખુલ્લા ખુશનુમા દિવસે, અને બધા લોકોની હાજરીમાં તો એ જાણે આપણને ઓળખતોયે નથી; તેમ આપણે પણ આપણી તેની સાથેની ઓળખાણ દેખાડી શકતાં નથી! હમેશાં છાતી પર હાથ રાખીને ફર્યા કરનારો એ માણસ તો વિચિત્ર ને સોગિયો છે!'

'ચૂપ પર્લ!—એ બધી વાતો તું ન સમજે,' તેની માએ કહ્યું. 'અત્યારે એ પાદરીનો વિચાર પડતો મૂક અને તારી આસપાસ જો, કે આજે સૌના ચહેરા કેવા પ્રસન્ન દેખાય છે. ખાસ મોજ કરવાના હેતુથી છોકરાંઓ નિશાળો મૂકીને અને મોટેરાઓ કારખાનાં ને ખેતરો મૂકીને આહીં આવ્યાં છે. કેમકે, આજે એક નવા માણસનું રાજ્ય એમના પર શરૂ થાય છે, અને તેથી, માનવીઓ પ્રજારૂપે એકત્ર થયાં ત્યારથી ચાલ્યા આવતા નિયમ મુજબ આ બધાં અત્યારે મોજ કરી રહ્યાં છે અને આનંદ ઉડાવી રહ્યાં છે; કેમ જાણે આ બાપડી જૂની પુરાણી પૃથ્વી પર આખરે કોઈ નવો અને શુભ સુવર્ણયુગ શરૂ થવાનો હોય એમ બધાં અત્યારે મોજ માણી રહ્યાં છે.!'

લોકોના ચહેરાને પ્રફુલ્લ બનાવી રહેલી આ અપૂર્વ અસાધારણ ખુશાલીના સંબંધમાં હકીકત હેસ્ટરે કહી તેવી જ હતી. વરસની આ ખાનુ ક્યારની ઉજવવાનું બની ગઈ હતી, અને હવે પછીના બે સૈકા દરમિયાન પણ તે

ઉત્સવઋતુ તરીકે ચાલુ રહી હતી. આ ઋતુ દરમિયાન નિર્મળ સ્ખલનવશ માનવજાતિને જે કંઈ મોજમજા ને જાહેર આનંદની છૂટ આપી શકાય એમ પ્યૂરિટન લોકો માનતા તે સઘળા આનંદ ને મોજમજાને અર્કરૂપે આ તેઓ દિવસોમાં એકઠો કેન્દ્રિત કરતા હતા. અને એમ કરીને સોગિયાપણાનું સામાન્ય વાતાવરણ એટલે અંશે દૂર કરતા હતા, કે આ એક પર્વદિન પૂરતી તો તેઓની સામાન્ય ગંભીરતા કેટલેક અંશે કમી થઈ જતી હતી.

એ જમાનાના લોકોની પ્રકૃતિ અને રીતરિવાજમાં જે સોગિયાપણું નિઃશંક રહેલું હતું તેની અમે કદાચ અતિશયોક્તિ કરતાં હોઈશું. બોસ્ટનની બજારમાં જે લોકો ફરતા હતા તેમણે જન્મથી પ્યૂરિટન લોકોના સોગિયાપણાનો વારસો સ્વીકાર્યો નહોતો. એ લોકો તો અસલ ઇંગ્લંડના વતની હતા, અને તેમના પિતા ઇલિઝાબેથયુગના વિલાસ વૈભવના વાતાવરણમાં જીવન ગાળી ગયા હતા. અને આ ઇલિઝાબેથયુગ એટલે એકંદરે લઈને વિચારીએ તો જગતમાં થઈ ગયેલા સૌથી વધારે ભવ્ય, દમદબાભરેલા, અને લહેરી યુગોમાંનો એક યુગ. એટલે આંહીં ન્યૂ-ઇંગ્લંડના લોકો જો પોતાના બાપદાદાઓ તરફથી વારસામાં ઊતરી આવેલી આનુવંશિક રુચિને અનુસર્યા હોત તો તો તેમણે સઘળા મહત્ત્વના સાર્વજનિક બનાવો જાહેર હુતાશનીઓ, મિજબાનીઓ, ભવ્ય સમારંભો, અને સરઘસો દ્વારા જ ઊજવ્યા હોત. અને આ ભવ્ય સમારંભવિધિના ગાંભીર્યમાં જો વિનોદનું તત્ત્વ એ લોકોએ ભેળવ્યું હોત, તો એ તો, આવા ઉત્સવદિનોએ પ્રજા ઠાઠમાઠનો જે ભવ્ય વાઘો સજે છે તેમાં વિલક્ષણ પ્રકારનું ઝલકદાર ભરતકામ કરવા બરાબર જ થાત, અને તેથી તેમાં અશક્ય કે અવરેવારૂ જેવું કશું જ ન બનત. અને જે દિવસે આ વસાહતનું રાજકીય વરસ શરૂ થતું હતું તે દિવસને ઊજવવાની પદ્ધતિમાં એવું કંઈક કરવાનો પ્રયત્ન પણ જોઈ શકાતો હતો. ન્યાયાધિકારીઓની વાર્ષિક નિમણુકોને આ દિવસે આપણા વડવાઓ જે વિધિએ આચરતા હતા તેમાં ગતવૈભવના દિવસે તો નહિ પણ લોર્ડ મેયરની પ્રતિષ્ઠાને દિવસે લંડનમાં જે ભવ્ય સમારંભો યોજાતા તેની શોભાની ઝાંખી યાદ જોઈ શકાતી હતી, ત્યાં એ અવસરે જે દમદબો પોતે જોતા તેનું અમુક રૂપાન્તર સાથે પુનરાવર્તન આંહીં તેઓ કરી રહ્યા હતા. આપણી આ વસાહતના આદ્ય જનકો અને સંસ્થાપકો—તેના મુત્સદ્દીઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, ધર્મગુરુઓ, અને સૈનિકો—ને આજના જેવા સાર્વજનિક અને સામાજિક મહત્ત્વના પ્રસંગોએ જૂની પરંપરાને અનુસરીને બહારનો ભપકો અને ઠાઠમાઠ ધારણ કરવો એ એક કર્તવ્ય જેવું લાગતું હતું. એટલે તે સૌ આજે સઘળા લોકો પોતાને જોઈ શકે એવી રીતે સરઘસના આકારમાં ફરવા નીકળતા હતા અને એ રીતે આ તાજા જ સ્થપાએલા રાજ્યતંત્રને આવશ્યક ગૌરવ આપતા હતા.

વળી તે દિવસે લોકોને, સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મના જેટલી જ ગૌરવવાળી અને મહત્ત્વની ગણતા હતાં તે મહેનત મજૂરી, ઉદ્યોગ ધંધો કે કામકાજની સખત તડામારને કંઈક ઢીલી કરવાની કેવળ છૂટ જ નહિ પણ વિશેષમાં ઉત્તેજના પણ મળતી હતી. ખરી વાત છે કે ઇલિઝાબેથ કે જેમ્સના જમાનાના ઇંગ્લંડમાં સહેલાઈથી મળી શકે એવાં લૌકિક વિનોદનાં સાધનો આંહીં લભ્ય નહોતાં—નહોતાં આંહીં નાટ્યસમારંભો, નહોતા તંબૂરા વગાડતાં વગાડતાં લોકકાવ્યો લલકારનારા ભરથરીઓ, તેમ નહોતા ગવૈયા અને તેના સંગીતના તાલ સાથે નાચતાં માંકડાં, નહોતા નકલી પ્રેતવિદ્યાની ચાલાકી કરનારા જાદૂગરો, અને નહોતા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવતી છતાં લોકોની સર્વસામાન્ય વિનોદવૃત્તિને સહાયે પોષીને તેમનું રંજન કરતી એવી હળમસ્કરીઓ કરતા વિદૂષકો ને ભાંડભવૈયાઓ. જુદી જુદી વિનોદવૃત્તિના આવા સઘળા વિધાયકો અને નિષ્ણાતોમાંથી કોઈ જો આંહીં ફરક્યો હોત તો તેને કેવળ કાયદાની શિસ્તે જ નહિ પણ કાયદાને બળ આપનાર જાહેર લોકમતે અને સર્વસાધારણ જનતાભિરુચિએ પણ સતત રીતે દાબી દીધો હોત. પણ છતાં જનતાના વિશાદ અને નિખાલસ મુખ પર આજે સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. પછી એ સ્મિતમાં પણ કંઈક સખતાઈ રહેલી હોય તો ભલે, પણ જેવું હતું એવું એ સ્મિત મુક્ત અનિયંત્રિત તો હોતું જ. તેમ આંહીં રમતગમતનો પણ કંઈ અભાવ નહોતો, કેમકે આંહીંના વસાહતીઓએ ઘણાં ઘણાં વરસો ઉપર જે

રમતગમતો ઈંગ્લંડના મેળાઓમાં તેમ ગામડાંઓનાં પાદરે જોઈ હતી અને જેમાં જાતે ભાગ પણ લીધો હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ, અહીંના લોકોની હિંમત ને મર્દાનગી જાળવી રાખવાને માટે જીવન્ત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બજારમાં અહીં તહીં કોર્નવોલ અને ડેવનશાયરની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિકાઓને અનુસરતી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી જોઈ શકાતી હતી; એક ખૂણામાં લાકડીની મૈત્રીભરી પટ્ટાબાજી ખેલાઈ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠોમાં ક્યારના નામાંકિત થઈ ચૂકેલા પેલા ફજેતીના માંચડા પર યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ એવા બે પુરુષો ઢાલ તલવાર લઈને તેની પટાબાજીનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોકસમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અદાલતના ચોપદારે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે પોતાની આવી પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્વથા અલગ રાખેલી જગ્યાને આ રીતે દૂષિત કરીને કાયદાના ગૌરવનું કોઈને ખંડન કરવા દેવાની એ ચોપદારની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદશૂન્ય જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેની પહેલી પાયરીમાંથી જ હજુ પસાર થઈ રહ્યા હતા, તેમ જેમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉડાવવી અને મજા કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં, એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પછી આટલે લગે અંતરે આવી રહેલા આપણી આ વારની પેઢીના એમના વારસો સાથે સરખાવતાં પર્વદિનની ઉજવણીની બાબતમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા અત્યારના લોકો કરતાં તેઓ જરૂર ચડી જાય એવા હતા. તેમની પછી તરત જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જે પેઢી આવી, તે પ્યુરિટન આચારવિચારના સૌથી ઘેરા અને સૌથી સોગિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોગિયાપણાથી એટલું બધું ઝાંખું બનાવી દીધું હતું કે તે પછીનાં આટલાં બધાં વરસો પણ તેના એ અંશને ધોઈ નાખવાને સમર્થ બન્યાં નથી. જીવનના ઉલ્લાસની જે કલા આપણે એ રીતે ભૂલી ગયા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

બજારમાં એકઠી થએલી જનતાનું ચિત્ર એકંદરે જોકે ઇંગ્લંડમાંથી અહીં આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સાંમળું, ને સોગિયું હતું, છતાં અમુક પ્રકારના વર્ણવૈવિધ્યથી એ ઘેરો સોગિયો દેખાવ કંઈક મોળો પણ પડતો હતો. દાખલા તરીકે એક બાજૂએ રેડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના ચામડાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના ભરતકામવાળા વાઘા પહેરીને, તેની ઉપર કોડીના હારડાઓના કમરબંધ બાંધી દઈને, અને લાલ પીળી માટી તથા પીંછાનો જંગલી શણગાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીર કામઠાં અને ભાલાં પકડીને પ્યુરિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે એવા અચળ ગંભીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક બાજૂએ ઊભી હતી અને આ બધા અનાર્ય લોકોનો દેખાવ જોકે જંગલી હતો, છતાં એ સમસ્ત દૃશ્યની અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાવ કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવના માનનો દાવો તો એક ખારવાઓની ટોળી વધુ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતી—સ્પેનિશ મહાસાગરમાંથી આવેલ વહાણ પરના ખલાસીવર્ગમાંથી કેટલાક માણસો આ પર્વદિનની શોભા અને રમતગમતો જોવા આવેલા હતા તેઓ એ માનનો દાવો વિશેષ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતા. એ લોકો કરડા અણઘડ જંગલી દેખાવના સાહસિકો હતા, એમના ચહેરા સૂર્યના તાપમાં ઘણો વખત રહેવાથી કાળા પડી ગયા હતા, અને એમને મોટે મોટાં મોટાં દાઢાં વધ્યાં હતાં. તેમણે પગમાં ટૂંકા પહોળા લેંઘા ચઢેલાં હતાં. એ લેંઘા પર સોનાની ચીતરાવાળા કમરબંધો બાંધી દીધા, અને એ કમરબંધોમાં મોટા છરા તથા કેટલાકોએ તો તરવારો પણ લટકાવી હતી. તાડછાંની બનાવેલી પહોળી કિનારની ટોપીઓ નીચેથી એમની આંખો ચમકી રહી હતી. અને અત્યારે તો તેઓ મોજ કરતા અને રમતગમતો જોવાને ઊભા હતા એટલે લહેરમાં હતા છતાં આવી લહેરને વખતે પણ એ આંખમાં એક પ્રકારની હિંસક પ્રાણીના જેવી વિકરાળતા ચમકી રહી હતી. બીજા બધાને ભયંકર એવા આચરણના

નિયમોનો તેઓ કશા પણ ડર કે સંકોચ વગર, ખુલ્લે ખુલ્લો ભંગ કરતા હતાઃ સરકારી ચોપદારની દેખતાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા હતા,–જો બીજા કોઇ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તો એક ઘૂંટ દીઠ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડ્યો હોત;–અને પોતાનાં ગજવાંમાં રાખેલા શીશામાંથી મોજ આવે ત્યારે શરાબ ગટગટાવ્યે જતા હતા, તેમ મોં વકાસીને ઊભા રહેલા ટોળાને પણ એ શીશા તેઓ મોકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમત્તા કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઇ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિમત્તાને ગમે તેટલી કડક કહીએ તોપણ, દરિયાઈ સફરો ખેડનારા લોકોને કેવળ દરિયા કાંઠે જ જે ધીંગામસ્તી કે ઉચ્છ્રંખલપણું કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ જે કંઇ સાહસકર્મો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો ચાંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો દાખલા તરીકે આપણે વાત કરીએ છીએ તે જ વહાણના. ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઇ સૌથી દુષ્ટ નહોતા છતાં તેઓ સ્પેનના વેપારવણજમાં એવી લૂંટફાટ ચલાવી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કોઇ અદાલતમાં તો એમનાં ડોકાં નિઃશંક જોખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણા જમાનામાં સાગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ઊછળી રહ્યો હતો અને તેના ભરતી ઓટના પણ કશા નિયમો નહોતા; અથવા તેની દિશાઓ કોઇને પણ વશ હોય તો તે તે તોફાની પવનને જ વશ હતી, પણ માનવ નિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોયે પ્રયત્ન હજુ કર્યો નહોતો. એ દિવસોમાં તો આજે દરિયામાં ચાંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવતી કાલે પોતાનો એ ધંધો છોડી દઇ ભૂમિખંડ પર કોઇ મુલકમાં જઇને પ્રમાણિક ને ધર્મપરાયણ પુરુષ બની જતો. હતો; અરે એનો એ સાહસિક ખેપદા ધંધો પૂરજોશમાં ચાલુ હોય તે વખતે પણ તેની સાથે વેપારવણજ ચલાવવો અથવા અવારનવાર તેની સાથે ભાઇબંધી બાંધવી એમાં પણ કંઇ ગેર આબરૂ જેવું નહોતું ગણાતું. એટલે કાળ ડગલા, બેગ ચડાવેલા અક્કડ કોલર, અને ઊંચી ટોપીઓ પહેરીને ઊભેલા પ્યુરિટન વડેરાઓ આ દરિયાઇ ખારવાના શોરબકોર તથા જંગલી વર્તાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરુચિ વગર ખુશ બનીને સ્મિત કરતા નિરખી રહ્યા હતા, અને બુઝર્ગ વૈદ રોજર ચિલિંગવર્થ જેવો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક પણ બજારમાં આવીને એ ઘંઘરપદ પ્રમાણિકતાવાળા વહાણના કપ્તાન સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય ધરાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો તેથી કોઇને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઇએ તેની ટીકા ચર્ચા પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોશાકની બાબતમાં વહાણના આ નાયકના જેટલી દેખાવડી અને ભભકાદાર આકૃતિ બીજી એક પણ દેખાતી નહોતી. પોતાના કપડા પર તેણે પુષ્કળ રિબનો ધારણ કરી હતી, ટોપી પર સોનેરી લેસ લપેટ્યો હતો, અને વળી ચોમેર સોનાની સાંકળી લગાવી દઇ ઉપર કલગી રૂપે એક પીંછું ખોસ્યું હતું. તેણે પડખે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ઘા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓળ્યા હતા કે આ ઘા છુપાવવા કરતાં સૌને બતાવવાની એની વિશેષ આતુર ઇચ્છા હોય એમ દેખાઇ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાઇ સફરો કરવાને બદલે મોટે ભાગે જમીન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કોઇ ભૂમિવાસી પુરુષ આવો પોશાક પહેરવાની કે આવી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાની હિંમત ભાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાછો આવી મોજીલી રીતે ફરે ને તો એનું જ કામ. બાકી બીજો કોઇ હોય તો તો એને ન્યાયાધીશ સમક્ષ ખડો કરી દીધો હોય, અને કદાચ દંડ કે કેદની સજા પણ ભોગવવી પડી હોય, અથવા કદાચ હેડબેડીમાં ઘાલીને જાહેર જગાએ તેનો ફજેતો થયો હોય. પણ આ વહાણવટીના સંબંધમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આખું બધું વર્તન, માછલીના ચમકતા ભીંગડાના જેવું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાત્વિક અંગ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વૈદ પાસેથી છૂટો પડ્યા પછી એ વહાણનો નાયક કંઇ પણ ઉદ્દેશ વગર બજારમાં આમતેમ રખડ્યો. આખરે એમ ફરતાં ફરતાં એક જગાએ હેસ્ટર પ્રાઇન

રમતગમતો ઈંગ્લંડના મેળાઓમાં તેમ ગામડાંઓનાં પાદરે જોઈ હતી અને જેમાં જાતે ભાગ પણ લીધો હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ અહીંના લોકોની હિંમત ને મર્દાનગી જાળવી રાખવાને માટે જીવન્ત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બજારમાં અહીં તહીં કાર્નવોલ અને ડેવનશાયરની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિકાઓને અનુસરતી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી જોઈ શકાતી હતી; એક ખૂણામાં લાકડીની મૈત્રીભરી પટાબાજી ખેલાઈ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠોમાં ક્યારના નામાંકિત થઈ ચૂકેલા પેલા ફ્રેન્ચોના માચડા પર યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ એવા બે પુરુષો ઢાલ તલવાર લઈને તેની પટાબાજીનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોકસમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અદાલતના ચોપદારે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે પોતાની આવી પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્વથા અલગ રાખેલી જગાને આ રીતે દૂષિત કરીને કાયદાના ગૌરવનું કોઈને ખંડન કરવા દેવાની એ ચોપદારની બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદશૂન્ય જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેની પહેલી પાયરીમાંથી જ હજુ પસાર થઈ રહ્યા હતા, તેમ જેમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉડાવવી અને મજા કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં. એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પછી આટલે લગી અંતરે આવી રહેલા આપણી અત્યારની પેઢીના એમના વારસો સાથે સરખાવતાં પર્વદિનની ઊજવણીની બાબતમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા અત્યારના લોકો કરતાં તેઓ જરૂર ચડી જાય એવા હતા. તેમની પછી તરત જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જે પેઢી આવી, તે પ્યુરિટન આચારવિચારના સૌથી ઘેરા અને સૌથી સોગિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોગિયાપણાથી એટલું બધું સામટું
…ી દીધું હતું કે તે પછીનાં આટલાં બધાં વરસો

પણ તેના એ અંશને ભૂંસી નાખવાને સમર્થ બન્યાં નથી. જીવનના ઉલ્લાસની જે કલા આપણે એ રીતે ભૂલી ગયા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

બજારમાં એકઠી થયેલી જનતાનું ચિત્ર એકંદરે જોકે ઇંગ્લંડમાંથી અહીં આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સાંમળું, ને સોગિયું હતું, છતાં અમુક પ્રકારના વર્ણવૈવિધ્યથી એ ઘેરો સોગિયો દેખાવ કંઈક મોળો પણ પડતો હતો. દાખલા તરીકે એક બાજુએ રેડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના ચામડાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના ભરતકામવાળા વાઘા પહેરીને, તેની ઉપર કોડીના હારડાઓના કમરબંધ બાંધી દઈને, અને લાલ પીળી માટી તથા પીંછાનો જંગલી શણગાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીરકામઠાં અને ભાલાં પકડીને પ્યુરિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે એવો અચળ ગંભીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક બાજુએ ઊભી હતી અને આ બધા અનાર્ય લોકોનો દેખાવ જોકે જંગલી હતો, છતાં એ સમસ્ત દશ્યની અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાવ કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવના માનનો દાવો તો એક ખારવાઓની ટોળી વધુ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતી—સ્પેનિશ મહાસાગરમાંથી આવેલ વહાણ પરના ખલાસીઓમાંથી કેટલાક માણસો આ વરણીદિનની શોભા અને રમતગમતો જોવા આવેલા હતા તેઓ એ માનનો દાવો વિશેષ હક્કપૂર્વક કરી શકે એમ હતા. એ લોકો કરડા અણઘડ જંગલી દેખાવના મરજીવા સાહસિકો હતા, એમના ચહેરા સૂર્યના તાપમાં ઘણો વખત રહેવાથી કાળા પડી ગયા હતા, અને એમને મોટાં મોટાં દાઢાં વધ્યાં હતાં. તેમણે પગમાં ટૂંકા પહોળા લેંઘા પહેર્યા હતા. એ લેંઘા પર સોનાની ચીપવાળા કમરબંધો બાંધી દીધા, અને એ કમરબંધોમાં મોટા છરા તથા કેટલાકોએ તો તરવારો પણ લટકાવી હતી. તાડછાંની બનાવેલી પહોળી કિનારની ટોપીઓ નીચેથી એમની આંખો ચમકી રહી હતી. અને અત્યારે તો તેઓ મોજ કરવા અને રમતગમતો જોવાને ઊભા હતા એટલે લહેરમાં હતા છતાં આવી લહેરને વખતે પણ એ આંખમાં એક પ્રકારની હિંસક પ્રાણીના જેવી વિકરાળતા ચમકી રહી હતી. બીજા બધાને જંગલનાં એવા આચરણનાં

નિયમોનો તેઓ કશા પણ ડર કે સંકોચ વગર, ખુલ્લે-ખુલ્લો ભંગ કરતા હતા: સરકારી ચોપદારની દેખતાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા હતા,–જોકે બીજા કોઈ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તો એક ઘૂંટ દીઠ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડ્યો હોત;–અને પોતાનાં ગજવાંમાં રાખેલા સીસામાંથી મોજ આવે ત્યારે શરાબ ગટગટાવ્યે જતા હતા, તેમ મોં વકાસીને ઊભા રહેલા ટોળાને પણ એ શીશા તેઓ મોકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમત્તા કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિમત્તાને ગમે તેટલી કડક કહીએ તોપણ, દરિયાઈ સફરો ખેડનારા લોકોને કેવળ દરિયા કાંઠે જ જે ધીંગામસ્તી કે ઉલ્લમટાઉપણું કરવું હોય ને કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ જે કંઈ સાહસ-કર્મો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો ચાંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો દાખલા તરીકે, આપણે વાત કરીએ છીએ તે જ વહાણના ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઈ સૌથી દુષ્ટ નહોતા છતાં તેઓ સ્પેનના વેપારવણજમાં એવી લૂંટફાટ ચલાવી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કોઈ અદાલતમાં તો એમના ડોકાં નિઃશંક જોખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણા જમાનામાં સાગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ઊછળી રહ્યો હતો અને તેના ભરતી ઓટના પણ કશા નિયમો નહોતા; અથવા તેની દિશાઓ કોઈને પણ વશ હોય તો તે તે કાની પવનને જ વશ હતી, પણ માનવ નિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોયે પ્રયત્ન હજુ કર્યો નહોતો. એ દિવસોમાં તો આજે દરિયામાં ચાંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવતી કાલે પોતાનો એ ધંધો છોડી દઈ ભૂમિખંડ પર કોઈ મુલકમાં વસીને પ્રમાણિક ને ધર્મ-પરાયણ પુરુષ બની જતો હતો; અને એનો એ સાહસિક બેપરવા ધંધો પૂરજોસમાં ચાલુ હોય તે વખતે પણ તેની સાથે વેપારવણજ ચલાવવો અથવા અવારનવાર તેની સાથે ભાઈબંધી બાંધવી એમાં પણ કંઈ ગેર આબરૂ જેવું નહોતું ગણાતું. એટલે કાળા ડગલા, પીળ ચડાવેલા અક્કડ કોલર, અને ઊંચી ટોપીઓ પહેરીને ઊભેલા પ્યુરિટન વડેરાઓ આ દરિયાઈ કાફલાના શોર-બકોર તથા જંગલી વર્તાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરુચિ વગર ખુશ બનીને સ્મિત કરતા નિરખી રહ્યા હતા, અને બુઝર્ગ વૈદ રોજર ચિલિંગવર્થ જેવો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક પણ બજારમાં આવીને એ શંકાસ્પદ પ્રમાણિકતાવાળા વહાણના ઉપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય ધરાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો તેથી કોઈને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઈએ તેની ટીકા ચર્ચા પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોશાકની બાબતમાં વહાણના આ નાયકના જેટલી દેખાવડી અને ભભકાદાર આકૃતિ બીજી એક પણ દેખાતી નહોતી. પોતાના કપડાં પર તેણે પુષ્કળ રિબનો ધારણ કરી હતી, ટોપી પર સોનેરી લેસ લપેટેલો હતો, અને વળી ચોમેર સોનાની સાંકળી લગાવી હતી ઉપર કલગી રૂપે એક પીંછું ખોસ્યું હતું. તેણે પડખે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરવારનો એક ઘા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓળ્યા હતા કે આ ઘા છુપાવવા કરતાં સૌને બતાવવાની એની વિશેષ આતુર ઇચ્છા હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાઈ સફરો કરવાને બદલે મોટે ભાગે જમીન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કોઈ ભૂમિવાસી પુરુષ આવો પોશાક પહેરવાની કે આવી મુખમુદ્રા ધારણ કરવાની હિંમત ભાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાછો આવી મોજીલી રીતે ફરે તે તો એનું જ કામ. બાકી બીજો કોઈ હોય તો તો એને ન્યાયાધીશ સમક્ષ ખડો કરી દીધો હોય, અને કદાચ દંડ કે કેદની સજા પણ ભોગવવી પડી હોય, અથવા કદાચ હેડબેડીમાં ઘાલીને જાહેર જમાએ તેનો ફજેતો થયો હોય. પણ આ વહાણવટીના સંબંધમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આવું બધું વર્તન, માછલીના ચમકતા ભીંગડાના જેવું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાત્ત્વિક અંગ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વૈદ પાસેથી છૂટો પડ્યા પછી એ વહાણનો નાયક કંઈ પણ ઉદ્દેશ વગર બજારમાં આમતેમ રખડ્યો. આખરે એમ ફરતાં ફરતાં એક જગ્યાએ હેસ્ટર પ્રાઇન

કિનારા પર પગલું નાખનારો અંગ્રેજ રાજા, અમીર ઉમરાવો, અને બીજી સઘળી ભપકેદાર પદવીઓ કે સ્થાનોને તો પાછળ ઇંગ્લંડમાં મૂકીને આંહીં આવનો હતો, અને તેની પૂજ્યભાવની વૃત્તિ તો પહેલાં જેટલી જ પ્રબળ રહેતી, એટલે પછી એ નવો વસાહતી પોતાનો એ પૂજ્યભાવ વૃદ્ધજનોના સફેદ વાળ અને માનપ્રેરક કપાળ પ્રત્યે, અનેક કસોટીઓમાં કુંદનરૂપ નીવડેલી પ્રમાણિકતા પ્રત્યે, સંગીન ડહાપણ અને કડવા અનુભવ પ્રત્યે, એમ આગ્રહપૂર્વક કે પ્રતિષ્ઠિત એવા નામે સામાન્ય રીતે ઓળખાતી અને ટકાઉપણાને દીર્ઘજીવનની છાપ પાડતી એવી ગંભીર ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દર્શાવતો. એટલે જ આપણા પ્રારંભકાળના રાજ્યતંત્રીઓ—એન્ડીકોટ, એન્ડીકોટ, ડડલિ, બેલિંગહામ, વગેરે, લોકોએ પોતાની પ્રથમાવસ્થામાં પસંદ કરેલા એ બધા રાજ્યતંત્રીઓ—બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા પુરુષો હોય એવું નથી લાગતું. પણ બુદ્ધિની ચપળતાને બદલે ગંભીર ઠાવકાપણું ને મર્યાદાશીલતાથી તરી આવતા પુરુષો હોય એવું લાગે છે. એ બધામાં હિંમત અને સ્વાશ્રયવૃત્તિ રહેલી હતી, અને મુશ્કેલી કે આફતને સમયે તેઓ રાજ્યતંત્રના રક્ષણના અર્થે તોફાની સમુદ્ર-ભરતી સામે ઊભી રહેલી ખડકમાળાની જેટલી હદનાથી અડગ ઊભા રહેતા હતા. એમના જે ચારિત્ર્યગુણો આંહીં ગણાવ્યા તે આ નવી વસાહતના ન્યાયાધિકારીઓની ચોરસ મુખાકૃતિ તથા કદાવર શરીરબંધારણમાં સારી રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યા હતા. કેવળ શોધ પડે એવું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ જ લઈએ તો આંહીં અમેરિકાના આ સાચા પ્રજાતંત્રના આ સઘળા પ્રમુખજનોને આપણી જન્મભૂમિ ઇંગ્લંડ પોતાની ઉમરાવસભામાં સ્વીકારે અથવા તો શહેનશાહના પ્રધાનમંડળમાં નિમે તો એમાં ઝાઝું ઠરડાઈ જવું પડે એવું હતું નહોતું.

આ ન્યાયાધિકારીઓ પછી પેલો જુવાન અને નામાંકિત પાદરી, જેના મુખેથી આજનું વાર્ષિક ધર્મપ્રવચન સાંભળવાની સૌ વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં એવો એ જુવાન ધર્મગુરુ આવ્યો. એ જમાનામાં રાજકીય જીવન કરતાં પણ વિશેષ બુદ્ધિબળને અવકાશ હોય કોઈ ધંધો હોય તો તે આ ધર્મગુરુનો જ હતો, કેમકે બીજા ઉચ્ચતર પ્રકારના પ્રેરક હેતુ-બાજુએ રાખીએ તોપણ, એ જમાનામાં ધર્મગુરુઓને લગભગ પૂજા કરી શકાય એવું બહુમાન સમાજ તરફથી મળતું હતું, તેથી ભારેમાં ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષોને પણ એ સેવા સ્વીકારવાનું મન થાય એવું હતું. ઇન્ક્રીઝ માથરે બતાવ્યું છે તેમ સફળ ધર્મગુરુ તો રાજકીય સત્તા પણ હાથ કરી શકે એવું હતું.

અત્યારે પાદરીને જોનારાઓ કહેતા હતા કે; મિ. ડિમ્સડેલે આંહીં ન્યૂ ઇંગ્લંડના કાંઠા પર પગ મૂક્યો ત્યારથી આજના સરઘસના દિવસ સુધીમાં આજના જેટલું જોમ એની ગતિ અને રીતભાતમાં કદી પણ જોવામાં આવેલું નહોતું. અન્ય પ્રસંગે જે શિથિલતા તેનાં પગલામાં જોવામાં આવતી તે અત્યારે સરઘસમાં ચાલતી વખતે તેનામાં નહોતી; તેનું શરીર પણ અગાઉની પેઠે વાંકું વળી ગયેલું નહોતું, પણ સીધું ટટ્ટાર રાખીને તે અત્યારે ચાલતો હતો, અને તેનો હાથ પણ રોજની પેઠે પોતાની છાતી પર અત્યારે તેણે રાખ્યો નહોતો. છતાં આ પાદરીનું જો બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેનામાં અત્યારે જે જોમ જોવામાં આવતું હતું તે શારીરિક જોમ નહોતું. એ જોમ કદાચ આધ્યાત્મિક હોય અને સ્વર્ગીય ફિરસ્તાઓએ એનો સંચાર તેની કાયામાં કદાચ કરેલો હોય. એ જોમ કદાચ ગંભીર અને દીર્ઘ ચિંતનની ભઠ્ઠીમાં જ તૈયાર થઈ શકે એવી પ્રબળ પૌષ્ટિક તત્ત્વો ધરાવનારી દવાં લેવાને પરિણામે ઊપજેલો તનમનાટ ને થનગનાટ પણ હોય. અથવા જેનાં અહિંસનો આકાશ ભણી સંચરી રહ્યાં હતાં એવું હૃદયગામી અને ઉદાત્ત સંગીત—બુલંદ અને વેધક સૂરોથી વાતાવરણને ગજાવી મૂકતું ઉદાત્ત સંગીત-સાંભળવાથી તેનું સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ અંતર પુલકિત થયું હોય તેને પરિણામ તેનામાં આવું અપૂર્વ જોમ કદાચ આવ્યું હોય. પણ છતાં તેની દૃષ્ટિ એવી વિચારશૂન્ય ને એકાગ્ર દેખાતી હતી કે મિ. ડિમ્સડેલ આ સંગીત સાંભળતો હતો કે કેમ એ જ સવાલ ઊભો થાય એવું હતું. તેનું શરીર તો અલબત ત્યાં જ હતું અને અપૂર્વ જોમથી અત્યારે સરઘસમાં આગે કૂચ કરી રહ્યું હતું, પણ તેનું મન ક્યાં હતું? એનું મન તો અત્યારે આ સ્થળથી દૂર દૂર પોતાના એકાન્તિક પ્રદેશમાં વિહરી રહ્યું હતું અને અલ્પકાળમાં જ તેના મુખમાંથી જે વિચારોમાં વહેંચાતી હતી તેના બદલે ગોઠવવામાં-

અસાધારણ બળપૂર્વક મજબૂત બની ગયું હતું. એટલે અત્યારે તે પોતાની આસપાસનું કશુંય દેખતો નહોતો, કશુંય સાંભળતો નહતો, અને કશુંય સમજતો નહોતો. અત્યારે તો કેવળ એનું આત્મતત્ત્વ જ તેની નિર્બળ કાયાને ઉપાડી રહ્યું હતું; ને એ સ્થૂળ કાયાને પોતાના જેવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપી રહ્યું હતું. અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવનારા માણસો જ્યારે વિહ્વળ કે રોગિષ્ઠ બની જાય છે ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત કોઈ મહા બળવાન પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય એમનામાં આવી જાય છે, એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલાય દહાડા ચાલે એટલું બધું પોતાનું જીવનબળ વાપરી નાખે છે, અને તેને પરિણામે તે પછીના એટલાજ દિવસો પાછા ચેતનશૂન્ય જેવા બની જાય છે.

હેસ્ટર પ્રાઇન અત્યારે પાદરીને એકીટશે જોઈ રહી હતી, પણ તેને જોતાં જોતાં એના ચિત્તમાં વિષાદભાવ જામી ગયો અને એ વિષાદભાવ શાથી થયો તેનું કારણ પણ કંઈ એ સમજી શકી નહિ.–પછી એ પાદરી અત્યારે પોતાના જીવનવર્તુલથી અત્યંત વિદૂર દેખાતો હતો અને પોતાની પહોંચની બહાર હતો એ કારણે આ વિષાદ એને થયો હોય તો કોણ જાણે. એણે પરસ્પર પરિચય-સૂચક દૃષ્ટિવિનિમય કંઈ નહિ તો એકવાર તો પાદરી સાથે પોતાને અત્યારે થશે એવી આશા રાખી હતી. અત્યારે એને પેલું ધૂંધળું જંગલ, તેની નાનકડી એકાન્ત ખીણ, તેમાંનું લીલવાળું ઝાડનું ઠૂંઠું, અને તે ઠૂંઠાની પડખે બેસીને ઝરાના ગમગીનીભર્યા ગણગણાટ ભેગો પોતાનો અવાજ મેળવીને જે શોક ને રાગાવેશ ભરી વાતો પોતે બન્નેએ એક બીજાના હાથમાં હાથ મિલાવીને કરેલી અને જે પ્રેમ ને દુઃખનો સહાનુભવ કરેલો તે બધું, અત્યારે એને યાદ આવ્યું. એ વખતે કેટલી નિકટ પિછાન બન્ને એક બીજાની કરી શકેલાં! એ વખતે ત્યાં વાતો કરતાં હતાં તે શું આ જ પુરુષ હતો? અત્યારે તો એ તેને પૂરો ઓળખી યે શકતી ન હોતી!' કેમકે અત્યારે તે રૂઆબદાર અને માનનીય ધર્મગુરુઓના સાથમાં, જાણે સમૃદ્ધ સંગીતના વાઘામાં લપેટાઈ ગયો હોય એવી રીતે, એની પડખે થઈને સરઘસમાં અભિમાનપૂર્વક ચાલતો હતો, અને તેની સાંસારિક પદવી એટલી ઊંચી હતી, તેમ વળી તેના વિચારો પોતાના જ્ઞાનપ્રદેશથી એટલા વિદૂર હતા કે અત્યારે તે એને અપ્રાપ્ય અને અસ્પૃશ્ય લાગતો હતો, એટલે અત્યારે એને થયું કે પેલી બધી તો પોતાની ભ્રમણા જ હોવી જોઈએ, અને એ બધું ચિત્ર જો કે પોતાની ચક્ષુ સમક્ષ એ અત્યારે પણ તાદૃશ સ્વરૂપમાં જોઈ શકતી હતી, છતાં અત્યારે એને લાગ્યું કે એ પાદરી અને પોતાની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. અને આવો વિચાર આવવાની સાથે એનો આત્મા વિષાદથી છવાઈ ગયો, અને હેસ્ટરમાં સ્ત્રીપ્રકૃતિને સહજ એવી સંકુચિતતા અને ઇર્ષ્યાવૃત્તિ એટલી હતી કે જે વખતે પોતે અંધારામાં આવર્તાં મારી રહી હતી, અને પોતાના નિર્બળતાથી શીતલ બની ગએલા હાથ પસારી પસારીને તેને ઢૂંઢતાં છતાં તેનો પત્તો ન મળે એવી રીતે પોતાના ઉભયસાધારણ જગતમાંથી તેને ચાલ્યો ગએલો જોઈને, અને તે પણ પોતાના ભાવિના ભણકારા પ્રતિ પળે વધુ ને વધુ નજીક વાગી રહ્યા હતા એવે વખતે પોતાનાથી તેને આમ વિદૂર બની ગએલો જોઈને, એને એટલી બધી દાઝ ચડી કે તેનો આ ગુનો માફ કરવાની સઘળી શક્તિ એનામાંથી ચાલી ગઈ.

પર્લ પણ ગમે તો પોતાની માતાના અંતરમાં ચાલી રહેલા આ બધા વિચારો સમજી શકી હોય અને તેથી એ વિચારોને અનુરૂપ વર્તન જાતે દાખવતી હોય, અથવા તો પછી એ પાદરીની આસપાસ અત્યારે જે વિદૂરતા અને અસ્પર્શતાનું વાતાવરણ રચાઈ ગયું હતું તે સ્વયમેવ અનુભવી શકતી હોય તેથી, એમ ગમે તે કારણે, સરઘસ તેની આગળ થઈને પસાર થયું ત્યારે એ બાળકી અસ્વસ્થ બની ગઈ, અને ઊડવાની તૈયારી કરતા પક્ષીની પેઠે ફફડવા લાગી. એ આખું સરઘસ ચાલ્યું ગયું એટલે તેણે હેસ્ટરના મોં સામે નજર કરી.

'બા,' તે બોલી, 'પેલા ઝરાં પાસે મને બથી ભરી હતી એ જ આ પાદરી?'

'ચૂપ, બેટા પર્લ!' તેની માએ ધીરેથા કહ્યું, 'જંગલમાં જે થાય તેની વાત અહીં બજારમાં આપણાથી ન કરાય.'

'અત્યારે તો એ એટલો બધો જુદો ને અતડો લાગ્યો,' છોકરીએ આગળ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'કે આ એ જ પાદરી હશે એમ મને તો ખાતરી યે ન થઈ. નહિ તો અત્યારે હું એની કને દોડી જાત, અને

માનવજાતિનો નિઃશબ્દ ઊંકારો કે તીણી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી. કોઈ કોઈ વાર તો, શૂન્ય નિઃસ્તબ્ધ શાન્તની વચ્ચે, કારુણ્યનો ઊંડો ધ્વનિ જ કેવળ સંભળાતો હતો, તેમ કોઈ વાર તે વળી પૂરો કાને નહોતો આવતો. પણ પાદરીનો અવાજ ધીરો શાન્ત મટીને ઊંચો ને પ્રભાવશાળી બનતો હતો એ પળે પણ—અદમ્ય જોમથી જ્યારે એ આગળ ને આગળ ધસી રહ્યો હતો ત્યારે પણ—વિશાળતા અને સચોટતામાં એ જ્યારે ખૂબ વધીને ટોચે પહોંચતો હતો, આખા દેવળને મથોમથ ભરી દઈને તેમાંથી ઊભરાઈ જઈ બહારના ખુલ્લા વાતાવરણમાં જ્યારે છલકાઈ જતો હતો ત્યારે પણ—જો કોઈ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલ હોય તો તેમાં એ એનો એ વેદનાનો સૂર જ સાંભળે એમ હતું. એ વેદના તે શાની હતી? એ વેદના તે દુઃખથી દબાઈ ગયેલા, કદાચ પાપી પણ ખરા, એવા એક માનવહૃદયની વેદના હતી, અને એ માનવહૃદય, પોતાના એ દુઃખ કે પાપની ગુપ્ત વાત માનવજાતિના મહાહૃદયને કહેતું હોય, ને પ્રત્યેક પળે—પ્રત્યેક પદે—તેની સહાનુભૂતિ કે ક્ષમાની યાચના કરી રહેલું હોય—અને એ યાચના જરાપણ નિષ્ફળ ન જતી હોય, એવી અસર પાદરીનો આ અવાજ એ વખતે કરી રહ્યો હતો. પાદરીના પ્રવચનને સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી ને અસરકારક બનાવનારી કોઈ વસ્તુ હોય તો તેઓમાંનો આ ધીમે અવાજે બોલાતો ભાગ જ હતો.

આ બધો વખત હેસ્ટર પ્રિન માંચડાનાં પગથિયાં આગળ પૂતળાના જેવી નિઃસ્તબ્ધ બનીને ઊભી રહી. આ પાદરીના અવાજે અત્યારે એને અહીં ન જકડી રાખી હોત તોપણ, પોતાની ફજેતીની પ્રથમ પળ આ સ્થળેથી શરૂ થએલી એ કારણે પણ આ સ્થળે એનું અનિવાર્ય આકર્ષણ કરેલ હોત એ ચોક્કસ. એના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે કંઈક થયા કરતું હતું—એ કંઈક એવું અસ્પષ્ટ હતું કે તેને વિચારનું નામ તો ન આપી શકાય, છતાં એના મન પર જબ્બર બોજારૂપ લાગે એવું કંઈક એના અંતરમાં સદાયે થયા કરતું હતું—કે પોતાનું સમગ્ર જીવન, આગળનું તેમ પાછળનું એમ ઉભય પ્રકારનું પોતાનું સમગ્ર જીવન, એને એક સૂત્રે સાંકળી લેતા કોઈ પદાર્થની પેઠે આ સ્થળની સાથે સંકળાઈ રહ્યું હતું.

દરમિયાન પર્લ પોતાની માનું પડખું મૂકીને બજારમાં સ્વેચ્છાનુસાર રમવા લાગી હતી. ત્યાંના ગંભીર સ્વભાવના સોગિયા ટોળાને, કોઈ ધારદાર ઘેરા વૃક્ષની ધૂંધળી આછા પ્રકાશવાળી પર્ણઘટામાં અડધું ઢંકાઈ જતું અને અડધું દેખાતું એવું કોઈ ચમકદાર પીંછાવાળું પક્ષી, તેની એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર કૂદકા મારીને, એ આખા સોગિયા વૃક્ષને જેમ રમણીય બનાવી દે તેવી રીતે, આ નાનકડી બાળાની તરંગી અને ચમકદાર રમતો તથા ચેષ્ટાઓ, પ્રસન્ન બનાવતી હતી. તેની ચેષ્ટાઓ આરોહ અવરોહવાળી અને છતાં ઘણીવાર તે તીવ્ર અને અનિયમિત હતી. તેની એ ચેષ્ટાઓ પોતાના અંતરના ચાંચલ્યમય ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરતી હતી. આજે તેની માતા બહુ સ્વસ્થ નહોતી એ કારણે એના વિરોધરૂપે આ ઉલ્લાસભાવ જાણે આજે તેનામાં બેવડો પ્રબળ બન્યો હતો. પોતાની સદા પ્રવૃત્તિમાન અને ફર્યા કરતી એવી કૌતુકવૃત્તિને જાગૃત કરે એવું કંઈક પણ જોતી કે તરત જ પર્લ ત્યાં દોડી જતી હતી, અને એ મનુષ્ય કે પદાર્થ જાણે તેની પોતાની જ મિલકત હોય એમ પોતાની મરજીમાં આવે તેટલી ઘડી તેને પોતાના હાથમાં પકડી રાખતી હતી. પણ એ મનુષ્ય કે પદાર્થ આ રીતે તેને વશ થયો હતો તેના બદલામાં તે એ મનુષ્ય કે પદાર્થને પોતાના ચિત્ત પર એક વખત પણ સ્વામીત્વ ભોગવવા દેતી નહોતી—પોતાનું ચિત્ત આટલી ઘડી સુધી એ મનુષ્યો કે પદાર્થ પર ચોંટાડી રાખતી ન હોતી. બજારમાં એકઠા થએલાં પ્યૂરિટન લોકો તેની આ બધી ચેષ્ટાઓને જોઈ રહ્યા અને એ ચેષ્ટાઓ જોતાં જોતાં તેઓ સ્મિત કરતાં હતાં, છતાં આ બાળકીની નાનકડી કાયામાં વ્યક્ત થતા સૌન્દર્યની અવર્ણનીય મોહકતા તથા તેની ચેષ્ટાઓની વિચિત્રતા જોઈને એ કોઈ અસુરી બાળક છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર તેઓ રહેતાં નહોતાં. તે દોડતી દોડતી રેડ ઇન્ડિયન કને જઈ પહોંચતી હતી, અને તેની સામે ઊભી રહીને તેના મોં સામે તાકી રહેતી હતી. એટલે એ રેડ ઇન્ડિયનને થતું હતું કે પોતાના કરતાં પણ વિશેષ જંગલી સ્વભાવનું એ બાળક છે. ત્યાંથી સહજ, ધૃષ્ટતાથી, તેમ સાથે વળી એટલા જ લાક્ષણિક મૌનપૂર્વક, ખારવાઓના ટોળાની અંદર ધસી-રેડ

ઇન્ડિયનો જેમ ભૂમિવાસી જંગલી પુરુષો હતા તેમ આ સમુદ્રવાસી શ્યામવર્ણા જંગલી પુરુષોના ટોળામાં પરી—એટલે આ પર્લ એ જાણે સમુદ્રના ફેનસંભૂતની જળપરી કર્ણીએ માનવ બાલિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને રાતને વખતે વહાણના અગ્ર ભાગ નીચે ચમકી રહેતો વડવાનલ એ જાણે એનો આત્મા હોય એવી રીતે એ ખારવાઓ તેના તરફ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાના ભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યા.

આ સમુદ્રપર્યટક પુરુષોમાંથી એક જણ—બીજો કોઈ નહિ પણ હેસ્ટર પ્રાઇન સાથે વાતે વળગ્યો હતો તે પેલો વહાણધણી—પર્લના સ્વરૂપથી એટલો બધો મુગ્ધ બની ગયો કે તેણે ચુંબન કરવા માટે તેને હાથમાં પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ છોકરીને પકડવી એ તો હવામાં મધુર અવાજે ગુંજતા પક્ષીને પકડવા જેવું અશક્ય લાગતાં તેણે પોતાની ટોપીની આસપાસ વીંટાયેલી સોનાની સાંકળી લીધી અને તે એ છોકરી ભણી ફેંકી. એટલે પર્લે તરત જ તે પોતાની ડોક ને કમરની આસપાસ વીંટી દીધી, અને એવા સુભગ કૌશલ્યથી વીંટી દીધી કે એકવાર ત્યાં જોયા પછી જોનારને તે એના શરીરના એક સાહજિક અંગ જેવી જ લાગે, અને એના વિનાની પર્લની કલ્પના કરવી પણ તેને અશક્ય લાગે.

'તારી મા તે પેલી હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ જ, ખરું ને?' એ વહાણવટીએ પૂછ્યું. 'તો મારો એક સંદેશો તેને પહોંચાડીશ?'

'એ સંદેશો મને ગમે એવો હશે તો પહોંચાડીશ.' પર્લે જવાબ આપ્યો.

'તો એને કહે,' પેલો બોલ્યો, 'કે હું પેલા સામળા ચહેરાના અને ખૂંધિયા ખભાવાળા બુઢ્ઢા વૈદને ફરીથી મળ્યો, તો તારી મા કહેતી હતી એ ગૃહસ્થ પોતાનો મિત્ર થાય છે તેથી આ વૈદ પોતે જ તેને વહાણમાં પોતાની સાથે લઈ આવવાનું માથે લે છે. એટલે તારી માએ હવે તમારા બે જણ સિવાય બીજા કોઈની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આટલું કહીશ તું એને, એસી ડાકણ છોકરી?'

'શ્રીમતી હિબિન્સ તો કહે છે કે મારા પિતા તો હવાઈ શહેનશાહ છે,' તોફાની સ્મિત કરીને પર્લ બોલી ઊઠી. 'એટલે તું મને આવાં ખરાબ નામે બોલાવીશ તો એ વાત હું એ શહેનશાહને કહી દઈશ, એટલે પછી એ તોફાન નેવાવાઝોડાથી તારા વહાણની પૂઠ પકડીને તેને હેરાન હેરાન કરી દેશે.'

પછી બજારમાં વાંકેચૂકે રસ્તે થઈને એ છોકરી તેની મા પાસે ગઈ, અને ત્યાં એ વહાણવટીનો સંદેશો તેને કહી સંભળાવ્યો. આ સાંભળીને જે પળે પોતાને અને પાદરીને માટે દુઃખની ભૂલભુલામણીમાંથી કોઈક રસ્તો નીકળ્યો લાગતો હતો તે જ પળે બરાબર પોતાનું દુર્ભાગ્ય આવી રીતે તેનો સામનો અને ભયંકર ચહેરો ક્રૂર સ્મિતપૂર્વક પોતાના એ રસ્તા પર દેખાડતું ઊભું જોઈને હેસ્ટરનો બળવાન, સ્વસ્થ, અને દૃઢ સહનશીલતાયુક્ત આત્મા લગભગ ડગી જઈને ઢળી પડ્યો.

વહાણવટીએ આપેલી ખાનગી બાતમીને લીધે આ રીતે એનું ચિત્ત ચિન્તાગ્રસ્ત બની ગયું હતું એ જ વખતે એની ધીરજની એક બીજી રીતે પણ કસોટી થઈ. આ વખતે આજુબાજુના ગામપ્રદેશમાંથી અનેક માણસો આંહીં શહેરમાં આવ્યા હતા. એમણે આ હિંગળોકિયા અક્ષરની વાત અનેક વાર સાંભળી હતી, સેંકડો ખોટી અને અતિશયોક્તિભરી અફવાઓથી એ વાતે એમના મનમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ છતાં એ અક્ષર એમણે નજરોનજર કદી પણ જોયો નહોતો. એટલે એ લોકો, દિલ બહેલાવવાની અને વિનોદ કરવાની બીજી બધી રીતો અને સાધનો અત્યાર સુધીમાં ખલાસ થઈ જતાં હવે હેસ્ટર પ્રાઇનની આસપાસ ટોળે મળ્યા, અને અનાડી ગમાર રોંચાઓના જેવી રીતે એને કૌતુકપૂર્વક નિરખવા લાગ્યા. એ લોકો આમ સંકોચરહિત બનેલા હોવા છતાં અમુક હાથના ઘેરાવાથી વિશેષ નજીક તો તેઓ હેસ્ટરની પાસે ન જઈ શક્યા. એટલે હેસ્ટરથી અમુક હાથને છેટે એ લોકો ઊભા રહ્યા. અને પેલી બેહૂદી સંજ્ઞામાંથી તિરસ્કારનો જે કેન્દ્રપ્રસારી બળપ્રવાહ વહેતો હતો તેનાથી હડસેલાઈને અમુક અંતરને છેટે તે સ્થળે એ લોકો જડાઈ રહ્યા. આ બધા પ્રેક્ષકોનું ધાડિયું જોઈને તથા હિંગળોકિયા અક્ષરની પાછળ રહેલો અર્થ જાણીને ખારવાઓની એક ટોળી પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેમના તડકામાં રહેવાથી કાળા થઈ ગયેલા તથા મરણિયા દેખાવના ચહેરા એ ટોળામાંથી બહાર કાઢીને એને જોવા લાગ્યા. આ ગોરાંગોનું આ પ્રકારનું નિષ્ઠુર

કુતૂહલ દેખીને રેડઇન્ડિયનોને પણ તેનો ચેપ લાગ્યો, અને ભભકદાર ભરતકામ વચ્ચે રાખેલી અક્ષરસંજ્ઞા ધારણ કરનારી વ્યક્તિ અવશ્ય આ લોકોમાં કોઇ ઉચ્ચ પદવી-ધારી વ્યક્તિ હશે એમ ધારીને હેસ્ટરની છાતીને સાપના જેવી શામળી આંખે એકીટશે જોઇ રહ્યા. આખરે, નગરવાસીઓ પણ, આ જૂના અને વાસી બની ગએલા વિષયનો એમનો રસ બીજાઓને એ બાબતમાં આનંદ લેતા જોઇને એમની દેખાદેખી અને ચેપથી ફરી વળી પછી માંદોમાંદો જાગી ઊઠતાં એ જગાએ પ્રયોજન વગર આમતેમ રખડવા લાગ્યા, અને પોતાને સુપરિચિત એવા આ કલંકસંજ્ઞાને 'અમે તો જાણીએ છીએ એ બધું' એવી જાતની વિજ્ઞાન સૂચવતી ઠંડી ઉદાસીન દૃષ્ટિ વડે, હેસ્ટર પ્રાયનને ઉપર ગણાવેલા બીજાં બધાં લોકો કરતાં કદાચ સૌથી વધારે પીડા આપવા લાગ્યા. આ ટોળામાં, પોતે સાત વરસ પર જેલના દરવાજાની બહાર આવેલી એ વખતે આધેડ ઉંમરની જે બાઇઓની એક મંડળી તેને નિરખવાને ત્યાં વાટ જોતી ઊભી હતી તેની તે જ બાઇઓને આંહીં પણ એણે જોઇ. એ બાઇઓમાં આંહીં એક જ જણી ખૂટતી હતી, તે એ બધાંમાં વયે સૌથી નાની અને જાતિએ સૌમાં અપવાદ રૂપે કોમળ અને અનુકંપાશીલ હૃદયની એવી પેલી જુવાન સ્ત્રી હતી. પણ એ જુવાન સ્ત્રી આ વચગાળામાં ગુજરી ગઇ હતી અને તેનું કફનવસ્ત્ર હેસ્ટરે પોતે તૈયાર કર્યું હતું. હેસ્ટર હવે આ બળીર દેવા સળગતા અક્ષરને ટૂંક મુદતમાં જ દૂર ફેંકી દેવાની હતી પણ ત્યાં આ અંતિમ પળે તો તે અક્ષર પ્રત્યે, પોતે તે ધારણ કરવા માંડ્યો તે પ્રથમ દિવસથી માંડીને તે આજની ઘડી સુધીમાં કદી પણ નહિ ખેંચાયેલું એટલું બધું ધ્યાન લોકોનું તેના તરફ આજે વિચિત્ર રીતે ખેંચાયું, અને એટલો અધિક ખળભળાટ તેણે આજે મચાવ્યો.

પોતાને વળગેલી સખત ક્રુરતાપૂર્વક અને ક્રૂરતાપૂર્વક જ્યાં પોતાને જડી રાખતી જણાતી હતી એવા એ લોકનિન્દા અને લોકકૌતુકના વિષયરૂપ બનેલા એ જાદુઇ વર્તુલમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે ઊભી હતી એ વખતે પેલો માનનીય પાદરી પોતાના પવિત્ર પ્રવચનપીઠ પર ઊભો રહી એ ઉચ્ચ સ્થાનેથી નીચી દૃષ્ટિ કરી પોતાના શ્રોતાસમાજને નિરખી રહ્યો હતો એ શ્રોતાસમાજ અત્યારે તેનું પ્રવચન સાંભળતાં સાંભળતાં સર્વથા તેને અધીન બની ગયો હતો. એક બાજૂએ એ સન્ત પુરુષ ધર્મમન્દિરમાં શ્રોતાઓના પ્રેમાદરનું પાત્ર બની સૌના હૃદયતારને ઝણઝણાવી રહ્યો હતો! તો બીજી બાજૂએ હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી આ પતિત સ્ત્રી બજાર વચ્ચે લોકોની નિન્દા અને કૌતુકનું પાત્ર બનીને લાચારી ભરી દશામાં ઊભી હતી! આ દશામાં આ બન્ને વચ્ચે આટલું મહદ અંતર હોવા છતાં એ બન્નેના દેહ પર એક જ કલંકસંજ્ઞા સળગી રહી હતી એવું અનુમાન કરવા જેટલો અવિનય તો કોણ જ બતાવી શકે! એવી અસભ્ય કલ્પના પણ કોને સૂઝે!

૨૩

હિંગળોકિયા અક્ષરનો રહસ્યસ્ફોટ

એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળી રહેલા શ્રોતાસમાજને મહાસાગરનાં ઊંડાણમાં મોજાંની પેઠે ઊંચે ને ઊંચે ઉપાડી જતો એવો પાદરીનો વક્તૃત્વછટાભર્યો બુલંદ અવાજ આખરે શાંત પડ્યો, દેવવાણી સાંભળ્યા પછી સઘળે પ્રસરી રહે એવી ગંભીર શાન્તિ પળવાર બધે પ્રસરી રહી. પછી, શ્રોતાઓ જાણે પોતાને અન્ય જનના માનસપ્રદેશમાં લઇ ગએલી પ્રબળ જાદુઇ શક્તિના પાશમાંથી મુક્ત થતા હોય અને, એ પરમાનસપ્રદેશમાં રહેલાં સઘળી અદ્ભુતતા અને ભીષણ ભાવ તેમના ચિત્તમાં હજુ સભર ભર્યાં હોય, એવી રીતે ગણગણાટ અને અનિયંત્રિત આવેશોદ્ગાર થવા લાગ્યો. અને ત્રીજી જ પળે એ સમૂહ દેવળના દરવાજામાંથી પસારાઇને બહાર નીકળવા લાગ્યો. હવે પ્રવચન પૂરું થયું હતું, એટલે એ પ્રવચન દ્વારા પાદરીએ જેને પોતાના જ્વલંત શબ્દોથી સળગતું અને પોતાના વિચારોના સૌરભથી મઘમઘતું બનાવી દીધેલું તે વાતાવરણ કરતાં પોતાની અમલ- સ્થૂલ પાર્થિવ મનોદશામાં હવે સૌ પાછા ફર્યા હતા તો તે મનોદશા અને તે પ્રકારના જીવનને નભાવી શકે એવા જુદી જ જાતના વાતાવરણની હવે તેમને જરૂર લાગી.

ખુલ્લા વાતાવરણમાં આવ્યા એટલે એમનો આનંદ હૃદયે મૌનની પાળો તોડી શબ્દોરૂપે ઊભરાવા લાગ્યો.

પાદરીનાં સ્તુતિવચનોથી એ આખી શેરી અને બજાર એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ગાજી ઊઠી. દરેક જણ સ્વાનુભવથી વધુ સારી રીતે સમજી શકતો હતો તેવો અભિપ્રાય આ પ્રવચન સંબંધી એકબીજાની આગળ વર્ણવી બતાવ્યા સિવાય આ શ્રોતાઓને ચેન પડ્યું નહિ. એ સૌના એકત્ર અભિપ્રાય મુજબ, પાદરીના આજના પ્રવચન જેવું શાણપણ ભર્યું, ઉદાત્ત, અને ઉન્નતભાવનામય પ્રવચન બીજા કોઈ પણ પુરુષે કદી પણ કર્યું નહોતું તેમ જ ઈશ્વરીપ્રેરણા આ પુરુષના મુખ વાટે જેટલી સ્પષ્ટરૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી તેટલી સ્પષ્ટરૂપમાં અન્ય કોઈ પણ મર્ત્ય પુરુષના મુખમાંથી કદીપણ વ્યક્ત થએલી નહિ. લોકો જાણે એ ઈશ્વરી પ્રેરણાને ઊર્ધ્વલોકમાંથી તેનામાં ઊતરતી, તેના સમગ્ર આત્માને વ્યાપ્ત અને સ્વાધીન કરી દેતી, પોતાની સમક્ષ જે લખેલું પ્રવચન પડ્યું હતું તેમાંથી તેને સતત રીતે બહાર લઈ જઈ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉપાડી જતી, અને તેના શ્રોતાઓની પેઠે તેને પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક લાગે એવા વિચારોથી ભરી દેતી નજરોનજર જોઈ શકતા હતા. તેના પ્રવચનનો વિષય, આંહીં અરણ્યપ્રદેશમાં આ ન્યૂ ઈંગ્લંડ રૂપી જે નવી વસાહત તેઓ સ્થાપી રહ્યા હતા તેને ખાસ લક્ષમાં રાખીને, માનવ સમાજો અને ઈશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ એ જણાતો હતો. અને પોતાના પ્રવચનના સમાપ્તિભાગ ભણી આવતાં, જાણે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતો હોય એવો ભાવ,—પ્રાચીન સમયના યાહુદી પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને આ જ વિષ્યકથન માટે પ્રેરતો હોય, પછી એ યાહુદી પયગંબરો અને તેની વચ્ચે એટલો ભેદ ખરો કે પેલા યાહુદી દ્રષ્ટાઓએ પોતાના દેશપર ઈશ્વરનાં શાપ વરસશે અને તેનું સત્યાનાશ જશે એવું ભવિષ્યકથન કરેલું, ત્યારે આ પુરુષ ઈશ્વરના આંહીં નવેસરથી એકઠાં થએલાં સંતાનોને માટે કોઈ ગૌરવશાળી અને તેજસ્વી ભાવિ નિર્માયું છે એવું ભવિષ્યકથન કરતો હતો, છતાં આટલો ભેદ બાદ કરીએ તો એ પ્રાચીન પયગંબરોના જેટલી જ અનિવાર્ય રીતે તેને પ્રેરી રહેલો ભાવ—તેનામાં વ્યાપી ગયો. પણ છતાં, એ સઘળા ભવિષ્યકથનની અંદર, એ સમસ્ત પ્રવચનની પણ અંદર, કારુણ્યનો એક પ્રકારનો ઊંડો ઘેરો, વિષાદભર્યો સૂર પણ જોવામાં આવતો હતો, અને એવા ઉલ્લાસપ્રેરક ભવિષ્યકથનની સાથે સાથે જ આવો વિષાદમય સૂર ભળેલો જોતાં એનો એક જ અર્થ થઈ શકે એમ હતો, અને તે એ કે આ પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો જોકે ભારે ઊજળું છે, પણ એ ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય જોવા પોતે લાંબો વખત આંહીં રહેવાનો નથી એમ એને લાગતું હતું. આ રીતે આંહીંથી અલ્પ સમયમાં જ ચાલ્યા જનારા પુરુષના જેવો સ્વાભાવિક વિષાદ તેના પ્રવચનમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. હા, જેના ઉપર સૌ એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યા હતા અને જે પોતે પણ તેમના સૌના પર એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો કે સ્વર્ગે જતી વખતે પણ નિસાસો નાખ્યા વગર આંહીંથી છૂટું પડવું તેને મુશ્કેલ લાગતું હતું એવા આ તેમના પાદરીને, પોતે અકાળે જ મૃત્યુ પામવાનો, અને આ સૌને રડતાં મૂકીને પોતે અલ્પ સમયમાં જ આંહીંથી ચાલ્યો જવાનો એવા ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. આ ધર્મગુરુના પ્રવચનનો જે અંતિમ અસરકારક ભાગ હતો તેમાં ખાસ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ આ જ હતું–પોતે હવે આ પૃથ્વી પર થોડી ઘડીનો જ મહેમાન છે એવું ભાન જ એ અંતિમ સચોટતા લાવનારું તત્ત્વ હતું. આજનું પ્રવચન તો જાણે કોઈ સ્વર્ગીય ફિરસ્તો આકાશમાં ઊડી રહ્યો હોય, અને એના ઊંચે ઊડતાં ઊડતાં પળવાર તેણે આ સૌ લોકો પર પોતાની તેજસ્વી પાંખો ફફડાવી એથી સાથે તેજ અને છાયા–ઉલ્લાસ અને માયા–બન્નેનું અદ્ભુત વાતાવરણ રચી તેમના પર સુવર્ણમય સત્યોની વૃષ્ટિ કરી હોય એવું લાગતું હતું.

આ રીતે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેલના જીવનમાં આજે એવો અવસર આવ્યો હતો–અને આવા અવસર સંસારમાં ઘણાખરા માણસોના જીવનમાં આવે છે, જોકે આવે છે તે પળે એમને તેનું ભાન હોતું નથી, અને એ અવસર વીતી ગયા પછી ઘણે દૂરથી પોતાના સમગ્ર જીવનનું સિંહાવલોકન કરે ત્યારે જ એમને એ વાતની ખબર પડે છે–કે જે અત્યાર સુધીમાં એના જીવનમાં આવી ગએલ તેમ હવે પછી આવવાના એવા સઘળા કરતાં વિશેષ યશસ્વી અને વિશેષ ગૌરવપૂર્ણ હતો. એ જમાનામાં મૂળ તો ધર્મગુરુનો વ્યવસાય જ બહુ

પવિત્ર ગણાતો હતો, અને સમાજમાં તેનું સ્થાન જ અતિ ઉચ્ચ મનાતું હતું, તેમાં આ ક્ષણે તો ન્યૂ ઇંગ્લંડના એ પ્રારંભિકોમાં અસાધારણ બુદ્ધિબળ, સમૃદ્ધ વિદ્વત્તા, અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા એ બધી વસ્તુઓ કોઈ પણ ધર્મગુરુને જે સૌથી વિશેષ ગૌરવાસ્પદ ઉન્નત સ્થાને બેસાડી શકે, તેવા ઉન્નત સ્થાને અત્યારે તે ઊભો હતો. પોતાના વરણીપ્રવચનની સમાપ્તિ વખતે વ્યાખ્યાનપીઠના અગ્રભાગ પર આવીને પાદરીએ એ સમાપ્તિસૂચક નમન કર્યું, ત્યારે લોકહૃદયમાં તેમ સમાજમાં તેનું સ્થાન આટલું બધું ઊંચું હતું. ત્યારે એ જ વખતે પેલી હેસ્ટર પ્રાઇન બીચારી ફજેતીના માંચડા આગળ ઊભી હતી, અને પેલો લિંગળાકિયો અક્ષર તેની છાતીને હજુ દાગી રહ્યો હતો.

ફરી વળી પાછો સંગીતનો અવાજ શરૂ થયો અને દેવળના દરવાજામાંથી નીકળતા સૈનિક રક્ષકદળનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. અહીંથી હવે સરઘસ ચાલતું ચાલતું નગરના સાર્વજનિક સભાગૃહમાં જવાનું હતું, અને ત્યાં એક ભવ્ય મિજબાની પછી આજનો સમગ્ર સમારંભ પૂરો થવાનો હતો.

એટલે વળી પાછી લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ ગએલા એ વિશાળ માર્ગ પર માનનીય અને રૂવાબદાર ધર્મગુરુઓનો સમૂહ ચાલતો જોવામાં આવ્યો, અને જૂના ને ન્યાયાધિકારીઓ, વૃદ્ધ અને શાણા વડીલો, પવિત્ર પાદરીઓ, અને સર્વ નામાંકિત અને અગ્રેસર પુરુષોને પોતાની અંદર થઈને પસાર થતા દેખીને ટોળામાંના લોકો બન્ને બાજૂ ખસી જઈને માનપૂર્વક માર્ગ કરી આપવા લાગ્યાં. એ સરઘસ જ્યારે લગભગ બજારના ચોકમાં આવી પહોંચ્યું ત્યારે એક મોટી ગર્જના કરીને તેને આવકાર આપવામાં આવ્યો. આ ગર્જના—એ જમાનાના લોકો પોતાના શાસકો પ્રત્યે જે બાલોચિત માનભાવ અને વફાદારીની લાગણી દર્શાવતા હતા તેના આવિષ્કાર રૂપ નિઃશંક ગણાય એવી હતી છતાં અત્યારે તો—જે ઉચ્ચ વાક્પ્રભાવના સૂરો હજુ તેમના કાનમાં ગુંજન કરી રહ્યા હતા તે વાક્પ્રભાવે શ્રોતાજનના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઉત્સાહના અદમ્ય ઊભરા જેવી જ સૌને લાગી. દરેકને એ ઊભરો કાઢવાની એક સરખી ઇચ્છા થઈ આવી અને દરેકે એકીપળે તે પોતાના પડોશી પાસેથી ઝીલી લીધી. એ અદમ્ય ઉત્સાહનો ઊભરો શ્રોતાગણ દેવળમાં હતો ત્યાં સુધી મહામહેનતે દાબી રાખ્યો હતો; પણ અહીં ખુલ્લા આકાશ નીચે આવ્યા, એટલે છેક આકાશના ઉચ્ચતમ બિંદુ સુધી પહોંચી જાય એવા રૂપમાં ગર્જના કરીને પ્રકટ થયો. આ હોંકારો માનવમેદની એટલી બધી ઊભરાતી હતી અને એ મેદનીના દિલમાં એક જ સ્વર એવો પ્રબળ રીતે ગુંજી રહ્યો હતો, કે વાવાઝોડું, મેઘગર્જના, કે સમુદ્રગર્જના કરતાં પણ વધારે બુલંદ અવાજ એ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ હતું. અનેક લોકો છતાં એક જ ભાવ સૌ એકીસાથે અનુભવી રહ્યા હતા, અને તેથી અનેકમાંથી એકરૂપ બની ગએલા એક વિરાટ હૃદયમાંથી ફાટતો હોય એવો એ સૌનો સમ્મિલિત સ્વર હતો. ન્યૂ ઇંગ્લંડની ભૂમિમાંથી આટલી બુલંદ ગર્જના કદી પણ ઊઠી નહોતી. ન્યૂ ઇંગ્લંડની ભૂમિ ઉપર આજે આ પાદરીને જેટલું માન મળી રહ્યું હતું તેટલું માન એ દેશમાં કોઈ પણ મનુષ્યને તેના મર્ત્યબંધુ તરફથી કદી પણ મળ્યું નહોતું !

તો પછી આ વખતે એ પાદરીની પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી ? તેના મસ્તકની આસપાસ એ વખતે વાતાવરણમાં તેજોવલયના ઝળકદાર તણખા ચમકી રહ્યા નહોતા ? આધ્યાત્મિકતાના બળે આવું અપાર્થિવ સ્વરૂપ પામ્યા પછી, અને અહોભાવભર્યા પ્રશંસકોને હાથે દેવતુલ્ય માન પામ્યા પછી, સરઘસમાં ચાલતી વખતે તેનાં પગલાં શું ખરેખર આ પૃથ્વીની ધૂળ પર જ પડતાં હતાં ?

સૈનિકો અને ધર્મગુરુઓનો એ સમૂહ સરઘસમાં આગળ વધી રહ્યો હતો એ વખતે સૌની આંખો આપણો પાદરી ચાલી રહ્યો હતો તે સ્થળે ચોંટી રહી હતી. લોકમેદનીની અંદરનાં માણસો જેમ જેમ તેનું દર્શન પામતા ગયા તેમ તેમ ગર્જના શમીને અંદર અંદર ગણગણાટ થવા લાગ્યો. પોતાના આવા ભવ્ય વિજય-પ્રસંગે પણ એ કેટલો નબળો અને ફીકો લાગતો હતો ! તેનું સત્ત્વ જાણે—અથવા તો કહીએ કે પવિત્ર પૈગામ સંભળાવી રહ્યો ત્યાં સુધી ઈશ્વર તરફથી એ પૈગામની

સાથોસાથ જે પ્રેરણાબળ તેને મળેલું તે સઘળું પ્રેરણાબળ-પોતાનું કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક પૂરેપૂરું બજાવાઈ ગએલું હોવાથી હવે તેની કાયામાંથી ચાલ્યું ગયું હતું. તેના ગાલ પર તેમણે જે સુરખી હજુ હમણાં જ નિરખી હતી તે, હોલવાઈ જતા અંગારાની અંદર છેલ્લી આવી જતી ઝલકની પેઠે ત્યાંથી અદશ્ય થઇ ગઇ હતી. તેનો ચહેરો એવો શબ જેવો ફીકો પડી ગયો હતો કે એ કોઇ જીવતા માણસનો ચહેરો છે એવું ભાગ્યે જ લાગે; તેના પગ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતા એવા લથડતા હતા, કે એ કોઇ ચેતનાવાળો માણસ ચાલે છે એવું ભાગ્યે જ લાગે. આટલું લથડવા ને ધ્રૂજવા છતાં એ ભોંય પર પડી ન ગયો એ જ નવાઇભરી વાત હતી.

બુદ્ધિ અને સંવેદન મિ. ડિમ્સડેઇલમાં ભરતી આવી ગયા પછી હવે તેમાં ઓટ શરૂ થવાથી તેનામાં આવી ગએલી નિર્બળતા જોઇને તેના વ્યવસાયબંધુઓમાંથી એક જણ-વંદનીય જોન વિલ્સન-એકદમ તેને ટેકો આપવા આગળ આવ્યો. પણ પાદરીએ કંપતાં કંપતાં છતાં નિશ્ચયપૂર્વક એ વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ પાછો ઠેલ્યો. તેની ગતિને જો ચાલવું એવું નામ આપી શકાય, તો હજુ પણ તેણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યું, પણ ખરી રીતે તેની ગતિ તો નાનું બચ્ચું ધ્રૂજતું ધ્રૂજતું ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે-પોતાની માતા પોતાને ચાલતાં શીખવવા માટે જરા દૂર હાથ પહોળા કરીને ઊભી હોય તેના પર મીટ માંડીને એ બચ્ચું ચાલવાનો જેવો પ્રયત્ન કરે-તેના જેવી આ પાદરીની ગતિ લાગતી હતી. અને હવે આમ લથડતાં લથડતાં પણ તે, સ્મૃતિમાં સારી પેઠે જડાઇ ગએલા અને ટાઢ તડકો વરસાદ ખાઇ ખાઇને ભૂખરા બની ગએલા પેલા માંચડાની સામે-વરસો પહેલાં હેસ્ટર પ્રાઇને જ્યાં જગતની તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ કલાકો સુધી વેઠી હતી એ માંચડાની સામે-આવી પહોંચ્યો હતો. અત્યારે પણ હેસ્ટર ત્યાં નાનકડી પર્લને આંગળીએ રાખી ઊભી હતી! અને અત્યારે પણ એની છાતી પર પેલો કિરમજિયો અક્ષર ચમકી રહ્યો હતો! વાદ્યસમૂહ તો જોકે હજુ પણ ભવ્ય અને ઉલ્લાસમય કૂચગીત બજાવી રહ્યો હતો, છતાં પાદરી આ સ્થળ આગળ આવીને અટકી ગયો. એ કૂચગીતે જોકે તેને મિજબાનીમાં ભાગ લેવાને માટે આગળ ને આગળ વધવાને પ્રેરી રાખ્યું હતું, છતાં તે તો આંહીં અટકી ગયો.

છેલ્લી ઘડી પળોથી બેલિંગહામ સચિંત દૃષ્ટિએ તેને નિરખી રહ્યો હતો અને તેની હિલચાલની દેખરેખ રાખી રહ્યો હતો. એટલે તેને આંહીં અટકી ગએલો જોઇને સરઘસમાં પોતાનું સ્થાન છોડીને તેને મદદ કરવા આગળ આવ્યો, કેમકે મિ. ડિમ્સડેઇલનો દેખાવ જોઇને તેને લાગ્યું કે જો કોઇ તેને મદદ નહિ કરે તો તે અવશ્ય ઢળી પડશે. પણ આત્મા આત્મા વચ્ચે જે અસ્પષ્ટ સૂચનો ચાલી રહે છે તેને બહુ ગણકારવાની જોકે સૂબા બેલિંગહામની ટેવ નહોતી, છતાં અત્યારે તેણે પાદરીના દેખાવમાં કંઇક એવું જોયું કે તેની વાતમાં પોતે માથું મારવા જેવું નથી એવું કંઇક સૂચન સૂબાને તેમાંથી આપોઆપ થઇ આવ્યું. દરમિયાન લોકસમુદાય તો પાદરી ભણી ભયમિશ્રિત માન અને આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો હતો. એમની દૃષ્ટિએ પાદરીની આ પાર્થિવ નિર્બળતા તો એના અપાર્થિવ સ્વર્ગીય બળનું બીજું પાસું જ માત્ર હતું. અને આ પાદરી તેમના દેખતાં જ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ઝાંખો ઝાંખો અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વધુ ને વધુ તેજસ્વી થતો થતો ઊંચે ચડતો ચડતો આખરે સ્વર્ગધામમાં પહોંચી ગયો હોત ને ત્યાંના તેજોમય લોકમાં વિલય પામી ગયો હોત તોપણ તેના જેવા પવિત્ર સાધુચરિત્ર પુરુષને માટે એ બનાવ કંઇ ન માની શકાય એટલો બધો ચમત્કારી એમને ન જ લાગ્યો હોત!

ત્યાંથી પછી પાદરી માંચડા ભણી વળ્યો, અને પોતાના હાથ તેણે લાંબા કર્યા.

'હેસ્ટર,' તે બોલ્યો, 'આમ આવ! બેટા પર્લ, તું પણ આવ!'

અત્યારે એ બન્નેને તે જોઇ રહ્યો ત્યારે તેનું મુખ શબના જેવું ફીકું પડી ગયું હતું; પણ છતાં એના પર કોઇ વિલક્ષણ પ્રકારની મૃદુતા અને વિજયવૃત્તિ પણ જોવામાં આવતી હતી. છોકરી તો પોતાની લાક્ષણિક પક્ષીના જેવી ચલે ઠેકતી ઠેકતી એકદમ તેની પાસે દોડી આવી, અને તેના ઘૂંટણની આસપાસ પોતાના હાથ તેણે વીંટાળી દીધા. હેસ્ટર પ્રાઇન પણ-જાણે કોઇ અનિવાર્ય વિધિનિર્માણ પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એને ધકેલી રહ્યું હોય એવી ધીમી ગતિએ તેના ભણી આવવા લાગી

પણ તેની છેક પાસે પહોંચે એ પહેલાં વચમાં અટકી ગઈ. બરાબર આ જ ક્ષણે પોતાના સકંજામાં સપડાએલો પાદરી અત્યારે જે કામ કરવા માગતો હતો તે કરતો અટકાવવા માટે તેને પકડી રાખવા બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ લોકોના ટોળામાંથી એકાએક બહાર ધસી આવ્યો—અથવા અત્યારે તેના મુખપરના ભાવો એટલા બધા વ્યગ્રતામય, દુષ્ટતાપૂર્ણ, અને વિકૃત હતા કે તે કોઈ અધઃપ્રદેશમાંથી એકાએક નીકળી આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. એ ખરેખર ક્યાંથી આવ્યો એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આ બુઢ્ઢો એકદમ આગળ ધસી આવ્યો. અને પાદરીને તેણે બાવડું પકડીને રોકી રાખ્યો.

'એલા ગાંડિયા, ઊભો રહે! શું ધાર્યું છે તેં આ બધું?' તે ધીમેથી બોલ્યો. 'હડસેલી દે એ બાઈને પાછી! જવા દે એ છોકરીને પણ! સૌ સારાંવાનાં થશે! હાલો મફતનો શું કામ તારી કીર્તિને કલંકિત કરે છે અને અપજસિયું મોત વહોરી લે છે? હજુ હું તને બચાવી શકું એમ છું! ધર્મગુરુ તરીકના તારા પવિત્ર ધંધાને પણ શું તું કાળી ટીલી લગાડવા માગે છે?'

'ઓહો, દુષ્ટ લુબ્ધક! મને લાગે છે તું બહુ મોડો પડ્યો છે!' તેની સામે ભીતિભરી છતાં મક્કમ મીટ માંડીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. 'તારી સત્તા પૂર્વે મારા પર હતી એ હવે રહી નથી! ભગવાનની મદદ વડે હવે હું તારા હાથમાંથી છટકી શકું એમ છું!'

આમ કહીને તેણે હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી બાઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. 'હેસ્ટર પ્રાઈન,' આતુરતાભરી વેધક ચીસ નાખીને તે બોલ્યો, 'પરમ બીહામણ અને છતાં પરમ કરુણ એવા ભગવાન, સાત વરસ પર જે કામ કરતાં હું અચકાએલો, અને જે ન કરવાથી મારે એ બધો વખત મહાપાપ અને દારુણ યાતનાનો બોજો સહન કરવો પડ્યો છે તે કામ આજે મારા પર કૃપા કરીને આટલે લાગે વખતે આખરે કરવાની બુદ્ધિ આપે છે, તો એ ભગવાનને નામે તું અહીં આવ અને તારું બળ મારામાં મેળવી દઈને મને વીંટળાઈ વળ! બળ તારું હેસ્ટર, પણ એ બળે દોરાવાનું તો છે ભગવાને મને આપી છે તે બુદ્ધિ જ્યાં દોરી જાય ત્યાં જ. આપણે હાથે અન્યાય પામેલો આ અભાગિયો પુરા આપણને એ કામ કરતાં પોતાનું બધું જોર અજમાવીને અટકાવે છે—તેનું પોતાનું તેમ સાથે શયતાનનું પણ સઘળું જોર અજમાવીને આપણને અટકાવવા આવે છે! તો આવ હેસ્ટર! અને મને જરા ટેકો આપીને પેલા માંચડા પર લઈ જા!'

ટોળામાં ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો. મરઘસમાં પાદરીની છેક જ પાસે ઊભેલા ઉચ્ચ પદાધિકારી પુરુષો તો પોતે અત્યારે જોતા હતા તેનાથી એટલું બધું આશ્ચર્ય પામી ગયા. અને આ બધા ઉપરથી જે એક જ અર્થ તત્કાળ સ્ફુરે એમ હતો તે એક બાજુથી એમને કોઈ રીતે ગળે ઊતરે એમ નહિ હોવાથી અને બીજી બાજુથી એ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ સૂઝે એમ નહિ હોવાથી આ બધું જોઈને એટલા બધા મૂઝાઈ ગયા, કે વિશ્વંભર અત્યારે જે રીતે ન્યાયવ્યવસ્થા કરી રહ્યો હતો તેના તેઓ મૂક નિશ્ચેષ્ટ પ્રેક્ષક માત્ર તેઓ બની રહ્યા. તેમણે પાદરીને, હેસ્ટરને ખભે ટેકો દઈને અને પોતાની આસપાસ વીંટાળેલા હાથનું અવલંબન લઈને એ માંચડાનાં પગથિયાં ચડતો દીઠો. આ બધો વખત ઉભયના પાપને પરિણામે જન્મેલા પેલા બાળકનો હાથ પાદરીએ પોતાના હાથમાં દાબીને પકડી રાખ્યો હતો. બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ પણ, પાપ અને દુઃખનાં એ નાટકની અંદર ભાગ ભજવનાર એ ત્રણે વ્યક્તિઓની સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ હોવાથી, અને તેથી એ નાટકના આ અંતિમ દૃશ્ય વેળાએ હાજર રહેવાનો ખરો હકદાર હોવાથી, તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં આવ્યો.

'આખી દુનિયા ઢૂંઢી વળ્યો હોત ને તું,' પાદરી તરફ કાણું મોં કરીને જોઈ તેણે કહ્યું, 'તોપણ એક આ માંચડા સિવાય એવી એક પણ જગા તું ન શોધી શકત કે ઊંચામાં ઊંચી કે નીચામાં નીચી એવી એક પણ જગા તું ન શોધી શકત—કે જ્યાં તું મારા હાથમાંથી છટકી જાત!'

'ભગવાનનો પાડ કે મને એ માંચડા પર જ એ લઈ આવ્યા,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો છતાં આમ બોલતાં બોલતાં તે ધ્રૂજતો હતો, અને જોકે તેના હોઠ

પર આછું સ્મિત દેખાતું હતું છતાં તેણે હેસ્ટર ભણી જોયું ત્યારે તેના મુખ પર શંકા અને ચિન્તાનાં ચિહ્નો અછતાં રહેતાં નહોતાં.

'આપણે જંગલમાં બેસીને જે અવસ્થાનાં સમણાં સેવ્યાં હતાં,' તે ધીરેથી બોલ્યો, 'તેના કરતાં આ વધારે સારું નથી?'

'મને તો કંઈ ખબર નથી. મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી,' તે ઉતાવળે બોલી ઊઠી. 'વધારે સારું કહે છે તું આ? હા, વધારે સારું ખરું, પણ તે એટલા પૂરતું કે આપણે બન્ને આમાં રામશરણ થઈ જવાનાં, અને આ નાનકડી પર્લ પણ આપણી સાથે જ મરી જવાની!'

'તારા અને પર્લના સંબંધમાં તો ભગવાનને જેમ ઠીક પડે તેમ એ ભલે કરે!' પાદરીએ કહ્યું 'અને ભગવાન પરમ કરુણાળુ છે. પણ મને તો ભગવાને પોતાની જે ઇચ્છા મારી આગળ પ્રકટ કરી છે તેને જ અનુસરવા દે કેમકે હેસ્ટર, હું તો હવે મરવા જ પડ્યો છું એટલે મને તો મારું કલંક મારી જાત પર ઓઢી લેવા દે!'

અમુક અંશે હેસ્ટર પ્રાઇનનો ટેકો લઈને અને એક હાથમાં નાનકડી પર્લનો હાથ પકડીને રેવરંડ મિ ડિમ્મ-ડેઇલ જેમાં રુઆબદાર અને માનનીય અધિકારીવર્ગ ઊભો હતો પોતાના વ્યવસાયબંધુ રૂપ પવિત્ર ધર્મગુરુઓ ઊભા હતા, અને લોકસમુદાય ઊભો હતો—કાંઇક ઊંડું જીવનદવ્ય હવે થોડા પખાલમાં પ્રકટ થવાનું છે કદાચ પાપપૂર્ણ હોય તો સાથે વેદનાપૂર્ણ અને પશ્ચાત્તા-પૂર્ણ પણ ખરું એવું કોઇ ઊંડું જીવનદવ્ય હવે થોડા પખાલમાં પ્રકટ થવાનું છે—એમ જાણીને, અને એમ જાણવાને લીધે, પૂરેપૂરો હબકી ગએલો હોવા છતાં હૃદયમાં અનુકંપાથી ઊભરાઈ જતો એવો લોકસમુદાય જેમાં ઊભો હતો એવા ટોળા તરફ વળ્યો. આ વખતે સૂર્ય મધ્યાકાશમાંથી નીચે સર્યો હતો, એટલે તેનાં કિરણો પાદરી પર બરાબર પડતાં હોવાથી, પૃથ્વીની સનાતન અદાલત સમક્ષ પોતાના ગુનાનો એકરાર કરવાને અત્યારે આંહીં સમસ્ત જગતથી જુદો પડીને તે ઊભો હતો એ વખતે, તેની કાયાને સુરેખતા અને સ્પષ્ટતા આપી રહ્યાં હતાં.

'ન્યૂ ઇંગ્લંડના લોકો!' તે બોલી ઊઠ્યો; અત્યારે તેનો અવાજ ઊંચો, ગંભીર, અને પ્રતાપપૂર્ણ હતો, અને છતાં દુઃખ અને વિષાદના અતલ ઊંડાણમાંથી મહામંથનને અંતે નીકળતો હોવાથી સહજ રીતે કંપમય હતો, અને વચ્ચે વચ્ચે તો જાણે અગાધ દુઃખની ચીસ નાખતો હોય એવો લાગતો હતો. આવો અવાજ તેની સામે ઊભેલા ટોળા ઉપર ફરી વળ્યો અને કહેવા લાગ્યો, 'તમે સૌ મારા પર પ્રેમ રાખતાં હતાં, તમે સૌ મને પવિત્ર ગણતાં હતાં, પણ જુઓ, સમસ્ત જગતમાં એક ખરો પાપી તે હું જ છું. અને તેથી આંહીં આ માંચડા પર ખડો થયો છું! ખરી રીતે તો મારે સાત વરસ પહેલાં આ બાઈની સાથે જ આ સ્થળે જ ખડા થઈ જવું જોઈતું હતું,—પણ આટલો મોડો મોડો આખરે હું આ માંચડા પર ખડો થઈ શક્યો છું, અને એ રીતે ખડો થઈ શક્યો છું તે પણ મારા સ્વતંત્ર બળને આધારે નહિ, મારું પોતાનું સ્વતંત્ર બળ તો બહુ જ થોડું છે, અને આંહીં માંચડા ઉપર આવતાં આવતાં જ એ અલ્પ બળ ખરચાઈ ગયું છે, એટલે આ ભયંકર પળે તમારી સમક્ષ આ માંચડા પર ઊભો રહ્યો છું તે તો આ બાઈના હાથના ટેકાને જ આધારે ઊભો રહ્યો છું. એના બળનો ટેકો ન હોત તો તો હું ક્યારનો મોભર પડીને ધૂળમાં રગદોળાતો હોત! જુઓ, હેસ્ટર પહેરે છે એ આ કિરમજી અક્ષર! એ અક્ષરને જોઈને તમને કમકમાં આવતાં! એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—આટલા બધા દુઃખના બોજા નીચે ચગદાઈ ગએલી કંઈક આરામ ને શાન્તિ પામવાની આશાએ એ બાપડી જ્યાં જ્યાં જતી—ત્યાં ત્યાં આ અક્ષરે મોંને ભડકાવી મૂકે એવાં ભયાનકતા અને તિર-સ્કારપાત્રતાનો જ ઓછો એનો આસપાસ સર્વત્ર પાથરી દીધો છે! પણ એ બધા વખત તમારી સૌની વચ્ચે જ એક આદમી વસી રહ્યો હતો જેની કલંકસંજ્ઞા અને અપકલંકતાથી તમને કમકમાં આવેલાં નહિ!'

આટલે સુધી બોલ્યો ત્યાં એમ લાગ્યું કે પાદરી હવે પોતાની બાકીની ગુપ્ત વાત આંહીંથી જ પડતી મૂકશે. પણ તેણે જબરું જુદ્ધ કરીને પોતાના પર સ્વામી-ત્વ સ્થાપવા મથતી પોતાની શારીરિક નિર્બળતાને તેમ જ હૃદયક્ષોભને એમ બન્નેને જોરથી પાછાં હઠસેલી

કાઢ્યાં. હવે તેણે બધી મદદ ખંજેરી નાંખી અને પેલી બાઇ તથા બાળકી એ બન્ને ઊભાં હતાં તેનાથી એક પગલું તે આગળ આવ્યો.

'એ કલંકસંજ્ઞા એના પર પણ હતી જ!' તેણે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું. આખી વાત કહી નાખવાનો તેણે અત્યારે એવો મક્કમ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે આ બોલતી વખતે તેના અવાજમાં પણ એક પ્રકારની વિકરાળતા આવી ગઇ હતી. 'ભગવાનનાં નેત્રો તે જોઇ રહ્યાં હતાં! ફિરસ્તાઓ પણ તેની તરફ નિરંતર આંગળી ચીંધી રહ્યાં હતાં, શયતાનને પણ તેની બરાબર ખબર હતી, અને તેથી પોતાની સળગતી આંગળી તેને વારંવાર અડકાડીને સતત રીતે યાતના આપી રહ્યો હતો! પણ એ આદમીએ પોતાની કલંકસંજ્ઞા ભારે દક્ષતાપૂર્વક લોકોની આગળથી છુપાવી રાખી હતી, અને તમારી વચ્ચે તો તે, આવા પાપપૂર્ણ જગતમાં પોતાના જેવા પવિત્ર પુરુષને વસવું પડતું હતું તેથી સદાયે વિષાદમગ્ન રહેતા, અને પોતાના સ્વર્ગધામના સાથીઓની સોબત વગર દુનિયામાં તેને એટલા દિવસો ગાળવા પડતા હતા તેથી સદાયે ગમગીન રહેતા આત્માનો જેવો દેખાવ ધારણ કરીને જ ફરતો હતો! પણ હવે, પોતાની મૃત્યુપળે તે તમારી સમક્ષ આવીને ઊભો છે! તે તમને હવે હેસ્ટરનો હિંગળોકિયો અક્ષર એક વાર ફરીથી જોવાનું ફરમાવે છે! અને તે તમને જણાવે છે કે, એ હિંગળોકિયા અક્ષરની સઘળી ભેદી ભયાનકતા લક્ષમાં લઇએ તોપણ, પોતાના શરીરની ખુદ છાતી પર જ તે જે કલંકસંજ્ઞા ધારણ કરી રહેલ છે તેની તુલનામાં એ હિંગળોકિયો અક્ષર તો કેવળ પડછાયો માત્ર જ છે, અને તેની છાતી પરનો એ રાતોચોળ ડામ પણ, તેના અંતરના ઊંડાણના ભાગને આ બધાં વરસ પ્રજાળી રહેલ દાહનો તો કેવળ આછા પ્રતીકરૂપ જ છે! ભગવાન પાપીને કેવી સજા કરે છે એ સબંધમાં શંકા થતી હોય એવું કોઇ અહીં છે? હોય તો જુઓ! જુઓ એ સજાની આ ભયંકર નિશાની!'

પછી ભારે આવેશભરી ચેષ્ટાપૂર્વક તેણે પોતાની છાતી પર રાખેલો ધર્મગુરુ તરીકેનો પટ્ટો તોડીને દૂર કર્યો. અને એ દૂર કર્યો કે તરત પેલી કલંકસંજ્ઞા પ્રકટ થઇ! પણ એ સંજ્ઞાનું અહીં વર્ણન કરવું એ ધર્મવિમુખતા ગણાય. એક પળ વાર સુધી ત્રાસથી ફમકમી ઊઠેલો એ માનવસમુદાય પોતાનું સકળ ધ્યાન એ ભયંકર અને વિસ્મયકારી સંજ્ઞા પર કેન્દ્રિત કરી રહ્યો. અને પાદરી પણ, અતિ તીવ્ર યાતનાની આ કટોકટીની પળે પણ, એ યાતના છતાં વિજય મેળવનાર પુરુષની અદાને વિજયમસ્તક સુરખીથી છવાઇ ગએલી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને સૌને જોઇ રહ્યો પછી બીજી જ પળે એ માંચડા પર તે ઢગલો થઇને પડ્યો! હેસ્ટરે તેને જરા ટેકો આપીને અડધો બેઠો કર્યો અને તેનું માથું પોતાની છાતી પર ટેકવ્યું બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ પણ તેની પડખે નીચે નમ્યો, પણ આ વખતે તેનો ચહેરો; જેમાંથી જીવન સાવ ઊડી ગયું હોય એવો ભાવશૂન્ય અને મૂઢ જેવો લાગતો હતો.

'મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અલ્યા તું!' પહેલાં એક વાર ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેણે અત્યારે વળી ફરી વાર ઉચ્ચાર્યા. 'છટકી ગયો તું મારા હાથમાંથી!'

'ભગવાન તને ક્ષમા કરે!' પાદરીએ કહ્યું. 'તેં પણ મહાભયંકર પાપ કર્યું છે!' આમ બોલીને તેણે ચેતનશૂન્ય બનવા લાગેલી પોતાની આંખો એ ડોસા બાજુથી ફેરવી લઇ હેસ્ટર અને એની પુત્રી પર સ્થિર કરી.

'બેટા પર્લ!' તે મન્દ રીતે બોલ્યો, અને આમ બોલતી વખતે તેના મુખ પર, કોઇ આત્મા હવે આરામ લેવાને માટે આડો પડતો હોય એવું માયાભર્યું મધુર સ્મિત રમી રહ્યું; અરે, અત્યારે તો હવે છાની વાતનો આજ સુધીનો સઘળો બોજો તેના હૈયા પરથી ચાલ્યો ગયો હોવાથી એ બાળકની સાથે જરા મજાક કરવાની તેને વૃત્તિ થઇ આવી હોય એવું પણ દેખાઇ આવતું હતું—'બેટા પર્લ! હવે મને બચી ભરીશ? પેલા જંગલમાં તો તું મને નહોતી ભરતી! તો હવે ભરીશ?'

પર્લે તેના હોઠ પર બચી ભરી. એટલે સઘળી રહસ્યકથા સ્ફુટ થઇ ગઇ. દુઃખદર્દના આ મહા દૃશ્યમાં એ નિરંકુશ બાળકીને પણ ભાગ ભજવવાનો આવ્યો હતો તેથી તેણે તેના અંતરમાંની સઘળી અનુકંપાવૃત્તિને સચેત બનાવી દીધી હતી; એટલે બચી ભર્યા પછી તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલીને તેના પિતાના ગાલને ભીંજવવા લાગી, અને આ આંસુની ધાર જાણે કે એવું

વચન આપવા લાગી કે એ બાળકી પણ માનવ સુખ દુઃખ વચ્ચે મોટી થવાની, અને અત્યાર સુધી જગત સામે બંડવૃત્તિ રાખી હતી તેમ આખી જિન્દગી સુધી તેની સામે બંડવૃત્તિ રાખી દુનિયા સામે બહારવટે નીકળવાને બદલે તે પણ મોટી થયે બીજી સૌ સ્ત્રીઓના જેવી પરંપરાનુસારી સૌમ્ય સ્ત્રી બનવાની. અત્યાર સુધી તેની માતા પ્રત્યે એને ખાસ પજવવા પીડવા માટે મોકલાએલા દૂત જેવું પરનું વર્તન હતું, પણ એ વર્તનનો પણ આ પળથી હવે અંત આવ્યો.

'હેસ્ટર,' પાદરી બોલ્યો, 'લે, રામરામ હવે !'

'શું આપણે નહિ મળવાનાં ફરી પાછાં ?' પોતાનું મોઢું તેના ચહેરા નજીક નીચું આણીને એણે ધીરે અવાજે પૂછ્યું. 'શું આપણું અમર જીવન આપણે સાથે રહીને નહિ માણવાનાં ? એક બીજાને મળવા માટ તો આપણે બન્નેએ આટઆટલાં દુઃખો વેઠ્યાં ! તારી આંખમાં મોતની ચમક દેખાય છે. એટલે તું અત્યારે દૂર દૂર અનન્તતાને નિરખી રહ્યો હો એમ લાગે છે ! તો કહે જોઈએ ત્યાં તને શું દેખાય છે !'

'ચૂપ, હેસ્ટર ચૂપ !' કંપતા ગંભીર અવાજે તે બોલ્યો. 'તારે એક જ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે આપણે જે નીતિનિયમનો ભંગ કર્યો, અહીં અત્યારે સૌની સમક્ષ ખુલ્લું કર્યું એ જે પાપ કર્યું તેનો જ હવે તો તારે અહર્નિશ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ ! આથી મને ભય છે કે હવે આપણે મળી નો શકવાનાં નહિ જ ! કેમકે જે પળે આપણે આપણા ભગવાનને ભૂલી ગયા—દરેક જ્યારે પરસ્પરના આત્મા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પેલા દુરાચારદ્વારા જ્યારે ખંડિત કર્યો—તે પળથી જ પછી, ભવિષ્યમાં કદી પણ આપણું કોઈ ચિરસ્થાયી અને પવિત્ર મિલન ફરીથી થાય એવી આશાને માટે સ્થાન રહ્યું જ નથી. ભગવાન આ બધું જાણે છે અને એ પરમ કરુણાળુ છે ! એણે મારા પ્રત્યેની પોતાની કરુણા મારી યાતનાઓમાં જેટલી પ્રદર્શિત કરી છે તેટલી ક્યાંયે નથી કરી. આ સળગતો ડામ મારી છાતી પર સદાનો જડી રાખીને તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે ! મારા અંતરની વેદનાને સદાની સળગતી રાખનારા પેલા કાળમુખા ભયંકર આદમીને મારી કને મોકલીને પણ તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્રદર્શિત કરી છે ! અને આવી રીતે સૌના દેખતાં નિર્લજ્જ બદનામી ભર્યું મોત વહોરી લેવા મને એણે અહીં આવવા પ્રેર્યો તેમાં પણ તેણે મારા પર કરુણા જ દાખવી છે. આ બધી યાતનાઓ અને કષ્ટોમાંથી એક પણ જો મારી પર ન નાખ્યું હોત કે એમાંના એક પણ કષ્ટના અનુભવમાંથી મને મુક્ત રાખ્યો હોત, તો મારો અનંતકાળને માટે વિનાશ જ થયો હોત ! માટે આવી કરુણા બતાવનાર ભગવાનના નામનું સ્તવન કરો ! બસ કેવળ એની ઇચ્છા જ બલીયસી થાઓ ! રામ રામ !'

આ છેલ્લા શબ્દોની સાથે પાદરીનો પ્રાણ પણ તેના ખોળિયામાંથી નીકળી ગયો. લોકોનું આખું ટોળું અત્યારસુધી શાન્ત સ્તબ્ધ બનીને આ બધું જોયા કર્યું હતું, અને એ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ભીતિ ને આશ્ચર્યના ભાવો તેના હૈયામાં એટલા આવેગપૂર્વક ઊભરાતા હતા કે એ ભાવોને લીધે તે મૂક બની ગયું હતું, અને પોતાના અંતરની એ લાગણી વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવા જેટલી પણ સ્વસ્થતા કે ભાન પણ તેને રહ્યું નહોતું. પાદરીના અંતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે લોકોએ આટલી ઘડીથી રૂંધી રાખેલા ભીતિ અને આશ્ચર્યના આભાવો એક દમ મુક્ત થયા. અને પાદરીનો આત્મા આ લોક છોડીને ચાલ્યો ગયો કે તરત જ એ ભાવો-વિલક્ષણ ગણગણાટ રૂપે સ્ફૂરી નીકળ્યા.

૨૪

સમાપ્તિ

આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવાઈ ગએલા પ્રસંગ વિષે લોકો સ્વસ્થ રીતે વિચાર કરી શકે એટલા—એટલે કે ઘણા—દહાડા વીત્યા પછી માંચા પર પોતે જે જોએલું તેના લોકોની અંદર એક કરતાં વધુ હેવાલો ફેલાઈ ગયા.

મોટા ભાગના પ્રેક્ષકો તો એ અભાગિયા પાદરીની છાતી પર, હેસ્ટર પ્રાઈન ધારણ કરતી હતી તેની આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ જેવો કિરમજીરંગી અક્ષર પોતે જોએલો એમ કહેવા લાગ્યા પાદરીના શરીર પર એવો અક્ષર કેવી રીતે ને ક્યારથી પ્રકટ થયો એ વિષે જાતજાતના ખુલાસા થવા લાગ્યા, પણ તે બધા કેવળ અટકળરૂપ જ હતા, કેમકે અટકળ સિવાય બીજું કોઈ સાધન જ

અભિપ્રાય આપવાનું તેમની પાસે હતું નહિ. આમાંના કેટલાક એમ કહેતા હતા કે હેસ્ટર પ્રાઇને પોતાની બદનામીનો પટ્ટો પહેરવા માંડ્યો તે જ દિવસથી રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે પોતાની જાતને કમકમાટી ઉપજાવે એટલું કષ્ટ આપનારી એક જાતની તપશ્ચર્યા આદરી દીધી હતી, અને એ તપશ્ચર્યા તેણે તે દિવસથી પછી હંમેશને માટે ચાલુ રાખી હતી. બીજા વળી એમ કહેતા હતા કે પાદરીના શરીર પરની આ કલંકસંજ્ઞા તો બહુ મોડી મોડી પ્રકટ થએલી, અને તે ભુતપ્રેતવિદ્યામાં પારંગત એવા બુઢ્ઢા રોજર ચિલિંગવર્થે જાદૂ અને ઝેરી ઓસડિયાં દ્વારા તે પ્રકટાવી ત્યારે જ. તો વળી બીજા કેટલાક ધીરે રહીને પોતાની એવી માન્યતા દર્શાવતા હતા, —અને આ લોકો પાદરીની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંવેદનશક્તિ તેમ માનવીના મનોવ્યાપારની તેના શરીર પર થતી અસર એ બન્ને બરાબર સમજી શકે એવા હતા, તે ધીરે સાદે એમ કહેતા હતા—કે એ ભયાનક સંજ્ઞા તો પાદરીના અંતરને પશ્ચાત્તાપનો જે કીડો સતત રીતે કોતરી રહ્યો હતો તેનો સ્થૂળ આવિર્ભાવ માત્ર જ હતો, અને એ અક્ષરની પ્રત્યક્ષ છાપ વડે ભગવાને તેને જે ભયંકર સજા ફરમાવેલી તે જ એ સંજ્ઞા વ્યક્ત કરી રહી હતી. આ બધા વિવિધ તર્કો અને વાદોમાંથી વાંચકને જે ગમે તે પસંદ કરે ને તે એ ખુશીથી સ્વીકારે. બાકી અમે તો એ ભેદી ચિહ્ન વિશે જેટલો પ્રકાશ ફેંકી શકાય તેટલો ફેંકવાનો આંહીં પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે એ ચિહ્ન વિશેનું કર્તવ્ય બજાવી ચૂકેલ હોવાથી, દીર્ઘ ચિંતનને લીધે અમારા મગજમાં જડાઈ ગએલા એ ચિહ્નને અમે તો હવે ત્યાંથી ભૂસાડી જ નાખવા માગીએ છીએ.

છતાં આ એક નવાઈભરી વાત છે, કે આ પ્રસંગ આદિથી અંત સુધી નજરોનજર જોનારા, અને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પરથી એ પ્રસંગ દરમિયાન એક પળવાર પણ પોતે નજર નહિ ખસેડેલી એવો દાવો કરનારા, કેટલાક માણસો એમ કહેતા હતા, કે નવા જન્મેલા બાળકના શરીર પર જેમ કશોયે ડાઘ ન હોય તેમ આ પાદરીના શરીર પર પણ ઉપર કહ્યો તેવો કશોય ડાઘ બિલકુલ હતો જ નહિ. વળી એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો, હેસ્ટર પ્રાઇનને જે દુરાચારને પરિણામે આટલા લાંબા સમયથી પેલો કિંગલિયો અક્ષર ધારણ કરવો પડ્યો હતો તે દુરાચાર સાથે પોતાનો દૂર દૂરનો જરા સરખો પણ સંબંધ આ પાદરીએ પોતાનાં અંતિમ વચનોથી બિલકુલ વ્યકત કર્યો જ નહોતો, અથવા પોતાની આખરની પળની શબ્દોમાં તેનો આછો ઇશારો પણ કર્યો જ નહોતો, આ પરમ માનનીય ને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષીઓના કહેવા પ્રમાણે તો, પોતે મરવાની અણી ઉપર જ છે એમ જાણતો હોવા છતાં, તેમ પોતાને જોઈ રહેલો સામે ઊભેલો લોકસમુદાય તો પોતાને સ્વર્ગનિવાસી સન્તો અને ફિરસ્તાઓના વર્ગમાં જ ક્યારનો ભળી ગએલો ગણતો હતો એમ પણ જાણતો હોવા છતાં, પેલી પતિત સ્ત્રીના ખોળામાં પોતાનું શરીર નાખી દઈને તે મરણ પામ્યો તે તો આંહીં ઉત્તમોત્તમ ગણાતા પુરુષની સાધુતા અને નીતિમત્તા પણ કેટલી અલ્પ અને અકિંચિત્કર હોય છે તે જગતને બતાવવાની પોતાની ઇચ્છાને લીધે જ. એ પાદરીએ પોતાનું સમસ્ત જીવન માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શ્રેયને અર્થે ખરચી નાખ્યું હતું અને આમ સમસ્ત જીવન માનવજાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં ખર્ચી નાખ્યા પછી પોતાના મૃત્યુને પણ તેણે એક પરમ તત્ત્વના દૃષ્ટાંત રૂપ બનાવ્યું હતું, અને એ દ્વારા પોતાના પ્રશંસકો તથા ભકતોના અંતરમાં આ એક પરમ શિક્ષાપ્રેરક છતાં મહાન એવું સત્ય ઠસાવવા માગતો હતો કે અનંત વિશુદ્ધિના પ્રમાણમાં-વિશુદ્ધિસાગર પરમાત્માની દૃષ્ટિએ-તો આપણે સૌ એક સરખા પાપીઓ જ છીએ પોતાના એ પ્રકારના મૃત્યુદ્વારા તો સૌને તે એમ શીખવવા માગતો હતો કે આપણામાં સૌથી વધારે પવિત્ર હોય એવો પુરુષ પણ ઇશ્વરનું અનન્ત વાત્સલ્ય અને અસીમ કરુણા આપણા પર કેવાં વરસી રહ્યાં છે એટલું જોઈ શકવા જેટલો જ, અને કોઈ માણસ પોતાના આભાસ માત્રરૂપ માનવોચિત ગુણને બહુ મોટાઈ બતાવવા જતો હોય તો તેના એ અલ્પગુણને ધુત્કારવા જેટલો જ, પોતાના માનવબંધુઓથી જુદો પડે છે—તેથી વિશેષ ભેદ તેનામાં અને બીજા સામાન્ય મનુષ્યોમાં કંઈ નથી. હવે, આ પરમ ગંભીર સત્ય છે એમાં તો કંઈ ના પાડી શકાય એમ જ નથી, છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલના જીવનપ્રસંગનો આવો અર્થ કરવો એ તો, કોઈ માણસ જૂઠો અને ધૂળમાં રગદોળાતો પડ્યો હોય છતાં તેના મિત્રો તેને 'પ્રામાણિક માણસ' છે એમ પુરવાર કરી આપે એવું

અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, હિંગળોકિયા અક્ષરને ચમકાવી રહેલા ખરા બપોરનાં સૂર્યકિરણો જેટલાં સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, છતાં તેના મિત્રોમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મગુરુના મિત્રોમાં તેની ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિનું સમર્થન કરવાની જે દુરાગ્રહી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેનું જ ઉદાહરણ માત્ર છે.

આ વૃત્તાંત લખવામાં મુખ્યત્વે કરીને અમે એક પ્રમાણભૂત હસ્તલેખને અનુસર્યા છીએ. આ હસ્તલેખ જૂના વખતનો છે, અને હેસ્ટર પ્રાઇન સાથે અંગત પિછાન ધરાવનારા અથવા નજરે જોનારા પુરુષો પાસેથી વાત સાંભળનારા માણસોની મૌખિક જુબાનીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. આ હસ્તલેખ અમે ઉપર જે મન્તવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે તેને પૂરેપૂરો ટેકો આપે છે. એ બાપડા પાદરીના દુઃખપૂર્ણ જીવનમાંથી અમને અનેક નૈતિક સત્યો સૂઝે છે, પણ આંહીં તો એ બધામાંથી એક જ એક સત્ર રૂપે રજૂ કરીશું : 'સત્યશીલ બનો! સત્યશીલ બનો! સદાયે સત્યશીલ બનો! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અંશો જગત આગળ છુપાવો નહિ, પણ જરા પણ સંકોચ વગર તે સૌને જોવા દો અને કદાચ એટલી હિંમત ન હોય તોપણ તમારા અનિષ્ટ અંશોનું જગતને સૂચન થાય એવું કંઇક ચિહ્ન તો સદાયે અવશ્ય વ્યક્ત કરો જ કરો.'

મિ. ડિમ્સડેલના મૃત્યુ પછી લગભગ બીજી જ ક્ષણે, રોજર ચિલિંગવર્થને નામે ઓળખાતા પેલા બુઢ્ઢાના દેખાવ અને વર્તનમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઇ ગયું. એ પછી તરત જ તેનું સઘળું જોમ અને ચાંચલ્ય—શારીરિક તેમ માનસિક ઉભય પ્રકારની તેની સમસ્ત શક્તિ—જાણે તેને તજીને ચાલી ગઇ હોય એમ લાગવા માંડ્યું, કેમકે તે પછી જમીનમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખેલું કોઇ ઝાંખરું સૂર્યના તાપમાં જેમ ચીમળાઇ જાય તેમ એ પણ ચીમળાઇ ગયો, સુકાઇને કૃશ થઇ ગયો, અને જાણે કે માનવસમાજમાંથી ક્ષીણ થતો થતો લગભગ સાવ અદૃશ્ય જ થઇ ગયો. આ અભાગિયા માણસે વૈરવૃત્તિને જ પોતાના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બનાવી દીધી હતી; ક્રમબદ્ધ રીતે પૂર્ણ ગણતરીપૂર્વક આખી જિંદગીને બાજરિયન કરીને વેર વાળવું એની પાછળ જ પોતાનું સઘળું ધ્યાન સમાડ્યું હતું. અને જ્યારે એ વેર પ્રવૃત્તિમાં એને પૂરેપૂરો વિજય મળ્યો, જરાય બાકી ન રહે એવી રીતે વેર વાળવાની એની નેમ જ્યારે પૂરેપૂરી પાર પડી, ત્યારે પછી એની એ અનિષ્ટ વૃત્તિને માટે કશું કામ રહ્યું નહિ, એને જીવતી રાખે કે ટકાવી રાખે એવું કંઇયે પછી બાકી રહ્યું નહિ—ટૂંકામાં, આ દુનિયામાં કશી પણ શયતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનું એની પાસે રહ્યું નહિ—એટલે પછી આ અમાનુષી બનેલા મનુષ્ય માટે એક જ વસ્તુ કરવા જેવી બાકી રહી, અને તે એ કે પોતાની એ દુર્વૃત્તિને માટે પોતાનો સરદાર ને નાયક શયતાન પોતાને જ્યાં પૂરતું કામ આપે, અને એ કામના બદલામાં એને યોગ્ય પુરસ્કાર આપે એવા પ્રદેશમાં આંધીથી ચાલ્યા જવું. પણ અત્યાર સુધી આ વાર્તામાં આપણા મિત્રો અને નિકટવર્તી પરિચિતજનો બની ગયેલાં આ બધાં હવાઈ સત્ત્વો પ્રત્યે—રોજર ચિલિંગવર્થ તેમ તેના સૌ સાથીઓ પ્રત્યે—બહુ નિષ્ઠુર ન બનતાં અમે બને તેટલી દયાવૃત્તિ દાખવવા ઇચ્છીએ છીએ. તદનુસાર વિચાર કરીએ તો પ્રેમ અને ધિક્કાર, રાગ અને દ્વેષ અંદરખાનેથી તો એક જ તત્ત્વ છે કે કેમ એ અવલોકન અને અન્વેષણને માટે રસિક સામગ્રી પૂરી પાડે એવો કૌતુકપ્રેરક વિષય લાગે છે. એ દરેક વૃત્તિ, પોતાના પૂરેપૂરા વિકાસને માટે, રાગના કે દ્વેષના પાત્રરૂપ બનેલ વ્યક્તિ સાથે પુષ્કળ ગાઢ પરિચય અને ઊંડા આંતરજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે; એ દરેક વૃત્તિમાં, એ વૃત્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિને પોતાના ઊર્મિતંત્ર અને માનસ જીવનના પોષણને માટે બીજી કોઇક વ્યક્તિ પર અનિવાર્યરૂપે જ આધાર રાખવો પડે છે; અને એ દરેક વૃત્તિ, ઉદ્દામ પ્રેમ રાખનારને તેમ જ ઉદ્દામ ધિક્કાર રાખનારને પોતાના એ પ્રેમ કે ધિક્કારના વિષયભૂત વ્યક્તિ ચાલી જાય ત્યારે, સાવ એકલવાયો અને જીવનમાં પછી કંઇ જ કરવાનું ન રમે એવો સર્વથા હેતુશૂન્ય બનાવી મૂકે છે; તેથી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો તો, આ ઉભય વૃત્તિઓ મૂળમાં એક જ છે. અને ઉભય વચ્ચે કંઇ ભેદ હોય તો તે કેવળ એટલો જ છે કે એમાંની એક સ્વર્ગીય દીપ્તિમાં તો બીજી સ્વપ્ન જેવા ઝીણા પીળા ઉજાસના વાતાવરણમાં વીંટળાએલી દેખાય છે. એટલે આધ્યાત્મિક જગતમાં તો આ બુઢ્ઢો વૈદ અને પાદરી એક બીજાની દુર્વૃત્તિના ભોગ બની ગએલા હોવા છતાં—બે જણનેયે, દ્વેષોની

પોતાની ધિક્કાર અને વેરની વૃત્તિઓને, પરિવર્તન પામીને એમને પોતાને ખબર પણ ન પડી એવી રીતે નિર્મળ સુવર્ણરૂપ બની ગએલી અનુભવી હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પણ આ તાત્ત્વિક ચર્ચા અલગ રાખીએ તો, અમારે વાચકને વ્યવહારદષ્ટિએ મહત્ત્વની એવી એક હકીકત જણાવવાની છે. બુઢ્ઢો રોજર ચિલિંગવર્થ ગુજરી ગયો (આ બનાવ પછી વરસ દહાડામાં જ ગુજરી ગયો એ) એટલે તેના અંતિમ વસિયતનામાની રૂએ, હેસ્ટર પ્રાઇનની પુત્રી પર્લને, અહીં અમેરિકામાં તેમ અસલ-વતન ઇંગ્લંડમાં એમ બન્ને ઠેકાણે મળીને ઘણી સારી મિલકતનો વારસો તે આપતો ગયો, અને એ વસિયત-નામાનો અમલ કરવાનું કામ તે મુખ્ય બેલિંગહામ તથા રેવરંડ મિ. વિલ્સનને સોંપતો ગયો.

આ રીતે પર્લ—એ જમાનાના લોકો જેને શયતાની ઓલાદનું બાળક માનતા હતા એવી એ છોકરી—અમેરિકાની નવી દુનિયામાં સૌથી મોટી મિલકતની વારસદાર બની. અને ત્યારથી પછી લોકોની એ બાળકી પ્રત્યેની વૃત્તિમાં—તેના સંબંધીના જનતાના વિચારમાં—જે મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયું, તેમાં પણ તેને આ મોટો વારસો મળ્યો એ હકીકતનો બહુ મોટો હિસ્સો હતો. આ વારસો મળ્યા પછી લોકો તેના પ્રત્યે આદરપૂર્વક જોવા લાગ્યાં એટલું જ નહિ, પણ એ માદીકરીએ જો આ મુલકમાં જ વસવાનું ચાલુ રાખ્યું હોત, તો પર્લ પરણવા લાયક ઉમરની થાત એ વખતે, એ છોકરીનું ઉદ્દામ, સ્વચ્છંદી રક્ત, આ વસાહતની અંદરના કોઇ સૌથી વધારે ધર્મનિષ્ઠ પ્યૂરિટનકુળના રક્ત સાથે લગ્નદ્વારા મિશ્રિત થઇ ગયું હોત. પણ વૈદ ગુજરી ગયા પછી થોડા જ વખતમાં હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ બાઇ, અને સાથે એની પર્લ પણ, એ મુલકમાંથી અદશ્ય થઇ ગઇ. તે પછી દરિયાના ઓવાળમાં જેમ કોઇના નામના આદ્યાક્ષર કોતરેલા લાકડાના કકડા કોઇ કોઇવાર પાણીમાં તણાઇ આવે છે તેવી રીતે દરિયા પારથી એ માદીકરીના ઊડતા ખબર કોઇ કોઇવાર મળી આવતા, પણ તેમને વિશે નિઃશંક પ્રમાણભૂત ગણાય એવા કશા સમાચાર વરસોનાં વરસો સુધી આ મુલકમાં કોઇને મળ્યા નહિ. એટલે હિંગળોકિયા અક્ષરની આ વાત ધીરે ધીરે દંતકથા કે લોકકથાનું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. છતાં એ હિંગળોકિયાની જાદુઇ અસર તો લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલી જ ચાલુ રહી, અને તેથી પેલો બાપડો પાદરી મૃત્યુ પામ્યો તે ફાંસીનો માંચડો તેમ હેસ્ટર પ્રાઇન દરિયાકિનારે વસતી હતી તે ઝૂંપડું એ બન્ને લોકહૃદયમાં પહેલાના જેટલા જ બીતિના ભાવ હજુ પણ પ્રેર્યા કરતાં હતાં. એક દિવસ નમતે પહોરે છોકરાંઓ આ ઝૂંપડા આગળ રમતાં હતાં ત્યાં ભૂખરો ઝભ્ભો પહેરેલી એક ઊંચી બાઇ એ ઝૂંપડાની ખડકી આગળ આવતી એમના જોવામાં આવી. વચગાળામાં આ બધાં વરસો દરમિયાન કોઇએ એ ખડકી એકપણ વાર ઉઘાડી નહોતી, પણ આ બાઇએ ગમે તો પોતાની પાસે કૂંચી હશે તે વડે તેનું તાળું ખોલ્યું, અથવા તો લાંબા વખતથી ખવાઇ ગએલું ખડકીનાં બારણાનું લાકડું તથા તેના મીજાગરા વગેરેનું લોઢું તેના હાથ અડકવાથી એકદમ છૂટું પડી જવાથી ખડકી આપોઆપ ઊઘડી ગઇ, અથવા તો કોઇક ઓળાની પેઠે કોઇના જોવામાં ન આવે એવી રીતે એ અંદર દાખલ થઇ ગઇ હોય—એમ ગમે તે રસ્તો લીધો હોય તોપણ કશા વિઘ્ન વગર એ તે ઝૂંપડીમાં પેઠી.

ઉંબરા આગળ એ અટકી—જરા પાછું વાળીને જોયું—કેમકે જ્યાં રહીને પોતે આટલી બધી તીવ્ર લાગણીઓથી ભરપૂર જીવન પોતે ગાળ્યું હતું એવા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં અત્યારે માત્ર એકલાં અને સાવ ભિન્ન જ સ્વરૂપમાં પ્રવેશવાનો વિચાર એના જેવી જીવનભર દુઃખો સહન કરી કરીને રીઢી બની ગએલી સ્ત્રીને પણ અસહ્ય લાગ્યો. પણ આવો આનાકાનીનો ભાવ એક પળ વાર જ ટક્યો, છતાં એ એક પળવારમાં એની છાતી પરનો હિંગળોકિયો અક્ષર છતો થઇ ગયો.

ત્યારે હેસ્ટર પ્રાઇન આમ પાછી આવી ખરી, અને લાંબા વખતથી તજી દીધેલી પોતાની કલંકસંજ્ઞા એણે ફરી પાછી ધારણ કરી ખરી! પણ પર્લ ક્યાં હતી? જો હજુ હયાત હોય, તો અત્યારે તે પ્રથમાવસ્થાની મધુરતાથી દીપી રહેલી ભરજુવાન સ્ત્રી હોવી જોઇએ. એ શયતાની ઓલાદની છોકરી અપરિણીતાવસ્થામાં જ અકાળે કબર ભેગી થઇ ગઇ, કે પછી તેની નિરંકુશ જંગલી પ્રકૃતિ મિજાજમાં આવીને સ્ત્રીજીવનના સૌમ્ય સુખો માણવાને

લાયક બની, એ વાતની પાકી ભરોસાપાત્ર બાતમી કોઈને મળી નહિ. છતાં હેસ્ટરના શેષ જીવનમાં હિંગળોકિયો અક્ષર ધારણ કરનારી એ એકાન્તનિવાસી સ્ત્રી પર વિદેશમાં વસી રહેલું કોઈ સ્વજન પ્રેમ રાખી રહ્યું હતું અને તેના જીવનમાં રસ લઈ રહ્યું હતું, એમ દર્શાવનારાં ચિહ્નો જોવામાં આવતાં હતાં ખરાં. કેમકે એના પર, અમીર કુટુંબની મહોરછાપવાળા પત્રો આવતા, જોકે એ મહોરછાપ કોઈ ઇંગ્લંડનિવાસી અમીર કુટુંબની તો નહોતી. હેસ્ટરની કુટીરમાં પણ હેસ્ટર પૂર્વે કદી ન વાપરતી એવા સુખચેન કે વૈભવના પદાર્થો હવે જોવામાં આવતા હતા. એટલે એ પદાર્થો એના કોઈ ધનાઢ્ય સ્વજને જ એના પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એને માટે ખરીદેલા એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. વળી એના ઘરમાં એને કોઈ સતત રીતે સંભારી રહ્યું છે એમ બતાવનારી અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયની પ્રેરણાને વશ થઈ કોઈની નાજુક આંગળીઓએ તૈયાર કરેલી એવી અનેક નાની નાની સુન્દર વસ્તુઓ પણ જોવામાં આવતી હતી. અને એક વાર તો હેસ્ટર કોઈ નાનકડા બચ્ચાને માટે ઝભલું ભરતી પણ જોવામાં આવી હતી. અને એ ઝભલા પર એણે પોતાનો એટલો બધો કલ્પનાવૈભવ ઠાલવેલો કે આપણા શાણા સમાજમાં કોઈ પણ બચ્ચું જો એવું ભભકદાર ઝભલું પહેરીને નીકળ્યું હોત તો લોકોમાં ભારે હોહા મચી રહી હોત.

ટૂંકામાં, એ જમાનાના ગામગપાટા ચલાવનારા લોકોની માન્યતા મુજબ, તેમ એ સંબંધમાં પાછળથી અન્વેષણ કરનારા સંશોધકોની પણ પ્રમાણિક માન્યતા મુજબ, પર્લ હયાત હતી એટલું જ નહિ, પણ તે પરણી હતી, સુખમય જીવન ગાળતી હતી, પોતાની માતાની સદાયે સ્નેહભરી સંભાળ રાખતી હતી, અને પોતાની એ દુ:ખણી એકલવાઈ માતાને પોતાની સાથે પોતાના જ ઘરમાં રહેવા આગ્રહ કર્યા કરતી હતી.

પણ હેસ્ટર પ્રાઇનને માટે તો સાચું જીવન પર્લ પોતાનું ઘર બાંધીને રહી હતી તે પારકા અજાણ્યા મુલકમાં નહિ પણ આંહીં ન્યૂઇંગ્લંડમાં જ હતું. આંહીં જ એનું પતન થયું હતું; આંહીં જ એણે દુ:ખ વેઠ્યું હતું: અને આંહીં જ એને હજુ બાકીનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરવાનું હતું. એટલે જ એ આંહીં પાછી આવી હતી અને આંહીં આવીને એણે, જે કલંકસંજ્ઞાની શોકઘેરી કથા આંહીં સુધી અમે કહી, તે કલંકસંજ્ઞા સ્વેચ્છાથી જ ધારણ કરી હતી—સ્વેચ્છાથી જ, કેમકે એ નિષ્ઠુર જમાનાનો કરડામાં કરડો ન્યાયાધીશ પણ હવે એ ધારણ કરવાની એને ફરજ પાડે એમ નહોતો. એ કલંકસંજ્ઞા પછી એને હૈયેથી કદી હેઠે ઊતરી નહિ. પણ એ પછીનાં વરસોમાં હેસ્ટર જે વિચારમય, સેવાપરાયણ અને સતત ઉદ્યોગથી ભરપૂર-ખડતલ જીવન ગુજારી રહી હતી તેને પરિણામે એ હિંગળોકિયો અક્ષર લોકોના તિરસ્કાર કે કટુ નિન્દાને પાત્ર કલંકસંજ્ઞા મટી ગયો, અને તેને બદલે જે જોઈને આપણને ખેદ થાય, શોક થાય, ભય ઊપજે અને છતાં જેના તરફ આપણે પૂજ્યભાવપૂર્વક જોવું ઘટે, એવી કોઈક વસ્તુ બની ગયો. અને હેસ્ટર પ્રાઇનને જીવનમાં અંગત સ્વાર્થ જેવું કશું હતું નહિ, તેમ મોજમજા માણવી કે વિલાસ વૈભવ ભોગવવો એવો પણ એના જીવનનો આશય હતો નહિ, તેથી લોકોને પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય, કંઈ પણ મૂંઝવણ જેવું લાગે તો સલાહસૂચનાને માટે સૌ એની પાસે આવતાં, કેમકે સૌ જાણતાં હતાં કે એના જેટલી અસાધારણ મૂંઝવણ ને પીડા જગતમાં બીજા કોઈએ અનુભવેલ નહોતી, અને તેથી એવી મૂંઝવણ કે પીડાનો માર્ગ એના જેવી સારી રીતે બીજું કોઈ બતાવી શકે એમ નહોતું. આ સૌમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટી હતી—કોઈને પ્રેમ જીવનમાં અપમાન ખમવું પડ્યું હોય, નિષ્ફળતા અનુભવવી પડી હોય, અન્યાય થયો હોય, સ્ખલન થઈ ગયું હોય, કે દુરાચાર થઈ ગયો હોય, અથવા કોઈ પોતાના પર પ્રેમ કરવા આવતું જ ન હોય, પ્રેમાનુભવને માટે કોઈ પોતાના હાથની માગણી જ કરતું ન હોય, એ પ્રકારના એકલવાયા રસશૂન્ય અપરિણીત જીવનનો દુ:ખભાર કોઈના હૃદયને ચાંપી રહ્યો હોય, એવી પ્રેમજનિત લાગતી અનેકવિધ પીડાઓ ભોગવતી સ્ત્રીઓ એની કને આવતી, અને પોતાની એવી દુર્દશા શાથી થઈ રહેલી છે તથા એ દુર્દશામાંથી છૂટવાનો ઉપાય હવે શો તે પૂછતી. હેસ્ટર એ સૌને યથાશક્તિ આશ્વાસન અને સલાહસૂચના આપતી. અને એ સલાહ સૂચના

આપતી વખતે સાથે સાથે પોતાની દૃઢ પ્રતીતિ પણ વ્યક્ત કરતી, કે સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ અત્યારે તો અનેક કંટકોથી ભરપૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં જગત અનુભવથી લાતો ખાઇ ખાઇને લાયક બનશે ત્યારે એવો તેજસ્વી સુવર્ણયુગ જરૂર આવશે કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ બન્નેને પરસ્પર સુખદાયક નીવડે એવું કોઇ અભિનવ સત્ય જગત સમક્ષ પ્રકટ થશે. જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તો હેસ્ટરે એવી વ્યર્થ કલ્પના કરેલી એવી–ધારણા રાખેલી–કે આ અભિનવ સત્યનો પેગામ સુણાવવાનો લહાવો પોતાને જ મળશે, પોતે જ એ નૂતન સત્યની પેગંબર બનશે, પણ પછી તો ઘણાં વરસથી એ સમજી ગઇ કે જે પાપથી ખરડાએલી હોય, કલંકભારથી વાંકી વળી ગઇ, અથવા જીવનભરના દુઃખ વિષાદના બોજથી નમી ગઇ હોય એવી કોઇ પણ સ્ત્રી કદી પણ કોઇ રહસ્યમય દિવ્ય સત્યની સંદેશવાહક બની શકે એ વાત જ અશક્ય છે. એ અભિનવ સત્યનું પ્રકાશન કરનારો જો ભગવત્પ્રેરિત અને પયગંબર દુનિયા પર આવવાનો તેઃ અલબત્ત સ્ત્રીજાતિનો જ કોઇ હશે, પણ એ સ્ત્રી કોઇ સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય; એ સ્ત્રી, ઉદાત્ત, વિશુદ્ધ, અને સુન્દર આચારવિચારથી વિભૂષિત હશે; વળી એ સ્ત્રી શાણી હશે; અને તે શાણપણ પણ દુઃખ વિષાદના ધૂંધળા વાતાવરણ મારફત મેળવેલું નહિ પણ ઉલ્લાસના સ્વર્ગીય વાતાવરણ મારફત તેણે મેળવેલું હશે; વિશેષમાં વળી એ સ્ત્રી વિશુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ માનવજાતિમાં કેટલો સુખસંચાર કરી શકે તે પોતાના એવા પ્રેમથી ભરપૂર અને એ રીતે સફળ સાર્થક બનેલા જીવનદ્વારા સૌને બતાવનારી–સૌને સુખી કરવાનું સામર્થ્ય સાચા પ્રેમમાં કેટલું છે તે પોતાના જ પ્રેમમય જીવનના દૃષ્ટાંતદ્વારા પુરવાર કરનારી–હશે.

હેસ્ટર પોતાની પાસે આવતી સૌ સ્ત્રીઓને એમ કહેતી, અને એમ કહીને આંખો ઢાળી દઇ પોતાનો હિંગળોકિયો અક્ષર વિષાદપૂર્વક જોઇ રહેતી. અને પછી, ઘણાં ઘણાં વરસો વીત્યા બાદ, અત્યારે કિંગ્ઝ-ચેપલ બાંધવામાં આવ્યું છે તેની બાજુના કબ્રસ્તાનમાં એક જૂની, જમીનદોસ્ત થઇ ગએલી કબરની નજીક એક બીજી નવી કબર ખોદવામાં આવી. આ નવી કબર પેલી જૂની જમીનદોસ્ત બની ગએલી કબરની નજીક હતી, છતાં જાણે એ બન્ને કબરોની અંદરનાં નિવાસીઓની માટીને મળીને એકરૂપ બની જવાનો હક ન હોય એમ સૂચવતું હોય એટલું અંતર એ બન્ને કબરો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ છતાં એ બન્ને કબરોને માટે એક જ સ્મારકશિલા રાખવામાં આવી હતી. આસપાસની બીજી બધી કબરો પર પોતપોતાની કુટુંબસંજ્ઞાઓથી અંકિત સ્મારકશિલાઓ આવી રહેલી હતી, પણ આ બે કબરો પર તો કેવળ સાદી શિલા જ રાખવામાં આવી હતી, અને તેના પર કોઇ ઢાલ જેવી આછીઆછી આકૃતિ દેખાતી હતી. કોઇ કુતૂહલ પરાયણ સંશોધકને જોવી હોય તો અત્યારે પણ એ ઢાલ તે જોઇ શકે એમ છે, અને તેના પર જે સંજ્ઞા કોતરેલ છે તેનો શો અર્થ કરવો તે વિશે પણ માથાકૂટ કરવી હોય તો કરી શકે એમ છે. એ ઢાલ પર કંઇ ભેદ ભરેલાં વચનો કોતરેલાં હતાં. એ વચનો જ અહીં સમાપ્ત થએલી આપણી વાર્તાનાં–શોકપૂર્ણ અને ઘેરા સત્ય ને નીતિપ્રકાશથી ચમકી રહેલી આ વાર્તાનાં રહસ્ય-સૂત્રરૂપ વચનો થઇ શકશે–

સામળા પટ પરે રક્તસંજ્ઞા ચમકી રહી.

[સંપૂર્ણ]

નવલ-નાટક-શૈલી

[એક અગત્યના મુદ્દા ઉપરટપકે નોંધ]

શ્રી. ડોલરરાય ર. માંકડ

૧૯૩૬નાં ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષાના પ્રાવેશિક ભાગમાં મેં નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

"લલિત અને લલિતેતર વાઙ્મય વચ્ચેના આ ભેદને ધ્યાનમાં લેતાં અને આજે જે રીતે ઉપરનોંધ્યા સાહિત્યસ્વરૂપોની કાયા ઘડાય છે તે જોતાં એક બે મુદ્દાઓ અહીં શરુવાતમાં જ તપાસવાનું મન થાય છે. કાવ્યાદિ બધાં સ્વરૂપો લલિત વાઙ્મયના પેટામાં આવે એ ખરું પણ કલા સ્વરૂપો તરીકે એ દરેકને પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ છે અને એ જુદું રહે એ જ યોગ્ય છે. એક કાળ એવો હતો, જ્યારે આપણાં સાહિત્યમાં અપદ્યાગદ્યના અવતારને લીધે પદ્ય અને આલંકારિક ગદ્ય વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઇ જવાની તૈયારી હતી. પણ સાહિત્યનાં વહેણ બીજી દિશાએ વળ્યાં અને એમ ન થયું. સાહિત્યસ્વરૂપોનાં આ નિરાળાં વ્યક્તિત્વ પરત્વે નોંધવું પડે છે કે બીજાં સ્વરૂપો વિશે તો એવો તાત્કાલિક ભય નથી દેખાતો, પણ બરાબર ખબરદારી ન રખાય તો આજે નવલ-નાટક વચ્ચેનો ભેદ બહુ ઓછો થઇ જવાની બીક છે ખરી."

એમાં સ્પર્શેલા અન્તિમ મુદ્દાને યોગ્ય રીતે વિકસાવીને મારું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજાવવાની વૃત્તિ મને ઘણા વખત થયા રહ્યા કરી છે. આ જ વિષય ઉપર લગભગ દોઢેક-વર્ષ પહેલાં કરાંચીની 'ગુજરાતી સાહિત્યસભા' ની પાસે મેં એક ટૂંકું ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણને વિકસાવીને મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરી શકું એટલો વખત તે પછી મને મળ્યો નથી, તેથી એ ભાષણ માટે નોંધરૂપે ટપકાવી રાખેલ લખાણને નીચે છાપીને મારું દૃષ્ટિબિન્દુ હું વિવેચકો પાસે મૂકું છું. નવલ અને નાટકનાં બંધારણનાં બધાં તત્ત્વોને તપાસી, તેમને સરખાવી તેમજ વિરોધાવી, દાખલાદલીલ આપી આ આખા વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની મારી ઇચ્છા છે એટલું માત્ર અહીં જાહેર કરી લઉં છું; અને આ લખાણમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઊઠી આવતા મુદ્દાઓને જ નિર્ણયરૂપે ગણવાની હું વાંચનારાને વિનંતિ કરું છું.

× × ×

ઊર્મિના (આસો, ૧૯૯૧) અંકમાં મેં એક નાની નાટિકાનું નવલિકામાં રૂપાન્તર કર્યું છે. એ નાટિકા મૂળ કૌમુદીમાં છપાઇ છે. એના લખનાર જયન્તકુમાર ભટ્ટ છે. બન્યું છે ત્યાં સુધી મેં, એ નાટિકાના જ શબ્દો રાખીને, માત્ર કાલાન્વય બદલીને, આખી નાટિકાને એવી રીતે છાપી છે કે એ નવલિકા જેવું સાહિત્યસ્વરૂપ લાગે. આ નવી જાતની નવલિકાને

આમ રૂપાન્તરિત કરવામાં એક હેતુ છે. એ હેતુ ઉપર અહીં થોડીક અછડતી ચર્ચા કરવાની રજા લઉં છું:

આજનાં નવલો અને નાટકો તેમ જ નવલિકા અને નાટિકાઓ વાંચતાં કોઈક વખતે એમ વિચાર આવી જાય છે કે નવલ–નાટકની વચ્ચે વ્યાવર્તક લક્ષણ કયાં? ઘણી વખત એવું બને છે કે અન્તર્ગત બંધારણ કલાની દૃષ્ટિએ નવલ કે નાટકમાં ભિન્નતા લગભગ દેખાતી જ નથી.

દૃષ્ટાન્ત લઈએ તો સરસ્વતીચન્દ્રની કલા તેમ જ રમણલાલ દેસાઈનાં નવલોમાં દેખાય છે તે કલા, કોઈની જ નાટકની સામાન્ય કલાથી જુદી છે; તો મુનશીની નવલશૈલીમાં (જે એમની નથી પણ વિદેશીય છે તેમાં) નાટ્યતત્ત્વ એટલાં બધાં બહોળા પ્રમાણમાં દેખાય છે કે એમનાં નાટક અને નવલ વચ્ચે કલાભેદ બહુ ઓછો રહે છે, એમની અમુક અમુક નવલોને રંગભૂમિને યોગ્ય બનાવવામાં આવી છે, તે જ કેટલી સરળતાથી એમની નવલનું રૂપાન્તર નાટકમાં થઈ શકે તે બતાવે છે.

આ વિષયનાં અભ્યાસ માટે મુનશીના જ સર્જનો અનેક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. એક તો એમણે નવલો તેમ જ નાટકો બન્ને લખ્યાં છે એટલે એક જ લેખકનાં બન્ને સાહિત્યસ્વરૂપોની કલા વચ્ચે સરખામણી કરવાનું સહેલું થઈ પડે છે. વળી એમણે જે નવલશૈલી તેમ જ નાટકશૈલી આપણે ત્યાં દાખલ કરી તેનું અનુકરણ આજે ગુજરાતમાં જાણેઅજાણે થઈ રહ્યું છે, તેથી પણ એ અનુકરણનાં મૂળનો અભ્યાસ કરવાનું જરૂરનું છે. વળી ઉપર કહ્યું તેમ એમનાં અમુક નવલોનું નાટકોમાં રૂપાન્તર થઈ ગયું છે, તેથી પણ નિર્ણયો બાંધવામાં આપણને સગવડતા મળવાનો વધુ સંભવ છે.

ત્યારે મુનશીના નવલો–નાટકો વચ્ચે સમતા અને વિષમતા, કલાદૃષ્ટિએ કેટલીક છે? મુનશીનાં નવલોમાં નાટ્યતત્ત્વ—કાર્યનો વેગ—ઉત્યાદિ બહોળા પ્રમાણમાં છે એમ તો આ જ પહેલાં સ્વીકારાઈ ગયું છે, અને એ તત્ત્વ નાટકોમાં તો હોવું જ જોઈએ. આમ નાટ્યતત્ત્વની હાજરી બન્ને વચ્ચેનું પહેલું સમાન તત્ત્વ બને છે. પાત્રનિરૂપણમાં તો બન્ને વચ્ચે સમાનતા જ રહે છે. નવલમાં વિષયનિરૂપણમાં સંખ્યાનું–દૃશ્યોની મર્યાદા નથી તો નાટકમાં છે, કેમ જે નાટક દશ્ય છે. જેથી ત્રણ–ચાર કલાકમાં પૂરું થઇ જાય તેટલાં સંખ્યામાં જ તે હોવું. તેથી જ આ બન્ને વચ્ચેની પહેલી અને છેલ્લી વિષમતા, બાકી સમતા જ વધુ છે. મુનશીએ જે કલા નિરૂપી છે તેણે નવલને સંવાદપ્રધાન કરી નાખી છે તો નાટકમાં પણ નો વર્ણનો છે. એમ નવલમાંથી વર્ણનો ઓછાં કર્યાં ને સંવાદતત્ત્વને વધાર્યું અને નાટકમાં સંવાદતત્ત્વ તો કાયમ જ રહ્યું પણ તેનું એકધારાપણું લાંબા વર્ણનો ભેળવવાથી વધ્યું. આમ આ બન્ને કલાસ્વરૂપો એકબીજાંની અતિનિકટ આવી ગયાં છે. કલાએ આ જે જોડ લીધો છે તેથી કરીને નવલોમાં દશ્ય તત્ત્વ વધુ ભળ્યું છે, તો નાટકોમાં (કોની શૈલીનાં) શ્રવ્ય તત્ત્વ વધુ ભળ્યું છે. વળી નાટકોમાંથી સંગીત તત્ત્વ ચાલ્યું ગયું છે. આમ એકની મર્યાદા વિશાળ થઇ તો બીજાની ટૂંકી થઇ, પરિણામે આજે નવલશૈલી અને નાટકશૈલી એકબીજાની એટલી બધી નજીક આવી ગઇ છે કે કોઈક વખતે બન્નેને જુદી શૈલી ગણવી કે કેમ એ વિશે શંકા જ રહે છે.

મુનશીનાં નવલો વાંચો અને લોપામુદ્રા (એ સાંગ નાટક છે તેથી એનો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે) વાંચો. વાંચ્યા પછી મન ઉપરની કલા છાપમાં ભેદ રહે છે? અલબત્ત વિષય જુદો તેટલી છાપ જુદી પડે ખરી. પણ વિષય અને પાત્રનાં વ્યક્તિત્વને જુદાં નોંધીને માત્ર કલાદૃષ્ટિને જ મનસમીપ રાખીએ તો આ બન્ને વાંચ્યા પછી એક જાતની અસર ઉત્પન્ન થાય છે. નાટક વાંચ્યા પછી 'આ બનાવો દશ્ય નથી થયા માટે એટલી ઉણપ સાલે છે' એવું ન લાગે તેમ નવલ વાંચ્યા પછી 'આ બનાવો નજર સમીપ જાણે તરે છે' એવું લાગે. આમ આપણે જો નવલ–નાટક–શૈલીની વાત કરીએ છીએ તેમાં એકરૂપતા વધતી જાય છે.

આ કલાસ્વરૂપ ખરાબ કે સારું એ નક્કી કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ આમને આમ જો આપણો વેગ રહે તો નાટકથી જુદું એવું નવલનામે સાહિત્યસ્વરૂપ માત્ર નામનું રહેશે અને બન્ને વચ્ચે ભેદ એટલો લંબાણમાં રહેશે. બાકી તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં બન્ને એકરૂપ થતાં જશે એવો ભય રહે છે એમ સૂચવવાનો અહીં પ્રયત્ન છે ખરો.

બિનઅનુભવી વિષયને આમ ઉપરટપકે ચર્ચ્યો છે તેથી મારે કહેવાનું છે તે ઘણું નહીં સમજાય, પણ દાખલા દલીલની ચોગઠમાં ઉતારીને આ જ પ્રશ્નને વધુ વિસ્તારની ઈચ્છા છે એમ સૂચવીને અત્યારે તો બંધ કરું છું.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પ્રમુખની વરણી :

સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખનો પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાઓને અંતે નિર્ણયને પામ્યો છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની એ પદે વરણી થઇ છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિવેદન પછીયે એમને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા જોઇએ, એ પ્રકારના ચારે બાજુથી સૂચનો થતા રહ્યા, અહીંથી ગએલ પ્રતિનિધિ મંડળ પર પણ એ જ છાપ પડેલી. આ બધા પછી સૌ કોઇ એમ જ માનતા હતા કે હવે તો કાકાસાહેબ જ પ્રમુખપદે આવશે પણ શ્રી મુનશીને એ પદ માટે યોગ્ય ગણ્યા અને શ્રી મુનશી જ પ્રમુખ પદે ચૂંટાયા.

શ્રી. મુનશીની એ પદ માટેની યોગ્યતા કે લાયકાત વિષે તો બે મત છે જ નહિ. એઓ એક સમર્થ સાહિત્યકાર છે. એમને માટે સૌને પૂરતું માન અને આદર છે. એમની શક્તિ વિષે, એમની વિદ્વતા વિષે પણ કોઇને શંકાનું કારણ નથી. પણ આજે એઓ જે ભારે મહત્ત્વનું અને જવાબદારીભર્યું સ્થાન સંભાળી રહ્યા છે એવે વખતે સાહિત્ય પરિષદની પ્રગતિ માટે એઓ શું કરી શકશે એ એક પ્રશ્ન છે. પરિષદ સમક્ષ ઘણા પ્રશ્નો પડ્યા છે એમાંનો એક પ્રશ્ન બંધારણનો છે. આ બંધારણને સૌએ અવખોડ્યું છે. એના પ્રત્યેના તીવ્ર વિરોધને અંગે ગઇ પરિષદ વખતે એમાં સુધારા વધારા કરવાને એક સમિતિ નીમાએલી પણ આજ સુધી એ સમિતિએ કાંઇયે કર્યું હોય તો એની પ્રજાને ખબર નથી પડી. આ વખતે એનો કાંઇક નિર્ણય થશે તો પરિષદે કંઇક કર્યું એમ કહેવાશે. પરિષદ એ એક મનનો ઉભરો કાઢીને ઠરાવો ઘડવાનું સ્થળ અત્યાર સુધી બન્યું છે પણ હવે એ મનોદશા પલટો માગે છે. પરિષદને એક જીવંત અને વેગવાન સંસ્થા બનાવવી હોય તો આ લાંબી નિષ્ક્રિયતાને ખંખેરીને નવો રાહ અખત્યાર કરવો જોઇએ. આ માટે વ્યવસ્થિત યોજનાની અને વ્યવહારુ પગલાંની જરૂરત છે. શ્રી મુનશીની રાહબરી નીચે પરિષદ પ્રાણવાન બને એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

વિભાગિય પ્રમુખો :

વિભાગિય પ્રમુખોની ચૂંટણી યોગ્ય અને એ એ વિષયના નિષ્ણાત માણસોની થઇ છે. રામનારાયણ પાઠક સાહિત્યના, કિશોરલાલ મશરૂવાળા તત્ત્વજ્ઞાનના, નરહરિભાઇ સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના, નાનાભાઇ ભટ્ટ શિક્ષણના, ઝવેરચંદ મેઘાણી પત્રકારત્વના, રવિશંકર રાવલ કલાના, પં. ઓમકારનાથ સંગીતના, ડૉ યાજ્ઞિક વિજ્ઞાનના, મોતીભાઇ અમીન પુસ્તકાલયના અને રત્નમણિરાવ પુરાતત્ત્વના એમાંના શ્રી મેઘાણીએ, મોતીભાઇએ અને રત્નમણિરાવે પોતાની આવવાની અશક્તિ જણાવી છે, એમની જગ્યાએ કોણ આવશે એ હજી નક્કી નથી પણ અહીંની સ્વાગત સમિતિએ શ્રી મેઘાણીને અને બીજાઓને ફરીને આ પદ સ્વીકારવાની આગ્રહભરી વિનંતી કરી છે. અમે માનીએ છીએ કે શ્રી મેઘાણી વગેરે આવશે તો પરિષદ બહુ બળવાન બનશે. પરિષદને સંપૂર્ણ સફળતા અપાવવા ખાતર એમણે આ પદ સ્વીકારવું જોઇએ.

વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં :– લેખક ઝવેરચંદ મેઘાણી: પ્રકાશક ફુલછાબ કાર્યાલય: રાણપુર: કિં. ૧–૮–૦

"......'વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં' હું વાંચી ગયો. સામાન્ય રીતે નવલકથાનું વાંચન મારા માટે કઠણ હોય છે. હું ભાગ્યે જ એમાં રસ લઇ શકું છું. આ નવલ વિષે હું એમ કહી શકું કે વાંચવામાં મને રસ તો પડયો જ. નવલકથાની શરૂઆત જોતાં જ હું એ વાંચવા પ્રેરાયો હતો. 'ત્રાજવડાં ત્રાંબાવો'ની કથા શ્રી. મેઘાણી સિવાય કોણ લખે? એ પ્રદેશ જ આપણા સાહિત્યકારોને મન પરાયો હોય એવું લાગે છે. આ વાર્તાની તેજુ, લખડી, અમરચંદ શેઠ, પરતાપ, શીવરો, નંદુડી, ઝંડુરીઓ, બદલી એ જાણે આ દુનિયામાં હોય જ નહિ એવું આપણી નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ વાંચતા થઇ આવે છે. એટલે આ નવલના લેખકને સૌથી પહેલા ધન્યવાદ તો એ છે કે એમણે સાક્ષરોએ અણદીઠી ભૂમિ ઉપરથી પોતાની નવલના પાત્રો ને વસ્તુ લીધા છે.

આ ચોપડી હું વાંચતો હતો ત્યારે જ મને ખબર હતી કે આ ઉપર મારે મારો અભિપ્રાય આપવો પડશે એટલે વાર્તારસમાં ખેંચાતો હોવા છતાં એના અર્થભાવાર્થને અને સામાન્ય વાચક ઉપર પડતી અસરોને સમજવા માટે હું જાગૃત હતો. આરંભ કરતાં જ મારા મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે નવલકથા કમાલ છે. [illegible]ર્તાના ક્ષેત્ર ઉપર મદારી આવ્યો ત્યારે તો કોઇ [illegible]ણી જ દુનિયામાં આપણે જતા હોઇએ એવું મને લાગ્યું. મેઘાણીભાઇનો શબ્દભંડાર આપણે 'રસધાર'માં જોયો છે પરંતુ આમાંયે મને એના દર્શન થયા કેટલી સહેલાઇથી એમની કલમમાંથી આટલા ભાવવાહી અને સચોટ શબ્દો નીતરતા હશે! અને શૈલિ? ક્યાંક ક્યાંક તો ખંજરની અણી જેવો ખૂંચતો. ક્યાંક ને ક્યાંક મોંએથી હસી જવાય છતા અંતરમાં વિષાદ જગાવી જાય એવી માનવીની 'મશ્કરી'. હું એ શૈલિ ઉપર ખુશ થયો.

આ રીતે મનમાં પુસ્તકની પ્રશંસાના ભરતા ચડવા લાગી ત્યાં તો માનવતાના વર્ણનો આવ્યાં. એનાં વાઘરો હતા, ગરાસીઆ હતા, વાણીઆઓ હતાં, અમલદારો હતા, શહેરી હતા, ગામડીઆ હતા પણ ભાગ્યે જ કોઇ આ ધરતી ઉપર સુગંધ ફેલાવનાર હતું. મને થવા લાગ્યું કે માનવજાત ઉપર આટલો બધો તિરસ્કાર શા માટે? અને હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ લાગણી દૃઢ થતી ગઇ. આખું પુસ્તક પૂરું કરી લીધા પછી પણ મને એમ રહી ગયું કે ક્યાંક તેજુ, ક્યાંક મદારી અને ઠીક ઠીક પેલો લાલો કાંઇક માણસ જેવા દેખાતા હતા. ઝંડુરીઓ અને બદલીના પાત્રો ખૂબ આકર્ષક લાગ્યા પણ લેખકને એ માણસ છે એવી શરમ લાગતી હોય એમ હરેક પળે પેલા મદારીને અને આ મનરખાઓને પણ માનવીના અંશમાંથી મુક્ત થયેલા તરીકે ચિતરવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું છે.

વાર્તામાં ઠેર ઠેર વિચારતણખાઓ પડ્યા છે તે મારા જેવાને મુગ્ધ કરે છે. એ બધા કલાત્મક રીતે મૂકાયા છે એમ પણ લાગે છે. અઢીસો પાનાંની ચોપડીમાં એમ તો લાગે છે કે અંદરની સામગ્રી સમાતી નથી, એ માટે પાંચસોક પાનાંની જરૂર હતી. રાણીનું પાત્ર નવલકથાથી જૂદા એવા એક ચિત્ર સમું રહી જાય છે. ઝંડુરીઆની છેલ્લી દશા, ખાસ કરીને મહેલમાં રહીને કરેલા વિચારો ઝંડુરીઆના લાગતા જ નથી. અંત મને વાર્તા પૂરી કરવાના પ્રયત્ન જેવો લાગ્યો છે.

તદન નવીન પ્રદેશની આ કથા મેં જાગૃત હૈયે વાંચી હતી અને શ્રી. મેઘાણીની હતી એટલે મેં આ કરતાં મોટી આશા રાખી હતી આમ છતાં આ કથા ગુજરાતને પ્રિય થશે એમાં મને શંકા નથી કારણ કે આ હું લખું છું ત્યારે પણ મારી નજીકના મિત્રો કહે છે કે ભલે આવું બધું હોય પણ પુસ્તક સરસ છે. હું પણ કહું છું કે પુસ્તક સુ-રમ્ય છે. દરેકે એ વાંચવું જોઇએ, નવીન પ્રદેશની નવલકથા તરીકે વધાવવું પણ જોઇએ......" મો. [એક પત્રમાંથી]

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ'નું સિંહાવલોકન:– લે. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ, પ્રકાશક, શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગર, ૧–૮–૦, પૃ. ૩૬+૨૪૮

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામે એક મહાન ગ્રન્થ પાંચ ભાગોમાં લખવાનું માથે લીધું છે. તેમાંથી ત્રણ ભાગ આજ લગીમાં બહાર પડી ગયા છે. તેના પહેલા ભાગનું સવિસ્તર ઝીણવટભર્યું [illegible] અમુક જ મુદ્દાઓનું પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અવલોકન છે.

મૂળ પુસ્તક જેમ અસાધારણ ખંત અને પરિશ્રમનો

નમૂનો છે તેમ ઇતિહાસશૂન્ય દૃષ્ટિનું પણ એ પ્રતિક છે એમ મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ મૂળ પુસ્તકની કેટલીક અનૈતિહાસિકતાઓને આંગળી ચીંધીને સ્પષ્ટ રીતે આ સિંહાવલોકનમાં બતાવી છે. આ આખુંયે સિંહાવલોકન વાંચીને તટસ્થ મત બાંધનાર સહુ કોઇને એમ જણાશે કે ડૉ. શાહમાં એકત્રિત કરેલ સામગ્રીને પચાવવાની શક્તિ નથી, વળી એમ પણ લાગશે કે ઘણીખરી બાબતોમાં તેમણે મૂળ સંસ્કૃત, પાલી કે પ્રાકૃત પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી, પણ અંગ્રેજી અનુવાદો અથવા વિવેચનો ઉપરથી જ હકીકતો લીધી છે. (દા. ત. ગોનર્દનું ગોનાર્ડ થવું એ સિવાય શક્ય નથી.) વધુ વીગતમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એક નાની બાબત નોંધવાનો લોભ રોકી શકાતો નથી. આપણા કેટલાક વિદ્વાનોએ–ઐતિહાસિકોએ તેમજ અનૈતિહાસિકોએ–મૂળ પુસ્તક વિશે સુન્દર મતો આપ્યા છે, તે લેખકે છાપ્યા છે. જેમનાં નામો વિદ્વાન તરીકે ખપે છે તેમણે મતો આપવામાં બહુ ચોક્કસ થવાની જરૂર છે. મોંના મોળા બનીને સારું જ લખી આપવાથી પુસ્તક લેખકને ઠીક લાગતું હશે પણ વાઙ્મયની તો અવનતિ જ થાય છે. માટે આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિનો આ પ્રયત્ન આવકારદાયક છે. એમાં એક ઐતિહાસિકને છાજે તેવું અન્વેષણ છે, ખંત છે, હિંમત છે, અને તાટસ્થ્ય છે. પોતે જૈનધર્મના આચાર્ય છે, અને મૂળ પુસ્તકમાં જૈનધર્મનો પક્ષ (અલબત્ત ખોટી રીતે) વધુ પ્રસરે એવાં જે જે વિધાનો છે તેનો સબળ નકાર તેમણે આ સિંહાવલોકનમાં કર્યો છે તે જ તેમનું તાટસ્થ્ય બતાવે છે. જેમણે જેમણે મૂળ પુસ્તકોની નકલ ખરીદી હોય તેમણે તેમણે આ પુસ્તકની નકલ પણ ખરીદવી જરૂરી છે. ડોલરરાય માંકડ

હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા :– લેખક : શ્રી ધર્માનંદ કોસંબી. મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારનાર : શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ, પ્રકાશક: શ્રી ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ.

બૌદ્ધ ધર્મનો ખૂબ તલસ્પર્શી અને ઇતિહાસની વધુમાં વધુ નજીક જઇને ખંતભર્યો અભ્યાસ કરનાર અધ્યાપક શ્રી ધર્માનંદ કોસંબીનું નામ ગુજરાતને અપરિચિત નથી. હિંદુસ્તાનની એકએક સ્થળે એ માટે ઘૂમી વળી, પૂર્વના બૌદ્ધ–દેશોમાં પરિભ્રમણ કરી એમણે એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેને શુદ્ધ કરીને જગતને આપ્યું. એમની પહેલાં આવો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહોતો. રશિયામાં એમણે એ વિષયનાં અધ્યાપકનું કામ પણ કર્યું છે.

એમણે એમના આ નવા પુસ્તકમાં ઘણી ચર્ચાસ્પદ પ્રચલિત એવી ઐતિહાસિક માન્યતાઓને છંછેડી છે. એમનો અને એમની સંસ્કૃતિનો ઉગમ, હિંદમાં એમનું આગમન અને વર્તન ઇત્યાદિ વિષયક એ વિષયમાં બહુશ્રુત ન હોય એવાઓને આ પુસ્તકનું વાચન વિસ્મય પમાડે તેવું છે. અને આ બધું લેખક ઘણાં પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરવા મથ્યા છે.

બ્રાહ્મણ–શ્રમણોની લાલસા વૃત્તિને કારણે થએલ હિંદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મ, જ્ઞાન અને આબાદીની જે ભયંકર પડતી થઈ તેનું ખૂબ તાદૃશ્ય કરુણ ચિત્ર આપ્યું છે.

લેખકની માન્યતા છે કે વેદો અને શાસ્ત્રો, પુરાણો અને શ્રુતિ–સ્મૃતિઓ ઘણાં મોડાં લખાયાં છે અને ઉત્તરોત્તર એમાં છેક મહંમદ ગીઝનીની ચડાઇ સુધી વધારો થતો ગયો છે. આ કથન માનવામાં આપણને ખાસ વાંધો નથી આવતો પણ એ કથનને સિદ્ધ કરવા દલીલો તરીકે લેખક જે કેટલાક કાલ્પનિક સંવાદો રજુ કરે છે તે જરાય ચમત્કર્તા નથી. એઓ જે કારણો બતાવે છે તેમાં આપણે જલદી વિશ્વાસ મૂકી શકીએ એમ નથી–ખાસ કરીને ગીતા સંબંધમાં.

દૃષ્ટિમાં નવીનતા લાવે અને એ વિષયમાં વધુ જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે એવું સુંદર પુસ્તક આ છે છતાં એ એના વિષયને નથી વળગી રહેલ; હિંદી સંસ્કૃતિ એટલે કેવળ એનાં દેવ દેવલાંનો ઇતિહાસ નહિ, કેવળ 'ધર્મ' નહિ. એની સમાજરચના, જીવન સુંદર રીતે વહે એ માટેના એના નિયમો સમાજના મોટા ભાગને ઘણા જ આવશ્યક અને હિતકર હતા–એના અમુક ભાગને મોટો અન્યાય થયો છે એ કબૂલ કર્યા પછી–એની પાછળ ખૂબ વિચાર, બુદ્ધિ અને અનુભવ રહેલાં હતા, એને અહીં સ્પર્શવામાં જ નથી આવેલ.

છેલ્લું અહિંસાનું પ્રકરણ આધુનિક આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનોને સ્પર્શીને હિંદની અહિંસાની ચળવળનો ઇતિહાસ આપે છે. લેખક પોતે એ ચળવળમાં ભાગ

લીધો હતો અને બૌદ્ધધર્મનો એ પ્રથમ સિદ્ધાંત હતો એટલે લેખક એ પ્રકરણને કેમ જ ભૂલે?

ભાષા સરળ અને પ્રવાહી છે.

બુદ્ધચરિત્ર:– લેખક ધર્માનંદ કોસંબી : પ્રકાશક નવજીવન પ્ર. મંદીર, અમદાવાદ.

એડમંડ આર્નોલ્ડના 'લાઇટ ઓફ એશિયા' અને લલિતસાગરમાંથી બુદ્ધ ભગવાન વિષે આપણે જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તે બૌદ્ધ ધર્મના જુનામાં જુના અને વધુ વિશ્વસનીય ગણાતા 'ત્રિપટીક' કરતાં કંઈક જુદો જ છે. આપણે અત્યાર સુધી જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તેમાં કાવ્ય છે પણ ધી. કોસંબીજી પોતાના પુરાતત્ત્વ સંશોધનને અંતે જે વાત કહે છે તેમાં હકીકત છે.

બુદ્ધનું નામ 'સિદ્ધાર્થ' હતું એવી પાયાદાર હકીકતો નથી મળતી. ગૌતમ એ વધુંમાં વધુ સાચું લાગતું નામ છે. એના પિતા કોઈ મોટા રાજા નહોતા પણ એક સારા જમીનદાર હતા અને મહાજન હતા. બુદ્ધને સુખચેન અને ઐશ્વર્યનાં જ સાધનો વચ્ચે પૂરી રાખવામાં નહોતા આવતા પણ લાડીલા તો હતા અને તેથી મોજશોખ માટે એમને માટે ઘણી સગવડો થતી હતી. કોઈ એકાએક વૃદ્ધ, રોગી કે મૃત્યુ પામેલા માણસને જોઈને એમને વૈરાગ્ય નહોતો ઉપજ્યો પરંતુ એમને વારંવાર વિચાર ઉપડતા કે વૃદ્ધત્વ તો આવવાનું જ છે, તો વૃદ્ધ પ્રત્યે અણગમો શામાટે? માંદા તો આપણે પણ ક્યારેક પડી જઈએ તો પછી જેઓ આજે માંદા હોય તેમના તરફ ઘૃણા શાની? આપણે મૃત્યુ પામવાના છીએ એ નક્કી છે, મૃત્યુથી ડરવાનું કે શોક કરવાનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગમાં હોમાતું દેશનું પશુધન ઘણું કીંમતી અને મોટા પ્રમાણમાં હતું; એ પશુઓને આમ મારી નાખવાનો અર્થ શો? મનુષ્ય–મનુષ્ય વચ્ચે અસમાનતા માટેનું એક પણ કારણ ન હોવા છતાં કેવળ વિચારવાની ઇચ્છા ન હોવાને લીધે, નવું ગ્રહણ કરવાની ટેવ ન હોવાને લીધે જ 'ચાંડાળ', ને ચાંડાળ કહી દૂર રાખવો એમાં ન્યાય અને બુદ્ધિ છે જ નહિ. આવા વિચારો સ્મશાન વૈરાગ્યની પેઠે ઉદ્‌ભવ્યા હોત તો એ લાંબો સમય ટકી શી રીતે શકત? અને બુદ્ધને જે સાચું લાગ્યું તે કરવા માટે એઓ રાત્રે ઘેરથી છાનામાના ભાગ્યા નહોતા; આ મારી પત્ની, આ મારો પુત્ર, એમ કહી રડ્યા નહોતા, એમણે તો ઘરમાં બધાં જોડે દલીલો કરી: સત્ય આચરવા દેવામાં અટકાવવાનું પાપ જો કુટુંબીઓ કરે તો એમને તરછોડવા જોઈએ એવો એમનો નિર્ણય હતો. બધાની રજા લઈ એ ઘેરથી નીકળ્યા હતા.

પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે લખાયું છે. જુદા જુદા નિર્ણયોને સમાજમાં પ્રસ્થાપિત કરવા માટે બુદ્ધ ભગવાને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જોડે જે સંવાદો કરેલા તે બુદ્ધ ભગવાનની તેજસ્વી બુદ્ધિ અને દલીલ કરવાની સરસ આવડતની પ્રતીતિ આપે છે.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનાં કારણો પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રોની દુનિયામાં પ્રભાત પાડે એવાં પાંચ ચિત્રો છે.

પુસ્તકમાંનાં પ્રકરણો સામયિકોમાં છૂટાં છૂટાં આ અગાઉ પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે છતાં પુસ્તક રૂપે એ વાંચવા યોગ્ય છે ચા.

અભિનવ સંગીત : કર્તા : ગુણસુખલાલ દિવાન : પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

સ્વરતાલબદ્ધ, શાસ્ત્રીય સંગીતનાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં નહિ જેવાં છે. એવી, અનેક ટીકાઓમાં 'અભિનવ સંગીત'ના કર્તાનો પણ સૂર છે, ને તે વ્યાજબી છે. સૌ પહેલાં તો આપણે ત્યાં શાસ્ત્રીય સંગીતની જ ઊણપ છે. ભાષાનું ધાવણ પીને અત્યાર સુધી જીવી રહેલી ગરબીઓ અને રાસોમાં શાસ્ત્રીયતાનો અભાવ હાસ્યાસ્પદ નીવડતો પૂરો સંબંધ છે. કર્તા એ વસ્તુને અહીં ભૂલ્યા નથી. એમણે આપેલાં નોટેશનો અને ગીતો સુગેય છે પણ જોઈએ તેટલી વિવિધતા નથી. ગીતોની પસંદગી આથી વધુ ચોકસાઈવાળી થવાની જરૂર હતી. બાકી સ્વરતાલનો સમન્વય, અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલા–આ વિષયને લગતાં–પુસ્તકો કરતાં આમાં વધુ ચીવટથી થયો છે. જૂના સંગીતનાં મૂળભૂત સાચાં તત્ત્વોને સાચવવાનું માન કર્તા આમાં ખાટી જાય છે. અત્યારના તારાચુંદડીવાળા–લોલામણા સંગીતમાં પહેલાનું સ્વરકલાસાધન આપણને જડે છે! અગણિત બજારુ ઢાળો પહેલાં જેટલાં ચાલશે અત્યારે રહ્યા નથી અને નવી સંગીતધારાએ આપણે પોતાનાં કરી લેવાં છે છતાં એમાં જીરવવાની કેટલી તાકાત છે તેનું માપ સંગીત વિશારદોએ કરી લેવું જોઈએ. કર્તાના આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ ઇ.

ઊર્મિના વાંચકોને

અમે થોડા મિત્રો જેમ આ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છીએ તેમ જ અમારા બીજા થોડા મિત્રો ગામડામાં બેસીને ચામડાનો ઉદ્યોગ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

તેઓ અત્યારે કાઠિયાવાડમાં ચલાળા પાસે તરવડા ગામમાં બેઠા છે ત્યાં તેઓ લગભગ બે વર્ષથી એક ચર્માલય (જેનું નામ સ્વસ્તિક ચર્માલય) ચલાવે છે. અત્યારે તો ત્યાં માત્ર ચંપલો જ બને છે. એ ચંપલો સુંદર ટકાઉ અને પ્રમાણમાં સસ્તાં છે. એટલે આશા રાખીએ છીએ કે ઊર્મિના વાંચકો એ જ ચંપલો વાપરે અને બીજાને સ્વસ્તિક ચર્માલયની જ ચંપલો વાપરવાની ભલામણ કરે.

: : મળવાનાં સ્થળ : :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ	હિંદી વસ્તુ ભંડાર	શુદ્ધ ખાદી ભંડાર
આનંદભુવન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ	ખાડિયા ગેટ પાસે	ટ્રેઈસ રોડ
મુંબઈ	અમદાવાદ	ભાવનગર

મુદ્રક ધનશંકર કૃ. શુક્લ
પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

ઊર્મિ

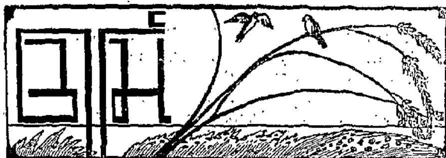
પ્રકાશક • સુરેશ શ. બાબરીઆ
ઊર્મિ કાર્યાલય • ડેન્સો હૉલ • કરાચી

વર્ષ છઠ્ઠું
અંક અગિયારમો

સળંગ અંક
૭૧

અનુક્રમણિકા

વાર્ષિક :::: લવાજમ :::: રૂપિયા પાંચ
છુટક અંકની કિંમત **સાત** આના • પરદેશ બાર શિલિંગ

* વર્ષ છઠ્ઠું * * નવેમ્બર ૧૯૩૭ * * અંક અગિયારમો *

ત્રણ આવરણો

[એક પત્રમાંથી]

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

"... આ પાશાસ્ત્રમાં અથવા સાહિત્યમાં બહુ પ્રગતિ ન થાય તેથી મૂંઝાવાની કે પોતાની બુદ્ધિ વિષે ઓછો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. જુદી જુદી ભાષાઓ પર કાબૂ કે સાહિત્યમાં પ્રવેશ એ બુદ્ધિનું એક જ અંગ છે. ખરું પૂછતાં, એ બુદ્ધિનું અંગ છે એમ પણ ન કહેવાય. કારણ, બુદ્ધિ એટલે કોઈ પણ પ્રશ્નને ગ્રહણ કરવાની અને તેના મૂળમાં ઉતરી વિચાર કરવાની શક્તિ. એવી બુદ્ધિ સાવ નિરક્ષરોમાં પણ સારી પેઠે વિકસેલી હોય છે (અને તમારામાં ય છે.)

પૂ. બાપુને યે એક દિવસ કેટલા ભાષાના વિદ્વાનો અવિદ્વાન–અસાક્ષર–લેખતા. સર રમણભાઈએ તો એકવાર એટલે સુધી કહેલું કે બાપુના કરતાં તો આજનો મેટ્રીકવાળો પણ સારૂં ગુજરાતી લખે. અને એકવારને માટે એ સાચું યે હતું. પણ તેથી તે દિવસે પણ બાપુની બુદ્ધિ અવિકસિત હતી એમ થોડું જ હતું? સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની શક્તિ — Clear thinking — એ મોટા વિદ્વાનોમાં યે નથી હોતી અને નિરક્ષરોમાં યે હોય છે એવો વારંવાર અનુભવ થાય છે. બાપુમાં એ ક્યારેય નહોતી એમ ક્યારેય બન્યું નહોતું. હવે આજકાલ હું મોટો લેખક ગણાઉં છું. પણ ભાષા અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ મારૂં ગુજરાતી કોઈ તપાસવા બેસે તો પાને પાને ભૂલો કાઢી શકે. શૈલીની ક્લિષ્ટતા તો દોષ તો કાઢે જ છે. અને અંગ્રેજીમાં તો એથી યે વધારે ભૂલો નીકળે. અંગ્રેજી લખવાની મારી આજે તો હિંમત પણ ચાલતી નથી. સાવ નિરક્ષર રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમ. એ થએલા વિવેકાનંદના બુદ્ધિપ્રદાતા હતા એટલે શું? એનો અર્થ એ કે રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં જે સ્પષ્ટ વિચારશક્તિ હતી તે વિવેકાનંદ વગેરેમાં સ્વયંભૂ નહોતી. એટલે બુદ્ધિ અને વિદ્વત્તા એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું. અને આપણામાં બુદ્ધિનો એટલે–કોઈ પણ પ્રશ્ન પર સ્પષ્ટરીતે વિચાર કરવાની શક્તિનો–વિકાસ થાય એ માટે જરૂર આગ્રહ અને ન થાય ત્યાંસુધી અજંપો

રાખવો. પણ વિદ્યામાં આપણી પ્રગતિ મંદપણે થાય છે તેનો ઉદ્વેગ ન રાખવો. એમાં તો 'ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય' એમ માની ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન રાખ્યા કરવો પણ ઝપાટો નથી લગાવી શકાતો તેથી દુઃખ ન પામવું.

આ તો એક વાત થઈ પણ તે સાથે વિદ્યાભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ કેટલીક જાતનાં આવરણો હોય છે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. એ આવરણો દૂર થાય તો પ્રગતિ ઝપાટાબંધ થાય. તેમાં એક આવરણ વિરોધી વ્યાસંગનું છે. દા–ત. ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કે ગણિતમાં પ્રવીણ હોય તે ભાષામાં પ્રવીણ નથી હોતા. આનું કારણ ગણિતના વ્યાસંગીનું મગજ દરેક અભ્યાસમાં તે જ બાજુ દોડી જતું હોય છે. અને ભાષામાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે કે જે ગણિતથી પર છે, અને તેને પકડતાં એમને અત્યંત કઠણાઈ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે ગણિતમાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે જે ભાષાદિકથી પર છે અને તેને પકડતાં ભાષાના વ્યાસંગીને કઠણતા લાગે છે. કેટલાકને એ બંને બક્ષિસો હોય છે. પણ મોટે ભાગે બેમાંથી એક જ હોય છે. માટે ગણિતના વ્યાસંગીએ ભાષાનો પણ ગણિતના, વિજ્ઞાનના, સંગીતના અને કદાચ તત્ત્વજ્ઞાના પુસ્તકો દ્વારા જ પરિચય કરવો જોઈએ અને એ રીતે જેટલો થાય તેટલાથી સંતોષ માનવો જોઈએ.

ભાષાના અભ્યાસમાં બીજું આવરણ કલ્પનાપ્રધાન અને વ્યવહારપ્રધાન સ્વભાવ વચ્ચેના વિરોધથી થાય છે. કલ્પનાપ્રધાન મનુષ્ય ભાષામાં જેટલો પ્રવેશ કરી શકે છે તેટલો વ્યવહારપ્રધાન કરી શકતા નથી. કારણ પહેલાને એ વસ્તુને જીવન સાથે સંબંધ છે કે નહિ તેની પરવા નથી હોતી. એ પોતાની કલ્પના સૃષ્ટિને જ સત્ય માને છે અને ભાષાદ્વારા કલ્પનવિહાર મળવાથી એનો તુર્ત ભાષામાં પ્રવેશ થાય છે. વ્યવહારપ્રધાન માણસ જાણે અજાણે ડગલે ને પગલે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિનો જ વિચાર કરે છે અને કલ્પનાવિહાર પ્રત્યક્ષથી જુદો લાગે છે તો તેમાં બહુ રસ નથી લઈ શકતો અને, તેથી, ભાષાશિક્ષણમાં એ પાછળ પડે છે. તેથી એણે ભાષાનો અભ્યાસ પણ ઇતિહાસ, ભૂગોળ જીવનચરિત્ર ઇત્યાદિ સત્યપ્રધાન પુસ્તકોદ્વારા કરવો જોઈએ.

વિદ્યાભ્યાસનું ત્રીજું આવરણ વિદ્યાર્થી પર જુદા જ સંસ્કારનો પાશ હોવાને લીધે થાય છે. શાળામાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા જ કરે છે. એ કાંઈ ઠોઠ એટલે બુદ્ધિહીન નથી હોતા, પણ એમનું મન આખો દિવસ અભ્યાસના વિષયો સિવાયના જ કોઈ વિષયમાં ભટક્યા કરતું હોય છે. જેમકે ખાવાપીવાના, નાટકસિનેમાના, રમતના, ભટકવાના વગેરે. મોટા માણસોના મનને યે કોઈકવાર એમ ભટકવાની ટેવ પડી જાય તો એવું બને કે એને કાઢવા પ્રયત્ન કરે તો યે એ વિચારો નીકળે નહિ. અને તેથી અભ્યાસનું પુસ્તક હાથમાં રહી જાય અને પ્રગતિ થાય નહિ. એણે એ આવરણ કરનાર વિષયની એકાગ્રતા પહેલાં ટાળવી જોઈએ પછી એનું ચિત્ત અભ્યાસમાં લાગે.

આ બધા ઉપરથી તમે જોશો કે તમારે નાઉમેદ થવાનું કારણ નથી. તમારી બુદ્ધિનો વિકાસ ઓછો થયો છે એવું મને કદી લાગ્યું નથી. પણ વિદ્યાવ્યાસંગની તમે તમારી દિશા શોધી નથી તેથી જ કદાચ વિદ્યાભ્યાસમાં તમને આવરણો નડે છે. એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાભ્યાસની દિશા બદલો તો તમારી પ્રગતિ જરૂર ઝપાટાબંધ થાય અને ન થાય તો પણ નાઉમેદી લાગવાની જરૂર ન રહે. બાકી ખંતથી ન સિદ્ધ થાય એવું કશું રહેતું નથી ''[1]

---

1 તા. ૮–૫–૩૪ પોતાના એક વિદ્યાર્થી ઉપર જેલમાં મોકલેલા પત્રમાંથી.

અંતિમ ઉથન

: પૃથ્વી :

મહા ગહન મૌનમાં દિવસ જીવને મેં બધા
સુખી થઈ છ ગાળિયા, શિખર શો હું કો અદ્રિના
ધરી મુકુટ તારકે ખચિત, મૂક ત્યાં રાત્રિના
સુના પ્રહરમાં, યદા ગગન નીલવર્ણું તહીં
બજાવત શું કૃષ્ણ શું મધુર બંસરી જાદુઈ,
અને ગહન પાણ્ડુ તેજ થકી જેહ છલકાવતું
વિરાટ તમના બધા પથ, અને તહીં આ બધાં
સુરંગમય દૃશ્યની જવનિકાન્તરે ત્યાં ખડા
પ્રશાન્ત હિમ મન્દિરે નિરખું શોકને પ્રાયતો.
અરે સહન મેં કર્યું છ બહુ, રાહ જોઈ ઘણી
પ્રભો, ગજવું આખરે તવ સુગાન રહી રહ્યું–
અને ય મુજ ગીતડાં ધવલ પંખીશાં ઊડતાં
વિરાટ તણી વાડીઓ ફળવતી મહીં ઉતરે,
જહીં ન ખખડે કદી સ્મરણ ભૂત સંગીતનાં,
વિરામ ગુરુ મૌન એજ બસ છ જ તો ગાનનો–[1]

સુન્દરમ્

1 હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ

મંથન

: સ્રગ્ધરા :

મૂત્રે, ધૂત્રે ધરાને, ઊડત રજરજે, અબ્ધિના ઉમ્બરોમાં,
મ્હાડોમાં, ગહ્વરોમાં, ગિરિગિરિકણને ઘેરતા પ્રાણપુંજે,
કૂપોમાં, સાગરોમાં, ઝરઝર ઝરતા નિર્ઝરોને નદીમાં,
પૃથ્વીના પથ્થરોમાં અચલિત ખડકે, કારમા કંટકોમાં,
ગાઢાં સૂકાં વનોમાં, તૃણફૂલફૂલમાં, છોડવાઝાડવામાં,
કુંજેકુંજે, સરોમાં, કનકકમલનાં ઝૂલતાં અંતરોમાં,
સૂર્યે, ચન્દ્રે, પ્રકાશે, નભભર ઝુમતા તારકા મંડળોમાં,
નક્ષત્રોમાં, ગ્રહોમાં ઉપગ્રહગણમાં, વ્યોમના ઘુંબજોમાં,
બ્રહ્માંડોની લટોમાં, ભુવનભુવનમાં, ચૌદ લોકોત્તરોમાં,
વિશ્વોનાં ઝૂમખાંમાં, સચરઅચરના કોટડામાં ઘૂમાતાં,
સૌને એકી સપાટે ઝટપટ વિંટતા વાયુના અંચળામાં,
સંગીતોના દિમાકે જનમનભરતા, ઝાંખતી રોશનીમાં
હર્ષોન્માદે, વિવેકે, પ્રણયઅલયને આશાના તંતુઓમાં,
હૈયે હૈયે, અંબુમાં અવિરત ગરજે કાળનાં ઘોરગીતો.

મોહિનીચંદ્ર

ધારાપુરી

'અજ્ઞાત'

: અનુ–વસંત :

આ શિલ્પો કાળના ઝંઝા વિંધી આજે ઉભા રહ્યાં,
શું જોવા! કૈંક યાત્રીને સંદેશા મૂક આપવા.
આ શું અરે! સહજમાં વહશે ગિરાના,
ગંભીર પ્રૌઢ ઝરણાં મધુર પ્રગાઢ;
આ બોલું બોલું જ થતાં મુખ ભવ્ય ગાથા,
તે સ્વર્ણભૂતની હસી વદશે અવશ્ય.
આ તર્ક થાય નિરખ્યે મૂરતી સુરમ્ય,
કોરાયલી ભીંત પરે ક્ષીણ પથ્થરોમાં;
શિલ્પત્વ પ્રાચીન ઘણુંય છતાં જીવન્ત,
શોધી રહ્યો હું લહવા કંઈ ગૂઢ એમાં.
સહસા વૃત્તિઓ મારી પલટાઈ દૃશ્ય દેખતાં,
ગુફાના ગર્ભનું; ભીનાં હૈયું ને ચક્ષુ આ થતાં;
રે! ધર્મનાં ઝનુન માપી શક્યાં ન આનું
ઉંડે છુપાયલ કલાનું ઉંડેરું તત્ત્વ;
છેદ્યાં પ્રગો, ચિબૂક, નાક, કરો; અનેરું
આ શિલ્પદર્શન ખરે, બનતું અપૂર્ણ.
દેવું નિચોવી નિજ સત્ત્વ અનેક શિલ્પી,
શ્રદ્ધાભર્યાં બહુ રચેલ હશે અજંપ્યા;
અજ્ઞાત છો અમરબંધુ બધા; હું કલ્પી
હૈયે મનોમય છબી તમ, કાં નમું ના?
'શા મંત્ર હશે ગુંજ્યા આત્માના પ્રતિબિમ્બ શા
આ પથ્થરો જૂના ક્યાંના ક્યાં સુધી વિસ્તર્યાં?
આજે જુઓ પડી પ્હણે બીજી ટેકરીએ,
અંગ્રેજ-તોપ વિકરાલ વિકાસી ડાચું,
એ સૌ કુસંસ્કૃતિની પ્રેત બની પ્રસારે
કાળા કરો નિજ; અમંગળ વાત વાચું:
"જ્યાંથી અનાહત સ્વરે ચિર મંત્ર સ્ફૂર્યો,
ભિખ્ખુ હદે જગતની પર શાંતિ કેરો,
એ આજ ધામ અહીંથી છુટી અગ્નિગોળો,
નિર્લેપ કૈંક કરશે નિરદોષ જીવો."
ને આ કલ્પનાઓ સૌ મારે હૈયે વૃથા બળે?
ન્તે વાસો રહ્યો સિંધુ અનાસક્ત: રહું હું યે.
આવું ઉચ્ચે હું સ્થિરતા લઉં, હૈયે મરું,
ફૂણાં ઉંડા ઉમળકે વદતું લળન્તાં:
"તું યાત્રધામ બન કૈંક કવિજનોનું
ધારાપુરી! તવ પદે પ્રણિપાત મારા."

'શાને?'

પ્રભુદાસ કા. વ્યાસ

: અનુષ્ટુપ :

હાથમાં પાત્ર ના, પોતે પાત્ર ના, શેરડા પડે;
ખિન્નતા છાઈ છે મોઢે ઊના નિઃશ્વાસ નીસરે.
'રામ, રામ, હરિ' બોલી હાંફતી હાલતી જરી
ફાંટલી લાકડી ટેકે ડોશી દેવ-ઘરે ઉભી.
ચીંથરે થીગડે ઢાંક્યું માળખું, ચાડી રૂવાં કરે
દૂબળાં અંગ ક્યાં ક્યાંથી ઘોર દારિદ્રની અરે.
દીનને દુઃખ દેવાને વીફરે વાયુ ને વધે
કારમી ક્રૂર ઠંડી કૈં ક્કડે હાડ ચામને.

સામે 'રામ' ઉંચે સાદે બોલતો રામ-હીણ તે
ઓઢી શાલ-દુશાલા ને તાપતો સગડી સુખે,
રાતો-રાણુ, સજાવીને જીભડી-અસ્તરો મુખે
બેઠો પૂજારી ગાદીએ; ચોપડીમાં જ મગ્ન છે.
ને ચોપાસ બધે લોકો પુત્ર ને પરિવારથી
વિંટળાઈ ઘરોમાંડી મ્હાલતાં રંગ-રાગથી.
'કો અરે ક્યાહરે બાપુ ખાયશો ખીચડી દીએ?'
બાપડી આંધળી માગે કંપતા કરુણ-સ્વરે.

રંગ-બેરંગી વસ્ત્રોએ આંજતાં આંખને, ગયાં.
આવિયાં નર ને નારી; નેત્રોના આર્દ્ર કો થયાં.
એ હતી એક દિ' લીલી વેલડી વિશ્વ-વાડીની
ફળ-ફૂલે લચી રે'તી માવડી પાંચ-પંખીની.
ફાટતે હૃદયે સૌને વોળાવી, ઠૂંઠ થી રહી
આજ એ પ્રભુને ખોળે, માનવીની દયા મહી.

બ્રાહ્મણે ભાવ પૂછ્યો ના, ટાઢની હેલીઓ પડી
કંપતાં કાળજાં, સાંઝે ખખડી. હાંફ તો ચડી.
એમ ને એમ પૂજારી પત્ર ફેરવતો ગયો;
ટાઢને ભૂખથી ડોશી કેરો પ્રાણ જતો રહ્યો.

ન્હોતી એ જગમાં માતા! પુત્રી શું પ્રભુ રામની?
શાને એ, અન્ય દીનો પે યાતના ચામ-દામની
વેઠે? ને ભોગવે કાં ના સમૃદ્ધિ ધામ-ધામની!
ને શ્રીમંત-ઘરે. શાને સંપત્તિ સુર-ધામની!

૧ અયાચક વર્ણ હોવાથી.

જીવનવિકાસી સંગઠન

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

આજકાલનો કોઇ પણ માણસ હો તેને સ્વાભાવિક રીતે જ ઊંડે ઊંડેથી એમ લાગતું હોય છે કે આપણે હવે કોઇ નવા જમાનાની, નવા યુગની, નવા જીવનક્રમની શરૂઆત કરીએ છીએ. ભારતવર્ષ એક છે એમ આપણે ભલે કહેતા આવ્યા હોઇએ, તેમજ આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા મુખ્ય મુખ્ય બાબતોમાં સ્પષ્ટપણે ભલે દેખાતી હોય તોયે આપણે આજ લગી નાની મોટી ટોળીઓમાં જ રહેતા આવ્યા છીએ એ ભૂલવું ન જોઇએ. વિવિધતામાં એકતા એ આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત છે. પણ આપણે તો વિવિધતાને અનેકધા ફાલવા દીધી અને એકતા કેળવવાનું જ ભૂલી ગયા. તેથી સમાજમાં બળ હોવા છતાં આપણે નબળા નીવડ્યા. આપણા બધાની એકસરખી રહેણીકરણી તથા વિચારસરણી હોવા છતાં આપણે છિન્નભિન્ન થઇ ગયા.

मृत्यो : स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

જે પોતાના જીવનમાં કેવળ વિવિધતાની જ પાછળ પડે છે તે જીવનના એક પછી એક ક્ષેત્રમાં મૃત્યુના-ક્ષયના સંકજામાં સપડાય છે, એમ આપણા પિતરોના પિતા એવા યમરાજાએ ક્યારનું કહી દીધેલું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે "જે જ્ઞાન ભેદભાવને પોષે છે, અને વિવિધતાને જ ઓળખે છે તે જ્ઞાન સમાજની પ્રગતિ રોકી દે છે. વળી કેટલાક લોકો તો વસ્તુઓનું તારતમ્ય ન ઓળખતાં ક્ષુદ્ર એકાંગી વસ્તુઓને જ સર્વસ્વ માની લઇ અનાડીપણું કરવા માંડે છે. આવા લોકો સમાજને વધારે ને વધારે નીચે લઇ જાય છે. એક જ પ્રાન્તને જેઓ આખો દેશ માને છે, સંસ્કૃતિના કોઇ એક અંગને જ જીવન સર્વસ્વ માનતા થાય છે તેઓ પોતાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકતા નથી." કોઇ ગાડાના બધા ભાગ ભલે સાબૂત હોય પણ એ જો પોતાની જગ્યાથી ખસી ગયા હોય અથવા ઢીલા પડી ગયા હોય તો તે ગાડું યાત્રા કેવી રીતે કરી શકે?

એક જમાનો હતો જ્યારે વેદોપાસના, સંસ્કૃત વિદ્યા, ભક્તિમાર્ગ, વિરક્તિ વગેરે મહાન તત્ત્વોને જોરે આપણે સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપી શક્યા. પણ જેમ યુગોત્કર્ષ થતો જાય તેમ સમન્વયકારી તત્ત્વ વધારે ને વધારે વ્યાપક અને એ જરૂરનું હોય છે. પરશુરામને

વખતે બ્રાહ્મણસંગઠન કે ક્ષત્રિયસંગઠન સ્વાભાવિક હશે; વેદકાળમાં આર્યસંગઠન મહત્ત્વનું બન્યું હશે; છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ કે રાણા પ્રતાપના વખતમાં હિન્દુસંગઠન ભલે અનિવાર્ય બન્યું હોય; પણ આજે તો ભારતીય સંગઠન એ જ એક માત્ર યુગધર્મ છે એ વિશે શંકા ઉઠાવવાનું કારણ નથી.

આ જાતનું સંગઠન જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં ક્યારનુંયે શરૂ થઈ ગયેલું છે. અખિલ ભારતીય સંસ્થાઓ તથા પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં ઠેરઠેર નજરે પડે છે. માત્ર કેળવણી અને સાહિત્યની બાબતમાં દરેક પ્રાન્ત એકલગધો બની જઈ પોતા પૂરતો વિચાર કરતો આવ્યો છે. આધુનિક સંસ્કૃતિના વાહકો એટલે કે અંગ્રેજ લોકો અને તેમની સત્તા, આ બાહ્ય કારણોને લીધે જે એકતા આપણા બધા ઉપર 'લાદવામાં આવી છે તે એકતા કોઈ પ્રાણદાયી તત્ત્વ છે એમ તો ન જ કહી શકાય.

પ્રાન્ત દીઠ કેળવણીની જુદી જુદી વ્યવસ્થા થઈ; સરકારી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં આવી. આ યુનિવર્સિટીઓએ એતદ્દેશીય તથા પ્રાન્તિક જીવન તથા સંસ્કૃતિને કેટલું પ્રાધાન્ય આપ્યું એ તો આપણી પ્રત્યક્ષ નજર આગળ જ છે, હવે પછી અખિલ ભારતની કેળવણી એક તંત્ર નીચે લાવવાના સરકારના પ્રયત્ન ચાલુ છે, સરકાર એમાં ફાવે તો પણ સમાજહૃદય તેથી એક થશે કે કેમ તે વિશે શંકા જ છે. બહારથી સ્થાપવામાં આવેલી એકતા સમાજને શી ધૃતિ આપી શકે?

સાહિત્યની બાબતમાં આપણે ત્યાં સંગઠન જેવું કશું જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સાહિત્યને એક જ દોરડે બાંધવું અથવા તો નાથવું સહેલું નથી. સાહિત્યને મોઢે ડૂચો દેવો સહેલ હોય છે; પણ પ્રૌઢ સાહિત્યને નાથવું નામ જ સહન થતું નથી. કોઈ પણ ક્ષેત્રની બાલ્યાવસ્થામાં જ તેના ઉપર પારકો અંકુશ ટકી શકે છે.

સાહિત્યમાં કેટલી શક્તિ છે એની વધારે ને વધારે પ્રતીતિ મનુષ્યજાતિને થતી જાય છે. સાહિત્ય એકજાતનું ચૈતન્ય છે; સામાજિક તેજ છે; મનુષ્ય સંકલ્પની અમોઘ શક્તિ છે. આ શક્તિની સહાયથી માણસ સારું નરસું પરિણામ એકદમ આણી શકે છે, પણ આ બેધારી તલવાર છે. એ એક રસાયણ હોવાથી જે એને જીરવશે તેને તે 'અજરામર બનાવશે; પણ જો એનો દુરુપયોગ થાય તો તે સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યા વિના રહેશે નહિ. એક વખત એવો હતો કે લોકો સાહિત્યનો મોક્ષસાધનાર્થે ઉપયોગ કરતા. આગળ જતાં સત્તાધારીઓ અને પૈસાદાર લોકોના મનવિનોદન માટે સાહિત્યનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. આ ક્રમ વિશે હદપાર થયેલા એક જર્મન યહૂદી લેખકે કહ્યું છે કે:

"આ સમય સાહિત્યકળા માટે કે સાહિત્યકારો માટે કપરો હતો. સાહિત્યકાર એટલે પોતાને ત્યાં સંઘરવા યોગ્ય એક ગુણીજન એવી કલ્પના સમાજમાં રૂઢ થઈ હતી. એનો પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે કશો સંબંધ હોય નહિ. સાહિત્યકાર ક્રુદ્ધ થયો શું કે સંતુષ્ટ થયો શું બન્ને વસ્તુઓ સરખી જ. એના શબ્દો હવાઈ બાર કે હવામાં ફેરવેલી પીંછી જેવાં. સાહિત્ય વિનોદનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન મનાતું. પણ, એથી વધારે પ્રતિષ્ઠા એને ન હતી.

"અને સાહિત્યકાર પણ એક વાત ભૂલી ગયો કે માત્ર શબ્દસૌંદર્ય કે કલ્પનાવૈભવ એના ધંધા માટે બસ નથી પણ તે માટે ચારિત્ર્ય પણ આવશ્યક છે. સાહિત્ય-કલાધર એ ભૂલી ગયો કે તે તે વખતે લોકોની જે અભિરુચિ રૂઢ થઈ ગઈ હોય તેને પોષવી અથવા તો તેની ખિદમત કરવી એ તેનો ધર્મ નથી; પણ સત્ય, ન્યાય, પ્રસન્નતા, સૌન્દર્ય, સ્વાતંત્ર્ય, માનવી, મન અને ચૈતન્ય આ સનાતન અને સાર્વભૌમ જીવનતત્ત્વોની અનન્ય નિષ્ઠાથી ઉપાસના કરવી એ એનો ધર્મ છે. સ્વધર્મકર્મનું ભાન 'ભૂલવાને કારણે તે સત્તાધારીના આશ્રિત પરિવારમાં ગણાવા લાગ્યો અને જીવનનું કઠોર સત્ય અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને ભુલાવી દેવાં એ જ તેનું એકમાત્ર કાર્ય બની ગયું. એ જ હેતુથી લોકરંજન કરનારા અનેક વર્ગમાંનો એક એ બની ગયો. આ દુનિયા ઉપરના અલ્પાયુ એવા માનવી જીવનપથ પર પ્રકાશ પાડવાનું કાર્ય છોડી દઈ

વખત કેમ વિતાડવો એની તે ચિંતા કરવા લાગ્યો. કામને લોકો Pastime અથવા-મદામ્ તરફ કહે છે તેમ-કાલક્ષેપમ્ ગણવા લાગ્યા.

"પરિણામે પંડિત આશ્રય વિના શોભે નહિ એવી માન્યતા ફેલાઇ અને તે વનિતા અને લતાની હરોળમાં જઇને બેઠો, ખાધેપીધે સુખી એવા લોકોને કંટાળો ઉપજે નહિ એટલા માટે શું શું કરી શકાય તેની ચિન્તા કરવાનું કામ જ આ કલાધરો માટે રહ્યું. માનવી જીવનનો બોજો ઉપાડીને જે બિચારા કેવળ ભારવાહી જ બન્યા છે એવા પામરોને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા માટે ફુરસદ ક્યાંથી હોય ? અને જ્યારે કામનો જ દુકાળ પડવાને કારણે આવા લોકોને નવરાશનો વખત મળે છે, તે વખતે રોટલાની તીવ્ર ચિંતાને લીધે સાહિત્ય ક્યાંથી સૂઝે ? ભૂખ્યો માણસ વ્યાકરણથી પેટ ન ભરી શકે કે તરસ્યો કાવ્યરસથી તરસ છિપાવી ન શકે. ટૂંકમાં સાહિત્ય નિર્માણ થયું હોય એ કૃતાર્થ થયું નહિ.

"આવે સમયે જે વર્ગોએ સાહિત્યને આશ્રય બક્ષ્યો તેમની મનોવૃત્તિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થયા વગર કેમ રહે? સમાજમાંના બીજા જીવનકલહનું રૂપ સાવ બદલી નાખી તેને નસીબનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રચંડ, ધાર્મિક અને સામાજિક વિગ્રહોને વિદૂષક જેવો હાસ્યાસ્પદ વેશ ચડાવીને તેમને નાટકોમાં રૂપાખ્યાનનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને માનવી રાગદ્વેષના અદ્ભુત પ્રવાહને તદ્દન ક્ષુદ્ર બનાવી દઇ કઇ સ્ત્રીએ કોની સાથે અભિસાર કર્યો અને કોને હાથતાળી દીધી એનાં જ વર્ણનો સાહિત્યમાં સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યા. બધા જ દગાબાજ લોકો; નાટકકાર, નટ, તેમના શિક્ષક, અને પ્રેક્ષકો પણ-બધા જ જુલમગાર કે જુલમના ભોગ થઇ પડેલા."

આ ખાડામાંથી સાહિત્યને ઉપર કાઢવાના પ્રયત્નો સેવાધુરીણ એવા પ્રજાના કેટલાક ઉપાસકો આદરી રહ્યા છે આવા લોક-સેવક સાહિત્યકારોનું આંતરપ્રાન્તીય સંગઠન કરવું એ આપણો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, પારકી સંસ્કૃતિની એક પછી એક રેલ આવ્યાને કારણે આપણા લોકો બેબાકળા થયા હોય તો તેમાં નવાઇ નહિ. પણ દરેક નવું પૂર પોતાના પાણી સાથે જે પૌષ્ટિક કાંપ લાવે છે તે જ ચૈતન્યના અંકુર માટે સારામાં સારું ખાતર બને છે, અને પછી જીવનાંકુર ઊગી નીકળતાં જ સત્તર આના પાક ઊતરે છે.

અમને લાગે છે કે આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આવો સમય અત્યારે આવ્યો છે.

જમીન તૈયાર થયેલી હોય તે વખતે જે નિર્ભય થઇને બીજ વાવતો નથી, અને આજ સુધી જીવન-જતન સાચવી રાખેલાં બી જમીનમાં વાવીએ તો કાદવમાં પડી જશે, કોહી જશે એવી બીતિ મનમાં રાખે છે અને તેથી જૂની થાપણ છે એને સાચવી રાખવામાં જ મોટો પુરુષાર્થ છે એમ માને છે. તે આસ્તિકતાની ભાષા બોલતો હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે નાસ્તિક છે, જીવનદ્રોહી છે. મડદાની સાચવણી કરી ચૈતન્યની ઉપાસના ઊંચી વાળનારો છે, તે મોઢે ભલે ધર્મની જય બોલે પણ હાથે કાર્ય એવું કરશે કે ધર્મનો અચૂક ક્ષય જ થાય. હવે પછી આપણે ધર્મના રક્ષક બનવાનું નથી પણ ધર્મનું રક્ષણ મેળવવાનું છે. અલબત્ત આ ધર્મ તે જૂની, કોહી ગયેલી કે બોખરી બનેલી રૂઢિનો ધર્મ નહિ પણ ચૈતન્યનો સનાતન ધર્મ હશે.

આ ધર્મ આપલે કરતાં કદી અચકાશે નહિ. જીવવું એટલે જ આપલે કરવી. જે આપે છે અને લે છે તેના ઉપર આ જીવનદેવતા પ્રસન્ન થાય છે **ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैवा प्रसीदति ।** પણ આપવું એટલે કે ગુલામની જેમ કર, વેરો કે દંડ તરીકે આપવું તે નહિ; અને લેવું એટલે ભિખારીની જેમ ફેંકી દીધેલા કકડા ઊંચકવા નહિ. દુનિયામાં સમાન ભાવે બધાની સાથે બરોબરિયાની જેમ રહેવાની આવડત જોઇએ. આ સામ્યયોગ સાધવા માટે જ અરસપરસ સહકારની કલા હસ્તગત કરવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં દરેક પ્રાન્તની કંઇક ખાસિયત હોય છે જ. પ્રાન્તીય ભેદો સ્પષ્ટ દેખાય તેવા છે; પણ સંસ્કૃતિ કંઇ પ્રાન્તે પ્રાન્તે જુદી નથી. સંગીતના કોઇ સમૃદ્ધ અને સંપૂર્ણ રાગમાં જેમ આરોહી અને અવરોહી સ્વરોમાં ભિન્નતા હોય છે તે જ જાતની ભિન્નતા

આપણા વિવિધ પ્રાન્તોમાં અને તેમાંના જુદા જુદા વર્ગોમાં છે.

જે વખતે રાષ્ટ્રનો આત્મવિશ્વાસ સાવ ઊડી ગયો હતો, તેનામાં કોઈપણ જાતની હિંમત રહી નહોતી તે વખતે કેટલાક લોકો પારકાનું કેવળ અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યા, અને કેટલાક તેમનો વિરોધ કરી જૂના મડદાંને મસાલામાં ઢાંકી દઈ તેની મમી બનાવી તેની પૂજા કરી જોઈએ એમ કહેવા લાગ્યા. આપણે ત્યાં આ ઝઘડો વરસો સુધી ચાલ્યો. પણ પાછળથી ખરી જાગૃતિનો ઉદય થતાં જ જૂની મૂડી ઉપર જીવવાની અથવા તો ડબામાં પૅક કરીને મળતા પરદેશી ખોરાક ઉપર ગુજરાન ચલાવવાની બિલકુલ આવશ્યકતા નથી, પણ પોતીકી જમીનને ઘરનું તેમજ બહારનું ખાતર આપી નવો પાક તૈયાર કરવો જરૂરનું છે એ વાત ડાહ્યા લોકોના મનમાં વસી. કષ્ટપૂર્વક જમીનને ખેડ માટે તૈયાર કરી તાજો પાક લેવાથી જ રાષ્ટ્રજીવનને આવશ્યક એવાં બધા વિટેમીન્સ મળી શકે, એટલી સાદી વાત પણ આપણે ગળે ઊતરતાં બે પેઢી જેટલો કાળ રાહ જોવી પડી. અને તેથી જ આન્તરપ્રાન્તીય સંગઠનની જરૂર આપણને આજ સુધી ભાસી નહિ સ્વાવલંબનનો પ્રયત્ન કરતી વખતે જ અરસપરસ સહકારની જરૂરિયાત ભાસવા લાગે છે. પરાવલંબનમાં માત્ર નાયનિષ્ઠા પૂરેપૂરી હોય એટલે બસ. હવે જ્યારે આપણે જાત અનુભવનું મહત્ત્વ સમજી પરાક્રમ કેન્દ્રપુરુષાર્થ કરવા લાગ્યા છીએ તે વખતે એકબીજાની સલાહ લેવાની જરૂર આપણને ભાસવા લાગી છે.

માણસો પ્રયોગવીર ન હોય, અનુભવ પરાયણ ન હોય તો 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्।' એ જાતની પૂર્વાનુસારી વૃત્તિને તે ટેવાઈ જાય છે. એ જમાનામાં આપણે બહારના ગુરુઓ ઘણા કર્યાં, પણ આત્મ ગુરુની શોધ ન કરી.

રાજકારણમાં 'પાર્લમેન્ટની માતામાં પ્રથમ જૂની પદ્ધતિથી સીધું સાદું એવું એક બંડ આપણે કરી જોયું. તે પછી રાજકર્તાઓનો ઇતિહાસ વાંચી તેમનું જ અનુકરણ શરૂ કર્યું. પ્રથમ આપણે એવી આશા સેવતા હતા કે લિબરલપક્ષના લોકો ભલા છે તેમને હાથે જ આપણું કલ્યાણ થવાનું છે. તે આશા ઠગારી છે એવો અનુભવ થતાં આપણે મજુરપક્ષનો છેડો પકડ્યો. તે જ જમાનામાં ફ્રાન્સ, ઇટલી, અમેરિકા વગેરે દેશોનો ઇતિહાસ વાંચી એમાંથી આપણે પ્રેરણા મેળવવા મથ્યા. એટલામાં રશિયાની પ્રગતિથી આખી દુનિયા અંજાઈ ગઈ અને તે દેશમાં થયેલી ક્રાન્તિ ઇતિહાસસિદ્ધ શાસ્ત્રના મજબૂત પાયા ઉપર રચાયેલી છે એવી આપણને ખબર મળી.

ગુરુમંત્ર ગમે તેની પાસેથી લેવાય; પણ જો તે આત્મસાત્ કરી ન શકાય તો તેમાંથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય નહિ. સાહિત્યની બાબતમાં પણ અનુકરણને તથા ઉછીનું લેવાને મર્યાદા હોય છે. કોઈ ગ્રંથનું સ્વભાષામાં ભાષાંતર કરીએ અને તે લોકો સમજી ન શકે તો તેથી શો લાભ ? અથવા સમજાય તોય તેને વિષે સહાનુભૂતિ પેદા ન થાય, તે કોઈને આકર્ષક ન લાગે તો તે એળે ગયું જ કહેવાય, ધારોકે તે આકર્ષક પણ નીવડે પણ જો તે લોકોના માનસમાં પ્રવેશ ન કરે, વિચારસરણી ઉપર અસર ન કરે, લોકોના જીવનમાં કે તેમની ભાષામાં ઉતરે નહિ તોય તે નિષ્ફળ ગયું કહેવાય. સાહિત્યની શક્તિ અદ્ભુત છે, પણ તે રસાયણ જેવી છે. એકલા સાહિત્ય વાંચનથી અને પારકા પાસેથી આદર્શ અને અનુભવ ઉછીના લેવાથી બહુ બહુ તો સાહિત્યક્ષેત્ર સમૃદ્ધ થાય પણ તેમાંથી જીવનસાફલ્ય ક્યાંથી નિષ્પન્ન થાય ?

જીવન સમૃદ્ધ, વ્યાપક અને ગંભીર થાય તો જ ઉપરના ગુણો સાહિત્યમાં ઊતરે. શોધખોળ, પરાક્રમ, પ્રવાસ, વેપાર-ઉદ્યોગ, કલા-કૌશલ્ય, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ ઇત્યાદિ વસ્તુઓમાં જ્યારે સમાજ મોખરે હોય છે, તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા જ્યારે ઉત્તુંગ થાય છે અને કર્તવ્યબુદ્ધિ જોરદાર થાય છે ત્યારે જ સાહિત્ય જોમદાર બને છે.

આવી જાતનું પોતીકું સાહિત્યને હવે મળવા માંડ્યું છે અને તેના જ સાહિત્યનું આંતરપ્રાન્તીય સંગઠન કરવાની જરૂર આજે ભાસવા લાગી છે. તેમજ તે

મારે ઉત્સાહ પણ દેખાવા લાગ્યો છે. એમ જોવા જઈએ તો આ કલ્પના પચીસ ત્રીસ વર્ષની જૂની છે. પણ સાહિત્યસંગઠન કરવાની આવશ્યકતા તે વખતે ઊભી થઈ ન હતી એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

જીવનને ભૂલી જઈને, જીવનનો દ્રોહ કરીને કેવળ સાહિત્યનું પોષણ અમારે કરવું નથી. જીવન માટે સાહિત્ય છે; જીવનમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્‌ગમ છે અને સાહિત્યનું ફળ પણ સંસ્કારી અને સમર્થ જીવનમાં જ રહેલું છે. વિવિધતામાંથી ઐક્ય એ જે આપણો જીવનમંત્ર તેને સાહિત્યમાં પણ સ્ફુટ રીતે અને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવો છે. અને તેથી સર્વસમન્વય એ જ અમારો ધ્યાનમંત્ર છે.

કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે અનેક વસ્તુઓની ખીચડી બનાવી દીધી એટલે સમન્વય સધાયો. જ્યારે બીજા કેટલાકને એમ લાગે છે કે કોઈ એક વિશેષ વસ્તુનો સ્વીકાર કરી તેને વિસ્તારી બાકીની વસ્તુઓને તિલાંજલી આપવી એ જ ઐક્યનું એક માત્ર સાધન છે. પણ આ બન્ને દષ્ટિઓ ભૂલ ભરેલી છે. વિવિધતા વિના ઐક્યમાં કશો અર્થ જ નથી. વિવિધ ઘટકોનું પોતપોતાનું સ્વત્વ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન સચવાય તો સમન્વય કોનો કરવાનો? સ્વત્વ અને સમન્વય એ એક બીજાનાં વિરોધી એવાં તત્ત્વો દેખાય છે; તે સહેજે એક બીજામાં ભળતાં નથી એ ખરું; પણ સમાજે યોગ્ય સાધના કરીને એ સમન્વયશક્તિ કેળવવાની હોય છે. અનેક ભૂલો થશે; કેટલીય પેઢીઓ હોમાશે; પણ સ્વત્વ અને સમન્વય એ બેની એકરૂપ ઉપાસના થાય તો તેમાંથી જીવનનાં દિવ્ય સ્ફુલિંગ નીકળ્યા વિના ન જ રહે. એનું જ બીજું નામ તે જીવનરસાયન.

કેવળ ખીચડી બનાવવાથી કોક કોક વખતે અનિષ્ટ વસ્તુઓ જ પેદા થાય છે. બજારમાં બધી વસ્તુઓ એકત્ર થયેલી હોય છે. પણ દુકાનને કેઈ ઘર કહેતું નથી; પુસ્તકોની દુકાન એટલે કાંઈ પુસ્તકાલય ન કહેવાય.

ઉપર અમે કહી ગયા તેમ વ્યાપકજીવન એ જ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર છે. તેથી જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો અમારા ચિન્તનના વિષય છે. પણ આ ક્ષેત્રોમાંનું ઘણું જ મહત્ત્વનું અને વ્યાપક ક્ષેત્ર અમે જાણી જોઈને હાલ બાદ કરવાના છીએ. રાજકારણનો—ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી ચર્ચાતા રાજકારણનો—અમે કલ્પેલા સાહિત્યને બાધ નથી. પણ હાલની પરિસ્થિતીમાં અમારી ભાવનાઓ મૌન દ્વારા વ્યક્ત કરવી એ જ ઇષ્ટ છે. આજે રાષ્ટ્રમાં બધાને એકત્ર લાવવાની ભારે જરૂર છે. ધર્માભિમાન, જાત્યભિમાન, પ્રાન્તાભિમાન અને રાજકારણી પક્ષભેદ વગેરે વસ્તુઓથી આપણી મનોવૃત્તિઓ એટલી પ્રક્ષુબ્ધ, સંકુચિત અને બુદ્ધિવિમુખ થઈ જાય છે કે તેથી સાંસ્કૃતિક સંગઠન વધારે ને વધારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જ્યાં ખુલ્લા દિલથી વાત કરી શકાય નહિ ત્યાં મૌન સેવવું સારું. બીતા બીતા અથવા કોઈની શેહમાં તણાઈને ખરા ખોટાનું મિશ્રણ કરવામાં અથવા આડકતરી રીતે બોલવામાં સત્યનું પાલન નથી, સામર્થ્ય નથી, તેજસ્વિતા નથી અને માનસિક સમાધાન તો નથી જ. અને પરિણામ જોવા જાઓ તો—શૂન્ય! આ બધાં કારણોને લીધે અમારી પ્રવૃત્તિને રાજકારણથી અલિપ્ત રાખવાનું અમે પસંદ કર્યું છે.

વ્યક્તિગત ટીકા પણ બનતા સુધી ટાળવાની અમારી નેમ છે. બધા જ જ્યાં સ્ખલનશીલ છે ત્યાં કોણ કોનો ઉપહાસ કરે? પ્રથમ પથ્થર કોણ મારે? અને વ્યક્તિગત ટીકાથી નથી ટીકા કરનારને લાભ થતો કે નથી સુધરતો ટીકાનો વિષય થયેલો માણસ. એક તો તે ચિડાશે અથવા તો નાઉમેદ થઈ નિરાશ થશે. પરિણામ સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે તીખું પડે છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે.

કેટલાક કહે છે કે સાહિત્ય એ જીવનનું સમાલોચન છે. વાત સાચી છે પરંતુ તેમાં આખું સત્ય આવી જતું નથી. સાહિત્ય જીવનની પુનર્ઘટના છે તેમજ નવસર્જન પણ છે, અને કેટલીક વાર તે જીવનપ્રેરણા પણ હોય છે. આ બધા આદર્શો અમારી નજર આગળ છે.

ભારતી સાહિત્યનું મુખ્ય કામ તો રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા જ ચાલશે. પણ તેનો સંદેશો દરેક પ્રાન્તીય ભાષાએ પોતપોતાના પ્રાન્તમાં પોતપોતાની ઢબે પહોંચાડવાનો છે. બધા મળીને એક પંક્તિમાં જમવા બેઠા હોય તોય શું

ખાવું, કેટલું ખાવું અને કેવી રીતે ખાવું એ દરેક જણે પોતાની ભૂખ, તબિયત તથા અભિરુચીનો વિચાર કરી નક્કી કરવાનું હોય છે આવી જ રીતે પ્રાન્તીય ભાષાઓએ કરવાનું રહેશે.

અને બધું આપવાનું હોય તો પણ આપતી વખતે શબરીની જેમ દરેક બોર તપાસીને જ અર્પણ કરવું સારું બીજી એક રીતે વિચાર કરવા જેવો છે. આપણે 'મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય' કે 'ભારતીય સાહિત્ય' એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ. મહારાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય સંસ્કૃતિ એવા શબ્દો પણ વાપરીએ છીએ. પણ તે તે સાહિત્યને અથવા સંસ્કૃતિને એકરૂપ બનાવવાનો આપણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે? 'મરાઠી બોલનારા તે બધા મહારાષ્ટ્રીય' એ વ્યાખ્યા તો બરાબર છે; પણ મરાઠી બોલનારા આપણે બધા લોક એક છીએ, એક બીજાના છીએ એ ભાવની પૂર્ણ જાગૃત કરવા માટે અથવા દૃઢ કરવા માટે આપણે સાહિત્યમાં કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે? એક બીજાની ટીકા કરીને, એક બીજાના દોષ ઉઘાડા પાડીને આપણે એક બીજાની સેવા કરી છે એમ કદાચ આપણે માનતા હોઈશું; પણ એમ કરવાથી હૃદયોનું મિલન થયું શું? અણીને વખતે આપણી વહારે કોઈ દોડી આવશે એવો વિશ્વાસ એક બીજાના મનમાં પેદા થયો છે? મહારાષ્ટ્ર વિષેનું અભિમાન એટલે હું અને મારું એટલા પૂરતું અભિમાન નહિ પણ બધા મહારાષ્ટ્રીઓ વિષે પોતીકાપણું, બધા વિષે પ્રેમ એવો અર્થ આપણે ત્યાં થાય છે? આવી ભાવના હોય, અથવા ન હોય તો તે પેદા કરવાની ધગશ હોય તો જ ભારતીય સાહિત્યનો સંગઠનની કલ્પના અને આસ્થા આપણામાં ઉત્પન્ન થવાની છે. આજનું આપણું સાહિત્ય મોટે ભાગે ઉજળિયાત વર્ગનું સાહિત્ય છે. કેટલાક લોકો તેને બ્રાહ્મણી સાહિત્ય કહે છે. 'ब्राह्मण आणि त्यांचि विद्या' ના લેખક પ્રિન્સિપાલ ગોળેની વ્યાખ્યા મુજબ આજનું સાહિત્ય બ્રાહ્મણી સાહિત્ય છે એમાં શંકા નથી. એક રીતે જોતાં ઉજળિયાત સાહિત્ય એ હારણ (defeatist) સાહિત્ય છે. હારણ સાહિત્યનું એક લક્ષણ એ છે કે આપણા પતિત દેશ માટે ક્યારેક ક્યારેક શોકગીતો રડવાં; ક્યારેક બીજાના દોષ કાઢવા, ક્યારેક દેશની પતિત દશા ભૂલાવવા માટે પૂર્વજોના ગુણગાન કરવાં, વખતે સ્વપ્નને બીજાની સાથે સરખામણી કરવા બેસવું; અને પોતાને બીજા જેટલો યશ કેમ ન મળ્યો તેની કારણમીમાંસામાં ઘણી બારીકાઈથી ઊતરવું: કોઈને યશ મળે તો તેને ધન્યવાદ આપી તેનું અનુકરણ કરવાને બદલે બાહ્ય કારણોને લીધે તેને યશ મળ્યો તેની ચિકિત્સા કરી એવી તક અમને મળત તો અમે પણ એવું પરાક્રમ કરી બતાવત એવું ધ્વનિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; અને યશ મેળવવા માટે જે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે, તે માટે જે સંયમ કેળવવો પડે છે, તેનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ધ્યેયવાદ, સાધકજીવન, સંયમ અને ત્યાગનો ઉપહાસ કરી ધૂર્તતાને, વાચાળતાને જ મહત્ત્વ આપી બધી જાતના વિલાસને જ જીવનસર્વસ્વ માની લઈ ક્ષુદ્ર પરિસ્થિતિમાં પણ જે કાંઈ વિલાસમૈત્રન તથા વિલાસચિંતન શક્ય હોય તેમાં જ મશગૂલ રહેવું અને એ જ સ્વાભાવિક છે એમ લોકોના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ધ્યેયવાદની પણ એક એવી જ defeatist આવૃત્તિ હોય છે અને તે પણ આપણા ધ્યાન બહાર ન હોવી જોઈએ. જેમને પરાક્રમ કે પુરુષાર્થ કરવાના હોતા નથી તેમને મનોરાજ્યો ઊભાં કરવાની ટેવ હોય છે. આવાં મનોરાજ્યો ક્યારેક ધ્યેયવાદનું રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી પ્રત્યક્ષ કાર્યને આરંભ કરવાનું ટાળે છે. આવું સાહિત્ય પણ હારણ સાહિત્ય જ છે એ જાણવું જોઈએ. આદર્શચિત્રણ એ કાંઈ આદર્શસેવન ન કહેવાય: સમર્થભક્તિ એ કાંઈ સામર્થ્યની ઉપાસના નથી. આપણે બાહોશ સાહિત્યનું સ્વરૂપ ઓળખવું જોઈએ, જીવન્ત વિચાર-ચિન્તનની ટેવ પાડવી જોઈએ અને તેમ કરવા માટે જીવનની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

સાહિત્યનો દારાનગ પ્રસરાવ્યે, બાદશાહની ફેલાવ્યે સમાજ સમર્થ અથવા સમૃદ્ધ થવાનો નથી. સાચી સેવા કરવી હોય તો જીવનમાં પરિપુષ્ટ એવા સાહિત્યનો વરસાદ પાડવાની શક્તિ હસ્તગત કરવી જોઈએ.

વસંતને સુખ આપવા

શ્રી કાંત

આમાન્ય રીતે તો સાંજના ૭ વાગે ટપાલ આવી જતી પણ નિરંજનને આજે પોતાના કાગળની પાકી ખાત્રી હતી છતાં સાત વાગ્યા સુધી એને કાગળ મળ્યો નહિ. આ કાગળની રાહમાં એનો આખો દિવસ, લાંબો પણ પ્રફુલ્લ ગયો હતો પણ છેલ્લા એક કલાકની આતુરતા અને મનમાં ઊઠેલી કલ્પનાઓને કોઈ સીમા નહોતી રહી. કાગળમાં શું હશે તે એણે કલ્પી લીધું હતું. એને આજ સુધીમાં આવા સોએક કાગળો તો મળ્યા હશે અને જો કોઇ નિરંજનને પૂછે અથવા તો નિરંજન પોતે પણ એ દરેક કાગળનું પૃથક્કરણ કરવા બેસે તો એક પણ કાગળમાં એવી વસ્તુ કે વિગત ન મળે જે બીજા કાગળોમાં ન હોય. છતાં નિરંજનને પ્રત્યેક કાગળમાંથી નવો જ પ્રાણ અને નવો જ શ્વાસ મળતા હતા. આજે જે કાગળની એ રાહ જોતો હતો એ કાગળના શબ્દો ને વાક્યો એના અંતરમાં રમતા હતા અને કાગળ ઉપર ચિતરેલા અવ્યવસ્થિત અને બેડોળ અક્ષરો કોઇ કલાવસ્તુ સમા એની આંખ સામે તરવરતા હતા. નિરંજનને હંમેશ વસન્તના કાગળમાં, કાગળની વિગતોમાં, અક્ષરમાં, અક્ષરની મરોડમાં, સંબોધનમાં અને સરનામામાં પણ, નવીનતા લાગતી. આવી નવીનતા શા માટે લાગે છે તે એણે કોઇ દિવસ વિચાર્યું જ નહોતું. વિચારવાની જરૂર પણ નહોતી ઊભી થઇ. તેમ માત્ર કાગળમાં જ એને નવીનતા લાગતી હતી એમ પણ નહોતું. હજાર વખત જોયેલી વસન્તની આંખમાં એ પ્રતિ પળે નવાં તેજનાં જ દર્શન કરતો હતો. એના કાનમાં જ્યારે વસંતના સુરીલા કંઠનો અવાજ અથડાતો ત્યારે એને તરેહ તરેહની રૂપાઘંટડીઓ વાગતી હોય એવું લાગતું. અને એટલું જ નહોતું વસન્તના દેહની અને શ્વાસની સુવાસ પણ એને રુચિકર અને પરિચિત હતી છતાં નવીન જ લાગ્યા કરતી હતી. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો નિરંજને વસન્તમાં, વસન્તના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં નિત્ય નવનવાં રૂપ ધારણ કરતાં સૌંદર્યનો જ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.

આવા નિરંજનને સાત વાગ્યા છતાં, પૂરી ખાત્રી હતી તો પણ કાગળ ન મળે તેથી થાક લાગી જાય એમાં શી નવાઈ? જ્યારે એને કાગળ ન મળ્યો ત્યારે એની બાજુમાં બેઠેલો સૂર્યકાન્ત બોલપટના લહેકાથી બોલ્યો : 'ક્યોં, ખત નહિ આયા ?'

'હાં, નહિ આયા.' મોં ઉપર હાસ્ય લાવી, એવા જ મુખભાવ સાથે નિરંજને

જવાબ આપ્યો.

'તો અબ ક્યા કરના હૈ?' સૂર્યકાન્તે સવાલ કર્યો. એ પણ નિરંજનના જેવો જ સિનેમાનો શોખીન હતો. રાષ્ટ્રભાષાને કારણે નહિ પણ સિનેમાની, એટલે કે પ્રેમની, વ્યથાની, દર્દની, શૌર્યની ભાષા હિંદી હતી એટલે એ હિંદીભાષાનો પ્રેમી બન્યો હતો. એ મોજમાં હોય ત્યારે હંમેશ હિંદી જ બોલતો અને તે પણ સિનેમાના પાત્રોની જ ભાષા અને અભિનય બંધબેસતા તો એ જ રીતે.

'અબ કરના ક્યા, જાંય 'ગૃહદાહ' મેં' નિરંજને જવાબ આપ્યો અને 'ચલો' કરતો સૂર્યકાન્ત ઊઠીને તૈયાર થયો.

બંને મિત્રો બહાર ગયા.

❁ ❁

રાતના સાડા દસ વાગે 'ગૃહદાહ' જોઈને પાછા ફર્યા. નિરંજનના ઘર પાસે આવતાં 'ગૃહદાહ' ની ચમત્કાના અને બોડીમના વખાણ કરતાં બંને મિત્રો જુદા પડયા. નિરંજન 'ગૃહદાહ' ની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમણ કરતો ઘરમાં દાખલ થયો પણ ઉંબરમાં પગ મૂકતાં જ એની કલ્પના સરી પડી કારણ કે એને તુરત જ યાદ આવી ગયું કે આજ કાગળ નહોતો આવ્યો. મનમાં થોડાક નર્ક પણ જાગી ઊઠયા પણ જેમ તેમ મનને મનાવી એ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ઘરના ઘણાખરા સૂઈ ગયા હતા. એ પણ ધીમે પગલે ઓરડામાં દાખલ થઈ સુવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તૈયારી કરી લીધા પછી ટેબલ ઉપર પડેલી બત્તી બુઝાવવા એ ટેબલ પાસે ગયો ત્યાં તો એના મોં ઉપરની તમામ રેખાઓ બદલાઈ ગઈ અને લોહીની ગતિમાં જ જાણે ફેર પડી ગયો હોય એમ એના શરીરનું પ્રત્યેક અંગ પ્રફુલ્લ બની ઊછળવા લાગ્યું. જેની એ રાહ જોતો હતો તે કાગળને ઓળખતાં એને વાર ન લાગી. 'કેમ મોડો થયો હશે?' એક ક્ષણ એ પ્રશ્ન ઊઠયો પણ તુરત શમી ગયો, 'કોઈએ વાંચ્યો તો નહિ હોય?' એ પ્રશ્ન ઊઠતાં એણે કાગળને ચારે બાજુ ફેરવી જોયો, પણ કવર અકબંધ જ હતું.

નિરંજન જાણતો હતો કે પોતાના જેટલી જ અંદરના કાગળને પણ ઉતાવળ થઈ રહી છે છતાં લગીર મોજ લૂંટવા અથવા તો જીજ્ઞાસાને ઘેરી કરીને પછી સંતોષવાની મઝા માણવા એણે ધીમેથી કવર ફોડયું અને એથીયે ધીમે રહી કાગળ બહાર કાઢી એની ઘડી ઉખેળી. અજાણપણે એનાથી ઓરડામાં નજર ફરી ગઈ. 'કોઈ જોતું તો ન હોય!'

કાગળ ઉપરનું સંબોધન વાંચ્યું, બે લીટી વાંચી. એના મોં ઉપર હર્ષની ભરતી ચડી આવી. એણે એકદમ બાજુમાં પડેલી ખુરશી ઉપર ઝૂકાવ્યું અને પગ લાંબા કરી અત્યંત નિરાંતથી કોઈ શરબત પીતું હોય એમ કાગળને પીવા માંડયો. કાગળ તો લાંબા ચાર પાનાંનો હતો એટલે અર્ધા કલાક સુધી નિરંજન એનું રસપાન કરી શક્યો. કાગળને અંતે તા. ક. માં લખ્યું હતું: 'હું ચાર દિવસ પછી ત્યાં આવવાની છું અને 'ગૃહદાહ' જોવાની છું. પણ તારી સાથે નહિ, સૂર્યકાન્તની સાથે. તને તો સાથે પણ નથી આવવા દેવો.' આ વાક્યો વાંચતાં નિરંજનનું મોં મરકી ઊઠયું અને પેલો પ્રેમનો શબ્દ એના મોંમાંથી છૂટી પડયો: 'પગલી કહીં કી.'

❁ ❁

ચાર દિવસ પછી વસન્ત ત્યાં આવી અને નિરંજનને ત્યાં જ ઉતરી. એણે પહેલેથી જ નિરંજનને જણાવ્યું હતું એટલે એ સ્ટેશન ઉપર ગયો હતો. સૂર્યકાન્ત એનો પરમ મિત્ર હતો અને એની પાસે કશું છૂપું નહોતું છતાં નિરંજનને એકલા જ સ્ટેશને જવાની ઇચ્છા હતી એટલે એણે સૂર્યકાન્તને જેમ તેમ સમજાવી દીધો હતો. સૂર્યકાન્ત બાળક નહોતો અને નિરંજન-વસંતના પ્રેમ પ્રત્યે એને પૂરતી સહાનુભૂતિ હતી એટલે એ માનમાં જ સમજી જવાનું હંમેશ પસંદ કરતો. કોઈક વખતે નિરંજન અને વસંત વચ્ચે વાત થતી કે 'આપણે સૂર્યકાન્તની હાજરીમાં કેમ આ રીતે નથી રહી શકતા?' વસંત

જવાબ આપતી કે 'મને પણ ઘણીવાર એ વિચાર આવે છે. આપણે એમને બધી વાતો, આપણા તોફાનની પણ કરીએ તો છીએ જ' ફરી નિરંજન એવું ને એવું બોલતો અને વસંત પણ કંઇક જવાબ આપતી પણ બંને પોતાનામાં એના કારણો અસ્પષ્ટ રૂપમાં જાણતાં જ હતાં.

નિરંજન સ્ટેશન ઉપર ગયો ત્યારે એના મનમાં એક બાજુ આનંદની ભરતી હતી અને બીજી બાજુ થોડો ભય હતો. 'કોઇ ઓળખીતું મળી જશે તો?' અને એ ભય જેવો તેવો નહોતો. ઓળખીતાની આંખ મળતાં જ દિલના બધા ઉછાળા સમાવી દેવા પડે. મોં ઉપરની હર્ષરેખાઓને છૂપાવી દઇ સામાન્ય આનંદની ગંભીરતા ધારણ કરવી પડે. વસંત કરતાં યે જાણે એ આંખના ઓળખીતા પ્રત્યે વધુ લાગણી હોય એમ બધો વખત એની સાથે જ વાતો કરવી પડે અને એ વાતો પણ જેમાં એ બે જ વધુ રસ લઇ શકે એવી અને અંતરમાં રસ ન હોય તો પણ ખૂબ રસપૂર્વક કરી શકાય એવી રાજકારણની કે આંતરરાષ્ટ્રીય, સમાજવાદી-પક્ષની કે ગાંધીજીની ફીલસુફીની, ધર્મની કે આજની સામાજીક અસમાનતાની હોવી જોઇએ. નિરંજનને આવી મુશ્કેલીઓ આજ પહેલાં ઘણીવાર ભોગવવી પડી હતી એટલે એનો-વિચારનો ડર સાચો હતો, પણ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર ટ્રેન આવ્યા છતાં એવો કોઇ ઓળખીતો ત્યાં ટપકી પડ્યો નહિ એથી એને આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો.

વસંત સ્ત્રીઓનાં ડબ્બામાંથી ઊતરી. નિરંજન સ્ત્રીઓનું પાટીયું વાંચી હસ્યો. 'તમને ન ખબર પડે' કહી વસંત પણ હસી. બંને એકમેકની આંખમાં આંખ પરોવી બહાર ચાલ્યા. ઇચ્છા તો હાથ ને હૈયાં પરોવી દેવાની હતી પણ એ સ્થળે એમ બની શકે તેમ નહોતું બહાર જઇ ટપ્પામાં બેસતાં એમની નાનકડી સૃષ્ટિ ત્યાં ખડી થઇ ગઇ. ટપ્પાવાળો પાછી જૂએ એવો ભય નહોતો. અને કદાચ જૂએ કે સાંભળે તો એની શરમ નહોતી કારણ કે ટપ્પાવાળા સાથે બંનેમાંથી કોઇને ખાસ ઓળખાણ નહોતી અને ટપ્પાવાળાને પણ આશ્ચર્ય પામવાનું કે શોધે ભરાવાનું કાંઇ કારણ નહોતું. એણે ઘણાં નિરંજન-વસંતને જોઇ નાખ્યા હતા.

બંને ઘેર પહોંચીને સામાન્ય ક્રમથી પરવાર્યાં ત્યાં સૂર્યકાન્ત આવ્યો. સૂર્યકાન્તને જોતાં જ વસંત-નિરંજન હસી પડ્યા. એમના મોં ઉપર આનંદની ભરતી લહેરાતી હતી. અત્યાર સુધી ભોગવેલા આનંદથી હૃદયપાત્ર ભરપૂર બની ગયું હતું અને હવે છલકાવા ઇચ્છતું હતું. એ કોની પાસે, કોની હાજરીમાં છલકાય! સૂર્યકાન્ત આવતાં જ બંને છલકાવા લાગ્યા. સૂર્યકાન્ત પાસે લજ્જા પામવાનું કોઇ કારણ નહોતું, કારણ કે એ બધું જાણતો હતો. સૂર્યકાન્તને માઠું લાગશે એવો લગીર પણ ભય નહોતો કારણ કે સૂર્યકાન્ત આવા દરેક પ્રસંગે એમ જ સમજતો કે આ આનંદના ઉત્પાદકોમાં હું પણ છું.

'કેમ 'ગૃહદ્વાર' એકલા એકલા જોઇ આવ્યાને?' થેડું ટીખળ કર્યા પછી વસંત હસતાં હસતાં બોલી.

'એકલા નહિ, બેકલા જ ગયા હતા. તમારી...... પણ સાથે જ હતા.'

'પણ હું નહોતી ને!'

'હું તો ધારતો હતો કે તમે એમાં સમાઇ જ ગયા છો.'

'વાર છે વાર.'

'એ...મ?' નિરંજન વસંત સામે જોઇને લહેકાથી બોલ્યો.

'કેટલા સમયની વાર છે?' મોં ઉપર ખોટું ગાંભિર્ય લાવી સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું.

'હજી એક વર્ષ, આવતી દીવાળી સુધી.'

'હવે હું એક વર્ષ નથી થોભવાનો' નિરંજન બોલ્યો.

'તો તમારો રસ્તો સાફ છે. તમને કોણે રોક્યા છે?'

'જો જો હો!' નિરંજન હસતાં હસતાં બોલ્યો.

'હવે જોવું જ છે!'

નિરંજન બોલવા જતો હતો ત્યાં સૂર્યકાન્ત બોલ્યો 'તમે બન્ને વાત વાતમાં લડી જ પડો છો. આમ તમારૂં કેમ ચાલશે ?'

'મને પણ એમ જ થાય છે.' વસંતી બોલી.

'મને પણ.'

'તો કરો સુધારો.' વસંતી બોલી.

'આપણે તૈયાર છીએ.' નિરંજન બોલ્યો.

'રહેવા દેજો' સૂર્યકાન્ત બોલ્યો. 'મારે આ પવિત્ર નિશ્ચય વખતે હાજર નથી રહેવું' એ હસતાં હસતાં ઊઠવા લાગ્યો.

'તું ગભરામાં, તું જઈશ તો આ વસંતનો બધો વટ મારી જશે, પછી એની બહાદુરીની સાક્ષી કોણ પૂરશે?'

સૂર્યકાન્ત બેઠો. 'પણ તમારે આમ લડવું ન જોઈએ.'

'કોણ લડે છે સૂર્યભાઈ? તમને કોનો વાંક લાગે છે?'

'આવી લડાઈમાં એ જ ખબર પડતી નથી. તમે બન્ને પૂરેપૂરા લુચ્ચા છો.'

'એ....મ !' વસંતે લહેકો કર્યો.

'હા, અને તમે કદાચ વધારે.'

'વાહ ! નિરંજન સાથે આખો વખત રહેવું છે એટલે માખણ લ્યો છો ?'

'ના, ના, એમ કરું તો માખણની અછત થઈ જાય અને પછી તમને ભારે મુશ્કેલી ઊભી થાય, તમારે તો દરરોજ એની જરૂર પડે.'

નિરંજન હસી પડ્યો. વસંતને તુરત જ ઘા ન સૂઝ્યો એટલે એણે જૂની વાત કરી.

'નિરંજનને સુધારો કરવો હોય તો હું તૈયાર છું.'

'હું તો છું જ.' નિરંજન બોલ્યો.

'પણ હું હાજર રહેવા તૈયાર નથી.'

'શા માટે?' વસંત બોલી. 'નિરંજનની ઇચ્છાને તમારે માન આપવું જોઈએ. બિચારાને છૂટવા દો ને!'

'બિચારો !' નિરંજન બોલ્યો.

'સત્તર વખત' વસંત બોલી.

'તો તું કોણ?'

'બિચારી.' સૂર્યકાન્ત બોલી ગયો અને બધા હસી પડ્યા.

* * *

સાંજે સૂર્યકાન્ત, નિરંજન અને વસંત 'ગૃહદાહ' જોવા ઊપડયા. સૂર્યકાન્ત હાજર હોય ત્યારે તોફાન અને મશ્કરી ચાલે જ એવો શિરસ્તો પડી ગયો હતો. આ વખતે સૂર્યકાન્તે જ શરૂઆત કરી.

'વસંતબેન, તમારે હવે ચેતતા રહેવાનું છે હો.'

'કેમ ?'

'નિરંજન સુધારા માટે તૈયાર છે.'

વસંત બોલવા જાય ત્યાં નિરંજન બોલી ગયો. 'પણ એ સુધારો છૂટાછેડા ગણાશે અને છૂટાછેડા પછી ઊભા થતા ઉચ્ચ ધર્મો આપણે પાળવા પડશે.'

વસંત નિરંજનના મોં સામે જોઈ રહી. એના મોં ઉપર આનંદની લાલી પ્રસરી ગઈ. આંખો હસી ઊઠી. અંગે અંગમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના આવી ગઈ.

'એ...મ ?' સૂર્યકાન્તે એ લહેકાનો ઉપયોગ કર્યો. 'ત્યારે તો તમે બહુ આગળ વધી ગયા છો.'

'હા, છેક અંતઃપુર સુધી.' નિરંજન બોલ્યો.

'નહિ, ખોટી વાત છે. માત્ર પ્રવેશદ્વાર સુધી.' વસંત બોલી.

'એ પ્રવેશદ્વાર સુધી, હું અંતઃપુર સુધી.' જરા ગંભીર બની નિરંજન બોલ્યો.

સૂર્યકાન્ત મૂંગો બની બન્ને સામે વારા ફરતી જોવા લાગ્યો

'ખોટું કહું છું ?' નિરંજને વસંતને પૂછ્યું.

'ખોટું જ'

'તો સાચું તમે કહો.'

'તમે ?'

'જો પ્રવેશદ્વાર સુધી જ આવ્યાં હો તો 'તમે' જ કહેવું જોઈએ ને !'

'પણ 'તમે' જ ન ગમતું હોય તો.'

'ગમાડવું જોઈએ.'

'પ્રયત્ન છતાં પણ ન ગમે તો ?'

'તો પ્રયત્ન કરીને અંતઃપુરમાં ચાલ્યા આવવું જોઈએ' મો મલકાવીને નિરંજન બોલ્યો.

'ત્યાં આવતાં કોઈ રોકતું હોય તો ?'

'તો એને ખસેડી નાખવું જોઈએ.'

'ન ખસે તો ? ન ખેસવાય તો ?'

'તો દાંડકીમાં પાણી......'

'બસ, એ જ ને ?' વસંત બોલી.

'બીજું શું થાય ?' નિરંજન બોલ્યો.

'તમે પાછી લડાઈ શરૂ કરી.' સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

* * *

'ગૂલદાહ' જોઈને ત્રણેય પાછાં ફર્યા. છેલ્લા દશ્યે નિરંજન અને વસંતના મન ઉપર ઊંડી છાપ પાડી. બંને ગંભીર હતાં. સૂર્યકાન્ત મૂંગો હતો. ઘેર પહોંચતા સુધી બહુ ઓછી જ વાતો થઈ. થોડીવાર ઘેર બેસી પછી સૂર્યકાન્ત ઊઠ્યો.

'કેમ, આજ અહીં જ સૂઈ રહે' નિરંજને કહ્યું.

'અહીં નહિ ફાવે.'

'કેમ ?'

'તમે લોકો લડયા કરશો.'

'ખોટી વાત છે. તમે જશો તો અમે બંને ગંભીર બની જશું.'

'લડાઈ કરતાં ગાંભિર્ય સારું.'

'ના, લડાઈ સારી.' નિરંજન બોલ્યો.

'ના, બંને સારાં.' વસંત બોલી.

'બંને એટલે ? તમે બંને ?'

'ના, એમ તો આપણે ત્રણેય.' વસંત બોલી.

'ત્રણ કોઈ દિવસ સારાં હોય જ નહિ. આપણે ત્યાં એ અપશુકન મનાયું છે તે ખોટું નથી.'

'પણ અહીં તો એ શુકન જેવું લાગે છે અમને તો તમારા વિના બહુ વખત નથી ફાવતું. તમને બંને મિત્રોને ફાવે છે ?' વસંતે પૂછ્યું.

'ફાવે જ તો. ત્રીજું ક્યાંથી કાઢવું ?'

'તમે ય એકાદ શોધી કાઢોને સૂર્યભાઈ !' વસંત બોલી.

'અને જ કોઈ નહિ શોધી કાઢે.'

'એવી આશાએ રહીશ મા. વસંતે મને નથી શોધ્યો; મેં વસંતને શોધી કાઢી છે.' નિરંજન બોલ્યો.

'મને તો કોઈ હાથમાં નથી આવતું.'

'ખોટી વાત. સૂર્યા જ કહેતી હતી કે ગોટાલાઈ જ્યાં હોય ત્યાં ના જ પાડયા કરે છે.'

'સૂર્યા હજી નાની છે. પહેલાં એ મારું જ માનતી હમણાં ભાભીએ એને હાથમાં લીધી છે એટલે મને-મોટાભાઈને જ પજવ્યા કરે છે.'

'પણ અરજીઓ આવે છે એ તો સાચી વાત ને ?'

'હા, અને વાંચતા હું ટાઢો બોળ થઈ જાઉં એવી આવે છે એ પણ સાચી વાત છે.'

'પણ તમારે જોઈએ કોના જેવી ?' વસંત બોલી.

સૂર્યકાન્ત જવાબ આપતાં અચકાયો. નિરંજન ઝટ લઈને બોલી ગયો. 'તારા જેવી.'

'વાહ !......એવી જ શોધી આપું તો ?'

'તમારા જેવી બહુ છોકરીઓ છે ?' નિરંજને જરા કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

'હા, તમારા જેવા છોકરાઓ ઘણા હોય તો એવી છોકરીઓ જોઈએ જ ને !'

'શાબાશ' સૂર્યકાન્ત જોરથી બોલ્યો અને હસવા લાગ્યો. નિરંજન અને વસંત પણ હસી પડયાં.

'અચ્છા, અબ મૈં જાતા હું' થોડીવાર રહી સૂર્યકાન્ત ઊઠ્યો.

'અભી ઠહર જાવ.' નિરંજને હાથ ઝાલી સૂર્યકાન્તને બેસાડયો. પણ સૂર્યકાન્ત ફરીને ઊઠ્યો.

'બાની આજે તબિયત બરાબર નથી, અને આખો દિવસ આજે હું અહીંઆ જ રહ્યો છું.'

'સવારે ક્યારે આવશો ?' વસંતે પૂછ્યું.

'સવારે તમે જ ત્યાં આવજો ને.'

'ક્યારે આવું ? અને હા, એકલી કે બેકલી ?'

'ત્રેકલી.' સૂર્યકાન્ત હસ્યો. 'સવારે આઠ વાગે અને બેકલાં.'

'એકલી જ આવું તો ?'

'તો પણ ચાલશે.'

'અને હું પણ ત્યારે એકલો જ આવું તો?' નિરંજન બોલ્યો.

'તો પણ ચાલશે.' સૂર્યકાન્ત ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યો.

'અને હું ન આવું તો?'

'તો પણ ચાલશે.' સૂર્યકાન્તે ચંપલ પહેર્યાં.

'અને હું પણ ન આવું તો?' હાસ્ય દબાવતો નિરંજન બોલ્યો.

'તો પણ......' સૂર્યકાન્ત ચાલવા લાગ્યો. નિરંજન અને વસંત એકદમ બારણાં પાસે આવ્યાં અને વસંત બોલી: 'સૂર્યભાઇ! સવારે આઠ વાગે એકલાં.'

સૂર્યકાન્તે હાથના ઇશારે આનંદ પ્રગટ કર્યો અને ચાલવા માંડ્યું.

* * *

'સૂર્યભાઈ સરસ છે નહિ!'

'હોય જ તો. મને એવો એકેય મિત્ર આજ સુધીમાં નથી મળ્યો, તારા પ્રત્યે પણ એને બહુ લાગણી છે.'

વસંત અને નિરંજન સૂર્યકાન્તના ગયા પછી શાન્તિપૂર્વક વાતો કરતાં હતાં.

'મને પણ એમના વિષે ચિંતા થાય છે. એમને પણ મારા જેવું કોઇ મળી જાય તો સરસ.'

'એને નહિ મળે.'

'કેમ?'

'એ જુદા જ સ્વભાવનો માણસ છે.'

'ત્યારે આમ ને આમ રહેશે?'

'એમાં શું? આપ ન પધાર્યાં હોત તો હું પણ રેત જ ને'

'એ...મ? ત્યારે 'આપ' પાછા પધારી જાય તો?'

'તો આપ માળા લઇને નામ સ્મરણ કર્યા કરશો.'

'બહુ ભક્તિ જાગી છે!'

'શક્તિ ન હોય તો શું કરે?'

'શક્તિ ન હોત તો હું આવત જ શાની?'

'તો ભક્તિ કરવાની પૂરી દશા કોઇ દિવસ નહિ આવે.'

'પણ મારે આવશે તો?'

'તારે પણ ન આવે. તારે આવે તો મારે આવ્યા બરાબર જ થાય. તું જ મારા પાસે નથી આવી. હું પણ તારા પાસે આવ્યો છું.'

'સાચું કહે છે?' આનંદથી નાચી ઊઠતાં વસંત બોલી.

'સાવ સાચું. નહિ તો હું પાગલ બનું?'

'તું કાંઈ પાગલ નથી બન્યો. હું જ પગલી બની છું.'

'હા, અને તને એની ખબર પણ છે.'

'તમને પણ નથી? આપણે એવાં ડાહ્યાં પાગલ છીએ ખરું?'

'હં, વસંત!' જરા ગંભીર બની નિરંજન બોલ્યો. 'હજી એક વર્ષ આપણે દૂર રહેવાનું કેમ?'

'હા.' ધીમેથી વસંત બોલી.

'વહેલું ન થઇ શકે?'

'નાહક લડાઇ કરવી પડે.'

'બાની વલણમાં કંઇ ફેર પડ્યો?'

'એ નારાજ તો છે પણ વાંધો નહિ આવે.'

'કોઇ દિવસ કંઇ વાત કરે છે?'

'ખાસ નહિ.'

'સૂર્યકાન્ત પ્રત્યે એમને સારો ભાવ લાગે છે.'

'હા.'

'એમ કેમ?'

'એના પિતા પ્રતિષ્ઠિત છે. એનું કુટુંબ મોટું છે ને ધનવાન છે.'

'એની સાથે તું જોડાવાની હો તો?'

વસંત એક ક્ષણ નિરંજનના મોં સામે જોઇ રહી. મોં ઉપર કશા જ વિશેષ ભાવો નહોતા.

'તો તુરત જ હા પાડે.'

'કોઇ વાર એવું કહે છે?' નિરંજન સહેજ ગંભીર બન્યો

'ઘણીવાર.'

નિરંજન મૂંગો રહ્યો. વસંત એના સામે ટાંપી રહી. થોડીક ક્ષણો કોઇ કશું બોલ્યું નહિ.

'કેમ, ગંભીર બની ગયા?'

'કંઇ નહિ.'

'ના, હું સમજી ગઇ. નિરંજન, બીજું કશું બનવાનું જ નથી.'

'એ તો હું પણ જાણું છું.'

'તો પછી?'

'તને તકલીફ ખૂબ થશે.'

'મહેનત વિનાના ફળમાં મીઠાશ પણ ન હોયને?'

'હા, પણ મારે તો કશી જ મહેનત કરવાની નથી.'

'છે, મને જોઇ આપવાની.'

'એ મહેનત ન કહેવાય. એમાં તો મારો સ્વાર્થ છે.'

'અને મારો નહિ?'

'બંનેનો.' નિરંજન ધીમેથી બોલ્યો.

મોડી રાત સુધી વાતો કરતાં બંને સૂઇ ગયાં.

❖ ❖ ❖

જગતમાં કશું જ અકારણ કે અકસ્માત નથી થતું, પણ બધા બનાવોની પાછળના કારણો મળે જ છે એવું પણ નથી બનતું. નિરંજન અને વસંત એકબીજા પ્રત્યે કેમ ખેંચાય છે એનો જવાબ કોઇ ત્રીજો માણસ તો ન આપી શકે પણ એ બેમાંથી કોઇ આપી શકે કે કેમ એ પણ શંકા છે. એ બંને ક્યારેક રસને ખાતર આવી વાતો કરે છે, પ્રથમ મિલનની ઘડીઓ સંભારે છે પણ બંનેમાંથી કોઇ એમ નથી કહી શકતું કે આ બધું શા માટે અને એ પ્રશ્ન ઉગ્રરૂપમાં કોઇ દિવસ ઊઠતો જ નથી. કારણો વિષે ભલે એ સાશંક હોય પણ પ્રેમની ઉત્કટ સ્થિતિ વિષે તો બંનેમાંથી કોઇને શંકા નથી.

નિરંજન એક નાના કુટુંબનો નાનો પણ શક્તિશાળી જુવાન છે અને વસંત એક મોટા કુટુંબની, કુટુંબના પ્રમાણમાં ઓછી શક્તિવાળી કુમારિકા છે. એ બંનેના જોડાણમાં નિરંજનને પક્ષે કશી જ તકલીફ નથી. વસંતને પક્ષે તકલીફનો પાર નથી. વસંતમાં નિરંજન સાથે ઓતપ્રોત થઇ જવાની પ્રબળ વૃત્તિ નહોત તો પોતાના કુટુંબની પ્રણાલિકા સમજીને આ તરફ જોવાની હિંમત પણ ન કરત, પણ નિરંજન વિના એના માટે જીવન અસહ્ય હતું. નિરંજન સાથે એ તોફાન કરતી, બેપરવાઇ પણ બતાવતી પણ પોતાની સાચી સ્થિતિનું એને સ્પષ્ટ ભાન હતું અને નિરંજન પણ એથી સાવ અજાણ્યો નહોતો. પરંતુ નિરંજનનો પ્રેમ વસંતની પ્રબળ ઇચ્છા ઉપર જ અવલંબેલો હતો એમ કહીએ તો એ ખોટું થશે કારણ કે એના અંતરમાં વસન્તનું અનેરું સ્થાન હતું. બંનેના પ્રેમના સ્વરૂપમાં અને આવિર્ભાવમાં ફરક તો હતો જ. પણ એ તો બહુ ઊંડા ઊતરીને જોઇએ તો જ દેખી શકાય એવા સૂક્ષ્મ રૂપમાં. બાહ્ય દૃષ્ટિએ બંને એક બીજા માટે ઝંખતા ને ઝૂરતા. એકબીજાના સ્મરણમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા અને મળતા ત્યારે કશાયે ક્ષોભ વિના ઢળી પડતા. સૂક્ષ્મ રીતે જોઇએ તો વસંત નિરંજનની સાથે જ જીવવા ઇચ્છતી અને એના સુખની અંતિમ કલ્પના સંયુક્ત જીવનની હતી. નિરંજન વસંતની સાથે જીવવા ઇચ્છતો, એ ઘણા વખત સુધી ન મળી હોય તો જરા વ્યાકુળ પણ બની જતો પણ એના સુખની અંતિમ કલ્પના વસંતનું સુખદર્શન હતી. વસંતને સુખી જોવા માટે જો વસંતને પણ છોડવી પડે તો છોડવા તત્પર થઇ જાય એવો હતો, કારણ કે પોતાનું સુખ એમાં જ સમાયેલું એને લાગતું હતું. એટલે પ્રેમીઓની પેઠે વસંત માટે મરી શકે એટલી જ એના મનની તૈયારી નહોતી, એટલી તો વસંતની પણ નિરંજન માટે હતી પણ જરૂર પડે તો વસંતના સુખ માટે પોતાના જીવન ઉપર ભસ્મ ચોળવાની પણ એની તૈયારી હતી અને એમાં જ એના પ્રેમદેવતાને પુરેપૂરું પ્રાગટ્ય મળે એમ હતું. અને એટલે જ મશ્કરીમાં પણ છૂટા થવાની વાત આવતી ત્યારે એ કહેતો કે 'આ છૂટાછેડા ગણાશે અને છૂટાછેડાના ધર્મો હું પાળીશ' એ માનતો કે જીવનમાં લગ્ન એક જ વખત થઇ શકે એ નિષ્ફળ જાય કે ફોક જાય તો બાકીની જીંદગી માણસે એમને એમ ખેંચી કાઢવી

જોઈએ. એની આ માન્યતા વસંત જાણતી હતી અને જ્યારે એ માન્યતાને શબ્દમાં કે હાવભાવમાં એ જોતી ત્યારે પોતાના અહોભાગ્યના ખ્યાલથી ગર્વિત બની જતી.

સૂર્યકાન્ત નિરંજનનો મિત્ર હતો, વસંતનો પણ મિત્ર હતો. એ પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે વસંતના માતા પિતા એને પોતાની સાથે જોડવા ઇચ્છે છે પણ વસંતના હૃદયની પણ એને ખબર હતી એટલે એના જાગૃત હૃદયમાં વસંતને પોતાની કરવાની કલ્પના કોઇ દિવસ આવી જ નહોતી. એ વસંત-નિરંજનને સાથે જોઇ અંતરથી રાચતો હતો અને એ યુગલ ઉપર પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ વર્ષાવતો હતો. વસંત અને નિરંજનમાં પરિસ્થિતિ વસંતની વિકટ હતી અને બીજી રીતે પણ નિરંજન કુમાર હતો અને વસંત કન્યા હતી એટલે વસંતની વિકટ પરિસ્થિતિ વધુ વિકટ બનતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિનો સૂર્યકાન્તને પૂરો ખ્યાલ હતો અને તેથી એ વસંત પ્રત્યે એક પ્રકારનું મમત્વ અનુભવતો. વસંતને દુ:ખ ન થાય એ તરફ એની હંમેશ પણ કાળજી રહેતી. એ જ્યારે ને ત્યારે વસંતને ઘરની સ્થિતિ પૂછતો અને આશ્વાસન તથા હિંમત આપતો. વસંતને સૂર્યકાન્તનું આ વર્તન બહુપદ નીવડતું અને ગમતું. એ સૂર્યકાન્ત સાથે મજાક કરતી પરંતુ એના અંતરમાં સૂર્યકાન્ત પ્રત્યે વડીલનો ભાવ હતો.

આ ત્રિપુટીના દિવસો મોજથી પસાર થતા હતા. આખી જીંદગી આ રીતે જ જઇ શકે તો કોઇ લગ્નની એટલે કે લગ્નવિધિની કે સંસારસુખની ઇચ્છા કરે એમ નહોતું. ત્રણેયના જીવનમાં વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમાકર્ષણ છતાં ઉંચા આદર્શો હતા અને એ આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવા ત્રણેય મથતા હતા. નિરંજન અને વસંતની ભાવી કલ્પનામાં કાશ્મીરની કુંજોનું પરિભ્રમણ ક્યારેક જ આવતું, જ્યારે માનવતાને વિકસાવવાની અને પ્રગટ કરવાની આ યોજનાઓ એ હંમેશ વિચારતાં.

શુદ્ધ અને શાંત રીતે દિવસો વહે જતા હતા. એ ત્રણમાંથી તો કોઇને કશો ભય નહોતો પણ આજુબાજુના મિત્રોમાં વાત થતી હતી કે આ લોકો ક્યારેક પેલા ભયાનક 'પ્રેમત્રિકોણ' માં આવી જવાના છે. ક્યારેક આમના કાન સુધી શબ્દો પહોંચી જતા પણ એ ત્રણેય ત્યારે હસી કાઢતા. કોઇના અંતરમાં મેલ નહોતો, અવિશ્વાસ નહોતો, જે છે અને જે થવાનું છે તે વિષે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ હતાં. એટલે આ ત્રણેય મિત્રો 'પ્રેમત્રિકોણ'ના ભય વિષે બેપરવા બની પોતાનો પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે સવારે નિરંજન અને વસંત તૈયાર થઇને સૂર્યકાન્તને ત્યાં ગયા ત્યારે સૂર્યકાન્તે એમના સ્વાગતની તૈયારી કરી રાખી હતી. વસંત અને નિરંજને આવા શિષ્ટાચારની આશા નહોતી રાખી પણ બધું જોઇને પ્રસન્ન થઇ ગયાં. સૂર્યકાન્ત એ બન્ને સાથે હસતો હતો અને મશ્કરી કરતો હતો છતાં કોઇ મોંઘેરાં મહેમાન પોતાને આંગણે આવ્યા છે એ ભાન એનાથી ભૂલાતું નહોતું. પંદર સોળ વર્ષની સૂર્યા વસંત પાસે આવીને બેઠી હતી. વસંત એના સાથે ગેલ કરતી કરતી ઘરની વાતો પૂછતી હતી અને બધા એમા રસ લેતા હતા.

'હું અહીં રહું?' વસંતે સૂર્યાને પૂછ્યું. સૂર્યાએ માથું હલાવી હા પાડી અને ઉમેર્યું. 'તો મોટાભાઇને બહુ જ ગમે.'

'પણ ભાને ન ગમેને!'

'ના, ના. બા તો બહુ જ રાજી થાય.'

'તું?'

'હું? હું તો તમારા પાસે જ રહું.'

'તો હું રહી જઇશ હો?'

'રહી જાવને.'

'પણ મોટાભાઇ ક્યાં કાંઇ બોલે છે?' વસંતે સૂર્યકાન્ત સામે જોયું.

'મારે બોલવાની જરૂર છે!' સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું.

'હા, અને નિરંજનની પણ રજા જોઇએને?'

'મારી રજા? વાહરે વાહ, અત્યારથી જ આશ્રિત બનવા લાગ્યાં!' (અનુસંધાન પાન ૭૭૨ મે)

પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય

શ્રી. 'अ'

['સંસ્થાદ્વારા પગાર લઈને દેશસેવા કરવી કે જાતમહેનત કરી, પેટપૂરતું કમાઈ, બચત સમયમાં?' એક ગ્રામસેવકે પૂછેલા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક વિચારકે બહુ ઝીણવટથી અને વિગતથી આપ્યો છે તે અહીં રજુ થાય છે. મહાન્ વિચારક રસ્કિનના જાતમહેનત અને પૈસાના નૈતિક મૂલ્યના સિદ્ધાંતને અત્યંત બારીકાઈથી આ લેખમાં છણવામાં આવ્યો છે. સં.]

કેટલાક કહે છે કે કોઈપણ ધંધો કરીને પોતાનું ઘરખર્ચ મેળવવું અને બાકી રહેતા સમયમાં બને તેટલું સમાજહિતનું કામ કરવું એ વધારે સારું, જ્યારે બીજાઓ કહે છે કે બધો સમય જાહેરકાર્યમાં ગાળવો અને પોતાનું ખર્ચ કાઢવા કોઈપણ સંસ્થાના પગારદાર બનીને રહેવું એ વધારે સારું. એવી પણ દલીલ સંભળાય છે કે બાંધેલ પગારે ગામડાઓમાં કામ કરીએ તો લોકોને આપણા કામની છાપ ઓછી પડે, જો ધંધો કરીને સાથે સાથે કામ કરીએ તો ગામડાના લોકોની લાગણી વધારે પ્રમાણમાં જીતી શકાય.

આવી દલીલોના અંદર બન્ને પક્ષે એટલું તો સ્વીકારેલું હોય છે કે કામ કરનારને જેટલું ઘરખર્ચ આવશ્યક છે તે તેને મળવું જોઈએ. અને એ મળે તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. માત્ર તે ખર્ચ કેવી રીતે મળવું જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપર જ મતભેદ છે. ધંધો કરીને મેળવનાર ઓછો સમય જાહેરકામમાં આપી શકે એવો સંભવ છે. પગારદાર વધારે સમય આપી શકે એ દેખીતું છે. ધંધો કરીને કમાનાર વ્યાજબી રીતે પૈસો મેળવે છે એમ ગણાય છે. પગારદાર ધર્માદાનું ખાય છે એવી છાપ રહી જાય છે. ધંધા પાછળ વખત જાય એટલો સ્વાર્થ ખાતર વખત કાઢ્યો એવી સમજણ છે. સંસ્થાના કામ કરનારાનો બધો વખત સામાજિક કાર્યમાં જાય છે એવું માની લેવામાં આવે છે. ધંધો કરીને કમાનારના સ્થળ, કામનાં બંધન સેવાને મર્યાદિત કરે છે. પગારદાર આ રીતે બંધનમુક્ત છે. આ બધું બન્ને પક્ષના વિચારનારાઓને માન્ય છે છતાં પ્રશ્ન રહે છે કે કઈ રીતે કામ કર્યું હોય તો સારું? ધંધો કરતાં કે પગારદાર બનીને?

આવો સંશય મનમાં રહ્યા કરે છે, કારણ મનમાંથી અસર જતી નથી કે (૧) પગારદાર રહીને લોકોમાં કામ કરવાથી લોકો ઉપર સેવાની એટલે કે ત્યાગની ઓછી છાપ પડે છે. (૨) દુનિયાના ચાલુ ધંધામાંનો કોઈપણ એક ધંધો કરીને કમાઈએ તે હકપૂર્વક મેળવેલું. અને સંસ્થાના ફંડમાંથી પગાર રૂપે મેળવીએ તે ધર્માદાનું લાગે છે. (૩) ધંધામાં ખર્ચેલો વખત સ્વાર્થમાં ખર્ચેલો અને સંસ્થાના કામમાં ખર્ચેલો વખત સેવામાં ખર્ચેલો લાગે છે

આ ત્રણે મુદ્દાનો વિશેષ વિચાર કરવાનો આ લખાણનો ઉદ્દેશ છે. ધંધાનું વિચારીએ તો ભંગી કે ખેડૂતનો ધંધો સ્વાર્થનો ધંધો છે અને સમાન સેવા નથી એમ કોઈપણ માણસ છાતી ઠોકીને નહીં કહી શકે. તેવું જ, ઘણા ધંધા વિષે છે એટલે પોતાના ધંધામાં વખત ખર્ચવો એ સ્વાર્થના કામમાં વખત ખર્ચ્યો માનવો અને જાહેર સંસ્થામાં કામ કરવાના ધંધાને જ સેવાનું કાર્ય માનવું એ વ્યાજબી ન જ કહેવાય. છતાં લોકો તો એમ જ માને છે કે પોતાનો નિભાવ કરવા માટે કોઈ માણસ ધંધામાં જેટલો વખત રોકે તેટલો વખત તે સેવા નથી કરતો. આપણને પણ ઊંડે ઊંડે એમ જ લાગે છે: તેનું કારણ શું?

કોઈપણ ધંધો પ્રામાણિકપણે કરીને કમાઈએ તે વ્યાજબી કમાણી અને ફંડફાળો કરીને પગાર મેળવીએ તે ધર્માદાની કમાણી એવા ખ્યાલને આધાર શો છે? ધંધો કરનાર પણ અમુક વખત મહેનત કરે છે તેના બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. સંસ્થામાં કામ કરનાર પણ તેટલો અથવા કદાચ તેથી વધારે વખત મહેનત કરે છે તેના બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. બન્ને મહેનત કામનું વળતર હોઈ સરખું જ વ્યાજબી વળતર છે છતાં લોકો એકને ન્યાયસરની વ્યાજબી કમાઈ અને બીજાને ધર્માદાનું દાન સમજે છે. આપણને પણ ઊંડે ઊંડે કંઈક તેવું જ લાગે છે. તેનું કારણ શું?

ત્યાગની લોકો ઉપર છાપ પડવાની બાબત લઈએ તો ધંધો કરીને ત્રીશ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર અને પગારમાં ત્રીસ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર બન્ને ત્રીશ રૂપિયા, જેટલો ભોગ પૂરો પાડી શકે તેટલો સરખો જ ભોગવે છે. ધંધો કરનારનો રૂપિયો જેટલાવાર કાપડ કે જેટલા શેર ઘી લાવી શકે તેટલા જ વાર કાપડ અને તેટલું જ ઘી પગારદારનો રૂપિયો પણ લાવી શકે છે. એટલે ત્રીસ રૂપિયા મેળવનાર બન્ને ભોગમાં એટલે પરિણામે ત્યાગમાં પણ સરખા જ છે. છતાં એકની સેવામાં ત્યાગની અસર પડે અને બીજાની સેવામાં તેટલી ત્યાગીની અસર ન પડે એ આમ હિસાબ કરીને જોતાં માની શકાય તેવું નથી છતાં આપણા ઘણાખરાનો અનુભવ છે કે લોકોના હૃદય ઉપર બન્નેની અસર જુદી જુદી પડે છે તેનું કારણ શું?

કારણ એ કે દરેક રૂપિયાની આર્થિક કિંમત સરખી જ હોવા છતાં તેની નૈતિક કિંમત જુદી જુદી હોય છે. લોકો પૈસાની નૈતિક કિંમતનો આ ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે સમજતા નથી, છતાં કાર્યકારણ પરિણામનો સંબંધ સમજ્યા વિના પણ જેમ કોઈપણ નૈતિક સિદ્ધાંત મનુષ્યના હૃદયને અજાણપણે અને આપોઆપ આંતર-પ્રેરણા આપી શકે છે અને બુદ્ધિ મદદ વિના જ તેના હૃદયમાં ખરા ખોટાનો ભેદ પરખાવી શકે છે તેમ પૈસાની નૈતિક કિંમતના આ સિદ્ધાંતનું પણ છે. પૈસાની નૈતિક કિંમત વિષે કોઈપણ સમજતા નહિ હોવા છતાં આ સારું અને આ ખરાબ એમ માણસ જાણી જાય છે. આ સિદ્ધાંત વિષે મહાન વિચારક રસ્કિને મજુરોને ઉદ્દેશીને જે પત્રો છપાવેલા છે તેમાં બહુ સુંદર રીતે લખ્યું છે. એમાંનું થોડું ઘણું જાણવાથી આપણે આપણા પ્રશ્નો વધારે સારી રીતે સમજી શકીશું. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, "નાણું એટલે વિનિમયનું એક જડ સાધન." પાણી ભરીને હાણાને બદલે પાણી ભરીને ખોરાં મળે તો એવી આપલેમાં જેવી પાણીની ઉપયોગિતા તેવી નાણાંથી વ્યવહાર ચાલતો હોય ત્યાં નાણાંની ઉપયોગિતા. જેમ એક સ્થળના દરેક માણસની પાણી સરખી જ હોય છે તેમ દરેક રૂપીઓ પણ સરખો જ હોય છે. પરંતુ જો કે દરેક રૂપીઆ ઉપરની મોહર એક જ જાતની હોય છે અને વેપારી દૃષ્ટિએ દરેક રૂપીઓ સરખો જ માલ ખરીદી શકે છે છતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ દરેક રૂપીઆ ઉપરની મહોર વાપરનારની સંસ્કારિતા પ્રમાણે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે અને વિવિધ પ્રકારની નીતિ પેદા કરી શકે છે.

જેની જરૂર હોય તે વસ્તુ જ્યાં સુધી રૂપીઆ આપીને ખરીદાય ત્યાં સુધી ગેરવ્યાજબી નથી. અને રૂપીઆ આપ્યા વિના—એટલે કે ચોરી કરીને માલ લેતો જ માણસ અનીતિમાન અને ગુન્હેગાર ગણાય—એવું ચાલુ અર્થશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપણા સમાજમાં રગે રગે વ્યાપેલું છે. અને આપણું નીતિનું ધોરણ પણ અર્થશાસ્ત્રની આવી

માન્યતા ઉપર રચાએલું છે.

જે વસ્તુની માણસને જરૂર હોય તે બજારમાંથી મળવાને બદલે, જો મંદિરમાં દેવ પાસે એ વસ્તુની કિંમત ધરવાથી દેવ તે અંતરીક્ષમાંથી ઉતારી દેતા હોય, અગર તો વસ્તુની કિંમત જેટલું નાણું ભોંમાં દાટવાથી તે વસ્તુ ત્યાં આપોઆપ ઊગી નીકળતી હોય તો અર્થશાસ્ત્રનું એ શિક્ષણ અને એ શિક્ષણ ઉપર રચાએલી નીતિ વિષેની માન્યતા વ્યાજબી ગણાત. પરંતુ કોઈપણ વસ્તુ એમ જીવતા આત્માવાળા માણસના સંપર્ક વિના પેદા થતી નથી. વસ્તુમાં કેવળ જડ વસ્તુ નથી પણ વિકાસ માટે મથી રહેલા આત્માવાળા માણસના અમૂલ્ય જીવનના અમુક અંશે પ્રકૃતિના કલ્યાણકારી તત્ત્વોમાં લીધેલું ચોક્સ રૂપ છે. પૈસાના બદલામાં જ્યારે આપણે અમુક ચીજ લઈએ છીએ ત્યારે કોઈ જડ ચીજ નથી લેતા પણ અમુક માણસોના જીવનના અમુક હીસ્સાએ લીધેલા મૂર્ત સ્વરૂપને લઈએ છીએ.

જો આમ નહોત અને રૂપીઓ માત્ર જડ વસ્તુ જ ખરીદી સકતો હોત તો માણસ રૂપીઆનું શું ખરીદે છે? શામાટે ખરીદે છે? તેની પંચાતમાં આપણે ઉતરત નહિ. લક્ષાધિપતિઓ અને રાજા-મહારાજાઓ પોતાની દોલત કેમ વેડફે છે તેની આપણને જરાપણ ચિંતા રહેત નહિ અને અર્થશાસ્ત્રીઓની પેઠે આપણે પણ કહેત કે માણસ મરજી પડે તે માલ પૈસા આપીને ખરીદે-અને ચોરી ન કરે ત્યાં સુધી કાંઈ જ અનીતિ નથી. કાંઈ જ ગુનો નથી.

પણ હકીકતે તેમ નથી. રૂપીઓ અમુક માલ ખરીદવાનું સાધન જ માત્ર નથી પણ અમુક માણસોએ અમુક રીતે જ જીવન ગાળવું એવી જબ્બર આજ્ઞા કરતો કડક ફતવો છે. જ્યારે એક મીલની ધોતી ખરીદીને હું રૂપીઓ ફેંકું છું ત્યારે હું રૂપીઓ જ નથી ફેંકતો પણ તેમાં સંતાએલો એવો તાકીદી હુકમ ફેંકું છું કે ઘોર અંધારામાં, પૃથ્વીની અંદર કેટલાએ માઈલ ઊંડે, ઝેરી વાયુની વચમાં, જીવન ફરમાવનાર, કોલસાની ખાણની અંદર, અમુક મજુરે, અમુક વખત સુધી કામ કરવું; અને લોઢાને પણ ઓગાળી નાખે એવી ગરમીની પાસે શેકાતા શેકાતા, અમુક માણસે, અમુક કલાક સુધી મીલના સંચા બનાવવામાં મદદ કરવી, અને પોતાનાં ધાવણાં છોકરાંને બચપણથી જ, અશીક્ષિત બનાવી, રખડતું મૂકી, અમુક માતાએ પોતાની મહત્ત્વની કુદરતી લાગણીને કચરીને, ભ્રષ્ટ કરનાર સંજોગો વચ્ચે, સૂર્યનાં દર્શન ન થાય તેટલા કલાક સુધી, મીલમાં કામ કરવું; અને...અને...અને એવા એવા ઘણા ઘણા જહાંગીરી હુકમો જરાપણ ભાન વિના જ્યારે જ્યારે હું બજારમાંથી માલ ખરીદીને રૂપીઓ ફેંકું છું તેની અંદર ફેંકાઈ જાય છે. રૂપીઆની ઉપર ઊકેલી શકાય એવા અક્ષરો તો જુજ છે પણ આવા અણઊકેલ્યા અક્ષરોમાં શું શું લખ્યું નથી હોતું. જેવો રૂપીઓ ખર્ચનાર તેવા વિધિના લેખ તે વાત ગુપ્ત લીપીમાં લખાઈ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ તે ઊકેલી શકતા નથી અને તેથી કહે છે કે નાણું માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન છે અને દરેક રૂપીઓ સરખો જ છે.

રૂપીઆમાં આમ અણઊકેલ્યા લાગતા ફતવાને અહીં વીધિના લેખ કહ્યા છે. તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કોઈપણ સાર્વભૌમ સમ્રાટના ફતવા કરતાં પણ રંકમાં રંક માણસે રૂપીઆના ઓઠા હેઠે ફેંકેલો ફતવો વધારે બળુકો છે. સમ્રાટના ફતવાઓનું બળ લોકોની ભયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે જ્યારે રૂપીઆના ફતવાના જોરને ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો આધાર છે. સમ્રાટો સામે બળવા થયા છે પણ રૂપીઆ સામે બળવા થયાના દાખલા ક્યાં છે? સમ્રાટના ફતવાનો ઇન્કાર કરતા ફાંસી મેળવી દુઃખનો અંત આવે છે. જ્યારે રૂપીઆના ફતવાનો ઇન્કાર કરનાર રીબાઈ રીબાઈને મરવાના ભયમાં છે. મોત સારું પણ રીબાવું નહિ સારું એમ માની રૂપીઆના ફતવામાં જે હુકમ છુપે તેને વીધિના લેખ માની આધીન થવામાં જ દુનીઆના તમામ લોકો જંપ મેળવે છે.

આમ રૂપીઓ માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન જ નથી પણ ચેતનવંતા મનુષ્યના જીવનને નિયમાવવા કે

તે ચોરીનું ધન બને. એવા ધનના બદલામાં ખરી રીતે કાંઇ માલ મળવો જોઇએ નહિ. એ ધનની બાહ્ય કિંમત તેવા બીજા ધનના જેટલી જ છે, પરંતુ તે વાપરનારનો તેના ઉપર નૈતિક અધિકાર નહિ હોવાથી નૈતિક રીતે મૂલ્ય કંઇ જ નથી. એવી રીતે મેળવેલો રૂપિયો અને એવડી જ ઠીંકરાની ચકડીની નૈતિક કિંમત સરખી જ છે.

હાલના મૂડીવાદીની દષ્ટિએ રચાએલા અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઘડેલા કાયદાથી એવો હરામનો મળેલો રૂપિયો આપી તેના બદલામાં કોઇ ખેડૂતે પરસેવાથી પેદા કરેલ અનાજ મળી શકે છે ખરું; પણ તેથી મહેનત કરનાર વર્ગ જ દંડાય છે. અને એમ થવામાં આપણે કારણભૂત થઇએ તો આપણે તેમને દંડીએ છીએ એટલે જેને કાયદાથી ચોરેલું ધન મનાતું નથી છતાં જે યોગ્ય મહેનત કર્યાં વિના મેળવેલું છે તે ધન, બન્ને ચોરીનાં જ ધન હોઇ, કોઇપણ માલ સરખાં જ નાલાયક છે. છતાં તેવા ધનથી કોઇ માણસ માલ ખરીદે અથવા કોઈ બીજાને માલ ખરીદવાની સગવડ કરી આપે, તો તે બન્ને દોષિત છે. કેમકે એવી રીતના હરામના ધનથી ખરીદેલો માલ છેવટે તો કોઇને ફોગટનો જ દેવો પડે છે.

જેવું ચોરીનું કે ભીખનું ધન છે તેવુંજ પેન્શન કે છવાઈનું ધન છે. શક્તિ હોવા છતાં કામ ન કરવું એ વાંક ચોરનો, ભિખારીનો અને છવાઇદારનો સરખો જ છે. અમુક વર્ષ તાપ તપ્યાં અને વરસાદ ઝીલ્યો તેથી તેટલાં વર્ષ સુધી ઝાડને ફળ આવ્યાં. ઘણા વર્ષ સુધી સારૂં સહન કર્યું, સારૂં કામ કર્યું અને સારાં ફળ પામ્યાં તેથી હવે કોઇ સાલ તાપ ન સહે કે વરસાદ ન ઝીલે તો પણ તેને ફળ આવે એવું કુદરતમાં નથી. ઘણાં વર્ષો સુધી રખડપટ્ટી કરી અને શિકારમાં અત્યંત કુશળતા દાખવી તેથી કાંઇ કોઇ વનચરને તેના બદલામાં ફોગટનું ભક્ષ્ય મળતું નથી. ઘણાં વર્ષો ખૂબ ખાધું માટે પાછળના વર્ષોમાં કાંઇ ભૂખ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. તેમ જ શ્રમ વિષે છે. જીવમાત્ર પોતે જીવે અને કુદરતનો ઉપભોગ કરે ત્યાં સુધી મહેનત કરી કુદરતના ચક્રને અનુસરવું જોઇએ એ નીતિસૂત્ર છે. છવાઇ ભોગવવી કે નિવૃત્તિ લેવી કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. તેથી તે પણ ચોરીની કક્ષામાં આવે છે.

આ દાખલાઓનો સાર એટલો જ છે કે ભીખ દેનાર, છવાઇ દેનાર, નિવૃત્તિ લેનારને પોષનાર, કામ વિના અથવા થોડા કામને માટે માણસને નોકરીમાં રાખનાર, બધા જ પૈસાના આવા ખર્ચમાં તેનું નૈતિક મૂલ્ય હણે છે. અથવા ઓછું કરી નાંખે છે. જેવો કામ કરી શકે તેવા માણસોને કામ કરાવ્યા વિના નભાવવા વિષે વિચાર કર્યો તેવો જ વિચાર કામમાં લઇ શકાય છતાં કામમાં લીધા વિના સંઘરી રાખેલી વસ્તુઓ વિષે પણ થઇ શકે. પણ અહીં આ દષ્ટિબિંદુ સમજવા માટે આટલાં દૃષ્ટાંત બસ છે.

આટલા વિચાર પછી હવે આ ધ્યાનમાં રાખીને આપણા મૂળ ત્રણ મુદ્દાનો વિચાર કરવાથી યોગ્ય નિર્ણયે આવી શકાશે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે ધંધો કરીને સેવા કરવાને બદલે પગારદાર બનીને સેવા કરવાથી લોકો ઉપર ઓછી છાપ પડે છે. પહેલું તો એ કે શહેરના એટલે કે ઉજળીઆત લોકો ઉપર અને ગામડાના એટલે કે મહેનતુ લોકો ઉપર એક જ જાતની છાપ પડતી નથી. શહેરના લોકો જેઓ મહેજે ૫૦થી૬૦ રૂપિયાનો મહિનો મેળવે છે તે તમારા ૨૫–૩૦ રૂપિયાના પગારમાં ત્યાગ જોઇ શકે છે જ્યારે ગામડીઆ તેમાં કાંઇપણ ત્યાગ જોઇ શકતા નથી. પણ આપણે ગામડીઆઓને જ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તેઓના ઉપર જુદી છાપ પડે છે તેનું કારણ એ છે કે મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રે હજી તેમનાં મગજને અભડાવેલાં નથી હોતાં તેથી તેમનાં અંતઃકરણમાં અણ-સમજ્યે કુદરતી ગંધ ઉઠે છે. તે તેઓ સમજી શકે છે. જ્યારે ભણેલા કે શહેરી જીવનમાં ઉછરેલા લોકોની ઇંદ્રિય એવી ગંધ પારખવા જેટલી કોમળ રહી હોતી નથી.

મહેનતુ લોકને પગારદારની અમુક સૂગ પહેલી તો એ કારણે થાય છે કે તેઓ તેમને મળતા પગારના પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધારી નહિ શકે એવી તેમના ઉપર

ાપ પડે છે. અને કોઈપણ માણસ પૈસાનું મૂલ્ય ઘટાડે ા સરવાળે મહેનતુ વર્ગમાં જ રેડાવાનું હોવાથી તેવા ાણસ પ્રત્યે તેમને કુદરતી સગવડ થાય એ દેખીતું છે.

પગારદાર પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય નહિ વધારે એવો ર રહે એ પણ અસ્થાને નથી, કારણ ઘણે ભાગે તો ાની સ્ત્રીને, તેના ઘરના તમામ ભૈરાંઓને, જો સારો ાગાર હોય તો તેના માબાપને પણ ચોરીનું ધન જ ખવરાવતો હશે! સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધોએ પણ અંગમજુરી રવી જ જોઈએ-રજનું જ જોઈએ એમ કહેવાનો ાશય નથી પણ અંગમજુરી ન કરે તો બુદ્ધિ મજુરી ા કરવી જ જોઈએ એમ કહેવાની મતલબ જરૂર છે. ેની પત્ની પોતાના જ બાળકને ઉછેરે છે તે તેમના ઉછેરમાં વિઘ્ન નાંખ્યા વિના પાડોશી મજુરસ્ત્રીનાં બાળકને તેની જ મહેનતે ઉછેરી શકે. આમ જે પત્ની બુદ્ધિ અને હૃદયની મજુરી કરે તેનો પતિ તેને ચોરીનું ન નથી ખવરાવતો. અને ખરું પૂછો તો આજકાલની ત્ની પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું પણ ક્યાં કરે છે. ા તો તેમને સુંગળાવવાને મથતી રહે છે. અને છતાં ક્તિ તેને ફોગટનું ખવરાવ્યે જાય છે. જેનામાં બાળકો ની લાયકાત નથી તે સ્ત્રીએ તો મજુરણ જ રે. પણ આવી સ્ત્રીને પણ ઘરમાં નવરી નવરી ણ બાળકોના વિકાસને સુંગળાવવાના કામમાં રાખી પગારદાર પતિ તેને હરામનું ખવરાવ્યે ..તો તે કસાઈને જીવ કાપવાના મહેનતાણા તરીકે જીવાઈ બાંધી આપ્યા જેવું થાય.

પણ સામાન્ય રીતે પગારદાર આમ તેને મળતા પૈસાનું પ્રત્યેક મૂલ્ય શૂન્ય કરે જાય છે. એટલે પગારદારની પાંખ જ મહેનતુ લોકોને શંકા અને અણગમો ઉપજાવે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેટલાક પગારદાર કહેશે કે હું તેને પરણ્યો એટલે મારે એને રોટલો પૂરવો જોઈએ કે નહિ! આનો જવાબ બીજા ઉદાહરણથી લઈએ. એક રાજ્યનો દિવાન રાજ્યની નોકરીમાં રહી, પોતાના સગાંઓને જુદી જુદી રકમની જીવાઈ રાજ્યની તિજોરીમાંથી બાંધી આપે તેને તમે શું કહો? તમે કહેશો કે ભાઈ, રાજ્યની તિજોરી આમ લૂંટો નહિ. તે દલીલ કરશે કે એ મારાં સગાં છે તેથી તેમને નિભાવ કરી આપવો એ મારી ફરજ છે. તમને આ દલીલ ગળે નહિ ઉતરે. તમે કહેશો કે બહુ બહુ તો તું તેને રાજ્યની નોકરીમાં રાખ. તેઓ નોકરી કરે અને પગાર ખાય તો પણ તું વગ વાપરનાર તો ગણાઈશ જ છતાં તે કાંઈક ક્ષમ્ય હશે. આમ જ આપણે પગારદારને કહી શકીએ. તને પગાર મળે છે તે તું ખુશીથી ભોગવ, પણ જે દેહના માટે પગાર મળ્યો તે દેહને જ તે ભોગવવાનો. તેમાંથી તારાં સગાં સંબંધીઓને જીવાઈ આપવાની નથી. બહુ બહુ તો તેઓને તું કામે લગાડ. કામ કરે ને ખાય. તેમાં પણ તું વગ વાપરનાર તો ગણાઈશ જ પણ તે કંઈક ક્ષમ્ય હશે.

એટલે પગારદાર નાનો કે મોટો પગાર લે છે એથી કાંઈ લોકોમાં અણગમો પેદા થતો નથી પણ તે મળેલા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય તોડી નાંખે છે તેથી અણગમો થાય છે. તેથી તેની ખરાબ છાપ પડે છે. જો કોઈ માણસ ગામડામાં કામ કરે અને ૫૦૦ રૂપિયાનો પગાર લે પણ તે રૂપિયા નૈતિક મૂલ્ય વધે તે રીતે વાપરે તો અણગમો નહિ થાય પણ કદર થશે. અવરવાળા છે ભલે તેને પાંચ રૂપિયાનો પગાર વધો એમ લોકો કહે છે તેનો સાર એટલો જ છે કે બાળકો ઉપર ખર્ચેલા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે. એટલે એવું ખર્ચ કરનારને વધારે પગાર ભલે મળે. એને આંધળાં માબાપ છે. તેને પંદર રૂપિયાનો પગાર તો જોઈએ જ ને! એમ કહેવાની મતલબ પણ એ જ છે કે યોગ્ય દયા-દાન કરવાથી પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે માટે તેવી રીતે ખર્ચનારને ભલે સારો પગાર મળે. મઠો, મઠો અને સંસ્થાના ચાલકો પાસે પુષ્કળ પૈસો આવતો અને ખર્ચાતો હોવા છતાં તેઓ પ્રત્યે અણગમો થતો નથી તેનું પણ એ જ કારણ છે. ધનપતિઓને પણ સ્થાન છે; તેઓ 'ટ્રસ્ટી' તરીકે રહે એવું ગાંધીજી કહે છે તેની પણ આ જ મતલબ છે.

ધંધો કરતાં કરતાં સેવા કરનારથી લોકો ઉપર વધારે છાપ પડે તો તેનું એક કારણ એ છે કે જાતમહેનતના ધંધામાં ઓછી કમાણી હોવાને લીધે, તેમજ

મહેનતનું વાતાવરણમાં હોવાને લીધે, ધંધો કરનારનાં બધાં કુટુંબીજનો કંઈને કંઈ મજુરી કરે છે તેથી ધંધો કરનાર પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખી શકે છે. પણ પગારદાર પણ ધંધાદારની પેઠે જ પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખે તેવું જીવન ગાળે તો તેના કામની શોકો ઉપર ઓછી છાપ ન પડે.

ધંધો અને સેવાનો ભેદ કેમ પડે છે તે પણ અહીં વિચારવાનું રહે છે. પગાર લઈને કામ કરનારની છાપ ઓછી પડતી હોય તો તેનું એક એ પણ કારણ છે કે તેનું કામ સેવાનું હોવાને બદલે ધંધાનું હશે. સેવાનું ધ્યેય જેની સેવા કરવાની હોય તેના હૃદયનો વિકાસ કરવાનું છે. જોકે લોકોના દુઃખદર્દ ઓછાં કરવાં એ સેવાનું કાર્ય સદા રહ્યું છે, છતાં દુઃખદર્દો તો પૃથ્વી ઉપર અનાદિ અનંત છે. દેહની સાથે જ તે જડેલાં છે. તે ટાળ્યાં ટળે તેમ નથી. માત્ર હૃદય એવું કરી શકાય કે જેથી દુઃખ દુઃખ ન લાગે, દર્દની પીડા પીડા ન કરે. હૃદયનો આવો વિકાસ કરવો એ જ અંતે તો એક શક્ય વસ્તુ છે. સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ બાહ્ય દુઃખદર્દો દૂર કરવાનો સેવા કરવામાં પ્રયાસ થાય છે. તે તેજ હેતુથી નથી થતો. પણ નિઃસ્વાર્થ અને પ્રેમથી, નીતરતાં હૈયાએ કરેલા પ્રયત્ન, સામા માણસના હૈયાને પણ જાગતું કરે અને એમ વિકસિત કરીને બાહ્ય સંજોગોથી પર એવા આનંદનો તેને અનુભવ કરાવે એ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે. આવી રીતે હૃદયનો સ્પર્શ સાધી તેનો વિકાસ કરવાના સાધન તરીકે જ બાહ્ય સેવાનો ઉપયોગ છે. પણ જે કોઈ બાહ્ય સેવા કરે તે દરેક સામા માણસના હૃદયને સ્પર્શી શકે એવું નથી. એ માટે તો પોતાની શુદ્ધિ માટે સદા જાગ્રત અને હૃદયના સૂક્ષ્મ સદેશાઓને ઝીલનાર, આત્માર્થી પુરુષની આવશ્યકતા છે. જે પોતાના હૃદયને ઢંઢોળી શકે છે તે જ સામાનાને સ્પર્શી શકે. એટલે જેને અંદરથી જ સેવા કરવાનો આદેશ મળે છે તે જ સેવા કરી શકે છે. બીજા સેવા કરનારા વૈદ કે પણ ઉપચારકો જેવા હિતસ્વી ઉપકારકો રહે છે. ચોરીનો પણ ધંધો છે, મજુરીનો પણ ધંધો છે, શિક્ષકનો ધંધો છે તેમ ધર્મગુરુનો અને સેવકનો પણ ધંધો જ હોઈ શકે છે, દરેક ધંધાદારી સફાઈથી કે પ્રામાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન કાઢે છે. અને પોતાને સોંપેલું કામ વફાદારીથી કરે છે. જ્યાં હૃદય ન પોકારતું હોય ત્યાં સેવાનો પણ ધંધો જ ગણી શકાય. કેટલાક ધંધામાં જડ શરીરનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. કેટલાકમાં બુદ્ધિનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. બુદ્ધિના ધંધામાં વધારે કુશળતા જોઈએ છીએ. પણ વધારે કુશળતા જોઈએ તેથી તે સેવા નથી થતી. તેમ જડ શરીરનો વધારે ઉપયોગ હોય ત્યાં સેવા મટી નથી જતી. જે કામને બીજાના પસંદ કરતા હોય અને ત્યજતા હોય છતાં તે કામ સમાજના હિત માટે આવશ્યક ગણીને (ભંગી કે ખેતીનું) કરવામાં પણ સેવાનો ધંધો થાય છે. કોઈ સંસ્થાના પગારદાર બનીને ખાદીકાર્ય કે હરિજનશિક્ષણ કરનારના સમાનપદે ઉપર કહ્યું તેમ ખેતી વગેરે હરકોઈ ધંધાનું કામ કરનાર છે. આ બધા જ કામ કરે છે અને પેટ ભરે છે. કોઈ વધારે મોજ કરે છે કોઈ ઓછી. પણ જો તે કાર્ય કરતાં કરતાં લોકો માટે તેનું હૃદય દ્રવ્યા કરે અને તેમના આત્માની સાથે પોતાનો આત્મા એકાકાર થવા મથ્યા કરે તો જ તે સેવાનો ધંધો કરનાર મટી કેવળ સેવક થાય. જેટલે અંશે તે સેવક થાય તેટલે અંશે તેની છાપ પડે. ભલે પછી તે પગાર લે કે ધંધો કરે.

એક કામ કરનાર ખાદીપ્રવૃત્તિ કરીને એક દિવસનો એક રૂપિયો કમાય છે તે રૂપિયાનું ઘર માટે અનાજ લાવે છે. બીજો એક ખેડૂત ખેતી કામના દિવસો અને ઉત્પન્નનો હિસાબ કરતાં એક દિવસના ખેતી કામ પેટે એક રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે. હવે આ રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખેડૂતે જે કામ કર્યું તે દિવસ તેનો સ્વાર્થના કામમાં ગયો એમ કહીએ તો ખાદીપ્રવૃત્તિનો જે દિવસ ઘર માટે અનાજ લાવવાનો રૂપિયો કમાવામાં ગયો તે દિવસ પણ ખાદી માટે નહિ પણ સ્વાર્થના ઘરકામ માટે કાઢેલો એમ જ કહી શકાય. એટલે ધંધાદારીનો સમય સ્વાર્થના કામમાં અને, સેવકનો સમય સમાજહિતના કામમાં જાય છે એવું સમજવું ભૂલ ભરેલું છે. સેવક જેમ પોતાનું ઘરખર્ચ કમાતાં કમાતાં જે કાર્ય કરે છે તેમાં

સમાજનું હિત થાય છે તેમજ ખેડૂત પણ, પોતાનો રોટલો કમાતાં કમાતાં જે અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં સમાજનું હિત થાય છે. બન્ને એ રીતે જોતાં ધંધા છે અને સેવાના જ ધંધા છે. જ્યાં સુધી આપણે સમાજને પોષક ધંધો યોગ્ય મહેનત અને સમય ખર્ચીને વફાદારીથી કરીએ ત્યાં સુધી દરેક ધંધો સેવાનો જ ધંધો છે. અને દરેક ધંધામાં સમાજનું કામ થવા સાથે પોતાનું કામ થાય છે. માણસ પોતાની જવાબદારીથી કાંઇ ધંધો કરે કે સંસ્થામાં પગાર લઈને કોઇ કામ કરે તેથી તફાવત પડતો નથી. કોમ્યુનીસ્ટ રાજતંત્રમાં ખાનગી ધંધાની બંધી કરી દરેક ધંધો સંસ્થાઓદ્વારા પગારદાર રોકીને ચલાવવામાં આવે છે ત્યાં બધા સંસ્થાના જ નોકરો છે એમ કહો અથવા બધા સેવકો છે એમ કહો.

પણ જે લોકો ઉત્પાદક કાર્યના ધંધામાં પડવાને બદલે પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય હણનાર હાલના ધનિકોના શોખને પોષવા ખાતર, સંગીત શીખવવું, બાળકોની કાળજી રાખવી, મોટર હાંકવી, ફરનીચર બનાવવું કે એવા જ ધંધા કરી ફાજલ વખતમાં સેવા કરવાની કે ફાજલ પૈસાથી સેવા કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓ લોકોને ઘેલા મારી ગાલ પંપાળવાનું કામ કરવા નીકળવાની ઇચ્છા કરવા જેવું કરે છે. તેવા ધંધાને સેવાનો ધંધો કહી નહિ શકાય.

●

અમર આશા

:પૃથ્વી:

અયે સુહૃદ! તાહરે પદ લળી, ભીના ઉરથી
ધરૂં પુનિત પ્રેમ અંજલિ; કઠોર થૈ કાં તદા
ઉડાવી દઇ ઠોકરે તહું ધુતકારી કાઢે સદા?
કરૂં હું તવ ગોદ માંહિ છૂપવા:–તહું હડસેલ કાં?
ભૂલી જઇ હું ને તું માં કંઇક ગાંડુ ઘેલું લવું
તદા દુઃખદ ભાન લાવી કયમ ઉરને ચીર તહું?
ભલે તવ કઠોરતા થકી રહે તહું દૂણી મ્હને;
ભલે ગરળ ફૂંકથી પળ કરે મને મૂર્છિત;
ભરી મમ ઉરે સખે! સબર ખાત્રી, કાઠિન્ય આ
તણા પડ નીચે અમીભર્યું મૃદુલ હૈયું ભીનું
રહ્યું ધબકતું.
અને અમર આશ મ્હારે ઉરે
જશે કઠિનતા તણું પડ ઘસાઇ કાલક્રમે,
અને અમીઝરો ફુટી દ્વિગુણ જોશથી, ધોધમાં
ડુબાવી મમ તપ્ત અંગ કરશે બધાં શીતળ!

પ્રજારામ નરોત્તમ રાવળ

શિયાળાની રાત

શ્રી. 'હિમાંશુ'

પાત્રો

દાદુજી	પિતા
રામો મોહન	પુત્રો
મણિ	માતા

સ્થળ :—એકાદ શ્રમજીવીના ઘરની ઓશરી. કાળ :—શિયાળાની રાત્રિના નવ-દશ.

[એક ઓશરીને છેડે મણિ અને એની ગાય કડકડતી ઠંડીથી બચવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. બંને શરીરે સરખાં જ છે કારણ ગાયના પેટના ખાડા અને મણિના મોંની કરચલીઓમાં ખાસ ફેર નથી.

બરાબર આજ વખતે 'ખબ'...'ખબ' કરતો દાદુજી આવે છે, તે એક પટાવાળો છે. ખાખી લાંબા ડગલાને પાછળથી એક હાથનો ચીરો છે. અને ખંભે બ્રાહ્મણોની જનોઇની માફક પટો પડયો છે. માથેથી ફેંટાનો છેડો ઊતારી બુકાની બાંધેલી છે.

ઓશરી પાસે આવી જોડા ઊતારી, બુકાની છોડે છે ત્યારે જ તેનો ચહેરો દેખાય છે. પાંચ દસકા પસાર થઈ ગયા છતાંય દાદુજી હજી ખડતલ છે.

પટો ઊતારી દાદુજી તાપણી પાસે બેસે છે. એટલે મણિ તેની સામે આવીને બેસે છે.]

મણિ : આવ્યા ?

[એ પ્રશ્નમાં સ્નેહ નીતરે છે.]

દાદુ : છોકરાં હજી નથી આવ્યા !........આજતો મારેય મોડું થયું.

મણિ : (થોડાંક નવાં રાડાં તાપણીમાં ઉમેરતાં)

આવતાં હશે........રોજ આટાણે જ આવે છે ને ?

[એકાએક ઠંડા પવનની એક ફૂંક આવીને બંનેને ધ્રૂજાવી જાય છે. મણિ પોતાના ઓઢેલ સાડલાની સોડ વધુ સંકોરે છે.]

દાદુ : મોહનને પે'રવા શું છે !......કાંઇ કોટ બોટ !

મણિ : મોહન તો માણુભાઇ શેઠના છોકરાનો—નહીં તમે આપેલો। તો......એ છીંકણી રંગનો કોટ પહેરે છે......પણ બિચારા રામાને પે'રવા કંઇ જ નથી એથે તો એનો જૂનો ધોળો કોટ પહેર્યો છે.

દાદુ : તેં મને કે'વું તું ને હમણાં જ......કોટ વેચવાવાળા આવ્યા'તા. એકાદ જૂનોપાનો લઇ દેત; મને શું ખબર !...ગરમ કોટ રૂપીએ રૂપીએ ને દોઢ દોઢે મળતા'તા...

મણિ : મેં તો કહ્યું'તું એને કે રામા તારે કોટ જોઇતો હોય તો લે ને ? શિયાળે કામ આવશે... ત્યારે એ' કે' કે ચાલશે, લઇ લીધો હોત તો આજે ટાઢ ન ખમવી પડતને !

દાદુ : હશે ! હવે આજની જ રાત છે ને !......કાલથી તો મારે કામે નથી જવાનું શેઠને ત્યાં......એટલે કાલથી આ કોટ રામો પે'રશે અને મારે !......મારે ચાલશે

મણિ : કેમ નક્કી થઇ ગયું ?

દાદુ : હાસ્તો ! આજે...આજે જ રાતે નોકરી કરી આવું એટલે કાલથી પેન્સીલ પર. એમ તો શેઠ બહુ દયાળુ છે હોં ! એતો મોટું માણસ ! કોક દિવસ કસૂર આવે તે વઢે...... પણ હું જાણુંછને દેવીમાના તો મારા પર ચારે હાથ......પણ એતો મુનીમ જ એવો છે, શેઠને ઊંધું ભરવે છે કે "ઘરડાઓથી કામ થાય જ નહીં એટલે તેમને કાઢી મૂકો."

મણિ : (આશ્ચર્યસહિત ઇન્કાર કરતાં) એવું તે કાંઇ હોય ?

દાદુ : હોય શું ?......થયું. મારી સાથેવાળા ચાર બીચારા વિના રોટલે ઘેર બેઠા. એ તો હું જૂનો માણસ અને વળી...કાં ભૂલી ગઇ ?......ગઇ સાલ જ ઓલ્યા તોફાનમાં—નઈ પેલા શેર બજારવાળા તોફાનમાં—શેઠ નહી પેલા લોકોના શેર જૂકાભાવથી વેચીને ગોટાળો કરેલો ત્યારે—ત્યારે તો ડાંગ મેં ખાઇને બચાવી લીધેલા......ઇ કાંઇ ભૂલી જાય ? એટલે [રોફથી] આપણે તો દેવીમાને કીધું, "હવે મારાથી કામ નથી થાતું. બા ! હવે તો હું ઘરડો થયો......અને એ શેર બજારવાળી વાત......મેં મોઢે મોઢ કરી દીધી......એટલે દેવીમા તે તો દેવીમા ! સાક્ષાત દેવી જ જાણે. ફટ દઇને મારી અરજી 'ડામીસ' કરી દીધી. કે' એ "દાદુ ! હું મુનીમને કહીશ કે તને કાલથી 'પેન્સીલ' પર કરીદે.

(ફૂલાતાં) એમતો મારી નોકરી થઇ જૂની......કેટલા વરસ થ્યાં ? હું રામાની બા !......

મણિ :— (દેવતા ફેરવતાં) રામાના જનમવારકા તમે ત્યાં છો......હોજને હોળી, હતાર

દાદુજી : (વિચાર કરતાં) હોળ......હતાર ?......રામો હતાર વરહનો નઇ ! પેલી સાલ પાણી આવ્યું ત્યારે તો રામો પાંચેક વરહ ખરો ! અને ઇ વાતને તો આજે બારેક વરહ......ત્યારે તો રામાને હતરહું ઉતરીને અઢારમું બેઠું...... (ઊંડાણમાંથી) હા !......અઢારને બાર; બારને અઢાર......

મણિ : (વિસ્મયથી) શું અઢાર, બાર ગણ્યા કરો છો ?

દાદુજી : એતો આજે માનસંગ મળ્યો 'તો તે કે' "આપણો તો જૂનો સંબંધ છે કાકા ! તમારાથી કોણ સારો સગો મળવાનો હતો ? ગમે તેમ તોય દાદુજી અમેસંગનું ઘર ! મારે તો મારી રૂડી તમે હા કો'તોય આપવી છે અને ના કો' તોય આપવી છે.

મણિ : હા !......હા ! એમતો માનસંગ લાખ રૂપીઆનું માણહ. અને રૂડી ! એને તે બાર હોય ? એને જ્યાં

પૂરાં ચૌદ. બેડે પાણી ભરે છે ને! અરે! પણ એ તે છોકરી છે—જેવાં નામ: તેવાં જ ગુણ...... જાણે લખમી. આંગણું અજવાળે એવી છે. (સુખી સ્વપ્ન જોતાં) મારે તો એ આ ઘરમાં પગ મૂકે કે ઘર સામે જોવાનું ના રે'. (હતાંશ થતાં) અરે પણ ભગવાન એ દિ' ક્યારે દેખાડે ને ક્યારે હું એની માળા ફેરવું.

દાદુજી : એનો 'એ' રહ્યો છે રામાની બા! નહિ તો વરસ વહે શું કરવા? મારી ચારેકોથી વાડી મૂકીને,

અમેસંગનાં છોકરાંને, ધરબાર વગરનાં, પારકી ચાકરી કરવાનો વખત શું કામ આવે?' (ગળગળા થઈને) મારે આંગણે હાથી જેવી ભેંસો ઝૂલતી, એના ધણીને આજે પાવળું દૂધ......અરે દૂધ વેચવાનો વારો આવ્યો. મારાં છોકરાં દૂધ જોતાં નથી. પારકાનાં એંઠાં ઠીબડાં આવડી નાની ઉંમરે ઉટકવાં પડે છે......છોકરાને કન્યા મળે છે ત્યારે પણ વિચારવું પડે છે કે "લગ્ન કેમ કરવું?' (નિસાસો નાખીને) અરે ભગવાન! આ ગરીબી!

મણિ : (પોતે આંસુ લૂછીને હિંમત આપતાં) અરે! એમ શું ઢીલા થઈ જાઓછો! (ન માનતી હોય તેમ) આપણે ગરીબ! અરે; ગરીબ કેવા! ગરીબ હોઈએ તો કાંઈ માનસંગ થોડા આપણે ત્યાં કન્યા દેવા આવે? છોકરાંના દસ, તમારા અગીઆર અને મારી ગાયના આઠ......ત્રીસ, ત્રીસ રૂપીઆનો મહીનો પડે—એને ગરીબ કે'વાય?

દાદુજી : અરે રામાની બા! પણ લગ્ન તે કાંઈ રમત વાત છે? થોડા કાંઈ પાંચ પચીસે હાલવાનું હતું! નાખી દેતાં પણ બસોની રકમ જોઈએ.

મણિ : (થોડા ગભરાટ પછી સ્વસ્થ થતાં) બહુંજ ને!...છગન શેઠને ત્યાં ત્રણ પચીશી તો પડ્યા છે ને તમારો બે મહીનાનો પગાર ઠુશેઠને ત્યાં છે...હવે બહુ બહુ તો સો રૂપીઆ જોઈશે......એતો......એતો થઈ રહેશે તમે તમારે માનસીંગને "હા" ભણી દેજોને.

દાદુજી : (હિંમતથી) અરે! એટલા તો વ્યાજે કે શેઠને ત્યાંથી લઈ આવીશ એમ તો દાદુજી કાંઈ સાવ નકામો નથી થઈ ગયો. હે ભગવાન! લાજ તારે હાથ છે મારા બાપ!

મણિ : ભાઈ, બેટા!

[સામેથી આવતા રામાના મોં ઉપર એક હાસ્યરેખા આવે છે. ટાઢે ધ્રીજી ગયેલા દેહમાં કોઈ અજ્ઞાત હૂંફ પ્રસરે છે. દાદુજી હમણાં જ વિચાર તંદ્રામાંથી જાગે છે. રામો અને મોહન આવીને તાપણી પાસે બેસે છે.]

દાદુજી : કેમ આટલા બધા મોડા પડ્યા!

રામો : (કંઈક છૂપાવતાં) આજે જરા મેળાની ધમાલ વધુ હતીને બાપા! એટલે મોડું થયું.

મોહન : (ધૂંધવાતાં) અરે! મેળા કેવો ને ધમાલ કેવી! મુનીમે જાણી જોઈને જ મોડા છોડ્યાને!

મણિ : કેમ? કાંઈ થ્યું'તું?

રામો : (બચાવ કરતાં) એતો મોહન અમથો ખૂસો મારે છે.

મોહન : ના બાપુ! (છોભીલો પડતાં) રામાએ મને ઘેર કે'વાની ના કહી હતી (રામાને મનાવતાં) કહી દેવા દેને રામા!

[દયામણી આંખે રામો મોહન તરફ જોઈ રહે છે.]

દાદુજી : તે શું થયું છે મોહન !

મોહન : તે આજે તો બાપુ ! શેઠે મોહનને એક તમાચો લગાવી કાઢ્યો.

મણિ : (એકદમ) તમાચો !...એટલું બધું શું કરવા ?

મોહન : તે મારવો હોય તો મારે...પણ ગાળો શું કરવા...

[એકાએક મોહન અટકી જાય છે...રામો ડોળા કાઢીને ન કહેવાને સમજાવે છે.]

(રામાને) તે એમાં ડોળા શું કરવા કાઢે છે ! એતો તું બોલ્યા વગરનો બેસી રહે-મને તો એ એવી ગાળ દે ને તો સામી ચાર ચોપડું.

દાદુજી : શું થયું છે રામા !

રામો : (ન છૂટકે) એતો આજે સવારે અમે મોડા ગયાને તે જરા વધુ વખત થઇ ગયો એટલે શેઠ જરા ખીજાયા અને એક નાની ટપલી મારી. ને...

મોહન : (વચ્ચે) ટપલી શાની? આખો ગાલ તો લાલ લાલ થઇ ગયો'તો, અને મોડાય શેના ! રોજ કલાક તો આપણે લઇએ જ છીએ-આજ સવા કલાકમાં પણ ત્રણ મીનીટ કમ હતી (દલીલ કરતાં) એ તે કાંઇ મોડું કે'વાય ! કોઇક દિવસ એમ પણ હોય ! અને પેલો મુનીમ કે' "કે - એમને તો મીઠાઇઓ ખાવનીને ધોબીને ત્યાંથી કપડાં લાવવાનાં એટલે વાર લાગેસ્તો ! " તે અમારે ઓછા ગલ્લામાંથી પૈસા ઉડાવવા છે તે મીઠાઇ ખાઇએ. અને કપડાં ઉજળા રાખીએ તેમાં એ શાનો બળે છે ! અમારા હાથના જોરે રાખીયે છીએને.

મણિ : (દાદુજીને) તે તમે હોટલે જાવને ! મુનીમને અને શેઠને કો'ને કે છોકરાઓને આટલું બધું કેમ સતાવે છે.

દાદુ : એતો હું જઇશ.

રામો : એતો બધું ઠીક બા ! પણ મારો તો શેઠે આઠ આના દંડ કર્યો.

મોહન : (આશ્ચર્યથી) ક્યારે વળી ? મને તો ખબર પણ નથી. શું થયું હતું રામા !

રામો : એ તો એક કોફી પીનારને મેં ભૂલથી સ્પેશીયલ બનાવી આપી તે એણે શેઠને ફરીઆદ કરી કે એને તો ચાહની બાધા હતી. એટલે શેઠ ખીજાયા અને અડધો રૂપીઓ દંડ કરી નાખ્યો. પગાર આપે ત્યારે આખી આઠ રૂપરડી અને દંડ કરે ત્યારે અર્ધી-બે દિવસની રોજી.

મણિ : તે દિકરા ધ્યાન રાખીએને !

રામો : ધ્યાન ! ધ્યાન !... ...બા ! માણસ તે પછી કેટલું ધ્યાન રાખી શકે ! સવારથી સાંજ સુધી...ભડભડતી સગડી...ચાહ, ખાંડ, દૂધ, સ્પેશીયલ કોફી......અને એજ જૂના ઠીમડાં......મારું તો મગજ ફરવા માંડે છે. બા ! સગડીની કને ઊભો રહી રહીને આંખજો તો ગયા આવ્યો હવે બહેરો પણ થાશ...અને તોય ઉપરથી શેઠના તુંકારા હુંકારા ને માર-બાઝી રહ્યું હોય એટલે દંડ......

દાદુજી : એને હું કાલે હોટલે જઇશ ને શેઠને મળી આવીશ. વળી થોડાક રૂપીયા પણ ત્યાંથી લાવવા પડશેને ! નહીં તો વળી રામાના લગન શી રીતે કરશું ?

મોહન : (હર્ષમાં) કોની ! ભાભી લાવવાની વાત કરોછો બાપા ! (મણિને) બા ! હવે તો ભૂખ લાગી છે.

[મણિ ઊઠીને ઝૂંપડાની અંદરના ભાગમાં થાળીઓ લેવા જાય છે.]

(અનુસંધાન પાને ૭૭૧)

સદ્‌ગુરૂપરાયણ

માસ્ટર મહાશય

શ્રી. કાકા કાલેલકર

જેવી રીતે ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેનાં ધર્મ વિષયક પુસ્તકોએ મને નાસ્તિકતાથી આસ્તિકતા તરફ વાળ્યો એવી જ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદનાં મૂલ-ગ્રંથોને વાંચ્યા પછી હું 'સંત મત' તરફ વળતો થયો હતો. પણ સ્વામી વિવેકાનંદનું આ વાક્ય મારા અંતઃકરણને અસર કરી ન ગયું હોત કે, 'મારામાં જે કાંઇ છે તે બધું મને સદ્‌ગુરૂ રામકૃષ્ણ પરમહંસ તરફથી મળ્યું છે,' તો સ્વામીજીને વાંચીને પણ મેં મારી 'પ્રાર્થનાસમાજી વૃત્તિ' ન છોડી હોત. ધર્મનો આશય છે શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર. આ બધું સ્વામી રામકૃષ્ણમાં હતું, અને ખરેખર એઓ અવતારી પુરુષ હતા; યુગ પુરુષ હતા. મને આજે પણ એવું જણાય છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણથી વિશેષ પ્રભાવિત હોવાથી અને સ્વામી વિવેકાનંદનો ઉપદેશ પણ અંગ્રેજીમાં હોવાથી જ તે વધુ હૃદયંગમ થઇ શક્યો.

મેક્સમૂલરે પ્રગટ કરેલ રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશ પણ એટલા હૃદયંગમ ન થઇ શકત જો એ પહેલાં વિવેકાનંદને ન વાંચ્યા હોત.

અંગ્રેજી ભાષાના આકર્ષણ ઉપરાંત સ્વામી વિવેકાનંદની વિવેચન શૈલી પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. એમને એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે એમણે પોતાની વાતો બુદ્ધિવાદી જગત સમક્ષ રજુ કરી હતી. સાથે સાથે તે જ શૈલીથી નિરૂપણ કરવામાં પણ તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદે રાજકારણમાં કદી ભાગ નથી લીધો છતાં એમની નસેનસમાં દેશાભિમાન ભર્યું હતું. આ વિચારને એમણે જ જન્મ આપ્યો હતો કે, પતિત ભારત પ્રબુદ્ધ ભારત બનીને સંસારભરનું ગુરુપદ ગ્રહણ કરે. અને એ અનુસાર એમને અનેક પ્રાશ્ચાત્ય અનુયાયીઓ પણ મળ્યાં એવામાંનાં ભગિની નિવેદિતાનું નામ ખાસ લેવું જોઇએ. આ મહાન ભગિનીએ ઇતિહાસ, કેળવણી અને કલાના શાસ્ત્રોનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, તે જ રીતે એમનું સમાજશાસ્ત્ર વિશેનું જ્ઞાન પણ અસાધારણ હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાપુરુષ પાસેથી હિંદુધર્મ-હિંદુસંસ્કૃતિનું રહસ્ય સમજી શકવાની પાત્રતા એમનામાં વિશેષ રૂપે હતી. અને એ રહસ્યને પોતાની સંસ્કારી અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ગૌરવપૂર્ણ શૈલીમાં

સંસાર સમક્ષ રજુ કરવામાં પણ એ ઠીક સફળ થયા. એમનું તમામ સાહિત્ય ઉચ્ચકોટીનું છે. અને એનું વાચન કરવું એટલે વિશ્વવિદ્યાલયની સંપૂર્ણ કેળવણી લઇ લીધા બરાબર છે. એ મહાન દેવીએ હિંદમાં આવી હિંદુધર્મની દીક્ષા લીધી અને હિંદુસમાજ સાથે એકરૂપ થઇને શુદ્ધ અંતઃકરણની લગનીથી સેવા કરતાં ચંદનની માફક પોતાની કાયા ઘસી ઘસી જીવન સફળ કર્યું. એમને એવી ખાત્રી થતી હતી કે રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ એ ગુરુ-શિષ્યની જોડી નહિ પરંતુ એ બે શરીરમાં વિચરતી એક જ વ્યક્તિ ઇશ્વરે નિર્માણ કરી હતી. એની જ પ્રેરણાથી અનેક બંગાળી યુવકોએ નિત નિરાળા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી તરેહવાર ચમત્કારો કરી દેખાડ્યા.

એક દિવસ ભગવા રંગની બાંધણીનું એક પુસ્તક મારા હાથમાં આવી ગયું. એ પુસ્તકનું નામ "ગોસ્પેલ ઑફ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ધી આર્નિડયલ મેન ઑફ ઇન્ડિયા એન્ડ ધી વર્લ્ડ." સ્વામી વિવેકાનંદનો આભાર દર્શક પત્ર શરૂમાં હતો-'અત્યંત, અત્યંત, અત્યંત આભાર! ઇશ્વર ઇચ્છા ગુરુદેવનું ચરિત્ર આપને હાથે જ લખાવી લેવાતી હતી. અમારાથી તો એ કામ કદી ન બની શકત. ગ્રીસ દેશના અફલાતુને (પ્લેટોએ) પોતાના ગુરુ સુકરાત (સોક્રેટીસ)નો સંવાદ લખ્યો હતો પરંતુ એ આખામાં પ્લેટો જ દેખાયા કરે છે, ત્યારે ગુરુદેવનું ચરિત્ર લખ્યું પણ આપને તો આપે ગુપ્ત જ રાખ્યા છે.'

ઉક્ત ગ્રંથના લેખક 'એમ' રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય મહીન્દ્રનાથ ગુપ્ત જ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદે ઉપરના પત્રમાં એમની અટક 'ગુપ્ત' શબ્દ પર શ્લેષની સુંદર રમત કરી છે. (આ સ્મૃતિ-ચિત્ર લખતી વખતે મારી પાસે એક પણ ગ્રંથ નથી. ઉપરનું અવતરણ પણ યાદદાસ્ત ઉપર આધાર રાખીને લખેલ છે.) રામકૃષ્ણ મિશનમાં મહીન્દ્રનાથ ગુપ્તને માસ્ટર મહાશય કહેતા. એમણે "માર્ટન હાઇસ્કૂલ" નામે એક મોટી હાઇસ્કૂલ ચલાવી હતી, એટલે કદાચ એટલા જ કારણે એમનું એ નામ પડી ગયું હશે.

માસ્ટર મહાશયનું 'ગોસ્પેલ' ખરેખર એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના શિષ્યો વચ્ચે બેસીને જે અનેકાનેક ધર્મચર્ચા કર્યા કરતા, તે ચર્ચાને ખૂબ નિષ્ઠાથી અક્ષરે અક્ષર ડાયરીમાં ઉતારી લેતા. એવા ગુરુદેવના દેહત્યાગ પછી સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના થયા પછી એમણે પોતાની ડાયરીમાંથી નોંધ જોઇ જોઇ આખો સંવાદ લખી નાખ્યો. પ્રત્યેક સંવાદની શરૂઆતમાં ગુરુદેવ એ સમયે ક્યાં બેઠા હતા, કઇ તરફ એમનું મોં હતું, કેવું ઉપવસ્ત્ર પહેર્યું હતું, એમનો હોકો કોણ તૈયાર કરતું હતું-આવી આવી ઝીણી બાબતો લખીને એમણે પ્રસંગનું આબેહૂબ ચિત્ર ખડું કરી આપ્યું છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે વાંચન પરથી વિદ્વત્તા તો નામ માત્રયે નહોતી મેળવી. એમનું સમગ્ર જ્ઞાન જુદા જુદા અવસરે એમણે ગુરુ માનેલ જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મુખેથી જ પ્રાપ્ત કરેલું. ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોની ભિન્ન ભિન્ન સાધનાઓનો એમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોયો હતો. જ્યારે કોઇ એમની સામે બેસી શાસ્ત્ર-વચન કરવા લાગતો ત્યારે એ કહેતા, "હું જે કહું છું તે જ સાચો અર્થ છે, કારણ કે એ અનુભવનો વિષય છે. જો મારો બતાવ્યો અર્થ શાસ્ત્રમાંથી વ્યક્ત ન થતો હોય યા શાસ્ત્રની સાથે તે સંગત ન હોય તો સમજી લેવું જોઇએ કે લખવામાં અથવા અર્થ કરવામાં જરૂર ક્યાંક ભૂલ થઇ છે."

દરેક શિષ્યને તૈયાર કરવા માટે એમની પદ્ધતિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હતી. જેમની જેવી યોગ્યતા અને મનોવૃત્તિ એવી એમને સાધના બતાવવામાં આવતી. પોતાને પ્રથમ પહેલી જ મુલાકાતે ગુરુદેવે એમના ઉપર કેવી કૃપા કરેલી એનું ખૂબ ઉદાહાર વર્ણન આપીને માસ્ટર મહાશયે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત કરી છે. મૂળ તો આ સંવાદો "શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત" નામે પ્રગટ થએલા. એનું જ અંગ્રેજી તે 'ગોસ્પલ' થયું. આ પુસ્તકથી એમને ખૂબ જ લાભ થયો. પરંતુ તેને એમણે 'કથામૃત-ગ્રંથ' ના નામથી અલગ રાખીને ચરિત્રવાન

સાધકોને એમાંથી ઠીક મદદ મળતી.

જેવી રીતે કાગડાને કંઇ ખાવાની ચીજ મળે તો તે કાકા કાકા કરીને પોતાના બધા જાતભાઇઓને બોલાવે છે અને એકલો જ ન ખાતાં ઇષ્ટમિત્રોની સાથે બેસીને ખાવાની શાસ્ત્ર આજ્ઞા પાળે છે, એવી જ દશા મનુષ્યજાતની છે. આથી મેં મારા એક મિત્રની સાથે મળી ' ગોસ્પેલ ' નો મરાઠી અનુવાદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પહેલાં સ્વામી રામતીર્થના લેખોનો અનુવાદ હું કરી ચૂક્યો હતો એટલે " આધુનિક શિક્ષિતોના વેદાંત " ને મરાઠીમાં પ્રતિપાદન કરવાની કળા હાથ બેસી ગઇ હતી.

એ અરસામાં વેદાન્તના વાચન અને મનન તથા દેશની પરિસ્થિતિને કારણે વૈરાગ્યસાધના માટે હિમાલય જવું મને જરૂરી લાગ્યું. આથી ત્યાં જતાં પહેલાં કલકત્તા જઇ આવી સ્વામી વિવેકાનંદનો મઠ, ઉદ્‌બોધન કાર્યાલયના સ્વામી શારદાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણનાં પત્ની શ્રી શારદા માતા અને માસ્ટર મહાશયને મળી લેવાનું મેં નક્કી કર્યું. સવારે ૯–૧૦ વાગ્યે હું માસ્ટર મહાશય પાસે પહોંચ્યો. ઘર બતાવવા મિશનનો એક બ્રહ્મચારી મારી સાથે આવ્યો હતો. મને ખબર મળી કે ત્યારે માસ્ટર મહાશય પૂજામાં બેઠા હતા. ઘરમાં જ્યાં ત્યાં સાદાઇ દેખાતી હતી. થોડી જ વારમાં એક ભવ્યમૂર્તિ અમારી સામે આવી ઊભી. મારી થોડી ઓળખાણ કરી લીધા પછી એમણે સંતોષ અનુભવતાં કહ્યું, ' ગોસ્પેલ ' નો મરાઠી અનુવાદક કેવળ પંડિત જ નથી, તે સાધક પણ છે. સફેદ દાઢીથી એમનો ચહેરો ભવ્ય દેખાતો જ હતો પરંતુ એથી વિશેષ તો એમનાં નેત્રોમાંથી લાંબા સમય સુધી ધ્યાનમાં બેસવાની ટેવના વ્યક્ત થતી હતી. સામું જોવાથી એમની દૃષ્ટિમાં વ્યવહારકુશળ મનુષ્યની વેધકતા અને અધ્યાત્મ પરાયણ સાધુતાનું ઉત્તમ મિશ્રણ જોઇ શકાતું હતું. થોડો સમય વાતો કર્યા પછી મેં એમની વિદાય લીધી.

આ પછી મેં હિમાલય ઉપર ગંગોત્રી, જમનોત્રી કેદાર–બદરી અને કાશ્મીરમાં અમરનાથ આદિની યાત્રા પૂરી કરી પુરશ્ચરણ માટે ઋષિકેશની બાજુમાં કોઇ સ્થાને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અહીં રહેતો હતો તે સમયે રામકૃષ્ણ મિશનના એક સંન્યાસી અને બે બ્રહ્મચારીઓ મારી પાડોશમાં રહેવા આવી ગયા હતા. એમની સાથે મુખ્યત્વે, હું ધર્મ, સાધના, દેશ અને પરિસ્થિતિની જ કેવળ ચર્ચા કર્યા કરતો. મારા મિત્ર અનંત બુવા (બાબા) મર્ઢેકર અને સ્વામી આનંદ પણ એ દિવસોમાં ઋષિકેશમાં હતા, એક દિવસ નિર્મલ નામના બંગાળી બ્રહ્મચારીએ મને કહ્યું, માસ્ટર મહાશય આ વખતે શિયાળાના કેટલાક દિવસ રહેવા માટે ઋષિકેશમાં આવી રહેશે, આ જાણી મને ખૂબ આનંદ થયો. એમને રહેવા માટે સ્થળ વગેરેની ગોઠવણ કરવામાં મેં ઠીક પરિશ્રમ લીધો. જે દિવસે એઓ આવ્યા તે દિવસે ' દાસ નવમી ' (સમર્થ રામદાસની પુણ્યતિથિ) હતી. અનંતબુવાએ સમર્થની તિથિ પાળી હતી. એ દિવસથી અમે રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાંસ્મરણો માસ્ટર મહાશય પાસે અનેકવાર જઇને સાંભળતા. એ વખતે એમના સ્વરમાં પ્રેમાર્દ્રતા અને અપત્ય (બાળકમાં હોય છે તેવી) પ્રેમવત્સલતા વિશેષ રૂપમાં પ્રગટ થતી. અમારામાંથી અનંતબુવાની ભક્તિ જોઇ એમને ખૂબ જ આનંદ થતો. એક દિવસ માસ્ટર મહાશયે મને પૂછયું, " તારે હજી ઘણાં કર્મ કરવાનાં છે જ્યારે બુવાનાં બધાં કર્મો સંપૂર્ણ થયેલ હોવાથી હવે એમનો ભાગે કેવળ ભક્તિ–ભક્તિ જ રહી છે."

સાધકે કેવી રીતે રહેવું, કેવું આચરણ રાખવું, અને કેટલું બોલવું તથા ક્યાં સુધી મૌન રહેવું એ બધી બાબતો એઓ ખૂબ વિસ્તારથી સમજાવતા.

માસ્ટર મહાશયની પાસે રામકૃષ્ણ પરમહંસના સમયની નિત્યનોંધની નાની નાની ચોપડીઓ રહેતી. એમાંનું કોઇ પાનું ઉઘાડીને એમાં લખેલી બાબતોને એ જોતા અને પછી પાંચ સાત મિનિટ આંખો બંધ કરીને એ વાતોનું ધ્યાન ધરતા, આમ કરતાં જ્યારે એ પ્રસંગ એમના અંતશ્ચક્ષુઓ સમક્ષ ખડો થતો ત્યારે

એવું તેઓ વર્ણન કરવા લાગતા. એ વખતે અમને એવું લાગતું કે એ અમારી સન્મુખ બેઠા જ નથી પરંતુ એ પ્રસંગના સમયમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસના સાનિધ્યમાં પહોંચી ગયા છે.

શિષ્ટાચારમાં માસ્ટર મહાશય બહુ જ જુના મતના લાગતા. અમારું મંડળ તથા બીજા બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુ–સંન્યાસીઓ પાસેથી પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાને કારણે ડગલે પગલે સંકોચ અનુભવતા. ખાવાની વસ્તુઓ અમે બીજે ઠેકાણેથી લાવતા એટલે.એ તો એઓ અમારી પાસેથી ન જ લેતા. પરંતુ અમે એમનું આસન ઉપાડી દઈએ કે પાણીનો લોટો ભરી દઈએ એ પણ એમને ઠીક નહોતું લાગતું. એમના આ સંકોચને દૂર કરવા માટે પ્રથમ તો મેં મારો મહારાષ્ટ્રીય અત્યાગ્રહ કરી જોયો પરંતુ બંગાળી સાથીઓએ મને મના કરી. એમણે કહ્યું, 'માસ્ટર મહાશય તમારા આ આગ્રહથી ખિન્ન થાય છે.'

એક વિષયમાં તો મેં એમને બહુ જ દુખી કર્યા. હૃષીકેશમાં જ્યારે માસ્ટર મહાશય પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીઓ અથવા વિભિન્ન સંસ્થાઓ જોવા જતા ત્યારે મારે પણ એમની સાથે જવું પડતું. એ સમયે મેં એમની સાથે લોકો ઉચિત સન્માનપૂર્વક વર્તે એ વિચારે કોઈપણ વાર્તાલાપ શરૂ થતા પહેલાં હું જલદીથી એમનો પરિચય આપવા માંડતો કે એઓ સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુભાઈ હતા, એમણે શ્રી રામકૃષ્ણના સંવાદો પ્રત્યક્ષ સાંભળીને લખ્યા હતા, ઇત્યાદિ. માસ્ટર મહાશય મને વારંવાર કહેતા કે મારે એમનો પરિચય ન આપવો કારણકે એઓ બીલકુલ સાધારણ માણસની પેઠે બધું જોવા માગતા; સાથેસાથે એમને એ પણ જાણવું હતું કે એ સંન્યાસીઓ સાધારણ મનુષ્યના પ્રશ્નોના ઉત્તર કેમ આપતા. પણ મને તો એમ જ થતું કે જો લોકો એમની સાથે સંપૂર્ણ વિનયપૂર્વક નહિ વર્તે અને મામુલી સમજીને વાત કરશે તો મારી શી દશા! હું મારી આંખો સમક્ષ એમનું અપમાન અથવા અનાદર કેમ જોઈ શકીશ. એમ થવા દેવું એ મારે માટે કર્તવ્યચ્યુત થવા જેવું ન ગણાય? આ ભાવનાથી હું જીવ મુઠ્ઠીમાં રાખીને એમની સાથે ઘૂમતો, કોઈપણ સ્થળે એમનો પરિચય આપવાનું ન ભૂલતો.

એક દિવસ એમને હું સ્વામી રામતીર્થના એક શિષ્ય પાસે લઈ ગયો. એઓ અંગ્રેજી જાણતા હતા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી બીજે દિવસે હું એકલો જ એ રામ-શિષ્ય પાસે ગયો. એ વખતે એમણે એક બીજા સજ્જન જોડે માસ્ટર મહાશયના સંબંધમાં વાત કરતા કહ્યું–એઓ પોતાને વિવેકાનંદના ગુરુ તરીકે ઓળખાવે છે. એમના આ ઉદ્ગારોમાં તિરસ્કાર જેવો કંઈક ભાવ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. હું તરત જ સમજી ગયો કે મેં કરેલ વર્ણનમાંથી 'ગુરુભાઈ' શબ્દ એમણે પૂરો સાંભળ્યો નથી. એટલે મેં એ જ ક્ષણે એમની ભૂલ સુધારી. જો કે પોતાની આ ભૂલ તો એમણે સુધારી પરંતુ પેલો તિરસ્કારનો ભાવ એમના ચહેરા પરથી ન ખસ્યો. પણ એમ કહી શકાય કે એ ભાવ વધુ દૃઢ થયો. મને બહુ જ માઠું લાગ્યું અને તે દિવસથી એક મહાપુરુષની મારે હાથે વ્યર્થ જ અસેવા થઈ રહી છે એ વિચારીને મેં એમનો ઉચિત પરિચય આપવાનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ કર્તવ્યનો ત્યાગ કર્યો.

ગંગાને કિનારે ફેરી અને નાળિયેરના આકારના ઘણા પત્થર પથરાએલા હોય છે. એની ઉપર એક સાધુ એક જ સ્થાને સતત બેઠેલો દેખાતો. કેઈ શ્રદ્ધાળુએ એમને તડકા અને વરસાદથી બચાવવા એના પર એક રાવટી જેવું ઊભું કરી દીધું હતું. માસ્ટર મહાશયે હૃષીકેશના હજારો સાધુઓમાંથી એને જ પસંદ કર્યો. એઓ વારંવાર એની પાસે જઈને બેસતા. મને પણ બેચાર વાર એની પાસે લઈ ગયા. એ સાધુના બબડાટનો અર્થ હું કંઈ જ સમજ્યો નહીં હોવાથી એની ઉપેક્ષા કરતો પણ; માસ્ટર મહાશય મને એ પ્રલાપમાંથી કોઈ ખાસ વચન લઈને એનો ગૂઢ અર્થ સમજાવ્યા કરતા. એમનું એ વિવેચન મને બહુ આકર્ષક અને શિક્ષાપ્રદ લાગતું પણ તે સાથે મનમાં એવી પણ શંકા રહેતી કે એ બધી વાત એ સાધુના મનમાં હતી કે માસ્ટર મહાશયે પોતાની

ભોળી શ્રદ્ધાથી એ પાગલના પ્રલાપમાંથી આવો મહાન અર્થ કાઢ્યો છે. એકવાર એ પણ શંકા થઈ હતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ અને એમના ગુરુભાઈઓએ મળીને તો રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આટલું મહત્ત્વ નહિ વધારી દીધું હોય! પણ આ જાતની શંકા કે નાસ્તિકતા એક ક્ષણ જ ટકી અને મને મારા પોતાને માટે બહુ શરમ લાગવા માંડી. જ્યારે મેં પરમહંસનું ભવ્ય ચરિત્ર અને એમના ઉદ્ગારો જાતે જ વાંચ્યા હતા ત્યારે તો આ શંકા ટકવાનું શક્ય જ નહોતું. પણ આખરે તો માણસનું મન છે ને, ક્યાંય ક્યાંયથી શંકાઓ ઊભી કરશે અને ક્યાંય ક્યાંય આથડશે. માસ્ટર મહાશયને શ્રદ્ધા હતી કે શાન્તીમાં રહેનાર તે સાધુ ઉચ્ચ કોટિના મહાત્મા હતા. હું એમની એ શ્રદ્ધાને માર્ગે ન ગયો પણ છતાં યે માસ્ટર મહાશય કંઈ ભોળા તો નહોતા જ પોતાની ટપાલ લેવા ક્યારેક ક્યારેક એ જાતે જ જતા. એક દિવસ ત્યાંથી આવીને મને ધીરેથી કહેવા લાગ્યા, ત્યાંના પોસ્ટ માસ્તરને 'સર' કહી બોલાવવાથી તે બહુ ખુશ થાય છે અને આપણું કામ ખૂબ શાંતિ અને શીઘ્રતાથી કરી આપે છે.

ઋષિકેશ પછી માસ્ટર મહાશય કેટલાક દિવસ વૃંદાવન જઈને પણ રહ્યા હતા. ત્યાં એકવાર હું પણ 'પ્રેમ વિદ્યાલય'ના ઉત્સવ ઉપર ગયો હતો. ઉત્સવના અવસરે એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ અને પ્રખ્યાત દેશભક્ત રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ તદ્દન સાદા વેશમાં નમ્રભાવે અહીંથી તહીં જતા આવતા દેખાતા હતા. જેમણે એમને જોયા હતા તેઓ તો એમની આત્મ-વિલોપનની ભાવના પર ખૂબ આશ્ચર્ય પામતા હતા. હું માસ્ટર મહાશયને એ ઉત્સવમાં લઈ ગયો. આ વખતે મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે એમનો કોઈપણ જાતનો પરિચય કોઈને નહિ આપું અમે અમારે સ્થાને જઈને બેઠા. એટલામાં જ માસ્ટર મહાશયે એટલા જબ્બર જનસમુદાય વચ્ચે રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપને બરાબર ઓળખી કાઢ્યા અને મારા કાનમાં ધીરેથી કહ્યું "એ પેલા સફેદ સાદો બાંધેલ પહેરી ઊભા રહેલા છે તે જ રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ કે? એ જ હોવા જોઈએ." હું તો આશ્ચર્ય જ પામી ગયો, હા એ જ હશે. પરંતુ આપે એને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યા? એમણે કહ્યું, "મને એવું અંતરમાં ઊગી આવ્યું કે, એ જ એ મહાપુરુષ હોવા જોઈએ. એમની આંખો તો જુઓ. એમાં કેટલી ગંભીરતા, જનકલ્યાણ માટે અંતર્વેદના અને એક પ્રકારની ભવ્ય શાંતિ દેખાય છે એ મહાપુરુષ જ્યાં હશે ત્યાં પોતાની ભવ્યતાથી ઊંચા જ દેખાશે.'

ઉત્સવ પછી મેં માસ્ટર મહાશય સાથે થોડી સાર્વજનિક જીવનની વાતો કરવાની ઈચ્છા કરી, પરંતુ એમને એ રુચ્યું નહિ. અત્યંત કોમળ અને નમ્ર સ્વરે એમણે કહ્યું, "નરા જેવા સાધકોએ એવી વાતોને મનમાં પણ સ્થાન ન આપવું જોઈએ. તું તો અખંડ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો જ વિચાર કરે એ જ યોગ્ય છે."

એમનું કથન મને સાચું તો લાગ્યું પરંતુ મારો વૈરાગ્ય એવા પ્રકારનો નહોતો, એમાં હું શું કરું?

આ પછી એકવાર જ્યારે કલકત્તા એમને હું મળવા ગયો ત્યારે એ પોતે ખૂબ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. પરંતુ છતાં એમને જર્જર તો ન કહી શકાય એમની ઓરડામાં એ નાની પાટ, એક પુસ્તક અને એક નોટબુક સિવાય કંઈ જ નહોતું. એમણે મને મિઠાઈ મંગાવીને બહુ આગ્રહપૂર્વક ખવરાવી અને મારા મિત્રો વિષે આવશ્યક પૂછપરછ પણ કરી. જ્યારે એમણે જાણ્યું કે હું શાંતિનિકેતનમાં જઈને કેટલોક સમય અધ્યાપન-કાર્ય કરવાનો છું ત્યારે એમણે મને સૂચન કર્યું કે અમે પહાડીમાં એક શિક્ષણ-સંસ્થા ખોલવા ઈચ્છીએ છીએ, તું એમાં ભાગ લેશે? પરંતુ એમને હું અનિશ્ચિત જેવો જવાબ આપીને પાછો ફર્યો; કારણ કે એ સમયે ટાગોરની સંસ્થા તરફ મને વિશેષ આકર્ષણ હતું. માસ્ટર મહાશય સમજતા હશે કે આ વલણ મેં એકાન્તને નહિ પચાવી શકે, શિક્ષણના ક્ષેત્રનો એ કીડો છે અને રામકૃષ્ણ મિશનના વૈરાગ્ય તરફ એનું વલણ છે, એટલા માટે એને ત્યાં જ લગાડી દેવો ઠીક છે, પરંતુ એ પોતે તો સર્વ પ્રકારના વ્યવસાયોથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા, "શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત" ના અનેક ભાગોની અનેક આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી હતી;

એનું સંશોધન કરવા ઉપરાંત અન્ય કથાપ્રસંગોના સંવાદોને નિષ્ઠાવાન લોકોને માટે નવી નવી ઢબે વિશિષ્ટ બનાવવા સિવાય બીજી કોઇપણ પ્રવૃત્તિમાં એઓ ભાગ ન લેતા.

હું એમને ઘણીવાર મળ્યો, અને અનેક પરિસ્થિતિઓમાં મેં એમને જોયા. દરેક પ્રસંગે મારા મન પર એવી જ છાપ પાડી કે એઓ એક મહાન વિભૂતિ છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસેથી એમને ખરેખર કોઇ અદ્ભુત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ છે. અને એ જ કારણથી એમના જીવનમાં અલૌકિક અને સ્થાયી પરિવર્તન થયું છે. એમની એ શાંતિ, ઇશ્વરનિષ્ઠા અને પિતાતુલ્ય વાત્સલ્ય હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

મેં રામકૃષ્ણ પરમહંસના ત્રણ શિષ્યો જોયા, માસ્ટર મહાશયની સન્મુખ ગુરુદેવની ચર્ચા આરંભ કરતાં જ એમના અંતરમાં જાણે પ્રેમની ધારા ફૂટતી અને એમના મોંમાંથી પરમહંસના ઉપદેશનું દુગ્ધામૃત વહેવા લાગતું. સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વભાવે બરાબર નામ તેવા ગુણ ધરાવનારા અને આચરણે મૂક સેવાનંદ હતા. એમને જ્યારે ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો સંભળાવવાનું કહેતા ત્યારે કંઇક કહેવાનો પ્રયત્ન કરવા એકાગ્ર થતા પણ જોતજોતામાં જ ગદ્‌ગદ્ થઇ જતા અને મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતા નહિ અને ચૂપ થઇ રહેતા. સ્વામી બ્રહ્માનંદની પાસે ગુરુદેવની ચર્ચા ખોલીએ તો ઘડીક ગંભીર ચર્ચા થયા પછી તુરત વિષયાંતર કરી નાખતા, જાણે મૂકભાવથી એમ કહેતા કે અમારો એ ગૂઢ અને પવિત્ર અનુભવ વાણીથી વ્યક્ત ન થઇ શકે. એ વાતો તમારે માટે નથી. એ અચિંત્ય ભાવનાઓને વાણી સાથે જોડી દેવી ઉચિત નથી.

કલકત્તામાં રહેતા ત્યારે માસ્ટર મહાશયને જ્યારે પણ કંઇ દવાની જરૂર પડતી તો તે પણ એઓ એ દુકાનેથી જ લેતા કે જયાંથી ગુરુદેવ લેતા. ગુરુદેવને જે ખોરાક પસંદ હતો તે જ તેઓ પસંદ કરતા. કેશવચંદ્ર સેનના બ્રાહ્મ-મંદિરમાં ગુરુદેવ જે સ્થાને ઊભા રહેતા તે જ સ્થાને એ જ ભાવનાથી એઓ થોડીવાર ઊભા રહેતા કે જે ભાવનાથી આપણે દેવમંદિરમાં દર્શને જતાં થોડીવાર બેસી જઇએ છીએ. ગુરુદેવને જે રંગની ચાદર ગમતી, જેવાં સ્લીપર એઓ પહેરતા, એવી જ ચીજો એ જ દુકાનોએથી મંગાવીને ઉપયોગમાં લેતા. એમની એ ભક્તિ, એ વૈરાગ્ય અને ગૃહસ્થને ઉચિત એવો નમુનો જોઇને મનમાં થતું કે ભિક્ષુ-સંન્યાસી થવામાં શું ખરેખર જ કોઇ લાભ છે?

રામકૃષ્ણ મિશનના અનેક બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓ તથા મિશનની બહાર રહેનાર ઘણા શ્રદ્ધાવાન લોકોએ માસ્ટર મહાશય પાસેથી પ્રેરણાત્મક જ્ઞાન મેળવ્યું છે. ખરે જ ગઇ પેઢીની એઓ એક અલૌકિક વિભૂતિ હતા.[૧]

મરાઠી 'લોક શિક્ષણ' ઉપરથી અનુવાદક 'ચારુદત્ત']

યુરોપનો સન્નિપાત

: રાજકીય અને આર્થિક :

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

યુરોપમાં હમણાં વિનાશક વૃત્તિની જાગૃતિ થઇ છે. યુરોપના મહારાજ્યો સંસ્કૃતિમાં ખૂબ આગળ પ્રગતિશીલ થયાં. યંત્રવાદની અનેક શોધો ત્યાં થઇ. યંત્રો સામુદાયિક વસ્તુઓની કરોડોની સંખ્યામાં એક સાથે પેદાશ કરવા લાગ્યા છે. રસાયણીક પદાર્થોની મદદથી યુરોપે અનેક જાતની ઉપયોગી વસ્તુઓ તૈયાર કરી છે. વિદ્યુતને મદદમાં લઇ તાર, ટેલિફોન જેવા પદાર્થો શોધી કાઢયાં છે. તે પછી રેડીઓ, વાયરલેસ, ટેલીમારી અને હવે ટેલીવીઝન પણ શોધી કાઢયા છે. આગબોટો, રેલગાડીઓ, વરાળયંત્રથી ચાલતા કારખાનાઓ, અને છેવટે ગગનગામી વિમાનો પણ શોધ્યાં છે. છતાં યુરોપમાં નવી નવી શોધખોળો ચાલુ થતી જ રહી છે. એવી પ્રગતિ યંત્રવાદમાં ભારે પ્રમાણમાં થઇ છે. મોટરકારો, મોટરબોટો, વિમાનો એવા એવા જગતના અતિ છેટાને પણ સમીપ લાવનાર સાધનો યુરોપે શોધી કાઢી જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવ્યું છે.

ભુસ્તરવિદ્યામાં પણ એવી શોધ અલૌકિક છે. પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલ સોના, રૂપા, ત્રાંબા, પીતળ અને બીજી ઘણી ધાતુઓની ખાણો એણે શોધી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ એવી જબરદસ્ત શોધો કરી છે. મનુષ્યના આરોગ્યશાસ્ત્રમાં પણ પ્રગતિ કરી મનુષ્યનું આયુષ્ય ખૂબ લંબાવ્યું છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં અનેક જાતના પ્રાણીઓનાં સ્વભાવોની શોધો કરી છે. જંતુશાસ્ત્રમાં પણ ઊંડી શોધો કરી છે. ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ ઘણાં કોયડાઓનો નિકાલ કર્યો છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ સુક્ષ્મ પ્રવેશ કર્યો છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં ઊંડી શોધો કરી દરેક દેશ-પરદેશના સાહિત્યોને મુદ્રણકળાની મદદથી હસ્તામલકવત્ કરેલ છે. પ્રાચીન અવશેષો, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ એ સર્વે વિષયોમાં યુરોપે ઊંડો ઝંપાપાત કર્યો છે. અનેક દેશ-દેશાંતરની ભાળ કાઢી તેને પોતાની સંસ્કૃતિ ઓઢાડવા પ્રયત્નો કર્યો છે. યુરોપિયનો હિમાલયની ટોચે, ઉત્તરધ્રુવના અગમ્ય પ્રદેશોમાં, ભયંકર વનોમાં, અને પૃથ્વીના પેટાળમાં પહોંચી જઇ જગતને મૂઠીમાં સમાય તેવું બનાવ્યું છે.

યુરોપની છેલ્લાં બસો વરસોની આ પ્રગતિ અતિ આશ્ચર્યકારક છે. એની દૃષ્ટિ

દરેક વિષયમાં ઊંડી અને વ્યાપક છે. જગતની બધી પ્રજાઓએ હજારો વરસોમાં નથી કર્યું તે યુરોપે બસો વરસોમાં કરી બતાવ્યું છે. યુરોપની સર્વે શાખાઓમાં અજબ પ્રગતિ છે. એણે અતિ ઉદ્યોગપરાયણતા સેવી છે. એણે યુરોપનાં મનુષ્યોનાં આયુષ્યો વધાર્યાં છે. બાળમરણ ખૂબ ઘટાડ્યું છે. સ્ત્રીઓની સુવારોગની ભયંકરતા ખૂબ ઓછી કરી છે. હાઇસ્કુલો, કૉલેજો, યુનીવરસીટીઓ સ્થાપી છે. શારીરિક શક્તિ વધારવાની કસરતો અને રમતો શોધી કાઢી છે. શિલ્પકળા અને સ્થાપત્યના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ ઊભાં કર્યાં છે. લંડન જેવા એક કરોડની વસ્તીવાળા મોટા શહેરો બાંધ્યાં છે મોટી બેંકો જેવી જબરદસ્ત શરાફી સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે. સાહિત્યના દરેક વિષયોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. એનાં પંડિતોએ કોઇ વિષયને કોરો મૂક્યો નથી. યુરોપીયનો આજે જગતના ઔદ્યોગિક, આર્થિક અને લશ્કરી વિજયોમાં મહાલે છે. યુરોપની સંસ્કૃતિ હમણાં સર્વ શ્રેષ્ઠ બની છે.

પરંતુ એ સંસ્કૃતિ ભયંકર અત્યાચારો ઉપર રચાઈ છે. યુરોપે જગતને ચૂસ્યું, ઘણું જ ચૂસ્યું. પછાત પ્રજાઓને મજુરી કરાવી કાચી ધાતુઓ પેદા કરાવી. એ કાચી ધાતુઓ અને વસ્તુઓને પોતાનાં કારખાનાઓમાં પાકી વસ્તુઓ બનાવી ને એ વસ્તુઓ પછાત પ્રજાને વેચી. એમાં મોટો નફો ખાધો. જગતની ખાણોમાં એણે મજુરોને માત્ર નજીવી રોજી આપી બાકી મોટો લાભ પોતે ઊડાવ્યો. આંહીંથી તહીંથી સમૃદ્ધિ મોટાં પ્રમાણમાં ભેગી કરી. વેપારના નામ નીચે એણે જગતની પ્રજાને લૂંટવાનાં રસ્તા શોધ્યાં. સેંકડો સ્વતંત્ર પ્રજાઓને ગુલામગીરીમાં સબડાવી. આફ્રિકા, એશીઆ અને અમેરિકાનાં પ્રદેશો જીતી એ યુરોપવાસીઓએ ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં, અહીં એમણે પ્રથમ પોતાનાં પાદરીઓને મૂક્યાં. પાદરીઓએ આ દેશોના વતનીઓને પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિનાં બોધપાઠો શીખાવ્યાં. એ પ્રજાઓનાં દુઃખો નિવારવા માટે પ્રયત્નો પણ કર્યાં.

આ પ્રદેશોમાં રહીને પાદરીઓએ ત્યાં રહેલાં કાચાં પદાર્થોની શોધ કરી જંગલોમાં રહેલા વૃક્ષોની જાતો વિષે માહિતી મેળવી. ભાષા અને ભૂગોળનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એ પ્રદેશમાં રહેલી સમૃદ્ધિ સંબંધી હકીકતો એકઠી કરી. ઇશુનો ધર્મપ્રચાર કર્યો. શાળાઓ બાંધી. દવાખાનાં બાંધ્યાં. એ દેશવાસીઓને સુધારવા કોશીશો કરી. આ પાદરીઓએ અનેક દુઃખો, યાતનાઓ અને વ્યાધિઓ સહન કરી. એમણે મેળવેલી હકીકતો પોતાનાં દેશબંધુઓને જાહેર કરી. ને ઉપરથી લોભાઇને યુરોપીયન વેપારીઓએ પગપેસારો કર્યો. દેશી રાજ્યો અને પ્રજા પાસેથી અનેક કારખાનાં અને ખાણોનાં હક્કો મેળવ્યાં. એ હક્કોમાં કામ કરવા માટે દેશી મજુરોને રાખ્યાં. એ પ્રદેશો સાથે વાંધા પડતાં એમની મનવરો મોટી મોટી તોપો સાથે આવી. ને એ દેશો જીતી લેવામાં આવ્યાં હમેશાં ગુલામગીરીમાં સબડયાં. એમનો ઉદ્ધાર નહોતો.

આવી રીતે યુરોપીયનોએ એશિયા—આફ્રિકાના અનેક દેશો પોતાને કબજે લીધાં. આંહીં એમણે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. મૂળ વતનીઓને પશુતુલ્ય માન્યા. તેમનો ધીરે ધીરે વિનાશ કરી નાંખ્યો અથવા એમને ગુલામગીરીમાં ડૂબાડયા. દરેક દેશનો એ જ ઇતિહાસ છે એ જ કરુણ વાર્તા સર્વ સ્થળે છે. અમેરિકામાં પણ એ જ રીતે કામ લેવાણું. ત્યાંના મૂળ ઇન્ડીયન લોકોનાં હવે માત્ર જુજ નામ નિશાન રહેલ છે આફ્રિકાના સીદીઓનાં પ્રદેશો લઇ તેમને મોંએ ગળી કાઢયાં. ઓસ્ટ્રેલીઆ ને પછી ત્યાંના મૂળ વતનીઓનો વિનાશ કર્યો. યુરોપીયનોએ આ વિજયોમાં માણસાઇ મૂકી દીધી હતી. એમણે કરેલાં જુલમો વિષે વાંચતા રૂંવાં કંપે છે.

યુરોપીયનો સંગ્રામ ને માટે માંહોમાંહે લડતાં આવે છે. એમણે જુદાં જુદાં સંસ્થાનો મેળવવા મૂળ-ભુત રહેવાસીઓને હરાવ્યાં. એમનાં ઉપર અમાનુષી જુલ્મો કર્યાં. પછી એ સંસ્થાનો માટે અંદર અંદર યુદ્ધો કર્યાં. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો લડયાં. પોર્ટુગીઝો લડયાં, સ્પેનીઆર્ડો લડયાં અને ડચ લોકો પણ લડયાં. એઓમાં અંદર અંદર ખૂબ હરિફાઇ ચાલતી હતી. એમને પૂર્વના દેશનો કરીઆણાનો વેપાર જોઇતો હતો. અમેરિકામાંથી સ્પેનીઆર્ડોને અંગ્રેજોએ કાઢયાં

હિંદમાં ફ્રેંચોનાં સંસ્થાનો અંગ્રેજોએ લીધાં, ડચોને જાવા આપી અંગ્રેજોએ સીલોન લીધું. ફ્રેંચો પાસેથી અંગ્રેજોએ કેનેડા લીધું. અંગ્રેજો પાસેથી યુરોપની મિશ્રવસ્તી અમેરિકાએ યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઑફ અમેરિકાનો પ્રદેશ લીધો. સ્પેન પાસેથી અમેરિકાએ ફીલીપાઇનના બેટો લીધાં. આફ્રિકામાં નધણીઆતો પ્રદેશ હતો. જેના હાથમાં જે પ્રદેશ આવ્યો તે લઈ લીધો. અંગ્રેજોએ હિંદ લઇ લીધું હતું.

યુરોપમાં પણ ધમસાણ ચાલુ હતાં. નેપોલીઅને આખા યુરોપના મોટાં રાજ્યો ઑસ્ટ્રીઆ, ઇટલી, સ્પેન, હોલાંડ, બેલ્જીયમ, પ્રશિયા જીતી લીધાં. એના સાહસ, શક્તિ અને યુદ્ધચાતુર્ય અદ્ભુત હતાં. ઉલટું રશિયા ઉપરના આક્રમણમાં શિયાળાએ ચાર લાખ ફ્રેંચમેનોનો ભોગ લીધો. પછી અંગ્રેજ, પ્રશિયા, ઑસ્ટ્રીઆના લશ્કરે નેપોલીયનને વાટર્લુના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ફ્રાન્સમાં તે પહેલાં મોટી રાજ્યક્રાન્તિ થઇ હતી. ફ્રાન્સને સને ૧૮૭૦માં પ્રશિયાએ હરાવ્યું. પછી બીસ્માર્કે જર્મન સામ્રાજ્યનું બંધારણ ઘણી ચતુરાઇથી અને કુનેહથી બાંધ્યું. યુરોપમાં નાના મોટા યુદ્ધો ચાલુ જ હતાં. પરસ્પર ઈર્ષ્યા, અદેખાઇ, શત્રુવટ અને નબળાને ખાઇ જવું એ ધોરણો હમેશાં ચાલુ જ હતાં. સંસ્કારી યુરોપીઅનના બાહ્ય સંસ્કાર નીચે એક જંગલી ક્રૂર પ્રાણી વીરાજે છે. તે યુદ્ધમાં મહાલે છે. અંગ્રેજોએ ઇજીપ્ત લીધું. રશિયનો અને અંગ્રેજોએ ઇરાનને વેંચી લીધું, રશિયા અને બાલ્કન રાજ્યો ટર્કીને નબળું પાડતાં હતાં. જાપાને ચીન ગળી જવાની વૃત્તિ રાખી હતી. જર્મનીને વિકાસ જોઇતો હતો. મહાયુદ્ધ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી.

સરવીયાનાં કેટલાંક લોકોએ ઑસ્ટ્રીઆના રાજકુમારનું ખુન કર્યું. તે પર જગતની મહાભારત લડાઇ શરૂ થઇ જર્મનીએ મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી અને ઑસ્ટ્રીયાની મદદ મળી. સામી બાજુ અંગ્રેજ, ફ્રેંચો અને રશિયનો થયાં. પછી એમની સાથે ઇટલી મળ્યું. રશિયા થાક્યું એટલે અમેરિકાએ મિત્ર રાજ્યોને સાથ આપ્યો. એકલા જર્મનીએ ભારે શૌર્ય દેખાડ્યું. જગતની લગભગ અનેક પ્રજાઓએ આ રણાંગણના યજ્ઞમાં દિક્ષા લીધી. લગભગ ૧ કરોડ મનુષ્યો માર્યા ગયા, કુલ ચાર કરોડ મનુષ્યો ઘાયલ થયા કે માર્યા ગયા કે ખોવાયાં. ૭ અબજ રૂપિયાનું સ્થાવર જંગમ નુકશાન થયું. ચારેતરફ ભયંકર જાનમાલની નુકશાની થઇ. ફ્રાન્સની નુકશાની મનુષ્યો અને જમીનના શહેરો, ગામો, ખેતરો, ઘરોનાં નાશમાં પુષ્કળ થઈ. યુરોપ થાક્યું હતું. એનાં ગાત્રો ઢીલાં થઇ ગયાં હતાં. આર્થિક અને મનુષ્યોની અગણિત હાની થઇ હતી.

પરંતુ યુરોપમાં રાગદ્વેષ, ઇર્ષા, અદેખાઇ અને દુષ્ટમાનસ ઘટ્યાં નહોતા. ફ્રાન્સ, અંગ્રેજ અને અમેરિકાએ વરસાઇની સંધિમાં બંદુકના જોરે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆને સહી કરવાની ફરજ પાડી, જર્મની વહાણો, સંસ્થાનો, સબમેરિનો, મનવારો, લશ્કર અને વિમાનો મિત્રરાજ્યોએ લઇ લીધાં. એનાં ઉપર ૭ અબજ રૂપિયાનો દંડ નાખ્યો. ઑસ્ટ્રીઆ–હંગરીનો ત્રણ ભાગ પ્રદેશ લઇ લીધો. જર્મનીમાંથી કૈઝરને હાંકી કાઢ્યો. રશિયામાં પાંચસો વરસો થયાં શાસન કરતાં ઝારોનાં પ્રતિનીધિ નીકોલસ ઝાર અને તેનાં કુટુંબને ગોળીથી ઠાર મારવામાં આવ્યાં. ત્યાં સોવીયટ એટલે સામ્યવાદ લેનીને સ્થાપ્યો. યુરોપમાં મિત્રરાજ્યોએ ઝેકોસ્લોવિકા, પોલાંડ, ફીનલાંડ, લીટોનીઆ, લીથુનીઆ, આસ્ટોરીઆ વગેરે નવાં રાજ્યો ઊભાં કર્યાં. ટર્કીના કમાલપાશાએ પોતાની પ્રજાના શૌર્ય અને પોતાની ચાતુરીથી સ્વતંત્રતા મેળવી.

હવે યુરોપનાં મહારાજ્યોએ પરસ્પર પ્રેમ, મૈત્રી, સમાધાન અને શાંતિના માર્ગો શોધ્યા નહિ. પરંતુ એક બીજાના ગરદન પકડી હત્યા કરવાનાં અને આર્થિક માર્ગે જેમ બને તેમ પોતાના દેશ પુરતો લાભ મેળવવાની યુક્તિઓ ઘડી. છેલ્લાં વીસ વરસો થયાં યુરોપમાં આર્થિક જંગ ચાલે છે. બધાં યુરોપીયન રાજ્યોએ લડાઇના દેવાં ન દેવાનો મનસૂબો રાખ્યો છે. અમેરિકાના જર્મનિ, ફ્રાન્સ, અને ઇગ્લેંડ ઉપર અબજો ડોલરો લેણાં નીકળે છે. થોડાં વરસો વ્યાજ આપી હવે ઉપલાં બધા રાજ્યોએ પોતાના માથા ઉપર ઉંધી ટોપીઓ પહેરી લીધી છે.

નથી વ્યાજ આપતા કે નથી મુદ્દલ આપતાં. અમેરિકા પોતાના નાણાં મેળવવા ઉત્સુક છે. પણ મહાયુદ્ધ વગર એ નાણાં કોઇ આપે તેમ નથી. મહાયુદ્ધમાં ઉતરવા જેવું અમેરિકા મૂર્ખ નથી. તેમ એને યુરોપ જોડે વેપાર બંધ કરવો પણ પાલવે તેમ નથી. કારણ કે અમેરિકામાં મોટા પ્રમાણમાં કપાસ, ઘઉં અને કાચા પદાર્થો થાય છે. તે બધું લેનાર યુરોપ સિવાય બીજું કોઇ નથી. એટલે ભવિષ્યની ગણત્રી કરી. અમેરીકા મૂંગે મોઢે બેસી રહ્યું છે.

યુરોપમાં ભયંકર આર્થિક મહાયુદ્ધ ચાલે છે. સૌ મોટાં રાજ્યોએ પરસ્પરના માલ ઉપર મોટી જકાતો નાંખી છે. પાડોશી પાસે પુષ્કળ માલ સસ્તે મળતો હોય પરંતુ પાડોશી સાથે મૈત્રી ન હોય તો તે જ માલ મૈત્રી-વાળા દૂરના દેશ પાસે મંગાવાય છે. તેમાં પણ હવે દરેક દેશ આત્મસંતોષી થાવા માંગે છે. બ્રિટિશરાજ્ય પોતાના સામ્રાજ્યમાંથી જ પોતાનો નિભાવ કરવાની વૃત્તિવાળું થયું છે. તેણે પરદેશી માલો ઉપર મોટી જકાતો નાંખી છે. ફ્રાન્સે તો પોતાના સંસ્થાનો પાસેથી જ કુલ માલ મંગાવવાનો ઇરાદો ઘણાં વરસોથી અમલમાં મુકયો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઑફ અમેરિકામાં પણ એવું જ છે. માત્ર જર્મની, ઇટલિ અને જાપાનને એવો કાચો માલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળતો નથી. એટલે એમને અસંતોષ રહે છે. એ અસંતોષનું મૂળ તે ભારે લશ્કરી તૈયારીઓ. દરેક દેશ પોતાના પૂરતો સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે. એટલે પોતાની નબળી ખેતીને પણ ઘણી આર્થિક મદદ આપે છે. હમણાં હમણાં યુરોપના દેશમાં સાંકડું સ્વદેશાભિમાન ભારે વૃધ્ધિગત થયું છે. મારા દેશનું ભલું કરવું, પાડોશીનું ગમે તેમ થાઓ, તે માટે દરકાર નહિ.

યુરોપનાં રાજ્યોએ પરસ્પર મોટી જકાતી દિવાલો ઊભી કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ચલણ અને વ્યાપારની મદદથી એક બીજાને અનેક મુશ્કેલીઓમાં નાંખવાની તકોનો પણ પૂરેપૂ લાભ ત્યાં લેવાય છે. જર્મનીએ ચલણ ફુગાવાનિ એક બુટની જોડની કિંમત એક કરોડ માર્ક જેટલી થાવા દીધી. પોતાનું આંતરિક કર્જ એક જ સપાટે સાફ કરી નાંખ્યું. ફ્રાંસે પણ ફ્રાન્કોને ફુગાવી ને મોટો આર્થિક લાભ લીધો. ફ્રાન્સે આર્થિક નીતિમાં એવા સફળ દાવો નાખ્યા કે સને ૧૯૩૧માં અંગ્રેજોને ટોપી નમાવીને સોનાના ચલણ સાથે પૌંડનો સંબંધ તોડી નાંખવાની ફરજ પડી. અમેરિકાએ ડોલરની ૩૩ ટકા ઉપર કિંમત ઘટાડી દીધી. સોના સાથેનો સંબંધ છોડી દીધો. અંગ્રેજોએ પણ પોતાના ચલણની કિંમત ઘટાડી જાપાને પણ પરદેશોનાં વેપારને ઉત્તેજન માટે યેનની કિંમત ઘટાડીને ઓછી કરી. આખા યુરોપે પોતાના ચલણની કિંમત ઘટાડી દીધી. સૌએ સોનાના ધોરણને મૂકી દીધું માત્ર ફ્રાન્સે પોતાના ધોરણ માટે છુટ્ટ કરી મુકયું નહિ. એટલે એ ફ્રાન્કને બચાવવા ચાર પ્રધાનમંડળો બદલ્યાં. છેવટે પણ સોનાનું ધોરણ મુકવું પડયું. ફ્રેન્કની કિંમત ઘણી જ નીચે જાય છે.

મોટાં રાજ્યોએ પોતાનાં ચલણોને નિભાવવા માટે અબજો રૂપિયાના ખાનગી ફંડો ઊભાં કર્યાં છે. જગતના સોનાનો મોટો સંગ્રહ અમેરિકાએ ભેગો કર્યો છે. એની પાસે બાર અબજ ડોલરનું સોનું છે. અંગ્રેજોએ અને ફ્રાન્સે પણ પુષ્કળ સોનું ભેગું કર્યું છે. જગતનું રૂ. ાાા– સોનું આ ત્રણ મહારાજ્યો પાસે છે. એટલે જગતની આર્થિક સ્થિતિ ગોટાળે ચડી છે. એ સમભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી એક બીજાં સામે આર્થિક શસ્ત્રો ઉગામ્યાં કરે છે. ચલણોનાં ભાવો ઘટાડવા, તેની મદદથી નિકાશ વેપાર વધારવો, ઓચીંતી મૂડી ખેંચી લઇને તે દેશને મુશ્કેલીમાં નાંખે છે. આવી ચાલુ મારામારી યુરોપમાં છે. જેટલું કામ તોપ-તલવારો યુદ્ધ માટે કરે છે તેથી વધારે કામ અર્થશાસ્ત્રીઓ સામ્રાજ્યની આર્થિક પાયમાલી માટે કરે છે. આવી બે પક્ષી લડાઇ યુરોપમાં ચાલે છે. સૌ પોતાના નિકાશ વેપારને વધારી દેશની લક્ષ્મીને વધારવા ફાંફાં કરે છે.

જર્મનીમાં હેર હીટલર ઓચીંતો ફૂટી નીકળ્યો. એણે વરસાઇની સંધી તોડી ફાડી નાંખી. જર્મનીને લશ્કર જમાવવાની આજ્ઞા નહોતી. એણે લશ્કરનો ભયંકર જમાવ કરવા માંડયો. તેનાં માટે નાણાંનાં

નવાં શસ્ત્રો શોધી કાઢી લશ્કરને એણે સુસજ્જીત કર્યું. એણે વિમાનોની મોટી તૈયારીઓ કરી. ટેંકો, મશીનગનો સબમરીનો મોટાં પ્રમાણમાં બાંધી. ક્રૂપનું હથિયારોનું કારખાનું રાત્રિદિવસ ચાલવા માંડયું છે. પોતાના શત્રુને ભયંકર રીતે હથિયાર બંધ થતું જોઇ ફ્રાન્સે પોતાની સરહદ ઉપર હજારો માઇલના જમીન નીચેના સીમેંટના કિલ્લા બાંધ્યા છે. એણે ૨૧ વરસ સુધીના યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી છે. ચાલીસ લાખ યુવાનો લશ્કરી નોકરી માટે તૈયાર સજ્જ થઇ બેઠાં છે. વિમાનો, ઝેરીગેસ, ટેંકો, મોટી તોપો માટે શ્રીડર અને ક્રૈરુના કારખાનાઓ રાત્રિદિવસ ચાલે છે આ લશ્કરી તૈયારીઓ જોઇ અંગ્રેજો જાગૃત થયા. એમણે પાંચ વરસમાં લશ્કરી સાધનો માટે ચાલીસ કરોડ પૌંડો વાપરવા સારૂ લોન ઉભી કરી છે. રશિયાને પણ જાપાન જર્મનીનો ભય છે એણે પણ અબજો રૂબલો લડાઇના સાધનો પાછળ ખર્ચવાનું રાખ્યું છે. યુરોપ હથિઆર ઘેલું થયું છે. યુદ્ધસામગ્રી પાછળ સને ૧૯૩૫–૩૬ માં ૮૬ કરોડ પાઉંડ એટલે ૯ અબજ રૂપિયા ખરચાયા છે. કેટલી ગંજાવર લશ્કરી તૈયારીઓ !

યુરોપ આ રીતે ભયંકર મહાયુદ્ધના આંગણે ઊભું છે. માત્ર એક ચીનગારી અને ભયંકર આગ સળગી ઊઠશે. ક્યારે આ મહાયુદ્ધ ચાલશે તે કોઇ કહી શકે તેમ નથી પરંતુ યુરોપમાં વિનાશ માટે દારૂગોળાનો મોટો જમાવ થયો છે. યુરોપ સળગી ઊઠવા માટે તૈયાર છે. એ માથાથી પગ સુધી હથિયારબંધ થયું છે. મુસોલીની અને હીટલર આ જબરા લશ્કરી બળનાં મોટાં હિમાયતીઓ છે પરંતુ સૌ જાણે છે કે મહાયુદ્ધ થયું કે અમારી સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમાજ એ સર્વે એની વેદી ઉપરે હોમાઇ જશે. એટલે સૌ પ્રથમ શરૂઆત કરતાં ડરે છે. હમણાં મોટાં લશ્કરો, આરવારો, મનવારો, વિમાનો, સબમેરીન, તૈયાર કરનાર રાજ્યોમાં મુખ્ય ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી, રશિયા, જાપાન, અને અમેરિકા છે. જર્મનીના ભયથી ઝેકોસ્લોવીકીયા, રોમાનીઆ, વલ્ગેરીઆ, સ્વીટઝરલેંડ, બેલ્જીયમ વિગેરે રાજ્યો પણ હથિયારબંધ થયાં છે. એક તરફ ફ્રાન્સ બીજી તરફ જર્મની યુરોપમાં પક્ષો બાંધે છે. હજારો–અરે લાખો જાસુસો એક બીજા દેશનાં લશ્કર, કિલ્લા, સાધનો અને લડાયક તૈયારીઓની ખબરો માટે રોકવામાં આવ્યા છે. યુરોપ ખ્રીસ્તી ધર્મી છે. પરંતુ હમણા તો સંહારક ધર્મી બન્યું છે, જડવાદ એ એનો યુદ્ધદેવતા છે. સમૃદ્ધિ એની શક્તિ છે.

●

રમણરેતીમાં

નરવરલાલ મો. ગાંધી

: શાર્દૂલ૦ :

લ્હારાં ગાન મધુર શાં રણઝણી ઊઠે વિહંગઃ સ્વરે
ને ઉન્માદ બનેલ પ્રેમજીવડાં, વૃક્ષો, લતાઓ વળી
ચાળી અંગમરોડ પ્રેમસભર, ચારૂભર્યાં અંતરો
ઝૂકી, નેન ઢળાવી શું નીરખતા, આ આભરેતી સરી

જાણે કોટીક તારલા ઝળકતા, વેરાયલા ભૂમીપે
આકાશી નભવૃંદરમ્યરજમાં, ઉત્સાહથી ઝીલતાં
માધુરી નખપાદમાં ભરી હતી, ખીલી સુંવાળી અને
મીઠી અંગુલીથી ઝરી હૃદયની કામાશ ક્રૂણી કહી;
ઝ એ પ્રેમભરી પ્રભુ! પગલીઓ લ્હારી લપાઇ કહીં?

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

[એક પ્રવાસવર્ણન]

: જુલાઈ અંકથી ચાલુ :

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

ચિત્તોડગઢને સવારમાં જોઈને દૂરથી નીહાળ્યો, ત્યારે જાણે કોઈ જુના કાળનું ઝાંખું પડી ગયેલું ચિત્ર હોય, તેના જેવું લાગ્યું. પ્રભાતના આકાશની પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા ઉપર આ ગઢ અસ્પષ્ટ છતાં બહુજ રમણીય લાગતો હતો. ચિત્તોડગઢની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ આ ચિત્રને આવો રંગ આપતો હતો.

ચિત્તોડનો કિલ્લો એક વિશાળ અને મથાળેથી સપાટ એવી ૮ માઇલના ઘેરાવાવાળી ટેકરી ઉપર બાંધવામાં આવ્યો છે. એમ કહો કે ટેકરી અને કિલ્લો; એ બન્ને મળીને જાણે એક બીજાને સાચવતાં હોય એમ લાગે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે ૮મી સદીથી આ ટેકરી ઉપર કિલ્લાનો પાયો નખાયો છે. તે અનેકવાર તૂટ્યો છે. અનેકવાર બમણો મજબૂત બનાવાયો છે, અને મેવાડના રાણાઓનું લાંબા વખતનું ગૌરવ સાચવનાર આ 'ગઢમેં ગઢ ચિત્તોડગઢ' કહેવાય છે.

ખરું જોતાં તો આ કિલ્લો એક મોટું શહેર કહી શકાય તેવડા વિસ્તારમાં છે. પણ શહેર કરતાં પણ એક સ્વયંસંપૂર્ણ સંસ્થાન હોય એવો વધારે છે. તેના ઉપર તળાવો છે, ઝરણાં છે, મોટા મોટા મહેલોનાં ખંડિયેર છે, ખેતરો છે, ગામડાંઓ છે, મોટી બજારોના અવશેષો છે. એક વખત તો અહીં આ ગઢ ઉપર ઝવેરીઓની બજારોનો લત્તો હતો. અત્યારે પણ તે તે નામેજ ઓળખાય છે. અત્યારે ત્યાં એક બે નાનાં ગામડાંઓ છે. ખેડૂતો ઉપર ખેતી કરે છે. સીતાફળનાં વાવેતર કરે છે. આ ઉપરથી આ કિલ્લાની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. આસપાસ ઘણે સુધી સપાટ મેદાન છે. ફક્ત એક બાજુ એક ખીણ પછી અરવલીના ડુંગરોની હાર શરૂ થાય છે. બાકી ત્રણ બાજુ તો લાંબે સુધી ખુલ્લી છે. દુશ્મનો કેટલેય દૂરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય. એવી તેની ભૌગોલિક સત્તા છે.

આ ચિત્તોડના સ્થૂલ દેહ કરતાં પણ તેનો પ્રાણ ઓછો બળવાન નથી. આ ગઢના રક્ષણ માટે મેવાડની વંશપરંપરાઓ લડયા કરી છે, અને જાણે આજ આખા રાજપૂતાનાનું નાક હોય તેમ દિલ્હીની સત્તાએ આ ગઢને પાડવા માટે અથાગ દ્રવ્ય અને મહેનત ખરચ્યાં છે.

કેટલાંય વરસોનો ઘેરો અને તોપોનો મારો આ કિલ્લાએ ઝીલ્યો છે. રાણા ઉદયસિંહના વખતમાં આખરે અકબરે આ કિલ્લો જીત્યો, પણ જીત્યો, તે લગભગ હાર્યા બરાબર. રાણા પ્રતાપે આ કિલ્લો પાછો મેળવવા જીવન અર્પણ કર્યું. અને તેના વંશવારસોએ પાછો આ કિલ્લો મેળવ્યો.

અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીને પદ્મિનીના જૌહર, જયમલ્લનું મૃત્યુ, રાણા કુંભાનો માળવાના ને ગુજરાતના સુલતાન ઉપરનો વિજય, આ બધા પ્રસંગો આ કિલ્લામાં જતાં સજીવન થાય છે. કિલ્લામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરો ત્યાં જ તેની ભવ્યતા આપણા મનને ભરી મૂકે છે કિલ્લા ઉપર ચડવા માટે આ દરવાજા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. કહેવાય છે કે અકબરે કિલ્લા સિવાયને બીજે રસ્તે ચડવા માટેનો રસ્તો કરવા માટે એક મજુરને એક માટીના ટોપલાનો એક રૂપીઓ મજુરી આપીને પ્રયત્ન આદર્યો હતો.

દરવાજામાં પણ લશ્કર સીધું પેસવા જાય, તો સામી ભીંતે ભટકાય. એને વાંકાવળીને જ જવું પડે. આમ સાત દરવાજા વટાવ્યા પછી કિલ્લા ઉપર પહોંચાય છે. આ દરવાજા પણ ચઢાણમાં આવેલા છે.

ઉપર ગયા પછી આપણે સપાટ જમીન પર આવીએ છીએ. અને અંદર ફરતાં ફરતાં આપણે કાળના ગર્ભમાં જાણે અજાણ્યે પેસી જઈએ છીએ. ફક્ત કોઈ કોઈ જગ્યાએ શંકરના મંદિર આગળ પૂજારણને પૈસો માગતી જોઈએ, ત્યારે આપણે વર્તમાનમાં ફરીએ છીએ, તેનું ભાન થઈ જાય છે.

રાણાકુંભનો કે મીરાંબાઈનો મહેલ તો લોકો કહે ત્યારે જ ખબર પડે. પણ તે નામો કેવી સ્મૃતિ જગાડે છે! મીરાંબાઈનાં મંજીરાં જાણે રણકે છે એ મીરાંબાઈનું મંદિર પણ અત્યારે ઊભું છે. મંદિરની સાથે મીરાંબાઈનું નામ જોડાએલું જોઈને એક શુદ્ધ સફેદ વસ્ત્રમાં કોમળ અંગવાળી મીરાં મસ્ત બનેલી દેખાવા માંડે છે. એ કીર્તિસ્તંભ! ખરેખર કુંભારાણાને માળવાના સુલતાનને બે બે વાર હરાવ્યા પછી આ કીર્તિસ્તંભ બાંધવાનું મન થાય તો તેમાં નવાઈ નથી. દૂર દૂરથી આ કીર્તિસ્તંભ કિલ્લાની મધ્ય ભાગમાં મુકુટના મણિની જેમ દેખાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ કારીગરીના નમુના તરીકે તો મુગ્ધ કરી દે તેવો છે પણ તેવું ઐતિહાસિક ગૌરવ પણ ઓછું નથી. એ પદ્મિનીનો મહેલ. આ મહેલમાં કંઈ જોવાનું નથી. ખરું જોતાં આ સ્થળોમાં સ્થૂલ દૃષ્ટિએ શું જોવા જેવું છે? પણ ઐતિહાસિક આંખ જ આમાંથી આનંદ મેળવી શકે છે. કાલિકાનું મંદિર અમે જોવા ગયા, ત્યાં પગથીઆ પર લોહીના તાજા જ ડાઘ પડેલા. હજુ દસેક દિવસ પહેલાં જ ત્યાં દર વરસની માફક દશેરાના પર્વ નિમિત્તે રાજ તરફથી પાડાનો વધ કરવામાં આવેલો કહો કે માતાને તે પાડો ધરવામાં આવ્યો હતો. કાળ બધી જગ્યાએ સરખી ગતિથી નથી વહેતો. અહીં આ પ્રદેશમાં બહુ જ ધીમી ગતિએ વહેતો હશે?

એક બીજો નાનો કીર્તિસ્તંભ પણ ત્યાં હતો. તેમાં જૈન સ્થાપત્યની અસર હતી. તે નાજુક પણ મોહક હતો.

આમ મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો ગઢ ઉપરનાં જોયાં, તેની ઉપર તોપોનો એક મોટો તબેલો છે. આ તબેલામાં અમે જતા હતા, ત્યાં રખેવાળે બૂમ મારી. 'જોડા ઉતારીને જાઓ' તોપોને પણ દેવી તરીકે જ હવે તો પૂજવાની! એ સિવાય એનું ગૌરવ અત્યારે બીજી કઈ રીતે સચવાય? એક તોપ તો ખરેખર પ્રચંડ હતી. આ ઉપર ચડાવી હશે કે ઉપર જ ગાળી હશે? બન્નેની શક્યતા હોવ તોપણ આશ્ચર્ય તો બન્નેમાં રહેલું છે.

આ ચિતોડગઢની તળેટીમાં જ ચિત્તોડનગર રહેલું છે. અત્યારે તો તેની ૨૦૦૦ની વસ્તી છે. વેપારવણજમાં ઉદેપુરથી કદાચ બીજે જ નંબરે (મેવાડરાજ્યમાં) આવે. પણ શહેર જોતાં કોઈ જુની મેવાડી સંસ્કૃતિની કંઈ છાપ ઊઠે તેવું નહોતું.

ચિત્તોડમાં પણ આપણે બહુ રોકાયા. હવે એક એવા સ્થળે આવીને પહોંચીએ કે જ્યાં ભૂતકાળ અને

વર્તમાનકાળનું એકી સાથે દર્શન કરી શકીએ, અને તે સ્થાન તે શ્રી નાથદ્વારા.

શ્રી નાથદ્વારા સંબંધે મેં ઘણું સાંભળેલું. દામોદરલાલજીના પ્રખ્યાત કિસ્સા પછી તેના તરફ જરા ધ્યાન પણ ખેંચાયું, અને જ્યારે ઉદેપુર જવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે નાથદ્વારા જવાશે એવી કલ્પના નહતી. પણ જ્યારે ઉદેપુરમાં ગયા, ત્યારે નાથદ્વારાનો કાર્યક્રમ પણ યોજાયો.

નાથદ્વારાને સ્ટેશને અમે સમીસાંજે ઊતર્યાં. ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર નાથદ્વારાનું ધામ છે. આખે રસ્તે ઘોર અંધારું હતું. જે વખતે અહીં જાત્રાળુઓની ઠઠ જામતી હશે, ત્યારે આ રાતની ગાડીમાં ઊતરતાં માણસો કઈ રીતે નાથદ્વારા પહોંચતાં હશે? એ સવાલ છે. કેટલાય માણસો તો માથે પોટલાં મૂકીને ચાલતા જ પહોંચી જાય છે.

નાથદ્વારામાં પ્રવેશ કરનાર કોઈપણ યાત્રાળુ એ શ્રીનાથજીનો એક ટંકનો મહેમાન ગણાય છે. અને ત્યાં એવી વ્યવસ્થા જ છે કે કોઇ યાત્રાળુ આવ્યો, એટલે તેના ઉતારા ઉપર તેને માટે મંદિરમાંથી 'પ્રસાદ' આવ્યો જ હોય. આ પ્રસાદ એટલે પરસાદી નહિ. પણ ખાસ્સા બે માણસ ધરાય એટલી મિઠાઇનો એક મોટો પડીઓ, અથવા મોટી પાતળ. આ પ્રસાદમાં ઠોર, બુંદી, મોહનથાળ, અને એવી ચીજો જ હોય છે. આ પ્રસાદ લાવવા બદલ ફક્ત આવનાર માણસને 'સેવકી' નો એક આનો કે બે આના આપવા પડે છે, પણ તે નિયમ આ પ્રસાદ લાવનારા સેવકોનો ખાનગી રીતે ઘડાયેલો છે. અને એટલે જ અમે અંગ્રેજી શબ્દ 'Tip' ને બદલે આ સેવકી શબ્દનો પ્રચાર કરવાના મતના થયા છીએ.

રાતે જ અમને મંદિરના એક ભક્તજને બહુ જ કાળજીપૂર્વક કહેલું કે સવારે 'મંગલાના' દર્શન માટે તમને ઊઠાડવા આવીશ.

આ દર્શનોનો કાર્યક્રમ એ જ નાથદ્વારાનો આખા દિવસનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે. જાણે નાથદ્વારા ગામની (આ ગામ દસેક હજારની વસ્તીનું હશે) પ્રવૃત્તિ આ દર્શનો ઉપર જ કેન્દ્રિત થઇ હોય એમ લાગે છે.

સવારના ચારેક વાગે ગામમાં પ્રવૃત્તિ પ્રજ્વલી ઊઠે છે. 'મંગલા' ના દર્શન માટેની હાકલો સડક ઉપર થવા લાગે છે. અને લોકોનું પૂર મંદિર તરફ ધસી રહ્યું દેખાય છે. અમે ગયા ત્યારે કોઇ ખાસ ઉત્સવના દિવસો નહતા. છતાં ભીડ કોઇ ઉત્સવ જેટલી જ હતી ત્યાં ઉત્સવના દિવસોમાં તો શી સ્થિતિ હશે! અમે પણ આંખો ચોળતા ગયા. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં થઇને અંદર ગયા, અને એક બીજા નાના દરવાજામાં થઇને એક ચોકમાં આવ્યા. ચોકમાં કેટલાય માણસો પ્રભાતીયાંની ધૂન મચાવતા બેઠા હતા. કેટલીક જગ્યાએ કોઈ ખૂણામાં બેઠું બેઠું એકલું ગણગણતું હતું. કોઇ જગ્યાએ સ્ત્રીઓ ઉંઘતાં છોકરાંને તેડીને મોટે અવાજે ભજનોમાં સૂર પૂરાવતી હતી. પ્રભાતની ઠંડી ચીમકીવાળી હવામાં આ વાતાવરણ કોઇ નવીન પ્રદેશનો જ અનુભવ કરાવતું હતું. હજી દર્શનનું બારણું બંધ હતું. બારણું કેટલીય વારે ખુલ્યું અને લોકો અંદરના ગર્ભદ્વારમાં ધસ્યા. ગર્ભદ્વાર પ્રમાણમાં ઘણું સાંકડું હતું. પણ સંકડાશ એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ પ્રતિકૂળ છે. લોકોમાં અને તે પણ હિન્દના લોકોમાં ભક્તજનોનાં માનસોને તો ભીડથી જ ભક્તિભાવનો આવેશ વધે છે. ભીડ, કોલાહલ, ઘંટાનાદ, એમ કહો કે સતત અવાજમાં જ શાંતિનો અનુભવ થઇ શકે છે. મૂર્તિ સાવ અંધારામાં છે. મૂર્તિની પડખે જ બે નાની ઘીની દીવીઓ બળતી હોય છે અને એટલે જ આ દર્શનને દર્શન શબ્દ કરતાં ત્યાં વાપરવામાં આવતો 'ઝાંખી' શબ્દ વધારે ઉચિત છે. ખરેખર મૂર્તિની ઝાંખી જ થઇ શકે છે બહુ જ થોડો વખત દર્શન માટે પડદો ખુલ્લો રાખવામાં આવે છે. ભીડ સખત હોય, દર્શન કરવા ઊભા રહેવાની જગા સપાટ હોય, એટલે આગળનાં લોકો માંડ દર્શન કરી શકે પાછળવાળા લોક આગળવાળાના ખભા ઉપર ચડીને દર્શન કરે છે. કોઇ માણસ કોઇપણ માણસના ખભા ઉપર ચડે, તેમાં કોઇ વાંધો લેતું જ નથી, કોઇ ધક્કા મારે તોપણ તકરારો

ઊભી થતી નથી. કારણ કે કોઈને ધક્કાનું કે શારીરિક દુઃખનું ભાન જ નથી હોતું. ફક્ત અમારા જેવા મૂર્તિ કરતાંય મૂર્તિના દર્શકોના દર્શન કરવા આવેલાઓને જ આમાં રસ પડે છે. કેટલાક બિચારા અશક્ત માનવીઓ ખૂણે ઊભાં ઊભાં માનસિક દર્શનનો સંતોષ માને છે. કોઈ કોઈની આંખમાંથી આ પ્રસંગે આંસુ ઊભરાતાં જોયા છે. હાસ્યરસની છોળોમાં કરુણરસની પણ છાંટ દેખાતી હતી, ભેગા થયેલાં માણસોમાં પંજાબી, સીંધી, બંગાળી, ગૂજરાતી, મારવાડી, એ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધીઓ હતા. એમાંય ગૂજરાતી અને મારવાડી વિશેષ હતા. મદ્રાસ અને દક્ષિણ તરફના બાવાઓ સિવાય બીજાં માણસો નજરે નહોતા પડતાં પણ બાવાઓને તો આ પીયર જેવું જ ગણાય!

આ શ્રી નાથદ્વારાનું સ્થાન કેટલાય વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની વૈષ્ણવી ભક્તિનું મધ્યબિંદુ બની ગયું છે. અલબત્ત દક્ષિણ હિંદુસ્તાન આમાંથી ઘણી રીતે અલગ રહી ગયો છે. આ નાથદ્વારાના ઇતિહાસની બરાબર ખબર નથી. પણ એમ સાંભળ્યું છે કે આ નાથદ્વારાની મૂર્તિને મોગલોના પંજામાંથી બચાવવા માટે મેવાડના રાણાએ હિંમત બતાવી અને પોતાના રાજમાં ડુંગરાઓની વચ્ચે આવેલા આ એકાંત સ્થળમાં તેને સુરક્ષિત કરી અને એથી આ મૂર્તિ એ હિંદુ ધર્મભાવનાને સૌથી વધારે આકર્ષણ બની રહ્યું. પછી તો જેમ બધે બને છે તેમ અહીં પણ ગાદી સ્થપાઈ અને તે એક 'ધર્મ-રાજ્ય' બની ગયું. નાથદ્વારાનો વહીવટ બહુ અજબ રીતે ચાલે છે, તે જગ્યાને પોતાની થોડી જાગીર પણ છે. પણ જાગીરમાંથી અહીંનો ખર્ચ નીકળે તેમ છે નહિ પણ અહીંના તંત્રને પૈસા ક્યાંથી લાવવા તે પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી પણ પૈસા ક્યાં વાપરવા તે પ્રશ્ન મુંઝવતો હોય એમ લાગે છે. ત્યાં રોજ ઠાકોરજીને દોઢ હજાર રૂપીઆનો થાળ ધરવામાં આવે છે. સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે બસો રૂપીઆનું ઠાકોરજીને ભોજન પછી પાન ધરવામાં આવે છે. આમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. પણ અતિશયોક્તિની સાથે અલૌકિકને સ્થાન છે. ત્યાંનું સ્થાન, ત્યાંનો વહીવટ, ત્યાંનો વૈભવ, ત્યાંની અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા, ત્યાંનો બગાડ એ બધું જોતાં તેને માટે કોઈ પણ કલ્પના કરવામાં આવ્યો આવે તેમ નથી. ત્યાંનો કોઠાર જોઈને આપણે સ્તબ્ધ જ થઈ જઈએ. એક મોટા ટાંકામાં તેલ અને ઘી ભર્યાં હોય. સામાન્ય દિવસોમાં રોજના વીસ પચ્ચીસ ડબા ઘી તો ત્યાંની કઢાઈમાં ગરમ થતું હોય. કોઈ મકાન ચણાતું હોય ત્યાં આગળ જેમ ચુનાના ઢગલા પડયા હોય, સીમેન્ટની કોથળીઓ પડી હોય તેમ ત્યાં આગળ ઘઉં અને ચણાના લોટના ઢગલા અને ખાંડના કોથળા ખડકેલા નજરે આવે. શાકભાજી તો ઈંટો ને પત્થરની જેમ રસ્તામાં રઝળતા પડયા હોય. આટલું બધું રોજ ક્યાંથી આવતું હશે તે ખબર પડતી નથી. હિંદુસ્તાનને ખૂણે ખાંચરે પડેલાં કેટલાય ભાવિકો ગુપ્ત રીતે પોતાના 'ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી' મોકલ્યા જ કરતા હોય છે, કેટલાયને ત્યાં તો નિયમિત લાગો જ હોય છે. શાક, ભાજી તો અમે જોયું કે માણસો કોટમાં ભરી ભરીને ત્યાં ચોકમાં નાખી જતાં હતાં. આવી વ્યવસ્થા જોઈને મન કેટલીવાર બહુ જ અસ્વસ્થ બની જાય છે મનુષ્યનું માનસ આપણે માનીએ તેટલું ઉકેલવું સહેલું નથી. ત્યાંનું રસોડું જોવા માટેની લાયકાત અમારી ન ગણાઈ એટલે એ લાભ અમને ન મળ્યો નહિ તો આટલા મોટા કોઠારનું કઈ રીતે મિષ્ટાનમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે તે જોવા મળત. અમે તો દોઢ શેર દોઢ શેરનો મોહનથાળના બટકા, બુંદીના લાડુ, અડાયા છાણા જેવા ઠોર જોઈને રસોડાની કલ્પના જ કરી શક્યા. આ ઉપરાંત કઢી, ભાત શાક, દુધપાક, બાસુંદી અને એવી વાનીઓ તો ગણાવવાનો કંઈ અર્થ જ નથી.

આ 'પ્રસાદ' ઠાકોરજી આરોગી લે પછી, વેચી દેવામાં આવે છે પણ એ વેચવાની રીત બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. મંદિરમાં તો વેપાર જેવી ક્ષુદ્ર અને ઐહિક બાબત થઈ શકે નહિ એટલે મંદિરના નોકરોને આ પ્રસાદ તેમના મહેનતાણા રૂપે આપવામાં આવે છે. અને તે નોકરો તે પ્રસાદને પગાર ગણીને મંદિરની

બહાર તે પ્રસાદને વેપાર કરનારા દુકાનદારને વેચી દે છે. તે દુકાનદારો તે પ્રસાદને થાળનાં રૂપમાં ચાર ચાર આને વેચે છે. પ્રસાદનું પ્રમાણ જોતાં આ ચાર આના એ બહુ મોટી કિંમત નથી અને પ્રસાદમાં રહેલી દિવ્ય ભાવના જોતાં તો તે પ્રસાદ ખરેખર 'અમુલ્ય' જ છે. (અહીં અમુલ્ય શબ્દના બન્ને અર્થો કરવામાં વાંધો નથી.) અમારા ઉપર તો વિશિષ્ટ કૃપા ઉતરી હોવાથી ખાસ જુદો થાળ મંદિરમાંથી મોકલવામાં આવ્યો હતો. એટલે અમારે તો તે થાળ લાવનાર નોકરને માત્ર 'સેવકી' આપવા ઉપરાંત વિશેષ કરવાનું રહેતું નહોતું. અને રહેતું હતું તો અમે એમ કર્યું નહોતું એમ મને યાદ છે.

ધર્મસ્થાનનું વર્ણન કરતાં મેં ભોજનના વર્ણનમાં ઘણો વખત લઈ લીધો પણ તેમાં મને ખાસ ઔચિત્ય-ભંગ લાગતો નથી. કારણ કે આખા દિવસના ત્યાંના કાર્યક્રમમાં આજ વસ્તુ જ્યાં ત્યાં નજરે પડતી હતી પણ આ ઉપરાંત બીજી પણ એક બે બાબતો ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચાયું. શ્રી નાથજીની 'ઝાંખી' કરવા માટેના પ્રયત્નો લોકો કઈ કઈ રીતે કરે છે, તે જોવામાં બહુ જ મઝા આવે તેવું હતું. ઝાંખી કરવા માટેના કેટલાક ખાસ રસ્તાઓ ત્યાં રાખવામાં આવ્યા છે. મંદિરના કારભારીઓ અને લાગવગવાળા અને ઠાકોરજીનો પ્રસાદ ધરાવવાનો કે આરતી ઉતારવાનું ખાસ સદ્ભાગ્ય જેમને હજાર બેહજારને ખર્ચે મળ્યું હોય છે, એવાઓ જ આ માર્ગે આવીને નજીકથી મૂર્તિની ઝાંખી કરી શકે છે. પણ ત્યાર પછી તો એવી ભીડ થાય છે કે ઉલટો મૂર્તિની નજીક હોવા છતાં તેની ઝાંખી ન થવાનો અસંતોષ રહે છે. એનો અર્થ એમ નથી કે અમને પણ એ અસંતોષ રહી ગયો હતો કારણ કે મૂર્તિની ઝાંખી કરતાં મૂર્તિના દર્શન કરવા આવેલા લોકોના દર્શન કરવાનો વધારે રસ હતો.

આવી જ એક બીજી રસિક ક્રિયા અમને અણધારી જોવા મળી. અમે ચોકમાં ઊભા હતા ત્યાં એકાએક ભક્તજનોની બૂમ પડી, "આવો ચરણસ્પર્શનો વખત થયો છે." પહેલાં તો અમે કંઈ સમજ્યા નહિ પણ લોકો જે તરફ ધસતા હતાં તેમાં અમે પણ ભળ્યા. મેડી ઉપર એક મોટા ઓરડામાં એક ખૂબ સુશોભિત એવી ખુરશીમાં એક આઠ નવ વર્ષનો છોકરો બેઠો હતો. છોકરો સુંદર હતો, તેણે શાહજાદી કપડાં પણ પહેર્યાં હતાં. લોકો તેની પાસે આવીને તેના પગોને હાથ અડાડીને તે હાથ આંખે અને માથે ફેરવતા ફેરવતા મનમાં કંઈક ગણગણતા એક પછી એક ત્યાંથી પસાર થતા હતા. અમારી સ્થિતિ જરા કફોડી હતી, અમારાથી ચરણ સ્પર્શ થાય એવું હતું નહિ. અને હવે આટલે આવ્યા પછી પાછા ફરવું એ સામા પૂરમાં પડવા જેવું હતું. કારણ કે પાછળથી માણસોનો પ્રવાહ અમને ધકેલી રહ્યો હતો. ત્યાંથી ચરણ સ્પર્શ કર્યા સિવાય પસાર થવું એ પણ આંખે ચડવા જેવું હતું. તોપણ અમે તો હિંમત રાખીને સીધે સીધા પસાર થઈ ગયા. પણ આમાં એક ગેરલાભ થયો મારી ઇચ્છા તે છોકરાના મુખ ઉપર થતા હાવભાવો જોવાની હતી. આટલી નાની ઉમ્મરે વારસા સિવાયની બીજી કોઈ પણ લાયકાત ન હોવા છતાં આટલા બધાં લોકો તેના પગને પૂજી જાય તેની અસર આ છોકરાના મન ઉપર કાંઈ થતી નહિ હોય? વિખ્યાત થયેલા દામોદરલાલજીનો આ છોકરો પોતાની ખરેખરી સ્થિતિ કોઈ દિવસ સમજી શકશે ખરો! રાજાના પુત્ર કરતાં આની સ્થિતિ વધારે કફોડી હતી. કારણ કે રાજા પ્રત્યે લોકોને સત્તાના ડરનો ખ્યાલ જ વધારે હોય છે. જ્યારે ધર્માચાર્યો પ્રત્યે મૃત્યુ અને નરકના ભયનો ખ્યાલ વધારે હોય છે. મને સાચું કહું તો આ છોકરાની દયા આવી એક માણસ માણસ તરીકે ઉછરી જ ન શકે એનાથી વધારે કરુણતા બીજી કઈ હોય!

શ્રી કાકાસાહેબે એક અરધંદ તીર્થનું રૂપક હિન્દુ-ધર્મને માટે કલ્પ્યું છે. અલબત હિન્દુધર્મની તેમાં નિંદા નથી. પણ હિન્દુધર્મને સાચવવાનો દાવો કરતાં કેટલાય તીર્થક્ષેત્રોને તો આ રૂપક આબાદ લાગુ પડે છે ધર્મ જેવી મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરનારી ગણાતી વસ્તુ મનુષ્યની વિચારશક્તિને કેમ સાવ રૂંધી નાખતી હશે. તે સમજવું અલબત મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય જીવનમાં શ્રદ્ધા અને વિવેક-

શક્તિ જેવું જ્યાં સરખું મિશ્રણ નથી હોતું. અથવા માણસ જ્યારે પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિને વિવેકની કસોટીએ ચડાવતો અટકી જાય છે, ત્યારે આ સંસ્કૃતિનાં વ્હેણમાં અરપંદ તીર્થ બની જાય છે. પાણી ગંધાવા લાગે છે, અને જેમ ગંધાય છે, તેમ માણસની શ્રદ્ધા વધારેને વધારે અંધ બનતી જાય છે. અને તે ગંદકીમાં જ ભક્તિરસની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે નાથદ્વારામાં કેટલાય આવા ગંધાતા કુંડો છે, તેમાં માણસો અતિ ભક્તિપૂર્વક ન્હાય છે. જ્યાં ઊભાં રહેતાં માથું ફાટે ત્યાં માણસનું મન સ્વર્ગોનો આનંદ અનુભવે છે, આ નાથદ્વારા જેવા સ્થળને માટે સ્વાભાવિક જ છે પણ સૌથી વધારે દુઃખદ ઘટના તો એ છે કે આવા તીર્થસ્થાનોના ' ભૂદેવો 'એ મનુષ્યોમાં રહેલી આ પ્રજ્ઞારહીત શ્રધાને લૂંટવા માટેનું કેવું તંત્ર ગોઠવી દીધું છે! તે તંત્ર ગોઠવનારા પૂરેપૂરા જાગ્રત છે. તેમને મનુષ્ય સ્વભાવનું પૂરેપૂરું ભાન છે. અને તેથી જ આ તીર્થસ્થાનો આજે આ સ્વરૂપમાં ટકી શકે છે. આ મંદિરોમાં થતા અનાચારો. પૈસાની લૂંટ, ફાવાફાવા, ખટપટોની ગંદકી તો અહીં ઉલેખવી એ નકામું છે. કારણ કે તે તો જીવ વધારે બાળે એવુ છે. મેવાડની વીરભૂમિનાં દર્શન કરીને મેળવેલી પ્રેરણા, તેમાંથી સંસ્કૃતિનાં વ્હેણનું પાણી પીધા પછી આ ગંદું પાણી મોઢામાં નાખવાનું રૂચે તેમ નથી. આમાં તો શ્રી કાકાસાહેબે ઇચ્છ્યું છે તેમ જ યા ભયંકર પૂરની જરૂર છે. એમ ઇચ્છવાનું મન થઇ જાય છે કે આ બાબતમાં તો—

જરીક જરીક ડગ ભરતાં મારી જનનીને ના વળે જંપ
આવો વિપ્લવ આવો જ્વાલામુખી તોડો ઘૂર્ણતાના જૂના પંથ.

આટલું શ્રી નાથદ્વારા વિષે કહ્યા પછી તેની નજીકમાં જ આવેલું કાંકરોલીનું તીર્થક્ષેત્ર વર્ણવવાની મારી હિંમત નથી ચાલતી. અહીં પણ એકજ ગાદી છે. કાંકરોલી સ્થળની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ અતિ સુંદર છે, એક સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ તળાવને કાંઠે ઊંચી ટેકરી ઉપર આ જગ્યા આવેલી છે. આખું ગામ લગભગ ઊંચાણમાં છે. અમે આ ગામમાં રાતે પહોંચ્યા હતા. રાતે કંઇક બહુજ વિચિત્ર એવી છાપ અમારા મન ઉપર આની પડી. ઊંચા ચઢાણવાળા રસ્તામાં સાવ અંધારૂં. ગામની દુકાનોમાંની ઝાંખી બત્તીઓનો પ્રકાશ અંધારાને વધારતો હતો. દૂર એક મોટા મહેલમાં (આ મહેલ અહીંના 'પ્રભુજી'નો હતો) બત્તીઓ ઝાકઝમાળ બળતી દેખાતી હતી.

અમે મંદિરની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. નિયમ પ્રમાણે પ્રસાદ વિગેરે મળ્યું અને તેજ માણસ આવીને રાત્રે કહી ગયો કે મંગલાના દર્શન માટે સવારે ઊઠાડવા આવીશ. અમે તો હવે વધારે દર્શન માટે આતુર ન હોતા એટલે સવારના તળાવ વિગેરે જોવાવ્યા, અહીંના મંદિરના વાતાવરણની એવી એવી વાતો અમારે કાને આવેલી કે અહીં વધારે રહેવા મારૂં મન થાય તેવું નહોતું. પણ એમ તો લાગે છે કે અહીંના વાતાવરણનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ફક્ત તે માટેનો વખત અને ઉત્સાહ જોઇએ. અમારી પાસે એમાંથી કાંઇ નહોતું

અહીંથી થોડે જ દૂર રાજનગર અને તેની પાસે આવેલું 'રાજસમુદ્ર'નું સરોવર જોવા અમે ગયા. રાજસમુદ્ર એ ખરેખર ભવ્ય સરોવર છે. તે 'જળસમુદ્ર' જેટલું વિશાળ ન હોવા છતાં સૌંદર્યમાં તો તેની હરિફાઇ કરે તેવું છે. તેની પાસે રાજનગરના ખંડિયેરો પણ જોવા મળે છે. રાજસમુદ્રના શિલાલેખો વિગેરેની વાતો અહીં નહિ કરું કારણ કે અમે પણ તે બહુ ઉતાવળમાં જોઇ વળ્યા હતા.

આટલું ત્યાંના મુખ્ય સ્થળો વિષે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં બે પ્રવાહો–વીરત્વ અને ધર્મનાં અમે દર્શન કર્યાં સંસ્કૃતિ કેમ વહેતી થાય છે અને વહેતી કેમ અટકી જાય છે, તે આ બધું જોવાથી બહુ જ સ્પષ્ટ થાય છે.

પણ મેવાડની આ બધી સમૃદ્ધિની પાછળ જે ગરીબાઇ ડોકીયાં કરતી હોય છે, તેનો પણ કાંઇક ખ્યાલ અમને ઊડતાં ઊડતાં મળી ગયો. જો આ ઉદ્-

શથી જ આ પ્રવાસ કર્યો હોત તો આ લેખ જુદી જ રીતે લખાયો હોત.

અમે થોડાંક ગામડાંઓ જોયાં. કંગાલિયતનો ગૂજરાત–કાઠીઆવાડમાં ભાગ્યે જ આવી શકે એવો ખ્યાલ ત્યાંના માણસોને જોઇને આવ્યો. પણ ઓરિસ્સા વિગેરેના દુષ્કાળ પીડિત મનુષ્યોના વર્ણનો જેમણે વાચ્યાં છે, તેમને આમાં બહુ નવાઈ નહિ લાગે. આ દરિદ્રતાનાં દર્શન પણ અમારે તો લગભગ પહેલીવારનાં હતાં.

હલદીઘાટના અમારા ભોમીયા કમસદીનની વાત હું આગળ લખી ગયો છું. તેને અમે પૂછ્યું કે 'તને પગાર શું મળે છે' તેણે કહ્યું 'પાંચ રૂપીયા' આ પાંચ રૂપીઆ પણ ઉદેપુરી, એટલે કે આપણા તો ૩॥ રૂ. આમાં તેનું મોટું કુટુમ્બ ભરણપોષણ કઇ રીતે મેળવતું હશે ! અમે જ્યારે તેને આઠ આના આપ્યા, ત્યારે તેણે જે ખાનદાનીથી એ આઠ આના લેવાની ના પાડી, તે જોઈને આપણને પણ શરમ આવે ! ૩॥ રૂ. નો પગારદાર માણસ એક કલાક કે બે કલાકની મહેનતમાં આઠ આના મેળવે તે તેને મન તો ચમત્કાર જ ગણાય ને ? છતાં તેનું મુસલમાની ખમીર તેને આ બક્ષીસ લેવાની ના પાડતું હતું. અમે તેને પકડીને તેના ખીસામાં પરાણે આ આઠ આના નાખી દીધા, તો પણ તેના મુખ પર નાખુશી દેખાતી હતી. શું હલદીઘાટની જમીનમાં હજુ પ્રતાપની અસર રહી હશે ! હું કમસદાનને કદી નહિ ભૂલું. મને તે મૂર્તિમાં મેવાડની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને અર્વાચીન દરિદ્રતાનાં દર્શન થયાં.

પણ કેટલું વિરોધી દર્શન ! ક્યાં ચિતોડ–હલદીઘાટનાં સ્મરણો અને ક્યાં આ નાથદ્વારા–કાંકરોલીના તામસી વૈભવ અને ગામડાંઓની દરિદ્રતાનો ચિતાર ! નથી અત્યારે પ્રાચીન તત્ત્વોની અસર કે નથી નવીન પ્રાણવાન સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ. આવી રીતે અરવલ્લીના પહાડોમાં જાણે આપણી સંસ્કૃતિ અટવાઇ ગઇ હોય. નવો પવન આવવા માટેની બારીઓ પણ નથી. જે કાંઇ નવો પવન આવે છે, તે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓની મોટી મહેરબાનીમાંથી માંડ માંડ આવે છે. તેમની છાપની જ પેટંટ સંસ્કૃતિ ત્યાં પ્રવેશી શકે છે અને તે પણ માંડ માંડ ઉપલા થરને સ્પર્શ કરે છે. અલબત્ત વિદ્યાભુવન જેવી કેળવણીની એક માત્ર સંસ્થા મીઠી વીરડી જેવી લાગે છે. પણ સોય ભોંકાય એવા અંધકારમાં એક દિવાસળીનો પ્રકાશ કેટલો લાગે ! જૂનો દીવો ઓલવાઇ ગયો છે. નવો પ્રકટ કરવા માટેના પ્રયત્નો ક્યારે થશે ! અને કોણ કરશે ! મોટો ભડકો થાય અને તેમાં બધું ભસ્મીભૂત થાય તે પહેલાં આ પ્રયત્નો થશે ! કે પછી એ પ્રયત્નોમાં શક્તિ ખરચવા કરતાં ભડકો જ થશે, એની રાહ જોવી !

આ આખો પ્રવાસ આપોઆપ અમારી દષ્ટિને ઘણી વિશાળતા આપી ગયો. મને લાગે છે કે આના કરતાંય પણ વધારે અભ્યાસપૂર્ણ દષ્ટિથી પ્રવાસ કરવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાન વિષેના આપણા કલ્પનિક છતાં વાસ્તવિક માનેલા ખ્યાલો ઘણા ફરી જશે.

નવલકથાનું કલાવિધાન

શ્રી. રતિભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ

ગુજરાતના વાઙ્મય મહાપ્રવાહનું દર્શન કરતાં તેનાં અનેકવિધ આકર્ષક સ્વરૂપોમાં સર્જનાત્મક રસપ્રધાન વાઙ્મયના પ્રવાહોમાં નવલકથાનું સ્થાન છેલ્લા પાંચ દાયકાથી કોઈ અવનવી ભાત પાડે છે. નવલકથાનું અસ્તિત્વ શાથી ? યુગયુગનાં રસરસિયાં જગતનાં નરનાર સૃષ્ટિના સુજનકાળથી માનવભાવો અને માનવસ્વભાવગત મનોમંથન ને કુતૂહલપૂર્વક નિહાળવાને આતુર હોય છે. આ જીજ્ઞાસાનું પોષણ સાહિત્યપ્રવાહનાં વિધવિધ સ્વરૂપોથી થાય છે અને નવલકથા એ તદ્દન નૂતન સ્વરૂપ અને વિપુલ સ્વરૂપ છે. માનવભાવોનું આલેખન નાટકદ્વારા પણ થતું. પરંતુ નાટક એ સાહિત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી. નાટક એ સઘન કળા છે અને તેમાં સાહિત્યનાં તત્ત્વોની સાથે રંગભૂમિનાં તત્ત્વોનું સંકલન આવશ્યક છે. નાટકમાં સૂચક કલાને પ્રાધાન્ય અપાય છે. નાટ્ય લેખક પોતે પ્રસંગ, પાત્ર કે વસ્તુને વિકસાવી શકતો નથી પોતે અહીં તટસ્થ રહે છે અને પાત્રદ્વારા નાટકનાં અન્ય તત્ત્વોનો વિકાસ થાય છે. નવલકથા એ વિપુલ સાધન છે અને તેમાં સ્થળકાળનાં વર્ણન માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે. વળી નવલકથાકાર પોતે પણ પાત્ર, પ્રસંગ અને વસ્તુવિકાસ સાધી શકે છે. આંગ્લ વિવેચકો નવલકથાને ગજવામાં રાખી શકાય એવું રંગભૂમિનું સર્જન (Pocket Theatre) ગણે છે. કારણ કે તેમાં નાટકને અનુરૂપ વસ્તુ હોવા ઉપરાંત નટ, પહેરવેશનું વર્ણન, દૃશ્યવર્ણન વગેરે હોય છે. આમ નવલકથામાં આટલાં આકર્ષક તત્ત્વો હોવાથી જનરુચિ નાટકને બદલે નવલકથા તરફ વળે એ સ્વાભાવિક છે.

નવલકથાનો કલાદેહ મુખ્યત્વે કરીને છ વસ્તુથી ઘડાય છે. વસ્તુ, પાત્રવિધાન, વાર્તાલાપ, સ્થળકાળનાં વર્ણનો, નવલકથાકારની કથનકુશળતા, અને નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ.

નવલકથા એટલે સુસંકલિત મનોરંજક કથા. વસ્તુ એ તો નવલકથાનો બાહ્ય દેહ છે. નવલકથાના કલાદેહના અન્ય પ્રધાન તત્ત્વો વસ્તુને સજીવતાની સાથે રોચકતા અર્પે છે. નવલકથાનો સ્થૂળ દેહ તે એની વસ્તુ છે. જગતભરના વિખ્યાત નવલકથા સર્જકો ડીકન્સ, થેકરે, જ્યોર્જ ઇલીયટ, હોથર્ન, ડૂમા, ટોલ્સ્ટોય,–એમની મહત્તાનું કારણ સૌથી પહેલું એ એમની વસ્તુ ચૂંટણી છે.

નવલકથાની વસ્તુ નક્કી કરતી વખતે એક ખ્યાલ એ રાખવાનો છે કે વસ્તુની અંદર આવતા પ્રસંગો અને જીવનમાંથી સાંપડતા પ્રસંગો વચ્ચે સુમેળ સધાવો જોઈએ. જીવનના જે કોઈ પ્રસંગને નવલકથાકાર સાહિત્યસ્વરૂપે અપનાવવા ઇચ્છે તે પ્રસંગથી પોતે વાકેફ હોવો જોઈએ. જે વસ્તુનો એને પરિચય ન હોય તેને તજી દેવી એ જ ઇષ્ટ છે. જીવનનાં વિધવિધ પાસાંનો અનુભવ નવલકથાકાર સ્વાનુભવથી જ પ્રાપ્ત કરી શકે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. અનેક અવનવા પ્રસંગોની માહિતી પુસ્તકોના વાંચનથી અગર અનુભવીઓ સાથેના વાર્તાલાપ દ્વારા મેળવી શકાય છે. એટલે સાચો પ્રતિભાશીલ સર્જક આવું અનેક વિધ જ્ઞાનભંડોળ એકઠું કરીને પોતાની અપૂર્વ કલ્પનાબળે, પોતે જેનો સ્વાનુભવ નથી કર્યો એવી વસ્તુઓનો પણ વાસ્તવ જીવન સાથે સુમેળ જળવાય એવા સ્વરૂપમાં સાહિત્ય તરીકે અવતારે છે.

નવલકથાની વસ્તુની રજુઆત તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતા આપણને સામાન્ય રીતે બે પ્રકારની વસ્તુવાળી નવલકથા સાંપડે છે. (૧) સુસંકલિત વસ્તુ (Organic Plot) વાળી (૨) શિથિલ વસ્તુ (Loose Plot) વાળી.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી અને શિથિલ વસ્તુવાળી નવલકથાઓ એમ બે વિભાગમાં જ બધી નવલકથાઓને સમાવી શકાય નહિ. કારણ કે શુદ્ધ સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવલકથાઓ અથવા તો શુદ્ધ શિથિલ વસ્તુવાળી નવલકથાઓ તો બહુજ થોડી હોય છે. પરંતુ એ બન્નેના મિશ્રણથી બનેલી નવલકથાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવલકથા શૃંખલાબદ્ધ હોય છે. આંગ્લસાહિત્યમાં આવી નવલકથાઓ શોધતાં સૌથી પહેલી દૃષ્ટિ વિખ્યાત નવલકથાકાર ફીલ્ડીંગની ટોમજોન્સ નામની નવલકથા પર પડતાં આપણને લાગે છે કે અનેક પ્રસંગો અને વિપુલ પાત્ર સમૃદ્ધિવાળી આ નવલકથાના સર્જકનું અનોખું અસ્તિત્વ એને પાને પાને તરવરી રહ્યું છે. આવી જ સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવલકથાઓમાં કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટેક્રિસ્ટો, અરેબીઅન નાઈટ્સ, બ્લીક હાઉસ, પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ વગેરે નવલકથાઓની ગણના અસ્થાને ન જ ગણાય.

પરંતુ સુસંકલિત નવલકથાના દેહમાં રહેલ કેટલીક મર્યાદાનો નિર્દેશ કર્યા વિના પણ ચાલે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુની રજુઆત ઘણી વખત યંત્રવત્ થઈ જતાં વાચકને કંટાળો આપે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રસંગોનું યંત્રવત્ સંકલન કરવાની વૃત્તિમાં કલાકાર અનિચ્છાએ વસ્તુની વિપુલતા વધારી મૂકે છે, પરિણામે સપ્રમાણતાનો અભાવ, કૃત્રિમતા અને અસ્વાભાવિકતાની સાથે કથાભંગ થાય છે. વળી કલાકારનો આવી વસ્તુ તરફના પક્ષપાતથી કેટલીક વિસ્તૃતતા માત્ર પ્રસંગોમાં સત્યાભાસ અવતારે છે અને પરિણામે કૃત્રિમ સમભાવના દર્શક પ્રસંગનું વૈવિધ્ય જણાય છે.

શિથિલબંધવાળી નવલકથાના વસ્તુની કસ્તુંબધણી જડબાબંધ અને દોરબંધ ચાલી આવતી નથી. વસ્તુનો એક સળંગ નમૂનો બનાવી કાઢવા માટે એવી નવલકથાઓ લખાતી નથી. આવી નવલકથામાં વસ્તુપ્રવાહ ધીમે ધીમે વહે છે. કોઈ હિમગિરિમાંથી ઝરણારૂપે વહેતી સરિતાની મંદતા, એ સરિતાનું શીતળ આહ્લાદક વાતાવરણ, ક્વચિત ખળખળાટથી થતું નાદગુંજન અને વિશાળપટમાં વહી રહ્યા પછી ધીરગંભીર સાગર સાથેનું મીલન જેવું મધુર લાગે છે એવી જ મનોરંજકતા આ નવલકથાની વસ્તુ સરિતામાંથી મહદ્ વાચક અનુભવે છે. શિથિલબંધ વસ્તુવાળી નવલકથાઓ આંગ્લસાહિત્યમાં તો પુષ્કળ છે અને તેમાં સ્થાન પણ પણ સમાયું છે. રોબીન્સન ક્રુસો, જોસેફ એન્ડ્રુઝ, રોડરિક રેન્ડમ, ટેનિરિફ, આદિ પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ શિથિલબંધ વસ્તુવાળી છે. સરસ્વતીચંદ્ર, ગ્રામલક્ષ્મી, સંજીવની, પ્રાયશ્ચિત, મેરા તારાં વહેતાં પાણી, ગ્રેદવત્ત વગેરે નવલકથાઓ શિથિલબંધ વસ્તુવાળી નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ છે.

વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરતાં તેના બીજા બે પ્રકાર પણ

થઈ શકે છે. (૧) સાદી વસ્તુ (૨) સંકુલ વસ્તુ.

નવલકથાની મુખ્ય વસ્તુ કેટલીક વખત એક કરતાં વધારે કથાઓના સંકલનથી બને છે. સાદી વસ્તુવાળી નવલકથામાં માત્ર એક જ સળંગ કથા હોય છે. પરંતુ સંકુલ વસ્તુવાળી નવલકથામાં અનેક પ્રસંગોવાળી બે ત્રણ કથાઓ કલાપૂર્ણ રીતે સંકલીત થએલ હોય છે. આવા પ્રકાર તરફ વાચકવર્ગને ખાસ પક્ષપાત હોય છે અને તેના સર્જકની પ્રતિભાની કસોટી પણ આવી કૃતિઓમાં જ થાય છે. ઇલીઅડ હાઉસમાં ત્રણ કથાઓને સાંકળી લીધી છે. આપણા પ્રતિભાસંપન્ન નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રની વસ્તુની ફૂલગૂંથણીનું દર્શન કરાવતાં રા. બ. ક. ઠાકોરે પંચજૂટ જટાકલાપમાં સંલગ્ન છતાં એક એક સ્વતંત્ર એવી પાંચે જટાનું કલાપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરીને એની લટોને છુટી છુટી ઉકેલીને પાછી સંકેલી લઈને આપણા એક પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકારની અણમોલી કૃતિની મહત્તા સ્થાપિત કરી છે.

નવલકથાની વસ્તુ વિષે આટલું વિસ્તૃત નિરૂપણ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધે છે. પરંતુ સાચો કલાકાર સમજે છે કે વસ્તુ તો માત્ર નવલકથાનો સ્થૂલ દેહ છે. એનો આત્મા તો અદૃશ્ય અને અગમ્ય રીતે વાચકહૃદય જ સમગ્રકૃતિમાંથી શોધી લે છે. વસ્તુના પૂજારીઓ જો વસ્તુને જ આત્મા ગણી લે એટલે કે સમગ્ર કલાતત્ત્વોને અવગણીને કથાપ્રવાહમાં જ ખેંચાવાની તત્પરતા બતાવવામાં આવે તો તેમાં કલાકારને અને તેની કલાભાવનાને પૂરતો અન્યાય થાય. નવલકથાની વસ્તુના સ્થૂલ દેહમાં પ્રાણ રેડનાર પ્રથમ તો તેના સર્જકની પાત્ર દૃષ્ટિ છે. એટલે હવે આપણે નવલકથાના કલાવિધાનમાં અગત્યનું બીજું અંગ પાત્રવિધાન પર આવીશું.

કોઈપણ નવલકથાકારના પાત્રનિરૂપણમાં આપણે અપેક્ષા રાખીએ એવું કંઈ હોય તો તે એના માનસસંતાનની સજીવતા એની નવલસૃષ્ટિને પાને પાને આપણે નિહાળવા પ્રચ્છીએ તે છે. પાત્રના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર સહેલાઈથી પાડી શકાય.

(૧) મુખ્ય પાત્રો (૨) ગૌણ પાત્રો:

મુખ્ય પાત્રોને વિકસાવવા વિશાળવસ્તુ (Vast canvass) ની જરૂર છે. 'ગુજરાતનો નાથ' માં પરશુરામ, માનકુંવર શેઠાણી કે મદનપાળ જેવાં પાટણની પ્રભુતાનાં નાનાં પાત્રો કયારેક દેખાદે છે તેને વસ્તુ વિશાળતાની જરૂર નથી. પરંતુ કેટલીકવાર સાચો કલાકાર તેના ગૌણ પાત્રોથી અમર થાય છે. સંક્ષિપ્ત અથવા સઘનકળા નાના પાત્રોમાં દેખાડી શકાય છે. માનવમાનસની અટપટી ગૂંચો (subtlities and psychology of human life) મુખ્ય પાત્રોમાં દર્શાવી શકાય છે.

પાત્રના દેહનું ઘડતર:

પાત્રના દેહનું ઘડતર બે પદ્ધતિથી સ્થાય છે (૧) પૃથક્કરણી પદ્ધતિથી (૨) નાટયસ્વરૂપની પદ્ધતિથી.

પહેલી પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રને રજુ કરે છે. પાત્રની લાગણી, ખાસિયત, વિચિત્રતા અને વિશિષ્ટતાનું નવલકથાકાર પોતે પૃથક્કરણ કરીને પોતાની ટીકા પણ સાથે રજુ કરે છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિનાં ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો ગોવર્ધનરામનાં પાત્રવિધાનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતાં આપણને સાંપડશે. માનચતુર, અર્થદાસ, ધર્મલક્ષ્મી, ગુણસુંદરી, ધનકોર, ચંડિકા વગેરે પાત્રોનું આલેખન આ પદ્ધતિથી થયું છે.

નાટયસ્વરૂપની પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રનું ઘડતર કરી શકતો નથી. અહીં તો પાત્રનો દેહ પ્રસંગોના વિકાસ સાથે, અન્ય પાત્રોના વાર્તાલાપદ્વારા અને પાત્રના પોતાના કાર્યદ્વારા ઘડાય છે. આ પદ્ધતિના પ્રખર ઉપાસક તે આપણા અજોડ નવલકથાકાર મુન્શી. મીનલ, મુંજાલ, કાક, મંજરી, ત્રિભુવનપાળ, ઉદેમહેતો આદિપાત્રો વાર્તાલાપદ્વારા, પ્રસંગોદ્વારા અને પોતાના કાર્યદ્વારા આપણી સમક્ષ જીવંત અને ધબકતી માનવ પ્રતિમાઓ જેવાં લાગે છે. વર્તમાન કલાવિવેચકની

દૃષ્ટિએ પાત્રનું આ પ્રકારનું ઘડતર પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે.

પાત્રના પ્રકારો:

નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિમાં માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે ખૂબ વૈવિધ્ય આવ્યું. આદર્શવાદ અને વાસ્તવવાદ આ બે ભાવનાઓનું અનુક્રમણ યુગેયુગે નવસ્વરૂપે આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે. એક ભાવનાથી કંટાળ્યા પછી બીજી તરફ માણસ આકર્ષાય છે. એટલે સાહિત્યમાં પણ એ બે ભાવનાઓવાળાં પાત્રો આપણા દૃષ્ટિપથ પર તરવરી રહે છે. ઇબ્સેન, ગોર્કી વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ પર નજર ફેંકતાં વાસ્તવદર્શી પાત્રો આપણને સાંપડે છે. ન્હાનાલાલનાં પાત્રો અમુક ભાવનાના મૂર્તસ્વરૂપે આપણી સમક્ષ રજુ કરાયાં છે. નવલકથાકાર આ બે પ્રકારનાં જ શુદ્ધપાત્રો ચિતરવાને બદલે એ બંનેનું કલાપૂર્ણ મિશ્રણ સાધે તો અધમપંથે લઇ જનારી વાસ્તવિકતા અને નિરાશાજનક ગગનગામિ આદર્શ ભાવનાથી ઉપજતો નિર્વેદ શમી શકે. પાત્રનાં આ બે પ્રકારો ઉપરાંત વ્યક્તિ-પ્રધાનપાત્રો (Tipical) વર્ગપ્રધાન પાત્રો (Class-Portrait) સ્થિતિચૂસ્ત પાત્રો (Stagnant) વિકાસ-શીલ પાત્રો (Evolutionary) માનવ સ્વભાવની અટપટી ગૂંચોવાળા પાત્રો, સાદાંપાત્રો, સર્વકાલીન પાત્રો, યુગબ્જી પાત્રો, વિચારપ્રધાન પાત્રો, કાર્યશીલ પાત્રો, સુસંગતપાત્રો (Consistent) અસંગત પાત્રો, વગેરે અનેકરીતે પાત્રોનું વર્ગીકરણ થઇ શકે.

પાત્ર સર્જન ક્રમશઃ અને ધીમે ધીમે થવું જોઇએ. કમળની પાંદડીઓ જેમ વિકસે છે તેમ પાત્રોનો વિકાસ ક્રમેક્રમે અકેક પાં ડી ઉઘડતાં થાય છે. પાત્રનું જીવન જ એના દેહનું ઘડતર રચે છે પ્રસંગોની સાથે પાત્રનું જીવન ક્રમશઃ વિકાસ પામે છે. સાચો કલાકાર પાત્ર અને વસ્તુનો દોરો વણી લે છે. પાત્રની પાંખડી ઉઘડતી જાય અને વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય છે. જીવન અને પ્રસંગ સંકળાએલ છે. પ્રસંગ પાત્રને ઘડે અને પાત્ર પ્રસંગને ઘડે છે.

વાર્તાલાપઃ

નવલકથાનાં બે પ્રધાન તત્ત્વો વસ્તુ અને પાત્રવિધાન વિષે આપણું જોયાં પછી એ બંને તત્ત્વોને કલાસ્વરૂપ આપનાર ત્રીજું તત્ત્વ તે નવલકથામાં આવતો વાર્તાલાપ. વાર્તાલાપદ્વારા વસ્તુનો, પ્રસંગનો વિકાસ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ નવલકથાની પાત્ર સૃષ્ટિને સજીવતા અર્પવામાં પણ વાર્તાલાપનો ફાળો ઓછો નથી. નવલકથા એ નૂતનયુગના સાહિત્યમાં વિપુલ છતાં કલાપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. તેમાંયે નૂતનકલાના આદર્શો નિહાળતાં વાર્તાલાપની સચોટતા, સંસ્કારિતા, અને માનવભાવોની અટપટી ગૂંચતી રજૂઆત એ સાહિત્યના કલાસ્વરૂપનાં આવશ્યક તત્ત્વો છે. લા મિઝ-રેબલ કે ટેલ ઓફ ટુ સીટીઝ, હેનરી એસમન્ડ કે ધી ફગોધ્રસ્ટ જેવી કૃતિઓમાં વાર્તાલાપમાં જે ચમક છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શોધી જડે એમ નથી. આપણે ત્યાં અકાદ બે નવલકથાકારોની અમુક કૃતિઓ બાદ કરતાં ગુજરાતનો વાર્તાલાપ બહુ શિથિલ લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં કેટલીક જગ્યાએ સૌથી પહેલો સારો વાર્તાલાપ દેખા દે છે. ન્હાનાલાલે તેમાં મૃદુતા આણી અને વાર્તાલાપમાં બીજભાઇનાં ચેતન મુન્શીએ આણ્યાં. ભદ્રબાઇ ઉમરવાડીઆ, યશવંત પંડ્યા વગેરેએ તેમાં ઇબ્સેન અને શૉ ના વાર્તાલાપમાં જે પ્રકારના બુદ્ધિના ચમકારા દેખાય છે એવી ચમક ગુજરાની સાહિત્યમાં પ્રથમ આણી. સરળ ભાષાની સાથે કાવ્યપૂર્ણ વાર્તાલાપ રમણલાલ દેસાઇની નવલકથામાંથી સાંપડે છે. મર્મસ્પર્શી કટાક્ષયુક્ત વાર્તાલાપ શ્રી મેઘાણીએ 'નિરંજન' અને 'વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં' માં બનાવ્યો. આમ વાર્તાલાપનો વિકાસ આપણા સાહિત્યમાં થતો જાય છે. અને એ તત્ત્વનો જેમ વધુ વિકાસ થાય તેમ તેમ નવલકથાની વસ્તુ અને પાત્રસૃષ્ટિને વધુ કલાપૂર્ણ તત્ત્વ સાંપડે એ નિર્વિવાદ છે.

સ્થળકાળનાં વર્ણનોઃ

વસ્તુ, પાત્ર, અને વાર્તાલાપ એ ત્રણ તત્ત્વો નવલ-કથાનાં પ્રધાન અંગો છે. પરંતુ એને ઓપ આપનાર

આભૂષણરૂપે વપરાતાં તત્ત્વો તે સ્થળકાળવર્ણન, સમાજવર્ણન અને પ્રકૃતિવર્ણન છે સર વોલ્ટરસ્કોટ, શેક્સપિયર, થેકરે, ફીલ્ડીંગ આદિ આંગ્લ સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં આ તત્ત્વો આકર્ષક રીતે વણાયાં છે. ડીકન્સના નવલમાં ૧૮-૧૯ મી સદીનાં લંડનનું વર્ણન છે. આપણે ત્યાં વર્ણનોની શરૂઆત કરણઘેલાથી થાય છે. પરંતુ તેમાં રહેલ સમાજવર્ણન વગેરે મૂળ વસ્તુથી છૂટું પડી જાય છે એટલે એ અનાવશ્યક અને અપ્રાસંગિક લાગે છે. મુન્શીની નવલોમાં અર્ધ ઐતિહાસિક દર્શન રજુ થાય છે એમાં સમાજવર્ણન વર્તમાનસ્થિતિથી બહુ ફેરફારવાળું નથી. ઐતિહાસિક નવલોમાં સમાજવર્ણન તે સમયનું સાચું દર્શન કરાવનાર હોવું જોઇએ. વળી તેમાં પ્રકૃતિદર્શન પાત્રના માનસને અનુકૂળ હોવું જોઇએ. સ્થળકાળનાં વર્ણનમાં અચ્છો હાથ બેસી ગયો હોય એવા નવલકથાકાર મેઘાણીની તાજેતરમાં પ્રસિધ્ધ થએલ કૃતિ "સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી" એ એક અભ્યાસ કરવા યોગ્ય કૃતિ ગણાય.

નવલકથાકારની કથનકુશળતા કે શૈલી :

નવલકથામાં વસ્તુ પાત્ર અને વાર્તાલાપ એ એનો દેહ છે એ દેહનાં આભૂષણ તરીકે સ્થળકાળ વગેરેનાં વર્ણનોનો ઉપયોગ થાય છે તે ઉપરાંત લેખકની કથનકળા કે શૈલી એ પણ નવલદેહનું આભૂષણ છે. નવલકથાકાર ત્રણ રીતે કથનકુશળતા દાખવે છે. (૧) નવલકથાકાર પોતે જ જેની અંદર કથાપ્રવાહના સંચાલક બને છે તે સાદી, સીધી કથનકલા વધુ પ્રશંસા પાત્ર નીવડે છે. અલબત્ત આવી નવલકથામાં કલાપૂર્ણ તત્ત્વ તો નાટ્યસ્વરૂપની પ્રકૃતિથી જ જળવાય છે અને એજ રીતે વાર્તાલાપને પ્રાધાન્ય અપાય છે એટલે વસ્તુ અને પાત્રનો સાથે વિકાસ થાય છે. પરંતુ નવલકથાકાર પોતે આવી નવલકથામાં પાત્રરૂપે નહિ આવતાં એક જુદી વ્યક્તિ તરીકે, પોતાના હકની રૂએ અહીં આવી શકે છે. પોતાની સર્જેલ સૃષ્ટિની વિશિષ્ટતાની સાથે એમાં આવતા પાત્રોને બોધકતા અર્પતા પોતાની ટીકાને અહીં સ્થાન અપાય છે. (૨) નવલકથાનો કથાપ્રવાહ બીજી રીતે પણ નવલકથાકાર વહાવી શકે છે. આત્મચરિત્રની પેઠે અહીં નવલકાર પોતે એકાદ પાત્રમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ આરોપે છે અને પછી નવલકથાના અનેકવિધ પ્રસંગોનું સંકલન કલાપૂર્ણ રીતે સાધે છે. "ડેવીડ કોપર ફીલ્ડ" એ ડીકન્સની અદ્ભુત કૃતિ આ પ્રકારની નવલ રચનાનો સાદર નમૂનો છે.

(૩) નવલકથાની કથન શૈલીની ત્રીજી પદ્ધતિ તે પત્રોદ્વારા કથાપ્રવાહ વહાવવાની છે, આંગ્લ સાહિત્યમાં રીચાર્ડસન અને સ્મોલેટની નવલકથાઓ આ શૈલીમાં સર્જાઇ છે. તેમાંની કેટલીક તો સુંદર કૃતિ તરીકે અત્યારે પણ આવકારદાયી થઇ પડે એવી છે.

આ ત્રણ શૈલીમાંથી પહેલી શૈલી એ વધુ મનોરંજક અને કલાપોષક છે, છતાં બાકીની બે શૈલીમાં પણ નવલકથા લખવાના અખતરા કરવામાં આવે તો સાચા સર્જકને તે કંઇ કપરું કાર્ય નથી. જીજ્ઞાસાનું સાતત્ય (Sustained interest,) ચમત્કૃતિમય વસ્તુ, ગૂંથન ચિત્ત થંભી જાય એવા પ્રસંગનું આલેખન, સચ્ચક કલાદર્શન, રસપ્રદેશોનું બાહુલ્ય વગેરે આવશ્યક તત્ત્વોની સાધના એ પણ નવલકથાની કથનશૈલીનાં બહુ અગત્યનાં અંગો છે.

નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ :

નવલકથાનું છેલ્લું છતાં અગત્યનું તત્ત્વ તે નવલકારનો જીવનસંદેશ છે. દરેક દરેક સર્જકનું વ્યક્તિત્વ એની કલાકૃતિમાં અજાણ્યે આવી જાય છે. સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડના આ સૂત્રને નવલકથાકાર પોતાની કૃતિમાં ચરિતાર્થ કરવા તલસે છે. કારણકે જીવન એ જ એની કથાની વસ્તુ છે. જીવન વિષે નવલકથાકાર જે કાંઇ વિચારે તે જાણ્યે અજાણ્યે એની કૃતિમાં આવ્યા વિના રહે નહિ અને એ જીવન દૃષ્ટિ એની વસ્તુ અને પાત્રસૃષ્ટિની સાથે એકતા સાધ્યા વિના રહે નહિ. પરંતુ નવલકથાકારનું ધ્યેય અમૂર્ત ભાવનાઓ પાછળ ઘસડાવાનું નથી. એની કલાસિદ્ધિ તો

ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે તે જીવનમાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતા સત્ય પ્રસંગોની સાથે સૂચક ધ્વનિથી પોતાની નીતિભાવનાને નૈસર્ગિકતાથી અવતારે, વસ્તુપ્રવાહમાં અને પાત્રવિકાસમાં આપણ રૂપ થઈ પડે એ રીતે બોધ આપવા આવતો હોય એવી પદ્ધતિને બદલે નવલકથાકાર વસ્તુ અને પાત્રદ્વારા પોતાની ફીલસુફી રજુ કરે અને ક્વચિત ક્વચિત પોતે સીધી રીતે પણ વિચારો વ્યક્ત કરે એ ઇચ્છનીય છે. અત્યારની કલાદૃષ્ટિએ જોતાં નવલકથામાં નીતિભાવના એવી રીતે રજુ થવી જોઇએ કે જેથી સમગ્રકૃતિ વંચાઇ રહેતાં આપોઆપ વાંચકની નીતિભાવનાને તે સ્પર્શે. નીતિ અને કલાનો સંબંધ સૂક્ષ્મ છે. કલા એ જીવનમાંથી પાંગરે છે. જીવનથી તે પોષાય છે અને એ જ કલા ફરીથી જીવનમાં રસ રેડે છે.

નવલકથાનો કલાદેહ તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોથી કેવી રીતે ઘડાયો છે એ આપણે ઉપર જોઇ લીધું. આ નિબંધનો ઉદ્દેશ પણ એ પ્રધાન અંગોનું દર્શન કરાવવા પૂરતો જ છે. નવલકથાની કળાના અભ્યાસીને આટલું માર્ગદર્શન પૂરતું માનીશું. આપણા સાહિત્યની આ અતિ મહત્ત્વની કળાની ચાલુ સ્થિતિ તપાસતાં આશાના કિરણોથી આપણા સાહિત્યરસિક નરનારીની આત્મજ્યોત પ્રજ્વલતી દેખાય છે. અલબત પ્રતિભાશીલ સર્જકો તો સૈકામાં ભાગ્યે એક કે બે જન્મે છે. અને વધારેની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે.

અંતમાં નવલકથાનું કલાવિધાન એ વિષય પરનું રેખાદર્શન કરાવ્યા પછી કળાના ઉપાસકોને એક વિજ્ઞપ્તિ કરવી અત્રે અસ્થાને નહીં ગણાય. બીજા કળાવિદોની માફક નવલકથાકારોને પણ તેમની કળાકૃતિમાં જળવાએલ કલાધોરણને યોગ્ય માન આપવું જોઇએ. બધા નવલકથાકારો પ્રથમ પંક્તિના જ હોય એ બનવું અશક્ય છે છતાં પણ જ્યાં જ્યાં આપણા આત્માને સ્પર્શે અને મનોરંજક નીવડે એવું તત્ત્વ હોય, જ્યાં જ્યાં સત્ય, અનુકંપા અને ઉદ્દેશનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર લાગે ત્યાં ત્યાં એ કૃતિના લેખકને કળાવિદ તરીકે માન આપવું જોઇએ.

●

ઉઘાડ

ઘન આંધી અંતરમાં છાઇ
દિશાભાન ગયૂં ભૂલાઇ
જતો જુઠો રાહ પ્રહાઇ
કર ને તાત! ઉઘાડ.

અજબ અંધારાની ખૂબ ડંખે
તેજાતુર આતમ ના જંપે
પીલાતો એ ઉઘાડ ઝંખે
કર ને તાત! ઉઘાડ.

દેવજી રા. મોઢા

બા વી જી

[એક રેખાચિત્ર]

શ્રી. સાંદીપનિ

આમડા ગામમાં સ્ત્રીમાણસને માનાર્થે બહુવચનમાં થતું સંબોધન જે લાયકાત અને વજન માગી લે છે તે એમનામાં નહોતાં, છતાં તે જીવ્યાં ત્યાં સુધી સૌ નાનું મોટું તેમને બહુવચનમાં જ બોલાવતું, જોકે એકવચન વાપરીને રેખાચિત્ર લખતાં હું જરા મોકળાશ અનુભવું છું, પણ મેંય તે જીવ્યાં ત્યાં સુધી તેમને બાવીજી કહીને જ બોલાવ્યાં છે એટલે આજ તુંકાર વાપરીને તેમના જંપેલા જીવને ઉકળાટ નહિ કરાવું.

અને તુંકાર વાપરું તો હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે એ જ્યાં હોય ત્યાંથી આવીને મારી ખબર લઇ નાખે—બીજી કોઇ રીતે તો એ આવી શકે એમ નથી જ પણ સ્વપ્નામાં તો મને ન જ છોડે. દોડવાથી છૂટી ગયેલા વાળ, ભયંકર ભ્રૂભંગ, અને કચકચતા દાંતે વંટોળની ઝડી જેવાં આવીને તેઓ મને પકડી પાડે, એક હાથે મારો કાન પકડે, અને બીજે હાથ કોઇ સરમુખત્યારની છટાથી હલાવતાં હલાવતાં મને જેટલી ચોપડાય તેટલી ચપાટો ચોપડે, તેમ કરતા થાકે એટલે મારી પાસે 'ભૂલી ગયો બાઇશાબ' કહેવરાવે, છેવટે એક અમલ્ય ભ્રૂભંગ કરી હોઠ પીસે ને નાક પર આંગળી મૂકી મારા તરફ એક અંગારઝરતી દૃષ્ટિ નાખીને અદૃશ્ય થઇ જાય. આજે આ કલ્પના ભલે રહી પણ તે અનાધાર નહિ હોતાં અનુભવમંડિત છે.

ગામના મહાદેવના અભણ અને અણઘડ પૂજારી કલ્યાણગર બાવાનાં એ ધર્મપત્ની. પૂજારી તરીકેનું બાવાજીનું જીવન ગામગણતરીમાં લે તેવું નહોતું, રોટલા ખાતર એ ભોળાનાથને રીઝવતા, અને એ રોટલા ખાતરની રીઝવણીમાંય બાવીજીને જરાયે રસ નહોતો. કૌટુમ્બિક જીવનને માંડ નભાવતી બાવાજીની ભગવી ઝોળીનાં માત્ર એ ભાગીદાર હતાં, જીવનવિગ્રહનાં નહિ. અને જો જીવનવિગ્રહનાં નહિ તો જીવનરસનાં તો ક્યાંથી જ હોય! પણ બાવીજીને રસ શેમાં હતો તે કહેવું જ મુશ્કેલ બની જાય છે, અર્થાત કશામાં નહોતો એમ કહેવું પણ વધારે પડતું નથી.

મધ્યમ કદની ઝાંખરા જેવી એમની ઘડૈયણી કાયા હંમેશાં મેલખાઉ વસ્ત્રોથી ઢાંકવા ખાતર ઢાંકેલી રહેતી. આછા, ટૂંકા, ભૂખરા અને બરછટ વાળ એ હોળતાં ચોળતાં

ખરાં પણ વિરહિણીની વેણીની જેમ એ સદાય એક ગાંઠે બાંધેલા રહેતા અને ભાગ્યે જ તેલ ધુપેલ પામતા, નખથી શિખ સુધીનાં સૌભાગ્ય ચિન્હોમાં જાડા લીલા કાચની માત્ર બે પાસાદાર બંગડી જણાતી; પણ તેનો ય મેળ તેમના હાથ સાથે ખાતો નહોતો લાગતો. કોઇ વિધવા પોતાના હાથપર એકાન્તમાં બંગડીઓ ચડાવે અને છાનામાના તે જોઇ જતાં પ્રથમ નજરે આપણને જે કમેળ લાગે તેવો કમેળ હંમેશા તેમના હાથ પરની બંગડીઓ જોતાં લાગતો. નાક કાન વીંધાવેલાં હતાં ને કાંટો સોળીયું વગેરે હતાં પણ તે કદી પહેરતાં નહિ. તેમનાં વાન અને વૃત્તિઓની સાથે ફક્ત બે જ વસ્તુઓ મને મેળ ખાતી લાગતી. એક જમણા પગના અંગુઠાએ પહેરેલી ચાળાની મત્રેલી વીંટી અને બીજુ સૂકી છાતીનાં હાડકાં સાથે અથડાતું, કાળા ઊનના દોરામાં પરોવેલું શોકપપલું.

વારતહેવારો, કથાવાર્તા, મેળા, ઉજાણીઓ, નવરાત્રિ, ભવૈયા, રામલીલા, વગેરે ગ્રામસુલભ રમપ્રાપ્તિના અંગોપ્રતિ તેઓ કદી અભિરૂચિ દાખવતાં નહિ. બેશક જવા જેવું લાગે ત્યાં રડવાકૂટવા જતાં. કૂટતી વેળા બૈરાંના ઘેરાવાની મોખરે ન ઊભાં રહેતાં હંમેશાં એ પાછળના ખૂણે ઊભાં રહેતાં અને ન ચાલે છાતીને હાથ અડે એટલું હલન ચલન કરતાં. મોં વાળવાની કળા તેમને સાધ્ય નહોતી એટલે તે ક્રિયા તે સફાઇથી ટૂંકમાં પતાવતાં. પણ ત્યારે ય તેમને આંસુ આવતા હશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. તેમના મોં પર ઉમળકો નહિ ને આછા સ્મિતની લહેરી ય નહિ. આંખોમાં ચાંચલ્ય, અનુરાગ અને અમી નહિ પણ વૈરાગણનું વિગ્રહ- અને તિરસ્કારયુક્ત છતાંય ગૌરવભર્યું સ્વાસ્થ્ય, ગતિમાં સ્ત્રી સુલભ ડોલન કે લચક કરતાં પુરુષ સુલભ વેગ અને દ્દઢતા વિશેષ.

તે બહુ ઓછું બોલતાં પણ બોલે ત્યારે એક ઝટકે બે કટકા કરતાં. ગામની કોઇ સ્ત્રી તેમની સાથે ઝઘડામાં ઉતરતી નહિ. મહાદેવના વહીવટ સંબંધીની ચર્ચા કરવા પંચ ભેગું મળ્યું "હોય ત્યાં પણ તે જાજમ વચ્ચે કપાળ સુધી ઓઢીને ઊભાં રહેતાં અને સ્ત્રી સુલભ કોઈપણ તત્વને અંદર નહિ પડવા દેતાં ટૂંકી પણ મુદ્દાસર દલીલો કરીને ધારી મક્કમતાથી ચાલ્યાં જતાં. પોતાના કોઇપણ વર્તનથી ગામને કે વ્યક્તિને નુકસાન, અન્યાય યા અપમાન ન થઇ બેસે તેની તે દરેક ક્ષણે દરકાર રાખતાં પણ ગામ યા વ્યક્તિનું તેમના તરફનું એવું વલણ તે સાંખતા પણ નહિ. એવા પ્રસંગે તેમની સુક્કી ઝાંખરી કાયામાં ચંડીનો વેગ આવતો, ને જીભ કુહાડીની ધાર ધારણ કરતી.

પણ બને ત્યાં સુધી બાવીજીનું નામ કોઇ લેતું જ નહિ કારણકે ગામને પૂજારી તરીકે કલ્યાણગર બાવાનો જેટલો ખપ હતો તેવો સવિશેષ બીજી રીતે બાવીજીનો હતો. શારિરીક ધર્મોને લઇને લાંબી યા ટૂંકી મુદત માટે સ્ત્રીથી જ્યારે કામ થઇ શકે તેવું ન હોય ત્યારે દરેક જણને બાવીજીની ગરજ પડતી. ગામડામાં પાણી અને દળણાનો પ્રશ્ન શહેર જેટલો સરળ નથી. ગામડાનો ગરીબ ખેડૂત રોટલા માટે આખો દિવસ ખાવણનાં લાકડાં ફાડે છે એ વાત સાચી, પણ બનશે ત્યાં સુધી પોતાની ઘરવાળીને બીજાના ઘરનું પૈસા લઇને કામકાજ કરવા તો નહિ જ મોકલે. અને ખરેખર એટલે જ લગભગ દરેક ગામમાં તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં આવું કામ કરનાર એક યા બે ચાર જણનાં નામ મુકરર જ થઇ ગયેલાં હોય છે. અમારા ગામમાં બાવીજી એવાં એક જ હતાં.

તેમની પાસે પાણી ભરાવવું હોય તો પ્રથમ તેમને ત્યાં જઇને વિનમ્ર ભાષામાં વિનંતિ કરવી પડે, પછી ને જે સમય આપે તે જ સમયે ઘરના એક માણસે ઘેર હાજર રહેવું જ પડે, તે આવે એટલે આપણે આપણી મેળે જ પાણીઆરામાંથી બેડું અને દોરડું લાવીને તેમના હાથમાં મૂકવાં પડે; અને દરેક બેડું ઉતારવા ને ફેરી આપવા તૈયાર રહેવું જ પડે.

'છલકાતું આવે બેડલું મલકાતી આવે નાર રે'

આ કવિથી કેશવ શેઠની પંક્તિનો અર્થ ભાગ્યે બાવીજીના સંબંધમાં ખરો પડતો, ગાઢું પાણી ખુટતું

હોય તો તે કોઈ સ્ત્રી પાસે ઉમેરણ નહિ માગતાં આખો ઘડો ખેંચી કાઢે પણ બેડું છલકાતું જ લાવે—છાંટોય ઢળવા દીધા સિવાય—ખરેખર બેડું છલકાતું આવતું પણ બાવીજી મલકાતાં નહોતાં આવતાં. એમની ભાવહીનતા દરેકને કારી રહેતી.

ભારે અપવાદ તો ફૂટી ગયેલ ઘડે અને ગાંઠવાળા દોરડે એ કદી પાણી ન ભરે. બાવીજીની આ બધી અનુકૂળતાઓ ન સાચવવાનો અપરાધ કરનારને આંગણે તેઓ કદી ન ચઢે. કૂવા પર એમની ગરેડી અને ખામણું રખાયલાં રહેતાં—રાખવાં જ પડતાં—કોઈપણ સ્ત્રી એમના ખામણે બેડું મૂકવાનું અટકચાળું કરી શકતી નહિ. તેઓ પાણી ભરતાં હોય ત્યારે ગામસુન્દરીને સુગમ એવો ઇન્દ્રધનુષમો સુરેખ કટિલંક, અવકાશમાં ઝબૂકતી વીજળી સમી કરવેલનું લાલિત્યભર્યું નર્તન, ક્રિયાઓ ભરીને ઊડી રહેતું ઓઢણું કે મોકાતું મસ્ત યૌવન એવું એવું કશું જોવાનું ન મળે, માત્ર એક અભાવાત્મક તત્ત્વ એકધારા વેગથી અવિરામ ઉછળી રહ્યું હોય એમ લાગતું. કોઈપણ સ્ત્રીની સ્ફૂર્તિ પાણી ખેંચવામાં બાવીજીની બરોબરી કરી શકતી નહિ.

આ પાણીની તો શી વાત, પણ પૈસાની છીંકણી સરખીય તે સૂંઘતાં નહિ. કલ્યાણગર બાવાએ બનાવેલું કાચુંપાકું ખાવાનું મોંમાંથી બચકાં નીકળી જાય એટલી ઝડપે તે પહેલાં મોડા ન ચાલે ખાઈ લેતાં; ને શ્વાસ લેવાય થંભ્યા સિવાય, ટાઢતડકાની પરવા વગર, વિના પગરખે રાશવા દાંડો ચડે ત્યાંથી તે સંધ્યાકાળ સુધી પાણી ભરતાં.

પહેલી રાતે થોડી ઊંઘ લઈને તેમની ખડતલ કાયા પાછી જાગી જતી અને પહેલો મરઘો બોલે ત્યાંથી તે ભરભાંખરૂ થાય ત્યાં સુધી તેમની ઘંટી ફર્યા કરતી. દગાનાં વખને ઘંટીને દળણાં બનાવતું ગામ્યું ય નહિ, ને સારે બનાવતું ઓછું ય નહિ. બેસે ત્યાંથી તે ઊઠે ત્યાં સુધી એકધારી ગતિ ને એકધારી સ્ફૂર્તિ. પણ દળાવનારને દળણું આપવા અને લોટ લેવા બાવીજીને ઘેર જવું પડતું. તેમના આપેલ સમયે ન જઈ શકનારને બીજે દિવસે આવવાની સજા થતી. દરેકની કુંલડીમાં બાવીજી પોતે જ લોટ ચાળી દબાવીને ભરી દેતાં, ઘેર જોખીએ તો રૂપીઆભાર વધે પણ ઘટે નહિ અને એમનો લોટ! આંખમાં આંજવાનો સફેદ સુરમો જોઈ લો!

આપણા ઘણા શોખીનોને જેમ અમુક હોટલની ચાહ સિવાય ચેન નથી પડતું અથવા તો અમુક હેર કટીંગ સલુનના અમુક જ કારીગર સિવાય કોઈના કાપેલા વાળ નથી ગમતા તેમ ગામની ઘણીખરી સ્ત્રીઓને બાવીજીના છલકાતા બેડાનું અને સુરમા જેવા લોટનું વ્યસન હતું. બાવીજી કામ આપવામાં જેટલા પ્રામાણિક, નિયમિત અને ચોક્કસ હતાં તેટલાં જ પૈસા લેવાની બાબતમાં કડક હતાં. પાણીના દર શિયાળો ઉનાળામાં ફેરવાતાં અને દળણાંનો ભાવ તો તે છૂટ્યાં ત્યાં સુધી પાચ શેરના પાંચ પૈસા પ્રમાણે જ લેતાં. પાછળથી લમણાઝીક તેમને પસંદ નહોતી, દરેક વખતે પ્રથમથી જ ભાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરી દેતાં. ગરજનું તત્ત્વ તો તેમને ગળથુથીમાં જ મળેલું નહોય એમ લાગતું. તેમના ભાવોનું ધોરણ હરકોઈને માટે સમાન જ રહેતું. નખથી શીખ પર્યંત અંગ્રેજી પોષાકમાં સજ્જ થઈ ગાદી જમાનમાં મીલ મેનેજરોને સાકર પીરસતા આજના બેકારો ને હું જોઉં છું ત્યારે અક્કડ બાવીજી મને આપોઆપ યાદ આવી જાય છે.

બાવીજીને પૈસા ગમે ત્યારે આપીએ તો ચાલે પણ જ્યારે આપીએ ત્યારે તેમનું બધું બીલ ત્રાંબાના પૈસામાં જ ચૂકવવું પડે, ને તેમાંય રાણી વિક્ટોરીયા કે એડવર્ડ સાતમાની છાપના પૈસા તે હાથમાંય ન ઝાલે પંચમજ્યોર્જનો જ પૈસો કામ લાગે. અને તે પણ જરાય ઘાસડીઓ ન ચાલે. એમની આ છૂટ ખરેખર ભયંકર હતી. ઘણીવાર કશું બોલ્યા સિવાય નમકોરાં કૂવાને પૈસા લીધા સિવાય તે ચાલ્યાં જતાં અને રીસામણાં મનામણાં કરવાં પડતાં. આથી ગામનું લગભગ દરેક ઘર જ્યોર્જ છાપના જ છનો સંગ્રહ કરવા ઉત્સુક રહેતું.

આ પૈસાના બદલામાં તેઓ કદી પાછા રૂપીઆ ન લેતાં, ત્રાંબાના પૈસાને ત્રાંબાના જ દેગડામાં ભરી રાખતાં, એક દેગડો ભરાયે તે દાટી દઈને બીજાની શરૂઆત કરતાં. ગામમાં કોઈને ત્યાં લગ્ન, મરણ, હવન યા ચોરાશી જેવા દાન-દક્ષિણાના પ્રસંગો હોય ત્યારે એ પાંચના છૂટા બાવીજીને 'ભાઈબાપા' કરવાથી મળી શકતા, અને એ ઓરમાન નાણાંનો ઉપયોગ બાવીજી પોતાની જરૂરીઆતોમાં કરતા. આમ બાવીજીનાં તન, મન અને ધન ત્રણે ત્રાંબાનાં જ હતાં.

જીવન જીવવાની થોડી ઘણી એમની પાસે દૃષ્ટિ હોત, પોતાના અને સ્વજનોના થોડાક બૌદ્ધિક અને સંસ્કારી વિકાસ પાછળ થોડો સમય અને થોડી કમાણી ખરચ્યાં હોત તો તેમના અવિરત ઉદ્યમ, તીવ્ર ચોકસાઈ, દયા આવી જાય એટલી સહનશીલતા, અજાણ્યાને આશ્ચર્ય પમાડે એવાં પ્રામાણિકતા, ગૌરવ અને કાર્યવેગે કરીને તેમનું કુટુંબ આદર્શમંદિરના કળશ જેવું ઝળહળતું હોત. પણ એતો જમીજોજપના જંપ પાછળ જ જીવી ગયાં, ભૂતને ભૂલી ગયાં એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યને સૂવાની પથારી બનાવવા જીવ્યાં સુધી વર્તમાનને ય પીંજ્યા કર્યો. વળી એમનો ભવિષ્ય એમના જીવતાં તો કદી આવવાનો જ નહોતો. અને ન જ આવ્યો. અંતકાળની ઘડી સુધીના જીવનનો ઉપયોગ તેમણે તેમની વર્તમાનની ફીલસૂફીમાં જ કર્યો. કોણ જાણે તેમના ભવિષ્યની કલ્પના કેવી હશે!

પાંચેક વર્ષ પહેલાં પાત્રીસ વર્ષની ભરયુવાન વયે તેમનું અવસાન થયું. કલ્યાણગરે જમાત તેડી અને આજદિન સુધી અખંડિત રાખેલા બાવીજીની થાપણમાંથી પાઈ પણ ખરચ્યા વિના દેવું કરીને ભંડારો કર્યો.

બાવીજીના જીવતાં ત્રાંબાના ચરુમાં દાટેલું ત્રાંબાનાણું કલ્યાણગરને કાંકરા બરાબર હતું. અને જીવનભર કાંકરા બરાબર જ રહેવાનું છે એમ તે માનતા હતા કારણ કે પોતે બાવીજીનાથી બે દાયકા મોટા હતા. એટલે આજ એ ધનને કાંકરા બરાબર ગણતાં એમને નિમક જેવું નથી લાગતું.

ભગવી જોળીના પ્રતાપે તે પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યે જાય છે, મરણ પર્યંત પોતાનો રોટલો પોતાની મેળે જ રળવો અને બાવીજીની થાપણનો ઉપયોગ મહાદેવમંદિરનો એક નાનો સરખો સોનેરી કળશ બનાવરાવવામાં કરવો એવો એમનો નિશ્ચય છે-બાવીજીને આ ખબર કેમ ત્યાં પણ એમની થાપણ અનામત જ રહેવાની છે-પણ ત્રાંબાસ્મારક કહાય એ એમને વધારે ગમત.

બાવીજી જે કૂવે પાણી ભરતાં તેની આજુબાજુના આકડા અને કાસંદીનાં વિશાળ ઝૂંડોમાં તેમની સમાધિ આવેલી છે. તેમનું ખામણું અને ગોરડીનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં પાણીયારી સ્ત્રીઓની નજર એ ઝૂંડો તરફ અજાણપણે એક ભયભરી દૃષ્ટિ નંખાઈ જાય છે.

જે સ્ત્રીઓને સગું થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે દરેક પોતપોતાની વહુઓને રંધાવતાં રંધાવવામાં બાવીજીના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. પાણી અને દાણા વિશેની કોઈપણ ચર્ચા ઉપસ્થિત થતાં ગામની દરેક જીભપર બાવીજીનું નામ અનેક ખાસીયતો સ્મરણોભરી ઉપનામથી ઉઠતી રહે છે.

અને વર્ષોથી દૂર વસનાર મારે માટે એ જગ્યા જીવંત જાજરમાન, આત્મીય જીવંત જન્મભૂમિને મૂર્તિમંત કરવા પંચમ જ્યોતની જેમ ભાસ થઈ રહે છે.

(અનુસંધાન પાન ૭૪૨થી ચાલુ)

રામો : બાપા! તમારે લાવવા હોય તો કરજે પૈસા લાવજો પણ શેઠ પાસેથી તો નહીંજ......પાછો હું નોકરી કરી કરીને મરી જઈશ તોય એનો તાગ નહિ આવે.

મોહન : મારે તો એ નોકરી નથી કરવી. લોકોનાં એઠાં ઠીબડાં કોણ ઉટકે અને ઉપર વળી ગાળો...... અમે તે માણસ છીએ કે ઢોર ?

દાદુજી : (માથે હાથ ફેરવતાં) હા દિકરા! તમારે શા માટે નોકરી કરવી જોઈએ ?

[એક ભયંકર નિશ્વાસ તેનાથી નંખાઈ જાય છે. મણિ એ સાંભળીને થાળી-ઓ સાથે બહાર આવે છે.]

મણિ : હા દિકરા! તમારે કોઈને નોકરીએ નથી જાવું (દાદુજીને) અને તમારે પણ. શેઠને પેન્સીલ દેવું હોય તો દે......નહીં તો કાંઇ નહીં (ગાય તરફ નિર્દેશ કરીને) આ મારીમા! હજી કાર્તિક ફટો રોટલો દઈ રે'શે.

રામો : (સ્વગત) એથે શું પેટ ભરાશે ? અને એમ કેટલા દિ' ચાલે ? અને બાપા તો તેમાં વહુને લાવવાની વાત કરે છે–એક માણસ વધુ. મને મળે આખા આઠ રૂપીઆ ને તેમાં અર્ધો દંડનો.

[દાદુજી પટો અને કોટ તૈયાર કરતો હોય છે.]

મોહન : અમે જઈએ છીએ ત્યારે બા !

મણિ : (ઘરમાંથી બહાર આવીને) કાલે વહેલા આવજો બેટા! (દાદુજીને) તમે પણ જાવ છો!- સવારે તો આવશો ને ?

દાદુજી : (પટો કસતાં) હાં! આજે છેલ્લો દિ' છે તો લાવને જઈ આવું.

[ઓસરી નીચે ઉતરે છે–આગળ બે ભાઈ અને પાછળ દાદુજી બીડીના ધૂમાડાના ગોટા કાઢતા ચાલ્યા જાય છે. ઓશરીને છેડે ઊભી ઊભી મણિ એક નેહભરી મીટે તેમને જતાં નીરખી રહે છે.]

મણિ : કેમ શું થયું! કેમ એકદમ પાછા આવ્યા ?

દાદુ : (ઓશરીની પાળી ઉપર બેસી જતાં) શેઠે મને રજા આપી

મણિ : કેમ અત્યારથી જ ?...અને 'પેન્સીલ'—?

દાદુજી : મારી જગાએ અત્યારે જ બીજા માણસને નીમી દીધો અને પેન્સીલ તો...હા પેન્સીલ તો ખરું પણ ...પણ એતો પે'લા પગારનો અર્ધો ભાગ.

મણિ : પણ આતે કયાંનો ન્યા ? લઈ તો તમને આખા છો રૂપીઆ મળતા.

[એકાએક દોડતો મોહન દાખલ થાય છે. એના મોં ઉપર ભારે ગભરાટ અને વેદના છે. એનાથી એકદમ રડી પડાઈ જાય છે.]

મોહન : બા! બા!...ભાઇ દાઝયો છે–ભાઇ! ઉપર દૂધનું ઉકળતું તપેલું પડયું...એને ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયા.

[એ ધ્રુસકા નાંખે છે. દાદુજી એકદમ બેબાકળો થઈ જાય છે.]

દાદુજી : શું થયું મોહન ? ભાઈ દાઝયો ?

મોહન : હા બાપા! દૂધનું ઉકળતું તપેલું, મેં ના કહ્યું તોય ઉપાડયું–આજે એનું મગજ જ ઠેકાણે નહોતુંને... એ કહેતો'તો 'અડધો રૂપીઓ એટલે બે દિ'ની રોજી–હા! મહીને આઠ રૂપીઆ"

[દાદુજી, મોહન, મણિ એકદમ ઇસ્પીતાલને રસ્તે દોડવા માંડે છે.

પડદો.

'ત્યારે ચલો પાછાં.'

'સાચે જ જઇશ હાં.' વસંત ચાલતાં ચાલતાં ઊભી રહી.

'પણ રાત કાઢવી મુશ્કેલ પડશે.' નિરંજન પણ ધીમો પડયો અને બોલ્યો.

'શું થશે?'

'હું આવીને છાની ઉપર ચડી બેસીશ.'

'લોહી પીવા?'

'પીઉં જ છું ને.' એમ કહી નિરંજને ચાલવા માંડયું અને વસંત પણ ચાલી.

'તું મને સ્વપ્નામાં બહુ હેરાન કરે છે હો નિરંજન.'

'તું નહિ કરતી હો.' નિરંજનનો અવાજ અને આંખ વિનમ્ર બની ગયા.

'હવે ઘેર રહેવું આકરું લાગે છે નિરંજન!' વસંત દુઃખિત સ્વરે બોલી.

'હું તો ગમે ત્યારે તૈયાર જ છું. તારામાં હિંમત આવવી જોઇએ.'

'આ દુઃખી થાય એ જ લાગી આવે છે.'

નિરંજને જવાબ ન આપ્યો. એ માનતો તે એવું હતો કે આવી બાબતમાં બાને દુઃખી કરતાં જોઇએ પણ આ માથે લડવામાં વસંત પણ દુઃખી થાય એમ હતું એટલે નિરંજન કશું બોલ્યો નહિ. વસંત દયામણી આંખે એના સામે તાકી રહી જાણે નોકસાન કરનારી એ વસંત જ ન હ.

'મારું શું થશે?' થોડીવાર રહી વસંત બોલી.

'તું પસ્તાશે એ જ.' નિરંજન બોલ્યો.

'બાને.સારૂ મારૂ કહી દઉં એમ થાય છે.'

'મને એમાં ખોટું નથી લાગતું. ક્યારેક કહેવું તો પડશે જ ને!'

'હા. અને તારી પાસે આવી જાઉં.' વસંત ઉદ્ગાર કાઢતી હોય એમ બોલી. નિરંજને પ્રેમપૂર્ણ નેત્રે એના સામે જોયું. બંનેની આંખમાંથી હૃદય નીતરવા લાગ્યું અને બંને ભી જાયા.

'વસંત!' ઘેર પહોંચાને નિરંજને કહ્યું. 'મને થાય છે કે આ રીતે તો તું દુઃખી જ રહ્યા કરીશ.'

'પણ શું કરું? હિંમત જ ચાલતી નથી.'

'અને આ સ્થિતિ સારી પણ ન કહેવાય.' વસંતનો જવાબ ન સાંભળ્યો હોય એમ નિરંજન બોલ્યો. 'આમાં સમાજ પ્રત્યે આપણે ગુનો કરતા હોઇએ એવું મને લાગે છે.'

'ગુનો શાનો!'

'આમાં ચોરી તો છે જ ને?'

'તે શું બધું લોકોને કહેવું જ જોઇએ?'

'આટલું તો કહેવું જોઇએ.'

'મને એમ નથી લાગતું.'

નિરંજને વાત પડતી મૂકી.

'હં, નિરંજન' થોડીવાર રહી વસંત બોલી.

'તને મારા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે!'

નિરંજન ધીમું હસ્યો.

'ના ના સાચે સાચ પૂછું છું.'

તને?

'પહેલાં તું જવાબ આપ.'

'હા.' નિરંજન જરા ગંભીર થતાં બોલ્યો.

'મારા વિના તું જીવી શકે?' વસંતે બીજો સવાલ પૂછયો.

'આ બધું કેમ પૂછવું પડે છે?' નિરંજને સામે પૂછયું.

'મને જવાબ આપ. આડી વાત નહિ.' વસંત ગાંડી હતી તેથી નજીક આવીને બોલી.

'અત્યારે કેમ પૂછવું પડે?' નિરંજને જવાબ આપ્યો.

'હું મરી જાઉં તો!'

'તો હું મને વિધુર માનું.' નિરંજનના મોં ઉપર આ શબ્દો બોલતાં એક ઝલક આવી ગઇ.

'નિરંજન!' વસંત વધુ ન બોલી શકી એવું લાગ્યું ભારે થઇ ગયું. આંખો ઢળી પડી ગઇ. પોતે હલાઇ જતી હોય એમ નિરંજન સામે જોઇ રહી.

'વસંત !' ભારે અવાજે નિરંજન બોલ્યો અને તુરત સ્વસ્થ થયો. એને ભય લાગ્યો કે પોતે અથવા તો વસંત ઢળી પડશે.

* * *

આઠેક દિવસ રહીને વસંત પોતાને ત્યાં ચાલી ગઈ. ગઈ તેની આગલી રાત્રે નિરંજન અને વસંત હસતાં ગંભીર થતાં આખી રાત બેઠાં હતાં. શા માટે, શી વાતો કરવા, શી યોજના ઘડવા તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું, પણ કંઈક તૃપ્ત થયાં હોય એમ પ્રફુલ્લ વદને બંને છૂટાં પડયાં. છૂટાં પડયાં ત્યારે સૂર્યકાન્ત પણ હાજર હતો. છેલ્લી ઘડીએ સૂર્યકાન્તે વસંતને આગ્રહ કર્યો અને સૂર્યા વતી પણ કહ્યું કે 'હવે આવો ત્યારે મારે ત્યાં ઉતરજો.' વસંતે હા પાડી અને વિદાય લીધી.

નિરંજન અને સૂર્યકાન્ત વસંતને વિદાય આપી પાછા વળતા હતા. બંનેના મનમાં વસંતનું જ સ્મરણ હતું. થોડીવાર મૂંગા મૂંગા ચાલ્યા પછી સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

'હવે તમે જલદી પતાવો તો સારું.'

'મને પણ એ જ વિચાર આવે છે.'

'વસંતે હવે હિંમત કરવી જોઈએ.'

'હું એને બહુ કહી શકતો જ નથી, મને એની દયા આવી જાય છે. એ દેખાય છે એટલી મજબૂત નથી.'

'બહારથી તો કોઈ જાણે જ નહિ કે આ આટલી દુઃખી હશે.' સૂર્યકાન્ત બોલ્યો 'પણ હવે તો અવધિ થઈ ગણાય. એ આવે તો તને પણ શાંતિ મળે.'

'હા. હું કામમાં તો મશગૂલ રહું છું પણ વસંતના વિચારો છોડી શકતો નથી.'

'એની સ્થિતિ તો અત્યંત કરુણ હશે.'

'આથી વધુ શું હોય ? નાટક જ ભજવવાનું. ન ગમે એમાં રસ લેવાનો, ગમે એ તરફ જોવું જ નહિ. માણસને એ રીતે જીવવું પડે એથી વધુ દુઃખદ શું ?'

'આ વખતે આવે ત્યારે હું જરા કહું વસંતને ?'

'ભલે. હું તો નહિ કહી શકું, પણ એને નરમ પાડી દઈશ મા. એ ઘણી જ કોમળ છે.'

'એ તો હું પણ જાણું છું. પણ આમ તો એ વધુ દુઃખી રહેશે.'

બંને મિત્રો એ જ પ્રકારની વાતો કરતા ઘેર આવ્યા અને પોતપોતાના કામમાં પરોવાયા. વસંત પણ પોતાને ત્યાં જઈને જેવું જીવતી હતી એવું જીવવા લાગી.

* * *

વસંત પોતાને ત્યાં પહોંચે અને તુરત જ કાગળ લખે તો ક્યારે મળી શકે એ ગણતરી નિરંજનને હતી એટલે એણે એ ટપાલની રાહ જોઈ પણ વસંતનો કાગળ ન આવ્યો. આવી રીતે કાગળ ન આવે ત્યારે શી શી ધારણાઓ કરવી.એની નિરંજનને ટેવ હતી એટલે બીજી ટપાલમાં એણે પોતાની આશાને મૂકી રાખી પણ બીજી ટપાલ પણ ખાલી ગઈ અને એમ ત્રીજી પણ ખાલી ગઈ ત્યારે નિરંજનનું મન જરા મૂંઝાવા લાગ્યું. એણે ઘણાં અનુમાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યાં પણ એકેય અનુમાન સાથે મનનો મેળ બેઠો નહિ. સૂર્યકાન્ત પણ જ્યારે આવતો ત્યારે પૂછતો અને ના સાંભળીને બીજી વાતો કરવા લાગી જતો પણ નિરંજનને જ્યારે ચાર દિવસ સુધી નિરાશા સાંપડી ત્યારે સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું કે તુરત એણે કહી દીધું: 'ખબર નથી પડતી પણ જરૂર કંઈક અનિષ્ટ ભાસે છે.' સૂર્યકાન્ત પણ ગંભીર થઈને અનિષ્ટની કલ્પના કરવા લાગ્યો. આજ સવારે એણે પોતાના ઘેરથી જે વાત સાંભળી હતી અને ત્યારે એને સાવ નજીવી લાગી હતી તે વાત એકદમ યાદ આવી ગઈ અને વિચારની સાંકળનો કંઈક મેળ બેસતો હોય એમ એ બોલ્યો:

'તને ખબર છે કે આ વખતે એ અહીં આવી ત્યારે બાની નામરજી છતાં આવી હતી ?'

'ના' નિરંજને વધુ જાણવાની ઉત્સુકતાથી જવાબ આપ્યો.

'આજ મારાં બા વાત કરતાં હતાં. એમને વસંતને ત્યાંથી આવેલા કોઈ સગાંએ વાત કરી હશે.'

'વધુ કાંઈ કહ્યું હતું !'

'વધુ તો પછી સૌના અનુમાનો. મારાં બા કહેતાં હતાં કે હવે વસંતને અહીં કોઈ દિવસ આવવા નહિ દે તેમ કાગળ લખવા પણ નહિ દે.'

'એમ બને જ નહિ. વસંત એવું સાંખે જ નહિ' નિરંજન બોલી ગયો.

'હું પણ એમ જ માનું છું.'

'પણ તો પછી—' નિરંજન ધીરો પડયો. સૂર્યકાન્ત એના વ્યથિત મુખ સામે જોઈ રહ્યો. બંને મિત્રો થોડીક વાર એમ ને એમ મૂંગા જ બેસી રહ્યા.

'મોટાભાઈ છે ?' બહારથી સૂર્યાનો અવાજ આવ્યો. સૂર્યકાન્ત તુરત જ ઊઠયો અને એણે સૂર્યાને બોલાવી. સૂર્યાના હાથમાં એક બંધ કવર હતું. નિરંજન અને સૂર્યકાન્ત બંનેના મનમાં એક જ કલ્પના ફરી વળી. અને એ કલ્પના સાચી હતી. સૂર્યા કવર દઈને પાછી ચાલી ગઈ. સૂર્યકાન્તને કવર ફોડતાં આજ પહેલ વહેલું એમ થયું કે 'નિરંજનને ન વંચાવાય એવું તો કંઈ નહિ હોય? મારા સરનામે કોઈ દિવસ નહિ અને આજ શા માટે?' છતાં એણે ત્યાં જ કવર ફોડયું. અને એણે કાગળ વાંચી લીધો એટલી ક્ષણ નિરંજનના હૃદયે કેટલા ઉછાળા લીધા તેની કોઈએ ગણતરી ન રાખી. અંગે અંગની ચેતના ત્યારે એની આંખમાં વસી આવી અને કાગળને ઉકેલવા મથી રહી. સૂર્યકાન્તે કાગળ વાંચીને નિરંજનના હાથમાં મૂકયો. કાગળ સાવ નાનો હતો. અને સૂર્યકાન્તના મોં ઉપર સ્વાસ્થ્ય હતું એટલે નિરંજનને કશો ભય ન લાગ્યો. નિરંજન વાંચવા લાગ્યો:

'પ્રિય સૂર્યભાઈ,

તમને ખબર નહિ હોય પણ હું ત્યાં બાને નારાજ કરીને આવી હતી. મારા ત્યાં આવ્યાં પછી બાએ એ ખબર પિતાશ્રીને પહોંચાડયા. હું અહીં આવી કે તુરત મને પિતાશ્રીનો ઠપકાનો અને શિખામણનો કાગળ મળ્યો. એ પછી બાની શિખામણ મળી. એ બધી શિખામણનો સરવાળો એ છે કે મારે તમારી સાથે મૈત્રી ભલે રાખવી પણ નિરંજન સાથે ન રાખવી. મેં બાને આજે કહ્યું છે અને પિતાશ્રીને લખ્યું છે કે 'મારાથી એમ બની શકશે નહિ. તમારા માન ખાતર હું એક મહિના લગી નિરંજનને મળીશ નહિ તેમ કાગળ પણ લખીશ નહિ. એ દરમ્યાન તમે મારી સ્થિતિ સમજજો ને મને આનંદપૂર્વક રજા આપજો. અમારી મૈત્રી પવિત્ર છે એટલો વિશ્વાસ રાખજો.'

એટલે નિરંજન મારા કાગળની રાહ ન જુએ અને મને કાગળ ન લખે એમ એને કહેજો. સૂર્યા આનંદમાં હશે. એનાં ભાભીની પધરામણી કયારે થાય છે !

તમારી બેન'

નિરંજન કાગળ વાંચીને જરા ગંભીર થઈ ગયો. સૂર્યકાન્ત એના ગંભીર મોં સામે જોઈને બોલ્યો: 'સારું જ થયું. હવે જલદી ફેંસલો આવશે.'

'પણ વસંતને ઘણું સહન કરવું પડશે.' નિરંજન આર્દ્ર સ્વરે બોલ્યો.

'એમાં સહન કરવાનું શું છે ?'

'માતા પિતાની સામે થવું એ આપણા જેટલું એમને સહેલું નથી હોતું.'

'એતો હું પણ જાણું છું પણ વસંત તો બહાદુર છે.'

'મને એમ નથી લાગ્યું.' નિરંજન ધીમા સ્વરે બોલ્યો.

'હમણાં હમણાં જ તારા મોંએથી હું આવું સાંભળું છું. પ્રથમ તો તું એનાં પરાક્રમની જ વાતો કરતો.'

'હા' નિરંજનનો અવાજ વધુ ધીમો બન્યો. 'હું એથી જ એના પ્રત્યે ખેંચાયો હતો, પણ જેમ હું નજીક આવતો ગયો તેમ મેં જોયું કે એ તો એક સુકુમાર ફૂલ છે. એની સુકુમારતા જોયા પછી મારું આકર્ષણ ઓછું નથી થયું પણ એનું સ્વરૂપ જરૂર બદલાયું છે. પ્રથમ હું એનો કશો વિચાર જ કરતો નહિ, હવે કંઈ પણ વિચારતાં એનો વિચાર હું છોડી શકતો નથી.'

સૂર્યકાન્ત ગંભીર બંનીને સાંભળવા લાગ્યો એટલે નિરંજને આગળ ચલાવ્યું: 'એટલે જ મને એમ થાય

છે કે વસંતને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય એવું હું શું કરી શકું ! સૂર્યકાન્ત !' નિરંજનના હૃદય ઉપરથી બુદ્ધિનું સામ્રાજ્ય ખસી જતું હોય એવા સ્વરે એ બોલ્યો: 'હું એને દુઃખ પામતી જોઇ શકું જ નહિ. મને એના પ્રત્યે નિરવધિ પ્રેમ છે.

સૂર્યકાન્ત આ પ્રેમી તરફ બહુમાનની નજરે જોઇ રહ્યો.

'વસંતને મેં ઘણીવાર કહ્યું હશે કે તું મારો વિચાર જ કરીશ મા. તું જે કરીશ તે જો તને સુખ આપતું હશે તો મને આપશે જ. પણ એ કેવી છે ?' નિરંજન જરા અટક્યો, 'એ કેટલાં તોફાન કરે છે? પણ એનું હૈયું ત્યારે પણ ઓગળી જતું હોય છે. સૂર્યકાન્ત, તું હજી વસંતને પૂરી નહિ ઓળખતો હો. એના જેટલો પ્રેમ આ જીવનમાં મેં કોઇના તરફથી અનુભવ્યો નથી. એ પ્રેમ અને લાગણીની જાણે સજીવ અને સાકાર પ્રતિમા જ છે !'

સૂર્યકાન્ત પાસે કશું બોલવાનું જ નહોતું. નિરંજનની સાથે એને વર્ષોની દોસ્તી હતી પણ મસ્ત અને ખડતલ લાગતા નિરંજનની પાછળ આવો કોમળ નિરંજન છુપાયેલો હશે એવી એને આજે જ ખબર પડી. એ ખબરથી એને નિરંજન તરફ મમત્વ વધ્યું પણ નિરંજનની પ્રતિમા એને ઝાંખી પડતી લાગી. એની કલ્પનામાં તો પેલો નિરંજન જ શોભતો હતો. સૂર્યકાન્ત પોતાના માનસચક્ષુ સામે એ નિરંજનને જોતો બેઠો હતો ત્યાં સૂર્યા પાછી આવી. નિરંજન અને સૂર્યકાન્ત બન્ને સૂર્યાને જોઇ ચમકી ગયાં. 'કેમ?' બન્ને બોલી ઊઠ્યા.

'બા બોલાવે છે, અત્યારે જ.' સૂર્યાએ કહ્યું.

'શું છે? કંઇ કામ છે?' નિરંજને ચિંતાભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

'હા.'

'શું?' સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું.

'વસંતબેનના બાપુજીનો કાગળ આવ્યો છે.'

બન્ને મિત્રો ફરીને ચમક્યા. વિજળીની ઝડપથી મગજમાં કલ્પનાઓ ઘૂમવા લાગી. સૂર્યકાન્ત 'હમણાં પાછો આવું છું' કહેતો ઊઠ્યો અને બહાર ગયો. નિરંજન ખુરશી ઉપરથી ઊભો થઇ ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યો.

❖ ❖ ❖

સૂર્યકાન્ત પાછો આવ્યો ત્યારે એના હાથમાં વસંતના પિતાનો કાગળ હતો. નિરંજને એ કાગળ વિષે ઓરડામાં આંટા મારતાં જે કલ્પનાઓ કરી હતી તે સાચી પડી. વસંત અને સૂર્યકાન્ત જોડાય એવી ઇચ્છા એ કાગળમાં પૂરતી દલીલો સાથે વસંતના પિતાએ મૂકી હતી. સૂર્યકાન્તને એની લગીર પણ અસર થઇ હોય એવું ન લાગ્યું પણ નિરંજનના ગંભીર મુખના ભાવો જ જાણે બોલી દેતા હતા: 'વસંતની ઇચ્છા હોય તો એમ જ થાઓ.' થોડીવાર મૂગા રહ્યા પછી એ બોલ્યો: 'સૂર્યકાન્ત !'

સૂર્યકાન્તને એ અવાજ અપરિચિત લાગ્યો હોય એમ એ ચમક્યો એણે નિરંજનનું ગંભીર મોં જોયું અને કંઇ કલ્પના કરવા જાય ત્યાં એના કાનમાં શબ્દો અથડાયા: 'વસંત અને તું જોડાવ તો?' સૂર્યકાન્ત ચમકી ગયો. 'ગંભીર પણે કહું છું.' બીજા શબ્દો આવ્યા. 'વસંતને હું ચાહું છું. વસંત મને ચાહે છે. હું માનું છું કે ત્રણલોકની કોઇ પણ વસ્તુ કરતાં અમે એકમેકને વધુ વહાલાં છીએ પણ અમારા પ્રેમમાં એક ય એવું તત્ત્વ નથી કે વસંત તારા સાથે જોડાય તો એમાં વિક્ષેપ આવે.' નિરંજને છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

સૂર્યકાન્ત થોડીવાર તો નિરંજનની સામે જોઇ જ રહ્યો. શી રીતે, ક્યા શબ્દોમાં જવાબ આપવો તે એને સૂઝ્યું જ નહિ. નિરંજનના શબ્દોને એણે વસંત પ્રત્યેની અનહદ પ્રેમની લહરીઓ રૂપે જ લીધા એમાં બીજો એકે ય અર્થ એણે વાંચ્યો નહિ. થોડું સ્વાર્થ મેળવી મનમાં શબ્દો ગોઠવતો એ બોલ્યો:

'વસંત તારા માટે અને તું વસંત માટે. પરમાત્માની યોજનામાં એ જ છે અને બીજું નથી જ.'

નિરંજન મૂંગો રહ્યો.

'અને હું આજે વસંતના પિતાને સાચી વસ્તુ-સ્થિતિ જણાવી દઉં છું. વસંતને અને એનાં બાને પણ.' નિરંજનનો અભિપ્રાય પૂછતો હોય એમ આટલું બોલી સૂર્યકાન્ત એના સામે જોઈ રહ્યો. વાણીથી કશો જ જવાબ ન મળ્યો એટલે એણે આગળ ચલાવ્યું:

'મને લાગે છે કે આ સારું જ થયું. વસંત કોઈ દિવસ સાચી વાત ન કહી શકત. અને એના તરફથી જાણે એ કરતાં મારા તરફથી જાણે એ વધુ સારું.'

'પણ વસંતને એ નહિ ગમે.'

'એ તો જરી આંચકો લાગશે, પણ અંતે એને ગમશે જ.' સૂર્યકાન્તે જવાબ આપ્યો અને નિરંજનને વિચાર કરતો મૂકીને જ એ સામે પડેલા ટેબલ પાસે કાગળ લખવા પહોંચી ગયો.

* * *

સૂર્યકાન્તે કાગળો લખ્યાને એક અઠવાડિયું વીતી ગયું છતાં કયાંયથી કશા જ સમાચાર ન આવ્યા એટલે બંને મિત્રો ચિંતામાં પડયા હતા. સૂર્યકાન્ત કહેતો કે 'વિચારો ચાલતા હશે.' નિરંજન કહેતો કે 'વસંત બંને ધર્મો વચ્ચે ભીંસાતી હશે ને વેદના ભોગવતી હશે.' નવમે દિવસે સવારે નિરંજનના સરનામે એક કવર આવી પડયું. બંને મિત્રો ત્યારે હાજર જ હતા. કવર ફોડીને નિરંજને આખા કાગળ ઉપર આંખ ફેરવી લીધી. સૂર્યકાન્ત-કાગળનું પ્રતિબિંબ-નિરંજનનું મોં જોઈ રહ્યો હતો. એ ઉપર આનંદની લાલી ઉપસી આવતી હતી. નિરંજને કાગળ વાંચીને સૂર્યકાન્તના હાથમાં મૂકયો. કાગળમાં આટલા જ શબ્દો હતા :

'બાપુજી અહીં આવી ગયા છે. આઠ દિવસ ઠીક ધમાલ ચાલી. અંતે ઇચ્છિત કરવાની રજા મળી છે પણ એમની નારાજી તો છે જ. હું ચાર પાંચ દિવસ પછી ત્યાં આવીશ અને બાપુજીને સારું લાગે એટલા માટે સૂર્યભાઈને ત્યાં જ ઊતરીશ.'

કાગળની ઉપર કે નીચે કશું નહોતું પણ અંતરમાં બધું જ હતું એટલે નિરંજન અને સૂર્યકાન્ત સંતોષ પામ્યા અને વસંતના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વસંત આવે ત્યારે આ વાતને હવે કેમ પતાવવી તેની બંને મિત્રોએ તૈયારી કરવા માંડી.

* * *

'કેમ, હું અહીંઆ જ આવીને?' બારણામાં પેસતાં જ વસંતે સૂર્યાને કહ્યું. 'નિરંજનભાઈને ત્યાં કોણ જાય, ખરું!'

સૂર્યા આનંદમાં આવી ગઈ હતી. ઘરના બધાં પ્રફુલ્લ હતાં એક નિરંજન, જેનું સર્વસ્વ આવ્યું હતું છતાં, ગંભીર હતો. જરી પરવાર્યા પછી નિરંજને અને વસંતે એકાંત શોધી લીધું અને સૂર્યકાન્તે એમાં મદદ કરી.

'કેમ ગંભીર છો?' વસંતે પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછયો.

'કંઈ નહિ.' નિરંજન ધીમું હસ્યો.

'નહિ, સાચું કો' રમત કરતી હોય એમ વસંત બોલી.

'સાચું જ કહું છું. કંઈ જ નથી.'

'જો ગંભીર રહેશો તો આપણને તમારા ઘરમાં નહિ પેસાય' નેણ ઊંચા ચડાવીને વસંત મજાકમાં બોલી.

'એ...મ?' નિરંજનનો એ લહેકો આવ્યો અને ગંભીરતા ખરી ગઈ. વસંત આનંદમાં આવીને બોલી:

'અને તમે જાણો છો ને! બાપુજી ને બા ના પાડે છે.'

'ના શાં પાડે છે? સૂર્યકાન્ત...'

'હા, જો તમે સીધા નહિ ચાલો તો હું એમ કરીશ હો?'

'હો.' નિરંજન બોલ્યો ને હસી પડયો.

'સૂર્યકાન્તભાઈ કેવા સરસ છે? તું તો સાવ રખ-ડેલ ને વૈરાગી જેવો છે.'

'એ...મ?'

'હા, એ...મ. પછી મોઢું વકાસીને ઊભા રહેવું પડશે'

'બીજી છોકરીઓ તો દુનિયામાં હશે જ નહિ!'

'કોઈ છે ?'

'કેમ, તો રજા લેવી છે ?'

'બીજી હોય તો એને સગવડ કરી આપું.'

'વાહ, બહુ ઉદારતા !'

'પણ અરે, હું, નિરંજન ! સૂર્યભાઈએ કંઈ ગોઠવ્યું ?'

'તું શોધી આપ ત્યારે ને ? એ ફરજ તો હવે તારા માથે.'

'આ શોધવાનું કામ ભારે છે હો !'

'હા, જેને ગોઠવાયું હોય એને તો બહુ ન લાગે પણ બીજા માટે તો બહુ કઠણ કામ છે.'

'હું ન મળી ગઈ હોત તો આપ શું કરત ?'

'જે આપ કરત તે.'

''આપ' સમણે હાથ દઈને બેસત.'

'તો 'આપ' પણ એમ જ કરત.'

''આપ' બાપાને કહેત કે સરસ મઝેનો ભુરા-નીઓ શોધી આપો.'

''આપ' પણ જ્ઞાતિની છોકરીઓના ટોળામાંથી આંખ મીંચીને એક ઉપર આંગળી મૂકી દેત.'

'ભારે સરસ થાત હો !'

'હા, કદાચ ગોટાળા પણ થાત. જેવાં કિસ્મત.'

'ચાલો, જવા દો એ. બોલો, હવે તમારે શું કરવું છે ? બાએ અને બાપુજીએ પોતાની છેલ્લી શિખામણ આપી દીધી.'

નિરંજન ગંભીર બની ગયો. 'મારે કશું કરવાનું જ નથી. તું જેમ કહે તેમ કરવાની મારી તૈયારી છે.'

'તો ત્રણ મહિના પછી જ.'

'તને મુશ્કેલી નહિ આવે ?'

'આવી ગઈ, આવે છે ને આવશે. પણ કરવું જ છે પછી શું થાય ?'

'શી મુશ્કેલીઓ આવી ? ઘરની વાત તો કર.'

'ઘરની વાત તમને નહિ કહેવાની. એ માટે તો સૂર્યભાઈ જ. તમને શી ખબર પડે ? સૂર્યભાઈ તો શાણા છે.'

'એ...મ ?'

'હા. હવે કહો જોઈએ ત્રણ મહિના પછી સાહેબ તૈયાર છે ?'

'સેવક તૈયાર છે.'

'ત્યારે બોલાવું સૂર્યભાઈને ?'

'ભલે.'

વસંતે બૂમ પાડી અને સૂર્યકાન્ત હસતો હસતો આવ્યો. વસંતે છેલ્લા નિર્ણયની વાત કરી. સૂર્યકાન્ત ખૂબ આનંદ પામ્યો. 'સરસ થયું.' એ બોલ્યો.

'હવે જુઓ, મારે બે મહિના અહીં જ રહેવું છે ને પછી ઘેર જવું છે. એટલી રજા લઈને જ હું આવી છું.'

'સૂર્યકાન્ત વસંત સામે જોઈ રહ્યો. નિરંજનને એ ધાર્યા કરતાં બહાદુર લાગી. સૂર્યકાન્તે પોતાની માન્યતા સાચી પડી હોય એવા વિસ્મયના ભાવથી નિરંજનના સામે જોયું નિરંજન હસી રહ્યો હતો.

❁ ❁ ❁

વસંતને ત્યાં આવ્યે એક મહિનો થઈ ગયો હતો. એણે એ એક મહિના દરમ્યાન ઘરની ઝીણી ઝીણી બધી વાતો કરી દીધી હતી. એ વાતોમાં પોતાને કેટલું મંથન ભોગવવું પડ્યું, માતાપિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જતાં કેવી કેવી વેદનાઓ સહેવી પડી તેનું વર્ણન જ હતું. એ વર્ણન સાંભળતાં સૂર્યકાન્ત હરખાયો. વસંત કોમળ છે એવું જ્યારથી એણે સાંભળ્યું હતું ત્યારથી એ વાત ભુક્કી પડે એવી ઈચ્છા એના મનમાં રમ્યા કરતી હતી. નિરંજનને એ બધી વાતોની જુદી જ અસર થઈ. વસંત પોતાને માટે દુ:ખ પામી રહી છે એમ જ એને લાગવા માંડ્યું અને એવા ખ્યાલથી એ પણ દુઃખી રહેવા લાગ્યો. બરાબર એ દિવસો દરમ્યાન જ વસંતના પિતાનો નિરંજન ઉપર એક કાગળ આવ્યો. 'વસંત માનતી જ નથી એટલે અમારા પાસે બીજો રસ્તો નથી રહ્યો પણ અમારા અંતરના આશીર્વાદ એને નહિ મળી શકે એટલી ખાત્રી રાખજો. અમને એમ લાગ્યું છે કે વસંત તમારા સાથે નહિ પણ તમારા મિત્ર સૂર્યકાન્ત સાથે જીવન

જીવે તો જ સુખી થશે. હવે તમને કંઇ પણ લખવું તે વ્યાજબી નથી, પણ વસંતને તમે કઇ યુક્તિથી વશ કરી લીધી છે તે અમને સમજાતું નથી, અમને તમારા પ્રત્યે કે તમારા કુળ પ્રત્યે લગીર પણ આકર્ષણ નથી આ બધું તમને શા માટે લખ્યું છે તે સમજવા જેટલી તમારામાં બુદ્ધિ હશે એમ સમજીને વધુ નથી લખતા.' કાગળનો આ સાર હતો. નિરંજનને કાગળ મળ્યો ત્યારે વસંત સૂર્યકાન્તને ત્યાં હતી. નિરંજને ત્રણ ચાર વખત ફરીફરીને કાગળ વાંચ્યો. જેમ વાંચતો ગયો તેમ એની મૂંઝવણ વધવા લાગી. અને કંઇ ન સૂઝ્યું એટલે એ ઊઠીને સૂર્યકાન્તને ત્યાં જવા તૈયાર થયો.

'આ નિરંજન આવ્યા.' નિરંજન બારણામાં દેખાયો કે તુરત વસંત બોલી ઊઠી. નિરંજના મોં ઉપરની ગભીરતા વસંતે જોઇ છતાં એણે પોતાની મજાક ચાલુ રાખી: ' નિરંજન, સૂર્યભાઇ તૈયાર છે હો.'

નિરંજન હસ્યો.

'હવે આપણે એમને તુરત જ શોધી આપવાનું છે, નહિ તો એ આપણને જોઇ જોઇને અકળાશે'

સૂર્યકાન્ત હસવા લાગ્યો. નિરંજન પણ હસ્યો પણ એની ગંભીર મુખરેખાઓ ખસી નહિ.

'કેમ આજ મુખમંડલ વિકસ્યું છે? હસવાનું બંધ કરીને વસંત બોલી.

'મને એવી ટેવ પડી છે.' બાજુમાં બેસતા નિરંજન બોલ્યો. સૂર્યકાન્ત વાતમાં રસ પૂરાવવા જતો હતો ત્યાં ઘરમાંથી બાની બૂમ પડી એટલે એ ત્યાં ગયો.

'આમ મોઢું ચડાવશો' એ નહિ ચાલે.' વસંતે મજાકની શરૂઆત કરી.

'તો શું કરશો?' અર્થવાહી દ્દષ્ટિએ નિરંજન જોઇ રહ્યો.

'નહિ ચાલે એમ કહ્યું ને!'

'એટલે?'

'એટલે નહિ ચાલે.' વસંત બોઢું ગાંભીર્ય ધારણ કરીને બોલી.

'સાચું કહો છો?'

'હા. અમે મોટાં લોકો, માન આપવા લાયક લોકો જૂઠું બોલતાં જ નથી.'

નિરંજન મજાક સમજ્યો ને શાંત પડ્યો.

* * *

નિરંજનને વસંતના પિતાના કાગળની વાત વસંતને કે સૂર્યકાન્તને ન કરી, પણ ન કરી એટલે એના મનમાં એ વાત ઊંડી ને ઊંડી ઉતરવા લાગી. અને વિચાર કરતાં એને એમ પણ લાગવા માંડ્યું કે 'વસંત સૂર્યકાન્ત સાથે જોડાશે તો વધુ સુખ પામશે'. અને એમ પણ થયું કે 'સૂર્યકાન્ત પ્રત્યે એને પ્રેમ અને લાગણી તો છે જ અને સૂર્યકાન્તનો સ્વભાવ પણ એને ગમે છે'. નિરંજનની આંખ સામે પોતાના વિચાર સમર્થનમાં એવા અનેક પ્રસંગો પણ ખડા થવા લાગ્યા. પણ એ વિચારમાળા પૂરી ન થઇ ત્યાં વસંત સાથેના પોતાના જીવનની દૃશ્ય પરંપરા ચાલી. નિરંજન એમાં તરબોળ બન્યો. એને લાગ્યું કે 'આમાં કંઇક એવું છે કે જે સૂર્યકાન્ત સાથેના સંબંધમાં તલમાત્ર પણ નથી' અને નિરંજનના નવા ભાવો પણ શમી જવા લાગ્યા. એને થયું કે 'ભલે માતા પિતા નારાજ રહે, વસંતને એથી ભલે થોડું સહન કરવું પડે. અંતે તો વસંત સુખ જ પામશે.' એ રીતે વિચાર કરતાં એ ક્ષણે તો નિરંજને પોતાના મનમાંથી એ વિચાર કાઢી નાખ્યો અને વસંતના પિતાને ટૂંકમાં લખી નાખ્યું કે 'આપના દુઃખથી હું દુઃખી થયો છું, પણ આમાં બીજું કશું જ, હું ઇચ્છું તો પણ શક્ય નથી. અમને માફ કરજો.'

જેમ નિરંજન ઉપર તેમ વસંત ઉપર પણ એના પિતાનો કાગળ હતો અને એ કાગળ વાંચવાથી નિરંજન દુઃખી થાય એમ હતો એટલે વસંતે એ કાગળ છૂપાવી રાખ્યો હતો. એમાં પણ એ જ હતું, પણ વસંતે જવાબ આપવામાં નિરંજન જેટલો વિલંબ નહોતો કર્યો. એણે તુરત જ પિતાને લખી નાખ્યું હતું કે 'જે બની ગયું છે તે મિથ્યા કરવાનો હવે પ્રયત્ન ન કરો.'

સૂર્યકાન્ત આ બંને કાગળોથી અપરિચિત હતો પરંતુ વસંતના પિતાનો કાગળ એના ઘર ઉપર આવ્યો હતો અને એ ઉપરથી બા સૂર્યકાન્તને પૂછતાં હતાં, આગ્રહ પણ કરતાં હતાં. સૂર્યકાન્તે સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી હતી પણ આ વાત નિરંજન વસંતને કહેવાનું એને યોગ્ય નહોતું લાગ્યું એટલે એ બોલ્યો નહોતો.

આમ ત્રણે ય પોતપોતાનાં સ્વભાવ પ્રમાણે મૂળ નિશ્ચયને વળગી રહ્યાં હતાં અને પોષી રહ્યાં હતાં.

* * *

'પણ એમાં શો વાંધો ?'

નિરંજન પંદર દિવસ પછી સૂર્યકાન્તને પૂછતો હતો. વસંતના પિતાનો અત્યંત દર્દમય કાગળ આવવાથી આજ સવારે વસંત રડી પડી હતી અને નિરંજન ગંભીર બની ગયો હતો. આ કાગળ વસંત ઉપર હતો અને એણે છૂપાવ્યો હતો પણ સૂર્યને ખબર હતી એટલે એણે મોટાભાઈને વાત કરી હતી.

'એમ બને જ નહિ, તું સમજતો નથી નિરંજન ! તું વસંતને સુખ આપવાની ઇચ્છા ભલે રાખ, પણ એ માટે ખેલો ન થા.' સૂર્યકાન્ત થાક્યો હોય એમ કંટાળાને બોલ્યો.

નિરંજન મૂંગો બન્યો.

'તું આવું બહુ કરશે તો વસંતની હિંમત ઓછી થશે અને સુખ પણ છોળાઇ જશે'. સૂર્યકાન્ત આગળ બોલ્યો: 'મને સમજાતું જ નથી કે હમણાં હમણાં તને શું થઇ ગયું છે ? તારી સ્થિરબુદ્ધિ જ જાણે લોપ પામી ગઇ હોય ને ! વસંતને આ રીતે તો તું અરેરે ! આપશે.'

નિરંજને આંખો નીચી નમાવી દીધી. એના મોં ઉપરથી લાગ્યું કે નિરંજન હજુ કહેવાનો મર્મ નથી સમજ્યો. એણે પણ સ્વપ્ન

'જીવનસાથીના સુખની અત્યંત ચિંતા મને નથી આપતી પણ બોજારૂપ જ લાગે છે. તારે જોઇએ કે વસંત પોતાના અંતિમ સુખ માટે ઘણું દુઃખ સહન કરી રહી છે. તને બહુ લાગી હોય તો તું મૂંગો રહી જોયા કર અને વસંત નિર્ણય કરે તેને આધિન થા.'

નિરંજને ઊંચું જોયું. એને સૂર્યકાન્તની વાત ઠીક લાગી હોય એમ લાગ્યું.

'હવે તારા પાસે એક વચન માગું ?' સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું અને નિરંજને હા પાડી.

'આવી વાત ફરીને તારે કોઇ દિવસ ન કરવી.'

'ભલે.'

'વસંત પાસે પણ ન કરવી.'

'ભલે.'

'અને વિચારવી પણ નહિ.'

નિરંજન જવાબ ન આપી શક્યો.

'કેમ ?' સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું.

'એ ન બની શકે, એ મારા કાબૂની વાત નથી.'

સૂર્યકાન્તે વિશેષ આગ્રહ ન કર્યો અને ત્યારે તો એ વાત પૂરી થઇ.

: અપૂર્ણ

[વાર્તાનો બાકીનો ભાગ ડીસેમ્બર અંકમાં]

આપણી સ્વરાજયાત્રા

છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં જે બનાવો બની ગયા છે તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ પણ એક લેખમાં કરવાનું મુશ્કેલ છે. જેને માટે સ્વતંત્ર લેખમાળાઓ લખી શકાય એવા ઘણાં બનાવો હમણાં હમણાં બની ગયા અને રોજને રોજ બનતા જ જાય છે. તા. ૧૨ મી નવેમ્બરની સવારે અમે આ લખી રહ્યા છીએ. એક કલાક પછીના છાપામાં કોઈ નવીન જ વસ્તુ નહિ આવી પડે એવી ખાત્રી નથી. એટલે દેશના એકેએક બનાવ અને એ ઉપરની સમાલોચનાને આ નાનકડા લેખમાં નહિ સમાવી શકાય. જે બનાવોને આપણે ભૂલવા માગીએ તો પણ ન ભૂલી શકીએ અને જેની અસર પ્રબળ પણે આપણા રાજકીય જીવન ઉપર થઇ છે ને થઈ રહી છે તેટલા જ બનાવોની માહિતી આપીને અમે સંતોષ માનશું.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દિલ્હીની મહાસમિતિના મંચ ઉપરથી રાષ્ટ્રપતિએ મુસ્લીમ સંપર્કની ઘોષણા કરી છે ત્યારથી એ પ્રશ્ન વિષેની દેશની હવામાં જ જાણે ફેર પડી ગયો છે. દેશમાંથી ન માની શકાય એટલી ઝડપથી કોમીવાદથી જડ ઉપડતી જાય છે. આ નવા વિચારના પ્રચારમાં મહાસભાવાદી સરકારોનો પણ ઓછો હિસ્સો નથી. પણ સૌથી મોટો હિસ્સો તો કોમીવાદી નેતાઓનો જ છે. તેઓ પેલી જડને ટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને સાનભાન ભૂલ્યા હોય એમ બકવાદ કરે છે તેની પ્રજા ઉપર ભારે અસર પડી છે. પ્રજા સમજતી થઇ છે કે દીન, ધર્મ અને લઘુમતિના હકોની આ સુંદર વાતો ભરમાવનારી અને અમારા આગેવાનો બની બેઠા છે તેમના ડોલતાં સિંહાસનો ટકાવવાની જ વાતો છે. હિંદની રગેરગમાં જે મહાન રોગો ફેલાઇ રહ્યા છે તેમાંથી નથી હિંદુને છટકવાના અધિકારો મળ્યા કે નથી મુસલમાનોને મળ્યા. બંને મઝહબી કોમ એટલો જ ભૂખમરો વેઠે છે, એટલા જ સિતમો સહન કરે છે, બંનેની બેડીઓ એટલી જ મજબૂત છે. આ વિશાળ દેશના કોઇ ખૂણામાં કોમ કે પ્રજા તરીકે કોઇ માણસ સુખી નથી. જેમ દુષ્કાળ કે મહામારી જેવી કુદરતી આફતો કોમ વચ્ચે ભેદ નથી રાખતી તેમ પરદેશી સરકારના જુલ્મના તંત્રો પણ ભેદ નથી રાખતા. હા, બંને કોમો એક ન થઇ શકે એવા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે પણ દેશની સ્થિતિ જ એવી છે કે ભૂખમરા કે અજ્ઞાનમાં તેઓ ભેદ રાખી શકે જ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું

છે કે શ્રીમાન ઝીણા સાહેબ જેવાની માથાતૂટ મહેનત છતાં હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ બિરાદરો મહાસભાના ઝંડા નીચે આવતા જાય છે અને કોમીવાદને હઠાવતા જાય છે.

૧૯૩૪ માં ઝીણા અને રાજેનબાબુ વચ્ચે જે વાટાઘાટો થએલી તેની હકીકતો બહાર આવતાં શ્રીમાન ઝીણાની સાચી સ્થિતિની પ્રજાને વધુ જાણ થઈ ગઈ છે અને ઝીણી નજરે છાપાંઓ જોનાર સમજી શક્યા હશે કે મુસ્લીમ કોમ અને બીજી લઘુમતિના રક્ષણની બડી બડી વાતો કરનાર એ મહાશયે આજ સુધી સમાધાનની વાતો કરી છે પણ પોતાના તરફથી એક પણ શરત રજુ કરી નથી. એટલું જ નહિ પણ રાજેનબાબુ સાથે નક્કી થયેલી શરતોમાંથી પણ ઘૃણાજનક રીતે તેઓ છટકી ગયા છે. આ કોમીવાદીઓનો છેલ્લો અને નિષ્ફળ તેમ જ કરુણાજનક પ્રયત્ન લખનૌની મુસ્લીમ લીગની પરિષદ્‌માં થયો. એ પરિષદ્‌માં તો એમણે એવી આશાઓ રાખી હતી કે એથી લીગ મજબૂત બનશે, લીગના ઢીલા પડેલા ખીલાઓને તેઓ ઠોકીને જડબેસલાખ કરી શકશે, પણ પરિણામ ઊલટું જ આવ્યું. મુસ્લીમજગતમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા આગેવાનોએ જાહેર કર્યું કે આ સંસ્થા દેશની સ્વતંત્રતાની રોધક છે, આમાં કોઇએ નહિ રહેવું જોઇએ. આમ છતાં ધ્યાન ખેંચાય એવો એક પ્રયત્ન ત્યાં થયો. પંજાબ અને બંગાળ જાણે ઝીણાની સાથે આવ્યું હોય એમ ફઝલુલ હક્ક અને સર સીકંદરે પોતે લીગની સાથે છે એમ જાહેરાત કરી પણ પ્રજા એમને સારી રીતે ઓળખે છે એટલે પરિસ્થિતિમાં કશો જ ફેર પડ્યો નથી. બંગાળના વડા પ્રધાન ફઝલુલ હક્ક તો ત્યાંથી જાણે મહાસભા ઉપર ચડાઇ લઇને જ નીકળ્યા હોય એમ બોલી ગયાઃ 'મહાસભાના હિંદુ પ્રધાનો જો પોતાના પ્રાંતમાં જુલમની નીતિ ચાલુ રાખશે તો આ મંચ ઉપરથી જાહેર કરૂં છું કે બંગાળમાં જાનના જોખમે પણ હું એનો બદલો લઇશ.' આવેશમાં ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો ઉપર એમણે ત્યારપછી છટકી જવાની ઘણી વાતો કરી છે. પરંતુ એમના જેવા બંગાળના વડા પ્રધાનના મોંમાંથી આ શબ્દો નીકળે ત્યારે એમાં મૂર્ખતા સિવાય બીજું કશું નથી લાગતું, તેઓ એ જાણે ભૂલી જ ગયા છે કે પોતે બંગાળના વડા પ્રધાન છે.

શ્રીમાન હક્કના આ શબ્દો વિષે એક રમુજી સૂચના થઇ હતી આ શબ્દો યુક્તપ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા હતા, જ્યાંની મહાસભાવાદી સરકારે કોમીપ્રચાર ઉપર સખ્ત પગલાં લેવનું જાહેર કર્યું છે. સૂચના એવી હતી કે આ શબ્દો ઉચ્ચારવા માટે શ્રીમાન હક્કને પકડવા જોઇએ અને એમના ઉપર કામ ચલાવવું જોઇએ. આ સૂચનામાં રમુજ પણ છે અને ગંભીરતા પણ છે. ગંભીરતા એટલા માટે કે એકબીજા પ્રાંતની સરકારો આ રીતે પગલાં લેવા માંડે તો આ દેશમાં આંતરયુદ્ધ જ મચી જાય. બીજી બાજુ આમ નિરંકુશ બોલવા પણ કેમ દેવાય ?

મુસ્લીમ સંપર્કની મહાસભાની નીતિના વિજયરૂપે હમણા બે મોટા બનાવો બન્યા. એક તો મહાસભાના દફતરે હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ સભ્યો અને નેતાઓ નોંધાયા તે અને બીજો બીજનોરની ચૂંટણીનો. આ બીજો બનાવ તો લીગ–મહાસભા વચ્ચેના યુદ્ધના ફેંસલા જેવો લાગે છે કારણ કે આ ચૂંટણી વખતે શ્રીમાન ઝીણા કહેતા હતા કે 'યુક્તપ્રાંત તો મુસ્લીમ જગતનું હૃદય છે.' એમને આ કરુણાજનક પરાજયથી ખાત્રી થઇ હશે કે એ હૃદય હવે બંધ પડ્યું છે અથવા તો મહાસભાની સાથે એકરૂપ બન્યું છે ?

અહિંસાનો વિજયઃ

માત્ર રાષ્ટ્રિય યુદ્ધની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ જગતમાં ઊભી થયેલી નવી સંસ્કૃતિ–અહિંસાની સંસ્કૃતિનો વિજય થયો હોય એવા ભવ્ય પ્રસંગો હમણાં હમણાં બનતા જાય છે. દેશની આઝાદી માટે જેમણે હિંસાનો માર્ગ લીધો હતો તેઓ આજે જાહેર કરે છે કે 'અમારો માર્ગ ભુલો હતો. અમે ભ્રમમાં હતા. અહિંસા વિના આ દેશની આઝાદી નથી.' આ બનાવ આ યુગમાં પણ મહત્વનો તો લાગ્યો જ છે પણ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાહિંસા અને અહિંસાના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વનો

ગણાશે. ગાંધીજી એમના જીવનના આરે ઊભા ઊભા પોતાના *જીવનકાર્યનું આવું ફળ જોઈ શકશે* એવો કોઈને વિશ્વાસ નહોતો. સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની એમની અતૂટ શ્રદ્ધામાં આજે અજબ વધારો થયો હશે.

દેશના પણ સુભાગ્ય છે કે જેલમાંથી છૂટતા એ કહેવાતા ત્રાસવાદીઓ મહાસભાના ઝંડા નીચે આવતા જાય છે અને ફરીફરીને જાહેર કરે છે કે દેશની આઝાદી માટે દેશની પ્રતિનિધિ આ એક માત્ર સંસ્થા છે. બીજી બાજુ આંદામાનમાં જે બનાવો બની ગયા તેણે આખા દેશને ડોલાવી મૂક્યો છે. ઉપવાસ કરીને પોઢેલા એ વીરોના મનમાં શું શું હશે તે આપણે જાણતા નહોતા. એમના ઉપવાસે આપણે હલમલી ગયા હતા, જાણે મોતનો ઓછાયો આપણા ઉપર આવતો હતો. આપણે ઠરાવો કર્યા, નિવેદનો કર્યાં, દીનો ઉજવ્યા અને આપણા અંતરના તારને એ બાંધવોની સાથે જોડી દીધા પણ કોને ખબર હતી કે દૂર દૂર પેલા સેગાંવના ઝૂંપડામાં બેઠેલો પુરુષ અહિંસાનો વિજય જોવા માટે પોતાનો પ્રાણ નીચોવી રહ્યો હશે? એની પ્રવૃત્તિ વિષે આપણે ક્યાં કંઈ જાણીએ છીએ? આપણી જાડી આંખે તો માત્ર ચરખો ને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ જ દેખાય છે. હમણા સ્વાવલંબી શિક્ષણની વાતો સાંભળીએ છીએ. એની બીજી પ્રવૃત્તિ તો મહિને છ મહિને બહાર આવે ત્યારે જ આપણે જાણીએ છીએ અને જાણીએ છીએ ત્યારે ચોંકી ઊઠીએ છીએ. આંદામાનના કેદીઓના ઉપવાસ છોડાવવાની વિનવણી માટે જ્યારે કવિવરે ગાંધીજીને અપીલ કરી ત્યારે કોને ખબર હતી કે એમની પ્રવૃત્તિ ચાલી જ રહી છે. જે દિવસે આંદામાનના કેદીઓ, વાવસરોય અને ગાંધીજી વચ્ચેના તાર-પત્ર વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે જ જગતે જાણ્યું કે હિંસાવાદીઓના હૃદયમાં પણ આ પુરુષે પોતાનું સ્થાન જમાવી દીધું છે. ઉપવાસ છૂટ્યા અને નિવેદનો બહાર પડ્યાં કે અમને 'હિંસામાં વિશ્વાસ નથી.' અમે આ નિવેદનને આ યુગનો એક મહાન પ્રસંગ ગણીએ છીએ.

મોતની સાથે લડતાં લડતાં:

અને આંદામાનનું તેમ જ બંગાળના નજરકેદીઓનું પ્રકરણ પણ હજી પૂરું નથી થયું. લંડનના મહાલયમાં ગાંધીજીએ હરિજનોને ખાત્રી આપી હતી કે એના હિંદુત્વના અધિકારોના રક્ષણ અર્થે પોતે પ્રાણના જોખમે પણ લડશે, અને એ લડ્યા, સરકારની સાથે, પ્રજાની સાથે અને છેવટે મોતની સાથે પણ લડ્યા અને જીત્યા. આજે પણ જાણે એવું જ થઈ રહ્યું છે. આંદામાનના ઉપવાસીઓને એમણે વચન આપ્યું હતું કે 'તમે ઉપવાસ છોડો ને હું તમારા માટે મથી રહ્યો છું તેના હાથ મજબૂત કરો.' તેઓ મથી રહ્યા છે કે નહિ તેની જાણે ખાત્રી મળતી હોય તેમ દરરોજ છાપામાં કલકત્તાના સમાચારો બોલે છે. ગાંધીજી કલકત્તામાં ગયા અને મહાસમિતિના મોટાં આંદોલનો ચાલ્યાં પણ મહાસમિતિ પૂરી થતા જ દેશનો સર્વોપરી પ્રશ્ન કેદીઓનો બની ગયો છે. અને એ પ્રશ્નની ગંભીરતા એક સાથે છાપામાં આવતા બે સમાચારોથી મળે છે. એક સમાચારમાં અહેવાલો છે ને અનુમાનો છે, બીજા સમાચારમાં ગાંધીજીની ગંભીર તબિયતના સમાચારો છે. લોહીનું દબાણ છતાં, ડૉક્ટરોની સંપૂર્ણ આરામની ભલામણ છતાં ગાંધીજી મૌન રહીને, બીજી રીતે પ્રયત્નો કરીને શક્તિ મેળવે છે અને પોતે જે વચન આપ્યું છે તે પાળવા માટે એ શક્તિ ખર્ચી રહ્યા છે. ગવર્નરની મુલાકાત વખતે પણ ડૉક્ટરને સાથે લઈ જવા પડે અને ગાંધીજીની તબિયતના કારણે જ વડલાની છાયા નીચેના તંબુમાં મુલાકાતની ગોઠવણ કરવી પડે એ જ બતાવે છે કે ગાંધીજી મોતની સાથે લડતાં લડતાં હજારો નજરકેદીઓ અને સેંકડો આંદામાનના વીરોને મુક્ત કરવા મથી રહ્યા છે. એ મુક્તિની પાછળ એમના સુખનો ખ્યાલ તો રહ્યો જ છે પણ જેને ખાતર ગાંધીજીના શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે તે અહિંસાને ભવ્ય વિજય આપવાની મુરાદ પણ પડી છે.

આજસુધી મળેલા સમાચારોમાં કશું જ સત્તાવાર નિવેદન મળ્યું નથી પણ જે રીતે મુલાકાતો થઈ છે અને

જે રીતે આજે પણ પ્રધાનો ગાંધીજીને મળી રહ્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજી સફળ થયા છે. છાપાંના 'વિશ્વાસપાત્ર' સમાચારો સાચા હોય તો નજરકેદીઓ તો ગણ્યા દિવસોમાં જ મુક્ત થવા જોઈએ. આંદામાનના કેદીઓને છોડવા વિષેની એક વિચિત્ર વાત છાપામાં આવી છેઃ 'સરકારને એમ લાગે છે કે કેદીઓએ કરેલું હિંસા ઉપરની અશ્રદ્ધાનું નિવેદન પૂરતું નથી થતું, એ માટે ગાંધીજીએ અંગત ખોળાધરી આપવી જોઈએ.' અમને નથી લાગતું કે આ વાતમાં કાંઈ વજુદ હોય કારણ કે આ વાત બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવી જ નથી.

મહાસભાના પ્રધાન મંડળો :

સાત પ્રાંતના મહાસભાના પ્રધાનમંડળના કાર્યનો અહેવાલ અહીં આપી શકાય એમ નથી. આપણે ત્યાં ઊંચા આસનેથી ભલે એમ કહેવામાં આવે કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ આ કામ તો બીજી કક્ષાનું કામ છે, પ્રથમ કક્ષાનું કામ તો બહારનું છે, પરંતુ જ્યારથી મહાસભાએ પ્રધાનપદો સ્વીકાર્યાં છે ત્યારથી બહારના અને અંદરના કામ એક સ્વરૂપ જ બની ગયાં છે અને દેશમાં મોટાંમાં મોટાં આંદોલનો પણ એ જ લાગે છે. પ્રધાનપદો સ્વીકાર્યાને આજ તો ઠીક ઠીક સમય થઈ ગયો અને એ પ્રધાનોની દાનતની પરીક્ષા થઈ શકે એટલા બનાવો પણ એમના હાથે બની ગયા પરંતુ પ્રધાનપદ લેતાં પહેલાં, એ સ્થાન લેવાથી આપણી શકિત વધશે કે ઘટશે એ વિષે જે મતભેદ હતા તે આજે પણ કાયમ જ દેખાય છે. ઘણા જવાબદાર અને અગ્રણી નેતાઓને ખરેખર એમ લાગે છે કે આ રસ્તો બંધારણને તોડવાનો નથી પણ અમલ કરવાનો છે. જ્યારે એટલા જ જવાબદાર અને આગળ વધીને કહીએ તો પ્રધાનપદના સૌથી કટ્ટર વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજીને એથી ઊલટું લાગે છે, તેઓ જાણે એકરાર કરતા હોય એમ કહે છે કે 'એથી આમપ્રજાની તાકાત વધી છે અને એમના દુઃખો અલ્પાંશે પણ ઓછાં થયાં છે.' દેશનું વાતાવરણ જોતાં અને પ્રધાનોનાં કાર્યો જોતાં અમને તો એમ લાગે છે કે ખરેખર આપણે સ્વરાજને માર્ગે વેગભેર આગળ વધી રહ્યા છીએ. અમને એક ઘડી પણ એમ નથી લાગતું કે દૂરના મુકામે પહોંચવા માટે વચ્ચે આવેલી આ લીમડીની છાયા નીચે આપણે અટકી પડ્યા છીએ અને આપણા નિશાનને ભૂલી ગયા છીએ.

મહાસભાના પ્રધાનો અને એમને દોરનાર ગાંધીજી તરફથી પ્રજાઘડતરની જે યોજનાઓ બહાર પડે છે તે ઘણાને અકળાવે છે. ત્રણ અને સાત વરસની વાતો ઉપલી નજરે તો એવી જ લાગે કે હવે લડાઈનાં તો સ્વપ્ના જ સેવવા રહ્યાં, પરંતુ અમને એમ નથી લાગતું. મહાસભાએ જે પ્રયોગ હાથ ધર્યો છે તે એણે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે પાર ઉતારવો જ જોઈએ. ઉભડક પગે બેસીને આવાં કામો થઈ જ ન શકે. એ માટે યોજનાઓ પણ જોઈએ અને લાંબી મુદતો પણ જોઈએ. અમે એમ માનીએ છીએ કે આપણે મુદત તરફ નહિ જોવું જોઈએ પણ યોજના તરફ અને એના અમલના વેગ તરફ જોવું જોઈએ. યોજના રાષ્ટ્રશકિતને ઘટાડનારી લાગે કે એનો વેગ મંદ લાગે તો અવશ્ય એનો વિરોધ કરવો જોઈએ. અને જો યોજના રાષ્ટ્રશકિતને વધારનારી હોય એનો વેગ શક્ય તેટલો બળવાન હોય તો મુદતથી ગભરાવું ન જોઈએ. એ મુદતનો અર્થ એ થાય છે કે જો બધું સીધું ચાલશે તો આટલા સમયમાં કામ પૂરું થશે. સીધું ચાલવાનું માત્ર આપણા હાથમાં નથી, તેમ સરકારના હાથમાં પણ નથી. સંયોગો અને પરસ્પરની શકિત ઉપર ઘણો આધાર રહે છે.

વંદેમાતરમ્ :

મુસ્લીમ કોમીવાદી આગેવાનોએ જે અનેક તોફાનો ઊભાં કર્યાં છે તેમાં એક તોફાન રાષ્ટ્રગીત તરીકે છેલ્લા ત્રીસેક વર્ષ થયાં વપરાતા 'વંદેમાતરમ્' નું તોફાન છે. જાણવા જેવું તો એ છે કે આ ગીતનો પ્રબળ વિરોધ કરનાર મી. ઝીણા પોતે વર્ષો સુધી મહાસભામાં હતા અને આ ગીતનો આદર કરતા હતા. તેઓ મહાસભામાંથી ખસી ગયા તો 'સ્વરાજ'ના ધ્યેયના કારણે. પણ આજે એ લોકો જ્યાં ફાવે ત્યાં હાથ નાખે છે. હિંદી-ઉર્દૂ વિ

પણ લીગે ઠરાવ કર્યો છે ને બખાળા કાઢયા છે. પરંતુ 'વંદેમાતરમ્'નું આ તોફાન તો પૂરેપૂરું એમના ગેરલાભમાં જ ઊતર્યું છે. મહાસમિતિએ કલકત્તામાં ઠરાવ કરી આ ગીતની પ્રથમ બે કડીઓ મંજુર કરી અને જાહેર કર્યું કે આમાં કોઈ કોમનો ભાવ જ નથી આવતો, ઉપરાંત બીજાં રાષ્ટ્રગીતોને એકઠાં કરવા એક સમિતિ પણ નીમી. આપણને એ પણ જાણવા મળ્યું કે આ ગીત પ્રસિદ્ધ થયેલી 'આનંદમઠ'ની ચોપડીનું નથી પણ એ પહેલાંનું છે અને એના સ્વરો ઈશ્વરમાં અખંડપણે માનનારા કવિવર ટાગોરે રચ્યા છે. એ ગીતને કલકત્તાની મહાસભામાં પ્રથમ પહેલું ગાયું છે પણ એમણે જ.

આપણી મહાસભાએ રેંટિયાના ચિહ્નવાળો ત્રિરંગ ઝંડો રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે મુકરર કર્યો છે પણ આજસુધી કોઈ ગીત મુકરર નથી કર્યું. 'વંદેમાતરમ્'ની પાછળ તો જે બલિદાનો અપાયાં છે તે બલિદાનોએ જ એને રાષ્ટ્રગીત જેટલી પ્રતિષ્ઠા આપી છે. રાષ્ટ્રગીત એ રહે કે ન રહે પણ એની પ્રતિષ્ઠા તો આ દેશમાં કાયમ રહેવાની છે કારણકે એનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે આ ભૂમિના અનેક સંતાનોએ હસને મોંએ મોતની ભેટ લીધી છે.

કરુણ મૃત્યુ :

ખાસ કરીને મુંબઈ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં જે પ્રશ્ને છેલ્લા કેટલાયે મહિનાઓ થયા વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ બનાવ્યું હતું તે પ્રશ્નનો હમણાં જ અંત આવ્યો છે. ગાંધીજી અને બહાદુરજીની તપાસમાં નરીમાન સંપૂર્ણ રીતે દોષિત જાહેર થયા છે અને સરદાર નિર્દોષ સાબિત થયા છે. આ પ્રકરણ ચાલતું હતું ત્યારે ગટર ઊખળી હોય એવું લાગતું હતું અને કંઈ સમજાતું જ નહોતું કે કોણ દોષિત છે? પરંતુ જ્યારે ગાંધીજી અને નરીમાનનું નિવેદન વાંચ્યું ત્યારે પ્રજાને જાણ થઈ કે નરીમાન દોષિત ઠર્યા છે પણ શ્રી નરીમાનનું એ નિવેદન એટલું નમ્ર અને પશ્ચાતાપ-યુક્ત લાગતું હતું કે નરીમાન પોતાના અધિકારો છોડે તો પણ પ્રજા એકાદ બે વર્ષમાં એને ફરીને પોતાના નેતાપદે સ્થાપે, પરંતુ પોતાના પ્રથમ નિવેદનને રદ કરતું બીજું નિવેદન એમણે મહીસુરથી પ્રગટ કર્યું તેણે આખી વસ્તુસ્થિતિ બદલાવી નાખી.

પરિણામ એ આવ્યું કે આખો મુકદ્દો, જે નરીમાનની સંમતિથી અને ઇચ્છાથી અપ્રગટ રહ્યો હતો તે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને સોંપાયો અને 'નરીમાન એક પણ જવાબદાર અને વિશ્વાસભર્યા સ્થાન માટે લાયક નથી' એવો ગાંધીજીનો અભિપ્રાય પ્રગટ થયો. કાર્યવાહક સમિતિએ એવી જ મતલબનો ઠરાવ કર્યો અને 'આપઘાત' રૂપે ઓળખાતા નરીમાનના ફેંસલાને પ્રગટ કર્યો. એ ફેંસલાને ઉપર ઉપરની નજરે વાંચતા પણ એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને હવે મોં જ સંતાડી દેવું જોઈએ પણ એમના દુર્ભાગ્યે કારોબારીના નિર્ણય ઉપર પણ તેઓ પ્રહાર કરી રહ્યા છે અને પોતાના ઉપર મહાસભાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવો અત્યાચાર થયો છે એમ જાહેર કરે છે. બે દિવસ પહેલાંનું રાષ્ટ્રપતિનું નિવેદન કેટલીક ચોખવટ કરે છે પણ નરીમાનને એથી શાંતિ થઈ નથી. અમને એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને એમના કરુણ મૃત્યુને વધુ કરુણ ન બનાવવું જોઈએ અને એમની પાછળ બે આંસુ પાડી શકાય એવી સ્થિતિ રાખવી જોઈએ.

મહત્ત્વના બનાવો:

આ ઉપરાંત ઘણા મહત્ત્વના બનાવો બની ગયા. કલકત્તામાં મહાસમિતિની પ્રધાનપદ પછીની પહેલી જ બેઠક મળી. પ્રધાનોના કામ ઉપર પુષ્કળ ચર્ચાઓ થઈ અને ઠરાવો થયા. વર્ધામાં શિક્ષણ પરીષદ મળી અને શિક્ષણના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકારી ગણાય એવા ઠરાવો થયા અને સંપૂર્ણ યોજના માટે સમિતિની નિમણૂક થઈ. હરિપુરા મહાસભાના સ્વાગત પ્રમુખ અને અધિકારીઓની ચૂંટણી થઈ. દેશમાં ત્રીસ લાખ જેટલા મહાસભાના સભ્યો નોંધાયા. આઠ વર્ષ પછી દરબાર ગોપાળદાસના પ્રમુખપણા નીચે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠક મળી અને સફળ રીતે પાર ઊતરી. ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે યુવકદળો સજીવન થયાં. દેશીરાજ્યોના અનેક જુલ્મોમાં સારા ગણાતા મહીસુર રાજ્યના જુલ્મોનો ઉમેરો થયો. એમ પુષ્કળ બનાવો બની ગયા અને બની રહ્યા છે.

તા. ૧૨ : ૧૧ : ૩૭

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

અમારાં અભિનંદન :

સાહિત્ય સંમેલનની સ્વાગત સમિતિએ શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટને સ્વાગતાધ્યક્ષ ચૂંટી ખરેખર અભિનંદન યોગ્ય પગલું ભર્યું છે. અમને એ ભય હતો કે આ સ્થાને કોઈ સાહિત્ય સેવકને બદલે ધનપતિ આવી પડશે. શ્રી. સંપટ ધનપતિ ગણાય, પણ ગુજરાત-મહા-ગુજરાતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા તો સાહિત્ય સેવક લેખે જ છે. એમનું નામ આજે સાહિત્ય-જગતમાં જ નહિ પણ શિક્ષિત ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ કહી શકાય. શ્રી. સંપટના લેખ વિનાનું આજે કદાચ એક પણ ગુજરાતી માસિક નહિ મળે. એમનો અભ્યાસ વિધ વિધ પ્રકારનો છે પરંતુ વ્યાપાર અને અર્થશાસ્ત્ર વિષેના એમના લેખોએ એમને ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. આટલી સરળ અને વ્યવહારૂ રીતે હુંડીઆમણ, પડતરખર્ચ, રેલ્વે ઈત્યાદી વિષયો ઉપર લખી શકે એવા ગુજરાતમાં બહુ ઓછા લેખકો હશે. શ્રી. સંપટ એમનું સ્થાન શોભાવશે અને કરાચીને દીપાવશે એ વિષે અમને સંદેહ નથી. આવી વરણી કરવા બદલ સ્વાગતમંડળને અમારાં અભિનંદન છે.

કાકા સાહેબ જ શોભશે :

આ અંક પ્રગટ થશે ત્યારે કદાચ સંમેલનના પ્રમુખની વરણી થઈ ગઈ હશે કે થતી હશે. અમે અમારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી ચૂક્યા છીએ અને એ અભિપ્રાયને ચારે તરફથી સારો આદર મળ્યો છે. અમે એમ માનતા જ હતા કે ચૂંટણીનું પરિણામ પણ એ જ આવશે પરંતુ કાકા સાહેબનું એક નિવેદન પ્રગટ થયું અને આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. શ્રી. મુનશી પ્રમુખ ચૂંટાઈ જ ગયા છે એવી એક અફવા પણ ફેલાઈ ગઈ અને જો કાકાસાહેબ ન આવે તો આજની પરીસ્થિતિ જોતાં શ્રી. મુનશી જ આવે એવું લાગે છે પરંતુ કાકાસાહેબના નિવેદન પછી પણ અમે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ કે જો પરિષદે નવીન રાહ લેવો હોય, પ્રેરણારૂપ બનવું હોય, કાર્યશીલ થવું હોય તો એણે કાકાસાહેબને જ સરતશીન બનાવવા જોઈએ. અમે એમ માનીએ છીએ કે જો સ્વાગત સમિતિ કાકાસાહેબને ચૂંટે તો કાકાસાહેબની મગદૂર નથી કે આપણા પ્રેમભર્યા આમંત્રણને ઠેલી શકે. ધમાલ કે ખટપટમાં પડવાનો એમનો સ્વભાવ નથી એ સાચી વાત છે પરંતુ આજે એમના હાથમાં રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલીપીના જે કામો છે તે પણ ખટપટથી મુક્ત નથી. પ્રજાતંત્રના આ યુગમાં હરીફાઈઓ તો આવશે જ. સંસ્થાઓ પણ આવશે જ. કાકાસાહેબ ઇચ્છે તો પણ એમાંથી બચી શકે નહિ અમારી વિનતિ પહોંચી શકે એટલો સમય રહ્યો હોય તો અમે કાકાસાહેબને વિનવીએ છીએ કે સંમેલનના હિતને ખાતર તેઓ 'ખટપટ' સહન કરે અને સ્વાગત સમિતિને પણ વિનવીએ છીએ કે કાકાસાહેબની પસંદગી કરી સમેલનને બળવાન બનાવે.

સામયિકોની દીપોત્સવી

[દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ ઘણા માસિકોએ, અઠવાડીકોએ અને રોજંદાપત્રોએ દીપોત્સવી તથા વાર્ષિક અંકો ભારે શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરીને પ્રગટ કર્યા છે. એની સંખ્યા દર સાલ કરતા કંઇક વિશેષ છે. ત્રીસ કરતા વધારે આવા અંકો તો અમારી પાસે આવ્યા છે. એ બધા દળદાર અંકો વાંચવાનું અને એમાંથી સારૂંનરસું તારવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ અને ઝાઝો સમય માગી લ્યે એવું છે. પણ આ બધા અંકોના મુખ્ય મુખ્ય લેખો વાંચતા અને બીજાઓ ઉપર સામાન્ય નજર ફેરવતા જેવા લાગ્યા તેવા અવલોકન રૂપે અહીં મૂકયા છે.

કેટલાક અંકો સારા છે, ઉપયોગી છે પણ મોટા ભાગની લેખનકક્ષા જોઇએ તેવી ઊંચા પ્રકારની અને વિચારપ્રેરક નથી રહી શકી. કેટલાંક અંકના પાનાંઓ તો કેવળ સંખ્યા બતાવવા પૂરતા જ લખે છાપી નાખ્યા હોય એમ લાગે છે. દિવાળી જેવા શુભ અવસરે પ્રગટ થતું સાહિત્ય ચોકકસ નેમથી ચળાઇ ચળાઇને પીરસાતું હોય તો લોક અભિરૂચી સંસ્કારી અને સ્વચ્છ બને. પણ આ કોણ કરે? તંત્રીઓ અને સંપાદકો આ પ્રત્યે જરા વધુ કાળજી રાખે તો ? 'શ્રીકેત']

નવચેતન : તંત્રી ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી, ૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ, વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૬-૬-૦

'સંત હરિદાસ' જગન્નાથ અહિવાસીનું ચિત્ર કોઇ ઉત્કટ ભાવનાથી ભરેલા કાવ્ય જેવું છે. એમાં પીંછીથી સજીવ કરેલી કુદરત છે, કલાપ્રિયોને પ્રેરણા આપે એવું, કવીઓને કાવ્ય સ્ફુરાવે એવું સુંદર ભાવવાહી એ ચિત્ર છે. જોતા ધરપત જ ન થાય એવું પ્રબળ એનું આલેખન છે. આ અંકમાં બીજું એવું જ સુંદર ચિત્ર કનુ દેસાઇનું 'દિવ્ય સંગીત' છે. આસમાનમાં ઝઝૂમતાં વાદળાઓ જાણે થીજી ગયા હોય, કુદરત જાણે સ્તબ્ધ બનીને થંભી ગઇ હોય અને આજુબાજુનું વાતાવરણ પણ જાણે બંસીના કરૂણ સ્વરે રડી ઊઠતું હોય એવું લાગે છે. 'દિવ્ય સંગીત'ની લહેરમાં ઝાડ, પાન, પશુ વગેરે શાંત બનીને ઊભા છે. ચિત્ર જોતાં જ મન ઊપર ન ભૂંસાય એવી છાપ પડે છે.

ધૂમકેતુની 'જંનમભોદી' નામની વાર્તામાં જનમભોમકાના દર્શન સારૂં ઝંખતા માનવીની દર્દભરી કથા છે. રમણલાલ દેસાઇ 'કુંવરજી દેસાઇ' નામના નાટકમાં એમનાં પૂર્વજોનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ આલેખે છે. ફિરોઝશાહ મહેતાનો લેખ ચિત્રકળામાં રેખાંકનનું સ્થાન અને એના સૌંદર્યની મિંમાસા કરે છે. એ ઉપરાંત લલિતમોહન ગાંધી, દામોદર ભટ્ટ અને આનંદશંકરની નવલિકાઓ પણ છે, ઉમાશંકર જોશીનો પરિચય મનસુખલાલ ઝવેરીએ આપ્યો છે. નવચેતને દરવર્ષની માફક એના સહિત્યની કક્ષાને આ વરસે પણ જાળવી રાખી છે.

ગુણસુંદરી : તંત્રી પરેશ હ. શુક્લ, કલ્યાણ બીલ્ડીંગ, કાંદાવાડી. મુંબઇ-૪. વાર્ષિક લવા રૂા. ૪-૮-૦

કવિશ્રી નર્મદના જીવનપ્રસંગોને વણીને બનાવેલું 'નર્મદ' નામનું ચંદ્રવદન મહેતાનું નાટક આજના લેખકે અવશ્ય વાચવા જેવું છે. ધનસુખલાલ મહેતાનું 'પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા' નામનું પ્રહસન, મંજુલાલ મજમુદારની 'ખુલ્લના' નામની બંગાળી લોકકથા, અનંતરાય રાવળનો 'કારુણ્યની મૂર્તિ કુમુદ' ઉપરનો અને ડૉ. કાન્તિલાલ પંડયાનો 'દુધ' ઉપરનો લેખ વગેરે આ અંકની સમૃદ્ધિ છે. સુંદરજી બેટાઇ, બાદરાયણ, કેશવ હ. શેઠ, પતીલ વગેરેના કાવ્યો ઉચ્ચ કોટીના છે. બે ત્રણ સારા સારા ચિત્રો પણ મૂકયા છે.

શારદા : તંત્રી ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા રાજ-

પ્રેસ, વડોદરા. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧-૮-૦

કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યને બહાર આણવાનું કામ જેણે વર્ષોથી કર્યું છે એવા આ માસિકનો દીપોત્સવી અંક વાર્તાઓ, કાવ્યો અને દુહાઓથી ભરપુર બન્યો છે. મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર કલાબ્ધીની ચિત્રકલાને જેમ આપે એવું બન્યું છે. 'ઊર્મિલાની હૃદયવ્યથા' ભાઈ દેસાઈનું ચિત્ર એમના અગાઉના ચિત્રો કરતા ઘણું ચડિયાતું છે. શોક, વેદના અને ગ્લાનીની રેખાઓ ભુજન્ન બનીને મન ઉપર એક પ્રકારની ઘેરી છાયા મૂકી જાય છે.

'સાંખાવાળો,' 'ઓશીવાળો' વગેરે વાર્તાઓ, ફિરોજશાહ મહેતાનો અને રતિલાલ ઠક્કરનો લેખ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે. 'મુંગીન અને શિક્ષણ' લક્ષ્મીકાન્ત શુક્લનો લેખ આજે જ્યારે કેળવણીની પુનરચના થઈ રહી છે ત્યારે આવકાર પાત્ર છે મનુદેસાઈનો પરિચય આપીને એના લેખકે ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે.

પ્રભાત : તંત્રી નટવરલાલ મોદી, ગોદાવરી સદન ગઝદર પાર્ક–મુંબઈ, પૃષ્ઠ ૮૦. કિં. ચાર આના.

આ વાર્ષિક અંક ગઈ સાલની માફક આ વર્ષે પણ પ્રગટ થયો છે. પણ આ વખતે એમાં પ્રભાતની તાઝગી અને સૌંદર્ય બંને છે. પ્રથમ પંક્તિના કવિતાકારો જેવા કે સુંદરમ્, ઇંદુલાલ ગાંધી, ઉમાશંકર જોશી, મનસુખલાલ ઝવેરી, ચંદ્રવદન મહેતા, પૂજાલાલ, બાદરાયણ, સુંદરજી બેટાઇ, મોહિનીચંદ્ર વગેરેના સુંદર કાવ્યો આમાં છે. એ ઉપરાંત કેટલીક સારી ગદ્ય-કૃતિઓ પણ છે. ધૂમકેતુના 'રજકણો' દીપોત્સવીની રંગોળીની માફક આ અંકનો શણગાર છે. બકુલેશની વાર્તા 'ખીસાકાતરૂ' એક નવા અણખેડ્યા પ્રદેશમાં આપણને લઈ જાય છે. 'ચીન જાપાનની બીનરમાંના લેખમાં મહેરઅલીએ ચીન જાપાનની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. આખો અંક સમગ્ર રીતે જોતા, પદ્ય વિભાગ જેટલો સમૃદ્ધ બન્યો છે તેટલો ગદ્ય વિભાગ નથી બની શક્યો. આ અંકની છપામણી કલાત્મક બની છે. દરેક લેખના મથાળે લેખકનો પરિચય આપીને આ અંક વધુ ઉપયોગી બનાવ્યો છે. પ્રભાત આશાપ્રેરક વાર્ષિક છે એમાં સંદેહ નથી.

વ્યાયામ : તંત્રી પ્રો. નારાયણ વિ. સિ, રાવપુરા વડોદરા. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. અઢી.

ત્રેવીસ ત્રેવીસ વર્ષ થયાં એકધારી સેવા કરનારું એકનું એક ગુજરાતભરનું લોકપ્રિય વ્યાયામ માસિક ખરેખર વ્યાયામના પ્રચારકાર્યમાં પોતાનો જબ્બર હિસ્સો આપી રહ્યું છે.

એમાં કસરતને લગતાં લેખો, કાવ્યો અને નાની નવલિકાઓ તથા વ્યાયામપ્રેમીઓને તેમ જ અન્ય વાચકવર્ગને ગમે તેવા વિભાગો પણ આવે છે. તે ઉપરાંત મલ્લકુસ્તીનો સચિત્ર વિભાગ, આસનોનો વિભાગ, તલવાર પટ્ટાનો વિભાગ, સૂર્યનમસ્કાર વિભાગ, વાચકોની મુંઝવણનો વિભાગ વગેરે વિભાગો ખરેખર વાચકવર્ગને પહેલેથી તે છેવટ સુધી જોંથી રાખે એવા આવે છે. વ્યાયામ હાથમાં લીધા પછી પૂરું કર્યે જ ગમે એવી ઉત્તમ લેખન-સામગ્રી વ્યાયામના રસીઆઓને એ આપે છે.

અને આ ઉપરાંત સચિત્ર વ્યાયામવીરોના આદર્શ જીવનચરિત્રો, વ્યાયામશાળાઓનો પરિચય વગેરે આપી આજના વ્યાયામરસીક વર્ગને પોતાના જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી ફાળો આપી રહ્યું છે.

દર મહિને મુખપૃષ્ઠ ઉપર સુદૃઢ અને સ્નાયુબદ્ધ શરીરનો આદર્શ નમૂનો રજુ કરતું કોઈ એકાદ ચિત્ર મૂકીને વ્યાયામ માસિક પોતાના દેહને વધુ ને વધુ આકર્ષક બનાવે છે. અમે દરેક વ્યાયામ પ્રેમી જુવાનોને આ માસિકને ઉત્તેજન આપવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

પદ્મિની: તંત્રી જસવંત ઠાકર. નવચેતન સાહિત્ય મંદીર અમદાવાદ. વાર્ષિક લવા. રૂા. ચાર

તાજેતરમાં બહાર પડેલું આ સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક ચોક્કસ નેમ લઈને બહાર પડે છે, પણ બહાર પડેલા બે અંક જોતા એ નેમની ઝાંખી બહુ ઓછી થઈ શકે એમ છે, પણ એમનાં સંચાલકોમાં ઉત્સાહ છે, ધગશ છે એટલે એ સફળ થશે એવી આશા રહે છે. આ નવા માસિકને અમે સત્કારીએ છીએ.

આહુતિ: તંત્રી: ધનેશ્વર માધવજી દવે, ઉન્સો. હોલ, કરાચી. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. બે.

ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું આ માસિકપત્ર હોવા છતાં આમાં જ્ઞાતિનું સંકુચિતપણું નથી પણ વિશાળ દૃષ્ટિ રાખીને બીજી જ્ઞાતિમાંથી, બીજા સમાજમાંથી ઇષ્ટ વસ્તુઓ વીણી વીણીને એના તંત્રીશ્રીએ સ્વજ્ઞાતિ પાસે ધરી છે. જાગૃતિની હવા આજે ચોમેર ફેલાતી જાય છે એવે વખતે આવા માસિકો એને ઝીલીને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડે છે.

આહુતિનો દીપોત્સવીઅંક સારા એવા કોઇ સાહિત્યક અંકની હરોળમાં ઊભો રહી શકે એવો બન્યો છે. 'મણીબાઇ ચાંદલો,' 'રામુની પતંગ' અને 'મેરૂ' એ ત્રણે ટૂંકી વાર્તાઓનું આલેખન તરી આવે એવું થયું છે. 'ઇર્ષા' નાગની ટૂંકી નાટિકામાં જાણીતા 'ઇ. ન' નામના લેખકે કૈકેયી અને મંથરાનો સંવાદ કુશળતાપૂર્વક ગૂંથ્યો છે. 'કેદખાને દીપોત્સવી'માં જેલમાં અનેક દુઃખો, મુસિબતો અને સંકટો સામે ઝૂઝતા ઝૂઝતા જે લાગણીઓ અનુભવેલી તે રજુ કરી છે. આ અંકનું મુખપૃષ્ટ સાદું છતાં સુંદર અને કલાત્મક બન્યું છે.

પ્રગતિ: સંપાદક ચંદુલાલ જ. શાહ, ખેતવાડી મેન. રોડ, મુંબઇ.

પોરવાડ જ્ઞાતિનું આ માસિકપત્ર જ્ઞાતિની સંકુચિત ભાવનાથી મોકળું રહ્યું છે. સમાજદેહ ઉપર ફૂટી નીકળેલાં ગૂંમડાને આવા પ્રગતિવાદી પત્રો સાફસૂફી કરે છે અને શક્ય એટલું સમાજજીવને નિરોગી રાખવાને મથે છે. 'પ્રગતિ' નો દિવાળીઅંક ઝવેરચંદ મેઘાણીનો રાસ આપે છે. રતુભાઇ દેસાઇનું કાવ્ય આપે છે. 'મારાં જીવનનાં સંસ્મરણો' વાંચવા જેવા છે. મુખપૃષ્ટ ઉપરનું ચિત્ર સૌમ્ય ભાવનાને જાગ્રત કરનારું છે.

આગે કદમ: પ્રકાશક: યંગ મેન્સ બ્હોરા એસોસીએશન, કરાચી.

કરાચીની યંગ મેન્સ વ્હોર્સ એસોસીએશનનું આ માસિક મુખપત્ર છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. પ્રત્યેક કોમમાં, પ્રત્યેક સમાજમાં આજે ક્રાન્તિની ચિનગારીઓ લાગી ચૂકી છે એવા કાળે આ માસિક વ્હોરા કોમના જવાનોને સડી ગએલી રૂઢિઓમાંથી, કોહાઇ ગએલી માન્યતાઓમાંથી જાગ્રત કરીને ખૂલ્લી હવામાં આણવાનું કામ કરે છે, એના ઉદ્દેશો, એનું કાર્ય એ બધું જોતા આ માસિકનું નામ યથાર્થ છે. ક્રાંતિની મશાલ લઇને આગેકદમ ભરતા આ માસિકને અમારા અભિનંદન છે

ઝાલર: તંત્રી નાગેન્દ્ર મ. વ્યાસ, યાકુબખાન રોડ, કરાચી. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ચાર.

કરાચીમાંથી તાજેતરમાં બહાર પડેલ આ માસિકનો દિવાળી અંક અમને મળ્યો છે. અગાઉનો અને આ એમ બંને અંકો જોતા એની લેખન સામગ્રી જોઇએ એ પ્રકારની ઊંચી, નક્કર અને વૈવિધ્યભરી નથી રહી શકી. કરસનદાસ માણેકનું 'સામ્યવાદની સપ્તપદી' નામનું કાવ્ય 'મંગલ આઝાદી'નું પ્રેરક દર્શન કરાવે છે. શ્રમજીવીઓના ક્રંદનો ઝીલીને વહેતી આ કવિતા આપણા પીડિતોના સાહિત્યમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવશે, 'અનાથાશ્રમની યાત્રાએ' નામની મગનલાલ શેઠે લખેલી વાર્તા સમાજ જીવનનું કરૂણ ચિત્ર રજુ કરે છે. વિધવાઓના જીવનની દુર્દશા આલેખે છે. પણ આ ટૂંકી વાર્તા કરતા એક પ્રસંગચિત્ર જેવું વધારે છે. કેટલાક નકામાં જેવા શબ્દો કાઢી નાખ્યા હોત તો આ પ્રસંગચિત્ર વધુ સુંદર બનત. મોહનલાલ ગાંધીના 'પ્લેગના જંતુનો વરસાદ' નામના લેખમાં વિજ્ઞાનની શોધોનો કેવો ભયંકર ગેરઉપયોગ થઇ શકે છે એ બતાવ્યું છે. અન્ય વિભાગો પણ ઉપયોગી છે પણ એની પાછળ હજુ વધુ અભ્યાસપૂર્ણ દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. એકંદરે આ માસિકને સત્કારતા અમને આનંદ થાય છે

લોકવાણી: તંત્રી ઇશ્વરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ, ચૌટાપૂલ, સુરત પૃષ્ટ ૧૨૦. કિં. દસ આના

સરદાર વલ્લભભાઇ, કાકા કાલેલકર અને ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઇ વગેરેના આશિર્વાદ લઇને બહાર પડતો આ વાર્ષિક અંક કોઇ પણ પ્રકારના ભભકભર્યાં રંગથી

અસ્મિતા જેનાં સારાં અને ગૌરવપૂર્ણ લાગે છે. કાકા સાહેબે ' પરાક્રમનું પર્વ ' માં ઉદ્યોગ મારફતે સંસ્કાર અને કેળવણી આપવાનું બોધ્યું છે. એઓ કહે છે "ગાંધીજીએ ગુજરાતને અનેક વસ્તુઓ આપી છે. તેઓ કહે છે કે: 'સંભવ છે કે આ મારી છેલ્લી અને સૌથી શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ છે'. ગુજરાતના નવયુવકો આગળ ફરી એક નવો ઉત્સાહયુગ, પરાક્રમનું પર્વ અને સેવાની સંધિ આવ્યાં છે. કેળવણીદ્વારા જ દુનિયાનો ઉદ્ધાર છે. ગુજરાત શો જવાબ આપશે ! " ગુજરાત આ પ્રશ્નને ઝીલશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

" રાજકારણ અને વર્તમાનપત્રો " નામના ધૂમકેતુના લેખમાં એમણે વેળાસરની ચેતવણી ઉચ્ચારી છે. વર્તમાનપત્રોએ કેવળ શ્રદ્ધા, ભાવના કે કોઇ પ્રકારના પ્રત્યાઘાતમાં તણાયા વિના સમાજના સંસ્કાર-જીવનને કેળવે અને પોષે એવા પ્રશ્નોને બુદ્ધિપૂર્વક ચર્ચવા જોઇએ અને પ્રજાને યોગ્ય માર્ગે વાળવી જોઈએ તથા સ્વરાજની તાલિમ માટે નિડર ને વિશુદ્ધ વિચારોને આવકારવા જોઇએ અને આમ થશે તો જ આપણો પ્રાણ સહેજ વિકસતો રહેશે. ' અવિનાશ, ' ' એક આનો, ' ' ભાંગેલું સ્વપ્ન ' વગેરે વાર્તાઓ ધ્યાન ખેંચે એવી સંકલનાએવી છે. ' કેળવણી અને સમાજ, ' ' સર્વોત્તમ આર્થિક કાર્યક્રમ, ' અને ' આગામી મહાસભા અને ગોપાલન ' વગેરે લેખો અભ્યાસપૂર્ણ છે. વિજયરાય વૈદ, નરહરિરામ ત્રિવેદી વગેરેના લેખો પણ છે.

' સિંધુની સંસ્કૃતિ 'માં લેખકે સિંધના વિવિધ પ્રસંગો મૂક્યા છે. અને દરાએલા સિંધના લોકસાહિત્યને બહાર આણવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. બલવંતરાય ઠાકોર, ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્ અને બીજા કવિઓના કાવ્યો પણ આ અંકમાં છે.

ખાસ વિભાગ ઉમેરીને નૂતન વર્ષે ગ્રાહકોને નજર સમક્ષ રાખ્યા છે એ આવકાર પાત્ર છે. ઊંચા કાગળ ઉપર છપાયેલો આ આખો અંક મુદ્રણે અને ગોઠવણીએ પ્રજાનો બન્યો છે.

પ્રતાપ : તંત્રી : કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલત, કેળાપીઠ, સુરત. પૃષ્ઠ ૨૭૨. કિં. આઠ આના

પ્રતાપનો આ વખતનો દીપોત્સવી અંક ગદ્ય સાથે કરતા કલાએ અને સાહિત્ય સમૃદ્ધિએ ઘણો ચઢીઆતો છે. ન્હાનાલાલ કવિનું 'પૂજનનો દીપ' નામનું રાસગીત અને ખબરદારનું 'મોહાગર' દરેક વાંચનારને રસમાં તરબોળ કરી દે એવાં છે, ઉમાશંકરનું 'ગુજરાતણ' અને સુંદરમ્‌નું 'પિપ્પા' બંનેમાં નવીન કલ્પના છે.

ધૂમકેતુએ 'મહત્ત્વના પ્રશ્નો'માં ગ્રામસેવકોને ઉપયોગી થઇ પડે એ પ્રકારની ચર્ચા છણી છે. ગામડાંના નકામાં મનાતાં સ્થળો અને તત્ત્વોનો પુનરુદ્ધાર કરીને એને કેમ ઉપયોગી બનાવી શકાય એ બતાવ્યું છે. 'રસવૃત્તિની સ્વતંત્રતા' એ એક મહત્ત્વનો લેખ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લખીને રસોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે ' એ કોણ હતી ? ' એ અપદ્યાગદ્યની ઢાળવી ભાષામાં કાલીદાસ શેલતને મર્મીલું હાસ્ય પૂર્યું છે. અનેક પ્રકારની ઉપમાઓ વાંચતાં વાંચતાં છેવટે જ્યારે "એ હતી તપખીરની ડાબલી ! " વાંચીએ છીએ ત્યારે હસ્યા વિના નથી રહી શકાતું.

આ ઉપરાંત પણ અનેક લેખો અને કાવ્યો છે. શરૂઆતનું ચિત્ર 'વૈષ્ણવ જન' મૂકીને અંકને વધુ સુંદર બનાવ્યો છે. આખો અંક ઘરમાં વસાવવા જેવો બન્યો છે. આવો દળદાર અંક સફળ રીતે તૈયાર કરવા માટે અમે એના સંપાદકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર : સંપાદક બાકુલેશ. દલાલ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઇ. પૃષ્ઠ ૧૯૨. કિં. એક રુપિયો.

શરૂઆતના પાના ઉપર ' સાખી ' નું ભાવવાહી ચીત્ર જોઇને એના કલાકારની સાધનાનો ખ્યાલ આવે છે અને ચિત્ર જાણે સ્વપ્ન કોઇ ઐતિહાસિક કાળની કથા ઉચ્ચારતું હોય એમ લાગે છે. અને એ પછી આવતું 'કોયલનું' ચિત્ર પણ મન ઉપર ઊંડી છાપ મૂકી જાય છે.

' કૈલાસપુરથી હરિપુરા ' નામનો રવિશંકર મહેતાનો લેખ પસાર થએલા વર્ષનું સિંહાવલોકન કરે છે. એમાં લેખકે વિશદ અને સચોટ અવલોકન દેશ-પરદેશના

મહત્ત્વના બનાવોનું કર્યું છે. પણ મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ઉપરનું એમનું અવલોકન અમને એકપક્ષી અને કેટલીક સત્ય વસ્તુને વેગળી મૂકીને, કરેલું લાગે છે. અને એમાં જ્યારે જવાહરલાલ બહુમતિને વશ થઈને પોતાના હોદ્દાવિરોધનો ઉગ્ર વિચારોને શમાવે છે ત્યારે લેખક એને 'હીનતાની અવધી' કહીને સંબોધે છે. આ ઉપમાં વાંચીને દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું. લેખકની કલમ લખાણના પ્રવાહમાં પૂરતું સ્વાસ્થ્ય નથી જાળવી શકી એમ કહેવું જોઈશે.

'તેતરની જોડી' બકુલેશે લખેલી વાર્તા, માનવ જીવનની કરુણાને સ્પર્શીને આગળ ચાલી જાય છે. 'અભિલાષના અવસાન,' 'શેર માટીની ભૂખ' 'ભૂખેસરી,' 'આશાના ટૂકડા' વગેરે સુંદર વાર્તાઓ છે. 'ગુન્હેગારોના જગતમાં' વિરચંદ શેઠે જેલના ઊંચા કોટ પાછળ ધરબાઈ જતી માનવતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. માણસની માણસાઈને જ એ જગતમાં કેવી ભયંકર રીતે છૂંદી નાખવામાં આવે છે એનું અસરકારક બયાન આપ્યું છે. એ ઉપરાંત ડૉ. સુમંત મહેતા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, પ્રો. ખુશાલ ટી. શાહ, બી. ટી. આસર વગેરેના રાજકીય અને પ્રાસંગિક લેખો પણ છે. 'હિંદની વિદાય' નંદલાલ બોઝ, 'માનવ' સતીશચંદ્ર સિંહા, 'વિરહિણી' 'સાગરની લહેરી' ભુપેન ગુપ્તા વગેરેના કલાસભર્યાં ચિત્રો છે. 'જગતનો તાત,' 'સમાજનો ન્યાય,' 'લક્ષ્મીનો ઉદ્‌ભવ' અને 'વસંતઋતુ' જયંત ખત્રી, વગેરેના ભાવવાહી અને કલ્પના પ્રેરક ચિત્રો પણ છે. આખો અંક અનેક સુંદર ફોટાઓથી આકર્ષક બન્યો છે. આટલી મહેનત લઈને અંકને સમૃદ્ધ બનાવવાનો યશ એના સંપાદક શ્રી. બકુલેશને ફાળે જાય છે. આખા અંકનું મુદ્રણ પણ અનોખું બન્યું છે.

નવસૌરાષ્ટ્ર : તંત્રી કકલભાઈ કોઠારી, સલાપોસ ક્રોસ રોડ. અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર

, અંકને જોતાં જ એનું મુખ પૃષ્ઠ ઊડી ને આંખ ને વળગે એવું અસરકારક છે. બધા દિવાળીઅંકોના કરતા નિરાળી ભાત પાડતો નવસૌરાષ્ટ્રનો દીપોત્સવી અંક સાહિત્યદૃષ્ટિએ પણ વિશિષ્ટ બન્યો છે. આમાં સંગ્રહેલી કૃતિઓ સમાજવાદની નવીન વિચારણાથી છવાએલી છે. અને એ રીતે ચોક્કસ દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાએલો આ આખો અંક જુવાનોએ વાંચવા જેવો અને વિચારવા જેવો બન્યો છે.

હરિન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના 'નવ કવિ' કાવ્ય ઉપરથી લીધેલું 'પ્રેરણા' આજના ઉગતા કવિને નવપ્રેરણા આપશે. આખા વર્ષનું અવલોકન ચોક્કસ વિચારસરણીથી લખેલું છે એટલે એ વિચારણાથી જે વિરૂદ્ધ છે તેમના વિચારોને ક્યાંક ક્યાંક વાસ્તવિક રીતે છે તેના કરતા જુદી રીતે મૂકવામાં આવ્યા છે. કાઠિયાવાડ વિશેના એમના ઉગ્ર વિચારો આજના તબક્કે અમને વ્યવહારૂ, વાસ્તવિક અને ઉપયોગી નથી લાગતા. રાંધ્યા સામના કરતા નક્કર રચનાત્મક કામ અને સંગઠન એ જ આજના પ્રસંગે પ્રજા ની સાચી તાકાત વધારનારું નીવડશે.

'અમારો લેનિન' અને 'અમદાવાદ: પચીસ વર્ષ પછી' એ બંને વાંચવા જેવા લેખો છે. 'દુનિયા જુની અને નવી' એ અંગ્રેજીમાંથી ઉતારેલું કાવ્ય સચિત્ર કરીને વધુ સુંદર બનાવ્યું છે. 'જાગેલી વાડ'માં ડૉ. સુમન્ત મહેતાએ જીવનસંસ્મરણો આલેખ્યા છે. 'અખાબાની-કલમ'માં ચંદુભાઈ ભટ્ટે એમની ઢબે એબીસીનીવાળી લડાઈના પ્રસંગો લખ્યા છે. સુમનભાઈ પરેખનો આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉપરનો લેખ અભ્યાસીઓએ વાંચવા જેવો છે. આ ઉપરાંત ગુણવંતરાય આચાર્ય, પન્નાલાલ પટેલ, નીરૂ દેસાઈ અને જયન્તિ દલાલ વગેરેની વાર્તાઓ પણ છે.

શ્રી શક્તિ : તંત્રી ઇશ્વરલાલ નીમાવાળા, ગોપીપરા સુરત પૃષ્ટ ૯૦ કિં. આઠ આના

શ્રી શક્તિ કાર્યાલયે આપણા અજ્ઞ ગુજરાતી સ્ત્રી ઉપયોગી સાહિત્યમાં અનેક પુસ્તકો આપીને કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે. આ વખતના દિવાળીઅંકમાં 'પ્રેમ વરાળ' 'વિદ્યાર્થીની' અને 'દિવાળીને દહાડે' આગળ પડતી કૃતિઓ છે. 'પત્રકારિત્વમાં' હીરાલાલ કામદારે સ્ત્રીઓને આ ધંધામાં પડવાનું સૂચવ્યું છે. 'નૂતન વર્ષે'માં બે મિત્રોના પ્રેમની કથા આલેખાએલી છે. 'રમા-

બાર્ડ'માં શારદાપ્રસાદ વર્માએ એક ઐતિહાસીક પ્રસંગને જીવતો કર્યો છે. 'ઊર્નાં આંસુ'માં પતન અને એ પછીના ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્તની દારુણ મનોવ્યથાનું ચિત્ર આપ્યું છે. ટૂંકમાં આખો અંક સુવાચ્ય બન્યો છે.

ગુજરાતી : તંત્રી નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, મુંબઇ, ફોર્ટ. પૃષ્ટ ૧૧૬. કિં. એક રૂપિયો.

ગુજરાતીના દીપોત્સવીઅંકો નાનપણમાં હોંશે હોંશે વાંચતાં એ મને અત્યારે યાદ આવે છે. એની વાર્તાઓ, એનું સંવત્સરનું અવલોકન, ચરિત્રો વગેરે વાંચતા એક પ્રકારનો ઉત્સાહ અનુભવતા. ગુજરાતીનો દિવાળીઅંક એટલે ચોક્કસ પ્રકારનું સાહિત્ય પીરસતો અંક. એ અંકમાં ગાંભીર્ય હોય, ઐતિહાસિક ઘટનાઓના અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખો હોય અને ધાર્મિક ભાવનાને પોષે એવા લખાણો હોય. આ અંકમાં પણ એ પ્રણાલિકા સચવાઇ રહી છે. સમયના પ્રવાહ સાથે તાલ મેળવવાને કેટલાક નવા અંગો ઉમેરીને અંકને આકર્ષક બનાવ્યો છે.

તત્વજ્ઞાનની ઊંડી અને સઘન ભાવનાથી છલકતું કવિશ્રી ખબરદારનું 'અજવાળિયાં' નામનું ભજન ફરી ફરીને વાંચવું ગમે એવું છે નરીમાન ગોળવાલા મસ્તફકિર. વગેરેના લખાણો વાંચવા જેવા છે. 'સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના ઉપર કેટલોક પ્રકાશ' નામનો લેખ સચિત્ર આપીને અભ્યાસીઓને રસ લેવા પ્રેરે એવો બનાવ્યો છે. બીજી કેટલીક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ પણ આમાં છે.

બે ઘડી મોજ : તંત્રી શયદા. સંપાદક ભદ્રકુમાર યાજ્ઞિક. બેંક હાઉસ લેન. ફોર્ટ, મુંબઇ. પૃષ્ટ ૨૫૦. કિં. સવા રૂપિયો.

હળવા સાહિત્યના સાપ્તાહિકોમાં 'બે ઘડી મોજ'નું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું છે. એ રીતે એનો દીપોત્સવી-અંક પણ ઘણો વિવિધતાભર્યો બન્યો છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'જેસલ જગનો ચોરટો' માં એક પ્રાચીન કથાને એમની વેગવાન શૈલીએ સજીવન કરી છે. ધૂમકેતુએ 'કુલવધુઓ' નામની ટૂંકી વાર્તામાં સમજના સળગતા પ્રશ્નોનું ચિત્ર આબેહૂબ ચિતર્યું છે. પણ એમના 'તણખા મંડળ'ના જેવી આ વાર્તા તેજસ્વી નથી લાગતી. જાણે આ એક સુંદર પ્રસંગચિત્ર હોય એવું લાગે છે. બાકી તો ધૂમકેતુની શૈલીએ આખા પ્રસંગને હાવકી રીતે ઉઠાવ્યો છે. ઉમાશંકર જોષીની વાર્તા 'જાનૈયા' માં લગ્ન જીવનનું એક કટાક્ષપૂર્ણ ચિત્ર છે. 'શ્રાવણી મેળા' ની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી આ વાર્તા વાંચવી નથી ગમતી. જાણે 'શ્રાવણી મેળા'ના લખનારે આ વાર્તા જ ન લખી હોય એમ લાગે છે. વિજયરાય વૈદનો 'સીમલા મારી દ્રષ્ટિએ' નામનો પત્ર મથાળું જોઇને વાંચવાનું આકર્ષણ થાય પણ વાંચ્યા પછી ભારે નિરાશા થાય. છેવટ સુધી વાંચી જઇએ પણ શા માટે આ કાગળ લખ્યો છે એ જ નથી સમજ પડતી.

શામળદાસ ગાંધીનો 'ગાંધી : વિરાટ વિભૂતિ,' હરિલાલ ભરૂચાનો 'ગુજરાતનું રસજીવન,' ખંડુભાઇ દેસાઇનો 'ગુજરાતનું યૌવન ધન' વગેરે લેખો વાંચવા જેવા છે. 'સાત કોલમની સૃષ્ટિ' માં સીતારામ શર્માએ વર્તમાનપત્રોની દુનિયાનો અનુભવપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે. એ પરિચય વાંચ્યા પછી છાપાઓ કેટલી ભારે મહેનત પછી તૈયાર થાય છે એનો જેને ખ્યાલ નથી એને આવશે. ગુણવંતરાય આચાર્ય, યશોધર શુકલ, રતિલાલ મહેતા, છોટુભાઇ મહેતા, ચંદ્રકાન્ત સુતરીઆ, અને ગીજુભાઇ વગેરેના લેખો પણ છે. કવિશ્રી ખબરદાર, બાદરાયણ, સ્નેહરશ્મિના કાવ્યો ઉચ્ચ કોટીના છે.

આવો દળદાર અંક ભાગ્યે જ બીજા કોઇ સાપ્તાહિકે કાઢ્યો હશે. અનેક રંગી ચિત્રો, ફોટાઓ, અને વિવિધ વસ્તુસામગ્રીથી શોભતો આ અંક 'બે ઘડી મોજ'ના સંપાદકને યશ અપાવે એવો છે.

મહાગુજરાત : તંત્રી ભદ્રશંકર મંછારામ ભટ્ટ કેમ્બેલ સ્ટ્રીટ કરાચી. પૃષ્ટ ૧૨૬. કિં. આઠ આના.

સિંધમાંથી નીકળતા આ એકના એક અઠવાડીકનો દીપોત્સવીઅંક સિંધની સંસ્કૃતિ અને એના ઉદ્યોગોની માહિતી આપનો બહાર પડ્યો છે. મુખપૃષ્ટ ઉપર કરાચીના બંદરનો સુંદર ખ્યાલ આપતું ચિત્ર મૂકીને

અંકને આકર્ષક બનાવ્યો છે.

આખા અંકમાં મુખ્યપણે સિંધમાં કયા કયા ઉદ્યોગો છે, એને કેમ ખીલવી શકાય અને સાહસિક ગણાતી આપણી ગુજરાતી પ્રજા એનો કેમ લાભ લઈ શકે એ બતાવ્યું છે. કરાચી બંદરની પ્રગતીનો ઇતિહાસ હરિદાસ લાલજીએ હકિકતપૂર્ણ લખ્યો છે. સિંધમાં કામ કરતી બેંકો અને વિમા કંપનીઓની યાદી પણ આપી છે. અને છેલ્લે સિંધના ગુજરાતીઓનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે. આ પરિચય જરૂરનો હતો પણ એમાં થએલી પસંદગી ચોક્કસ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખીને કરી હોત તો ઘણા પરિચયો ઓછા થાત અને જે મહત્વના માણસોના જેમણે સિંધની ગુજરાતી પ્રજાને સંસ્કૃતિએ અને બીજી રીતે સમૃદ્ધ કરવામાં હિસ્સો પૂર્યો છે તેમના નામો રહી ગયા છે તે ન રહી જાત. અને સિંધના ગુજરાતીઓનો સાચો ખ્યાલ આપણા ગુજરાત કાઠીઆવાડના માણસોને અને મહાગુજરાતમાં છુટા છવાયા વેરાયલા ભાઇઓને આવી શકત. આવતા વર્ષે આ ઉણપ પૂરાઇ જશે એવી અમે આશા રાખી છીએ.

નવ પ્રકાશ : તંત્રી ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ (મયૂખ) પાંજરાપોળ રોડ, મુંબઇ, પૃષ્ટ ૧૧૨. કિં. આઠ આના

જગન્નાથ અહિવાસી ચિત્રકાર સાથે લેખક પણ બન્યા છે અને એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પૃથક્કરણ શબ્દોથી અને ચિત્રોથી કર્યું છે. જ્યાં ભાષા અધુરી લાગે છે ત્યાં ચિત્ર એને પરિપૂર્ણ કરે છે. આમ 'ધંટિકા'માં મંદિરોના ધ્વજનું, સંતોનું, ઘુમટનું કલાભર્યું વિવેચન કર્યું છે. આ ઉપરાંત બીજા ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજીક વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પણ આમાં છે. 'કલાપિનો એક અપ્રકટ પત્ર' 'ચાણક્ય' વિષેનો લેખ વગેરે ધ્યાન ખેંચે એવા છે. રમણલાલ દેસાઇ, બાદરાયણ સુંદરમ જયમનગૌરી પાઠક વગેરે કવિઓના કાવ્યો વાંચ્યા વિના અંક પૂરો કરવો ગમે એમ નથી. ધાર્મિક ભાવનાને અનુરૂપ કેટલાંક ચિત્રો પણ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

ધૂપછાંવ : તંત્રી ચીમનલાલ નાથાલાલ શાહ, અમદાવાદ પૃષ્ટ ૬૪, કિં. ૬ આના.

વિધવિધ સામગ્રીથી ભરેલો આ અંક ગુણ સમૃદ્ધિએ પાતળો છે પણ દરેક પત્રને વાંચનાર અમુક વર્ગ હોય છે તેમ ધૂપછાંવને પણ છે. એને આ ખુબ ગમશે. અમુક વાર્તાઓ અસરકારક છે, થોડાક લેખો પણ જાણવા જેવી હકીકતો આપે છે. અને કેટલાક કાવ્યો મૌક્તિક જેવા છૂટા છવાયા આમાં વેરાયલા પડ્યા છે. કવરપેજ આકર્ષક અને ભભકભર્યું બન્યું છે.

મોજ મજાહ: તંત્રી જયશંકર ઓટીરામ ત્રિવેદી ગીરગામ, મુંબઇ પૃષ્ટ ૯૫. કિં. ૭ આના.

આપણે ત્યાં જાણે અજાણ્યે એક માન્યતા પ્રસરતી જાય છે કે સીનેમાના પત્રો એટલે કેવળ નટ-નટીઓના ફોટાઓ અને થોડીક ઉપર છલ્લી દીલને ગલગલી કરે એવી વાતો. પણ એમાંથી આ પત્ર મુક્ત છે. આમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષા કરી નથી બલ્કે એવી કૃતિઓને સારા પ્રમાણમાં સંગ્રહી છે.

'આપણી રંગભૂમિમાં' જાણીતા નટ જયશંકર સુંદરીએ હૈયાની વરાળ ખોલી છે. રંગભૂમિના થતા જતા પતનથી એમનું હૈયું ધગધગી ઉઠે છે. આ આખો લેખ રંગભૂમિને ઊંચે લાવવાને ગરજે જે ભાઇઓ મથી રહ્યા છે તેમણે અવશ્ય વાંચવો જોઇએ. 'મુન્શી અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ' તથા 'બેવડપટની કલા' નામના લેખો અભ્યાસીઓએ વાંચવા જેવા છે. આ ઉપરાંત 'રંગભૂમિની ભિતરમાં' નો લેખ સીનેમાની દુનિયા ઉપર ઠીક ઠીક અજવાળું પાથરે છે.

ચિત્રપટ : તંત્રી નગીનદાસ શાહ. લેમીંગ્ટન રોડ મુંબઇ ૪.

સિનેમાનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં હજી પ્રોગમયમાં છે. એવે વખતે આ સાપ્તાહિક એમાં મહત્વની પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. સીનેમાના નાજુક પ્રશ્નોને એ સમજપૂર્વક અને બાંહેધરીપૂર્વક ચર્ચે છે. એનો દિવાળીઅંક આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે એવો છે. કોપી રાઇટનો કાયદો અને સીનેમા, રંગભૂમિની રંગત, આનંદરૂપો અંગ ઘાતકો

વગેરે લેખો શ્રમ અને મહેનતપૂર્વક લખાયા છે. ટુંકમાં સિનેમા શોખીનો માટે આ આખો અંક રસમય સામગ્રી આપે છે.

લોકમત : તંત્રી મગનભાઇ પટેલ, લક્ષ્મીરોડ, પુના પૃષ્ટ ૩૪. કિં. બે આના.

પુનાથી આ સાપ્તાહિક પત્ર નવું પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પત્રે બે અંકો ભેગા કરીને દિવાળી અંક બહાર પાડયો છે. લેખન સામગ્રી ઉચ્ચ કોટીની અને વિવિધ છે.

વિલાસઃ તંત્રી પ્રભુદાસ વી. ઠક્કર, ગીરગામ બેક રોડ મુંબઇ. કિંમત ચાર આના.

આ આખો અંક મુખ્યત્વે 'યંગ ઇન્ડીયા' રેકર્ડઝ કંપનીનો છે. એમાં આપણા એક સ્વદેશી ઉદ્યોગની સંપૂર્ણ હકીકત આપી છે. એના વિકાસમાં કઇ કઇ વ્યક્તિઓએ સાથ અને સહકાર આપ્યો છે તેની ટૂંકી નોંધ અને આવા ઉદ્યોગને પૂરેપૂરો ખીલવવાને માટે કયા કયા સાધનો જોઇએ, એ સાધનોની બનાવટ વગેરેની પૂરતી માહિતી પણ આમાં આપી છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજી એ આ 'નેશનલ ગ્રામોફોન રેકર્ડ મેન્યુફેકચરીંગ કંપની'ની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી છે અને એ સમયે એમણે એક પ્રેરણાત્મક સંદેશો પણ આપેલો. આપણા કેટલાક સ્વદેશી ઉદ્યોગો પગભર નથી થઇ શકતા એ હાંશા સમયની ફરિયાદ છે પણ આ કંપનીએ તો જોત જોતામાં સારી એવી પ્રગતિ અને સફળતા મેળવી છે.

આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક સિનેમા ઉદ્યોગને લગતા લેખો છે. એકંદરે આ ઉદ્યોગમાં જેમને રસ હોય તેમણે આ અંક અવશ્ય વાચવો જોઇએ.

અરૂણ : તંત્રી મનઃસુખલાલ વૈજનાથ દવે. ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ, બોક્ષ ૧૩૯૫, નાઇરોબી પૃષ્ટ ૮૪ કિં. ૨ શીલીંગ.

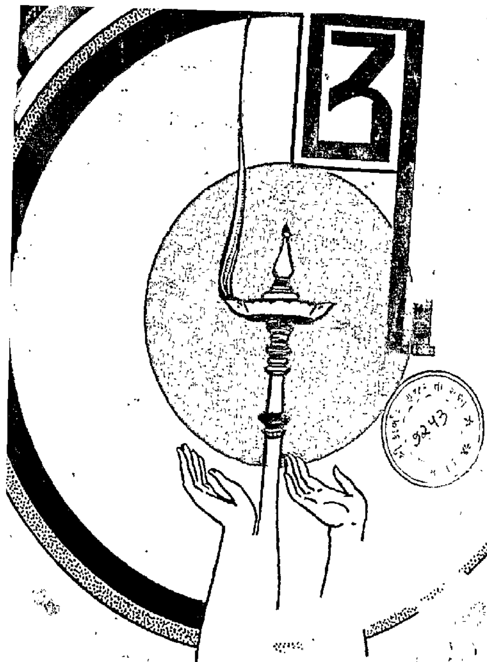
પૂર્વ આફ્રિકામાંથી શરૂ થતું અરૂણ ગુજરાતી વસાહતની સંસ્કૃતિનો, તથા પ્રગતિનો ખ્યાલ આપે છે. આપણાથી અતિ દૂર પડેલા આપણા બાંધવોનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ કેટલો થયો છે એની આ માસિક ઉપરથી પ્રતીતિ થાય છે. મહાદેવભાઈ દેસાઇ, વિશ્વનાથ વૈદ, લીલાવતી મુનશી, ગીજુભાઇ બધેકા અને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી વગેરેને સંદેશાઓ આ માસિકની ઉપયોગીતા બતાવે છે.

પ્રેમજ્યોતિ, બૃહદહિન્દ, સંસ્કૃતિગાન, નવા માણીને, વિરહવિલાપ વગેરે કાવ્યો મજાના છે. કેટલાક કાવ્યોમાં ભાવ અને છંદની અસ્પષ્ટતા છે પણ એ તો જરા વધુ કાળજી હોય તો નિવારી શકાય એવી. 'પ્રાચીન આર્ય વસાહત'માં લેખકે અભ્યાસીઓને વાંચવા યોગ્ય હકીકતો મૂકી છે. 'હિંદી વાણિજ્ય' 'પૂર્વ આફ્રિકામાં સાહિત્ય' વગેરે લેખો અગત્યના છે, લામુ, ટાંગાની ગુફાઓ અને મસાઈ જાતિ ઉપરના લેખો સુંદર છે. આ ઉપરાંત આ અંકમાં આપેલ બે ચિત્રો યોગ્ય અને સૂચક છે. અમે આ વાર્ષિકને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

પૂર્વ આફ્રિકા સત્સંગ મંડળ : પ્રકાશક સત્સંગ મંડળ પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૧૩૭૧. નાઇરોબી. પૃષ્ટ ૨૨૦.

આ સત્સંગ મંડળનો અહેવાલ પણ અમને આફ્રિકામાંથી મળે છે. ધાર્મિક વાતાવરણને પોષે એવો આ અહેવાલ વાચતા આપણને ત્યાંના ધાર્મિક સંસ્કારોના વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મ એ માનવીની સાચી મૂડી છે પછી એ ગમે તે ખૂણામાં પડયો હોય એવી અસર આ વાચના વાચતા આપણને થાય છે. અનેક અભ્યાસી માણસોએ આમાં ધર્મ ઉપરના પોતાના વિચારો વ્યકત કર્યા છે. જે જે ભાઇઓ સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં રસ લેતા હોય કે બીજા ધર્મમાં રસ લેતા હોય એમણે આ આખો અહેવાલ પૂરેપૂરો વાંચી જવા જેવો છે.

'શ્રીકેત'

શ્રમણસાહિત્ય અંક

નિવેદન

'ઊર્મિ'નો 'જીવનસાહિત્ય અંક' પ્રગટ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. વિશેષ આનંદ તો એટલા માટે થાય છે કે બહુ થોડા જ સમયની અમારી તૈયારી છતાં અમે આ અંકને અનેક રીતે સમૃદ્ધ કરી શક્યા છીએ અને ધારેલા સમયે પ્રગટ કરી શક્યા છીએ. આ અંકની વિવિધતા, નિયમિતતા અને સમૃદ્ધિના યશનો મોટો હિસ્સો ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યમાં જેમના નામ શોભે છે તેવા આ અંકના લેખકોને ફાળે જાય છે. કારણ કે બહુ થોડા જ દિવસ પહેલાં અપાયેલાં અમારાં આમંત્રણને લગભગ બધા જ લેખકોએ સ્વીકારીને અમને આભારી બનાવ્યા છે.

આ અંકમાં લેખોની વિવિધતા છે પરંતુ છેલ્લા કેટલાક સમય થયા ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રદેશમાં 'પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી' તત્ત્વોની જોશભેર જે ચર્ચા ઉપડી છે તેના પડઘા આ અંકના ઘણા લેખોમાં દેખાય છે. અમે પોતે એમ માનીએ છીએ કે આ વિષય ખરેખર વિચારવાને યોગ્ય છે સાહિત્યનાક્ષેત્રમાં વસતા દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ આ ઉપરના પોતાના મંતવ્યો સ્પષ્ટ કરી લેવાં જોઈએ. આ અંક આમંત્રિત લેખકોના લેખોથી ધાર્યા કરતાં મોટો ન થઈ ગયો હોત તો અમે અમારું મન્તવ્ય આ અંકમાં જ રજૂ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. અમને લાગે છે કે ગુજરાતના વિવેચકો આ અંકને જો વિવેચનયોગ્ય ગણે તો આ 'પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી' પરત્વેનો સ્પષ્ટ મત જરૂર પ્રગટ કરે.

આપણે ત્યાં ખબર નથી પડતી કે શા કારણે, પરંતુ માસિકોનો ફેલાવો બહુ ઓછો છે. એક મહિના પહેલાંનો અંક, જેમાં મોટે ભાગે લેખો અને વાર્તાઓ જ હોય છે અને જે ક્યારેક પુસ્તકાકારે પ્રગટ પણ થાય છે તે વાચકોને મન જૂનો ગણાય છે. બે વરસ પહેલાં પ્રગટ થયેલું જૂનું પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય ત્યાં સુધી નવું ગણાય છે પણ મહિના પહેલાંના માસિકની કીંમત પસ્તી કરતાં સહેજ જ વધારે હોય છે. આમ શા માટે બને છે તેનાં કારણો વિચારતાં એક મહત્ત્વનું કારણ એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં માસિકોના અવલોકનો અને વિવેચનો ભાગ્યે જ આવે છે ત્રણ પૈસાની પચીસ પાનાંની ગમે તેવી ચોપડી દરેક સામયિક-ના અવલોકન વિભાગમાં આવી શકે છે પરંતુ મહિનામાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ પુસ્તકોમાં સ્થાન પામે એવા અંકોનું અવલોકન ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. એ ખરૂં છે, અમારો પોતાનો પણ અનુભવ છે કે અવલોકન વિભાગને એના સંચાલકો પહોંચી ન શકે એટલાં બધાં પુસ્તકો—માસિકો—પત્રો મોકલે છે, પરંતુ એનો અર્થ એ ન જ થવો જોઈએ કે પુસ્તક માત્ર અવલો-કનને યોગ્ય અને માસિક વગેરે તો છુટાં ફરફરીઆં. દર મહિને ન બની શકે તો દર ત્રણ મહિને પણ દરેક માસિક ઉપર વિવેચન તો આવવું જ જોઈએ. અમે 'ઊર્મિ' ના નવા વર્ષમાં અવલોકન વિભાગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાના છીએ ત્યારે ગુજરાતના અગ્રણી માસિકોનાં અવલોકનો પણ લેવાના છીએ.

ઉપરના વિચારો આ અંકમાં રજુ થયા છે તેનું ખાસ કારણ તો એ છે કે 'ઊર્મિ' એ પોતાની યોજનામાં દર વરસે ચાર ખાસ અંકો આપવાનું ઠરાવ્યું છે. 'નવલકથા અંક' પ્રગટ થઈ ગયો. 'જીવન સાહિત્ય અંક' પ્રગટ થાય છે એ પછીના અંકોની તૈયારીઓ ચાલે છે. આ બધા અંકોમાં અમે માનીએ છીએ કે એક મહિના કરતાં ઘણું વધારે જીવનતત્ત્વ છે. ગુજરાતના અવલોકનકારોએ એના ગુણદોષ જણાવવા જ જોઈએ.

અંતમાં ગયા વર્ષ દરમ્યાન 'ઊર્મિ' ને સહાય આપનાર સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ. અને 'ઊર્મિ' આવતા વર્ષે ગુજરાતના નવજીવનમાં વધુ ઉપયોગી થવા ઇચ્છે છે તેમાં આપ સૌનો સહકાર હોય એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

કરાચી સાહિત્ય સમેલન }
તા. ૩૧ : ૧૨ : ૩૭ }

સંપાદક અને સંચાલક

* વર્ષ છઠ્ઠું * · જીવનસાહિત્ય અંક * * અંક બારમો *

પ્રાગતિક અને પરાગતિક

[એક આડુંઅવળું પ્રવચન]

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જે લેખકની અથવા વિચારકની વિચારશ્રેણી અથવા કાર્યપદ્ધતિ આપણને ગમતી નથી તેને આપણે ઝટ દઈને Re-actionary (રિ-એક્શનરી) કહીએ છીએ. એ ફાવતો શબ્દ છે. શિષ્ટ સમાજમાં વપરાય એવી એક ગાળ કહેવાય. અને એની ખૂબી એ છે કે ગમે તે માણસ ગમે તેવા પ્રતિસ્પર્ધીને માટે એ વાપરી શકે છે. અંગ્રેજીમાં Action (એક્શન) અને Re-action (રિ-એક્શન) એ જોડીઆ શબ્દોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા ખૂબ થઈ છે. ચોક્કસ અર્થમાં જ એ શબ્દો ત્યાં વપરાય છે. આપણે ત્યાં એ બે શબ્દો માટે નિશ્ચિત પરિભાષા નથી. અંગ્રેજીમાં એ શબ્દો પાછળ જે વિચારણા થઈ છે એ જાતની વિચારણા આપણે ત્યાં તે હજી થઈ નથી; થવાની જરૂરે નહોતી. દરેક સમાજનું વિચારવહેણ જૂદું જૂદું હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિની કલ્પના અને શ્રદ્ધાના ચોસલા અલગ અલગ રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી દરેક પારિભાષિક શબ્દનું ભાષાંતર તંતોતંત થઈ શકતું નથી. જે સમાજ બીજા સમાજ પાસેથી શિષ્યભાવે સંસ્કાર ગ્રહણ કરવા માગે છે તેણે તો મુરબ્બી સમાજની વિચારપ્રણાલિકા પોતાની કરી એને માટે જોઈતી પરિભાષા ઉપજાવવી જોઈએ અને એમાં એ બધી અર્થશક્તિ (Connotation) રેડવી જોઈએ. અથવા તો મુરબ્બી ભાષાની પરિભાષા જેવી ને તેવી સાથે ચલાવવી જોઈએ.

પણ જો બે સમાજ તુલ્યબળ હોય, સમવીર્ય હોય એટલે કે સમાન યોગ્યતાવાળા હોય તો એમની વચ્ચે આપલે થતા છતાં તેઓ પોતાની ઢબની જ પરિભાષા ચલાવે છે અને ભિન્ન સમાજના વિચારરત્નો (Thought-Crystals) સ્વીકારતી વખતે એમને પોતાની ઢબના પાસા પાડ્યા પછી જ એમને વાપરવા માંડે છે.

આપણે ત્યાં Reactionary માટે પ્રતિગામી, પ્રત્યાઘાતી વિગેરે શબ્દો વપરાય છે. પણ એ શબ્દો બંધ નથી બેસતા. જો કોઈ જાલીમ મારા પર સિતમ ગુજારવા માગે તો હું મરણિયો થઈ સામો થાઉં; બળવો કરું; જાલિમને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા મથું; કેમકે

હું સચેતન હોઇ પ્રત્યાઘાતી થઇ શકું છું. આઘાત સહન કરી બેસી રહેવું એ મારાથી ન બની શકે. આઘાત થયો કે મેં પ્રત્યાઘાત કર્યો જ છે. માટે હું પ્રત્યાઘાતી છું. અહીં મને કોઈ Re-actionary કહે ખરો!

હવે જો Re-actionary માટે પ્રત્યાઘાતી શબ્દ રૂઢ કર્યો તો એ શબ્દનો હવે અર્થ સંકુચિત અને નિશ્ચિત કરવો રહ્યો. કેમકે એ શબ્દ પાશ્ચાત્ય વિચાર-સરણીનું દાસ અપાયો, પછી મારા જેવાં બળવાખોરને પ્રત્યાઘાતી ન કહેતા પ્રતિકારી કહેવું જોઇએ અને પછી Re-action માટે પ્રતિકાર શબ્દ ન વાપરતા પ્રત્યાઘાત શબ્દ વાપરવો જોઇએ. આમ કરતાં આપણી પરિભાષા પારકી વિચાર-પ્રણાલીને આધીન થઇ સામન્ત-પદ ગ્રહણ કરે છે. આ સારૂં છે કે નહિ તે દરેક વખતે દરેકે પોતાના મન સાથે વિચારી લેવું જોઇએ.

\+ + +

પુરોગામી, પ્રગતિશીલ, ઉદાર, ઉદ્ધારક, પ્રતિગામી, રુઢિગ્રસ્ત, રુઢિચુસ્ત, પ્રત્યાઘાતી વગેરે શબ્દ વાપરતી વખતે પ્રગતિ કોને કહેવું અને પરાગતિ કોને કહેવું એની કસોટી હમેશ નક્કી નથી હોતી. કોઇ સમાજમાં આત્મા, પરમાત્મા, પરલોક અને પુણ્યપાપ વિષેની શિષ્ટ-માન્ય કલ્પના જો ઢીલી થય અથવા ઓગળી જાય તો કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજની સરસ પ્રગતિ થઇ રહી છે જ્યારે બીજાં કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજનો અધઃપાત થવા માંડયો છે. કોઇ અન્નહારી માણસ મિશનરીઓને ત્યાં જઇ માંસ-મદિરાનું સેવન કરવા માંડે ત્યારે આપણા સમાજના લોકો એને પતિત કહેતા, ભ્રષ્ટ કહેતા, અને તે જ વખતે એ મિશનરીઓ એના વખાણ કરતા કે આ ભાઇ લીબરલ છે, કૉસ્મોપોલિટન છે, વિશ્વકુટુંબવાદી છે. હવે અહીં પ્રગતિ અને પરાગતિની કલ્પના જેમ બદલાય તેમ માણસને આપણે પ્રાગતિક ને પરાગતિક કહી શકીએ છીએ. પ્રગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશા તરફ પ્રયત્ન અને પરાગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશાથી ઉલટું દૂર દૂર જવું તે.

\+ × +

હવે ઇષ્ટ દિશા કઇ તેનો સમાજશાસ્ત્રીઓ અને રાષ્ટ્રસેવકો, ધર્મકારો અને પેગમ્બરો નક્કી કરી શકે છે. ધર્મ એજ સાચું સમાજ-શાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રનો પાયો ધાર્મિક શ્રદ્ધા ઉપર જ દૃઢ થઇ શકે છે. પણ આજે જે વાસી કલ્પનાઓ, માન્યતાઓને કે રુઢિઓને લોકો ધર્મ સમજે છે તે ધર્મ નથી. પણ સર્વોચ્ચ-આદર્શ પ્રમાણે જીવન વ્યવસ્થા બદલવાને જોર જે ગોઠવી આપે છે તે ધર્મ છે.

આવા ધર્મકારો અથવા સમાજશાસ્ત્રીઓ જેને પ્રગતિ કહે તે જ પ્રગતિ. સામાન્ય લોકો પોતાના ગમા અણગમા પ્રમાણે જેને પ્રગતિ કે પરાગતિ કહે તેનો વિચાર કરવાનું કારણ નથી.

\+ × +

પણ જ્યાં ધર્મપુરુષો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ ભિન્ન-મતના હોય છે ત્યાં પ્રગતિ કોને કહેવી, અને પરાગતિ તરીકે કોને ઓળખવી એ દુર્ઘટ બની જાય છે. છતાં કેટલાક સ્થૂળ સિદ્ધાન્તો બાંધી શકાય. કેટલાક લોકોને અસત્ય, જુઠાણું અને દંભ ફાવતા આવતા હોય તો યે સમાજ વ્યવસ્થાપકો અસત્યને પ્રધાન ધર્મ તરીકે સ્વીકારી જ ન શકે. માટે જે વ્યવસ્થા વિચાર અથવા યોજના સત્યને બાધક હોય તેને આપણે પરાગતિ કહી શકીએ છીએ.

જેમ સત્ય વિષે તેમજ સ્વતંત્રતા વિષે પણ છે. દરેક માણસને થાય છે કે કોઇ પણ રીતે જો હું બીજા માણસ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી શકું તો એટલી મારી શક્તિ વધી. બીજાને તાબામાં રાખવા, પછી તે બાહુબળથી હોય, બુદ્ધિબળથી હોય કે દ્રવ્ય બળથી હોય એ લગભગ દરેકને ગમે છે. છતાં કોઇ પણ ધર્મકાર કે સમાજ વ્યવસ્થાપક એમ ન કહી શકે કે કોઇનું સ્વાતંત્ર્ય હરાવીને કે ઘટાડીને એને તાબામાં રાખવો એમાં એનું કે પોતાનું હિત છે. પારતંત્ર્ય એ જાલીમ ને ગુલામ બંનેને માટે વખતે આપદ્ધર્મ હોઇ શકે પણ એને પ્રધાનધર્મ તરીકે કોઇ વર્ણવી ન શકે. માટે, માણસનું શું કે પશુઓનું શું, સ્વાતંત્ર્ય હરાવીને એને દાસ બનાવવાની યોજના પ્રગતિવિરોધી, અધઃપાતક છે એમ કહેવું પડશે.

માંસાહાર દુનિયાના ઘણા લોકોને ફાવતો આવે છે, કેટલાક લોકોને તો એમાં અસ્વાભાવિક કે અધાર્મિક જેવું લાગતું જ નથી એ ખરું છે. છતાં જો પશુ પક્ષીઓની હત્યા કર્યા વગર, માણસ જાતને જોઈતો બધો ખોરાક અને બધી તાકાત મળી શકે એમ બને તો તે ખોટું છે અને પશુપક્ષીઓને મારવાં જ જોઈએ એમ કોઈ સમાજ વ્યવસ્થાપક કહે નહિ. પશુઓને બચાવવા અને પશુઓને મારવા એ બેમાંથી બચાવવાનો પક્ષ જ હંમેશ શ્રેષ્ઠ ગણાશે. તેથી માંસાહારનો ત્યાગ એ પ્રગતિ ગણાય અને એથી વિરુદ્ધ તે અધઃપાતક ગણાય.

એ જ રીતે માણસ જાતમાં પરસ્પર વિશ્વાસ વધે અને બધાનું હિત સચવાય એવી રહેણી પ્રાગતિક ગણી શકાય અને એથી વિરુદ્ધ જે જીવન અથવા જીવન વ્યવસ્થા હોય તે પરાગતિ કહેવાય. જેમાં બીજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરાય છે તે સ્વાતંત્ર્ય હરણ કરનારને અને જેનું સ્વાતંત્ર્ય હરાય છે તેને બંનેને અધઃપાતક હોય એવું આચરણ પરાગતિક કહેવાય.

× + ×

સંકુચિતતામાં, ટૂંકી દૃષ્ટિમાં માણસ જાતનો ઉત્કર્ષ નથી. જે વ્યાપક છે, વિશાળ છે, સર્વ સંગ્રાહક છે તેજ પ્રાગતિક હોઈ શકે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે મોટાં કુટુંબો હતાં ત્યારે કુટુમ્બની અંદર અંદર કજીયા કંકાસ પણ ચાલી શકતાં. તે વખતે બંધુવિગ્રહ અને બંધુદ્રોહ એ જ મોટામાં મોટો સામાજીક સડો હતો. પછી કેટલાક લોકોએ જોયું કે અંદર અંદર લડવા કરતાં સંપીને રહીએ તો આખાં કુટુંબની શક્તિ વધે છે. આવી રીતે સંગઠન થયા પછી બંધુવિગ્રહ મટયો અને પછી ગોત્રવિગ્રહ જામ્યો. દરેક ગોત્રનાં લોકો એકેક મોટો વાડો કે વરંડો બાંધી એમાં આખા ગોત્રની ગાયો રાખી એ ગાયોનું ત્રાણ એટલે કે રક્ષણ કરતા અને વાડાનાં બારણાં ઉપર ઊંચા ઊંચા ટાવર બાંધી આટલી ઊંચાઈએ બેસીને દૂર સુધી બાણ ફેંકીને ગાયોનું અને પોતાનાં કુટુંબોનું (ગો-ત્ર) રક્ષણ કરતાં. ગાયો પૂરી રાખવાનાં વાડાને ભાગોળ ને, જે ઊંચા ટાવર રહેતા તેને ગોપુર કહેતા.

આમાંથી પ્રગતિ વધી અને અનેક ગોત્રો મળીને મોટાં મોટાં રાષ્ટ્ર તૈયાર થવા લાગ્યાં અનેક ગોત્રો જેમાં પૂરાતાં, એટલે કે સમાઈ રહેતા, તે પુરો કહેવાયા. ચારેકોર જ્યાં પહાડ હોય એવે ઠેકાણે વિસ્તીર્ણ જગ્યા જોઈ ત્યાં ઘેરા બાંધીને રહેવાનું લોકોએ વધારે પસંદ કર્યું. નગૈઃ (પર્વતૈઃ) રક્ષિતં નગરમ. નગર વિના રાષ્ટ્રનું રક્ષણ ન થાય એમ લોકોએ જોયું અને તેઓ નાગરીક થયાં. દરેક નગરની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે એકેક રૂપ બંધાયું અને એ ઢબની પ્રગતિ થવા લાગી. હવે જે કોઈ નગરનું હિત બગાડીને ગોત્રનું હિત સાધવા માગે તે પરાગતિક ગણાવાં લાગ્યો. વ્યાપક સંગઠન એ પ્રગતિની નિશાની ગણાઈ.

પણ વ્યાપક સંગઠન પાછળ બધાનાં હિતની વૃતિ હોવી જ જોઈએ. નહિ તો વ્યાપક સંગઠન આશિર્વાદ રૂપ ન નિવડતાં શાપરૂપ બને છે. કેવળ વિસ્તાર લઈને લાભ શો? મૂઠીભર લોકો કોક કોક વાર બહુ મોટું વ્યાપક સંગઠન કરીને એમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ શોધે છે. અને પોતાનાં સાથીઓને છેતરે છે અને ચૂસે છે. આવા લોકો પોતાનાં મોટાં સંગઠનોને પ્રગતિના લક્ષણ તરીકે વર્ણવી શકે છે, અને જે લોકો એમના સામર્થ્ય તળે અને એમની ધૂર્તતા તળે પીલાય છે તેઓ એ જ સંગઠનને પરાગતિક તરીકે નવાજી શકે છે. અનેક રાષ્ટ્રોને પોતાના કબ્જા તળે આણી એમાંથી જે લોકોએ સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યા તેમની સ્થિતિ આવી જ હતી. સામ્રાજ્ય જેમ મોટું તેમ પ્રજાને શાંતિ વધારે મળવાની; સલામતી વધવાની, આબાદી તો વધે જ; સુખાકારીના સાધનો પણ વધે; જેને આપણે રૂઢ અર્થમાં સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તેનાં બીજ વવાય અને માણસની દૃષ્ટિ વ્યાપક બને.

ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસનો મર્મ જાણવો હોય તો તે 'સ્વરાજ્ય સારું! કે સામ્રાજ્ય સારું?' એનો અનુભવ લેવાનાં આપણા પ્રયત્નમાં આપણને જડશે. આપણે ત્યાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે એટલો તો વિગ્રહ ચાલ્યો કે ક્ષાત્રધર્મ સમાજદ્રોહી છે, પાપમૂલક છે એમ ડાહ્યા લોકો કહેવા લાગ્યા અને એ બધાં રાષ્ટ્રોનું સંગઠન કરી

સામંતચક્ર ગોઠવી ચક્રવર્તીનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હોય તો કેવું સારું એમ લોકોને થયું.

પણ સામ્રાજ્યો સ્થાપે કોણ ? સામ્રાજ્ય સ્થાપનારમાં તે ટકાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. સમ્રાટ જો ન્યાયી હોય તો જ સામંતોને સાથે રાખી શકે અને સામર્થ્ય-શાળી હોય તો જ શત્રુઓને દૂર રાખી શકે છે. આમ ન્યાય અને બલ બેનો સંયોગ જ્યાં હોય ત્યાં જ સંગઠન થઈ શકે છે અને નભી શકે છે, એવો અનુભવ થયો. સમ્રાટ ધર્મરાટ્ પણ હોવો જોઈએ અને યુધિ-સ્થિર પણ હોવો જોઈએ

× × ×

રાષ્ટ્ર-વિગ્રહ ટાળવા માટે સામ્રાજ્ય સ્થપાયાં પણ જ્યારે સમ્રાટો વચ્ચે વિગ્રહ જાગ્યો ત્યારે એનો ઇલાજ શો એ મોટી સમસ્યા મનુષ્યજાતિ આગળ ઊભી થઈ. નાના સંગઠનના ઝગડાં-ઝઘડા કરતાં ઝગડાં-શી રીતે ઊકેલાય, શી રીતે ટળાય ?

આ કામ સંગઠનથી થવાનું નથી કેમકે સંગઠનની તો અવધિ થઈ ચૂકી. હવે વિરાટ સંગઠન નહિ પણ વિરાટ પાયા ઉપર થતું હૃદય-પરિવર્તન જ તારક છે એમ લોકોએ જોયું. અને તેથી સૈનિકો રાખી વિજય મેળવવાં કરતાં ઉપદેશકો મોકલી ધર્મ વિજય સાધવો એ જ પરમ મંગલ છે એમ મનુષ્યજાતિનાં અગ્રેસરોએ જોયું.

આપણે ત્યાં વર્ગવિગ્રહનો અનુભવ લેવાયો નહોતો એમ નથી. વેદકાળમાં જે યુદ્ધો થયાં એમાં કેવળ જાતિ-વિગ્રહ હતો કે વર્ણવિગ્રહ પણ હતો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ Brahmins of the World, Unite ની હાકલ જગાડનાર પરશુરામના જમાનામાં જે એક-વીશ મહાયુદ્ધો થયાં તે વર્ગવિગ્રહનાં જ હોવાં જોઈએ એ વિષે શંકા નથી રહેતી, અને પછી ક્ષત્રિયોનું સંગઠન કરવા માટે ચક્રવર્તી અને સામંતની કલ્પનાનો ઉદય થયો હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચેનો વિગ્રહ દીર્ઘકાલ સુધી ચાલ્યો હોવો જોઈએ અને એમાં ક્ષત્રિયો પણ ફાવ્યા નહિ અને બ્રાહ્મણો પણ છૂટ્યા નહિ એવી સ્થિતિ આવી હશે. બ્રહ્મતેજ આગળ ક્ષાત્રતેજ ફિક્કું પડે છે અને ધર્મવ્યવસ્થાની મદદથી જ ક્ષાત્રતેજ આત્મરક્ષા કરવામાંથી બચે છે એમ પણ જોવામાં આવ્યું અને પછી વર્ગવિગ્રહ એ અત્યંત ભૂંડો છે માટે દરેક સમાજ-દ્રોહી સ્વાર્થ છોડી દઈ સૌનું હિત થાય એવા તંત્રને માર્ગે ચાલવું એવું ડહાપણ સૂઝ્યું. વર્ગવિગ્રહનું ઓસડ આપણને વર્ણવ્યવસ્થામાં જડ્યું. એ વ્યવસ્થા જો શુદ્ધ રીતે ચાલત તો દુનિયામાં સહેજે શાંતિ સ્થપાત. પણ જાતિભેદની બદીને કારણે વર્ણવ્યવસ્થા વિકૃત થઈ. ઉચ્ચ નીચ ભાવને લીધે વર્ણવ્યવસ્થાનું હીર ચૂસાયું. ધર્મસત્તાએ રાજ્યસત્તાનું અનુકરણ કરી પોતાનું તેજ ગુમાવ્યું અને વર્ણવ્યવસ્થાને વિકૃત કરી મૂકી. વર્ણવ્ય-વસ્થાનો સાચો પ્રયોગ હજીયે થયો જ નથી. હવે પછી થવાનો છે. અને એમાંથી જ આપણને પ્રગતિની દિશા જડશે. કેવળ બાહુબળથી, દ્રવ્યબળથી કે સંખ્યાબળથી કલ્યાણકારી સામર્થ્ય ખિલવાનું નથી. કેવળ સંગઠનથી પ્રગતિ થવાની નથી. સંગઠનનો અભાવ આપણને મરણ સુધી લઈ જાય છે જ્યારે આંધળું સંગઠન પરસ્પર વિગ્રહો પેદા કરી મોટા વિનાશ તરફ લઈ જાય છે. માટે, ખરું જોતાં સદ્વૃત્તિઓનું સંગઠન થવું જોઈએ. સર્વે વર્ગોને પોતપોતાના સ્વધર્મનું ભાન થવું જોઈએ અને સમષ્ટિના હિતમાં જ વ્યષ્ટિનું સર્વ સુખ અને હિત સમાયું છે એ વાત દરેકને ગળે ઉતરવી જોઈએ. આવું થાય ત્યારે જ પ્રગતિ સધાય. વિગ્રહની વૃત્તિ જ શમાવી જોઈએ. પછી તે રાષ્ટ્ર-વિગ્રહ હોય કે વર્ગ-વિગ્રહ હોય.

પણ આ વાત એની મેળે થવાની નથી. મહાન ભોગ આપ્યાં વગર આ અમૃત-ફળ મળવાનું નથી. શાંતિરસ્તુ, તુષ્ટિરસ્તુ, પુષ્ટિરસ્તુ—એવા શાંતિ પાઠ ગાવાથી ધર્મરાજ્ય સ્થપાવાનું નથી. સૂળીએ ચડવાનો એ માર્ગ છે, પણ એના ફળ પણ એટલા જ મીઠાં છે. માણસ જાતના ઇતિહાસે એ જ સૂચવ્યું છે કે પ્રગતિનો બીજો માર્ગ નથી. આથી જે કાંઈ વિરોધી છે તે પરાગતિક છે. Re-actionary છે. શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સમાજ-શાસ્ત્રની, દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને જ નક્કી કરવું જોઈએ કે પ્રાગતિક શાને કહેવાય અને પરાગતિક શું છે ?

બાકી Re-actionary શબ્દ ગમે તે માણસ ગમે તેવા પ્રતિપક્ષીને વાપરી શકે . એ સોંઘી ગાળ છે. અને એ જવાબદાર પણ છે.

સાહિત્યકારનો ધર્મ

['કલાની ખાતર જ કલા']

શ્રી. ધૂમકેતુ

આજે ચારે તરફ એકી અવાજે સૌ એમ મતપ્રદર્શન કરે છે કે સાહિત્ય હેતુપૂર્વકની રચનાત્મક ક્રિયામાં પોતાનો સ્વર પૂરાવનાર હોવું જોઈએ; વળી વાસ્તવવાદને છેક 'વાદ' સુધી લઈ જનારાઓ એમ માને છે કે પ્રચારાત્મક ન હોય તે સાહિત્ય ન કહેવાય. એવો મત પણ છે કે સાહિત્ય નીપજાવી શકાય છે, ને એની રચનામાં નૈસર્ગિક તત્ત્વને જેમ બને તેમ ઓછું સ્થાન હોવું ઘટે. જેમ ખેતરમાં ખાતર પાણી વગેરેના સુયોજનથી પાક લઈ શકાય છે, તેમ થોડો અભ્યાસ, ચીવટ, ચાલતી હવાની માહિતી, લોકમત પ્રદર્શન કરવાની ફ્રનેલ, પ્રચાર—આ સઘળાં સાધનોથી સાહિત્ય નીપજાવી શકાય છે. અને સાહિત્યની નીપજમાં નિસર્ગને કાંઈ લેવા દેવા નથી.

આવે વખતે એમ કહેવું કે 'કલાની ખાતર કલા' એ જરાક બેહૂદું છે. પણ એના અર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ લેવામાં આવશે તો એમાં સાહિત્યકારના એક પ્રધાનધર્મ પ્રત્યે જ અંગુલિનિર્દેશ છે એ જોઈ શકાશે. 'કલાની ખાતર કલા' એ સાહિત્યકારનો પ્રધાન ધર્મ છે. આ વાક્યનો અર્થ એમ નથી કે અવાસ્તવિક સૃષ્ટિનો કેવળ સ્વપ્નમય ખ્યાલ લઈને, સાહિત્યકારે, હજારો શરાબની દુકાનમાં એકનો વધારો કરવો, તેમ જ એનો અર્થ એવો પણ નથી કે, વાસ્તવ જીવન જાણે નથી જ એવા હવાઈખ્યાલ વડે દુનિયાની સાચી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરીને, કેવળ કલ્પનાનાં જલ વડે, એવો ભ્રમ પેદા કરવો કે જે ન તો કાંઈ જીવનદર્શન કરાવે, ન તો કાંઈ નવીનમાર્ગ બતાવે. 'કલાની ખાતર કલા' એટલે સાહિત્યકાર જ્યારે જ્યારે કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એના માનસસંવેદનમાં કેવળ કૃતિનો મહિમા જ હોવો જોઈએ અને બીજું કાંઈપણ ન જ હોવું જોઈએ. જેવી રીતે સદ્‌ગુણનું ઊંચામાં ઊંચું સ્વરૂપ એની ફલવિનાની ઉપાસનામાં રહ્યું છે તેમ સાહિત્યનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એની નિરપેક્ષ ભક્તિમાં રહ્યું છે. સાહિત્યકારના માનસચક્ષુ સમક્ષ લખતી વખતે–પોતાના દોષનો પડછાયો, બીજાના ગુણની ભક્તિ, અન્યના દોષની ફરિયાદ, જગતના પાર્થિવસંબંધોની ધૂળ, પોતાના પૂર્વગ્રહોની જડતા, મિત્રપ્રશંસાનો નાદ, દુશ્મનહાંસીનો ભયંકર સંતોષ–આ કે એવું કાંઈ પણ વાતાવરણમાં ન હોવું જોઈએ. એણે લખવાનું છે, કારણ કે એણે લખવાનું છે. એ અસહકારયુદ્ધનું લખે, સમાજવાદનું લખે, સ્ત્રીજીવનનું લખે–ગમે તેનું લખે. પણ એ લખાણ એનું પોતાનું હોવું જોઈએ. ફલાણા ભાઈ આમ કહેશે–કે અમુક વર્તુલમાં આ વિચાર પસંદ પડશે માટે લખવું—એ

'કલાની ખાતર કલા' નથી. માટે એ સાહિત્ય પણ નથી.

એક વખત એક સ્ત્રી કાર્યકરે કહ્યું: 'તમે સ્ત્રીઓને આવી ચીતરો તો ?'

જે જમાનામાં રાજાઓ કહેતા કે તમે આવો શ્લોક બનાવો તો–એ જમાનાનું આ ક્ષુદ્ર અનુકરણ છે. સાચા સાહિત્યકારના મોંમાં એને માટે એક જ જવાબ હોઈ શકે: 'એ નહિ બને.'

લખાણ એ માણસની પોતાની નૈસર્ગિક ભાવનાનું ફળ હોવું જોઈએ.

કોઈપણ સમય કરતાં આજે 'કલાની ખાતર કલા' એ સૂત્રનો ધ્વનિ સમજીને એ પ્રમાણે ચાલનારા સ્વતંત્ર સાહિત્યકારોની વધારેમાં વધારે જરૂરિયાત છે.

ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતપોતાનાં સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો પોષતા: એવી રીતે પોષાતા સાહિત્યકારોમાં કોઈ એકાદ નૈસર્ગિક રીતે જ એ માનસને અનુકૂળ હોય –તે સિવાય સઘળા જ 'સર્ડક્લાસ થર્ડ' રહેતા.

રાજનૈતિકો પણ એવી જ રીતે સાહિત્યકારોને આજે પોષવા નીકળે, તો કેવળ એ પોષણ માટે લખવું, અને પછી કહેવું કે અમે મધ્યયુગના ભાટ નથી–તો એમ કહેનારાઓ ખાંડ ખાય છે. એવા સાહિત્યકારો જમાનાને ઘડી શકે નહિ.

રાજનીતિમાં ગમે તેનો ડંકો વાગે, સાહિત્યકાર નિર્ભય ને સ્વતંત્ર રહેવો જોઈએ.

એ જમાનાથી વિરુદ્ધ નહિ થાય. એ ઘેટાંટોળામાં ભળીને જમાનાને તાળીઓથી વધાવશે પણ નહિ. એની પોતાની જમાત છે. એનો અર્થ એ દુનિયાથી જુદો છે એમ નહિ, દુનિયા સાથે મેળ ન મળે, તો એ પોતાના 'મિશન'ને વળગી રહેશે ને ટોળાને છોડી દેશે. સાહિત્યકારોમાં જમાનાને ઘડવાનું બળ હોવું જોઈએ. અને નરસિંહ મહેતાની પેઠે જમાનાની 'કુછ પરવા' ન કરવાનું સામર્થ્ય પણ હોવું જોઈએ. બસ, યે સબ કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા, માટે હમ ભી કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા–એ ગુલામી મનોદશાનો અંત થવો જોઈએ. ગાંધીજીના વિચારનો, માનસનો, પવિત્રતાનો, તેજનો બરાબર ખ્યાલ કરવો: અને પોતાને એ વિચારસરણી શુદ્ધ લાગે ત્યાં અનુસરવું. અશુદ્ધ લાગે ત્યાં ગાંધીજીની, ગાંધીજીઘેલાઓની, કે રાજનૈતિક ખેરખાંઓની કોઈની દરકાર કર્યા વિના કહેવું કે 'એ ખોટું છે!'

એમ કહેતાં એકાકી થઈ જવાય તો કુછ ફિકર નહિ. બહુમત એ સાચોમત હોય એવો નિશ્ચિત નિયમ નથી. આનું નામ 'કલાની ખાતર કલા.'

પોતાના વિચાર માટે સહન કરવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય એ માણસ પોતાને સાહિત્યકાર ન કહી શકે; પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા પહેલાં તેને અનુભવ ને ઉપાસના વડે ઘડવાની જેનામાં ધીરજ ન હોય તે પણ પોતાને સાહિત્યકાર કહી ન શકે. સાહિત્ય : એ કેવળ સાહિત્યની ખાતર જ સર્જાવું જોઈએ.

એ. ઈ.

[એક ડાયરી નોંધ]

શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય

૨૫મી નવેંબર : વસ્તુ, વાસ્તવિકતા, છાયારૂપ વાસ્તવિકતા...' વસ્તુ ' એટલે, એ શબ્દના અખા ભકતવાળા અર્થમાં –પરમ પુરુષ, શુદ્ધ ચૈતન્ય વગેરે; એ વસ્તુના વિવર્તરૂપે મૂળ પ્રકૃતિ તથા એ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે આ દૃશ્ય જગત; અદૃશ્ય છતાં સામર્થ્યવાન પ્રકૃતિનાં અદૃશ્ય સ્વરૂપોમાં વસતાં અને કાર્ય કરતાં સત્ત્વો એ જો છે વાસ્તવિક, તો એનાં યે કોટ્યાધિ રૂપોવાળું દૃશ્ય જગત છે માત્ર છાયારૂપે, આપણી સાપેક્ષદર્શી ચેતનાથી મળતા અનુભવને જ માટે, ' વાસ્તવિક '...સવારના પહોરમાં જ, હજી નાહી ધોઈને પવિત્ર થયા પહેલાં જ પુરાણ-પુનિત વિષય લઈ બેઠો છું તે, કાલે ' ટા. લિટ્. સપ્. ' માં (તા. ૨૩-૧૦-૩૭) વાંચેલા આઇરિશ કવિ ' એ. ઇ. ' પરના અગ્રલેખમાંનાં એક બે બિન્દુને માનસિક રીતે વાગોળવા માટે; પ્રસંગોપાત્ત, ' વાસ્તવિકતા 'ના શહીદ બનવા નીકળેલા આપણા કેટલાક :અચિન્તનશીલ પરાગતિવાદી ચિન્તકોના લાભાર્થે' થોડું‌ક ચિન્તન કરવા માટે પણ...ચાલતા યુગમાં કવિ સંજ્ઞાને પાત્ર જે બહુ થોડા જીવાત્મા પૃથ્વી પર અવતર્યા છે, તેમાંના બે એટલે ડબલ્યુ. બી. યેટ્સ અને ' એ. ઇ. ' યેટ્સે હમણાં જ ' વિઝન ' એ ગ્રંથમાં અને ' એ. ઈ.' એ, છ કે આઠ વર્ષ પર કરાચીમાં એક મિત્ર મને સંપડાવી હતી એ ' કેન્ડલ ઑફ વિઝન ' માં, અપાર્થિવ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વોનાં દર્શન–સંવેદન–પ્રેરણ પોતાને થયાના અહેવાલો, એ સત્ત્વોની ' પરલક્ષી ' (' ઑબ્જેક્ટિવ ') હસ્તીની ખાતરી અને વિગતો, આપી છે. એ વર્ણનો એટલાં તો સ્પષ્ટ સ્થિરદર્શી અને વિગત છે કે એ સર્વને આપણે ક્ષણ બે ક્ષણના કે ઘડી બે ઘડીના ભ્રમ–વિભ્રમ ' ડેલ્યુઝન ' કે ' હેલ્યુસિનેશન ' કે એવું કૈં–કહીને, આપણા માનીતા ' નવા ' માનસશાસ્ત્રની મદદથી એને એવાંતેવાં ગણી કાઢીને, દૂર હડસેલી શકીએ તેમ નથી. મતલબ, આપણા રોજિંદા અનુભવની સ્થૂલાતિસ્થૂલ વાસ્તવિકતા સિવાયની વાસ્તવિકતા પણ શક્ય છે તેના પુરાવારૂપે આવા કવિજનોના મનનીય અને માનનીય અનુભવોને લક્ષમાં લઈને, આપણાથી બનતું હોય તો એ દિશામાં વળવાનો યત્ન કરીએ; નહિ તો ઓછામાં ઓછું એટલું તો કરીએ જ કે એ કવિપ્રકાર અને એમના કાર્યની હાંસી કરવાના હલકા પાપમાં તો ન જ પડીએ...એ. ઇ. જો અદૃશ્ય વાસ્તવિકતાને ભજતા તો દૃશ્ય વાસ્તવિકતાને ઉવેખતા એવું પણ કૈં બન્યું નથી. અને એ બંને રીતે : કાવ્યરચનામાં તેમ પોતાના બાહ્ય નામ સંભારી જીવનમાં પણ. પૃથ્વી વિશેનાં કેટલાં યે કાવ્યોમાં તેમણે એ જગતભરની જનનીનો મહિમા તો ગાયો છે, પણ પાર્થિવતાને નિન્દનારાને તેઓ પ્રબોધે છે કે (અને એ સ્વાનુભવને આધારે) કે પાર્થિવના ભીતરમાં,

એક તરેહની પણખપણુતી નક્કરતાવાળું અપાર્થિવ તત્ત્વ છે તેને જોવા–અનુભવવાનું જો શરૂ કરો તો એ બંને વિરોધી લાગતાં તત્ત્વોના અવિરોધને પણ પ્રીછશો... એમના અર્થશાસ્ત્રીય અને રાજકારણીય ચિન્તનના નિષ્કર્ષરૂપ ગ્રંથ 'નેશનલ બીઇંગ' માં પણ જીવનની એમની અદ્વૈતમયી–અને તેથી સર્વગ્રાહી ભાવનાની દૃષ્ટિ સાચવીને જ એમણે લખ્યું છે. આપણે જે પરાભ્ સતમાં પડ્યા છીએ–એ વિષયોની વાત કરતાં, અધ્યાત્મ વિષયના નામથી જ ભડકી મરવાની તૈયારી કરવી, એ (આર્થિક રાજકીય વગેરે) વિષયો જાણે પોતાની એક સર્વતંત્રસ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાં જ જીવી મરી શકતા હોય તેવી અવળપંથી વિચારણાને વશ બનવું–તેમાં તેઓ નથી પડ્યા; અને તેથી જ, કાવ્યો રચતાં કાણા બની જઇને, બેરાંસુલભ 'હાય' કાશ ઉચ્ચારીને, તેઓ જગતના 'કવિજનો ગાયકગણો' ને એમ પૂછવા નથી મંડી જતા કે જગત આટઆટલું દુઃખી છે ત્યારે હે કવિ! તને ચંદ્ર તારા અને આકાશનાં ગીતો ગાવાં વળી શેં ગમે છે?

—: 'એ. ઇ.' નું ઉત્ક્રમણ (દેહાવસાન) થયું ૧૯૩૫ના જુલાઇમાં. એ જ વર્ષના ડિસેંબરના 'આર્યન પાથ' માંનાં એમને વિશેનાં લખાણો વાંચવા લાયક છે. તેમના જીવન પર ગીતા પાતંજલ યોગ અને વેદાન્તે તથા મેડમ બ્લેવેટસ્કી–પ્રણીત થીઓસોફીએ કેટલી ગાઢ અસર કરી હતી, એ આપણે તેમાંથી જોઇ શકીએ છીએ...તેમનું ઉપનામ મૂળે ÆON હતું; એનું ટૂંકું રૂપ Æ. તેઓ વાપરતા; એને એક વાર મુદ્રકે તોડી નાંખ્યું ત્યારથી એ A. E એમ સામાન્યપણે લખાવા છપાવા માંડ્યું. પણ એ મૂળ રૂપે રહેવું જોઇતું હતું. કારણ, ÆON એટલે આપણી પુરાણપ્રજા જેને 'કલ્પ' કહે છે તેટલા યુગયુગાન્તરો. આપણા કવિનો સ્વાનુભવ હતો કે પોતે યુગયુગાન્તરો સાથે સંયુક્ત છે. તો પછી, AE. જ ઉચિતને?

●

તદપિ—

વિલાયું ઝળકી ઘડી, તદપિ તારલાઓ હસે;
સુકાયું પ્રસરી સુવાસ ઘડી, હોય ફૂલો હસે;
હસે છ સહુ વર્તમાન મંહીં રાચી; હુંયે હસું!
ભવિષ્ય તણી આજથી હૃદયમાં શી ચિંતા ધરું?

દેવજી રા. મોઢા.

ડુંગરની કોરે

'શેષ'

[અનુષ્ટુપ]

અહીં ડુંગરની કોરે, સાન્ધ્ય છાંયા ઢળ્યા સમે,
સામે નિચે અને દૂર, દૃષ્ટિ ફેરવતાં બધે,
આઘે જતાં થતી પ્હોળી, કરાલ મુખ ફાડતી,
પડેલી ખીણ ગહ્વર, દેખું દુર્ભેદ્ય દૃષ્ટિને.
ને કરાડે ખીણ કેરી, ઊભું આ વૃક્ષ તોછડું:
જેમ કો માનવી દીન ભૂતકાલ તણા ઘન
સંબંધો નષ્ટ થૈ જાતાં, એક પાસ રહ્યાસહ્યા
સંબંધોના જ આધારે, ખીણ કરાલ કાલની
ઉપરે અદ્ધર રહી જીવે સંદિગ્ધ જીવન,
—અટૂલો ને અનાશ્રય;
તેમ આ વૃક્ષ એ આંહી, અદ્ધર ને ઝઝૂમતું,
કૈં આધાર વિના નીચે માત્ર એક જ બાજુનાં
મૂળોથી ભોંયને બાઝી, પડ્યા વાંકે ઊભું રહ્યું!
ને સામે દૂર દેખું તો અનેક ડુંગરા દિસે
યુગો પ્હેલાં થયેલા કો આસ્માની વજ્રપાતથી
કે અંતઃ શોભ ઊંડાથી, પૂર્વકાલિન સૃષ્ટિનો
મહાવિધ્વંસ નિરખી, ડૂબેલા ઘન શોકમાં!
—થીજેલાં દુઃખશૈત્યથી!
કો એક હાથ લંબાવી માથું તે તરફ ઢાળીને
બેઠેલા. કોઇ બે હાથ લમણે દઇને, શિર
હાથને ટેકવી બેઠા. લંબાવી એક પાય કો
કો બન્ને પાય લંબાવી, ઢાળી ઉર પરે શિર,
બેઠેલા એમના એમ, સ્તબ્ધ શોકાસને સ્થિર!
ને જાણે તેમના સ્થૂલ અને ગાઢ નિરંતર
નિઃશ્વાસો નાંખવાથી આ વાતાવરણ યે બન્યું
ઝાંખું ઘન અને કાળું દૃષ્ટિને અવરોધતું.
ઘટે સરિતનાં નીર, સૂર્યચન્દ્રે ઘસાય છે,
ઘસાતા ડુંગરા પોતે, ન તોયે શોક મર્મભિદ્
ઘટે કે થાય કૈં આછો, ને જાણે ઘટશે ય ના!

૧ 'શેષના કાવ્યો' નામના લેખકના તાજેતરમાં પ્રગટ થનાર કાવ્ય સંગ્રહમાંથી એક અપ્રગટ કાવ્ય.

શોભવાનું નથી

ઇન્દુલાલ ગાંધી

એવી એવી કોઇ આવે વસંત
જેવી વસંતોએ તારાં સંતાનોને
જીવનમારગે કોડિયાં મૂક્યાં:
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કાજ માડી, તારા
ચરણો આગળ સાગર મૂક્યાં.
વીણાવતી, તું તો વિજયવંત
એવી એવી કોઇ આવે વસંત.
કોઈની સુંદરતાએ તારે કદી શોભવાનું નથી,
કોઇની સમૃદ્ધિએ તારે કદી લોભવાનું નથી:
શોભવાનું નથી..
જ્યોતિર્મયી, તારી જ્યોત જ્વલંત,
એવી એવી કોઇ આવે વસંત:

■

[અનુસંધાન પાન ૮૨૪થી શીલ અને સાહિત્ય]

પરજીવન વચ્ચે માનવામાં આવ્યો છે એવું જ વાસના-પ્રાબલ્ય કલાકારના શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે પણ કામ કરી રહેલું છે. આપણે જેમ માનીએ છીએ કે **मरणे या मतिः सा गतिः** અને મરણ સમયની માણસની ચિત્તદશા કેવળ પરવશ હોય છે, એટલે જીવનભર જે વાસનાઓ એણે ઉત્કટ રૂપે સેવેલ હશે, જે રાગદ્વેષો પ્રબળ રીતે અનુભવેલ હોય તે જ મરણ ક્ષણની પરવશ દશામાં એની આગળ અનિવાર્ય રીતે ખડી થાય છે, અને એના ભાવિ જીવનનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે, તેમ કલાકારોના સંબંધમાં પણ કહી શકાય કે એણે જીવન-ભર જે વાસનાઓ ઉત્કટરૂપે સેવેલ હશે, જે રાગદ્વેષો પ્રબળરીતે અનુભવેલ હશે, જે ભાવનાઓનું નિરંતર રટણ કર્યા કરેલ હશે તે જ એની સર્જન ક્ષણે એની આગળ અનિવાર્ય રીતે ખડી થશે, અને એને આડો અવળો ક્યાંય ચમકવા દીધા વગર એની ઇચ્છા હશે કે નહિ તોપણ પોતાના સ્વરૂપ અનુસાર એની એ કૃતિનું નિર્માણ કરશે–એના હાથમાંથી કલમ જ લઇ લઇને જાણે પોતાનો જ પ્રતિહાસ ચીતરી મારશે. માટે તમારે જો સાચા સમર્થ ઉદાત્ત કલાકાર થવું હોય તો પહેલેથી જ તમારા જીવનને ઉન્નત બનાવો, તમારા શીલને સમૃદ્ધ કરો, અને તમારા માનસને ઉદાત્ત ભાવનાઓથી ભરો. ઉચ્ચ જીવન વગર ચિરંજીવ ઉચ્ચ સર્જન શક્ય જ નથી ઉદાત્ત શીલ વગર ઉદાત્ત સાહિત્ય સર્જનનો બીજો કોઇ માર્ગ જ નથી. **नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय.** આટલી કિંમત આપ્યા વગર સાચી ઉમદા કલાકૃતિ કોઇને લાધવાની જ નથી. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ:—

Such a price
The gods exact for song:
To become what we sing

■ અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ સમક્ષ ગયસાલ મૌખિક ભાષણરૂપે ચર્ચેલો વિષય આંહીં લેખરૂપે રજૂ કરેલ છે. આખો વિષય અત્યંત વ્યાપક અને ગહન છે, એટલે એક જ લેખ દ્વારા તેને પૂરતો ન્યાય ન જ આપી શકાય એના જુદા જુદા અંશો લઇ તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરી શકાય એવી લેખમાળા કે સ્વતંત્ર પુસ્તક તેને માટે યોજવામાં આવે તો જ તેનું કંઇક સંતોષકારક નિરૂપણ થઇ શકે. ભવિષ્યમાં અવકાશ અનુકૂળતા મળ્યે આ વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની ઇચ્છા પણ છે. પણ તે તો બને ત્યારે અત્યારે તો આપણી ભાષામાં બહુ ઓછા ચર્ચાએલા આ મહા પ્રશ્ન પ્રત્યે સાહિત્યરસિકોનું લક્ષ ખેંચવા પૂરતો જ આંહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચેના વિસંવાદનો ખુલાસો થોડો આમાં કર્યો છે. બાકીનો સ્વતંત્ર લેખરૂપે ભવિષ્યમાં.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

બહેનો અને ભાઈઓ

સાહિત્ય સંમેલનમાં ભાગ લેવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ છે. પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેણે કદી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સંસ્થાના એક વિભાગના એકદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, આપે મને જે માનપત્ર આપી છે, તે માટે હું આપનો આભારી છું. એ ઉદારતાના બદલામાં મારાથી ગૂજરાતની કાંઈ સેવા થાઓ એમ ઇચ્છું છું.

સાહિત્ય સંમેલનના વિભાગીય પ્રમુખની શી જવાબદારીઓ હોય છે તેનો મને બરાબર ખ્યાલ નથી. જો એમાંની એક જવાબદારી એ હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયું હોય તેનો, અને તે વિષયના ગૂજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામાં ઓળખાણનો પરિચય આપવો જોઈએ, તો હું આપની આશાઓને સફળ નહિ કરી શકું એનો મને ખેદ છે. હું એ કરી શકું એમ નથી એનો અર્થ કોઈ એમ ન કરશો કે મને એ વિષય પરના બીજા સાહિત્યને કે લેખકોને નગણ્ય સમજવાનો ઘમંડ છે. પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારું વાચન કેટલું અલ્પ છે તેની નિશાની રૂપે એ ગણશો. ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ હું જરૂર એમ માનું છું કે, જો સાહિત્ય સંમેલનનું કામ વિભાગોમાં વહેંચાઈને ઉકેલાતું હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના ખાસ મંત્રીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલાં સાહિત્ય અને મુખ્ય લેખકોની તટસ્થપણે સમાલોચના કરી સંમેલન આગળ રજૂ કરવી, એ સંમેલનનો એક કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. પણ પ્રમુખની ચૂંટણી, સાધારણ રીતે, છેક છેલ્લી ઘડીએ થાય છે. અને તેની ચૂંટણીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવો જોઈએ, એ શરત મહત્ત્વની ન લેખાય એમ બને. આથી, એ કામ પ્રમુખથી ન થઈ શકે એવો ઘણો સંભવ છે. તેથી સંમેલન કે સ્થાયી મંડળ આ કામ માટે વિભાગીય મંત્રીઓ જ નીમે એ વધારે સગવડભર્યું થાય એ રીતે દરેક વિભાગના સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી 'ખાનેશુમારી' થઈ શકે. દાખલા તરીકે, આ સંમેલન આવતી બેઠક માટે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમાલોચક નીમી દે, અને તે સમાલોચક આવતા સંમેલનના પ્રમુખોની ચૂંટણી, પહેલાં જ પોતાની સમાલોચના તૈયાર કરી આપે, તો પ્રમુખો પર એટલી જ જવાબદારી રહે કે એ પ્રવૃત્તિને કઈ દિશામાં વાળવી જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન કરાવવું. જ્યારે એ સમાલોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિમાય, ત્યારે બેવડો લાભ થાય.

આમ મારી પરીક્ષાનો એક સવાલ મારે છોડી દેવો પડે છે. જે બીજો સવાલ હું કહું છું, તેમાંયે હું વિદ્વાનોની કસોટીએ નહિ ઊતરું એવી મને ધાસ્તી છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર હું લખનારો આવ્યો છું એ સાચું. પણ, તેથી, જો લોકોની એવી કલ્પના થતી હોય કે મેં એ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે, અને, કેટલાકનો તો, બહુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો હશે, તો તે ભૂલ છે. "नाऽमूलं लिख्यते किंचित्" એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાનું પાલન કરવાની મારામાં સાવચેતી નથી. આમ આ વિષયમાં વિદ્વત્તાની કસોટીએ પણ મારે નાપાસ થવું પડે એમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાહિત્યિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, કે ધાર્મિક વાચનના જ શોખની દૃષ્ટિએ મેં ભાગ્યે જ વિચાર્યા છે. ભક્તિમય જીવન મને ગળથૂથીમાં જ મળેલું હતું, પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો ઊંડો વિચાર કર્યા વિના મારું જીવન મને ગૂંચાઈ ગયા જેવું થયું નહિ, ત્યાં સુધી મેં એમાં ઝાઝું ડહોળવા માંડ્યું નહોતું. જ્યારે મારી ખાતરી થઈ કે 'જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી,' ત્યારે મને એની પાછળ લાગ્યા વિના છૂટકો જ ન થયો. આમ મારે એની સાધના અને શોધમાં ઊતરવું પડ્યું. એ ઊતરવામાં જેટલી મને જરૂર લાગી તેટલું જ મેં વાંચ્યું અને જે વાંચ્યું તેમાંથી ઉપયોગી લાગ્યા તેટલા સંસ્કારો લઈ લીધા, બાકીનું છૂટી ગયું.

આટલી મર્યાદાઓ સાથે મારે આપની સેવા કરવાની છે અને તે માટે મારે ૪૦–૪૫ મિનિટથી વધારે સમય લેવો તે પણ યોગ્ય નહિ થાય. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં કેટલાયે પ્રશ્નો આજે વિદ્વાનોને મૂંઝવી રહ્યા છે. કેટલાક વિષયો પર મારા વિચારો સાધારણ રીતે આજે જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તેથી જુદી દિશામાં વહે છે. આ બધાની સવિસ્તર ચર્ચા કરવી શક્ય નથી. આથી, મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે મારાં મંતવ્યોને દલીલો વિના, લગભગ સૂત્રરૂપે, આ ભાષણના પરિશિષ્ટરૂપે આપની આગળ મૂકી દેવાં, અને તેની પ્રસ્તાવનારૂપે કેટલાક વિચારો રજૂ કરવા. સમય હોય અને શ્રોતાઓ કંટાળ્યા ન હોય તો તે ઉપર કાંઈ પ્રશ્નોત્તરી થઈ શકે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભૌતિક અથવા આસુરી છે, અને પૂર્વની અથવા આર્યોની સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દૈવી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા બહુ ધર્મપરાયણ છે અને એ જ એની પડતીનું કારણ છે, વગેરે વગેરે કહેવાનો આપણા દેશમાં શિરસ્તો છે. હું આવું માનતો નથી એમ કહેવાથી કોઈને આઘાત પહોંચે તો મને ક્ષમા કરશો. એ વાત સાચી છે કે વેદાન્તની ભાષા અને અભિવાક્યો (સ્લોગનો) આપણા દેશના ખૂણે ખૂણામાં પ્રસરી ગયાં છે, ચોમાસાના ઘાસની પેઠે આપણા દેશમાં સંપ્રદાયો ઊગી નીકળે છે, સાધુઓનાં ટોળાં આખા દેશમાં મળી આવે છે, રાજકીય આગેવાનો કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની સંખ્યા વધારે હોવાનો સંભવ છે, અને સંસારના દુઃખે દાઝેલા કેટલાએ લોકોને ભરતારુણ્યમાં વૈરાગ્ય આવી જાય છે. છતાં મને લાગે છે કે કંઈ નહિ તોયે, હજારેક વર્ષથી આપણા દેશમાં ધર્મનો હ્રાસ થઈ ગયો છે. તત્ત્વની કહો કે ઈશ્વરની કહો, પ્રાણવાન નિષ્ઠાનો ઘણો અંશ લોપ થઈ ગયો છે, અને આપણી સંસ્કૃતિમાં નથી અધ્યાત્મનું, નથી ધર્મનું, કે નથી ભૌતિક વિજ્ઞાનનું યે બળ રહ્યું. પણ અધ્યાત્મનો વાઘો પહેરેલી ક્લોરોફોર્મ સુંઘની પડેલી કોઈક સંસ્કૃતિનું શરીર પડેલું છે. આવા મોટા દેશમાં વચ્ચે વચ્ચે કબીર, નાનક, સહજાનંદ, દયાનંદ કે ગાંધીજી જેવી બેચાર લોકોત્તર વ્યક્તિઓ નીકળી આવે અને સમાજને ખળભળાવી મૂકે એ કાંઈ મોટી વાત ન કહેવાય. પણ એમનો દરેકનો ફાળો જોશું તો માલૂમ પડશે કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કાંઈ નવો ફાળો આપ્યો છે, તે કરતાં તેના પર પ્રહારો જ વધારે કર્યા છે. જેમ ખેતરમાં પેસેલો દાભ કેવળ ઉપર ઉપરથી વાઢવાથી જતો નથી, પણ તેને ખોદી નાંખવો અને બાળવો પડે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પેસેલા દાભને ઉખાડવા તેમનામાંના કેટલાકે પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આખું જીવન વપરાઈ ગયું.

એમાંથી કોઇ પાક લેવાનો ' એમને પોતાને ભાગ્યે જ અવસર મળ્યો. એમની પછીનાઓએ તો થોડા જ વખતમાં પાછો એટલો ને એટલો દાબ વધાર્યો.

હિંદુસ્તાનમાં દેખાતા ભક્તિભાવ વિષે કબીર એક પદમાં કહે છે :—

पसी दिवानी दुनिया
भक्तिभाव नहि बूझेजी ।
कोई आवे तो बेटा मांगे
यही गुंसाई दीजेजी ।
कोई आवे दु:ख का मारा
हम पर किरपा कीजेजी ।
कोई आवे तो दौलत मांगे
भेट रुपैया लीजेजी ।
सांचे का कोई गाहक नाहीं
जूठे जगत खोजेजी ।
कहे कबीर सुनो भाई साधो
अंधों को क्या कीजेजी ॥

પણ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સામેના આ પ્રહારો અને આજે યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલા વિદ્વાનોના પ્રહારોમાં ઘણો ફરક છે. સંતોએ પોતાના દેશના લોકોને વધારે નજીકથી, અને ઊંડાણથી જોયા હતા, અને પોતે ક્લોરોફોર્મના ઘેનનો અનુભવ લઇ ચૂકેલા હતા. એટલે એમનો પ્રયત્ન ક્લોરોફોર્મ ઉતારવાનો હતો. અર્વાચીન વિદ્વાનો આમ માનતા નથી તેઓ ધારે છે કે જો અધ્યાત્મ અને ધર્મનો વાઘો કાઢી નાંખવામાં આવે તો ક્લોરોફોર્મ ઉતરી જાય અને આપણી પ્રજામાં નવો પ્રાણ આવી જાય. આ કપડાં બદલીને સાહેબ બનવા જેવું છે. એથી 'સાહેબ' કહેવાઇ જઇએ ખરા, પણ મનમાં જો હીનતાનો સંસ્કાર રહી ગયો હોય તો ગોરા સાહેબ આગળ તેજોહીન થઇને જ ઊભા રહેવું પડે.

બધી જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં મસ્તીનો એક કાળ આવી જાય છે. નવું અંગ્રેજી શીખનો છોકરો માને 'ગિવ મી વૉટર' 'આઇ વોન્ટ હૉટ હૉટ બ્રેડ' ના હુકમો છોડે છે; પછી સંસ્કૃત શીખવા માંડે છે ત્યારે 'જલં આનય' 'ઉષ્ણા ઉષ્ણા ગૌધૂમ પૂપિકા યચ્છ' હુકમ કરે છે. તેવો જ મસ્તીનો કાળ તત્ત્વજ્ઞાનમાંયે આવે છે. 'હું બ્રહ્મ છું, હું આ વિશ્વનો આત્મા છું હું જ રામ છું, હું જ કૃષ્ણ છું' એવું એવું બોલતો આનંદમાં ડોલવા લાગે છે. ભૌતિક વિદ્યાઓમાંયે એવી મસ્તી ચડે છે. જેમ કોઇ ભક્ત 'રામ રામ' કે 'શિવ શિવ' કહે છે, તેમ તે 'અણુ, અણુ, અણુ,' કે 'મેટર, મેટર,' કહે છે. પણ મસ્તી એ ક્યારેય જ્ઞાન નથી. એ અપચાની નિશાની છે. આત્મામાં મસ્તીને માટે મને ક્યાંય અવકાશ દેખાતો નથી જો હું આત્મા કે બ્રહ્મ છું, તો બાકીનું જગત શું ઠીકરું છે? જો હું જ રામ છું, કૃષ્ણ છું, ઇશુ છું, મહમ્મદ છું, તો જગતનાં બીજાં પ્રાણીઓ શું છે? અને શું કામ કોઇને એમ કહેવાની મસ્તી નથી આવતી કે 'હું જ રામો ભંગી છું, હું જ કાનો ચમાર છું, જગતની હીનમાં હીન વસ્તુ હું જ છું'? આખુંયે જગત એક જ ચૈતન્ય-તત્ત્વ છે એમ દૃઢ પ્રતીતિ થઇ હોય તો બ્રહ્માનંદની ખુમારી માટે ક્યાં અવકાશ રહે છે? ચિત્તમાં હું અને બ્રહ્મ બન્નેને એકી વખતે રહેવાને જગ્યા જ ક્યાં છે?

હકીકત એ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આખા જગતમાં એક અખંડ, અવિનાશી, અભેદ ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ શોધ્યું, પણ આપણે એને એવી રીતે સાધ્યું કે જેથી આપણું આત્મઅભિમાન ટળવાને બદલે ઊલટું પાકું થયું. આપણે સીધા વ્યક્તિવાદી બન્યા. જેને પોતાના જ હિતની વધારે લાગે અને જગતની બિલકુલ ન લાગે તે વધારે સાચો મુમુક્ષુ કહેવાય.

ભક્તિમાર્ગ પર પણ આપણે જે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને સાધ્યું તેનું પરિણામ સારું નથી આવ્યું. એથી ભક્તિમાર્ગ કૃત્રિમ તો બન્યો જ; પણ વ્યભિચારીયે બન્યો. ઐકેશ્વરનિષ્ઠા, અનન્યાશ્રય, એકાંતિક ભક્તિ, અદ્વેષી ભક્તિ વધવાને વાતાવરણ જ ન રહ્યું. વૈદિક દેવો કરતાં યે દેવોની સંખ્યા વધી ગઇ, અને ગુરુશાહીને માટે માર્ગ મોકળો થયો તે જુદો. "છોટી કે ચીંગ્યુ દેવ, ઔર શ્રી ગિરધરું સેવ, ...કારી ઝારો કર ગેરો નીમી તલવાર

સે" એવી અનન્યના કોઈક વ્યક્તિઓની જ વિશિષ્ટતા બની. અને તે કેટલાકના મત પ્રમાણે અનુદારતાએ ગણાય છે. જ્ઞાની તો બધાનાં સ્તોત્રો રચે, અને બધાને પૂજે અને બધાનો મહિમા વધારે, અને બીજી જ ક્ષણે "કોણ દેવ અને કોણ ભક્ત, બધો જ અજ્ઞાનીઓનો આચાર છે" એમ કહે.

આ સ્થિતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મૂઢ, અવિકાસશીલ અને પ્રગતિવિરોધી બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

શ્રી શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુતિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જગતને બ્રહ્મરૂપે વર્ણવ્યું છે, તે મને ઘણે અંશે માન્ય છે. પણ એમના માયાવાદ અને લીલાવાદ મને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ એકે અવલોકનમાં સાચા લાગતા નથી. એના કરતાં શ્રી રામાનુજનું "જડ અને જીવ રૂપી શરીરધારી બ્રહ્મ"નું નિરૂપણ વધારે સરળ અને કમમાં કમ સ્થૂળ અવલોકનમાં સાચું લાગે છે. "શરીરધારી" ને બદલે "સ્વભાવધારી" કહીએ તો ગીતાના સાતમા અધ્યાયના નિરૂપણને એ મળી રહે છે. જેમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ વેદાંતને સાપ્યતર નિરૂપણ લગભગ આખુંયે સ્વીકારી લેવું પડ્યું છે, તેમ શાંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાંતીને જગતના વ્યવહારોમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત ભૂમિકા જ રાખ્યે છૂટકો છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત એટલે આકાશ જેવું એક નહિ, ધોળા અને કાળા જેવું દ્વૈત નહિ, પણ કડું અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળું અદ્વૈત. બીજી રીતે બોલીએ તો સમાનતાવાળું દ્વૈત એમ પણ કહેવાય. "હું જ રામ અને કૃષ્ણ છું." કે "હું જ રામો ભંગી કે કાનો ચમાર છું," એ બન્ને અધ્યાસયોગ છે; કલ્પનાનો વિહાર છે, સાક્ષાત અનુભવ નથી પણ જે રામ છે, જે કૃષ્ણ છે, જે ભંગી છે, જે ચમાર છે, તથા જે હું છું, તે સૌ એક જ પરમ ચૈતન્યના રૂપો અને ઘટકો છીએ અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સાથે જોડાયેલાં છીએ, એ અનુભવમાં આવે, વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય, અને સાધારણ બુદ્ધિના માણસને સમજાય એવું સત્ય છે. સામી ભીંત જેને દેખાય છે તે, 'દેખાય છે,' એમ કહે તે અજ્ઞાની, 'નથી જ' એમ કહે, છતાં 'છે' એમ માનીને વર્તે તે જ્ઞાની; આત્મામાં અજ્ઞાન વસી શકતું નથી, છતાં અજ્ઞાનને લીધે જગતનો ભાસ થાય છે, અને એ અજ્ઞાનને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી; આ ઉપપત્તિએ પરમેશ્વરને એવો ગૂઢ બનાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ ખુલ્લી આંખે ચારે તરફ પસરેલી દેખાવી જોઈએ, તે ખોવાઈ ગયેલા જેવી કે કેવળ કાલ્પનિક અને 'ધનકર' કરવા જેવી લાગે છે.

"પાની બિચ મીન પિયાસી,
મોહિ સુન સુન આવત હાંસી;
ઘર મેં વસ્તુ નજર નહિ આવત,
બન બન ફીરત ઉદાસી."

આનું કારણ, મને એ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું ખેડાણ આજે કેટલાક સૈકાથી આપણા દેશમાં કેવળ તાર્કિક તથા સાહિત્યિકવિલાસનો વિષય બન્યું છે, શોધનનો નહિ. જેઓ તેનો કેવળ શોખ કે ધંધા માટે જ અભ્યાસ કરે છે, તેઓ બચી જાય છે, પણ જેઓ સત્યને મેળવવા તેનો આધાર લે છે, તે બાપડા હેરાન થાય છે શું આશ્ચર્ય કે કબીર જેવા કટાક્ષ કરે છે કે–

"ગૌતમ, કણાદ, કપિલ અરુ, શેષ, જૈમિનિ વ્યાસ.
બહુ ધીરજ ધર જાય રચી ડાલે જીવકો ફાંસ"

તર્કશાસ્ત્રનું કે સાહિત્યનું ખેડાણ જ્યારે એ રીતે થાય કે જે વસ્તુ અભિજ્ઞાન મનુષ્ય સહેલાઈથી સમજી જાય, તેને સમજતાં વિદ્વાન મૂંઝાઈ જાય, અથવા બહુ વિસ્તારથી તેને સમજાવવું પડે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે ખેડાણમાં ક્યાંક પણ મોટો દોષ હોવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનોની ઘણી ચર્ચાઓ આ પ્રકારની હોય છે, જે આપણે મહેનતપૂર્વક જોઈ શકીએ એમ છીએ. દા. ત. કોઈ અભિદ્વાનોની સભાને આપણે પૂછીશું કે ગાંધીજીને સાહિત્યકાર કહેવા કે નહિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમનાં જ લખાણો વાંચીને માર્ગદર્શન મેળવીએ છીએ અને એમનાં જ લખાણોમાં અમને વધારેમાં વધારે

સમજ પડે છે. એને જો સાહિત્યકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય? છતાં, વિદ્વાનોની સભામાં આ પક્ષ પર ઓછામાં ઓછી બે દિવસ ચર્ચા કરવી કાઢ્યું ન પડે, અને એમ બને કે અંતે બહુમતે એવો નિર્ણય થાય કે ગાંધીજી લેખક તો ખરા પણ સાહિત્યકાર ન કહેવાય!

એ જ રીતે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું, તો તે કહેશે કે ગોળ જેવો સ્વાદ તે ગળપણ. તે માની લેશે કે કાં તો તમે ગોળ ચાખેલો છે, અથવા ચાખીને જાણી લેશો. એને જો વધારે પૂછશું કે ગોળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો ઝાઝી ચોખા ચોળ કર્યા વિના ઉત્તર આપશે કે એ એનો સ્વભાવિક ધર્મ જ છે. પણ જો કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરીને કદાચ આવો જવાબ આપશે: "પદાર્થોમાં રહેલાં કેટલાંક કાર્બોહાઈડ્રેટ તથા કેટલાંક મધ્યાઈક રસાયનોનો જીભની લાળમાં રહેલાં અમુક ચોક્કસ રસાયનો સાથે સંબંધ થવાથી, જીભનાં જ્ઞાનતંતુઓ પર જે અસર થાય છે, તે ગળાપણને નામે ઓળખાય છે. એ રીતે એની જ અસર શું કામ થાય છે તે વિષે હજુ ચોકકસપણે જાણી શકાયું નથી." આ ઉત્તર બાપડા અવિદ્વાનને તો સમજાશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતાં જ્ઞાનમાં વધારે આગળ વધશે નહિ.

એજ પ્રમાણે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ થાય છે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકબુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જે ન કરવાનું કહે તે કરવું તે પાપ; અથવા, બીજાને અન્યાય કે પીડા થાય તેવું કરવું તે પાપ; અને તે આપણામાં રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની બળવાન વાસનાઓને લીધે થાય છે. સાધારણ જીવનમાં પણ અવિદ્વાન માણસ આટલાં નિરૂપણમાંથી વ્યવહારોપયોગી નિયમો બનાવી લેશે. પણ કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્નો પૂછીશું તો કહેશે કે પાપના સ્વરૂપ વિષે વિદ્વાનો હજુ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી; કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે નિરપેક્ષ, સાર્વદેશી અને સર્વકાલીન છે કે દેશકાલાનુસારી છે એ પ્રશ્નોનો હજુ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એ શું કામ થાય છે એ દર્શાવવું તો એથીયે મુશ્કેલ છે. કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વૃત્તિઓ ખરાબ જ છે એમ એમાં ગૃહિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી. આમ વિદ્વાન મૂંઝાઈને ઊભા રહે છે. અવિદ્વાનને એથી મૂંઝવણ થતી નથી, કારણ કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમાં ધોળું અને કાળું પારખવાની કુદરતી નેત્રની શક્તિ છે, તેમ કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય વૃત્તિઓ કઈ તે પારખવાની પણ કાંઈક કુદરતી શક્તિ રહેલી છે. તેના નિર્ણયો પર આધાર રાખી જીવનનાં સામાન્ય કામો ઉકલી જાય છે. જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવો કે લીલો કહેવો એવી મૂંઝવણ કોઈક જ વાર થાય છે, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવું કે પુણ્ય કહેવું, એવી મૂંઝવણ રોજરોજ થતી નથી. તેવે વખતે કોઈ વધારે અનુભવી અને શાણાને પૂછીને નિર્ણય કરી લેવું.

સહેલી વસ્તુને કઠણ કરવાની કળા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમાં સારી પેઠે ખીલેલી છે, અને ઘણા ધાર્મિક ઝગડાઓનું મૂળ આ કળાને આભારી છે. વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણવાની હોય તેનો વાદવિવાદથી જ નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો આવું જ પરિણામ આવે. બીજા ચાર્લ્સની એક વાત છે. એણે રૉયલ સોસાયટી આગળ એક કોયડો રજૂ કર્યો કે છલોછલ ભરેલાં પાણીના વાસણમાં મૂએલી માછલી મૂકીએ તો થોડું પાણી ઢોળાઈ જાય છે, પણ જીવતી માછલી મૂકતાં નથી ઢોળાતું તેનું શું કારણ? કહે છે કે રૉયલ સોસાયટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના ખુલાસાઓ લખી મોકલ્યા. પણ કોઈને એમ ન સૂઝયું કે જીવતી માછલી મૂકવા જતાં પાણી ઢોળાય છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી લેશે! તેવા જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પંચીકરણનો વિષય લો. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી થાય છે એમ કેટલાં એક હજાર વર્ષોથી આપણે શીખતા આવ્યા છીએ

તેના પર મોટાં મોટાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વિવેચનો લખાયાં છે. વળી, એક પંચપંચીકૃત ગણિત પણ છે. તેમાં દરેક મહાભૂતમાં તે મહાભૂતનો અર્ધો અને બીજા ચારમાંથી દરેકનો આઠમો ભાગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ કેટલું કાલ્પનિક ગણિત છે! કપિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે, તો કાંઈક અવલોકન પરથી એ કાર્યકારણ પરંપરા ગોઠવી; પણ ત્યારપછી ભાગ્યે જ કોઈએ એમાં સુધારોવધારો કરવાની કે એની સચ્ચાઈની કસોટી કરવાની મહેનત લીધી છે. એને કેવળ વધારે દૃઢ કરવા માટે જ કલ્પનાવિલાસ કર્યો છે.

એ જ પ્રમાણે, સાધારણ માણસને સમજતાં વાર ન લાગે કે જગતમાં ચોક્કસ નિયમાધીનતા છે. કુદરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનું તંત્ર આપણી ધારણા મુજબ ભલે ન ચાલતું હોય, પણ એમાં અનવસ્થા નથી. સૂકું પાંદડું યે કોઈ નિયમને વશ થઈ પોતાની જગાએથી ખમે છે. છતાં, યોગવાસિષ્ઠના વિદ્વાન કર્તાએ જગત કેવળ માયિક જ છે, એમાં કશી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અરેબિયન નાઈટસને યે ભૂલાવે એવી એવી અજબ કથાઓ જોડી છે! એણે પથ્થરમાં કમળ ઉગાડ્યાં છે, સંભવ કાર્યકારણપરંપરાથી જુદીજુદી જાતની પરંપરાઓવાળી સૃષ્ટિઓ વર્ણવી છે, કલ્પે કલ્પે અને બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડે રામ, કૃષ્ણાદિકના અવતારોની આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે, અને સંયમી-સ્વચ્છંદી, ડાહ્યા-ગાંડા, દૈવી રાક્ષસી બધી જાતના બ્રહ્મનિષ્ઠો સમાજ આગળ મૂક્યા છે. બાપડા સાધકે આ બધાનાં વારંવાર શ્રદ્ધાપૂર્વક પારાયણ કરવાં, અને એ બધું એમ જ છે એમ પોતાની બુદ્ધિમાં પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો. અને પોતાને એ શંકાઓ ઊઠે અને અનુભવમાં ન ઊતરે ત્યારે પોતાની ભાવનામાં ખામી સમજી ઉદ્વેગ કર્યા કરવો! જે આ બધાનું બરાબર શાસ્ત્રી રીતે નિરૂપણ કરી શકે તે આપણા દેશમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ બને!

તત્ત્વજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મતા અને કઠણતા છે ખરી. બુદ્ધિને ન સમજાય અથવા મુશ્કેલીથી સમજાય એવી ઘણીયે વિદ્યાઓ જગતમાં છે; તત્ત્વજ્ઞાન જ છે એમ નહિ. પણ એને જ ગૂઢ-'મિસ્ટિરિયસ'-બનાવવા અથવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમાં મને રુચિ નથી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એને "ખૂણિયું જ્ઞાન" કહે છે. છાની રીતે શિષ્યને અનુગ્રહરૂપે આપવાનું. એવા ખૂણિયા જ્ઞાન પ્રત્યે શંકાની નજરે જોવાય છે, એમાંની ઘણી ગૂઢતા તો માત્ર શબ્દાડંબર વધારીને જ કરવામાં આવે છે. ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થા, તેના ત્રણ અભિમાનીઓ, ત્રણ સૃષ્ટિ, ત્રણ સૃષ્ટિની અવસ્થા અને તેના અભિમાની ત્રણ ઈશ્વરો, ચાર વ્યૂહ, પાંચ કોશ, સાત ભૂમિકાઓ, ચૌદ પ્રકારનો બ્રહ્માનંદ, સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, ગોલોક, અક્ષરધામ, જીવ-ઈશ્વર-માયા-બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, જીવ-મુક્તિ-વિદેહ મુક્તિ વગેરે વગેરેની પાછળ કેટલો શબ્દવિલાસ થયેલો છે! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મનોમય-વિજ્ઞાનમય વગેરે કોશોનો કેટલો વિકાસ થયો છે, એનો નિર્ણય કરવો તો કઠણ છે, પણ આ મય કોશો પર મારે આક્ષેપ છે, એ સમજવું કઠણ નથી, અને આ શબ્દવિલાસ એ કોયડો ઉકેલવામાં ઝાઝો ફાળો આપતો નથી. આ બધામાં કાંઈ જ વિચારવા કે સમજવા જેવું નથી એમ નહિ પણ એની આજુબાજુ જે ગૂઢતાનું ધુમ્મસ પથરાય છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મને લાભ થતો નથી

આજ પ્રમાણે ધર્મનિરૂપણમાં મૂળને છોડી શાખાઓને પોષવાનો અને તેને ચમત્કારોનો શણગાર ચડાવવાનો આડંબર થયો છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે બુદ્ધે લોકો આગળ પાંચ વ્રતો મૂક્યાં હતાં: દારુ ન પીવો, હિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને અસત્ય ન બોલવું. બૌદ્ધધર્મમાં આનાથી વધારે ગહન વિચારો અને વાદો પણ છે એનું એક જુદું તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. પણ આ પાંચ નિયમો સંપ્રદાયોના પર સાર્વજનિક ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશ કર્યાને ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં. પણ સવાસો વરસ પર થઈ ગયેલા સ્વામિનારાયણને પણ

"દારુ માટી, ચોરી, અવેરી, ચારનો ત્યાગ કરી,

ભજી લ્યોને સહજાનંદ હરિ" એવા ઉપદેશથી ગુજરાત કાઠિયાવાડની આમપ્રજામાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવી પડી. પાંચમાંથી એક ઓછું કરવું પડ્યું. અને તે ચોવીસસો વર્ષ પછી ! પણ આજે યે શું સ્થિતિ છે ? વધારેમાં વધારે દારૂ છોડવા આપણે લોકોનો કહી શકીએ છીએ. માંસાહારનો નિષેધ કરવાની આજે આપણી હિંમત નથી. ઊલટું, શાકાહારીઓમાંયે એનો પ્રચાર થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે. દવાને નામે તો લેવાય છે જ. વ્યભિચાર અસત્ય અને ચોરી પ્રત્યે તો લગભગ આંખ મીચામણાં કરીને જ ચાલવું પડે છે, આ સ્થિતિમાં આમપ્રજા માટેનો ધર્મોપદેશ કેટલી બાબતોમાં મર્યાદિત હોવો જોઈએ તેની કલ્પના કરવી જોઈએ.

દારૂ, માંસ, ચોરી, વ્યભિચાર, અને અસત્ય—એ બાબતોમાં વિદ્વાનો અને સંસ્કારી કહેવાતા વર્ગો અવિદ્વાનો અને અસંસ્કારી લોકોથી વધારે ચઢિયાતા હોય છે એવું કાંઈ નથી. છતાં, જો કોઈ ધર્મોપદેશક આટલી જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ વ્યાખ્યાન કરે તો તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ. આથી મૂળોને છોડી શાખાઓને ચોંટવાના ધર્મવિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી છે ખાદ્ય પાકો ક્યાં,—અખાદ્ય ક્યાં, એઠું શું,—ચોકખું શું, કોણ સ્પૃશ્ય—કોણ અસ્પૃશ્ય, વગેરેનું ઝીણું વિવેચન કરે, નહાવાથી, ખેતી કરવાથી, સાંજ થયા પછી જમવાથી, વગર ઉકાળેલું પાણી પીવાથી તથા ચાલીને જવાથી કેટલી હિંસા થાય તેની ઝીણી સમીક્ષા કરે, પણ ધર્મના મૂળોને બેધડક ઊખાડે. એટલે કે ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્ય, માનવહિંસા કે મોતી કે રેશમ જેવી ધનદાયી વેપારની હિંસા પર મૌન રાખે. છતાં, ધર્મને આપણે કેટલો સૂક્ષ્મપણે વિચારીએ અને પાળીએ છીએ તેનું આપણને અભિમાન લાગે. કેટલી વિકૃતરીતે આપણે વિચાર કરતાં શીખ્યા છીએ તે આ બતાવે છે.

આપણે કોઈ ધાર્મિક પુરુષના જીવનચરિત્ર તથા સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જોઈએ. એમાંથી સાચા કે બનાવટી ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ, પધરામણીઓ, જમણવારો, શૃંગારો વગેરેનાં વૃત્તાંતો કાઢી નાંખીએ અને ચરિત્રનાયકનો કેવળ ઈતિહાસ અને એનાં ચારિત્ર અને ગુણોનું ચિત્ર જોવા પ્રયત્ન કરીએ. કરી જોશો તો ખબર પડશે કે ધૂળમાંથી કણ શોધવા જેટલું એ કઠણ કામ છે, અને છતાં આપણે ક્યાંય ભૂલ્યા નહિ હોઈએ એમ ખાતરી નહિ લાગે.

આ હકીકત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. સર્વે દેશોનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં આ દૂષણો પેઠેલાં છે. પણ આપણાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મવિચાર જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવો આપણો દાવો છે.તો આપણે માટે તો આ દૂષણો વધારે લજ્જાસ્પદ છે, અને તેનું સંશોધન વધારે આવશ્યક છે.

વિદ્વાનોને મૂંઝવતા અનેક પ્રશ્નોપૈકી પરમેશ્વર છે કે નહિ, અને છે, તો જગતમાં અન્યાય, દુઃખ વગેરે શું કામ છે, એ બે પ્રશ્નો પણ છે. એની પૂરી ચર્ચા અહીં કરવી મુશ્કેલ છે. એકાદ નાના પુસ્તકદ્વારા એ વિષય ચર્ચવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. પણ એ તો બને ત્યારે ખરૂં. અહીં તો આટલું જ કહું :

પરમેશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો કેવળ તર્કથી નીવેડો લાવવા માગીયે તો તે ક્યારેય આવી શકે એમ નથી. એમાં અનુભવશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ, તથા પહેલી બેના પાયારૂપે ભાવનાશુદ્ધિ એ ચારેની અપેક્ષા છે. જગત એકલું જડતત્ત્વનું બનેલું છે, કે જડ અને જીવ બે તત્ત્વોનું છે, કે તે ઉપરાંત એક પરમાત્મા તત્ત્વ પણ છે. કે પુરુષે નથી, પ્રકૃતિયે નથી. કેવળ શૂન્યમાંથી જ સર્વ થયું છે; વળી, એ આત્મા કે પરમાત્મા (બેમાંથી જે હોય તે) સગુણ છે કે નિર્ગુણ, કર્તા છે કે અકર્તા, એ બે વચ્ચે દ્વૈત છે, અદ્વૈત છે કે વિશિષ્ટાદ્વૈત છે, એવાએવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને માર્ગે જનાર દરેકને ઊઠે જ છે. પ્રાચીનકાળથી એ પ્રશ્નો ચર્ચાતા આવ્યા છે અને ચર્ચાશે. જગતમાં પરમેશ્વર છે તો દુઃખ અને અન્યાય શું કામ છે, એનો ઉત્તર પણ એ મૂળ પ્રશ્નના યોગ્ય નિકાલ સાથે સંબંધ રાખે છે. જેઓને એ શંકાઓ પ્રામાણિક શોધન દરમ્યાન ઊઠે છે, તેઓમાં તેની પરસ્પર ચર્ચા થાય, તોયે

ઝઘડા થવાનું કંઈ કારણ નથી. પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અશ્રદ્ધા થવાથી જ કોઈ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ દુરાચારી થઇ જતો નથી. પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્ત્વની વસ્તુ માણસાઇમાં શ્રદ્ધા હોવી એ છે. જેને માનવમાં શ્રદ્ધા નથી તે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે એ નાસ્તિક જ છે. તેઓને એ પ્રશ્નો શ્રમશોધનમાં ઊઠેલા હોતા નથી, પણ વ્યક્તિગત શ્રેયશોધનને અનુકૂળ કરવા તેનું ઓથું લીધેલું હોય છે.

ધાર્મિક ઝઘડાઓને તપાસીશું તો માલમ પડશે કે બધા ધર્મો અનેકેશ્વરવાદી છે. એમાં પહેલો ઇશ્વર બધા ધર્મોમાં એક જ છે. એનું સ્વરૂપ સદ્રૂપ મનાયું હોય કે અસદ્રૂપ, એની સદ્રૂપતા તેમ જ અસદ્રૂપતા સનાતન અને સ્વાભાવિક સ્વીકારાયેલી છે. પણ એ ઇશ્વરની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ઇશ્વરો મૂકવા-કહો કે તેના પેશવા અથવા પ્રતિનિધિ મૂકવા-હોય છે, અને ત્યાં કોને મૂકવો તથા કેવા રૂપમાં મૂકવો તે માટે તકરારો થાય છે. કારણ કે એને માટે તારકપણાનો દાવો હોય છે. વળી, એ દાવો કરનારાઓને માત્ર પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉદ્ધારની હોય છે. અને જરૂર પડે તો બળાત્કારે ડરાવીને, કે લાલચ બતાવીનેયે તે કરવાનો આગ્રહ હોય છે. આથી, બીજા ધર્મોના હરીફ પેશવાઓને પદભ્રષ્ટ કરવા માટે લડાઇ કરવાની જરૂર લાગે છે. જેટલી જેહાદો પોકારવામાં આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોકારવામાં આવે છે. એકને શિવની ઉપાસના ચાલુ કરવી હોય છે, બીજાને વિષ્ણુની, ત્રીજાને વિષ્ણુના કોઇ અમુક જ અવતારની, ચોથાને ગણપતિની, પાંચમાને દેવીની, છઠ્ઠાને તીર્થંકરોની, સાતમાને બુદ્ધની, આઠમાને પેગંબરોની, નવમાને મસીહની, અને દસમાને છેલ્લા પેગંબરની જ. તે ઉપરાંત હિંદુધર્મમાં જુદા જુદા ગુરુસંપ્રદાયોમાં પોતપોતાના ગુરુપરમહતી. દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાનો જ પેશ્વા સાચો છે. બીજા ગૌણાધિકારી, પદચ્યુત થએલા અથવા ઢોંગી છે. મરાઠાશાહીમાં ધીમે ધીમે છત્રપતિનો ગાદી ખૂણામાં પડી ગઇ અને પેશવા જ મહત્ત્વના થઈ પડયા હતા. પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશવાઇ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની 'સત્ખ્યાતિ' થઇ, અને છત્રપતિની આજ્ઞાઓ કરતાં પેશવાની આજ્ઞાઓનો વધારે જોર લાગવા માંડયો. તેજ પ્રમાણે ધર્મસંપ્રદાયોમાં પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ, પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને 'સત્ખ્યાતિ' મળે છે, અને ઇશ્વરના નિયમો કરતાં એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે ખપ લાગે છે.

હકીકત એ છે કે માણસને બુદ્ધિ મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ, પણ શાપ પણ છે. તેને લીધે એ મૂળને છોડી ડાળીઓમાં ગૂંચવાય છે, અને ધર્મને પાળવાના પ્રયત્નમાં જ અધર્મ કરવા માંડે છે શું આ એક આશ્ચર્યની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ ઇશ્વરના સ્વરૂપનો અને ધર્મનાં વિવિધ અંગોનો ઘણો જ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે, સૂક્ષ્મ જંતુઓનીયે હિંસાનો વિચાર કરી તેનો નિષેધ કર્યો છે. પણ એકે મહાન ધર્મમાં સ્વયં મનુષ્યની હિંસાનો સર્વથા નિષેધ કરવામાં નથી આવ્યો? માણસે બીજાં ઘણાં ઘણાં પાપો માન્યાં છે, પણ સ્વજાતિ સંહારમાં ભાગ્યે જ પાપ માન્યું છે. તેથી, એક નહિ તો બીજે નિમિત્તે ઐહિક ન મળે તો પારલૌકિક ઊભાં કરીને પણ, સ્વજાતિ સંહાર કરવા તત્પર થાય છે. 'ચેતન કા ગલા કાટત હૈ, ઘર પત્થરપાહન માનત હૈ' નાસ્તિકતા અને મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ કરનારા જગતમાં ઘણા સંપ્રદાયો છે. પણ પોતે નાસ્તિકતા કે બુતપરસ્તીમાં ન પડયો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી. કારણ એ છે કે નાસ્તિકતા અને બુતપરસ્તી ઇશ્વર વિષેના જ્ઞાનઅજ્ઞાનમાંથી જ થતાં નથી, પણ સ્વજાતિદ્રોહ અને તેની હિંસા કરવાની તત્પરતામાંથી થાય છે, તથા ઇશ્વરની અવેજીમાં કોને સ્વીકારવો તેના આગ્રહમાંથી થાય છે. ચેતન કરતાં જડનો વધારે મહિમા સમજવો, અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે ચેતનનો સંહાર કરવો એનું જ નામ નાસ્તિકતા અને બુતપરસ્તી.

(અનુસંધાન પાને ૮૧૪)

બેડીઓ

નવી અને જૂની

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

જૂની બેડીઓ તૂટી રહી છે હજુ, ત્યાં જ નવી જંજીરો ઘડાઈને તૈયાર થઈ ચૂકી છે. સાહિત્યકાર જૂની પ્રણાલિકાઓને ફગાવતો આવે છે, એટલામાં તો નવા વાદો એને કારાગૃહના દરવાજા પર જ પાછા હાથકડી પહેરાવવા ઊભા છે. સાહિત્યકાર કાલે એક વર્ગના મનોરંજનનું સાધન હતો, આજે બીજો વર્ગ એની પાસેથી ફરમાવ્યા મુજબની ખુશામદ માગતો ભવાં ચડાવી ઊભો છે. વિચારશક્તિ તારે હોવી ન જોઈએ: અમે એ વિચારો તારે સારુ રાંધીને તૈયાર રાખ્યા છે. અમે લખાવીએ તે જ અક્ષરો પાડ. અમે તને 'પ્રગતિશીલ'નું બિરદ પહેરાવશું' આમ શ્રમજીવીઓની સરમુખત્યારી ગઈ કાલના રાજાઓ ઉમરાવોની જોહુકમીની જ જબાન વાપરી રહેલ છે. સાહિત્યકાર, સાવધાન રહેજે.

કલમના કારીગરનો જવાબ એક જ હોઈ શકે: હું આજે એકેય વર્ગની સરમુખત્યારી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. મેં રાજ્યાશ્રયને તિલાંજલિ દીધી છે તે નવી સત્તાનું શરણું સ્વીકારવા માટે નથી લીધી. હું સ્વાધીનતાનોય સ્વાધીન રહેવા માગું છું. મણિ-મંદિરો મહાલવાના અભિલાષ સંઘર્યા નથી મારે કોઈ પણ આશ્રયદાતાનો, વ્યક્તિનો કે સમૂહનો સોનાનો તોડો પહેરવો નથી.

હું બેશક નાગરિક છું. નાગરિકતાના સ્વધર્મો હું સમજપૂર્વક શીખવા ઊભો છું. પણ મારો સ્વધર્મ રાતો અથવા ત્રિરંગી એકેય વાવટો ફરકાવતા કોઈ સરઘસને મોખરે ચાલવાનો નથી. હું એ ઢોલ નગારાં અને શરણાઈના ગેર પાગલ ચાલનારા ટોળામાં નથી શામિલ થવાનો. માર્ગને એક ઓટલે હું ખડો છું. સંગ્રામથી બચી છટકવા માટે હું એક કોરે નથી ઊભનો. તમારા સંગ્રામોથી ન્યારો મારો પણ એક સંગ્રામ છે. હું સૈનિક છું એ સંગ્રામનો: એ છે વિચારોનો સંગ્રામ, મંથનોનો સંગ્રામ. એ સંગ્રામનો હું સૈનિક છું, તેમ રાષ્ટ્રની અવદશાનો તો હું ન છટકે હિસ્સેદાર પડેલો જ છું ને!

સાહિત્યકાર, તને ફરમાન થઈ રહેલ છે કે તું ધ્યેયલક્ષી લખાણો લખવા લાગ. કયું એ ધ્યેય! તો તને જવાબ જડશે કે અમે અમારા 'વાદ' અનુસાર મુકરર કરી ચૂક્યા છીએ તે જ ધ્યેય. તારી સર્વકૃતિઓની સમાપ્તિ એ અમારા ઠરાવેલા 'ધ્યેય' થી જ થવી જોઈએ. નહિતર!

નહિતર તું આત્મઘાતી છે, પીછેહઠવાદી છે, ગુલામ છે, વિચારોના જાળાં વણતો કરોળિયો છે, અંધ ઉદ્દેશહીન શબ્દ જાદુગર છે. બે ને બે ચાર થાય એટલી સહેલી કરી મૂકેલી અમારી વિચારસરણી જો તને માન્ય ન હોય તો અમે તને સામાજીક ફાંસીને લાકડે લટકાવીશું.

સાહિત્યકાર, બે ને બે ચાર થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ બે ને બે વાળી સંખ્યા વચ્ચે શતાંશો ને સહસ્ત્રાંશોની અટવી આવેલી છે. એમાંના એક એક અંશની ભાંજગડનું એકડીયાના આંક ભણતા છોકરાઓને ભાન નથી. સાહિત્યને માનવીની માનવતા સાથે કામ લેવાનું છે. પ્રત્યેક માનવ રાજદ્વારી ચૂંટણીના મતાધિકારમાં એક એક એકમ લેખે વપરાય છે. સાહિત્યકારની સમક્ષ એ તૈયાર પૂર્ણાંક નથી. હજારો અપ્રકટ ઊર્મિઓની લીલાભૂમિ એ અકેક માનવીના અંતઃકરણમાં વિસ્તરી રહેલ છે. એને તાગીએ જઇ તાગ લેનાર તું મરજીવો બનજે સાહિત્યકાર!

ખેડુ અને મજૂર ગઇ કાલ સુધીના સાહિત્યમાં યે હતો–પણ હતો કેવળ અનુકંપાનું પાત્ર. આજે એની નવપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સાહિત્યમાં, પણ સફળ વીરતાના પૂતળા લેખે નહિ. નવી વાર્તાઓનો એ નાયક ભલે સ્થપાય, પણ એ નાયકનો અંજામ હજુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં કરુણ જ હોઇ શકે, કેટલાકમાં વિપરિત જ આલેખાઇ શકે, ભાગ્યે જ સફળ સંગ્રામ-વિજેતાનું બિરુદ એને પહેરાવી શકાશે.

આજનો ખેડુ ને મજૂર હજુ તો કાં ભાડૂતી ને કાં ભાવના ઘેલા ઉજળિયાતોની આગેવાની હેઠળ ઊછળતો, ઉશ્કેરાતો, ઠગાતો, અન્યનાં હિતોનો ઇન્કાર કરતો, દોરે તેમ દોરાતો, આવેશોના વમળોમાં અટવાતો, ગુંગળાતો, ઝનૂને ચડતો ને કાં તો આખરે પાછો પટકાઇને સમરભૂમિ છોડી ન્હાસી જતો જોવાય છે. એની સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરનારી કલમો સચ્ચાઇ પાળીને એના ઝીણવા આઘાત પ્રત્યાઘાતો આલેખશે તો જ એનું પાત્ર સત્યનિષ્ઠ સર્જાશે—નહિતર તો એ પણ આલેખાશે એનાં ખેતર વાડીઓમાં ઊભા કરવામાં આવતા નિર્જીવ ચાડિયાના જ જેવો.

કયા ધ્યેય પર લઇ જઇને આખરે આજે ખેડુ મજૂરની કથાઓને ખડી કરશું? જગતના પેટમાં રોટી પૂરનારા અને માનવીની નગ્નતા ઢાંકીને એને ટાઢ તડકામાંથી ઉગારી લેનારા કારીગરો 'મારો કાપો' ની કીકીઆરી પાડતા સમાજના સ્મશાન પર પોતાનો વિજય-ધ્વજ રોપી પોતાના વર્ગની સરમુખત્યારી ગજાવી મૂકે, એવી કથા આલેખીએ તો જ શું એ કથા ધ્યેયલક્ષી ગણાશે?

સાચું ધ્યેય તો ખેડૂત મજૂરને એનું આત્મદર્શન કરાવવાનું હોવું ઘટે. તું વીર છે, તું જગતનો પોષક અને પાલક છે, તને બીજાઓએ લૂંટી ખાધો છે, એટલું તો સાહિત્યની ગાંગલી ઘંટડી પણ એને કહી શકે છે. એક હતો ખેડૂત, એને એના શાહુકારે ફોલી ખાધો, પછી ખેડૂતે એના લોહીમાં પોતાની લાકડી ઝબોળીને સામુદાયિક બળવો પુકાર્યો, બળવાના મહાબળની સામે શાહુકારો નમી પડ્યા ને ખેડૂતનું શાસન સ્થપાઇ ગયું એટલે ખાધું પીધું ને રાજ કીધું જાહેર કરનારી કલમો કાં તેની હાંસી જ કરે છે. વિરાટ હડતાલો સળગાવીને મજૂરો કારખાનાંના કબજા લઇ પોતાનું 'સોવીએટ' સ્થાપી નાખે છે એવું આલેખન પણ મજૂર-જગતના પરિવર્તનની એક ઈંટ સુદ્ધાં માંડી શકશે નહિ.

આજની કૃતિઓનો વીર સમસ્ત જનસમૂહને -mass ને આ લેખવો હશે તો તો એ આલેખનારી કલમોએ સમૂહના મનોવ્યાપારો, મંથનો, સદાશયો દુરાશયો, સાચાં અને જુઠાં બળોનું સાચું પૃથક્કરણ કરવા જેટલો અનુભવ માગશે, એ અનુભવોના ચરુને સંવેદનની ભઠ્ઠી પર ચડાવવો પડશે એની વાર્તા આલેખવા બેસનાર હૃદયોએ એની પછવાડે વલોવાઇ જવું પડશે. બે ને બે ચાર જ્યાં જલદી થઇ જતું નથી એવા સરવાળા બાદબાકીની એ દુનિયા છે. એ દુનિયા સાચા જીવાતા જીવનની છે. તેમાં બેમાં બે ઉમેરતા જતાં ઘણીવાર સહસ્ત્રનો આંકડો નીકળે છે ને ઘણીવાર શૂન્ય જ રહે છે.

પ્રગતિશીલતા ક્યાં છે? કેવીક છે? પીછેહઠ થઇ છે

કોઈને? પોપટજીઓ પઢે છે, પણ પોતે જે બોલે છે તે જ વાણી સમજી શકતા નથી. પ્રગતિશીલતાની કસોટી હમણાં હમણાં નકારાત્મક બની છે: જેમાં આ ન હોય તે ન હોય, ફેશાણું ને ટીકણું નહોય તે પ્રગતિશીલ અર્થાત પ્રગતિશીલતા આજે એક ચાળણી બની છે. પણ એમાં કાંકરા અને દાણા બેઉ જુદા પડી શકે તેવાં કાણાં નથી લાગતાં.

પ્રગતિશીલ કયું સાહિત્ય? જેમાં લખનારના અંતરની સચ્ચાઈ ટપકી હોય તે સાહિત્ય. રણકાર જ આરોપ કરી દેશે કે રૂપિયાની અંદર બનાવટ છે કે પ્રમાણસરનું ધાતુમિશ્રણ જ છે. અંતરમાં પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ ચૂક્યા પછી જે જે કલમમાંથી ટપક્યું હશે તેના જ અંશો પ્રગતિશીલ હશે. બનાવટ હશે તો ચાહે તેવું કુશળ કળાવિધાન એને છુપાવી શકશે નહિ. કળાને અને કથનના આત્માને જુદાં અંગોરૂપે ઓળખવાની ભૂલ જબરી પ્રવર્તી રહી છે. Window-dressing ને કળા કહેશો નહિ, કળા માનશો નહિ.

એક પાનું પ જો સફળપણે આલેખવું હોય તો પાંચસો પાનાં આલેખવા જેટલાં અનુભવ, સંવેદન અને વિચારની સામગ્રી સાહિત્યકાર પાસે જમાં થવી જોઈએ. સાહિત્યકારની સામે પ્રશ્ન એ નથી કે તું પ્રગતિશીલ છે? પ્રશ્ન તો આ છે કે તારી અનુભવ-મૂડી કેટલી છે? તારી પાસે વિચાર અને ઊર્મિઓનાં મંથન કેટલાં છે? તારી પાસે સંયમપૂર્ણ શબ્દનું જરી-ભરત કરવાની માનસિક કારીગરી કેટલી છે? તારાં વાક્યો મનોવ્યથાના કેટલા ઊંડાણમાંથી નીકળે છે? તેં માનવીની માનવતાનું દર્શન કર્યું છે? આજની ભૂમિકા—અને સદાની સાહિત્યભૂમિકા માનવતા Humanism જ રહેશે, અન્ય સૌ 'isms' એ એક Humanism ની જ ચાસણીએ ચડી ચડી સાહિત્યકારના મનોરાજ્યમાં આકાર ધરશે. એ 'માનવતા'ના ધાતુ-ઓગાળણમાંથી રાજા, અમીર, મજૂર, ચોર, ગરીબ, કે ધનવાન પણ બાતલ નહિ રહે. એક જ ભઠ્ઠીની આંચમાં ઊકળીને એ સર્વની જે એકરસતા થશે તે માનવતાની જ એકરસતા હશે.

ગાંધીવાદી વાર્તાઓ, સમાજવાદી કવિતાઓ, મૂડીવાદી કૃતિઓ, જુનવાણી કલા ને નવસર્જનની કલા, આ પણ ખોટા વિભાગો છે. ગાંધીની ખાદી અને પૂણી, કરવતા ચોખા અને તકલી-રેંટીયા વગેરે કોઈપણ વાર્તા કે કવિતાના વિષયો બની શકે નહિ. અખિલ હિંદ અરબસ્તાંધે હજુ એવી નવલકથાઓ નથી લખાવી તે ગાંધીજીએ હજુ એવી કોઈ કૃતિને શ્રેષ્ઠ ગાંધીવાદી નવલકથા લેખે સાહિત્યની છાતી પર નથી ચગાવી મારી. તેમ અસાદ ઝૂંપડીમાં રેંટીયો ફેરવતી ડોશીનું કોઈપણ વાર્તામાનું શબ્દચિત્ર એને ગાંધીવાદી કૃતિ નથી બનાવતું. મૂકું ગાંધી તો આજે Humanism માનવતાના અણદીઠ અકળ અગમ પ્રદેશોને પ્રકટ કરતા ઊભા છે. સાહિત્યકારની આંખ સામે એવો અણદીઠ જગનો અજવાળો આપેલ છે. એજ અજવાળું કરનાર લેનીન આવી ગયો. બેમાંથી એકેયનો દાવો સાહિત્યને પોતાની બાંદી બનાવવાનો નથી. જીવનના નૂતન પ્રદેશો પ્રકાશમાં લાવીને એના અગોચર બનેલા અર્થો સુગમ બનાવનાર ગાંધીએ ને લેનીને સાહિત્યકારને લાખ લાખ નૂતન અનુભવોનો સમૃદ્ધિવંત સોદાગર બનાવ્યો છે. આજનો લેખક નિદાન થઈ ગયો છે. દીનતા એની ચાલી ગઈ છે. એક એક કણિકા પકડીને પણ ઉર-સંવેદનની નળીમાં નાખતાં આજે તો નૂતન રસાયનના રસો રંગો નીપજે છે. એવા અનુભવ-ખજાનાના વારસદાર સાહિત્યકાર, તારી કલમને કોઈપણ વાદની બાંદી ન બનાવજે, કોઈ દુકાનદારની જાહેરખબર ન બનજે.

[અનુસંધાન પાને ૮૧૦થી ચાલુ]

આનો ઉપાય શો ? ધર્મોનો ઉચ્છેદ કરવો એમ કેટલાક કહે છે. લોહીની નદીઓ વહેવડાવીનેયે આ શક્ય નથી. જ્યાં સુધી માણસ વિચારી પ્રાણી છે, શ્રેયનો શોધક છે, જ્ઞાનનો શોધક છે, ત્યાં સુધી ધાર્મિક સમાજો બંધાવાના જ. અને જ્યાં સુધી તેનાં બુદ્ધિ અને ચારિત્રનો વિકાસ અપૂર્ણ છે. ત્યાં સુધી અજ્ઞાન, વહેમ, પક્ષો અને ઝગડા પણ થયા કરવાના. ધર્મ સિવાયના ક્ષેત્રમાં યે કાંઈ ઓછા ઝગડા નથી. આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી આપણે માનવકલ્યાણના માર્ગો શોધવાના છે. પરિશિષ્ટમાં આપેલાં સૂત્રો એ હેતુથી લખાયાં છે. એમાંથી ધર્મશોધનને લગતાં સૂત્રોમાં મારે કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરવાની હોવાથી તેટલો ભાગ આપની આગળ વાચું છું. બાકીનું આપને નીરાંતે મનન કરવા માટે છોડી દઉં છું.

x x x

અંતમાં, માનવની અવધ્યતા, સર્વ માનવો વિષે સમવૃત્તિ, સર્વધર્મ સમભાવ, અસત્ય, મદ્ય, ચોરી અને વ્યભિચારથી પરહેજી, વ્યક્તિગત તેમજ સાર્વજનિક સ્વચ્છતા, અને જગત પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠા એ મનુષ્યના ઓછામાં ઓછા સદાચારો અથવા ધર્મો છે. એના વિના બાકી બધું તત્ત્વચિંતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મપાલન પોતાની છાયા પકડવા માટેની દોડધામ છે, અને સર્વે સદ્‌ધર્મયર્યા પરિણામે ધૂંધળી બુદ્ધિ જ છે.

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्याऽपिहितं मुखम् ।
तत्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેરમાં સંમેલનના 'ધર્મ' અને તત્ત્વજ્ઞાન'નાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ·

શીલ અને સાહિત્ય

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

> Let me assure you once for all, that as you grow older, if you enable yourselves to distinguish, by the truth of your own lives, what is true in those of other men, you will gradually perceive that all good has its origin in good, never in evil; that the fact of either literature or painting being truly fine of their kind, whatever their mistaken aim,, or partial error, is proof of their noble origin; and that, if there is indeed 'sterling value in the thing done, it has come of a sterling worth in the soul that did it, however *alloyed or defiled by conditions of sin* which are sometimes *more appalling* or more strange than those which all may detect in their own hearts, because they are part of a personality altogether larger than ours, and as far beyond our judjment in its darkness as beyond our following in its light. And it is sufficient warning against what some might dread as the probable effect of such a conviction on your minds, namely, that you might permit yourselves in the weakness s which you imagined to be allied to genius, when they took the form of personal temptation;—it is surely, I say, sufficient warning against so mean a folly to discern, as you may with little pains, that, of all human existences, the lives of men of that distorted and tainted nobility of intellect are probably the most miserable.
>
> *Ruskin : Lectures On Art.*

ઠા. ખરેખર એમ જ છે, સાહિત્યકલામાં જે કંઈ ઉદ્દાત્ત સર્જન થાય છે, તે એના સર્જકની ઉદાત્તતામાંથી જ અવતરે છે. સર્જકનો આત્મા ભ્રષ્ટ, અને છતાં એનું સર્જન પુનિત, એવું સાચી કલાના સંબંધમાં તો કદીય બનતું નથી. સાચી કલામાં તો જ્યાં જ્યાં સંગીન તત્ત્વ જુઓ, ત્યાં ત્યાં ખચીત જાણજો કે એના સર્જનારના અંતરની એટલા પૂરતી સંગીનતાનો જ એ આવિર્ભાવ છે. જનતાના હૃદયને કોઈ પુણ્ય ઊર્ધ્વગામી આંદોલનોથી ભરી મૂકે અથવા ઉન્નત જીવનનો ચેપ લગાડે એવી પ્રબળ ચિરંજીવ કલાકૃતિ ક્યારેય સડેલા અંતરમાંથી ઉદ્‌ભવી શકતી જ નથી. જ્યાં જ્યાં સર્જનની સાચી સુન્દરતા, ત્યાં ત્યાં એટલા પૂરતી તો સર્જકના આત્માની સુન્દરતા હોય છે જ એમ ખાતરીપૂર્વક માનજો. અને સર્જકનો આત્મા જેટલે અંશે દૂષિત કે પતિત, તેટલે અંશે એનું સર્જન પણ એક

નહિ તો બીજી રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ ક્ષતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા, એ કંઇ કેવળ પ્રાણીસૃષ્ટિનો જ નિયમ નથી; કલાસૃષ્ટિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ જેવો જનક તેવું જ સંતાન, જેવું શીલ તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ હોય. બહુ ઊંડા ન ઊતરતાં અથવા સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજથી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હકીકત આપોઆપ ફલિત થાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું! સાહિત્ય એટલે એના સર્જકના સમસ્ત જીવનનો અર્ક—એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, ઊર્મિ, ભાવના એ સઘળાના પિંડરૂપ જે એનું શીલ તેનો જ નિચોડ. મિલ્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ ગ્રંથ એટલે કોઇ વિશિષ્ટ વ્યુત્પન્ન માનવ આત્માનું મહામોલું જીવનખમીર. ત્યારે સઘળી સાચી સાહિત્યકૃતિઓ જો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્વરૂપ છે, તો પછી એ એના શીલથી ભિન્ન હોઇ જ શી રીતે શકે? ફલ જેમ વૃક્ષના વિકાસનું અંતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકલાકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિકાસનું અંતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ફલની શિરાએ શિરામાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષનો જ રસકસ ભરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકલાકૃતિના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, ઊર્મિ આદિરૂપ એનું શીલ ધબકી રહેલું હોય એમાં નવાઇ જ શી?

આની આ વાત એક બીજી રીતે વિચારો. આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં પોતપોતાની વિશિષ્[illegible] જાની સંસ્કૃતિમાં એને અન્ય [illegible] ોરાળી પાડી બતાવે એવું વ્યાવર્તક [illegible] ય છે. એ જ રીતે દરેક ભાષામાં પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા હોય છે. ભાષા અને સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતા ક્યાંથી આવી? જુદી જુદી ભાષા અને સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું? અલબત્ત એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ઘડનારી પ્રજાએ જ. જેવી પ્રજાની પ્રકૃતિ, તેવી જ એની ભાષા, અને તેવી જ એની સંસ્કૃતિ. પ્રજા જો પ્રભાવશાળી વીર્યવાન, તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીર્યવાન, પ્રજા જો નિર્માલ્ય અને મુડદાલ તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માલ્ય અને મુડદાલ. આમ દરેક ભાષા, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ઘડનારી પ્રજાના શીલની અવિલોપ્ય મુદ્રાથી અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઇ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૈકાના સૈકાઓથી અભિન્ન માનવસમુદાયને હાથે ઘડાયા કરતી વિરાટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિરાટ વસ્તુઓ પણ જો પોતાના સર્જકના શીલથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વૈયક્તિક વસ્તુ છે, એની અને એના સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ વ્યવધાન વગરનો અત્યંત નિકટનો અને ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે, તો એવો ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીલથી અંકિત થયા વગર રહે જ શી રીતે?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વસ્વીકૃત મહાસૂત્ર છે કે જેવું શીલ તેવી શૈલી—The style is the Man. શૈલી એટલે લેખકના શીલનો કોઇ અદ્‌ભુત આવિષ્કાર, એના માનસની કોઇ વિલક્ષણ મૂર્તિ, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દ્વેષ, ભાવના, કલ્પના આદિ સર્વનું કોઇ ગૂઢ લિપિમાં લખાએલું અને છતાં, એકવાર એ લિપિની ચાવી મળી જાય કે તરત જ સુસ્પષ્ટ બની જાય એવું અક્ષરશઃ દફતર. શૈલી અને શીલ વચ્ચે એટલો અવિયોજ્ય સંબંધ છે કે માણસ ગમે તેટલું મથે છતાં જ્યાં સુધી પોતાના શીલને બદલે નહિ ત્યાં સુધી પોતાની શૈલીને પણ કદી બદલી શકતો નથી. પોતાનું શીલ હોય તેથી સુન્દર શૈલીએ ગમે તેટલું કરે તો પણ સાધી શકતો નથી, તેમ બીજી બાજૂ પોતાના શીલની ક્ષતિઓને એમાં આવિષ્કૃત થતી રોકી

પણ શકતો નથી. યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શૈલી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શૈલી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે–નજરે ન દેખાય અને છતાં પ્રતિક્ષણ અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફોરમ છે–વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોનો જરા જુદી રીતે ઉપયોગ કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શૈલી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શૈલીનો પણ જો એના સર્જકના શીલ સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શૈલી જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એવું જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીલ સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી? શૈલી જો શીલનો આવિષ્કાર હોય તો એ શૈલી જેના અંશે-અંશમાં વ્યાપી રહેલી છે એવી સાહિત્યકૃતિ શીલનો અનિવાર્ય આવિષ્કાર હોય એમાં સવાલ જ શો!

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરવાર કરે છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાંથી થોડાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ થશે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્વય પદ્ધતિનાં અને પછી વ્યતિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રકારનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાગ્રંથ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું લઈએ. એના ગુણદોષ વિશે આજની પેઢીને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ એનાં અંગે-અંગમાં એના કર્તાનું શીલ ધબકી રહ્યું છે એની કોઈ પણ ના પાડી શકશે? એના નાયકના ગૃહત્યાગમાં એના કર્તાનો પોતનો જ એક જીવનપ્રસંગ નથી પ્રતિબિંબિત થયો? એનાં રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાનો ભાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યોનો સ્વાનુભવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો? એના ત્રિવેણીસંગમના નિરૂપણમાં આજના સંક્રાંતિકાળમાં દેશ સમક્ષ ખડા થયેલા પ્રશ્નોના અવ્યવન મનન દ્વારા પોતાના દેશબાંધવોની યથાશક્તિ સેવા કરવાનું એના કર્તાનું જીવનવ્રત જ નથી મૂર્ત થયું? એની ભાષાશૈલી એક બાજુથી બાણભટ્ટાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાજુથી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિશીલન કરનાર એના મુક્કારસિક પંડિત કર્તાનું પદે પદે સ્મરણ નથી કરાવતી? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, ચંદ્રાવલી આદિ જેવાં ચારિત્ર્ય-સૌન્દર્યથી ઝગી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાની અનુપમ શીલસંપત્તિ, વિરલ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂત્ર સ્વીકારનાર Practical asceticism—એ બધું જ વ્યક્ત નથી થઈ રહ્યું? It is a poor centre of man's action, himself એ બેકનના મહાવાક્યને પણ એક ડગલું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એવા રૂપમાં સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મયોગી અને ધર્મરાયના ખરેખરા પાર્ષદની જ આ સઘળી સૃષ્ટિ નથી લાગતી? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે રસવૈભવ ભર્યો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચારુતા અને ઉદાત્તતા રહેલી છે તે સઘળું એના સર્જકના શીલનો જ સીધેસીધો વારસો નથી લાગતું? ગોવર્ધનરામના મહા ઉદાત્ત શીલ સિવાય બીજું કોઈ જ એ ગ્રંથમણિ સર્જી ન શકે એમ શું એનું અંગેઅંગ અસંદિગ્ધ રીતે પુરવાર નથી કરી રહ્યું?

બીજું ઉદાહરણ કાર્લાઇલ જેને Moral king of English Literature એવું બિરુદ આપે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. ગોવર્ધનરામ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એકના નામ પછી બીજાનું યાદ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સર્જનથી પરિચિત સાહિત્યરસિકો તો પોતાની મેળે જ બોલી ઊઠશે કે શીલ એનું સાહિત્ય એ સત્યનું એના જેવું સચોટ ઉદાહરણ બીજું ભાગ્યે જ મળશે. કેમકે એણે જે કંઇ લખ્યું છે તે ઘણે અંશે આત્મકથાત્મક–પોતાના જીવનપ્રસંગો, અનુભવો, આપવીતીઓ, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું–છે એટલું જ નહિ, પણ એના રસ, રુચિ, ભાવના

નહિ તો બીજી રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ ક્ષતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા, એ કંઇ કેવળ પ્રાણીસૃષ્ટિનો જ નિયમ નથી; કલાસૃષ્ટિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ જેવો જનક તેવું જ સંતાન, જેવું શીલ તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ હોય. બહુ ઊંડા ન ઊતરતાં અથવા સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજથી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હકીકત આપોઆપ ફલિત થાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું? સાહિત્ય એટલે એના સર્જકના સમસ્ત જીવનનો અર્ક—એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, ઊર્મિ, ભાવના એ સઘળાના પિંડરૂપ જે એનું શીલ તેનો જ નિષ્કર્ષ. મિલ્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ ગ્રંથ એટલે કોઇ વિશિષ્ટ વ્યુત્પન્ન માનવ આત્માનું મહામોલું જીવનખમીર. ત્યારે સઘળી સાચી સાહિત્યકૃતિઓ જો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્ત્વરૂપ છે, તો પછી એ એના શીલથી ભિન્ન હોઇ જ શી રીતે શકે? ફલ જેમ વૃક્ષના વિકાસનું અંતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકલાકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિકાસનું અંતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ફલની શિરાએ શિરામાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષનો જ રસકસ ભરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકલાકૃતિના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, ઊર્મિ આદિરૂપ એનું શીલ ધબકી રહેલું હોય એમાં નવાઇ જ શી?

સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું? અલબત્ત, એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ઘડનારી પ્રજાએ જ. જેવી પ્રજાની પ્રકૃતિ, તેવી જ એની ભાષા, અને તેવી જ એની સંસ્કૃતિ. પ્રજા જો પ્રભાવશાળી વીર્યવાન, તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીર્યવાન. પ્રજા જો નિર્માલ્ય અને મુડદાલ તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માલ્ય અને મુડદાલ. આમ દરેક ભાષા, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ઘડનારી પ્રજાના શીલની અવિલોપ્ય મુદ્રાથી અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઇ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૈકાના સૈકાઓથી અભિન્ન માનવસમુદાયને હાથે ઘડાયા કરતી વિરાટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિરાટ વસ્તુઓ પણ જો પોતાના સર્જકના શીલથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વૈયક્તિક વસ્તુ છે, એની અને એના સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ વ્યવધાન વગરનો અત્યંત નિકટનો અને ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે, તો એવો ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીલથી અંકિત થયા વગર રહે જ શી રીતે?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વસ્વીકૃત મહાસૂત્ર છે કે જેવું શીલ તેવી શૈલી—The style is the Man. શૈલી એટલે લેખકના શીલનો કોઇ અદ્ભુત આવિષ્કાર, એના માનસની કોઇ વિલક્ષણ મૂર્તિ, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દ્વેષ, ભાવના, કલ્પના આદિ સર્વનું કોઇ ગૂઢ લિપિમાં લખાએલું અને છતાં, એકવાર એ લિપિની ચાવી મળી જાય કે તરત જ

પણ શકતો નથી. યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શૈલી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શૈલી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે-નજરે ન દેખાય અને છતાં પ્રતિક્ષણ અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફોરમ છે-વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોનો જરા જુદી રીતે ઉપયોગ કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શૈલી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શૈલીને પણ જો એના સર્જકના શીલ સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શૈલી :જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એવું જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીલ સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી ! શૈલી જો શીલનો આવિષ્કાર હોય તો એ શૈલી જેના અંશે-અંશમાં વ્યાપી રહેલી છે એવી સાહિત્યકૃતિ શીલનો અનિવાર્ય આવિષ્કાર હોય એમાં સવાલ જ શો !

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરવાર કરે છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાંથી થોડાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ થશે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્વય પદ્ધતિનાં અને પછી વ્યતિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રકારનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાગ્રંથ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું લઈએ. એના ગુણદોષ વિશે આજની પેઢીને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ એના અંગે-અંગમાં એના કર્તાનું શીલ ધબકી રહ્યું છે એની કોઈ પણ ના પાડી શકશે ? એના નાયકના ગૃહત્યાગમાં એના કર્તાનો પોત નો જ એક જીવનપ્રસંગ નથી પ્રતિબિંબિત થયો ? એનાં રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાનો ભાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યોનો સ્વાનુભવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો ? એના ત્રિવેણીસંગમના નિરૂપણમાં આજના સંક્રાંતિકાળમાં દેશ સમક્ષ ખડા થયેલા પ્રશ્નોના અધ્યયન મનન દ્વારા પોતાના દેશબાંધવોની યથાશક્તિ સેવા કરવાનું એના કર્તાનું જીવનવ્રત જ નથી મૂર્ત થયું ? એની ભાષાશૈલી એક બાજુથી બાણભટ્ટાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાજુથી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિશીલન કરનાર એના મહારસિક પંડિત કર્તાનું પદે પદે સ્મરણ નથી કરાવતી ? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, ચંદ્રાવલી આદિ જેવાં ચારિત્ર્ય-સૌન્દર્યથી ઝગી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાની અનુપમ શીલસંપત્તિ, વિરલ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂત્ર સ્વીકારનાર Practical asceticion—એ બધું જ વ્યક્ત નથી થઈ રહ્યું ? It is a poor centre of man's action, himself એ બેકનના મહાવાક્યને પણ એક ડગલું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એવા રૂપમાં સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મયોગી અને ધર્મશાસ્ત્રના ખરેખરા પારદર્શી જ આ સઘળી સૃષ્ટિ નથી લાગતી ? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે રસવૈભવ ભર્યો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચારુતા અને ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે તે સઘળું એના સર્જકના શીલનો જ સવિશેષ વારસો નથી લાગતું ? ગોવર્ધનરામના મહા ઉદાત્ત શીલ સિવાય બીજું કોઈ જ એ ગ્રંથમણિ સર્જી ન શકે એમ શું એનું અંગેઅંગ અસંદિગ્ધ રીતે પુરવાર નથી કરી રહ્યું ?

બીજું ઉદાહરણ કાર્લાઇલ જેને Moral king of English Literature એવું બિરુદ આપે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. ગોવર્ધનરામ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એકના નામ પછી બીજાનું યાદ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સર્જનથી પરિચિત સાહિત્યરસિકો તો પોતાની મેળે જ બોલી ઊઠશે કે શીલ એવું સાહિત્ય એ સત્તનું એના જેવું સચોટ ઉદાહરણ બીજું ભાગ્યે જ મળશે. કેમકે એણે જે કંઇ લખ્યું છે તે ઘણે અંશે આત્મકથાત્મક-પોતાના જીવનપ્રસંગો, અનુભવો, આપવીતીઓ, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું-છે એટલું જ નહિ, પણ એના રસ, રુચિ, ભાવ

આદિરૂપ એના શીલથી અનેકધા અંકિત થએલું છે. સર્જકના શીલની એની રચનાઓ પર ઊંડી અસર થાય છે એ સિદ્ધાન્તનું એને પોતાને ભાન પણ થએલું, અને તે બહુ નાની વયે, એટલે એણે પોતાના શીલની રક્ષા પણ બહુ જતનપૂર્વક કરેલી. The life of one aspiring to write great poetry must be a true poem એ એનું ઊગતી અવસ્થાનું વાક્ય બહુ જાણીતું છે. અને એ પોતે તો પહેલેથી જ great poetry લખવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતો જ હતો, તેથી એણે પોતે તો પોતાનું જીવન સાચા કાવ્યના જેવું સુન્દર બનાવવાનો પહેલેથી જ આદર્શ રાખ્યો હતો અને પોતાનો આખો જીવનક્રમ તદનુસાર જ યોજ્યો હતો. વિદ્યાર્થીદશામાંથી જ, સતી જેટલી ચીવટ પોતાની શિયળરક્ષાને માટે રાખે એટલી ચીવટ એ પોતાની આચારશુદ્ધિને માટે રાખતો હતો. આથી તેમ એના સુકુમાર સૌન્દર્યને લીધે એ કૉલેજમાં હતો ત્યારે સૌએ એનું નામ Lady પાડ્યું હતું. કૉલેજ છોડ્યા પછી પણ આપણી ભાષામાં જેને આપણે ગદ્ધાપચીસી કહીએ છીએ એ કપરા કાળમાં પણ એ અત્યંત સંયમપૂર્વક એનું જીવન ગાળતો હતો અને ઉદાત્ત કાવ્યરચનાને અર્થે પોતાના શીલને બને તેટલું ઉદાત્ત કરવાને સતત રીતે મથતો હતો. એના એ દિવસોનું એક અંગ્રેજ વિવેચકે વર્ણન કર્યું છે કે Milton at Horton made up his mind to be a great poet—neither more nor less, and with that end in view he toiled unceasingly. A more solemn dedication of a man by himself to the poetical office cannot be imagined. Everything about him becames, as it were, pontificial, almost sacramental A poet's soul must contain the perfect shape of all things good, wise, and just. His body must be spotless and without blemish, his life pure, his thoughts high, his studies intense. There was no drinking at the 'Mermaid' for John Milton. આવી[૬] કઠોર શીલસાધનાનું મહાફળ તે જ Paradise Lost. વર્ષોની સાધનાને પરિણામે જે વિશિષ્ટ ચારિત્ર્યસૌન્દર્ય મિલ્ટને સિદ્ધ કરેલું તેનો જ અક્ષરાવતાર તે Pardise Lost, Samson Agonistes, Comus આદિ સાહિત્યકૃતિઓ. મિલ્ટનનું શીલ આટલું અભિજાત નહોત તો આવી ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓ એ રચી જ ન શક્યો હોત અને સાહિત્યમાં એનું જે મહાગૌરવવંતું સ્થાન છે તે એ પ્રાપ્ત પણ કરી ન શક્યો હોત એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી.

ત્રીજું નાનકડું ઉદાહરણ સ્વ. રમણભાઈના 'રાઈનો પર્વત'નું લઈએ. એમાં ગોવર્ધનરામ કે મિલ્ટનની કૃતિઓના જેટલું ગૌરવ તો નથી જ, છતાં શીલ તેવું સાહિત્ય એ સત્યનું એ નાનું છતાં સચોટ દૃષ્ટાંત છે. 'રાઈનો પર્વત' એટલે સ્વ. રમણભાઈના જીવન અને શીલની આબેહૂબ લઘુમૂર્તિ. સ્વ. રમણભાઈના જીવન તેમ પ્રકૃતિનાં સઘળાં મુખ્ય મુખ્ય પાસાં એમાં સુસ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. સ્વ. રમણભાઈ એટલે કર્તવ્યપરાયણ, નીતિપ્રેમી, ઈશ્વરનિષ્ઠ, ઓદાર્યવાદી, સંસારસુધારક સજ્જન પુરુષ. એમના શીલના આ સઘળા અંશોનું સાહિત્યીકરણ એ જ 'રાઈનો પર્વત' કે બીજું કંઈ!

જેવું શીલ તેવું સાહિત્ય, શીલની ઉદાત્તતા હોય તો જ સાહિત્યમાં ઉદાત્તતા આવે, જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચ સાહિત્ય રચાયું છે ત્યાં ત્યાં એની પાછળ એના રચનારનું ઉચ્ચ શીલ જ પ્રેરકબળ રૂપે કાર્ય કરી રહ્યું હતું એ સત્યનાં આ ઉપરાંત પણ બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે, પરંતુ આ નાનકડા લેખમાં એ આપવાને માટે અવકાશ નથી. પણ આખા જગતનું સાહિત્ય તપાસી જશો, જ્યાં જ્યાં સર્જનની અસાધારણ સર્વમાન્ય ઉદાત્તતા જોવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં એને અનુરૂપ એવી એના કર્તાના શીલની ઉદાત્તતા પણ એ[...]

[૬] Augustine Birrell Obiter Dicta.

પાછળ કામ કરી રહેલી સર્વત્ર નહિ તો ઘણે ખરે ઠેકાણે તો અવશ્ય જણાશે. આનો અર્થ એમ નહિ કે કેવળ શીલ કે સાધુતા ઉચ્ચ સર્જનને માટે પર્યાપ્ત છે. અથવા માણસ ચારિત્ર્યશાળી થયો એટલે લાગલો જ ઉચ્ચ કોટિનો સાહિત્યકાર થઈ જવાનો. ના, એમ નહિ જ. સાહિત્યસર્જનની બુદ્ધિ, વિદ્વત્તા, પ્રતિભા આદિ સામાન્ય અનિવાર્ય સાધન-સંપત્તિ તો એનામાં પ્રથમ જ જોઈશે, પણ સાથે જો સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જવું હોય તો આ બધા ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારનું શીલ પણ જોઈશે એ આંહીં કહેવાનું તાત્પર્ય છે. શીલની અમુક પ્રકારની સુન્દરતા વગર કે ઉચ્ચતા વગર સાહિત્યમાં સુન્દરતા કે ઉચ્ચતા આવી શકતી જ નથી એમ જગતસાહિત્યના અભ્યાસથી પણ ઘણાંખરાં દૃષ્ટાંતો તો અચૂક બતાવી આપશે. થોડા અપવાદો અવશ્ય નીકળશે, અને એ અપવાદો વિશે શો ખુલાસો કરવો, એ દૃષ્ટાંતોમાં શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે જે વિસંવાદ દેખાય છે તેને કઈ રીતે ઘટાવવો તેનો વીગતવાર વિચાર આપણે આગળ કરવાના જ છીએ. પણ એ અપવાદો હાલ તરત જરા બાજૂએ રાખીને બોલીએ તો જગતના સઘળા નહિ તો મોટા ભાગના શિષ્ટ સાહિત્યગ્રંથોની મહત્તાનું મૂળ એમના સર્જકના શીલની કોઈ નહિ ને કોઈ પ્રકારની ઉચ્ચતામા જ રહેલું હતું એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

જ્યાં જ્યાં ઉદાત્ત સાહિત્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ ઉદાત્ત શીલ હોય છે એ અન્વયવ્યાપ્તિનાં થોડાં ઉદાહરણો આપણે જોઈ ગયા. હવે જ્યાં જ્યાં શીલની ઉદાત્તતા નથી હોતી, ત્યાં ત્યાં સાહિત્ય પણ ઉદાત્ત નથી હોતું, અથવા શીલની જેટલી અનુદાત્તતા તેટલી સાહિત્યની પણ અનુદાત્તતા, એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનાં થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ.

પહેલું ઉદાહરણ આપણા નર્મદનું લઈએ. શીલની ઉદાત્તતા સર્જકની પ્રતિભાના પ્રમાણમાં એના સાહિત્યને કેવું ઉદાત્ત બનાવી શકે તેમ એની અનુદાત્તતા એને કેવું વણસાડે એ બન્નેનું નર્મદના જેવું સ્પષ્ટ પારદર્શક દૃષ્ટાંત ગુજરાતી સાહિત્યમા બીજું ભાગ્યે જ જડશે. એની 'હિંદુઓની પડતી,' 'વીરસિંહ' શૌર્યોદ્બોધનનાં કાવ્યો, રાષ્ટ્રભક્તિનાં કાવ્યો આદિ સઘળી કૃતિઓને એની પ્રકૃતિની અંદરની સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, શૌર્ય, ટેક, સ્વમાન, લડાયક જુસ્સો એ બધા એના ઉદાત્ત અંશોએ જ ઉચ્ચ બનાવેલ છે. પણ બીજી બાજૂથી એના શીલમાં અનુદાત્ત પણ કેટલુંક હતું, અને તે એના સાહિત્યમાં આવ્યા વગર રહ્યું નથી. 'કદનરસિક' 'ધમધમ લોહી વહે ને દશકો મહાલે' 'આહા શી નગતગતી તસવીર તાકતા તીર,' વગેરે અશ્લીલ શૃંગાર કાવ્યો, 'ઋતુવર્ણન,' 'વૈધવ્યચિત્ર' વગેરેમાં એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એની કવિતાને કેવળ નીતિની જ નહિ પણ શુદ્ધ રસ અને કલાની દૃષ્ટિએ દૂષિત કરી તે એની આ અનુદાત્ત કામુકતાએ જ. એના શીલમાં જો લાંપટ્ય ન હોત અથવા ઉદ્દામ કામવૃત્તિ નહોત તો એની કવિતા અત્યારે છે એ કરતાં અનેકગણી ઉચ્ચ કોટની બની શકી હોત એ ચોક્કસ છે. લેખકના શીલની ક્ષતિ એને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મહાને માટે કેવો ભયંકર ફટકો લગાવે છે એનું આ ભારે મનનીય ઉદાહરણ છે. કેવળ સાહિત્યકીર્તિને ખાતર પણ શીલરક્ષા કેટલી આવશ્યક છે તે નર્મદ જેટલું કદાચ બીજું કોઈ જ નહિ શીખવે.

બીજુ ઉદાહરણ ઝોલાનું લઈએ. જીવનની, જીવનનાં અમુક ઘડતર વરસોની પણ, સર્જકની સમસ્ત સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પર કેવી વજ્રલેપ જેવી છાપ પડે છે, અને એ સાંચામાં ઘડાઈ ગયેલું એનું શીલ એના જીવનભરના સર્જનને પોતાના રંગથી કેવું આબાદ રંગી દે છે એનું એમિલ ઝોલા જેવું બીજું દૃષ્ટાંત ભાગ્યે જ મળશે. એમિલ ઝોલા એટલે આપણા સાહિત્યનાં પાત્રનામો આપીને પરિચય કરાવીએ તો 'દિવ્યચક્ષુ'માંના ધના ભગતનો કિસન જુગારી જુવાનીની ઉંમર ઉકરડે પસાર કર્યા પછી મોટી ઉંમરે મહાસર્જક બન્યો હોય એવો સાહિત્યકાર. ધનાભગતના ઉકરડાનું વાતાવરણ તો આપણા હિંદુ હરિજનોનું હોય છે એવું શુદ્ધ, પવિત્ર, ધર્મપરાયણ હતું, પણ ઝોલાને જે ઉકરડામાં જુવાનીનાં વરસો ગાળવા પડેલાં તે તો ખરેખરો ગંધાતો ચીતરી ચડે

એવો દેખાડો હતો. એવા બીભત્સ દેખાવાની બીભત્સતા જુવાનીના દિવસોમાં એના અંતરમાં અંકાઇ ગઇ, એનું શીલ ત્યારથી એ બીજા બીભત્સતામય બની ગયું, એટલે પછી પોતાનું આખું જીવન એણે એ બીભત્સના ચીતરવામાં જ ગાળ્યું. અશ્લીલતા, નગ્નતા, વાસ્તવવાદનો આ મહાન આચાર્ય કંઇ પહેલેથી એવો નહોતો. યુવાવસ્થામાં તો એ પણ સઘળા યુવકો હોય છે એવો આદર્શવાદી, ભાવનાવિહારી, સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતો. આમાંથી એનું જે પરિવર્તન થયું તે ઊગતી જુવાનીનાં જે બે વરસ એને Latin Queartrs માં ભારે કંગાલિયતમાં ગાળવા પડ્યાં તેને લીધે. અહીં એને ખાવાના સાંસા પડતાં, શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં કાવ્ય લખવાનો વિચાર આવ્યો હોય તો પોતાની ઓરડીમાં ગરમી રાખવાનું સાધન ન હોવાને લીધે, પથારીમાં ધાબળો ઓઢી, એક હાથમાં મીણબત્તી અને બીજા હાથમાં કલમ રાખી, પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેને લખવું પડતું. અહીં એને વેશ્યાઓની બાજુમાં જ રહેવું પડતું. પોતે રહેતો હતો એની આજુબાજુની સાંકડી ગલીઓમાં વેશ્યાઓનો દુરાચાર ચાલી રહ્યો હોય, અને વચ્ચેનાં પાતળાં પાર્ટિશનોમાંથી એમના દુરાચારસમયના સીત્કારશબ્દો આખી રાત એને સંભળાયા કરતા હોય, એવી રીતે એને જીવન ગાળવું પડેલું. આવી સ્થિતિમાં એનો આદર્શવાદ ક્યાં સુધી ટકે? એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ Poverty, Hunger, Squalor. Under the deadly scourge of these things, the flood of romanticism was waning. આ દિવસોમાં એને એવાં ગંદાં ફાટેલાં તૂટેલાં કપડાં પહેરવા પડતાં કે એ રસ્તા પર થઇને નીકળે તોપણ સૌ કોઇ એને તિરસ્કાર કરતું. અને મૂળે એનું અંતર આળું, એટલે એવે પ્રસંગે એને ખૂબ વસમું લાગતું, અને એનું અભિમાન ઊછળી આવતું. એ પોતે કહે છે:- I felt the crowd move apart from me, and point its finger at me. Derision! Sarcasms were hurled at me. I bowed my head for a time and wondered what crime I could have committed, I so young, and my soul so affectionate. ...Then I lifted my brow and a great pride came to my heart. I felt myself great beside these dwarfs, I addressed my self to the Muse, and thought that if Heven should preserve a name for me, I would feel delight in hurling this name back at their faces, like a supreme retort to their stupid scorn[1]. ઝોલાની સમસ્ત સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં બીજ આ મનોદશામાં રહેલાં છે. આવો માણસ જ્યારે સાહિત્યકાર બને ત્યારે પોતાને જ્યાં આટલું આટલું સહન કરવું પડેલું એ દેખાવાના બીભત્સતાનાં જ ચિત્રો દોરે ને? પોતાને જે કંગાલિયતે રિબાવેલો તે કંગાલિયતને જ એ નવલકથાઓની પરંપરાદ્વારા અમર કરે ને? જે વેશ્યાઓના સીત્કારશબ્દો વચ્ચે એને કડકડતી ઠંડીમાં રાત્રિઓ ગાળવી પડેલી તે વેશ્યાઓની જ વાર્તાઓ એ પછી લખે ને? એમિલ ઝોલાનું જીવન સાહિત્યકારના શીલમાં જો અનુદાત્ત અંશો આવી ગયા હોય તો એના સર્જનમાં કેવા અમર થઇ જાય છે એનું જ નહિ, પણ સાહિત્યકારની સમાજ પૂરતી સંભાળ ન રાખે અને એને કંગાલિયતમાં સડવા દે તો કેવું પરિણામ આવે એનું પણ આપણને સૌને વિચારમાં નાખી દે એવું પ્રબળ દૃષ્ટાંત છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ ટૉલ્સ્ટૉયનું લઇએ. અનુદાત્તશીલના ઉદાહરણમાં આ મહાત્માનું નામ અપાતું જોઇને કેટલાક વાચકો કદાચ ચમકશે. પણ આ મહાત્માના શીલમાં પણ અનુદાત્તતા કંઇ ઓછી નહોતી અને એટલી અનલ્પ અનુદાત્તતા છતાં એણે અંત સુધી ઉદાત્તતાને માટે મથ્યા કર્યું અને શુદ્ધિ અને ઉન્નત જીવનનો જ આદર્શ રાખ્યા કર્યો એમાં જ એની મહત્તા રહેલી છે. ટૉલ્સ્ટૉય એટલે એક રીતે કહીએ તો કાદવમાંથી ઊભી

1 Matthew Josephson : Zola and his Time

નીકળેલું કમળ. એના જન્મ સમયનું રશિયાનું અને યુરોપનું વાતાવરણ નીતિદૃષ્ટિએ કાદવ જેવું જ. આજુ-બાજુ સર્વત્ર ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપી ગએલો, જીવનની નિત્ય વસ્તુરૂપ બની ગએલો. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે એ ઊછરેલો, એટલે એના જીવન અને સાહિત્ય પર પણ એની ભારે અસર થએલી. એના જીવનમાં અધઃપતનના પ્રસંગો ઘણા આવે છે પણ એનો આત્મા મૂળે ઉચ્ચકક્ષી એટલે પ્રબળ આસુરી સંપત્તિના આક્રમણો સામે પણ અંતે એની દૈવીસંપત્તિનો જ વિજય થએલો. એના સર્જનમાં આ બધું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય છે એની સાહિત્યકૃતિઓમાં પાપ, ગુના, દુરાચાર, અધમતા એ બધું એટલી બધી વાર આવે છે અને એવા ભયંકર સ્વરૂપમાં આવે છે કે મહાત્મા ગણાતા આ સાહિત્યકારમાં આ બધું ક્યાંથી આવ્યું એમ જ વાંચનારને પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો થાય છે. ઘણીવાર તો એમ જ લાગે છે કે જાણે આખું નરક જ વિકરાળ રૂપમાં એની કૃતિઓમાં ખડું થએલું છે. આવા સાધુ પુરુષના સર્જનમાં આવું ભયંકર નરક દેખીને એનો ભક્ત પહેલાં તો મૂંઝાઇ જ જાય છે. પણ પછી જ્યારે એના જીવનની વીગતો જાણે છે, એના પોતાના શીલનાં શુભાશુભ બન્ને તત્ત્વોનો પરિચય પામે છે, અને એ બન્ને તત્ત્વો અંત સુધી એના અંતરમાં સામસામે કેવાં ઝઘડાં કરતાં હતાં એ જ્યારે એ જાણે છે, ત્યારે એને બધી વાતનો ખુલાસો થઇ જાય છે. ત્યારે એને સમજાય છે કે એની સાહિત્યકૃતિઓની અંદરનું આ બધું નરક એ તો ખુદ ટોલ્સ્ટોયના પોતાના જ શીલની અંદર જે કેટલાક આસુરી અંશો હતા તેનું જ આવિષ્કરણ છે. ખરું છે કે આ બધાં આસુરી તત્ત્વો એના સર્જનમાં સિદ્ધાન્તપક્ષમાં નહિ પણ પૂર્વપક્ષમાં જ રહે છે. એ તત્ત્વોનો પોતાની સાહિત્યકૃતિઓમાં એ કદી યે વિજય થએલો બતાવતો નથી, પણ આખરે એનો વિનાશ થએલો એ ચીતરે છે-છતાં એના જેવા ભાવનાથી ભરપૂર અને ધર્મપરાયણ આધ્યાત્મિક સાહિત્યકારની કૃતિઓમાં પૂર્વપક્ષરૂપે પણ આટલી બધી અધમતા આવી એ એના શીલની અંદરની અશુદ્ધતાનું જ પરિણામ. સર્જક પાછળથી સાધુ પુરુષ થાય છતાં જીવનના પૂર્વભાગમાં પણ જો એના શીલમાં કંઇ સડો પેસી ગયો હોય, કંઇ વિકૃતિ દાખલ થઇ ગઇ હોય, તો એની ઉત્તરાવસ્થાની સાચી સાધુતા છતાં અને એકંદરે તો એના જીવનમાં દૈવીપ્રકૃતિનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં પેલું એક વાર દાખલ થઇ ગએલું અનુદાત્ત તત્ત્વ એના સર્જનમાં ક્યાંક ક્યાંક તો ફૂટી નીકળ્યા વગર રહેતું જ નથી એ ટોલ્સ્ટોયની કૃતિઓ પગલે પગલે પુરવાર કરે છે, સર્જકના જીવન અને સ્વભાવની અશુદ્ધિ એના સર્જનને અમુક રૂપમાં તો રંગ્યા વિના રહેતી જ નથી. એનું એનો કૃતિસમૂહ આ રીતે સુંદર ઉદાહરણ છે

ત્યારે અન્વયવ્યતિરેક ઉભય પ્રકારનાં આ થોડાં ઉદાહરણો ઉપરથી પણ વાચક એટલું તો જોઇ શકશે કે લેખકના શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે જરા જેટલો પણ સંબંધ હોતો નથી એમ ઘણીવાર આપણે માની લઇએ છીએ એ ભૂલ છે. જગતના સઘળા નહિ તો ઘણાખરા સાહિત્યકારોના જીવન અને સર્જનનો જો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીએ તો આપણને માલૂમ પડે કે એમની કૃતિઓ એમના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દ્વેષ, આદિરૂપ એમનું જે શીલ તેનાથી ક્યાંક નહિ ને ક્યાંક, એક નહિ તો બીજી રીતે તો રંગાયા વિના રહેતી જ નથી. એમની કૃતિઓની જે મહત્તા છે તે ઘણીવાર તો એમના શીલની મહત્તાનું જ વાઙ્મય સ્વરૂપ હોય છે. એ જ રીતે એમની કૃતિઓની અંદર જે અશુભ તત્ત્વો જોવામાં આવે છે તે પણ એમના જીવનમાં કોઇક પ્રસંગે જાણ્યે અજાણ્યે જે અશુભ આચાર વિચાર એમને હાથે થઇ ગએલો અને એમના શીલમાં સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ રૂપે જડાઇ ગએલો તેના જ પરિણામ રૂપ હોય છે. અર્થાત્ શીલ તેવું સાહિત્ય એ સર્વથા નહિ તો મોટે ભાગે તો સાચું છે, અને જ્યાં જ્યાં સાહિત્ય લેખકના શીલના સીધા પ્રતિબિંબ જેવું નથી હોતું ત્યાં પણ એ બે વચ્ચે અમુક જાતનો સંબંધ તો અવશ્ય રહેલો હોય જ છે. અર્થાત્ લેખકનું શીલ એના સાહિત્ય પર ક્યાંક નહિ ને ક્યાંક, સીધી નહિ તો આડકતરી પણ અસર તો કર્યા વગર રહેતું જ નથી. કલાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો

જો વિચાર કરીએ, સાહિત્યકૃતિ એના સર્જકના માનસમાંથી કેવી રીતે ઉદ્‌ભવે છે એના ચિત્તવ્યાપારનું જો પૃથક્કરણ કરીએ તોપણ આ જ વાત ફલિત થશે.

૩

કલા એટલે શું? આ વિષયના મહાચિંતક ટૉલ્સ્ટોયને જ બોલવા દઇએ: Art is a human activity consisting in this, that one man cocnsaiuoly by means of certain external signs, hands on to others feelings *he has lived through* and that others are infected by those feelings and also experience them.[૪] અર્થાત પોતે જીવનમાં એકવાર જીવી ગયેલ હોય એવા ભાવનું શબ્દાદિ બાહ્યસંજ્ઞાદ્વારા અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ કરવું અને એ રીતે અન્યને એ ભાવનો એટલો જબરો ચેપ લગાડવો કે પોતે અનુભવેલો ભાવ તે બીજા પણ જાતે અનુભવે–આ જાતની જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ કલા. આ પ્રમાણે કલા કે સાહિત્ય એટલે કંઇ અમુક ભાવ કે ઊર્મિનું કેવળ આલેખન કે નિરૂપણ જ નથી, પણ એ ભાવ કે ઊર્મિનું કલાકાર કે સાહિત્યકારના ચિત્તમાંથી ભોક્તા કે વાચકના ચિત્તમાં સંક્રમણ છે. અને આવું સંક્રમણ ત્યારે જ શક્ય બને છે કે જ્યારે એ ભાવ કે ઊર્મિ સર્જકે પોતાના ચિત્તમાં અત્યંત તન્મયતાપૂર્વક અનુભવેલ હોય–વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક કોઇપણ જીવનમાં એણે ઉત્કટતાપૂર્વક ખરેખર અનુભવેલ હોય. એટલે સાચી કળા કે સાચા સાહિત્યમાં દંભને સ્થાન જ નથી. માણસ પોતે જીવનમાં જાતે અનુભવેલ નહોય એવા ભાવોનું આલેખન કે નિરૂપણ કરી શકે, પણ એનું સંક્રમણ ન કરી શકે–એનું સંક્રમણ કરવા જેટલું પ્રાબલ્ય તો એ ભાવ જ્યારે એણે અત્યંત ઉત્કટતાપૂર્વક જીવનમાં અનુભવેલ હોય અને એનું શીલ જ્યારે એ અનુભવથી કોઇ વિશિષ્ટ પ્રકારે અંકિત થઇ ગએલ હોય ત્યારે જ શક્ય બને છે. એટલે સાચી કલા કે સાહિત્યનું આ લક્ષણ જો આપણે બરાબર યાદ રાખીએ તો શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે જગતમાં જ્યાં જ્યાં વિસંવાદ જોવામાં આવે છે તેમાંના ઘણાખરાનો તો ખુલાસો થઇ જશે. કેમકે આ લક્ષણની કસોટીએ ધ્યાનપૂર્વક તપાસીશું તો શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે વિસંવાદ દેખાતો હોય એવી ઘણીખરી રચનાઓ સાચી કલાના વર્ગમાં દાખલ થવાને પાત્ર જ આપણને નહિ લાગે એ રચનાઓમાં અમુક ભાવોનું આલેખન થયું હશે ખરું, પણ એ રચનાઓના આસ્વાદથી એ આલેખિત ભાવોનું સંક્રમણ અન્યના ચિત્તમાં ભાગ્યે જ થતું હશે. એવું સંક્રમણ તો એના સર્જકે જ્યારે એ ભાવ જીવનમાં ખરેખર અનુભવેલ હોય–પછી વાસ્તવિક જીવનમાં કે કાલ્પનિક જીવનમાં એ ગૌણ વસ્તુ છે, પણ ક્યાંક પણ ખરેખર અનુભવેલ હોય–અને એવી ઉત્કટ રીતે ને તન્મયતાપૂર્વક અનુભવેલ હોય કે એના શીલ પર કોઇ વિશિષ્ટ પ્રકારની છાપ પાડી જાય–એને સર્જનદ્વારા વ્યક્ત કર્યા વિના ચેન ન પડે એવી ઊંડી છાપ પાડી જાય, ત્યારે જ શક્ય બને છે. એટલે સાચી કલામાં અંગત અનુભવ એ તો અનિવાર્ય અગત્યની વસ્તુ છે. કલા કે સાહિત્ય કંઇ અદ્ધરથી આવતા નથી, એનો જન્મ કંઇ અંતરિક્ષમાંથી કોઇ એકાએક આવીને પ્રેરણા ફૂંકી જાય એ રીતે થતો નથી. એ તો સ્વાનુભવના બીજમાંથી જ જન્મે છે, પ્રેરણા મળતી હોય તોપણ તે અદ્ધરથી નહિ પણ સ્વાનુભવની ઉત્કટતામાંથી જ મળે છે. સ્વાનુભવ વગર જે કંઇ લખાય તે લખાણ હોઇ શકે, પણ સાચું સાહિત્ય ન હોઇ શકે. માણસ કલ્પનાથી કે વાતાવરણમાંથી કે પરંપરામાંથી અમુક વિચારો કે ભાવો લઇને પોતાની રચનામાં એ વિચારો કે ભાવોનો જગત સમક્ષ દેખાડો કરી શકે, પણ એ ભાવોનું અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ તો જાતે એ ભાવો અનુભવ્યા વગર કદી પણ ન જ કરી શકે. એટલે દંભ, પ્રતારણા કે ખેલાડીપણું હોય ત્યાં સાચી કલાનો સંભવ જ નથી. ત્યાં અમુક ભાવોનું પ્રદર્શન થઇ શકે, અને ખેલાડી બાજીગર કુશળ હોય તો પોતાના એ પ્રદર્શન પ્રત્યે લોકોનું ઘડીભર લક્ષ ખેંચી શકે, પણ એ ભાવોનું લોકોને સાચું સંવેદન એ નહિ જ કરાવી શકે, અને સદાને માટે સૌ કોઇને એનું સંવેદન

૪ Tolstoy : What is Art?

કરાવી શકે, એવી ચિરંજીવ ભાવસંક્રમણશક્તિ તો એની એ રમતમાં નહિ જ આવી શકે. એ ચિરંજીવ ભાવસંક્રમણશક્તિ તો એ ભાવો એણે જો જાતે અનુભવ્યા હશે અને જીવનમાં ઘૂંટીઘૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ બનાવી દીધા હશે તો જ એના સર્જનમાં આવી શકશે.

સાહિત્યકલાના સર્જનવ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરીએ, સાચી કલા કલાકારના માનસમાંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એનું નિરીક્ષણ કરીએ, તોપણ આ જ વાત પુરવાર થશે. અંતે માટે માનસશાસ્ત્રની ઝીણવટભરી ચર્ચામાં પડવાની જરૂર નથી, તેમ આંહીં સ્થળ સમય પણ નથી, પણ જે જાતે સાચો કવિ હતો અને કવિત્વવ્યાપારનો મર્મજ્ઞ ચિંતક હતો એવા વર્ડ્ઝવર્થનો જ અભિપ્રાય ટાંકીશું. એ કહે છે કે Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings; it takes its origin from emotion recollected in tranquillity; the emotion is contemplated till by a species of reaction, the tranquillity gradually disappears, an emotion kindred to that which was before the subject of contemplation, is gradually produced, and does itself actually exist in the mind. અર્થાત્ સર્જનવ્યાપારનાં ત્રણ ક્રમિક અંગો (૧) કોઈ ભાવ કે લાગણીનો ઉત્કટ અનુભવ, પછી (૨) એ ભાવ કે લાગણીનું શમન અને પછી ચિત્તમાં એનું અમુક વખત ચિંતન કે ગુંજન થયા પછી–ઘટમાં ઘૂંટાયા પછી કોઈ નિમિત્ત મળતાં એ લાગણી કે ભાવનું પુનઃસંચલન. આ પુનઃસંચલનમાંથી એ કૃતિનો તાત્કાલિક જન્મ. એટલે કે કુદરતમાં જે બધે બની રહ્યું છે તેજ કલાસર્જનમાં પણ બની રહ્યું છે: પહેલું ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં બીજ પડે પછી અમુક વખત સુધી એ બીજ ત્યાં પડી રહે અને ભુમીની સાથે મળી જાય, અને પછી છેવટ તેમાંથી નવો અંકુર ફૂટે. કલાકારની દૃષ્ટિએ જીવનમાં કોઈ ભાવનો ઊંડો અનુભવ–ચિત્તને અડકો ન અડકો ત્યાં તો પસાર થઈ જાય એવો ઉપરચોટિયો સ્પર્શમાત્ર જ નહિ, પણ ચિત્તમાં ઉત્કટ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવો ઊંડો અનુભવ થાય–એ એનું બીજ, પછી એ અનુભવ એની મનોભૂમિમાં અમુક વખત સુધી વસે, એનું ચિત્ત પોતાની બધી પ્રક્રિયાઓ કરીને એ બીજને આત્મસાત્ કરી દે, એ એના બીજપોષણ (in cubation) રૂપ બીજી અવસ્થા, અને પછી એમાંથી કૃતિ જન્મે તે ત્રીજી અવસ્થા. એટલે કોઈપણ સાચી કલાકૃતિ જન્માવવી હોય તો એને માટે બે વસ્તુઓ અનિવાર્ય અગત્યની: એક તો એ કે કોઈપણ ભાવનો ઉત્કટ સ્વાનુભવ, અને બીજી એ કે એ સ્વાનુભવને પોતાના ઘટમાં ઘૂંટીને પોતાના શીલના અંગરૂપ બનાવી દેવો. ટોલ્સ્ટોય પણ વર્ડ્ઝવર્થના અભિપ્રાયની શાખ દેતો હોય એમ છતાં સ્વતંત્ર રીતે એ જ કહે છે: To evoke in oneself a feeling one has once experienced and having evoked it in oneself then by means of movements lines, colours, sounds, or forms expressed in words, so to transmit that feeling that others experience the same feeling–this is the activity of art. આ રીતે સાચી કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ઊંડું ભાવસંચલન એ પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. પણ આ ભાવસંચલન કંઈ કલાકાર પોતે ઇચ્છે ત્યારે અથવા ઇચ્છે એ વિષયનું કરી શકતો નથી. એ ભાવસંચલન તો એ ત્યારે જ કરી શકે છે કે જ્યારે એ ભાવને અનુરૂપ અનુભવરૂપી બીજ એના ચિત્તમાં અગાઉ પડી ચૂક્યું હોય અને એ અનુભવરૂપી બીજને ઘટમાં ઘૂંટીને પોતાના શીલના અંગરૂપ એણે બનાવી દીધું હોય. કલા એ કંઈ કલાકારની દાસી નથી કે એ હુકમ કરે કે તરત તે આવીને હાજર થઈ જાય, એ તો એની દેવી છે, અને જે સ્વરૂપે એનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તેને અનુરૂપ અનુભવ અને શીલસાધના હોય તો જ તે પ્રકટ થાય છે.

કોલરિજ કહે છે તેમ The best words in the best order એનું નામ કવિતા. આ જ પ્રમાણે

કલાનું લક્ષણ બાંધવું હોય તો આપણે કહી શકીએ કે યોગ્યતમ ઉપાદાનનું યોગ્યતમ સંયોજન તેનું નામ કલા. હવે જરા વિચાર કરો કે આ યોગ્યતમ ઉપાદાન કે સામગ્રીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે ક્યાંથી? એ તે શું ક્યાંક અદ્ધરથી આવે છે? શું કોઈ દેવ આવીને સર્જકના કાનમાં એવી ફૂંક મારી જાય છે? શું આકાશમાર્ગે કોઈ અદ્‌ભુત પ્રેરણા એને આ યોગ્યતમ સામગ્રીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાની થઈ આવે છે! સીધો, સાદો માનવી જેવો માનવી, એને આ ગાંધર્વનગરી સરજવાનું સામર્થ્ય મળે છે કાંયથી? એની કલ્પના, એની બુદ્ધિ, એની પ્રતિભા, એ બધું ખરૂં, પણ એ બધું કેવળ સાધન છે, એ સાધનસામગ્રી સળગાવનારો તણખો તે એનો કોઈ ઉત્કટ સ્વાનુભવ અને સ્વાનુભવમાં રાગદ્વેષરૂપે ભળેલું એનું શીલ જ. એ સ્વાનુભવ અને શીલની ઉત્કટતા જ એને યોગ્યતમ સામગ્રીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આપે છે. કલાકારો અને સાહિત્યકારો પ્રેરણા પ્રેરણાની વણસમજી બૂમો પાડ્યા કરે છે, પણ પ્રેરણા એ કોઈ બાહ્ય પદાર્થ છે જ નહિ, આંતર અનુભવની ઉત્કટતા એ જ પ્રેરણા છે, એ સિવાય પ્રેરણા જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી. આપણા કલાકારો અને સાહિત્યકારોમાં જો પોતાના સર્જનવ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરવા જેટલી સૂક્ષ્મ કુશાગ્ર બુદ્ધિ હોય અને એવા બુદ્ધિયુક્ત પૃથક્કરણને અંતે જે જણાય તે દિવ્યતાનો પોકળ દંભ કર્યા વગર યથાર્થ રૂપમાં પ્રકટ કરવા જેટલી પ્રમાણિકતા હોય તો એ સૌ આ જ વાત કબૂલ કરે કે એમની એકેએક કૃતિની પાછળ જીવનનો કોઈક ઉત્કટ અનુભવ રહેલો હતો, અને એ અનુભવરૂપી બીજ પર એના શીલમાંથી રાગ કે દ્વેષનું જે સતત સ્રવણ થયું તેમાંથી જ એમની એ કૃતિરૂપી અંકુર ફૂટેલો. આપણે જેને પ્રેરણા કહીએ છીએ તે તો એને થયેલા અનુભવની ઉત્કટતા જ માત્ર છે. એ અનુભવ જો એને અત્યંત ઉત્કટ રૂપમાં થયો હશે તો તેને કલાનું રૂપ આપવાને એને નિરંતર ધકેલ્યા જ કરશે, જ્યાં સુધી કલારૂપે એને પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં સુધી એને જંપવા જ નહિ દે, અને ન પણ એ અનુભવને પૂર્ણ માપમાં યોગ્યતમ વાહન અને યોગ્યતમ સંયોજન દ્વારા પોતાને જેવો અનુભવ થએલો તેવો જ એ કલાના એકેએક ભોક્તાને થાય એવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં સુધી એને જંપવા નહિ દે. જગતના આદિકાળથી આટલા બધા કલાકારો અને સાહિત્યકારો નિરંતર રીતે પોતાના લોહીનું પાણી કર્યા કરે છે એ શું કેવળ કલાકાર ગણાવાની કીર્તિને જ માટે? નહિ જ. કીર્તિનો મોહ ખરેખર બહુ જબરો છે, છતાં આટલી બધી મહેનત આ સૌ કલાકારો જે અનાદિકાળથી કરી રહ્યા છે અને પોતાનું સમસ્ત જીવન જ એ કલાને ખાતર જે નિચોવી રહ્યા છે તે, એમને જીવનમાં કોઈ ઉત્કટ અનુભવ થએલો, કોઈક પ્રબળ સંવેદન થયેલું, તે એમને નિરાંતે બેસવા દેતું નથી, અને યોગ્ય આકારમાં આવિષ્કૃત ન થાય ત્યાં સુધી એમનો કેડો મૂકતું નથી તેથી જ. અમુક અનુભવ કે સંવેદન આવી રીતે કોઈનો પાલવ પકડીને એની પાછળ પડે તેનું જ નામ પ્રેરણા. એટલે કોઈ કલાકારને જો પોતાના સર્જનવ્યાપારમાં પ્રેરણા જોઈતી હોય તો તેણે એક જ કામ કરવું, કે પોતાને જે વિષયનું સર્જન કરવું હોય તેનો પૂર્ણ, સર્વાંગી, અને ઉત્કટ અનુભવ કરવો, અને એ અનુભવને પોતે એવું શીલ વિકસાવવું. યોગ્યતમ સામગ્રીના યોગ્યતમ સંયોજનરૂપ આવી અનવદ્ય કલાકૃતિ નિર્માણ કરવાનો આ એક જ સાચો માર્ગ છે.

ત્યારે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે આવો ગાઢ અવિયોજ્ય સંબંધ છે. કોઈ પણ વૃક્ષ જેમ અદ્ધર આકાશમાંથી ઊગી શકતું નથ, તેમ કોઈપણ સાચી કલાકૃતિ કેવળ ખાલી કલ્પનાના વિલાસમાંથી જન્મી શકતી નથી. એને ઊગવાને માટે પ્રથમ જીવનરૂપી જમીન જોઈએ છે, અને એ જમીનમાં અનુભવરૂપી જે બીજ પડે તેને જ્યારે યોગ્ય શીલરૂપી પોષણ મળે ત્યારે જ એ કલાકૃતિનો દેહ ધારણ કરી શકે છે. કલાકારે જીવનભર જે આચાર રાખેલ હોય છે, વિચારો કરેલ હોય છે, ભાવનાઓ સેવેલ હોય છે, અને જે ઝંખનાઓ કર્યા કરેલ હોય છે તે જ એના સર્જનરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. આપણા ધર્મમાં વાસનાપ્રાબલ્યનો જે મહિમા જીવન અને

[અનુસંધાન માટે પાન ૮૦૨ જુઓ]

જીવતો દેહ

શ્રી. 'અતિથિ'

ધર્મશાળાના આખા ચોગાનમાં કોઈ દેખાતું ન હતું. ચારે બાજુ આવી રહેલી કોટડીઓની હાર ઉપર નમી ગયેલી સાંજે ભર બપોરે સ્મશાનમાં દેખાય છે તેવી નિષ્ક્રિય વિષાદની છાયા પાથરી દીધી હતી. ચૌદમાંથી એકે કોટડીનું બારણું ખુલ્લું ન હતું. મુસાફરો સાંજ પડવા પહેલાં પોતપોતાને માર્ગે પડી ગયાં હતાં. ઊભી રહી હતી આ ઓરડીઓની ચતુષ્કોણ આકૃતિઓ—આવનાર અને જનારના માટે જરા પણ લાગણી અનુભવ્યા વગર, મૂંગી, મરી ગએલાં ઢોર જેવી.

દરીઆની રેતી, પાણા અને અહીં તહીં ઊડી રહેલા કાગળ અને ચીંથરાંઓથી દિવસના કાંઈક આકર્ષક લાગતું ચોગાન અત્યારે તો સાવ, માણસને કોઈ ન સમજાય તેવા ઊંડા શોકમાં દાટવા જાણે તૈયાર ન થઈ ગયું હોય તેવું નિષ્ઠુર લાગતું હતું. બરાબર વચમાં ઊભેલો આસમાની રંગનો લાકડાનો થાંભલો આ બધાથી પોતે જાણે રજ પણ ગભરાતો ન હોય તેમ ટટ્ટાર ઊભો હતો. તેના પગ આગળ બેસી એક બુઢ્ઢો પોતાનાં ધોતિયાનાં છેડા વડે ફાનસના કાચને અજવાળી રહ્યો હતો. તેનાં કપડાં અને વાળનો રંગ દિવસના કોણ જાણે કેવો દેખાતો હશે પણ અત્યારે તો ઘેરા થતા જતા અંધકારમાં એને રેતીથી જુદો તારવવો એ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. કામ કરતાં કરતાં એ થોડી થોડી વારે કોઈક ભજનની લીટીઓ ફરી ફરીથી ગણગણ્યા કરતો હતો અને તેથી આસપાસ પ્રસરી રહેલી નીરવતા વધારે ને વધારે બીહામણી બની જતી હતી. દશેક મિનિટ ઘસ ઘસ કર્યા પછી એના જીવને સંતોષ વળ્યો હોય કે એ પછી અંધકારથી કંટાળ્યો હોય, ગમે તેમ હોય પણ તેના હાથમાં ઓચિંતું જોર આવ્યું અને આંખ એક પલકારો મારે ત્યાં તો તેણે ફાનસ સળગાવી થાંભલાને માથે મૂકી દીધું. પીળા પ્રકાશને જોઈ તેણે બે હાથ જોડ્યા અને ફાનસને જાણે પોતે કોઈ જીવતાં માણસને સંબોધતો હોય તેમ 'જય શ્રી કૃષ્ણ' કર્યા.

"જય શ્રી કૃષ્ણ, બાપા," ક્યાંકથી દબાએલો અવાજ આવ્યો.

"કોણ બોલ્યું એ?" ચારે તરફ જોતાં ડોસાએ પૂછ્યું.

"એ તો હું" પાછો એ જ ખૂણામાંથી જવાબ મળ્યો.

રખેવાળ ખોંખારો ખાઈ જે દિશામાંથી અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ વળ્યો.

ડોસાના ઓટલા ઉપર બરાબર બારણાના ખૂણા આગળ એક બાઈ માણસ કાળા સાડલામાં વીંટાઈને બેઠું હતું.

"બેટા ! સવારની અહીં જ બેઠી છો કે શું ?" ઓળખાણ પડતાં તેણે કહ્યું.

પેલી સ્ત્રીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

ડોસો બારણાં બહારની અવરજવર જોતો સામેના ઓટલા ઉપર બેઠો. કેડે ખોસેલા ઝુમખામાંથી તેણે એક બીડી કાઢી. દીવાસળીનાં અજવાળામાં તેણે એ બાઈના ચહેરા પરનાં આંસુઓ જોયાં ન જોયાં કે હંમેશથી ટેવાયા બીડી સળગતાં તેનાથી ફૂંક મરાઈ ગઈ. દીવાસળી ઓલવાઈ ગઈ અને તેના મોઢામાં રાતો અંગારો ઝગઝગી રહ્યો, કેમ આ દુઃખી મુસાફરને હિંમત આપતા તેના શબ્દો જાણે તે મનમાં ગોઠવતો હોય તેમ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તેણે બીડીના બે ચાર દમ માર્યા કર્યાં.

અંદરનું દુઃખ માણસ એકલો ધીરજથી સહન કરી શકે છે. પણ જ્યારે કોઈ સમભાવ દર્શાવનાર મળી આવે છે ત્યારે તેનો બેવડા આવેગથી આવિર્ભાવ થાય છે.

બુઢ્ઢાના વાત્સલ્યભર્યા શબ્દોથી દશ દશ દહાડા થયા છાતીમાં જેમનું તેમ દાબી રાખેલું દુઃખ બહાર ઉભરાઈ આવ્યું. તે સ્ત્રીથી એક ડૂસકું મુકાઈ ગયું.

બીડીને પગ નીચે કચડી તે ઊભો થયો અને જાણે પોતાની જ દીકરીનું દુઃખ પોતે જોતો હોય તેમ પૂછ્યું, "શું છે ? બેટા !"

"મારો કેશુ," માંડ માંડ આટલા શબ્દો આંસુઓનો અંતરાય વટાવી હોઠની બહાર નીકળ્યા.

"પાછો નથી આવ્યો કે શું ?" ડોસાએ બહાર પહોંચાય ત્યાં સુધી નજર પહોંચાડતાં કહ્યું.

નકારમાં કાળા સાડલામાં ઢંકાયેલું માથું હાલ્યું. અને સામે રસ્તેથી પસાર થતી મોટરનું તેજ સામે આવેલી કોટડીઓ સાથે પછડાઈ અદૃશ્ય થઈ ગયું.

ક્ષણભર જોવા મળેલા આ ચહેરાને ડોસો આંખો મીંચીને જોઈ રહ્યો, એણે પોતાની સાઠ વરસની જિંદગીમાં કંઈક ચહેરાઓ જોઈ નાખ્યા હતા. લક્ષ્મીપતિઓની શેઠાણીઓથી માંડી તે ઠેઠ ઝાડુ વાળવા આવનાર ભંગી સુધીના. પણ કોઈ પણ ચહેરામાં અત્યારે તેણે જોયું તેવું દીઠું ન હતું. એ રૂપ ન હતું; ટાપટીપ ન હતી; જુવાનીની મોહકતા ન હતી; એનાં નિષ્પાપ અંતઃકરણ એમાં કોઈ દેવીનું તેજ દેખાયું. પણ એ તેજ જાણે કોઈએ ઝંખવી નાખ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને એ વધુ ઊંડો ઉતરે ત્યાં તો સવારનો કાળો સાડલો અને સોનાની બંગડીવાળા હાથ એને યાદ આવ્યા.

"હેર ભૂંડા," આવું સુંદર જોડું તેડી નાખવા માટે તેણે મનમાં ને મનમાં યમરાજને ઠપકો દીધો અને પોતાનાથી શબ્દો બીજાને કાને પડે તેટલા અવાજથી ઉચ્ચારાઈ ગયા તેથી નીચા વળી તેણે એક કાંકરો હાથમાં લઈ બારણાં આગળ કાંઈ પણ પ્રયોજન વગર ઉભેલાં કૂતરા તરફ ગુસ્સાનો ડોળ કરી ફેંક્યો કે જેથી એ શબ્દોની ખોટી અસર સાંભળનાર ઉપર ન થાય.

કાંઈક બોલવું જોઈએ તેમ તેને લાગવાથી તે બારણા આગળ ગયો અને કહ્યું, "બાઈ ! ગભરાતી નહિ. હું હમણાં જઈને તપાસ કરી આવું છું."

પેલી બાઈ તેની બહારની વસ્તીમાં અદૃશ્ય થઈ જતી છબીને આભાર અને આંસુ ભરેલે હૈયે જોતી રહી.

તે આ ધર્મશાળામાં સવારના સાત વાગે તેના એકના એક દીકરા અને આધાર સાથે પોતાનું ગામ મૂકી આવી હતી. તેનું વય અઠ્ઠાવીશ ઓગણત્રીશથી વધારે નહિ હોય. એકલાં પડતાં તેની નજર આગળ તેનો ભૂતકાળ તરવરી રહ્યો.

તે ચૌદ-વરસે જટાશંકરને ઘેર ઉછરતાં યૌવનને સાથે લઈ પોતાનું પીયર મૂકી આવી હતી. પતિને તે પહેલાં તેણે દીઠોય ન હતો. છતાં ચૌદ પંદર વરસના ગાળામાં એક પણ પળ એવી નહોતી આવી કે જ્યારે એણે આ પસંદગી માટે પોતાના માબાપને મનમાં પણ ઠપકો આપ્યો હોય. જટાશંકર જજમાનોમાં પુરોહિતનું કામ કરતો. બેચાર વરસ કાશીમાં રહી તેણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાંથી ઉપાધિ લઈ તે પોતાના બાપદાદાનો ધંધો કરવા પોતાને ગામ આવી રહ્યો હતો. તે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતા જતા જુના બ્રાહ્મણત્વનો પ્રતિનિધિ હતો. જે મળે

તેનાથી સંતોષ માનવો અને બાકીનો સમય સ્વાધ્યાયમાં ગાળવો: આ તેનું જીવનસૂત્ર હતું. એના સારાં કર્મોના પ્રભાવે એને પત્ની પણ ધર્મપરાયણ અને પતિવત્સલ મળી ગઈ હતી. ગામમાં એનાં કરતાં પૈસાદાર ઘણા માણસો હતા; છતાં તેનાથી વધારે સુખી કે પ્રતિષ્ઠિત બીજું કોઈ ભાગ્યે જ હશે. ગામના માણસોમાં તેણે પોતાના શુદ્ધ આચાર અને વિચારથી એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે તેની અદેખાઈ ગામના મોટા અમલદારને પણ થતી. અધૂરામાં પૂરું એને સુશીલ અને રૂપવતી પત્ની મળી ગઈ હતી. આ કારણથી ગામમાં એક જણાનો તો તે અનુકંપાપાત્ર બની ગયો હતો. અને એ મહાશય તે દરબારી દવાખાનાના યુવાન દાકતર સાહેબ.

દાકતર સાહેબની સહુને જરૂર પડતી–મોટા અને નાના, સહુ કોઈ એમની તહેનાતમાં હાજર રહેતા અને એમને સંતોષવા પોતાથી બનતું કરતા. જટાશંકરને કાને આ દાકતરની વાતો ઊડતી ઊડતી પહોંચી હતી. એ આવા પરસંસ્કારથી દૂષિત થએલા માણસથી ઉદાસીન ભાવે દૂર રહેવામાં જ પોતાનું શ્રેય માનતો.

દાકતર સાહેબની નજરને જટાશંકરનું સદાચારપરાયણ જીવન કરતાં રૂપયૌવનસંપન્ન કાન્તાનું આકર્ષક અંગ વધારે ઓળખાણ કરવા જેવું લાગ્યું. એણે કઈક યુક્તિઓ અજમાવી–પણ એમાં એને સહેજ પણ સફળતા ન મળી. પોતાના દૈવને ગાળો દેતો આ દાકતર રોગની વાટ જોતો બેઠો. "રોગી મને મૂકીને ક્યાં જશે ?" દાકતર સાહેબ–રોગના શત્રુ–રોગની મદદથી પોતાના શિકારને સપડાવવાના સ્વપ્નો સેવતા દિવસ ગાળવા લાગ્યા.

દાકતર સાહેબની અનન્ય ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થઈને કે ગામના દુર્ભાગ્યને લઈને–ગમે તેમ હો–પણ ગામમાં ઈન્ફ્લુએન્ઝા માર માર કરતો આવ્યો. દાકતરનું હૈયું ગામની દુર્દશા જોઈ હરખાઈ ગયું. "હવે મારો વખત આવ્યો," મનમાંને મનમાં તેણે ખાંડ ખાધી.

નાનકડા ગામમાં હંમેશ દસથી પંદર ઠાઠડીઓ નીકળવા લાગી. દાકતરને લોકોએ ઈશ્વરને ભૂલી આરાધવા માંડ્યો. દરદીઓની ઠઠ જામી હોય તેમાં દાકતર જટાશંકરના ઘરનું કોઈ દેખાય છે કે નહિ તેની તપાસ સૌથી પહેલાં કરી પછી બીજાઓને દવા આપવાનું અને તપાસવા જવાનું રાખતો. દિવસો ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા. ગામમાં તાવના ત્રાસથી અરેરાટી ફેલાઈ ગઈ. કોઈ પણ ઘર એવું નહિ રહ્યું હોય કે જ્યાં યમદૂતે પ્રવેશ ન કર્યો હોય.

દશેરાના દિવસે જ બરાબર જટાશંકરને તાવ ચઢ્યો. એક બાજુ ખાટલામાં કાન્તા પાંચ દિવસથી પીડાતી પડી હતી. તેને પડખેજ તેણે પોતાનો ખાટલો ઢાળ્યો. બાર વર્ષના કેશુ ઉપર માતા અને પિતા, બંનેની સારવાર કરવાનો ભાર આવી પડ્યો.

કાન્તાની બિમારીમાં જટાશંકરે ઘરગથ્થુ ઉપાયોનો જ આશ્રય લીધો હતો. પરદેશી દવાથી પોતાની પત્નીની કાયા અપવિત્ર કરવાની તેનાથી હિંમત થઈ ન હતી. જ્યારે એ પણ તાવમાં ઝડપાયો ત્યારે આયુર્વેદમાંથી કાન્તાની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ.

"દાકતરને બોલાવોને," માંડમાંડ આટલા શબ્દો તેણે પતિના ધીકતા કપાળ ઉપર હાથ રાખી ઉચ્ચાર્યા.

"ગાંડી થા મા. દાકતર જો આયુષ્ય આપી શકતો હોત તો એના ઘરમાં કોઈ મરત જ નહિ," જટાશંકરે આશ્વાસન આપવા આટલું કહ્યું અને ભીંત ઉપર ટાંગેલી ઠાકોરજીની છબી તરફ એકદૃષ્ટિએ જોઈ મનમાં ને મનમાં જપ જપવા શરૂ કરી દીધા.

એ જપના પ્રતાપે કે બાજરો ખૂટ્યો ન'તો તેથી-કાન્તા પથારીમાંથી ઊઠી–ઊઠતાં વેંત જ આઠ આઠ દિવસના નકોરડા અપવાસને ગણકાર્યા વગર તે પતિની સુશ્રુષામાં લાગી ગઈ. પતિની સેવા કરવા પ્રભુએ તેને ઊઠાડી એ વાતે જ તેના દેહમાં અપૂર્વ શક્તિ અને હિંમત ભરી દીધાં

પણ એની તનતોડ ચાકરી છતાં જટાશંકરનો તાવ નરમ ન પડ્યો. એનું હૃદય ખોટા ખોટા વિચારોથી પીડાઈ રહ્યું.

"તમે રજા આપો તો દાકતરને બોલાવી લાવું,"

આજીજીભર્યા સ્વરે તેણે પતિને પ્રાર્થના કરી.

જટાશંકરે જવાબ ન દીધો. ફક્ત આંખો ઉઘાડી ભીંત ઉપર ટાંગેલી છબી સામે ટગર ટગર જોયાં કર્યું.

કેશુમાં તેના પિતાના સંસ્કારનો વારસો ઉતર્યો હતો. ઉતરતી ઘડીએ ગંગાસ્નાનથી શુદ્ધ થએલા દેહને પરદેશી દવાથી ભ્રષ્ટ ન કરવાનો તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો. છતાં માતાની કાકલુદીને માન આપી તે દાકતરને તેડવા ગયો.

દવાખાનામાં સારી પેઠે માણસો હતાં. માંડ માંડ રસ્તો કરી તે દાકતર આગળ ગયો.

"સાહેબ! મારા બાપુને કંઇક થઇ જાય છે," તેણે ગળગળા અવાજે કહ્યું.

"કોણ જટાશંકરનો દીકરો કે?" હસતાં હસતાં દાકતરે પૂછ્યું.

હકારમાં કેશુએ માથું નમાવ્યું, વિધાતા આખરે દાકતરની મદદે આવતી હતી. મનમાં કંઇક વિચાર કરી દાકતરે પૂછ્યું,'

"છોકરા! મારી વિઝિટના રૂપિયા લાવ્યો છે?"

કેશુ સમજણ ન પડવાથી પથ્થર જેમ ઊભો રહ્યો.

"દાકતર સાહેબની ફીના રૂપિયા લાવ્યો છે?" ટોળામાંથી કોઇએ એને ઢંઢોળતાં કહ્યું.

કેશુ કાંઇ પણ સાથે લીધા વગર જ ઘેરથી નીકળ્યો હતો. મરણ જેવા કટોકટીના સમયે માણસને રૂપિયાની વાત કેમ સુઝતી હશે તેનો વિચાર કરતો તે રૂપિયા લેવા ઘર તરફ દોડ્યો. આખે રસ્તે તેને એક જ વિચાર મૂંઝવી રહ્યો, "રૂપિયા ન હોય તો દવા ન અપાય?"

રૂપિયાથી તો એના બાપ સદાયે દૂર રહ્યા હતા. એની પાછળ જવાથી માણસ છેવટે નરકના કુંડ આગળ જઇ પહોંચે છે એમ તેણે કઇક વાર કેશુને વાતવાતમાં કહેલું. છતાં આજે રૂપિયા વગર એના બાપને જોવા આવવાની દાકતર કેમ ના પાડતો હશે. તે તેનાથી ન સમજાયું.

ઘરના બારણામાં જ કાન્તા ઊભી હતી.

"દાકતર સાહેબ આવ્યા!" ધડકતે હૈયે તેણે પૂછ્યું.

"રૂપિયા વગર આવવાની ના પાડે છે," હાંફતાં હાંફતાં કેશુએ કહ્યું. ધબકારા મારતી છાતીએ કાન્તા ઘરમાં ગઇ. કેટલી ફી હશે એની એને પોતાને પણ ખબર નહતી. છતાં પણ કાંઇક દેવું જોવું હશે એમ ધારી તેણે પોતાનો ટ્રન્ક ખોલ્યો. ઉતાવળને ઉતાવળમાં રૂપિયા કાઢવા જતાં તેનાથી અવાજ થઇ ગયો.

જટાશંકરે ખાટલામાં પાસું બદલ્યું. વિષાદભરી નજરે તે કાન્તાના રૂપિયાવાળા હાથ તરફ જોઇ રહ્યો, કાંઇ પણ બોલ્યા વગર. પણ એ મૂંગો ઠપકો કાન્તાના હૃદયમાં હજાર શબ્દો કરતાં પણ વધારે સોંસરો નીકળી ગયો.

છતાં પતિના આયુષ્ય ખાતર એના સિદ્ધાન્તની પરવા ન કરતાં તેણે બે રૂપિયા કેશુના હાથમાં મૂક્યા.

મન ના કહેતું હતું છતાં માની આંસુભરી આંખોની વિનવણીનો પુત્રથી અનાદર ન થઇ શક્યો. તે પાછો દોડ્યો—ગાંડા વાછડા જેમ—દવાખાના તરફ—શ્વાસ લીધા વગર.

દાકતરના હાથમાં તેણે કાંઇ પણ બોલ્યા વગર બે રૂપિયા મૂક્યા.

"તું કેમ આવ્યો? તારી મા શું કરે છે?" રૂપિયા આંગળીઓ વતી રમાડતાં દાકતરે પૂછ્યું.

"એ મારા બાપુ આગળ બેઠી છે!" ધમણ જેમ હાલતાં પાંસળીઓમાંથી દબાઇને અવાજ નીકળ્યો

ત્યાં તો સામેના નગરશેઠનું તેડું આવ્યું. મોઢે આવેલું અમૃત કોઇ છીનવી લેતું હોય એમ દાકતરને થયું.

"તું જા, હું હમણાં આવ્યો," કહી દાકતર શેઠના માણસ સાથે બહાર ઊભેલા ટાંગામાં બેસી ગયા.

રૂપિયા આપવા છતાં દાકતર ન આવ્યા તેથી કેશુના મનમાં બહુ મુંઝવણ થઇ, થોડીક વાર સુનમુન તે ઊભો રહ્યો.

"ભાઇ, પૈસાદારનું સહુ કોઇ સગું છે," કોઇક પીડાતા ગરીબ દરદીએ કેશુને સંબોધી કહ્યું.

પૈસાદાર—રૂપિયા અને તેથી વધારે રૂપિયા. કેશુનું

મગજ ચકડોળે ચડ્યું—ભારે પગે તે ઘર તરફ વળ્યો.

તે ઘેર પહોંચે તે પહેલાં દેવે વૈદની વાટ જોયા વગર સ્વર્ગનો હિસાબ પતાવી દીધો હતો.

તે સાંજે કાન્તાના ખોળામાં માથું મૂકી કેશુએ જીંદગીભરનાં આંસુઓ આંખથી વહાવી દીધાં.

પિતાનું મૃત્યુ પૈસાના અભાવથી થયું એમ તેના મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ.

પિતાએ કરેલો સદુપદેશ પિતાના મૃત્યુએ ભુંસાવી નાખ્યો. પૈસાદાર થઈ ગરીબોનું દુઃખ દૂર કરવાની તેણે મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી.

તેણે પરદેશ જઈ માણસો કેમ પૈસાદાર થાય છે તેની ઘણીય વાતો નિશાળના છોકરાઓ આગળ સાંભળી હતી.

દરરોજ નિશાળમાંથી આવ્યા પછી એક જ હઠ લઈ તે બેસતો, પરદેશ જવાની આટલી નાની વયના છોકરામાં આટલું બધું ડહાપણ અને હિંમત જોઈ કાન્તા આકાશ સામું જોઈ ધીમેથી પૂછતી, "પ્રભુ! તારો શું વિચાર છે?"

પણ કાન્તા માટે ગામમાં રહેવું અને શીલ સાચવવું એ લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું.

જટાશંકરના મરણ પછી દાક્તર સાહેબે એક અથવા બીજાં બહાનાં હેઠળ કાન્તા પાસે આવવાનું શરૂ કરી દીધું:

"જો બહેન! કેશુના ભણતરની કોઈ વાતે ફીકર ચિંતા નં કરશો. હું એને ભણાવી ગણાવી મારા જેવો મોટો દાક્તર બનાવીશ અને પછી એને ત્યાં કોઈ વાતની ખોટ નહિ રહે."

કાન્તા નીચું માથું નમાવી બધું સાંભળ્યા કરતી. જટાશંકરના જીવતાં જે માણસે આંગણામાં પણ પગ મૂકવાની હિંમત કરી ન હતી તે માણસ હવે નિઃશંક એનાં રસોડાં સુધી ચાલ્યો આવતો હતો અને બધું કામકાજ ભૂલી નીરાંતે બેસી શકતો હતો એ જોઈ કાન્તાની છાતી ફફડી ઉઠતી.

કેશુનું ભાવી ન બગડે એટલા માટે એ દાક્તર સાહેબના શબ્દોનો પ્રતિવાદ કરવાની ઘણીય ઇચ્છા છતાં ચૂપ રહેતી.

દાક્તર જ્યારે જતો ત્યારે આંસુભરી આંખોથી પોતાના પ્રભુને અભિષેક કરાવતી તે પ્રાર્થના કરતી, "પ્રભુ! અમંગળથી તમારી દીકરીને બચાવજો."

પણ જેમ જેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ તેને લાગ્યું કે જટાશંકરની કીર્તિને નિષ્કલંક રાખવી હોય તો ગમે તે ભોગે ગામને મૂકવું જ જોઈએ. બે ચાર વૃદ્ધ નારીઓએ તેના ઘરમાં પધારે પડતાં થતાં દાક્તરનાં પગલાંઓ વિષે ઈશારો વાતવાતમાં કરેલો. તે હકીકત પણ કાન્તાના ધ્યાન બહાર ન હતી.

કેશુના મનમાં તો ભૂત ભરાયું હતું કે પરદેશ જઈ એ પોતે કોઈ દાક્તર પાસે નોકરી મેળવી લેશે અને બેચાર વરસમાં અનુભવ લઈ ગામના દાક્તર સાહેબ જેવો હોંશિયાર થઈ જશે.

ખૂબ વિચારને અંતે કાન્તાએ કેશુના સ્વપ્નને અનુમોદન આપ્યું. એક દિવસ આખા ઘરની ઘરવખરી વેચી કાન્તાએ પોતાના ઘરને તાળું માર્યું.

એણે ગામ મૂક્યું ત્યારે એને જે વેદના થઈ હશે તે વર્ણવવાનું કામ શબ્દોનું નથી. ચૌદ ચૌદ વરસનું એકધારું, અખંડ, સૌભાગ્ય જેણે માણ્યું હોય એવી કોઈ કુલીનજીવના નારી જ એની કલ્પના કરી શકે.

કેશુના બાલીશ મગજમાં તો ઉમંગ માતો ન હતો. જીવનનાં સ્વપ્નને આટલું વહેલું સિદ્ધ કરવાની તક મળી તે માટે એની આંખમાં આનંદના આંસુઓ આવી ગયાં.

પોતાના પ્રભુમાં અને કેશુમાં શ્રદ્ધા રાખી તે આજ વહાણમાંથી આ મોટા બંદરને કાંઠે ઉતરી હતી.

નાડી પેઢ કેશુને જમાડતાં જમાડતાં તેની આંખો ભીની થઈ ગઈ હતી.

અઠ્ઠાવીશ વરસે વૈધવ્યનો કાળો સાડલો ઓઢી બાર વરસના અણુંવ કોમળ બાળકના આધારે તે લાખો માણસની વસતીથી ઉભરાતાં શહેરમાં આવી હતી.

કેશુ ખાઈ પી જ્યારથી નોકરી શોધવા બહાર

ગયો હતો ત્યારથી તે ઓટલા ઉપર સંકોડાઇને બેઠી હતી તે અત્યારની ઘડી સુધી. કેશુની વાટ જોવામાં એ બધુંય ભૂલી ગઇ–ભૂખ, તરસ, અકાળ વૈધવ્ય.

એના શરીર અને મનની બધીય ક્રિયાઓ એકત્રિત થઇ તેની આંખોમાં સમાઇ ગઇ હતી. ક્યારે એનો કેશુ પાછો આવે તેના જાપ જ તેનું હૈયું જપ્યા કરતું હતું.

જેમ જેમ વખત વતો ગયો તેમ તેમ તેનું હૃદય આશંકાઓથી ઉભરાવા લાગ્યું.

ગામડામાં ઉછરેલો બાળક પોતાના શરીરનું ટ્રામ, ગાડીઘોડા, મોટરોથી ઉભરાતા શહેરમાં કેમ રક્ષણ કરી શકશે એ વિચાર એને પીડી રહ્યો.

ધર્મશાળાના વૃદ્ધ રખેવાળે જ્યારે દેને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહ્યા અને કેશુને શોધવા જવા તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેના હૈયામાં જીવ આવ્યો.

દુનિયાથી સાવ અજાણ્યુ અને આશાથી ભરેલા કેશુએ જ્યારે ધર્મશાળા બહાર પગ મૂક્યો ત્યારે તેના મોઢ ઉપર શ્રદ્ધાની ચમક હતી. સાંજ પહેલા તો પાછા આવી માતાના ખોળામાં પોતાનું માથું મૂકી પોતાના વિજયની વાતો કહેવાના તેના કોડ હતા.

પણ બાળકની શ્રદ્ધાનો વ્યવહાર જગતને ઝાઝો ખપ નથી હોતો. એની ગણત્રીઓના બીનઅનુભવીઓએ રચેલી કલ્પનાની હવેલીઓને સ્થાન નથી હોતું.

દાક્તરની વાતો સાંભળી સાંભળીને કેશુના મનમાં દૃઢ સંસ્કાર પડી ગયા હતા કે કોઇક દવાખાનામાં બે પાંચ વરસ નોકરી કરવાથી સારા દાક્તર થઇ શકાય. ગામના દાક્તર સાહેબની આનાથી વધારે લાયકાત ન હતી, તો શા માટે તે પણ તેના જેવો જ ન થઇ શકે, એવા એવા મનોરથો સેવતો તે શહેરના જાહેર રસ્તા ઉપર ચાલી રહ્યો હતો. તેની આંખો શહેરની સમૃદ્ધિ કે ધમાલ જોવા નવરી નહતી. તે તો જ્યાં કોઇ દાક્તરની દુકાનનું પાટિયું નજરે પડે ત્યાં જ અટકતી.

ચાલતાં ચાલતાં તેણે કંઇક પાટિયાં વાંચી નાખ્યાં. વાંચી વાંચી તેની આંખો ય દુખવા આવી. કલાકોના કલાક સુધી ઉંચે ને ઉંચે જોઇ રહેવાથી તેની ડોક પણ અકડાઇ ગઇ છતાં આશાને વરેલો તે ભોળો બાળક પોતાની શોધમાં જરી પણ પાછો ન પડ્યો.

રસ્તામાં ધક્કા ખાતો, કોઇક કોઇક વાર અપશબ્દોથી અભિભૂષિત થતો તે કાંઇ પણ ઉપદ્રવને ગણકાર્યા વગર આગળને આગળ વધી રહ્યો.

બેચાર દવાખાનામાં તે બેસી આવ્યો. દરદી જાણી દાક્તર તેને પહેલાં તો માનથી બોલાવતા પણ જ્યારે ખબર પડતી કે આ દરદીને દવાને બદલે નોકરી જોઇએ છીએ ત્યારે તેમની વર્તણુકમાં શહેરી જાનવરની રૂપણતા અને નિષ્ઠુરતા તરવરી રહેતાં. અપમાનથી હતાશ ન થતાં બીજે કોઇ દયાળુ દાક્તર મળી રહેશે એવી આશાથી તે બહાર નીકળતો અને ફરીથી પાટિયાં વાંચવાનું શરૂ કરતો.

જેમ જેમ મોડું થતું જતું હતું તેમ તેમ તેને પોતાની માના વિચાર આવતા જતા હતા કેટકેટલી આશાઓ આપી તે એને અહીં સુધી, આટલે દૂર, પરદેશમાં ઘસડી લાવ્યો હતો તેનું જ્યારે તેને ભાન થતું ત્યારે તેના પગમાંથી ચેતન ઓસરી જતું. વળી પાછો શ્રદ્ધાથી ભરેલો તે આગળ ચાલતો અને નિષ્ફળતાના બધા વિચારોને પાછળ મૂકતો.

આમ આમ કરતાં રાત પડી ગઇ. હવે તો તેનું શરીર પણ થાક્યું હતું. ભૂખ અને તરસ પણ લાગવા માંડ્યાં. બરાબર બાર કલાક પહેલાં તેણે ત્રણ દિવસની વાસી ભાખરી અને બાજરનું અથાણું ખાધાં હતાં. ફરસાણથી ભરેલા દીવના ડબ્બાઓવાળા એક 'ક્ષુધા શાન્તિ ગૃહ' આગળ તેના પગ અનિચ્છાએ અટકી ગયા.

તેના સંસ્કારોએ બળવો કર્યો. તેના ગજવામાં એક કે પરચુરણ હતું એ ઘણું મથી પણ બહારની રાંધેલી વસ્તુ તેના માટે અખાદ્ય હતી. તે ભૂખ તરસ થાક, બધુંય ભૂલી ગયો–જ્યારે તેની નજર આગળ આંસુઓથી ભરેલી બે મોટી મોટી આંખો તરવરી રહી ત્યારે.

લથડતા પગે તે સહેજ આગળ ગયો. ત્યાં તો એક દવાખાનું તેની નજરે પડ્યું. સંજીવન થએલા ઉત્સાહના

બળે તે અંદર ગયો અને એક બાંકડા ઉપર બેસી ગયો. બાર બાર કલાકની રખડપટ્ટીથી તેના શરીરનો અણુએ અણુ વિસામા માટે પોકારી રહ્યો હતો. બેસવાનું મળતાં તે બધુંય ભૂલી થાક ઉતારી રહ્યો.

દિવાનખાનામાં ટેબલની આસપાસ બેસી ચારેક જણ ગપ્પાં મારી રહ્યા હતા. આઠ વાગી ગયા હતા એટલે ચાલુ ઘરાકો આવી ગયાં હતાં. નવા ઘરાકોની આવાબેકારીના જમાનામાં આશા ન હોવાથી દાક્તર પોતાના સોબતીઓ સાથે અતીતની વાતો કરી જીવ બહેલાવી રહ્યા હતા.

એને જોઇ દાક્તરને પોતાનું મહત્ત્વ બતાવવાનો શોખ થઇ આવ્યો, એટલે એ બાંકડા ઉપર આવીને ચૂપચાપ બેસી ગયો તો પણ તેણે એક શબ્દ પણ ન કહ્યો.

એના સોબતીઓમાંથી એક વકીલાતના સાગરમાં તરવા પડેલો–પણ તરતાં તરતાં ખૂબ ખારું પાણી પીધેલ–વકીલ હતો–બીજો હતો શહેર સુધરાઇનો તરતનો જ ચુંટાએલો સભ્ય–ત્રીજો જણ દાક્તરનો જુનો ઘરાક અને મિત્ર હતો. આંદોલન ઘણુ ઘણુંવાર હુમલાઓ થવા છતાં આ દાક્તરના પ્રતાપે એ પોતાની પતિતોદ્ધારની પ્રવૃતિમાં રચ્યો પચ્યો રહી શક્યો હતો. તેથી વખત મળતાં તે આ મંડળીમાં પોતાની હાજરી પૂરાવવાનું ન ચૂકતો.

વાતો કરતાં કરતાં લગભગ નવ થવા આવ્યા ત્યારે દાક્તરને પોતાનો દંભ ઉંચો મૂકવાની જરૂર દેખાઇ. ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઇ તે બાંકડા આગળ ગયા અને અતિ મીઠાશથી પુછ્યું, "શું થયું છે ? ભાઇ !"

તંદ્રામાં પડેલો કેશુ આ પ્રશ્નથી ઝબકી ઉઠ્યો. દાક્તરને પાસે ઉભેલા જોઇ તેની આંખ આગળ દિવસના અનુભવો તરવરી રહ્યા. છતાં હિંમત કરી તેણે કહ્યું. "સાહેબ ! મને થયું તો કાંઇ નથી. પણ હું તમારી પાસે નોકરી માગવા આવ્યો છું."

દાક્તર ખસીયાણા પડી ગયા.

"હ્યો, દાક્તર ! આ નવીન પ્રકારનો દરદી" વકીલે ટોળમાં કહ્યું.

કેશુની આંખમાં આંસુઓ આવી ગયાં, પેલા શહેર સુધરાઇના સભ્યે એની વકીલાત કરતાં કહ્યું, "કોઇ દુઃખી જીવ લાગે છે."

"શું છે ભાઇ ! વાત કર તો ખબર પડે," ખુરશી ઉપર પાછાં બેસતાં દાક્તરે અનિચ્છાએ કહ્યું.

કેશુએ પોતાના વિતકની અને વિમલ મનોરથની વાત ટૂંકામાં કહી.

"ભાઇ, અહીં નોકરી કેવી !" ઘડીઆળના કાંટા નવ તરફ ઘસડાતા જોઇ બગાસું ખાતાં દાક્તરે કહ્યું.

"દાક્તર ! એની માની ખાતર," શહેર સુધરાઇના સભ્યે વિચિત્ર અભિનયથી આજીજી કરી.

"છોકરાના ચહેરા ઉપરથી તો...." બાકીના અંગ્રેજીમાં બોલાએલા તે વકીલના શબ્દો અખિલ સંસારના માતૃત્વ માટે અપમાનકારક હોઇ અહીં ગૂજરાતીમાં ઉતરવાની જ ના પાડે છે.

"જો ભાઇ, મારી પાસે કાંઇ નોકરીબોકરી નથી. આ પડખેની હોટલ છે ત્યાં જા. તારા જેવા બ્રાહ્મણના છોકરાને ત્યાં તરત રાખી લેશે," આટલું કહી દાક્તરે ટેબલ ઉપરના દીવાને ઓલવ્યો અને ભૈયાને દવાખાનું બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો.

હોટલનું નામ સાંભળી કેશુના હાડે હાડમાં અગ્નિ વ્યાપી ગયો. નાનપણથી જ એ હોટલને અનાચારનું ધામ ગણતો થયો હતો–"પરદેશીઓએ આપણને વટલાવવા આ થાણાં મેલ્યાં છે," એના પિતાના શબ્દો એના કાનમાં ગણગણી રહ્યા.

"સાહેબ હું બ્રાહ્મણનો દીકરો છું," ક્રોધના આવેશમાં તેનાથી વધારે બોલી ન શકાયું.

"તારી માને ખબર," આ શબ્દો એના કાન ઉપર પડે તે પહેલાં તો તે થોડેક દૂર નીકળી ગયો હતો.

અંગ્રેજી કેળવણીથી પોતાની માણસાઇને વિભૂષિત કરનારા આ ચારે જણાના નામ પાછળ કોઇ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીએ બારાખડીના બેચાર કાળા અક્ષરોની જરૂર છાપ મારી હશે અને એ કાળી શાહીનો રંગ કાચો નહિ હોય

તેની ખાતરી માટે ઉપલો પરિચય જ બસ થઈ રહેત, જો આ ગામડીઓ ઉચ્ચ કેળવણી શું તે સમજવાની શક્તિ ધરાવતો હોત તો.

તે થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તો પડખેના હારરમાં નવના ડંકા પડ્યા–નિરાહારથી, ભૂખથી, થાકથી સંત્રસ્ત થએલો પોતાની માતાના વિચાર કરતો તે જે રસ્તેથી આવ્યો હતો તે તરફ પાછો વળી રહ્યો.

લાંબી લાંબી એસ્ફોલ્ટની કાળી સડક ઉપર વીજળીના પ્રકાશમાં ઝગઝગાટ મારતા ટ્રામના લેખંડી પાટાઓ ક્યાંય સુધી દોડ્યા જતા હતા; પડખો પડખ, છતાંય એક બીજાને મળ્યા વગર.

જીર્ણ વખતના યંત્ર જેમ તેના પગ ઉપડતા હતા અને પાછા પડતા હતા. એના ગામડી જોડાનો અવાજ અવરજવર ઓછી થતાંથી વધારેને વધારે કઠોર બનતો જતો હતો જે શ્રદ્ધા અને ઉમંગથી બાર કલાક પહેલાં એણે આ શહેર તરફ મોઢું કર્યું હતું તેટલી જ નિરાશા અને ગમગીનીથી તેના તરફ પૂંઠ ફેરવી તે પોતાની માને મળવા અને અપયશનું કારમું રુદન રોવા ધર્મશાળા તરફ પગલાં માંડી રહ્યો હતો.

નોકરી ન મળવાથી એને એટલું બધું દુઃખ થયું નહતું; જેટલું તેની લાયકાત માટે બીજાઓએ બતાવેલા અવિશ્વાસથી થયું હતું.

"નોકરી શોધવાના દિવસોનો કેવો દુકાળ છે. ! પણ શું તેનામાં હોટલમાં નોકરી કર્યા સિવાયની બીજી કોઈ લાયકાત જ નહતી !" આવા આવા વિચારોએ એને સાવ મૂઢ બનાવી દીધો.

ગીતાકાર ગમે તે કહે. આ જીર્ણપાત્રામાં આ દેહીને તો એકથી વધારે વાર મરવું પડે છે; પણ આ દેહ તો એક જ વાર મરે છે.

તેના દેહીને દુનીઆના ડહાપણે મારી નાખ્યો હતો. છતાં તેના બાર વર્ષના દેહના ભાર અને દુઃખ અને તરસ અને અનાદર અને નિરાશાથી છુંદાએલા તેના ગામડી જોડા ચીંચીંઆરીઓ રાતની નિરવતાને ડહોળવાને વ્યર્થ પ્રયાસ કરી રહી હતી–કારણ કે તેનો દેહ હજુ મર્યો ન હતો.

●

ફલાશા

: પૃથ્વી :

પ્રયત્ન કરું, ને પછી ફલ તણી ન આશા ધરું?
અરેરે! કયમ બને હું થી–મનુજથી–કહો, એહવું?
બને, જરૂર આટલું બને શકે: કહિં જો થઉં
હતાશ, તદપિ નહીં શિથિલ યત્ન થાવા દઉં.

દેવજી ર. મોઢા

‘ઋતુગીતો’ના પદબન્ધો

શ્રી. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

આપણી કવિતામાં સંસ્કૃતકાળના છન્દોનો વપરાશ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે એનું મુખ્ય કારણ ગઇ પેઢીના આપણા કવિઓનો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના છન્દો સાથેનો મુખ્ય પરિચય હતો તે છે. જો કેટલાકો આપણાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા તેમણે ‘દેશી,’ ‘ગરબી’ ઇત્યાદિ પદો આપણી કવિતામાં દાખલ કરવાના યત્નો કર્યા હતા પણ તે વિજયી ન નીવડયા. આથી કરીને આજે આપણી કવિતાને પૃથ્વી જેવો છન્દ મળ્યો છે છતાં મનુષ્યહ્રદયના વિવિધ ભાવોનો અનુરૂપ આવિષ્કાર જેના દ્વારા થઇ શકે તેવા શક્તિશાળી છન્દોની જરૂર તો હજી ઊભી જ છે. આજે વપરાય છે તે છન્દોને કાવ્યમાંથી બાતલ કરવા એમ કહેવાનું નથી, એમની જરૂર તો રહેશે જ પણ એના ઉપરાન્ત બીજાં કાવ્યવ્યક્તિવાહનોની પણ જરૂર આપણને છે. આ જરૂરત, જો આપણાં લોકગીતોનાં સાહિત્યને આપણે સમજીને તપાસીએ તો કદાચ કેટલેક અંશે પૂરી પડે એમ લાગે છે, કેમ જે ઘણી વખત લોકરૂચિએ મંજુર કરેલ વાહનો ઘણાં જ અસરકારક નીવડે છે. આવા હેતુથી મેં નીચે કેટલાક છન્દોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

રા. રા. ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણીએ ‘ઋતુગીતો’ નામે એક કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં જુની ચારણી ભાષામાં કેટલાંક લોકગીતો છે. આ ગીતોમાં ઋતુવર્ણન છે. અહીં હું એનાં વસ્તુ વિશે કશું જ લખવા ઇચ્છતો નથી, પણ એમાં વપરાયલા પદબન્ધ વિષે થોડુંક લખવાની ઇચ્છા છે. આ સંગ્રહમાં જે મુખ્ય કાવ્યો છપાયાં છે તેમાં નીચેના પદબન્ધોનાં નામ મળે છે :–દોમળીઆ છન્દ, ગજગતિ છન્દ, ત્રિભંગી છંદ, સારસી છન્દ, ગીત સપાખરૂં. આ દરેક બન્ધનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે તે અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડશે એમ માનું છું.

૧ સારસી છન્દ

આ છન્દ હરિગીતનાં જ બંધારણનો છે એમ રા. મેઘાણીએ પ્રવેશકમાં જણાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. આ છન્દનું બંધારણ રણપિંગળ, ભાગ પહેલામાં પૃ. ૪૭ ઉપર નીચે મુજબનું મળે છે.

૯+૭+૭+૫=૨૮ માત્રા

૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, અને ૨૭ માત્રાએ તાલ.

નવ સાનપર ધરી સાતપર વળી પાંચ માત્રાં આણજો,
અઠ્ઠાવિશે છે ચરણ એવું સારસીમાં જાણજો;
ધરી ત્રણ ઉપર તો તાલ પછી ત્રણ ચાર ક્રમથી તો ધરો,
તજી જગણ જુગતે આઠ એવા તાલ પદમાં તો કરો,

નવ નવ મોરાં મેરવાની વાત શ્રી. મેઘાણીએ નોંધી છે તેનો ઉલ્લેખ રણપિંગળમાં નથી. પણ આ ઋતુગીતોમાં વપરાયેલ સારસીની ચમત્કૃતિ મોરાંના એ મેળથી જ આવે છે તે સાચું છે.

૨ ગજગતિ છન્દ

રણપિંગળ ભાગ પહેલામાં પૃ. ૨૫૮ ઉપર ગજગતિ છન્દ આપ્યો છે તે વર્ણમેળ છન્દ છે. એમાં આઠ વર્ણો અને દશ માત્રાઓ આવે છે, તે છન્દ આ ઋતુગીતોમાં વપરાયેલા ગજગતિ કરતાં જુદો છે. અહીં વપરાયેલા છન્દનું બંધારણ ડિંગળ પૃ. ૭૫ ઉપર મળે છે, તે નીચે મુજબ છે.

કુલ ચરણ આઠ

ચરણ

૧ અન્તે લગ=કુલ મળી ૯+૭
૨ ,, = ,, ,,
૩ ,, = ,, +૭
૪ ,, = ,, ,, ,, ,,
} ચારે ચરણનાં મોહોરાં મળે ચોથીનું સિંહાવલોકન હરિગીતના પ્રથમ ચરણમાં આણવું.

૫ ચોથીનું સિંહાવલોકન ૯+૭+૧૨=૨૮ અન્તે લગ.
૬ ૯+૭+૧૨=૨૮
૭ ૯+૭+૧૨=૨૮
૮ ૯+૭+૧૨=૨૮

આમાં પહેલાં ચાર ચરણો ગજગતિનાં છે અને બીજાં ચાર ચરણો હરિગીતનાં છે. તેનું ઉદાહરણ ડિંગળમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે તે વાંચવાથી ઋતુગીતોનો છન્દ ડિંગળમાં આપેલ છન્દ સાથે એકરૂપ જ છે તે સમજાશે,

કુંભજ કહ કહેજી,
સિયવર સુણ સહે,
વંદે પગ વહેજી,
ગેલો વન ગહે.
વન ગહે ગેલો જેણ વિચમે રહે રાક્ષસ રોસમેં,
તન તુંગ નામ કબંધ તિણરો કરગ જોજન કોસમેં,
સો હુતો ગંધ્રપ શ્રાપ વાંસંવ ત્રિખે પ્રાક્રમ ધારિયા,
તિણ શશિ હર પ્રહાર બાહાં ઘણા જીવ સંધારિયા.

૩ ગીત સપાખરું.

આ જાતનો પદબન્ધ ડિંગળ પૃ. ૧૨૨ ઉપર 'સપાખરો–સાઠ અક્ષરી' ને નામે મળે છે. તેનું લક્ષણ આમ આપ્યું છે :

૧ પાદમાં અક્ષર=૧૮
૨ ,, =૧૪
૩ ,, =૧૬
૪ ,, =૧૪
} ૨, ૪ નાં મોહોરાં મળે, અન્તે ગુરુલઘુ. સભન એ ત્રણ ગણ ન આવે તો સારું.

એનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે.

અંગા સવાયો ઉસસે તાયો સુણ વેણ રાણવાલા;
વડાલા ઊદમેં છાયો ચખાં ચોલ વ્રન
કલેવું અધાયો લેણ રટકાં સજોર કાયે
કટકાં રામરે માથે આયો કુંભાન

'ઋતુગીતો' માં આ પદબન્ધનાં આપેલ બન્ને કાવ્યોનાં લક્ષણ ઉપર મુજબ મળી રહે છે.

૪. ત્રિભંગી છન્દ.

આ છન્દનું માપ રણપિંગળ ભા. ૧ પૃ. ૫૩ ઉપર નીચે મુજબ આપ્યું છે.

આઠ ડગણ=૩૨ માત્રા, ૧૦, ૮ ૮, ૬ યતિ તેમ અંતે ગ. આઠે ડગણમાં જગણ ન આણવો. દરેક યતિએ અનુપ્રાસ. ૩, ૭, ૧૧, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧, માત્રાએ તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

લીલાવતી તાલે, કલ રદ ઘાલે.
બહુ સંભાલે, કવિજ ખરો,
અન્તે ગુરુ એમાં, જગણ ન જેમાં.
શ્રુતિ યતિ તેમાં, પ્રાસ કરો;
યતિ દશને આદે, વસુના હાડે
રસને માથે, બેસ ભરો,
એ જાતિત્રિભંગી, રચિ બહુ રંગી
અધિક ઉમંગી, કીર કરો.

ઋતુગીતમાં આપેલ કાવ્ય આ માપમાં મળી રહે છે.

૫. દોઢ્ઢીઆ છન્દ

ઋતુગીતામાં બે જાતના દોમળીઆ છન્દો વપરાયા છે. 'કહે રાધા કાનને' નામનાં કાવ્યમાં 'છન્દ દોમળીઆ' વપરાયો છે. તેનું પરતર તપાસતાં તે ગજગતિનાં ઉલ્લા ચાર ચરણો સાથે મળી રહે છે. પણ પૃ. ૫૦ ઉપર ફરીથી છંદ દોમળીઆ વપરાયો છે તેનું બંધારણ જુદું છે. તે છન્દ રણપિંગળ ભાગ ૧, પૃ. ૫૮ ઉપર આપેલ દુમિંલા, દુમિલિયા કે દુમિલા છન્દને મળતો છે. એનું બંધારણ આમ છે.

૧૦, ૮, ૧૪ યતિ=૩૨ માત્રા આઠ ડગણ
૩, ૭, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧ માત્રાએ તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

ગણ ચોકલિયા કિ, આઠ રચી બધી,
બત્રિશ માત્રા તો કરજો;
દશ આઠ અને વળી; ચૌદ ઉપર યતિ
એમ તમે ત્રણ કિ ધરજો.
તજી બે માત્રા પછી શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર,
આઠ કરી કુલ તાલ ખરે;
દુમિલા, દુમિંલા, દુમિલિયા વળી
નામ ધરે કૃતિ એમ કરે.

આની સાથે ઋતુગીતામાં આપેલ આ છન્દનું લક્ષણ લગભગ મળી રહે છે.

આ છન્દો તરફ ખાસ લક્ષ દોરવાનું કારણ એ છે કે આ છન્દો મસ્તી એકાગ્રતા ભવ્યતા અને અદ્ભુતતાના ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં અસીમ સામર્થ્ય ધરાવનારા લાગે છે. આજની આપણી કવિતામાં એનો ઉપયોગ કરવાથી વૈવિધ્ય જરૂર વધશે. શબ્દાલંકારો આ શૈલીનું મુખ્ય આકર્ષણ છે અને જે કોઇ કવિએ આ છન્દો વાપરવા હોય તેણે શબ્દાલંકાર ઉપર પ્રભુત્વ પહેલાં જ મેળવી લેવું જોઇએ.

●

એ'ચ્યો કેમ?

એ'ચ્યો કેમ મને સુદૂર અહીં હે આશા અનેરી, નવાં
શોભીતાં સપનાં હુલાવી વરશ્યાં; ને જોઉં તો કાંઇ ના.
આવો, માર્ગ ભૂલેલ પાન્થ મુજ પે તું રે'મ જો દાખવે
તોયે-કેદી મનોદશા પછી ગઇ હાડે,-હવે ના કહું.

'અજ્ઞાત'

અક્ષરમૂર્તિઓને

મોહિનીચંદ

પધારો સ્વચ્છન્દે અવિરત ઘુમી ઘોષ કરતા,
મહાનુભાવીઓ! મ ન સ ન ભ નો કોટ ચણતા,
તરંગો સર્જતાં, બુદ બુદ થઇ સાગર તીરે
રમંતા–નર્તંતા, ધૂળ રજકણો જેમ અનિલે,
મળે ના કો ઠામે ઘડિભર થવા સ્થિર, ઉડતા
પતંગો ધારીને નિજ કરમહીં કલ્પન ગુંથી,
ધરી વાચો ભૂપે, તદપિ ભૂંતણાં ભાંડુગણુ–ને
ઉવેખી ગચ્છંતા દલિત–પિડિતો ને અછુત–ને.

પધારો લેખોને બહુ વિધ નવા દેશપ્રિતિના
લખી હોંશે હોંશે જનસમુહમાં ઓર કુદતાં,
પરંતુ આચારે લવ નહિ મુકો એ અમલમાં,
મહાપ્રેમી એવા કયમ વિસરવા આપ ગુણને?
અહો તારા ઇન્દુ દિનકર પગે જ્યાં વિયતમાં
વિંધી એ સન્ધાને તમ મુખ થકી, ભાવવરની;
વિરાટે ઝૂલંતી, ગહન સ્ફુરતી, રાષ્ટ્રભરનાં,
ભરી સેવા ઐકયે અમર રમણાઓ વચનની,
પસારીને ભર્ગો નિ જ અસિમને પાટ ઝૂમતી,
પરંતુ પૃથ્વીપે સકળ કરમે ફર્જ ચૂકતાં.
ઉડાડો ધૂલીને અપર જનનાં ચક્ષુ પૂરતા
પછી શબ્દો—યુધ્ધે લડી લડી તમે લોય પડતા,
પધારો એવા સૌ શબ્દરસના પ્રહ્લતનુજો!

વર્ષો ખુબ વીત્યાં હવે ભ્રમણામાં, વાગ્વિલાસો તણા,
આંહીં–જ્યાં જગગાંધીએ-વિતરતાં પૃથ્વી પટે વાવીયાં
મુક્તિ-સામ્ય તણાં બીજો સ્વતપથી, ત્યાંથી તમે એકડો
ઘૂંટોને મમ શબ્દ મુક્ત થઇને. કાર્યો મહીં પાંગરે.
સૃષ્ટાઓ અક્ષરોના! ત્રણ દિ મળી છૂટા થાશું અંતે બધાએ,
કિંતુ ત્યાં જે કરીશું અભિનવ, ફળશે એ કદિ વિસ્મરો ના

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓ

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમદાવાદમાં મળેલા બારમા સાહિત્ય સમ્મેલન વખતે સ્વાગત સમિતિ તરફથી 'વર્તમાન બંગાળી, મરાઠી અને હિંદી સાહિત્યના પ્રવાહ' નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. તેમાંના 'આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન' નામના લેખમાંથી આ ઉતારો લીધો છે.]

બંકીમની ઉત્તરાવસ્થામાં જ રવીન્દ્રનાથે કવિતાઓ લખવાનું શરૂ કરી દીધું હતું, અને બંકીમ સાથેની પહેલી મુલાકાતનું વર્ણન પણ એમણે એમની જીવનસ્મૃતિમાં આલેખેલું છે. રવીન્દ્રનાથ પ્રધાનતઃ કવિ છે. કવિતા લેખન એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. છતાં એમણે નવલકથાઓ, નાટકો અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ એટલાં બધાં લખ્યાં છે, અને એવાં સરસ અને સુંદર લખ્યાં છે કે એ એક એક પ્રવૃત્તિ પણ કોઈ ઉચ્ચ કોટિના લેખકની કલમને શોભા આપી શકે.

બંકીમ પછી ચારેકોર નવલકથાઓનો જે ભરાવો ચાલી રહ્યો હતો, એમાં જ્યારે 'રાજર્ષિ' લખીને રવીન્દ્રનાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમણે એક નવું જ તત્ત્વ દાખલ કર્યું. પોતે પ્રધાનતઃ કવિ અને તેમાં યે મુખ્યત્વે ભાવકવિ (Lyrical) રહ્યા, એટલે એમની નવલકથામાં પણ આ તત્ત્વે પ્રવેશ કર્યો. જો કે શરૂઆતની એમની બે નવલકથાઓ 'રાજર્ષિ' અને 'બૌ ઠાકુરાણીર હાટ'માં એમની નવલકથા-લેખનની શરૂઆત હોઈ પ્રચલિત પ્રણાલીનું પ્રાબલ્ય વિશેષ જોવા મળે છે, અને એમનું વિશિષ્ટ જોઈએ એવું પ્રગટ થયું નથી.

નવલકથા બે પ્રકારની હોય છે. કેટલીક નવલકથાની વસ્તુગૂંથણી અને રચનાકૌશલ્ય જ એવાં મનોહર હોય છે કે તેમાંથી જ આપણી રસવૃત્તિ સંતોષાઈ જાય છે. કેટલીક સુંદર રીતે ગૂંથાયલી વાતો જ એટલી સરસ હોય છે કે તદ્દન સારી રીતે કહી જાય તો યે તેમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય. આવી વાર્તાના રસને આપણે કથા-રસ કહી શકીએ. પણ વાર્તામાં આ કથારસ ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ પણ હોય છે. એમાં પાત્રોનું જે ચારિત્ર્યલેખન કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યેક અંશમાં કાવ્યરસ માટે ખૂબ અવકાશ હોય છે, અને એ રસ ભાવકાવ્યના રસના જેવો હોય છે. બીજા પ્રકારની નવલકથામાં આ ભાવરસ જ પ્રધાન હોય છે.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓમાં પણ કથારસ કરતાં ભાવરસ જ પ્રધાન હોય છે. એમની નવલકથાઓમાં ઘટના ખૂબ વિરલ હોય છે. એમની મોટી મોટી નવલકથાઓની વાતો પણ ખૂબ ટૂંકમાં કહી શકાય એવી હોય છે. કદાચ કોઈ બીજા લેખક પાસે એ વસ્તુ ગયું હોત

તો તે ટૂંકી વાર્તા સિવાય બીજું કશું લખી જ ન શકત. 'નૌકાડૂબી' માં લગભગ ચારસો પાનાનો વિસ્તાર એમણે કર્યો છે, છતાં વાત જોવા જઈએ તો કેટલી છે? પણ એમની નવલકથાની વિશેષતા એ છે, કે પોતે જે પાત્રો દ્વારા કથાગૂંથણી કરે છે તેમના અંતરમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને અને એમના જીવનમાં જ્યાં જ્યાં ભાવરસનો સંચાર થઈ શકે એવા પ્રસંગો હોય તેને તેઓ કુશળતાપૂર્વક શોધી કાઢે છે, અને તેને જ સ્પષ્ટ અને પુષ્ટ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે, પણ આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એમની વાતોમાં ઘટનાની ગૂંથણીમાં કોઈ જાતનું નૈપુણ્ય કે સૌષ્ઠવ નથી હોતું. તે તો હોય છે જ, પણ અહીં હું જે કહેવા માગું છું તે એ કે એમની નવલકથાઓમાં જે પ્રધાન વસ્તુ છે, તે વાર્તાનું સૌષ્ઠવ નથી, પણ તેના અંગેઅંગમાં જે ભાવરસ સીંચ્યો હોય છે તે છે.

એમની પહેલી જ નવલકથાની ઉત્પત્તિ જૂઓ-કેવી કાવ્યમય છે! એમને એક દિવસ સ્વપ્ન આવ્યું. "સ્વપ્નમાં મેં જોયું કે કોઈ એક મંદિરના પગથિયાં ઉપર બલિનાં રક્તચિહ્ન જોઈને એક બાલિકા અત્યંત કરુણ વ્યાકુળતા સહિત પોતાના બાપને પૂછે છે: 'બાપુ, આ શું! આ તો લોહી છે!' બાલિકાની આ કાતરતાથી પિતાને અંતરમાં તો દુઃખ થયું. છતાં તેણે ઉપરથી ક્રોધનો ઢોંગ કરી જેમ તેમ તેના પ્રશ્નને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું જાગી ગયો કે તરત જ મને લાગ્યું કે આ મને સ્વપ્નમાં મળેલી વાર્તા છે."

આમાંથી 'રાજર્ષિ'ની ઉત્પત્તિ થઈ. મંદિરના પગથિયાં ઉપર લોહીના છાંટા જોઈ બાલિકાના મનમાં જે ભય અને ક્ષોભ જન્મ્યો તેના પરિણામે ગોવિંદમાણિક્યના અંતરમાં જે આઘાત લાગ્યો તેને પરિણતિએ પહોંચાડવામાં જ 'રાજર્ષિ'નું પાત્રાલેખન સમાપ્ત થાય છે, એ જ એનો વિષય છે. બહુ બહુ તો આ વિષયને એક કથાકાવ્ય તરીકે લખી શકાય, એમ આપણને લાગે, પણ એમને એ મર્યાદા સાંકડી લાગી અને પેડો પ્રતિહાસ ભેગો, વળી દઈ ગોવિંદ માણિક્યના મનોભાવ અને તેની ઘનતાનો ક્રમિક વિકાસ બતાવવા એમણે આખી નવલકથા લખી.

આમ એમની પ્રથમ જ નવલકથામાં જે તત્ત્વ આપણે બીજ રૂપે જોઈએ છીએ તેનો ધીમે ધીમે વિકાસ થતો આપણે એમની બીજી નવલકથાઓમાં જોઈએ છીએ. એ વિકાસની શરૂઆત 'નષ્ટ નીડ'માં થઈ છે અને 'ચોખેર બાલી'માં અને 'નૌકાડૂબી'માં તે વધારે પુષ્ટ થઈ છે. પણ તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ તો 'ગોરા'માં અને 'ઘરે બાહિરે'માં જોવા મળે છે. પોતાનાં પાત્રોનાં અંતરના ગભીરતમ પ્રદેશમાં ઊતરી તેની એક એક સૂક્ષ્મ લાગણી શતદલ કમલની પાંખડીઓની માફક વાચક સમક્ષ એકેએક ખોલી બતાવવી, તેનું સંપૂર્ણ માધુર્ય વ્યક્ત કરવું એ રવીન્દ્રનાથની કવિ-પ્રતિભાને શક્ય બન્યું છે અને એ જ એમની અનુપમ શક્તિ છે. પોતાનાં કાવ્યોમાં અંતરના ગૌણ-ભાવને વ્યક્ત કરી એમણે બંગાળને મુગ્ધ કર્યું હતું. હવે એ જ શક્તિ એમણે પોતાની નવલકથામાં પ્રેરી. એમને પોતાને એ શક્તિનો ખ્યાલ 'નષ્ટ નીડ', 'ચોખેર બાલી' અને 'નૌકાડૂબી'માં આવ્યો. પછી એમણે એની બધી ય અદ્ભુત શક્તિ સંપૂર્ણ રીતે વાપરી 'ગોરા'મા અને 'ઘરે બાહિરે'માં 'યોગાયોગ' અને 'શેષેર કવિતા'મા પણ એ જ શક્તિનો વધારે વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. અને ત્યાર પછી લખાયેલી 'દુઇ બોન' અને 'ચાર અધ્યાય'માં- તો આ ભાવરસ જ એટલો પ્રધાન બની જાય છે કે જો કોઈને એ વાતો કહી સંભળાવવી હોય તો મુશ્કેલી પડે છે. તમે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરો પણ એમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે હમણાં તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'માલંચ'માં પણ કથાવસ્તુ તદ્દન નજીવું જ છે.

આમ કથાવસ્તુ અને ઘટના-વૈચિત્ર્ય એ એમની નવલકથાનું પ્રધાન અંગ નથી. એટલે પછી એમની નવલકથાઓમાં માણસોની ભીડ પણ હોતી નથી. પાંચસો પાનાની 'ઘરે-બાહિરે'માં માણસ કેટલાં?—ત્રિમહ!

નિખિલ, સંદીપ, માસ્તર મશાય અને અમૂલ્ય, ઉપરાંત ઘરમાં રહેતી નિખિલની બે ભાભીઓ અને બે નોકર. અંગ્રેજીમાં તો એમણે એક જ ભાભીથી ચલાવી લીધું છે. 'ચતુરંગ'માં કેટલાં? 'બે બહેનો'માં કેટલાં? 'નૌકાડૂબી'માં યે કેટલાં? એમની મોટામાં મોટી નવલકથા 'ગોરા.' તેમાં યે કેટલાં? વળી એમની નવલકથામાં કોઈ ચમકાવે એવો વિસ્મયકારક બનાવ પણ બનતો નથી. કાર્યની ધમાલ કે ઉતાવળ પણ હોતી નથી અને 'શેષેર કવિતા' અને 'ગોરા'માં તો કેટલીક વાર બે પાત્રોની વાતચીત એ જ મુખ્ય બનાવ બની રહે છે. આમ છતાં એમની નવલકથામાં રસ કાયમ રહે છે, એનું કારણ એ છે કે એઓ જે રસની સૃષ્ટિ કરે છે, તેનો આધાર ઘટના ઉપર નથી હોતો.

આમ એમની નવલકથા ઘટનાની ઘટાટોપથી મુક્ત છે. ઘટનાના ઘટાટોપથી મુક્ત નવલકથાઓનો પણ એક વર્ગ હોય છે. જેમકે માનસ પૃથક્કરણભરી નવલકથા. પણ રવિન્દ્રનાથની નવલકથામાં આપણે જોવા પામીએ છીએ તે માનસ પૃથક્કરણ પણ નથી. કોઈ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ પાત્રોનાં મનનું વિશ્લેષણ કરતો હોય એવું અહીં નથી; અહીં તો જે વિશ્લેષણ છે, તે કવિનું કરેલું છે. એટલે એને જો કહેવું હોય તો ભાવ વિશ્લેષણ કહો અથવા અંતરવિશ્લેષણ કહો. અહીં તો પાત્રોનાં મન પાંદડાની સામે ખડાં થઈ જાય છે અને પોતાની વાત શ્રોતાને કહે છે. આ ઑક્ટોબર માસના 'મોડર્ન રિવ્યૂ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તા 'ગ્રસ હોપ્પ'માં જેમ બહાદુરની બેગમ દાર્જિલિંગ-કલકત્તાના રોડ ઉપર બેઠીબેઠી પોતાની કહાણી સંભળાવી શ્રોતાને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે, અથવા 'ક્ષુધિત પાષાણ'ની ઇન્દ્રજાળ જેમ સૌને લાચાર બનાવી પોતાના અંતરમાં ખેંચી લે છે, તેમ એમનાં દરેક પાત્રોની કથા વાચકોને પોતાની જાળમાં સપડાવી લે છે. 'ઘરે બાહરે'માં નિખિલ, સંદીપ અને સૌથી વિશેષ વિમલાના અંતરનો વલોવાટ એમણે જે સૂક્ષ્મતાથી, તેના હૃદયની પાંદડીએ પાંદડી ઉકેલીને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યો છે, તે વાંચતાં આપણા મનમાં જે ઉત્સુકતા જાગે છે, તે કોઈ પણ ગુપ્તચરની રહસ્યમય નવલકથા વાંચતાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્સુકતા કરતાં લેશ પણ ઓછી હોય છે, એમ મને નથી લાગતું. સામાન્ય નવલકથાઓમાં બહારની ઘટનાઓના આઘાત પ્રત્યાઘાતને લીધે આ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે એમની નવલકથામાં અંતરના ભાવોના આઘાત પ્રત્યાઘાતને લીધે એ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું કાર્ય વાચકના અંતરમાં ઉત્સુકતા જગાડી તેને સંતોષવાનું છે, અને આ કાર્ય એઓ કેવળ અથવા પ્રધાનતઃ પોતાનાં પાત્રોના મનોભાવોમાં થતા ક્ષોભ અને પરિવર્તન દ્વારા, તેમનાં મનોમંથનનાં તાદૃશ ચિત્રોદ્વારા સાધે છે. એ જ એમની વિશેષતા છે.

આ રીતે જોતાં આપણને સમજાય છે, કે રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં કથાભાગ એ કેવળ હાડપિંજર છે. એને રક્તમાંસાદિથી પુષ્ટ કરી, ચામડીથી મઢી સુશોભિત બનાવવા માટે એઓ જે મસાલો વાપરે છે, તે ખૂબ વિવિધ હોય છે. એમાં રાજકારણ, ધર્મ, સમાજ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા આવી જાય છે પણ એ પણ મુખ્ય વસ્તુ નથી હોતી. એમની નવલકથાનું સાચું વસ્તુ તો ભાવ જ હોય છે. તે જ એમની નવલકથાનો આત્મા હોય છે. આથી એમની નવલકથામાં ચર્ચાયેલા પ્રશ્નોને અથવા તે ચર્ચાને અંગે વ્યક્ત થયેલા કોઈ અભિપ્રાયને કોઈ મહત્ત્વ આપે છે, ત્યારે તે કવિને અન્યાય કરે છે. ભાવ વ્યક્ત કરવામાં જેમ કથાવસ્તુ સાધન રૂપ થાય છે, તેમ આ વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ ભાવને પરિપુષ્ટ અને સુસ્પષ્ટ કરવાનું સાધન માત્ર જ છે, એ સમજવાની જરૂર છે. મતપ્રચાર એ કોઈ નવલકથાનું લક્ષ્ય હોતું નથી. તેનું લક્ષ્ય તો હોય છે રસનિષ્પાદન, અને એ રસનિષ્પાદનને સિદ્ધ કરવા માટે જો તાત્ત્વિક ચર્ચાની પણ જરૂર હોય તો તે નવલકથામાં જરૂર સ્થાન પામે. રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં જે જે તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ છે, તે ચર્ચા કરવા ખાતર નાખેલી છે, એમ નથી, પણ નવલકથાના વસ્તુના વિકાસ માટે એ આવશ્યક હતી માટે જ નાખેલી છે. 'ઘરે બાહિરે'માં કે 'ગોરા'માં ચર્ચાઓનો પાર નથી. 'ગોરા'માં કોઈ પણ બીજું પાત્ર ગોરાને મળે છે એટલે ચર્ચા જ શરૂ થાય છે. આમ છતાં એમની એક

પણ ચર્ચા અવાંતર નથી. પ્રત્યેક ચર્ચાને રસપુષ્ટિની યોજનામાં નિશ્ચિત સ્થાન છે. 'ઘરે બાહિરે'માં રાજકારણ સંબંધે ચર્ચા છે. એમાં નિખિલનો કે તેના માસ્ટર મશાયનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, અથવા સંદીપનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, એમ કહેવું અથવા રવીન્દ્રનાથનો હેતુ સંદીપને ખોટો ઠરાવી નિખિલને સાચો ઠરાવવાનો છે એમ કહેવું–એ બંને વસ્તુ ખોટી છે, બેહૂદી છે. એમણે જે કાંઇ ચર્ચા કરી છે તે એ નવલકથાના વિકાસને અંગે અત્યાવશ્યક હતી. સંદીપ અને નિખિલ વચ્ચે રાજકારણ સંબંધે જે મતભેદ છે તે વાર્તાના રસને ડગલે ને પગલે પુષ્ટ કરતો જાય છે, વાર્તાને વિકસાવતો જાય છે અને જ્યાં જેટલી જરૂર હોય તેટલો જ તે વ્યક્ત થાય છે. ક્યાંય આપણને એમ નથી લાગતું કે અહીં લેખકે મારી મચડીને કે મારી ઠોકીને ચર્ચા ઘુસાડી દીધી છે. એ ચર્ચા-પણ વસ્તુ–પ્લોટ–નું જ એક અંગ છે. એ ચર્ચા કાઢી નાખો તો વાર્તા પાંગળી થઈ જાય. એમની નવલકથામાંની તાત્ત્વિક ચર્ચાને અને તેમાં વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયને ઉદ્દેશી ઊભી થયેલી ચર્ચાને અંગે હમણાં સવા વર્ષ પહેલાં એમણે જે એક લેખ લખ્યો હતો તેમાંથી નીચેનો ભાગ હું ઉતારું છું:

"બીજી એક ચર્ચા એ છે કે વાર્તાના પ્રસંગોમાં વિપ્લવકારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી મત પાત્રોને મોઢે પ્રગટ થાય છે. વાર્તામાં ક્યાંય કોઈ પણ જાતનો મત હોત જ નહિ, તો વાર્તાની ભૂમિકા નકામી થઇ જાત, એમ માની લેવું જોઇએ કે જેઓ બોલે છે, તેમના ચરિત્રના સમર્થન માટે એ મતો મૂકેલાં છે. કોઇને જો એવો વહેમ હોય કે એ મતોમાંના કોઇ કોઇ મત સાથે મારો મત મળતો આવે છે, તો હું કહીશ, 'एव वास्तु.'–એ વાત ખોટી હોય કે ખરી હોય, એથી વાર્તામાં એનું મહત્ત્વ વધવા–ઘટવાનું નથી. કોઇ મત પ્રગટ કરવાથી પાત્રોનાં ચરિત્રને હાનિ પહોંચતી હોય તો જ તે દોષ ગણાય."

—'ચાર અધ્યાય' સંબંધે ખુલાસો.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા વિષે બીજી એક બે વાતો નોંધવાની જરૂર લાગે છે. એક તો એ કે એમની નવલકથાનાં પાત્રો મોટે ભાગે સુશિક્ષિત અને સંપન્ન હોય છે. અને એમના જીવનમાં ઝાઝું વૈવિધ્ય અને રોમાંચકારી પ્રસંગો હોતાં નથી, છતાં એઓ સુંદર નવલકથાઓ લખી શક્યા છે. પણ અહીં તો મારે એક બીજી જ વાત કહેવી છે. એમને પોતાની નવલકથામાં જે સફળતા મળી છે, તેમાં એમણે સમાજના જે થરનાં પાત્રો લીધાં છે તેનો પણ ભાગ છે. એમણે પોતે સમાજનો ઉપલો થર જ જોયેલો છે. એ લોકોના આચાર વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા બધું એમને સુપરિચિત છે. એ લોકોની ઝીણામાં ઝીણી ટેવો અને ખાસિયતો એમને જાણીતી છે. આને લીધે જ એમને એ પાત્રોના સર્જનમાં આટલી સફળતા મળી છે. એટલે કે લેખકે જે જીવન જોયું હોય છે, તે જ તે સુંદર રીતે આલેખી શકે છે, અને તેમાં જ તે કલાસર્જન કરી શકે છે. ત્યારે રવીન્દ્રનાથને હલકા વર્ગના પાત્રો લઇને લખવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓને આટલી સફળતા ન જ મળે. કારણ એમને એ વર્ગના જીવનનો પરિચય નથી. એ જ રીતે જે લેખકને માત્ર મધ્યમ વર્ગનો જ પરિચય છે. તે જો હલકા કે ઉપલા વર્ગ વિષે લખવા બેસે તો જરૂર ભૂલ કરે અને પોતાની કલાને બેડોળ બનાવે. એ વિષે મને શંકા નથી. રવીન્દ્રનાથે હલકા વર્ગનું જીવન જેટલું જોયું છે, તેટલું તેમણે પોતાની ટૂંકી વાર્તાઓમાં અને નવલકથામાં તથા કાવ્યોમાં પણ રજૂ કર્યું છે. પણ તે ખૂબ પરિમિત પ્રમાણમાં, અને માટે જ તે સાચું અસરકારક અને સુંદર રહ્યું છે. સાહિત્ય-સર્જનમાં એ વસ્તુનું મહત્ત્વ ભારે છે, અને હમણાં સર્જનની બાબતમાં કંઈક ફેશન કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ છે, એટલે આ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન દોરવું મેં ઉચિત ધાર્યું છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિશીલતાનો પોકાર જાગ્યો છે. પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો સામે જેહાદ જમાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાંતિકમંડળો પણ સ્થપાયાં છે. આ બધાં મંડળો બંધારણીય રીતે કદાચ એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં નહિ પણ હોય, એમાં જોડાયેલાં સૌ સાહિત્યકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે ઊભેલાં નહિ પણ હોય; અને છતાંય 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની તરફ દૃષ્ટિ કરનાર આ સૌ મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેને કારણે સાહિત્ય જેવા પોચા ગણાતા ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ નોખો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયેલો દેખાય છે આ નવો પ્રવાહ જૂના કરતાં ક્યાં અને કેવી રીતે જુદો પડે છે એ જોવું અને સમજવું એટલે સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલતાની આવશ્યકતા લગભગ સ્વીકારવા બરાબર જ છે.

સૌથી પ્રથમ તો, કેટલાક સાહિત્યકારોનો એક એવો ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અંદર જ પ્રગતિનાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે. પછી એને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહેવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક ભાવ નકામી રીતે બેવડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સહજ પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ધોખો પહોંચે છે. કેમકે જેનો સ્વભાવ જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિષે પ્રત્યાઘાતી થવાપણાની આશંકા જ અપમાનકારક છે.'

આ મંતવ્યની પાછળ દલીલ એ હોઈ શકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે, અને જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિમ્બ પણ તેવું જ હોવા સર્જાયેલું છે.' આ દલીલમાં એક ભારે નજરચૂક થાય છે તે તરફ લક્ષ ખેંચવું જરૂરી છે કે, 'જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે' એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, જીવન એ તો એક સંગ્રામ છે. અથડામણોમાંથી એ આગળ ધપે છે. અને જે જે પ્રગતિકારક બળો છે તેઓ પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોને દબાવી દઈ આખરે તો વિજયી નીવડે છે અને એ રીતે જીવનની પ્રગતિ હરહમેશ થયા જ કરે છે.'—આ અર્થમાં એ સાચું છે. પરંતુ આની અંદર જે એક હકીકત રહેલી છે તે ભૂલી નહિ જઈ શકાય કે, જીવન તો પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોથી ભરેલું છે. બંને વચ્ચે નિરંતર સંગ્રામ ચાલ્યા જ કરે છે. એક

બીજાને મહાત કરવા મથે છે. આખરે ભલે પ્રગતિનો જ વિજય થવાનો હોય પરંતુ એવા ઘણા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે જ્યારે પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો પણ પોતાનું જોર જમાવે છે અને અમુક સમય પૂરતાં પણ ફાવી જાય છે. આવી પરિસ્થિતિ થતાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વોએ જાગૃત બની વધારે બીજાથી સંગ્રામ ખેલવાનો રહે છે અને એ વખતે જીવનનાં એકે એક ક્ષેત્રમાં Workers of the Revolution Unite ની હાકલ પડે છે. એ હાકલને માન્ય કરી જે ઝંપલાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પદવી પામે છે અને તે જ આખરે જીવવાને અધિકારી ઠરે છે!

એટલે કે, 'છે એનું પ્રતિબિમ્બ' એટલું જ સાહિત્યનું કર્તવ્ય નથી. કેમકે તો તો પછી જગતમાં—જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી બંને તત્ત્વો, બંને બળો છે. બને વાસ્તવિક છે. આ બંને વાસ્તવિકતાનું માત્ર પ્રતિબિમ્બ બનીને જ સંતોષ માનવાનું સાહિત્ય માટે રહે છે. પણ આપણે જોયું તેમ એ બે ભાગો વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે, એ સૌથી મોટી વાસ્તવિકતા છે. એ વખતે બધાં પ્રગતિશીલ બળોએ પોતાનો હિસ્સો પ્રગતિની જીત માટે જ આપવાનો એક સહજ ધર્મ બને છે. સાહિત્ય–પ્રગતિશીલ સાહિત્ય તટસ્થની જેમ (એટલે 'મૂઢ'ની જેમ જ ને?) કિનારે ઊભું ઊભું પોતાનો–પ્રગતિનો વિનાશ શી રીતે જોઇ રહે? અથવા તટસ્થ આલેખનો કરી શી રીતે ચૂપકી પકડી રહે? સહજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વાભાવિક પંથ–પ્રગતિશીલ તત્ત્વોની જીતનો પક્ષ–સ્વીકારવો જ જોઇએ. એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ બનવા ઉપરાંત, બે વાસ્તવિકતામાંથી પોતાની પક્ષકારીની વાસ્તવિકતાનો ખુલ્લે ખુલ્લો સ્વીકાર કરી લેવો જોઇએ. આમ, સાહિત્યે માત્ર 'છે તેનું પ્રતિબિમ્બ' નહિ પણ 'પ્રગતિશીલ તત્ત્વોને બહલાવનારું સબળ વાહન' બનવું જોઇએ. શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઇ કહે છે કે, "પ્રગતિવાદી ઘણી વખત ક્રાંતિવાદી બની જાય છે. ક્રાંતિના મિત્ર-ally તો બને જ છે."

આટલું સ્વીકારી લીધા પછી પણ એક સનાતન પ્રશ્ન તો રહે જ છે, કે, જગતમાં–જીવનમાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વો કયાં અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો કયાં? તમે જેને પ્રગતિ કહો છો તેને જ બીજો પ્રત્યાઘાત કહેશે તો! એક દિવસ તમે જ જેને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાઘાત કહેતા થયા હો તો? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાના ઇતિહાસનો, માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો મર્મ સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે 'આગળ'–'આગે આગે' એટલે ગઇકાલ કરતાં આજે અને આજ કરતાં આવતી કાલે-આપણે આગળ ગયા હોઇએ તો જરૂર ગઇકાલ એ 'પાછળ' જ ગણાય અને 'આજે' જે માણસ 'પાછળ' જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યાં જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિરોધક અથવા પ્રત્યાઘાતી ગણાય. એક રીતે તો,–'આજની દૃષ્ટિએ' તો 'ગઇકાલ' હમેશાં જ 'પાછળ' છે, પણ એમ છતાં, 'ગઇકાલની દૃષ્ટિએ' 'ગઇકાલ' કાંઇ પાછળ ન હતી. હા, જો 'ગઇકાલે' પણ 'આગળ જવાની વાત' ન કરી હોય અને 'પાછા જવાની' એટલે 'ગયા પરમ દિવસ'ની વાત જ મૂકી રાખી હોય તો તે 'ગઇ કાલ'ની દૃષ્ટિએ પણ 'પ્રત્યાઘાતી' જ ગણાય. એટલે કે માનવ પ્રગતિ જેટલી હદે આજે આવી પહોંચી છે તેને આગે બઢાવનાર બધાં તત્ત્વો, બધાં બળો પ્રગતિકારક ગણાય; જ્યારે, એની પ્રગતિનાં ચક્ર ઊંધાં ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યાં જ થંભાવી દેવાની મૂર્ખ કલ્પના કરનાર પ્રત્યાઘાતી ગણાય. એટલે, દરેક યુગમાં, દર સૈકામાં, દર દશકામાં, દર સાલ અને બહુ જ સૂક્ષ્મરીતે વિચાર કરીએ તો દરરોજ–કદાચ, દરક્ષણમાં જેમ જેમ 'પ્રગતિ' થતી જાય તેમ તેમ સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું જાય-પ્રગતિશીલ સાહિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય. છતાં, જેમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ સાહિત્યની વાતમાં પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પચ્ચીસીને અનુરૂપ થાય અને બહુમાન્ય થાય તેવી એક મર્યાદા જરૂર આંકી શકાય.

એ મર્યાદા કેવી હોવી જોઇએ? પ્રગતિની પરીક્ષા

સમજનાર જાણે છે કે 'જે છે' એમાંથી 'નવું' જન્મે છે. આ આખી Dialectical Process છે એટલે એક જ જમાનામાં, એક જ યુગ કે દસકામાં 'તદ્દન પ્રત્યાઘાતી'થી માંડી 'અતિ ઉદ્દામ પ્રગતિશીલ' વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તે છે. જો કે, આગળ જોઈ ગયા તેજ નિયમ અનુસાર એ 'તદ્દન પ્રત્યાઘાતી' અને 'અતિ ઉદ્દામ પ્રગતિશીલ'માં પણ ફેર થતો જ રહે છે. આજનું 'તદ્દન પ્રત્યાઘાતી' ગઈ કાલે 'તદ્દન' વિનાનું હતું અને આજનું 'અતિ ઉદ્દામ' એક 'સામાન્ય પ્રગતિશીલ' તરીકે આવતી કાલે લેખાવા માંડશે. છતાં કોઈ પણ એક સ્વીકારી લીધેલા સમાજમાં, એટલું તો નક્કી જ છે કે, જેને બંને 'છેડા'-Extremes-કહેવાય છે એવું તો હશેજ. આ સ્થિતિમાં બીજે છેડેના અતિ ઉદ્દામ-ultra extreme—વિચારો કે પ્રવૃત્તિઓને જ માત્ર 'પ્રગતિશીલ' તરીકે ઓળખનારો અને બીજાં બધાને 'પ્રત્યાઘાતી' કહી ફેંકી દેનારો એક વિચારકસંઘ હોય છે આમાં Dialectical Process ની અવગણના છે. અને એવી એ સંઘ ગમે તેટલો તેજસ્વી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા શક્તિવાળો હોય, તેના વિચારો ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતાં તેજ 'પ્રગતિને' ગૂંગળાવી નાખનાર નીવડવાનો ભય રહે છે. એટલે પ્રગતિના પુરસ્કર્તાઓએ સમગ્ર સામાજિક બળોની અત્યંત ઝીણવટપૂર્વક તુલના કરી લઈને જ ગતિમાન થવું જોઈએ. કે જેને પરિણામે, પ્રગતિશીલ તરીકે સિદ્ધ નહિં થઈ ચૂકેલાં છતાં પ્રગતિપ્રેમી અને જેમનામાં પ્રગતિની શક્યતા રહેલી છે તે બધાં બળોને વિખેરાઈ ન જવા દેતાં તેમનો એક દિશાએ સહકાર અને જમાવટ થાય. અને જેઓ સતત પ્રત્યાઘાતી જ છે, અને જેમનાં પરિવર્તનની શક્યતા નથી તેવાં બળોને બીજી દિશાએ, પ્રગતિશીલ બળોથી અલગ પાડી ધકેલી શકાય. જેથી તેમની ક્ષુભિત છાયા પેલાં અર્ધપક્વ અર્ધજાગૃત પ્રગતિશીલ બળો કે તત્ત્વો ઉપર પડવા ન પામે આ 'છૂટાં પાડીને જમાવટ કરવાની ક્રિયા' crystalization ની ક્રિયા પ્રગતિની એક મહાન ચાવી સમાન છે-શું સમાજમાં કે શું સાહિત્યમાં. સમાજમાં ગમે તેટલા મતભેદો, વિચારભેદો, હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા (Process) શક્ય છે. અલબત્ત, ભેદો જેમ વધારે સૂક્ષ્મ હોય તેમ એ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ અને ધીમું બને છે. પરંતુ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ અને તીવ્ર બુદ્ધિશાળી સમાજનેતા જેમ સફળતાપૂર્વક એ કાર્ય પાર પાડી જાય છે તેવું જ સાહિત્ય જીવનમાં પણ શક્ય છે જ છે. કેમકે -આખરે તો 'પ્રગતિ' એજ માનવસ્વભાવ છે. (પરંતુ 'એ માનવ સ્વભાવ છે' એમ કહી એને માટે પ્રયત્નશીલ ન થવાની ભૂલ તો આપણાથી ન જ થાય.)

આપણા સાહિત્યમાં આપણે આજે અનેક પ્રવાહો વહેતા જોઈએ છીએ. જો કે એ બધા પ્રવાહો હજી બહુ આછા છે કેટલાક તો છીછરા પણ છે. છતાં આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી છેક જ અલિપ્ત આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દૃશ્યમાન થાય છે તે-'સોવિયેટ લિટરેચર', 'પ્રોલિટેરિયેટ લિટરેચર' (શ્રમજીવી સાહિત્ય) તથા 'બેફટ લિટરેચર' (ઉદ્દામ સાહિત્ય). આ ત્રણે ભિન્ન-ભિન્ન છે. ત્રણેની વિશેષતાઓ છે. આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે. પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો માર્કસવાદી ફિલસૂફીમાંથી જન્મેલા છે. આ ત્રણે સાહિત્યનો પાયો વર્ગદૃષ્ટિ છે. ત્રણેને શ્રમજીવીઓની ક્રાંતિ સાથે સીધો સંબંધ છે. પરંતુ આ ત્રણેમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અલગ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોઈ શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે. આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે શ્રી૦ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કહે છે તેમ-" જે સાહિત્યનું વાચન આપણને પ્રગતિના તત્ત્વો તરફ અભિમુખ કરે; પ્રગતિ સાધવાનું બળ આપે, અને આપણા મનુષ્યત્વને ખીલવે એવો કોઈ ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે તો એનું વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય."

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્યનું વિરોધ

નથી હોતું. દુશ્મન નથી હોતું. ઊલટું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્ય તરફ મીઠી દૃષ્ટિથી જોતું હોય છે. યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજે તો એવું બની રહ્યું છે કે ગઈ કાલના પ્રગતિશીલ લેખકો આજે ખુલ્લં-ખુલ્લા 'લેફ્ટ લિટરેચર'ના પુરસ્કર્તાઓ બની ચૂક્યા છે. અને આ પરિવર્તન સહજ છે. પ્રગતિનું આ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. પ્રગતિશીલ લેખકો જ્યારે સમાજનાં બળોની–પરસ્પરની અથડામણોની નિરીક્ષા કરી એમાંથી જીવનને બહલાવે, મનુષ્યત્વને ખીલવે એવાં બળોની સીધી તરફદારી કરવા લાગે છે ત્યારે વર્ગદૃષ્ટિ એનામાં આપોઆપ જાગૃત થાય છે અને ત્યાર પછીનું એમનું સાહિત્ય કેવળ માનવદયાની ભાવનાવાળું (Huminetarian) મટી જઈ વર્ગ દૃષ્ટિની કસોટીએ ચડેલું 'લેફ્ટ લિટરેચર' બને છે. અને એનાં પગલાં 'શ્રમજીવી સાહિત્ય' તરફ મંડાય છે. પ્રગતિશીલોનો આ સ્વાભાવિક દૃષ્ટિવિકાસ છે. પરંતુ એનાથી ઊલટું બનવાનો પણ ભય સમૂળો નથી જ એમ ન કહેવાય. રાજકીય અને સામાજીક અથડામણ વધારે ક્રૂર અને કાતીલ બને ત્યારે વર્ગદૃષ્ટિ તો જન્મે જ છે, પણ કેટલાક સત્તાધારી વર્ગના પલ્લામાં બેસી જાય છે અને પ્રગતિશીલ તથા ક્રાંતિશીલ તત્ત્વોનું પોતાને હાથે– પોતાની કલમે સત્યાનાશ કરવા લાગી જાય છે. જ્યાં જ્યાં ફેસિસ્ટ સરમુખત્યારી વધુ પ્રબળ નીવડી છે ત્યાં ત્યાં આવા ઉદાહરણો ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રગતિશીલો માટે આ ભય છે. જ્યાં લગી વર્ગ-દૃષ્ટિ જાગ્રત થઈ નથી, અને એ દૃષ્ટિ કચડાયેલી આમ-જનતાના કલ્યાણ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યાં લગી આ ભય રહે છે.

પરંતુ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના આજના તબક્કે આ ભય હજી દૂરનો છે. હજી આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વોની જ છણાવટ થઈ નથી. હજી આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને કેવોક સંબંધ છે એની સ્પષ્ટતા જ થઈ નથી. 'સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિબિંબ નથી, પણ તે પ્રેરકબળ હોવું જોઈએ પ્રજાજીવનના વિકાસનું એ એક સાધન હોવું જોઈએ. સાહિત્યકૃતિની અસર સમાજ જીવન ઉપર સારી અગર નરસી થાય છે માટે દરેક સર્જકે જીવનને વિકસાવે–મનુષ્યત્વને ખીલવે એવા જ વિચારો, એવો જ ધ્વનિ પોતાની સાહિત્યકૃતિદ્વારા પ્રચારિત કરવો જોઈએ. જે સાહિત્યકાર "મને ગમ્યું ને મેં લખ્યું, મને પ્રેરણા થઈ ને મેં સરજ્યું. હું તો કલાનો ભોક્તા છું–કલાનો સ્રષ્ટા છું. મારે બધી દુન્યવી વસ્તુ સાથે નિસ્બત નથી. મારે કોઈનો કશો પક્ષ નથી. મારે કાંઈ કશાં બંધન નથી. હું કલાકાર છું, સર્જક છું–આ બધાં ધોરણોથી પર છું"–વગેરે કહે તેને આપણે આપણાથી અલગ કરવો જોઈએ. સાહિત્યસર્જનની પાછળ ચોક્કસ દૃષ્ટિ હોવી જ જોઈએ; અને તે સમગ્ર જીવનના વિકાસની'. આ બધા વિચારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા ચર્ચાયા નથી. એ તરફ પૂરતું લક્ષ જ ગયું નથી. એનું મહત્ત્વ હજી આપણે સ્વીકારતા થયા નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, ગાંધીવાદી, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી, શ્રમજીવી અને સોવિયેટ સાહિત્ય વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સંકુચિત વાડાઓ બાંધી બેસી જવાનું પાલવે એમ નથી. આનો અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કર્તાઓએ પોતાના પ્રવાહોને રૂંધી નાખવાની જરૂર છે. જે છોડી દેવાની જરૂર છે એ તો એક-બીજા પ્રત્યેનું અતડું વલણ, એકબીજા માટેની 'સુગ'. જે જે સાહિત્યકારો જીવનની પ્રગતિ કરાવે તેવા ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં શામેલ થાય અને એક બીજા માટે વેર રાખ્યા વિના પણ ભેગા મળે અને એકબીજાની ટીકા–સમાલોચન–વિવેચના કરે, એ આ તબક્કે અત્યંત આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં જોડાયા હોય તે નામમાત્ર 'પ્રગતિશીલ'નો ખિતાબ મળી ચૂક્યો છે અને બાકીના સૌ પ્રત્યાઘાતી જ છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે દૃષ્ટિપૂર્ણ

સાહિત્યની તરફદારી કરનારો વિશાળ વર્ગ આ મંડળમાં જોડાય અને જેઓ 'કલા કલાની ખાતર' કહેનારા હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે, એ જરૂરી છે. શરૂઆતમાં કદી તે Crystalization ની આ પ્રક્રિયા જેટલી ત્વરિત બને એટલું સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ થશે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય તેટલી અથડામણ ભલે થાય. કેમકે એ ઘર્ષણમાંથી જ પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ. અર્થાન્ત ઉતાવળ અને વેરઝેરની ગ્રંથિ આપણે ઊભી ન કરીએ. પણ એના મિથ્યા વધારે પડતા ભયે પ્રગતિ જ ન કરીએ એવું પણ ન થવું ઘટે.

❖ ❖ ❖

અહીં એક મહત્ત્વની વાત રજુ કરવી આવશ્યક છે. સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાઘાતી એનો વિચાર સાહિત્યની અંદર જે વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના રજુ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી થતો કે ખાસ કલા તરફ ઉપેક્ષા થવી જોઈએ. એથી ઊલટું મને તો એમ લાગે છે કે જેમાં કલા નથી તે તો સાહિત્ય જ નથી. કોઈ પણ **સુંદર વિચાર કલાવિહીન સ્વરૂપમાં રજુ થયો હોય તો એ બીજું ગમે તે હોઈ શકે પણ સાહિત્ય તો આપણે એને નહિ જ કહીએ. સાહિત્ય એટલે જ ભાવનાનો ભાષામાં થયેલો કલામય આવિષ્કાર.** અમુક વિચાર જીવનદૃષ્ટિએ પ્રગતિશીલ છે. કલ્યાણગામી છે. પરંતુ એ વિચાર માત્ર કલા નથી:

આથી ઊલટું એક પ્રત્યાઘાતી વિચાર, એક અકલ્યાણકારી ભાવના અત્યંત સુંદર કલાસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે તો આપણે તેને સાહિત્યનું બિરુદ તો આપવું જ જોઈશે. પછી વર્ગીકરણમાં આપણે એને જરૂર પ્રત્યાઘાતી સાહિત્ય તરીકે લેખીશું. અહીં ફરીથી યાદ દેવરાવું છું કે કલા, સાહિત્યદ્વારા ઉમદા અને કલ્યાણગામી જ વિચારો વ્યક્ત કરી શકાય એવું કાંઈ નથી. દુષ્ટ માણસને કલા કદી વરે જ નહીં, કલાનો કદી દુષ્ટ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવું એ અત્યારે દુનિયા ભરમાં ચાલી રહેલી વાસ્તવિકતાનો ઇન્કાર કરવા બરાબર છે આપણા ગુજરાતી - સાહિત્યમાં પણ એવી વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કવિતાઓ ક્યાં નથી કે જેઓ કલાદૃષ્ટિએ સુંદર–ઉચ્ચકક્ષાની હોવા છતાં જીવનદૃષ્ટિએ પ્રત્યાઘાતી હોય ?

આ બે વાત ચોખ્ખી કરી લીધા પછી પ્રગતિશીલતાનો આગ્રહ કલા તત્ત્વનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ કરવાને કારણ નહિ રહે. તેવી જ રીતે કલા અને પ્રચાર અથવા કલા અને ઉદ્દેશગામીપણું એ વિરોધી હોય જ હોય એવું પણ માનવાને કારણ નથી.

આ નિબંધમાં રજુ કરેલી વાત મોટાભાગના સાહિત્યકારોને માન્ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ છે, એ વિષે શંકા નથી.

●

ચહું અમરતા નહીં—

ચહું અમરતા નહીં, ક્ષણિકતા ચહું ઊલટી;
ન કાલ તણી વેણુમાં પગલી ઉરી ખૂંચાવવી !
સમીર લહરી પછી વિષમતા લૂંસી નાંખશે.
અને મુજ તણું પછી કંઈ નિશાન ત્યાં ના હશે.

દેવજી રા. મોઢા

સિંધનું લોકસાહિત્ય

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

સિંધની ભાષા સિંધી કહેવાય છે. એની માતા સંસ્કૃત અને પિતા પ્રાકૃતભાષા છે. એના મૂળભૂત ધાતુઓ, તદ્ધિતો અને કૃદન્તો સૌ સંસ્કૃત વ્યાકરણની પ્રણાલિ ઉપર રચાયલાં છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના સિદ્ધાન્તોએ એનું કલેવર રચ્યું છે. એ ભાષાના શબ્દવૈભવ, વાક્યરચના, રીતભાત ઉપર ઘણી અસરો થઈ છે. સિંધ એ વિજેતાઓનો દેશ છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ એના ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ છે. સિંધી ભાષા ઉપર એ સંસ્કૃતિઓ વત્તી-ઓછી અસરો મૂકતી ગઈ છે. તેમાં પણ દીર્ઘ સમય એટલે બસો વરસોના આરબ આધિપત્યે એ ભાષાને આરબી લીપી આપી. તે પછીના મોગલ સામ્રાજ્ય અને બલુચી આધિપત્યે એની ભાષામાં અનેક વિદેશી શબ્દો ભર્યાં, બલુચ અમીરોએ સિંધીને માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી પરંતુ એમાં ઘણાં વિદેશી શબ્દોનો ઉમેરો કરાવ્યો. આરબી લીપી આ ભાષાએ સ્વીકારી છે. પરંતુ સંસ્કૃતની પ્રકૃતિને એ લીપી શુદ્ધ ઉચ્ચારો માટે યોગ્ય નહોતી. તેથી ઉર્દૂ લીપીમાંથી ઘણાં સુધારા સ્વીકારાયાં છે. હવે અંગ્રેજી અસર નીચે એનો સરસ વિકાસ થાય છે.

સિંધનું પ્રાચીન સાહિત્ય હમણાં ઘણું થોડું જ ઉપલબ્ધ થાય છે. વારંવાર થતાં પરદેશી આક્રમણોને લીધે મૂળ પ્રજા સારું સાહિત્ય કદાચ રચી શકી નહિ હોય. આ દેશમાં શુદ્ધ સંસ્કૃતિ તે પહેલાં શક સંસ્કૃતિ, તે પહેલાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાના મોજાં એક પછી એક ફેલાવ્યાં છે. આરબ સંસ્કૃતિ અને પઠાણ સંસ્કૃતિ પછી મોગલ સંસ્કૃતિ આવી. સૌથી છેલ્લી બલોચી સંસ્કૃતિ આવી. વચ્ચમાં ઇરાનના નાદીરશાહ અને અફગાનના શાહની સત્તા પણ સિંધ ઉપર ફેલાઇ હતી. પ્રજા હમેશાં સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાપૂર્ણ રીતે શાંતિ લાંબો વખત ભોગવી શકી નહિ હોય આથી સરસ સાહિત્ય રચાય શકાયું લાગતું નથી. અથવા રચાયું હોય તો લુપ્ત થયું છે. આધુનિક સિંધી સાહિત્યના સર્જકો તરીકે દિવાન ગીદુમલ, દિવાન કુડૂરોમલ અને મિરઝા કુલીચબેગ સાહેબ છે. દિવાન નવલરાયના કુટુંબનું સાહિત્ય પણ સુંદર છે.

સિંધમાં વ્યવસ્થિત સાહિત્ય પ્રગતિ મંદ હશે. પરંતુ લોકસાહિત્ય માટે તો સિંધમાં કીમતી ખજાનો ભર્યો છે. સિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા લગભગ એક જેવી જ છે. કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સિંધીમાંથી છે. એટલે કચ્છના લોકસાહિત્ય ઉપર પણ સિંધીની દીર્ઘ અસર

છે. સિંધનું લોકસાહિત્ય ઘણું વિશાળ અને કીમતી છે આખા સિંધમાં એ લોકસાહિત્ય મળી શકે છે. કરાંચીમાં તો એનાં આછાં ભણકારાં જ સંભળાય છે. ખરી સિંધી અસલ કોરીઓની મોઝ માણવી હોય તો સિંધના ગામડાઓમાં જાઓ. મોટાં કદના તેવડાજ મોટા ફેંટા પહેરેલા, મોટા ચોરણાવાળાં સિંધી ગ્રામ્યવાસીઓ તમને અસલ સિંધી કોરીઓનાં ઘૂંટડા પાઈ શકશે. પરંતુ ભાષા અને અંદરનો ભાવાર્થ સમજવા અને પચાવવાની શક્તિની શ્રોતાઓમાં જરૂર છે.

આવું આવું લોકસાહિત્ય ક્યાં અને કેવી રીતે મેળવવું ? ક્યાં સાંભળવું ? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્નો થાય. બાઇબલના કથન પ્રમાણે દ્વાર ઉપર ઠોકો અને તે પોતાની મેળે ખુલ્લી પડશે. માત્ર જીજ્ઞાસા બતાવીને શોધો તો અસલ માલ હજી પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળશે. એમાં ભક્તોની પ્રસાદી, ઇશ્વરભક્તિના ચમત્કારો, રાજારાણીઓનાં પ્રેમ પ્રસંગો, રાજકુંવરોની પરાક્રમ ગાથાઓ, રાજકન્યાઓની આકરી કસોટીઓ, સુખો દુઃખો, વૈભવો, ગરીબાઇ, ગ્રામ્યજીવન, એવાં એવાં અનેક વર્ણનો મળશે. એમાં પણ સિંધની બાનીમાં સૂફીવાદનું પ્રાબલ્ય સ્વયમેવ તરતું જણાશે. ગુજરાતના બંધુઓ, માત્ર તમે એ વિષયમાં રસીકતા દેખાડો. ભાષાનો મર્મ સમજવાની કોશિશ કરો. પુષ્કળ મધુર-પકવાન્નો તમારી પાસે પીરસશે

સિંધી લોકસાહિત્ય વિશાળ છે. હજી બહુ થોડું લિપિબધ્ધ થયું છે. એની પાછળ હજી ફકીર જેવી સંગ્રહ કર્તા મળ્યાં નથી. રાયચુરા કે મેઘાણી જેવાં ધાવલે એને મળ્યાં નથી. સિંધી લોકસાહિત્યમાં ઇશ્કથી ભરેલાં દુહાનો મોટો સંગ્રહ થાય તેમ છે. સૂફી શાયરોએ તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભંડાર ખાલી કર્યા છે. એક વાત ચોખ્ખા કરવી જોઇયે. જુના સિંધી અને આધુનિક સિંધીની રચના અને ભાષા એક જ ધોરણ ઉપર હોવા છતાં પ્રાચીન સિંધીમાં ઘણા નવીન શબ્દો જોવામાં આવે છે. શ્રી. જ્ઞાનેશ્વરના સમયની મરાઠી અને આધુનિક મરાઠીમાં જમીન આસમાનનો ભેદ છે. તેમ પ્રાચીન સિંધી હમણાંના સિંધી ભાષા બોલનારને સહજ ગમ્ય નથી. પ્રાચીન સિંધીમાં સંસ્કૃત શબ્દો કાંઇક વિશેષ પ્રમાણમાં છે. હમણાં અરબ્બી ફારસી શબ્દો વધારે વપરાય છે.

મી. કીનકેડે સિંધી લોકકથાનો મોટો સંગ્રહ કરેલ. અસલ સ્વરૂપે સિંધી ભાષામાં એ કવિતા ગ્રંથ બહાર પડ્યો હોય તો અમને એ જોવા મળેલ નથી. પરંતુ મી કીનકેડે એનો અંગ્રેજી તરજુમો બહાર પાડેલ છે. ઘણું કરી ડૉ. ગુરબક્ષાણીએ શાહલતીફનું "શાહ જો રસાલો" મટીક બહાર પાડ્યો છે, શ્રી. જેઠમલ ફરસરામે પણ સિંધી સૂફી સાહિત્ય વિષે એક સિંધી ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો છે. મારી અહીંની ગેરહાજરી દરમ્યાન બીજું પણ લોકસાહિત્ય બહાર પડ્યું હશે ! આ દેશમાં સવાલાખ ગુજરાતી ભાઇઓ સંસ્થાન કરી રહ્યાં છે. ઘણાંઓ તો બહુ લાંબા સમયથી અહીં ધામો નાંખી પડ્યાં છે. છતાં સિંધી ભાષનો ગુજરાતી બંધુઓનો અભ્યાસ બહુજ મોળી દશામાં છે. બોલી તો ઘણા જાણે છે. સમજી પણ મોટી સંખ્યામાં શકે છે. પરંતુ સિંધી લખતાં વાંચતા આવડે એવાં ગુજરાતીઓ આંગળીના વેઢાં ઉપર ગણાય તેટલાં માંડ નીકળશે.

જુઓ રાત્રીના નવ વાગ્યા છે. ગામડાંઓનાં ચોરામાં કાંઇ પણ પાથર્યા વગર સેંકડો માણસોનો સમુહ ભેગો થયો છે. ઠેક ઠેકાણે ઝાંખી બત્તીઓ પ્રકટાવી છે. સિંધી ભક્ત બે છોકરાંને લઇ વચ્ચમાં લઇ ઊભો છે. એ ઇશ્વર પ્રેમના-ઇશ્કના દુહા બોલે છે માથા ઉપર અમુક પ્રકારે હાથ રાખી એ પોતાની દમથી દુહા આલાપે છે. બે છોકરાં પગમાં ઝાંઝર પહેરી એ દુહાઓ મીઠાં લયથી ગાય છે. વચ્ચમાં સિંધી કોરીઓ પણ ગવાય છે. ભક્ત ભક્તિરસમાં શ્રોતાઓને તરબોળ કરી દે છે શ્રોતાઓમાં જરાપણ ગરબડ નથી. સૌ એકધારા શ્રવણ કરે છે. બાનીની મીઠાશ વાતાવરણમાં પ્રસરાય છે. એ પ્રેમની અજબ મસ્તીને છોડે છે. આખી રાત આ ભક્તોની મંડળી બેસે છે. સવારના અરૂણોદય થતાં જ ભક્તોના ભજનો વિરમે છે. આખાં સિંધમાં આવાં ભક્તોના

મેળાવડાં થાય છે. એમાં મુખ્ય ભક્તોની કીર્તિ તો આખા સિંધમાં ફેલાયલી હોય છે. તેઓને પ્રજા વારંવાર નિમંત્રણ કરીને પોત પોતાના ગામે બોલાવે છે.

ગામડાંઓની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ નિરક્ષર હોય છે. તેમની સંસ્કૃતિ ગૃહકામમાં આવી જાય છે. પરંતુ લોકગીતોનો એમની પાસે ભંડાર હોય છે. પ્રસંગો અને ઉત્સવોમાં એ સ્ત્રીઓનું વૃંદ કોઈના ઘરે મળે છે. એક સ્ત્રીના હાથમાં ઢોલક હોય છે. ઢોલક વાગે છે અને સ્ત્રીઓ મીઠી હલકથી લોકગીતો ગાવાં લાગે છે. સાદી ભાષામાં કોઈ ભજન અથવા કોઈ શૂરવીરનાં શૌર્યગીતો ગવાય છે. લૂટારૂઓ સાથે લડીને આવેલ કોઈ બળવાન પુરૂષની યશગાથા ગવાય છે. કોઈ સાદાં ગ્રામ્યગીતો પણ ગવાય છે. વિવાહ પ્રસંગ માટેનાં લગ્નગીતો મોટી સંખ્યામાં સિંધીમાં સ્ત્રીઓ ગાય છે. મરણ પ્રસંગના મરસિયા પણ પુષ્કળ હોય છે. સિંધની ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ પાસે લોકગીતોનો મોટો સંગ્રહ છે. પરંતુ સંગ્રહકર્તા ક્યાં છે!

સિંધના ગામડાંઓમાં પોતાના હાથમાં મોટાં રાવણહથ્થા લઈને ગામો ગામ ફરે છે. ઓ મધુર રીતે ગાઈ જાણે છે. પુષ્કળ સરી દરકથાઓનો એમની પાસે ભંડાર છે. એઓ પોતાની આજીવીકા પોતાના લોકકથાના ગાન ઉપર નિભાવે છે. દરેક ગામડાના ચોરામાં એમની પાછળ મેદની ભેગી થાય છે. અહીં એકાદ ભડવીરની કીર્તિગાથા તે છેડે છે. રાવણહથ્થો મધુર આલાપો કરે છે. ગાયકોનો કંઠ પણ સારો હોય છે. પ્રેક્ષકો થોડા થોડા દાણા આપી તેને સંતુષ્ટ કરે છે. આ લોકો અસલ સિંધી કાફીઓ ગાય છે. પ્રાચીન રાજાઓના ચરિત્રો પણ એમને કંઠે હોય છે. સિંધના સુમા રાજાઓની પરાક્રમ ગાથાઓ પણ એમને કંઠે હોય છે. જામ નિંદો એના ડહાપણ, ન્યાયીપણું, અને બહાદુરીના યશોગાન પણ ગવાય છે.

સિંધના પુરાતન મખદુમ (સંતો) ઉપર સૂફીવાદની ઊંડી અને વ્યાપક અસર હતી. શાહ લતીફ, મિયાં અબ્દુલ વહાબ (સચલ) રોહિલ, સામિ એ ચાર લોકગીતોનાં મુખ્ય ગાયકો થઈ ગયાં છે. સિંધને ખૂણે ખૂણે એમના નામો અમર છે. સિંધનાં દૂર દૂર ગામડાંમાં પાણી ભરતી-બલોચ સુંદરી પોતાના સુંદર કંઠથી શાહ લતીફની બેતો ગાતી સંભળાય છે. ગુર્જર ગ્રામ્યજનોના મંડળમાં સચલના દોહરા પણ તેટલાંજ પ્રસિદ્ધ છે. એમના ઉપર પંજાબના સૂફિ કવિઓની પ્રતિભા જરૂર ઉતરી છે. બેદરકાર, મસ્ત, જગત તરફનાં ભાવો ઉપર ઉદાસીન, પોતાના અનલહકના કેફમાં મસ્ત રહેનાર એ સૂફિ કવિઓ ખરાં ભક્તો હતાં. એઓને હિંદુ અને મુસલમાન એવો ભેદ નહોતો બંને વચ્ચે સમાન આદર એમને મળતો હતો.

એમને પ્રિયા (ઇશ્વર) માટે તાલાવેલી લાગી હતી એ બધાં માશુક (ઈશ્વર) પાછળ જાન આપવાવાળાં પાગલો હતાં. ઈશ્કહકીકી એ એમનો ધર્મ હતો. પ્રિયા (ઇશ્વર) પાછળ દર્દભર્યાં ગીત ગાવા સિવાય એમને કાંઇ સૂઝતું નહોતું. કવિતા વણનોતરી સ્વયં એમની મસ્તીમાંથી પ્રકટતી હતી. એમની વાણી–વૈખરી–બેપરવાહ અને દુનિયાને કાંઇ પણ ગણકારતી નહોતી. વેદાંતનો ભગવો રંગ એમના હૃદય ઉપર રંગાયો હતો. વૈરાગ્ય અને પ્રભુપ્રેમ એ એમના ધ્યેય હતાં ફકીરીના તેઓ સાચાં ભોગી હતાં, શાહ કહે છે.

સુરત જા માહેડાજ્ સાગે ડિઠીઆં,
હુન્દ ન પલેમાં, ધિડો સભ ધડ ખાણી.

મારાં વહાલાની સૂરતના મને દર્શન થયાં છે. જ્યારે તમે એ પ્રિય મુખારવિંદના દર્શન કરશો ત્યારે તમને આંખમાં નિંદ્રા આવશે નહિ. ત્યારે તમે સિંધુ નદીમાં ઘડા લઇ નિમજ્જન કરવા જશો. એને પણ મીરાંબાઇની જેડે—

અન્ન ન ભાવે નેમેં નિંદ ન આવે, મેજે પધારો મારાં શ્યામ.... જેવું થયું હતું, શાહ કહે છે કે–

વાદડ વહન નવાં, અંબા વહ અગે થો.
ઘર વેહું ધિણી કયો, સાધું સંગસિરા.

હજુ તો પ્રેમના શરૂઆતના રેલા વહ્યાં છે. પ્રસંગ

પાણીના મોજા તો હવે તને ઝબકોરશે. શાણીઓ, ઘરમાં બેસીને ભલે હમણાં ગુફતેગી કર્યા કરો.

શાહ લતીફના આશીર્વાદ પામેલો સચલ પણ સાચો ભક્ત હતો, એના દુહાઓમાં મસ્તી અને ઇશ્ક તરી નીકળે છે. એમાં શાહનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન નથી. રહસ્યપૂર્ણ અને ઊંડું ચિંતન પણ નથી. છતાં બેદરકાર છોકરો શબ્દે શબ્દમાં મસ્તી ઉભી કરે છે. તે દુન્યવી વાતો ભૂલી આકાશમાં ઊડયન કરે છે. એને મન સૌંદર્ય અને પ્રેમયોગ જ સર્વસ્વ છે. એ અજબ મસ્તી સાથે ઉન્નત પવિત્રતાનો પૂજારી છે. તે કહે છે કે—

"આહે જોડ઼ા જલે, તિખો તાબ હુસનજો?
બિલે બ્યાજે બિરહજે, બાબુ થ્યા સે ભલે

એવો કોઇ વિરહી છે જે સુરતના સૌંદર્યનો તાપ સહન કરી શકે? વિરહી જીવોને માટે તો વૈરાગ્ય રૂપી અમૃત છે. ભાગવતના પુરરૂવાની પેઠે એને શુદ્ધ વૈરાગ્યરૂપી ભક્તિ વરી છે.

ઉશક઼િન આડાહમેં પરથો નિઝારો.
ગાહ રાણુિમે છેર ગર્યા બાદ ગરે છ્યં પારો,
નાતક઼ કોન્યારો જલે રઅમ રવીપજો.

આશકોની મહેફીલમાં એક અજાયબ ભરેલો દેખાવ જોયો. તેઓ બરફની પેઠે ઓગળી રહ્યા હતાં. ઇશ્વર માસુકરૂપી સૂર્ય તેમને ઓગાળી રહ્યો હતો. મીરાંબાઇના ભજન—

વહાલું દેખકર મેરો બદન સારો બેઢ ગયો: એમાં પણ એ જ અર્થ રહ્યો છે. સચલ તો પ્રાણની આહુતિ આપવાનું કહે છે.

સચલ સાંઇ સુહણનસાં, વસ ન કહેંજો હલે,
જાન, જુસો, છીઉ જલે, ઉશ઼ક઼ન ન આડાહમેં

પ્રેમ અને સૌંદર્યની મૂર્તિ માસુક પાસે કોઇનું કાંઇ ચાલી શકે તેમ નથી પ્રેમીઓની મહેફીલમાં તો શરીર, જુસ્સો અને પ્રાણની જ આહુતિ અપાય છે.

તું આંહિ સાહેબ સુરતજો, હિ આહે ગુલામ તુહિંજો
આહે ઢોક શોખ સુહિંયા, મુખે મદાપ તુંહિંજો;
જે આહિન અસુઠ અવાજો, સેનાં વિસારજો મિંયા,
મું તે આહે મુકરર સાંઇ સલામ તુહિંજો

રાત્યું ડિંહા રુવણુમે હીયરો ઉદાસ હિયરો,
રાહબર આણે રસાયો પ્રેમ-પ્યાલા તુંહીજો.

સુરતનો તું માલીક છો. હું તો તારો નથી જ ગુલામ છું. તારી જ બેપરવાઇ છે. તું જ મારો આરામનું ઠેકાણું છો. દીલદાર જે તમારા પોતાના છે તેને બિલકુલ ભૂલશો નહિ. મારી ફરજ તો તમારા ચરણોમાં પડવાની છે. તમને મારી સલામ છે. રાત્રિદિવસ આંસુ સારવામાં જાય છે. આ હૃદયમાં આગ લાગી છે. તું રાહબર એટલે રસ્તો બતાવનાર માલીક છો, તારા પ્રેમની પ્યાલી મને પા.

આ ટૂંકા લેખમાં સચલની પ્રસાદીઓ કેટલી આપવી? એકએક શબ્દે શબ્દ રંધાટી પડી કરે છે.

રતરૂંવણ સત્યાં ડિહાં, આરે હુઝણ મહેબુબ લાએ,
હિ મિસે સોધો સહાગો કીનકી વિરખું સ લાએ.

માસુકને માટે દિનરાત મારે લોહીના આંસુઓની ધારા વહેવડાવી પડશે. એ કોઇ રસ્તામાં મળે તેમ છે? એને માટે તો માથું મૂકવું પડે.

શિકારપુરમાં ચેનરાય બુંડ નામે ગૃહસ્થ થઇ ગયા છે. એ ધનવાન અને શ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મેલા છતાં એને સાધુઓની સંગતિ અને સોબત બહુ પસંદ પડતાં હતા. એના મનમાં શુદ્ધ વૈરાગ્ય પ્રકટયો. એણે સામિના સલોકોં બનાવ્યાં, જ્ઞાન અને અધ્યાત્મવાદથી એ ભરેલાં છે. એનાં શ્લોકોમાં વેદાંતની વિશાળ ભાવનાઓને એણે જ્વલંત કરી છે. થોડા નમૂના,

ડીસી મુંહ મહેબુબ જો, રાત્યું ડીંહ રે
મંછી તાર તરે લહર ન લોડે તીન બે.

મારી માશુક (પરમાત્મા) ની ઝાંખી કરીને મારું મન ઉલ્લાસિત થાય છે. જે પાણીમાં ડૂબકી મારી તરે તેને મહાભારત મોજાઓ હેરાન કરી શકતાં નથી.

આશિક ઇશ્ક ક્ષર્યા, મસ્ત રહન મ્હેરાનમેં.
સામિ સુગારન કીન તિનખે લોક ચર્યા.

આશકો ઇશ્કનાં ગમમાં મસ્ત રહે છે. સંસારીઓ એને ક્યાંથી પીછાની શકે? આમાં શ્રી ગીતાજીના બીજા અધ્યાયના શ્લોક **या निशा सर्व भूतानाम्** નો સાર છે.

શ્માણુન સુભગનજા ડિસી નેણ ઠર્યાં.
સતઇ કાજ સર્યાં. ઇન સચીય સિકવારનજા

શ્યાણ્ણા જાગૃત માણુસોનાં નેત્રો એમને જોઇને ઠરે છે. સાચી ઊર્મિવાળાના બધાં કાર્યો પૂરાં ફતેહમંદ થાય છે.

પ્રેમ બિના હિયુ પદ કંહી પાતો કીનહી
વગી પુછ તિનિખુ, જિન પાતો મ્હોબ્બતમદ

આ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રેમ વગર કોઇએ મેળવ્યું નથી. જેણે ઇશ્ક કેદ કર્યો છે તેને જ એની ખબર ને કદર પૂછો.

દલપતના ભજનો પણ વખાણવા લાયક છે.

સિંધમાં આવા આવા રત્નો તો ઘણાં પડ્યાં છે. આપણા ગુજરાતી ભાઇઓ આ વિષયમાં રસ લઇ આ મધુર પ્રસાદ ગુજરાતી પ્રજા સામે મૂકે એ જ અભ્યર્થના.

⊙

જલસો જોયા પછી

દબાવી ચાંપો ને ઝગમગ બધી બત્તી પ્રજળી
અને પંખા કેરી મધુર લહરી મંડી વહવા,
ખૂંપાવી કાયાને મખમલ મઢ્યાં કોચ ખુરશી-
મહીં બેઠેલાં યે સ્થિર અચલ નેત્રે નિરખતાં,
રુપાળા રંગોના ચઢ ઉતર જેવાં પગથીયાં
પરે હીંચોળાનાં વિવિધ સ્વર ઠેકા ઠમકતાં.

બુઝાણી બત્તી ને ઘન તિમિરમાં માંડી ડગલાં
ઘરે આવ્યો ત્યારે, દિવસભરનો થાક ભુલવા
પડેલી પાંગતે અરધ ઉંઘમાં ન્યાળી ગૃહિણી,
થયું કે રંગો શું ? વિવિધ સ્વર શું ? ને શું ઠમકાં
મારે જેને તિમિર ઘનથી વ્યાપ્ત આ આંગણામાં
આળોટી આયખું આખું રુદનપડઘા સાંભળી મ્હાલવાનું !

અજાણ દાવાનળની પરે જ્યાં
આયુષ્યની જાજમને બિછાવવી !
જ્યાં આથડે જીવનની પળેપળ
કરાલ કો લોખંડ સાથ વ્યર્થ !
આષાઢની શ્યામલ મેઘલીની
ભેંકાર રાતે, અથવા ઉનાળે

મધ્યાન્હે ધોમ ધીખ્યા ભવરણ ખુંદવા આથડી આમનેમ
સોનેરી પામવાને મૃગજળ ઝગતું દૂર એકાદ ટીપું !

અસ્તિત્વ કાજ હોયે જ્યાં ઝૂઝવું બસ સર્વદા !

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

કવિતાનું આહ્વાન

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર

જીવનમાં કવિતાનું આહ્વાન દરેકને ઓછામાં ઓછું એક વખત તો આવે જ છે. કવિતા એટલે કોઈપણ રસાત્મક સંવેદન એવો અર્થ લઈએ તો આ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ જ છે. એવાં સંવેદન વિના તો માણસ જીવી શકતો જ નથી. પણ કવિતા એટલે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કલાસ્વરૂપ એવો અર્થ લઈએ તો પણ વાત સાચી છે એમ હું કહેવાની હિંમત કરું છું

તો શું દરેક માણસ કવિતા કરે છે? ના, દરેક માણસ કવિતા કરતો નથી, પણ કવિતાની પાસે તો જાય છે જ. ઘણીવાર કવિતા પોતે જ તેની પાસે આવીને ઊભી રહે છે. ઘણીવાર તે પોતે જ તેને શોધવા નીકળે છે. પણ એ બેનું મિલન તો કોઈને કોઈ ઉપાયે થાય છે જ.

પણ આવી રીતે કવિતા દરેક માણસનો કબજો લે છે એમ જો સ્વીકારીશું તો ઘણાને અનર્થ થતો લાગશે, ઘણાને અસત્યાભાસ લાગશે, ઘણાને પોતાનું ગૌરવ ખંડિત થતું લાગશે; ઘણાને એ કેવળ અત્યુક્તિ લાગશે. પણ આ વાતને જુદી રીતે સમજવાની જરૂર છે.

કવિતાના હાથમાં સપડાનારના બે વર્ગ પડી જાય છે. એક કવિતાને પોતાદ્વારા પ્રગટ થવા દેનારાઓનો અને બીજો એ પ્રગટ થએલીને ઝીલનારાઓનો. જેના દ્વારા કવિતાનું પ્રાગટ્ય થતું રહે છે તે વર્ગનો એટલે કે કવિનું મહત્ત્વ તો દરેક સ્વીકારતા આવ્યા છે. એમનું મહત્ત્વ અવશ્ય છે જ. પણ જે કવિતાનો ભોક્તા વર્ગ છે તેનો કવિતાકલામાં જે મહત્ત્વનો ફાળો છે તે હજી કલાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ રૂપે આપણે સમજતા નથી થયા.

ખરું જોતાં કલાનો રચનાર અને કલાનો આસ્વાદ લેનાર એ બંને મળીને કલાવ્યાપારનું આખું વર્તુળ પૂરું થાય છે, એ બંને કાચલાં મળીને એક સંપૂર્ણ ગોલક બને છે. કલાકારના હૃદયમાંથી ઊઠેલો ભાવ કલારૂપ પામી ભોક્તાના હૃદયમાં પાછો ભાવ રૂપે પરિણમીને પોતાનું વર્તુળ પૂરું કરે છે. કલાકૃતિની રચના એ કલાવ્યાપારનું અર્ધું જ કાર્ય છે. તે કલાકૃતિ જ્યારે સહૃદય ભોક્તાના હૃદયમાં ભાવ રૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે અર્ધું કાર્ય પૂરું થાય છે. કલાપીએ કહેલું વાક્ય 'ભોક્તા વિણ કલા નહિ' એ સાંનીધ્યે ત્યાં કાવ્યમાં દેખાય છે

તે કરતાંય ઘણું વિશેષ છે. રસાનુભવની દૃષ્ટિએ પણ કવિ અને સહૃદય ભોક્તાના સંવેદનમાં કશો ફર્ક હોતો નથી. એટલે આ કલાવ્યાપારનાં બે અર્ધાંગ સરખા મહત્ત્વના છે.

આટલું સમજી લીધા પછી આપણે પ્રથમનું કથન વિચારી જોઇશું તો તે સાચું જ લાગશે, કે જગતમાં એવું કોઇ નથી જેના હૃદય ઉપર કવિતા ટકોરા ન લગાવી ગઇ હોય. જો માણસમાં કાવ્યકરણની કલાશક્તિ હશે તો તે કવિ બનશે, નહિ તો તે તેનો ભોગવનાર રહેશે. આ કથનને હું નિરપવાદ હકીકત તરીકે રજૂ કરવા માગું છું. અને એ રજૂઆત કરતાં કેટલાંક મોટા, છતાં સહેલા પ્રશ્નો આપણી આગળ ઊભા થાય છે.

શું દરેક દરેક માણસના હૃદય ઉપર કવિતા ટકોરા વગાડી જાય છે? મારો જવાબ છે હા. જંગલીમાં જંગલી માણસ લો, ભીલ લો, ભંગી લો, રાનીપરજ લો, ખેડૂત લો, વેપારી લો, કારીગર લો, સિપાહી લો, ખૂની લો, જલ્લાદ લો, કે ગમે તે લો. સમાજના કોઈ પણ થરમાંથી સમાજની કોઇપણ પ્રવૃત્તિમાંથી તમે માણસને ઉપાડો અને તમે જોશો તો જણાશે કે હા ત્યાં મેલામાં મેલે સ્થળે, અસંસ્કૃતમાં અસંસ્કૃત સ્થળે કવિતા પહોંચેલી છે.

હવે આ સ્વીકાર્યા પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે શું સમાજના આ અનંત થરોમાં એક જ કોટિની કવિતા વ્યાપેલી છે? ના, એમ તો નથી જ. માણસમાં વ્યક્ત થતા ચૈતન્યના જેમ માણસે માણસે જુદા જુદા આવિર્ભાવો છે તેમ થરેથરે અને કદી વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પણ કવિતાનો આવિર્ભાવ જુદો જુદો હોય છે. અર્થાત દરેક માણસને પોતાની કવિતા હોઇ શકે છે. અર્થાત્ ચૈતન્યના આવિર્ભાવ પેઠે કવિતાના પણ અનેક આવિર્ભાવ છે, તેની અનેક કોટિઓ છે.

તો પછી આ અનેક કોટિની કવિતામાં સારી કઇ, નરસી કઇ, ઊંચી કઇ, નીચી કઇ, કે પછી બધી સરખી જ છે? ના, બધી સરખી જ તો ક્યાંથી હોઇ શકે? જ્યાં આપણે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ કવિતાનું ભિન્નત્વ સ્વીકારીએ છીએ ત્યાં એવી સમાનતાને સ્થાન ન જ હોય પણ એ અનેક કોટિઓમાં એક ચિજ સમાન છે. એ છે એની કલાત્મકતા. પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુમાં જેવી રીતે ચૈતન્યની સ્ફુરણા થતી જ હોય છે તેવી રીતે પ્રત્યેક કવિતાપ્રકારમાં કલાત્મકતા હોય છે જ. એ બાળકને રીઝવવાનું જોડકણું હોય, હાલરડું હોય, ઘંટી દળવાનું ગીત હોય, રાનીપરજનો રાસડો હોય, ભીલોભીના ગીત હોય, ચારણોના દૂહા હોય, ગરબે રમનારીનાં કુદામણાં હોય, ગરબા હોય, રાસ હોય, ઘોળ હોય, નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં હોય, મીરાંનાં ભજન હોય, દયારામની ગરબી હોય, પ્રેમાનંદના આખ્યાનો હોય; પ્રબંધ હોય, સરઘસનાં ગીતો હોય, ઊર્મિગીતો હોય, કે વિચારપ્રધાન સોનેટો હોય. એ બધી કોટિઓમાં તેના ખરની કળા હોય છે જ.

એ કળા એટલે કે રસ જન્માવવાની શક્તિ. પણ અહીં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એકના રસ તે હંમેશાં બીજાના રસ હોતા નથી. જો આટલી ઉદારતા નહિ સ્વીકારીશું તો કલાનું વિવેચન હંમેશાં પોતાના ધર્મને સર્વોચ્ચ મનાવનાર ધર્મઝનૂનીનું જોડીદાર બની જવાનું. એનાં વિવેચકને પ્રિય એવા એક કલાપ્રકાર સિવાય બાકીના કળાપ્રકારોને જીવવાનો હક જ ન રહે. પણ જે વિવેચક કવિતાના વ્યાપક સમગ્ર કલારૂપને ન્યાય આપવા માગે છે તેણે આ ત્રણ હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ હકીકતો ફરીથી નોંધી લઇએ પહેલી હકીકત એ કે જીવનમાં દરેક જણ કવિતાનો આસ્વાદ ઓછામાં ઓછું એક વાર તો કરે જ છે. બીજી હકીકત એ કે દરેકના રસમાં ભિન્નતા, અથવા વિવિધતા, હોય છે, અને ત્રીજી હકીકત એ કે એ રસોને ન્યાય આપતી, પ્રગટ કરતી કવિતા પણ અનેક કોટિની છે.

આ ત્રણ મુખ્ય હકીકતો અનુક્રમે નીચેના કથનને બહાર લાવવા, પુષ્ટ કરવા તારવવામાં આવી છે. દરેક વ્યક્તિને કવિતાના આસ્વાદનો હક છે, દરેક વ્યક્તિ માટે કવિતાનો રસ લેવાનું શક્ય છે, અને કવિ થવાનું પણ શક્ય છે. અર્થાત જે એમ માનતા હોય કે કવિતા-

કળા એ તો અમારો જ, અમુક વર્ગનો જ ઇજારો છે, તેમનો ફાંકો વીંછીના ડંખની પેઠે પહેલી તકે કાપી નાખવાની જરૂર છે, અને જે હતોત્સાહ બની ગયા હોય તેમને આ આશ્વાસન આપવાની જરૂર છે કે જો તમારા જીવનમાં કવિતા નહિ આવી હોય તો હજી પણ આવશે જ.

બીજું કથન એ કે માણસ જાતના રસોના વિકાસને લક્ષમાં રાખી, દરેકે બીજાના રસો માટે ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, અને સમભાવ કેળવવાની જરૂર છે. વિચારપ્રધાન સોનેટનો અભ્યાસી ખુમારી રાખીને કહે કે છંદ આ બાળકના જોડકણામાં તે શું બળ્યું છે? તો તે કવિતાનો દ્રોહ જ કરે છે. ગઝલનો આશક એમ કહે કે બસ કવિતાના જગતમાં જે કાંઇ હોય તે હું જ છું. અને બીજા બધાએ મને માર્ગ કરી આપવા રુખસદ લેવી જોઇએ. તો તેનું કહેનાર રાજકારણમાં ખૂનખાર યુદ્ધો ફેલાવનાર શાહીવાદથી કે ડંખીલી સરમુખત્યારીઓથી જરાયે જુદી જાતનો નથી.

અને ત્રીજું કથન એ છે કે કવિતાની આ અનેક કોટિઓ એ કલાના ભંડારની સમૃદ્ધિની સૂચક છે. બગીચામાં જેમ અનેક ફૂલો ખીલે છે, તેમ કવિતાની કળા પણ આમ અનેક રૂપે પ્રફુલ્લે છે, જેમ જેમ એ રૂપવૈવિધ્ય વધતું જાય તેમ તેમ કલાપ્રિયે તો રાચવાનું જ હોય.

કવિતાનો વ્યાપાર નૈસર્ગિક રીતે જ, જીવનની બીજી ક્રિયાઓ પેઠે જગતના આદિથી ચાલુ રહ્યો છે. પણ માણસે જેમ નિસર્ગે આપેલી વસ્તુઓની પુનર્વ્યવસ્થા કરી છે, તેનાં સંસ્કરણો કર્યાં છે, તેનાં નવાં આયોજનો કરી તેમાની ગુપ્ત શક્તિઓને બહાર આણી છે, તે જ રીતે માત્ર ગળામાંથી નીકળતા કેટલાક ઉદ્‌ગારોનાં જ બનેલાં જંગલી લોકોનાં ગીતોની સામગ્રીનું આપણે સંવર્ધન, સંયોજન, સંસ્કરણ, અને બૃહત્કરણ કરતા ગયા છીએ. માણસની પ્રજ્ઞાએ આ નૈસર્ગિક કવિતા તત્ત્વને સંસ્કૃત બનાવ્યું છે, વ્યવસ્થિત બનાવ્યું છે, બળવત્તર બનાવ્યું છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં નિસર્ગસ્થ કવિતાનું પ્રજ્ઞાદ્વારા જે સંસ્કરણ થતું આવ્યું છે તે દૃષ્ટિએ જો આપણે સંસ્કારમાં માનતા હોઇએ તો આપણું દરેક કવિતાપ્રિયનું શું કર્તવ્ય હોઇ શકે તેનો ટૂંકામાં વિચાર કરીએ, પણ તે પહેલાં આપણે એક વસ્તુ વિચારી લેવાની છે.

માનવીની પ્રજ્ઞા અથવા બુદ્ધિશક્તિની સેવાઓ હમેશાં જગતને જેમ નિરપવાદ લાભકારક નથી નીવડી, વિમાન શોધનાર બુદ્ધિશક્તિએ જેમ ઝેરી ગેસ પણ શોધી કાઢ્યો છે તે જ રીતે કવિતાનું સંસ્કરણ કરવા નીકળનાર બુદ્ધિએ તેનું વિકૃતકરણ પણ કરી નાખ્યું છે. અને સાચા સંસ્કરણના ઇચ્છુકે આ વિકૃતકરણમાંથી પણ પોતાને અને કવિતાને બચાવી લેવાની જરૂર છે.

કવિતાના પ્રદેશમાં બુદ્ધિએ જે વિકૃતિઓ ઉપજાવેલી છે તેમાંની મુખ્ય એ છે કે તેણે કવિતાને જન્મ આપનારી સ્વાભાવિક પ્રેરણાને સ્થાનભ્રષ્ટ કરીને તેને સ્થાને પોતાની સ્થાપના કરી દીધી છે. સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતાં જે સુંદર તત્ત્વો, જે બાહ્ય આકારો, અથવા કવિતાના જે અનેક ધારો અર્થાત્ કવિતાનો આકારમય દેહ મૂળ કવિતામાંથી જન્મે છે તે ભૂલી જઇને બુદ્ધિએ એમ માન્યું કે આવો દેહ જો હું રચી શકું તો તે પણ કવિતા બની જાય. આ પેલા પૂતળાં બનાવનાર અથવા કહો કે રોબોટના રચનાર જેવું છે. પૃથ્વીનાં કુદરતનાં તત્ત્વોમાંથી જન્મી ને પોષણ પામીને વિશદ સુન્દર, પુષ્ટ બનેલા માનવદેહની પેઠે નહિ, પણ રીખી માટી લઇને, કે મોંઘી ધાતુઓ લઇને આખો માનવદેહ ઊભો કરી તેની પાસે જીવતા પ્રાણીની બધી મનબુદ્ધિ અને હૃદયની ક્રિયાઓ કરાવવા જેવું છે. જો કે આ બંને શિલ્પકાર અને યંત્રકારની અંદર આવા હેતુનું આરોપણ આપણે ઉદાહરણ દાખલ કરી લઇએ છીએ, કારણ વસ્તુતાએ તો શિલ્પકારના પણ વિશિષ્ટ કલાહેતુઓ છે, તેવી જ રીતે યંત્રકારના પણ ઉપયોગ હેતુઓ છે.

ત્યારે બુદ્ધિ એ કેવળ કાવ્યનો બહારનો પટ બનાવીને તૈયાર કરેલી કૃતી એ પ્રેરણાથી જન્મેલી કૃતિ જેટલી કદી ઉત્ક્રાંત હોતી નથી ૧૪ લીટીઓ પૃથ્વીછંદમાં લખી એટલે

તે સૉનેટ નથી બની જતી. કે ચાર લીટી લખવાથી મુક્તક નથી બનતું. મન્દાક્રાન્તામાં લખવાથી મેઘદૂતની સુન્દરતા નીપજાવી શકાતી નથી. કે નાનાલાલની પેઠે અપદ્યાગદ્ય લખવાથી એવું ભાવડોલન ઉપજાવી શકાતું નથી. કેવળ કાવ્યના ધ્વનીભેદો, કે અલંકાર પ્રકારો સિદ્ધ કરવાથી, રસનાં વિવેચનો કંઠસ્થ કરવાથી, અથવા સમસ્ત રસશાસ્ત્રના પારંગત બનવાથી પણ એક બે લીટીનો દૂહો રચનાર જેટલી પણ કવિતા સર્જી શકાતી નથી. કવિતા સર્જી શકાય છે કેવળ અંદરના મસાલાથી. મેઘદૂતની સુન્દરતાનો મસાલો મન્દાક્રાન્તા છંદમાં નહિ પણ કાલિદાસના ભેજામાં હતો, અપદ્યાગદ્યનું ભાવડોલન તે બ્રહ્મ, રસ, વિરાટ શબ્દોની આડી અવળી ગોઠવણીમાં નહિ પણ નાનાલાલના કલ્પનાગોખમાં છે. એ હકીકત આપણે ખ્યાલમાં રાખવાની છે. પ્રતિભાના અસ્તિત્વ વિના કેવળ બુદ્ધિના કૌશલ્યથી રચાતી કલાકૃતિઓ કેવળ નિષ્પ્રાણ પૂતળાં જ હોય છે. બુદ્ધિ સ્વયં વાંઝણી છે. ઓછામાં ઓછું કવિતા પુરતું તો આ કહી શકીએ જ. પણ તેથી તેનું મહત્ત્વ, પ્રતિભાના વિકાસમાં તેનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. તેનું કામ પ્રસૂતિકાનું—દાયણનું અને નર્સનું છે. તેની મદદ વિના ઘણી યે પ્રતિભા જન્મ પામ્યા વિના જ રહી જાય છે, કે જન્મવાની ક્રિયામાં જ મરી જાય છે, યા તો જન્મ્યા પછી પણ ઊછરી શકતું નથી. આ રીતે પ્રથમ પ્રતિભાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાનું છે. અને તે પછી તેને ચમક આપનાર, તેના પર પાસા ઉપજાવનાર, તેને ઘાટ આપનાર સરાણનું કામ કરતી બુદ્ધિનું

જગતની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓના લેખકોમાં અદ્વિતીય પ્રતિભા અને અસાધારણ પ્રજ્ઞા એ બંનેનો સમન્વય દેખાય છે. આ વાતને ઉદાહરણથી પુષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. કેવળ કાલીદાસનો જ જો આ રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ માણસ જ્ઞાનની કેટલી શાખાઓમાં પારંગત હશે તે તરત જણાઇ આવશે. પ્રતિભાવિહીન માણસ કદી કવિ થઇ શકતો નથી એ જેટલું સાચું છે, તેટલું એ પણ સાચું છે કે પ્રતિભાસંપન્ન છતાં જ્ઞાનહીન માણસ કદિ કવિ થઇ શકતો નથી.

હવે આપણે મુખ્ય વિષય ઉપર જઈએ. આપણે કવિતાની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારી, સર્વઆસ્વાદ્યતા સ્વીકારી અને અનંતવિવિધતા સ્વીકારી. આ ત્રણ વસ્તુઓથી આપણને કવિતાનું અને આપણું પોતાનું વર્તમાન અને ભાવિ ઊજળું લાગશે. હવે આપણે કહી શકીએ કે કોઇને કવિતા વિના રહેવાની જરૂર નથી, બલ્કે આગળ વધીને એમ કહી શકીએ કે કોઇ કવિતા વિના રહેતું જ નથી.

આ સાંભળી ઘણાયે ચમકશે. જેઓ મહાન કવિઓ તરફ, અરે, સાધારણ જોડકણાં જોડનાર તરફ પણ મહા અહોભાવથી જોતા હશે તેમને થશે કે 'ક્યાં છે અમારી કને કવિતા?' આવા મુગ્ધ પૃચ્છકોને આપણે-કવિતાની વ્યાપકતા અને અનંતવિધતા જાણનારાઓને કહેવાનું રહેશે. 'છે ભાઇ, છે. માત્ર તમારે તે જોતાં શીખવાની જરૂર છે. જે કાલિદાસ કે શેક્સપિયર વાંચે સમજે તે જ કવિતાનો રસ લેનાર છે એમ નથી. દરેકની પાસે પોતાની નાનકડી કવિતા હોય છે; અને એમ કહી આપણે દરેક જણની આસપાસ વેરાયેલી કવિતા તેને બતાવી આપવાની રહેશે. દરેક જણ પોતાના ઓછાવત્તા વિકટ કે અનુકૂળ સંજોગોના જેવું જીવન જીવી રહ્યો હોય છે તેના જીવનમાં પણ ક્યાંક તો કાવ્ય સ્ફુરતું જ હોય છે. તે આપણે તેને બતાવવાનું રહેશે.

કવિતા એટલે સૌન્દર્ય, કુદરતનું, પ્રાણીના શરીરનું, મનનું અને હૃદયનું; કવિતા એટલે કલ્યાણ એકનું અને અનેકનું, વ્યક્તિનું અને સમષ્ટિનું; કવિતા એટલે સત્ય, ભૌતિક જગતનું, વિચાર જગતનું, અને કદીક એ બંને જગતનો ઇન્કાર કરીને પોતાને સ્થાપિત કરતા ભાવ જગતનું. આવું સૌન્દર્ય, આવું શિવ, અને આવું સત્ય આ. ત્રિવિધ કાવ્ય જગતમાં ક્યાં નથી, ક્યા માણસમાં નથી?

પ્રત્યેક માણસ આ ત્રિવિધ કાવ્યનો અનુભવ કરે છે.

સૂરજ ઊગ્યો રે કે વડલાની ડાળે
કે વાછોડાં ભલે વાધ્યાં રે.

ને પ્રભાતના પહોરે લગ્ન વેળા ગાતી ગુજરાતણો કુદરતનાં સૌન્દર્યનું સ્તોત્ર નથી ઉચ્ચારતી?

છેડો ઢળકતો મેલ્ય, અલી પાંદડી!
છેડો ઢળકતો મેલ્ય.

ગાનાર કોઇ લોકગીતને ગુંજતો જુવાન તીવ્રમાં તીવ્ર સંવનનનો ભાવ નથી અનુભવતો?

અને

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ

નો ગાનાર તત્ત્વનું એક ગૂઢ દર્શન નથી કરતો? સવારના પહોરે ઉષા ઉગતી હોય ત્યારે ગીત ગાવા બેગી થતી ગુજરાતણો; મેળાઓનાં, કુદરતનાં જોબન પથરેલી ઋતુઓનાં મનોરમ સ્થળે ઊભરાતા માનવ સમુદાયોના રાસડાની રમઝટ બોલાવતા જુવાન જુવાનડીઓ; કે ભંગીવાસમાં નીતરતી રાતે મંજીરાંના રણકારે તંબુરાને ગુંજરતા તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડાણને આંબતા ભંગી ભજનિકો આ બધાં પરમ કાવ્યના પરમભોકતા છે એની ના કોણ પાડશે?

એ તો નિસર્ગની રીતે જ કાવ્ય રસાસ્વાદ કરી રહ્યાં છે. જીવનની અમુક ક્ષણે એ કાવ્યનો અનુભવ કરી પાછી તેઓ પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી જાય છે. એ જ ગીત ગાનાર; રાસડા લેનાર, કે ભજન ગાનાર મેણાંટોણાં મારવામાં, ચોકળીજાને ગાળો ચોપડવામાં, કે દીનવદને વેઠે ચડવામાં સરી જાય છે.

આપણો કહેવાતો સંસ્કૃતવર્ગ એથી બે ડગલાં આગળ વધે છે. તે રેકર્ડો સાંભળે છે, નાટકસિનેમા જુએ છે, કાવ્યગ્રંથો વાંચે છે, વિવેચનો કરે છે, મુશાએરા કરે છે, સભાઓનાં ગીતો લલકારે છે, કે કવિતા વિષયક તત્ત્વનાં ટૂંપણાં ઉપજાવે છે. પણ એ સર્વ પણ કવિતાથી છૂટા પડતાં પાછી પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી પડે છે.

તે વખતે ઓમાંથી એક હાય સરી પડે છે અને પ્રશ્ન થાય છે. 'ક્યાં ગઇ રે તું ઓ દિવ્ય કવિતા? તું અમારી ચિરસહચારિણી, ચિરસખી ન બની શકે?'

આ સવાલનો જવાબ આપણે આપણી પ્રજાની મદદથી શોધવાનો રહે છે. પ્રતિભાથી પ્રેરાયેલી કવિતા તો પોતાનું એ કામ કરે જ છે. પોતાના દુર્ધર્ષ વજ્રથી એ જગતની કાળમીંઢ કઠોરતાને ભેદી રહી છે અને સત્ય શિવ અને સૌન્દર્યનાં પાણી જગતમાં રેલાવી રહી છે. પણ એ કાવ્યના સર્જનનો કે પઠનનો ક્રમ હંમેશાં આપણા કાર્યક્ષેત્રમાં હોતો નથી. આપણી પ્રજાના વ્યાપારો પણ એવી રીતે યોજી શકીએ કે જેથી આ કવિતારાણીને ચાલવાનો માર્ગ નિષ્કંટક બની, ફૂલ અને સુવાસથી ઉભરાઇ રહે.

જગતને આપણે નંદનવન કરવું છે. અને જગતના મહાવનની વન્યતાને મટાડી તેનાં સંસ્કૃતિનો બગીચો કોઇ રચી શકે તેમ હોય તો તે આ કલાની માલણો છે. કવિતા એ એમાંની એક છે.

કલા એ હૃદયની વાણી છે. પણ વાણી તો અનેક સ્થળેથી પ્રગટે છે. પાટી પર કકરી પેનનો લસરકો થતાં પણ એક ઉદ્વેગકારી રોમાંચ પ્રગટની વાણી પ્રગટે છે. તોપમાંથી વછૂટતા ગોળાની પણ વાણી છે. પરદેશની સાથે જોહુકમીથી, ગરજાળુ વિનમ્રતાથી, કે કાબેલ ચાલબાજીથી થતા કરારોની પણ એક વાણી છે. એ બધી વાણીઓમાં કવિતાએ પોતાનો અવાજ સંભળાવવાનો છે. શરીરની લાગણીઓની વાણી, ભૂખની વાણી, સ્વાર્થ લોલુપતાની વાણી, અન્યનું સંહારણ કરતાં આત્મ સંવર્ધનની વાણી, હરકોઇ ઉપાયે આત્મતૃપ્તિ માગતી કામનાઓની વાણી, એવી એવી અનેક વાણીઓમાં થઇને કલાએ અને કવિતાએ એ સર્વથી ઊંચી પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ સાધતી, અનંત સૌન્દર્યની રચના ઉપજાવતી, અને પરમ સત્યની ચિરપ્રતિષ્ઠા કરતી પોતાની વાણી સંભળાવવાની છે.

જગતની આદિથી આ બધી વાણીઓથી ઊંચા સ્વરે એ પોતાની વાણી સંભળાવવા મથી રહી છે. પણ એનો સુયોજિત મંજુલ સ્વર ધનુષ્યના ટંકાર અને તોપોના ઘર્ઘર નિનાદોમાં અનેકવાર ટંકાઇ રહ્યો છે. આજે પણ કવિતાની વાણી દરેકના કાને પહોંચી ગઇ છે છતાં તોપોના ઘર્ઘર અવાજો વધારેને વધારે ઘોર બનતા જાય છે. અને હૃદયમાંથી એક તીવ્ર ચિત્કાર નીકળી જાય છે. 'જંગલનો ન્યાય શું હજી સુધરેલા માનવસમાજમાંથી નહીં જ મટશે?'

કલાઓએ આજે પોતાની હાર કબૂલ્યે જ છૂટકો છે. એમાં જ સત્યનું દર્શન છે. આ માલણો જગતના મહાવનને ગમે તેટલું કાપીકૂપી, છેદીછાદી, ઉપવનમાં ફેરવવા માગે, પણ એ જેટલી ઝડપથી નવા ક્યારાની રચના કરી શકે છે તેથી બમણી ઝડપે કાંટા ઝાંખરા ફૂટી નીકળે છે.

તો શું કલાને નસીબે હંમેશાં પરાજય જ નિર્માયો છે ? ના, આ પ્રશ્નનો હકારમાં જવાબ આપણે સ્વીકારી શકીએ જ નહિ. જો એ સ્વીકારીએ તો આપણે જિન્દગીથી હાથ જ ધોઈ નાખવા પડે. અને ઉઘાડી આંખે જોઈશું તો જગત પણ એ પ્રશ્નનો હકારમાં જવાબ સ્વીકારતું નથી.

બેશક આબિસિનિયાને હડપ કરી ગયેલ ઇટલીની તોપોની સામ્રાજ્યશાહી વાણી કવિતાની વાણી નથી. સ્પેનને ભીંસી રહેલ ફાસિઝમની વાણી કવિતાની વાણી નથી. તેમજ ચીનને ભરખી રહેલ જાપાનની તોપોની શિકારભૂખ્યા વાઘની વાણી એ પણ કવિતાની વાણી નથી. પણ જગતમાં એટલી એક જ વાણી નથી. એ આક્રમણોનો મંદ કે પ્રબળ સામનો કરી રહેલ પ્રજાઓની વાણી કવિતાની વાણી છે. ભૂતકાળમાં થયેલા કે અત્યારે થઈ રહેલા હુમલાની સામે ઊઠતી એકેએક પ્રજાની વાણી કવિતાની વાણી છે એ હૃદયની વાણી છે. કારણ ત્યાં બીજાને હડપ કરવાં જતાં ક્રૂરતાથી દાંત ભીંસવાના નથી, કે શિકારની પુષ્ટતા જોઈ મોમાંથી લાળ દદડાવવાની નથી. પણ પોતાના ટકાવને ખાતર, મુક્તિને ખાતર, માનવતાને ખાતર, શરીરને કટકા થઈ જવા દેવાની વાત છે. તોપની આગળ ફૂરચે ફૂરચા ખરીને ઊડી જવાની વાત છે, હસતે મુખે દમનના ચક્ર નીચે કચડાઈને ભુક્કો બની જવાની વાત છે. જો માનવભક્ષક તોપોની વાણી ભયંકરતર બની છે, તો એનો સામનો કરનાર, માનવતાની સ્થાપના કરનારી હૃદયોની વાણી પણ આજ લગી હતી તે કરતાં પ્રબળતર અને વ્યાપક બની છે. આજે કોઈપણ પ્રકારના આક્રમણને કે દમનને મૂંગે મોંએ કોઈ વશ થતું નથી એજ જગતનું મોટું સુચિહ્ન છે. એ જ બતાવે છે કે છૂંદાઈ ગયેલું કચડાયેલું હૃદય ફરી પાછું જાગૃત થશે અને જ્યાં લગી પોતાની સ્થાપના જગતમાં નહિ થાય ત્યાં લગી તે જંપશે નહિ. આપણે માનીએ છીએ અને સ્વીકારીએ છીએ કે સ્વાર્થની ભૂખનો પોકાર બહુ જબરો છે, વાસનાઓનો આક્રોશ અતિ તીવ્ર છે, પણ હૃદયનાં સ્પન્દન એ બનેથી જબરા અને તીવ્ર છે. ઘડીક હૃદયના સ્પંદનને પેલાં બે ઢાંકી દે છે. પણ માણસને પરમ શાંતિ અને સુખ તો જ્યારે તે હૃદયનાં સ્પંદનને મુક્ત રીતે થવા દે છે ત્યારે જ થાય છે. જગને એ રસ્તે ગયા વિના છૂટકો જ નથી.

આ બહુ ભારે વાત છે. જગતનાં સૂત્રોનું સંચલન કલાઓના હાથમાં ? અને તેય આ કવિતાના હાથમાં ? કોઈ ખૂણે રચાતી કે ચોપડીમાં બહાર પડતી, કે વિવેચનોમાં ચર્ચાતી, કે મુશાયરોમાં ગવાતી નાજીક કવિતાના હાથમાં ? આપણે કહીશું હા, એના હાથમાં પણ તે વેળા એનું સ્વરૂપ આપણે ધારીએ છીએ તેવું નથી હોવાનું બલ્કે આ વામનરૂપમાં જ તેની વિરાટતા ગુપ્ત પડેલી છે. એ વામનતા ક્યારે અને કેવી રીતે વિરાટ બને છે ?

આ પ્રશ્ન પણ ઘણો વિરાટ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જીવનની ક્રિયાશક્તિ પ્રેરાય છે હૃદયથી, નહિ કે બુદ્ધિથી. બુદ્ધિ તો તર્કવિતર્ક કર્યા કરે છે. અને કદી તે અમુક સત્યનો સ્વીકાર કરી લે છે છતાં એ સત્યની પાછળ જીવનને ઝુકાવવાનું બળ તેની પાસેથી મળતું નથી. અર્જુન જેવો મહારથી પણ કહેતો હતો કે 'હું જાણું છું છતાં મારાથી કુકર્મમાંથી અટકાતું નથી, અને સત્કર્મમાં પ્રવર્તાતું નથી.' એટલે જીવનને પ્રેરનાર હૃદય અને તેના ભાવો અને આવેગોને જે જીતી શકે, ઘડી શકે, પ્રેરી શકે, ઉત્તેજી શકે, અને નવા સર્જી શકે, તેજ જીવનને ઘડનાર બનવાનું છે. અને આ કામ કરવા કલા સિવાય—કવિતા સિવાય બીજું કોણ વધુ સમર્થ છે ?

કવિતા જીવનનું ગાન છે, જીવનનું દર્શન છે, અને વળી એ દર્શનનું ગાન છે. જીવનની વિષમતાને એ

અર્મિને હિળાળી કરે છે, સુખદ્ધતાને ગાંભીને એ વધુ સુખદ કરે છે, હૃદયનાં હરપ્રકારનાં ક્ષુદ્રઅક્ષુદ્ર આંદોલનોને ઝીલી તેમને તે મહત્તા આપે છે, જીવનના તમામ પ્રદેશોમાંથી એ દુઃખે અને સુખનાં તત્ત્વો ઉપાડી લઈ એક અપૂર્વ ધર્મરાજ તૈયાર કરે છે, જેને સાંભળી માણસ હૃદયનો મોક્ષ અનુભવે છે, વિકાસ અનુભવે છે. જેને જેને જીવને સહ કરીને પુકાર્યો હોય છે તે પોતાની નાનકડી હૃદયની વાડકી લઈ તેની પાસે પહોંચી જાય છે, અને જીવનનાં અમૃત ઝીલી જગતને તે પાય છે. એ તો કવિઓ સૌ, નાના અને મોટા, એકાદ દુહો જોડનાર, એકાદ પુસ્તક લખનાર, એકાદ સોનેટ રચનાર, કે ખંડકાવ્યો, આખ્યાનો, અને મહાકાવ્યો રચનાર, આભગીત ગાનાર, કે વિશ્વગીત ગાનાર એ બધા કવિઓ.

આ ગાન એ દરેક વખતે દર્શન હોય છે. સર્વત્ર અનંત રીતે પથરાયેલા જીવનના મસાલામાંથી કવિ અમુક જ ચીજ કેમ ગાય છે અને બીજી કેમ નહિ ? એનો જવાબ એટલો જ કે કવિને જીવનનું એ અંગ દર્શન યોગ્ય-ગાન યોગ્ય લાગ્યું છે. જો કવિની પ્રતિભા ઊંડી હોય છે તો તેનું ગાન જ, તેના સૂક્ષ્મ હૃદય અનુભાવો જ જગત માટે પરમ દર્શન બની જાય છે.

પરમ દર્શનને આપણે ગાથી પણ વધારે અર્થમાં કવિતામાં ઘટાડી શકીએ છીએ. દર્શન એટલે જીવનનો સમન્વય, ઉકેલ, અને બંધનમાંથી મુક્તિના માર્ગની આંકણી. પોતે જે કાંઈ જોયું તે તેવી જ રીતે બીજાને બતાવવું એ જ બસ નથી. પણ એ જોયેલામાં જોનાર કંઈ વિશેષતા બતાવે છે તે જરૂરનું છે. દરેક કવિમાં એક કે બે આ દર્શનની દૃષ્ટિ ખૂલે જ છે. એવો એકે સાચો કવિ નથી જે ક્યારે દૃષ્ટા ન બન્યો હોય. કવિતા એની ઊંચી ભૂમિકાએ ચડી ક્યારે તત્ત્વજ્ઞાન સાથે હાથ મિલાવી લે છે. એ તત્ત્વનું દર્શન જ જગતને ઘડે છે. જીવનના પ્રવાહોને પલટી નાખે છે, જીવનની મંદતાને વેગીલી બનાવી દે છે, અને સૃષ્ટિ પર નવરચના પ્રગટાવે છે.

આ તત્ત્વદર્શન જગતમાં બે રીતે અવતાર લે છે. એક કવિની મારફતે, બીજું ઉપદેશકની મારફતે. ઉપદેશક, પ્રચારક, વિવેચક એ બધાની પાસે ચોક્કસ લંબાઈના પગથિયાં વાળી બુદ્ધિની સીડી હોય છે. એ સીડી કેટલીક વાર લાંબી તો કેટલીક વાર બહુ જ ઊભી ગોઠવાયેલી હોય છે. અને એ ઉપરથી તત્ત્વદર્શનને જગતમાં ઊતરવું પડે છે. કવિ પાસે એ ચોક્કસ પગથિયાંની સીડી નહિ પણ કંઈક બીજું છે. એ જે છે તેને તમે ગમે તે રીતે ઓળખાવો. હૃદયવેધી બાણ કહો, સુમંજુલ વીણા કહો, સુલલિત પ્રવાહ કહો. એના મારફતે દર્શનને લોકો પાસે પહોંચવું ઘણું સરળ થઈ પડે છે. એટલે જ ઘણા યે તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ કવિ પણ હોય છે જ. એ જીવનનું દર્શન જ્યારે ગાનરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ તેની આગળ આનાકાની નથી કરી શકતી, હૃદય બંને બાહુને પ્રસારી તેને ઝીલી લે છે.

જગતમાં કવિતા આ રીતે નવજીવન પ્રેરે છે. પ્રત્યેકને જીવન મળેલું છે. અને એ જીવનશંકિત માણસના ગમે તેટલા મૂઢ ઇનકાર છતાં પોતાનું સાફલ્ય તેની પાસે શોધાવે છે. માણસની મૂઢતા ક્ષણભર ભલે વિજયી બને, પણ જીવનનો સાદ સાંભળ્યા વિના તેને ચાલવાનું નથી. જુવાનીની ધુમાડી મગજમાં ભલે થોડો વખત ભરાય, પ્રપંચની સાધના ઘણીવાર ભલે મહા મોહક લાગે, અને સ્થૂલ સંપત્તિના સંચયમાં જ ઘણીવાર ભલે જીવનનું પરમ સાર્થક્ય અનુભવાય, પણ એક એવો વખત માણસના જીવનમાં જરૂર આવે છે જ્યારે તે પ્રશ્ન કરે છે કે 'આ જીવન, તું શું છે ?'

એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કવિતા પ્રગટે છે, દર્શન પ્રગટે છે, ગાન પ્રગટે છે. જગતની આદિથી આ ગાન અને દર્શન પ્રગટ્યાં છે, અને દરેક તે ઝીલ્યાં છે. જીવનની અંદર આ ગાનની તથા આ દર્શનની જેટલી પડો વધુ બને તેટલું જીવન વધુ સમૃદ્ધ બને છે.

આ વસ્તુ એક જ રીતે સાધી શકાય છે. જીવનના નમ્ર અને છતાં દૃઢ ભક્ત બનીને, ગંભીરતાથી તેની ઉપાસના કરીને, તેની સાથે ખેલ કરવાની બાલિશતા છોડી દઈને, જીવનમાં કાંઈક સ્પષ્ટ હેતુની સ્થાપના કરીને. કવિતા એ જીવનનો ઉત્તમ આવિર્ભાવ છે, એની ઉપા-

સનો એનો પરિચય પણ ઉપરની રીતે જ કરવાનો છે. એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે ચોવીસે કલાક બારેમાસ મોઢું કરીને ફર્યા કરવાનું અને કોઈ પૂછે કે તને શું થયું છે? તો ભમરોને સાંકડી કરી, હોઠને શુષ્ક રીતે સંકોડીને કહેવાનું 'હું જીવનની સાધના કરું છું.'

ના આ ગંભીરાઈ, હેતુની દઢ સ્થાપના ને ઉલ્લાસ, મુક્ત હાસ્ય, પ્રફુલ્લ વિનોદ કે તંદુરસ્ત ઠઠ્ઠામશ્કરીની સાથે વેર નથી, બલ્કે પરમ મૈત્રી છે. એ ગાંભીર્ય અને સહેતુકતા એ જીવન કાર્યનાં મૂળિયાં છે. જીવનમાં એ ચોંટયા પછી પ્રફુલ્લતા, ઉલ્લાસ, હાસ્ય વિનોદ જીવન-રસથી લસલસતાં હોય છે. એ વિનાનાં હાસ્યવિનોદ બનાવટી કાગળનાં પાંદડાં જેવાં જ ક્ષણિક ચળકાટવાળાં હોય છે.

અને એટલે માણસે કવિતાનું આહ્વાન આવે તેને પૂરા ગાંભીર્યથી ઝીલી લેવું જોઈએ. જીવનની કવિતા તો દરેક માણસના હૃદયબારણે ટકોરા લગાવતી ફરે છે. આપણે એ જોવાનું કે આપણે એને નકારીએ નહિ. આપણે એ ન ભૂલીએ કે આપણને દરેકને જીવનની પેઠે જીવનની કવિતા પણ જન્મની સાથે વારસામાં મળેલી છે. જો એ કવિતાને આપણે પ્રેમ કરી શકીએ તો વધુ સારું. એ માટે કવિતાના કલારૂપની ઉપાસના જરૂરની છે. એમાં વ્યાયામની જરૂર છે. એમાં વિવેકદૃષ્ટિની જરૂર છે. એટલું સાધવા જેટલી જેની હિંમત થતી હોય તે કવિતાના વાહક બનવાનું ભાગ્ય મેળવી શકે છે. પણ એટલું ન કરી શકનાર પણ પ્રગટતી કવિતાને ઝીલી શકે છે. એ ઝીલવાને પણ ઉપર કહી તેવી કલારૂપની ઓળખ તો જરૂરી છે જ. પણ એ જેટલી દુઃસાધ્ય ગણાય છે તેટલી નથી. અને મહેનત કર્યા વિના તો કશુંયે ક્યારે મળે છે. મહે-નતથી કંટાળનાર માટે જીવન નથી તો પછી કવિતા તો ક્યાંથી જ હોય! પણ જે માણસ જીવનમાં સ્વલ્પ પુરુષાર્થને પણ સ્થાન આપે છે તે આ જીવનના પરમામૃતરૂપ કવિતાનો રસ પણ ચાખે છે. અને આ કવિતા તો એટલી ઉદાર છે કે તમારી ઓછામાં ઓછી મહેનતનો પણ સોગણો બદલો વાળી આપે છે.

બાળક માત્ર કાન ઉઘાડા રાખે છે, અને માનું હાલરડું તેને ભાગી જાય છે. રાસ રમનાર ચાંદનીને ભેગા થાય છે અને જીવનને ગરબે તે ચડી જાય છે. ના, આમાં મહેનત છે તે મહેનત જ નથી. એ મહેનત પણ એક રસરૂપ જ બની જાય છે. એટલે દરેકને હૃદય બારણે ટકોરા દેતી કવિતાને દરેક જણ પોતાનાં બારણાં હોય તેટલાં ખુલ્લાં કરી દે તો તે બારણામાં થઈ તેટલી કવિતા તેના જીવનમાં આવશે જ. જો કૃપણતાનો આરોપ મૂકવો હોય તો તે માણસ ઉપર મૂકાય, કવિતા ઉપર નહિ. અશ્રદ્ધા, કૃપણ માણસ હૃદયનું દ્વાર ઉઘાડતો જ નથી, અને ઉઘાડે છે તોય અતિ અલ્પ જ. પણ એટલામાંથી યે જીવનદાતા પ્રાણની પેઠે કવિતા તો ધસમસતી પેસી જીવનમાં વ્યાપવા મથે છે. એ ધસમસતી કવિતાને કોઈ રોકશો નહિ.

એનાથી જીવન પ્રફુલ્લ થવાનું છે. બૃહત્ થવાનું છે. સફળ થવાનું છે. એના ધબકારમાં જીવનનો ધબકાર છે, એના સ્વીકારમાં જીવનનું સાફલ્ય છે. આપણે દેખતા છતાં જોતા નથી પણ એ વાત તો સાચી છે કે જગતની આદિથી ગૌરીની ચીસ સાંભળી દેનાર વાલ્મીકિથી માંડી આજ લગી દરેક માણસના હૃદયે કવિતાનું આહ્વાન અખંડ રીતે ચાલુ રહ્યું છે. એ આહ્વાનને સમજીએ અને તેનો યથાશક્તિ જવાબ આપીએ.

૧૨-૧૨-૩૦ ગુજરાત કૉલેજ–અમદાવાદમાં વાંચેલું.

ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર

શ્રી. ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

જીવ અસરને મેળવીને અનુભવને પામે અને અનુભવને પામીને ઉન્નતિને સાધે એજ ક્રમાનુસાર આ આખું વિશ્વ અને તેમાંનું દરેક કાંઇ પોતાનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. એ રીતે જોતાં અસર એ બીજ છે. અનુભવ એ વૃક્ષ છે અને ઉન્નતિ એ ફળ છે.

સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તથા જાણે અજાણે અસરની આપલેનો વહેવાર-વેપાર સૃષ્ટિની સર્વ ઉત્પત્તિઓ વચ્ચે નિરંતર ચાલતો જ રહે છે. કોઇપણ કોઇને પરસ્પર અસર આપવાથી અને અસર લેવાથી અલગ કિંવા મુકત નથી. એમ પ્રત્યેક કાંઇ દરેકના જીવન ઉપર અસર કરે છે.

પૃથ્વીની જે બધી પેદાશો પોતાના જીવન ઉપર અસર લાવવાનું કાર્ય અહોનિશ કરી રહી છે તે સર્વેમાં મનુષ્યજીવો સૌથી વિશેષ અસર ભોગવે છે અને સામાને આપી શકે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એ રીતે જોતાં મનુષ્યજીવને અને મનુષ્યજીવનને આ જગતમાં જે જે કાંઇ અસર કરી રહ્યું છે તે સર્વેમાં આજકાલ ચિત્રપટ યાને સિનેમા સૌથી સબળ અને અગ્રેસર છે. તેનો ખાસ સબબ જ આ કે એ કાંઇ પડદા ઉપરનું મનોરંજક ચિત્ર માત્ર જ નથી; પરંતુ પડદા પાછળ એમાં માનવતા છે માનવ જીવન છે. માનવ સૃષ્ટિ છે. માનવીને માનવનું વધારે જ સ્પર્શે; વધારે જ અસર કરે અને તેમાં યે આ માનવતાની અસર અનેકવિધ સરસ સરસ પ્રકારે માનવ પ્રેક્ષકોના તન મન હૃદય અને આત્મા ઉપર. ચિત્રપટ સૌથી સબળ રીતે ઉપજાવતું હોવાથી જીવન ઉપર એની અસર અને એ અસરનું આકર્ષણ જબરદસ્ત છે.

કલાક બે કલાકના ટૂંક અરસામાં જ, અનેકવિધ રસિકતાથી અને સુંદરતાથી, માનવીને માનવનું ભગી રહે તેવું પ્રખર ઉર્મિ ઉત્પાદક અતિ અસરકારક સાધન તે સિનેમા છે. આટલા જ માટે આજનું આપણું ચિત્રપટ-જગત કાંઇ કાંઇ દોષોથી અલિપ્ત નથી છતાં યે તે જીવનની એક આવશ્યક વસ્તુ સમાન લોકોને અત્યંત વહાલું અને આકર્ષક થઇ પડયું છે.

આટલા પ્રસ્તાવ ઉપરથી જનતા ઉપરની સિનેમાની અસરનું કેવળ પાયા રૂપ અંતર્ગત કારણ જ આપણે જાણ્યું. પણ ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર શાને લીધે આટલી અને આવી પ્રચંડ કિંવા પ્રબળ છે યાને એ અસર જીવનને કઇ કઈ રીતે આવાને મળે છે તે જાણવાની આપણને અત્રે ખાસ જરૂર છે. કારણ એ જો આપણે જાણીએ તો જ પછી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે સિનેમા વડે જીવન ઉપર થતી અસરને આપણે કેમ આપણાં જીવનને હિતકર થઇ પડે તેમ સુસાધ્ય બનાવી શકીએ.

જીવન ઉપર અસર લાવવા માટે કળા આત્મસ્પર્શી હોવી જ જોઇએ.

જીવ પોતાનાં જીવન ઉપર મન અને હૃદયદ્વારા અસર લાવે છે: મનને સમજદારી તથા જ્ઞાન આપીને અને હૃદયને રસિકતાના તથા સૌંદર્યના તેમજ સુભાવનાઓના સ્પર્શ આપીને. પરંતુ અંતે તો એ અસર એટલી વેધક અને બળવાન હોવી જોઇએ (અને હોય નહીં તો તેને બનાવવી જોઇએ) કે તે ઠેઠ મનુષ્યના આત્માને જઇને અથડે. પ્રત્યેક કળાનો અને કળાદર્શનનો ધર્મ જ એ છે. એટલા માટે જે કળા પ્રકટ કે પછી અપ્રકટ રીતે પણ, જલ્દીથી નહીં તો મોડેથી પણ, મનુષ્યના આત્મા સુધી જઈ પહોંચે એવી હોય નહીં તેને સત્ય જોતાં કળાનું નામ પણ છાજતું નથી 'આત્મા સુધી જઇ પહોંચે' એનો અર્થ અલબત્ત એ જ થાય છે કે તે કળા આત્માને હેઠો ન પાડે પણ આત્માને ચઢાવે. ખુલ્લું નહીં તો ગુપ્ત, હમણાં નહીં તો હવે પછી પણ કળા આટલું કરી શકે તો બસ છે.

વિશ્વભાષા અને વિશ્વશાળા સમું ચિત્રપટ

ચિત્રપટ આ બધું કરી શકવા જેટલું શકિતવાન છે; કારણ એ ખુદ એવી લાયકાતોથી ભરેલું છે કે જેની અસર મનુષ્યના જીવન ઉપર સરસ અને સુંદર, ઉપયોગી અને ઉન્નતિકર થવી જ જોઇએ

સિનેમાની આ લાયકાતો યાને યોગ્યતાઓ શી છે? પ્રથમ તો આ કે સિનેમા જેમ કળાનું એક અંગ છે તેમ તે સાહિત્યની એક શાખા છે. કળાલેખે એ પોતાની અંદર સઘળી કળાઓને સમાવતી એક મહાનમાં મહાન લલિતકળા છે-સાહિત્ય એ લેખે જોવાતી અને સંભળાતી વાર્તા કિંવા નાટ્ય છે. સિનેમા આજે મૂંગા અને બોલતાં ચિત્રરૂપે દુનિયાની દરેકે દરેક શીખેલી કે અભણ પ્રજાની વિશ્વભાષા (Universal Language) છે- એ ઉપરાંત સિનેમા એક ઉપયોગી કળા (Useful Art) છે, કારણ તે જેમ જનતાને તેનાં જીવન માંહે ઉપયોગી થઇ પડે એવું શિક્ષણ આપનારી એક સર્વદેશીય શાળા જ નહીં પરંતુ એ પૃથ્વી ઉપરનો પાંચમો મહાન ઉદ્યોગ પણ છે. તો પછી ચિત્રપટની અસર જીવન પર ન હોય, અથવા તો તેની ખરાબ જ અસર હોય, અથવા સિનેમા તો કેવળ એક શોખ, મોજ અને આનંદનું જ સાધન છે એમ કોણ કહેશે?

આનંદદાયક ચિત્રપટ ફિલસૂફ સમું ચિત્ર છે

કદાચ, કેવળ વિવાદ ખાતર આપણે આમ પણ માની લઇએ કે ચિત્રપટ માત્ર મોજશોખનું સાધન છે તોયે તે જનતાને માટે જરૂર વિનાનું તો નથી જ. કોઇ વિચારવંત પાશ્ચાત્ય લેખકે આ આક્ષેપનો ઉત્તર વાજબી જ લખ્યું છે કે:-

"Cinema taken merely as an enjoyment, serves its purpose best. Taking off a human being's mind from his engrossing problems is a philosophy in itself—perhaps the greatest philosoPhy."

પણ ના, જીવનના એક આનંદ લેખે જ, સમય પસાર કરવાના એક સાધન લેખે જ, ઘડીભર જિંદગીની જંજાલોને વિસારવા અર્થે જ ચિત્રપટ સર્જાએલું નથી. સિનેમા નામે નવી શોધને જગત ઉપર લઇ આવવામાં જગકર્તાનો ઉદ્દેશ અતિ ઉચ્ચ છે અને તે પ્રમાણે ચિત્રપટનું કર્તવ્યક્ષેત્ર બહુ જ વિશાળ છે અને હજી પણ તે વશેષ વિશાળ થતું જ જશે. અત્રે સવાલ માત્ર છે, ચિત્રપટને સમાર્ગે પ્રકટાવવાનો અને તેની શુભ અસર ઉપજે એમ તેને પ્રેરવાનો. આપણે તે આગળ જતે

જોઇશું.

એક રમકડાંનો ચમત્કાર

સર્વે કોઇ જાણે છે કે, કુદરત જેટલી બળવાન છે તેટલી ડાહી અને પ્રગતિવાન (Progressive) છે. ઇસ્વી સને ૧૮૨૪માં વિલાયતની રોયલ સોસાએટી સમક્ષ Peter Mark Roget નામના અંગ્રેજ વિજ્ઞાનીએ "The persistance of vision with regard to Moving objects" નો પંડે લખેલો નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો-જ્યારે સને ૧૮૩૩ની સાલમાં "Loetrop" નામે બાળકોને રમવા માટેનું ચકચિત્રરૂપી રમકડું અસ્તિત્વમાં આવ્યું-૧૮૭૮માં જ્યારે ફ્રાંસની પરીએ ઉપર ચિત્રોચક્રમાં ફરે એવો "Photographic Gun" નામે કેમેરા બનાવવામાં આવ્યો-૧૮૮૮ જ્યારે કચકડાંની ફિલમ પરોવાળા કેમેરા શોધાયા-અને છેવટ જ્યારે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને શોધક થોમસ આલ્વા એડીસનની શોધ પ્રમાણે તા ૧૪મી એપ્રિલ ૧૮૯૪ની સૌભાગ્યવંતી સાંજે સૌથી પહેલીવાર ન્યુયોર્કના બ્રોડવેના રાજમાર્ગ ઉપરના ૧૧૫૫ નંબરવાળા ઘરમાં "Kinetoscope" નામે સિનેમાયંત્ર વડે હાલતાં ચાલતાં ચિત્રોનો પહેલો પ્રયોગ, રૂપેરી ચાદર પર દર્શાવવામાં આવ્યો ત્યારે કોણે જાણ્યું હતું કે તદ્દન નવી રમત જેવી જગતની એ નાનકડી શોધને કાલે દુનિયાની એક અતિ મનોરંજક તથા બેહદ ઉપયોગી સેવા બજાવવાનું મહાન કાર્ય સોંપાયું છે અને એટલા જ ખાતર ડાહી તથા દૂરઅંદેશ કુદરતે એને જન્મ આપ્યો છે?

ચિત્રપટની કેળવણી લેખે જીવન ઉપર અસર

પ્રગતિવાન કુદરતે પોતાના ધર્મકાર્ય પ્રમાણે ગઇ ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં અને વીસમી સદીના આરંભમાં જગતમાં એક દેખીતી મહાન કારવાઇ કરવા માંડી: આ આખી વિશાળ પૃથ્વીને "એક જ મહાન ઘર જેવી નાનકડી" બનાવા માંડી. દુનિયાના દૂર દૂરના પ્રદેશોને એકેકની નજદીક પાસે પાસે લાવીને મનુષ્ય મનુષ્યો વચ્ચે સ્થળ અને સમયના અંતરાયને ઓછો ઓછો કરવા માંડ્યો. મનુષ્ય જીવોની પ્રગતિ માટે-પ્રજા પ્રજા પરસ્પરને જાણી પિછાણી એકબીજાનું શીખી કરી તેનો લાભ ઊઠાવે અને જગત એક મોટું કુટુંબ બને એવો અખતરો શરૂ કર્યો. એ શરૂઆત પછી એના ફાયદા દુનિયાને મળ્યા છે તેની કોઇ ના પાડી શકે એમ નથી. પ્રભુનો આ મોટા પ્રયાસમાં આંતરદેશીયપણું ખીલી વધી આંતરદેશી પ્રચારકાર્ય થવા પામે એ પ્રયત્નમાં ચિત્રપટ એ એક ઘણું અસરકારક એટલે જ ઘણું સરસ સાધન હોઇ સૌથી આગેવાન સ્થાનને પામ્યું છે. તે આ રીતે:

૧. ચિત્રપટ વીસમી સદીની વાર્તાપોથી, વર્તમાનપત્ર અને પાઠ્યપુસ્તક છે.

૨. News Films અને Educational Films દર્શાવીને ચિત્રપટે જગતના મહાનપુરુષોના મુખેથી 'A Form of Journalistic esperanto and Informational Esperanto તથા "The resources of Universality" ની યોગ્ય ઉપમાઓ મેળવી છે.

૩. સિનેમા એત જોતામાં "જગતની આંખો અને જગતના કર્ણો" બની ગયો છે. પૃથ્વીના રહેવાસીઓ પડે વિશ્વદૃષ્ટા તથા વિશ્વશ્રોતા બન્યાં છે અને તેઓ 'ટેલી-વિઝન'ની આમદ સાથે એ વિષયમાં નક્કી આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરશે જ.

૪. પ્રજાસંઘ સ્થપાયો તેની પણ પહેલાંથી સિનેમાએ "War is Hell"નો સચોટ તથા હૃદયદ્રાવક ખ્યાલ એવી સેંકડો ફિલ્મો બનાવીને આપવા માંડ્યો છે. "Futility of War" એણે પોતાની તરફથી સૌથી સરસ રીતે સિદ્ધ કરી દીધી છે.

૫. આકાશમાં, પાતાળમાં અને પૃથ્વીમાં દરેક કાંઇ જોવા લાયક, જાણવા લાયક એવું-પૂર્વે કદી ન જોએલું એવું કીમતી તથા સુંદર અને ઓપલાયક તેમજ જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરે એવું પૃથ્વીની પ્રત્યેક પ્રજાને એણે બતાવ્યું છે અને બતાવતું જાય છે.

૬ પૃથ્વીની તમામ પ્રજાઓને જગતનાં ત્રણ મોટાં સાધનો :— Aeroplane, Automobile અને "Telephone" એ નિકટવર્તી બનાવી છે. તેમાં હવે વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ, વાયરલેસ ટેલીફોન અને રેડિયો અત્યાર આગમજના ભળી ગયાં છે; પરંતુ એ બધામાં કેળવણીના એક પ્રચારક લેખે ચિત્રપટને કોઈ પહોંચી શકે એમ નથી : અને જ્યારે હવે એમાં ટેલીવિઝન જોડાશે ત્યારે તો એ હદ જ કરશે.

૭ પણ અત્યાર પહેલાં જ "Mass Education" યાને પ્રજાકેળવણીને માટે એણે ખૂબ જ વિશાળ અને સુંદર કાર્ય કરી બતાવ્યું છે :—

અમેરીકામાં ૧૯૦૨માં Caterpiller નામના કીડામાંથી રેશમ કેમ બને છે અને "રસાયનિક તત્ત્વોના જથ્થા કેમ બંધાય છે" એવા કેળવણીવર્ધક ચિત્રપટોથી સીનેમાએ શરૂઆત કીધી. આ નાનકડી શરૂઆત પછી નિશાળો, દેવળો, ક્લબો, જાહેરસંસ્થાઓ અને વેપારીખાતાંઓ સમક્ષ કેળવણીની ફિલ્મો બનાવવા માટે કઇનેક જેટલી ખાસ મોટી મોટી કંપનીઓ જબરદસ્ત થાપણ પડે એકલા અમેરિકામાં જ ઉપસ્થિત થઇ છે. Pathe Exchange કંપનીએ અને "National Federation of Parents and Teacher's Association" હવે અમેરિકાની સંખ્યાબંધ શાળા પાઠશાળામાં પોતાની તરફથી કેળવણીના ચિત્રો બનાવવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. Yale University Press વાળાઓએ જાણીતા કેળવણીકારોની સાથે મળીને અમેરિકાનો ઇતિહાસ ચિત્રોમાં દેખાડવા માંડ્યો. Harvard યુનીવરસિટીએ બધા પ્રકારની ભૂગોળના વિષયો બતાવવા માંડ્યા, અને અન્ય કેળવણીખાતાઓ માનવશાસ્ત્ર (Authropology) તથા ભુસ્તરવિદ્યા (Geology) ઇત્યાદી વિષયો .ચિત્રપટોદ્વારા શીખવવા માંડ્યા.

ગ્રેટબ્રીટને પણ અમેરિકાનું અનુકરણ કર્યું. ત્યાંના વેપારી અગ્રેસરોએ ચિત્રપટ દ્વારા કેળવણીની વાતને ઉપાડી લીધી. "Hina Moa" "Livingston" અને "Palaver" નામે ચિત્રો વડે ત્યાં ભૂગોળ તથા ઇતિહાસનું જ્ઞાન અપાવા લાગ્યું. લન્ડનનાં જાણીતા "Daily Telegraph" પત્ર વાગાની બાંહેધરી હેઠળ એક મહાન વર્તમાન પત્ર કેમ તૈયાર થાય છે તેનું ખાસ વિદ્યાદાન એક જબરદસ્ત ફિલ્મ વડે લોકોને દેખાડ્યું. જાનવરોની શરીરરચના અને તેમનું જીવન, મનુષ્યની અંગરચના અને તેની વિધવિધ ક્રિયાઓ, પંખીઓ અને કીડાઓનું જીવન, સાગર જીવનને લગતાં દૃશ્યો, મેડિકલ સાયન્સને લગતી ફિલ્મો એ બધું મોટા મોટા વિદ્વાનો, શોધકો, ડોક્ટરો અને સરજનોની સહાયતા તથા સામેલગીરી સાથે ચિત્રપટો દ્વારા શિખાડ્યું. ત્યાંની ઘણી ઘણી યુનિવરસિટીઓને અને કોલેજોને સિનેમાના Projection Apparatus ભેટ અપાયાં છે અને અપાતાં જાય છે. પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં સિનેમા માર્ફત વર્ગ શિક્ષણ કાર્ય (Class Room Teachings) ચાલી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને તથા આમ જનતાને નેચરલ હિસ્ટરી, બૉટેની, હયુમન અને નેચરલ ઍનેટોમી, લોજી. મિકેનિક્સ અને આરોગ્યશાસ્ત્ર આદિ ઘણુંએક વિધવિધ જ્ઞાન ચિત્રપટો વડે શીખવાડાય છે.

ફ્રાન્સમાં ચક્ષુગત (Visual) કેળવણી સને ૧૯૨૬થી ચિત્રપટ માર્ફત અપાતી થઇ ગઇ છે. રાજ્યના ખેતીવાડીના ખાતાં તરફથી કૃષિકારની વિદ્યા ત્યાં શિખાય છે. લોકોને અને નિશાળિયાઓને બતાવવા સારુ. આરોગ્યશાસ્ત્ર, સામાજિક સુખાકારી, બાળઉછેર, અકસ્માત પ્રસંગે તાત્કાલિક સહાયતાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ આપવા કાજે ૨૪૫૦ ફિલ્મો ત્યાં અત્યાર આગમ જ તૈયાર થઇ ગઇ છે. વળી રાજ્યનાં એક મોટાં પુસ્તકાલય તરફથી કેળવણીને લગતાં અન્ય ૭૫૦૦ ચિત્રપટો આખા દેશભરમાં બતાવવામાં આવે છે.

જરમનીમાં રાજ્ય તરફથી, કેળવણીની સંસ્થાઓ માર્ફત અને ત્યાંની જગવિખ્યાત Ufa સિનેમા કંપની દ્વારા, ઇતિહાસ, ગણિત, પૉલિટિકલ ઇકોનોમી, શિલ્પશાસ્ત્ર અને ભાષાભ્યાસ પણ ત્યાં સેંકડો ચિત્રપટો

વડે શીખવવામાં આવે છે.

ઇંગ્લંડમાં તો રાજ્ય તરફથી ખાસ કાયદો થયો છે કે દરેક સિનેમા થિએટરમાં અમુક પ્રમાણમાં શિક્ષણ ચિત્રપટો (Instructional films) અવશ્ય બતાવવાં.

રશિયામાં તો એ વાતની ગોઠવણ અને કારવાઇ જબરી છે, કેળવણીની કોઇ પણ એક સંસ્થા અહીં સિનેમા સાથે સંયુક્ત થયા વિના રહી શકી નથી. મૂળાક્ષરો વગેરે સિનેમાના ચિત્રોથી શીખવાય છે. ખાસ જરમનીથી ૨૦૦૦ સિનેમાયંત્રો ૧૯૩૨ની સાલ સુધીમાં મંગાવી સોવિયેટ સરકારે પોતાની શાળાઓ અને કોલેજોમાં ગોઠવ્યાં છે.

એ ઉપરાંત સ્કેન્ડીનેવિયા બેલજીઅમ અને હોલેન્ડમાં ત્યાંની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ, એજ્યુકેશનલ ફિલ્મ સોસાએટી અને મ્યુનિસિપેલિટીદ્વારા હજારો વિદ્યાર્થીઓને તથા જાહેર પ્રજાને દર અઠવાડિયે અને પ્રત્યેક દિવસે કેળવણી અપાય છે.

પરંતુ અફસોસ ! પંચાણું ટકા જેટલી નિરક્ષરતાથી પીડાતા અને નાશ પામતા આ આપણાં પ્યારાં હિન્દુસ્તાન માટે શું ? એનો ઉત્તર આપવા જેવું ખાસ કશું જ નથી ! અને ઉત્તર આપતાં જીવ મૂંઝે છે ! કેળવણીની દિશામાં અત્રે જે કાંઇ નજીવું થતું હોય તેટલાથી આપણું શું વળ્યું ! કરાંચીની મ્યુનિસિપાલીટી, પ્રાંતિય સરકાર અને હિન્દી સરકાર ક્યારે હવે ચિત્રપટદ્વારા આપણા વિદ્યાર્થીઓને અને અન્ય આમવર્ગને સુશિક્ષિત બનાવવાના પ્રયાસ આરંભશે ? રે ક્યારે ? રોશનદાર પડદો આપણા દેશની ભયાનક નિરક્ષરતા ટાળવા માટે અચિંતજ ઘણું કરી શકે ! જુઓ, પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં વાર્તા કે એવાં કાંઇ રસીલાં રૂપમાં આમવર્ગને "False Shame" "The Wander of Creation" "The Manufacture of a Motor Car" "An Operation on Stomach" "The Son-in-law and Fat Potatoes" એવાં એવા નામ ધ્રામાવાળાં ચિત્રપટ દ્વારા કેટલું બધું લાભકારી ઉપયોગી શિક્ષણ અપાય છે ! ચિત્રપટ જીવન ઉપર આવી અસર કરી શકે છે–તો પછી આપણી પ્રજાના જીવન ઉપર તે શા માટે ન કરી શકે !

ચિત્રપટ નિરક્ષર જનતાની સાચી શાળા

પાશ્ચાત્ય ચિત્રપટોના અમુક દોષો છતાં અને તેમાં સાધારણે શૃંગારતત્ત્વની વિશેષતા છતાં પણ સામટી રીતે લેતાં અને સૂક્ષ્મતાથી વિચારતાં, "આપણા દેશના અભણ અને 'હલકા' કહેવાતા વર્ગને ચિત્રપટોથી લાભ થયો નથી" એમ કહેવું મુશ્કેલીથી વેઠાવું છે. ફિલ્મો મહીં રંગરાગ છતાં પણ આ બાપડા મૂળાક્ષર નહીં જાણતા નિરક્ષર વર્ગની સિનેમા તો એક જાતની ખરેખરી 'સ્કૂલ' છે. જેમ બાલમંદીરના અને પ્રાથમિક શાળાના વર્ગોમાં બાળકની બધી જ્ઞાનેન્દ્રિઓ ધીમે ધીમે ખીલીને વિકાસ પામે છે તેમ ચિત્રપટ જોતે જોતે આ અભણ અને 'હલકા' કહેવાતા વર્ગનાં સુસ્તમંદ મનની જાગૃતિ, (જે તેમના કમભાગ્યે નિશાળમાં થઇ શકી નથી) તો ધીરે ધીરે અંદર અંદર થતી જ રહે છે. તેમને ચિત્રપટો વડે નવા વિચાર અને નવી અક્કલ મળતાં જ જાય છે–તેમની કઠોર, ગ્રામ્ય, અસભ્ય, ઉગ્ર મનોવૃત્તિ તથા પ્રકૃતિને અને રીતભાતને, કાંઇક નરમાશના કાંઇક સમજદારીના, અને કાંઇક સંસ્કૃતિના પાસ લાગતા જ રહે છે. વળી એઓ ગમે એવા અભણ હલકા હોય તો પે ચિત્રપટની જે જે સારી, સુંદર, બોધદાયક, હિતકારી અસરો હોય તેને ઝીલવા–ભોગવવા જેટલું તેમનું હૃદય પણ શિક્ષિતાં જાણેલાં માણસોના જેવું જ માણસાઇ ભર્યું છે.

સિનેમા આપણા દેશમાં આવ્યો ત્યાર પછીના આજ સુધીમાં આ અભણ 'હલકા' વર્ગનું માનસ તેમની લાયકાત પ્રમાણે ચિત્રપટ જોઇ જોઇ ઠીક ઠીક ઘડાયું હોય જ અને છે એ સહેજે વિચારી શકાય તેવી વાત છે. ચિત્રપટના કોઇક કલંક છતાં પણ આપણા દેશ ઉપર સિનેમાનો આ લાભ અને ઉપકાર આપણાથી સ્વીકાર્યાં વિના રહેવાય એમ નથી. હા, અલબત્તેમ છે કે આ મોટા અભણ અશિક્ષિત વર્ગમાંથી ઘણાંએ તે ચિત્–

પટોનો જબરો ચડસ લાગ્યો હશે; સિનેમા જોતા ચાકર વર્ગના કોઇ કોઇ અભણ માણસો ચિત્રપટ જોવાને બની આવે એટલા સારૂં ચાર છ આનાની ચોરી ચપારી કદી કદી કરતા હશે, વળી તે માંહેલા કોઇ આગળ વધી સિનેમાના દશ્યોનું અનુકરણ કરી કાંઇક લૂંટફાટ કોઇ કોઇવાર યુક્તિ પુરઃસર કરતા હશે; પણ તેવાં કોઇ કદાચ બનતાં અભણવર્ગથી થતાં અતેડાંને લીધે અને તેવા કોઈ જાતે જ અપ્રમાણિક વૃત્તિના માણસોને લઇને ચિત્રપટોની અવગણના કરીને તો ન જ રહેવાય—સિનેમાની ઘણીએક સારી બાજુઓનો તો અસ્વીકાર ન જ થાય.

ચિત્રપટ અને સમાજ સુધારો

જનતા ઉપર ચિત્રપટની અસરનો જ્યારે આપણે હિસાબ લેવા બેઠા છીએ ત્યારે આપણાથી નોંધ્યા વિના ન જ રહેવાય કે જાતીય અનીતિની બદી સામે અને ગલીય ગંદા ગરમીના રોગોની સામે અજ્ઞાન જનતાને ચેતવણી અને શિક્ષણ આપવા સહુ સિનેમાચિત્રોએ પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો છે. મુંબાઇ શહેરની "The Social Purity League" ના એક રિપોર્ટમાં જાહેર થયું હતુ કે "લોકોને અનીતિની બદી થી બાઝ રહેવા માટે સિનેમા મારફતે ઘટતી કેળવણી આપી હતી; જેનો ૩૦૦૦ આસામીઓએ લાભ લીધો હતો" વળી આપણી દેશી સમાજોની અને કોમોની કાંઇ કાંઇ દુષ્ટ પ્રથાઓ, કૂરિવાજો તથા વહેમી માન્યતાઓ વગેરેની સામે થવા માટે આજનાં આપણાં કેટલાક દેશી ચિત્રપટો ખચિત જ સારુ કાર્ય કરી બતાવે છે. એક પક્ષે તને હરિજન અને અસ્પૃશ્યતા પ્રશ્નો ઉપર સો ભાષણો સાંભળો અને બીજી બાજુએ "ધર્માત્મા" જેવી અદ્ભુત ઉદ્ધારનો ચિતાર આપતી ફિલ્મ જુઓ તો ચિત્રપટ હરિજન પ્રચારનું કાર્ય કરવામાં કદાચ ચઢી જશે. તેજ પ્રમાણે વૃદ્ધલગ્નનો પ્રશ્ન "દુનિયા ન માને" સૌથી અસરકારક રીતે છણશે. વળી હમણા હમણા અનેક આપણાં દેશી ચિત્રપટોમાં સ્વદેશ પ્રીતિ અને સદાચાર પ્રાપ્તિ માટે શુભ અસરો જામે એવી અનેક સુંદર, બોધક તથા હૃદયદ્રાવક ફિલ્મો પ્રેક્ષક સમક્ષ મૂકાની આવે છે તો પછી ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસરના સંબંધમાં આપણને નિરાશાવાદ કેળવવાની જરાયે જરૂર રહેતી નથી. વધુમાં આપણે એટલું જ માગીશું કે કેળવણીને લગતી, વિદ્યાહુન્નરને લગતી, આરોગ્યને લગતી, વિજ્ઞાનને લગતી, આદિ એવી એવી ફિલ્મો આપણે ત્યાં પશ્ચિમમાં જેમ થાય છે તેમ તૈયાર થવા પામે. એમ થતાં ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર ખચિત જ ઘણી કીમતી એવી કાર્યસાધક તથા ફાયદાકારક થવા પામશે.

ચિત્રપટની ઉદ્યોગ લેખે જીવન ઉપર અસર

જો કેળવણી લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય—જો કળા લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય તો ઉદ્યોગ (Industry) લેખે તેની જીવન પર અસર શા માટે નહોય? ઉદ્યોગ વડે એક વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા પામે—દેશ અને દેશવતનીઓમાં આબાદી આવે—બેકારી અને બેરોજગારી ટળી જઇ તેના તરેહવાર અનિચ્છનીય તથા અનિષ્ટ પરિણામો દૂર થવા પામે એ જોતાં પણ ચિત્રપટ આર્થિક તથા નૈતિક શુભ અસર જીવનને લાવી આપે છે

જનતા નિરુદ્યમી રહે એમાંથી ગરિબાઇ સાથે ગુન્હાઓ પણ વધે. આથી વળી પ્રજાનો માનસિક અને નૈતિક વિકાસ પણ અટકી પડે તેટલા ખાતર દેશદેશની સરકારો અને તેના નેતાઓ ભારે ચિન્તાતુર બની જાત જાતની વિચારવંત યોજનાઓ ઘડી રહ્યા છે. આ યોજનાઓમાં ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ તેમની નજર બહાર રહ્યો નથી—રહી શકે પણ નહીં.

આ ચાલુ માસમાં જ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે એવી યોજના ઘડી છે કે નવયુવાન સ્ત્રી પુરુષોને નૃત્ય, સંગીત અને અભિનય વગેરે શીખવાડવામાં આવે અને તેઓ પછી નૃત્ય અને સંગીતની તથા ચિત્રપટની રંગભૂમિની આરાધના કરી આબરૂ દરકારથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે.

તે સાથે ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ જ પોતાની જાતમાં

એવો છે કે એમાં અન્ય ઉદ્યોગો કરતાં પણ અધિક વિશેષતાથી મનોવિકાસ થઇ શકે એવાં ઘણાં ઘણાં સાધનો એક જ જગ્યે એકત્ર થએલાં છે. એમાં યાંત્રિક, ચક્ષુગત (Optic) રસાયણિક અને વિજળીક એવાં ચાર મોટાં હુન્નર તત્વો સામટાં ભળેલાં છે. પશ્ચિમ કે પૂર્વમાં જ્યાં જ્યાં પણ ચિત્રપટ બને છે ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્યોગને અંગે મોટી મોટી રસાયનશાળાઓ, પ્રકાશ વિજ્ઞાન શાળાઓ, પદાર્થ વિજ્ઞાન શાળાઓ, વીજળિક કારખાનાઓ, ફોટોગ્રાફિક ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ખાતાઓ શતદિવસ ધમધોકાર કામ કરી રહ્યાં છે. કેટકેટલી જાતના કારીગરો, ધંધાદારીઓ અને કામદારો ચિત્રપટ બનાવવા માટે એક જ સ્થળે એકઠા થવા પામે છે અને તેને અંગે વેપાર રોજગાર કેટલો બધો વધવા ખીલવા પામી હજારો અને લાખો મનુષ્ય જીવોને પોષણ મળી પ્રજાઓની આર્થિક આબાદીનો નવો માર્ગ ખુલે છે અને ખુલતો જાય છે.

સ્થળ સંકોચને લઇને આ ચિત્રપટના ઉદ્યોગને લગતા તેનાથી થતી આર્થિક જીવન ઉપરની અસરના સતાવાર જંગી આંકડાઓ આપણે રજુ નહીં કરીશું; પણ ખ્યાલ મળે એટલા ખાતર એક જ વાત નોંધેલી અત્રે પૂરતી થઇ પડશે કે માત્ર એકલા અમેરિકા દેશમાં જ ૧૫૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ પચાસ લાખ) માણસો સિનેમા જુએ છે. તેની વાર્ષિક ઉપજનો આંકડો ૮૦૦૦૦૦૦૦૦ (એંસી કરોડ થવા જાય છે, અને ત્યાંની સરકારને માત્ર કરવેરા લેખે જ દરસાલ ૩૩૫૦૦૦૦ (તંત્રીસ લાખ પચાસ હજાર) ડોલર મળે છે. એ રીતે જોતાં નક્કી માનવું કે જ્યારે આપણો દેશ સ્વતંત્ર થશે ત્યારે ચિત્રપટની હિન્દી સરકારને મળતી આમદાનીમાંથી પ્રજાની કેળવણી, પ્રજાનું આરોગ્ય અને પ્રજાનાં અનેકવિધ સુખ સગવડના માર્ગો આપણે ત્યાં જરૂર ખુલ્લા થવા પામશે.

ચિત્રપટની લલિતકળા લેખે જીવન ઉપર અસર

લલિતકળા (Fine art) લેખે ચિત્રપટની અસર જીવન ઉપર સીધી રીતે હોય જ એ આપણે સર્વે કોઇ સમજી શકીએ છીએ; કારણ લલિતકળા જીવને જ જીવનમાં ઉમંગ, આનંદ, ઉલ્લાસ, આહ્લાદ અને રસ આપનારી વસ્તુ છે. જગતમાંથી બધી લલિતકળાઓને કેવળ એ દિવસને જ માટે ઉઠાવી લ્યો અને જુઓ કે જગતનું શું થાય છે ! રે ! મનુષ્યો આઠે પહોર ઉદ્યોગમાં મચ્યાં રહે તો યે લલિતકળા વિના જિંદગી અકારી બની જાય-જીવન અસહ્ય અને અસંભાવ્ય (Inconceivable) થઇ પડે.

જ્યારે એરોપ્લેન, ઓટોમોબાઇલ, રેડિયો અને સિનેમા વડે દુનિયાના દેશ દેશો એક બીજાની પાસે પાસે આવતા જાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ તેને લીધે મળતા આવતા શોખ, લાયકાત અને વિચાર તથા વિષયના માણસ માણસો એક દેશથી બીજે દેશ જઇ પોતપોતાના સંગઠન જમાવે, સંમેલન બનાવે અને તેમાંથી પછી કેન્દ્ર સ્થળો (Centers) દુનિયાના મોટાં મોટાં શહેરોમાં ઊભાં થવા પામે; એથી જીવની કેટલી બધી ઉન્નતિ થવા પામી તેના જીવન પર અસર થવા પામે એ સ્હેજે સમજી શકાય એમ છે. આજ કારણ સર સિનેમાના સુપ્રતાપે આજે હોલીવુડમાં, બર્લિનમાં, લેનિનગ્રેડમાં, પેરિસમાં, લન્ડનમાં, રોમમાં, કલકત્તામાં, મુંબઇમાં, કોલ્હાપુરમાં, પૂનામાં, મદ્રાસમાં વગેરે વગેરે મોટાં મોટાં શહેરોમાં દેશ દેશના સંખ્યાબંધ કળાકારોના સંગઠનો થવા પામી ત્યાં કળાના મોટા કેન્દ્રો (World Art Centers) ઊભાં થવા પામ્યાં છે. ખ્યાલ કરો કે જે એક કળાની અંદર સંબંધ ધરાવતી બીજી સો કળાઓ સમાઇ જાય ત્યાં આવું મહાન પરિણામ ઉપજ્યા વિના રહી જ કેમ શકે ? એ કારણને લઇને તો ત્યાં તેનાં અનેકાનેક કળાવિભાગો (Art Departments) ઉપસ્થિત થઇ શક્યા છે; જેવા કે : ચિત્રપટનો સાહિત્ય વિભાગ જેમાં 'સિનારિયો' લેખકો 'સિનારિયો' અધિપતિઓ, ફિલ્મ એડીટરો, ટાઇટલ રાઇટર્સ આદિ સમાઇ જાય છે.

આ ઉપરાંત જગતના મોટા મોટા વાર્તાકારો, સ્વરકારો, સંગીતકારો, શણગારકો, ગાયકો, વાદ્યો, નૃત્યકારો હોલીવુડ વગેરે કળાકેન્દ્રોમાં જઇ ત્યાં અમુક વખત રહીને સિનેમાની સાહિત્ય વિષયક તથા કળા વિષયક સેવા બજાવે છે તે જુદું. ચિત્રપટ પોતાનું

લલિત ખાતું, સ્થાપત્ય ખાતું, સંશોધનખાતું, શણગાર ખાતું, સંગીનખાતું, અને છેવટ અભિનય મહા ધરાવે છે. અહીં લેખનકળા, છાપકળા, પત્રકારિત્વકળા, નાટ્યકળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, શણગારકળા, વસ્ત્રપરિધાનકળા, મુખ સજાવટકળા, સ્વરકળા, રંગકળા, કૅમેરાકળા વગેરે વગેરે લલિતકળાઓનો ભંડાર સમો સુસંયોગ જામે છે. તો એ બધામાં કારીગર લેખે કાંઇ ને કાંઇ નાનો મોટો ભાગ લેનાર લાખો મનુષ્યોનાં જીવ અને જીવન પર ચિત્રપટની જબરી અસર ઉપજવા પામે એમાં કાંઇ નવાઇ છે? કલાભિજ્ઞોની કળાનો વિકાસ એજ તેમના જીવ અને જીવનનો વિકાસ.

ચિત્રપટના કલાકારોની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટના આ સર્વે પ્રકારના કળાકારોએ ખાસ કરીને તેના લેખકવર્ગે, તેના દિગ્દર્શકોએ અને તેના અભિનેતાવર્ગે પોતાને વિષે અને પોતાની કળાને પેખનારા લાખો પ્રેક્ષકોને વિષે આ એક પોતાની મહાન જોખમદારીને બરાબર સમજવી જોઇએ છે કે ચિત્રપટ વડે તેઓ પોતાનાં અને બીજા લાખો મનુષ્યોના જીવન ઉપર જે અસર લાવે છે તે અસરનો પ્રવાહ હર હમેશ એમણે ચોખ્ખો અને શુદ્ધ રાખવો જોઇએ છે. જેમ પશ્ચિમમાં તેમ આપણા દેશના ચિત્રપટના નટનટીઓએ પોતાને ફિલ્મકુંપનીના પગારદાર કામદારો નહીં પણ જનતાના સેવકો સમજવાં જોઇએ છે. તેમણે બને એટલું પોતાનું જીવન શુધ્ધ, સંસ્કારી અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ભરેલું રાખીને, પોતે પોતાના દેશની અને પોતાની પ્રજાની બહેતરી ખાતર સર્જાએલાં છે એમ સમજીને, પોતાને સમાજના માર્ગદર્શક અને સુધારક માનીને, ચિત્રપટની જીવન ઉપરની શુભ અસરના સમજદાર સંરક્ષક એવા પહેરેગીર બનાવવા જોઇએ છે. આટલા શબ્દો આજે અત્રે આ લેખ લખતાં ભાર મૂકીને લખ્યા વિના ચાલે એમ નથી. જ્યાં લગી આપણા દેશના ચિત્રપટ બનાવનારાઓ પોતાનાં ચિત્રોમાં આપણી આર્યસંસ્કૃતિને સ્થાન આપતા રહેશે, પ્રેક્ષકોનાં સુરુચિને તથા મનોવૃત્તિને વિકૃત બનાવવાથી અલગ રહેશે, રસિક સાથે બોધક અને આત્મા પર સારી જ અસર લાવે એવી વસ્તુઓ પીરસશે, સૌંદર્યના નામે વિકારજનક દશ્યો બનાવવાથી પોતાને વિમુખ રાખશે ત્યાં લગી તેઓ ચિત્રપટ વડે જીવન ઉપર અસર લાવવાના સંબંધમાં કળાના કસાઇઓ અને પ્રભુ તથા પ્રજાના અપરાધીઓ બનવાની બદનામીમાંથી પોતાને બચાવી શકશે—ત્યાં લગી તેઓ પોતાના કળાધર્મને અને પોતાના દેશને તથા પોતાના હમવતનીઓને વફાદાર તથા સાચા રહેલા લખાવી શકશે.

ચિત્રપટ વિષે માતપિતાની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટની જીવન ઉપરની અસરનો પ્રવાહ શુદ્ધ રહે તેટલા માટે જેમ ચિત્રપટના કળાકારોએ તેમ ચિત્રપટના પ્રેક્ષકોએ પણ તેમાં પોતાની તરફનો સાથ આપવો જોઇએ છે; કારણ જેમ ચિત્રપટને બનાવવાની કળા છે તેમ તેને જોવાની પણ કળા છે. આપણા માબાપોએ અને આપણી યુવક પ્રજાએ એ કળા શીખવી જોઇશે.

આપણા ઘણાં ઘણાં દેશી માબાપો "વય પ્રમાણે મોજ"નો નિયમ બાજુએ રાખી પોતાનાં બાળકોને અને ઉગતા છોકરા છોકરીઓને, આ ચિત્રપટ તેમને લાયકનું છે કે નહીં તે જોયા વિચાર્યા વિના સિનેમા જોવા વારંવાર મોકલી આપે છે એ ખરે જ શોચનીય છે. નાનાં છોકરાંઓને શૃંગારી વસ્તુવાળી અને શૃંગાર સૂચક વસ્ત્ર પરિધાનવાળી અને શૃંગારી દશ્યોવાળી ફિલ્મો જોવા વિષે માબાપોએ મક્કમના પાડવી જોઇએ છે. ખરો માર્ગ તો એ જ છે કે તેમણે પ્રથમ જાતે ચિત્ર જોઇ આવીને પછી જ તે લાયક હોય તો જ પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તે જોવા મોકલવાં—મોકલવાં એટલું નહીં પણ પંડે તેમની સાથે જવું—તેમની જોડે બેસીને તેમને ચિત્ર જોતાં શીખવવું. ચિત્રમાં કઇ જગ્યે શું અગત્યનું સમજવાનું છે—એમાં જે સુંદર અને આકર્ષક દેખાય છે તેમાં ખરેખર જોવા સમજવાનું શું છે-કેવાકું અને શા માટે—ફિલ્મનો વિષય શો છે—એનું વસ્તુ શું

છે–એનો ઉદ્દેશ શો છે–એમાંથી બોધ શું લઈ શકાય એ સર્વેની સમજ, ચિત્ર જોયા બાદ ઘરે આવીને માબાપોએ પોતાના ઉછરતાં ઉગતાં દીકરા દીકરીઓને કહેવી સમજાવવી જોઈએ છે.

જુવાન પ્રજાને સૌંદર્ય જોતાં શીખવો

ગમે એમ, પણ, ચિત્રકારે ચીતરેલાં ચિત્રો કે સિનેમા કંપનીએ બનાવેલાં ચિત્રો એ લલિતકળાને લગતી વસ્તુઓ છે, એટલે એમાં વાસ્તવિકતા કારણે અને કળાધર્મ પ્રમાણે પણ અમુક પ્રકારનાં સૌંદર્યદર્શનો તો આવશે અને આવતા રહેશે જ. આજે નહીં અને વય વધતે ભવિષ્યમાં પણ આપણી જુવાન પ્રજા તે જોવાની અને જોવાની જ. માટે આપણાં દેશમાં આવેલાં સંતાનોને આપણે યોગ્ય અંકુશ બેસી તેમને સૌંદર્ય જોવા–છરવવાની: ખાસ કરીને માનવદેહસૌંદર્ય જોવા માટેની "લાયક આંખો" પણ આપવી જોઈએ છે. અને એ "લાયક આંખો" આપવાનું યાને લાયક આંખો બનાવવાનું કામ આપણાં માબાપોનું અને આપણા શિક્ષકોનું છે. ખાતરીથી માનવું કે આવી બાબતમાં મના બંધી, અટકાવ કે કેવળ અંકુશ લાંબા નભે એમ નથી. કાગળ કેનવાસ કે 'સ્ક્રીન' ઉપરનાં માનવદેહ સૌંદર્યમય દશ્યો જોવા છતાં તેને યોગ્ય રીતે જોતા વિચારવાને લગતી પણ એક ખાસ વિદ્યા છે. તે પ્રમાણે માનવદેહ સૌંદર્ય માત્ર એકજ ઉપલક નજરથી નહીં પરંતુ બારથી પંદર દષ્ટિબિંદુઓવાળી સમજણથી જોવાય શકાય છે; અને એમ જોવાથી મન પર માઠી અસર ન થતાં સુખ, ફાયદો અને સાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માબાપો તથા શિક્ષકોએ તે જાણીને તે પ્રમાણે પોતાનાં બેટા બેટીઓને અને વિદ્યાર્થીઓને દોરવવા જોઈએ છે, કે જેથી ચિત્રપટ જોતા તેઓ પોતાનાં મનને નિર્મળ તથા હૃદયને નિર્દોષ રાખી શકે.

ગાંધીજીએ દીઠેલું કાવ્ય

અમદાવાદ ખાતે છેલ્લાં મળેલાં "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ"ના ૧૨ માં સમેલન વેળાએ પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતાં માનનીય ગાંધીજીએ એબુરમાં આવેલાં એક નગ્નાકૃતિ ચિત્રનાં વખાણ કર્યા હતાં અને ખુલ્લું જણાવ્યું હતું કે "એની પાછળ મોટું કાવ્ય હતું"

આવી દષ્ટિએ માનવદેહ સૌંદર્ય જોવા જોવડાવવાની કળા–બુધ્ધિ આપવી ચિત્રપટ જોતી ઉગતી યુવક આલમને તો સાંપડવી જ જોઈએ. એ કાર્ય યુવકો અને યુવતીઓના માતપિતાનું અને શિક્ષક–શિક્ષિકાઓનું એ માટે જો ચિત્રપટના જુવાન જીવન પર શુભ અસર લાવવી હોય તો તેમનાં વડીલ વાલીઓએ અને આચાર્યોએ આજના યુગને જોઈ વિચારીને એ વિષયમાં યુવકો તથા યુવતિઓને જ્ઞાનપૂર્વક દોરવવાં જોઈએ છે.

યુવાન વિદ્યાર્થીઓને બે શબ્દો

ચિત્રપટની અસર જીવન ઉપર હોય તો પછી જુવાની કે જે જીવનનો એક ઉછળતો ઉકળતો ધગધગતો ધસમસતો તબક્કો છે તેના પર તો તેની અસર જબરદસ્તજ હોય એમ કોઈ શક નથી.

આટલા જ માટે શાળા તથા કોલેજની ઉચ્ચ કેળવણી લેતા યુવકવર્ગે એટલું યાદ રાખવું કે સિનેમાના શોખને તેમણે જીવનના એક શોખ પૂરતો જ વાપરવો તેને પોતાનો જીવન–શોખ ન બનાવી દેવો ચિત્રપટ દર્શનના શોખી થવું કે પછી તેના એક અભ્યાસી–શોખી થવું તેમાં કોઈ જીવનની એવી મોટાઈ કે નામદારી સમાએલી નથી. સિનેમા ગમે એવો ભલો હોય છતાં જીવન કાજે એનાંથીયે ઊંચા શોખો, શિક્ષણો, અનુભવો, ફરજો અને કાર્યસિધ્ધિઓ નિર્માએલાં છે જ. વળી શકની પ્રમાણે સિનેમા જોવાઈ શકાય તો તે મુદ્દની વાત છે પણ જો એક યા બીજા સબબ સર સિનેમા જોવાને ન બને ત્યારે પણ તે વિષે મનને જરાયે ખેદ કે ઉદ્વેગ હોવાં ન ઘટે. યાદ રાખવું સિનેમાજીવનને માટે છે છતાં જીવન સિનેમા માટે નથી. માટે ચિત્રપટ જોવાના શોખને જુવાન જીવોએ અંકુશ તથા મર્યાદામાં રાખવો.

વળી ચિત્રપટને કેવળ આનંદપ્રાપ્તિ અર્થે ન જોતાં તેને સાહિત્ય તથા કળાના અભ્યાસની ખાસ નજરથી–એક સમજુ અને ટીકાકાર પ્રેક્ષકની દષ્ટિથી જોતાં તે

સાથે ચિત્રપટના સૌંદર્યદર્શક કે સૂચનકારી દેખાવોને સ્થૂળદ્રષ્ટિથી જ જોઈ વિચારી ન રહેવું તેમને કળા જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકાથી જ જોવા તપાસવાં.

તદુપરાંત ચિત્રપટ સમ્બન્ધી એક અંગી (one sided) શોખ કદી ન રાખવો. રંગરાગથી જ ભરેલાં અથવા તો રમૂજ અને હાસ્યથી છલકાતાં ચિત્રપટો જોઈ સંતોષ ન માનવો. મનનો વિકાસ કરે, હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ઊર્મિઓ તથા ભાવનાઓને જગાડે અને આત્માને સ્પર્શે એવી જ્ઞાની, કળાવંત, ઉપયોગી, અસરકારક, બોધક અને નીતિવર્ધક ફિલ્મો જોવાનો ખાસ શોખ રાખવો તથા ખીલવવો અને વધારવો એથી જ ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર સાચી શોભિત સુંદર અને સરળ નીપજવા પામશે.

આજે દુનિયામાં ચિત્રપટ શા માટે ?

ચિત્રપટની અવગણના કરનાર એક વર્ગ એવો પણ હસ્તી ધરાવે છે કે જે એને રૂપેરી ચાદર પર તેજછાયા રમતો કોઈ દોઝખના દૈત્યનો નાગો નાચ ગણે છે. લોક લલચાવતું-ભવ બગાડતું શયતાનનું શોભિત શ્રાપિત સ્વર્ગ સમજે છે અને જીવન ઉપર એની અસરને હાનિકારક તથા અનિષ્ટ ધારીને એવું બોલતા સંભળાય છે કે અરે ! આ પૃથ્વી ઉપર સિનેમા ન આવ્યો હોત તો કેવું સારું થાત !'

જગતના નાયકો પણ પોતાને ડાહ્યા સમજતા ચિત્રપટના આવા વિરોધીઓ પૂરું વિચાર્યા વિના ચિત્રપટની કળા કિંવા શોધને સિર્ફ અન્યાય જ કરે છે.

હું તો કહું છું કે ચિત્રપટ ભલે આવ્યું અને ભલે અહીં એ રહે-ખીલે વધે અને આબાદ બને ! સર્વેને તેના સાચા ઉદ્દેશ પ્રમાણે જ્ઞાની રસિક અને સુખી બનાવે !

આ અદના લખનારનું નમ્રતાપૂર્વક પણ ખાતરીપૂર્વક માનવું છે કે પરમેશ્વર પિતાએ આ પૃથ્વી મહીં સિનેમાને પધરાવ્યો તેમાં તેનો મુખ્ય હેતુ અને સૌથી મોટી ધારણા એ જ હતી અને છે કે હવે જગતનાં મનુષ્યોના એક ઘણા મોટા વિભાગને જેમ બને એમ ઝડપબંધ પ્રગતિ કરાવવી અને તેમનાં જીવન ઉપર જોરાવર અસર લાવી તેમના આત્માને વધુ સુંદર અને વિશેષ યોગ્ય બનાવવો.

ઇશ્વર કહો કે પછી કુદરત કહો, તેનું કાર્ય આ યુગમાં નિઃશંક ઝડપબંધ ચાલે છે. તેથી તો જ્યાં જુઓ ત્યાં આજે Speed-Speed અને Speed ના જ ધોરણે દુનિયા વહે છે. એ અનુસાર મનુષ્ય જીવોના આત્માને વિકસાવવા સુધારવા કુદરતે પણ Speed નો જ આશ્રય લીધો છે. એ જુના જમાના વહી ગયા જ્યારે જનવૃદ્ધિનું જુનું ગાડું બહુ ધીરે ધીરે ગબડ્યા કરતું. પણ હવે તો મનુષ્યોને તરેહવાર નવનવા સાધનો વડે આંચકા (Shocks) પાછળ આંચકા આપીને તેમનો આત્મવિકાસ કરવામાં આવે છે. એ બધાં વૃદ્ધિકારક નવાં નવાં નીકળતાં અને પ્રકટ થતાં સાધનો મહીં કુદરતે ચિત્રપટને પોતાનું સૌથી સબળ અને ઉપયોગી હથિયાર બનાવ્યું લાગે છે. નક્કી માનવું કે જ્યાં શાન્તિ અને સરળતા છે ત્યાં ઝડપી પ્રગતિ નથી; પણ જ્યાં મન તથા હૈયાનાં અથડામણ છે, જ્યાં મોજાંઓ ઉછળે છે-તુફાનો જાગે છે અને ધરતીકંપો થાય છે ત્યાં જ વૃદ્ધિનો વેગ છે.

એ રીતે વિચારતાં ચિત્રપટ પોતાની જાતમાં જ એવું છે કે એને જોતા અનુભવતાથી મનુષ્યોના ઊર્મિ પ્રદેશમાં, આગળ નહીં ઉછળેલા જબરદસ્ત છોળો, પ્રવાહો, મોજાંઓ અને ઉછાળાઓ જોરશોરથી થતા પામી એમનું ઊર્મિક્ષેત્ર અવશ્ય ત્વરાપૂર્વક ખેડવા કેળવાવા પામે છે. આમ જીવોનાં મન તથા લાગણીતાશરીરો ઉછળવા માંડી જીવનું બારીક ઘડતર કાર્ય ગુપચુપ આગળ ધપે છે એટલે કે આત્મવિકાસ થવા પામે છે.

હિન્દુસ્તાન જનતાનો મોટો ભાગ માણસોના આ આત્મવિકાસને બાહેરથી દેખાઈ આવે એવો જોવા માગે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે આત્મિક વિકાસ એ ઘણું ખરું તો એક આંતરક્રિયા છે. એ આંતરક્રિયા પક્વ સ્વરૂપે પહોંચે અને તેનું તેવું બાહ્યદર્શન થઈ શકે તેને

માટે માત્ર સમયની જ આવશ્યકતા રહે છે. એ રીતે સમજતાં, ચિત્રપટ રૂપી પ્રશ્વરે શરૂ કરેલાં આ નવાં સાધનમાં પણ જેમ ચંદ્રમાં માંહે પણ તેના ડાઘ હોય તેમ, કાંઈક કલંક હોવા છતાં પણ ત્યાં પણ આત્મિક વિકાસને સ્થાન છે જ, અને મનુષ્ય જીવો એ નવાં સાધનનો ઉપયોગ કરતાં અમુક અમુક આંતરક્રિયાઓ- માંથી પસાર થઈ અનુભવની ચાળણીમાં ચળાઈને ચાલુ આત્મવિકાસ તો કરે જાય છે.

છેવટ

છેવટે આ લેખને બંધ કરતાં આખરી અભિપ્રાય એ જ આપી શકાય કે ચિત્રપટ જીવન ઉપર અસર કર- વાને માટે જ અત્રે આવેલું હોઈ એની અસરને શુભ અને શુભ જ બનાવવી એ આપણી પોતાની વાત છે.

જેણે વિશ્વની વિશાળતા, સુંદરતા, રસિકતા, મોહ- કતા અને અજબ ગજબ અદ્ભુતતાને એક જ રૂપેરી પડદે રંગ અને રૂપમાં રજુ કર્યાં—જેણે કેળવણી, કળા, સાહિત્ય, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને ચક્ષુગત રસિકતાના આક- ર્ષક આભુષણોથી સુસજ્જ કરી સારાયે સંસારમાં દૂર કે નજીક બધે પ્રસારી દીધાં-જેણે કુલ ઇન્સાનની આશા- ઓ, ઇચ્છાઓ, ઊર્મિઓ, આહ્લાદો, જુસ્સાઓ અને સ્વપ્નાંઓને, ગાયન, વાદન, નૃત્ય, અભિનય અને અવાજમાં અંકિત કર્યાં—જેણે પૃથ્વી પાતાળ અને આકાશના અનહદ ખજાનાને 'રૂપેરી ચાદર' ની ચમત્કારી ગથ- ડીમાં ઝીલી ઝીલી પ્રેક્ષકના વર્ગ પાસે જ લાવી મેલ્યો. જેણે ઊંચા આકાશે ઊડતાં પંખીને આંખ પણ ભાગ્યે જ જોઈ શકે એવી અવનીની અસંખ્ય અદૃશ્યતાઓને એ જાદુઈ તિલેસ્માત દૃશ્યતાઓમાં ફેરવી નાખી—જેણે વિશ્વની નાનામાં નાની અને સામાન્યમાં યે સામાન્ય વસ્તુઓને મનરૂપી રત્નો અને હૃદયના જવાહીરોથી મઢી તેમને સમૃદ્ધ તથા સુવિખ્યાત કીધી—જેણે બ્રહ્માંડભરનાં રસ રંગ તથા રહસ્યને પ્રલયના પૂર પેઠે પૃથ્વી પર રેલમછેલ કરી નાખ્યાં—જેણે આખી ઇન્સાન જાતને નવી આંખો, નવા કર્ણો અને નવું જગત કે નવું જીવન બક્ષી દીધું; એવી આ સુજ્ઞ, શોભિત, સુરમ્ય સર્વવ્યાપી ચિત્રપટ કળાની જીવન ઉપરની શુભ અસરો સદૈવ અમારે હૈયે રહો એજ સ્તુતિવચનો સહિત. હવે આપણે આ લેખને સમાપ્ત કરીશું.

હૃદયની વ્યથા

નટવરલાલ મો. ગાંધી

: પૃથ્વી :

જહીં હૃદયની વ્યથા કદી ન લેશ સાંખી શકું,
બને બધિર બુદ્ધિ ને જગતજ્ઞાનના વાયરા
અસહ્ય કટુ સ્વાર્થના અનલરંગ, ઈર્ષા ભર્યાં
વૃથા વહન જાડ્યનાં, મલિનવૃત્તિ સંતોષવા.
દ્રવે હૃદય બાવરૂં, હૃદયગીત રેલાવવા.
અગમ્ય પટ ઉજ્જવળાં જીવનનૃત્ય ઉલ્લાસનાં
વિશાળ તટ ભાવિનાં સ્વપનસોમમાં મ્હાલવા
ડગે ડગમગે જહીં, હૃદયની વ્યથા જાગૃત!

અરે! મણુચ સિન્ધુની અમરછાંટ પ્રોત્સાહની
ઉડી નયન, અંગ ને હૃદય વીંધી પેસે તટે:
પ્રિયે! ઉભય જિન્દગી હૃદય હોડલે તારવા
રચે સુભગ સ્વપ્ન જ્યાં; હૃદય દાસ્યની ભાવના,
બધી વિષમતા અને સતતદીન દારિદ્રતા
અદીઠ પળમાં થયાં, હૃદયની વ્યથા ના હવે!!

ત્રણ અર્ધાંગના

શ્રી. ઉમેદભાઇ મણિયાર

શહેરના એક મોટા વર્તમાનપત્રનો ખબરપત્રી લાંબે સમયે ગામમાં રજા ભોગવવા આવ્યો ત્યારે ગામમાં ઘણાઘણા ફેરફારો અને બનાવો બની ગયેલા. બે વર્ષ પહેલાં શિતળાનો ભયંકર રોગચાળો ફાટી નીકળેલો. એ માંડ શમ્યો ત્યાં મરકી આવી, એને લઈને શહેર સુધરાઇ ખાતાએ નાનીનાની અંધારી ગલીઓ અને જૂના અંધારાં મકાનો તોડાવી નાખ્યાં. આથી ગામ કંઈક સારું અને રોગમુક્ત દેખાતું હતું.

એ ખબરપત્રીને આવ્યે માંડ ત્રણ દિવસ થયા હતા ત્યાં એક સવારે સાડાચારે, હજી તો મોં સૂઝણું પણ થયું નહોતું ત્યાં એની ડેલીની સાંકળ ખખડી અને એની બાએ એને શ્મશાને જવા માટે ઊઠાડયો. ખાસ નજીકનું સગું નહોતું, પણ સદ્ગતના કુટુંબની મુકિત હતી કે એ આવે તો મર્હુમના ખેદજનક અવસાનના સમાચાર એમના પત્રદ્વારા જગત જાણતું થાય.

શ્મશાને પહોંચ્યા અને મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપ્યા પછી કેટલાક લોકો ચિતાના તાપથી સવારની ઠંડી ઉડાડતા, અગર કેટલાક દૂર ટોળેમળી હસી મજાક કરી વાતોમાં વખત વિતાવતા હતા. ખબરપત્રી એકલો બધાથી દૂર આસપાસ નવુંનવું દેખાતું હતું એ શાન્તપણે જોયા કરતો હતો. પૂર્વમાં ધીમેધીમે અજવાળું ફેલાતું હતું અને એ અજવાળામાં નદીની પેલી પાર મંદિરોના કળશો ઝગમગી ઊઠયા. લગભગ એના પગ પાસેથી જ નદી વહી જતી હતી. દુનિયાના કામમાં બહુ જ સફળ મનાતા એવા એક આધેડ વયના પુરુષે સ્મિતપૂર્વક આવી ખબરપત્રીની બાજુમાં પોતાનું સ્થાન લઇ લીધું અને ચિતા તરફ ડોક વાળી કહ્યું 'ડોસા પરા સુખમાં મર્યા. પૈસો છે, પુત્ર છે, ઘર છે, બહાર છે. માથે ધોતિયું વીંટી પેલા બેઠા એ એમના મોટા દીકરા. એનાથી નાનો ૭ સાત વરસનો એક ઘેર બીજો પણ દીકરો છે. બે વર્ષ પહેલાં અહીંયાં શિતળા પધાર્યાં'તાં ત્યારે ગામના નાનાંમોટાં માણસો પાકયાં પાનની જેમ ટપોટપ ખરવા લાગ્યાં. એમાંયે નાનાં છોકરાઓનો તો, સાહેબ, બસ મરો હતો! ગામના સદ્ભાગ્યે એ વખતે બહાર ગામની એક બાઇ અહીં આવી વસેલી. ગામનું નાનુંમોટું કામ કરતી, દળણાં દળતી, પાણી ભરતી, છોકરાં રમાડતી. એક નાનકડી ઓરડીમાં એ એકલી રહેતી. કયાંથી એ આવી, શા માટે એકલી રહે છે, પરણી છે કે કેમ એ કોઇને એ કહેતી નહિ, એથી કોઈ જાણતું પણ નહિ. પણ છોકરાંઓ પ્રત્યે એને બહુ ભાવ હતો અને રોજ સાંજ

સવારે વખત મળે ત્યારે પાડોશનાં છોકરાં એકઠાં કરી કંઇને કંઇ ખાવાનું આપે, રમાડે અને વાતો કરાવે. સાચ્ચે જ એ તો કોઇ અલૌકિક આત્મા હતો!'

એ પુરુષે એટલું કહી આકાશ તરફ હાથ ઊંચો કર્યો અને ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. વળી એક નિઃશ્વાસ નાખી એણે આગળ ચલાવ્યું 'બિચારી આજ તો આ દુનિયામાં છે ય નહિ! પણ એ કોઇથી ભૂલી ભુલાય એમ નથી. જુઓ, સામે નવ દેરીઓનું એક ઝુમખું દેખાય છે ને એમાં એક દેરીમાં, અત્યારે ચિતામાં સળગે છે એણે એ બાઇનો હાથ પથ્થરમાં કોતરાવી, સિંદૂર લગાવી મૂકાવ્યો છે. ડોસા દિલાવર દિલના હતા. એના નાના છોકરાને પણ જ્યારે માતાજી દેખાયાં ત્યારે ડોસા બહુ ગભરાઇ ગયેલા. એ વખતે મેં કહ્યું કે સારવાર માટે આપણે આ બાઇને બોલાવીએ.

એ બાઇ પ્રથમ આવી ત્યારે અમારા ઘરનું દળણું દળતી. ઘેરઘેર માતાજી દેખાયાં હતાં ત્યારે મારે ઘેર પણ એક સામટાં બે છોકરાંને માતાજી દેખાયાં. છોકરાંની મા ગભરાઇ ગઇ અને એથી અમે એ બાઇને પૂછ્યું, 'તું અમારાં છોકરાંની સારવાર માટે આવે કે?' પૂછતાં અમે, સાચું કહું તો, અચકાતાં હતાં કારણ બાઇ કોઇ સારા કુટુંબની સંસ્કારવાળી હોય એમ દેખાતું હતું. પણ એણે હા પાડી. ઇશ્વરકૃપાએ બન્ને છોકરાં બચી ગયાં, બીજે કે ત્રીજે દિવસે પાડોશીનાં છોકરાને માતા દેખાયાં. એમણે પણ આ બાઇને સારવાર માટે રાખી, અને કોણ જાણે, સાહેબ, કહો કે એના હાથે યશ હો કે ગમે તેમ, પણ એ છોકરો પણ બચી ગયો. ગામનાં છોકરાં ટપોટપ મરતાં હોય ત્યાં એ જેની સારવાર કરે એ બચી જાય એ કાંઇ ઓછી આશ્ચર્યની વાત કહેવાય? એમ કરતાં એની કીર્તિ આખા ગામમાં ફેલાઇ ગઇ. એને નાનાં બાળકો પ્રત્યે મૂળથી જ પ્રેમ હતો એટલે બને ત્યાં સુધી એ કોઇને ના ન પાડતી.

મારાં બે છોકરાંને એણે જીવનદાન આપ્યા પછી મને એ બાઇ વિશે જાણવા ખૂબ મન થયું. એને પૂછીએ તો એના તો બીડયા હોઠ ઉઘડે શાના? એટલી ખબર જ્યાં ત્યાંથી મળી કે એના માબાપ જીવે છે, એ પરણી છે, પણ અહીં અજાણ્યા ગામમાં આમ એકલી કેમ રહેતી હશે વગેરે કાંઇ માહિતી મળી નહિ.' આટલું બોલી થોડીવાર એ પુરુષે વિસામો લીધો અને ત્યાં ખોડાએલા એક માણસને ચિતામાં થોડાં લાકડાં નાખવા બૂમ મારી વળી ખોંખારો ખાઇ પાછી વાત શરુ કરી 'આપતો એક મોટાં છાપાના અધિકારી છો. આ બાઇ વિષે આપના જાણવામાં તો જરૂર હશે જ.'

એણે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો, માત્ર એને કંઇક વાતોએ ચડાવવા. બાકી, એને એ બાઇનો ઇતિહાસ જાણવાની ખાસ ઉત્કંઠા હોય એ માનવાને કારણ નથી. સ્વાર્થ હતો માત્ર એટલો કે એને વાતો કરાવી, રીઝાવી ચિતામાં બળતા એમના પિતાશ્રી ભાઇ વિષે થોડું સારું સારું છાપામાં લખવાનો. એ માટે ફરી એણે સદ્‌ગતના સખિદિલની વાત ઉપાડી 'મેં આપને કહ્યુંને કે સામેની દેરી મારા ભાઇએ એ બાઇની યાદમાં ચણાવી આપી? મારા કહ્યાથી મારા ભાઇએ નાના છોકરાને માતાજી નીકળ્યાં ત્યારે એ બાઇને રાખી. આ પહેલાં કેટલાંય છોકરાંને એણે જીવતદાન આપ્યું હતું. આ છોકરા વિશે સૌએ હાથ ધોઇ નાખેલા, પણ બાઇના પ્રતાપે એ બચી ગયો. છોકરાના માથે પાણી નાખ્યું, પણ ત્યાં તો, અરેરે, એ બાઇને જ માતાજી દેખાયાં. બાર દિવસ સુધી અમે એને રાખી, પણ એ માતાજીનો ભોગ બની ચાલી ગઇ! ગામમાં કોઇને કહીએ તો સાચું ન માને. મારા ભાઇને બહુ લાગી આવ્યું. ગામને તો એમજ થઇ ગયું કે ખરેખર આ તો કોઇ દેવી કે સતિ જ છે. એથી સામે દેખાય એ દેરી મારા ભાઇએ અઢીસો રૂપિયા ખરચી બંધાવી આપી. હાલ તો એ દેરીનો એટલો મહિમા વધી ગયો છે કે જેનું કોઇનું છોકરું માંદું પડ્યું હોય, કોઇને છોકરું ન થતું હોય, કોઇનાં છોકરાં જીવતાં ન હોય એ બધાંય એની માનતા કરે અને અજબ તો એ છે, સાહેબ, કે સૌની મનકામના ફળે છે.'

વર્તમાનપત્રનો ખબરપત્રી જે અત્યારસુધી અલિપ્ત

અને શાન્ત બેસી રહ્યો હતો એ એના પગના ટેકે ઉભડક બેઠો અને એણે એ પુરુષને પૂછ્યું 'એ બાઇનું નામ તમે જાણો છો ?'

પેલા પુરુષે ઉત્તર વાળ્યો 'ખરું નામ કોણ જાણે શું હોય, પણ અમને તો એ એનું નામ લક્ષ્મી કહેતી.' ખબરપત્રીએ તરત જ કહ્યું 'હા, હા, એ જ લક્ષ્મી ઊંચી અને ગોરી સરખી હતી?'

'હા.'

'અને એના કપાળ ઉપર એક કાળી નીશાની હતી?'

'હા!' વિસ્મયમાં એ પુરુષના નેત્રો પહોળાં થયાં, તરત જ ખબરપત્રીએ હાથની ચપટી વગાડી ધીમે અવાજે કહ્યું 'હં! તમારા ભાઇએ સારું કર્યું', એના જેવી સ્ત્રીની યાદમાં દેરી ચણાવી એ એના પૈસાનો સારો વ્યય થયો.'

વચ્ચે જ પેલો પુરુષ બોલી ઊઠ્યો 'તો, સાહેબ, એ સ્ત્રી તમારા છાપામાં......'

'હા, હા, ભલે. વળતાં મને તમારા ભાઇનું જરા જીવનચરિત્ર કહેજો છપાવશું.'

પેલો પુરુષ અત્યંત ખુશ થઇ, પોતાની યુક્તિની સફળતાનો આનંદ અનુભવતો બોલ્યો 'જરૂર હા, જરૂર...સાચું પૂછો તો મારા ભાઇએ તો, સાહેબ એના આત્મભોગ અને સેવાના હિસાબે કંઇયે કર્યુ નથી.'

ખબરપત્રીએ કહ્યું 'જે બાઇની તમે અને અત્યાર સુધી વાત કરો છો એ બાઇની તમે કહી એ વાત તો હું જાણતો નહોતો, પણ એની બીજી વાત મારી જાણમાં છે. એ ન્યાતની કડિયા હતી અને અમારા શહેરના એક મિસ્ત્રીને બીજવારની વહુ તરીકે પરણી હતી. મિસ્ત્રી પૈસાપાત્ર પણ નહિ ને ગરીબ પણ નહિ એવી મધ્યમ સ્થિતિનો માણસ હતો. ઘર બાંધવાના કંટ્રાક્ટ લેતો અને થોડુંઘણું કમાતો. એનું એક લગ્ન એ ઓગણીસ વીસ વર્ષનો હતો ત્યારે થયેલું. પણ એ બાઇ ત્રણેક વર્ષ જીવી મરી ગઇ. એને એકેય છોકરું હતું નહિ. ત્યારપછી એણે બીજું લગ્ન કર્યું. લગ્ન કર્યા પછી એ કામ શીખવા અને કમાવા મુંબઇ ગયો અને પાંચ જ વર્ષ ત્યાં રહ્યો એ દરમ્યાન એની વહુ અને કુટુંબ દેશમાં જ હતું. વર્ષે દોઢ વર્ષે એ આંટો મારી જતો, પણ પછી એકવાર તો એ એવો સખત બિમાર પડ્યો કે એ દેશમાં આવ્યો અને ત્યારપછી મુંબઇ પાછો ગયો જ નહિ. ત્યાં જ મિસ્ત્રી કંટ્રાક્ટરનું કામ એણે શરૂ કર્યું.

એને બીજું લગ્ન કર્યે દશ વર્ષ થયાં, પણ ઘેર એકે છોકરું હતું નહિ. આની એના કરતાં એની માને વધુ બળતરા હતી, અને ઘરમાં કંકાસ પેઠો. એની મા એની વહુને 'મુઇ રાંડ વાંઝણી' સિવાય તો ઘરમાં મહેમાન આવ્યા હોય ત્યારે જ બોલાવે.

બીજાં ત્રણ વર્ષ પણ એમ જ કાઢ્યાં, પુત્રની ઉંમર હવે પાકવા આવી અને આ ઉંમરે જો છોકરું નહિ થાય તો આખો વંશ સ્લેટ પરથી લીટા ભૂંસી નાખીએ એમ ભૂંસાઇ જશે. ડોશીને મર્યા પછી કોઇ વાસ નાખવાવાળો નહિ હોય અને સમસ્ત કુટુંબનાં માણસ પિંડ વિના નર્કમાં જઇ પડશે, એ ઉપરાંત મિસ્ત્રી કુટુંબનું નામ નિશાન આ લોકમાં નહિ રહે

એ ડોશીમા એવાં નઠોરાં મિસ્ત્રી પણ એવો જ અબૂઝ હતો. મુંબઇના પાંચ વર્ષના વસવાટ છતાં સંસ્કાર, જ્ઞાન, સુધારો જે કહો તે એના પરથી તાપણી ઉપરથી વરસાદનું પાણી ગબડ્યું જાય એમ એને સ્પર્શ માત્ર પણ કર્યા વિના ચાલી ગયાં એ તો બીજી પછી તો બિચારી ગાય જેવી રાંક હતી. જુવાન દેવા છતાંય કોઇના મેણાં ટોણે જવાબ ન આપતી. છતાંય આ માણસ વાંક શોધી શોધી એ બિચારીને ધણીવાર પશુની જેમ મારતો.

આખરે માદીકરા વચ્ચે એમ નક્કી થયું કે દીકરાએ ત્રીજીવાર લગ્ન કરવું. બીજી વહુને સંતતિ થાય એ આશા રાખી બેસી રહેવું એ વ્યર્થ હતું. એક વહુ જીવતે બીજી લાવવી એ કેટલું મુશ્કેલ હતું એ ત્રીજી વહુની શોધ ચાલી ત્યારે ખબર પડી. ડોશીને અને મિસ્ત્રીને, વહુને મારકૂટ કરે છે એવી વાતો ફેલાયેલી એટલે કોઇ ડોસા દીકરીને કન્યા આપે નહિ જે ડોસી વાતવાતમાં વહુને કહેતી 'મુઇ વાંઝણી, તું જેવા કરને કામમાંથી

તારા માથા પર ત્રીજી લાવું. તારે... લઈને એમ વંશવેલો નહિ કપાઈ જવા દઉં' એ ડોસી ઢીલાં પડ્યાંને ગાળ સાથે કૃત્રિમ મિઠાશથી વર્તવા લાગ્યાં.

ડોસીમાનાં કાલ સવારે ત્રીજી વહુ લાવું એ મેણાં પછી કેટલાયે મહિનાની સવાર પડી ગઈ, પણ ન્યાતમાંથી કોઈએ ડોસીના દીકરાને વહુ આપી નહિ.

અંતે ઘરની વહુ ઉપર એક નવા પ્રકારનો જુલમ શરૂ થયો. છેલ્લો એકમાત્ર ઉપાય હતો. મારથી, મેણાંથી, શાન્તિથી, મીઠા શબ્દોથી જુદે જુદે વખતે વહુને કહેવામાં આવ્યું 'તારા કાકાને દીકરી છે. કાકાને ગમેતેમ કરી તારા કાકાની દીકરીનું નક્કી કરાવી આપ.'

એક સબળ કારણને લઈને, એટલે કે ખાનગીમાં બે હજાર રૂપિયા લઈ, કાકાએ છોકરી આપવા હા પાડી. છોકરી એ વખતે પંદરેક વર્ષની હતી અને છોકરીઓની નિશાળમાં ચોથી અંગ્રેજી ભણતી હતી. ન્યાતમાં આ અસાધારણ હતું એ તો ન્યાત પરતી વાત થઈ, પણ છોકરી ભણવામાં ખરેખર ઉત્સાહી ને હોશિયાર હતી જ. પિતાશ્રીએ ગળામાં લગ્નનું દોરડું નાખી એને નિશાળ બહાર ખેંચી લીધી અને તરતમાં અગ્નિદેવની સાક્ષીએ શુભ મુહૂર્તે ચાર ફેરા પણ ફેરવી આપ્યા.'

વાક્ય પૂરું થતાં સ્મશાનમાં બેઠેલા પેલા પુરુષે કંઈક અધિરાઈથી ખબરપત્રીને પૂછ્યું 'આ મિત્રની ત્રીજી વહુ એ જ અમે જેને લક્ષ્મી કહીએ છીએ એ?'

ખબરપત્રીએ કહ્યું 'એનું ખરું નામ પણ લક્ષ્મી જ છે, હું જાણું છું.'

'તો પછી એના ધણીથી જુદી અહીં એકલી કેમ રહેતી? બે બહેનો, શોકયોને ન બન્યું કે કેમ?'

'ના. શોક્યો તો લગ્ન પછી થઈ, પણ આમ તો બહેનોજ ને? બન્ને બહેનો વચ્ચે પ્રેમ પુષ્કળ હતો અને એ પ્રેમ કાયમ રાખીને જ એ ઘરથી ચાલી નીકળેલી.' આટલું બોલતાં જાણે એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હોય અને ગળે ડૂમો આવ્યો હોય એમ એ ખબરપત્રીનો અવાજ એકાએક ધીમો પડી ગયો, પણ સામે બેઠેલો પુરુષ એના ખુલાસારૂપે એને કાંઈ પૂછે ત્યાર પહેલાં જ એણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી અને બોલ્યો 'બિચારી લક્ષ્મી દુઃખી હતી! મારી પત્ની કહેતી કે એ અને લક્ષ્મી બન્ને એક વર્ગમાં સાથે ભણતાં. આથી કોઈકોઈવાર લક્ષ્મી અમારે ઘેર આવતી. બાપાએ પરાણે ભણતી ઉઠાડી એથી મન નારાજ તો થયેલું જ, અને એમાં પરણ્યા પછી જે બનાવો બનવા લાગ્યા એથી એનો જીવનનો આનંદ, રસ બધું ઊડી ગયું. ચામડી કાંઈક ગોરી હતી એટલે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે મને તો એ જીવતી સ્ત્રી કરતાં આરસપહાણની પૂતળી જેવી નિર્જીવ લાગતી.

દીકરાદીકરી જણી આપે એ શરતે એને પરણી લાવવામાં આવી હતી એ શરત જ કેટલી ભયંકર હતી!'

સામા બેઠેલા પુરુષને પણ એ ભયંકરતા માન્ય હોય એમ એણે દાંત વચ્ચે જરા જીભ કચડી.

ખબરપત્રી બોલ્યો 'લક્ષ્મીને પરણ્યે માંડ મહિનો થયો હશે ત્યાં ખબર પડી કે એની બહેન, એટલે કે આગલી વહુ ગર્ભવતી બની છે. આથી ઘરમાં કંઈક અણધારી જ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. લોકોને એ વાતનો વિષય થઈ પડ્યો, દશ અગિયાર વર્ષ સુધી વન્ધ્યા રહેનાર સ્ત્રી એક સામટી જ્યારે એના ધણી છોકરાં મેળવવા ત્રીજું લગ્ન કરે ત્યારે જ ગર્ભવતી બને એ કિસ્સો ગામને મન સનસનાટી ભર્યો તો કહેવાય જ. મારા જાણવામાં વાત આવી, પણ મારે એને બાપે ચડાવવી બળતામાં ઘી હોમવું નહોતું.

બન્ને બહેનો અંદર અંદર કેટલી દુઃખી થઈ હશે! વિધિએ જાણે પહેલેથી જ કાવત્રું રચી રાખ્યું હોય! નવ મહિને જૂની વહુને પુત્ર આવ્યો અને ડોસીમાને અને મિયાંને થયું કે હવે તો એની એકોતેર પેઢીને તારનાર આવી પહોંચ્યો.

બે વર્ષ રહીને જૂની વહુને વળી બીજો પુત્ર આવ્યો. ચૂનાની ચપરી અને ટાંકણું નદીમાં લઈ આવેલા આ બે ભાઈઓમાં હવે એક 'મોટો' કહેવાયો અને બીજો 'નાનો' કહેવાયો. એક સાથે નાનાં બે બાળકો સાચવતાં મુશ્કેલી પડતી ત્યારે નવી વહુ પોતાની બહેનને

હેતથી મદદ કરતી. મોટો છોકરો તો જાણે એનો હોય એમ ટેવાઇ ગયેલો. બન્ને બહેનો વચ્ચે આગળ જેવો જ પ્રેમ કાયમ રહ્યો. ઊલટાનું મોટી બહેનનું હૃદય નાની બેનના વિચાર આવતાં બળી જતું, પણ ડોસી-મા અને મિસ્ત્રીએ ત્રીજી વહુ પ્રત્યે પોતાના વર્તનમાં ધીમે ધીમે ફેર કરવા માંડ્યો. પરણ્યે ત્રણ વરસ થયાં, પણ નવીને કાંઇ સંતતિ થવાની નિશાની સરખી પણ નહોતી. ડોસી અને મિસ્ત્રીને થયું કે એને પરણી લાવવાના પૈસા નકામાં ગયા. જતે દિવસે જોરજુલમ-પૂર્વક એના બાપને બે હજાર રૂપિયા આપેલા એ પાછા લાવવા કહેવામાં આવ્યું. પણ બાપ પાછા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં કે દાનતનો હોત તો લેત જ શું કામ ?

એક દિવસે મારી પત્નીએ લક્ષ્મીને ઘેર જઇ આવ્યા પછી મને કહ્યું કે લક્ષ્મી બહુ દુઃખી લાગે છે. એ ગઇ ત્યારે લક્ષ્મીના કપાળે પાટો બાંધ્યો હતો. પૂછ્યું ત્યારે કહે કે ઠેસ વાગતાં પડી ગઇ, પણ મારી પત્નીએ કહ્યું અને મને પણ સાચું લાગે છે કે એના વરે એને મારી હશે.

ત્યાર પછી ચારપાંચ મહિને એ અમારે ત્યાં આવી ત્યારે અમે એના કપાળ પર એક ઊંડા ઘાની નિશાની જોઇ. પૂછવા છતાં એ એના મોઢામાંથી શબ્દ પણ બોલી નહિ. અમારે મન તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે લક્ષ્મી દુઃખી છે અને ફૂલ માફક કરમાતી જાય છે.

એક દિવસે હું અને મારી પત્ની સવારમાં ઊઠી ચા પીતાં હતાં, ત્યાં ડોસી અને મિસ્ત્રી મારે ત્યાં આવ્યાં અને મને પૂછ્યું 'લક્ષ્મી ક્યાં છે એ તમને ખબર છે ?' મેં ના પાડી વિદાય આપી. હું અને મારી પત્ની આશ્ચર્યમાં ક્યાંય સુધી એક બીજા સામે જોઇ રહ્યાં અમને સમજાઇ ગયું કે લક્ષ્મી જુલ્મ ન સહન થઇ શકવાથી રાતોરાત ઘરમાંથી નાસી છૂટી છે. મને બીક એટલી હતી કે દુઃખમાં ને દુઃખમાં કૂવે પડી કે ઝેર ખાઇ એ આપઘાત ન કરે તો સારું.

એ લોકોએ એને માવતરે તપાસ કરાવી ત્યાં પણ એ ગઇ નહોતી. એવા બાપ પાસે એ ન જ જાય એમ મેં પણ ધારેલું. પણ આથી તો મારી બીક વધતી ગઇ. એ લોકોએ અને એના બાપે થોડા દિવસ તપાસ કર્યા પછી એમ માની લીધું કે કોઇ અજાણ્યે ઠેકાણે જઇ લક્ષ્મીએ આપઘાત કર્યો હશે.'

સ્મશાનમાં શબ બળી પૂરું થયું હતું અને માણસો એક પછી એક ઊંડી નદીમાં નહાવા જતાં હતાં. ખબર-પત્રીએ પણ ઊઠતાં ઊઠતાં પેલા આધેડવયના પુરુષને કહ્યું 'લક્ષ્મીની પાછલી વાત તમારા પાસેથી જાણી મને ખરેખર આનંદ થયો, કારણ હું એમ માનતો હતો કે એ આપઘાત કરી મરી ગઇ હશે. તમે કહો છો તેમ, મરી તો આખે ગઇ પણ આમ એકલી જીંદગી ગાળવાની, કોઇની દયા ઉપર ન જીવવાની આટલી હિંમત બતાવશે એમ મેં નહિ કલ્પેલું.'

સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

પ્રાચીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું હતું. આજે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સમસ્ત પ્રજાનો, એટલે કે કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળા લોકસમૂહનો આત્મા ભાષાદ્વારા પ્રગટ થતો. કાળ જતાં તે સાહિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, અને પેઢીઓને સૈકાઓ સુધી તે સાચવી રાખવા જેવો અમૂલ્ય સાંસ્કારિક વારસો છે એમ લાગ્યું. આજે વ્યક્તિ પોતાની અંગત અભિવ્યક્તિ વાંછે છે, આજે કલાસર્જનને ખાતર સાહિત્ય લખાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક કલાવિધાન કરવા તરફ આજે વધારે ધ્યાન અપાય છે. જાતિ અને સંસ્કૃતિના આત્માની અભિવ્યક્તિ ગૌણ મનાય છે; જ્યારે લેખકનું વ્યક્તિત્વ, તેની વિચારસરણી, મીમાંસા, માન્યતાઓ વગેરે પ્રગટ કરવાં એ મુખ્ય હેતુ મનાય છે, અલબત્ત, એવી મીમાંસા મારફત અને એ વ્યક્તિત્વ મારફત પણ આખરે તો આ જમાનાની સંસ્કૃતિ અને આજના સમાજની સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે. જ્યાં કલાવિધાયકનો હેતુ વધારે અંગત હોય છે. આજે પ્રચાર, કલાસર્જન વાસ્તવિકતા, વ્યક્તિ-વૈચિત્ર્ય વગેરે તત્ત્વો વધારે આગળ પડતાં જણાય છે.

આ રીતે આજનો જમાનો સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિ વિષે જાગૃત છે તે એક રીતે સારું છે. એવા આત્મભાનથી કૃત્રિમ પ્રયત્નો અને પરિણામે નિષ્ફળ અને નિરર્થક સર્જનો થશે એ ખરું પરંતુ જાગ્રત સત્ય અને વિવેકી વાચકવર્ગ એવા નિષ્ફળ પ્રયોગોને, અને નિષ્ફળ કૃતિઓને બીજાવસ્થામાં જ અટકાવી દઈ શકશે. આ કામમાં નિષ્પક્ષપાત સમાલોચના અને શાસ્ત્રીય વિવેચના પણ ઉપયોગી સહાય કરી શકે.

આવું કડક આત્મનિરીક્ષણ અને નિરર્થકનું નિવારણ કરવાની જરૂર કેટલાક જમાનાઓમાં ખાસ કરીને વધારે હોય છે. તેમાં યે મૂલ્યપરિવર્તનના યુગોમાં તો એવી આત્મનિરીક્ષક વૃત્તિ ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આપણો જમાનો એવાં મૂલ્યપરિવર્તનોનો યુગ છે એ વિષે બે મત નથી. ગોવર્ધનરામ પછી હમણાં જ આપની પેઢી એવા મૂલ્યપરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ રહી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારોના સંઘર્ષનો એ જમાનો જેટલાં ક્ષેત્રોમાં અને જેટલા અર્થમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો હતો તેના કરતાં આપણો યુગ વધારે વિશાળ અને વ્યાપક ક્ષેત્રોમાં અને અર્થોમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો જમાનો છે. પ્રજાઓની રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ પરત્વે અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે તેને લઈને, તથા હિંદમાં થઈ ગયેલા અને થઈ રહેલા અનેક ફેરફારોને લઈને જ નહિ પરંતુ ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધખોળોને પરિણામે

જગત સમસ્તની બદલાતી પરિસ્થિતિને લઈને પણ પહેલાના જમાનામાં જે સુચિહ્નો જ મનાતાં હતાં તેમાંથી આજે વિકટ પ્રશ્નોની પરંપરા માનવજાતિની સમક્ષ આવીને ઊભી રહેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને વેપારનો વિકાસ ગયા જમાનામાં ઉન્નતિનાં સુચિહ્નો હતાં. આજે ઉદ્યોગોના પેદાશ અને વેપારના વિકાસને પરિણામે દુનિયાભરમાં વિકટ કોયડાઓ ઊભા થયા છે અને ઉત્તમોત્તમ નેતાઓની શક્તિની કસોટી કરી રહ્યા છે. તેમના નિરાકરણ માટે જે ઉકેલો તથા ઉકેલોની મીમાંસાઓ રજૂ થયેલી કે તેથી પણ માનવ જીવનના સર્વે ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યપરિવર્તનો થયા જ જાય છે. ગોવર્ધનયુગના વિચારકને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઊંડા તત્ત્વોની સમાલોચના કરવાનો સમય મળતો અને વૃત્તિ પણ હતી. પણ આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃતિ માત્રનાં મૌલિક તત્ત્વો વિષે વિચારણા થઈ રહી છે.—નૈકો મુનિર્યસ્ય મતં પ્રમાણમ્—એવી સ્થિતિ સર્વત્ર છે. પશ્ચિમમાં પણ ૫૦ વર્ષ પૂર્વે જગતના પ્રશ્નોના ઉકેલ વિષે, માનવજાતિની પ્રગતિના ઉપાયો વિષે જે વિશ્વાસભરી એકવાક્યતા હતી તે આજે રહી નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિની તથા વ્યાપાર ઉદ્યોગદ્વારા આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાની જરૂર, પ્રજાકીય બંધારણીય સ્વતંત્રતા, પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા, નિયમીનતા, શિસ્તપાલન, વ્યવસ્થા, સંઘશક્તિનો વિકાસ, સહકાર અને તેનાં પરિણામો, જીવનમાં નગદ લાભ આપનારા ચારિત્રગુણો વગેરે પશ્ચિમે સાધેલી પ્રગતિની પેદાશ મનાતી માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે એ સઘળાની જરૂર સ્વીકારવામાં યુરોપની પ્રગતિશીલપ્રજાઓની એકવાક્યતા હતી.

છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછી પ્રગતિની ધ્વજા ધારણ કરવાનું યુરોપનું વર્ચસ્વ પરવાર્યું છે થોડી પ્રજાઓએ મેળવેલી પ્રગતિ જ્યારે ઘણી પ્રજાઓએ સાધી ત્યારે એ પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો એ પ્રસંગ તે છેલ્લી—War—યાદવાસ્થળી

પ્રગતિની વ્યાખ્યા કરવામાં યુરોપની પ્રજાઓ ભલે ભ્રમમાં પડેલી હોય, પરંતુ તેઓ જીવંત છે, સાહીયાળ છે, આમત છે એટલે એ વિષે તો બે મત સંભવતા નથી. એટલે છેલ્લી યાદવાસ્થળી પછી તુરંત જ તેમણે જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યપરિવર્તનો સાધવા પ્રયત્નો કર્યા જ કર્યાં છે. પરિણામે ભૌતિકશાસ્ત્રોની માન્યતાઓને જ અંતિમ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારનારો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. બીજો ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધમાં પરિણામો સ્વીકારનાર જડવાદી સમાજવાદમાં માનનારાઓનો વર્ગ છે. તો ત્રીજી તરફ રાષ્ટ્રીયચેતનાની અતિશયોક્તિ ભરેલી અગત્ય સ્વીકારનાર, તેની જ ભક્તિ કરનાર, અને તેને ખાતર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો અને માનવજાતિના હિતનો પણ, જરૂર પડે તો, ભોગ આપનાર વિચારસરણી પ્રચારમાં આવી છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મૂલ્યપરિવર્તનો થાય એ સ્વાભાવિક છે. સમાજવાદ સાહિત્યને સામાજીક દૃષ્ટિએ જ જોઈ શકે છે. અને સમાજને પણ મુખ્યત્વે આર્થિક દૃષ્ટિએ જ નિહાળી શકે છે. પ્રથમતો સમાજવાદને મન સાહિત્ય તેના મતના પ્રચારનું સાધન હતું. પરંતુ એ વાદનો અમલ કરનાર રશિયાએ થોડા જ વખતમાં જોયું કે પ્રચારિયા સાહિત્યમાં અને સાચા સાહિત્યમાં ફેર છે. અને રશિયાના નેતાઓએ પોતાની ભૂલ કબૂલી તુરંજ સુધારો કર્યો એ તેમને જશ આપે એવી હકીકત છે.

અનર્થ માત્રનું મૂળ મૂડી એવું માનનાર સમાજવાદ મૂડીવાદને પોષક—એટલે કે તેની પૂર્વેના સમગ્ર—સાહિત્યનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો, છતાં અનુભવને અંતે તેને પોતાને જણાવા લાગ્યું છે કે માનવીઓ સર્વ પ્રકારે સમાન થઈ શકે તેમ નથી. અને જે આર્થિક સમાનતા તે સ્થાપવા માગે છે તે સ્થપાયા છતાં પહેલાં જેને Aristocracy of Talent—બુદ્ધિશાળી વિશિષ્ટ વર્ગ—કહેવામાં આવતો તે રહે છે અને રહેશે. છતાં આજે આપણા સાહિત્યમાં જાણ્યે અજાણ્યે સમાજવાદ નહિ તો સમાજવાદનો દૃષ્ટિકોણ પ્રવેશ્યો છે અને પ્રવેશતો જાય છે એનો પ્રવેશ એ પણ ઉપર જણાવેલા મૂલ્ય

પરિવર્તનનું એક સાધન અને ચિહ્ન છે એને લઈને સર્જકના વિષયોના ક્ષેત્રમાં, તેની પસંદગીના રૂપોમાં ઘણો વધારો થયો છે. એ એક મોટો લાભ આપણા સાહિત્યને થાય છે.

પરંતુ મૂલ્યપરિવર્તનનો જમાનો જ સર્જકો અને વિવેચકો માટે સાવચેત રહેવાનો જમાનો છે. તાત્કાલિક પ્રત્યક્ષ પરિણામો લાભો ઉપર વધારે પડતો ઝોક, પ્રચલિત પ્રવૃત્તિ પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જવાનો સંભવ, અનુકરણ કરવાથી અસલી પ્રેરણા મળશે યા તો અસલની પ્રેરણાનાં પરિણામો સધાઈ જશે એવી ભોળી આશા કે ધારણા, પ્રચારસાહિત્યનો વિવેક વગર ઉપયોગ વગેરે અનેક સ્ખલન સ્થાનો એમાં રહેલાં છે.

સત્યં; શિવં સુંદરમ્‌ની પ્રાપ્તિ એ ગઈ પેઢીમાં માનવજીવનના અંતિમ ધ્યેય તરીકે મનાતી. દત્તાત્રેયની મૂર્તિ પેઠે આ ત્રિમૂર્તિ પણ અવિભાજ્ય છે. કોઈકને ભલે, આજના લેખકો પેઠે, શિવના બીભત્સ લાગતા સ્વરૂપ પ્રત્યે આકર્ષણ થાય અને ત્રણ મુખમાંથી એને જ તેઓ ત્રિપુંડ ભલે કરે, યા તો સુંદરમ્‌ના ઉપાસકો તેના અલંકારોની કીમત આંકી તેની ઉપયોગિતાથી મનમાં ભલે આનંદ પામે. આપણા જમાના સામે આટલું કરે ત્યાં સુધી ફરિયાદ નથી. જ્યારે ત્રિમૂર્તિમાંથી એકને કાપીને જુદી પાડવાનો પ્રયત્ન થતો આજ કાલ જોવામાં આવે છે ત્યારે આપણને લાગે છે કે ત્રણેને અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે, અને ત્રણેનું જીવન જોખમમાં છે. બિભત્સદેશના સ્વરૂપની કપરી વાસ્તવિકતાનું યથાર્થ દર્શન થાય છે ત્યારે ત્યારે સુંદરતા અને સત્ય બન્નેનાં દર્શન પણ થાય છે. સાચો સાહિત્ય સર્જક ત્રણેમાંથી એકની પણ ઉપાસના કે દર્શન કરતાં ત્રણેનાં દર્શનનું પુણ્ય પામે જ છે.

એટલે જ સત્યના અનુશીલનનો આગ્રહ રાખનારને જ્યારે છાતી ઠોકીને કહેવામાં આવે છે—'સત્ય !—સત્ય તો દીવા જેવું પ્રગટ છે ને !—સત્ય—નગ્ન, અને તમે માગતા હો, તો, નગ્ન સત્ય શું તમે જોઈ શકતા નથી ? સમાજવાદ નહિ તો સત્ય શું છે !—'કોઈ વાર 'મૂડી એટલે શું !' 'મૂડીવાદી કે મૂડીવાળો કોણ ?' એ પ્રશ્નોનો વિચાર સરખો કર્યા વિના 'આખી સમાજ રચનાનો અંત લાવો' એવો પોકાર પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ માનવ માની લે, કદાચ પોતે સમજી પણ જાય, સહેલાઈથી સ્વીકારી લે તથા આગ્રહપૂર્વક પોકારે તે જ 'સત્ય' ઠરતું નથી. સત્ય તો અનંત પાસાનો હીરો છે. એટલે સમાજવાદમાં અને તેના આગ્રહમાં રહેલ સત્ય સ્વીકારતાં પણ સત્ય બાકી રહે છે.

જ્યારે સત્યના અંતિમ સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કવિઓને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન શા માટે મળે છે તે સમજાય છે. કવિઓ સત્યના 'દ્રષ્ટા' ગણાય છે. દ્રષ્ટા એટલે બુદ્ધિથી પર રહેલ સત્યને પણ પોતાની દૃષ્ટિથી જોનાર. વિવાદ કે આંકડાબાજી સત્યને પુરવાર કરવાની ગૌણ પદ્ધતિઓ છે. સાચી રીત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની છે—દર્શન કરીને જાણવાની છે. એકવાર મુંબાઈ જોનારને મુંબાઈ છે જ નહિ તેના હજારો પુરાવાઓ આપવામાં આવે છતાં તેના જ્ઞાન પરથી તેની શ્રદ્ધા ડગાવી શકાતી નથી, તેમ દર્શન વડે પ્રાપ્ત કરેલ સત્ય ચીરંજીવી હોય છે, દૃઢપ્રતિષ્ઠ હોય છે. આંતરદૃષ્ટિ વડે સત્યનું દર્શન વાઙ્મય દેહનાં સંવાદિ અને સુંદર સ્વરૂપોમાં—પ્રેરણા પ્રેરિત વાણીમાં—રજુ કરનાર કવિ યથાર્થ રીતે ઉચ્ચ સ્થાનનો અધિકારી છે.

આવા મૂલ્યપરિવર્તનનાં જમાનામાં આપણને જીવનમાં મૌલિક સત્યોની ખોજ કરનાર યાત્રાળુઓની, સત્યની પ્રત્યક્ષ કરવા ખાતર સહૃદય પ્રયત્નો કરનાર ભગીરથોની, અંતરાત્માની કેટલીએ શામાયણો અને ચોકસીઓમાંથી પસાર થનાર શ્રોતાઓની જરૂર છે. સાહિત્ય જેમ સમકાલિન પેઢીનો પરિપાક હોય છે તેમ સમકાલિન સમાજની જરૂરીયાતોને તે પૂરી પાડે એ પણ સંભવિત છે અને ઇષ્ટ છે. પરંતુ તેમાં પણ માનવજીવનના જેટલાં સનાતન તત્ત્વોને, સનાતન પ્રશ્નોને અને આત્માનાં ઊંડા મંથનોને જેટલી મર્યાદાપૂર્વક, જેટલે પ્રમાણિકપણે અને સૌંદર્યના નિત્ય નવીન સ્વરૂપોમાં જેટલી સચોટરીતે રજુ કરી શકે તેટલે અંશે તે સાચું અને ચીરંજીવી

સાહિત્ય બને છે.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે સમકાલિન પ્રશ્નોથી અને જીવનનાં મંથનોથી પર-નિર્લેપ-રહીને જ ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય સર્જન થઈ શકે. જીવનના મંથનમાંથી જ સાહિત્યનાં રત્નો સાંપડ્યાં છે-પછી ભલે તે મંથનો સમાજના કે પ્રજાના બાહ્ય જીવનથી નિર્લેપ દેખાતા જીવનમાં થયેલાં હોય પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે તત્કાલિન જાહેર પ્રશ્નો મારફત, કે હૃદય હલમલાવી નાંખનાર અંગત મંથનોમાંથી સર્જક જીવનના સનાતન, અતળ સાગરના ઊંડાણને પહોંચવાની-અને વાચકને ત્યાં સુધ જવાની-શક્તિ મેળવવી જોઇએ, સાચા સાહિત્ય સર્જનની એ શરત છે. વહેતી નદી જેમ કાંઠાના લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતી પણ પોતાના અંતિમ લક્ષ સાગરને પહોંચવાનું ચૂકતી નથી તેમ સાહિત્યની કૃતિએ પણ વર્તમાન જીવનની જરૂરતે સંતોષી ચેતનાના ચીરંજીવી તત્ત્વો સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપન કરવો જોઇએ. આજનાં સર્જનોમાં આ શક્તિનો પરિચય ઓછો થાય છે એ કડવું સત્ય આપણે સ્વીકારવું જોઇએ.

આમાં કોઇપણ પ્રકારની "ism"-"ઇઝમ"-અથવા વાદનો આગ્રહ મુદ્દલે નથી પરંતુ ત્યારે સાહિત્યમાં ઉઘાડી આંખે સર્જન કરવાના પ્રયત્નો આજે થાય છે ત્યારે પોતાની કૃતિ કેટલે અંશે Inevitable-અપરિહાર્ય-છે એનો વિચાર પ્રત્યેક સર્જક કરવો ઘટે છે. જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ અવિભાજ્ય છે એમ સ્વીકારતાં પણ આજકાલના કેટલાક લેખકો માને છે તેમ વાસ્તવિક જીવનની હુબહુ પ્રતિકૃતિ રજુ કરવી, યા તો જીવનનાં સડી ગયેલાં રૂપોનો વિકાસ કરવો, પ્રચલિત માન્યતાઓ અને ધોરણોથી મનને મુક્ત કરીને નવાંજ ધોરણો સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરવો, જીવનની કડક સમાલોચના કરવી, રૂઢિના દાસત્વ ઉપર પ્રહાર કરવા, વગેરેમાં ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી અને ઉપયોગિતાની નજરે જોતાં પણ જણાય છે કે નમોગુણી, લોકસ્વીકૃત ધોરણનો વિરોધ કરવો, લેખકને પોતાને ગમતા વાદને ધોરણોને બાજુએ મૂકીને પ્રચાર કરવો, વ્યક્તિના સ્વચ્છંદને સકારણ ઠરાવવો, તથા જીવનના ગંદામાં ગંદા ખૂણાઓ ઉપર પ્રકાશ નાંખવો એટલેથી સાહિત્યસર્જનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હેતુઓ સધાતા નથી. ભૂતકાળને કલ્પના બળે જવલંત અને જીવંત કરવાથી પણ તે કાર્ય સધાતું નથી. આવી કૃતિઓની સેવા, કે ઉપયોગિતા 'અલ્પાવારમ' છે-ઉધારિયા છે. એવા આઘાતોને પરિણામે જનસમાજનું જડ થઇ ગયેલ-જાહેર મારી ગએલ, માનસ જાગ્રત થવાનો સંભવ છે. પરંતુ એનોએ પ્રયોગ જીવનનો સંજીવન મંત્ર જાણનાર વધારે સફળતાથી કરી શકે છે. અને વધારે સફળતાપૂર્વક તો એ કામ તે કરી શકશે જે એ થીજી ગયેલા માનસને જાગ્રત કરવાને જરૂરી પ્રાણની ઉષ્માનો પ્રવાહ જનસમાજ પર રેલાવી શકશે. જે માનવજીવનની કોઇ ભાવિ પૂર્ણતાના આદર્શનું દર્શન કરીને આદર્શ તથા વાસ્તવ વચ્ચેના અંતરને પોતાની સહૃદયતાના સેતુ વડે દૂર કરી શકશે અને પોતાના અમૂલ્ય દર્શનને અન્ય માનવોની મિલ્કત બનાવી શકશે. આ માર્ગ આશાસ્પદ છે, પરંતુ દુષ્કર છે-દુર્ગમ પથ છે.

માનવમાં ત્રણ શક્યતાઓ ભેગી મળે છે. તેનામાં પશુ છે, તેનામાં દેવ પણ છે. એ બન્નેનું મિલન સ્થાન માનવ છે. સત્યનો શોધક માનવ ઉર્ધ્વદર્શી છે, શિવનો ઉપાસક માનવ ઉન્નતગામી બને છે. સૌંદર્યનો પૂજક સત્યને અને શિવને પ્રાપ્ત કરે છેજ પરંતુ વધારામાં તે સૌંદર્યના આનંદને પૃથ્વી ઉપર પ્રગટાવવા મથે છે. પરંતુ આ ત્રણે કાર્યોની સાધના કરતા માનવને તેની અંદર રહેલ પાશવતાનો પૂરેપૂરો ભાર ઉંચકીને યા તો તેને ફેંકી દઇને પોતાનું મસ્તક ઉન્નત રાખવું પડે છે. સત્યના અને શિવના ઉપાસકને પૃથ્વીની પાશવતાના ભારનું ગુરુત્વાકર્ષણ ઓછું લાગે એ સંભવિત છે. પરંતુ આનંદના રસિક સર્જકને એ અધોગામી આકર્ષણથી બહુ સંભાળવાનું હોય છે.

'આનંદ પ્રાપ્તિ'-અને ઉપદેશ હોય-ત્યાં પણ "કાંતા સંમિતતયા"-જ એ સાહિત્યસર્જનનો ઉદ્દેશ ગણાય છે કારણ કાવ્ય નવનવીનતાના દર્શન કરાવનાર

રમણિયતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો, રસાસ્વાદ કરાવવો એ સાહિત્યનો હેતુ છે. સાહિત્ય આનંદ તો આપે જ, રસાસ્વાદ કરાવે જ. પરંતુ એ તો ખરું જોતાં એ અર્થમાં કે સૌંદર્યના રથમાં આરૂઢ થઈને સત્ય વગર પ્રયત્ને પોતાની વિજયયાત્રા કરે અને વાતાવરણમાં આનંદની મઘમઘાટ મૂકી જાય. પરંતુ એ મઘમઘાટ શેની હશે? વાસનાતૃપ્તિની, સત્તાની જ કે કામનાઓના તુચ્છ સંતોષની જ, કે માનવતાના વિરલ પ્રકારની તેની ઉત્તમોત્તમ શક્યતાની. અને અધમાધમતામાં રહેલ કરુણતાની, તેનાં દિવ્ય બીજો ઓળખી ગયા તેના શોકની, જીવનના અનંતપટ પર ચાલી રહેલાં ચિત્રોની વિચિત્રતાઓની અને છતાં તેમની અંદર વણાઈ રહેલી કોઈ સનાતન વસ્તુસંકલનાની ઝાંખીની અને સમજુતિની?

સાહિત્યસર્જનમાં જેટલે અંશે અને જેટલી સહેલાઈથી પાશવતાના ખેંચાણથી પોતાની જાતને સર્જક મુક્ત કરી શકે છે તેટલે અંશે તે પોતે તો ઉર્ધ્વગામી થાય છે જ પરંતુ સમસ્ત સમાજને પણ ઉંચે ચઢવામાં સહાય કરે એવા વાયુપ્રવાહો ને એવી ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. સાહિત્ય સર્જકનો જીવન સાથેનો સંબંધ અવિભાજ્ય હોવો જોઈએ એની આવશ્યકતા આ સંબંધમાં આપણને સમજાય છે. કેમકે જીવંત સાહિત્ય એટલે માનવ મનનાં કેવળ દુર્લભ સ્વપ્નાંઓ જ નહિ, યાતો શેખચલ્લીના જેવા મિથ્યા કલ્પનાના કે તરંગના વિહારો નહિ, યાતો અવાસ્તવિક વાતાવરણમાં અશક્ય ઉડ્ડયનો કેવળ નહિ, પરંતુ કોઈ દુષ્કર વિરલ સિદ્ધિ માટે મથતા આત્માની પ્રેરણા અને તેના સાદ.

અત્યારે તો મોટે ભાગે પ્રેમના 'ત્રિકોણો,' સામાજીક રૂઢિમરતના ઉપર પ્રહારો, પશ્ચિમ તરફથી આવતા વાદના અનુકરણીયા પ્રચારને વાસ્તવિકતાને નામે સપ્રમાણ ઠરાવવાના પ્રયત્નો જોવામાં આવે છે, જ્યારે સાચું સાહિત્ય ઓછું લખાય છે, પાશવ પ્રાણની ક્ષુધાઓની ઉઘાડી રજુઆત એ ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય એ માન્યતા સાચી નથી એ સત્ય આપણા જમાનાએ સમજવાની જરૂર છે. વાસ્તવિકતાને નામે માનવની અશક્તિઓને અને અધમવૃત્તિઓને સ્વાભાવિક ઠરાવવી, અને સ્વાભાવિક છે તેથી સપ્રમાણ અને ઇષ્ટ છે એવું મનાવવાના પ્રયત્નો સાહિત્યના જે જમાનામાં થાય છે તે જર્જરિત અને અધોગામી –Decadent– જમાનાના પુરોગામી જમાનાઓ હોય છે.

સમાજવાદની પેઠે જ ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધોના અને જડવાદના અતિશયોક્તિ ભરેલા મૂલ્યાંકનમાંથી પણ એક પ્રકારની Utopia-પૂર્ણતાનું કલ્પના રાજ્ય-પ્રગટાવવાનું સ્વપ્ન પણ કેટલાક સાહિત્ય સર્જકો સેવે છે. આમાં પણ તેઓ જે વાસ્તવિકતાનો આગ્રહ રાખે છે તેનું અનુસરણ જાતે કરે તો તેમની એ–Utopia–સ્વપ્ન સૃષ્ટિ–કેટલી અવાસ્તવિક છે તેનો તેમને ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. મનાય છે કે ઘેરેઘેર વિજળીની ઝગઝગતી બત્તીઓ થઈ જાય, ઝડપથી દોડતી મોટરો, રેડીઓ તથા વાયરલેસ તથા છેવટમાં છેલ્લી શોધખોળોની સગવડો સમાજની એકે એક વ્યક્તિને આપી શકાય તથા શરીરયાત્રા ટકાવવાનું કામ હાલમાં જેટલું કઠણ છે તેટલું ન હોય તો માનવને માટે સત્યયુગ આવ્યો ગણાય. આવી ભ્રમણામાં પડેલા લેખકોએ કાંઈ નહિ તો એક વાર આ બધી બાબતોમાં આગળ વધેલા પશ્ચિમના કોઈ દેશમાં, યા તો યુરોપથી પણ આગળ વધેલા અમેરિકામાં આંટો મારી આવવાની જરૂર છે. ત્યાં આજકાલની ઘણી શોધખોળો થયા પછી હયાતિમાં આવેલાં શહેરો છે. જેમાં એકેએક શહેરીને આપણા સૌથી આધુનિક ગણાતા શહેરોમાં ધનવાનને પણ ન મળી શકે એવી સગવડો આજે પણ મળી રહી છે, એટલે ભૌતિકશોધોના અને જડવાદના હિમાયતીઓનું માની લીધેલું સ્વર્ગ આજે પણ પ્રગટ થયેલું છે. એમ છતાં તે પ્રજાઓ "સુખ," 'આનંદ' "પૂર્ણતા" બીજી એ બાબતમાં પછાત ગણાતી પ્રજાઓના જેટલાં જ દૂર છે, આ કડવી વાસ્તવિકતા, વાસ્તવિકતાના હિમાયતીઓ એકવાર સમજી જાય તો જીવનના સનાતન પ્રશ્નોમાં અત્યારે દેખાય છે તે કરતાં અનેકગણી વધારે વાસ્તવિકતા તેમને લાગવા માંડશે. આથી ભૌતિક-

શાસ્ત્રોની શોધોનો કે તેને પરિણામે મળતી સગવડોનો ઇન્કાર કે અસ્વીકાર કરવો ઇષ્ટ છે એવું મુદ્દલે ફલિત થતું નથી, પરંતુ માનવજીવનના મૂલ્યાંકનમાં મૌલિક-તત્ત્વો વિષે આપણે ભૂલો કરી બેસવાનો સંભવ છે તેમના પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાનો ઉદ્દેશ છે.

એટલે જ્યારે મોટરો અને વિજળીના દીવા ન હતા તથા હવાઈ વિમાનો પણ ઊડતાં ન હતાં ત્યારે લખાયેલાં ઉપનિષદો અને ગીતા, પ્લેટો અને સોક્રેટિસના સંવાદો બાઇબલ અને ધમ્મપદ આજે પણ ચીરંજીવ સાહિત્ય છે. જગતમાં અત્યારે મળતી અનેક સગવડોની વધારે ન્યાયસર વહેંચણી કરવી એ ઇષ્ટ છે એમ સ્વીકારતાં પણ તેનાથી માનવને "સુખી" કરી શકાશે એ માન્યતા તો ભ્રમમૂલક છે. એક પ્રખ્યાત લેખક કહે છે તેમ "આજે આપણે હજારો ઉપરચોટીઆ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી શકીયે તેમ છીએ જે પ્રાચીનો કદાચ આપી શકત નહિ. પરંતુ તે ઉપરથી બધી બાબતમાં વધુ જાણવાનો દાવો આપણે કરી શકીએ તેમ નથી." ખાસ કરીને જીવનના મૌલિક પ્રશ્નો—"હું કોણ છું ? "માનવજાતિ ક્યાં જઈ રહી છે ?," "જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શો ? આવા મૌલિક અને સનાતન છતાં સાદા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં આપણે કેટલા આગળ વધેલા છીએ વારુ ? જગત એટલે વિધુતકણોનો ગતિમાન સમૂહ એમ કહીને આપણે સાચું આશ્વાસન કે ઉકેલ મેળવી શકીએ તેમ નથી. જીવનને અને જગતને આપણે હજી સમજવાનાં છે, કદાચ માનવબુદ્ધિને એ પ્રશ્નો અંતે અજ્ઞેય પણ લાગે તો આશ્ચર્ય નહિ !

આજકાલનાં જીવનનાં મંથનોનો પડઘો સાહિત્યમાં શા માટે પડે છે ! અસંબદ્ધ પ્રશ્ન કરવાનો [illegible] નથી, જરૂર એ છે કે એ મંથનો સાચાં મંથનો હોવાં જોઈએ.—નિર્જીવ બબાળા કે અતિશયતાનાં ઉચ્ચારો નહિ. પ્રત્યેક યુગનું જીવન તેના સર્જનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ જડવાદની, સમાજવાદની, આર્થિક અસમાનતાની એવી એવી અનેક માન્યતાઓની પશ્ચાદ્‌ભૂમિ આજના જમાનાની પાછળ આવી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પ્રાચીન મૂલ્યો બદલાય અને નવીન મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો સ્થપાય ત્યારે ચીરસ્થાયી મૂલ્યોને પ્રથમસ્થાન મળે એ આપણે સૌપ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જીવનની કોઈ પ્રકારની મીમાંસા પ્રત્યેક સમર્થ સાહિત્યસર્જનની પાછળ હોય જ પરંતુ એ પશ્ચાદ્‌ભૂમિ જેટલી તલસ્પર્શી હોય, જેટલી સંગીન, અનુભવ અને સહૃદય પ્રયત્નોના પાયા ઉપર રચાયલી હોય તેટલે જ અંશે તે યુગ-સાહિત્યને સાચું-સાહિત્ય બનાવી શકે છે. બાકી ઉપર ઉપરની છાછરી સપાટી ઉપરથી જે જીવન અને જે સાહિત્ય જન્મે છે તેમાં નિરસતા, અજંપો અને દુઃખ આગળ પડતાં જણાય છે અને એમ નહિ તો, તાર્કિક ભિક્ષુઓની પાછળ, અર્થહીન વિલાસોની પાછળ, મિથ્યા ફાંફાં અને અંતે જીવનની અર્થહીનતાનો, નિરાશાનો સ્વીકાર આપણને મળે છે. પરિણામે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પણ હેતુ, સાર્થકતા, મહિમા અને ઉદારતાનો લોપ થાય છે અને તેથી સત્યની, શિવની કે સુંદરતાની એકલક્ષી ઉપાસના કરનાર એ તે તત્ત્વોને પામી શકતો નથી એ તો ઠીક પરંતુ જેને તે સુંદર માનીને પૂજતો હોય છે તેનું આવરણ ખસેડતાં તે કેવળ અસુંદર જ નહિ, અભદ્ર જ નહિ પરંતુ માનવઆત્માનું વિકૃત સ્વરૂપ જ નીકળે છે. એવા પરિણામમાંથી આપણું સાહિત્ય બચે એવી શુભવાંછનામાં પ્રત્યેક સાહિત્ય ઉપાસક સંમત થશે એવી આશા છે.

વસંતને સુખ આપવા

[નવેમ્બર અંકથી ચાલુ]

શ્રીકાંત

સૂર્યકાન્તને વચન આપ્યા પછી નિરંજનમાં એક પ્રકારનું ગાંભીર્ય આવી ગયું. સૂર્યકાન્તની એક સલાહ એને સાચી લાગી હતી: 'બહુ લાગી આવતું હોય તો તું મૂંગો રહી જોયા કર અને વસંત જે નિર્ણય કરે તેને આધિન થા.' નિરંજનમાં વસંતને આધિન થવાની શક્તિ પણ હતી અને રુચિ પણ હતી, પરંતુ એને વસંતની નિર્ણયશક્તિ વિષે સૂર્યકાન્તના જેટલો વિશ્વાસ નહોતો. અને એટલે જ વસંતને શી રીતે સુખ ઉપજે એ વિષે એ વસંતની પૃચ્છાઓ કરતાં પોતાની કલ્પના ઉપર વધારે આધાર રાખતો. સૂર્યકાન્ત સાથેની છેલ્લી વાત પછી એણે પોતાના મનમાં ગાંઠ વાળી કે 'મૂંગા રહી જોયા કરવું અને વસંત પોતે જ જેમાં પોતાનું સુખ માને તેમાં સંમત થવું.'

સૂર્યકાન્ત નિરંજન પાસેથી વચન લીધા પછી સહેજ હળવો બન્યો હતો. આ પ્રશ્ન વિષે એને ખાત્રી આવી હતી કે પરિણામ શુભ જ આવશે. વસંતના પક્ષે એને કશો ડર ન હતો. કારણ કે વસંતની ચિત્તપટનું એને પૂરેપૂરું દર્શન થઇ ગયું હતું. એ મનમાં માનતો હતો કે 'માતા પિતા તો શું, પણ ત્રિલોકના સમસ્ત બળો વસંતના માર્ગમાં આડા આવીને ઊભા રહે તો પણ વસંત પાછી વળે એમ નથી—વળી શકે એમ નથી.' વસંતમાં હીમ્મત આવી જતી હતી તે સૂર્યકાન્ત જોતો હતો અને જાણતો હતો. પરંતુ એવી પ્રત્યેક ક્ષણ વીતી ગયા પછી વસંત વધુ આગ્રહી બનતી હતી તેની પણ એને પ્રતીતિ હતી. નિરંજન વસંત પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ ધરાવતો હતો એ વિષે તો સૂર્યકાન્તને સંદેહ નહોતો, પરંતુ એ પ્રેમમાં વસંતને સુખ આપવાની જે બળવાન વૃત્તિ પડી હતી તેથી સૂર્યકાન્ત ડરતો હતો. એને લાગતું હતું કે નિરંજનની આ ઉત્કટ વૃત્તિ જ ક્યારેક વસંતને દુઃખમાં ધકેલી મૂકશે. અને જેમ જેમ આ વસ્તુ વિકાસ પામતી ગઇ તેમ તેમ સૂર્યકાન્તને પોતાનો ભય સાચો પડતો હોય એમ લાગ્યું. વસંતના પિતા તરફથી તો ઠીક પણ—જ્યારે નિરંજન તરફથી પણ વસંત સાથે જોડાવા માટે એને આગ્રહ થવા લાગ્યો ત્યારે એના મનમાં ભારે દુઃખ પેદા થયું. સૂર્યકાન્તને પહેલીવાર તો એમ લાગી ગયું કે વર્ષોની મૈત્રીને અંતે પણ નિરંજન એને સમજી શક્યો નહિ. નિરંજને છેલ્લી વાર એની સાથે વાત કરી ત્યારે સૂર્યકાન્ત પોતાના મનમાં બહુ ઉગ્ર બની ગયો હતો. 'પોતે ઇચ્છ્યું' એમ નિરંજને ન કહ્યું હોત તો સૂર્યકાન્ત શું કરત તે ચોક્કસ પણે કહી શકાય

એમ નથી પરંતુ એ કોઈ ગંભીર પગલું ભર્યા વિના ન રહી શકે એવી એના મનની ત્યારે સ્થિતિ હતી.

પિતાનો પત્ર વાંચીને વસંત રડી હતી અને એ રુદને નિરંજનને ખળભળાવી મૂક્યો હતો. પરંતુ નિરંજન પાસેથી વચન લઈને સૂર્યકાન્ત વસંતને હિંમત આપવા આવ્યો ત્યારે વસંતને જોઈ એને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એણે ધાર્યું હતું કે વસંતની આંખો રડી રડીને ઉપસી આવી હશે અને એના મોં ઉપરની તમામ નિશ્ચયરેખાઓ લુપ્ત થઈ ગઈ હશે, પરંતુ સૂર્યકાન્તે એ મુખ ઉપર એથી ઉલટા જ ભાવોના દર્શન કર્યાં. આંખો રડેલી અને ભીની હતી પરંતુ એ ભીનાશમાં લાચારી કે હતાશાના ભાવો નહોતા. એમાં નિશ્ચયની ઝલક ચોક્ખી દેખાતી હતી. સૂર્યકાન્ત એ જોતાં જ ચમક્યો ને મનમાં આનંદ પામ્યો. ધીમે પગલે એ વસંતની પાસે આવ્યો. વસંતે ખસીને એને બેસવા માટે થોડી જગ્યા આપી. સૂર્યકાન્ત વસંતના મોં સામે જોતો મૂંગો મૂંગો બેઠો. વસંતે સૂર્યકાન્ત સામે એક દૃષ્ટિ ફેંકી પોતાના પગ નીચે દબાવી રાખેલો કાગળ કાઢી એના હાથમાં મૂક્યો. સૂર્યકાન્તે વિશ્વાસપૂર્વક એ કાગળ વાંચ્યો. પોતે ધાર્યું હતું એ જ એ કાગળમાં હતું. સૂર્યકાન્તના મોં ઉપર હર્ષની લાલી આવી ગઈ. એ બોલી ઊઠ્યો: 'બહુ સરસ કર્યું !'

'મારી ઇચ્છા છે કે આજે જ લગ્ન કરી લેવાં.' વસંત સૂર્યકાન્તના મુખભાવ જોતી બોલી.

'આજે જ ?' સૂર્યકાન્ત આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યો.

'હા, એ પછી જ પિતાજી શાંત થશે.'

'પણ એમ...'

'શો વાંધો !'

'એ યોગ્ય ન ગણાય' જરા સ્વસ્થ થઈને સૂર્યકાન્ત બોલ્યો. 'તમારા ને નિરંજન જેવા પાસે લોકો વિશેષ હિંમતની આશા રાખે.'

'હું આ પ્રશ્ન લોકદૃષ્ટિએ નથી વિચારતી.'

'ત્યારે ?'

'કેવળ અંગત દૃષ્ટિએ જ વિચારું છું.'

'આપણા જેવા માણસોથી એમ કહી શકાય જ નહિ કોઈ પ્રશ્ન કેવળ અંગત હોઈ શકે જ નહિ. હોવો જ ન જોઈએ.'

'હું એમ નથી માનતી.' વાત પૂરી કરવા માગતી હોય એમ વસંત બોલી.

'તમારે એમ માનવું જોઈએ.' જરા ગંભીર સ્વરે સૂર્યકાન્ત બોલ્યો. વસંતે ચમકીને એના સામે જોયું. 'તમારા કોઈપણ વ્યવહારની લોકો ઉપર શી અસર થાય તે વિચારવું જ જોઈએ અને જ્યારે એ વ્યવહારમાં નિર્બળતા ભરી હોય ત્યારે તો ખાસ.'

વસંત વિચાર કરતી સૂર્યકાન્ત સામે જોઈ રહી સૂર્યકાન્ત ફરીને દૃઢ સ્વરે બોલ્યો: 'તમારા વિષે હું વધુ ન કહી શકું, પણ નિરંજન આ રીતે લગ્ન કરવા કબૂલ થાય તો મને ભારે દુઃખ થાય. હું માનું કે નિરંજને એના જીવનની અણમૂલ કારકીર્દી ખોઈ નાખી.'

'પણ આ તો સાવ અંગત પ્રશ્ન છે, લોકોને આ સાથે શી લેવા દેવા ?' પોતે હારતી હોય એમ વસંત બોલી.

'કેમ લેવા દેવા નહિ ? નિરંજન અને હું લોકોના અંગત વ્યવહારોમાં ક્રાંતિ નથી સૂચવતા ? અને અયોગ્ય લગ્નોને નથી અટકાવતા ? લોકો નિર્ભય થાય એવું નથી વિચારતા અને નથી આચરતા ? આ પ્રશ્ન અંગત તો પ્રેમ, પસંદગી અને સહચાર. પરણો જ છો એની વ્યવહારબાજુ સાથે તો લોકોને બહુ સંબંધ છે. નિરંજનને અને તમને હું એટલાં કાયર કલ્પી શકતો જ નથી કે બાગેડુની પેઠે તમે પરણી જાવ.' સૂર્યકાન્ત જરા ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો. વસંત એના ઉગ્ર થતા મોં સામે જોઈ રહી. થોડીવાર ગંભીર મૌન પ્રસરી રહ્યું અને એના પરિણામરૂપે વસંતે સૂર્યકાન્તના હાથમાં રહેલો કાગળ હળવેકથી ખેંચી લઈ ફાડવા માંડ્યો. કાગળના ચીરા સાથે જ સૂર્યકાન્તની ઉગ્રતા શમવા લાગી.

* * *

આઠ દિવસ વીતી ગયા છે. વસંતે પિતાને જવાબ

લપ્યો નથી. દરેક ટપાલમાં એ બીજા સંબંધીની રાહ જુએ છે. નિરંજન તે દિવસથી ગંભીર બન્યો છે. છેલ્લા આઠ દિવસમાં એકેય વખત એણે આ વિષે સામાન્ય સવાલ જવાબ ઉપરાંત ચર્ચા કરી નથી. સૂર્યકાન્ત બંનેની વચ્ચે, હતો તે કરતાં પીઢ બન્યો છે. બંનેને કંઈક અંશે એ સહાયરૂપ છે અને દોરી રહ્યો છે. મશ્કરીની મઝા હમણાં ક્યાંય ડૂબી ગઈ છે.

બરાબર નવમે દિવસે સવારે વસંત સૂર્યકાન્ત સાથે વાત કરતી હતી. એ કહેતી હતી કે 'પિતાનો કાગળ નથી એટલે મારા મનમાં અશુભ શંકાઓ ઊઠે છે. એમ થાય છે કે હું ઘેર જાઉં અને પિતા સાથે વાત કરી લઉં. પિતા મને દુઃખી નહિ કરી શકે.' સૂર્યકાન્ત ખાસ જવાબ આપતો નહોતો પણ વસંતની વાત એને ઠીક લાગી હતી. ત્યાંથી એ નિરંજન પાસે ગયો અને એને આ વાત કરી. નિરંજન કંઈ બોલ્યા વિના સૂર્યકાન્ત સામે જોઈ રહ્યો. સૂર્યકાન્ત એનું મૌન સહન કરી શક્યો નહિ. એણે પૂછ્યું. 'તારો શો અભિપ્રાય છે?'

'જે વસંતનો અભિપ્રાય હોય.' નિરંજને જવાબ આપ્યો.

સૂર્યકાન્ત એની સામે તાકી રહ્યો. આઠ દિવસ પહેલાં નિરંજને આપેલું વચન એને કરુણ રીતે યાદ આવ્યું. એ વધુ પ્રશ્નો પૂછી શક્યો નહિ. ફક્ત ઊંડાં એટલું જ બોલ્યો: મેં આવું નહોતું ધાર્યું.' જવાબમાં નિરંજન દુઃખભર્યાં નેત્રે એની સામે જોઈ રહ્યો.

*   *   *

'મારાથી આ નથી જોવાતું'

બે દિવસ પછીની એક મધરાતે નિરંજન અને સૂર્યકાન્ત રસ્તા ઉપરના નાળા ઉપર બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. નિરંજનની આંખો સહેજ ભીની હતી. સૂર્યકાન્ત ઊંડી ચિંતામાં ડૂબતો હોય એમ ગંભીર હતો.

'તું ઘણો જ ઢીલો છે. લગ્નનો પ્રશ્ન અત્યારે ક્રાંતિકાળમાં છે. દરેક નવાં લગ્નમાં આવું બનશે જ' સૂર્યકાન્તે જવાબ આપ્યો.

'તો મારે લગ્ન નથી કરવાં. વસંતને હું ગંભીર જોઈ શકતો જ નથી. છેલ્લા દસ દિવસ થયાં હું આંખો મીંચી મીંચીને શોધી રહ્યો છું પણ પેલી વસંત દેખાતી જ નથી. એના ઉપર જાણે ઘેરી વાદળી છવાઈ ગઈ!'

'પણ આવું તો બને જ. આ વાદળી લાંબા જીવનની સરખામણીમાં તદ્દન ક્ષણિક છે. તું ભાવી જીવનને કેમ જોઈ શકતો જ નથી?'

'હું જોઈ શકું છું. મને એમ છે કે વસંત માતાપિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન કરશે તો એ મને મેળવશે પણ માતાપિતા તો ગૂમાવશે જ. અને એ એને ડંખ્યા જ કરવાનું છે.'

'નિરંજન,' સૂર્યકાન્ત એને પડકારતો હોય એમ બોલી ગયો. 'બાળક બની ગયો છે કે શું? સંસારનું અવલોકન જ સાવ વિસરી ગયો છે? પ્રેમ, કર્તવ્ય, સ્વતંત્રતા ઇત્યાદી જીવનસૂત્રો જીવનમાં ઉતર્યાં જ નથી કે શું?'

'એ ગમે તેમ હોય, મારાથી આ સહન નથી થતું' થાકેલા સ્વરે નિરંજન બોલ્યો.

'તો તું હમણાં અહીંથી ચાલ્યો જા. થોડા દિવસમાં આ પ્રશ્ન પતી જશે; પછી તું આવજે.'

નિરંજનથી લગીર ચમકી જવાયું પણ સૂર્યકાન્તની આ સૂચના એને ઠીક લાગી.

અને એ જ વખતે સૂર્યકાન્તની સલાહ લઈ એણે પોતાનો કાર્યક્રમ ઘડવા માંડ્યો.

'એક મહિનામાં આ પ્રશ્ન પતી જ જશે. જો કે વસંત તો એટલી અધીરી થઈ છે કે માતા પિતાને મળતાં જ આ વાતનો ફેંસલો લાવશે' સૂર્યકાન્તે કહ્યું.

'પણ મને તો થાય છે કે હું એકાદ વર્ષ પ્રવાસમાં જ ગાળી નાખું.' કંઈક કરતો હોય તેમ નિરંજન બોલ્યો.

'એક વર્ષ? એક વર્ષ શા માટે?'

'ત્યાં સુધીમાં બધું પતી જશે'

'હું ન સમજ્યો.' કંઈક ગભરાતો હોય એમ સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

'એમાં કંઇ સમજવા જેવું નથી, એમ થાય છે કે બહાર જવું જ છે તો એકાદ વર્ષ રખડી આવું. મારું મન પણ હમણાં અસ્વસ્થ રહે છે. હું બદલાતો જતો હોઉં એવું લાગે છે.'

'તે એક વર્ષના પ્રવાસથી શું થશે!

'હું મને ઓળખી શકીશ' આંખ નીચી રાખીને નિરંજન બોલ્યો.

'ના,' સૂર્યકાન્ત જરા મોટે સાદે બોલી ગયો. 'તું કંઇક છૂપાવે છે.'

નિરંજન જવાબ આપવાને બદલે નીચું જોઇ રહ્યો. સૂર્યકાન્તે હળવેકથી એનું મોં ઉંચુ કરતાં કહ્યું: 'સાચું બોલ, તારા મનમાં શું છે!'

'એજ!' નિરંજન બોલ્યો. એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

'હજી તારા મનમાંથી એ નથી ગયું?'

'હું પ્રયત્ન કરું છું પણ ફરી ફરીને એ જ વિચાર આવે છે, વસંતને સંપૂર્ણ રીતે સુખી કરવાનો બીજો કોઇ રસ્તો જ મને સૂઝતો નથી.'

'પણ તું પ્રેમ કે આકર્ષણ જેવી કોઇ વસ્તુને ઓળખે છે કે નહિ? નિરંજન, તારા જેવો સમજુ જુવાન આજ કેમ બાળક જેવું બોલે છે? વસંતે અને તેં એકમેક પ્રત્યે ખેંચાવાના કોઇ પ્રયત્નો કર્યા છે? પ્રયત્નોથી આકર્ષણ ઊભું થઇ શકત? તું જરા વિચાર તો કર. વસંત 'દુખી થાય છે' 'દુઃખી થાય છે' એવી ભાવનાઓમાં તુ તારા હાથે જ એને દુઃખમાં ધકેલી દેશે એવો મને ભય છે. હું તને કહું છું, વસંતના મનોભાવના એક નજીકના સાક્ષી તરીકે તને કહું છું કે વસંત દુઃખી નથી. એનું દુઃખ તો પરમ સુખના જન્મનું છે. મેં તને કયું હતું તે ફરી કહું છું કે તું વેવલો ન થા.'

નિરંજન કંઇ ન બોલી શક્યો. નીચી આંખે એણે સાંભળ્યા કર્યું, મધરાત તો એની ગંભીર ગતીએ વહી જતી હતી. બંને મિત્રો કેટલીક વાર સુધી મૂંગા બેસી રહ્યા પછી ઊઠયા અને સૂર્યકાન્તના ઘેર ગયા. ઘર પાસે આવતાં સૂર્યકાન્ત ધીમેથી બોલ્યોઃ 'વસંત કદાચ જાગતી હશે.' અને બંને મિત્રોએ જરાયે અવાજ ન થાય એમ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તું હમણાં કેમ ગંભીર રહે છે?

'અમસ્થો જ.'

'ના, મારી નબળાઇથી તું અકળાતો લાગે છે.'

'નહિ, એવું કંઇ નથી.'

'તો શું કારણ છે?'

'કંઇ છે જ નહિ ને!'

'જૂઠું, તું મારાથી કંઇક છૂપાવે છે.'

'કંઇ જ નથી છૂપાવતો.'

'તો કાલ રાત્રે તમે કયાં ગયા હતાં?'

નિરંજન ચમકી ગયો. એની ગભરામણ મોં ઉપર પણ તરી આવી.

'કહેવું હોય તો સાચું જ કહેજો.' વસંતે ગંભીર સ્વરે પૂછયું.

'સૂર્યકાન્ત અને હું બેઠા હતા.'

'એ તો હું પણ જાણું છું, પણ શા માટે બેઠા હતા એ જાણવા માગું છું.'

'હું જરા મૂઝાંતો હતો.'

'શા માટે?'

'થતું હતું કે તું દુઃખી થઇ રહી છે.'

નિરંજન આગળ બોલશે એવી આશાએ વસંત ક્ષણવાર એના સામે જોઇ રહી પણ નિરંજન એક વાક્ય બોલીને જ અટકી ગયો એટલે એણે પૂછયું: 'હા, પણ તેનું શું?'

'કંઇ નહિ' નિરંજન અકળાતો હોય એમ બોલ્યો. વસંત એની અકળામણ જોઈ રહી. થોડીવાર મૌન પ્રસરી રહ્યું.

'નિરંજન!' વસંત બોલી. નિરંજને ચમકીને ઉંચે જોયું. 'તમે દુઃખી થાવ છો?' વસંતનું મોં ઓગળી જતું હોય એવું નિરંજનને લાગ્યું. એ તુરત બોલી ઊઠયોઃ 'હા,–ના...વસંત! તું દુઃખી થાય છે! વસંત, શા માટે?' એની છાતી ધ્રુજવા લાગી. 'તું ગમે તે કરીશ તે મને ગમશે જ. મારે ખાતર કંઇ ન કરતી. દુઃખી ન થતી.'

'હું સમજતી નથી. તમે આ શું બોલો છો ?'

'કહું, કહી દઉં.' બબડતો હોય એમ નિરંજન બોલ્યો અને પળવાર ગંભીર બની એણે કહેવા માંડ્યું: 'મને થાય છે કે તું દુઃખી થઈ રહી છે અને તે પણ મારા માટે ……'

'તમને કોણે કહ્યું ?'

'તું સાંભળ. મારાથી એ સહન નથી થતું. હું તારું દુઃખ નથી જોઈ શકતો. માતાપિતાની અવજ્ઞા તું નહિ કરી શકે. તું તે દિવસે કહેતી હતી તે સાચી વાત છે. એમણે તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી સંસ્કાર અને સ્વાતંત્ર્ય આપ્યાં, લોકનિંદા સહન કરી તારો વિકાસ સાધ્યો. તારાથી હવે એમને ……'

'મારે આ નથી સાંભળવું. હું બધું સમજું છું. તમને આ બધું શું થયું છે?'

'વસંત.' નિરંજનનો ઉશ્કેરાયેલો અવાજ જરા શાંત પડ્યો. 'એક વાત પૂછું ?'

વસંતે હા પાડી.

'માતાપિતા કહે છે એમ ન થઈ શકે?'

વસંત જવાબ ન આપી શકી. એની આંખો નિરંજન સામે મંડાઈ રહી.

'મને એથી લગીરે પણ દુઃખ નહિ થાય.'

'સાચું કહો છો?' વસંત બોલી.

'હા' નિરંજને જવાબ આપ્યો.

વસંત કંઈ ન બોલતાં ઊભી થઈ અને નિરંજનને સૂર્યકાન્તના ઘરના એ જ ઓરડામાં એકલો મૂકી બહાર ચાલી ગઈ. વિચારોમાં ગૂંચવાતો નિરંજન ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

* * *

બપોરે સૂર્યકાન્ત ઘેર આવ્યો ત્યારે નિરંજન પાસેથી એણે થોડીક વાત સાંભળી અને એ ઉપર વધુ વિચાર કરવા જાય ત્યાં એને સ્ટેશનેથી આવેલી ચીઠ્ઠી મળી.

'પ્રિય સૂર્યભાઈ,

ઘેર ચાલ્યા જવાનું ઠીક લાગ્યું એટલે તમને જણાવ્યા વિના જાઉં છું: બાને અને ઘરના બીજા માણસોને જેમ તેમ સમજાવી દેજો. નિરંજનને ઘેર પહોંચ્યા પછી કાગળ લખીશ. તમારા બધા પ્રયત્નો ધૂળ મળ્યા તે મેં જોયું.

તમારી બેન.

વસંત.'

ચિઠ્ઠી વાંચી સૂર્યકાન્તે નિરંજનના હાથમાં મૂકી. નિરંજનની આંખો અક્ષરો ઉપર ફરી ગઈ પણ અનેક વિચારોથી ઘેરાયેલું મન કંઈ વિચારી શક્યું નહિ.

'તેં બહુ ખરાબ કર્યું.' સૂર્યકાન્ત બોલ્યો. નિરંજને સાંભળી લીધું.

'તેં વાત જ શા માટે કરી? હું આટલા માટે જ તને બહારગામ મોકલવા ઇચ્છતો હતો. હું જાણતો હતો કે તારું મગજ હમણાં ઠેકાણે નથી.'

નિરંજન કંઈ પણ બોલ્યા વિના ઉઘાડી આંખે જોઈ જ રહ્યો. એનું મન જાણે બધીર બનવા લાગ્યું.

'નિરંજન!' નિરંજનના મોં ઉપર વિચિત્ર ભાવો જોતાં સૂર્યકાન્ત બોલી ઊઠ્યો. નિરંજન ઊંઘમાંથી જાગતો હોય એમ ઝબક્યો અને એણે હોંકારો દીધો.

'તું કંઈ મૂંઝાય છે?' છેક નજીક આવીને સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

'એમ થાય છે કે ભૂલ થઈ ગઈ.' નિરંજન અત્યંત ધીમા સાદે બોલ્યો. સૂર્યકાન્ત સામે જોતાં એણે બીજા ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા: 'વસંત હવે નહિ આવે…મેં એને દુઃખી કરી.' સૂર્યકાન્ત આશ્ચર્યપૂર્વક નિરંજન સામે તાકી રહ્યો. 'સાચું કહું છું' દયામણે સ્વરે નિરંજન બોલ્યો.

'બધું ઠીક થઈ રહેશે.' આશ્વાસન આપતો હોય એમ સૂર્યકાન્તે કહ્યું. 'વસંત તારા જેવી ભૂલ નહિ કરે. એ કેમ ગઈ એનું જ મને આશ્ચર્ય થાય છે.'

'હું નથી ગઈ.' વસંતનો અવાજ સંભળાયો અને બીજી જ ક્ષણે એ બારણામાં ઊભેલી દેખાઈ.

'હેં!' નિરંજન બોલી ઊઠ્યો. એના શરીરમાં વ્યાપેલું ચેતન જાણે આંખમાં ધસી આવ્યું. એ ઊઠી શક્યો નહિ પણ એની આંખોમાંથી કિરણો છૂટ્યાં અને વસંતની આંખમાં પ્રવેશ્યાં. વસંત દોડીને એને વળગી પડી. સૂર્યકાન્ત હળવેકથી ઊઠીને ઓરડા બહાર ચાલ્યો ગયો.

મહાસભા અને
આપણો સંસ્કૃતિ-પ્રવાહ

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અનેકાનેક સેવાઓની કદર થઈ છે, અને જેમ જેમ સમય જતો જાય છે તેમ તેમ તેની નવી નવી કદરની દિશાઓ સૂઝતી જ જાય છે. આ લેખમાં એક એવા પ્રકારની અને અતિ મૂલ્યવાન સેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા ચાહું છું. તે કરવાને માટે વાચકને જરા આપણા દેશના ઇતિહાસમાં લઈ જવો જોઈશે.

પહેલું તો એ ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અર્ધ સૈકાંની સેવા આપણા સળંગ ઇતિહાસનો જ છેલ્લો મણકો છે. આમે પણ વિચારો તો, સ્વતંત્ર રીતે પણ ૫૦ સાલ સુધી જીવંત ને અથાક સેવા કરનારી સંસ્થા પોતે જ એક ઇતિહાસની યુગ-વિધાયક થઈ પડે, અને એવી રીતે પણ આ આપણી સંસ્થાએ હિંદના જીવનમાં નવીન યુગ નિર્માણ કર્યું છે એ તો આજ આપણા વિરોધીઓ અને આખું જગત પણ કહે છે. પણ, આ લેખમાં એ ઉપરાંતનું એક સમીક્ષણ રજૂ કરવાનું છે, અને તે એ કે, હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આપણા દેશમાં નવો યુગ નિર્માણ કર્યો છે એ તો ખરું જ. પરંતુ એ યુગ આપણા પ્રજાકીય વિકાસ અને ખાસ ગુણને અનુરૂપ જ છે: આપણો આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેની પરંપરામાં બરોબર બંધબેસતો આવે એવો તે અનુરૂપ મણકો, આ આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારકિર્દી છે.

ઇતિહાસના આદિકાળથી આપણે ત્યાં સરહદથી નવી નવી કોમો આવતી જ ગઈ છે, મૂળ વતનીઓ જોડે ઝઘડી છે, અને પોતપોતાના સંસ્કારબળ અને સુધારા-બળ પ્રમાણે આપણા પ્રજા-શરીરમાં ગોઠવાતી ગઈ છે. આવા પ્રકારનું પ્રજાકીય સંઘટન થતાં થતાં જ આપણી આર્ય-સંસ્કૃતિ ઘડાઈ હતી ને આજ આપણી આખી સંસ્કૃતિના સાચા પ્રાણરૂપે રહેલી છે. આ પ્રકારના સંઘટનથી અને જે જાતનું જીવનતત્ત્વ ને તેની ફિલસૂફી આપણે આ ભૂમિમાં કેળવ્યાં તે પરથી, આપણને આખી પ્રજા તરીકે એક વાત બહુ સરસ આવડી છે, ને તે પ્રજાઓનો સમન્વય કરી એકસાથે હળીમળીને રહેવાનું. જરૂર પડે કે ધીરજ ખૂટે, તો માંહોમાંહે લડવાના પ્રસંગો નહોતા આવ્યા એમ કહેવાનો આશય નથી. એ તો સાવ ખોટી બીના જ ઠરે. પરંતુ, લડી વઢીને, પણ છેવટે એકમેકમાં મળીને રહેવાનો રસ્તો આપણે શોધ્યો છે. આ ટૂંકમાં આપણાં ખ્રિસ્તી સનનાં પહેલાં ૧૦ સૈકાંની સમીક્ષા ગણાય. એ સૈકાંનાં બે ત્રણેક લક્ષણ તરફ ખાસ ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે.

આ સૈકામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો વિકાસ સારી પેઠે થયેલો એની કોઈ ના ન પાડે, પરંતુ એના ભોગીલિક ઉપલા બે વર્ગ જ મોટે ભાગે હતા. અને જ્ઞાનની તથા વિકાસની પદ્ધતિ વિશેષ સાક્ષરી હતી, એમ આજની પરિભાષામાં કહીએ તો ચાલે. એટલે ' સ્ત્રીઓ, વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા : ' જાણે બહાર જ રહી જતાં અને અસ્પૃશ્ય વર્ણો તો દૂર જ હતા. આત્મૈક્ય અને સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં આ એક ભારે પ્રમાદ હતો. ઉંચનીચભાવનું ઝેર પ્રજાશરીરમાં નીપજવા પામ્યું હતું એની ના ન પડાય, જે ઝેર કાળાન્તરે વધતું જ ગયું છે.

બીજી એક વસ્તુ એ કે, જે નવી નવી પ્રજાઓ આવતી કે જૂની અહીં વસેલી હતી તે બધીના કરતાં આર્યપ્રજા પાસે વધારે સારી સંસ્કૃતિ હતી. એથી કરીને એકીકરણનું કામ એકધારું ચાલી શકતું હતું. અને એમાં પણ આર્યોનો હાથ ઉપર રહેલો હતો. વૈદિક, બૌદ્ધ કે જૈન વિચારસૃષ્ટિઓ આખરે એક જ થડની શાખાઓ હતી. એક અપવાદ નોંધવો જોઈએ અને તે ગુજરાતમાં આવીને વસેલા પારસીઓનો. તે ધર્મત્રાસના માર્યા પોતાના ધરાનને છોડી અહીં આવ્યા. તેમને મૂળ વતનીઓએ નિરાંતે પોતા ભેગા રાખ્યા. પણ એમાં એક વસ્તુ હતી જે કદાચ ઓછી ધ્યાનમાં આવી છે: કે પારસીધર્મ ધર્માન્તકારી-' મીશનરી ' નથી. તેમને પોતાની આત્મપ્રીત્યર્થે જે ધર્મ પાળવો હતો તે તેમને પાળવા દેવામાં આવે અને નિરાંતે ગૃહસ્થ-જીવન ગાળવા દેવામાં આવે, તો તેઓ પ્રસન્ન હતા.

એટલે આ સૈકામાં આપણી પ્રજામાં બે વસ્તુ ઘડાયેલી જોવામાં આવી:—

(૧) પ્રજાઓનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાની આવડત. પરંતુ તેમાં એક પ્રકારની ગફલત રહી હતી કે, નીચલા વર્ણો માટે ઓછી દરકાર થાય એવી જ્ઞાનપદ્ધતિ હતી. આ બાબતમાં એક મર્યાદા આંકવી જોઈએ જે હું પછીથી ચર્ચું છું.

(૨) આ એકીકરણમાં આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રધાન હાથ હતો.

ઉપર વિદ્યા અને જ્ઞાનની વિકાસપદ્ધતિ વિષે વાત કરતાં મેં એક આક્ષેપક કથન કર્યું છે કે, તેમાંથી નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા જન્મી હોય. આજ પણ આ ઉપેક્ષા ચાલુ છે ને તે જો જોઈએ તો એ આક્ષેપ આપણે સ્વીકારતો તો ઘટે. અરે, આ ઉપેક્ષાનું જોર તો એવું છે કે, જૈન, શીખ, ખ્રિસ્તી ને ઇસ્લામ કોમોને પણ એનો પાસ લાગ્યો હતો. પરંતુ, એમાં એક વસ્તુ અહીં નોંધવી જોઈએ, તો જ આ ઐતિહાસિક સમાલોચના સાચી ઠરે. અને તે બૌદ્ધ, જૈન તથા ભાગવત ધર્મોનું કાર્ય. આ ત્રણમાંથી બે ધર્મોએ લોકભાષામાં જ પોતાનું કામ કર્યું અને વેદપ્રામાણ્યની પણ પરવા ન રાખી; અને ત્રણે ધર્મોના દ્વાર સૌ કોમને માટે સરખાં ખુલ્લાં હતાં. અને એ જ ત્રણ ધાર્મિક બળોમાંથી ૧૧મા સૈકા બાદ સંતધર્મનો ઉદય થયો, કે જેમાં નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા ટળી એમ જ નહિ, એ ધર્મને જોરે એ બધા વર્ણો પણ હિંદુધર્મનાં ઉત્તમોત્તમ રહસ્ય, પોતાની ભાષામાં અને પોતાને ગમ્ય એવી સરળ શૈલીમાં, પામ્યા છે. ૧૦ સૈકાના આપણા વિકાસની સમાલોચના કરતી વખતે, બૌદ્ધ, જૈન અને ભાગવત (કે ઐકાંતિક) ધર્મની આ મોટી સેવા ભૂલવી ન જોઈએ કેમ કે તે ત્રણે પણ એ વિકાસનાં ઓતપ્રોત બળો હતાં.

૨

એ આપણા પ્રાચીન કાળમાંથી નીકળ્યાનું ઐતિહાસિક સીમાચિહ્ન ઇસ્લામી પ્રજાઓનું આપણા દેશમાં આગમન છે. આ પ્રજા પાસે બે વસ્તુ નવી હતી, જેથી કરીને પૂર્વે આવેલી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતાં એમના આગમનની અસર જુદી જ થઈ. આ બે વસ્તુ તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પોતાના ધર્મ માટે ઝનૂનભર્યું અભિમાન ને તે અન્યધર્મીઓને આપવાનો ઉછાળો. ટૂંકમાં, તેઓ મિશનરી-ધર્માંતરકારી પ્રજા હતા.

૨. એક સાદીસરળ આધ્યાત્મિક માન્યતા, તેનો પેગંબર, અને તેનો ખલીફ અને સૌ-સમાનની ભાવના : આ બધાથી તેમનું જોર ને ઝનૂન ભારે

શકનાર ને તેને કવનાર કવિમાનસ માત્ર અહોભાવના અને આત્મસંવેદનના જ ઉદ્‌ગાર કરી તૃપ્ત બને છે. પણ આ સ્થિતિ ઝાઝીવાર ટકતી નથી. થોડાજ સમયમાં તેને ભાન થાય છે કે પોતાના સિવાય બીજા અનેક પણ પોતાના સંવેદનના ભોક્તા બની રહ્યા છે. આ ભોક્તાઓ તે એના સાહિત્યસર્જનના સહૃદય વાચકો ને શ્રોતાઓ. એવું ભાવુકમંડળ પોતાનું દર્શન ને અનુભવ જાણવા આતુર છે એમ જાણ્યા પછી એના તરફનો સર્જકનો ખ્યાલ વધતો જાય છે. પછી તો એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે તેને આવા પોતાના શ્રોતાઓની પોતા પાસેની અપેક્ષાઓ તથા માગણીઓને સંતોષવી પડે. આમ થતાં તેના નિરંકુશ કલ્પનાવિહાર તથા મનમોજી વાણીવિલાસ પર એક જાતનું નિયમન સ્થપાય છે, અને પોતાના આકાશપરથી શ્રોતાઓની ધરતી પર તેને આવવું પડે છે.

ને આખરે તો એ પણ માણસ જ છે ને? જરા વધુ વેદનશીલ પ્રકૃતિનો અને આળા હૈયાનો પણ માણસ જ ને તો, પોતાના એકલા કલ્પનાવિહારમાં આથડી આથડી એ કેટલોક આથડવાનો હતો? ધરતી પર એણે આવવું જ જોઈશે અને ત્યારે સાગર ને સંધ્યા ને તારાની લીલાનાં ગાન એકલાં ગાયા કરવા કરતાં માનવીના જીવનએશ્વનો અનુભવ પણ ગાવાનું તેને સૂઝશે. આમ થતાં પોતે જેમની વચ્ચોવચ્ચ ઊભો છે એવાં અસંખ્ય માનવીઓનાં આશાનિરાશા, જયપરાજ્ય, દુઃખદર્દો ઇ. થી એનું કવન કે સાહિત્ય વેગળું કે વિમુખ રહી શકે જ નહિ.

આમ સાહિત્ય એ જીવનનું દર્શન અને કવન બની જાય છે. જેટલે અંશે સાહિત્ય જીવનનો સાચો પડઘો પાડતું હશે તેટલે અંશે જ એ જીવન્ત સાહિત્ય ગણાશે. શેક્સપીયરે નાટક માટે કહ્યું હતું કે એ જીવનના અરિસા જેવું હોવું જોઈએ નાટકને વધુ વ્યાપક બનાવી આપણે કહી શકીએ કે સાહિત્ય એ જીવનના આયના જેવું હોવું જોઈએ, એવું કે એમાં જીવન પોતાની સાચી મિકલ જોઈ શકે. ખરી રીતે આમ જ બને છે અને જે જીવનમાં હોય તેજ સાહિત્યમાં અક્ષરસ્વરૂપે ઉતરે એ સિદ્ધાંત હરેક દેશના તથા હરેક ભાષાના સાહિત્ય માટે સાચો છે.

પણ સાહિત્ય આમ જીવનનું યથાતથ પ્રતિબિંબ પાડીને જ બેસી રહે તે બસ નથી. જીવન સાહિત્ય પાસે પોતાનો ચહેરો જોવા નથી જતું પણ ઘણીવાર અવસાદને સ્થાને આશા, ચેતન કે એવી કોઈ સંજીવનગુટિકા જેવી પ્રેરણા પામવા પણ જાય છે. સાહિત્ય પાસેથી આમ જીવનનો થાક ભૂલવનાર રસાનંદ ઉપરાંત જીવનની સાચી નાડીપરીક્ષા, અને કંઈક પ્રેરક માર્ગદર્શનની પણ અપેક્ષા રખાય છે, તેથી સાહિત્યને જીવનને ઘડનારૂં બળ પણ ગણવું જોઈએ. આ રીતે વિચારતાં સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ પરસ્પરાવલંબી ગણવો જોઈએ. સાહિત્યકારો પોતપોતાના જ્ઞાનસંચય, સંસ્કારપિંડ તથા અનુભવસમૃદ્ધિ અનુસાર કંઈક જીવનદર્શન કરાવે. કેટલીક વખત કોઈ આર્ષદૃષ્ટા આગતા ભાવિમાં નજર નાખી પોતાના જમાના કરતાં આગળ પણ વધી જાય અને કેટલાક સાહિત્યકારો પ્રચલિત જીવનની અપૂર્ણતાઓથી મુક્ત એવી કોઈ આદર્શ દુનિયા (Utopia) પણ કલ્પનાબળે સરજી 'જુઓ, એ પ્રાપ્ય છે' એમ તેના ભણી આંગળી ચીંધી જીવનને પ્રગતિપંથે આગળ પણ દોરે.

આમ જીવન સાહિત્યને ઘડે અને સાહિત્ય જીવનને ઘડે. પણ જ્યારે સાહિત્ય હેતુપુરસ્સર (conscious) પણે પોતાનો મુરબ્બીવટ અને સંસ્કારસેવાનો ઝંડો ઉંચો રાખી જીવનને ઘડવા, દોરવા કે 'પલટાવવાની ઉપદેશાત્મક પ્રવૃત્તિ આદરવા લાગે ત્યારે રસાનંદ ને બોધ એ બે તેના ધર્મોમાંથી મુખ્ય જે રસાનંદ તેની તે ઉપેક્ષા કરવા માંડે છે. આમ થતું જોઈ રસલક્ષી જીવડાઓ બંડ પુકારે છે ને પોતાનું સૂત્ર ઉચ્ચારે છે કે કલા કલાને ખાતર જ સર્જાય ને આસ્વાદાય. આત્મરંજન ખાતર જ સાહિત્યકાર સાહિત્ય સરજે એમ પ્રતિવાદી એઓ જાણે સાફ સાફ કહી નાખે છે કે સાહિત્ય ને કલા નિરલેપ છે અને બોધ કે ઉપયોગિતાનું દાસીપણું એણે કરવું ન જોઈએ. આ સિદ્ધાંતની ખુમારીમાંથી જે જે કૃતિઓ અનેક દેશોમાં રચાઈ છે તે બધીમાં કંઈયે સંદેશ કે ધ્યેય નથી એમ નથી. પણ રસાનંદ પરજ બધી ચોટ રાખી હેતુને ગૌણપદે સ્થાપવામાં આવેલો જોઈ શકાય છે.

આ માટે પાદરીવેડા કે ઉપદેશકવૃત્તિની નાગચૂડમાંથી સાહિત્યને છૂટું કર્યું એ તો ઠીક થયું, પણ એક અનિષ્ટ કાઢતાં બીજું અનિષ્ટ તેણે ઘૂસાડ્યું. સાહિત્યકારો પોતાની મોજમાં આવે તેમ પોતે રચશે, જીવનના કે બીજા કોઇ પ્રશ્ન પર સમાજ માગે છે માટે જ પોતે લખવા બંધાયા નથી એવું વલણ અખત્યાર કરી પોતાના સર્જનવ્યાપારને માટે બધી જ સ્વતંત્રતા મોકળી રાખે છે. કેટલીકવાર જીવનથી વિદૂર અને અતડા રહેવામાં પોતાનું ગૌરવ સચવાતું જુએ એવા સાહિત્યકારો માટે આથી માર્ગ ખુલ્લો મુકાય છે. કોઇપણ હેતુ કે ધ્યેયને ઉદ્દેશીને સાહિત્ય સર્જાય તેમાં તેમને પ્રચારની ગંધ આવે ને તેના નામથી ભડકે એવી સુગાળવી વૃત્તિ પણ આને આભારી ગણાય. યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી પોતપોતાના લાભાર્થે મથવાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતે જે કામ કર્યું તેવું જ પરિણામ આ નિરપેક્ષ કલાના વાદે આણ્યું છે.

યુરોપમાં Lessing Faire ના સિધ્ધાંતથી નિર્બંધ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને છૂટ પરવાનો મળ્યો અને શક્તિસંપન્ન વ્યક્તિઓ સમસ્ત સમાજના હિત પ્રત્યે ઉપેક્ષા ધરાવતી થઇ તેની સામે સમાજવાદી વિચારસરણીએ ઉગ્ર વિરોધ પોકાર્યો છે. પરિણામે એ સિધ્ધાંત હવે ગતકાલિન (exploded theory) બની ગએલ છે. તેવી જ રીતે સાહિત્યમાં પણ એ જ વિચારસરણીએ સમાજ તરફ બેપરવા બનતાં નિરુદ્દેશ સર્જન સ્વાતંત્ર્યને નિંદવા માંડ્યું છે. લેખક એ સામાજીક પ્રાણી છે, જે સમાજ ને રાષ્ટ્રમાં એ જીવે છે તેના પ્રત્યે પોતાની ધાણીબંધી ફરજોમાંથી એ સહેજે એમ મુક્ત નથી થઇ શકતો એવું આ નવું દષ્ટિબિન્દુ પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે માનવસ્વાસ્થ્યને અનેક સુધા ખળભળાવે છે, જ્યારે શોષિત અને શોષનાર એ બે વર્ગો વચ્ચેનો જીવનવિગ્રહ વધુ વધુ તીવ્ર બનતો જઇ દષ્ટિ આગળ વિરાટસ્વરૂપે ખડો થાય છે, જ્યારે અનેક સામાજીક, ધાર્મિક, નૈતિક ને રાજકિય ધોરણો ક્રાન્તિકારક પલટો અને નવી સ્વચ્છ તાજી વિચારણા માગી રહેલ છે ત્યારે જે સાહિત્યકાર પોતાના એકદંડીયા મહેલમાં બેસી પોતાની નિસર્ગદત્ત લેખનશક્તિને જીવન ને સમાજથી વિદૂર એવા હવાઇ કલ્પના સર્જનોમાં વિફળ વેડફી નાખે તે સમાજનો દ્રોહ કરે છે એ મત હવે જોસથી ફેલાતો જાય છે, વળી ધ્યેયવિહીન કલાથી આત્મા આખરે ત્રાસી જાય છે, જેમ અતિગળ્યા પદાર્થોના નિત્યભોજનથી કંટાળી જવાય તેમ. આથી 'કલાને ખાતર કલા' ના સિધ્ધાંતમાં ગાબડાં પડે છે, અત્યારે એ લગભગ નહિવત્ થતો જાય છે, અને 'ધ્યેયલક્ષી સાહિત્ય સરજો' 'ધ્યેયલક્ષી જ લાવો' એવા સાદ સંભળાવા લાગ્યા છે. આમાં રશિયાના મહાપ્રયોગની પાછળ રહેલી વિચારસરણીની અસર વધુ કારણભૂત છે. ધ્યેયલક્ષિત્વને ત્યાં સાહિત્યનું પ્રાણપ્રદ અંગ કે કરોડરજ્જુ ગણવામાં આવે છે. સાહિત્યકારો રાષ્ટ્રનાં વ્યક્તિરૂપ અંગો જ છે, તો તેમણે સમાજ તથા રાષ્ટ્રે સાધેલી ને હવે સાધવા માગેલી પ્રગતિમાં રૂકાવટ કરે એવાં જુનવાણી કે પ્રત્યાઘાતી બળોને પોતાનાં લખાણોમાંથી સદાને માટે રૂખસદ આપી દેવી જોઇએ એ દષ્ટિ આજે ત્યાં કામ કરી રહી છે. આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યની માંગ પુકારનાર ઉત્સાહી જુવાનોની મનોદશા આવી જ છે; તેમનીયે માગણી આવી જ છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય તેમ છે.

ખરું જોતાં આ દષ્ટિવાદ તરીકે આવી ઉભી રહે છે એટલું જ, બાકી ખાસ નવી નથી. સાહિત્યકાર પણ સામાજીક પ્રાણી એવો મનુષ્ય હોવાથી જો એ ખરેખરો દષ્ટિવાળો અને સંવેદનશીલ સાહિત્યકાર હશે તો તો પોતાના જમાનાનાં વાતાવરણ ને વિચારસ્પંદનોથી એની આત્મવીણાના તાર ઝણઝણી ઉઠી કંપતો અનુભવવાનો જ અને પરિણામે જમાના સાથે એ કૂચ કરવાનો જ. કેટલીક વખત તો પ્રબળ વાતાવરણ આગળ અસહાય જન્તુની માફક તેને ખેંચાવું પડે છે. એ રીતે સાહિત્યકાર પોતાના જમાનાનું જ ફરજંદ કહેવાય. એટલે આ દષ્ટિ તેવાઓને કશું નવું નથી શીખવતી, પણ જીવન તરફ બેજવાબદાર મનસ્વી સાહિત્યશિલ્પીઓને આકાશમાં ગાંધર્વનગર રચતા અટકાવી જેની માટીથી એમની કાયા ઘડાઇ છે તે ધરતી પર નિવાસસ્થાન માટે સગવડ-

ખરી ઇમારત રચવાનું પ્રયોજવામાં જ એની નવીનતા ને સેવા છે. જીવનથી અસ્પૃષ્ટ ધ્યેયહીન કલાનો ઉપાસક જમાતે રસાનંદને જ લક્ષ્ય માન્યો તેનું પ્રત્યાઘાતી પરિણામ આમ ધ્યેયને અગ્રસ્થાને બેસાડવામાં આવ્યું છે. અંતિમ સાધ્યને બદલે કલા ને સાહિત્ય સાધનને સ્થાને મૂકાય છે.

આ વિચારસરણી સામે સંદેહ તથા વિરોધ ત્યારે કેમ દર્શાવવામાં આવતો હશે? આ સંદેહ જન્મે છે આના અમલમાં રહેલાં નિશ્ચિત ભયસ્થાનોના ખ્યાલમાંથી. સૌથી મોટું ભયસ્થાન એ છે કે અતિઉત્સાહના આવેશમાં સાહિત્યને માત્ર ધ્યેયલક્ષી જ બનાવવા જતાં ખરી કલાના પરિમલ જેવા વિગલિતવેદ્યાન્તર રસાનંદને જાકારો મળવા, અને તેથી સાહિત્ય પ્રચારવેડામાં જઈ પડવા સંભવ છે. વાત ખરી છે. પણ એવું પરિણામ તો કલાની અપક્વતા ને બિન આવડત જ સૂચવે છે. કલાનો સાવ બહિષ્કાર જ કરવાનું તો આવા ધ્યેયના પુજારીઓ પણ નહિ કહે. એ તો કહેશે આટલું જ કે 'ઓ સાહિત્યકારો, સાહિત્ય એ માત્ર અભિલાસચિત્ર ન બની જાય તે જોજો, જીવનની સર્વતોમુખી મીમાંસાને તમારા કવનમાં આવવા દો, અને તેટલા ખાતર તમારાં દર્શનકવનને વસ્તુદર્શી બનાવો, એમ કરવા જતાં અગારી રંગ ને આભડછેટ મૂકી દઈ ઘણુંયે અસુંદર પણ લેવું પડશે તે લેજો, અને એ સર્વ સામગ્રીને વણજો તો શુદ્ધ સર્વોચ્ચ કલાવિધાનમાં કલાનો ઝંડો નીચો ઉતારવાનું કે નમાવવાનું કોઈ તમને કહેતું નથી.'

જો કલા મર્યા વગર સાહિત્ય આમ ધ્યેયલક્ષી બને, અને કલાના જંતરડામાંથી ખેંચાઈને જ ધ્યેય સાહિત્યમાં કામ કરે તો અને ત્યાંસુધી તો ઉપર ગણાવ્યો તે સંભવને અવકાશ નહિ રહે.

આ વિચારસરણી સામે નહિ તેટલો એની આવેશપૂર્વક હિમાયત કરનારાઓ સામે કચવાટ બતાવવામાં આવે છે તે બિના નોંધપાત્ર છે. નવા 'મિશન'ના ઉતાવળિયા ઉત્સાહના ઉભરામાં તેઓ અમુક ધ્યેયવિહીન માટે નકામું, અમુક ધ્યેયલક્ષી માટે સરસ સાહિત્ય, અમુક પ્રત્યાઘાતી અથવા જૂનવાણી, અમુક પ્રગતિશીલ, આવા એકમેકથી નોખા એવા બે ભાગલા પાડી નાખવાનું કરે એ દરેક સમતોલ વિવેચકદૃષ્ટિને ખૂંચે સ્વાભાવિક છે. આવી સમતોલ દૃષ્ટિ તો સર્જકની સ્વતંત્રતાને મુક્ત રાખવા માગે, કારણ સાહિત્યસર્જન એ લેખકનો મનોગત વ્યાપાર છે. આથી 'ધ્યેયલક્ષી જ લખજો' એવાં ફરમાન જો ઉત્સાહના અતિરેકમાં થઈ જાય તેના પ્રત્યે પણ એ સાશંક નજરે જુએ છે. ખરો સાહિત્યકાર તો વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા ઝડપી લઈ લખવાનો જ, અને અશક્ત લેખકો આ ધ્યેયલક્ષી દૃષ્ટિના ફરમાનનો અમલ કરવા જતાં ઉતરતી કોટિના સાહિત્યના ઢગલા ખડકવાના, એવું પરિણામ આ દૃષ્ટિને આગ્રહપૂર્વક ખભા પર લાદવાનું આવે એવું તો રશિયાના દાખલાએ પણ બતાવ્યું છે.

ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યની માંગ તથા હિમાયતની પાછળ રહેલી દૃષ્ટિએ સાહિત્યને ખરેખર જીવનલક્ષી બનાવવી હોય તો ઉપરનાં પોતાનાં ભયસ્થાનો કે પતનસંભવો જાણી લઈ તેને અતિ વેગળાં રાખવામાં 'પોતાનું શ્રેય ને સિદ્ધિ છે એવી આ શંકાશીલ વિરોધીઓ પાસેથી શિખામણ લેવી ઘટે છે. એ શીખના પાથેય સાથે ધ્યેયલક્ષી દૃષ્ટિ સાહિત્યસફરે નીકળી પડે અને અનેક સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટાવે તો તેને દૃષ્ટિનું સમભાવી વિવેચન મળી જ રહેશે. વિવેચનનો એ દૃષ્ટિકોણ પણ કેટલે અંશે બદલાશે.

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, ન્હાનાલાલ, મુનશી આદિ લેખકોના સાહિત્યમાં અમુક ચોક્કસ નેમ કે ધ્યેય નથી એમ કહેવાની હિંમત કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તોપણ હવે પછીનું આપણું તમામ સાહિત્ય ધ્યેયલક્ષી પર જ વધી ચોટ રાખવાનું છે એમ અત્યારના રંગો પરથી લાગે છે. જે સાહિત્યકાર અક્ષરદેહે લાંબું જીવવા માગે છે કે જે પોતાની પ્રજા કે રાષ્ટ્રનો રાહબર થવા માગે છે. તેણે પોતે જીવનાભિમુખ થયા વિના ને પોતાના સાહિત્યને ધ્યેયલક્ષી બનાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવો કાળ તો આવી જ પહોંચ્યો છે. એ પોતે એ નેમ માથનાં પોતે સાહિત્યકાર ને કલાકાર છે એ ન ભૂલે તો બસ."

—